

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
102-ci ildönümünə həsr edilmiş**

**“Suverenliyin möhkəmləndirilməsində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın
inkişafına yeni strateji yanaşmalar” mövzusunda**

Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları

Azərbaycan, Bakı, 25 aprel, 2025-ci il

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

BAKU BUSINESS UNIVERSITY

**Proceedings of the International Scientific-Practical Conference
Dedicated to the 102nd Anniversary of Birth of
Nationwide Leader Heydar Aliyev**

**“New Strategic Approaches to the Development of a
Competitive Economy in Strengthening Sovereignty”**

Azerbaijan, Baku, April 25, 2025

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА

**Материалы международной научно-практической конференции,
посвященной 102-летию со дня рождения
Общенационального Лидера Гейдара Алиева**

**“Новые стратегические подходы к развитию конкурентоспособной
экономики в условиях укрепления суверенитета”**

Азербайджан, Баку, 25 Апреля, 2025

Elmi redaktor: İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor

Tərtib edənlər: Sabir Əmirxanov, professor

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Scientific Editor: Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Professor

Compilers: Sabir Amirkhanov, Professor

Maleyka Abbasova, Ph.D. in Law

Научный редактор: Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор

Составили: Сабир Амирханов, профессор

Малейка Аббасова, доктор философии по праву

“Suverenliyin möhkəmləndirilməsində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafına yeni strateji yanaşmalar”. - Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2025-ci il, 928 səh.

“New Strategic Approaches to the Development of a Competitive Economy in Strengthening Sovereignty”. - Proceedings of the International Scientific – Practical Conference. Baku, 2025, 928 p.

“Новые стратегические подходы к развитию конкурентоспособной экономики в условиях укрепления суверенитета”. – Материалы Международной научно-практической конференции. Баку, 2025, 928 стр.

ISBN

9 78 - 9 9 5 2 - 8 4 5 5 - 8 - 7

©“Bakı Biznes Universiteti” Nəşriyyatı, 2025.

©“Baku Business University” Press, 2025.

© Изд-во “Бакинский Университет Бизнеса”, 2025.

Konfransın təşkilat komitəsi

Sədr:

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor – Bakı Biznes Universitetinin rektoru

Sədr müavinləri:

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru - Bakı Biznes Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

Xatirə Əzizova, iqtisad elmləri namizədi, dosent - Bakı Biznes Universitetinin Tədris işləri üzrə prorektoru

Gülşən Bayramova - Bakı Biznes Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

Cavidan Heydarov - Bakı Biznes Universitetinin Təlim-Tərbiyə işləri üzrə prorektoru

Üzvlər:

Maqdalena Berqman, dosent - Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, Bıdqoş İqtisad Universiteti, Polşa

Tatyana Qutium, iqtisad elmləri doktoru, dosent - Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu, İqtisadi Elmlər Akademiyası, Moldova

Tibor Kovaks, dosent - Macarıstan Kənd Təsərrüfatı və Həyat Elmləri Universiteti (MATE), Macarıstan

Ruta Meiste, dosent - Tətbiqi Elmlər Universiteti, Utenos Kolleci, Litva

Trayan İonut Luka, tədqiqatçı - Babeş-Bolyai Universiteti, Rumıniya

Arçil Koçia, böyük elmi işçi - Tallin Texnologiya Universiteti, Estoniya

Nigar Axundova, tarix elmləri namizədi, dosent – Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Könül Ömərova, riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Sevil Qurbanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

İsmayıl Həsənov, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Aqıl Qurbanov, iqtisad elmləri namizədi - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Azər Pənahov, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Organizing Committee of the Conference

Chairman:

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof. - Rector of Baku Business University

Vice-Chairmen:

Maleyka Abbasova, Ph.D. (Law) – Vice-rector for Scientific Affairs of Baku Business University

Khatira Azizova, Ph.D. (Econ.), Associate Professor - Vice-rector for Educational Affairs of Baku Business University

Gulshan Bayramova – Vice-rector for International Affairs of Baku Business University

Javidan Heydarov - Vice-rector for Student Affairs of Baku Business University

Members:

Magdalena Bergmann, Dr. - Vice-Rector for International Cooperation, WSG University, Poland

Tatiana Gutium, Ph.D. (Econ.), Associate Professor - National Institute for Economic Research, Academy of Economic Studies, Moldova

Tibor Kovács, Ph.D., Habil. - Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE), Hungary

Ruta Meiste, Dr., Associate Professor - University of Applied Sciences, Utenos Kolegija, Lithuania

Traian Ionut Luca, Researcher - Babesh-Bolyai University, Romania

Archil Chochia, Senior Researcher - Tallinn University of Technology, Estonia

Nigar Akhundova, Ph.D. (Hist.), Associate Professor – Baku Business University, Azerbaijan

Konul Omarova, Ph.D. (Math.), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Sevil Gurbanova, Ph.D. (Philology), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Ismayil Hasanov, Ph.D. (Econ.), Associate Professor – Baku Business University, Azerbaijan

Agil Gurbanov, Ph.D. (Econ.) – Baku Business University, Azerbaijan

Azer Panahov, Ph.D. (Econ.) - Baku Business University, Azerbaijan

Организационный комитет

Председатель:

Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор – ректор Бакинского Университета Бизнеса

Заместители председателя:

Малейка Аббасова, доктор философии по праву – проректор по Научной части Бакинского Университета Бизнеса

Хатира Азизова, кандидат экономических наук, доцент - проректор по Учебной части Бакинского Университета Бизнеса

Гюльшан Байрамова – проректор по Международным связям Бакинского Университета Бизнеса

Джавидан Гейдаров - проректор по Работе со студентами Бакинского Университета Бизнеса

Члены комитета:

Магдалена Бергман, доцент - проректор по Международному сотрудничеству, Университет Экономики Быдгощ, Польша

Татьяна Гутюм, кандидат экономических наук, доцент – Национальный Институт Экономических Исследований, Академия Экономического Образования, Молдова

Тибор Ковакс, доцент - Венгерский Университет Сельского Хозяйства и Природных Наук (МАТЕ), Венгрия

Рута Меисте, доцент - Университет Прикладных Наук, Колледж Утенос, Литва

Траиян Ионат Лука, исследователь – Университет Бабеш-Боляи, Румыния

Арчил Кочиа, старший исследователь - Таллинский Технологический Университет, Эстония

Нигяр Ахундова, кандидат исторических наук, доцент – Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Кенуль Омарова, доктор философии по математике, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Севиль Гурбанова, доктор философии по филологии, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Исмаил Гасанов, доктор философии по экономике, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Агиль Гурбанов, кандидат экономических наук - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Азер Панахов, доктор философии по экономике - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Konfransın elm komitəsi

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor - Bakı Biznes Universitetinin rektoru, Azərbaycan

Ziyad Səmədzadə, akademik - Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri, Azərbaycan

Nazim Müzəffərli (İmanov), iqtisad elmləri doktoru, professor - Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan

Vahid Novruzov, iqtisad elmləri doktoru, professor - Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, Azərbaycan

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru - Bakı Biznes Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru, Azərbaycan

Özgür Orhanqazi, professor - Kadir Has Universiteti, Türkiyə

Maqdalena Berqman, dosent - Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, Bıdqoş İqtisad Universiteti, Polşa

Rahib İmamquluyev, texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru – Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Ruta Meiste, dosent - Tətbiqi Elmlər Universiteti, Utenos Kolleci, Litva

İstvan Temesi, dosent - Macarıstan Kənd Təsərrüfatı və Həyat Elmləri Universiteti (MATE), Macarıstan

Tatyana Qutium, iqtisad elmləri doktoru, dosent - Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu, İqtisadi Elmlər Akademiyası, Moldova

Rahim Sadıqov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Nigar Axundova, tarix elmləri namizədi, dosent – Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Könül Öməröva, riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Sevil Qurbanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Scientific Committee of the Conference

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Professor - Rector of Baku Business University, Azerbaijan

Ziyad Samadzadeh, Academician - Deputy of The Milli Majlis (National Assembly) of the Republic of Azerbaijan, Chairman of Azerbaijan Economists' Union, Azerbaijan

Nazim Muzaffarli (Imanov), D.Sc. (Econ.), Professor - Director of the Institute of Economics of The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Vahid Novruzov, D.Sc. (Econ.), Professor - Chairman of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan

Maleyka Abbasova, Ph.D. (Law) – Vice-rector for Scientific Affairs of Baku Business University, Azerbaijan

Ozgur Orhangazi, Professor - Kadir Has University, Turkey

Magdalena Bergmann, Dr. - Vice-Rector for International Cooperation, WSG University, Poland

Rahib Imamguluyev, Ph.D. (Techn.) - Baku Business University, Azerbaijan

Ruta Meiste, Dr. - University of Applied Sciences, Utenos Kolegija, Lithuania

István Temesi, Associate Professor (Dr.Habil.) - Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE), Hungary

Tatiana Gutium, D.Sc. (Econ.), Associate Professor – National Institute for Economic Research, Academy of Economic Studies, Moldova

Rakhim Sadigov, Ph.D. (Econ.), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Nigar Akhundova, Ph.D. (Hist.), Associate Professor – Baku Business University, Azerbaijan

Konul Omarova, Ph.D. (Math.), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Sevil Gurbanova, Ph.D. (Philology), Associate Professor - Baku Business University, Azerbaijan

Научный комитет конференции

Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор - ректор Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан

Зияд Самедзаде, академик, - Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, Председатель Союза экономистов Азербайджана

Назим Музаффарли (Иманов), доктор экономических наук, профессор - директор Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

Вахид Новрузов, доктор экономических наук, профессор - Председатель Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики

Малейка Аббасова, доктор философии по праву – проректор по Научной части Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан

Озгур Орхангази, профессор – Университет Кадир Хас, Турция

Магдалена Бергман, доцент - проректор по Международному сотрудничеству, Университет Экономики Быдгощ, Польша

Рахиб Имамгулуев, доктор философии по техническим наукам - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Рута Меисте, доцент - Университет Прикладных Наук, Колледж Утенос, Литва

Ишван Темеси, доцент - Венгерский Университет Сельского Хозяйства и Природных Наук (МАТЕ), Венгрия

Татьяна Гутиум, доктор экономических наук, доцент – Национальный Институт Экономических Исследований, Академия Экономических Наук, Молдова

Рахим Садыгов, доктор философии по экономике, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Нигяр Ахундова, кандидат исторических наук, доцент – Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Кенуль Омарова, доктор философии по математике, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

Севиля Гурбанова, доктор философии по филологии, доцент - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан

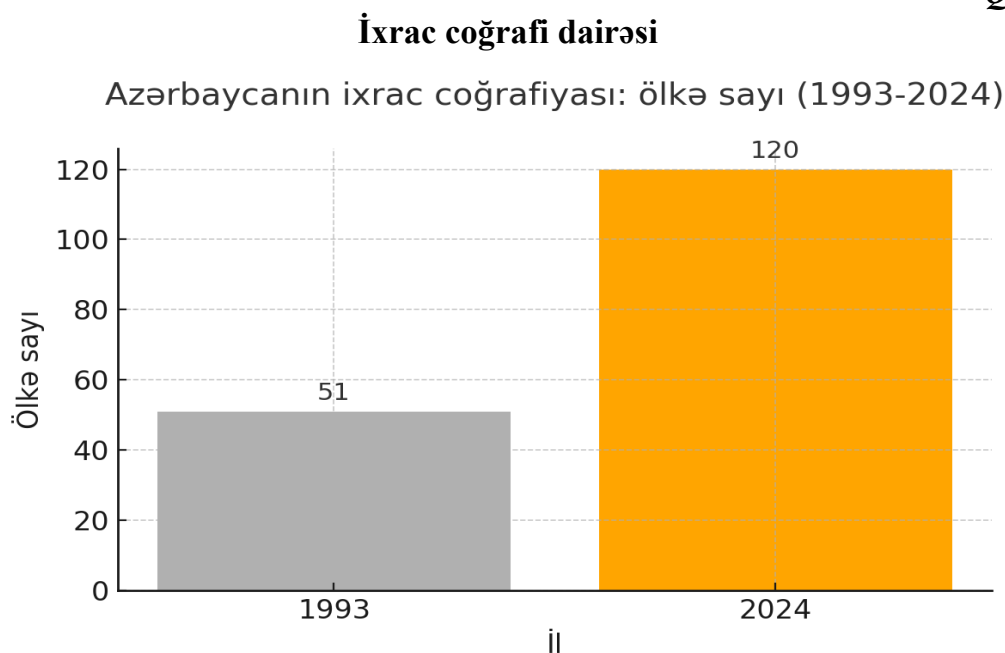
*Abbasov İbad Musa oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universitetinin rektoru,
Email: rektor@bbu.edu.az*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADI İNKİŞAFDA MİLLİ VƏ QLOBAL PERSPEKTİVLƏR

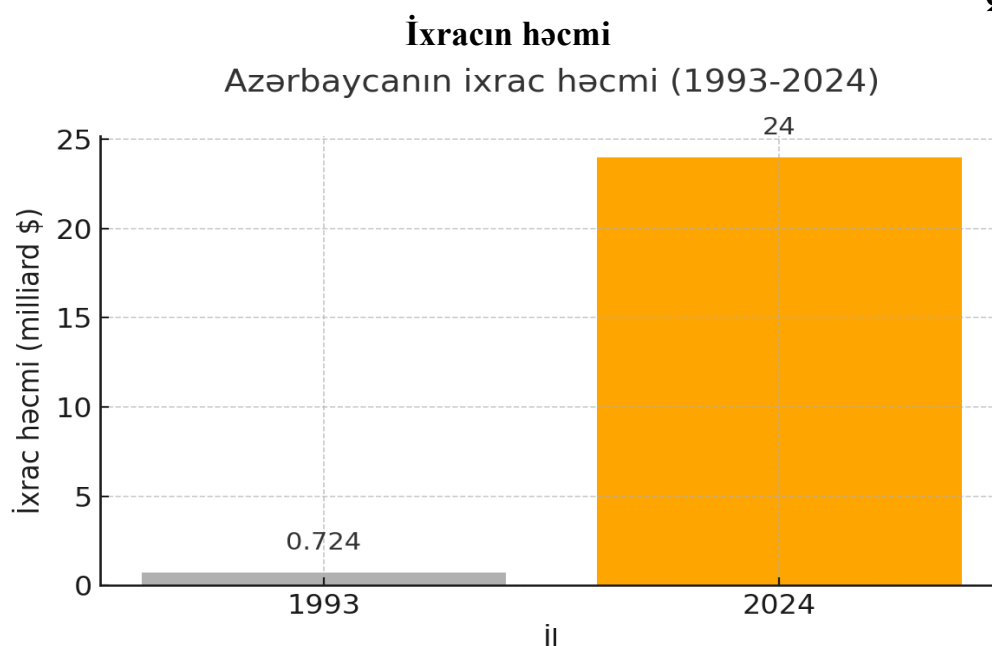
Dünya iqtisadiyyatının bugünkü müasir inkişaf mərhələsində köklü struktur dəyişiklikləri, o cümlədən beynəlxalq ticarət münasibətlərinin yenilənməsi, texnologiya yönümlü islahatlar, rəqəmsallaşma, resurslardan maksimum səmərəli istifadə və dayanıqlı inkişaf meyilləri müşahidə olunmaqdadır. Xüsusilə də Dördüncü Sənaye İnqilabı yüksək texnoloji mərhələ olmaqla süni intellekt, elektronlaşdırma, böyük verilənlər və digər innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadi strategiyalarda ciddi dəyişikliklərin edilməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud mərhələdə yalnız sürətli iqtisadi artım deyil, həmçinin yeni texnologiyaya əsaslanan, elmtutumlu, dinamik və davamlı iqtisadiyyatın qurulması prioritet məsələ kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, qloballaşma proseslərinin getdikcə dərinləşməsi və beynəlxalq rəqabətin güclənməsi şəraitində milli iqtisadiyyatların uğurlu inkişafı, ilk növbədə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi modelin formalaşdırılmasını tələb edir. Məhz bu baxımdan, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat dedikdə, sadəcə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin ölkəxarici bazarlara çıxarılması deyil, eyni zamanda ölkədaxili bazarda yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyət əsasında formalaşan, hərtərəfli inkişafı təmin edən iqtisadi sistemlər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq əhəmiyyətli təşkilatların təşəbbüsləri, o cümlədən BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri, Dünya İqtisadi Forumunun təqdim etdiyi “Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi” də sübut edir ki, ölkələrin dayanıqlı inkişafına yalnız rəqabət üstünlüklərinə əsaslanan çevik iqtisadi yanaşmalarla nail olmaq mümkündür. Bu isə öz növbəsində, yeni əlavə dəyər yaratmaqla istehsalın təşviqini, ölkənin ixrac potensialının daha da genişləndirilməsini, rəqəmsal sistemlərin geniş tətbiqini, insan resursunun səmərəli şəkildə istifadəsini, eləcə də idarəetmədə hesabatlılığın artırılmasını zəruri edir. Bütün qeyd edilən məsələlərə əsasən deyə bilərik ki, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi bugün mühüm zərurətə çevrilmişdir və bu vacib reallıq Ulu Öndər Heydər Əliyevin aforizmlərindən birində öz əksini aydın şəkildə tapır: “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”. Beləliklə hər bir ölkənin güclənməsi, suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və dövlət müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi onun iqtisadi qüdrəti ilə birbaşa bağlıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyinin bərpasından 34 ilə yaxın müddət keçib. Əslində bu dövlətçilik təcrübəsi baxımından heç də böyük bir tarixi dövr deyil. Lakin bu dövrdə Azərbaycan bir sıra inkişaf mərhələlərini hədəfləmiş və bu mərhələlər bir sıra direktiv sənədlər və dövlət proqramlarının icrası uğurla başa çatdırılmışdır. Fikrimizcə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat dedikdə, əsas bir neçə amilin vurğulanması vacibdir. Onlardan biri ixrac potensialının həcmi, dəyəri və coğrafi dairəsi əsas götürülməlidir. Məsələn, Azərbaycan müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində, daha dəqiq desək, 1993-cü ildə cəmi 51 ölkə ilə 724 milyon ABŞ dolları dəyərində ixrac dövriyyəsinə malik idisə, 2024-cü ildə bu ixrac coğrafiyası genişlənərək 120 ölkəyə çatmış və ixracın həcmi 33 dəfə artaraq 24 milyard dollara qədər yüksəlmişdir:

Qrafik 1.

Qrafik 2.

Apardığımız tədqiqatdan göründüyü kimi, ölkəmizdə yeni iqtisadi münasibətlər–bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid və onun tamamlanması cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin 2009-cu ildə elan etdiyi kimi, yeni iqtisadi inkişaf mərhələləri ilə elan olunmuşdur. Təbii ki, bu istiqamətdə vacib hədəflər müəyyənləşdirilmişdir və onlar çoxsaylı proqramlar, layihələr, konsepsiyalarla əsaslandırılmışdır. Bu baxımdan, ilk növbədə, 2004–2008, 2009–2013, 2014–2018 və 2019–2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair 4 dövlət Proqramını, 2011-2013 və 2014-2016-cı illər üzrə Bakı şəhəri və onun ətraf qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair 2 dövlət Proqramını misal göstərmək olar. Sözügedən Proqramlar regional inkişafın

təmin edilməsi, infrastruktur təminatının yenilənməsi və regionlar arasında sosial-iqtisadi bərabərliyin əldə olunması baxımından vacib mexanizm rolunu oynamışdır. 2012-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası da növbəti mərhələdə ölkəmizin uzunmüddətli iqtisadi inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirməklə, qeyri-neft sektorunun inkişafına və iqtisadi şaxələndirməyə yönəlmiş siyasətlərin əsasını formalaşdırmışdır. Bu Konsepsiya, eyni zamanda, rəqəmsallaşma, insan kapitalı və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulması kimi istiqamətləri özündə ehtiva etmişdir.

Sənaye istehsalının texnoloji potensialının yüksəldilməsi və ixrac imkanlarının gücləndirilməsi məqsədilə hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” isə məhz sənaye sahəsində rəqabətə davamlı məhsul və xidmətlərin istehsalı, sənaye zonalarının yaradılması və texnoparkların təşviqi ilə bağlı zəruri addımları əhatə etmişdir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf konturlarını daha da konkretləşdirmək və sektorlar üzrə inkişafı təmin etmək məqsədilə 2016-cı ildə qəbul olunmuş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri”ni də həmin sənədlər sırasında misal çəkmək olar. Bu sənəd makroiqtisadi stabilliyin əldə edilməsi, sahibkarlıq mühiti və ixrac yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması baxımından hərtərəfli tədbirləri əhatə edən əhəmiyyətli strateji sənəd kimi çıxış edir. 2018-ci ildə qəbul edilən və bütün bu təşəbbüslərin fonunda sahibkarlıq ekosisteminin hüquqi əsaslarını möhkəmləndirən “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu isə ölkəmizdə kiçik və orta biznes subyektlərinin rəqabət mühitində inkişafı nöqtəyi-nəzərindən mühüm addım hesab edilə bilər. Digər bir mühüm sənəd olan “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də aparılacaq islahatlar, rəqabətqabiliyyətin yüksəldilməsi və ixrac yönümlü iqtisadiyyatın gücləndirilməsi kimi əsas strateji istiqamətlər vurğulanmışdır. Həmçinin Milli Prioritetlərdən irəli gələn “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” da milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında sadəcə ənənəvi sahələrin deyil, həm də bilik və texnologiyaya əsaslanan yeni iqtisadi modellərin qurulmasını irəli sürür. İqtisadi rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə qəbul edilmiş dövlət proqramları ilə yanaşı, təhsilin inkişafı ilə bağlı da bir sıra dövlət direktiv sənədləri, o cümlədən gənclərin xaricdə təhsili üzrə 16 aprel 2007-ci il tarixində qəbul edilmiş “2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”, 16 noyabr 2018-ci il tarixində qəbul edilmiş “2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” və nəhayət 28 fevral 2022-ci il tarixində qəbul edilmiş “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022–2028-ci illər üçün Dövlət Proqram”ları qəbul edilmişdir. Bütün bunlar nəinki rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafına təkan vermiş, hətta müasir elmtutumlu, müasir, yüksək texnologiyaya malik olan, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlərin meydana gəlməsində ali məktəblərin qarşısında yeni öhdəliklər müəyyənləşdirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər Azərbaycan dövlətinin inkişafında, suverenliyinin möhkəmləndirilməsində öz dəyərli rolunu oynamış olsa da, biz dünyadan gedən proseslərə, global çağırışlara, Dördüncü Sənaye İnqilabının tələblərinə cavab vermək və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi quruculuq üçün iqtisadi inkişaf strategiyamıza yeni baxışlar etməliyik. Hesab edirik ki, bu strateji inkişafa yeni baxışların konturları, başqa sözlə,

yeni milli və global perspektivlər aşağıdakı hədəflər ola bilər:

İlk növbədə, yüksək keyfiyyət standartlarının təmin olunması rəqabətqabiliyyətli inkişafın əsası kimi çıxış edir. Məlumdur ki, bazarda aparıcı mövqə tutmaq yalnız müvafiq yerli və beynəlxalq standartlara cavab verən keyfiyyətli məhsul və xidmətlərlə mümkün ola bilər. Keyfiyyət təminatı ilə yanaşı, ölkənin beynəlxalq platformalarda fəal təmsil olunması həm texnologiyanın transferi, həm də məhsul və milli brend imicinin inkişaf etdirilməsi baxımından vacibdir. Beləliklə, ixrac potensialının artırılması və xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi də əsas prioritetlərdən biri kimi daha çox diqqəti cəlb edir.

Rəqabətqabiliyyətinin uzunmüddətli təmin edilməsi isə, təbii ki, elmi tutumlu və yüksək texnoloji məhsul istehsalının təşviqindən asılıdır. Əlbəttə, bu da innovativ düşüncəyə əsaslanan sənaye modelinin formalaşdırılması kimi vacib bir tələb ortaya qoyur. Hesab edirik ki, bu cür mütərəqqi bir modelin qurulması üçün xammal ixracına əsaslanan yanaşmadan uzaqlaşmaq və yüksək əlavə dəyərə malik məhsul və xidmətlərin ixracını daha ön plana çəkmək lazımdır. Rəqəmsallaşma proseslərinin genişləndirilməsi, yəni texnoloji həllərin istifadəsi və rəqəmsal xidmətlərin təşviqi isə iqtisadiyyatımızın bu istiqamətdə inkişafı üçün mühüm vasitə kimi çıxış edə bilər. Eyni zamanda, iqtisadi sahələrin rəqabətə davamlı inkişafında maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılmasından da asılıdır. Bu da nəticə etibarilə sahibkarlığın inkişafına əlverişli olan səmərəli iqtisadi mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə bir mühitdə, həmçinin ənənəvi milli iqtisadi dəyərlərə söykənən istehsalın da təşviqi daxili bazarın möhkəmlənməsinə, eləcə də sosial-iqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə xidmət edə bilər.

Strateji yanaşmalar sırasında dövlət idarəetmə institutlarında şəffaflığın artırılması və inhisarçılığın qarşısının alınması da həm sahibkarı stimullaşdırır, həm də ümumi mənada sosial-iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaqda faydalı olardı. Maliyyə resurslarına əlçatanlığın genişləndirilməsi də əsas strateji konturlardan biri olmaqla innovativ ideyaların həyata keçirilməsini və istehsalın həcmünün artmasını stimullaşdırır. Bütün bunlarla yanaşı, hesab edirik ki, ali təhsil müəssisələrinin və elmi-tədqiqat müəssisələrinin istehsalatla-sənaye ilə inteqrasiyası, o cümlədən sahibkar universitetlərinin formalaşdırılması bilik iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verəcəkdir. Ölkənin neftdən asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi isə bu yanaşmaların mərkəzində duraraq iqtisadiyyatın dayanıqlığını və şaxələndirməsini təmin edərsə, yerinə düşərdi. Nəhayət, milli məşğulluğun artırılması və peşə təhsili məktəblərinin sürətlə inkişafı insan kapitalının inkişafı və əmək bazarının müasir tələblər səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasında həlledici amillərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə yeni strateji yanaşmaların işlənməsi, təkcə mövcud iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəni deyil, həm də global çağırışlara adekvat cavab vermək qabiliyyətini formalaşdırmaq baxımından mühüm hesab edilməlidir. Bu səbəbdən də sözügedən yanaşmaların sistemli şəkildə inkişaf etdirilərək praktiki mexanizmlərlə dəstəklənməsi ümumilikdə ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı, milli təhlükəsizliyi və suverenliyinin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri amil kimi qəbul edilə bilər.

*Səmədzadə Ziyad Əliabbas oğlu,
akademik, Milli Məclisin üzvü,
Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri
Email: zsamedzade1940@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA REAL SEKTORUN RƏQABƏT MÜHİTİ VƏ ONUN QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, bu və digər dövlətin iqtisadi inkişafına müsbət təsir edəcək mühüm amillərdən biri inhisarçılığın azaldılması, sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasıdır. Professional iqtisadçılara yaxşı məlumdur ki, inhisarçılığa qarşı qanunla əsaslandırılmış mübarizə tədbirləri XIX əsrin sonlarında formalaşmış, zaman keçdikcə iqtisadiyyatın inkişafı rəqabət mübarizəsi şəraitində təmin edilmişdir.

Müasir mərhələdə qloballaşan dünya iqtisadiyyatında rəqabət amilinin rolu daha da güclənmişdir ki, bu da yeniliklərin tətbiqini stimullaşdırır, əmək məhsuldarlığını artırır.

Təbii ki, əlverişli, sağlam rəqabət, biznes mühiti o demək deyil ki, bazarda hamı üçün azad, ədalətli və şəffaf şərait yaradılmışdır. Sağlam rəqabət mühiti yaratmaq üçün hələ çox böyük işlər görülməlidir.

Bu, inkar edilməz faktdır ki, Sovet sistemində Azərbaycan iqtisadiyyatı digər respublikaların iqtisadiyyatı kimi rəqabət mübarizəsi prosesində tam açıqlığı ilə iştirak etmirdi. Bunun üçün nə hüquqi, nə də təşkilati şərait mövcud deyildi. Ölkə keyfiyyət səviyyəsi yüksək olmayan məhsul və xidmətlərə ehtiyac hiss edirdi. İstər II Dünya müharibəsindən əvvəl, istərsə də müharibədən sonrakı iqtisadi həyat nəyin bahasına olursa olsun, qıtlığın qarşısının alınmasına yönəldilmişdi. Qapalı planlı Sovet iqtisadiyyatı bir çox səmərəlilik göstəricilərinə görə (əmək məhsuldarlığı, milli gəlirin fond tutumu, material tutumu, texniki tərəqqi, səmərəli texnologiyalardan istifadə və s.) əksər Qərb ölkələrindən geri qalırdı (hərbi sənaye kompleksi istisna olmaqla). Elmi ədəbiyyatlarda bu geriliyi aradan qaldırmaq üçün neçə-neçə onilliklərin tələb olunduğu bildirilirdi. Ötən əsrin 80-ci illərində Sovet iqtisadi sistemində təsərrüfat hesabı, rentabellik və mənfəət kateqoriyalarına üstünlüyün verilməsi, müəssisələrin sərbəstliyinin artması ilə bağlı sistemsiz təşəbbüslər edilsə də, əsas geriliyi - Sovet iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliyinin aşağı olmasını aradan qaldırmaq mümkün olmadı.

Azərbaycan 1992-ci ilin 18 sentyabrında müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə bazar münasibətlərinə əsaslanan yeni iqtisadi sistemin, o cümlədən rəqabət mühitinin əsaslarının yaradılması istiqamətində bir sıra təşkilatı məsələlər öz həllini tapdı. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradıldı. Antiinhisar orqanının fəaliyyətinin ilk illərində hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində geniş işlər aparıldı. Milli Məclis tərəfindən “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “Təbii inhisarlar haqqında”, “Qiymətli kağızlar və fond birjası haqqında”, “Maliyyə sənaye qrupları haqqında”, “Müəssisələr haqqında”, “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında”, “Lizinq fəaliyyəti haqqında” və “Reklam haqqında” qanunlar qəbul edildi.

2001-ci ildə antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi məsələləri İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin funksiyalarına aid edildi. 2006-cı ilin sonunda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə müstəqil Antiinhisar Dövlət Xidməti yaradıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 24 iyun tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Dövlət Xidmətinin və İstehlak Bazarına Nəzarət üzrə Dövlət Xidmətinin bazasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti yaradıldı. Bütün bu təşkilati tədbirlər, qəbul edilmiş qanunlar dövlət vəsaitləri hesabına malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması zamanı şəffaflığın artırılması və ədalətli rəqabətin təmin olunması işinə öz müsbət təsirini göstərdi. Amma hələ də sağlam rəqabət prinsiplərinə əməl edilməməsi halları mövcuddur ki, bu da real sektorun inkişaf imkanlarına öz təsirini göstərir, özəl sektorun milli iqtisadiyyatın inkişafında daha fəal rola malik olmasını məhdudlaşdırır. Güman edirik ki, 2024-cü ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş “Rəqabət Məcəlləsi” ölkə iqtisadiyyatında sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasını, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun rəqabətə davamlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasını şərtləndirəcəkdir.

Artıq XX əsrin sonlarında iqtisadi ədəbiyyatlarda dünyanın aparıcı siyasi xadimləri bildirirdilər ki, XXI əsr rəqabət mübarizəsi əsri olacaqdır. Həqiqətən XXI əsrin arxada qalan illəri sübut edir ki, rəqabət mübarizəsi ildən-ilə kəskinləşir. Bəzən bu mübarizələr, necə deyirlər, həddini aşır, hətta siyasi, hərbi münaqişələrin baş verməsi imkanlarını intensivləşdirir. İqtisadi sahədə rəqabət mübarizəsi siyasi xarakter almağa başlayır. Ona görə də bu kimi proseslərin geniş təhlili, rəqabətliklik, ölkə, sahə, firma səviyyəsində rəqabət, onların mahiyyəti, müxtəlif səviyyələrdə rəqabət mübarizəsində qalib gəlməyin yolları, üsulları barədə daha dərin araşdırmalara ehtiyac vardır.

XXI əsr rəqabət mübarizəsi əsridir. Bu mübarizənin geniş vüsət aldığı əsas sahə iqtisadiyyatdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi tarixi bir fikiri xatırlatmaq istərdim. **“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”**. İqtisadiyyatın güclü olması üçün ilk növbədə dövlət rəqabət üstünlüklərinə malik olmalıdır. Bunu təmin etmək üçün Azərbaycan dövləti böyük imtahanlardan keçdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev yeni iqtisadi mühitin formalaşdırılmasının zəruriliyindən danışaraq demişdi:

“70-80-ci illərdə, xüsusən 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda iqtisadiyyat yüksək sürətlə inkişaf edibdir. Azərbaycanda böyük iqtisadi potensial, sənaye potensialı, kənd təsərrüfatı potensialı, infrastruktur, nəqliyyat potensialı yaranıb və bunların nəticəsində insanların həyat tərzı yaxşılaşıb. Ona görə də bizim şəhərlər o illərdə tikilib böyüyüb. Bakı inkişaf edibdir, Sumqayıt, Gəncə inkişaf edibdir, bütün kəndlər, qəsəbələr inkişaf edibdir. Ancaq Sovetlər İttifaqı dağıldığına görə və o dağılma vaxtı Azərbaycanın rəhbərliyi səhlər buraxdığına görə və nəhayət, Azərbaycanda heç bir təcrübəsi, səriştəsi olmayan, iş bilməyən adamlar hakimiyyətə gəldiyinə görə həmin iqtisadi potensialın çox hissəsi dağıdılıb”.

Ona görə də Azərbaycan dövləti yeni iqtisadi sistemə keçidin ilk illərində çox ağır çətinliklərlə üzləşdi, özünün illər boyu formalaşmış, qazanılmış rəqabət üstünlüklərini itirdi...

Bu dövrdə neft kompleksi istisna olmaqla, real sektorun istehsal etdiyi məhsulların da böyük hissəsi yalnız daxili bazarda satılırdı. Ölkədə xeyli inkişaf elementlərinə malik müəssisələr var idi. Lakin onlar maliyyə resurslarının çatışmaması, vergilərin yüksək olması və çoxsaylı maneələr səbəbindən inkişaf imkanlarından istifadə edə, onları reallaşdırma bilmirdilər. Real sektorda çalışanlar bildirirdilər ki, elektrik enerjisi, su, nəqliyyat və digər xidmətlərin qiyməti həddindən artıq yüksəkdir. Bütün bunlar istehsalı genişləndirməyə, ya da yenisini yaratmağa mane olur. Belə bir çətin şəraitdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) ekspertləri **Azərbaycan hökumətinə qətiyyətlə bildirirdilər ki, enerjidaşıyıcılarının qiymətləri artırılmalı və dünya səviyyəsinə çatdırılmalıdır. Çox təəssüf ki, bu çağırışlar inkişaf elementlərinə malik olan sahələrin inkişafına deyil, istehsalın dondurulmasına, daha dəqiq desək, dağıdılmasına, dövlətin iqtisadiyyatda rolunun minimuma endirilməsinə istiqamətlənmişdi.**

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı endirmişdi.

XXI əsrin əvvəllərində xarici investorların neft sektorundan başqa bir sıra digər sahələrə investisiya qoymaq istəyi yox səviyyəsində idi. Halbuki, Azərbaycan kifayət qədər rəqabət üstünlüklərinə, əmək resurslarının əlverişli balansına, işçi qüvvəsinin nisbi ucuzluğu, əlverişli coğrafi vəziyyət və gözəl təbii iqlim şəraitinə malik idi.

Azərbaycan dövləti dünya təcrübəsini nəzərə alaraq kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən istifadə etməyi vacib hesab edirdi. Bu, obyektiv zərurət idi. Məhz ilk növbədə dövlət dəstəyi hesabına ABŞ-da, Avropada öz dinamik inkişafı ilə hamını heyretləndirən Çində, Cənubi Koreyada, Malayziyada və digər ölkələrdə sağlam rəqabət mühiti yaratmaq mümkün olmuşdur.

Ona görə də Respublikada özəl sektorun dinamik inkişafının təmin edilməsi üçün sahibkarlığın inkişafına sistemli olması, dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş iqtisadi mexanizmlərin istifadə edilməsi çox vacib amildir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Şəki rayonunda sahibkarlar, ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşündə dedi:

“Sizdə də çox şey özəlləşdirilibdir. Amma bu özəlləşdirilən müəssisələrin sahibləri gərək səmərəli işləsinlər. Bilirəm, burada çətinliklər var. Təkcə burada deyil, Azərbaycan üzrə özəlləşdirilmiş bir qisim müəssisələr, obyektlər indi bağlanmışdır. İnsanlar pul verib onları alıblar, amma indi işlədə bilmirlər. Ya bacarıqları çatmır və ya əlavə vəsaitləri, ya da ki, təcrübələri çatmır. Bunlar Şəkiddə də var. Bizim İqtisadiyyat Nazirliyi bax, bu məsələlərdə bütün sahibkarlara yardım etməlidir. Əgər indi hamı birlikdə Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilməsə, biz, - mən bu gün mitinqdə də dedim, neft strategiyasının həyata keçirilməsindən böyük gəlirlər alırıq, amma 2-3 ildən sonra daha da çox alacağımız, - təkcə neftlə bütün xalqımızı saxlaya bilmərik. Neftdən gələcəkdə alacağımız gəliri Azərbaycanda böyük bir infrastrukturun, başqa sahələrin inkişaf etdirilməsinə yönəltməliyik. Yeni işlərin görülməsinə yönəltməliyik. Amma insanlar gərək özləri iş yeri yaratsınlar, təşəbbüskarlıq göstərsinlər”.¹

¹ Şəki Şəhəri İcra Hakimiyyətində keçirilən müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş niqti. 10 noyabr 2002-ci il.

Bu gün sahibkarlığın inkişafında ən ciddi problemlərdən biri daxili bazarın qorunmasıdır. Bunun üçün sağlam rəqabət mühiti formalaşmalıdır. Bu istiqamətdə görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, yenə də yerli istehsalın inkişaf göstəriciləri təəssüf ki, məqbul deyildir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tövsiyə edirdi ki, bazar iqtisadiyyatı ilə gedən ölkələrin həm böyük təcrübəsi var, həm də onlar çox çevik hərəkət edirlər, lazım olan zaman manevr edirlər ki, həm istehsala stimulyer versinlər, həm də dövlətin vergiləri gəlsin və dövlət xeyir götürsün. Respublikanın yeni bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etmək təcrübəsi azdır. Ona görə də müəyyən edilmiş qaydaları şəraitdən asılı olaraq dəyişməyə ehtiyac yaranır, yəni çeviklik göstərmək lazımdır. **O deyirdi: “Çeviklik göstərmək lazımdır ki, hansısa qərar üç il bundan qabaq qəbul olunubsa və əgər indi şərait dəyişilibsə, bəlkə müəyyən dəyişikliklər etmək lazımdır. Yəni gərək biz daim bazara nəzarət edək. İdxal-ixrac prosesinə daim nəzarət edək. Biz liberal iqtisadiyyat yaratmışıq. Liberal ticarət yaratmışıq. Ancaq gərək biz bunlara daim nəzarət edək ki, dəyişikliklər zamanı biz də öz dəyişikliklərimizi aparaq və ölkəmiz bütün bu proseslərdən mənfəət götürsün, Azərbaycanda isə özəl sektor inkişaf etsin”.** Ulu Öndərin bu fikirləri onu deməyə əsas verir ki, rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması üçün liberallaşma fətişləşdirilməməli, milli dövlət mənafehləri dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından qiymətləndirilməlidir. Bir daha qeyd etmək istərdim ki, bu gün qeyri-neft sektorunda idxal ilə ixrac arasındakı böyük fərqi yaranmasının əsas səbəblərindən biri liberallaşmanı fətişləşdirmək oldu. İqtisadiyyatın tam liberallaşdırılması milli iqtisadiyyatın normal inkişafına böyük zərərdir. Bunu biz iqtisadçılar tam dərk etməliyik.

Ulu Öndər Heydər Əliyev özəlləşdirmə məsələsindən danışaraq deyirdi ki, bu sahədə də əldə etdiyimiz təcrübə bizə bir çox şeyləri öyrətdi. **“Biz bir çox tikiş fabriklərini özəlləşdirdik, sahibkarlar aldı, qapısına qıfıl vurub gedirlər.** İndi nə fabrik, nə kollektiv var, nə də məhsul var. Bu təkcə bizdə deyildir. Xatırladımdır, 1994-cü ildə Budapeştdə ATƏT-in zirvə görüşü zamanı Macarıstanın Baş naziri ilə söhbət etdim. Ondan soruşdum ki, siz özəlləşdirməni çox sürətlə apardınız, nəticəsi nədir? Dedi ki, çox ağırdır. Soruşdum, niyə? Dedi ki, böyük fabrikləri, zavodları tez özəlləşdirdik ki, özəl sektor onları yaxşı işlətsin. Xarici ölkələrin investorları da özəlləşdirdilər. Onlar gəlib aldılar, qıfıl vurdular, öz ölkələrinə çıxıb getdilər...”

Araşdırmaların nəticələri onu göstərir ki, sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün daha səmərəli iqtisadi mexanizmlər tətbiq edilməli, qanunsuz yoxlamalar olmamalı, iş adamları üçün əlverişli iqtisadi mühit yaradılmalıdır ki, milli iqtisadiyyat daha sürətlə və keyfiyyətlə inkişaf etsin. Yerli istehsal inkişaf etdirilməli, yerli xammal və resurslara əsaslanan müəssisələr daha sürətlə yaradılmalıdır ki, qeyri-neft sektorunda idxal və ixrac arasında yaranmış mövcud ciddi uyğunsuzluğu tədricən yumşaldılsın.

Bu barədə Prezident İlham Əliyev demişdir: “Nə üçün bizdə ola-ola, gündəlik tələbat məhsullarını xaricdən almalıyıq? Biz bunu Azərbaycanda istehsal etməliyik... Yerli istehsal yaranmalıdır ki, camaat burada buraxılan məhsulları alsın və istifadə etsin. Xüsusilə, nəzərə alsaq ki, bu məhsullar ən yüksək dünya standartlarına cavab verir”.

Razılıq hissi ilə qeyd edilməlidir ki, son 25 ildə Bakıda və digər bölgələrdə dünya standartlarına cavab verən ofislər, binalar, istehsal və xidmət sahələri istifadəyə verilir. Bütün bunlar sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasına xidmət edir.

Respublikada özəl sektorun inkişafı, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artması meyilləri güclənir, özəl sektorun ÜDM payı 80%-i ötür. Bu, kifayət qədər böyük rəqəmdir. Bu faizin daha çox olması yox, onun strukturunun təkmilləşməsi, ixrac potensialının artması mühüm bir məqsəd kimi götürülməlidir. Bizim fikrimizcə, qarşıdakı dövrdə real sektorun strukturunda ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə, xammalın kompleks emalının təmin edilməsinə, yüngül, yeyinti sənaye müəssisələrinin və müasir sənaye bazasının yaradılmasına xidmət edən zavod və fabriklərin, istehsal sahələrinin yaradılması istiqamətində daha nəticəli tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Sahibkarlığın yeni iqtisadi sistemin aparıcı seqmentinə, sosial-iqtisadi tərəqqinin strateji resursuna çevrilməsi üçün kompleks araşdırmalar aparılmalıdır.

Hörmətli konfrans iştirakçıları !

Bu gün Azərbaycan dövlətinin global risklərə, təhdidlərə layiq cavab verən rəqabət üstünlüklərinə malik iqtisadiyyatı vardır. 1994-cü ildə Azərbaycan dövləti “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamaqla özünün milli təhlükəsizliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin güclü əsaslarını yaratdı. Son 30 ildə Azərbaycan dövləti özünün güclü iqtisadi bazasını formalaşdırmış, maliyyə imkanlarını əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməz dərəcədə genişləndirmişdir. Ölkəmiz dünyada ən az xarici borcu olan ölkələrdən biri kimi tanınır. Azərbaycan borc alan ölkədən borc verən ölkəyə çevirilmişdir.

Dövlətimizin rəqabət üstünlüklərindən ən mühümü güclü orduya malik olmasıdır. Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətimiz özünün ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Hazırda erməni işğalından azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında, dövlətimizin öz gücü ilə “Böyük Qayıdış Proqramı” həyata keçirilir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, qarşıdakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı sağlam rəqabət mühiti şəraitində öz inkişaf göstəricilərini daha da yaxşılaşdıracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Şəki Şəhəri İcra Hakimiyyətində keçirilən müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş nitqi. 10 noyabr 2002-ci il.
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Biznes Mərkəzinin açılışında yerli sahibkarlarla yekun nitqi. 3 fevral 2004-cü il.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının bir illiyinə həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin giriş nitqi, 11 fevral 2005-ci il.
4. “İlham Əliyev: Biz elə etməliyik ki, xalqımız daha yaxşı yaşasın, heç bir sosial gərginlik olmasın”, Akademik Z.Səmədzadənin məqaləsi, “Respublika” qəzeti, 25.12.2019.

*Novruzov Vahid Tapdıq oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri;*

*Talıbov Nəcəf Musa oğlu,
Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası
sədrinin elmi-metodik məsələlər üzrə müşaviri;*

*Bayramova Afiqə,
magistrant,
Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının
Haqsız rəqabətə qarşı mübarizə idarəsinin rəis müavini*

MƏSULİYYƏTLİ RƏQABƏT: RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİYƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ

Müasir dövrdə dəyişən qlobal iqtisadi mühit və texnoloji transformasiyalar fonunda rəqabət anlayışı yeni məzmun qazanmaqdadır. Yeni şəraitdə ənənəvi rəqabət strategiyaları – xərclərin azaldılması və keyfiyyətin yüksəldilməsi kimi yanaşmalar – artıq müasir çağırışlara tam cavab vermir. Qlobal bazarda uğurlu olmaq üçün şirkətlərin və ölkələrin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə innovativ yanaşmalar, rəqəmsallaşma, ekoloji dayanıqlılıq və sosial məsuliyyət kimi meyarlara əsaslanan strategiyalar inkişaf etdirilməlidir.

Başqa sözlə, beynəlxalq bazarda müvəffəqiyyət qazanmaq üçün yalnız qiymət üstünlüyü kifayət deyil – innovativlik, çeviklik, dayanıqlılıq və texnoloji inkişaf kimi amillər də ön plana çıxır. Bu baxımdan, rəqabət qabiliyyətinə yeni strateji yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurətə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev və rəqabət. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 2002-ci il aprelin 25-də Prezident sarayında yerli sahibkarlarla görüşündə «rəqabəti» çox obrazlı ifadə edərək demişdir: «Bazar iqtisadiyyatı rəqabətdir». Başqa bir çıxışında isə müstəqil Azərbaycanın memarı və dövlət quruculuğu konsepsiyasının müəllifi olan ulu öndər göstərmişdir ki, «Azərbaycanda sağlam rəqabət əhval-ruhiyyəsi yaranmalıdır».

Prezident İlham Əliyevin rəqabətə dair fəlsəfəsi. Prezident İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rəqabətin vacib rol oynadığını vurğulayıb. O, sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasının iqtisadi böyümə və işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edib. Prezident İlham Əliyevin sözlərinə görə, güclü və sağlam rəqabət bazarların inkişafına, inhisarçılığın qarşısının alınmasına, innovasiyaların təşviqinə və daha yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalına şərait yaradır.

Rəqabətin gücləndirilməsi üçün son dövrlərdə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarından biri, «Rəqabət haqqında» qanundur. Bu Qanun, bazarlarda rəqabətə mane olan əngəllərin aradan qaldırılması, sahibkarlığın inkişafı və monopoliyanın qarşısının alınması üçün mühüm addımlardır.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə islahatlar həyata keçirib. Bu islahatlar arasında rəqabətin təşviqi, iqtisadiyyatda açıq bazar münasibətlərinin gücləndirilməsi və sağlam rəqabət mühitinin yaradılması önəmli yer tutur.

Prezident İlham Əliyev həmçinin, dövlətin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində şəffaflıq, hüquq pozuntularının qarşısının alınması və inhisarçılığın aradan qaldırılması ilə bağlı bir çox çağırışlar edib. O, ölkədəki rəqabətin gücləndirilməsinin innovasiyaların tətbiqi ilə birbaşa əlaqəli olduğunu qeyd edir. İnnovasiyalar yeni texnologiyaların, məhsul və xidmətlərin bazarda daha yaxşı nəticələr əldə etməsinə kömək edir. Bu, yalnız iqtisadiyyatda deyil, eyni zamanda sosial sahələrdə də inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir.

Azərbaycanın innovasiya və texnologiya sahəsindəki təşəbbüsləri, ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlib. Dövlətin bu sahəyə verdiyi dəstək, yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsil və araşdırma sahəsindəki əməkdaşlıqlar ilə ölkənin inkişafı təmin edilir.

Rəqabətqabiliyyətlilik bir ölkənin, regionun və ya təşkilatın iqtisadi mühitdə müxtəlif rəqiblər arasında üstünlük əldə etməsi bacarığıdır. Bu üstünlük, müəssisənin innovasiya, səmərəlilik, texnoloji üstünlük və dayanıqlılıq kimi müxtəlif sahələrdə üstünlük qazanmasına əsaslanır.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf – ölkənin, regionun və müəssisənin dünya və ya daxili bazarlarda müqayisəli üstünlüklərə sahib olaraq davamlı, inklüziv və innovativ iqtisadi artımı təmin etməsi prosesidir.

Rəqabətqabiliyyətliyə yeni strateji yanaşmalar aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

1. Rəqəmsal transformasiya.
2. Dayanıqlı inkişaf və yaşıl rəqabət.
 - Ətraf mühitin qorunması – istehsal proseslərində tullantı və karbon izini azaltmaq üçün resurs səmərəliliyinin artırılması, «dairəvi iqtisadiyyat» prinsiplərinin tətbiqi;
 - Yaşıl texnologiyalar – bərpa olunan enerji mənbələrinin (günəş, külək, bioenerji) istehsalata integrasiyası, ekoloji sertifikatlaşdırma proqramlarının qəbul edilməsi;
 - Yaşıl innovasiya – məhsulun həyat dövrü boyunca ekoloji təsirin minimuma endirilməsi üçün dizayn, qablaşdırma və nəqliyyat həllərinin yenidən strukturlaşdırılması;
 - Xərclər və fayda analizi – uzunmüddətli perspektivdə ekoloji investisiyaların səmərəliliyinin ölçülməsi, «yaşıl əlavə dəyər» formalaşdırılması.
3. ESG meyarları və sosial məsuliyyət strategiyası:
 - ESG (Ətraf mühit, sosial, idarəetmə) – korporativ gündəlikdə ESG göstəricilərinin integrasiyası: karbon hesabatlılığı, işçi haqları, idarəetmə şəffaflıq;
 - Sosial məsuliyyət – icma layihələri, təhsil və sosial rifah proqramları vasitəsilə brend etibarlılığının gücləndirilməsi;
 - Şəffaflıq və hesabatlılıq – davamlılıq hesabatlarının illik olaraq yayımlanması, beynəlxalq standartlara cavab verməsi;
 - İnvestor cəlb edilməsi – ESG göstəricilərinin yaxşılaşdırılması nəticəsində məsuliyyətli investisiya fondlarını diqqətini çəkmək.
4. İnsan kapitalına əsaslanan inkişaf: (Hindistan nümunəsi)
 - Qlobal maliyyə peşəkarlarının hər 10 nəfərindən 1-i Hindistan mənşəlidir. Hindistanın xidməti sektoru ölkənin UDM-nin 55%-ni təşkil edir;
 - 2023-cü ildə Azərbaycanda maliyyə və sığorta xidmətlərinin ixracı, ümumi kommersiya xidmətləri ixracının təxminən 0,815%-ni təşkil etmişdir. Halbuki Hindistanda maliyyə xidmətləri ümumi ixracın 44%-ni təşkil edib.

5. Regional iqtisadi alyanslarda istehsal:

- Yeni yanaşmalar göstərir ki, rəqabətqabiliyyət yalnız ucuz əmək və xammal üstünlüyü ilə deyil, innovasiya, dayanıqlılıq və rəqəmsallaşma kimi faktorlarla ölçülür.

Məsuliyyətli rəqabət. Məsuliyyətli rəqabət - müəssisələrin və ya şirkətlərin bazar-da fəaliyyət göstərərək etik dəyərlərə, qanunvericiliyə, istehlakçıların hüquqlarına və ictimai maraqlara hörmət edərək rəqabət aparmasıdır. Burada əsas məqsəd yalnız mənfəət əldə etmək deyil, həm də ədalətli və davamlı iqtisadi mühitin qorunmasıdır. Məsuliyyətli rəqabət – intensiv rəqabəti ətraf mühiti bərpa etməklə və dayanıqlı həyat tərzini təşviq etməklə eyni zamanda vurğulayır.

Məsuliyyətli rəqabətin əsas prinsipləri:

1. Ədalətlik – qiymət manipulyasiyası, yalançı reklam və ya digər haqsız metodlardan çəkinmək.

2. Şəffaflıq – müştərilərə açıq və doğru məlumat təqdim etmək.

3. Ətraf mühitə hörmət – istehsal və fəaliyyət zamanı ekoloji standartlara əməl etmək.

4. İşçilərə münasibət – sosial məsuliyyət, təhlükəsiz iş şəraiti və əmək hüquqlarının qorunması.

5. İnnovasiya və keyfiyyət – rəqibləri «vurmaq» əvəzinə öz məhsul və xidmətlərini təkmilləşdirmək.

6. Antikorrupsiya – qeyri-qanuni razılaşmalardan və rüşvətdən uzaq durmaq.

Məsuliyyətli rəqabət – «rəqibi məhv et» prinsipi ilə yox, «özünü inkişaf etdir və bazara dəyər qat» prinsipi ilə hərəkət edən bir yanaşmadır. Bu, həm ictimai etimad qazandırır, həm də davamlı uğurun əsasını qoyur.

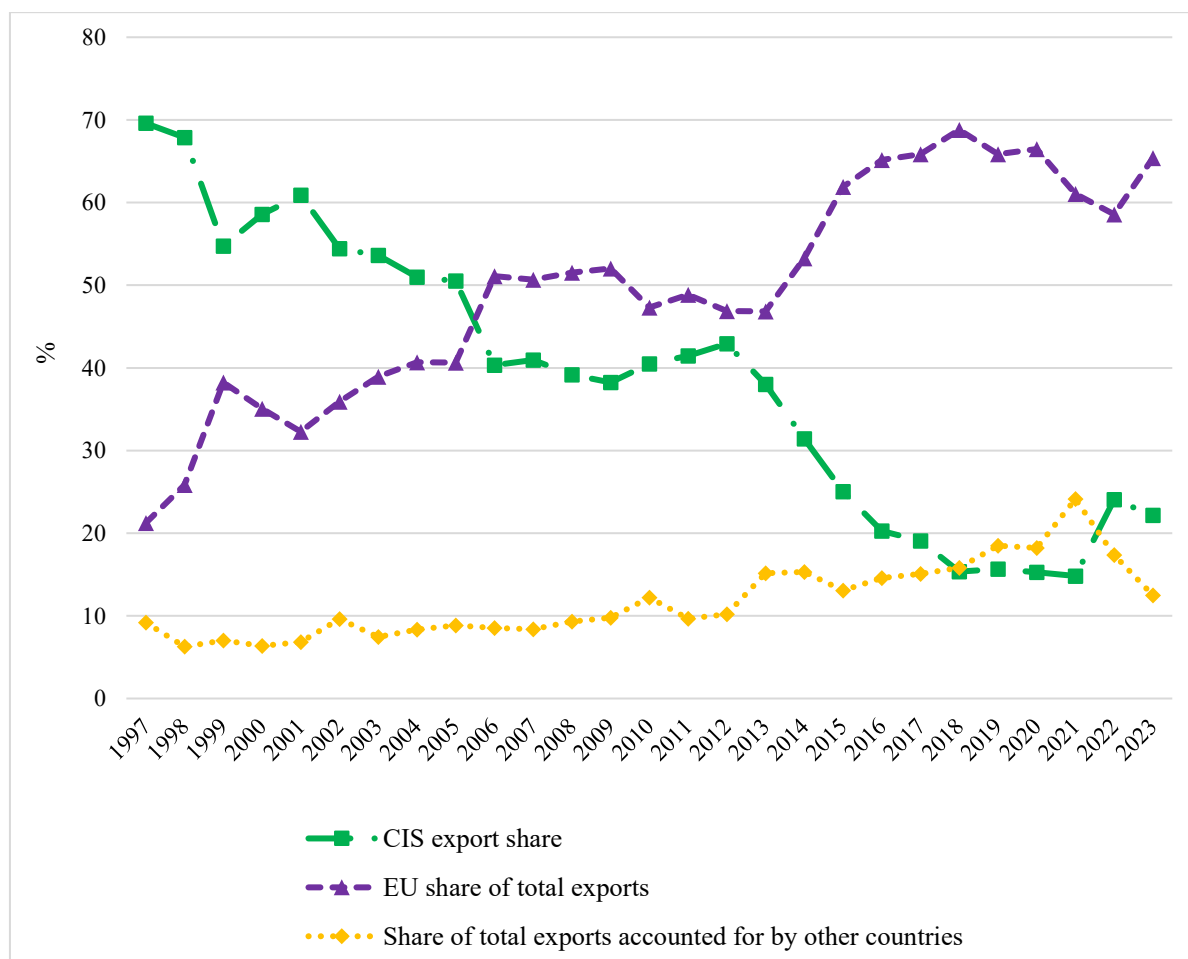
*Tatiana Gutium,
D.Sc. (Econ.), Associate professor,
National Institute for Economic Research,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau
Email: gutium.tatiana@ase.md*

ENHANCING MOLDOVA'S COMPETITIVENESS IN A GLOBALIZED ECONOMY: KEY CHALLENGES AND STRATEGIC IMPERATIVES

The current period can be called a period of globalization, geoeconomic fragmentation [9], as the foreign trade policies of the largest economies have changed. The world's leading economies are raising import duties to limit foreign competitors in their markets. The economic slowdown and decline in Foreign Direct Investment (FDI) (by 2% in 2023) will lead to a decrease in Gross Domestic Product (GDP) in many countries worldwide [11]. According to forecasts by the World Trade Organization (WTO), the tariff war could lead to the sharpest drop in trade since the peak of the pandemic year, with world merchandise trade falling by 0.2% in 2025. The global division into two blocs will lead to a 7% reduction in world GDP [12]. In the current circumstances, it becomes relevant to analyze the country's competitiveness, identify key barriers to

economic growth, and formulate strategic directions for development.

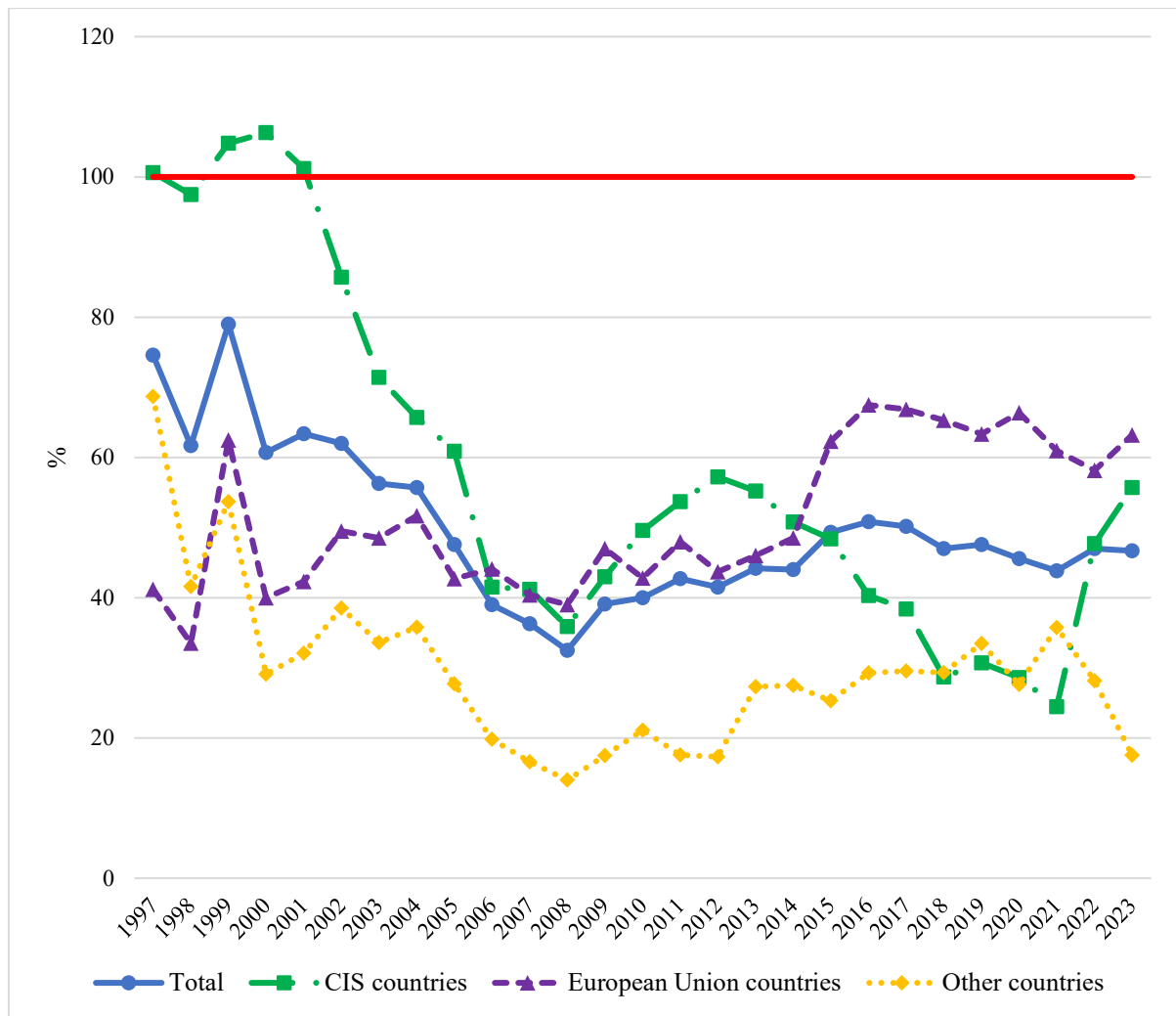
The study of Moldova's competitiveness is particularly relevant because the country chose the vector of European integration in 2014 and was forced to abandon the Russian market [6]. From 1991, when Moldova declared independence, to 2014 (except for the crisis year of 2008), the largest share of exports went to the Russian Federation [5]. Over the past decade, the primary destination of Moldovan exports has been Romania, a neighboring European Union (EU) member state (Figure 1).

Source: Data from the National Bureau of Statistics of Moldova (NBSM) [4].

Figure 1. Composition of Moldova's Exports by Country Group, 1997-2023

The share of exports to the CIS (Commonwealth of Independent States) countries in 1997 was nearly 70%, but by 2023, it had fallen to 22%. At the same time, the share of exports to the EU countries increased from 21% in 1997 to 65% in 2023. A positive trade balance was recorded only with the CIS countries in the first decade of Moldova's development as an independent state (1991-2001, except 1998, the financial crisis year). Historically, the lowest export coverage of imports was recorded with other countries. Following the signing of the Association Agreement with the EU, exports to these countries increased, resulting in a 14.7 percentage point rise in export coverage of imports in 2023 compared to 2014 (Figure 2). However, this figure never exceeded 69%.

Source: Data from NBSM [10].

Figure 2. Export coverage of imports in Moldova, by groups of countries

It is worth noting that there are differences between these markets, specifically the EU and the Russian markets. As shown in Table 1, each market has its own unique advantages. The indicator “Discretionary” income after housing costs was used to assess real purchasing power. In 2013, after paying for housing and utility payments, the average European had 3% more money than a Russian, and in 2023 the situation changed, now, thanks to low regulated tariffs and a high share of homeowners, the average Russian family has 10% more “free” money than the average EU resident.

From a logistics perspective, it is more profitable for Moldova to trade with the European Union, given their shared borders. Due to the increased logistics risk through Ukraine, exporters are forced to route their goods through EU countries and Belarus to deliver to Russia, resulting in higher costs. Therefore, exporting goods to the EU, particularly to Romania, is more cost-effective. The lower the costs, the lower the price, and the more competitive the product becomes in terms of price [13]. On the other hand, competition in the European market is significantly higher than in the Russian market, and the standards for goods are more stringent. Significant investments are required for Moldovan goods to meet European standards, and most Moldovan businesspeople lack the necessary funds to make these investments.

Table 1.

Key differences between the two markets

	EU Market	Russian market
“Discretionary” income after housing costs (PPS/PPP* per inhabitant): - Median/average disposable income - Housing costs, % - Left “for living”	19,955 PPS [8] 19.7% 16,024 PPS	19,546 PPP [15] 9.3% 17,728 PPP
Logistics	Common borders with the European Union (Romania).	Logistics through Ukraine is closed, the route runs through the EU countries and Belarus.
Non-barrier requirements	Strict standards (SPS, CE marking, ESG**).	Looser technical requirements.
Trading mode	Zero duty, but not for all goods.	Zero or reduced duty for CIS countries.
Payment risks	Free conversion of the euro.	SWIFT*** restrictions, ruble fluctuations.

Source: Calculations and systematization by the author.

*Note: *) PPS – Purchasing Power Standard; PPP – Purchasing Power Parity.*

***) SPS – Sanitary and Phytosanitary measures; CE marking – Conformité Européenne marking; ESG – Environmental, Social & Governance.*

****) SWIFT – Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications.*

According to the “Association Agreement between the European Union and the Republic of Moldova” [2], Moldova has gradually eliminated all customs duties on goods originating in the EU. The EU maintains tariff and non-tariff barriers for goods delivered from Moldova from Annexes XV-A (goods imported within the limits of the established tariff quotas), XV-B (goods subject to an import duty), and XV-C (quota goods) [7, p. 58].

The main barriers that hinder the growth of Moldova’s competitiveness include the low quality of institutions, corruption, a high-risk environment for business activity, and a shortage of qualified personnel. The effectiveness of the state apparatus remains insufficient, which is reflected in the ineffectiveness of the reforms. Frequent changes in legislation and unpredictability of government policy hurt the stability of economic development and competitiveness. The decline in real GDP by 5.9% in 2022 compared to the previous year was not compensated by a slight growth in the next two years, by 1.2% in 2023 and by 0.1% in 2024 [10]. Most often, the primary reasons for the ineffectiveness of reforms and long-term development strategies are weak administrative capacity, bureaucracy, corruption, inadequate risk assessment of the reforms, unrealistic goals, and overly ambitious deadlines.

Systemic corruption remains one of the main problems in Moldova, distorting competition and increasing business costs. Transparency International, a non-governmental organization, annually publishes the Corruption Perceptions Index (CPI) results. In 2024, the CPI was 43, and Moldova ranked 76th out of 180 countries [3]. Corruption undermines economic development and erodes public trust, scaring away both local and

foreign investors. Without significant progress in the fight against corruption, efforts to increase the competitiveness of the national economy will have limited effect. Small and medium businesses in Moldova have limited access to bank loans [14]. As noted above, the country's legislation often changes, directly affecting the business environment and increasing transaction costs, which hinders investment growth and innovation. Expenditures on science in Moldova remain low, which limits opportunities for creating new technologies and scientific and technological progress within the country. Expenditures on research and development activities constituted 0.23% of GDP in 2022, 0.22% in 2023, and 0.22% in 2024 [1].

In addition to economic problems, Moldova faces demographic issues. Large-scale emigration involves young people and skilled professionals, resulting in a brain drain. The main reasons for labor emigration are low incomes and limited opportunities for professional self-realization. An analysis of the reasons for the low level of competitiveness in the economy and labor emigration revealed some similarities, such as the low quality of institutions, corruption, an unfavorable business environment, and a low level of innovation potential.

Conclusion

An analysis of the European market's advantages revealed that exporting products with high added value is most profitable to this market if they meet European standards and offer a competitive price. The Russian market offers more lenient technical requirements. The taste preferences of Russian buyers are similar to those of Moldovan consumers, whereas for European buyers, it is even necessary to adjust the wine blend according to their tastes. A comparative risk analysis revealed that exporting to the European market is more profitable, as it is not subject to sanctions and does not incur SWIFT restrictions.

A vicious circle has emerged in Moldova. On the one hand, low incomes and limited opportunities have led to an outflow of qualified personnel. On the other hand, the lack of skilled personnel hinders business development, scientific and technical progress, innovation, and increased competitiveness. Based on the analysis, the following recommendations were developed: creation of effective institutions, increasing business access to loans and other financial resources, development of innovations, development and implementation of targeted programs to retain young people and qualified specialists in the country, as well as to attract the diaspora to return to the country and participate in the development of Moldova.

Acknowledgments

The study was developed within the framework of Subprogram 030101, "Strengthening the resilience, competitiveness, and sustainability of the economy of the Republic of Moldova in the context of the accession process to the European Union," institutional funding.

References:

1. Activitatea de cercetare-dezvoltare în anul 2024. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: https://statistica.gov.md/ro/activitatea-de-cercetare-dezvoltare-in-anul-2024-9454_61750.html
2. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part. Official Journal of the European Union, 30 August 2014, L260, pp. 4-643. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.260.01.0004.01.RO&toc=OJ%3AL%3A2014%3A260%3ATOC
3. Corruption Perceptions Index. Transparency International. 2025. Available at: <https://www.transparency.org/en/cpi/2024/index/mda>
4. External trade. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. 2025. Available at: https://statistica.gov.md/en/statistic_indicator_details/19
5. Gutium, T. Competitivitatea bunurilor autohtone pe piața internă și piețele externe. Creșterea economică calitativă: aspecte teoretice și practice: conferința științifică internațională, 27 februarie 2014. Chișinău: ASEM, 2014, pp. 131-138.
6. Gutium, T. Conceptual approach of competitiveness and interdependence between competition and competitiveness. *Economica*. 2017, nr. 3 (101), pp. 59-71.
7. Gutium, T. Managementul evaluării competitivității bunurilor în contextul perfecționării politicii comerciale. 2022. <https://doi.org/10.36004/nier.2022.978-9975-3590-0-9>
8. Living conditions in Europe - income distribution and income inequality. Eurostat. Statistics Explained. November 2024. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Main_Page
9. Portanskiy A. The Risk of the Global Economy Fragmentation is Growing. *International Organisations Research Journal*. 2024, vol. 19, no. 2, pp. 7-20.
10. Statistical databank “Statbank”. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: <https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407&nod=1&>
11. World Investment Report 2024. UN Trade and Development (UNCTAD). 2024. Available at: https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024?utm_source=chatgpt.com
12. WTO slashes 2025 trade growth forecast, warns of deeper slump. Reuters. April 16, 2025. Available at: https://www.reuters.com/markets/wto-slashes-2025-trade-growth-forecast-warns-deeper-slump-2025-04-16/?utm_source=chatgpt.com
13. Гутюм, Т. Разработка алгоритма расчёта конкурентоспособности товаров на внутреннем рынке и его место в классификаторе методов оценки конкурентоспособности. *Информация и инновации*. 2019, т. 14, № 1, с. 59-66.
14. Гутюм, Т.Г. Концептуализация и совершенствование менеджмента конкурентоспособности товара. *Информация и инновации*. 2020, 15(4), pp. 43-56.
15. Уровень жизни. Федеральная служба государственной статистики. 2025. Available at: <https://rosstat.gov.ru/folder/13397>

*Archil Chochia,
Senior Researcher,
Tallinn University of Technology,
Estonia,
Email: archil.chochia@taltech.ee*

COMPREHENSIVE ANALYSIS OF AI DEVELOPMENT FOR ECONOMIC COMPETITIVENESS

Introduction and Background

Artificial intelligence (AI) is increasingly recognized as a pivotal force in shaping economic competitiveness, particularly in enhancing the effectiveness and quality of everyday jobs while reducing human labour costs and related expenses. As of March 2025, the global economy is witnessing a surge in AI adoption, with projections suggesting AI could contribute up to \$15.7 trillion to the global economy by 2030, more than the combined output of China and India, as outlined in PwC's Global Artificial Intelligence Study: Sizing the prize. This survey note delves into current research trends, their advantages, and the directions for AI development, providing a detailed examination for stakeholders.

1. Current Research Trends in AI-Based Systems

Recent research highlights several key trends in AI that are directly relevant to economic competitiveness:

- Generative AI and Large Language Models (LLMs): These technologies, exemplified by tools like ChatGPT, are transforming content generation, customer service, and decision-making. A McKinsey report from 2025 notes that 78% of organizations use AI in at least one business function, with generative AI leading in marketing and sales. This trend enhances productivity by automating content creation and customer interactions, potentially boosting GDP growth by 26% in local economies by 2030, as per Hostinger AI Statistics.

- AI Agents and Automation: AI systems capable of performing tasks independently, known as agentic AI, are a significant focus. MIT Sloan Management Review predicts this as a top trend for 2025, with AI agents collaborating to do real work, reducing the need for human intervention in routine tasks. This is particularly evident in logistics, where companies like UPS use AI for optimized delivery routes, reducing travel distances by millions of miles annually, as detailed in Digital Transformation Skills.

- Multimodal AI: Models handling multiple data types (text, image, video) are enhancing quality control and customer engagement. A ScienceDirect review from December 2024 highlights applications in manufacturing for defect detection and in healthcare for diagnostic imaging, improving product and service quality.

- AI in Decision Making: Predictive analytics and decision support systems powered by AI are optimizing supply chains and market predictions. For instance, AppInnovativ case studies show AI-driven risk assessment in finance, enhancing decision precision and reducing operational risks.

- AI for Cybersecurity: As AI adoption grows, so does the need for AI-powered

security solutions. A Congressional Budget Office report from December 2024 discusses AI's role in protecting against cyber threats, ensuring business continuity, which is crucial for maintaining competitive edges in digital economies.

These trends are supported by empirical studies, such as a panel data analysis from Journal of Economic Structures, which found a positive relationship between AI innovation (measured by patents) and long-run economic growth from 1970 to 2019.

2. Advantages for Increasing Effectiveness and Quality

Advantages for Increasing Effectiveness and Quality of everyday jobs:

- AI-based systems offer significant advantages in enhancing job effectiveness and quality.

- Automation of Routine Tasks: AI reduces the time and cost associated with repetitive tasks, allowing employees to focus on strategic and creative activities. For example, InData Labs notes that AI chatbots can cut customer support costs by up to one-third while increasing conversions, with a 45% productivity boost in customer service, as per McKinsey. This automation frees human workers for higher-value tasks, improving job satisfaction and effectiveness.

- Improving Customer Service: AI tools like chatbots provide instant responses, enhancing customer engagement and satisfaction. A case study from Virtasant shows Meta increasing income by 201% through AI-driven customer service, reducing call centre workloads and improving overall customer experience.

- Enhancing Product Quality: In manufacturing, AI-powered robots and quality control systems minimize defects, improving product reliability. Capella Solutions highlights AI's impact on production efficiency, identifying bottlenecks and recommending process improvements, leading to higher productivity and reduced operational costs.

- Data-Driven Insights: AI analytics provide valuable insights for better decision-making, leading to increased efficiency and profitability. For instance, Penn LPS Online cites HubSpot using AI to analyse customer data for targeted marketing, improving conversion rates and reducing wasted spending.

- Case Studies and Empirical Evidence: Specific examples include JP Morgan's COIN system, which processes loan agreements swiftly, reducing 360,000 work hours to seconds, as per Medium AI Case Studies. Another example is Ocado, a British online supermarket, using AI for grocery fulfilment, achieving high efficiency and customer satisfaction, as noted in the same source.

AI's ability to cut labour costs is a significant driver of economic competitiveness:

- Labor Cost Reduction: By automating tasks, AI reduces the need for human labour in certain areas, cutting salaries, benefits, and training costs. For example, Goldman Sachs predicts AI could automate 25% of the labour market, with significant impacts in administrative (46%), legal (44%), and engineering (37%) professions, potentially reducing labour expenses.

- Operational Efficiency Gains: AI optimizes resource allocation, reducing operational costs. Deloitte case studies show government agencies using AI to streamline processes, cutting costs and improving service delivery.

- Case Studies in Cost Savings: Cleveland Clinic uses AI for administrative tasks, addressing healthcare staff shortages and reducing labour costs, as per Virtasant. Airbus employs AI to predict maintenance needs, reducing costs and improving safety, as noted in Penn LPS Online.

- However, the impact on jobs is debated, with some studies suggesting potential

job displacement (up to 300 million jobs affected, per Goldman Sachs), while others highlight new AI-related roles, with Hostinger AI Trends projecting 30-35% growth in data science and AI roles by 2030.

3. Research directions to maximize AI's potential

To maximize AI's potential, the following research directions are critical:

- Investment in AI Research and Development: Continued investment is essential, as noted in ExecutiveGov, with the U.S. forming the National AI Advisory Committee (NAIAC) in 2023 to guide policy and funding, enhancing competitiveness.

- Fostering Collaboration: Partnerships between academia, industry, and government can accelerate innovation. World Bank emphasizes AI's role in helping developing economies diversify, requiring collaborative efforts.

- Developing AI-Enabled Products and Services: Creating new offerings, such as AI-driven healthcare diagnostics or financial tools, can open revenue streams, as seen in ScienceDirect applications across industries.

- Optimizing Business Processes: Integrating AI to automate and optimize operations, as in logistics and manufacturing, reduces costs and improves efficiency, per McKinsey.

- Enhancing Decision Making: AI for data-driven insights improves strategic planning, with examples in finance and marketing, as per AppInnovativ.

- Addressing Ethical and Regulatory Challenges: Ensuring responsible AI use is crucial, with IMF Working Papers noting varied regulatory approaches across countries, facing trade-offs in competition and privacy.

- Promoting Workforce Development: Preparing the workforce through reskilling, as highlighted in Congressional Budget Office, balances cost savings with job creation, addressing potential inequality.

- Supporting Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs): Helping SMEs adopt AI, as suggested in PwC AI Predictions, ensures broader economic benefits and competitiveness.

Conclusions

As of March 17, 2025, artificial intelligence (AI) is revolutionizing economic competitiveness by enhancing the effectiveness and quality of everyday jobs while significantly reducing human labour costs. Current research underscores the transformative power of cutting-edge AI trends, including generative AI, AI agents, and multimodal models. These technologies are automating routine tasks, improving decision-making processes, and elevating product quality across diverse industries. Real-world case studies from industry leaders such as UPS, JP Morgan, and Meta illustrate substantial gains in operational efficiency and cost savings, providing concrete evidence of AI's potential to propel economic growth. This research highlights how AI is not merely a tool for automation but a catalyst for innovation and productivity, reshaping the economic landscape.

However, to fully harness AI's potential and promote inclusive economic growth, strategic actions are essential. Continued investment in AI research and development is critical to sustain innovation and maintain a competitive edge. Collaboration among governments, businesses, and educational institutions can support workforce adaptation

through reskilling and upskilling initiatives, preparing workers for an AI-driven economy. Additionally, establishing ethical and regulatory frameworks is necessary to address challenges such as job displacement and rising inequality. Encouraging small and medium-sized enterprises (SMEs) to adopt AI technologies can also ensure that economic benefits are distributed more broadly, rather than concentrated among large corporations. By implementing these steps, stakeholders can position AI as a key driver for sustainable economic growth and global competitiveness, balancing its opportunities with its societal implications.

*István Temesi,
Associate Professor (Dr.habil.),
Hungarian University of Agriculture and
Life Sciences (MATE), Hungary
Email:temesi.istvan@uni-mate.hu;*

*László Vértessy,
Associate Professor (Dr.habil.),
Hungarian University of Agriculture and
Life Sciences (MATE), Hungary
Email:vertessy.laszlo@uni-nke.hu*

TOWARDS GREEN PUBLIC ADMINISTRATION: GOALS AND PRINCIPLES

1. Introduction

The concept of Green Public Administration is gaining significant traction globally. It represents a paradigm shift in governments' operations, moving beyond traditional bureaucratic structures towards a more environmentally conscious approach. This shift is driven by the urgency of addressing climate change, resource depletion, and environmental degradation.

Green Public Administration establishes a framework for governments to integrate environmental considerations into all operations. It is not just about recycling paper in offices; it is a holistic approach that considers the green, sustainable, ecological, and other aspects.

2. The concept of Green Public Administration

The concept of Green Public Administration encompasses the following elements:

- policy development (formulating policies that consider environmental impact alongside economic and social goals);
- resource management (promoting sustainable practices in areas like energy use, water conservation, and waste reduction);
- procurement (prioritizing environmentally friendly products and services when purchasing goods for government operations);
- infrastructure development (investing in sustainable infrastructure projects like renewable energy sources and energy-efficient buildings);
- public awareness (educating citizens about environmental issues and promoting sustainable living practices).

3. Framework of Green Public Administration

Green Public Administration does not exist in a vacuum.

International agreements and regional accords can provide a valuable framework and impetus for national and local governments. For example, the European Union actively promotes Green Public Administration through initiatives like the Green Public Procurement (GPP) and the EU Strategy on Adaptation to Climate Change. These accords set standards and guide member states to implement sustainable practices. Green Public Administration is a critical step towards a more sustainable future. Governments can effectively integrate environmental considerations into their operations and lead by example by developing minimum criteria, scoreboards, and a commitment to international accords. Governments can chart a course for a greener and more sustainable future by learning from countries with robust technical support instruments.

4. Green Public Administration

Green Public Administration (GPA) is a relatively new field of study, which can be defined as the practice of incorporating environmental sustainability principles into public sector governance within the framework of public administration. It seeks to integrate environmental concerns into governmental institutions' policies, programs, and operations at all levels, aiming to promote sustainability, environmental protection, and ecological balance while delivering public services. It also responds to global environmental challenges such as climate change, biodiversity loss, and resource depletion.

5. Action plans, measures, policies, and governance

Action plans, measures, policies, and governance by public authorities and bodies to be taken for Green Public Administration are as follows:

- tackling climate change, for example, by enacting climate laws, implementing net zero policies, investing in renewable energies, promoting a circular economy, developing green jobs;
- protecting biodiversity, including forests, wetlands and the sea; implementing environmental impact assessments;
- protecting other aspects of the environment, such as through measures to reduce pollution levels; ensuring clean water; limiting and managing waste, including plastic;
- integrating environment and climate in ex-ante regulatory impact assessments and ex-post evaluations;
- using fiscal and other financial instruments to promote green/sustainability transitions, for example, by shifting the tax base from labour to pollution and fossil energy; by stepping up green public procurement, and by making greening and sustainability visible in the annual budgeting cycle;
- greening the internal organisation, for instance, by minimising carbon and environmental footprint of running and managing public administration itself;
- strengthening policy coherence for sustainable development, including addressing the environmental footprint of developing countries (spill-over effects).

6. Core aspects of Green Public Administration

One of the core aspects of the Green Public Administration is integrating environmental policy with and within a broader public policy program. This helps ensure that environmental considerations are not treated as independent issues.

Nevertheless, it is embedded in economic, social, and infrastructural planning. Public administrators and government agencies play a key role in implementing and enforcing environmental regulations. Therefore, the Green Public Administration emphasizes a regulatory framework that guides industry and public agencies in reducing pollution, preserving biodiversity, and promoting green technology, environmental sustainability, eco-efficiency, or circular economy. The concept focuses on increasing the resilience of public systems to environmental changes such as natural disasters and climate change. The adaptation strategies such as climate-smart urban planning and disaster risk reduction are key components of this approach. The environmental ethical leadership in public administration is one of the foundations of the Green Public Administration. This is because public administrators are expected to act as stewards of environmental sustainability. Ethical judgment guides the development and implementation policies that balance economic growth with ecosystem protection and ecological preservation. In practice, the Green Public Administration promotes adopting sustainable public management practices during the government agency operation, which includes reducing your carbon footprint, efficient management of natural resources, using renewable energy sources, and promoting environmentally friendly procurement processes. Finally, Green Public Administration recognizes the need for collaboration and participation of stakeholders in environmental governance. Governments, private organizations, non-governmental organizations (NGOs), and the general public work together to solve environmental problems.

Green Public Administration encompasses policy, governance, and capacity challenges at the same time. In comparison, it is essential to differentiate between policy (WHAT and WHEN: visions, goals, targets, and timelines), governance (HOW: mechanisms, instruments, tools, skills, and responsibilities), and capacity (WHO: skills, mindsets, values, human resources). The first two are closely linked and often overlap. Policy tends to be more politically and socially sensitive than governance. Governance structures and mechanisms are often more enduring and resilient to disruption than policies. There are three main governance styles: hierarchical (formal structures, rule of law), network (informal structures, partnerships), and market (self-regulation, competition, fiscal incentives). The administration should be flexible in choosing, blending, or switching between these styles based on the situation, a practice known as "metagovernance". When a government initiative fails, the immediate response is usually to criticize the policy goals, targets, or timelines. However, many failures are actually due to governance issues rather than flaws in the policy itself. For example, promoting waste separation is a policy decision about a governance tool; which also could require legal mandates (hierarchical), awareness campaigns (network), or financial incentives (market), with the necessary public servant labour force.

From another point of view, the concept of Green Public Administration involves two key dimensions: (i) greening the public administration itself and (ii) executing, creating, and implementing green policies. These two sides are complementary, with the former focusing on internal government practices and the latter on policy development and enforcement to promote environmental sustainability.

7. The key factors of Green Public Administration

The key factors of Green Public Administration can be structured around three central categories: green, ecological, and social, which are distinct from the commonly used ESG (Environmental, Social, Governance) framework. While ESG evaluates corporate responsibility and sustainability in the private sector, the Green Public Administration framework emphasizes public sector responsibilities in advancing sustainability through policy and governance. The green focuses on reducing environmental impact, promoting clean energy, and implementing sustainable practices in public administration. The ecological aspect ensures harmony with natural systems and aims to protect biodiversity and ecosystems sustainably and manage natural resources. While the social prioritizes human wellbeing, equity, fair access to resources, and fairness and inclusivity in a broader sense.

8. Green Public Administration in the EU and Best Practices

The European Union actively promotes Green Public Administration through various initiatives and encourages member states to implement sustainable practices. The framework for this is the European Green Deal (EGD), which aims for sustainability by 2050, transforming the EU into a fair and prosperous society with a modern, resource-efficient, and competitive economy. Alongside that, EU member states adopted climate neutrality by 2050; they decided (with legally binding in 2021) to reduce emissions by at least 55% by 2030, compared to 1990 levels. The European Commission helps EU member states design and implement reforms that support the green transition and contribute to achieving these goals. It also fosters the necessary procedures in central and local administrations and establishes the coordination structures for implementing green policies. The Paris Agreement (2015) set ambitious targets for decarbonization and greenhouse gas reductions, prompting countries to enact climate legislation and build structures to manage the energy transition.

Good Practices from Hungary

Greening public administration highlights the multifaceted role of government offices¹ in promoting sustainability and reducing ecological footprint. The three key areas are (i) the social responsibility of government offices, (ii) internal measures to reduce environmental impact, and (iii) the sharing of good practices across various government offices.

Social Role and Responsibility of the Government Office

Government offices set the pace in promoting sustainable practices by displaying good examples. One of the major activities will be promoting green public administration by integrating environmentally sustainable measures in the activities and programmes interacting with the public. For example, in Csongrád-Csanád County, the programs for collecting electronic wastes at people's homes solve environmental degradation problems and serve as a form of raising awareness among the people. Another is the clearance of abandoned cars linked to illegal activities, such as human smuggling and trafficking along Hungary's southern border — environmental and personal security benefits. In addition, in recent years, the government has held round table debate

¹ Government office – in the counties and in the Capital City - is the administrative organisation of the state's territorial representative (similar to the prefect) who is responsible for the implementation of the Central Government's decisions in county level.

concerning animal rights and the connection between ecological and ethical problems. Relations with communities are also essential. Officers have also performed different public activities like SZIN summer festival in Szeged, KTN summer festival in Csongrad and Farmer Day celebration in Hódmezővásárhely, while the government has also insisted on conducting SUMMER CAMPS for disadvantaged children. Such a purpose is achieved through organization of activities aimed at raising the level of environmental consciousness among citizens and promoting sustainable behaviour.

Internal measures

Internal actions that help in minimizing the organization's influence on the environment. Such efforts are focused on infrastructure-related measures. Such best practices are green procurement and energy reduction investment projects that are financed from national and EU sources. The government is also paying concerted attention to enhancing and maintaining green areas in its buildings, applying real estate energy meters and centralized control of Printing devices to reduce waste. Changes for renewable energy initiated by the company's activities include placing solar panels and geothermal systems, acquiring electric vehicles and bicycles, installing indoor and outdoor cycle storage, and using cycle courier services for internal mail delivery. The measures aimed at improving fuel consumption further enhance the environmental efficiency of government operations. The human resource related measures support this infrastructure investment. An essential goal is to increase employees' environmental concerns through programs such as selective waste collection and a health program that promotes cycling or walking to work. Other visibility activities include articles on environmental awareness in the office newsletter, the shape of reusable cups used to encourage its use, and other campaigns that the socially responsible department organizes, including World Water Day's drawing competition and "Clean up Your Neighborhood" – voluntary waste collection campaign.

Practices from other government offices.

It also gave a chance to disseminate information on other offices that have adopted best practices in the other provinces of Hungary. For instance, the Government Office of Bács-Kiskun County engages and encourages families' participation in sustainability projects via "the Week of the Families" summer camp. The Government Office of Győr-Moson-Sopron County has installed a branch shredder to create mulch and maintain local greenery. In Jász-Nagykun-Szolnok County, the "Save the Bats" program also seeks to support conservation projects concerning biological diversity. The Health Education Evidence Camp for the children of administrative workers of the Government Office of Komárom-Esztergom County has been created and contains information oriented towards health and environmental affairs. Other sustainable activities include introducing charging stations for electric vehicles by the Government Office of Pest County; a clothes collection and reuse program introduced by the Government Office of Somogy County to minimise clothing waste. These examples demonstrate the wide variety of activities undertaken by government offices throughout the nation to integrate sustainability into practice.

In light of European experiences, several key intervention areas can be identified to reduce the environmental impact of capital and county government offices.

*Aurelia Tomsa,
Ph.D., Associate Professor,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau
Email: tomsa@ase.md*

INTEGRATION AND COMPETITIVENESS: MOLDOVAN GOODS IN THE EUROPEAN UNION MARKET

The economic integration of the Republic of Moldova with the European Union (EU) has become a strategic priority, especially since the signing of the Association Agreement between Moldova and the European Union. The importance of these relations has increased since Moldova was granted the status of a candidate country for EU membership in June 2022 [10].

Despite the success in increasing exports to the European market (Table 1) after the entry into force of the DCFTA (Deep and Comprehensive Free Trade Area), Moldova faces serious challenges in increasing the competitiveness of its products [7]. The key problems remain: low labor productivity, structural imbalances in the economy [4], low availability of credit and other financial resources, dependence on remittances from labor migrants, unfavorable demographic trends, and an aging population. In addition, Moldovan exporters experience significant difficulties in meeting the strict technical, sanitary, and phytosanitary requirements of the EU [9], overcoming tariff and non-tariff barriers that operate under the agreement (Annexes XV-A, XV-B, and XV-C) [1], ensuring stable quality, and certifying products [13].

Table 1.
Bilateral trade between Moldova and the European Union: export, import, and trade balance, 2010-2023

Years	Exports from Moldova to the EU, million USD	Import to Moldova from the EU, million USD	Trade balance, million USD
2010	728.94	1704.24	-975.30
2011	1083.01	2256.29	-1173.28
2012	1013.42	2318.61	-1305.19
2013	1137.29	2472.11	-1334.82
2014	1245.98	2567.70	-1321.72
2015	1217.59	1954.25	-736.66
2016	1331.90	1973.71	-641.81
2017	1596.84	2389.16	-792.32
2018	1861.86	2850.80	-988.94
2019	1830.55	2889.98	-1059.43
2020	1640.37	2470.75	-830.38
2021	1919.53	3148.99	-1229.46
2022	2537.51	4364.83	-1827.32
2023	2646.66	4188.00	-1541.34

Source: Data from the National Bureau of Statistics of Moldova (NBSM) [2].

The EU has become Moldova's leading trading partner. Since 2014, the year the agreement was signed, exports in the EU have accounted for more than half of Moldova's exports. By 2023, the share of exports to the EU was 65.37% of Moldova's total exports. The share of imports from the EU also increased, but still did not reach 50% of total imports (Table 2). The coverage of imports from the EU by exports to the EU significantly increased in 2015 by 13.8 percentage points compared to the previous year. In subsequent years, this figure has not changed much.

Table 2.

Structure and efficiency of Moldova's Trade with the EU: export and import shares, trade coverage ratio, 2010-2023

Years	Share of exports to the EU in Moldova's total exports, %	Share of imports from the EU in Moldova's total imports, %	Coverage of imports by exports, %
2010	47.29	44.21	42.80
2011	48.85	43.46	48.00
2012	46.88	44.48	43.70
2013	46.83	45.01	46.00
2014	53.26	48.29	48.50
2015	61.91	49.02	62.30
2016	65.14	49.09	67.48
2017	65.85	49.45	66.84
2018	68.80	49.49	65.31
2019	65.87	49.46	63.34
2020	66.49	45.62	66.39
2021	61.04	43.88	60.96
2022	58.57	47.35	58.14
2023	65.37	48.27	63.20

Source: Data from NBSM [11].

The competitiveness of Moldovan goods in the EU market is determined not only by the access conditions created by the DCFTA but also by the characteristics of the Moldovan products [8]. The fundamental factor is price [14]. The energy crisis has led to an increase in production costs, which has increased the price of Moldovan goods [12]. It is tough for small and medium-sized enterprises (SMEs) to remain competitive [6]. In the fourth industrial revolution era, innovations and advanced technologies [3] [5] are needed to produce competitive products that meet European standards.

An analysis of the commodity structure of Moldova's exports to the EU, according to the Combined Nomenclature (CN), shows a concentration of exports on several key sectors. In 2023, six sectors accounted for 85.75% of all exports to the EU (Table 3). Leading export sectors include:

- Vegetable products (27.04% of total exports to the EU in 2023): A traditional export sector that provides for the export of cereals (12.04%), oil seeds and oleaginous fruits (9.47%), edible fruit and nuts (5.00%), etc.
- Animal or vegetable fats and oils (8.87%): mainly sunflower oil.
- Prepared foodstuffs (9.02%): This group of goods includes beverages and alcoholic liquids (3.21%), preparations of vegetables and fruit (2.28%), prepared animal fodder (1.90%), preparations of cereals and flour (0.72%), etc.
- Textiles and textile articles (10.17%): The main goods exported from this group

are articles of apparel and clothing accessories (8.06%). However, it should be noted that this sector functions within an inward processing (lohn) framework, where foreign partners supply raw materials and the value-added activities (mainly labor) are carried out domestically for re-export.

- Electrical equipment; parts thereof (24.25%): These are mainly wires and cables produced in foreign-owned companies for the EU automotive industry (Draexlmaier).

- Miscellaneous manufactured articles (6.40%): The main export product is furniture, the largest share of which is chairs.

Table 3.

Structure of Moldova's exports by leading export sectors, 2010-2023

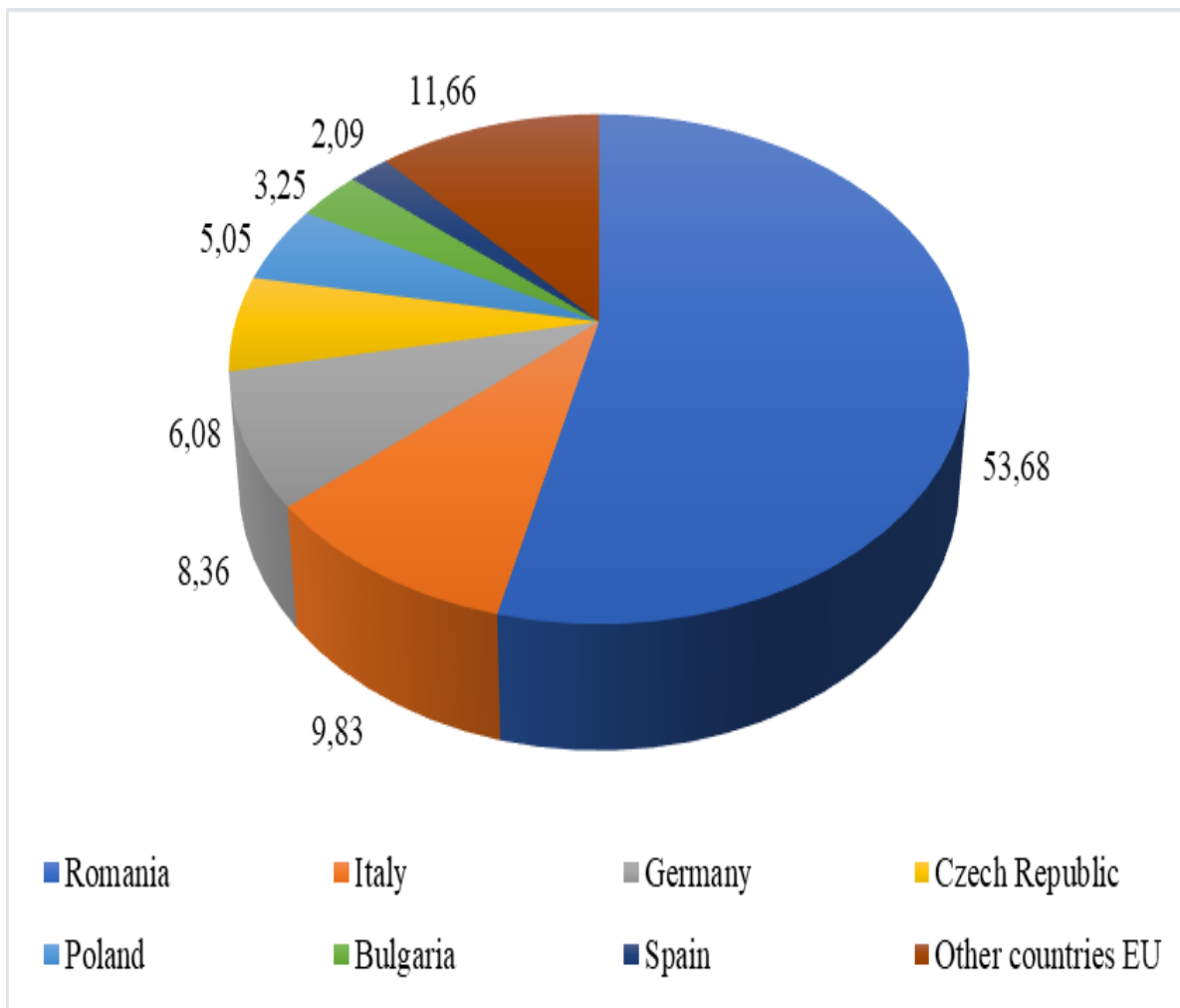
Years	Vegetable products	Animal or vegetable fats and oils	Prepared foodstuffs	Textiles and textile articles	Electrical equipment; parts thereof	Miscellaneous manufactured articles
2010	17.55	4.69	7.62	28.73	16.56	4.63
2011	20.30	6.69	8.25	22.44	15.83	6.13
2012	13.92	8.52	10.89	21.68	19.25	7.29
2013	17.42	3.83	11.87	19.48	21.61	7.39
2014	19.88	5.82	8.98	19.78	20.40	7.75
2015	25.41	5.59	8.38	18.04	20.27	7.79
2016	25.76	2.77	11.22	17.23	19.44	9.21
2017	26.41	2.97	10.45	16.50	21.56	8.82
2018	22.67	3.12	7.72	16.00	28.26	8.87
2019	19.66	3.64	8.44	14.65	31.49	8.65
2020	17.87	5.15	10.83	12.26	29.42	9.34
2021	18.66	5.56	9.05	11.32	27.63	9.13
2022	25.75	11.27	8.19	9.66	21.42	6.65
2023	27.04	8.87	9.02	10.17	24.25	6.40

Source: Data from NBSM [11].

We can identify a general trend by comparing Moldovan products with competitors on the EU market. Moldova competes in price segments with low margins and high-quality standards. On the European market, Moldovan wines compete with inexpensive wines from Italy and Spain, which have huge production volumes and developed distribution, and high-quality, collectible wines from France and Italy. The weak point of Moldovan wines is the lack of brand recognition.

Moldova exports such fruits as apples, plums, and grapes. The leading competitor in apple exports is Poland, which dominates the EU market due to huge volumes, developed infrastructure, and low prices. Moldovan apples are inferior to Polish apples in price. Moldova competes mainly with Ukraine in the sunflower oil market. The disadvantage of the competitiveness of this product is its dependence on the harvest and world prices.

In recent years, the structure of exports to the EU and the structure of the main sales markets have not undergone significant qualitative changes. Romania is the leading trading partner among the EU countries (53.68% of all exports to the EU in 2023). It is followed by Italy (9.83%), Germany (8.36%), the Czech Republic (6.08%), and Poland (5.05%) (Figure 1).

Source: Data from NBSM [11].

Figure 1. Structure of Moldova's exports to the EU countries, 2023

Conclusion

Moldova exports raw materials, low-processed products, and goods manufactured in an inward processing (Lohn) arrangement to the EU countries. The share of high-value-added goods exported to the EU is insignificant. Overcoming domestic problems such as low labor productivity, limited access to credit, lack of investment in advanced technologies and innovation, and difficulties adapting to EU quality standards remain key factors constraining export growth and the transition to producing high-tech goods with higher added value.

Competition in the EU market is exceptionally high, and a strategy based primarily on price advantage cannot ensure the stable growth of the competitiveness of Moldovan goods. For the successful integration of Moldova into the European space, it is necessary to move to export promotion strategies based on differentiation, improving the quality of goods, innovation, and branding.

References:

1. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part. Official Journal of the European Union, 30 August 2014, L260, pp. 4-643. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uriserv%3AOJ.L_.2014.260.01.0004.01.RON&toc=OJ%3AL%3A2014%3A260%3ATOCTOC
2. External trade. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. 2025. Available at: https://statistica.gov.md/en/statistic_indicator_details/19
3. Farida, I., Setiawan, D. Business strategies and competitive advantage: The role of performance and innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*. 2022, 8(3), 163.
4. Gojaeva, E., Gutium, T., Mamedova, S. Modern structural changes in the agricultural sector and their impact on the country's food security. *Часопис Економічних Реформ*. 2024, 3(55), pp. 6-18.
5. Grass, A., Backmann, J., Hoegl, M. From empowerment dynamics to team adaptability: Exploring and conceptualizing the continuous agile team innovation process. *Journal of Product Innovation Management*. 2020, 37(4), pp. 324-351.
6. Gunasekaran, A., Rai, B.K., Griffin, M. Resilience and competitiveness of small and medium size enterprises: An empirical research. *International Journal of Production Research*. 2011, 49(18), pp. 5489-5509.
7. Gutium, T. Competitivitatea bunurilor autohtone pe piața internă și piețele externe. *Creșterea economică calitativă: aspecte teoretice și practice: conferința științifică internațională*, 27 februarie 2014. Chișinău: ASEM, 2014, pp. 131-138.
8. Gutium, T. Methodological approach to the elaboration of indicators for quantifying the competitiveness of goods. *Economy and sociology*. 2020, 1, pp. 74-85.
9. Gutium, T. Quantifying the comparative advantage of domestic goods on the internal market. *The Journal Contemporary Economy*. 2018, vol. 3, issue 1, pp. 38-45.
10. Republica Moldova. Consiliul Uniunii Europene. 2025. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/moldova/>
11. Statistical databank "Statbank". National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: <https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407&nod=1&>
12. Гутюм, Т. Г. Влияние энергетического кризиса на экономику и на уровень жизни населения Республики Молдова. *Информация и инновации*. 2022, 17(1), 6-18.
13. Гутюм, Т. Разработка алгоритма расчёта конкурентоспособности товаров на внутреннем рынке и его место в классификаторе методов оценки конкурентоспособности. *Информация и инновации*. 2019, т. 14, № 1, с. 59-66.
14. Кондаков, Н.А., Головина, А.Н. Конкурентоспособность в современных условиях: факторы влияния, методы измерения, способы усиления. *Вестник Алтайской академии экономики и права*. 2024, 7(1), с. 106-110.

*Tibor Kovács,
Ph.D., Habil.,
Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE),
Hungary
Email: Kovacs.Tibor@uni-mate.hu
(in collaboration with Mária VASVÁRI
and Szabolcs MÁTYÁS)*

GREATER CUMANIA TALENT SURVEY RESULTS: UNLOCKING ECONOMIC SOVEREIGNTY

Introduction

This study investigates the geographic and social dynamics of talent in Greater Cumania, an underdeveloped Hungarian region. It addresses the challenges of talent retention and attraction in peripheral areas, providing insights relevant to other similarly situated regions worldwide. The research highlights a paradox: despite producing exceptional talents, including Nobel laureates, the region struggles to retain them due to limited local opportunities and infrastructure.

The study emphasizes Hungary's disproportionately high contribution to global intellectual achievement relative to its size. It identifies barriers to talent retention, such as inadequate local support systems and urban pull factors, and connects these findings to global patterns of talent migration. The research suggests strengthening local educational institutions, fostering innovation ecosystems, and implementing targeted policies to attract and retain talent.

The paper draws on literature examining the economic and developmental implications of talent distribution and migration, noting the shift from labour-intensive to knowledge-based economies. It explores how migration policies influence global talent flows and innovation outcomes. The theoretical framework includes the Brain Gain-Balance Theory, which suggests that targeted incentives and supportive environments can offset talent loss from less-developed regions.

Hungary's challenge lies in integrating global strategies into its regional policies, particularly in Greater Cumania, where a lack of systemic support exacerbates talent outflows. The study aims to provide actionable insights for regional policymakers and international stakeholders by linking local challenges to broader global patterns and proposing a multifaceted approach that leverages global insights to address local conditions.

Research Questions

The study seeks to answer the following research questions:

- What are the primary geographic and social factors influencing talent retention and migration in Greater Cumania?
- How does the region's underdevelopment impact the life trajectories of its exceptional talents?
- What specific measures can be implemented to strengthen local educational institutions and foster innovation ecosystems in the region?
- How can targeted policies be designed to attract and retain talent in Greater Cumania, bridging the gap between peripheral regions and metropolitan centres?
- How do global talent strategies and international models apply to the unique challenges faced by Greater Cumania, and what adaptations are necessary?

Methods

The study employs a mixed-method approach, integrating socio-geographical and mathematical-statistical analyses. The primary dataset consists of 22 individuals with exceptional achievements, selected from a broader database of nearly three thousand Hungarian and Hungarian-born scientists, artists, athletes.

The research involves:

- Data Collection: Compiling biographical data and achievement records of selected individuals.
- Socio-Geographical Analysis: Mapping the life trajectories of these individuals to identify patterns of migration and the influence of local conditions.
- Statistical Analysis: Using statistical methods to quantify the relationship between regional factors and talent retention.
- Comparative Analysis: Comparing Greater Cumania to other regions, such as Northern Finland, to identify best practices and strategies for talent development.
- Literature Review: Examining existing research on talent geography, migration, and regional development to contextualize findings.

Results

The study highlights a significant disparity between the intellectual achievements of individuals from Greater Cumania and the region's overall socio-economic development. Despite producing a notable number of Nobel laureates and other high-achieving individuals, the region struggles to retain its talent due to:

- Limited Local Opportunities: Lack of high-quality jobs, advanced educational institutions, and innovation ecosystems.
- Inadequate Support Systems: Insufficient local funding, mentorship programs, and networking opportunities for talented individuals.
- Urban Pull Factors: The attraction of larger urban centres, both within Hungary and abroad, which offer greater career prospects and higher living standards.

The analysis of life trajectories reveals that many talented individuals from Greater Cumania migrate to Budapest (the capital of Hungary) or other international hubs to pursue their careers. This outflow of talent exacerbates the region's underdevelopment, creating a negative feedback loop.

Conclusion

The research concludes that Greater Cumania faces significant challenges in leveraging its intellectual potential for regional development. The region's inability to retain and attract talent perpetuates its peripheral status. To address these challenges, the study recommends:

- Strengthening Local Educational Institutions: Investing in high-quality education and vocational training to develop local talent.
- Fostering Innovation Ecosystems: Creating supportive environments for entrepreneurship and innovation through funding, infrastructure, and networking opportunities.
- Implementing Targeted Policies: Designing policies to attract and retain talent, such as tax incentives, housing support, and cultural amenities.
- Enhancing Local Support Systems: Providing mentorship programs, career guidance, and access to networks for talented individuals.

By implementing these measures, Greater Cumania can bridge the gap between its intellectual potential and its socio-economic development, transforming itself from a peripheral region into a thriving hub of innovation and talent. The findings of this study offer valuable lessons for other underdeveloped regions worldwide facing similar challenges.

BÖLMƏ I. Suverenliyin möhkəmləndirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri

SECTION I. Development Prospects of the National Economy in Strengthening Sovereignty

РАЗДЕЛ I. Перспективы развития национальной экономики в контексте укрепления суверенитета

*Bağirov Mübariz Məmmədhüseyn oğlu,
iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“Maliyyə və audit” kafedrasının professoru,
Email: mubariz.bagirov61@gmail.com;*

*Abbasov Rza Cabir oğlu,
doktorant,
Qərbi Kaspi Universiteti
Email: abbasov.rza.2000@gmail.com*

PUL-KREDİT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

2024-cü ildə qlobal iqtisadi mühit geosiyasi çağırışlar, aparıcı iqtisadiyyatlarda artımın ləngiməsi və 2022-2023-cü illərdə inflyasiyaya qarşı mübarizənin nəticələri kimi amillərlə formalaşmışdır. Inflyasiyanın cilovlanması üçün tətbiq edilən sərt monetar siyasət resessiya meyllərinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə monetar siyasətin yumşaldılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması tendensiyası müşahidə edilmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) qlobal tendensiyalara uyğun olaraq uçot dərəcəsini 2024-cü ilin iyun ayına qədər 9%-dən 7,25%-ə endirmişdir [1]. Sonrakı aylarda dərəcə dəyişməz qalmış, bu da AMB-nin qiymət sabitliyinə sadiqliyini əks etdirmişdir. Inflyasiya trayektoriyasını müəyyənləşdirən mürəkkəb və sabit amilləri nəzərə alaraq, 2024-cü ilin noyabrında illik inflyasiya 4,4% səviyyəsində qeydə alınmış, əsas mallar seqmentində qiymət artımı mülayim olmuşdur. AMB ehtiyatlı siyasət prinsipinə əməl edərək inflyasiyanı hədəf diapazonunda saxlamaq üçün cari monetar parametrləri dəyişməz saxlamış, maliyyə turbulentliyi dənizində gəmini ustalıqla idarə edən naviqator kimi hərəkət etmişdir.

Əlverişli xarici şərtlər xüsusilə əsas maliyyə mərkəzlərində faiz dərəcələrinin azalacağı gözləntiləri və qlobal xammal qiymətlərinin artımının ləngiməsi fonunda AMB manatın nominal effektiv məzənnəsinin möhkəmlənməsinə diqqət yetirmişdir. Bu, idxal olunan qiymət təzyiqlərini minimuma endirən antiinflyasiya mexanizmi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Makroiqtisadi parametrlərin ahəngdar tarazlığı, xüsusilə manatın ABŞ dollarına qarşı səkkiz illik sabit məzənnəsi, Azərbaycanın maliyyə dayanıqlığını dəstəkləyən möhkəm lövbər rolunu oynamışdır.

2024-cü ildə Azərbaycanın cari əməliyyatlar balansının profisiti 4,7 milyard ABŞ dolları və yaxud ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 6,3%-i qədər olub [2]. İxrac sayəsində əldə edilən xarici ticarətin müsbət saldosu valyuta bazarının sabitliyinə töhfə vermişdir. 2025-ci ildə cari hesab profisitinin artacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da valyuta bazarında sabitliyin davam etməsinə imkan verəcək.

Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici ticarət dövryyəsinin azalmasına baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun artımı ilə dəstəklənərək dayanıqlılıq nümayiş etdirmişdir. Yanvar-noyabr aylarında ticarət dövryyəsinin azalması qeydə alınmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı dəyişən global makroiqtisadi mühitdə sabitlik nümayiş etdirir. Monetar siyasət əlverişli xarici şərtlər və xarici ticarətin müsbət saldosu dayanıqlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

Azərbaycanın beynəlxalq arenada mövqeyinin dəyişməsi ölkənin pul sisteminin sabitliyində və yerli bankların potensialında mühüm rol oynayır. Azərbaycan ÜDM-in strukturunda sənaye aparıcı mövqe tutmağa davam edir. Monetar istinad göstəricilərinin (pul emissiyasının artımı, milli valyutanın məzənnəsi və digər makromaliyyə göstəriciləri) real sektorun və sosial sahənin dinamikasına uyğunlaşdırılması, həmçinin “Azərbaycan Mərkəzi Bankı haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş oxşar bəndlər prioritet olaraq qalır. Banklar üçün kredit mənbələrinin çatışmazlığı şəraitində bankların AMB-nin məcburi ehtiyat tələblərindən imtina etməsi kredit fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi istiqamətində sərbəst dəyişikliklərə ehtiyac yaradır. AMB-nin məcburi ehtiyatların pul dövryyəsinə tənzimləmə funksiyası haqqında arqumentləri əsassız görünür, çünki bu vəsaitlər xüsusi hesablarda saxlansa da, mərkəzləşdirilmiş resurs kimi istifadə olunur. AMB-nin pul-kredit bazarının ən böyük iştirakçısı olması nəzərə alınaraq, nəzarət edilən vəsaitlərin mərkəzləşdirilməsi bank sektorunun fəaliyyətinə monopol təsir kimi qiymətləndirilə bilər və onun sabitliyini poza bilər. Bank siyasətinin milli bankların əsas fondlarının inkişafı və etibarlılığı üçün vacibliyi vurğulanmalıdır. Bank sektorunun inkişafının spesifikasiyası, xüsusilə ilkin olaraq aşağı nizamnamə kapitalı səviyyəsi və bir çox bankın dövryyəsi ilə həcmələrinin uyğunsuzluğu, kredit təşkilatlarının differensiasiyasını nəzərə alaraq, təkamül siyasətinin həyata keçirilməsi zərurətini müəyyən edir.

Minimum ehtiyatlarla bağlı beynəlxalq təcrübədə ölkələr arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Məsələn, Almaniyada cari, müddətli və əmanət hesabları üzrə maksimum ehtiyatlar müvafiq olaraq 12,1%, 4,95% və 4,15%, Yaponiyada 2,5%, 1,75% və 0%, Böyük Britaniyada isə 0,51%, 0,51% və 0% təşkil edir. Azərbaycanda (və Rusiyada) cari hesablar və tələb olunan hesablar üzrə minimum ehtiyatlar təxminən 20%, müddətli depozitlər üzrə isə 15% təşkil edir ki, bu da dünyada ən yüksək göstəricilərdən biridir. İtaliyada vahid minimum ehtiyat dərəcəsi 22,5% təşkil etsə də, İtaliya Mərkəzi Bankı bu ehtiyatlar üzrə faiz ödəyir. Azərbaycanda isə bu ehtiyatlar sərbəst saxlanılır və azaldıla bilər. Faiz siyasəti pul-kredit siyasətinin və milli bankların iqtisadiyyatın bərpasında təsirinin ən güclü komponentlərindən biridir [4, s.324]. Bununla belə, alətin effektivliyi iqtisadi vəziyyətdən və AMB-nin pul-kredit siyasətindən asılıdır. Refinanslaşdırma dərəcəsinin və kommersiya banklarının faiz dərəcələrinin dinamikası, iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyəti və inflyasiya prosesi faiz siyasətinin passiv xarakterini və ya onun olmaması ilə bağlı vəziyyəti əks etdirir. Bankların həm depozit, həm də kredit faiz dərəcələri bankların kommersiya maraqlarının dominant təsiri altında müəyyən edilir və dəyişdirilir. Bank sektorunda rəqabətin olmaması bank xidmətləri bazarında faiz dərəcə-

lərinin müəyyənləşdirilməsində monopoliyaya səbəb olur. 2023-cü il bu dinamikadan fərqlənməmişdir: Azərbaycan banklarının depozitlər üzrə orta dərəcəsi həm milli, həm də xarici valyutada yüksək olaraq qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda mərkəzi banklar dövlət səlahiyyətlərinə malik olan və dövlət orqanları ilə birlikdə pul-kredit siyasətini həyata keçirən, uzunmüddətli iqtisadi artımın və tam məşğulluğun təmin edilməsi məqsədilə maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün ictimai funksiyaları yerinə yetirən ən mühüm ictimai-hüquqi qurumlardır. Tarixən mərkəzi banklara pul emissiyası, bank sisteminə nəzarət və bankların ciddi maliyyə problemləri ilə üzləşdiyi hallarda onların maliyyə sağlamlaşdırılması kimi mühüm funksiyalar həvalə edilmişdir. Bundan əlavə, bir çox ölkələrdə mərkəzi banklar valyuta tənzimləməsi və valyuta nəzarəti, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı siyasətin həyata keçirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Bəzi ölkələrdə (Fransa, Almaniya, Hindistan, Singapur, İsveçrə və Norveç) mərkəzi banklar meqatənzimləyici statusuna malikdir və maliyyə bazarının bütün aspektləri – pul, sığorta, kollektiv investisiyalar, kapital bazarları və s. üzrə tənzimləmə və nəzarət həyata keçirir. Beləliklə, mərkəzi banklar iqtisadiyyatın bütün sahələrində xüsusi funksiyalarla səlahiyyətləndirilmiş ictimai-hüquqi qurumlardır. Mərkəzi bankların müstəsna əhəmiyyəti və ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruriliyi bu ictimai-hüquqi qurumların demək olar ki, dünyanın hər bir ölkəsində mövcud olması və onların varlığının dogma halına gəlməsi ilə təsdiqlənir.

Həvalə edilmiş vəzifə və məqsədləri yerinə yetirmək üçün mərkəzi banklar müəyyən dərəcədə siyasi müstəqilliyə malikdirlər. Mərkəzi banklar hökumətdən asılı deyildir və pul-kredit siyasətini həyata keçirərkən onun qısamüddətli maraqlarına tabe olmur. Onlar ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafına yönəldirlər. Bununla belə, mərkəzi bankların müstəqilliyi mütləq xarakter daşımır və hökumət mərkəzi bankın fəaliyyətinə təsir göstərə bilər, xüsusilə mərkəzi bankın vəzifəli şəxslərinin təyin edilməsi və ya mərkəzi bankın yüksək vəzifəli şəxslərinin dövlət orqanları qarşısında hesabat verməsi kimi mexanizmlər vasitəsilə belə təsirlər ola bilər. Lakin hüquqi baxımdan daha böyük maraq doğuran mərkəzi bankların müstəqilliyinin digər aspektləri və bununla bağlı hüquqi nəticələndir. Belə ki, fəaliyyətlərinin hüquqi və maliyyə aspektlərində muxtar və effektiv həyata keçirilməsi üçün bu hüquqi qurumların müstəqilliyi mərkəzi bankların xüsusi hüquqi statusla səlahiyyətləndirilməsində özünü göstərir. Bu statusun formalaşması maliyyə sistemi və iqtisadiyyatın ümumi tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən, hüquqi ənənələrdən və hər bir ölkənin mərkəzi bank haqqında qanunvericiliyinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Azərbaycanın pul-kredit siyasəti 2024-cü ildə qlobal və daxili iqtisadi çağırışlara uyğunlaşaraq çeviklik nümayiş etdirmişdir. Uçot dərəcəsinin endirilməsi, inflyasiyanın hədəf diapazonunda saxlanılması və manatın məzənnəsinin sabitliyi iqtisadi dayanıqlığı təmin etmişdir. Qeyri-neft sektorunun artımı və xarici ticarətin müsbət saldosu iqtisadiyyatın xarici təsirlərə qarşı möhkəmliyini dəstəkləmişdir. Bank sektorunun inkişafı üçün məcburi ehtiyat tələblərinin optimallaşdırılması və rəqabətin artırılması zəruridir. 2025-ci ildə AMB inflyasiya gözləntilərini və xarici riskləri nəzarətdə saxlayaraq valyuta bazarının sabitliyini və iqtisadi inkişaf məqsədlərinə nail olunmasını təmin etməyə davam edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://www.finmarket.ru/currency/news/6385546>
2. <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycanin-cari-emeliyyatlar-balansinin-profitsiti-43-azalib/>
3. Məmmədov Z.F. Pul, kredit, banklar. Dərslik, Bakı, Azərənəşr, 2010, səh 320.

*Hacıyev Nəriman Cabbar oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: narimangd@yahoo.com*

ELEKTRON HÖKÜMƏTİN İNKİŞAFI İNDEKSİ: AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ

Giriş

Yaşadığımız müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sürətlə və dinamik olaraq inkişaf etməkdədir. Onun inkişafı da, öz növbəsində, dövlət idarəçiliyinin rəqəmsallaşdırılmasını zəruri edir ki, bu da özünü elektron hökumətin inkişafı şəklində büruzə verir.

Elektron hökumət – dövlət sektorunun rəqəmsallaşmasını əks etdirir [1, s.81] və dövlət idarəçiliyində əsas istiqamətlərdən biridir [3, s.10]. Elektron hökumət dövlət xidmətlərinin və məlumatlarının internet və digər elektron vasitələr vasitəsilə vətəndaşlara, bizneslərə və digər hökumət qurumlarına çatdırılmasını təmin edən sistemdir [2, s.94].

Ümumiyyətlə, elektron hökumət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, onlayn xidmətlərin tərəqqisi dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırır, vətəndaş-məmur münasibətlərində şəffaflığı təmin edir, korrupsiya risklərini azaldır, insanların ictimai xidmətlərə çıxışını asanlaşdırır.

Dünya dövlətlərində hökumət tərəfindən onlayn şəkildə göstərilən xidmətlərin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsi maraq kəsb edir. Bu baxımından Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi (EHİİ) xüsusi qeyd edilə bilər. İndeks ölkələrin rəqəmsal idarəetmə sahəsindəki nailiyyətlərini qiymətləndirən əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. EHİİ-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri hökumətlərin onlayn xidmətlərinin, telekommunikasiya infrastrukturunun və insan kapitalının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq formalaşdırılmasıdır. Cari tədqiqat işində Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin məlumatları əsasında Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələrin mövqeyi müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası və informasiya bazası. Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi (E-Government Development Index – EDGI) BMT tərəfindən tərtib edilir. Hesabatın ilk buraxılışının nəşri 2003-cü ildə olmuşdur. İndeks 2008-ci ildən bir ildən bir dərc edilməkdədir. Dünyanın 193 ölkəsinin məlumatlarını əhatə edən EHİİ özündə 3 komponenti ehtiva edir:

- Onlayn Xidmətlər İndeksi (OXİ) – onlayn xidmətlərin keyfiyyətini ölçür;

- Telekommunikasiya İnfrastrukturı İndeksi (Tİİ) – telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı vəziyyətini öyrənir;
- İnsan Kapitalı İndeksi (İKİ) – insan kapitalının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirir [4, s.189].

İndeksdə ölkələr 0-dan 1-ə qədər bal toplayır. EHİİ qeyd edilən 3 komponentin ədədi ortası olaraq hesablanır. İndeksdə ölkələr həmçinin yekun ballara müvafiq olaraq 4 kateqoriya üzrə təsnif edilir:

- çox yüksək EHİİ (0,75-1 bal);
- yüksək EHİİ (0,50-0,75 bal);
- orta EHİİ (0,25-0,50 bal);
- aşağı EHİİ (0,00-0,25 bal).

Dövlətlər, eləcə də gəlir səviyyələrinə uyğun olaraq 4 qrupa ayrılır:

- yüksək gəlirli (YG);
- yuxarı orta gəlirli (YOG);
- aşağı orta gəlirli (AOG);
- aşağı gəlirli (AG) [4, s.190].

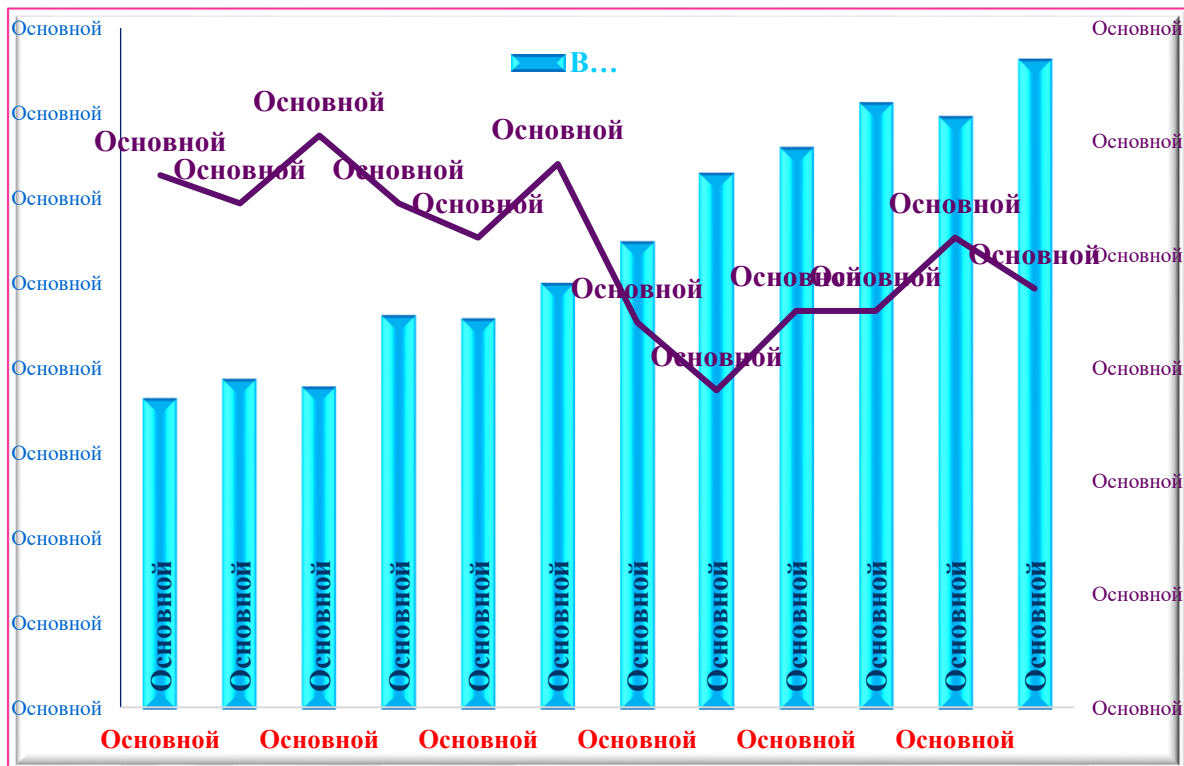
İndeks ölkələrin elektron hökumət sahəsindəki inkişafını müqayisəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Azərbaycanın Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksində yeri

1 sayılı Diaqramda Azərbaycanın Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin 2003-2024-cü illər üzrə buraxılışlarındakı mövqeyi təsvir olunmuşdur.

Diagram 1.

Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksində Azərbaycanın mövqeyinin illər üzrə dəyişməsi

Mənbə [9] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Diaqramdan göründüyü kimi, ölkəmizin İndeksdəki mövqeyi dəyişkən dinamika-ya malik olmuşdur. Belə ki, ölkəmizin rənkinqdəki ən aşağı mövqeyi 2005-ci ildə (101-ci yer), ən yüksək isə 2016-cı ildə (56-cı yer) qeydə alınmışdır. Qeyd edilən ildə Azərbaycanın balı 0,6274 təşkil etmişdir. Bundan sonrakı dövrlərdə ölkəmiz sıralamada geriləmişdir. Halbuki İndeksdəki balında artımlar diqqəti çəkir. Başqa sözlə desək, bal artımlarının olmasına rəğmən sıra sayındakı geriləmələr digər ölkələrin daha yaxşı nəticə göstərməsi ilə izah edilə bilər. Yəni zaman keçdikcə əksər dünya dövlətləri elektron hökumətin tərəqqisinə nail olmaq üçün siyasətlərini təkmilləşdirir ki, bununla da reytingdə yüksəlişə nail olurlar.

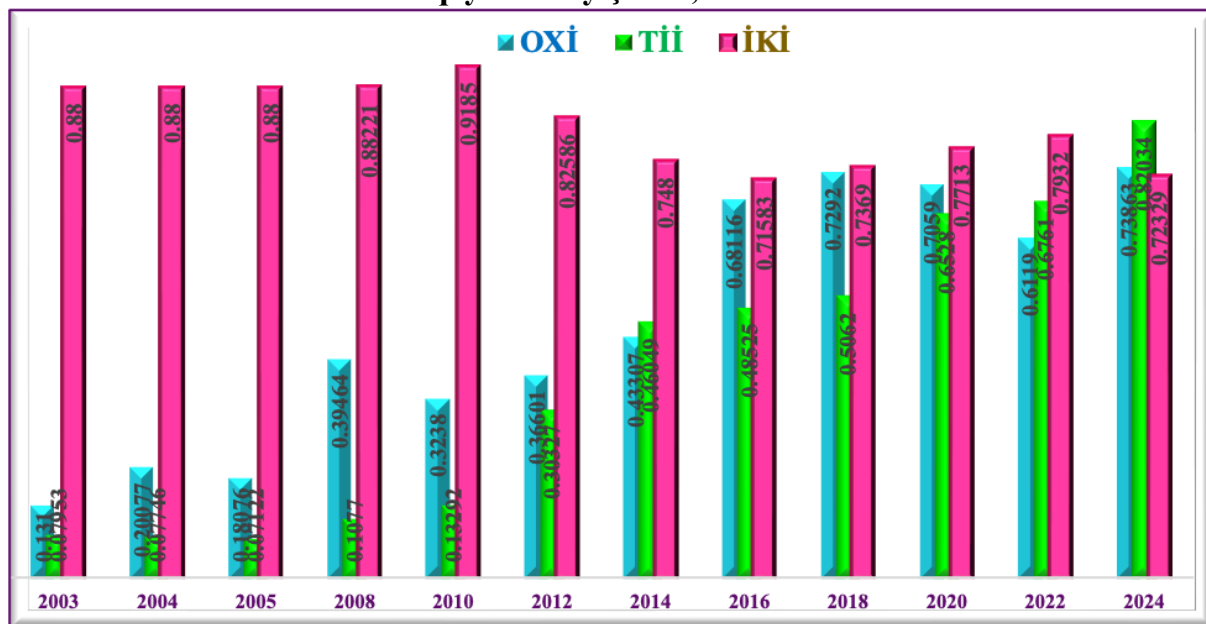
Diqqət yetirdikdə, ölkələrin ballarının daha çox artmasına müvafiq olaraq EHİİ üzrə dünya orta göstəricisinin də illər keçdikcə yüksəldiyini görmək mümkündür. Məsələn, əgər 2016-cı ildə bu göstərici 0,4922 bal olmuşdursa, 2018-ci ildə – 0,5491 bal, 2020-ci ildə – 0,5988 bal, 2022-ci ildə – 0,6102 bal, 2024-cü ildə isə 0,6382 bal təşkil etmişdir.

Təhlil edilən illər ərzində Azərbaycan üçün ən yüksək bal 2024-cü ildə qeydə alınmışdır (0,7607). Hesabatın sonuncu buraxılışında ölkəmiz 2022-ci ilə nəzərən 9 pillə irəliləməyə nail olmuş və 74-cü yerdə qərarlaşmışdır (Diaqram 1).

Diaqram 2-də Azərbaycanın 2003-2024-cü illərdə Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin komponentləri üzrə mövqeyinin dəyişməsi əks olunmuşdur.

Diaqram 2.

Azərbaycanın Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin komponentləri üzrə mövqeyinin dəyişməsi, 2003-2024

Mənbə [6] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Diaqramın məlumatlarına əsasən, Azərbaycan üçün EHİİ-nin 3 komponenti içərisində İnsan Kapitalı İndeksi göstəricisi 2024-cü il istisna olmaqla yüksək olmuşdur. Bu, özünü 2014-cü ilə qədər daha aydın şəkildə büruzə vermişdir.

Ölkədə onlayn xidmətlərin genişləndirilməsinə müvafiq olaraq Onlayn Xidmətlər İndeksi komponenti üzrə balı da tədricən yüksəlmişdir. Eyni vəziyyət Telekommunikasiya İnfrastruktur İndeksi göstəricisinə də aid edilə bilər. Son iki komponent balının

ən yüksək səviyyəsi Hesabatın 2024-cü ildəki buraxılışında qeydə alınmışdır.

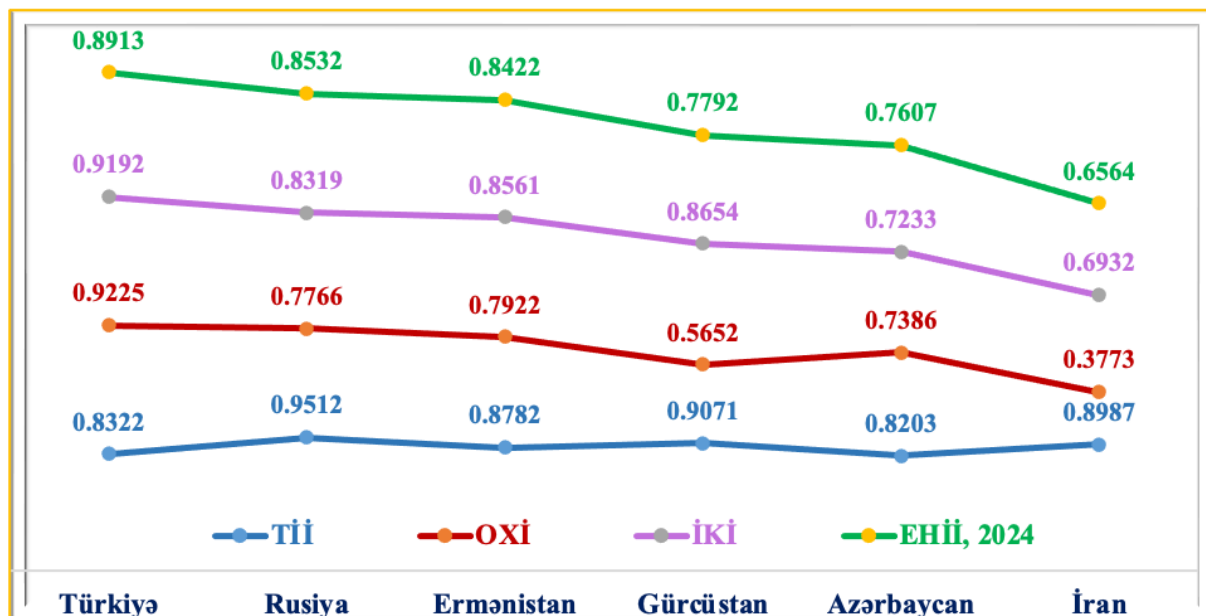
Məlumat üçün qeyd edilə bilər ki, həmin ildə komponentlər üzrə dünya orta balı belə olmuşdur: Onlayn Xidmətlər İndeksi – 0,5754 bal; Telekommunikasiya İnfrastrukturı İndeksi – 0,6896 bal; İnsan Kapitalı İndeksi – 0,6496 bal. Azərbaycanın isə bu göstəricilər üzrə balı müvafiq olaraq 0,7386; 0,8203; 0,7233 bal təşkil etmişdir [8]. Bu nəticə ölkəmizin dünya orta göstəricisini kifayət qədər üstələdiyini deməyə əsas verir.

Azərbaycan və qonşu ölkələrin Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksində mövqeyinin müqayisəli təhlili. Azərbaycanın EHIİ-də mövqeyinin öyrənilməsi, həmçinin müəyyən qrup dövlətlərlə müqayisəli şəkildə təhlilinin aparılması respublikada rəqəmsallaşma proseslərinin mövcud durumunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruridir.

Diagram 3-də Azərbaycan və ona qonşu dövlətlərin Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi 2024-də balları təsvir edilmişdir.

Diagram 3.

Azərbaycan və qonşu ölkələrin Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi və onun komponentləri üzrə mövqeyi, 2024

Mənbə [7] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Diagram 3-ün məlumatlarına əsasən, Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin 2024-cü ildəki buraxılışı üzrə ən yaxşı nəticə ilə seçilən ölkə Türkiyə (0,8913 bal) olmuşdur. Bu ölkə elektron hökumət xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi baxımından dünya üzrə 193 ölkə arasında 27-ci sırada yer almışdır. Növbəti yerdə 0,8532 bal ilə Rusiya qərarlaşmışdır.

Qonşu ölkələr arasında ən zəif nəticə göstərən ölkə isə İrandır. İslam Respublikası (0,6564 bal) 6 ölkə içərisində müqayisəli olaraq sonuncu yeri, dünya ölkələri arasında isə 101-ci yeri tutmuşdur.

Azərbaycan balına görə sıralamada qonşu dövlətlərdən yalnız İrandan öndə olmuşdur. O da qeyd edilməlidir ki, təhlil edilən 6 ölkənin hamısı 2024-cü ildə dünya üzrə orta göstəricidən (0,6382 bal) yüksək nəticə göstərmişdir.

İndeksin komponentləri üzrə müqayisə etdikdə isə görmək olur ki, Onlayn Xid-

mətlər İndeksində ən yüksək balı ilə Türkiyə irəlidedir – 0,9225. Bu komponent üzrə aşağı bala sahib dövlət İrandır (0,3773).

Təkmil telekommunikasiya infrastrukturuna malik dövlətlər kimi Rusiya (0,9512 bal) və Gürcüstan (0,9071 bal) seçilir. Azərbaycan isə müqayisəli olaraq Telekommunikasiya İnfrastrukturunu İndeksində aşağı bala sahibdir (0,8203).

İnsan Kapitalı İndeksində ən yaxşı nəticə ilə Türkiyə (0,9192 bal), ən zəif nəticə ilə isə İran (0,6932 bal) diqqəti cəlb edir.

Qeyd edilməlidir ki, 6 ölkədən yalnız İran Yüksək EHIİ qrupunda və Aşağı orta gəlirli qrupda yer almışdır. Digər 5 ölkənin hamısı ballarına müvafiq olaraq Çox yüksək EHIİ qrupunda yerləşir. Onlar həmçinin Yuxarı orta gəlirli ölkə kimi təsnif edilir.

Nəticə

Tədqiqat işində Azərbaycanın Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksindəki mövqeyi araşdırılmışdır. İndeksdə Azərbaycanın balında illər üzrə artıb-azalmalar müşahidə edilmişdir.

Müqayisəli təhlillərə əsasən, ölkəmiz ona qonşu olan ölkələrə nəzərən bir qədər aşağı nəticə göstərmişdir. Təhlildə yer alan ölkələrin ən yaxşı nəticə göstərdiyi EHIİ komponenti Telekommunikasiya İnfrastrukturunu İndeksi olmuşdur. Maraqlı məqam isə odur ki, İndeksin 2024-cü il nəşrində Azərbaycanın 3 komponent arasında ən yüksək balı da, eləcə də ona qonşu ölkələr arasında ən aşağı nəticə ilə seçilən balı da məhz bu göstərici üzrə qeydə alınmışdır.

Bununla belə, ümumilikdə, ötən illər ərzində respublikamızın İndeksdəki mövqeyi xeyli yaxşılaşmışdır. İndeksdə Azərbaycanın son illərdə balının artması, yəni bu sahədə irəliləyişin əsas səbəbi respublikada İKT üzrə göstəricilərin yaxşılaşdırılması, həmçinin hökumət tərəfindən göstərilən onlayn xidmətlər sahəsində İKT-dən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərlə əsaslandırıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Fətəliyeva G. Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması sahəsində müasir vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri. İl 12, Cild 12, aprel-iyun 2024. №2. 164 s., s.51-62. [https://unec.edu.az/application/uploads/2024/07/UNEC-EX-2024-2-PDF_compressed.pdf].

2. Hacıyev N. From electronic government to digital government. XXVII Международная научно-практическая конференция: «Современные научные исследования: проблемы, тенденции, перспективы». 17 июля 2024 г., г. Анапа. с.88-96. [<https://innova-science.ru/wp-content/uploads/2024/07/sbornik-nauchnyh-trudov-17.07.2024-sni-27.pdf>].

3. Hacıyev N. Theoretical approaches on the formation of electronic government. Journal Sciences of Europe. №147, 2024. pp.10-13. [<https://www.slideshare.net/slideshow/sciences-of-europe-no-147-2024-pdf/271473564#1>].

4. United Nations, 2022. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. 280 p. [<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2022>].

5. United Nations, 2024. E-Government Survey. Accelerating Digital

Transformation for Sustainable Development. 178 p. [https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2024-10/Print%20Version%20_E-Government%20Survey%202024%2011_10_2024.pdf].

6. United Nations, 2024. E-Government Development Index – Azerbaijan. [<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/11-Az>].

7. United Nations, 2024. E-Government Development Index – Country Data. [<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data-Center>].

8. United Nations, 2024. EGDI Sub-components – Azerbaijan. [<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/11-Az>].

9. United Nations, 2024. EGDI Overview – Azerbaijan. [<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/11-Az>].

*Hümbətov Fuad,
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
“Davamlı İnkişaf” kafedrasının dosenti,
UNESCAP-ın Ətraf mühit və İnkişaf üzrə
Beynəlxalq Ekspertlər Qrupunun sədri,
İqlim dəyişmələri üzrə UNFCCC-nin
yoxlayıcı eksperti,
IPCC-nin Milli Əlaqələndiricisi,
Email: fuad.humbatov@mail.ru,*

QLOBAL İQLİM DİPLOMATİYASI KONTEKSTİNDƏ KARBON BAZARI ALƏTLƏRİNİN YAŞIL İQTİSADİYYATA KEÇİD MƏSƏLƏLƏRİNDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məlum olduğu kimi, hazırda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına qlobal miqyasda mane olan əsas risklər sırasında başlıca yeri qlobal və regional siyasi qarşıdurmalar, hərbi münaqişələr, iqtisadi və maliyyə böhranları, qlobal ekoloji problemlər, o cümlədən qlobal iqlim dəyişmələri, habelə yeni mümkün pandemiya dalğaları və digər qlobal çağırışlar tutur. Qeyd edildiyi kimi, bu risklər arasında qlobal iqlim dəyişmələri bəşəriyyətin bütün sahələrinə öz neqativ təsirlərini getdikcə artıran, çətin idarəolunan fenomen kimi mütəxəssislər tərəfindən daha təhlükəli hesab edilir [4;12].

Qeyd edək ki, 2024-cü ildə qlobal istiləşmənin sənayeləşmə dövrü ilə müqayisədə təxminən 1,55°C çox olması bir sıra nüfuzlu iqlimşünas alimlər tərəfindən xeyli dərəcədə proqnozlaşdırılmışdı. Belə ki, hələ 2023-cü ilin mart ayında açıqlanmış IPCC-in (İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupu) Altıncı Qiymətləndirmə hesabatındakı ən yaxşı qiymətləndirmə üçün nəzərdən keçirilmiş ssenarilər və modelləşdirmə variantları istixana qazı emissiyalarının hazırkı artımının qlobal istiləşməni artıracağını və yaxın gələcəkdə sənayeləşmə dövrü ilə müqayisədə 1,5°C-ə çatacağını göstərmişdir.¹ Qeyd edək ki, IPCC tərəfindən 2023-cü ildə nəşr edilmiş Sintez (Ümumi)

¹ <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

Hesabatındakı elmi məlumatlara əsasən, istixana qazının global emissiyalarının həcmi 2019-cu ildə 59 milyard ton (+6,6 milyard ton dəqiqliklə) CO₂ ekvivalentinə bərabər olmuşdur və bu isə 2010-cu ildəki global emissiya həcmindən təxminən 10%, 1990-cı il emissiya həcmindən isə 54% çox deməkdir.¹ Bundan əlavə, BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) 2024-cü il üçün Emissiya Boşluğu Hesabatında² (EGR-Emission Gap Report sənədinin hazırlanmasında bu kitabın müəllifi Müşahidə Şurasının üzvü və Yoxlayıcı ekspert qismində iştirak etmiş və UNEP rəhbərliyi tərəfindən xüsusi təşəkkürnamə ilə təltif edilmişdir) bilavasitə qeyd edilir ki, 2023-cü ildə global emissiya həcmi 57,1 milyard ton (+10%) CO₂ ekvivalentinə bərabər olmuşdur. Hesabatda 2025-ci ilin əvvəlində bir çox ölkələr tərəfindən yeni Milli Səviyyədə Müəyyən Olunmuş Təhdidlər (NDC) sənədlərinin COP30 öncəsi təqdim edilməsinin planlaşdırılması ilə əlaqədar, istixana qazı emissiyalarının azaldılması üzrə bəşəriyyət qarşısında duran elmi əsaslı çağırışlar təqdim olunur. Belə ki, bu hesabatda göstərilir ki, "1,5°C" hədəfinə nail olmaq üçün global emissiyalar 2019-cu il səviyyəsilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər 42%, 2035-ci ilə qədər isə 57% azaldılmalıdır, yəni 2035-ci ilədək emissiyalar hər il təxminən 7,5% azaldılmalıdır. Həmçinin, "2°C" hədəfinə nail olmaq üçün global emissiyalar 2019-cu il səviyyəsi ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər 28%, 2035-ci ilə qədər isə 37% azaldılmalıdır. Eyni zamanda, bu proqnozlara baxmayaraq, ölkələr öz yeni NDC sənədlərində iqlim ambisiyalarını, yəni emissiyaların azaldılması hədəflərini artırmadıqları və bu istiqamətdə müvafiq iqlim fəaliyyətlərinə dərhal başlamadıqları təqdirdə dünyanı XXI əsrdə sənayeləşmə dövrü ilə müqayisədə 2,6-3,1°C global istiləşmə gözləyir, bu isə əhali, planet və ölkə iqtisadiyyatları üçün çox ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, hesabatda G20 dövlətlərinin daha geniş iqlim fəaliyyətlərini həyata keçirmələri üçün xüsusi çağırış edilmişdir.

Beləliklə, bəşəriyyət 2035-ci ilədək öz istixana qazlarını ildə 7,5% azaltmalıdır ki, global istiləşmə 1,5°C ilə məhdudlaşsın və əgər 2030-cu ilədək bunun edilməsi mümkün olmadıqda, sonrakı illərdə emissiyaları hər il 15% azaltmağa məcbur qalacaqdır ki, bu da çox ağır, icrası çox çətin olan bir öhdəlikdir.³ Son elmi təhlillər onu göstərir ki, Paris Sazişinin Tərəflərinin hazırda öz NDC sənədlərində qeyd etdikləri hədəflər global istiləşməni nəinki 1.5°C-dən aşağı saxlaya bilməyəcək (və ya ən azı 2°C-dən xeyli aşağı), əksinə XXI əsrin sonunadək global temperaturun 2.4-2.6°C qədər artmasına səbəb olacaqdır. Beləliklə, global istiləşmənin artması sürətlə artan mürəkkəb və kaskad xarakterli, yəni bir-birini gücləndirən risklərə və bununla bilavasitə bağlı xeyli itki və zərərlərə səbəb olacaqdır. Məsələn, daha intensiv istilik dalğaları, daha güclü yağıntılar və digər ekstremal xarakterli hava şəraiti insan sağlamlığı və ekosistemlər üçün riskləri daha da artıracaqdır. Bu onillikdə yalnız və yalnız dərin, sürətli və davamlı mitiqasiya (emissiyaların azaldılması) və adaptasiya (uyğunlaşma) fəaliyyətlərinin sürətləndirilməsi insanlar və ekosistemlər üçün proqnozlaşdırılan itki və zərəri müəyyən qədər azalda bilər.

Məqalədə 11-22 noyabr 2024-cü ildə Bakı şəhərində uğurla təşkil edilmiş COP29-un iqlim diplomatiyası kontekstində önəmli nəticələrindən biri kimi Paris Sazişinin **6-cı**

¹ <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>

² <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2024>

³ <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2024>

maddəsinin icrasının reallaşdırılması üzrə müvafiq mexanizm və alətlərin yaradılması barədə tarixi qərarların qəbulu barədə söz açılır, bu qərarların dünya ölkələrinin əsas qlobal istiləşmə hədəfi kimi “1,5°C Missiyası”na nail olmaq, qlobal miqyasda yaşıl iqtisadiyyata keçid baxımdan rolu və əhəmiyyəti, karbon qiymətləndirilməsi aləti kimi beynəlxalq karbon bazarının növləri, yəni **məcburi karbon bazarı** (Compliance Carbon Market - CCM) və **könüllü karbon bazarı** (Voluntary Carbon Market - VCM) haqqında söz açılır.

Məlum olduğu kimi, **Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin 2-ci bəndi** yalnız ölkələr arasında emissiyaların azaldılması vahidlərinin mübadiləsinə həsr olunmuşdur, bu proses bəzən karbon kredit ticarəti də adlanır. 6.2-ci bəndi üzrə mitiqasiya vahidləri – Beynəlxalq Ötürülən Mitiqasiya Nəticələri (*Internationally Transferred Mitigation outcomes - ITMOs*) adlanır.

Hazırda, hər bir ölkə üçün Paris Sazişinin 4-cü Maddəsinə əsasən hazırlamalı olduğu NDC sənədindəki hər hansı hədəfə vaxtında nail olmadığına görə adı çəkilən Sazişdə sanksiya sistemi mövcud deyildir. Qeyd edək ki, hazırda Yaponiya, Norveç, İsveçrə, Sinqapur və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrdən müəyyən həcmdə emissiyaların azaldılması vahidlərini almağa hazır olduqlarını bildirmişlər. Ölkələr karbon vahidlərin ikiqat istifadəsinə (double counting) imkan verməyən, xüsusən də yerinə yetirilməsi və mübadiləsi üçün şəffaf və etibarlı təsis və izləmə sisteminin yaradılmasına məsuliyyətlə yanaşırlar. Bu xüsusda Dubayda keçirilmiş COP 28 zamanı bir sıra hallarda emissiyaların azaldılması barədə məlumatların tam olmaması və ya ölçülə bilən, müqayisə oluna bilən olmaması kimi məsələlər müzakirə olundu, habelə istixana qazlarının milli səviyyədə inventarlaşdırılması, bu qazların emissiyalarının azalması nəticələrinin reyestrə daxil edilməsi məsələlərində konfidensiallıq və s. məsələlər üzrə müzakirələr aparıldı, lakin bütün bu müzakirələr bir nəticəyə gətirib çıxarmadı. Bundan əlavə, danışıqlar zamanı təqdim edilən karbon vahidlərinin sosial-iqtisadi bütövlüyə təsirlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi də açıq qaldı. Eyni zamanda, ardıcıl əqdlər zamanı karbon vahidlərinin izlənilməsi sxeminin qurulması üzrə danışıqlar prosesində də xeyli çətinliklər yarandı və müəyyən kiçik irəliləyişlərə nail olunsada, ümumən konsensus əldə edilə bilmədi.

Qeyd edək ki, Yaponiya hökuməti ötən dövrdə Paris Sazişinin 6.2-cı Maddəsinə uyğun surətdə yaratdığı **JCM (Joint Crediting Mechanism - Birgə Kreditləşmə Mexanizmi)** adlı birgə karbon ticarəti mexanizmi ilə bağlı dünyanın bir çox ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələrini qura bilmişdir. Belə ki, bu dövlət müvafiq ikitərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında adı çəkilən mexanizm üzrə bir çox ölkələrdə NDC hədəflərinə çatmaq üçün həyata keçirilən mitiqasiya fəaliyyətlərinin maliyyə dəstəyini öz ölkəsindəki dövlət, özəl və digər qurumların vəsaitləri hesabına səfərbər edir, mitiqasiya layihələri icra edilir, bunun müqabilində emissiyaların azalması baş verdikdən sonra qeydiyyatdan keçmiş kreditlərin bir hissəsini əldə etmiş olur. 2011-ci ildən indiyədək belə ikitərəfli müqavilələr artıq 30-a yaxın ölkə ilə imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə analoji müqavilə 05.09.2022-ci il tarixində imzalanmışdır. Ən maraqlısı da budur ki, COP29-da 6-cı Maddənin tam işlək mexanizmi barədə müvafiq qərarların qəbulundan ilhamlanaraq, Yaponiya hökuməti 01.04.2025-ci il tarixində bu ölkədəki Qlobal Ətraf Mühit

Mərkəzini (Global Environment Centre -GEC) rəsmən JCM məsələlərinin icrası ilə məşğul olan agentliyə, yəni JCM Implementation Agency (JCMA) çevrilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.¹ Yaxın perspektivdə JCM mexanizminin daha çox kənd təsərrüfatı, meşəçilik, nəqliyyat, Karbon Turulması və Saxlanması (CCS) sahələrindəki mitiqasiya məsələlərinə tətbiqi gözlənilir.

Paris Sazişinin 6-cı Maddəsinin 4-cü bəndi isə hüquqi şəxslər arasında emissiyaların (müvafiq qayda və meyarlar çərçivəsində) azaldılması vahidlərinin mübadiləsi və qeydiyyatı məsələlərini əhatə edir. Bu halda emissiya azaldılması vahidləri **A6.4ER** adlanır. Bu çərçivədə fəaliyyətlər indiyədək Kioto Protokolu əsasında tətbiq olunan Təmiz İnkişaf Mexanizminin (CDM) davamı hesab olunur.

Qeyd edək ki, Maddə 6.4 üzrə qaydaların və meyarların əsas hissəsi əvvəllər, yəni COP27 zamanı 7/CMA.4 qərarı ilə qəbul edilmişdir. Lakin Tərəflər COP 27-də bir sıra prosessual məsələlər üzrə tam razılığa nail ola bilmədilər və onların müzakirəsi COP28-də davam etdirildi. Məsələn, 6.2 və 6.4-cü bəndləri üzrə beynəlxalq reyestrin razılaşdırılması, vahidlərin mənşəyinin şəffaflığının təmin edilməsi kimi məsələlər üzrə danışıqlar texniki cəhətdən çox mürəkkəb oldu. Danışıqlar zamanı digər mübahisəli məsələ isə karbon vahidlərinin ilk transferi üzrə əməliyyatların milli səviyyədə məcburi təsdiqi, yəni avtorizasiyası proseduru ilə bağlı oldu.

Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin 8-ci bəndi isə mitiqasiya (yəni, istixana qazları emissiyalarının azaldılması) üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda qeyri-bazar yanaşmalarına (yəni, non market approach - NMA) aiddir, yəni mitiqasiya vahidlərinin mübadiləsi deyil, digər maliyyə-iqtisadi alətlərlə emissiyaların azaldılması məsələlərinə aiddir. Belə ki, məsələn, Avropa Birliyində 2026-cı ildən tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism - Sərhəddə Karbon Tənzimlənməsi Mexanizmi) Paris Sazişinin məhz 6.8-ci maddəsində bəhs edilən qeyri-bazar yanaşmalarına nümunə göstərilə bilər. CBAM barədə bir qədər ətraflı məlumat aşağıda təqdim edilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu yanaşmalar mitiqasiya vahidlərinin mübadiləsi ilə müqayisədə qlobal emissiyaların daha böyük azaldılması potensialına malikdir.

Beləliklə, iqlim diplomatiyasının ən mürəkkəb və texniki problemlərindən biri hesab olunan Paris Sazişinin 6-cı Maddəsi üzrə COP29-da əldə edilmiş tarixi konsensus, yəni yekdilliklə qəbul edilmiş qərarlar ətraf mühitin bütövlüyünün, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.² Bu qərarların iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar real, yoxlanıla bilən və ölçülə bilən emissiyaların azaldılması və aradan qaldırılması vasitəsilə beynəlxalq karbon bazarlarının şəffaflığını və dayanıqlığını təmin etməklə, qlobal iqlim investisiyalarına təkan vermək üçün böyük potensial formalaşdırır. Bu qərarlar məsələn, kömür istehsalı müəssisələrinin istismardan çıxarılması, geniş miqyasda günəş panelləri, külək stansiyalarının qurulması və meşələrin salınması və digər mitiqasiya tədbirlərinin genişlənməsinə təkan verəcək, özəl sektor və digər maraqlı tərəfləri bu proseslə cəlb edəcəkdir. Bu, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusən Afrika ölkələri, zəif inkişaf etmiş ada dövlətləri və digərlərinə yeni investisiya dalğasının formalaşmasına səbəb olacaqdır.

¹ <https://gec.jp/jcm/agency/index-en.html>

² https://unfccc.int/sites/default/files/resource/Key-Outcomes-from-COP29_Article-6-of-the-Paris-agreement.pdf

Məlumat üçün qeyd edək ki, hazırda dünyada beynəlxalq karbon ticarəti bazarı iki əsas kateqoriyaya ayrılmışdır, yəni uyğunluq və ya **məcburi karbon bazarı** (Compliance Carbon Market - CCM) və **könüllü karbon bazarı** (Voluntary Carbon Market - VCM).¹ Lakonik ifadə etmiş olsaq, bunların arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, **məcburi karbon bazarı** (CCM) istixana qazı emissiyalarının azaldılmasını təmin etmək üçün dövlətlər və ya onların birliyi tərəfindən müəyyən edilən və nəzarət edilən qaydalarla tənzimlənən və azalt-sat (cap and trade) prinsipinə əsaslanan karbon kreditlərinin mübadiləsi mexanizmindən ibarətdir. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda bu kimi karbon bazarlarına ən bariz nümunələr kimi Avropa İttifaqının Emissiya Ticarəti Sistemini (EU ETS), Kaliforniya Azalt-və-Sat Proqramını (California's Cap-and-Trade Program) və Çin Milli Emissiyaların Ticarəti Sxemini (China's National Emissions Trading Scheme (ETS)) göstərmək olar. Paris Sazişinin 6.4 Maddəsi üzrə mitiqasiya nəticələrinin mübadiləsi də əslində məcburi karbon bazarı qaydalarına tabe olur.

Məcburi karbon bazarlarından fərqli olaraq, **könüllü karbon bazarları** isə hər hansı dövlət qaydaları əsasında müəyyən olunmur və onlar özəl sektorun və ayrı-ayrı şəxslərin dayanıqlı biznes fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən könüllü surətdə tətbiq edilən standartlar əsasında formalaşırlar. Bu mexanizmdə şirkətlərin iştirakı tamamilə açıqdır və sərbəstdir. Belə ki, ayrı-ayrı şirkətlər öz karbon neytrallığına və ya net sıfır emissiya hədəflərinə nail olmaq üçün könüllü karbon bazarlarında karbon off-set əməliyyatını, yəni karbon kompensasiyasını həyata keçirə bilirlər. Belə kompensasiyalar, məsələn, bərpa olunan enerji mənbələri qurğularının (günəş paneli və s.) yerləşdirilməsi, meşələrin bərpası təşəbbüsləri, metan tutma layihələri, havadan birbaşa karbon çıxarılması layihələri və digər mitiqasiya xarakterli iqlim fəaliyyətləri zamanı konkret istixana qazları emissiyalarının azaldılması, onların qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması hesabına baş verir. Qeyd olunduğu kimi, könüllü karbon bazarlarında məcburi bazarlarda mövcud olan ciddi tənzimləmə nəzarəti olmasa da, şirkətlərin könüllü karbon kreditləri əməliyyatlarına etibarını təmin etmək üçün hazırda bir sıra tanınmış, kifayət qədər populyar olan müstəqil standartlar tətbiq olunmaqdadır: Yoxlanılmış Karbon Standartı (VCS – Verra və ya Verified Carbon Standard), Qızıl Standart (GS - Gold Standard), Amerika Karbon Qeydiyyatı (ACR - American Carbon Registry), aviasiyada emissiyaların offsetting əməliyyatları məqsədilə 126 ölkənin könüllü iştirak etdiyi **CORSIA** (Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation), İqlim Fəaliyyəti Ehtiyatı (**CAR** - Climate Action Reserve), **Plan Vivo**, **MDL**, **İC** və s. Bunların arasında ən populyar olanları və ilk yaradılanları GS 2003-cü ildən (ən böyük istifadəçilərindən biri WWF (World Wide Fund for Nature) fondudur), VCS 2007-ci ildən, CAR isə 2008-ci ildən fəaliyyət göstərirlər.²

Sonda bir daha qeyd edək ki, COP29-da Paris Sazişinin 6-cı Maddəsi üzrə qəbuluna nail olunmuş qərarlar və onların sonrakı detalizasiyası Tərəflərə, hüquqi şəxslərə öz iqlim hədəflərinə nail olmaq, yaşıl iqtisadiyyata üçün karbon vahidlərinin mübadiləsi üzrə əməkdaşlıq baxımdan geniş imkanlar açacaq, beynəlxalq karbon bazarının çox

¹ <https://www.homaio.com/post/what-is-the-difference-between-voluntary-carbon-market-and-compliance-market>

² <https://www.sylvera.com/blog/voluntary-carbon-markets-ecosystem-explained>

etibarlı və şəffaf təşkilini təmin edəcəkdir. Bəzi hesablamalara görə, transsərhəd karbon ticarəti üzrə əməkdaşlıq ölkələrin Milli Səviyyədə Müəyyən Olunmuş Təhfələr (NDC) sənədlərindəki hədəflərə nail olmaq üçün iqlim fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün xərclərini ildə 250 milyard ABŞ dollarına qədər azaltmağa imkan verəcəkdir. Məhz buna görə, COP29 Sədrliyi Konvensiya və Paris Sazişi Tərəflərini daha böyük iqlim ambisiyalarına yenidən investisiya yatırmağa təşviq etmişdir. Belə ki, bir çox ölkələr tərəfindən 2025-ci ilin ilk yarısında təqdim edilməsi nəzərdə tutulan növbəti nəsil NDC-lər dünyanın qlobal istiləşmə hədəfi kimi “1,5°C Missiyası”na nail olmaq olan baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.¹

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasbəyli A.N., Diplomatiya-siyasi ensiklopediya. 5 cildə 2024.
2. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə/Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1998-ci illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar/ I-IV cildlər. Bakı (c.I. 1996, 268 s.; c. II, 1997, 761 s.; c. IV, 1999, 520 s.).
3. Ələkbərov U.K., Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı, Təhsil, 2013, 224 s.
4. Ələkbərov U.K., Inklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları, Ali Məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2018, 216 s.
5. Heydər Əliyev, Azərbaycan nefti dünya siyasətində, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1997.
6. Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri. Bakı, “Təhsil”, 2020, 400 s., s.231-246
7. Hübətov F.D., Müasir beynəlxalq münasibətlərdə enerji diplomatiyası, Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik, Bakı, 2018, 356 s. (əsinin qeydiyyat nömrəsi № 04/C-11203-20, tarixi 31.08.2020)
8. Hübətov F.D., “Azərbaycan Respublikasında iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin yumşaldılması tədbirləri”, monoqrafiya, Bakı, 2021, 229 s (əsinin qeydiyyat nömrəsi, № 04/C-11237-20, tarixi 19.09.2020)
9. Hübətov F.D., “Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizlik sisteminə real təhdid kimi qlobal iqlim dəyişmələri ilə mübarizə məsələləri”,_AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, № 3 (75) 2021, c. 159-176.
10. Hübətov F.D., Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizlik məsələləri və müasir çağırışlar. İnsan və biosfer (MaB, UNESCO). Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri. Bakı, «Təhsil», 2022, buraxılış 17, s.123-136. (DOI: 10.30546/mab.17.2022.123)
11. Hübətov F.D., “Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizlik məsələləri və müasir çağırışlar”,_AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, № 4 (80) 2022, c. 177-187
12. Hübətov F.D., “Ekoloji və siyasi təhlükəsizlik risklərinin korrelyasiyası və

¹ <https://cop29.az/en/media-hub/news/cop29-achieves-full-operationalisation-of-article-6-of-paris-agreement-unlocks-international-carbon-markets>

onların qarşısının alınmasında beynəlxalq əməkdaşlığın rolu”, AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, № 4 (84) 2023, c. 161-186 (DOI 10.30546/2309-1347.84.2023.161)

13. Hübətov F.D., “Ekoloji və siyasi təhlükəsizlik risklərinin korrelyasiyası haqqında”, Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu mövzusunda AR ETN, ETSN və AMEA tərəfindən təşkil edilmiş elmi-praktiki konfrans materialları, səh.67-69, 23-24 may 2024-cü il.

14. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, Mütərcim, 1997, 119 s.

15. Qurbanov S.H., “Yeni “yaşıl” iqtisadi modelə doğru keçid: Qlobal çağırışlar, imkanlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq-praktiki konfrans, Bakı ş., Zirə Eko Park-12.10.2022. 94 s.

*Əhmədova Gülnarə Telman qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Milli Aviasiya Akademiyası,
Email: gahmadova@naa.edu.az*

HAVA NƏQLİYYATI İNFRASTRUKTURUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ

Giriş

Müasir dövrdə hava nəqliyyatı qlobal nəqliyyat sisteminin strateji seqmentlərindən biri kimi iqtisadi, sosial və geosiyasi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə beynəlxalq ticarətin, turizmin və iqtisadi inteqrasiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda hava nəqliyyatı infrastrukturunun səmərəli idarə olunması ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən sayılır. Bu infrastruktur yalnız sənişin və yük daşımalarının həyata keçirildiyi fiziki obyektlərdən ibarət deyil, eyni zamanda bu obyektlərin idarə edilməsini təmin edən kompleks logistik və texnoloji sistemlər toplusudur.

XXI əsrdə qlobal miqyasda hava nəqliyyatı sahəsində rəqabət aparan ölkələr üçün infrastrukturun modernləşdirilməsi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma, süni intellekt və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı kimi çağdaş idarəetmə yanaşmaları hava limanlarının funksional effektivliyini artırmaqla yanaşı, dayanıqlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizlik məqsədlərinə də xidmət edir.

Hava nəqliyyatı infrastrukturunun idarə edilməsinin beynəlxalq təcrübəsi. Yerli hava nəqliyyatı bir çox ölkələrdə (Aİ ölkələri, ABŞ və s.) dövlət dəstəyindən istifadə edir. Beləliklə, Avropa İttifaqının NQ 2409/92 tənzimləyici aktı “avianəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi üzrə dövlət qarşısında öhdəlikləri” reallaşdırılmasına görə aviaşirkətlərə kompensasiyanın (subsidiya, yaxud perefereksi) təqdim edilməsi qaydasını müəyyən edir. Burada söhbət sosial əhəmiyyətli marşrutlar üzrə havadaşımalarının yerinə yetirilməsi haqqında gedir, hansı ki, periferiya aeroportu daxildir, yaxud daşımalara tələb çox azdır və regionun inkişafı üçün çox vacibdir.

Bəzi ölkələr – ABŞ, Kanada, Avropa İttifaqı ölkələri, ANDSK İttifaqı üzvləri (Boliviya, Kolumbiya, Peru, Ekvador), Hindistan, Kombociya, Vyetnam və Laos beynəlxalq hava nəqliyyatı təcrübəsində qəbul olunmuş daşımanın həyata keçirilməsi qaydası və şərtləri haqqında ənənəvi təqdimatdan getmişlər, onlar beynəlxalq aviadaşımanın öz milli bazarlarını açmışlar və bunun nəticəsində öz ölkələrində və regionlarda beynəlxalq hava nəqliyyatının istismarının iqtisadi səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə nail olmuşlar.

Lakin liberallaşma və “açıq səma” prinsiplərində beynəlxalq aviadaşıma bazarının tənzimlənməsinə yeni yanaşmaların işlənilməsi əhəmiyyətli miqdarda müvəqqəti resurslar tələb edir.

Hazırda Avropa aviaşirkətləri liberallaşma və “açıq səma” yoluna daxil olan başqa ölkələrin aviaşirkətləri ilə birlikdə dünya aviadaşıma bazarlarında iqtisadi vəziyyəti faktiki müəyyənləşdirirlər.

Xarici ölkələrdə aeroportların istismar edilməsi təcrübəsi ümumiyyətlə oxşardır və aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

- aeroport təsərrüfatına əhəmiyyətli dövlət dəstəyinin olması;
- dövlət və yerli büdcələrdən maliyyələşdirmənin əlaqələndirilməsi;
- aeroportlar sisteminin inkişafının və onların yenidən qurulmasının kompleks və uzunmüddətli planlarının hazırlanması;
- kiçik aviasiyaın inkişafına kömək üzrə müxtəlif növ proqramların qəbul edilməsi.

ABŞ-da 2024-cü ilin məlumatlarına əsasən, ümumilikdə 19,633 hava limanı mövcuddur. Bunlardan 5,082-si ictimai istifadəyə açıq, 14,551-i isə özəl istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. ABŞ-nın aeroportlarının əksəriyyəti tələbatı ödəyir, lakin böyük buraxılış qabiliyyəti olan qurğuların çatışmamasının mövcud vəziyyəti sərnişin havadaşımasının artan həcmi təmin etmək üçün infrastrukturun genişləndirilməsinə, həmçinin sərnişinləri cəlb etmək məqsədilə az intensivli olduğu aeroportların inkişafına gətikcə artan tələbatla əlaqədardır.

Professor R.M.Cəbiyevin fikrincə, infrastruktur öz mahiyyəti və təbiəti etibarilə canlı orqanizm kimi iqtisadi sistemə nüfuz etməklə, onun fəaliyyətini təmin edən institutların bütöv bir kompleksi halında çıxış edir. Bazar infrastrukturunu çoxsaylı meyarlar əsasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən sərbəst bazarlardan ibarətdir [2, s 13].

Professor T.S.Vəliyev qeyd etmişdir ki, infrastruktur anlayışında başqa sahələrə xidmət göstərən sahə və özəklərin (müəssisələrin) məcmusu ifadə olunur. Deməli, onun məcmusunda hansısa bir sahəyə xidmət göstərmək ifadəsi müəyyənəddici istiqamətdir [3, s 13].

Hava nəqliyyatı sahəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə əsasında nəticə çıxarmaq oalr ki, dövlət səviyyəsində regional aeroportların inkişafı problemlərinin həllində aşağıdakı metodlardan istifadə olunmalıdır:

- yerli hava xətlərinin sosial əhəmiyyətli aeroportlarına subsidiyaların həcmi artırılması;
- sosial əhəmiyyətli kateqoriyaya aeroportların aid edilməsi meyarlarının təsdiq edilməsi, hansıki federal səviyyədə hüquqi status almalıdır;

- hər bir regionun təqdimatı üzrə sosial əhəmiyyətli aeroportların siyahısının federal səviyyədə təsdiq edilməsi, hansıki subsidiyalaşma federal, yaxud regionun sifarişilə aparılmalıdır;

- büdcə vəsaitinin bölgüsü və onlardan istifadəyə görə nəzarət üzrə qəbul edilmiş qərarların şəffamlığının nəzərdə tutan subsidiyalaşma mexanizminin təsdiq edilməsi.

Yerli tədqiqatçı Rauf Əliyev Azərbaycanın hava nəqliyyatı siyasətində regional hava limanlarının iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini təhlil edərək, Qarabağ bölgəsində hava limanlarının inşasını regional inkişafın mühüm elementi kimi dəyərləndirir [1].

Graham hava limanlarının idarəetmə strategiyalarında özəl sektorun rolunu vurğulayaraq qeyd edir ki, müasir hava limanlarında dövlət-özəl tərəfdaşlığı səmərəliliyin artırılması baxımından əsas mexanizmlərdən biridir [4].

Doganis hava limanlarının kommersiyalaşdırılması və özəlləşdirilməsi proseslərini təhlil edərək göstərir ki, rəqabət mühiti effektiv idarəetmə sistemlərinin tətbiqini stimullaşdırır [5].

Kazda, A. & Caves, R.E. hava limanı planlaşdırılmasında texniki və idarəetmə aspektlərinin integrasiyasının vacibliyini vurğulayırlar. Onların fikrincə, hava limanı idarəetməsində texnoloji planlama ilə hüquqi və maliyyə planlama uzlaşdırılmalıdır [6].

Shehadeh, M., Kumar, S., & Alomari, H. hava limanı infrastrukturunda dövlət-özəl tərəfdaşlığının hüquqi və iqtisadi əsaslarını araşdıraraq, bu modelin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün uğurlu nəticələr verdiyini vurğulayırlar [7].

Hava nəqliyyatı infrastrukturunun idarə olunması bu sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin hüquqi statusu, maliyyə imkanları və strateji məqsədləri ilə müəyyən olunur. Qlobal praktika göstərir ki, hava limanlarının idarə olunmasında müxtəlif modellər tətbiq olunur və bu modellərin seçimi ölkənin iqtisadi siyasəti, investor bazası və nəqliyyat strategiyasından asılıdır.

Ənənəvi yanaşmada hava limanlarının idarə olunması birbaşa dövlətin nəzarətində həyata keçirilir. Bu model daha çox strateji nəqliyyat nöqtələrinin təhlükəsizlik və suverenlik baxımından dövlət nəzarətində saxlanılması məqsədilə tətbiq olunur. Bu halda maliyyələşdirmə əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir və kommersiya baxımından səmərəlilik ikinci planda qalır. Özəl investora uzunmüddətli idarəetmə hüququ verilir və onlar hava limanlarının istismarı, texniki modernləşdirilməsi və kommersiya gəlirlərinin idarə olunması ilə məşğul olurlar. İstanbul Yeni Hava Limanı bu modelin uğurlu nümunəsidir. Burada İGA Konsorsiumu 25 illik konsessiya çərçivəsində tam məsuliyyət daşıyır.

Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı modeli dövlət özəl sektorla tərəfdaşlıq edərək investisiya yükünü bölüşür və hava limanlarının inşası və idarə olunması prosesində risklərin bölüşdürülməsi təmin edilir. PPP modeli həm dövlətin strateji maraqlarını, həm də özəl sektorun effektiv idarəetmə təcrübəsini birləşdirir.

Sərnişinlərə xidmət vaxtını azaltmaq məqsədilə aşağıdakı mexanizmlərdən istifadə olunur:

- təhlükəsizliyə nəzarətin avtomatlaşdırılmış, kompüterləşmiş avadanlığın tətbiqi;
- əlavə qeydiyyat məntəqəsinin yaradılması;
- sadələşdirilmiş qeydiyyat metodunun tətbiqi (qeydiyyat siyahısı aparılmır, baqaj çəkilmir).

Özəl aviaşirkətlər, aeroportlar və dövlət arasında (DXBT) qarşılıqlı fəaliyyət sahə-

sində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi uzaq rayonlarda yaşayan əhaliyə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından çox vacibdir. Uçuşların az intensivli olduğu aeroportların aviasiya fəaliyyəti sferasında idarəetmə aşağıdakı mexanizimlərdən istifadə etmək olar: aeroportun fəaliyyətinin uzunmüddətli planlaşdırılması; qeyri-standart aeroport üçün xüsusi maliyyələşdirmə meyarı; dövlət səviyyəsində aeroportların inkişaf layihələrinin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsi və nəzarət; dövlət-xüsusi biznes tərəfdaşlığı mexanizminin vasitəsilə layihələrin özünümaliyyələşdirmə, federal və regional məqsədli proqramlar çərçivəsində aeroportların dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin reallaşdırılması; prioritetlik qaydasına uyğun və sərnişinaxımından asılı olaraq layihələrin maliyyələşdirilməsi; qrantlar sistemi; bütün növ aeroport fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi; xüsusi tərəfdaşlardan (investurlardan) istifadə etməklə aeroport biznesinin inkişaf imkanları.

Hava nəqliyyatı sahəsində texnologiyanın rolu getdikcə artmaqdadır. İdarəetmədə səmərəlilik və təhlükəsizlik səviyyəsini artırmaq üçün aşağıdakı texnoloji istiqamətlər ön plana çıxır. Sərnişin axınlarının proqnozlaşdırılması, uçuşların koordinasiyası və logistika əməliyyatlarının optimallaşdırılmasında süni intellekt əsas rol oynayır. Bu texnologiya əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və resursların daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Hava limanlarında qeydiyyat, baqaj nəzarəti və pasport yoxlaması kimi funksiyalar avtomatlaşdırılır. Biometrik identifikasiya sistemləri və elektron keçidlər həm təhlükəsizlik, həm də vaxt baxımından üstünlüklər yaradır. Məsələn, Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda yeni nəsil “e-gate” sistemləri tətbiq olunmuşdur. Davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq karbon emissiyalarının azaldılması və enerji səmərəliliyi istiqamətində texnoloji yatırımlar genişlənilir. Günəş panelləri, elektrikle işləyən nəqliyyat vasitələri və tullantıların təkrar istifadəsi mexanizmləri hava limanlarının ekoloji izini azaltmağa xidmət edir.

Azərbaycanda hava nəqliyyatı infrastrukturunun inkişafı. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşdiyi üçün hava nəqliyyatı ölkənin logistik potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Son illərdə ölkədə hava limanlarının müasirləşdirilməsi və idarəetmədə yeni yanaşmaların tətbiqi bu sahənin modern transformasiyasına təkan verib. Lakin bu inkişafın davamlı olması üçün idarəetmə strukturunun və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Hazırda Azərbaycanda hava limanlarının idarə olunması əsasən mərkəzləşdirilmiş formada – AZAL və onun törəmə şirkətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu modelin üstünlükləri olsa da, müəyyən məhdudiyyətləri də mövcuddur: xidmət tariflərinin yüksək olması, rəqabətin zəifliyi və bəzi hallarda operativ qərar vermədə ləngimələr müşahidə olunur. İnfrastrukturun maliyyələşməsi dövlət investisiyaları və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən dəstəklənir. Lakin özəl sektorun iştirak səviyyəsi aşağıdır. Bu səbəbdən, idarəetmədə “publik-özəl tərəfdaşlıq” (PPP) modelinin tətbiqi əhəmiyyətli ola bilər.

Azərbaycan üçün də hava nəqliyyatı infrastrukturunu yalnız nəqliyyat sektoru daxilində deyil, həm də beynəlxalq tranzit və logistika strategiyalarının ayrılmaz hissəsidir. Son illərdə ölkəmizdə hava limanlarının modernləşdirilməsi, yeni beynəlxalq hava limanlarının tikilməsi və regional inkişaf planları bu sahənin prioritet istiqamət olduğu

nu göstərir. Azərbaycan son onilliklərdə regional və beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmış, xüsusilə hava nəqliyyatı infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi sahəsində strateji layihələr həyata keçirmişdir. Bu inkişaf təkcə paytaxt Bakı ilə məhdudlaşmır, həm də regionların iqtisadi potensialının reallaşdırılması və ölkənin logistik imkanlarının artırılması məqsədinə xidmət edir.

Bakı Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu Cənubi Qafqazın ən müasir və yüklənmə baxımından ən intensiv hava limanlarından biri kimi fəaliyyət göstərir. 2014-cü ildə istifadəyə verilmiş yeni terminal binası (Terminal 1) illik 6 milyon səfərin qəbul etmək gücünə malikdir və ICAO-nun beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına cavab verir. Aeroportun ASAN Wi-Fi zonaları, e-gate sistemləri və rəqəmsal monitoring platformaları ilə təchiz olunması idarəetmədə müasir yanaşmaların tətbiq olunduğunu göstərir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasından sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə – Füzuli, Zəngilan və Laçın rayonlarında beynəlxalq statuslu hava limanlarının inşası qısa müddətdə həyata keçirilmişdir. Bu layihələr aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- regionların sürətli reintegrasiyası və iqtisadi dirçəlişi;
- Qarabağ bölgəsinin beynəlxalq turizm və ticarət mərkəzinə çevrilməsi;
- Azərbaycanı Cənubi Qafqazda tranzit mərkəzinə çevirmək məqsədilə logistik imkanların gücləndirilməsi. Məsələn, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Cənubi Zəngəzur dəhlizində yerləşməsi ilə regional nəqliyyat qovşağı rolunu oynamağa namizəddir. Aeroportlar yüksək texnologiyalarla təchiz olunmuş və ekoloji davamlılıq prinsipinə uyğun inşa edilmişdir.

Azərbaycan Hava Yolları QSC (AZAL) son illərdə donanmasını yeniləyərək Boeing və Airbus təyyarələri ilə səfərin parkını gücləndirmiş, daxili və xarici marşrut şəbəkəsini genişləndirmişdir. Şirkət “ağıllı hava limanı” texnologiyalarının tətbiqinə başlamış və hava hərəkətinin idarə olunmasında yeni naviqasiya sistemlərinə keçmişdir. Bundan əlavə, AZAL və onun törəmə müəssisəsi olan “Silk Way Airlines” ölkənin yükdaşıma potensialını da əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Azərbaycan hava nəqliyyatı sahəsində ICAO, IATA və TRACECA kimi beynəlxalq platformalarla sıx əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda, Çinlə “Bir kəmə – bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində multimodal nəqliyyat layihələrinə integrasiya olunmuşdur. Bu da hava nəqliyyatını global şəbəkəyə daha sıx bağlayır.

Nəticə

Araşdırmalardan bəlli olur ki, hava nəqliyyatı infrastrukturunun effektiv idarə olunması müasir iqtisadiyyatın əsas dayaq sütunlarından birinə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş hava limanları və çevik idarəetmə modelləri yalnız səfərin və yük daşımalarının artırılmasına deyil, həm də ölkələrin beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemlərinə integrasiyasına xidmət edir. Qlobal təcrübələr göstərir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, rəqəmsallaşma və ekoloji davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi bu sahədə əsas inkişaf istiqamətləridir. Azərbaycanda son illərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri, o cümlədən yeni hava limanlarının inşası və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi hava nəqliyyatının inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmışdır. Hazırkı vəziyyəti və gələcək çağırışları

nəzərə alaraq aşağıdakı təkliflər irəli sürmək olar:

- hava limanlarında informasiya sistemlərinin bir-biri ilə uzlaşdırılması və vahid platforma üzərindən idarə olunması əməliyyat səmərəliliyini artıracaqdır;
- hava nəqliyyatı infrastrukturuna yatırımların cəlb edilməsi üçün konsessiya və PPP mexanizmləri daha geniş tətbiq olunmalıdır;
- süni intellekt, Big Data və IoT əsaslı sistemlərin tətbiqi ilə hava limanlarında təhlükəsizlik, logistika və sərnişin xidmətləri sahəsində ciddi irəliləyiş əldə oluna bilər;
- Zəngilan, Füzuli və Laçın hava limanlarının yalnız simvolik deyil, real logistik qovşaqlara çevrilməsi üçün əlavə infrastruktur tədbirləri görülməlidir;
- karbon emissiyalarının azaldılması məqsədilə yaşıl texnologiyaların tətbiqi və alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə dair normativ çərçivə hazırlanmalıdır.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi hava nəqliyyatı infrastrukturunun daha çevik, dayanıqlı və beynəlxalq standartlara uyğun formada idarə olunmasına zəmin yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, R. (2022). Qarabağda hava nəqliyyatı infrastrukturunu: strateji və iqtisadi baxış. Azərbaycan Nəqliyyat Jurnalı, 2(14), 45–52.
2. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: Aztu-nun nəşriyyatı, 2000. 234s.
3. Vəliyev T.S. İnfrastrukturlar: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: “Elm”, 2000-169s.
4. Graham, A. (2020). Managing Airports: An International Perspective (5th ed.). Routledge.
5. Doganis, R. (2005). The Airport Business. Routledge.
6. Kazda, A., & Caves, R. E. (2015). Airport Design and Operation (3rd ed.). Emerald Group Publishing.
7. Shehadeh, M., Kumar, S., & Alomari, H. (2019). Public-Private Partnership in Airport Infrastructure: A Global Perspective. Transport Policy, 81, 66–75. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2019.06.007>

*Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: asif5252@rambler.ru*

DÖVLƏT SEKTORUNDA KORPORATİV İDARƏETMƏNİN NOMİNAL ƏMƏK HAQQI SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ

Giriş

Dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi idarəetmə effektivliyini artırmaqla yanaşı, şəffaflığın təmin edilməsinə və hesabatlılığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu yanaşma dövlət aktivlərinin daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır və strateji qərarların daha optimal şəkildə qəbul olunmasını təmin edir. Korporativ idarə-

etmə prinsipləri sayəsində dövlət müəssisələrində risklərin idarə olunması mexanizmləri təkmilləşdirilir və bu da uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, bu modelin tətbiqi investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və dövlət müəssisələrinin bazar iqtisadiyyatına daha uğurla inteqrasiyasına töhfə verir.

Korporativ idarəetmənin tətbiqi müəssisələrdə qərarvermə prosesinin daha sistemli və analitik əsaslarla həyata keçirilməsini təmin edir [4, s.124]. Bu, həmçinin dövlət müəssisələrində menecmentin məsuliyyətini artırır və resurslardan optimal istifadəni stimullaşdırır. Hesabatlılığın və şəffaflığın gücləndirilməsi korrupsiya risklərinin azaldılmasına və ictimai nəzarətin effektivliyinin artırılmasına səbəb olur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, korporativ idarəetmə standartlarına uyğun fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələri daha yüksək iqtisadi göstəricilər əldə edir. Bu yanaşma müəssisələrin maliyyə intizamını gücləndirir və onların uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına uyğun hərəkət etməsinə imkan yaradır.

Bütövlükdə, dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, idarəetmənin çevikliyinin yüksəldilməsinə və şəffaf mühitin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Bu yanaşma dövlət sektorunda innovasiyaların tətbiqini sürətləndirir və strateji inkişaf planlarının daha effektiv icrasını təmin edir. Beləliklə, dövlət müəssisələrinin idarə olunmasında korporativ idarəetmə modelinin tətbiqi həm iqtisadi, həm də sosial aspektdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi son illərdə dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkədə bu sahədə islahatların aparılması, xüsusilə dövlət şirkətlərində müasir idarəetmə standartlarının tətbiqi məqsədilə müxtəlif normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və hesabatlılığın gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması dövlət müəssisələrinin idarəedilməsində yeni yanaşmaların tətbiqinə imkan vermişdir.

Dövlət müəssisələrinin idarəetmə sistemində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və modern idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması əsas hədəflərdən biridir. Lakin bəzi dövlət müəssisələrində hələ də korporativ idarəetmə prinsiplərinin tam tətbiqi ilə bağlı problemlər mövcuddur. Şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlər olsa da, bəzi sahələrdə bu prosesin daha da sürətləndirilməsinə ehtiyac var. Kadr potensialının inkişafı və dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində effektiv nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi məsələləri gündəmdədir.

Azərbaycanda dövlət müəssisələrinin idarə olunmasında şəffaflıq və hesabatlılıq məsələlərinin təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq genişləndirilmişdir. Dövlət sektoru üzrə qəbul edilən islahatlar müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını artırmağa və onların iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyə yönəlmişdir. Bununla belə, bəzi dövlət müəssisələrində qərarvermə prosesinin effektivliyinin artırılmasına ehtiyac duyulur. Dövlət müəssisələrinin özəl sektorla əməkdaşlığının gücləndirilməsi və müasir idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi qarşıda duran əsas çağırışlardandır.

Son illərdə aparılan struktur islahatları nəticəsində bəzi dövlət müəssisələri holdinq modelinə keçid etmişdir ki, bu da daha çevik və effektiv idarəetməyə imkan yaradır. Lakin bəzi sahələrdə hələ də köhnəlmiş idarəetmə modellərinin qalması problemlər

yaradır. Dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə sisteminin inkişafı üçün müəyyən addımlar atılsa da, bu sahədə daha dərin islahatların həyata keçirilməsi vacibdir.

Dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin tətbiqi əmək haqqı siyasətinə müsbət təsir göstərərək nominal əmək haqqının artmasına şərait yaradır [5, s.238]. İlk növbədə, bu idarəetmə prinsipləri şəffaflığı və hesabatlılığı artıraraq dövlət müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Nəticədə, daha səmərəli resurs bölüşdürülməsi həyata keçirilir və əmək haqqı fondunun artırılması üçün imkan yaranır. Effektiv idarəetmə mexanizmləri müəssisələrin gəlirliyini artırdığı üçün dövlət işçilərinin maddi təminatı yaxşılaşır.

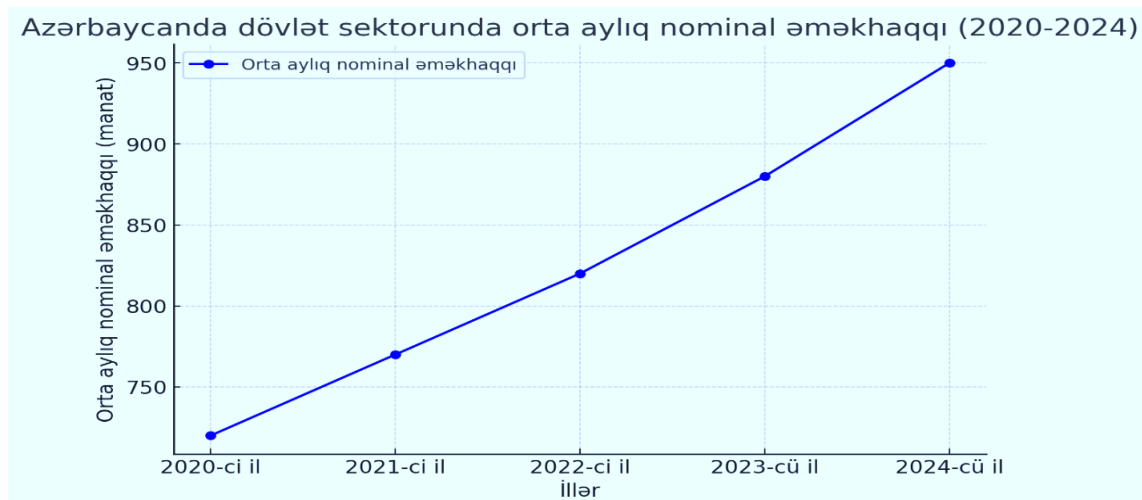
Korporativ idarəetmə sayəsində insan resurslarının idarə olunması təkmilləşdirilir və yüksək ixtisaslı kadrların saxlanılması üçün rəqabətli əmək haqqı siyasəti formalaşdırılır. Dövlət sektorunda performans əsaslanan maaş sisteminin tətbiqi işçilərin məhsuldarlığını artırır və bu da əmək haqqı fondunun genişləndirilməsinə töhfə verir. Beynəlxalq idarəetmə standartlarının tətbiqi dövlət müəssisələrinin effektivliyini artıraraq işçi heyətinin sosial rifahının yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, korporativ idarəetmə prinsipləri korrupsiyanın qarşısını almağa və maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinə xidmət edir ki, bu da əmək haqqı səviyyəsinin sabit artımını təmin edir [5, s.345]. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflığın artması investorların və xarici maliyyə qurumlarının marağını cəlb edərək əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, korporativ idarəetmənin tətbiqi dövlət sektorunda nominal əməkhaqqının davamlı artımını stimullaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanda dövlət sektorunda orta aylıq nominal əmək haqqının 2020-2024-cü illər üzrə dinamikası əks olunmuşdur (bax qrafik 1). Bu göstərici ölkədə dövlət qulluqçularının əmək haqqı səviyyəsində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir.

Qrafik 1.

Azərbaycanda dövlət sektorunda çalışanların orta aylıq nominal əmək haqqı, manatla

Mənbə: Qrafik Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [1].

Azərbaycanda dövlət sektorunda orta aylıq nominal əmək haqqının 2020-2024-cü illər üzrə dinamikası göstərir ki, bu dövr ərzində maaşlarda davamlı artım müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə orta aylıq əmək haqqı 720 manat olduğu halda, 2024-cü ilə qədər bu göstərici 950 manata yüksəlmişdir. Bu, beş il ərzində maaşların təxminən 32% artdığını göstərir ki, bu da dövlət sektorunda aparılan islahatların və sosial siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirə bilərik. Bundan başqa artımın daha çox 2022-ci ildən sonra sürətləndiyi görürük. Hesab edirik ki, bu dövrdə dövlət sektoru üzrə əmək haqqının artırılması istiqamətində qəbul edilən qərarlar, inflyasiya və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi tələbi əsas rol oynamışdır. 2023-2024-cü illərdə əmək haqqı artımının daha sürətli olması, ölkədə dövlət qulluqçularının rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş siyasət tədbirləri ilə bağlı olmuşdur. Lakin, nominal əmək haqqının artımı real gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi ilə paralel qiymətləndirilməlidir. Bəllidir ki, əgər inflyasiya səviyyəsi əmək haqqı artımından yüksək olarsa, bu, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Buna görə də, dövlət sektorunda əmək haqqının artırılması ilə yanaşı, inflyasiya və sosial müdafiə tədbirlərinin effektiv idarə olunması da vacibdir.

Fikrimizcə korporativ idarəetmənin tətbiqinin genişləndirilməsi ilə dövlət sektorunda nominal əmək haqqının artımına bir neçə əsas amil təsir göstərə bilər:

1. Effektiv idarəetmə mexanizmləri-korporativ idarəetmənin tətbiqi dövlət müəssisələrində maliyyə dayanıqlığını gücləndirəcək və daha stabil əmək haqqı artımına şərait yaradacaqdır.

2. İnnovasiya və rəqəmsallaşma-dövlət sektorunda yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əmək məhsuldarlığını artıracaq və əmək haqqı fondunun genişlənməsinə imkan verəcəkdir.

3. Sosial siyasət və hökumət qərarları-dövlət sektorunda çalışan işçilərin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əmək haqqı artımı davamlı olacaqdır.

4. İnflyasiyanın kompensasiyası-hökumət inflyasiya səviyyəsinə uyğun olaraq əmək haqqı artımını nizamlayacaq ki, işçilərin real gəlirləri azalmaya məruz qalmasın.

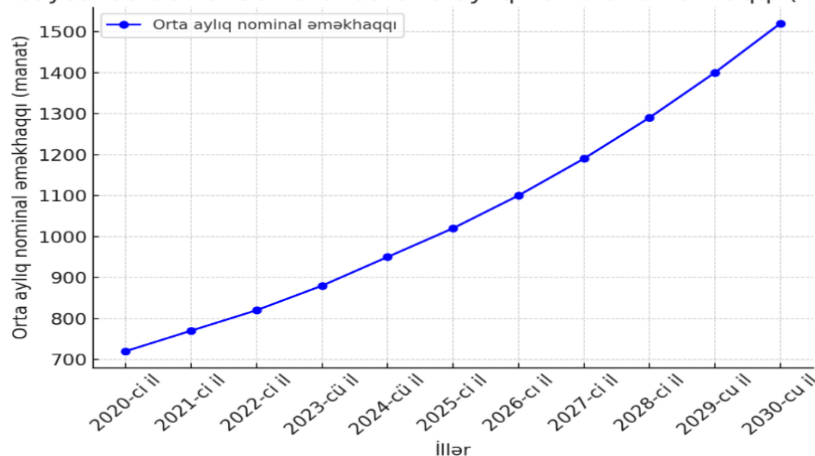
5. Dövlət-özəl əməkdaşlığı-dövlət müəssisələrinin özəl sektorla əməkdaşlığının genişləndirilməsi əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə və əmək haqqı fondunun artmasına səbəb olacaqdır.

Ümumi mənada nəzərdə tutulan tədbirlərin davam etməsi və genişləndirilməsi hesablamalara görə 2030-cu il üçün nominal əmək haqqının səviyyəsinin 1520 manata qədər yüksələcəyini proqnozlaşdırmaq olar (bax, qrafik 2).

2026-2030-cu illər üçün proqnoz qrafikindən göründüyü kimi, dövlət sektorunda orta aylıq nominal əmək haqqı artan dinamika ilə yüksəlməyə davam edəcək. 2026-cı ildə 1100 manat səviyyəsində gözlənilən əmək haqqı 2030-cu ildə 1520 manata qədər artaraq beş il ərzində ümumilikdə 38.2% yüksəliş göstərə bilər. Bu artımın hər il orta hesabla 8-8.5% arasında dəyişəcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu da dövlət sektorunda davamlı əmək haqqı artımı siyasətinin göstəricisidir.

**Azərbaycanda dövlət sektorunda çalışanların orta aylıq nominal
əmək haqqısı proqnozu, manatla**

Azərbaycanda dövlət sektorunda orta aylıq nominal əməkhaqqı (2020-2030)

*Mənbə: Qrafik Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları
əsasında tərtib edilmişdir [1].*

Qrafikdən göründüyü kimi, artım 2027-ci ildən sonra daha sürətli olacaq. Bu tendensiyanı dövlət sektorunda tətbiq edilən idarəetmə islahatları, büdcə planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi və iqtisadi inkişaf templəri ilə əlaqələndirə bilərik. Xüsusilə, 2028-2030-cu illərdə əmək haqqının hər il 100-120 manat aralığında artması gözlənilir ki, bu da dövlət sektorunun maddi resurslarının genişləndirilməsi nəticəsində baş verə bilər. Bu artımın əsas səbəblərindən biri də məhz korporativ idarəetmənin tətbiqi və gücləndirilməsi olacaqdır. Dövlət müəssisələrində şəffaflığın artırılması və maliyyə resurslarının daha effektiv idarə edilməsi əmək haqqı fondunun genişlənməsinə imkan yaradacaqdır. Bundan əlavə, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının genişləndirilməsi nəticəsində dövlət müəssisələrinin gəlirliliyi artırılacaq və bu da əmək haqqı artımını dəstəkləyəcəkdir. Lakin, nominal əmək haqqının artımı təkbaşına kifayət etməyəcək. Çünki, əgər inflyasiya səviyyəsi əmək haqqı artımından yüksək olarsa bu, işçilərin real gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də, hökumətin həm əmək haqqı artımını, həm də inflyasiyanı nəzərə alan balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yürütməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
2. Əhalinin gəlirləri və orta aylıq əmək haqqı. <https://economy.gov.az/storage/files/files/9311/Re9ozTMqcuKweT8V0kLNAcJHxYLMw07M403OzNQn.pdf>
3. Əlirzayev Ə.Q. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı-2007, 248 s.
4. Petri Mantysaari. The Law of Corporate Finance General Principles and EU Law. USA-2010, 594 p.
5. Теплова Тамара Викторовна. Корпоративные финансы. Москва-2016. 655 с.

*Гутюм Татьяна Георгиевна,
доцент, ведущий научный сотрудник,
Национальный Институт Экономических Исследований,
Академия Экономического Образования Молдовы,
Email: gutium.tatiana@ase.md;*

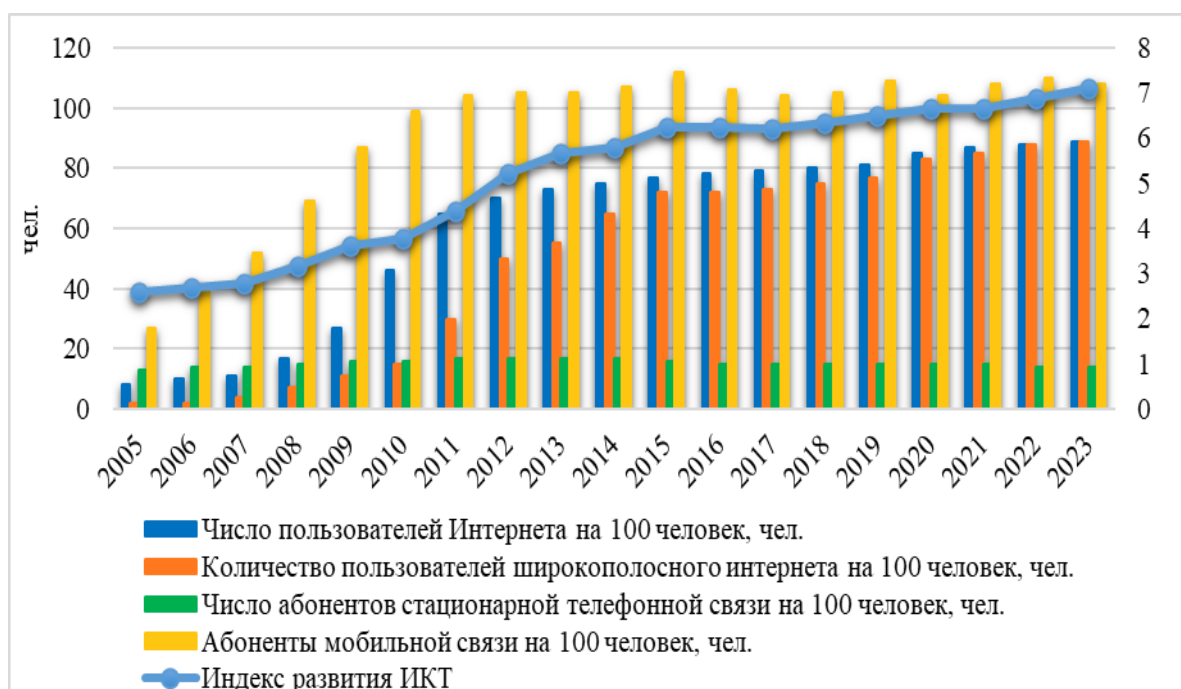
*Годжаева Эльмира Магомедовна,
доктор философии по экономике, доцент
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: e.qocayeva@atmu.edu.az*

АЗЕРБАЙДЖАН В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Цифровая трансформация является приоритетным направлением всех передовых стран мира [10], в том числе и Азербайджана. В стране были приняты Национальная стратегия по развитию информационного общества в Азербайджанской Республике на 2014-2030 годы, и стратегическая дорожная карта развития телекоммуникаций и информационных технологий [1], с целью поддержки развития сектора ИКТ (Информационно Коммуникационных Технологий), повышения производительности и эффективности предприятий, посредством внедрения передовых цифровых инструментов [4], а также улучшения качества государственных услуг и разработки политики на основе фактических данных.

Среди государственных органов Азербайджана важную роль в содействии цифровым преобразованиям в стране играет Государственное агентство по оказанию услуг гражданам и социальным инновациям. Агентством был создан Центр развития электронного правительства для поддержки цифровизации государственного сектора и Центр инкубации и акселерации INNOLAND, который поддерживает развитие стартапов в сфере ИКТ [12]. В результате исследования выявлено устойчивое развитие экономики страны, за счет возрастания интереса для вложения средств в развитие технологий местных и иностранных инвесторов. Агентство по инновациям Азербайджана, оказывает адресную поддержку цифровым предприятиям, и помогает создать все необходимые условия для роста инновационной деятельности.

Индекс развития ИКТ в Азербайджане существенно вырос за 19 лет, с 2,58 в 2005 до 7,09 в 2023 (рис. 1). Существенный рост пользователей Интернета на 100 человек был зарегистрирован в 2008-2011. Два года подряд (2008 и 2009), число пользователей возросло более чем в полтора раза, в 2010 – в 1,7 раза и в 2011 – в 1,4 раза. Внедрение широкополосного интернета также шло стремительно. Количество пользователей широкополосного интернета на 100 человек в 2012 было в 25 раз больше чем в 2006. В последующие 11 лет количество пользователей продолжало расти, но более умеренными темпами. В 2023 данный показатель вырос в 1,8 раз по сравнению с 2012. Число абонентов стационарной телефонной связи на 100 человек, не претерпело существенных изменений за анализируемый период, и варьировало в интервале 13-17 человек.

Источник: Данные Государственного Статистического Комитета (ГСК) Азербайджанской Республики [3].

Рис. 1. Показатели проникновения ИКТ и индекс развития ИКТ, Республика Азербайджан

Число мобильной телефонной связи на 100 человек, начиная с 2011 года больше 100, это не означает, что каждый член общества имеет сотовый телефон. Основная причина связана с тем фактом, что часть населения имеют больше одного мобильного телефона (рис. 1). На пример, в 2023 число абонентов мобильной связи на 100 человек составляло 108 человек, а доля населения, пользующегося мобильными телефонами, составляло 91,3% в общей численности населения страны (Таблица 1).

Таблица 1.

Динамика показателей телекоммуникационной инфраструктуры

	2019	2020	2021	2022	2023
Число абонентов фиксированного широкополосного доступа в Интернет на 100 человек, чел.	9,1	11,6	12,9	14,3	16,7
Охват сетью 3G (по населению), %	75	79	80	82	84
Доля домохозяйств, имеющих стационарный телефон, среди всех домохозяйств, %	68,7	68,4	63,8	56,4	61,2
Доля населения, пользующегося мобильными телефонами, в общей численности населения страны, %	86,9	89,1	89,9	90,5	91,3

Источник: Данные ГСК [3].

Если мобильная связь всё больше входит в обиход, то часть домохозяйств начали отказываться от стационарных телефонов, доля домохозяйств, имеющих стационарный телефон снизилась на 7,5 процентных пунктов в 2023, по сравнению с 2019. Анализ структуры домохозяйств, имеющих мобильный телефон показал, что доля городского населения, имеющего сотовые телефоны больше, чем доля сельского населения (Таблица 2). С одной стороны, чем больше состав семьи, тем выше потребность в мобильной связи, поэтому доля домохозяйств, которые состоят из 4-5 человек, имеющих мобильный телефон, больше на 1,8 процентных пунктов, чем доля домохозяйств, которые состоят из 1 человека (в 2023 году). С другой стороны, для удовлетворения этой потребности нужны денежные средства, и чем больше семья, тем меньше денежных средств приходится на одного члена семьи, из-за чего некоторые семьи выбирают покупку товаров первой необходимости, а не мобильный телефон, поэтому доля домохозяйств, которые состоят из 6 или более человек, имеющих мобильный телефон, намного меньше, и составило в 2023 году 70%.

Таблица 2.

**Доля и структура домохозяйств, имеющих мобильный телефон,
по месту жительства и составу, 2019–2023 гг.**

	2019	2020	2021	2022	2023
Доля домохозяйств, имеющих мобильный телефон, среди всех домохозяйств, в процентах	87,6	88,5	89,6	90,7	91,5
город	90,1	91,6	92,1	92,8	93,2
село	84,6	84,8	86,6	88,2	89,9
Распределение домохозяйств с мобильными телефонами по составу домохозяйства, в процентах:					
Состоит из 1 человека	97,5	97,6	97,1	97,1	96,9
Состоит из 2-3 человек	98,7	98,5	98,4	98,2	98,0
Состоит из 4-5 человек	98,9	99,2	98,9	98,9	98,7
С 6 или более человек	52,5	55,8	61,4	66,1	70,0

Источник: Данные ГСК [3].

Анализ динамики тарифов, показал, что с увеличением числа пользователей, тарифы снижались, в тоже время, увеличивается доля «безлимитных» тарифов. Причин две:

- во-первых – это эффект от масштаба, когда при подключение новых пользователей, снижается стоимость услуги на одного абонента;
- во-вторых – научно-технический прогресс, переход на более эффективные технологии (4G, 5G, оптоволокно), оптимизация сетей, что в конечном итоге, снижает себестоимость передачи данных.

Масштаб покрытия мобильной связью увеличился, и начиная с 2016 года, доля населения, проживающего в зоне покрытия мобильной связью, составляет 100%. В Азербайджане 4G остаётся доминирующей технологией мобильной связи, но в 2023 операторы Azercell и Bakcell, запустили пилотные проекты 5G.

Средний тариф за 20 часов пользования интернетом в месяц снизился на 4,3 манат за 2005-2023 гг., а средний тариф за 100 минут мобильной связи в месяц подешевел на 10,5 маната. Соотношение тарифа на пользование Интернетом к среднемесячному Валовому Национальному Доходу (ВНД) на душу населения, в 2005 году составлял 4,5%, а в 2023 – 0,1%. В тоже время, соотношение тарифа на мобильную связь к среднемесячному ВНД на душу населения снизился с 16,1% в 2005, до 0,8% в 2023 [3].

Роль цифровизации в экономическом развитии [5] и повышении конкурентоспособности неоспоримо [7]. Она влияет на бизнес-процессы [11], на различные сектора экономики, такие как: промышленное производство, торговля внешняя и внутренняя [6], банковский сектор [2][9]. Для эффективного продвижения циркулярной экономики, также необходима цифровизация [8].

В процессе внедрения цифровых технологий, малые и средние предприятия (МСП) получают очевидную возможность внести фундаментальные изменения в методы ведения бизнеса, опробовать на практике новые технологии, и в конечном итоге повысить производительность. Однако, ограниченный размер малых и средних предприятий, может служить препятствием для внедрения таких технологий, ввиду повсеместной нехватки финансовых и человеческих ресурсов, необходимых для поддержания процесса цифровой трансформации.

Таким образом, органы, отвечающие за разработку и реализацию экономической политики, могут сыграть важную роль в формировании благоприятной среды для МСП, которая позволит им начать их цифровое путешествие, как за счет работы с основными движущими силами цифровой экономики, так и за счет разработки специальных инструментов, которые дадут МСП возможность преодолеть барьеры на пути к цифровой трансформации, связанные с размером таких предприятий. В этом контексте правительство Азербайджана обратилось к Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) за помощью при разработке и реализации стратегий и политик, направленных на содействие цифровой трансформации сектора МСП Азербайджана.

В последние годы, правительство Азербайджана уделяло приоритетное внимание диверсификации экономики, развитию частного сектора и предпринимательства, и добилось значительного прогресса в создании и институциональной основы для развития МСП. Кризис, вызванный COVID-19, обусловил необходимость дальнейшего укрепления этих усилий, в частности поддержки цифровизации МСП. Однако, многие МСП отстают от более крупных компаний в переходе к цифровым технологиям, из-за серьезных барьеров в отношении инноваций, инфраструктуры, регулирования и финансов. Они часто не знают о возможностях повышения производительности и конкурентоспособности, не могут четко определить свои потребности в цифровизации, и не имеют финансовых средств для

внедрения цифровых инструментов в своей деятельности. Кроме того, малым и средним предприятиям, часто не удается использовать возможности, предоставляемые электронной коммерцией, а их деятельности в области цифрового маркетинга не хватает профессионализма и стратегического планирования.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. The Azerbaijan State News Agency. 2016. Available at: https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/_Telekommunikasiya_v%C9%99_informasiya_tehnologiyalar%C4%B1n%C4%B1n_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_x%C9%99rit%C9%99si.pdf
2. Ciobu, S., Iordachi, V. Perspectives for the digital banking development in the Republic of Moldova. In Dezvoltarea economico-socială durabilă a euroregiunilor și a zonelor transfrontaliere. 2021, vol. 40, pp. 59-70.
3. Digital development in Azerbaijan 2024. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. 2024. Available at: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/digitaldevelopment2024.pdf
4. Gojayeve, E. Prospects for the development of the currency control system in the international digital economy market. In Creșterea economică în condițiile globalizării, 2024, pp. 82-92.
5. Gutium, M. The role of digitalization, tourism and human capital development in the economic growth of the Republic of Moldova. Audit. 2023, 3(41), pp. 66-76. <https://doi.org/10.59610/bbu3.2023.3.7>
6. Gutium, M. The new step in digitalization of economy. The Journal Contemporary Economy. 2023, 8(2), pp. 6-11.
7. Gutium, T. Extinderea economiei digitale și impactul ei asupra competitivității. In Creșterea economică în condițiile globalizării: modele de dezvoltare durabilă. 2017, vol. 1, pp. 98-103.
8. Popa, V., Ciobanu, M. Using Smart Digitization in Hazardous Waste Management. Annals of Spiru Haret University. Economic Series, ICCS. 2021, 21(4), pp. 279-296.
9. Timofei, O. The Digitization of Money-Challenges and Opportunities for The Global Economy. Revista economia contemporană, 2017, 2(3), pp. 83-87.
10. Долгих, Е.А., Першина, Т.А. Анализ развития цифровой экономики в странах Европы. E-Management. 2022, 5(2), с. 83-90.
11. Касаева, Т.В., Полушина, А.А. Индекс развития ИКТ в оценке уровня цифровизации организации. Вестник Витебского Государственного Технологического Университета. 2023, 2(45), с. 95-108.
12. Реализация цифрового потенциала в северной и центральной Азии. Рабочий документ Субрегионального отделения для Северной и Центральной Азии. UNECE. 2020. Available at: <https://unece.org/sites/default/files/2020-12>

*Jemile Sheker,
Ph.D., Lecturer,
Near East University, Turkey,
Email: cemile.seker@neu.edu.tr*

*Parviz Haji Rustamov,
Ph.D., Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
Email: rustamovparviz@yahoo.com*

INNOVATIVE MANAGEMENT STRATEGIES AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF AN INDEPENDENT COUNTRY

Introduction

In the contemporary global economy, sustainable development and preserving economic sovereignty is of utmost importance for countries. New management practice has developed to be among the most crucial tools for encouraging economic growth and competitiveness (Porter, 1990; Schumpeter and Swedberg, 2021). Determinants such as the speed of technological developments, reorganization of production functions, and digitalization are accountable for the development of national economies (Teece, 2010). Countries are deviating from traditional management practices and leaning towards innovative management, making an effort to align their management strategies with the modern economic reality (Drucker, 1985).

The application of new management strategies in the economic development process not only improves business performance but also contributes to national economic growth by offering a competitive advantage (Barney, 1991). Companies are in a better position to innovate quicker by incorporating outside thought, discover more opportunities within the marketplace, and attain a competitive advantage through the improved use of technology. Moreover, there are possibilities for new revenue sources by means of licensing, cooperative agreements, and use of external sources (Chesbrough, 2003). The quest for technology-based management practices, in particular, calls for rethinking industrial policy and the development of innovation systems (Freeman, 1987). Furthermore, public-private partnerships, financial innovation, and sustainable development policies are necessary tools for achieving economic independence (Lundvall, 1992).

This research work investigates the influence of innovative management techniques on the economic growth of an independent nation. It is of great significance to attain economic independence and sustained growth in the contemporary globalized economy. Innovative management techniques have become a key mechanism for stimulating the economic growth of nations. The rationale behind this study is that new management practices can change not just industries but also economic growth on a national scale. How these practices affect economic self-sufficiency, through innovations in technology, enhancing the production process, and enhancing competitiveness, will be discussed. This study was conducted through a review of the literature. A critique of the studies conducted in various databases (Google Scholar, JSTOR, Scopus, ScienceDirect, Web of Science) was examined, and the findings of previous research on the role

of innovative management strategies in economic development were incorporated. The search was conducted using the following keywords: "innovative management strategies," "economic development," "economic sovereignty," "technological integration," "sustainable growth," and "competitive economy". Methodologically, a literature review was carried out, looking at current and past research in the field. The aim of the literature review is to establish the potential effects of new management techniques on economic independence and sustainable development. Also, the role of these techniques in economic development, technological integration, financial innovations, and cooperation between the public and private sectors will be looked into. The study will also focus on how innovation impacts economic infrastructure and how countries can leverage these strategies to build competitive economies. Finally, based on the findings from the literature, practical recommendations for the implementation of innovative management strategies will be provided.

1. Method of the Research

This study was carried out using the technique of literature review. Literature reviews are academic papers that critically discuss previous research on a specific research subject, summarizing, comparing, and synthesizing literature on a specific issue (Snyder, 2019). Literature reviews are conducted for aggregating dominant knowledge on research topics, mapping the current state of a field, determining gaps in knowledge, and guiding future research (Webster & Watson, 2002). One of the rationales for using this method is the vast quantity of existing studies on innovative management practices and economic development. Through literature review, it is possible to have organized evaluation of such studies so as to investigate various dimensions of the topic (Okoli & Schabram, 2010). In addition, comparisons of data gathered from different studies are necessary to establish the effects of new management practices on sustainable development and economic autonomy. The review process also enables the general overview of the topic as well as examining different scholarly approaches. In the study, effects of innovative management policies on economic development were examined and research studies retrieved from academic databases such as Google Scholar, JSTOR, Scopus, ScienceDirect, and Web of Science were evaluated. Search terms "innovative management strategies," "economic development," "economic sovereignty," "technological integration," "sustainable growth," and "competitive economy" were used in search. The findings of the research, theoretical models, and major concepts in the literature were systematically critically examined, thus facilitating a thorough understanding of the topic. Therefore, the literature review method was chosen to discuss thoroughly the relationship between innovative management strategies and economic development and to provide an overview of the existing literature. This method also provides a good foundation for understanding how new managerial strategies have impacted economic autonomy and sustainable development.

2. Conceptual Framework

Innovative management practices refer to the new and innovative management practices embraced by organizations and public sectors in order to gain a competitive advantage, boost efficiency, and attain sustainable development (Teece, 2010). Innovative management practices may involve some of the following factors like technological innovations, re-engineering business processes, digitalization, open innovation, lean

management, and flexible organizational design (Chesbrough, 2003). Various research works have established the potential of new approaches to management for boosting corporate as well as national economies. Porter (1990), for instance, believes new management strengthens a nation's competitiveness and influences economic growth directly. Drucker (1985) also emphasizes utilizing innovation not merely in services and products but equally in organizational process and management system.

Innovative management strategies also contribute significantly to environmental change adaptation and resilience building in the face of economic uncertainties (Şeker, 2024). To this end, making management strategies innovation-driven ensures long-term success in countries' and firms' economic development processes. Economic development is the process of raising the productive capacity of a nation, rising per capita income, improving living standards, and achieving sustainable growth (Todaro & Smith, 2020).

The economic development process of an independent nation is very critical to its position in the global economy. To be more precise, innovative management practices are the prime movers towards economic growth based on industrialization, digitalization, R&D investment, and entrepreneurship (Freeman, 1987). Schumpeter and Swedberg (2021) observe that technology and innovative activities are the drivers of economic growth, noting that creative destruction is the most significant driver of economic growth. Independent countries need to adopt managerial strategies that trigger technological assimilation, promote financing innovations, and increase public-private sector collaboration (Lundvall, 1992). Economic growth has a strong correlation with innovative management strategies. The effective use of the strategies results in enabling countries to achieve economic autonomy, enhance their competitiveness globally, and achieve sustainable development (Barney, 1991).

3. Innovative Management Strategies and Their Relationship with the Economic Development of an Independent Country

Economic advancement is an aspect of the utmost significance in the realization of sustainable development and competitive advantage for countries (Todaro & Smith, 2020). Modern innovative forms of management nowadays not only support business performance but also become the primary driving force for economic self-reliance promotion of countries (Şeker, 2024). Innovation management strategies are the drivers of economic development, and they transform the economy by integrating technology, financial innovations, and public-private partnerships. In these aspects, independent countries can increase their international competitiveness and ensure economic sustainability if they adopt innovative management policies. Based on literature review, numerous studies have been identified that substantiate the assertion made. These studies and results are as given below:

Ireland and Hitt (2005) point out that strategic leadership plays a critical role in the activities of organizations to acquire and retain strategic competitive advantages in the 21st century. In their study, they note that strategic leadership plays a key role in determining an organization's direction and guiding strategy development and implementation. They argue that globalization, technological changes, and market forces shape organizational strategic directions, and leaders' ability to deal with such changing environmental forces is one of the most critical success determinants. Also, they state

that for organizations to achieve and sustain strategic competitiveness, their leaders not only need to develop effective strategies but also the leadership competencies to implement these strategies effectively (Ireland & Hitt, 2005). Based on this study, the following conclusions can be derived:

Ireland and Hitt (2005) state that strategic leadership is one of the most important factors in the development of competitive strategies by firms and in achieving economic success in the long term. New management strategies of innovation have an important part to play in this economic development process of a nation. Innovation is not necessarily technology-based; innovation also entails creative changes in organizational structures, business practices, and management processes. Strategic leadership will guide organizations in effective implementation of innovative strategies and designing winning strategies. The second key feature emphasized in the study is the application of innovative management strategies in a country's attainment of competitive advantage and its translation to long-term sustainable success. Strategic leadership is a foundation for economic development, and effective implementation of innovative management strategies enables the creation of competitive advantages. This, in turn, helps a sovereign state reduce its external dependencies and helps in building its home economy.

Ireland and Hitt (2005) describe how globalization and digitalization have transformed competition in the business world in the 21st century. A sovereign state can contribute to its economic development by adapting to these new competitive landscapes through improving its digital infrastructure and strategic leadership. Innovative management practices provide the necessary infrastructure and strategic abilities to compete in international markets. Strategic leadership not only sets the direction of organizations but also assists in framing national economic development strategies. Innovative management strategies, in their support of a nation's economy growth, also shape strategic directions towards sustainable development through effective leadership. In such a scenario, innovative management strategies become one of the primary drivers of economic development.

Solleiro and Castañón (2005) focus on Mexico's attempt to raise its global competitiveness and consolidate its innovation systems. The paper discusses how Mexico should build up and consolidate its innovation systems in a bid to attain global competitiveness. Solleiro and Castañón (2005) discuss the problems developing countries face in their integration into the world economy and provide strategic alternatives for Mexico to overcome the hurdles. The research highlights that, in order for a country to be globally competitive, it must possess a strong innovation system. Solleiro and Castañón (2005) highlight that, in order for Mexico to participate in the globalized economic world, it must not only invest in technological innovations but also in organizational, industrial, and managerial innovations. Here, the key elements of the innovation system include research and development (R&D), education systems, and labor skills.

The study is targeting Mexico's globalization. Solleiro and Castañón (2005) offer strategic recommendations on how developing countries, in their case Mexico, can structure their innovation systems so that they are part of world value chains. The recommendations are to put emphasis on core sectors like innovation, R&D spending, scientific research, and education in a bid to address the country's economic growth expectations. The study also places the problems of developing countries in the global

competitive market into perspective. Solleiro and Castañón (2005) identify the problems of Mexico regarding technology transfer, R&D spending, and skill level of workers. To combat these issues, there must be improved innovation system plans and policies. In summary, Solleiro and Castañón (2005) emphasize the need to have innovative management plans so that Mexico can become a strong player in the competitive global marketplace. The process must include not only a plan to develop technology but also to develop the nation's overall economic infrastructure.

4. Conclusion and Recommendations

This study examines the contribution of new management methods to the economic growth of an independent country. Economic independence and sustainable development are very important in the contemporary global economy. New management methods have become a necessary tool in the acceleration of the economic growth of countries.

Drawing on Ireland and Hitt (2005), the strategic leadership function is also vital. Innovative management strategies must encompass technological infrastructure but also managerial strategies and leadership styles. Innovative leadership can potentially improve the effectiveness of a nation's economic development strategy. As Ireland and Hitt (2005) highlight, strategic leadership is an important component for empowering nations with a strong competitive advantage in the global competitive environment.

Innovative management practices can play a significant role in the economic development of an independent country. Besides, as underscored by Ireland and Hitt (2005) on strategic leadership, management strategies should not solely target technology and innovation but be accompanied by good strategic direction and good leadership. In conclusion, the use of innovative management techniques can contribute to the economic development of sovereign nations via their enhanced competitiveness in the global arena. Thus, the following would be appropriate suggestions for the developing countries.

1. Digital Infrastructure Strengthening and Digital Transformation Promotion: The independent states can accelerate their process of economic development by strengthening the digital infrastructure and digital transformation promotion. This is particularly in line with boosting internet availability, enhancing digital capabilities, and driving investment in technology-oriented areas. The government needs to establish policies facilitating digital transformation and offer local businesses incentives to adopt digital infrastructure.

2. Innovation Ecosystems Development: Economic growth is promoted in countries through the development of innovation ecosystems. This is achieved by increasing R&D investments, enhancing coordination between universities, research institutes, and industries and innovation entrepreneurship. The activities promote knowledge-based innovation and deployment of emerging technologies and thus economic growth stimulation.

3. Education and Skill Development Initiatives on the Increase: To make innovative management practices a success, the education system must focus on digital skills and innovation thinking. Enhancement of the workforce with digital skills enables countries to gain the competitive advantage in the global economy. The education system must offer curriculum that will empower the workforce to develop digital expertise, and programs must be developed in collaboration with the private sector.

4. Increasing Strategic Leadership: Governments must compel strategic leaders to make the best management decisions by creating leadership training and programs that can enhance management capability. This implies there is efficient government and private sector leadership because efficient strategic leadership enables efficient implementation of novel management practices. Effective strategic leaders need government and private sector leadership.

5. Implementing Policies and Regulations: Governments must regularly review policies to facilitate the digital economy and innovation. Aligning legal frameworks with digital business models, promoting the entrepreneurial ecosystem, and ease of doing business will make innovative management strategies effective. In addition, strategies such as offering tax relief to companies investing in the digital economy can be utilized.

6. Deadline for Increasing International Cooperation: For competitive global performance, nations have to boost international cooperation. This mainly includes technology transfer, international value chains, and stronger international investment links.

7. Global implementation of new management techniques and guidelines: All industries can implement new management techniques. In order to implement strategic management procedures successfully, businesses are required to give highest priority not only to digital change but also strategic planning as well as development of leadership. Governments and corporate leaders need to develop training modules and guidelines for international implementation of new management techniques.

References:

1. Barney J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of management*, 17(1), 99-120.
2. Chesbrough H. W. (2003). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Harvard Business Press.
3. Drucker P. F. (1986). *Innovation and entrepreneurship: Practice and principles*.
4. Freeman C. (1987). *Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan*. Pinter Publishers.
5. Ireland R.D., Hitt M. A. (2005). Achieving and maintaining strategic competitiveness in the 21st century: The role of strategic leadership. *Academy of Management Perspectives*, 19(4), 63-77.
6. Lundvall B. A. (1992). *National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning* (Vol. 242). Pinter: London.
7. Okoli C., Schabram, K. (2015). *A guide to conducting a systematic literature review of information systems research*.
8. Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
9. Schumpeter, J. A., Swedberg, R. (2021). *The theory of economic development*. Routledge.
10. Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 104, 333-339.

11. Şeker, C. (2024). Örgütlerde değişime direnç ve performans arasındaki ilişkide öğrenme örgütsel algı ve dönüşümsel liderliğin rolü (Yayımlanmamış doktora tezi). Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Bandırma.
12. Teece, D. J. (2010). Business models, business strategy and innovation. Long range planning, 43(2-3), 172-194.
13. Todaro, M. P., Smith, S. C. (2020). Economic development (13th ed.). Pearson.
14. Webster, J., Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: Writing a literature review. MIS quarterly, XIII-XXIII.

*Əsədova (Davudova) Rəvanə İskəndər qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutu,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Empirik Tədqiqatlar Mərkəzi,
Email: revanaasadova@gmail.com*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA FAİZ DƏRƏCƏSİ, EV TƏSƏRRÜFATLARININ SON İSTEHLAK XƏRCLƏRİNİN İNFLYASIYAYA TƏSİRİNİN ARDL MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Giriş

İnflyasiya səviyyəsi hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini səciyyələndirən mühüm makroiqtisadi indikator kimi çıxış edir. Belə ki, o, həm daxili bazarın sabitliyi, həm də ölkənin iqtisadi artımın dayanıqlılığı baxımından mühüm göstəricidir. Məlumdur ki, aşağı və sabitliyi qorunan inflyasiya ölkənin iqtisadi inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Lakin çox yüksək və kəskin dəyişikliklərə məruz qalan inflyasiya həddi isə ölkədə investisiya mühitini pozur, qeyri-müəyyənlik şəraiti yaradır və beləliklə də, iqtisadi arıma mənfi təsir göstərməklə, ona təhdidlər yaradır.

Məlumdur ki, yüksək inflyasiya ölkədə əhalinin real gəlirlərinin azalması ilə müşahidə edilir ki, bu da ölkədə qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Odur ki, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması ölkənin dayanıqlı inkişafının mühüm argumenti kimi özünü göstərir. İnflyasiyanın nəzarətdə saxlanılmasının alətlərindən biri Mərkəzi bank tərəfindən yürüdürlən monetar siyasətdir ki, onun əsas vasitələrindən biri də faiz dərəcəsidir.

Problemin qoyuluşu

İqtisadiyyatda inflyasiyanın əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu tədqiqat ARDSK və Mərkəzi Bankının, Dünya Bankının 2000-2023-cü illəri əhatə edən illik məlumatları əsasında Azərbaycan Respublikasında faiz dərəcəsi, istehlak xərclərinin inflyasiyaya təsirinin empirik modelləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

Metodologiya

Uzun-LongRun və qısamüddətli-ShortRun təsirləri müəyyənləşdirməyə imkan verən ARDL modelinin qurulması iqtisadi göstəricilər arasında daha etibarlı asılılıqların aşkara çıxarmağa imkan verir. Sabitə və trendə malik olan ARDL modelini ümumi şəkildə,

$$\Delta y_t = a_0 + a_1 t + \lambda \cdot \left(y_{t-1} - \sum_{i=1}^n c_i x_{i,t-1} + c^{Coint} \right) + \sum_{k=1}^{N_y} d_k \Delta y_{t-k} + \sum_{l_j=0}^{N_x} \sum_{j=1}^n b_{l_j,j} \Delta x_{j,t-l_j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

kimi vermək olar [5]. Burada y_t – izah edilən dəyişən; $x_{s,k}$ – i –ci izahedici dəyişənin k –cı lag qiyməti; n – izahedici dəyişənlərin sayı; N_y – izah edilən dəyişənin laglarının sayı; N_x – izahedici dəyişənin laglarının sayı; $a_0, a_1, b_{l_j,j} (j = \overline{1, n}, l_j = \overline{1, N_x}), c_i (i = \overline{1, n}), d_k (k = \overline{1, N_x})$ – modelin naməlum əmsalları; c^{Coint} – kointeqrasiya tənliyinin naməlum sabiti; ε_t – modelin xətasıdır.

Xüsusi halda, a_1, c^{Coint} əmsallarından biri və ya eyni zamanda hər ikisi sıfıra bərabər ola bilər. ARDL modeli tədqiq olunan dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin (kointeqrasiyanın) mövcudluğunu müəyyənləşdirmək, bu əlaqə mövcud olduqda, onun əmsallarını hesablamaq və dəyişənlər arasındakı uzunmüddətli tarazlığı korreksiya etmək üçün istifadə olunur [6,7,8,9].

Empirik analiz

1. Dəyişənlərin stasionarlığa münasibətinin müəyyənləşdirilməsi

Ekonometrik modelləşdirmə metodologiyasına görə qurulacaq modelin növü dəyişənlərin stasionarlığa münasibəti əsasında müəyyən edilir. Bu məqsədlə burada ADF və PP vahid kök testlərindən istifadə edilmişdir. Testin nəticələri Cədvəl 1-də verilmişdir:

Cədvəl 1.

Vahid kök testinin nəticələri

Intermediate ADF test results GROUP_BBU		Intermediate Phillips-Perron test results D(GROUP_BBU)	
Series	Prob.	Series	Prob.
INFLATION	0.0781	D(INFLATION)	0.0000
INTEREST_RATE	0.0186	D(INTEREST_RATE)	0.0211
CONSUMPTION	0.6853	D(CONSUMPTION)	0.0473

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılmış hesablamalar

Cədvəl 1. əsasında söyləmək olar ki, $(INFLATION, CONSUMPTION) \in I(1)$ və $INTEREST_RATE \in I(0)$. Dəyişənlərin bir qisminin $I(1)$, bir qisminin isə $I(0)$ tərtibli olması ARDL modelinin qurulmasını şərtləndirir.

2. *Modelin tərtibi* - AIC (Akaike İnformasiya meyarı) əsasında seçilmişdir: ARDL (1,3,1).

3. *Azərbaycan üçün inflyasiyaya faiz dərəcəsi və ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin təsirinin ARDL modeli* Cədvəl 2-də verilmişdir:

Cədvəl 2.

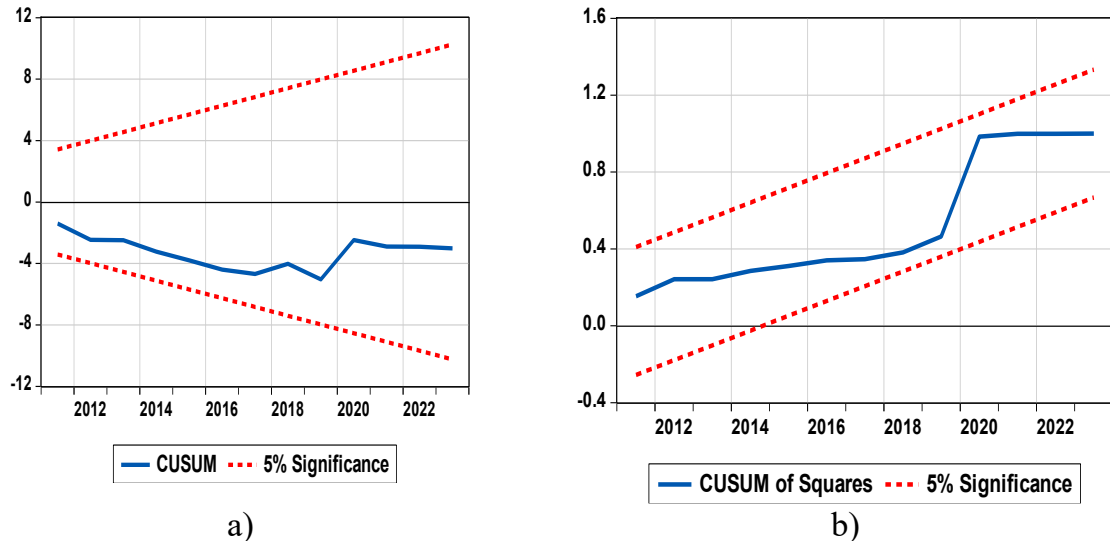
Azərbaycan Respublikasında faiz dərəcəsi və ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin inflyasiyaya təsirinin ARDL modeli

Dependent Variable: INFLATION				
Method: ARDL				
Maximum dependent lags: 4 (Automatic selection)				
Model selection method: Akaike info criterion (AIC)				
Dynamic regressors (4 lags, automatic): INTEREST RATE CONSUMPTION				
Fixed regressors: C				
Number of models evaluated: 100				
Selected Model: ARDL(1, 3, 1)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.*
INFLATION(-1)	0.010901	0.232042	0.046981	0.9632
INTEREST_RATE	1.256840	0.415152	3.027422	0.0097
INTEREST_RATE(-1)	-0.315795	0.762058	-0.414398	0.6853
INTEREST_RATE(-2)	-0.241603	0.617595	-0.391201	0.7020
INTEREST_RATE(-3)	0.873667	0.429731	2.033053	0.0630
CONSUMPTION	0.001390	0.000514	2.706281	0.0180
CONSUMPTION(-1)	-0.001555	0.000561	-2.774344	0.0158
C	-4.868233	3.311	-1.349921	0.2001
R-squared	0.721349	Mean dependent var		7.178571
Adjusted R-squared	0.571307	S.D. dependent var		5.574420
S.E. of regression	3.649833	Akaike info criterion		5.709572
Sum squared resid	173.1766	Schwarz criterion		6.107485
Log likelihood	-51.95050	Hannan-Quinn criter.		5.795929
F-statistic	4.807631	Durbin-Watson stat		2.016672
Prob(F-statistic)	0.007250			

4. Modelin sabitliyinin və keyfiyyətinin təhlili

4.1. Modelin əmsallarının tədqiqat boyu sabitliyinin yoxlanılması üçün *CUSUM* və *CUSUM SQ* testlərinin statistikası, uyğun olaraq, rekursiv qalıqların və onların kvadratının kumulyativ cəmləri şəklində tərtib edilir. Əgər bu statistikaların qrafiki etibarlılıq sərhədlərini aşmırsa, onda modelin parametrləri stabil hesab edilir. Cədvəl 2-də verilmiş ARDL(1,3,1) modeli üçün aparılmış CUSUM və CUSUM SQ testinin nəticələri Şəkil

1-də verilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi, hər iki statistikanın qrafiki etibarlılıq sərhədlərini aşmır. Bu isə, qurulmuş modelin parametrlərinin bütün tədqiqat boyu sabitliyini göstərir.

a) b)
Şəkil 1. ARDL(1,3,1) modelinin CUSUM (a) və CUSUM SQ (b) testlərinin nəticəsi

4.2. Model qalıqlarının Qauss-Markov şərtlərinə münasibəti

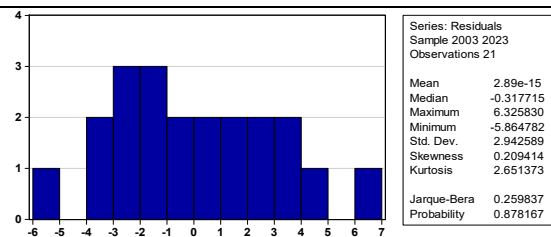
4.2.1. Qalıqların heteroskedastikliyə münasibəti ARCH testi ilə öyrənilmişdir.

$Prob. F(1,18) = 0.3318 > 0.05$ olması sıfır hipotezin qəbul edildiyini, yəni, qalıqların heteroskedastik deyil, Qauss -Markov şərtlərində tələb edildiyi kim, homoskedastik olduğu müəyyən edilir.

Heteroskedasticity Test: ARCH

F-statistic	0.9946	Prob. F(1,18)	0.3318
Obs*R-sq.	1.0472	Prob. Chi-Sq.	0.3062

4.2.2. Qalıqların paylanması- Jarque -Bera testi ilə yoxlanılır (Şəkil 2). Uyğun ehtimal qiymətinin $Prob_{JB} = 0.878 > 0.05$ olması ARDL(1,3,1) modelinin qalıqlarının normal paylanmaya malik olduğunu göstərir.

Şəkil 2. Jarque-Bera testinin nəticəsi

4.2.3. Qalıqların avtokorrelyasiyaya münasibəti Broyş-Godfrey LM-testi ilə yoxlanılmışdır. Uyğun ehtimal qiymətinin

$Prob_{BP-LM} = 0.8571 > 0.05$ olması sıfır hipotezin qəbul edildiyini, başqa sözlə qalıqların avtokorrelyasiyaya malik olmadığını göstərir.

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	0.1564	Prob. F(2,11)	0.8571
Obs*R-sq.	0.5807	Prob. Chi-Sq.(2)	0.7480

5. Uzun və qısamüddətli təsirlərin təhlili

Azərbaycan Respublikasında faiz dərəcəsi, ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin inflyasiyaya təsirinin ARDL(1,3,1) modelinin diferensial formada yazılışını Cədvəl 3-də verək:

Cədvəl 3.

ARDL(1,3,1) modelinin diferensial şəkildə yazılışı				
Dependent Variable: D(INFLATION)				
Method: Least Squares				
Date: 04/19/25 Time: 18:12				
Sample (adjusted): 2003 2023				
Included observations: 21 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-4.868233	3.606311	-1.349921	0.2001
INFLATION(-1)	-0.989099	0.232042	-4.262582	0.0009
INTEREST_RATE(-1)	1.573107	0.514224	3.059186	0.0091
CONSUMPTION(-1)	-0.000165	6.64E-05	-2.493076	0.0269
D(INTEREST_RATE)	1.256840	0.415152	3.027422	0.0097
D(INTEREST_RATE(-1))	-0.632063	0.409230	-1.544518	0.1465
D(INTEREST_RATE(-2))	-0.873667	0.429731	-2.033053	0.0630
D(CONSUMPTION)	0.001390	0.000514	2.706281	0.0180
R-squared	0.796010	Mean dependent var		0.286667
Adjusted R-squared	0.686169	S.D. dependent var		6.515161
S.E. of regression	3.649833	Akaike info criterion		5.709572
Sum squared resid	173.1766	Schwarz criterion		6.107485
Log likelihood	-51.95050	Hannan-Quinn criter.		5.795929
F-statistic	7.246942	Durbin-Watson stat		2.016672
Prob(F-statistic)	0.001169			

Buradan inflyasiya dərəcəsi izah edilən dəyişəninə faiz dərəcəsi və istehlak xərcləri izah edici dəyişənlərinin uzun və qısamüddətli təsirlərini Cədvəl 4-də ümumiləşdirək:

Cədvəl 4.

ARDL(1,3,1) modeli əsasında uzun və qısamüddətli təsirlərin təhlili			
Sıra №	Dəyişən	Uzunmüddətli təsirlər (istiqaməti / statistik əhəmiyyətliyi)	Qısamüddətli təsirlər
1.	Faiz dərəcəsi	Artan / əhəmiyyətli	Artan (cari dövrdə) Azalan (gecikmiş dövrlərdə)
2.	İstehlak xərcləri	Azalan / əhəmiyyətli	Artan (cari dövrdə)

Nəticə

Aparılmış bu tədqiqat göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında faiz dərəcəsi və ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri inflyasiya dərəcəsinə statistik cəhətdən əhəmiyyətli olan qısa və uzunmüddətli təsirlərə malikdir. Uzunmüddətli dövrdə faiz dərəcəsinin inflyasiyanı artırdığı, qısamüddətli horizontda isə cari dövrdə müsbət, gecikmiş dövrlərdə isə mənfi istiqamətli təsirləri müşahidə edilmişdir. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin inflyasiyaya uzunmüddətli dövrdə mənfi, qısamüddətli (cari) dövrdə isə müsbət yönümlü təsirlərini aşkar edirik, istehlak xərclərinin inflyasiyaya qısamüddətli gecikmiş təsirləri müşahidə edilməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Musayev A.F., Davudova (Asadova) R.İ. Postneft dövründə Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi göstəricilərin əlaqələrinin COVID-19 pandemiyası və neft qiymətlərinin nəzərə alınması ilə dinamik modelləşdirilməsi. İqtisadi artım və rifah. 2021, №2. səh.10-31.

http://economics.com.az/images/fotos/iqtisadi_art%C4%B1m/2_2021/1.Musayev.pdf

2. Davudova (Asadova) R.I.. A VECM Analysis of the Relations the CPI, PPI, GDP per Capita, Exchange Rate in the Republic of Azerbaijan. Asian Journal of Economics, Business and Accounting. 2020 - Volume 19 [Issue 3], pp. 22-46

<https://www.journalajeba.com/index.php/AJEBA/article/view/30306>

3. Davudova (Əsədova) R.İ. Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi göstəricilərin əlaqələrinin COVID-19 pandemiyası və neft qiymətlərinin nəzərə alınması ilə postneft dövrü üçün qurulmuş dinamik modeli əsasında alternativ ssenarilərin işlənməsi və təhlili. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2021, №1. səh.5-19

http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2021_1/1.Revane.pdf

4. Əsədova R.İ. Nəqliyyat sektorunda yük daşımaların həcmnin iqtisadi artıma təsirin dinamik modelləşdirilməsi: Azərbaycan Respublikası təmsalında ARDL-NARDL analiz. İqtisadi artım və rifah. 2024, №2. Səh. 38-52

<https://economics.org.az/administrator/uploads/media/iqtisadi.artim2024.2.pdf>

5. https://help.fsight.ru/9.2U7/ru/mergedProjects/lib/02_time_series_analysis/ui/modelling_errcorrmodel.htm?ysclid=lf5mggpe7973683178

6. <http://www.research.by/webroot/delivery/files/Seminar20180305.pdf>

7. <https://ceerp.hw.ac.uk/RePEc/hwc/wpaper/007.pdf>

8. <http://www.research.by/webroot/delivery/files/Seminar20180305.pdf>

9. Views: AutoRegressive Distributed Lag (ARDL) Estimation. Part 1 - Theory

10. Асадова Р.И. ARDL-моделирование влияния темпов роста ВВП, экспорта, импорта, инвестиций в основной капитал, уровня инфляции, цены на нефть на доход на душу населения: на примере Азербайджанской Республики. Экономика и предпринимательство, № 7, 2023 г. Стр. 86-96.

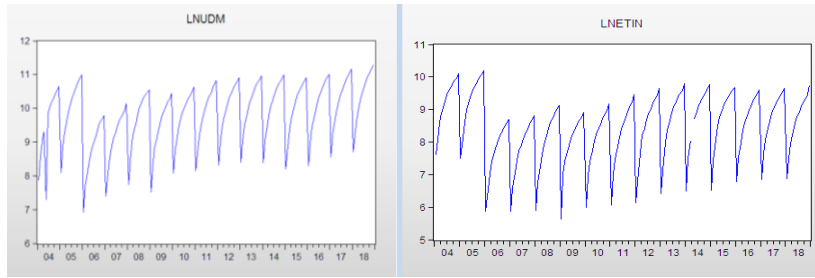
*Kərimova Ülviyyə Yasin qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: ukerimova@bsu.edu.az*

İQTİSADI ARTIMIN TƏŞVİQİNİN STİMULLAŞDIRILMASININ EKONOMETRİK MODELƏR VASİTƏSİLƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə iqtisadi artımın inkişafının əsas faktorlarına xüsusi diqqət ayrılır. Klassik və neoklassik nəzəriyyələrdə iqtisadi artımın endogen faktorlarının konsepsiyaları verilir. İqtisadi artımın inkişafının analizi üçün bank krediti və məhsul istehsalı iqtisadi kateqoriyaları arasında qarşılıqlı asılılığın təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip tədqiqatlar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatçıların kreditin iqtisadi inkişafa təsiri haqqında elmi əsərlərində bir çox hallarda kredit qoyuluşunun effektivliyi nəzərə alınmır. Direktiv kreditləşmənin iqtisadi inkişafa uzun müddətli təsiri haqqında tədqiqatda [3] səhvlərin korreksiyası vektor modelinin qurulmasında çoxfaktorlu istehsalın göstəriciləri, direktiv kreditlərin həcmi, bazar kreditlərinin həcmi, ÜDM-ə əsas yatırım, direktiv və bazar kreditləri arasında faiz dəyişmələri və s. göstəricilər istifadə olunub. “İqtisadiyyatda kredit: standart sualların yeni cavabları” [4] adlı araşdırmada ÜDM-in pul kütləsindən və xarici passiv bank kreditlərindən asılılığını ifadə edən uzun müddətli tarazlıq tənliyi ifadə olunmuşdur. “Коинтеграция Торгово-Экономических Отношений между Азербайджаном и Украиной” [2] elmi nəşrində qeyri stasionar zaman sıraları arasındakı uzun müddətli əlaqəni modelləşdirmək üçün ekonometrik metodologiya istifadə edilmişdir. “İnflyasiya, banklar və iqtisadi inkişaf” [1] adlı məqalənin müəllifləri inflyasiya göstəriciləri, bank kreditləri və ÜDM arasında asılılığı təhlil edirlər.

Təqdim olunan məqalədə bank kreditlərinin ümumi həcmi ilə iqtisadi inkişaf arasında asılılığın qiymətləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası üzrə 2004-cü ildən 2018-ci ilə qədər aylıq statistik göstəricilərə əsasən uzun müddətli tarazlıq vəziyyəti modeli və Enql-Qreyncer yanaşmasına əsasən qısa müddətli xətlərin korreksiyası modeli qurulmuşdur. Baxılan zaman intervalında model iqtisadi prosesi adekvat ifadə etmişdir. Lakin statistik göstəricilərin 2019-cü ilin sonuna qədər genişləndirilməsi nəticəsində model qeyri adekvat olmuşdur ki, bu da iqtisadi inkişaf modelinin qurulmasına yeni yanaşmalara baxılmasını tələb edir.

Alternativ yanaşma olaraq, qarşılıqlı asılı sistemdən ibarət bir neçə modelə baxılır. I modelcə 2004-cü ilin yanvar ayından 2018-cü ilin dekabr ayına qədər 1 ay intervalla statistik göstəricilərə əsasən [5,6], ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşu ilə ÜDM arasında uzun müddətli əlaqənin olduğu fərz edilir. Heteroskedastikliyin qarşısının alınması məqsədi ilə ÜDM-in real göstəriciləri və ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşu göstəriciləri loqarifmlənmişdir.

Şəkil 1. Ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşu və Azərbaycan Respublikası üzrə ÜDM göstəricilərinin dinamikası

Tapılmış zaman sıraları I tərtib integrasiya olunan qeyri-stasionar sıralardır ki, bu da Dikki-Füller genişlənmiş testi ilə öz təsdiqini tapır. Aparılmış İoxansen kointeqrasiya testi də trendsiz sabit kointeqrasiyanın mövcudluğunu təsdiq edir.

Beləliklə, ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşunun loqarifm göstəricilərinin mövsümi komponentinin hamarlanmış qiymətləri ilə Azərbaycan Respublikası üzrə ÜDM göstəriciləri arasında uzun müddətli tarazlıq asılılığı mövcuddur və səhvlərin korreksiyası modelini qurmaq mümkündür.

Uzun müddətli tarazlıq asılılığı aşağıdakı şəkildədir:

$$LNÜDM_SA = 0.569344336781 * LNETIN_SA + 4.95708025813 \quad (1)$$

Tapılmış bu tənlik investisiya qoyuluşunun azaldılması haqqında nəticələri təsdiq edir. Baxılan zaman intervalında əsas kapitalla investisiya qoyuluşu 1% artdıqda, ÜDM-in artımı cəmi 0,57% təşkil edir.

Qısa müddətli asılılıqların tənliyi onu göstərir ki, sistemin tarazlıq vəziyyətindən kənarlaşması zamanı tarazlıq vəziyyətinə qayıdışı kifayət qədər zəif sürətlə baş verir. (hər növbəti ayda 5% korrektə qeyd olunur)

Həmçinin səhvlərin korreksiyasının mümkün olan iki mexanizmindən yalnız biri işləyir. Səhvlərin avtokorrelyasiyası haqqında üç müxtəlif testin (VEC Residual, Serial Correlation LM Tests, VEC Residual Tests for Autocorrelations, Correlograms) nəticəsində qarşılıqlı asılı **olmamazlıq** haqqında sıfır hipotezi **rədd olunmayıb**, həmçinin həmin əhəmiyyətlik səviyyəsində Uayt testi xətalərin dispersiyasının sabitliyi haqqında hipotezi rədd etmir. Lakin qalıq həddlərin yalnız asimptotik normal paylanması mümkündür. Uyğun olaraq, modeli adekvat hesab etmək **olar**.

II model ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşu ilə əhalinin tələbatı arasında qurulmuşdur (əvvəlki zaman intervalında). Əhalinin tələbatını ifadə edən kəmiyyət əhalinin gəlirləri ilə fiziki şəxslərin depozitlərinin **fərqi** kimi götürülür. Həmçinin əhalinin gəlirlərini ifadə edən zaman sırası kifayət qədər aşkar mövsümi sıçrayışlara malik olduğundan, əvvəlcədən Tramo/Seats proseduru vasitəsilə hamarlanmışdır. Real tələbatın (rtələbat) qiyməti aşağıdakı düstur vasitəsilə çevirmə nəticəsində alınmışdır:

$$rtelabat = telabat/iqi$$

Əlavə olaraq, real təlabatın qiymətləri loqarifmlənmişdir. Alınmış zaman sırasının stasionarlığı haqqında genişlənmiş testin (Augmented Dickey-Fuller) nəticəsinə əsasən, bu sıranı I tərtib integrasiya olunan qeyri-stasionar zaman sırası kimi qiymətləndirmək olar. Həmçinin əhalinin təlabatlarının loqarifmləri ilə, əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun loqarifmi arasında real hesablamalar görə kointeqrasiya əlaqəsinin olduğunu fərz etmək olar. Yoxlanılmış İoxansen testi trendli və sabit vurulu kointeqrasiya əlaqəsinin mövcudluğunu təsdiq edir, başqa sözlə uzun müddətli tarazlıq əlaqəsi mövcuddur. Xətanın korrektə olunması modeli adekvatdır. Belə ki, aparılmış 3 müxtəlif testin nəticəsinə əsasən avtokorrelyasiya mövcud deyil. (Residual Portmanteau Tests for Autocorrelations, Loqranj vuruları testi, Lyunq-Boks testi)

Qalıq həddin dispersiyasının sabitliyi haqqında testin nəticəsinə əsasən, dispersiyanın sabitliyi haqqında sıfır hipotez rədd olunmur. Bundan başqa qalıq hədlər asimptotik normal paylanmaya malikdir. Beləliklə, ÜDM-ə təsiri ifadə edən modellər sistemi qurulmuşdur ki, bu sistem gələcəkdə milli iqtisadi siyasətin proqnozlaşdırılmasında kömək edəcək.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə bank kreditlərinin həcmi ilə bank depozitləri arasında güclü korrelyasiya asılılığı mövcuddur. Müxtəlif təcilliliyə malik kreditlər və depozitlər arasında güclü müsbət asılılıq var. Lakin uzun müddətli kreditlərin fiziki şəxslərin depozitlərindən asılılığını ifadə edən reqressiya modellərində (fiziki şəxslər, dövlət, qeyri dövlət) qalıq həddin avtokorrelyasiyası, heteroskedastiklik mövcuddur. Zaman sıraları üçün mövsümi hamarlanmış ÜDM-in loqarifmi və iqtisadiyyatın sektorları üzrə kreditlərin loqarifmi arasında kointeqrasiya üçün yalnız zəruri şərt ödənilir. (hər iki sıra birinci tərtib qeyri stasionar və integrasiya olunandır).

Odur ki, onların artımı arasında reqressiya modelini qurmaq mümkündür:

$$LNUDM_SA = 0.2258 * LNKRED_E + 0,0042 \quad (2)$$

Model adekvatdır. Belə ki, qalıq həddin riyazi gözləməsi təqribən sıfıra bərabərdir, qalıq hədlər homoskedastikdir və qarşılıqlı asılıdırlar, asimptotik normal paylanmaya malikdir. Bu asılılığın determinasiya əmsalı cəmi 5,3% təşkil edir. Belə ki, tam kvadratlar cəminin yalnız 5,3%-i modelə daxil olan faktorlarla izah edilmişdir. Qalan 94,7% modelə daxil olmayan faktorların təsiri ilə baş verib. Məhz buna görə də bu faktorların ev təsərrüfatına qoyulan kreditlər şəklində tədqiqi məqsədi ilə araşdırma davam etdirilmişdir. Bu faktorlar ev təsərrüfatına qoyulan kreditlər çərçivəsində axtarılır. Bu tip elementlərə fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər, dövlət kommersiya təşkilatına verilən kreditlər, qeyri bank təşkilatlarına verilən kreditlər və s. daxildir. Qeyd olunmuş zaman sıraları 2004-cü ilin yanvarından 2018-cü ilin dekabrına qədər intervalda nominal göstəricilərdən real göstəricilərə çevrilmişdir (istehlak qiymətləri indeksinə korrektə olunmaqla)

Nəticə

Bu işdə iki növ iqtisadi artım təşviqinə baxılır: təlabat və fiziki şəxslərin kreditləşməsi. Təqdim olunan modellər ev təsərrüfatı subyektlərinin əsas kapitalına investisiya qoyuluşunun ÜDM-ə təsirini analiz etməyə imkan verir. (2)-(4) modelləri isə müxtəlif sahələrə verilən kreditlərin borclanmalarının proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Авдонин, А. Инфляция, банки и экономический рост / А. Авдонин // Банкаўскі веснік. – 2013. – № 7(588) март. – С. 40–42.
2. Э.Г. Оруджев, А.Р. Ализаде Коинтеграция Торгово-Экономических Отношений между Азербайджаном и Украиной Journal of Contemporary Applied Mathematics 10 (1)
3. Крук, Д.Э. Влияние директивного кредитования на долгосрочный экономический рост / Д.Э. Крук // Банкаўскі веснік. – 2012. – № 4 (549) февраль. – С. 22–31.
4. Мирончик, Н.Л. Кредит экономике: новые ответы на стандартные вопросы / Н.Л. Мирончик, М.В. Де-миденко // Банкаўскі веснік. – 2012. – Специальный выпуск № 20 (565). – 47 с.
5. Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytı <https://www.cbar.az>
6. <https://www.stat.gov.az/>

*Mirzai Cabir Cəbrayıl oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti
Email:jabirmirzai@gmail.com*

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DİVERSİFİKASIYASI KONTEKSTİNDƏ ALTERNATİV ENERGETİKA SEKTORUNUN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş

XXI əsrdə enerji resurslarına olan tələbatın artması, iqlim dəyişikliyi təsirlərinin daha da hiss olunması və neft bazarlarında qiymət volatilliyi kimi faktorlar ölkələri enerji siyasətlərini yenidən qiymətləndirməyə vadar edir. Bu mühitdə enerji istehsal və istehlak modellərinin dəyişmə uğraması qaçınılmaz olur. Neft-qaz sektoruna dayanan iqtisadiyyatlar üzrə spesifik olaraq alternativ enerji sektoruna investisiyaların artması iqtisadi dayanıqlılıq baxımından vacib sayılır.

Azərbaycan Respublikası uzun illər neft və qaz ehtiyatları üzrə iqtisadiyyatın əsas aparıcı sektorunu formalaşıdırsa da, 2020-ci ildən sonra dünya enerji bazarlarında baş verən hadisələr və iqlim siyasətlərinin təzyiqləri diversifikasiya istiqamətində daha konkret addımlar atmağı zəruri edib. Bu baxımdan alternativ energetika sektoru təkcə enerji sərhədləri daxilində deyil, eyni zamanda, iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən də strateji əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadi diversifikasiyanın zəruriliyi

Qlobal iqtisadiyyatda “yaşıllaşma” və “karbonsuzlaşma” kimi tendensiyaaların güclənməsi resurslara əsaslanmayan iqtisadi modellərin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Bu proseslərin intensivləşməsi uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın neft gəlirlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Dünya enerji bazarında neftə olan tələbin azalması fonunda qeyri-neft və qeyri-qaz sahələrinin dərin və çoxşaxəli inkişafı, eləcə də azalan neft gəlirlərinin alternativ valyuta mənbələri hesabına əvəzlənməsi zərurətə çevrilir.

Eyni zamanda, iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və biomüxtəlifliyin qorunması dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından biridir. Bu kontekstdə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, Paris İqlim Sazişindən irəli gələn öhdəliklər və ölkənin milli inkişaf prioritetləri bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsini, eləcə də ekoloji baxımdan təmiz və enerji baxımından səmərəli texnologiyaların tətbiqini zəruri edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq müsbət impulsda böyüsə də, bu artım qeyri-neft sektorlarının hesabına deyil, məhz xam neftin ixracı və bu yanacağa qiymətlərin kəskin artımı hesabına baş vermişdir. Belə bir struktur bir tərəfdən iqtisadiyyatı beynəlxalq bazarlardakı volatilliyə həssas edir, digər tərəfdən uzunmüddətli sosial rifahı sual altına qoyur. Bu baxımdan qeyri-neft sektorlarının, xüsusilə enerji sektorunun daxilində alternativ mənbələrin rolu artmaqdadır.

Azərbaycan dövləti iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq məqsədi ilə mühüm institusional və struktur islahatlar həyata keçirmişdir. Bu islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektoru nisbətən inkişaf etsə də, daha dayanıqlı və innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçid üçün bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin davam etdirilməsi vacibdir.

Alternativ enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın bir qaynaqdılıq sindromundan qurtararaq davamlı və ekoloji baxımdan dayanıqlı iqtisadi strukturun formalaşmasına imkan yarada bilər. Bundan başqa, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovativ biznes modellər və xarici investisiyalar üçün yeni imkanlar formalaşdırır.

Azərbaycanda alternativ enerji potensialı və istehsalının dinamikası

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti ölkəyə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində mühüm üstünlüklər qazandırır. Qafqaz dağlarının cənub ətəklərindən Xəzər dənizi sahillərində uzanan müxtəlif relyef formaları və iqlim zonaları ölkənin enerji potensialını artıran vacib amillərdəndir.

Azərbaycanın illik günəşlənmə müddəti 2,400–3,200 saat təşkil edir. Xüsusilə Naxçıvan MR, Abşeron, Gəncə-Qazax və Cəbrayıl-Füzuli bölgələrində günəş enerjisi potensialı yüksək qiymətləndirilir. Günəş enerjisi potensial təxmini hesablamalara görə 23,000 MVt təşkil edir və ərazilərimizdə günəş elektrik stansiyalarının (GES) inkişafı üçün əlverişli coğrafi və iqlim şəraiti mövcuddur.

Alternativ enerji mənbələrinin digər vacib forması külək enerjisidir. Xəzər dənizi sahilləri və Abşeron yarımadası külək enerjisi baxımından ən əlverişli ərazilər sayılır. Burada illik orta külək sürəti 6–9 m/s təşkil edir. Ümumi texniki potensial 1,500–2,000 MVt intervalındadır.

Azərbaycanda kiçik hidroelektrik stansiyalar üçün əlverişli çay şəbəkəsi mövcud-

dur. Qarabağ bölgəsi, xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın tam nəzarətinə keçdikdən sonra bərpa olunan enerji, xüsusilə su elektrik stansiyalarının (SES) inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazi həm hidroqrafik baxımdan zəngindir, həm də dağlıq relyefi sayəsində kiçik və orta güclü hidroelektrik stansiyalar üçün əlverişli şərait yaradır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən və müharibədən əvvəl mövcud olmuş 35-dən artıq kiçik su elektrik stansiyası ya tamamilə dağıdılmış, ya da istifadəsiz vəziyyətdə idi. Hazırda həmin SES-lərin yenidən qurulması və müasirləşdirilməsi prosesi aparılır. Kiçik HES-lərin potensialı 500 MVt-dan çox qiymətləndirilir.

Son illərdə alternativ enerji istehsalı sektorunda dinamik inkişaf baş verir. Bu artım hökumətin qəbul etdiyi proqramlar, xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıqlar və investisiya mühtinin yumşalması hesabına mümkün olub. Enerji istehsalındakı bu artım, eyni zamanda, yeni texnologiyaların sənayedə tətbiqi ilə birgə gedir.

Dövlət siyasəti və strateji hədəflər

2021-ci ildə qəbul edilmiş "Yenilənə bilən enerji mənbələri haqqında" qanun sektorun hüquqi çərçivəsini müəyyən etdi. Bunun ardınca Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında "yaşıl enerji zonaları"nın yaradılması, Sudiya Ərəbistanı, Birləşmiş Əmirliklər və Avropa tərəfdaşları ilə enerji layihələri strateji əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq investorlar üçün əlavə vergi və tarif stimulları, uzunmüddətli alqı-göndəriş sazişləri və infrastruktur dəstəyi kimi elementlər sektorun cəlbediciliyini artırır.

Alternativ energetikanın strateji əhəmiyyəti

Müasir dövrdə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri təkcə enerji istehsalı vasitəsi deyil, həm də dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyi, ekoloji dayanıqlığı və geosiyasi sabitliyi baxımından strateji resurs kimi qiymətləndirilir. Qlobal miqyasda "yaşıl keçid" tendensiyaalarının güclənməsi fonunda Azərbaycan da öz enerji strategiyasını karbonsuz iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf hədəfləri istiqamətində transformasiya etməkdədir.

Alternativ energetika sektoru ölkəmiz üçün aşağıdakı əsas sahələrdə mühüm rol oynayır:

Enerji Təhlükəsizliyinin Gücləndirilməsi

Azərbaycanın enerji sisteminin uzun illər əsas dayacağı neft və təbii qaz olmuşdur. Bu isə dünya enerji bazarlarında baş verən qiymət dalğalanmaları, siyasi-iqtisadi risklər və ixrac boru kəmərlərinə geosiyasi təsirlər baxımından enerji təhlükəsizliyini həssaslaşdırır. Alternativ enerji sektorunun inkişafı:

- daxili enerji tələbatının yerli, dayanıqlı mənbələr hesabına ödənməsinə imkan verir;

- xarici enerji asılılığını minimuma endirir;

- ixrac olunan qazın daha böyük hissəsini xarici bazarlara yönəltməyə şərait yaradır.

Bu yanaşma, həmçinin, Azərbaycana enerji şaxələndirməsi siyasətini həyata keçirməyə real zəmin yaradır.

Ekoloji Davamlılıq və İqlim Öhdəlikləri

Azərbaycan, Paris İqlim Sazişi çərçivəsində global istiləşmə ilə mübarizəyə dair öhdəliklər götürmüşdür. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi ilə:

- CO₂ emissiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması mümkündür;
- Atmosferə atılan istixana qazlarının miqdarı azalır;
- Ənənəvi enerji sektorunun ekoloji yükü azaldılır.

Bu həm də ölkənin yaşıl inkişaf modeli qurmaq strategiyası ilə üst-üstə düşür. İqlim dəyişmələrinin təsirlərinə daha dayanıqlı enerji infrastrukturunu yaratmaq uzunmüddətli baxışda həm ekologiyanın qorunması, həm də global enerji bazarında reputasiyanın güclənməsi ilə nəticələnə bilər.

Sosial-İqtisadi Təsirlər və Regional İnkişaf

Alternativ energetika sektoru yeni investisiya axınlarını cəlb etməklə bərabər:

- yeni iş yerlərinin yaradılmasına;
- texnoloji yeniliklərin tətbiqinə;
- regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına;
- gənc və ixtisaslı kadrlar üçün alternativ məşğulluq imkanlarının formalaşmasına

səbəb olur.

Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində həyata keçirilən “Yaşıl Enerji Zonası” layihəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin davamlı və ağıllı şəkildə bərpası üçün model yanaşma hesab olunur. Bu, həm də regionlararası iqtisadi balansın bərpası baxımından vacibdir.

Yaşıl Enerji İxracı və Beynəlxalq Rəqabətliyi artırılması

Dünya bazarlarında yaşıl və təmiz enerji istehsal edən ölkələrə tələbatın artması, Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında müsabiqət qabiliyyətli oyunçu kimi mövqeyini gücləndirə bilər. Artıq aşağıdakı istiqamətlər üzrə real addımlar atılır:

- “Qara Dəniz Sualtı Enerji Kabeli” layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın bərpa olunan enerji ixracatçısına çevrilməsi;
- ACWA Power, Masdar və digər beynəlxalq şirkətlərlə külək və günəş enerjisi layihələrinin icrası;
- Xəzər ofşor külək enerjisi üzrə beynəlxalq konsorsiumlarla əməkdaşlıqların qurulması.

Bunlar Azərbaycanın post-neft iqtisadiyyatı mərhələsinə keçidini sürətləndirən əsas mexanizmlərdən biridir. Sözsüz ki, bu istiqamətdə aparılan islahatların qarşısında bir sıra ciddi maneələr mövcuddur. İlk olaraq texnoloji asılılıq kimi global problemi vurğulamaq lazımdır. Bərpa olunan enerji sektoruna aid avadanlıqlar demək olar ki, hamısı xaricdən idxal olunur. Bundan əlavə, kadr potensialının azlığını da qeyd etməliyik. Bu gün əmək bazarında bu sahənin tələbatlarına cavab verən peşəkar mühəndis və texniki personal çatışmazlığı var. Digər problem isə texnologiya ilə əlaqədardır. Belə ki, alternativ energetikanın əsas problemi kimi onun saxlama texnologiyalarının zəif olması göstərilir. Enerjinin uzunmüddətli ehtiyatlanması hələ tədqiqatçılar tərəfindən təmin olunmayıb.

Nəticə

Azərbaycan üzrə alternativ energetika sektoru iqtisadiyyatın davamlılığı, ekologiya və sosial rifah baxımından strateji rola malikdir. Bu sahənin davamlı inkişafı üçün siyasi kursun davam etməsi, institusional çərçivənin formalaşması və beynəlxalq əmək-

daşlığın daha da artması zəruridir.

Alternativ energetika sektoru Azərbaycanın gələcək inkişafının strateji sütunlarından birinə çevrilmək potensialına malikdir. Bu sahəyə yönəldilən sərmayələr və siyasi diqqət yalnız energetika deyil, ekologiya, sənaye, məşğulluq və beynəlxalq münasibətlər kimi sahələrə də birbaşa və dolaylı təsirlər göstərir.

Həmçinin bu sektor dövlətin diversifikasiya siyasətinə uyğun gəlir, enerji siyasətində qısamüddətli volatilliklərə qarşı dayanıqlılığını artırır və Azərbaycanın global ekoloji gündəliyə integrasiyasını sürətləndirir.

Lakin bu sahənin tam potensialının reallaşması üçün infrastruktur və şəbəkələrin modernləşdirilməsi, yerli istehsalın və texnologiyaların təşviqi, kadrlara sərmayə qoyuluşu və təlim sistemlərinin inkişafı, rəqabətə davamlı hüquqi-institusional mexanizmlərin qurulması vacibdir.

Alternativ enerji yalnız ekoloji deyil, geosiyasi və iqtisadi üstünlüklər təqdim edən çoxşaxəli resurs kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycanın zəngin günəş, külək, su və bioenerji potensialı, əlverişli coğrafiyası və siyasi iradəsi bu sahədə regional lider mövqeyi tutmasına real əsas verir.

Azərbaycan dövləti iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq məqsədi ilə mühüm institusional və struktur islahatlar həyata keçirmişdir. Bu islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektoru nisbətən inkişaf etsə də, daha dayanıqlı və innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçid üçün bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin davam etdirilməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi. (2021). *Yenilənə bilən enerji mənbələri haqqında Qanun*. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İqtisadi Təhlükəsizlik Xidməti. (2022). *İqtisadi islahatlar və diversifikasiya siyasəti üzrə illik hesabat*. Bakı.
3. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations.
4. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2023). *Sixth Assessment Report (AR6): Climate Change 2023*. Geneva.
5. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2022). *Renewable Energy Market Analysis: Commonwealth of Independent States*. Abu Dhabi: IRENA.
6. Dünya Bankı. (2022). *Azərbaycan: Enerji sektorunda transformasiya və yaşıl keçid imkanları*. Dünya Bankı Qafqaz Bürosu.
7. ACWA Power. (2023). *Project portfolio in Azerbaijan: Renewable energy investments overview*. Riyadh.
8. Masdar Clean Energy. (2023). *Azerbaijan green energy zone development strategy*. Abu Dhabi.
9. Mirzəyev, N. (2021). "Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi və bərpa olunan enerji strategiyası". *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri*, №4, səh. 45–59.
10. BP Statistical Review of World Energy. (2023). *70th edition*. London: BP p.l.c.

*Bədəlov Əlixan Mehman oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: alixan.badalov@mail.ru*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADI MÜHİTDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN PROBLEMLƏRİ

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin formalaşdırılması və inkişafı son illərdə ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif strateji sənədlər və proqramlar hazırlanmış və uğurla həyata keçirilmişdir.

Görülən bütün tədbirlər Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitinin formalaşmasına və davamlı inkişafına xidmət etmişdir. Respublikamız strateji islahatlar və layihələr vasitəsilə iqtisadiyyatını şaxələndirir, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırır və sosial rifahı yüksəldir.

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin inkişafı istiqamətində mühasibat uçotunun rolu da daim təkmilləşməli və müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Nəzərə alsaq ki, mühasibat uçotu rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə çox əhəmiyyətli bir sistemdir ki, onun düzgün və effektiv qurulmasından çox halda iqtisadi subyektlərin gələcəyi asılıdır. Bu istiqamətdə müəssisələrdə idarəetmə, maliyyə və vergi uçotu sistemlərinin effektiv qurulması son dərəcə vacibdir.

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin inkişafı istiqamətində vacib sahə kimi mühasibat uçotunun bir sıra aşağıdakı problemlərinə rast gəlmək olur:

- Mühasibat və vergi uçotu arasındakı fərqlilik. Bu fərqlilik müəssisədə məlumatların açıqlanması və uyğunluq məsələlərində çətinliklər yaradır. Məsələn, amortizasiya hesablamalarında istifadə olunan metodlar və müddətlər fərqlənir, bu da maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini çətinləşdirir.

- Mühasibat uçotu standartlarının tam tətbiqində çətinliklər. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının (BMUS) tətbiqi prosesində bəzi çətinliklər hələ də mövcuddur. Bu çətinliklər, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrdə resurs çatışmazlığı və müvafiq təlimlərin olmaması ilə əlaqədardır. Bu da maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

- Kadr potensialının inkişafı. Mühasibat uçotu sahəsində, xüsusilə regionlarda ixtisaslı kadrların çatışmazlığı da mühasibat uçotunun keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Müəssisələrdə kadr hazırlığı və peşəkar inkişaf proqramlarının artırılması bu problemin həlli üçün prioritet istiqamətlərdəndir.

- Mühasibat uçotu məlumatlarının açıqlanması və şəffaflığının artırılması. Mühasibat uçotu məlumatlarının açıqlanması və şəffaflığının artırılması istiqamətində əlavə tədbirlərin görülməsi də zəruri məsələlərdəndir. Bu amil investorların və digər maraqlı tərəflərin məlumatlı qərarlar qəbul etməsinə şərait yarada biləcəkdir.

Azərbaycanda mühasibat uçotu sahəsində yuxarıda göstərilən bu və digər mövcud

problemlərin həlli, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin davamlı inkişafı üçün əhəmiyyətli. Bu məqsədlə mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi, kadr potensialının artırılması, hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və məlumatların şəffaflığının təmin edilməsi istiqamətində aşağıdakı kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Azərbaycanda milli mühasibat uçotu standartlarının beynəlxalq mühasibat uçotu standartları ilə uyğunlaşdırılması prosesinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq səviyyədə tanınmasını və müqayisə edilə bilməsini təmin edəcəkdir.

2. Mühasibat uçotu sahəsində çalışan şəxslərin peşəkar inkişafı üçün davamlı təlim proqramları təşkil edilməlidir. Bu mühasiblərin müasir uçot metodları və texnologiyaları ilə tanış olmasına kömək edəcəkdir.

3. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması və müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, məlumatların dəqiqliyini və sürətini artıracaqdır. Bu həmçinin idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində effektivliyi yüksəldəcəkdir.

4. Mühasibat uçotu ilə bağlı mövcud qanunvericilik və normativ aktlar daha da təkmilləşdirilməli, beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu uçot proseslərinin şəffaflığını və etibarlılığını artıracaqdır.

5. Ali təhsil müəssisələrində və peşə təhsil mərkəzlərində mühasibat uçotu üzrə tədris proqramları müasir tələblərə uyğun olaraq yenilənməli, praktik bacarıqların inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafına və nəticədə iqtisadi mühitin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

*Həsənov İsmayıl Cəfər oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: i_hasanov_65@mail.ru*

TİKİNTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

Ölkə iqtisadiyyatının mütamadi olaraq baş verən böhranlarla əlaqədar sabitləşmə vəziyyətində dayanıqlı vəziyyətinin qorunması dövlətin əsas vəzifəsidir. Böhranlardan çıxmağın əsas vasitəsi və davamlı inkişafa müşayiət olunan hədəf, öz növbəsində iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarını tələb edən yeniliklərdir. Bununla yanaşı, innovasiya və investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sosial istehsalın ahəngdar inkişafı üçün cəmiyyətin bütün təsərrüfat subyektlərinin və təbəqələrinin maraqlarına cavab verməlidir.

Yeni texnoloji üsullara keçid öz növbəsində, texnoloji cəhətdən yenidən təchizata

və ya unikal innovativ istehsalat sahələrinin tikintisinə əhəmiyyətli miqdarda investisiya tələb edir. Tikinti sahəsində texnoloji, kadr və maliyyə potensialının keyfiyyətə pisləşməsi innovativ tikinti-innovasiya layihələrinə dövlət investisiyalarının özünü ödəməsi ilə bağlı problemlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Ötən əsrin 90-cı illərində baş verən "sürətli özəlləşdirmə" prosesləri tikinti istehsalının kütləvi şəkildə bağlanması və xeyli sayda əsas vəsaitlərin ləğvinə səbəb oldu. Bir neçə onillikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalla xarici texnologiyalardan müəyyən dərəcədə asılılığını, habelə istehsalın inkişafına uzunmüddətli investisiyaların olmaması səbəbindən birbaşa xarici investisiyaların axınının artdığını müşahidə edə bilərik. Lakin qeyd etməliyik ki, son illərdə dinamika artıq müsbət dəyişikliklər müşahidə olunur, xüsusən də investisiya tənzimlənməsi baxımından qanunvericiliyin yenilənməsi səbəbindən - investisiyaların həcmi və istehsalın artım tempi müsbət dinamika göstərir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində investisiya fəaliyyətini məhdudlaşdıran amillər arasında aşağıdakılar aşkar edilmişdir:

- regiondakı vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi;
- Azərbaycanın dünya səhnəsindəki siyasi mövqeyinin güclənməsinə qarşı maneələr;
- dünya bazarlarında böhranlar;
- investisiya fəaliyyətinin qeyri-təkmil vergi rejimi;
- inflyasiyanın mövcudluğu;
- yüksək investisiya riskləri;
- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün kreditlərin alınması üçün kompleks mexanizm;
- xarici investisiyalar sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşmə zəruriliyi;
- kommersiya kreditinin kifayət qədər yüksək faizi və sair.

Göstərilən məhdudlaşdırıcı amillərin əksəriyyəti zamanla yalnız böyüyür, bunun nəticəsində beynəlxalq, regional və yerli səviyyələrdə qeyri-dəqiq seçilmiş investisiya siyasəti problemi də kəskinləşir.

Sahibkarlıq subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi şərti olaraq miqyasına görə bölünən bir neçə metod qrupunun birləşməsinə əhatə edir: makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institusional. Makro mühitin elementlərinə təsir edən alətlər makroiqtisadi hesab edilir: faiz dərəcəsi, iqtisadi artım tempi, xarici iqtisadi fəaliyyət, büdcə və vergi siyasəti. Mikroiqtisadi alətlər və metodlar daha başqa tərzdə fəaliyyət göstərir və istehsal sahələrinə və ya investisiya proqramlarına və layihələrinə təsir edir: vergi dərəcələri, kredit dərəcələri, amortizasiya siyasəti, mövcud zamanətlər və güzəştlər. İnstitusional alətlər qrupu xüsusi dövlət orqanları, bank qurumları, iş adamlarının, sahibkarların birlikləri və müxtəlif informasiya strukturları və sistemləridir.

Qanunvericilik sistemi investisiya fəaliyyətinin hüquqi rejimini, habelə tərəflərin həm bir-biri ilə, həm də dövlət və iqtisadi münasibətlərin digər iştirakçıları ilə münasibətləri mexanizmini müəyyənləşdirmək üçün hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik müxtəlif sahələrə investisiya qoymaq imkanlarını tənzimləyir. Dövlət qarşıya qoyulan məqsədə çatmağı aşağıdakı yollarla planlaşdırır:

- müasir tikinti-sənaye infrastrukturunun yaradılması və inkişafı;
- tikintidə hər cür hüquqi, texnoloji dəstək və təşviq;
- digər ölkələrdə bu cür biznesin aparılması şərtləri ilə müqayisədə sənaye fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün rəqabət şəraitinin yaradılması;
- texnoloji müstəqilliyi və daxili iqtisadiyyatın toxunulmazlığını təmin edərəkən fəvqəladə halların riskini azaltmaq və əsas vəsaitlərin modernləşdirilməsi.

Tikinti sahəsinin subyektlərinin dövlət dəstəyinə bərabər çıxışı, elm, təhsil və sənayenin vəhdəti, informasiya açıqlığı, habelə müdafiə-sənaye kompleksinin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı məsələlərinin həllində sahibkarlıq subyektlərinin və bütövlükdə ölkə maraqlarının nəzərə alınması xüsusilə fərqlənə bilər. Tikinti-istehsal sahəsinə dəstəkləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət tədbirlərinə gəldikdə, siyahı kifayət qədər genişdir və tikinti-sənaye klasterləri yaratmaqla maliyyə, məlumat, məsləhət və hüquqi dəstəyin verilməsi, habelə innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, kadr potensialının inkişafı, xarici iqtisadi fəaliyyət və müəssisələrə müxtəlif üstünlüklər və üstünlüklər vermək daxildir.

Qanunvericilik aktları çərçivəsində "xüsusi investisiya müqaviləsi" anlayışı tətbiq edilməlidir. Ölkəmizdə bunun yaradılması, inkişafı və ya modernləşdirilməsi üçün investor və dövlət yaxud onun subyektləri arasında 10 ilə qədər müddətə bağlana bilər. Eyni zamanda, müqavilədə aşağıdakı elementlər göstərilməlidir: yaradılan (mənimlənilmiş) tikinti məhsullarının xüsusiyyətləri, tədbirlərin siyahısı, zəruri investisiyaların həcmi, öhdəliklərin icrası barədə hesabat verilməsi qaydası və investora və müqavilədə göstərilən digər şəxslərə tətbiq olunan sənaye fəaliyyətinin stimullaşdırılması tədbirləri. Fikrimizcə, bu, ölkədə tikinti sahəsinin inkişafını stimullaşdırmaq üçün işləyən bir vasitədir və yeni texnoloji quruluşa doğru ilk addımdır.

Dövlət səviyyəsində investisiya layihələrinin idarə edilməsi sistemini formalaşdırmaq lazımdır. Buna misal olaraq Rusiyada yaradılmış "Layihə maliyyələşdirmə fabriki"-ni göstərə bilərik. "Layihə maliyyələşdirmə fabriki"-ni yaratmaqda məqsəd layihə maliyyələşdirilməsinin əlçatanlığını artırmaq, həmçinin investisiya layihələrini həyata keçirən kommersiya təşkilatlarının kreditləşməsini artırmaq və bununla da bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında davamlı iqtisadi artımı təmin etməyə xidmət etməkdir.

Fikrimizcə yalnız rəsmi bir məlumat mənbəyi yaratmaq deyil, həm də investisiya layihələrinin reyestrini aparmaq, bu proqramda iştirak etmək üçün layihələrin seçilməsi barədə qərar qəbul etmək, habelə dövr ərzində reyestrə hər bir layihənin borcunun miqdarını nəzərə almağı öhdəsinə götürən proqram operatorlarının təyin edilməsi məqsəduyğundur. Layihənin həyata keçirilməsində öz xüsusiyyətləri və çətinlikləri olmasına baxmayaraq, məsələn, tranşların geri qaytarılmasının fərqli valyutası, ümumiyyətlə, innovativ layihələrə investisiya vəsaitlərinin mövcudluğunu artırmaq üçün dövlətin həyata keçirdiyi möhtəşəm layihələrdən ola bilər. Proqram hazırlandıqdan sonra onun effektivliyi barədə danışmaq olacaq, amma bir müddət sonra bu yeniliyin ilk nəticələrini görmək və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək imkanları yaranacaqdır.

*Məhərrəmov Ramiz Bulut oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: ramiz.bmaharramov@taxes.gov.az;*

*Əhmədov Elgün Nizami oğlu,
gənc tədqiqatçı,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: akhmdvv@gmail.com*

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ TRANSMİLLİ KORPORASIYALARIN GƏLİRLƏRİNİN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində transmilli korporasiyaların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi yəni onların vergi planlaşdırması günümüzün aktual məsələlərindən biridir. Bu mövzu istiqamətində müxtəlif araşdırmalar aparılmış və bir sıra elmi-tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Transmilli korporasiyaların ən böyük xüsusiyyətləri daha aşağı dərəcədə vergi tutulan ərazilərdə yerləşərək bu istiqamətlərə daha çox yatırım edib öz mənfəətlərini məhz bu istiqamətlərdən əldə etməyə cəhd göstərirlər. Bunun nəticəsində də vergiyə cəlb edilməli olan məbləğ nəzərəcarpacaq dərəcədə hiss olunur və bununla da vergidən yayınma hadisələri günümüzdə çox geniş vüsət halını alaraq dövlətlərin büdcələrinə və vergi sistemlərinə əhəmiyyətli şəkildə öz təsirini göstərir. Artıq günümüzdə şirkətlər bütün bu prosesləri xüsusi serverlər üzərinə qurulmuş proqram təminatları vasitəsilə və yalnız internet bağlantısından istifadə etməklə rahatlıqla həyata həyata keçirirlər. Çünki veb sayt və server özü fiziki bir “şəxs” yaratmır. Bu, istər-istəməz gəlir vergisi tətbiq edən ölkələrin əldə edəcəkləri vergi gəlirlərini itirməsinə səbəb olacaqdır. Bu arada, rəqəmsal əməliyyatlar məxfi və gözlə görünməz olduğundan, yerli vergi orqanları vergiyə cəlb ediləcək gəlirləri və əldə olunacaq vergi obyektini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər və bununla da tədqiqatın qarşısında duran əsas problemin çoxmillətli şirkətlərin öz gəlirlərini daha aşağı vergi dərəcələri tətbiq olunan ölkə və bölgələrdən əldə edərək vergidən yayınma prosesini yəni “mənfəətin sürüşdürülməsini” həyata keçirməsinin və bunu isə qanunlar çərçivəsində etdiklərinə görə beynəlxalq vergi qanunlarını pozmadıqlarını deyə bilərik.

Rəqəmsallaşma şəraitində korporasiyaların sürətli inkişafı artıq adi hala çevrilmişdir. Çoxmillətli şirkətlər tərəfindən vergidən yayınma çox vaxt məxfi olur və bunların aşkarlanması, beynəlxalq xarakterinə görə yoxlanılması və mühakimə olunması çətin hesab olunur. Bu proses nəticəsində həcmi böyük olan transmilli korporasiya (TMK) həcmi qədər dövlət iqtisadiyyatına çox böyük vergi ziyanı vurulur. Buna görə də çoxmillətli şirkətlərin vergi tənzimlənməsi dünyanın bütün ölkələrinin vergitutma sahəsində vacib bir məsələyə çevrilmişdir.

Qlobal şəraitdə istifadə olunan vergidən yayınmanın ən məşhur vergi sxemlərindən biri "Double Irish" və "Dutch Sandwich" sxemidir. "Double Irish" və "Dutch Sandwich" sxemi 1980-ci illərdə, çoxmillətli şirkətlərin daha geniş yayılmağa başladığı və törəmə şirkətlərin dünyanın digər şirkətləri ilə daha asan əlaqə qurduğu zaman tətbiq

olunmağa başlanaraq, 1990-cı illərdə dünyanın ən populyar və tanınmış vergidən yayınma sxemlərindən birinə çevrilmişdir. OECD-nin BEPS hesabatının 2013-cü ildə yayımlanmasından əvvəl, bu vergidən yayınma sxemi bir çox aparıcı Silikon vadisi şirkətləri - Google, Apple, Facebook və Microsoft tərəfindən daha geniş istifadə edilmişdir. Nümunə olaraq Google şirkətinin "Double Irish" və "Dutch Sandwich" üsullarını göstərə bilirik: Google şirkəti İrlandiyada iki şirkəti yaradır, bunlardan biri ABŞ xaricində reklam gəlirləri əldə edir və bu gəlirləri Bermuda mərkəzli başqa bir şirkətə ötürür. Bu şirkətlər İrlandiyada qeydiyyatdan keçdikləri, lakin xarici mərkəzli olduqları üçün İrlandiyanın xarici biznes vergi güzəştlərindən istifadə edə bilirlər. Google daha sonra şirkətlər arasında maliyyələşdirmə əməliyyatlarını başa çatdırmaq üçün Hollandiyada mərkəzli başqa bir şirkət yaradır və ondan "vasitəçi" olaraq istifadə edir. Bununla da hər üç şirkət Avropa Birliyində olduğundan, korporativ gəlir vergisindən də azad hesab olunur. Son nəticədə Google şirkəti apardığı bütün bu əməliyyatlar nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə vergi məbləğini ödəməkdən yayınmış olur (1).

Ölkələrin transmilli korporasiyalar və onların vergi planlaşdırması səbəbindən itirdikləri vergi gəlirləri haqqında danışarkən, Vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi (BEPS) çərçivəsinin strukturunu qeyd etməliyik. Vergi ödəməmək üçün vergi qaydalarındakı boşluqlardan və uyğunsuzluqlardan istifadə edən çoxmillətli şirkətlərin vergi planlaşdırma strategiyalarını aradan qaldırmaq üçün OECD və G20 ölkələrinin hazırladığı çərçivədir. "BEPS Action 1 OECD" hesabatı 2015-ci ildə nəşr olundu və rəqəmsal texnologiyanın biznes üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğuladı, rəqəmsal biznesin xüsusiyyətlərini və həmçinin vergi ilə bağlı problemləri geniş şəkildə açıqladı (2).

BEPS-in əsas məqsədi dünya iqtisadiyyatındakı dəyişiklikləri nəzərə alaraq mövcud qaydalara yenidən baxılması və iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyi və dəyərlərin yaradıldığı yerlərdə qazancın vergiyə cəlb edilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün BEPS layihəsi ilk növbədə transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin şəffaflığını artırmaq və bununla da mümkün vergidən yayınma riskini minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Saint-Aman və Rousseau-a görə, bu çərçivənin əsas vəzifəsi ölkələrin vergi qanunlarını arasında güclü əlaqə qurmaq və bazarda mövcud olan vergi boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün edilir (3).

Hal-hazırda, ölkələrin mənfəətini təşkil edən iqtisadi fəaliyyətin baş verdiyi və dəyər yaradıldığı yerlərdə yaranan qazancın vergiyə cəlb olunmasını təmin etmək üçün alətləri var. Bu vasitələr, beynəlxalq vergi qaydalarını tətbiq edərkən fikir ayrılıqlarını azaldaraq uyğunluq tələblərini standartlaşdıraraq müəssisələrə daha çox əminlik verir. OECD və G20 ölkələri, BEPS paketinin tətbiqi və BEPS ilə mübarizə üçün beynəlxalq standartların davamlı inkişafı ilə məşğul olan inkişaf etməkdə olan ölkələrlə birlikdə, iqtisadi fəaliyyətin və dəyərin yaradıldığı yerdə qazancın vergiyə cəlb olunduğu müasir beynəlxalq vergi sistemi yaratmağa cəhd göstərir. Qaydaların ardıcıl və düzgün şəkildə tətbiq olunmasını və həyata keçirilməsini istəyən bütün ölkələrə dəstək vermək üçün xüsusi səylər göstərilir. Bir çox transmilli korporasiyalar öz gəlirlərini ölkələrdən qaçıır və ya buna görə heç bir məsuliyyətə cəlb olunmurlar. Bu problem xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha aktualdır.

2021-ci ilin oktyabr ayında müqavilə imzalandıqdan sonra OECD/G20-nin hərtərəfli formada tətbiq olunmağa başlandı və xeyli irəliləyiş əldə edildi. 140 dövlət tərəfindən qəbul edilmiş bu çərçivə "öz qaydaları, prosedurları və münaqişələrin həlli üsulları ilə məhdud bir məkanda fəaliyyət göstərən tamamilə yeni bir ekosistem yaratmaqla" əhəmiyyətli bir mərhələyə çatdı. Məhz 2021-ci ilə qədər ölkələr vergidən yayınma səbəbindən kiyafət qədər vergi gəlirlərindən məhrum qalmışlar. Xatırlatmaq lazımdır ki, McDonald's şirkətinin Avropa bölməsi 2013-cü ilə qədər 280 milyon dollar gəlir əldə etsə belə heç bir vergi ödəməmişdi (4).

Rəqəmsallaşma şəraitində korporasiyaları vergiyə cəlb etmək üçün xüsusi fiscal alətlərdən istifadə olunur. Onlardan biri də son illərdə bir çox dünya ölkələrində ətraflı şəkildə istifadə olunan *rəqəmsal vergi xidmətləridir*. Rəqəmsal vergi xidmətləri (DST Digital Services Tax) rəqəmsallaşma şəraitində şirkətlər üçün vergiləri hesablamaq üçün hazırlanmış yeni bir maliyyə vasitəsidir. Hal-hazırda həm OECD, həm də OECD-ə daxil olmayan on iki ölkə bu rəqəmsal vergi xidmətlərindən öz ölkələrinin idarəetməsində fəal şəkildə istifadə edir. İlk təcrübə (məsələn, İngiltərə) göstərir ki, Rəqəmsal vergi xidmətlərinin hədəf olunmuş ölkələrdə aşağı korporativ gəlir vergisi dərəcələrini ödəməyə meylli olan rəqəmsal şirkətlərə təsir edərək onları vergi ödəməyə cəlb etmək üçün effektiv təsir göstərə bilər. Transmilli korporasiyaların mənfəətinin sürüşdürməsi ciddi bir hadisə hesab olunur. 2015-ci ildə transmilli korporasiyaların əldə etdiyi mənfəətin 36%-i dünyanın vergi cənnətlərinə köçürülmüşdür (5). Bu çərçivədə rəqəmsal şirkətlər mənfəət daşımaq üçün xüsusilə yanaşma əsasında qurulmuşdur, çünki təklif etdikləri bir çox xidmət qeyri-maddi aktivlərə əsaslanır və bu xidmətlərin bazarda satışı zamanı fiziki iştirak tələb etmədən internet vasitəsilə edilməsi mümkündür. Rəqəmsal şirkətlərin ənənəvi şirkətlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı effektiv vergi dərəcələri ilə üzləşdiyinə dair daha çox dəlillər var.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyaların vergiyə cəlb edilməsi məsələlərinin araşdırılması tədqiqatımızın ən mühüm hissələrindən biri hesab edilir. Bu sahədə atılmış ən mühüm addımlardan biri, ölkəmizin daha əvvəl də bəhs etdiyimiz BEPS (vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi) – çərçivəsinə qoşulmaq barədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı ilə aparılmış danışıqlar nəticəsində "Vergitutma bazasının aşınması və mənfəətin köçürülməsi (BEPS) layihəsində assosiativ üzv qismində İnküziv Çərçivə"yə qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikası ilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı arasında məktublar mübadiləsi formasında bağlanmış. Razılaşmanın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2022-ci il 11 oktyabr tarixində təsdiq edilmişdir.

OECD tərəfindən bu çərçivəyə üzv olan ölkələrin çərçivə üzrə qəbul edilmiş qaydalara və şərtlərə əmələtmə səviyyəsinin ölçülməsi məqsədi ilə müəyyən anketlər, xüsusi sorğular və bəzi yoxlamalar həyata keçirilir. Ölkəmizin də məhz OECD tərəfindən həyata keçirilmiş anketlər, sorğular, yoxlamalar əsasında daha yaxşı nəticələr əldə etməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən müxtəlif istiqamətlər üzrə addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu çərçivələr üzrə yerinə yetirməli olduğu öhdəliklərin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi, yerli

vergitutma sisteminin qanunvericilik əsaslarının qlobal əsaslara uyğunlaşdırılması məqsədilə Dövlət Vergi Xidməti qlobal təşkilatlarla müəyyən görüşlər həyata keçirmiş və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi həyata keçirmişdir. “Ölkələrarası hesabatların mübadiləsi” ilə bağlı 138 ölkə üzrə aparılan qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən Azərbaycan Respublikası yüksək qiymət almış və inkişaf etmiş ölkələrin bəziləri ilə eyni sırada qərar tutmuşdur (6).

Aparılan araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, rəqəmsallaşma şəraitində transmilli korporasiyalar dövlətlərin vergi sistemlərində və qanunlarında olan boşluqlardan istifadə edərək öz gəlirlərini vergidən yayındırırlar. Bu prosesin əsas xüsusiyyətləri TMK-ların gəlirinin mənbəyinin dəqiq müəyyən edilə bilməməsi, fiziki iştirakın olmaması, ikiqat vergitutma problemləri, transfer qiymətləri və.s. kimi xüsusiyyətlər araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün isə Rəqəmsal vergi xidmətlərindən istifadənin üstün cəhətləri, OECD-nin BEPS hesabatının transmilli korporasiyaların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsində necə tarixi bir rol olduğu məqalədə izah edilmişdir. Aşağıda, tezis formasında göstərilən təkliflərin transmilli korporasiyaların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsində mühüm rol oynaya biləcəyi düşünülür:

- *Beynəlxalq vergi əməkdaşlığının gücləndirilməsi* (Qlobal minimum vergi dərəcələrinin tətbiqi).

- *Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə* (Blokçeyn, bulud texnologiyası və.s.).

- ***Rəqəmsal fəaliyyətlərə uyğun yeni vergi mexanizmlərinin hazırlanması (DST – Digital Services Tax).***

- *Vergi sistemində şəffaflığın artırılması* (Məlumat mübadiləsi mexanizmlərinin yaradılması).

- *Milli vergi qanunvericiliyinin yenilənməsi* (Vergitutma bazasının genişləndirilməsi).

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində TMK-ların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi mexanizmlərinin müasir çağırışlara uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Yuze Zhao, (2024), Research on Tax Avoidance of Multinational Corporations in China.

2. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, (2015) https://www.oecd.org/en/publications/addressing-the-tax-challenges-of-the-digital-economy-action-1-2015-final-report_9789264241046-en.html.

3. Russo, R., & Saint-Amans, P., (2013), Lutter contre l'évasion fiscale.

4. Prosperi, Valerie., (2017), "L'influence des travaux de l'OCDE dans la lutte contre l'évasion fiscale des sociétés multinationales au sein de l'Union européenne"

5. T.Torslov, L. Wier, and G. Zucman, (2023), The Missing Profits of Nations. Review of Economic Studies

6. <https://vergiler.az/news/taxes/26277.html>

*Qarayev İmran Əliyar oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi,
Email: imran.garayev@taxes.gov.az*

YAŞIL İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN VERGİTUTMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son dövrlərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən social-iqtisadi siyasətin formalaşmasında ekoloji amillərin, iqlim dəyişmələrinin, qlobal istiləşmənin, karbon emissiyasının təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, ixtiyarı iqtisadi fəaliyyət ətraf mühitə təsir göstərir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, gələcəkdə neft və qaz resurslarına olan tələbin dəyişməsi, ətraf mühitin qorunmasına olan tələbin artması, sosial-iqtisadi siyasətin formalaşmasında müxtəlif xarakterli ekoloji və sosial amillərin nəzərə alınması zərurətini meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində yaşıl iqtisadiyyatın nəzəri məsələsinə müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən regional prizmadan baxılmasını tələb edir. Ölkələr coğrafi şəraitinə, təbii resursların, əmək ehtiyatlarının paylanması xarakterinə, ətraf mühitin çirkləndirilməsi dərəcəsinə və digər sosial-iqtisadi və demoqrafik parametrlərinə görə fərqlidir. Buna baxmayaraq artıq yaşıl iqtisadiyyat elminin əsas inkişaf istiqamətləri və bütün ölkələr üçün ümumi cəhətləri müəyyənlanmışdır.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası ilk dəfə 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Rio de Janeyro şəhərində dayanıqlı inkişafı ilə bağlı keçirilən Beynəlxalq konfransda təklif edilmişdir. BMT–nin RIO- 92 Konfransında qəbul edilmiş və davamlı inkişaf üzrə öz milli strategiyalarını hazırlamaq üçün dünya ölkələrinə tövsiyə edilmiş ən mühüm sənəd "XXI əsrin Gündəliyi" adlanır. Dörd bölmə və 40 maddədən ibarət olan bu sənəd XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən davamlı inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramıdır. BMT –nin RIO Konfransında qəbul edilən digər mühüm sənədlərdən biri də 27 maddədən ibarət olan Rio Bəyannaməsidir. Bəyannamədə irəli sürülən bütün prinsiplərin əsas məqsədi davamlı insan inkişafı üçün sağlam təbii və sosial mühitin yaradılmasından ibarətdir. Təsədüfi deyildir ki, RIO Bəyannaməsinin birinci prinsipində deyilir: "Fasiləsiz inkişafın diqqət mərkəzində əsas yeri insanlar tutur. İnsanlar təbiətlə harmoniyada sağlam və məhsuldar həyat hüququna malikdirlər".

Artıq yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl iqtisadi artım, yaşıl iş yerləri terminləri iqtisadi ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunan terminlərə çevrilmişdir [1,2,3,4]. İnkişaf etmiş ölkələr tərəfindən karbon emissiyasının artması insanların həyat tərzinə onların sağlamlığına ciddi şəkildə təsir göstərməyə başlamışdır. Nəzəri baxımdan yaşıl iqtisadiyyatın 3 əsas aşağıdakı aspektləri mövcuddur:

- iqtisadi aspekt;
- sosial aspekt;
- ekoloji aspekt.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşma prosesləri, ölkələr arasında inteqrasiya meyillərinin güclənməsi, iqtisadi inkişafda sosial faktorların rolunun artması davamlı insan inkişafı konsepsiyasının hər bir ölkənin regional və milli xüsusiyyətləri

nəzərə alınmaqla yaradılması zərurətini meydana çıxartmışdır. Artıq iqtisadi inkişaf yalnız adambaşına UDM-in miqdarı ilə deyil daha çox kəmiyyət xarakteristikaları dəqiq təyin edilə bilməyən sosial faktorlarla müəyyənləşdirilir [5].

Yaşıl iqtisadiyyat və vergitutma.

İlk dəfə iqtisadi nəzəriyyədə istehsal prosesində ətraf mühitə vurulan mənfi təsirlərin azaldılması məqsədi ilə vergi mexanizmlərinin tətbiq edilməsi ingilis iqtisadçısı Artur Piqu tərəfindən təklif edilmişdir [1]. Bu vergilər mənfi eksternalların təsirini azaldılması məqsədi ilə tətbiq edilmiş və iqtisadi ədəbiyyatda Piqu vergiləri adını almışdır. Bu verginin əsas mahiyyəti neqativ eksternalların təsirinin azaldılması məqsədini daşıyır.

Yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqində artıq nəticələr qazanmış Almaniya, İngiltərə, İsveç və digər inkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı ekoloji vergilər geniş şəkildə tətbiq edilir [3]. Bu vergilərin tətbiq edilməsi həmin şirkətlər tərəfindən yeni yaşıl texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır. Bu isə öz növbəsində ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısını almaqda müsbət rol oynayır.

Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların alternativ bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artıq prioritet istiqamət olduğunu nəzərə alaraq bu sahədə beynəlxalq təcrübənin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki ekoloji vergilərin tətbiq edilməsinin ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, fiscal funksiyaları səmərəli olmaqla vergi gəlirlərinin yeni potensial imkanlarının yaranmasında da müsbət rolu olmuşdur.

Yaşıl vergilərin tətbiqi ekoloji xərclərin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Həmin vergilər üzrə ödənilən məbləğ istehsalçılar tərəfindən məhsulun qiymətinin müəyyən edilməsində nəzərə alınır. Bu vergilər əsasən istehsalı ətraf mühitə təsir edən məhsulların üzərinə qoyulur. Buna misal olaraq hal-hazırda bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda avtomobillərə, neft məhsullarına tətbiq edilən aksizləri göstərmək olar.

Artıq ekoloji vergilər dövlətin utilizasiya xərclərinin qarşılınması məqsədilə də tətbiq edilir. Bir çox ölkələr, məsələn İrlandiyada, İslandiyada plastik paketlərin istehsalına çəkilən xərclərə 15 faiz vergi tətbiq edilir. Plastik qabların və paketlərin utilizasiyası çox böyük xərclər tələb edir və hazırda dəniz və okeanların çirklənməsi mənbəyinə çevrilmişdir.

Dövlətin bu xərclərinin çox böyük məbləğ çəkdiyi bir şəraitdə bu vəziyyət istehsalçı şirkətləri, pərakəndə ticarət müəssisələrini narahat etmir. Onlar yalnız gəlir əldə etmək, biznes fəaliyyətini genişləndirmək marağı əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Avropa ölkələrinin əksəriyyətində ətraf mühitə vurulan zərbin kvotası əsas əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Artıq bu ölkələrdə ətraf mühitə vurulan zərbin kvotasını auksion yolu ilə satışı həyata keçirilir. Kvotaların və tullantıların ticarəti “yaşıl” vergiqoyma sxemlərinin əsas tərkib hissələrinə çevrilmişdir.

Yer kürəsində əhalinin sayının durmadan artması və bunun nəticəsində istər ərzaq və istərsə də qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbin artması karbon emissiyasının həcmnin çoxalması, ozon qatının qəyışməsi artıq dünyada yeni mükəmməl “yaşıl vergi mexanizmləri”nin müasir variantlarının tətbiq edilməsi zərurətini yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadçıların, klimatoloqların, ekoloqların, okeanoloqların birgə fəaliyyətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Yalnız vergi və iqtisadi mexanizmlərlə bu problem-

ləri həll etmək mümkün deyil. Bu baxımdan bu ilin noyabr ayında Azərbaycanda keçiriləcək COP-29 sammitinin böyük əhəmiyyəti olacaqdır.

Azərbaycan öz coğrafi mövqeyi və istehsalın strukturu baxımından ətraf mühiti çirkləndirən ölkələr siyahısına aid deyil. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycanda da karbon emissiyasının azaldılması məqsədilə dekarbonlaşma sahəsində müəyyən fiskal addımlar atılmağa başlanmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda alternativ enerji günəş və külək enerjisi mənbələrindən istifadə edilməyə başlanmışdır. Ona görə bu sahədə vergi tənzimlənməsi ölkəmizdə həyata keçirilən dekarbonlaşma siyasəti ilə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq karbon tullantılarına vergilərin tətbiq edilməsi məsələsi araşdırılmalıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda karbon və dioksid tullantılarına olan kvotaların tətbiqi həyata keçirilmir.

Avropa Şurası 2026-cı ildə sərhədyanı ölkələrində karbon emissiyasına olan vergilərin tətbiq edilməsi sistemini planlaşdırır. Bunun nəticəsində Azərbaycan şirkətlərinin xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətlilik məsələsi meydana çıxı bilər. Bu baxımdan gələcəkdə karbon və dioksid emissiyasını azaldan yeni istehsal texnologiyalarına olan tələb artacaq. Bu isə artıq Azərbaycanda da kifayət qədər inkişaf etmiş sement, alüminium, polimer, müxtəlif gübrələrin istehsalı ilə məşğul olan şirkətlərin fəaliyyətin təsir edəcəkdir.

Şübhəsiz ki, ixtiyarı vergilərin, o cümlədən yaşıl vergilərin tətbiqi məhsulların maya dəyərini artıcaq və məhsulların pərakəndə satış qiymətlərinin artması əhalinin sosial cəhətdən zəif müdafiə olunmuş yoxsul təbəqəsinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu ilk növbədə özünü kommunal xərclərin, benzinin və digər zəruri olan məhsulların qiymətinin artmasında özünü göstərə bilər. Hətta böyük ölkələrdə, məsələn Böyük Britaniyada ekoloji vergilərin tətbiqi nəticəsində vaxtilə ixrac olunan məhsullar artıq idxal olunmağa başlanmışdır. Buna misal olaraq sement istehsalını göstərmək olar. Ona görə də iqtisadi tədqiqatlarda yaşıl vergi yükünü dövlətin sosial xərcləri ilə əlaqəli təhlilini aparmaq lazımdır. Yaşıl vergilərin tətbiqi bir tərəfdən ətraf mühitə olan mənfi təsiri azaldır, digər tərəfdən isə məhsul və xidmətlərin qiymətlərin arması ilə bağlı yaranan xərclərin dövlət tərəfindən qarışdırılmasını tələb edir. Bura ilk növbədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial müdafiə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi məsələsinə baxılması zərurəti yaranır. Buna görə də dünyada bir çox tədqiqatçılar gələcəkdə ekoloji vergilərin dərəcələrin artırılmasını məqsədmüvafiq hesab etmirlər. Yəni bir tərəfdən ekoloji vergilərin dərəcələrinin artırılması vergi daxilolmalarını artırır, digər tərəfdən isə dövlətin sosial xərclərini artırır.

Hal-hazırda bu sahədə aparılan bir çox tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, yaşıl vergilərin tətbiq edildiyi müəssisələrdə onların ödədiyi digər vergilərin - əmlak vergilərinin, gəlir vergilərin, sosial ödənişlərin azaldılması məsələsinə baxılması zərurəti yaranır. Artıq iqtisadi nəzəriyyələrdə ayrı-ayrı vergi yüklərinin transformasiyası məsələsinə baxılmağa başlanmışdır. Bu isə artıq müxtəlif riyazi üsullardan, ekonometrik modellərdən istifadə etməklə müxtəlif iqtisadi modellərin tətbiqi üçün perspektivlər yaradır. Məsələn Almaniyada vergi islahatı prosesində ekoloji vergilər mənfəət vergisinin azaldılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi müasir şəraitdə informasiya texnologiyalarının və xüsusi ilə süni intellektin gələcək inkişafı ilə paralel şəkildə aparılacaqdır. Dördüncü sənaye inqilabından sonra bir çox mütəxəssislər alimlər insan cəmiyyətinin

Həyat 3.0 formulası ətrafında cəmləşdiyini bildirirlər. Həyat 3.0 formulası məşhur İsvec fiziki Tegmarkın tədqiqatlarından sonra yarandı. Həyat 3.0 insan cəmiyyətinin süni intellekt erasında fəaliyyəti kimi başa düşülür. Bu erada artıq bir çox ixtisaslar siradan çıxacaq, yaşıl iqtisadiyyatın tələbləri nəticəsində yeni ixtisaslar meydana gələcəkdir [5,6]. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqinin imperativ xarakter daşdığını nəzərə alaraq gələcək perspektivlər əsasında əhalinin məşğulluq strukturu proqnozlaşdırılmalı və onun təhsil siyasəti ilə uyğunlaşdırılması aparılmalıdır.

Nəticə

Gələcəkdə ətraf mühitə vurulan mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasında yaşıl texnologiyaların tətbiqi imperativ xarakter daşıyacaqdır. Bunun əsas səbəblərindən biri məhz yaşıl iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədi ilə həyata keçirilən vergi siyasəti ilə bağlı olacaqdır. Yaşıl vergilərin tətbiqi müəssisənin vergi yükünün artmasına bu isə öz növbəsində onların istehsal etdiyi məhsulların və göstərdiyi xidmətlərin qiymətinə təsir göstərəcəkdir. Bu amili nəzərə alaraq sabit vergi yükünün saxlanması məqsədi ilə vergi yükünün paylanması məsələsinə baxılması zərurəti yaranacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Michael Howard. Public Sector Economics. University of the West Indies Press. 2011.
2. David Romer. Advanced macroeconomics. Second edition. University of California, 2010.
3. Пономорева Н.И., Голубева Е.В.. Зарубежный опыт экологического налогообложения на пути к «зеленой» экономики. Вестник РЭУ, 2022 №6.
4. Molly Scott Cato. Green Economics. An introduction to theory, policy and practice. London, 2012.
5. Musayev A., Qarayev İ. Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013 №1.
6. Qarayev İ. Vergitutma ekonomiksi və süni intellektin tətbiqi. Vergilər qəzeti, 2023 iyun, №3.

*Abbasova Tamilla Cəlal qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: tamilla_abbasova62@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Qlobal iqtisadi proseslərin dərinləşdiyi bir dövrdə hər bir ölkənin innovasiya proseslərinin və bununla bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin idarə edilməsinin səmərəlilik problemləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qlobal təhdidlər artdıqca, innovasiyayönümlü iqtisadi inkişaf mexanizmləri, başqa sözlə, innovativ inkişaf modeli xeyli aktual görünür. Bunun üçün, ilk növbədə, milli innovasiya sisteminin yaradılması və

onun strukturunun təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdən biri kimi qarşıya qoyulur. Milli innovasiya sisteminin əsas mexanizmləri və struktur elementləri innovasiya proseslərinin və idarəetmə funksiyalarının başlıca prinsiplərini özündə əks etdirir. Burada innovasiya proseslərinin sistemli şəkildə komponentlərinin təmin olunması, ölkədə dünya təcrübəsinə adekvat olan innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması məsələlərinə daha çox önəm verməklə innovasiyalı idarəetmə sistemini möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradır. Bu problemlərin həlli ilə bağlı məsələlərdə strateji innovativ idarəetmə mexanizmlərinin maksimum çevik və səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi və ölkənin iqtisadi inkişaf hədəflərinə uyğun şəkildə praktiki fəaliyyət alətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli innovasiya sisteminin tərkib elementlərini, strukturunu, mühüm fəaliyyət istiqamətlərini, bunlarla bağlı strateji yanaşmaları müəyyənləşdirərkən qlobal təsirdən yaranan daxili və xarici amillər, innovasiyaların tələb olunma səviyyəsi, innovasiyalar və texnologiyalar bazarının inkişaf etdirilməsi problemləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Qeyd edək ki, innovasiya proseslərinin maksimum səmərəli təmin olunması üçün strateji yanaşmaların və mexanizmlərin əsaslandırılmış formada seçilməsi və tətbiq edilməsi, onların xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Bu proseslərdə sistemli yanaşmanın təmin olunması, innovasiya strategiyasının hazırlanmasında, innovasiya proseslərinin və idarə edilməsinin səmərəlilik problemlərinin artırılmasında əlavə imkanlar formalaşdırır və bunlarla bağlı bir sıra məsələləri, elementləri ayrıca nəzərə almağa imkan verir:

- buraxılan innovasiya məhsullarının və tətbiq olunan texnologiyaların təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər sisteminin formalaşdırılması;
- qlobal innovasiya bazarlarına uyğun yeni növ məhsulların və müxtəlif texnologiyaların yaradılması və mənimsənilməsi;
- innovasiya sahəsində tələb olunan səviyyədə kadr potensialından və informasiyalardan daha səmərəli istifadə edilməsi;
- innovativ inkişafa imkan verən texniki-texnoloji, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor bazasının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi və yeni qlobal səmtlərə uyğunlaşdırılması və s.;
- innovasiya proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin və bütünlüklə, ölkədə innovasiya fəaliyyətinin mövcud yanaşmalarının, təşkili alətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- innovasiya proseslərinin sabit və səmərəli inkişafına imkan verən maddi-texniki bazanın formalaşdırılması, innovativ resurs bazasının möhkəmləndirilməsi;
- daxili və xarici bazarda analoji təyinatlı məhsulla müqayisədə innovasiya məhsulunun rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi, innovativ məhsullara sifarişlərin dairəsinin genişləndirilməsi, innovasiyayönlü müəssisələrinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin strateji səviyyədə baxılması və təkmilləşdirilməsi;
- ölkə səviyyəsində innovasiya proseslərinin inkişafına konseptual yanaşmaların təmin olunması və idarəetmə mexanizmlərinin maksimum yenilənməsi və s.

Hal-hazırda bütün dünya inkişaf etməkdə olan yeni innovativ modelləri, informasiya idarəetmə texnologiyalarının yaradılması və yeni bilik iqtisadiyyatına daxil olmaq yollarını axtarır. Qərb nümunələrinin birbaşa kopyalanması artıq bir məna bildirmir. Yeni texnologiyaların yaradılması, pilot zavodları və AR-GE sahələrinin inkişafı sahəsində ixtisaslaşan xüsusi bir qrup yaratmaq perspektivli görünür. Bu gün İdarəetmə

bacarıqlarını artırmaq və idarəetmə texnologiyalarının özlərini innovativ şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır.

Azərbaycanda innovasiya sisteminin yeni inkişaf modeli ilk növbədə mövcud elmi və texnoloji inkişafın kommersiyalaşdırılmasında maneələri aradan qaldırmalı, milli səviyyədə iqtisadi inkişaf üçün innovativ texnoloji irəliləyişləri təmin etməlidir. Bu model innovativ fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı təsir mexanizmini nümayiş etdirməlidir və onun mərhələli şəkildə həyata keçirilməsinin ssenarilərini göstərməlidir. Nəzərə almaq vacibdir ki, bu gün innovasiya sisteminin inkişafı üçün innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi və bu potensialdan səmərəli istifadəyə imkan verən üsul və mexanizmlərin formalaşması indiki zamanda çox vacibdir. Innovasiya potensialının təhlili yeni formalaşan innovasiya sisteminin idarəetmə prinsiplərini müəyyən etməyə, sosial-iqtisadi təsirləri qiymətləndirməyə və ümumilikdə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Səmərəli fəaliyyət göstərən makroiqtisadi sistemin malik olduğu innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün innovasiya potensialı anlayışını, onun tərkibini və dinamikasını qabaqcadan müəyyən edən bütün əhəmiyyətli amilləri dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Bu baxımdan, innovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf üzrə araşdırmalar geniş vüsət almış onun sosial-iqtisadi sistemdə olan dəyişikliklərə təsirləri tədqiq edilmişdir. Lakin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi və aidiyyəti üzrə elmi-metodik məsələlərin kifayət qədər tədqiq edilməməsi yeni inkişaf istiqaməti üçün həllini tələb edən aktual tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Müasir innovativ proseslər daha çox iqtisadiyyatın infrastrukturunu formalaşdıraraq innovasiya strukturlarında, o cümlədən, texnoparklarda təşkil edilir. Innovasiya strukturları və prosesləri milli və global elmi-texniki nailiyyətlərin kommersiyalaşdırılmasına yardım edirlər. Onlar ərazi innovasiya mühitinin formalaşmasını yerinə yetirən xüsusi-ləşdirilmiş elm-istehsal kompleksləridir. Innovativ strukturlar elə iqtisadi mühiti formalaşdırmağa imkan verir ki, həmin mühit elmi-texnoloji və istehsal sahibkarlığının sabit inkişafını, yeni kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasını, rəqabətqabiliyyətli elmtutumlu məhsulun istehsalını və onların yerli və xarici bazarlara çatdırılmasını təmin etsin.

Hazırda innovasiya strategiyasının daha səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçməsi üçün aşağıdakı vəzifələri icra etmək daha məqsəduyğundur:

- innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji yanaşmalarının tədqiqi;
- innovasiya potensialının iqtisadi potensialın tərkib hissəsi kimi sosial-iqtisadi əsaslarını tədqiq edilməsi;
- milli innovasiya sisteminin formalaşmasında innovasiya potensialının rolunun müəyyənəşdirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin monitoring sisteminin üsul və mexanizmlərini işlənilib hazırlanması;
- innovasiya potensialının təhlil və qiymətləndirilməsinin problemlərini müəyyən etməklə, onların mümkün həll yollarının tapılması;
- innovasiya potensialını qiymətləndirmək üçün göstəricilər sistemini işləmək və onlar arasında əlaqənin müəyyən edilməsi;
- innovasiya potensialının kompleks qiymətləndirilməsi modelini işlənilib hazırlanması;
- innovasiya potensialının idarəetmə sistemini təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadi sistemin innovasiya potensialının formalaşması, inkişafı, qiymətləndiril-

məsi, təhlili və innovasiya fəallığının artırılması üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanması;

Bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələrin bilik iqtisadiyyatında innovasiyaların rolu artmaqla, innovasiya - informasiya ehtiyatları fərqli nəzəriyyələr kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Ona görə də onların qarşılıqlı əlaqəsi öz inkişaf prosesini daim davam etdirməkdədir. İnformasiya ehtiyatları və innovasiya arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında innovasiya prosesi strukturunda “informasiya potensialı” anlayışını dəqiqləşdirsək görərik ki, informasiya potensialı - innovasiya işləməsinin işə salınması və davam etməsi üçün normal şərait təmin edən və onun nəticələri əsasında formalaşan informasiya ehtiyatları birliyi. Ümumiyyətlə, innovasiya prosesi elmi biliyin innovasiyaya çevrilmə prosesi, yəni, hadisələrin ardıcıl zənciridir ki, bu zaman innovasiya ideyadan hazır məhsula, texnologiyaya, xidmətə çevrilir və praktikada istifadə olunur. Elmi–texniki tərəqqidən fərqli olaraq, innovasiya prosesi yeni məhsulun bazara ilk dəfə çıxarılması və tətbiqi ilə qurtarmır. Bu proses innovasiyaları həyata keçirdikdən sonra da dayanmır, çünki yayıldıqca yenilik təkmilləşir, daha da effektivləşir, yeni istehlak xüsusiyyətlərini əldə edir. Bununla da, yeni tətbiq sahələri açır, yeni bazarlar, yeni istehlakçılar tapır ki, onlar isə, öz növbəsində həmin məhsulu, texnologiyanı və ya xidməti məhz özləri üçün yeni kimi qəbul edirlər. Beləliklə, bu proses məhsul, texnologiya yaxud xidmətin tələb olunan bazarlarının yaranmasına istiqamətlənir və mühitlə sıx bağlı olaraq həyata keçirilir. Hal-hazırda innovasiya prosesi, onun strateji istiqamətləri, inkişaf prioritetləri, həmçinin innovasiya proseslərinin təşkili və idarə edilməsi elmi-texniki tərəqqinin ən aktual prioritetlərini özündə birləşdirir. Belə ki bu sahədə uğur qazanmaq, bu uğurları müvəffəqiyyətlə həyata keçirtmək üçün aşağıdakı amilləri ən aktual vəzifə kimi həyata keçirtmək və onu gücləndirmək cox vacibdir:

- ölkəmizdə transmilli korporasiyaların, sənaye holdinqlərinin və maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması və inkişafı;
- ölkənin regionlarında emal məhsulları istehsal edən xarici və müştərək müəssisələrin, sayının və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- ölkənin iri sənaye şəhərlərində innovasiya infrastrukturunun yaradılması;
- iri və orta emal müəssisələrində innovasiya və strateji inkişaf üzrə səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının yaradılması;

Bu gün dövlətin innovasiya siyasəti müvafiq strategiyaya söykənməli və onun bütün tiplərindən sənaye müəssisələrində uğurla istifadə olunmalıdır. Bütün müəssisələr üçün eyni olan innovasiya strategiyasının vahid modelini işləyib həyata keçirmək mümkün deyildir. Strategiyanın seçimi müəssisənin bazardakı mövqeyindən, onun dəyişmə dinamikasından, müəssisənin istehsal və texniki potensialından, istehsal olunan məhsul və xidmətdən, iqtisadi vəziyyətdən, mədəni mühitdən və s. asılıdır. Odur ki, ölkəmizin emal sənayesi müəssisələrinin mövcud iqtisadi durumu orada fasiləsiz innovasiya prosesinin korporativ strategiyasının formalaşmasını tələb edir. Həmin strategiya təkamül yolu ilə radikal iqtisadi inkişafa, məhsuldarlığın və keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının tarixi baxımdan qısa bir müddətdə - 34 il ərzində qazandığı nailiyyətlərin əsasında dərin düşünülmüş strategiya, ilk növbədə ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən tətbiq edilən innovativ idarəetmə texnologiyaları durur. Ölkənin innovativ inkişaf strategiyasının əsas və həlledici amili kimi insan potensialının formalaşdırılması çıxış edir. Dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinin müqayisəli təhlili də

göstərir ki, bilikli, bacarıqlı və yüksək sosial məsuliyyət daşıyıcısı olan insan, inkişafın təmin olunması baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır. Ölkələrin tarixi nailiyyətlərinin və yaxud keçmişdə qazanılmış zəngin təcrübənin mövcudluğu, yaxud təbii ehtiyatların zənginliyi yalnız onları səmərəli idarə edən insan potensialının mövcudluğu şəraitində öz nəticəsini göstərə bilər. Nəzərə alaq ki, innovativ inkişafın strategiyasında uğurlu inkişafın əsas amili kimi insanın bilik və bacarıqları çıxış edir və bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında innovasiya potensialının formalaşması bu günkü inkişafın əsas amili olan innovativ bilik və bacarıqlar strategiyasını səmərəli başlanğıc kimi öz inkişaf yolunu davamlı şəkildə tətbiq etməkdədir. Innovasiya potensialını araşdırarkən aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacib sayılır:

- Innovasiya potensialı – regionun sosial-iqtisadi potensialının altsistemidir və burada ümumi potensialın bütün hissələri bir-birilə sıx əlaqəlidir. Ümumi potensialın səmərəliliyi onun hissələrinin vəziyyətindən və onların qarşılıqlı əlaqəsindən də asılıdır. Burada bütün altsistemlər balanslanmalıdır, çünki onlardan hər hansı birinin geri qalması bütün sistemi və onun müxtəlif tərkib hissələrinin gerilik amili kimi çıxış edir.

- Innovasiya potensialı – səmərəli innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün inkişaf səviyyəsi kifayət edən balanslanmış ehtiyatlardır.

- Innovasiya potensialına innovasiya fəaliyyətini təmin edən təşkilati və institusional mexanizmləri aiddir.

- Innovasiya potensialı – istifadə edilməyən ehtiyatların gizli imkanlarıdır.

- Innovasiya potensialı – iqtisadi sistemi olan ehtiyatların yeni keyfiyyət vəziyyətinə transformasiya əsasında dəyişməsi, yaxşılaşdırılması, tərəqqisi qabiliyyətinin müəyyən xarakteristikasıdır.

BMT-nin Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının 133 iqtisadiyyatı əhatə edən 17-ci Qlobal Innovasiya İndeksində (Oİİ) ölkəmiz “Biznes mühiti” indikatoru üzrə 2 pillə irəliləyərək 15-ci yerdə qərarlaşıb. Innovasiyalar və biznesin inkişafı üçün əlverişli mühitin mövcudluğunu ifadə edən bu göstəricisi ilə Azərbaycan həm də bir çox region dövlətlərini qabaqlayaraq “biznes siyasətinin sabitliyi” alt-indikatorunda isə 3 pillə irəliləyərək 19-cu sırada mövqeyini möhkəmləndirib. “Biznesin inkişafı” indikatoruna görə ölkəmiz 67-ci pillədə yer alıb. Qlobal Innovasiya İndeksində 2024-cü ilin lideri İsveçrədir. Belə ki, indeks üzrə ilk beşliyi İsveç, Amerika Birləşmiş Ştatları, Sinqapur və Böyük Britaniya tamamlayır. İlk onluqda növbəti yerlərdə Koreya, Finlandiya, Niderland, Almaniya və Danimarka qərarlaşıb. Çin reytingdə 11-ci yerdədir. Qlobal Innovasiya İndeksində 2024-cü ildə Azərbaycan 95-ci yerdədir. İndeksin “İstitutlar” indikatoru üzrə ölkəmiz hökumətin effektivliyi, tənzimləmə keyfiyyəti və siyasi sabitliyin qiymətləndirdiyi göstəricilər üzrə 51-ci yerdədir. Azərbaycan “Bilik və texnoloji nəticələr” indikatoru üzrə patent alt indikatorunda (50-ci yer) irəliləyib. Qİİ ekspertlərinin fikrincə, innovasiya fəaliyyətinin bu mühüm göstəricisi üzrə 13 pillə irəliləyiş əldə olunub. Bu nəticə Cənubi Qafqaz regionunda ən yüksək göstəricidir. Bundan əlavə, Azərbaycan Patent Əməkdaşlığı Müqaviləsi (PCT) vasitəsilə təqdim edilən patentlərin sayına görə keçən illə müqayisədə 15 pillə irəliləyərək 72-ci, faydalı model patentlərinin sayına görə isə 49-cu yerdə qərarlaşmışdır.

Azərbaycan həmçinin “Yaradıcı fəaliyyətin nəticələri” indikatorunun əmtəə nişanı alt indikatorunda 17 pillə irəliləyərək 49-cu yeri tutub. Bu göstəriciyə görə ölkəmiz regionun bir çox ölkələrini qabaqlayır. Sevindirici haldır ki, “Əmək məh-

suldarlığının artımı” indikatorunda Azərbaycan 34 pillə yüksələrək 28-ci yerdə qərarlaşmışdır ki, bu da sənaye və istehsalatda qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, əqli əməyin inkişafı, işçilərin ixtisasının artırılması və digər bu kimi tədbirlər sayəsində mümkün olmuşdur.

İnnovasiya fəaliyyətinin nailiyyətlərindən danışarkən, burada 4 müxtəlif amillərə nəzər salmaq yerinə düşər: məhsul, xidmət, marketinq və təşkilatilik.

Məhsul yeniliyi: fərqli və yeni bir məhsul hazırlamaq və bazara çıxartmaq üçün məhsulun innovasiya prosesi adlandırırıq. Bu proses yalnız yeni bir məhsulun ortaya çıxmasını tələb etmir. Bununla birlikdə mövcud bir məhsulun xüsusiyyətlərini daha yaxşı bir istiqamətdə inkişaf etdirmək və ya fərqləndirmək də məhsul yeniliyinin bir hissəsidir.

Xidmət yeniliyi: məhsul yeniliyi kimi müştəriyə verilən bir xidmətin yenilənməsinə və ya inkişafına əsaslanan bir sistemdir. Bundan əlavə, tamamilə fərqli bir xidmətin təqdimatı xidmət yeniliyi sahəsində yer alır. Məsələn, bir xəstəxana analizinin nəticələrini elektron poçt vasitəsi ilə xəstələrə göndərdikdə, bu bir xidmət yeniliyi olaraq yerləşdirilə bilər.

Marketinq innovasiyası: məhsul və ya xidmətin fərqli və yeni dizaynlarla qablaşdırılması və ya fərqli marketinq strategiyalarının hazırlanması və təqdim edilməsi adlanır.

Təşkilati innovasiya: yenilik yalnız məhsul və xidmət inkişafına tətbiq edilmir. Bunlardan başqa, rəqabətə davam etmək və ya mövcud bazar mövqeyini qorumaq üçün işdə və iş təşkilatında yenilik tətbiq edilməlidir. Fərqli, mümkün və innovativ iş sistemlərinin inkişafı təşkilati yenilik kimi təsvir edilmişdir.

Məlum məsələdir ki, İnnovasiya, yerləşdiyi mühitdə həyat keyfiyyətini artıran bir vasitədir. İnnovasiya yaradıcılarına iqtisadi və sosial üstünlüklər verən və dolaylı təsir göstərən bir vasitədir. Gündəlik həyatımıza uyğunlaşan innovasiya fəaliyyəti konsepsiyası, insanların günümüzdəki vəziyyətlərini zehni və fiziki cəhətdən düşündükləri, gün boyu daha çox uğur qazanması, daha xoşbəxt olması və hətta yaxşı bir insan olması üçün ortaya çıxan bir fəaliyyətdir. İnnovasiya həm bugünkü milli iqtisadiyyat, həm də biznes üçün əvəzsiz bir dinamik mənbəyə çevrilmişdir. Bu baxımdan innovasiyaların biznes, cəmiyyət və iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibliyi zəruri sayılır. İnnovasiya siyasətini inkişaf etdirmək üçün fərqli bir missiya, mədəniyyət və anlayış, geniş baxış və dəyişiklik və inkişaf üçün açıq olmağı hədəfləyən keyfiyyətli bir siyasət tələb olunur. Bu baxımdan Azərbaycanın innovasiya siyasətinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- risk almaq;
- yaradıcılığı inkişaf etdirmək;
- ideaları təkmilləşdirmək;
- kommunikasiya əlaqələrini inkişaf etdirmək;
- beynəlxalq əməkdaşlığın dinamik təşkili;
- biliklərin idarə edilməsinin effektivliyi və s.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda innovasiya siyasəti bir neçə istiqamətdə reallaşdırılır:

- biznesin innovasiya aktivliyinin artırılması üçün proqramların işlənib hazırlanmasını təmin edir;
- elmin inkişafını, onun maliyyələşdirilməsi, kadr hazırlığı təmin edir;

- yeniliklərin sifarişçisi olaraq, dövlət elmin inkişafına kömək edir;
- yeniliklərə ilkin tələbi dəstəklənməsi ilə dövlət gələcəkdə istehlak tələbinin artmasını təmin edir.

Bildiyimiz kimi, hazırki dövrdə insan amili innovasiyanın əsas göstəricisi sayılır. Bu, bir işçinin təcrübəsi və bacarıqlarının iqtisadi dəyəri kimi təsnif edilə bilər. Buraya təhsil, təlim, zəka, bacarıq, sağlamlıq və işəgötürənlərin loyallıq və dəqiqlik kimi dəyər verdiyi digər şeylər daxildir. İnsan amili məhsuldarlıq qabiliyyətinə və qazanma potensialına təsir edən bacarıqların, təhsilin, əmək qabiliyyətinin və atributlarının ölçüsüdür. Göründüyü kimi, müasir dövrdə həm innovativ strukturlar, həm də innovativ proseslər insan amilinin innovativ mövqeyinə əsaslanaraq, formalaşmaqda olan yeni iqtisadiyyatın əsası kimi çıxış edir. Onlar hər hansı sosial iqtisadi sistem kimi müəyyən əhəmiyyət və xüsusiyyətə malikdirlər. Bu mənada onların təhlükəsizliyinin digər obyektlərdə həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətləri vardır. Təbii ki, göstərilən əlamətlər, xüsusiyyətlər və mərhələlər innovasiyanın formalaşmasına birbaşa təsir etdiyi kimi, onlarla əlaqədə olan informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi və həlli istiqamətlərinin işlənilməsinə də bilavasitə təsir edir. Nəzərə almaq lazımdır ki innovasiya strukturunun informasiya təhlükəsizliyinin əsas məqsədi onun maksimum yüksək rəqabətə davamlılıq səviyyəsində səmərəli fəaliyyətinin dayanıqlığını təmin etməkdən ibarətdir. İnnovativ strukturların fəaliyyətində informasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı məsələlər diqqəti cəlb edir:

- yüksək səviyyəli dövlət idarəetməsi və effektiv koordinasiya mexanizminin qurulması (Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətinin formalaşdırılması, tətbiqinə nəzarət və qiymətləndirilməsi ilə hansı dövlət qurumunun və ya qurumlarının məşğul olması və bunlar arasında əlaqə dəqiqləşməlidir);

- inzibati prosesin sadələşdirilməsi (elektron hökumət və elektron həllər, icazə və patent sənədlərinin verilməsinin sadələşdirilməsi, yeniliyə bürokratik müqavimətin azaldılması və s.);

- innovasiya aktorları arasında əlaqələrin qurulması və gücləndirilməsi (sənaye və akademik sektor arasında birgə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi və hətta birgə müəssisələrin qurulması, akademik proqramların sənayenin ehtiyaclarına uyğun dizayn edilməsi, qeyri-formal şəbəkələrin qurulması).

Nəhayət, innovasiyalar üçün imkanlar və problemlərin nəzəri təhlili onu göstərdi ki, innovasiyalar müasir informasiya sistemlərinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal transformasiya, açıq innovasiya konsepsiyası və çevik idarəetmə metodologiyalarından istifadə, innovasiya sferasında dövlət-özəl tərəfdaşlığın stimullaşdırılması, innovasiya prosesini sürətləndirir. Beləliklə, müasir informasiya sistemlərində innovasiya imkanlarının və problemlərinin təhlili bu prosesin mürəkkəb mahiyyəti haqqında belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bir tərəfdən, müasir texnologiyalar və idarəetmə yanaşmaları innovasiyalar üçün geniş perspektivlər açır ki, burada həm müəssisələr, həm də şirkətlər öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmağa və yeni rəqabət üstünlüyü mənbələri yaratmağa imkan verir. Digər tərəfdən, innovasiyalı informasiya sistemləri bir sıra mühüm maneələrlə üzləşirlər ki, onların aradan qaldırılması üçün sistemli yanaşma və innovativ inkişaf həm dövlət, həm də müəssisə və şirkətlər tərəfindən tətbiq ediləcək uzunmüddətli strategiyaları tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Красноперова Т.Я. Национальная инновационная система: структура, роль финансовой составляющей // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. 2013. №6 (88), С. 46-54
2. İnnovasiyanın idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. AzTU, 1998. (97 səh.)
3. Müasir şəraitdə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələrinin təhlili. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşması və sahibkarlığın inkişaf problemləri, Bakı Biznes Universiteti, Elmi praktiki konfransın tezisləri, 2000. (səh. 77-78)
4. Müasir şəraitdə respublikada sosial təşkilati innovasiya məsələləri. AzTU-nun gənc tədqiqatçıların elmi-texniki konfransı, Bakı, 2002. (səh. 214-215)
5. Mekhtiyev R.E. Creative generation: future is today. SAM, 2012, July 5 .
6. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair” 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 02.04.2014-cü il. <http://president.az/articles/11312> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında 1897 nömrəli sərəncamı. 16 mart 2016-cı il.
7. Hacırahimova, M.Ş. Elektron elm: beynəlxalq qurumlar, təşəbbüslər və hüquqi baza/M.Ş. Hacırahimova, T.X. Fətəliyev.// - B. : İnformasiya texnologiyaları, 2010, - s.92 - ISBN 978-9952-434-27-9
8. https://azertag.az/xeber/dunya_bankinin_hesabatinda_azerbaycan_kechenilki_gostericileri_xeyli_otmusdur-389829

*Eyvazova Nailə Kamal qızı,
dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: eyvazova_71@mail.ru*

DAYANIQLI İQTİSADİYYATDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTİ VƏ ONUN İNNOVATİV STRATEGİYADA ROLU

Bu gün Azərbaycan Respublikasında milli rəqabət qabiliyyətliliyini daha da inkişaf etdirərək, ölkədə sağlam rəqabət mühitinin səmərəli şəkildə formalaşması, iqtisadiyyatın innovativ inkişafının müasir faktorlarının milli zəmində möhkəmləndirilməsi, rəqabətə əsaslanan azad bazar mexanizminin düzgün strategiyaya əsaslanaraq qurulması çox vacib sayılan şərtlərdən biridir. Bu, Azərbaycanda əhalinin yaşayış keyfiyyətinin artırılmasının, sosial-iqtisadi sabitliyinin, iqtisadi və milli mühafizəsinin təmin olunması üçün həlledici faktordur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının uğurla davam etdirdiyi sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində son 34 ildə Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı təmin edilmiş, ölkəmiz daha da qüdrətlənmiş, əhalinin sosial rifahı yüksəlmiş, Azərbaycan beynəlxalq əhəmiyyətli iri layihələrin təşəbbüskarına və əsas iştirakçısına, dünyada nüfuzu gündəngünə artan dövlətə və etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Preziden-

tinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycanın gələcək inkişafında rəqabət imkanlarının yüksəldilməsi perspektivlərini müəyyən etməklə yanaşı, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritetin reallaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoyur:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri - əhalinin həyat səviyyəsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, ölkənin ümumi daxili məhsulu, ümumi milli məhsulu, adambaşına insan kapitalı və iqtisadi azadlıq indeksidir. Bu gün, dayanıqlı artım potensialı olan sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur ki, bunları aşağıdakı amillərlə göstərə bilərik:

- sənaye sahəsində qəbul edilən bütün proqram və konsepsiyalarda yüksək texnologiyə və elm tutumlu istehsal sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi;
- müəssisələrin texniki-texnologiyə cəhətdən yenidən qurulması, müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi və marketinq xidmətlərinin təşkili;
- müqayisəli üstünlüyə malik olan və rəqabətədavamlı sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi;
- sənaye klasterlərinin yaradılması kənar və sənayenin strukturunun seçilmiş inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq yenidən qurulması;
- investisiya - innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması, enerji və resurs əqnaət edən, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi;
- investisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması;
- sənayenin inkişaf tempinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin prioritetliyinin təmin edilməsi;
- dünya sənaye əmtələri bazarının cari və gələcək konyunkturası haqqında informasiyalara malik marketinq sisteminin yaradılması.

Həmçinin ən aktual və vacib sayılan və sənaye siyasətinin vacib hissəsi olan Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması məqsədilə zəruri olan bütün işlərin görülməsi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda keyfiyyətli ali və peşə-texniki təhsil sisteminin sənayenin inkişafında önəmli rolunu malik olduğunu nəzərə alaraq təhsil islahatlarında ali və peşə-texniki təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, istehsal sahələri və regionlar üzrə ixtisaslı kadrlara olan tələbin proqnozlaşdırılması, onun təhlili və uçotu sahəsində fəaliyyətin, gücləndirilməsi, kadrların hazırlanması üçün şəraitin yaradılması da ön plana çəkilmişdir. Ölkədə rəqabətin səviyyəsinin qaldırılması və tənzimlənməsi üçün rəqabət siyasəti ən effektiv alətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Rəqabət siyasəti bazarda qadağan olunmuş davranış üsullarını müəyyən edən qaydaların təyin olunması və onlara əməl edilməsi əsasında bazarlarda rəqabətli şəraitin saxlanılmasına və ya yaradılmasına yönəldilmiş siyasətdir. Rəqabət siyasəti hazırlanarkən

mütləq şəkildə ölkənin iqtisadi reallıqları nəzərə alınmalı, rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadi sistem qurulmalı, yeni təsnifatların qurulması zərurətləri inkişaf səviyyəsinə gətirilməlidir. Azərbaycan üçün bu inkişaf səviyyəsi milli zəmində həyata keçirilməklə aşağıdakı vəzifələrin icra edilməsinə önəm verəcəkdir:

- azad sahibkarlığın stimullaşdırılması;
- inhisarçılıq və haqsız rəqabətə qarşı tədbirlərin əhatə olunması;
- azad rəqabətin təmin olunması;
- istehlakçı hüquqlarının qorunması və mənafeələrinin təmini;
- qiymət siyasətinin stabilliyinin təmin olunması.

Bu gün rəqabətin mahiyyəti və onun hərəkətverici qüvvələri məşhur Amerika iqtisadçısı Michael Porterin yazılarında ətraflı araşdırılmışdır. Amerika iqtisadçısı M.Porter hesab edir ki, bütün ölkələr öz iqtisadi inkişaf prosesində analoji mərhələlərdən keçir və bu ölkələrin dünya bazarlarında apardıqları rəqabətin xarakteri məhz onların iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. O, ölkələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin hansı amilə əsaslanması baxımından ölkələrin iqtisadi inkişafının aşağıdakı mərhələlərini qeyd etmişdir:

- istehsal amilləri əsasında rəqabət;
- investisiya əsasında rəqabət;
- innovasiyalar əsasında rəqabət;
- sərvət əsasında rəqabət üstünlüyü.

Birinci mərhələdə rəqabət üstünlüyü, adından da göründüyü kimi, istehsal amillərinin hesabına əldə edilir. Bu halda şirkətlər arasında rəqabət qiymətlərin ucuzlaşması əsasında aparılır. Müəssisələrin fəaliyyəti daha çox ucuz təbii ehtiyatlara, işçi qüvvəsinə və səmərəli təbii-coğrafi mövqeyə söykənir, yeni texnologiya və innovasiyaların istehsalda tətbiqi zəif olur.

İkinci mərhələ, yəni rəqabət qabiliyyətinin investisiya yatırımları əsasında əldə edilməsi milli şirkətlər aqressiv yatırımlara hazır olduğu məqamdan başlayır. Bu zaman daxili bazarda rəqabət ucuz amillər üzərində deyil, onların istehsalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi əsasında qurulur. Şirkətlər xarici bazarlardakı alıcıları ilə birbaşa ünsiyyət yaradır.

Üçüncü mərhələdə ölkənin rəqabət üstünlüyünə malik müəssisələri öz texnologiyalarını yaratmağa başlayır. Qiymət rəqabətinin öz qüvvəsini saxlamasına baxmayaraq, onun tərkib elementlərində dəyişikliklər baş verir, əməyin yüksək məhsuldarlığı ön plana çəkilir. Şirkətlər global bazarlarda rəqabət üçün strategiya hazırlayır, satış şəbəkəsini və xidmət mərkəzini təşkil edir, ticarət nişanının beynəlxalq imicini daha da yüksəltməyə can atır.

Dördüncü mərhələyə keçən ölkələrin iqtisadiyyatı isə tədricən tənəzzülə doğru irəliləyir. Bu zaman iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi vaxtilə əldə edilmiş bolluq və sərvət yox olur. Varlıların tələbi spesifik sahələrin yaranmasına təkan verir və bu sahələr ölkənin yeni beynəlxalq rəqabət üstünlüklərinə çevrilir. Nəticədə isə əvvəllər beynəlxalq üstünlüyə malik olan ənənəvi istehsal sahələri öz üstünlüklərini itirməyə başlayır. Şirkətlər aqressiv rəqabət strategiyalarını korporativ sosial məsuliyyət siyasəti ilə əvəz edir, rəqabət öz yerini əməkdaşlığa verir.

Müasir iqtisadi şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemi dünya iqtisadiyyatının bütün sahələrinin müəssisələri üçün aktualdır. Bu anlayışları inkişaf etdirmək

üçün rəqabət qabiliyyətinin iqtisadi kateqoriyasını, xüsusiyyətlərini və mahiyyətini hərtərəfli öyrənmək lazımdır. Mal və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən kompleks mexanizm haqqında lazımi nəzəri və praktik biliklərin olmaması, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində çox vaxt ciddi səhvlərə yol açır, bu da bəzi hallarda ciddi itkilərə, bəzən müəssisələrin iflasına səbəb olur. Ölkədə həyata keçirilməyi nəzərdə tutulan iqtisadi islahatları sürətləndirmək şərti ilə həm də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətli strukturunun formalaşdırılmasına da diqqət yetirilməlidir. Bunu nəzərə alaraq rəqabətə daha səmərəli şərait yaratmaq məqsədi ilə aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədbirlərin görülməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir:

- iqtisadi siyasət sahəsində: idxal siyasətindən ixrac siyasətinə keçilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatının xammal, emal bazasının yaradılması;
- inhisarçı ticarətin və istehsalın aradan qaldırılması, onların vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdıran fəaliyyətinə son qoyulması;
- sahibkarların bazara çıxmasının qarşısını alan hər cür maneələrin aradan qaldırılması;
- istehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən qanunvericilik aktlarının tam təminatı;
- kiçik sahibkarlığa istər sənaye, istər ticarət sahəsində iri inhisarçılar tərəfindən edilən qeyri-düzgün təzyiqlərin aradan qaldırılması;
- iqtisadiyyatın rəqabətli sahibkarlıq sektorunun inkişafı üçün əməli dövlət dəstəyi, bürokrat məmurların sahibkarlara həqiqi köməliyi;
- antiinhisar siyasəti sahəsindəki tələblərin maliyyə bazarına, o cümlədən, bank sistemində, sığorta və xidmət sahəsinə əməli şamil edilməsi.

2030-cu ilədək müəyyənləşdirilən Milli Prioritetlərdə həmçinin, Azərbaycanda dayanıqlı, artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat və rəqabətli insan kapitalı, müasir innovasiya məsələləri xüsusi yer tutur. Həmin məsələlərin uğurla gerçəkləşdirilməsi digər şərtlərlə yanaşı, ölkədə inhisarçılıq meyillərinin aradan qaldırılmasını və azad rəqabətin təşviqini də tələb edir. Belə şəraitdə isə bazarın böyük hissəsini ələ keçirən, təklifin həcminə və qiymətlərə nəzarət edən hər hansı subyektin bu sahədəki fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq qarşıda mühüm vəzifə kimi durur. Hazırda ölkəmizdə ekspertlər tərəfindən Rəqabət Məcəlləsinin qəbul edilməsi ölkəmizin iqtisadi qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində əldə edilmiş uğurlardan biri kimi qiymətləndirilmiş və iqtisadiyyatın inkişafında özəl sektorun artan rolu nəzərə alınaraq məəcəllənin azad və sağlam rəqabət mühitinin reallaşmasına, onun prinsiplərinin qorunmasına və inkişafına öz töhfəsini verəcəyinə böyük ümid bəslənilir. Başqa sözlə, Rəqabət Məcəlləsinin tətbiqi ilə bazarda qiymətlər tələb-təklifə uyğun sürətdə tənzimlənir, azad və sağlam rəqabət mühiti formalaşır, rəqabət qanunvericiliyinə əməl edilməsi ciddi şəkildə alır və burada Rəqabət Məcəlləsi rəqabət sahəsində tənzimlənməni, təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını, bazar subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, habelə rəqabət qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyənləşdirir, sahibkarlıq da daxil olmaqla, iqtisadi fəaliyyətin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır.

Hazırkı vəziyyətdə yeni, sosial-iqtisadi, innovativ strategiyaya uyğun çağırışlara cavab vermək, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafı gerçəkləşdirmək, müasir

tənzimləmə metodlarının tətbiqi zərurətindən irəli gələrək hazırlanan Rəqabət Məcəlləsində sahibkarların sağlam rəqabət şəraitində fəaliyyətinin reallaşdırılması önə çəkilmişdir. Bundan başqa məəcəllədə kartel tipli əlaqələrin qarşısının alınması, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə səmərəli nəzarətin təşkil edilməsi, haqsız rəqabət və hökmran mövqedən sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərə dair tənzimləmə alətləri də diqqətdə saxlanılmışdır. Nəzərə alaq ki, bu gün bazarda rəqabət problemlərinin həllinə imkan verən işlək, çevik və çəkindirici qanunvericilik alətlərinin olması, innovativ iqtisadiyyatın inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinə, onun iqtisadi inkişaf proseslərinə daha səmərəli şəkildə ehtiva edəcəkdir. Dayanıqlı rəqabət mühitinin təmin olunduğu və giriş maneəsi olmayan bazarlar investorlar üçün cəlbedici mühit hesab olunur. Həmçinin şəffaflıq və qərəzsizlik prinsiplərini ehtiva edən rəqabət qanunvericiliyi investisiya qərarlarının qəbul edilməsində vacib amillərdən biridir. Rəqabətli bazar şəraitində bazar üzrə gəlirlər daha optimal bölünür, müasir texnologiyalar və müvafiq nou-hauya malik xarici investorların cəlb edilməsi asanlaşır, investisiya axını sürətlənir. Belə ki, rəqabətin təmin olunması ilə birlikdə iqtisadiyyatın innovasiyalı investisiya cəlbediciliyinin artmasından irəli gələn yerli və xarici sərmayə qoyuluşları son nəticədə yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması, iş yerlərinin açılması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Bu gün Azərbaycan xalqının diqqət mərkəzində olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni coğrafi bazarların yaranması və indiyə qədər mövcud olmayan biznes mühitinin ortaya çıxması gözlənilir. Yeni coğrafi ərazilərdə bazarların formalaşması və inkişafı mərhələsində rəqabət mühitinin yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan işğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadi dirçəlişin baş tutması üçün orada rəqabəti təmin edən qanunvericilik çərçivəsinin tətbiqi vacibdir. Hesab edirik ki, işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni formalaşan bazar münasibətlərində bütün bazar iştirakçılarının eyni şərtlərlə rəqabət aparmaq imkanlarının qorunması mütləqdir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, əhalinin sosial rifahının əsas elementi iqtisadi artım və iqtisadi inkişafdır. Bazarda sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və ya çoxiştirakçılığın təmin olunması bir neçə aspektdən iqtisadi göstəricilərə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, rəqabət mühitində mütəmadi olaraq davamlı olaraq yeni innovativ biznes sahələri yaranır, mövcud biznes sahələrinə yeni bazar subyektləri daxil olur.

Nəticə etibarilə bu gün innovasiyalı iqtisadiyyatda rəqabətin yeni çağırışlara cavab verməsi və bazarlarda rəqabətli mühitin təmin edilməsi mikro səviyyədə istehlakçıların daha aşağı qiymətlərdə əmtəə və xidmət istehsalına, makro səviyyədə isə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına və dayanıqlı iqtisadi artımın ortaya çıxmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, rəqabətli mühit və ya rəqabət təsərrüfat subyektlərinin səmərəli istehsalını artırmaq üçün innovasiya fəaliyyətlərinin də əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Yəni texnoloji inkişafın baş verməsi üçün ən əhəmiyyətli şərtlərdən biri rəqabətli mühitin mövcud olmasıdır.

Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası ölkə iqtisadiyyatında köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur və rəqabət qabiliyyətli yüksək texnoloji məhsulların istehsalı sahələrinin olmasını tələb edir. Milli sənayenin daxili və xarici rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi müasir mərhələdə. İstər hökumət orqan-

larının, istərsə də aşağı idarəetmə həlqələrinin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində səmərəli iştirakı ölkə iqtisadiyyatının investisiya yolu ilə istiqamətlənməsi daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün təbii üstünlüyün bütün potensial imkanlarından, ilk növbədə enerji daşıyıcıları ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur. Beynəlxalq ticarəti və investisiyanı genişləndirmək, məşğulluq yaratmaq, gəlir və sərvəti artırmaq, ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsini və bununla birgə ölkənin rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün dövlətlər makroiqtisadi islahatları həyata keçirməli və davam etdirməlidir. Bir çox ölkələr üçün bu islahatların önündə rəqabət bazarları üçün institusional quruluşun yaradılması, investisiyaların cəlb olunmasında açıq iqtisadiyyatın qurulması və ticarətin liberallaşdırılması, kapitalın yığılmasına və investisiya fəaliyyətinə təsir göstərmək, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığa dəstək, çoxmillətli şirkətlərin inkişafı, innovasiyanın inkişafında dövlət-sənaye tərəfdaşlığının yaradılması durur. Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə 2025-ci ilədək uzunmüddətli baxış strategiyasının hədəflərindən biri də məhz rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin daha da inkişafı olmuşdur. Hal-hazırda məhz indiki 2025-ci ildə milli iqtisadiyyat üzrə uzunmüddətli baxış dayanıqlı inkişaf magistralına daxil olmaqla, Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün tərəflərinin faydalı əməkdaşlığı şəraitində daha çox dəyər yaratmaqla, iqtisadiyyatın məqsədyönlü inkişafına doğru addımlayır.

Azərbaycanda uzaqgörənliklə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası və görülən qabaqlayıcı tədbirlər dünyanı bürüyən maliyyə böhranından yan keçməyə imkan verdi. Dünya iqtisadi böhranının ağır nəticələri ən inkişaf etmiş ölkələrdə hiss olunsa da, Azərbaycan davamlı inkişaf edir və yeni-yeni infrastruktur layihələrini gerçəkləşdirilir. Bu onu təsdiqləyir ki, uğurlu inkişaf yolunda olan ölkəmiz ən qısa vaxtda iqtisadi potensialını daha da gücləndirəcək və yeni nailiyyətlərə imza atacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”
2. Məmmədov R. (2010). Ölkənin iqtisadi rəqabət üstünlükləri anlayışının nəzəri təkamülü, İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, rüblük nəzəri və elmi-praktiki jurnal, ADİU
3. Porter M. (1990). “The Competitive advantage of nations”, Free Press, New York.
4. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, 2016, Bakı
5. Əliyev T.N., Həsənov Ə.H. (2013) “Rəqabət qabiliyyətli sənayedə sahibkarlığın inkişafı”. Bakı, “Avropa”, 346 s
6. “Ümumdünya Rəqabət Qabiliyyəti Hesabatı”.(1996). Dünya İqtisadi Forumu.
7. Muxtarlı N.H. Ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin dövlət mexanizmləri. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri. AR Odlar Yurdu Universiteti. Bakı, 2017 (№46), s. 205-213, (1 ç.v.)

*Aslanov Həbil Hüseyn oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:dosent1966@mail.ru*

MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİ VƏ ÖLKƏNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ONUN ROLU

Ölkəmizdə son illər aparılan köklü iqtisadi islahatlara uyğun xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində çoxlu sayda müəssisələr kifayət qədər modernləşir, xammal, avadanlıqlar və s. satın almaq imkanına malik olurlar. Lakin bu kifayət qədər deyildir.

Dünya bazarına çıxmaq istəyən firma onun şərtlərini bilməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq bazarda mal satmaq istehsalın inkişafı ilə əlaqədar bütün problemlərin mərkəzində durur. Bu səbəbdən satış yollarını düzgün qiymətləndirmək, ixracı stimullaşdırmaq lazımdır.

Ölkənin müasir dünya iqtisadiyyatında mövqeyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri dünya ticarətində onun xüsusi çəkisidir. Lakin ölkəmizin dünya bazarı sisteminə irəliləməsi yolunda hələ çoxlu maneələr mövcuddur. Hər şeydən əvvəl ölkədə geniş iqtisadi islahatların keçirilməsi və bazar münasibətlərinin tam formalaşması vacibdir. Respublika qarşısında eyni zamanda bir neçə mürəkkəb məsələlər durur ki, sahibkarlığın inkişafı üzrə iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması və s. kimi məsələlər öz həllini gözləyir. Bazar münasibətlərinin inkişafının ayrılmaz hissəsi normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsidir. Ölkədə köklü iqtisadi dəyişikliklər hələ 1993-cü ildən başlamışdır. Hələ o zaman “Sahibkarlığın fəaliyyəti haqqında” qanun, “Antiindenpiq fəaliyyəti haqqında” Qanun (04.03.1993), “Müəssisələr haqqında” qanun (01.06.1994), “Səhmdarlar cəmiyyəti haqqında” Qanun (24.11.1994) qəbul olunmuşdur.

İxrac yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi əməl sahələrinin inkişafı üçün hələ möhkəm zəmin yarada bilməmişdir. Bununla belə, ölkə bu mərhələni keçməlidir. Respublikamızın inkişafı elmi texnikanın nailiyyətlərinin ixrac məhsullarının istehsalına tətbiq edilməsindən asılıdır. Malların rəqabət qabiliyyətinin artması istehsal xərclərinin xüsusi çəkisindən də çox asılıdır. Məhsulun keyfiyyətinin və xərclərin xüsusi çəkisinə rəqabət səviyyəsinə çatdırmaq ixrac potensiallarının genişlənməsi, yerli müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin artırılması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Rəqabəti stimullaşdırmaq üçün ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin miqdarının çoxaldılması üçün xüsusi proqram işlənilib hazırlanması prinsip baxımından vacibdir. Qeyrirentabelli orta nəhəng müəssisələrə həmişə diqqət yetirmək lazımdır ki, kredit və ehtiyatları daha səmərəli və perspektivli istehsal sahələrinə yönəltmək mümkün olsun. Xarici ölkələrdə olduğu kimi, kreditin verilməsini müəssisələrin ixrac nailiyyətləri ilə uzlaşdırmaq daha səmərəli olardı. Ancaq qeyd etmək ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirak iqtisadi artımın danılmaz şərtidir. Buna yeni sənaye ölkələrini misal göstərmək olar. İxracın genişləndirilməsi sahəsindəki problemlərə baxmayaraq, onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından elm tutumlu məhsulların istehsalına qədər inkişaf edirlər.

Bu ölkələrin ixracında dəri məhsullarının, paltarların, idman mallarının, oyuncaqların, zinət əşyalarının, eyni zamanda elektrotexnikanın xüsusi çəkisi yüksəkdir. Qərb bazarlarında bu cür ixracatçı ölkələr qrupunun meydana çıxması rəqabətin güclənməsinə səbəb oldu. Yeni sənaye ölkələrinin məhsullarının çox hissəsini transmilli şirkətlərinin filialları istehsal edir. Yeni sənaye ölkələrinin malları keyfiyyətlərinə, həm də qiymətlərinə görə Qərb firmalarından heç də geri qalmır. Əksinə ucuz işçi qüvvələri bu ölkələrin mallarını daha rəqabətqabiliyyətli edir. Yüksək avtomatlaşdırma avtomatlaşdırılmış istehsala, robototexnikaya və enerji qənaətedici texnologiyalara malik Qərb yeni sənaye ölkələrinin ucuz işçi qüvvəsinin təsirini zəiflətmək üçün çalışır. Qərb bazarlarında rəqabətlə qarşılaşan həmin ölkələr MDB ölkələrinin nəhəng bazarlarını zəbt edir. Bu bazarlarda böyük tələb var, rəqiblər isə çox da güclü deyildir.

Azərbaycan üçün keyfiyyət problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatı əsasən ixrac sferasında neft ixracına yönümlüdür. Bu isə gələcəkdə büdcə gəlirlərinin onun azalması və ya qiymətlərin dəyişilməsi hesabına azala biləcəyini göstərir. Bunun səbəbi müxtəlif ola bilər. Belə ki, OPEK tərəfindən neft hasilatının artması, neft idxal edən ölkələrin birində böhranın olması neft ixracından asılı olan büdcə gəlirlərinin formalaşmasında problem yarada bilər. Ona görə də, iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsini inkişaf etdirmək və istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək və onun ixracının çoxaldılması olduqca zəruridir. Bu problemin həlli isə yeni texnologiya əsasında mümkündür.

İnkişaf strategiyası:

Emal müəssisələrinin xüsusi çəkisinin artması, həmçinin ixracın inkişaf strategiyasının xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə ixracın inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması vacib məsələdir. Məsələn: İpək barama şəklində yox, xam ipək kimi ixrac edilməsi daha çox gəlir gətirər. Xammal nə qədər dərin emal olunarsa, dünya bazarında o bir o qədər də baha satılar.

Bununla yanaşı malların sertifikatlaşdırılması ölkələr arasında qarşılıqlı mal müdafiəsinin həcmünün artırılmasına kömək edə bilər. Buna görə də respublikada malların, xüsusilə də ixrac olunan malların sertifikatlaşdırılmasına xüsusi diqqət vermək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının "Gömrük tarifi haqqında" qanundan mənşə sertifikatının verilməsi qaydası müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanunun 29-cu maddəsində deyilir ki, mənşə sertifikatı dövlət təşkilatı tərəfindən verilməlidir.

Məhsul ixracının artmasında ştrixkod sistemindən istifadənin böyük əhəmiyyəti vardır. Qeyd edək ki, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sərbəst sahibkarlığa yardım edilməsini zəruri edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sahibkarlığa yardım üzrə prosesi tənzimləyən, respublika səviyyəli proqramın işlənib hazırlanması zəruridir. Bu isə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən idarə olunmalıdır. Nazirlik tərəfindən ixracın stimullaşdırılması və ixracatçılara güzəştlər verilməsi məsələlərinin əsaslı surətdə nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi. Bütün ölkələr bu və ya digər dərəcədə iqtisadi imkanlardan asılı olaraq xarici ticarət dövriyyəsinin inkişafı və tədiyyənin balanslaşdırılması üçün şərait yaradır ki, bu da idxal-ixrac əməliyyat-

larının iqtisadi tənzimlənməsi və ona nəzarəti həyata keçirir. Əsas diqqət xarici ticarətin inkişafı və milli valyutanın sabitliliyinin möhkəmləndirilməsi əsas kimi ixracın stimullaşdırılmasının müxtəlif formaları və metodikasından istifadə edilməsinə yetirilməlidir. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda elə məhsullar üzrə ixtisaslaşdırılma aparılmalıdır ki, ölkə onları daha səmərəli istehsal etmək imkanına malik olsun və bu məhsulları istehsal etməklə yanaşı, onların rəqabət davamlılığını yüksəldə bilsin. Bu, Respublikaya müəyyən fayda verə bilər. Bütövlükdə ölkənin ən gəlirli sahəsi ixrac əməliyyatından əldə edilən vəsaitdir. Burada ticarət əməliyyatının əsas hissəsini dönerli valyuta ilə həyata keçirilən hər hansı bir təchizat tutur. İqtisadi yüksəliş şəraitində ixrac əməliyyatından əldə edilən vəsait iqtisadiyyatın sabitləşməsində müəyyən rol oynayır ki, bu, sabitliyə nail olmaq, iqtisadiyyatı dayanıqlı vəziyyətə çatdırmaq deməkdir. Bu problemin həlli isə ümumdaxili məhsulun artırması yolu ilə, həmçinin istehsal edilmiş məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, bazarda pul və mal kütlələrinin tarazlığı hesabına mümkündür. Göstərilən tədbirlər səviyyəsinə nail olmaq isə ixrac və idxal əməliyyatlarının inkişaf dərəcəsindən asılıdır.

İdxal zamanı mallara gömrük tariflərinin tətbiqi büdcəyə gömrük daxilolmalarını artırır. Qeyd edək ki, 2024-cü ildə gömrük daxil olmaları 7253 milyard manata çatmışdır. Ölkədə istehsal həcmində də əhəmiyyətli artım baş vermişdir. Yeni differensial gömrük tariflərinin son illərdən etibarən tətbiq edilməsi milli istehsala xeyli təkan verdi.

Lakin gələcəkdə Azərbaycan proteksionist gömrük siyasətindən imtina etməlidir. Bu, beynəlxalq təşkilatlarla danışıqlara uyğun həyata keçirilməlidir. Bu tədbir Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmasının sürətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Qarşıdakı illər ərzində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş inkişaf etməsi nəzərdə tutulur. Bu isə kiçik biznes sahəsində ixracatçılara və idxalçılara münasibətdə gömrük siyasətini yumşaldaraq yardım göstərməlinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Valyuta vəsaitlərinin daxilolma mərhələlərindən biri də xarici firmalarla kontraktların imzalanmasıdır. Azərbaycan mallarının satılmasından gələn gəlir böyük xarici bankların müxbir hesablarına daxil olur. Bu vəsaitləri ölkədə səmərəli idarə olunma faizləri hesabına gəlir gətirə bilər.

Valyutaların yığılmasının digər mühüm mənbəyi ölkənin neft fondudur. Neftin satışından gələn gəlir qeyri-neft sahəsinin inkişafına da istiqamətləndirilməlidir ki, bu da sahənin daha geniş inkişafı üçün mühüm məsələdir. Bununla yanaşı, milli maraqlar naminə valyuta gəliri olan birgə müəssisələrin, assosiasiyaların və digər təşkilatların, müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş valyuta yığımı fondu yarada bilər və s. Bu valyuta vəsaitləri beynəlxalq maliyyə-bank əməliyyatlarında əlavə valyuta gəliri əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Respublikada valyuta yığımına xarici kapital da cəlb etmək olar. Bu valyuta yığımının istehsal kooperasiyasının inkişafında komission xarici ticarət əməliyyatlarının keçirilməsində istifadə etmək olar. Bu zaman idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması öz adından sövdələşməni həyata keçirmək üçün xarici ölkələrin xarici ticarət operatorlarına həvalə olunur.

Hal-hazırda ticarət əməliyyatlarına çoxlu sayda müəssisələr cəlb olunmuşdur.

Əgər xarici ticarətdə iştirak edən müəssisələrdən gələn valyuta vəsaitləri müntəzəm xarakter daşısa, bu, respublika sənayesinin modernləşməsinə köməklik edəcəkdir.

Bu əsasda milli məhsulun keyfiyyətinin yüksəldərək ixrac problemlərini həll etmək mümkün olar.

Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarında ixracın ümumi həcmnin 85%-dən çoxu enerji resurslarının payına düşür. Bu məhsulların qiyməti dünya bazarının tələbindən asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan neft fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsini təkmilləşdirmək olduqca vacibdir.

Qeyd edək ki, bütün dünyada ixrac ilə ixtisaslaşmış təşkilatlar məşğul olurlar. ABŞ-da belə təşkilatlar daxili bazarda malları xaricdə satmaq üçün məşğul olurlar. Onlar kontrakt əsasında işləyir və s. Yaponiyada ticarət kompaniyaları bank və ya sənaye qruplarının tərkib hissəsidir. Əgər bazar kifayət qədər böyükdürsə texnologiya, mürəkkəb marketinqə verilən tələblər səciyyəvi xarakter daşıyır. Belə olan halda müəssisələr belə ticarət şirkətlərinin xidmətindən imtina etmişlər. Malların belə satış qaydası səmərəli valyuta nəzarətini qiymətqoyma üzərindən nəzarəti təmin etməklə mümkün edir. İstehsalın, gəlirin, yığımın və qiymətin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə lazımi fəaliyyətini təmin etmək üçün milli valyutanın manatın sabit məzənnəsini təmin etmək lazımdır. Respublikamızın valyuta rejimi “Valyuta tənziimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qeyd edək ki, iqtisadi inkişaf ilə yanaşı, valyuta əməliyyatlarının rejimi gətdikcə təkmilləşir, liberallaşır. Valyuta tənzimlənməsinin növbəti liberallaşması 1997-ci ilin iyulunda qüvvəyə mindi. Bu sənəd valyuta hesabları ilə birbaşa əlaqədar olan müxtəlif növ əməliyyatların aparılmasını tənzimləyir. Yeni qaydaya uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisinə xarici valyutanın idxalı məhdudlaşdırılmışdır. Valyuta ilə konversiyon əməliyyatları Milli Bankın lisenziyasını almış banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici valyutaların konvertləşməsi əsasən Bakı banklararası valyuta birjasında səlahiyyətli banklar tərəfindən, banklararası valyuta bazarlarında, valyuta mübadiləsi məntəqələrində aparılır.

İdxal olunan və köçürülən valyuta sərvətləri və valyuta gəlirləri xarici valyutaya dəyişilə bilər və bütün vergilər ödənildikdən sonra ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq ölkədən aparıla bilər. Azərbaycan Respublikasının “Valyuta nəzarəti haqqında” qanuna müvafiq olaraq valyuta nəzarəti orqanı Milli Bank, Dövlət Gömrük Komitəsi agent kimi işə müvəkkil bankı çıxış edirlər. Son 5-6 il ərzində möhkəm valyutaya müntəzəm olaraq tələbin azaldılması siyasəti yeridir. Eyni zamanda onun təklifinin kütləvi istehsal mallarının istehsalının artırılması hesabına yüksəlir. Müvafiq olaraq idxal üçün nəzərdə tutulan valyutaya tələbat azalır. Möhkəm valyutaların daxilolma mənbələrinin genişlənməsi üçün şərait yaradılır. Neft və neft məhsullarının ixracı, xaricdə işləyən azərbaycanlıların pul köçürmələri gətdikcə artır ki, bu da ölkəyə valyuta daxil edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf strategiyası həm təbii iqtisadi şəraiti, həm də dünya dövlətləri ilə səmərəli, bərabər hüquqlu və qaydalı əlaqələrin güclənməsini hesaba almağı nəzərdə tutur.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq ticarətin inkişafı iqtisadiyyatda qeyri-tarazlığın artdığı şəraitdə gedir. Belə şəraitdə xarici ticarətin elə inkişaf strategiyasını seçmək məqsədə-

uyğundur ki, o milli iqtisadiyyatın konkret probleminin xarakterlərini nəzərə alsın.

Azərbaycanda yeridilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və sürətli inkişafı təmin etməkdir. Bunun üçün Respublikaya tarif və miqdar məhdudlaşdırmaları ilə gənc sənaye sahələri xarici rəqabətdən qorumaqla inkişaf etdirilməsi, növbəti mərhələdə isə gənc sənaye sahələrini xarici rəqabətdən qorumaqla inkişaf etdirilməsi, növbəti mərhələdə isə “Xaricə açıq qapı” siyasəti yeritməklə əsas diqqəti ixracatın inkişafına yönəltməlidir. Lakin daxildə yüksək istehsal xərcləri ilə hazırlanan məhsulların dünya bazarında satılması zamanı ölkələr ciddi çətinliklərlə üzləşir. Ona görə də, dövlət ixracatla məşğul olan firmalara ciddi yardım etməlidir:

1. İxracatçılar mükafatlandırılmalıdırlar. Belə ki, məhsul istehsal edən firmalara və ixracatçılara dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları verilməlidir.

2. İxracata vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir. İxracat üçün istehsal olunan malların bəzilərinin istehsalında istehsal amili kimi idxalat malı istifadə olunur. Ölkədə tətbiq olunan gömrük vergisi həmin istehsal malının qiymətini yüksəldir ki, eyni vəziyyət daxili vergilərə aid olduqda da özünü göstərir. Ona görə də ixracatçıların, qiymət baxımından dünya bazarında rəqabət apara bilmələri üçün bu ağır təsirlərdən azad olunmaları vacib hesab edilir. Bunun üçün isə dövlətlər ixracatçılar üçün vergidən tam azad olunma, verginin aşağı faiz dərəcəsi ilə ödənilməsi istehsal prosesində ödənilmiş daxili vergilərin mal ixrac olunarkən geri qaytarılması kimi tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

3. İstehsal amilləri sahəsində təşviqedicə tədbirlər görülməlidir. İlk növbədə müəssisələrə kapital qoyuluşları ixracat üçün kreditlərin verilməsi kimi tədbirlərdən istifadə edilməlidir. Belə ki ixracat üçün ucuz kreditin böyük əhəmiyyəti vardır. Eyni zamanda ixracat sığortalanmalıdır. Bu zaman ixracat üçün verilən kreditlərin də sığortalanması məqsəduyğun hesab edilir. Digər tərəfdən, ixracat müəssisələri ucuz xammalla təmin edilməli, nəqliyyat xərclərindən onlara güzəşt olunmalı və kadr hazırlığı sahəsində yardım göstərilməlidir.

4. İxracatçılara xarici bazarda mal satışı zamanı dövlət yardım göstərməlidir. Belə tədbirlərə xarici bazarlar haqqında məlumat toplanması, xaricdə xərclərin təşkil olunması, ixracatçı kadrların hazırlanması, məhsulun qablaşdırılmasının dövlət təşkilatları tərəfindən ucuz qiymətlərlə təşkil olunması daxildir.

Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf strategiyası həm təbii iqtisadi şəraiti, həm də dünya dövlətləri ilə rəqabətqabiliyyətli əlaqələrin güclənməsini hesaba almağı da nəzərdə tutur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü (İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə): K.Heydərov, Bakı, 2000.

2. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2015-ci il.

3. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 15 dekabr 2009-cu il.

4. “Xarici sərmayənin müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2006-cı il.

5. Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi, Bakı, Qanun, 2000.
6. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. V., «Hüquq ədəbiyyatı», 2021.
7. Gömrük işi və Dünya İqtisadiyyatının inkişafı: A.Əliyev, Bakı, 2003.
8. Azərbaycan Gömrüyü sabit inkişaf yolunda: Kəmaləddin Heydərov, Bakı, 2005.
9. İqtisadi təhlükəsizlik: Mansur Bərxudadov; Nüsrəddin Məmmədov, Bakı, 2007.
10. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi: Nüsrəddin Məmmədov, Bakı, 2003.
11. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri M.Əliyev, Bakı, 2001.
12. Gömrük işi - İqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik: K.Heydərov, T.İbrahimov, Bakı, 1999.
13. K.F.Heydərov. Gömrük işinin əsasları. V., Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1998-2001. I, IV hissələr.
14. Əliyev A. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri. Bakı, 2001.
15. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları, 2-ci hissə, 1999.

*Pənahov Azər Maarif oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: azer-panahov@mail.ru*

*Quliyev Asiman Aydın oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: asiman.quliyev.1956@mail.ru*

*Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: asif5252@rambler.ru*

MİLLİ MARKA – MİLLİ DƏYƏR: AZƏRBAYCAN AQRAR MƏHSULLARININ BEYNƏLXALQ İDENTİKLİYİ

Giriş

Azərbaycan zəngin təbiəti, münbit torpaqları və qədim kənd təsərrüfatı ənənələri ilə tanınan ölkələrdən biridir. Son illərdə global bazarda artan rəqabət şəraitində milli kənd təsərrüfatı məhsullarının mövqeyini gücləndirmək üçün brend və milli markaların yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (2, səh. 35–49).

Milli markalar Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarda tanınmasına, onların əlavə dəyər qazanmasına və yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Azərbaycan narı, şərabları, fındığı, balı və çayı artıq dünya bazarında öz yerini tutmaqda olan milli brendlərə çevrilməkdədir. Lakin aqrar sahəsində daha geniş

miqyaslı strategiyalar və effektiv marketinq yanaşmaları tətbiq edilməlidir ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları qlobal miqyasda rəqiblərlə mübarizə apararaq yüksək mövqeyə sahib olsun (1).

Məqalədə milli brend yaratmağın Azərbaycan kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyəti, aqrar sahədə mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri araşdırılacaq. Milli markaların gücləndirilməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də mədəni və strateji dəyər daşıyır, çünki, ölkənin beynəlxalq nüfuzuna və ixrac potensialına birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutur və qeyri-neft sektorunun əsas inkişaf istiqamətlərindən hesab edilir. Ölkənin əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları və coğrafi mövqeyi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracı üçün geniş imkanlar yaradır. Son illərdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Aqrar sektorun inkişafına dövlət dəstəyi artmış, fermerlər üçün güzəştli kreditlər, subsidiya proqramları və texniki avadanlıqların alınması üçün yardım mexanizmləri yaradılmışdır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektoru böyük potensiala malikdir və dövlət tərəfindən geniş dəstək görür. Lakin markalaşma, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, texnoloji modernləşmə və suvarma sistemlərinin inkişafı kimi məsələlər bu sektorun daha da güclənməsi üçün prioritet istiqamətlər olmalıdır. Milli kənd təsərrüfatı məhsullarının brendləşdirilməsi və beynəlxalq bazarda tanınması gələcəkdə sektorun inkişafında mühüm rol oynayacaq.

Məqalə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda milli markaların formalaşması və inkişaf dinamikasını araşdırır, güclü marka kimliklərinin yaradılması üçün çətinliklər və imkanları təhlil edir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında brendləşməyə üstünlük veriləcək alt-sektorlar

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru müxtəlif sahələri əhatə edir, lakin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq və milli brendləri formalaşdırmaq üçün bəzi alt-sektorlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Aşağıdakı alt-sektorlar brendləşmə üçün yüksək potensiala malikdir və onların inkişafı Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixrac imkanlarını genişləndirə bilər.

A) Meyvəçilik və bağçılıq

Azərbaycanın münbit torpaqları və iqlimi meyvəçilik üçün əlverişlidir. Meyvəçilik sektoru artıq ixrac üçün mühüm sahəyə çevrilib və brendləşmənin gücləndirilməsi bu sahənin daha da inkişafına kömək edə bilər. Azərbaycanın meyvəçilik və bağçılıq sektorunda son beş ildə (2018–2022) ixrac dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

2018-ci ildə Meyvə və giləmeyvə istehsalı: 1,3 milyon ton, Meyvə ixracı: 500 min tondan çox olmuşdur.

2019-cu ildə Meyvə və giləmeyvə istehsalı: 1,4 milyon ton, Meyvə ixracı: 520 min ton olmuşdur.

2020-ci ildə Meyvə və giləmeyvə istehsalı: 1,5 milyon ton, Meyvə ixracı: 540 min ton olmuşdur.

2021-ci ildə Meyvə və giləmeyvə istehsalı: 1,6 milyon ton, Meyvə ixracı: 560 min ton olmuşdur.

2022-ci ildə Meyvə və giləmeyvə istehsalı: 1,7 milyon ton, Meyvə ixracı: 580 min ton olmuşdur (8).

Statistik məlumatlar göstərir ki, son beş ildə Azərbaycanın meyvə və giləmeyvə istehsalı və ixracı davamlı artım nümayiş etdirib. Xüsusilə, 2018-ci ildən 2022-ci ilə qədər istehsal və ixrac həcmələrində əhəmiyyətli artım müşahidə olunur.

Azərbaycanın meyvə və tərəvəz ixracatı əsasən Rusiya, Avropa İttifaqı ölkələri, Türkiyə, Gürcüstan, Ukraina və s. ölkələrə yönəlmişdir. Həmin ölkələrə pomidor, xiyar, alma, nar, fındıq, üzüm və digər meyvə-tərəvəz məhsulları ixrac olunur. Azərbaycan Meyvə-Tərəvəz İstehsalçıları və İxracatçıları Assosiasiyası (AMTA) sahibkarların fəaliyyətini əlaqələndirmək və ixrac imkanlarını genişləndirmək məqsədi ilə təsis edilmişdir.

Nar – Azərbaycan narı unikal dadı və keyfiyyəti ilə fərqlənir. "Azərbaycan Narı" kimi beynəlxalq brend formalaşdırmaq mümkündür; Fındıq – Azərbaycan dünyanın aparıcı fındıq istehsalçılarından biridir. İtalyan və Türk fındığı ilə rəqabət aparmaq üçün "Azərbaycan Fındığı" brendi gücləndirilməlidir; Üzüm və şərabçılıq – Azərbaycan qədim şərabçılıq ənənələrinə malikdir. Şamaxı, Qəbələ və Göygöl bölgələrinin şərabları beynəlxalq bazarda tanındılmalıdır; Xurma və alma – İsmayılı, Quba və Şəki bölgələrinin meyvələri yüksək keyfiyyətə malikdir və orqanik məhsul kimi bazara çıxı bilər.

Meyvəçilik sektorunda coğrafi göstəricilər (Geographic Indications - GI) tətbiq edilməli və orqanik məhsul sertifikatları alınmalıdır (1).

B) Tərəvəzçilik və ekoloji təmiz məhsullar

Azərbaycanın tərəvəzçilik sektoru daxili bazar üçün vacib olmaqla yanaşı, Rusiya və Avropa bazarına çıxış potensialına malikdir. Pomidor və xiyar – İstixana şəraitində yetişdirilən pomidor və xiyar artıq ixrac edilir, lakin markalaşma və keyfiyyət sertifikatları artırılmalıdır; Kartof və soğan – Dağlıq və dağətəyi bölgələrin məhsulları ekoloji cəhətdən təmiz və yüksək keyfiyyətlidir.

"Orqanik Azərbaycan" brendi yaradılaraq Avropa və Asiya bazarlarına yönəldilməlidir.

C) Heyvandarlıq və süd məhsulları

Azərbaycanın heyvandarlıq sektoru daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, ixrac potensialına malikdir. Qoyun və mal əti – Azərbaycanın qoyunçuluq təsərrüfatları keyfiyyətli məhsul istehsal edir və Halal sertifikatlaşdırma ilə ərəb bazarlarına çıxı bilər. Süd məhsulları və pendirlər – Azərbaycanın müxtəlif pendir növləri (məsələn, Motal pendiri, Qax pendiri, Tərəkəmə pendiri) İtalyan və Fransız pendirləri kimi brendləşdirilə bilər. Azərbaycanın heyvandarlıq sektoru son beş ildə (2020–2024) ixrac potensialını artırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir. Lakin, mövcud məlumatlara əsasən, heyvandarlıq məhsullarının ixracı hələ də məhduddur. Son illərdə heyvandarlıq məhsullarının istehsalında artım müşahidə olunur. Məsələn, qoyun əti, süd və yun istehsalı artmışdır. Heyvandarlıq məhsullarının ixracı hələ də məhdud səviyyədədir. Lakin, işğaldan azad edilmiş ərazilərin təsərrüfat döriyyəsinə qaytarılması ilə bu sahədə istehsalın və müvafiq olaraq ixracın artımı proqnozlaşdırılır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatı döriyyəsinə daxil edilməsi ilə heyvandarlıq sektorunda istehsalın və ixracın artması gözlənilir. Azərbaycanın heyvandarlıq sektoru son beş ildə istehsalını artırmış, lakin ixrac potensialı hələ tam reallaşdırılmamışdır. Gələcəkdə bu sahədə ixracın artması üçün infrastrukturun inkişafı, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi vacibdir. "Azərbaycan Pendiri" brendi yaradılmalı, məhsullar beynəlxalq sərgilərdə tanındılmalıdır.

D) Arıçılıq və bal istehsalı

Şəki, Zaqatala, Lerik, İsmayıllı və Quba balı yüksək keyfiyyəti və təbii tərkibi ilə fərqlənir. Azərbaycan balı beynəlxalq bazarda premium məhsul kimi təqdim oluna bilər. Arı məhsulları (propolis, arı südü, mum) sağlamlıq sektoru üçün əhəmiyyətlidir və əlavə dəyər yaradır. Azərbaycanın arıçılıq və bal istehsalı sektoru son beş ildə əhəmiyyətli dəyişikliklər yaşamışdır. 2019–2023-cü illər üzrə statistik göstəricilərə uyğun, 2019-cu ildə arı ailələrinin sayı: ~500 min, bal istehsalı: ~5.8 min ton; 2020-ci ildə arı ailələrinin sayı: 596,7 min, bal istehsalı: 6 647,2 ton; 2021-ci ildə arı ailələrinin sayı: 625,3 min, bal istehsalı: 6 802,7 ton; 2022-ci ildə arı ailələrinin sayı: 656,1 min, bal istehsalı: 7 445,9 ton; 2023-cü ildə arı ailələrinin sayı: 597,3 min, bal istehsalı: 4 550,0 ton olmuşdur. (8.)

2023-cü ildə arı ailələrinin sayı 9%, bal istehsalı isə 38,9% azalmışdır. Azalma əsasən hava şəraitinin əlverişsiz keçməsi və arıçılıq təsərrüfatlarına subsidiyaların verilməsinin dayandırılması ilə əlaqələndirilir. Statistik göstəricilər arıçılıq sektorunda dövlət dəstəyinin və əlverişli hava şəraitinin əhəmiyyətini vurğulayır. Gələcəkdə bu sahənin inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi vacibdir. "Azərbaycan Balı" brendi yaradılaraq orqanik və coğrafi göstəricili məhsul kimi tanındırılmalıdır.

E) Çayçılıq və bitki çayları

Lənkəran çayı – Azərbaycanın çayçılıq ənənələri var və "Azərbaycan Çayı" brendi inkişaf etdirilməlidir. 2023-cü ildə ümumi çay ixrac: 6,6 milyon dollar dəyərində 731,5 ton (2022-ci illə müqayisədə dəyər baxımından 4,9 milyon dollar, həcm baxımından isə 42,6% azalma) olmuşdur. 2024-cü ilin yanvar-noyabr: 5,998 milyon dollar dəyərində 679,4 ton olmuşdur (8). İqtisadi göstəricilər Azərbaycanda çayçılıq sektorunda istehsalın artdığını, lakin ixracatda bəzi illərdə azalmaların müşahidə edildiyini göstərir. Sektorun inkişafı üçün istehsalın artırılması, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yeni ixrac bazarlarının araşdırılması vacibdir. Dağlıq ərazilərində yetişən dərman bitkiləri Avropa və Asiya bazarlarında böyük tələbat yarada bilər. Azərbaycanın çay və dərman bitkiləri ekoloji və orqanik məhsul kimi markalaşdırılmalıdır.

İ) Pambıqçılıq və tekstil sənayesi

Azərbaycan pambığı tarixi baxımdan keyfiyyəti ilə tanınıb. Ekoloji təmiz və yüksək keyfiyyətli pambıq məhsulları Avropa bazarına yönləndirilə bilər. Azərbaycanda pambıqçılıq ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrindən biridir. Sovet dövründə pambıqçılıq yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, lakin 1990-cı illərdə bu sahədə azalma müşahidə olunmuşdur. Son illərdə dövlətin dəstəyi ilə pambıqçılığın inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, 2018-ci ildə keçirilən pambıqçılığın inkişafına dair respublika müşavirəsində Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, kompleks tədbirlər nəticəsində pambıqçılığın sürətli inkişafına nail olunmuşdur. Tekstil sənayesi müstəqillik dövründə müəyyən tənəzzül yaşamışdır. Lakin son illərdə pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq tekstil sənayesinin dirçəlməsi istiqamətində addımlar atılmışdır. Ölkədə türk sahibkarlar tərəfindən investisiya qoyularaq yaradılmış çoxsaylı tekstil müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir. 2018-ci ildə təqribən 1,2 milyard dollarlıq tekstil məhsulu ixrac edən Özbəkistan bir sıra təşviqedicilərlə 2019-2025-ci illər arasında bu rəqəmi 7 milyard dollara çatdırmağı hədəfləyib. Son illərdə pambıqçılıq və tekstil sənayesində müsbət dinamika müşahidə olunur. Məsələn, 2022-ci ilin yanvar-iyul aylarında qeyri-neft məhsullarının ixracında pambıq məhsulu 133,8 milyon dollar dəyər

siyahıda birinci olmuşdur. Tekstil sənayesi hələ də bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Keyfiyyətsiz məhsul idxalı daxili istehsalı ləngidir, yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Gələcəkdə bu sahələrin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin artırılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması və texnoloji yeniliklərin tətbiqi vacibdir. Ümumilikdə, Azərbaycanın pambıqçılıq və tekstil sənayesi iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Pambıqdan orqanik tekstil və geyim məhsulları hazırlanaraq beynəlxalq bazara çıxarılmalıdır.

J) Quru meyvə və qoz-fındıq məhsulları

Quru meyvələr (quru ərik, quru əncir, kişmiş, quru gavalı) – Azərbaycan meyvələrinin qurudulmuş forması xarici bazarlarda geniş yayılmışdır. Fındıq və qoz məhsulları – Azərbaycanın yüksək keyfiyyətli fındığı və qozu müxtəlif premium məhsullara çevrilə bilər. Azərbaycanın quru meyvə və qoz-fındıq məhsullarının ixracı son illərdə əhəmiyyətli artım nümayiş etdirmişdir. Son 6 ildə Azərbaycanın qoz-fındıq ixracı 64% artmışdır. 2018-ci ildə 21 531 ton ixrac edilən qoz-fındıq məhsulları, 2023-cü ildə 35 326 tona çatmışdır. 2023-cü ildə qoz-fındıq ixracı 8,4% artmışdır. Orta İxrac Qiyməti: 2024-cü ilin ilk 7 ayında 1 kq fındığın orta ixrac qiyməti 10,48 manat olmuşdur ki, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 24% artım deməkdir. Azərbaycan, 2022-2023-cü illərdə 24 min ton qabığı soyulmuş fındıq istehsal edərək, dünya istehsalının 4%-ni təmin etmiş və qlobal istehsalçılar arasında 4-cü yerdə qərarlaşmışdır.

2020-ci ildə Azərbaycan müxtəlif quru meyvə məhsulları idxal etmişdir. Qurudulmuş üzüm: 3 027,9 ton (5,53 milyon ABŞ dolları dəyərində), qurudulmuş ərik: 1 237,8 ton (2,50 milyon ABŞ dolları dəyərində), qurudulmuş qara gavalı: 370,3 ton (0,69 milyon ABŞ dolları dəyərində), qurudulmuş alma: 44,7 ton (0,10 milyon ABŞ dolları dəyərində), digər qurudulmuş meyvələr: 1 316,6 ton (2,19 milyon ABŞ dolları dəyərində) olmuşdur (8).

Azərbaycanın qoz-fındıq məhsulları əsasən Rusiya, Almaniya, İtaliya, İsveçrə, Çexiya və Polşa kimi ölkələrə ixrac olunur. Quru meyvə ixracatı ilə bağlı spesifik məlumatlar məhdudd olsa da, Azərbaycanın quru meyvə məhsulları ənənəvi olaraq Rusiya, Türkiyə Gürcüstan və Avropa ölkələrinə ixrac olunur və ixrac edilən məhsullar arasında qurudulmuş ərik, üzüm, alma və digər meyvələr yer alır. Azərbaycanda quru meyvə və qoz-fındıq məhsullarının ixracı ilə məşğul olan bir sıra şirkətlər fəaliyyət göstərir.

Qoz-Fındıq İxracatçılarına Azərstar LLC (Azərbaycanın aparıcı fındıq istehsalçılarından və ixracatçılarından biridir. Şirkət yüksək keyfiyyətli fındıq məhsulları ilə beynəlxalq bazarlarda tanınır.); Balhazal LLC (Fındıq istehsalı və ixracı sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərdən biridir. Məhsulları əsasən Avropa bazarlarına ixrac olunur.); Gilan Agricultural Group (Kənd təsərrüfatı sektorunda geniş fəaliyyət göstərən bu qrup, fındıq istehsalı və ixracı ilə də məşğuldur.) misal göstərmək olar.

Quru Meyvə İxracatçılarına Az-Granata MMC (Meyvə emalı və quru meyvə istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən şirkət, məhsullarını həm daxili, həm də xarici bazarlara təqdim edir.); Aznar CJSC (Nar məhsulları ilə yanaşı, quru meyvə istehsalı və ixracı ilə də məşğul olan şirkətlərdəndir.); Gədəbəy Konserv Zavodu (Müxtəlif

meyvə və tərəvəz məhsullarının emalı və qurutması ilə məşğuldur, məhsullarını həm yerli, həm də xarici bazarlara ixrac edir.) qeyd edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda quru meyvə və qoz-fındıq ixracı ilə məşğul olan şirkətlərin sayı ildən-ilə artır və onların məhsulları beynəlxalq bazarlarda getdikcə daha çox tanınır.

Potensialın reallaşdırılması üçün ixrac bazarlarının araşdırılması və məhsul keyfiyyətinin artırılması vacibdir.(6) Azərbaycanın qoz-fındıq ixracı son illərdə əhəmiyyətli artım göstərmiş və ölkə dünya bazarında mühüm mövqə qazanmışdır. Quru meyvə sektorunda isə ixrac potensialının tam reallaşdırılması üçün əlavə tədbirlərə ehtiyac vardır. "Azərbaycan Quru Meyvələri" brendi yaradılmalı, quru meyvələr Avropa və Asiya bazarlarına təqdim olunmalıdır.

Milli brendləşməni inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

"Made in Azerbaijan" brendi altında fərqli kənd təsərrüfatı məhsulları tanındırılmalıdır. Coğrafi göstəricilər və beynəlxalq orqanik sertifikatlaşdırma (EU Organic, USDA Organic) alınmalıdır. Rəqəmsal marketing və e-ticarət platformaları (Amazon, Alibaba, Etsy) vasitəsilə məhsullar xarici bazarlara çıxarılmalıdır. Fermerlərə markalaşma və ixrac strategiyaları üzrə təlimlər təşkil edilməlidir. Kənd təsərrüfatı turizmi (aqroturizm) inkişaf etdirilərək brendləşməyə dəstək verilməlidir (7, səh.12-22).

Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixrac potensialını tam reallaşdırmaq üçün meyvəçilik, heyvandarlıq, çayçılıq, arıçılıq və pambıqçılıq kimi sahələrdə brendləşmə strategiyası hazırlanmalıdır. Həm yerli fermerlərin gəlirini artıracaq, həm də Azərbaycanın dünya bazarında kənd təsərrüfatı sahəsində tanınmasına kömək edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənov, M. (2021). *Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanları və brendləşməsi problemləri*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, R., & Quliyev, A. (2022). Made in Azerbaijan strategiyasının kənd təsərrüfatı məhsullarına təsiri. *Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, (2), 35–49.
3. Герасименко, М. В. (2020). *Брендинг агропродовольственной продукции: теория и практика*. Москва: Издательство РАН.
4. Кочетов, А. П. (2021). Национальные бренды в сельском хозяйстве: маркетинговые подходы. *Экономика сельского хозяйства России*, (4), 20–33.
5. Kotler, P., & Gertner, D. (2002). Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective. *Journal of Brand Management*, 9(4–5), 249–261. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540076>
6. Anholt, S. (2005). *Brand new justice: How branding places and products can help the developing world* (2nd ed.). Oxford: Butterworth-Heinemann.
7. Tregear, A., Arfini, F., Belletti, G., & Marescotti, A. (2007). Regional foods and rural development: The role of product qualification. *Journal of Rural Studies*, 23(1), 12–22. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.09.010>
8. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>

*Qurbanov Tariyel Müsəllim oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: tariyel188@mail.ru*

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TSİKLİK İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan iqtisadiyyatının tsiklik inkişafı dedikdə, onun müxtəlif dövrlərdə artım və eniş mərhələlərindən keçməsi nəzərdə tutulur. İqtisadi tsikllər adətən dörd əsas fazadan ibarət olur: yüksəliş, pik, eniş və böhran. Bu fazalar iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyətinə təsir edən daxili və xarici amillərdən asılı olaraq dəyişir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı da tarixi baxımdan bu tsiklik proseslərə məruz qalmışdır. Müstəqillik illərində ölkənin iqtisadiyyatı müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində keçid dövrünün çətinlikləri ilə üzləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül mərhələsində idi. Lakin, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadiyyatın yüksəliş fazasına keçməsinə səbəb oldu.

2000-ci illərin əvvəllərində neft gəlirlərinin artması Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli artımına şərait yaratdı. Bu dövrdə iqtisadi artım tempi yüksək idi və ölkənin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Lakin, 2014-cü ildə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması iqtisadiyyatda eniş mərhələsinin başlamasına gətirib çıxardı.

İqtisadi tsiklik inkişaf yalnız neft sektorundan asılı deyil. Qeyri-neft sektorunun inkişafı da iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırmaq üçün vacibdir. Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasını həyata keçirməklə tsiklik dalğalanmaların təsirini azaltmağa çalışır. Aqrar sektorun, sənayenin və turizmin inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları bu məqsədə xidmət edir.

Maliyyə və bank sektoru da iqtisadi tsiklik inkişafın tərkib hissəsidir. Məsələn, kredit faizlərinin yüksəlməsi və ya azalması, investisiya axınlarının dəyişməsi iqtisadi artım tempinə təsir göstərir. Eyni zamanda, pandemiya və qlobal iqtisadi böhranlar kimi amillər də tsiklik prosesləri daha da dərinləşdirə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatı post-pandemiya dövründə bərpa mərhələsinə daxil olmuşdur. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar qeyri-neft sektorunun inkişafına və iqtisadi stabilliyin təmin olunmasına yönəlmişdir. İnfrastruktur layihələri, azad iqtisadi zonaların yaradılması və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi iqtisadiyyatın tsiklik inkişafının idarə olunmasına kömək edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tsiklik inkişafı onun müxtəlif mərhələlərdən keçdiyini göstərir. Neft amili, qlobal iqtisadi şərait, dövlət siyasəti və innovativ texnologiyaların tətbiqi iqtisadi tsikllərin intensivliyini müəyyənləşdirən əsas faktorlardır. Bu proseslərin elmi əsaslarla təhlil edilməsi və düzgün iqtisadi strategiyaların tətbiqi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edə bilər.

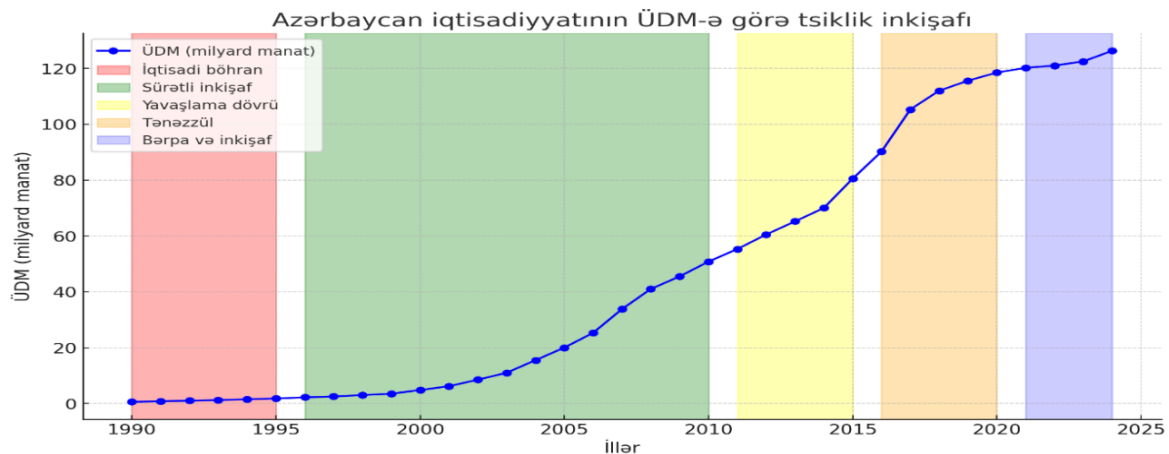
1990-2024-cü illər üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının 34 ili üçün tsiklik inkişafı müxtəlif yanaşmalarla xarakterizə etmək olar (bax qrafik 1).

Qrafik 1-in məlumatlarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatının 1990–2024-cü illər arasındakı tsiklik inkişaf mərhələləri aşağıdakı kimi olacaqdır.

- 1990–1995: Keçid dövrü və iqtisadi böhran;
- 1995–2010: Neft gəlirləri hesabına sürətli iqtisadi artım;
- 2010–2015: Artımın yavaşlaması və stabilləşmə dövrü;
- 2015–2020: Neftin ucuzlaşması və iqtisadi sabitlik;
- 2020–2024: Pandemiya sonrası bərpa və iqtisadi diversifikasiya.

Qrafik 1.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tsiklik inkişaf mərhələləri (1990–2024)

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilib.

1. Qırmızı zona (1990–1995) – İqtisadi böhran dövrü

Səbəb:

- SSRİ-nin dağılması ilə bağlı Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatına daxil olması.
- Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dayanması və ticarət əlaqələrinin pozulması.
- Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində iqtisadi resursların səmərəsiz istifadəsi.

Nəticə:

- ÜDM-in kəskin azalması, inflyasiya və işsizlik səviyyəsinin yüksəlməsi.
- Azərbaycan iqtisadiyyatı ən aşağı nöqtəyə çatır.

2. Yaşıl zona (1996–2010) – Sürətli inkişaf dövrü

Səbəb:

- 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması.
- Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və struktur islahatların aparılması.
- Neft gəlirlərinin artması və dövlət büdcəsinin güclənməsi.

Nəticə:

- ÜDM-də sürətli artım, infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi.
- Sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsi və yoxsulluq səviyyəsinin azalması.
- Azərbaycanın beynəlxalq bazarlara inteqrasiyası.

3. Sarı zona (2010–2015) – Artımın yavaşlaması

Səbəb:

- Neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi artımın məhdudlaşması.

- Qeyri-neft sektorunun inkişafında ləngimələr.
- İstehlak bazarlarında tələbatın nisbətən azalması.

Nəticə:

- İqtisadi artım templərinin yavaşlaması.
- Dövlətin yeni iqtisadi islahatlar strategiyası axtarışında olması.

4. Narıncı zona (2015-2020) – İqtisadi sabitlik dövrü

Səbəb:

- 2014-cü ildə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması.
- Azərbaycanın neft gəlirlərindən asılı olması və iqtisadi diversifikasiyanın zəif olması.
- Devalvasiya nəticəsində milli valyutanın dəyərinin düşməsi.

Nəticə:

- Maliyyə sektorunda ki qismən çətinliklər.
- Dövlətin iqtisadi sabilliyi qorumaq üçün yeni tədbirlər görməsi.

5. Mavi zona (2020-2024) – Pandemiyadan sonra bərpa və inkişaf

Səbəb:

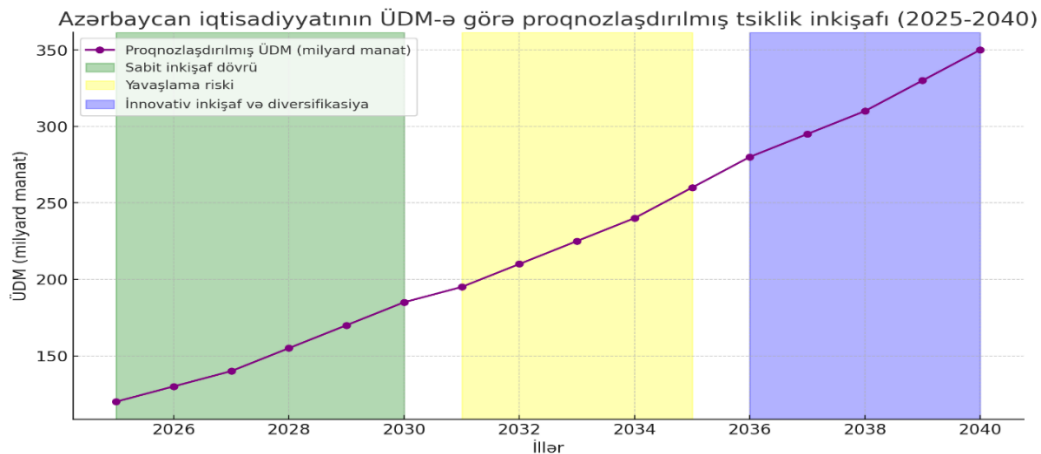
- COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata təsiri və ölkədə iqtisadi aktivliyin zəifləməsi.
- Dövlətin iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi islahatlar.
- Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilməsi və yeni investisiya imkanlarının yaranması.

Nəticə:

- Qeyri-neft sektorunda canlanma.
- İnfrastrukturun yenidən qurulması və kənd təsərrüfatının inkişafı.
- ÜDM-in tədricən artması və iqtisadi sabitliyin bərpa olunması.

Qrafik 2.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tsiklik inkişaf proqnozu 2025-2040-cı illər.

Mənbə: Qrafik AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib.

Təqdim olunmuş qrafikə görə:

- **2025-2030 (Yaşıl zona):** Sabit inkişaf dövrü – ÜDM-in tədricən artması gözlənilir.
- **2031-2035 (Sarı zona):** Yavaşlama riski – qlobal iqtisadi şərtlər və daxili islahatların sürətindən asılı olacaq.

- **2036-2040 (Mavi zona):** İnnovativ inkişaf və diversifikasiya – qeyri-neft sektorunun güclənməsi və yeni texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması.

Göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının 2025-2040-cı illər üçün proqnozlaşdırılmış inkişafı müxtəlif tsiklik mərhələləri əhatə edir. Bu dövr ərzində iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələri qeyri-neft sektoru, investisiyalar, innovativ texnologiyalar və infrastruktur layihələri olacaq. Qrafikdə verilən məlumatlar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatı əvvəlcə sabit artım dövrünü yaşayacaq, daha sonra müəyyən yavaşlama riski ilə qarşılaşacaq və nəhayət, innovativ inkişaf mərhələsinə daxil olacaq.

İlkin mərhələ 2025-2030-cu illəri əhatə edir və iqtisadiyyatın sabit inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə ÜDM-in əsas artım mənbələri qeyri-neft sektoru və infrastruktur layihələri olacaq. Xüsusilə kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm sektorlarına qoyulan investisiyalar iqtisadi artımı dəstəkləyəcək. Qarabağ bölgəsinin iqtisadi potensialının reallaşdırılması əlavə iqtisadi dəyər yaradacaq və yeni iş yerlərinin açılmasına töhfə verəcək. Dövlətin apardığı islahatlar və xarici investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi sabitliyi gücləndirəcək.

2031-2035-ci illər aralığında isə iqtisadiyyatın artım tempində yavaşlama riski müşahidə oluna bilər. Neft sektorunun gəlirlərinin azalması və qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliklər bu prosesə təsir edə bilər. Maliyyə sektorunda aparılan islahatların effektivliyi və dövlətin strateji qərarları iqtisadi dayanıqlığın qorunmasında həlledici rol oynayacaq. Əgər qeyri-neft sektoru yetərinə inkişaf etdirilməzsə, iqtisadi artımın tempində azalma baş verə bilər. Eyni zamanda, inflyasiya və dövlət borcunun idarə olunması vacib faktor kimi önə çıxacaq.

2036-2040-cı illərdə isə Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ inkişaf və diversifikasiya mərhələsinə keçidi gözlənilir. Bu dövrdə qeyri-neft sektoru iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək. Xüsusilə texnologiya və startap ekosistemi inkişaf edəcək, rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu artacaq. Xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və bərpa olunan enerji sektorunun gücləndirilməsi ölkənin iqtisadi dayanıqlığını artıracaq. Dövlətin iqtisadiyyatda rolu nisbətən azalacaq və özəl sektorun payı artacaq.

Ümumilikdə, proqnozlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2025-2040-cı illər ərzində üç əsas tsiklik mərhələdən keçəcək. İqtisadi artımın davamlı olması üçün qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş strategiyaların uğurlu icrası vacib olacaq. Dövlətin apardığı islahatlar və innovasiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın uzunmüddətli perspektivdə sabit və dinamik inkişafını təmin edəcək. 2040-cı ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatı daha çox rəqəmsallaşmış, innovasiyalara əsaslanan və dayanıqlı bir modelə keçmiş olacaq.

Təqdim olunmuş qrafikdə ÜDM-in proqnozlaşdırılması əsasən aşağıdakı mənbə və yanaşmalara görə müəyyən edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi və Mərkəzi Bankının strateji sənədləri - İqtisadi inkişaf strategiyaları, 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası və makroiqtisadi proqnozlar.

2. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları - Ötən illərin ÜDM göstəricilərinə əsasən trend analizi aparılıb.

3. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatlarının proqnozları - Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) və Asiya İnkişaf Bankı kimi qurumların Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı açıqladığı makroiqtisadi proqnozlar.

4. Qlobal Enerji və neft qiymətləri trendləri - Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sektorunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, gələcək illərdə enerji sektorunda baş verə biləcək dəyişikliklər qiymətləndirilib.

5. İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı rəsmi strategiyalar - Qeyri-neft sektorunun inkişafı və alternativ enerji mənbələrinə keçidlə bağlı rəsmi dövlət planları nəzərə alınıb.

6. Ötən dövrlərin iqtisadi tsiklik trendləri - 1990-2024-cü illər arasında Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhran, artım və sabitləşmə dövrləri analiz edilərək proqnoz metodlarına tətbiq edilib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Dünya Bankının “Qlobal İqtisadi Perspektivlər” (Global Economic Prospects) hesabatı. 2024. <https://www.economy.gov.az/az/post/1452/dunya-bankinin-qlobal-iqtisadi-perspektivler-hesabatinin-teqdimati-kecirilib>

2. İqtisadiyyat Nazirliyi. İllər üzrə iqtisadi göstəricilər. <https://www.economy.gov.az/az/page/iqtisadiyyat/esas-iqtisadi-gostericiler>

3. AR Dövlət Statistika Komitəsi. Milli hesablar sistem göstəriciləri. <https://www.economy.gov.az/az/page/iqtisadiyyat/esas-iqtisadi-gostericiler>

4. Mərkəzi Bank. Makroiqtisadi statistika. <https://www.cbar.az/page-41/macro-economic-indicators>

*Fətəliyeva Aygün Xeyrulla qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: fataliyeva.aygun@mail.ru*

KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ ÇƏKİSİNİN AZALDILMASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏR

Kölgə iqtisadiyyatının çəkisinin azaldılması üçün müxtəlif ölkələr tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq təcrübələr çoxşaxəli yanaşmalarla xarakterizə olunur. Bu strategiyalar şəffaflığı artırmaq, vergi sistemlərini təkmilləşdirmək və qanunsuz iqtisadi fəaliyyətləri minimuma endirmək məqsədi daşıyır.

Kölgə iqtisadiyyatı, vergidən yayınma, qeydiyyatsız əmək fəaliyyəti, qanunsuz ticarət və xidmətlər kimi dövlətin rəsmi iqtisadi nəzarətindən kənarda qalan fəaliyyətlərdən ibarətdir. Bu fəaliyyətlər ölkələrin gəlirlərini azaldır, iqtisadiyyatın şəffaflığını məhdudlaşdırır və sosial bərabərsizliyi artırır. **Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO)** məlumatına görə, dünya üzrə işçilərin təxminən **60%-i qeyri-rəsmi iqtisadiyyatda çalışır**. **Avropa Komissiyası** 2020-ci ildə Avropada kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-də payını təxminən **12-15% [1]** olaraq qiymətləndirmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici daha yüksəkdir: məsələn, **Nigeriya** və **Hindistanda** kölgə iqtisadiyyatı ÜDM-in **40%-dən çoxunu** təşkil edir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəyə baxdıqda fərqli təhlil və qiymtləndirmələrin olduğunu görürük. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi. Kölgə iqtisadiyyatını azaltmaq üçün vergi sistemlərinin sadələşdirilməsi və rəqabət qabiliyyə-

tinin artırılması əsas istiqamətlərdən biridir. Bu istiqamətdə Estoniya və Gürcüstan təcrübələrini xüsusi ilə qeyd edə bilərik. **Estoniya:** Sadələşdirilmiş vergi siyasəti tətbiq etməklə kölgə iqtisadiyyatının çəkisini **2010-cu ildəki 19%-dən 2020-ci ildə 12%-ə [2]** qədər azaldıb. Elektron vergi bəyannamələri və rəqəmsal idarəetmə bu sahədə mühüm rol oynayıb.

a) Elektron vergi sistemlərinin yaradılması üzrə əsas nəticələr: 2000-ci illərin ortalarından etibarən Estoniya **elektron hökumət** sistemlərinə ciddi sərmayə yatırmağa başladı. Elektron vergi bəyannaməsi platforması yaradıldı ki, bu da vətəndaşlara və şirkətlərə öz vergilərini onlayn şəkildə bəyan etmək imkanı verdi. Vergi bəyannamələrinin **98%-i artıq rəqəmsal formada təqdim edilir**, bu da prosesin şəffaflığını təmin edir və vergidən yayınma hallarını azaldır.

b) Sadələşdirilmiş vergi siyasətinin yürüdülməsi üzrə əsas nəticələr: Estoniyada sadə və ədalətli **gəlir vergisi sistemi** tətbiq edildi. Həm fərdi şəxslər, həm də şirkətlər üçün eyni səviyyəli sabit gəlir vergisi (20%) müəyyən olundu. Kapitaldan əldə edilən gəlir vergidən azad edildi ki, bu da investisiya mühitini stimullaşdırdı.

c) Nağdsız iqtisadiyyatın təşviqi üzrə əsas nəticələr: Nağdsız ödənişləri artırmaq məqsədilə hökumət POS terminalları, rəqəmsal bankçılıq xidmətləri və elektron ödəniş sistemlərinin inkişafını dəstəklədi. 2020-ci ilə qədər nağdsız əməliyyatların səviyyəsi ümumi ödənişlərin **90%-ni** təşkil edirdi.

d) Yoxlamaların avtomatlaşdırılması üzrə əsas nəticələr: Elektron sistemlər vasitəsilə vergi ödəyiciləri üzərində avtomatik yoxlamalar aparıldı, bu da insan faktorunu və korrupsiya riskini azaltmaqla vergi daxilolmaları artdı, bu da dövlət büdcəsinin dayanıqlığını gücləndirdi. Xüsusən qeyd edilməlidir ki, elektron hökumət sistemləri Estoniyanı dünyada **rəqəmsal lider** ölkələrdən birinə çevirdi. Bu model digər ölkələr üçün nümunə kimi qəbul edilir.

Gürcüstanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində vergi dərəcələrinin azaldılması və vergi ödəyicilərinə dəstək mexanizmləri ilə kölgə iqtisadiyyatı 35%-dən 20%-ə qədər azaldılıb. Vergi sistemlərinin mürəkkəbliyi vergidən yayınmaya səbəb olur. Sadə və rəqəmsal həllər tətbiq etməklə insanlar rəsmi iqtisadiyyatın bir hissəsi olmağa təşviq edirlər. 2000-ci illərin əvvəllərində Gürcüstanın kölgə iqtisadiyyatı ÜDM-in təxminən **35%-ni [3]** təşkil edirdi. Sistemli korrupsiya, yüksək vergi dərəcələri və mürəkkəb prosedurlar qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərin artmasına səbəb olurdu.

a) Vergi dərəcələrinin sadələşdirilməsi və azaldılması üzrə əsas nəticələr: **2005-ci ildə vergi islahatları** həyata keçirildi. Vergi növlərinin sayı 21-dən 6-ya endirildi. Şirkətlərin mənfəət vergisi **20%-dən 15%-ə**, fərdi gəlir vergisi isə **25%-dən 20%-ə** endirildi [3]. 2017-ci ildə "**Estoniya modeli**"nə uyğun mənfəət vergisi sistemi tətbiq edildi. Bu sistemə əsasən, yalnız bölüşdürülən mənfəət vergiyə cəlb olunur, reinvestisiya edilən mənfəət isə vergidən azaddır.

b) Rəqəmsal vergi bəyannamələri: vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsində rəqəmsal sistemlər tətbiq edildi ki, bu da prosedurları xeyli asanlaşdırdı və şəffaflığı artırdı. Vergi ödəyiciləri üçün "**Bir pəncərə**" xidməti yaradıldı.

c) Antikorrupsiya tədbirləri: korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün sərt qanunlar qəbul edildi və şəffaflıq təmin edildi. Dövlət məmurları ilə biznes subyektləri arasında əlaqələr minimuma endirildi.

d) Vergi ödəyicilərinə dəstək: dövlət vergi ödəyicilərinə təlimlər, konsultasiyalar və rəqəmsal vasitələr təqdim edərək rəsmi iqtisadiyyata keçidi təşviq etdi.

e) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə güzəştlər təqdim edildi.

Həm Estoniya, həm də Gürcüstan kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizədə uğurlu yanaşmalar ortaya qoyublar. Hər iki ölkənin təcrübəsi göstərdi ki, **rəqəmsal transformasiya** və şəffaflıq kölgə iqtisadiyyatını azaldan əsas vasitələrdir. **Vergi siyasətinin sadələşdirilməsi** və daha aşağı vergi dərəcələri vətəndaşları və müəssisələri rəsmi iqtisadiyyata inteqrasiya etməyə həvəsləndirir. Hökumət və biznes sektoru arasında etibarlı əlaqələrin qurulması iqtisadi fəaliyyətləri qanuni çərçivəyə salmaq üçün vacibdir. Bu modellərin digər ölkələr, o cümlədən Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar tərəfindən öyrənilib tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

2. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi. Elektron hökumət sistemləri şəffaflığın artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətdə İsveç və Hindistanın təcrübəsini xüsusi ilə qeyd edə bilərik. İsveç iqtisadiyyatı, şəffaflıq və rəsmi iqtisadi fəaliyyətlər sahəsində dünyada liderlərdən biridir. 2020-ci il göstəricilərinə əsasən, İsveçdə kölgə iqtisadiyyatının çəkisi ÜDM-in cəmi **5.8%-ni** təşkil edir [4]. Bu, global miqyasda ən aşağı göstəricilərdən biridir. İqtisadiyyatın şəffaflığı və kölgə iqtisadiyyatının bu qədər aşağı səviyyədə olması bir sıra mütərəqqi islahatların və texnoloji həllərin nəticəsidir.

a) Nağdsız iqtisadiyyatın təşviqi üzrə əsas nəticələr. İsveç kölgə iqtisadiyyatını azaltmaq üçün əsas diqqəti **nağdsız ödəniş sistemlərinin genişləndirilməsinə** yönəldib. İsveçdə ən populyar rəqəmsal ödəniş tətbiqlərindən biri **Swish**-dir. Banklar tərəfindən yaradılan bu tətbiq vasitəsilə ödənişlər anı olaraq həyata keçirilir. İsveçdə gündəlik alış-verişlərin **80%-dən çoxu kart və ya mobil ödənişlər vasitəsilə** edilir. Nağd puldan istifadənin azaldılması əməliyyatların izlənməsini asanlaşdırır və vergidən yayınma riskini azaldır. İsveç hökuməti nağdsız əməliyyatlara keçidi təşviq etmək üçün rəqəmsal infrastrukturunu gücləndirib və biznesləri nağdsız ödənişlər qəbul etməyə həvəsləndirib.

b) Elektron vergi sistemləri üzrə əsas nəticələr. İsveç vergi ödəyicilərinə sadə və şəffaf prosedurlar təklif edir. İsveçdə bütün vergi bəyannamələri onlayn platformalar vasitəsilə təqdim edilir. Vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyəti bu xidmətdən istifadə edir, bu da səhvləri və korrupsiya riskini minimuma endirir. Elektron sistemlər vasitəsilə əməliyyatlar avtomatik olaraq izlənilir və yoxlanılır. Bu yanaşma vergi ödəmələrində şəffaflığı artırır.

c) Hüquqi tənzimləmələrin effektivliyi üzrə əsas nəticələr. İsveçdə qanunların ciddi şəkildə tətbiqi və şəffaf idarəetmə kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin əsasını təşkil edir. Vergidən yayınma və qeyri-qanuni fəaliyyətlər ciddi şəkildə cəzalandırılır. Bu tədbirlər qanuni çərçivədə fəaliyyət göstərməyə stimulyar yaradır. Dövlət qurumları, biznes sektoru və ictimai təşkilatlar arasında sıx əməkdaşlıq şəffaflığın artırılmasında mühüm rol oynayır.

d) Sosial mədəniyyət və maarifləndirmə üzrə əsas nəticələr. İsveçdə vergilərin əhəmiyyətinə dair ictimai şüur yüksək səviyyədədir. Vergi ödəmək vətəndaşların məsuliyyəti kimi qəbul edilir. **Maarifləndirmə kampaniyaları:** hökumət mütəmadi olaraq vətəndaşlara vergi ödəməyin cəmiyyətə töhfəsini vurğulayan maarifləndirmə kampani-

yaları təşkil edir. İsveç hökuməti topladığı vergiləri vətəndaşların rifahını artıran xidmətlərə, məsələn, pulsuz səhiyyə və təhsil sistemlərinə yatırır. Bu, cəmiyyətdə vergi ödəməyə pozitiv yanaşmanı gücləndirir.

Hindistan: 2016-cı ildə nağdsız iqtisadiyyatı təşviq etmək üçün demonetizasiya tədbiri tətbiq edildi. Bununla nağdsız ödənişlərin həcmi **10%-dən 25%-ə** qədər artdı [5]. 2016-cı ildə Hindistan hökuməti ölkədə kölgə iqtisadiyyatının və qeyri-leqal fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün ciddi bir addım ataraq demonetizasiya tədbirini həyata keçirdi. Bu qərar çərçivəsində 500 və 1000 rupilik əsginaslar dövriyyədən çıxarıldı. Hökumətin məqsədi saxta pulun yayılmasının qarşısını almaq, vergidən yayınma hallarını azaltmaq və nağdsız iqtisadiyyatı təşviq etmək idi. Bu proses nəticəsində əhali köhnə əsginasları banklara təhvil verməyə və bank hesablarına depozit qoymağa məcbur oldu. Demonetizasiya rəqəmsal ödənişlərin genişlənməsini dəstəklədi. Xüsusilə **Paytm, BHIM (Bharat Interface for Money)** və digər rəqəmsal platformalar sürətlə populyarlaşdı. Bank hesabı olmayan milyonlarla insan üçün "Jan Dhan Yojana" proqramı vasitəsilə yeni hesablar açıldı. Bu da əhalinin maliyyə sisteminə inteqrasiyasını artırdı. Hökumət, rəqəmsal ödəmələrə güzəştlər və stimullar tətbiq edərək elektron ödənişlərin istifadəsini təşviq etdi. Nəticədə, demonetizasiyadan əvvəl ümumi əməliyyatların təxminən 10%-i nağdsız həyata keçirilirdisə, bu rəqəm 2018-ci ilə qədər 25%-ə yüksəldi. Unified Payments Interface (UPI) sisteminin tətbiqi ilə rəqəmsal əməliyyatlar hər il yüzlərlə faiz artım göstərdi. Demonetizasiya qısa müddətli təsirlər də yaratdı. Kiçik bizneslər və qeyri-formal sektor, xüsusilə də nağd ödənişlərdən asılı olan müəssisələr ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdi. Bundan əlavə, kənd ərazilərində rəqəmsal texnologiyaların əlçatanlığı və maliyyə savadlılığı kifayət qədər yüksək olmadığı üçün bəzi bölgələrdə adaptasiya prosesi çətin keçdi. Bank və rəqəmsal ödəmə platformalarının infrastrukturunda yüklənmə müşahidə edildi. Uzunmüddətli perspektivdə demonetizasiya Hindistan iqtisadiyyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Kölgə iqtisadiyyatının çəkisi azaldı, vergi daxilolmaları artdı və əməliyyatların şəffaflığı yüksəldi. Hindistan rəqəmsal ödəmələr sahəsində global liderlərdən birinə çevrildi. Bununla yanaşı, bu proses göstərdi ki, iri miqyaslı iqtisadi tədbirlər geniş ictimai maarifləndirmə və texnoloji dəstəklə müşayiət edilməlidir. Demonetizasiya Hindistan üçün həm bir çağırış, həm də iqtisadi modernləşmə istiqamətində böyük bir addım oldu.

Azərbaycan üçün Estoniya və Hindistanın kölgə iqtisadiyyatının azaldılması üzrə təcrübələrindən mühüm nümunələr götürmək olar. Estoniya rəqəmsal idarəetmə və sadələşdirilmiş vergi sistemi ilə kölgə iqtisadiyyatını uğurla azaltmışdır. Elektron hökumət sistemi vasitəsilə vergi bəyannamələrinin tam rəqəmsallaşdırılması və vətəndaşların maliyyə əməliyyatlarının şəffaf şəkildə izlənilməsi bu prosesdə əsas rol oynamışdır. Azərbaycan da Estoniyanın modelini tətbiq edərək elektron vergi sistemini daha da təkmilləşdirə və rəqəmsal idarəetmə vasitələri ilə şəffaflığı artırmaqla bilər. Bunun üçün rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş vergi qaydalarının tətbiqi, həmçinin elektron hökumət xidmətlərinə çıxışın daha əlçatan edilməsi vacibdir.

Hindistan təcrübəsi isə nağdsız iqtisadiyyatın təşviqinə əsaslanır. Demonetizasiya tədbiri sayəsində rəqəmsal ödənişlər kütləvi şəkildə artmış və kölgə iqtisadiyyatının payı

azalmışdır. Azərbaycan Hindistanın bu modelindən öyrənərək nağdsız ödəniş sistemlərini genişləndirə, rəqəmsal ödəmə tətbiqlərinin daha geniş istifadəsini təşviq edə bilər. Bunun üçün rəqəmsal maliyyə savadlılığını artırmaq, xüsusilə kənd yerlərində rəqəmsal texnologiyalara çıxışı asanlaşdırmaq və elektron ödənişlər üçün müəyyən güzəştlər və stimullar tətbiq etmək mümkündür. Bu yanaşmalar iqtisadiyyatın şəffaflığını artırmaqla yanaşı, vergitutma bazasını genişləndirərək dövlət büdcəsinə daha çox daxilolma təmin edə bilər.

Ümumilikdə, Azərbaycan hər iki ölkənin uğurlu yanaşmalarından istifadə edərək rəqəmsal texnologiyalar və nağdsız iqtisadiyyata keçid vasitəsilə kölgə iqtisadiyyatının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Bu, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və sosial rifahın artmasına töhfə verə bilər.

3. Maarifləndirmə və təhsil üzrə qabaqcıl ölkələrin təcrübələri. Bu istiqamətdə Almaniya və Türkiyəni misal göstərə bilərik. Almaniya hökuməti "Vergi ödəyicilərinin hüquqları" kampaniyası ilə vətəndaşların hüquq və vəzifələrini anladır. Bu təşəbbüs rəsmi iqtisadiyyatın çəkisini artırmağa nail olmuşdur. Almaniya hökumətinin "Vergi ödəyicilərinin hüquqları" kampaniyası rəsmi iqtisadiyyatın gücləndirilməsində və vətəndaşların dövlətlə daha şəffaf münasibət qurmasında mühüm rol oynamış təşəbbüslərdən biridir. Bu kampaniya, əsasən, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrini açıqlamaq, onlara aid maliyyə prosedurlarını sadələşdirmək və bu prosesdə qarşılaşa biləcəkləri çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədini daşıyır. Kampaniyanın əsas istiqamətlərindən biri vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi olub. Hökumət vergi proseslərinin şəffaf və sadə olduğunu göstərməklə, vətəndaşların dövlətə inamını artırmağa çalışmışdır. Bunun üçün müxtəlif ictimai maarifləndirmə tədbirləri, vebinarlar, rəqəmsal platformalarda təlimatlar və hüquqi məsləhət xidmətləri təşkil edilmişdir. Vergi ödəyicilərinə vergi bəyannamələrinin necə doldurulacağı, ödəmə cədvəllərinin hansı qaydada hazırlanacağı və dövlətin təqdim etdiyi güzəştlər barədə ətraflı məlumatlar təqdim olunmuşdur. Kampaniya çərçivəsində Almaniya hökuməti, vergi ödəyicilərinin dövlətə olan vəzifələrini izah etməklə yanaşı, onların hüquqlarını da önə çıxarmışdır. Vətəndaşların vergi orqanlarına sorğu göndərmək, yanlış hesabatlarla bağlı mübahisə etmək və hüquqi dəstək almaq hüququ olduğu vurğulanmışdır. Bu yanaşma vətəndaşlarda dövlət qarşısında məsuliyyət hissini artırmaqla yanaşı, onlara güvən hissi də aşılammışdır. Bu kampaniyanın iqtisadi təsirləri də nəzərəcarpacaq dərəcədə olmuşdur. Vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrini daha yaxşı başa düşməsi onların rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərə qoşulmasını təşviq etmişdir. Bunun nəticəsində, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmi azalmış, dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin ümumi miqdarı isə artmışdır. Həmçinin, vətəndaşlarla dövlət arasında maliyyə sahəsində şəffaf münasibətlərin qurulması vergi sisteminə olan etibarını gücləndirmişdir.

Almaniyanın bu təşəbbüsü göstərir ki, vergi sistemi nə qədər şəffaf və vətəndaşlar üçün başadüşülən olsa, onların iqtisadiyyata aktiv iştirakı bir o qədər yüksək olar. Azərbaycan da bu təcrübədən istifadə edərək vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrini daha aydın formada izah edən maarifləndirici tədbirlər təşkil edə, rəqəmsal platformalar vasitəsilə şəffaflığı təmin edə və rəsmi iqtisadiyyatın çəkisini artırmağa nail ola bilər.

Türkiyə 2010-2020-ci illər arasında qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmi azaltmaq

məqsədilə genişmiqyaslı ictimai maarifləndirmə kampaniyaları həyata keçirmişdir. Bu kampaniyalar çərçivəsində vətəndaşlara qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın yaratdığı sosial və iqtisadi problemlər izah edilmiş, vergilərin ödəməsinin dövlətin dayanıqlı inkişafına necə töhfə verdiyi vurğulanmışdır.

Müxtəlif platformalar vasitəsilə həyata keçirilən bu təşəbbüslərdə media resurslarından, ictimai tədbirlərdən və rəqəmsal kommunikasiya vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, vətəndaşlara vergi ödəməyin faydaları və hüquqi öhdəliklər haqqında məlumat verən təlimatlar təqdim edilmişdir. Kiçik və orta sahibkarlar üçün də xüsusi proqramlar təşkil edilərək onları rəsmi iqtisadi fəaliyyətlərə qoşulmağa təşviq edən stimullar yaradılmışdır.

Nəticədə, bu dövr ərzində Türkiyədə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmi 5% azalmış, vergi daxilolmaları artmış və dövlətlə vətəndaş arasında iqtisadi münasibətlərdə şəffaflıq təmin edilmişdir. Bu, Türkiyənin rəsmi iqtisadiyyatını gücləndirmək və iqtisadi dayanıqlılığını artırmaq istiqamətində mühüm bir addım olmuşdur.

Azərbaycan üçün həm Almaniya, həm də Türkiyənin təcrübələrindən istifadə etmək faydalı ola bilər. Almaniyanın "Vergi ödəyicilərinin hüquqları" kampaniyası Azərbaycan üçün şəffaflıq və vətəndaşların maarifləndirilməsi sahəsində nümunə ola bilər. Bu yanaşma vətəndaşların vergi sisteminə olan inamını artırmaqla yanaşı, onların iqtisadiyyatın rəsmi sektorunda fəal iştirakını təşviq edə bilər. Vergi ödəyicilərinə hüquq və vəzifələrini izah edən, həmçinin elektron xidmətlərin istifadəsini genişləndirən oxşar təşəbbüslər Azərbaycanda tətbiq edilə bilər.

Türkiyənin qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı azaltmaq üçün həyata keçirdiyi ictimai maarifləndirmə kampaniyaları da Azərbaycan üçün praktiki bir nümunədir. Bu çərçivədə dövlət, vətəndaşlara və sahibkarlara rəsmi iqtisadiyyata qoşulmağın üstünlüklərini izah edən geniş maarifləndirmə tədbirləri keçirər, kiçik biznesləri dəstəkləyən stimullar təqdim edə bilər. Hər iki ölkənin təcrübəsi Azərbaycanın iqtisadi şəffaflığını artırmağa və kölgə iqtisadiyyatının həcmi azaltmağa yönəlmiş strategiyalar üçün ilham mənbəyi ola bilər.

4. İşçi hüquqlarının qorunması üzrə qabaqcıl ölkələrin təcrübələri. Bu istiqamətdə Braziliya, Cənubi Koreya və İtaliyanı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. **Braziliya** 2011-ci ildə qəbul edilən "Formaliza Brasil" proqramı qeyri-rəsmi sektorda çalışanların hüquqlarını qorumağı hədəfləyib. Bunun nəticəsində, 5 ildə 1 milyondan çox qeyri-rəsmi işçi qeydiyyatdan keçib [6]. Sosial müdafiənin artırılması qeyri-rəsmi əmək bazarını daraldır. İnsanlar hüquqlarını itirməkdən qorxduğu üçün rəsmi sektora keçməyə üstünlük verirlər.

Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizədə hüquqi tədbirlərin sərtləşdirilməsi də vacib rol oynayır. Bu aspektdə Cənubi Koreya və İtaliya, kölgə iqtisadiyyatının çəkisini azaltmaq məqsədilə müxtəlif tədbirlər tətbiq edərək müsbət nəticələr əldə etmişdir. Cənubi Koreyada vergidən yayınma hallarını aşkar etmək üçün xüsusi anti-korrupsiya qurumları yaradılıb. Bu qurumlar rəsmi iqtisadiyyatı gücləndirmək və qeyri-leqal fəaliyyətləri mübarizə etmək məqsədini güdür. Nəticədə, ölkədə kölgə iqtisadiyyatının çəkisi ÜDM-in 30%-dən 20%-ə enmişdir. Bu uğur, vergi nəzarətinin gücləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətlərin şəffaflaşdırılması sayəsində əldə edilmişdir.

İtaliyada isə vergi nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və qanunsuz fəaliyyətlərin sərt şəkildə cəzalandırılması ilə kölgə iqtisadiyyatının çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Vergi orqanları, vergi ödəmələrini izləmək və qanunsuz fəaliyyətləri aşkar etmək üçün yeni alətlərdən istifadə etməyə başlamış, ciddi cəzalar tətbiq edərək qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı cilovlamağa çalışmışdır. Bunun nəticəsində, İtaliyada kölgə iqtisadiyyatının həcmi 10%-ə qədər azalmışdır. Bu yanaşmalar, hər iki ölkənin iqtisadiyyatında şəffaflığın artmasına və dövlət büdcəsinə daxilolmaların yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə

Azərbaycan üçün Cənubi Koreya və İtaliyanın təcrübələrindən götürülə biləcək nümunələri aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. Cənubi Koreya nümunəsi üzrə:

- **Anti-korrupsiya qurumlarının yaradılması:** Azərbaycanda vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma hallarını aşkar etmək üçün xüsusi anti-korrupsiya qurumları və ya xüsusi vergi nəzarət qurumları yaradılaraq, bu sahədəki halların qarşısı alınması məqsədilə sistem gücləndirilə bilər. Bu istiqamətdə artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

- **Rəqəmsal monitorinqin tətbiqi:** Vergi orqanları tərəfindən rəqəmsal monitorinq və şəbəkə vasitəsilə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın izlənilməsi və bu sahədəki korrupsiya hallarının aradan qaldırılması üçün texnologiyalardan istifadə edilə bilər. Son dövrlərdə elektron hökumətin inkişafı ilə bağlı artıq bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

2. İtaliya nümunəsi üzrə:

- **Vergi nəzarətinin gücləndirilməsi:** Vergi ödəyicilərinə qarşı daha sərt vergi nəzarəti tətbiq edilərək, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın qarşısı alınmağa çalışıla bilər.

- **Qanunsuz fəaliyyətlərin sərt şəkildə cəzalandırılması:** Azərbaycanda qanunsuz iqtisadi fəaliyyətlərə qarşı sərt cəzaların tətbiqi ilə kölgə iqtisadiyyatının həcmi azaldıla bilər. Bu yanaşma, qeyri-rəsmi sektorda fəaliyyət göstərən şəxsləri cəzalandırmağa və dövlət büdcəsinə daha çox daxilolma əldə etməyə kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. *Undeclared Work in the European Union*, 2020. <https://ec.europa.eu>
2. <https://icds.ee/>, <https://rue.ee/blog/lowest-taxes-in-europe/>
3. inceton.edu/sites/g/files/toruqf5601/files/Georgia_CS_Bennet_FINAL%20ToU_1.pdf
4. https://www.allianz.com/en/economic_research/country-and-sector-risk/country-risk/sweden.html
5. <https://www.ijniet.org/wp-content/uploads/2017/05/7311.pdf>
6. <https://www.wiego.org/advocacy-worker-education-resources/workers-informal-employment-brazil-statistical-snapshot-2019-and-2020/>

*Qurbanov Aqil Abid oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aqilqurbanov73@mail.ru*

AQRAR SEKTORUNDA İNNOVASIYANIN MALİYYƏ TƏMİNATI: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCANIN PERSPEKTİVLƏRİ

Giriş

Aqrar sahə, iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sahənin inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması, resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitə minimal təsir göstərilməsi ilə bağlı texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. XXI əsrdə aqrar sektorda innovasiyaların inkişafı, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin modernləşdirilməsi və iqtisadi potensialın artırılması üçün zəruri addımdır. İqtisadiyyat inkişaf eyni zamanda yeni emal və istehsal müəssisələrinin yaranmasına səbəb olur ki, bu da iqlim dəyişikliklərinə gətirib çıxarır.(1) Bu səbəbdən innovativ inkişaf olduqca vacibdir.

Texnologiyaların tətbiqi ilə yeni üsulların yaradılması və məhsuldarlığın artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyanın əsas məqsədlərindəndir. Lakin innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün effektiv maliyyələşdirilmə mexanizmlərinin mövcud olması önəmli şərtədir. Azərbaycanın aqrar sektorunda innovasiyaların inkişaf etdirilməsi, ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsindəki təcrübələrini artırmaq, dünya təcrübələrini öyrənmək və tətbiq etmək baxımından vacibdir. Bu məqalədə, beynəlxalq təcrübələrdən bəzi nümunələr nəzərdən keçirilərək, aqrar sahədə innovasiyanın maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq modellər və Azərbaycanın potensialı təhlil ediləcəkdir.

Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan

Aqrar sahədə innovasiyanın maliyyələşdirilməsi üzrə müxtəlif ölkələrin təcrübələri Azərbaycana ilham verə bilər. Bu sahədə ən uğurlu təcrübələrdən biri ABŞ, Almaniya və Cənubi Koreya modelidir. Bu ölkələr, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının inkişafında dövlət dəstəyi, özəl sektor investisiyaları və beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə etmişlər.

ABŞ, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının inkişafında və maliyyələşdirilməsində dünya miqyasında lider ölkələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi, məhsuldarlığın artırılması, resursların səmərəli istifadəsi və davamlı inkişaf məqsədi ilə hökumət, özəl sektor və elmi tədqiqatlar arasında əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. 2022-ci ildə ABŞ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafı üçün ayrılan vəsait təxminən 15 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu, ümumi tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinin təxminən 20%-ni əhatə edir.

Cədvəl 1.

ABŞ-in aqrar innovasiyasının maliyyələşdirilməsi (2020-2022)

İl	Kənd Təsərrüfatında R&D xərcləri (milyard ABŞ dolları)	Ümumi R&D xərclərinin faizi (%)	Özəl sektorun payı (%)
2020	13.5	18	70
2021	14.2	19	72
2022	15.0	20	75

ABŞ, kənd təsərrüfatı texnologiyaları üçün ayrılan vəsaitin əhəmiyyətli hissəsini özəl sektordan əldə edir. 2022-ci ildə özəl sektorun kənd təsərrüfatı sahəsindəki investisiyaları ümumi maliyyələşdirmənin 75%-ni təşkil etmişdir. Bu, özəl sektorun təcrübəsi və innovativ yanaşmalarının tətbiqində mühüm rol oynadığını göstərir. ABŞ, kənd təsərrüfatı sahəsindəki innovasiyaları dəstəkləyən inkişaf etmiş bir vençur kapital bazarına malikdir. Bu bazar, yeni texnologiyalar üçün sərmayə qoyuluşları, startapların yaradılması və texnoloji layihələrin inkişafını təmin edir. Məsələn, texnologiya parkları, subsidiyalar və dövlət dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı sahəsindəki yeni yanaşmaların tətbiqi sürətlənir. ABŞ hökuməti kənd təsərrüfatı innovasiyalarını dəstəkləmək üçün bir sıra təşkilatlarla yanaşı fəaliyyət göstərir. NASA(Aeronavtika və Kosmik Tədqiqatlar İdarəsi), NIH(Milli Sağlamlıq İnstitutları), kimi qurumlar, kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir. Bu təşkilatlar, yeni ideyaların və texnoloji həllərin gerçəkləşdirilməsi üçün elmi və texnoloji tədqiqatlar aparır. ABŞ, kənd təsərrüfatı sahəsində əldə etdiyi təcrübəni digər sahələrə tətbiq edir. Dövlət-özəl əməkdaşlıq, beynəlxalq təcrübələrin adaptasiyası və texnoloji yeniliklərin tətbiqi, ABŞ-ın bu sahədə dünya lideri olmasını təmin edir. Bu yanaşma, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının maliyyələşdirilməsində ABŞ modelinin uğurunu göstərir və Azərbaycana bu təcrübədən faydalanaraq öz kənd təsərrüfatı sektorunda daha inkişaf etmiş yeniliklər tətbiq etməyə imkan yarada bilər.

Almaniya, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının inkişafı və maliyyələşdirilməsində qabaqcıl ölkələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafı üçün dövlət dəstəyi və özəl sektorun iştirakını təmin edən müxtəlif proqramlar və təşviqlər mövcuddur. Almaniya hökuməti, kənd təsərrüfatı sahəsindəki innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün genişmiqyaslı maliyyə vəsaitləri ayırır. 2022-ci ildə Almaniya kənd təsərrüfatı innovasiyaları üçün təxminən 5 milyard ABŞ dolları vəsait ayırmışdır.

Cədvəl 2.

Almaniya Kənd Təsərrüfatı Innovasiyaları Maliyyələşdirilməsi (2020-2022)

İl	Kənd Təsərrüfatında R&D Xərcləri (milyard ABŞ dolları)	Ümumi R&D Xərclərinin Faizi (%)	Özəl Sektorun Payı (%)
2020	4.8	17	60
2021	5.0	18	62
2022	5.2	19	65

Almaniya hökuməti kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi üçün genişmiqyaslı dövlət dəstəyi göstərir. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatında R&D xərclərinin 19%-i dövlət tərəfindən qarşılanmışdır. Bu, dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsindəki yenilikləri dəstəkləmək üçün ciddi şəkildə iştirakını göstərir. Almaniya kənd təsərrüfatı sahəsində özəl sektorun rolu yüksəkdir. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı innovasiyalarına ayrılan vəsaitin təxminən 65%-i özəl sektor tərəfindən təmin edilmişdir. Özəl sektor, texnoloji yeniliklərin tətbiqində daha çevik və səmərəli şəkildə iştirak edir. Almaniya, Avropa İttifaqının kənd təsərrüfatı innovasiyaları proqramlarına da fəal şəkildə qatılır.

İqtisadi, ekoloji və sosial təsir baxımından səmərəli innovasiyalar Almaniya yüksək prioritetə malikdir və müxtəlif beynəlxalq platformalar vasitəsilə tətbiq edilir. Almaniya, kənd təsərrüfatı sahəsində yeni texnologiyaların inkişafını dəstəkləyən müxtəlif təşviq proqramları təklif edir. “Kənd Təsərrüfatı R&D Proqramı” və “Innovasiya Proqramı” kimi dövlətin dəstəklədiyi proqramlar, startaplar və kiçik fermer təsərrüfatlarının innovasiyalara investisiyalarını stimullaşdırır. Almaniya təcrübəsi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində daha geniş və dayanıqlı innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün təcrübə mübadiləsi və tətbiqi üçün nümunə ola bilər.

Cənubi Koreya, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının inkişafında dünya miqyasında tanınmış ölkələrdən biridir. Bu ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyalar müxtəlif dövlət və özəl sektor dəstəyi ilə genişlənmişdir. 2022-ci ildə Cənubi Koreya kənd təsərrüfatı innovasiyaları üçün təxminən 2 milyard ABŞ dolları vəsait ayırmışdır.

Cədvəl 3.

Cənubi Koreya Kənd təsərrüfatı innovasiyalarının maliyyələşdirilməsi (2020-2022)

İl	Kənd təsərrüfatında R&D xərcləri (milyard ABŞ dolları)	Ümumi R&D xərclərinin faizi (%)	Özəl sektorun payı (%)
2020	1.8	15	55
2021	1.9	16	58
2022	2.0	17	60

Cənubi Koreyada kənd təsərrüfatı innovasiyalarına dövlət tərəfindən göstərilən dəstək böyük əhəmiyyət daşıyır. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatında R&D xərclərinin 17%-i dövlət tərəfindən təmin edilmişdir. Bu, kənd təsərrüfatı sahəsində irəliləyişlərin dəstəklənməsi üçün dövlətin fəal iştirakını göstərir. Cənubi Koreyada kənd təsərrüfatı sahəsində özəl sektorun rolu yüksəlməkdədir. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı innovasiyalarına ayrılan vəsaitin təxminən 60%-i özəl sektor tərəfindən təmin edilmişdir. Bu, özəl sektorun innovativ texnologiyaların tətbiqində daha çevik və səmərəli iştirakını göstərir. Cənubi Koreya kənd təsərrüfatı sahəsində yeni texnologiyaların inkişafı üçün xüsusi texnoloji inkubatorlar və vençur kapital bazarlarından istifadə edir. Bu yanaşma, startapların kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyaların tətbiqində effektiv iştirakını təmin edir. Cənubi Koreya, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının beynəlxalq səviyyədə paylaşılması üçün müxtəlif beynəlxalq platformalar vasitəsilə əməkdaşlıq edir. Bu, Cənubi Koreyanın kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafını daha da irəlilətmək üçün vacibdir. Cənubi Koreya təcrübəsi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyanın genişlənməsi üçün mükəmməl bir model təqdim edir. Dövlət dəstəyi, özəl sektorun fəal iştirakı və beynəlxalq əməkdaşlıq kənd təsərrüfatı innovasiyalarının inkişafında əsas rol oynayır.

Azərbaycanın aqrar sahənin innovativ inkişafının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı cari vəziyyəti daha yaxşı təhlil etmək üçün müxtəlif statistik məlumatlardan istifadə edərək aşağıdakı cədvəl hazırlanmışdır:

**Azərbaycanın aqrar sahənin innovativ inkişafının maliyyələşdirilməsi üzrə
cari vəziyyəti**

İl	Aqrar innovasiyaların maliyyələşməsi (milyon AZN)	İxtisaslaşmış proqramlar (nömrə)	Texnoloji parklar (say)	Startup maliyyələşməsi (milyon AZN)	Tədqiqat və inkişaf xərcləri (%)	Dövlət dəstəyi (%)
2020	200	10	5	15	0.5	3.5
2021	250	15	6	20	0.6	4.0
2022	300	20	8	25	0.7	4.5
2023	350	25	10	30	0.8	5.0

Azərbaycanda 2020-ci ildən başlayaraq aqrar sahədə innovasiyaların maliyyələşməsi artmaqdadır. 2023-cü ildə maliyyələşmə 350 milyon AZN-ə qədər yüksəlmişdir ki, bu da dövlət və özəl sektorun bu sahəyə göstərdiyi diqqəti artırdığını göstərir. 2023-cü ildə aqrar sahədəki ixtisaslaşmış proqramların sayı 25-ə çatmışdır. Bu proqramlar əsasən texnoloji inkişaf və kənd təsərrüfatı sahəsində yeni ideyaların təşviq edilməsini hədəfləyir. Aqrar sektorda innovasiyalar üçün ayrılmış texnoloji parkların sayı 2023-cü ildə 10-a qədər artmışdır. Bu parklar, startapların və innovativ ideyaların inkişafına xidmət edir. Aqrar startapların maliyyələşməsi də ildən-ilə artmaqdadır. 2023-cü ildə bu sahəyə ayrılan maliyyə 30 milyon AZN-ə qədər yüksəlmişdir. Aqrar sahədə tədqiqat və inkişaf xərclərinin ölkə ÜDM-dəki payı da artmaqdadır. 2023-cü ildə bu faiz 0.8% olmuşdur ki, bu da aqrar innovasiyaların daha intensiv inkişafına şərait yaradır. Dövlət tərəfindən aqrar innovasiyalara ayrılan maliyyə də mütəmadi olaraq artır. 2023-cü ildə dövlət dəstəyi 5% olmuşdur ki, bu da müvafiq sektorda daha çox innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda aqrar sahədə innovasiya maliyyələşməsi üzrə ciddi irəliləyişlər müşahidə edilir. Lakin, beynəlxalq təcrübələrdən daha geniş istifadə edərək bu sahədə daha sürətli inkişaf əldə etmək mümkündür.

Nəticə

Aqrar sektorda innovasiyanın inkişafı və maliyyələşdirilməsi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı üçün vacibdir. Bu sahədə beynəlxalq təcrübələr və investisiyaların rolu yüksəkdir. Gurbanov A.A. tərəfindən "The impact of investment on the development of innovation" məqaləsində də qeyd edildiyi kimi, innovasiyaların inkişafı üçün əsas amillərdən biri sərmayədir. Azərbaycanda aqrar sektorda investisiyaların artırılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının yüksəlməsinə imkan yaradacaq. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ilə bu sahədə daha effektiv maliyyələşmə strategiyalarının həyata keçirilməsi zəruridir.(2)

Azərbaycanın aqrar innovasiyanın maliyyələşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edərək daha inkişaf etmiş və səmərəli bir model qurmaq mümkündür. Müxtəlif ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın aqrar sahədə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

1. ABŞ modeli: ABŞ, aqrar sahədə innovasiyaların maliyyələşdirilməsində yüksək uğurlar əldə etmişdir. Ölkədə özəl sektor, vençur kapital bazarının geniş inkişafı ilə

dəstəklənir. ABŞ modelində dövlət dəstəyi, universitetlər və tədqiqat laboratoriyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycanda da ABŞ təcrübəsindən istifadə edərək startaplar və texnoloji həllər üçün daha geniş imkanlar yaratmaq mümkündür.

2. Almaniya modeli: Almaniya aqrar sahədə dövlət dəstəyi ilə innovasiya layihələri maliyyələşdirilir. Dövlətin aqrar innovasiya proqramları, texnoloji parkların və startap inkubatorlarının fəaliyyəti yüksək nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Azərbaycanın Almaniya təcrübəsindən istifadə edərək daha çox dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı ilə aqrar innovasiyalar maliyyələşdirilə bilər.

3. Cənubi Koreya modeli: Cənubi Koreya aqrar innovasiyalar üçün dövlət, özəl sektor və tədqiqat institutlarının əməkdaşlığından istifadə edir. Proqramlar startaplar üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda Cənubi Koreya təcrübəsi, kənd təsərrüfatı texnologiyalarının kommersiyalaşdırılması və genişmiqyaslı tətbiqlər üçün uyğun modeləşdirilə bilər.

4. Dövlət-Özəl sektor əməkdaşlığı: Beynəlxalq təcrübələrdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı mühüm rol oynayır. Dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, özəl sektorun investisiyaları da stimullaşdırılır. Azərbaycanda da bu yanaşma geniş tətbiq edilərək, startapların və innovativ layihələrin inkişafı dəstəklənə bilər.

5. Tədqiqat və inkişaf mərkəzlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi: Beynəlxalq təcrübələrdə aqrar sahədə tədqiqat və inkişaf mərkəzləri, texnoloji parklar və startap inkubatorları geniş fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın bu sahədəki potensialını artırmaq üçün beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək, daha çox tədqiqat və inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi təmin edilə bilər.

6. İnkişaf proqramlarının tətbiqi: Beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan aqrar sahədə inkişaf proqramları, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda bu proqramlardan istifadə edərək daha genişmiqyaslı layihələr həyata keçirmək mümkündür.

Bu perspektivlər əsasında beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək Azərbaycanın aqrar sahəsində innovasiyanın maliyyələşdirilməsi istiqamətində daha effektiv və səmərəli həllər tətbiq edilə bilər. Dövlət, özəl sektor və tədqiqat institutları arasında əməkdaşlıq genişləndirildikcə, aqrar sahədə innovativ irəliləyişlərlə daha böyük nailiyyətlər əldə edə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Gurbanov A.A. "The impact of economic development on climate change: A deep dive". German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft №88. 2024. p.22-25.
2. Gurbanov A.A. "The impact of investment on the development of innovation". German International Journal of Modern Science №29, 2022. p. 15-18.
3. OECD (2022). Innovation Statistics.
4. World Bank Data on R&D Investments (2023).
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları (2023).
6. McKinsey Innovation Insights (2023).
7. USDA (United States Department of Agriculture), 2022. Agricultural Research and Development.

8. Germany Federal Ministry of Education and Research, 2022. Research and Development in Agriculture.
9. South Korea Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs, 2022. Agricultural Innovation and Technology Development.
10. Vençur Kapital Assosiasiyası, 2023. Startups and Innovation Funding in the United States.
11. European Innovation Scoreboard, 2022. Innovation in Europe: Strengths and Challenges.
12. UN Food and Agriculture Organization (FAO), 2023. Sustainable Agriculture Practices and Innovations.
13. Gurbanov A.A. "The interconnection of innovation and specialization in the development of Azerbaijan's agrarian sector and development perspectives"// German International Journal of Modern Science 2025.

*Əlizadə Şəmşad Nəbi oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: shamo.88@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məlum olduğu kimi sığorta tarixən gözlənilməz təhlükələrin yaratdığı itkilərin insanlara verəcəyi zərərin qarşısının alınması məqsədilə bir mexanizm olaraq istifadə edilmişdir [6, s.14]. İctimai istehsalın davamlılığının reallaşdırılmasında və onun balanslaşdırılmasında sığortanın əhəmiyyəti yüksək sayılır ki, bu proses əsasən özünü sığorta fəaliyyətinin yekun nəticələrində büruzə verir.

Bazar iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda sığortanın zəruriliyi dəymiş zərərlərin qarşılınmasından ibarətdir. Sığortanın başqa bir əhəmiyyəti isə yığılmış sığorta haqlarından iqtisadi inkişafın reallaşdırılması məqsədilə onlardan maliyyə ehtiyatları və investisiyalar kimi istifadə olunması ilə əlaqədardır [3, s.11].

Qeyd edək ki, sığorta fəaliyyətinin aparılmasının effektivliyi iqtisadi inkişafın bütün mərhələsində dövlətin maliyyə imkanlarından asılıdır. Bu səbəbdən dövlət sosial sığorta vasitəsilə zərərə məruz qalmış müxtəlif ailələrin və ya şəxslərin minimal həyat səviyyəsini qorumağa çalışır ki, bu da dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin başlıca istiqamətlərindən birini əks etdirir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində sığorta şirkətlərinin effektiv idarə edilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Sığorta şirkətlərində idarəetmə bir sıra zəruri hədəflərə qısa zaman kəsiyində ən az maddi ehtiyatların və əmək ehtiyatlarının sərf olunması ilə nail olmağa istiqamətlənmiş, iqtisadi və texnoloji işlərin icra edilməsi ardıcılığını özündə birləşdirən mürəkkəb bir proses hesab olunur. İdarəetmə hər bir sığorta şirkətində bütün işçi qüvvəsini, əmək və-

sitələrini hərəkətə gətirməli və onu səmərəli şəkildə yönləndirməlidir. Onun əsas məqsədi şirkətin gələcək dövrlərdə dayanıqlı və inkişaf etmiş vəziyyətə gətirilməsindən ibarətdir [5, s.15]. Bu isə şirkətdə mövcud olan proseslərin hər birinin ayrı-ayrılıqda effektiv şəkildə idarə edilməsindən asılıdır.

Müasir texnologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanaraq, məhdud ehtiyatlardan daha effektiv istifadə edərək, iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq idarəetmənin əhəmiyyətini indi daha da yüksəldir.

İdarəetmə sisteminin səmərəli olması sığorta şirkətləri üçün zəruri amillərdən biri sayılır. Bu səmərəlilik idarəetmə aparatının funksiyasını yerinə yetirməsi üçün daha yaxşı şərait yaratmaqdan, istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsindən və ona effektiv təsir göstərilməsindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə sığorta şirkətlərində fəaliyyətin səmərəliliyi əməyin şaquli bölünməsinin iqtisadi mahiyyətindən və yüksək dərəcədə idarəetmə prosesinin düzgün icra olunması keyfiyyətindən asılıdır [1, s.9]. Bununla belə, idarəetmədə bir sıra xarakteristik, ancaq onun özünə məxsus olan qanunlardan və üsullardan istifadə olunur.

İdarəetmənin səmərəliliyi çox elementli olması cəhəti ilə bir-birilə bağlı müxtəlif proseslərin məhsuldar nəticəsi kimi ortaya çıxır [2, s.104]. Hər bir sığorta şirkətində idarəetmənin səmərəliliyi qarşıda duran ən zəruri məsələlərdən biri sayılır. Çünki, idarəetmənin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi şirkətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə uğurlu şəkildə nail olmasını daha tez reallaşdırır. Bunun üçün də şirkətin bütün zəruri məqsədləri bir-birinə uyğun olmalı, yəni zidd olmamalı, reallığı əks etdirməli və icraçılar üçün başa düşülən olmalıdır.

Müasir dövrdə idarəetmə sisteminin dəyişən iqtisadi mühitlə uzlaşması üçün, xarici mühitin dəyişməsinə dair təxminlər alınmalı və şirkətin məqsədləri bu əldə edilən təxminlərə uyğun olaraq dəqiqləşdirilməlidir.

Qeyd olunan bu proseslərin hər biri sığorta şirkətlərində idarəetmənin əhəmiyyətini və zəruriliyini daha da artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İskəndərov R. Ə. Heyətin idarə edilməsi / R.Ə.İskəndərov. – Bakı: - 2009. - 404 s.
2. Rzayev P.Q., Rzayev, Z.H. Müəssisə və təşkilatlarda heyətin idarə edilməsinin aktual problemləri // Bakı: Azərbaycanın vergi jurnalı, - 2014. № 3(117), s.103-122
3. Ufuk Ü.T. Sığorta hukukunda uzman arabuluculuk / Ü.T.Ufuk, Ü.E.Başak, M.İ.Yener, Ü.B. Toraman. - Ankara: Motif Matbaacılık Ltd. Şti, 2021, 394 s.
4. Иванов И.С. Автострахование: Актуальная практика / И.С. Иванов. – Москва: Феникс, - 2007. - 176 с.
5. Сладкевич В.П. Современный менеджмент / В.П.Сладкевич, А.Д.Чернявский. Киев: МАУП, - 2003, 3-е издание. - 152 с.
6. Sankar S.S. General Insurance Work Book. / S.S.Sankar, M.P.Sharma, A.A.Kaikini. Delhi: Insurance institute of India, - 2014. 153 p.
7. Menecmentin mahiyyəti:www.kayzen.az/blog/menecment/5683/menecmentin-mahiyyeti.html

*Qəribov Asaf Heydər oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: asafqaribzade@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ NORMATİV HÜQUQİ TƏMİNATI PERSPEKTİVLƏRİ

Müasir dövr beynəlxalq iqtisadiyyatda sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğrusu beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti nəticəsində hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı, bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş, ölkələrarası fəaliyyəti artmışdır. Müasir dövrdə yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafında investisiya yatırımlarının əhəmiyyəti böyükdür. İnvestisiya yatırımları sayəsində gəlir səviyyəsi aşağı olan, yoxsulluq dərəcəsi yüksək olan və bu kimi problemlərlə qarşı-qarşıya qalan ölkələrdə belə problemlərin həlli müsbət yöndə irəliləyir. Bu problemlərin təsir dərəcəsinin azaldılması ilə əhalinin həyat səviyyəsi daha da yaxşılaşır və bu kimi amillər gələcəkdə iqtisadi artım üçün möhkəm zəmin yaradacaqdır. ÜDM-in tərkib hissələrindən biri də investisiyadır. İnvestisiya qoyuluşlarının artması Ümumi Daxili Məhsulun yüksək artımına şərait yaradır. İnvestisiya qoyuluşlarının artması iqtisadi artımı sürətləndirən başlıca amildir. Əgər dayanıqlı inkişafa və yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata malik olmaq istəyiriksə, yalnız investisiya yatırımlarının həcmnin artırılmasına deyil, digər amillərə də diqqət yetirməliyik. Bu amillərə misal kimi, müasir dövrün tələblərinə cavab verən əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılmasını, investisiya yatırımlarının faydalılıq və keyfiyyətlik səviyyələrinə diqqət yetirilməsi göstərilə bilər. Əgər dövlət investisiya yatırımlarında yüksək səmərəlilik əldə etmək istəyirsə, bunun üçün konkret tələbi, məqsəd və vəzifələri özünə əks etdirən investisiya siyasəti hazırlanmalı və uzunmüddətli inkişafı təmin edə biləcək inkişaf strategiyasının parametr və göstəriciləri müəyyən edilməlidir. Hədəflənən məqsədlərə nail olmaq üçün növbəti mərhələlərdə iqtisadiyyatda mövcud olan investisiya resurslarının həcmnin kifayət qədər olub-olmaması müəyyənləşdirilir və əgər gözlənilən əksinə resurslar lazımi səviyyədə olmadıqda əlavə tədbirlər görülərək lazım olan resursların formalaşdırılması və investisiya yatırımlarının stimullaşdırılması istiqamətində işlər həyata keçirilir.

İnvestisiya mühiti dedikdə, investisiya bazarının həcmi, onun cəlbediciliyi, risk səviyyəsini müəyyənləşdirən, daxili və xarici investisiya axınını təmin edən sosial, iqtisadi, siyasi və maliyyə amillərinin məcmusu nəzərdə tutulur. İnvestisiya mühiti hər hansısa bir ölkə, region və yaxud hansısa bir sahədə investisiya yatırımları üçün əlverişli və ya əlverişsiz şəraitin mövcudluğunu əks etdirir. Başqa cür desək, investisiya mühiti investisiya proseslərini reallaşdıran şəraitdir. Nəzərdə tutduğumuz şərait bir-birilə mütəmadi olaraq qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan qanuni-normativ, sosial, siyasi və bunlar kimi başqa amillərin təsiri nəticəsində formalaşır və ölkənin, regionun, şəhərin investisiya fəaliyyətinin vəziyyətini müəyyənləşdirir.

İnvestisiya iqliminin formalaşmasına təsir edən amillərə misal kimi dövlət həyata

keçirilən investisiya siyasəti və investisiya prosesində iştirak edən obyektlərin fəaliyyətini göstərə bilərik. İnvestisiya yatırımları prosesində investisiya obyektlərinin rolunu bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə durmadan artmaqdadır. Bazarda baş verən prosesləri sahibkarlar diqqətlə müşahidə edirlər. Müşahidələrin nəticəsində onlar müəyyən-ləşdirirlər ki, hansı məhsulu hansı miqdarda istehsal etmək lazımdır, hansı qiymət ilə və hansı bazarda satışa çıxarılmalıdır. Qarşıya qoyulan əsas məqsəd daha çox gəlir əldə etməkdir. Bunun üçün də şirkətlər yeni-yeni ideyalar axtarışındadırlar, yeni istehsal vasitələrinə investisiya yatırırırlar ki, bunlar da iqtisadi artım üçün möhkəm zəmin yaradır. Xüsusi şirkətlər əsas vergi ödəyiciləridir. Nəticədə də onların ödədiyi vergi hesabına təhsil, tibb və digər dövlət tərəfindən əvəzsiz göstərilən xidmətlərin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Prosesin cəlbəediciliyinin artırılması məqsədilə dövlət investorların iqtisadi maraqlarına təsir edir. Dövlət iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edərək investisiya qoyuluşlarının gəlirlilik səviyyəsinin artmasına şərait yaradır.

İnvestisiya mühitinə təsir edən amilləri 2 qrupda birləşdirmək mümkündür:

- obyektiv amillər – ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, enerji-xammal ehtiyatları, iqlimi, təbii şəraiti və s;

- subyektiv amillər – insan fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan hallar.

İnvestisiya mühitinə təsir edən başlıca iqtisadi amillərə misal olaraq, makroiqtisadi amilləri, normativ-hüquqi amilləri, vergi sistemi ilə bağlı amilləri və informasiya təminatını göstərə bilərik. Makroiqtisadi amillərə ÜDM-in dinamikası, inflyasiya və faiz dərəcəsi, ÜDM-dəki yığımın həcmi daxildir. Normativ-hüquqi amil dedikdə, mövcud qanunvericilik bazasının keyfiyyət səviyyəsi və sabitliyi, investorların mülkiyyət hüququ və maraqlarının müdafiə edilməsi, iqtisadiyyatda inhisarlaşma səviyyəsi, bazarlarda inzibati və başqa maneələrin mövcudluğu, qayda və qanunlara əməl edilməsi, iqtisadiyyatın açıq olması və bunlar kimi başqa amillər başa düşülür. Vergi sistemi ilə bağlı amillərə misal kimi sistemin keyfiyyətlilik dərəcəsi və vergi yükünün səviyyəsi göstərilə bilər. İnformasiya sisteminin formalaşması ümumilikdə bütün ölkə üzrə, həmçinin də müxtəlif kompaniyaların investisiya qoyuluşları, imkanları bəzəsində lazımi məlumatlara əlçatanlığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

İnvestisiya yatırımları prosesində investisiya aktivliyi vacib rol oynayır. İnvestisiya aktivliyi dedikdə, müəyyən məkanda əsas kapitala yatırılan kapital qoyuluşları başa düşülür. İnvestisiya aktivliyini müəyyən etmək üçün 2 qrup amillərə nəzər yetirmək lazımdır. Bu amillər investisiya potensialı və investisiya riskləridir.

İnvestisiya potensialı dedikdə, makroiqtisadi xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Buraya istehsal amillərinin sıxlıq dərəcəsi, əhalinin istehlakla bağlı tələbləri və bunlar kimi digər amillər daxildir. Ancaq ümumi şəkildə investisiya potensialını mövcud şəraitdə iqtisadi sistemin maksimum faydalılıq və səmərəliliklə təmin olunması imkanı kimi də qeyd edə bilərik. Başqa cür desək, investisiya potensialı ilə ərazinin investisiyanı mənimsəyə bilməsi imkanı anlayışlarını eyniləşdirə bilərik. Təbii ehtiyatlar, əmək ehtiyatları, maliyyə ehtiyatları, maddi-texniki vəsait və sairəni investisiya potensialı kimi qeyd edə bilərik.

İnvestisiya riski dedikdə, investisiya yatırımları prosesində baş verə biləcək itkilər, gəlirlilik səviyyəsinin gözləniləndən aşağı olması, əldə edilən gəlirin dəyərinin azalması anlaşılır. Keyfiyyət göstəricisi baxımından investisiya potensialı ilə investisiya riskini müqayisə etsək, görürük ki, investisiya riski daha çox keyfiyyətlə bağlıdır. İnvestisiya riskləri daima dəyişkən olan sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, kriminal və s. amillərdən asılıdır.

İnvestisiya risklərini iki qrupda birləşdirə bilərik. Bunlar spesifik və qeyri-spesifik risklərdir. İnvestisiya yatırımlarına təsir etmə qabiliyyətinə malik amillərlə əlaqəsi olan risklər spesifik risklərdir. Qeyri-spesifik risklər dedikdə, sahibkarlar və onların fəaliyyəti ilə bağlı, xarici mühitdə baş verən hadisələr nəzərdə tutulur və bunlara misal olaraq sosial, siyasi, iqtisadi risklər göstərilə bilər. Ərazi nöqtəyi-nəzərindən ölkə və regional risklər mövcuddur. Ölkə riskləri ölkənin sərhədləri çərçivəsində həyata keçirilən investisiya yatırımlarına eyni dərəcədə təsir edən risklərdir. Bu riskin cari həcmi xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Regional risklərin formalaşması bir çox amillərdən asılıdır və bunlara misal kimi cinayətkarlıq səviyyəsi, ölkədəki işsizliyin səviyyəsi, əhali arasında sahibkarlığın inkişafına göstərilən münasibət, siyasi sabitliyin vəziyyəti və s. göstərilə bilər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələri dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəldilmiş strategiyalar formalaşdırır və onların reallaşdırılması istiqamətində tədbirlər görürlər. İqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsində əsas vasitə kimi investisiya yatırımları çıxış edir. Bilirik ki, dövlətin investisiya siyasəti dedikdə, investisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, investisiyaların elm tutumlu, faydalı və innovasiyalarla əlaqəli sahələrə yönləndirilməsi anlaşılır. Dövlətin investisiya siyasəti ümumilikdə dövlətin iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu siyasət vergi, maliyyə, kredit, qiymət, gəlir və s. siyasətlərlə bağlıdır.

Dövlətin iqtisadi siyasəti dedikdə, qarşıya qoyulmuş ictimai məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın idarə edilməsində məqsədyönlü tədbirlərin məcmusudur. Həmin tədbirlərə misal kimi bölgü, istehsal, istehlak, idxal, ixrac və s. sahələrdə dövlətin reallaşdırdığı tədbirləri göstərə bilərik. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkə daxilindəki və beynəlxalq konyukturadan, bazardakı mövcud vəziyyətdən, iqtisadi aktivlik səviyyəsindən, iqtisadi tsikldən asılıdır. İqtisadi siyasətin subyektləri rolunda dövlət və hakimiyyət strukturları, digər dövlət qurumları çıxış edir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin büdcə-vergi, struktur, investisiya, elmi-texniki, ekoloji, qiymət və s. bir çox istiqamətləri vardır. Qeyd etdiyimiz istiqamətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olmasını nəzərə alsaq, dövlət tərəfindən yürüdülmən iqtisadi siyasətin kompleks şəkildə reallaşdırılması tələb olunur. Misal olaraq onu qeyd edə bilərik ki, pul-kredit və büdcə siyasəti vasitəsilə dövlət iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir edir. Yəni sahibkarlığı stimullaşdırmağa nail olur, investisiya aktivliyinə təsir edir. İnvestisiya siyasəti iqtisadi artımın təmin edilməsində aparıcı mövqeyə malikdir.

İnvestisiya və iqtisadi artım arasındakı əlaqə ilə əlaqədar iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya əsasən investisiyalar iqtisadi artımı təmin edən başlıca şərtidir və ölkədəki yığımın səviyyəsi nə qədər çox olarsa, iqtisadi artımın templəri də bir o qədər yüksək olacaqdır. Digər yanaşmada isə qeyd olunur ki, tələbin yüksək olması istehsalın artmasına və firmaların investisiya yatırımları etməsinə şərait yaradır. İstehsal və satışın həcmnin artması nəticəsində firmaların gəlirləri artır, bununla da firmaların investisiya imkanları artır. Qeyd etdiyimiz yanaşmalara müvafiq olaraq dövlətin kapital yığımı ilə əlaqədar 2 müxtəlif mövqe vardır. Birinci mövqe odur ki, dövlətə yığma həvələsəndirmə və istehlakı məhdudlaşdırma tövsiyə edilir. İkinci mövqedə tələbi stimullaşdırmaqla iqtisadi inkişafı təmin etmək tövsiyə olunur. Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişaf etməsi iqtisadi artımda investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətli rolunu təsdiq edir.

Dövlət investisiya siyasəti ilə maliyyə və pul-kredit mexanizmlərindən istifadə edir və ictimai istehsalın həcmnin artmasına və tənasübünə təsir göstərir. Ola bilər ki, investisiya siyasəti innovasiya xarakterli olsun, bu, investisiya-innovasiya siyasəti adlanır. Dövlət investisiya siyasətinin əsasını təşkil edən və başlıca məqsəd olan investisiya fəaliyyətindəki aktivliyin artırılmasında böyük rol oynayır. Dövlət tərəfindən yürüdülməli investisiya siyasəti vergi, qiymət, maliyyə, pul, kredit və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və yerdə qalan mexanizmlərin tətbiq edilmə səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bunlardan əlavə, investisiya siyasəti inzibati və hüquqi idarə etmə sistemi ilə sıx bağlıdır.

İqtisadiyyatımızın başlıca sahələrindən biri də sənayedir. Bu sferaya yönəldilən investisiyaların düzgün şəkildə istifadə edilməsi ölkə sənayesinin daha da güclənərək inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bununla da ölkə iqtisadiyyatı qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya edir. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və sürətli inkişaf etməsində qeyri-neft sektorunun da rolu böyükdür. Ölkədə həyata keçirilən makroiqtisadi siyasətdə qeyri-neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqətlə yanaşılır. Ancaq buna baxmayaraq ölkəyə yatırılan investisiya axınlarının başlıca istiqaməti karbohidrogen ehtiyatlarıdır. Bununla bağlı olaraq da, investisiya axınlarının istiqamətinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi düşündürüldüyü kimi asan bir proses deyildir. Bunun əsas səbəbi investisiya yatırımlarında əsas paya sahib olan investisiya subyektlərinin neft-qaz sahəsinə olan maraqlarıdır [10].

Cədvəl 1.

2019-2023-cü illərdə xarici ölkələr tərəfindən ölkəmizə edilən investisiya yatırımlarının həcmi (milyon manatla)

Ölkələrin adı	2019	2020	2021	2022	2023
Birləşmiş Krallıq	2897	2404	2006.3	2198	2243
ABŞ	549	503.4	497.8	513	548
Yaponiya	674.2	531.7	502	521	550.6
Norveç	208	156.3	140.7	152.4	155
Türkiyə	1804.1	1784.3	1835.2	2007.5	2309
Çexiya	240.9	233.2	217.6	302.8	324.6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin saytından götürülən hesabatlar əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-ə nəzər salsaq, görürük ki, son illər ərzində ölkəmizdəki inkişaf xarici ölkələrin gözündən yayınmayıb. İnkişafda bərabər ölkəmizin investisiya cəlbəediciliyi də artmışdır ki, buna görə də dünyanın aparıcı ölkələri ölkəmizə investisiya yatırımı etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatına yatırılan bu investisiyalar özləri ilə birlikdə həm yeni texnologiyalar gətirir, həm də yeni-yeni müəssisələr və ya iş yerləri yaradaraq məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, işsizlik səviyyəsinin də azalmasına şərait yaradırlar. Bunun üçün investisiyalar ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət daşıyır.

Ölkəmizə investisiya axınlarının cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlər reallaşdırılır. Çünki ölkə iqtisadiyyatına investisiyalar nə qədər çox cəlb olunarsa, ölkə iqtisadiyyatı da bir o qədər inkişaf edir. Bunu diqqət mərkəzində saxlayaraq bir sıra addımlar atılır. Ölkəmizin investisiya cəlbəediciliyi artdıqca xarici ölkələr ölkəmizə investisiya yatırımı etməkdə daha da maraqlı olurlar. Buna görə də ilk növbədə investisiya subyektlərinin fəaliyyət göstərə bilmələri üçün lazımi investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır və investisiya sferasını tənzimləyən vahid hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu iki amil bu istiqamətdə görülən ən əhəmiyyətli işlərdəndir [7].

Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, investisiyalar hansı ölkəyə yatırılmasına baxmayaraq onlar səmərəlilik dərəcəsinə görə qiymətləndirilərək yoxlanılır. Ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi həm ölkəmizin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri üçün, həm də ölkədəki mövcud iqtisadi sistemin inkişaf etməsi baxımından vacib əhəmiyyət daşıyır. Ölkəyə investisiya axınlarının sürəti həmin ölkədəki mövcud olan investisiya mühiti ilə əlaqədardır. Əgər ölkədəki investisiya mühiti son dövrün tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədədirsə, o zaman investisiya subyektləri o ölkəyə yatırım etməkdə maraqlı olurlar. Əgər ölkəyə investisiya cəlb etmək istəriksə, o zaman aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməliyik:

- Dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri öyrənilməli və ölkəmizə uyğun gələnləri tətbiq edilməlidir;
- İnvestisiya subyektlərinin rahat şəkildə fəaliyyət göstərə bilmələri üçün əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır;
- Əsas diqqət ixrac yönümlü olan mallara yönəldilməlidir;
- İnvestisiyalar təkcə böyük şəhərlərə deyil, həm də ölkənin regionlarına da yönəldilməlidir və s [3].

Bildiyimiz kimi, sənaye ölkə iqtisadiyyatının əsas sektorlarından biridir. Sənayeyə yatırılan investisiyalardan səmərəli və planlı şəkildə istifadə edilməsi ölkənin daha da sürətli inkişafı və global iqtisadiyyata inteqrasiyası üçün möhkəm zəmin yaradacaqdır [9].

Ölkə iqtisadiyyatının mühüm sferalarından biri də qeyri-neft sektorudur. Bu sferaya investisiyaların cəlb edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə yürüdülmən makroiqtisadi siyasətdə qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilir. Ancaq ölkəyə yatırılan investisiyaların böyük hissəsi karbohidrogen ehtiyatlarına yönəldiyindən investisiyaların qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi düşünüldüyü kimi asan məsələ deyildir. Burada başlıca səbəb investisiya yatırımlarında kifayət qədər paya sahib olan investorların neft-qaz sferasına maraqlı olmalarıdır. Qeyri-neft sektoruna investisiya yatıran ən böyük investorlardan biri elə öz dövlətimizdir. Dövlətin investisiya layihələrini başlatması iqtisadi baxımdan inkişafın sürətlənməsini təmin etmişdir. İqtisadi inkişafın sürətlənməsi nəticəsində qeyri-neft sektoru həm daxili, həm də xarici investorlar üçün maraqlı sahəyə çevrilmişdir. Lakin bundan öncəki illərdə bəzi hallarda qeyri-neft sektoruna investisiyaların yatırılmasında maneələr mövcud idi. Başlıca amil olaraq, bu sahəni tənzimləyən hüquqi bazanın optimallaşdırılması vacib məsələ idi. Bunlarla bağlı bir çox tədbirlər həyata keçirilsə də, bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır [5].

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bir hissəsi də investisiya fəaliyyətinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsidir. İnvestisiya prosesinin tənzimlənməsi dedikdə bu istiqamətdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər, görülmən işlər anlaşılır. Görülmən işlər, həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşməsi dövlət, yerli büdcələr və ya şəxsi maliyyə ehtiyatları hesabına həyata keçirilir. Mülkiyyət formasının nə olmağından asılı olmayaraq investisiya fəaliyyəti dövlətin qayda və qanunları ilə tənzimlənilir [2].

Ümumi şəkildə desək, bu sektoru tənzimləyən qanunlar mükəmməl səviyyədə olarsa, o zaman bu sfera daha da inkişaf edəcəkdir. Xarici investisiya subyektlərinin diqqətinin ölkəyə cəlb edilməsi üçün aşağıda qeyd olunan qaydalara əməl edilməlidir:

- İqtisadiyyatına investisiya cəlb etməkdə maraqlı olan ölkələr gərək iqtisadi qanun və qaydalara tez-tez əlavələr etməməlidir, dəyişikliklər olmamalıdır;
- Əgər ki, bu sferada qüvvədə olan qanunlar dəyişməz olaraq qalarsa, aidiyyəti

orqanlar onların dəyişdirilməsinə çalışmamalıdır.

Tənzimlənmə prosesində istifadə edilən qanunlar nə qədər mükəmməl olsalar da, onların praktiki baxımdan da əhəmiyyəti böyük rol oynayır. İstehsal və ya sosial yönümlü sferanın formalaşdırılması, yenidən qurulması və onun daha da genişləndirilməsi daxili və xarici investisiyaların və onlardan daha yüksək faydalılıqla istifadə edilməsini məqsəd kimi qarşımıza qoyur. Bu məqsədə çatmaq üçün ölkə zəruri material-xammal, maliyyə ehtiyatlarına malik olmalıdır. Əgər bunun əksi olduqda iqtisadiyyatın inkişafının sürətinin artırılması məqsədilə ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi bir zərurətə çevrilir. Buna görə də müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, investisiya subyektlərinin diqqətinin bu sferaya cəlb edilməsi üçün tədbirlər reallaşdırılır [6].

Əhalinin durmadan artan tələbatının ödənilməsi məsələsi ölkənin mövcud iqtisadi potensialından tam və səmərəli şəkildə istifadə edilməsini qarşıya bir məqsəd olaraq qoyur. Buna görə də investisiya yatırımlarının əhəmiyyəti artmışdır. Makroiqtisadi göstəricilər inkişaf etdikcə ümumi daxili məhsulun tərkibində yer alan sferaların və sektorların rolu, yeri və əhəmiyyətinin yüksəldilməsi tələb olunur. Bununla bağlı olaraq da, ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlbə və onların hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi elmi və praktiki baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün investisiya yatırımları böyük rol oynayır. Buna görə də ölkələr bu məsələyə xüsusi diqqətlə yanaşırlar. Ölkəmizdə də investisiya yatırımlarının həcmnin artırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Ölkədə investisiya subyektlərinin səmərəli və yüksək faydalılıqla rahat fəaliyyət göstərə bilmələri üçün beynəlxalq norma-normativlərə və standartlara cavab verən investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır. Beynəlxalq aləmdə bu sferanı tənzimləyən qayda-qanunlara əməl edilməlidir və diqqətlə yanaşılmalıdır. Beynəlxalq standartlara uyğun investisiya mühiti formalaşdırmağı bacarmış ölkələrə investisiya subyektləri tərəfindən daha çox maraq göstərilir.

Ölkəmizdə investisiya prosesinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinə də xüsusi diqqət göstərilir. Hüquqi bazanın təkmilləşdirilərək optimallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya subyektlərinin mülkiyyətlərinin və hüquqlarının qorunması ilə bağlı məsələlər həmin hüquqi bazada öz əksini tapmaqdadır. Ölkəmiz üçün uyğun olan təcrübə və modellər nəzərdən keçirilərək öyrənilir və onun investisiya mühitinin inkişaf etməsinə, yatırılan investisiyaların xüsusi çəkisinin artmasında rolu böyükdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun, 13 yanvar 1995.
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”. Bakı 2011.
3. Кравченко Н.А. “Инвестиционный анализ”. Москва, 2012.
4. İsayev S.Z. “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi”. Bakı, 2011.
5. Hüseynov T. “Azərbaycanda investisiyalar”. Bakı, 2013.
6. Namazova C. “İnvestisiyalar”. Bakı, 2014.
7. Zeynalov V.Z. “Azərbaycanda investisiya siyasəti”. Bakı, 2012.

8. Əliyev Q. "İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi". Bakı, 2013.
9. Sabiroğlu N. "Qloballaşma və xarici investisiyalar". Bakı, 2011.
10. Məmmədov İ.S. "Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi". Bakı, 2015.

*Xankişiyev Fərid Xanbaba oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: ferid_khan@mail.ru*

MÜASİR DÖVRDƏ İŞƏ QƏBUL PROSESİNƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Son dövrlərdə əmək fəaliyyətinin quruluşunda yeniliklərin olması, texniki və texnologiyanın sürətli şəkildə həyatımıza inteqrasiya edilməsi, eyni zamanda rəqabətin daha da artması, kollektiv formada iş prosesinin təşkili, təhsil səviyyəsinə tələbatın çoxalması, müəssisədaxili və müəssisələrarası işgüzar münasibətlərin qurulmasında dəyişikliklərin olması işə qəbul prosesində meyarların müəyyənləşdirilməsinə yeni yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Beynəlxalq iş axtarışı portlarından biri olan "Indeed" platformasına görə müasir dövrdə kadrların işə qəbul prosesində aşağıdakı meyarlara önəm verilməkdədir:

- Ünsiyyət bacarığı;
- Liderlik bacarığı;
- Komandada işləmək bacarığı;
- Öyrənmə/uyğunlaşma bacarığı;
- Özünüidarəetmə bacarığı;
- Təşkilatçılıq bacarığı;
- Komputer bacarıqları;
- Problemin həlli bacarıqları;
- Açıq fikirlilik;
- Güclü iş etikas.

Yuxarıda qeyd edilən meyarlardan, komandada işləmək bacarığı və güclü iş etikasını onu deməyə əsas verir ki, açıq sistemin elementləri olaraq kadrlar mütləq şəkildə xarici təsir mühitini düzgün təhlil etməli və özlərini o mühitə uyğunlaşdırmalıdırlar.

"ASC Conexions" adlanan Böyük Britaniyanın konsaltinq xidməti göstərən müəssisələrindən birinin apardığı sorğunun nəticələrinə görə işə namizədlərin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

1. Adaptasiya;
2. Güclü Ünsiyyət Bacarıqları;
3. Problemi qeyri-standart həll etmək bacarığı;

4. Komanda işi və əməkdaşlıq;
5. İş Etikası və Etibarlılıq;
6. Emosional İntellekt (EQ);
7. Liderlik Potensialı;
8. Yaradıcılıq və İnnovasiya;
9. Müəssisənin dəyərlərinə sahiblənmə;
10. Davamlı öyrənmə və özünü təkmilləşdirmə.

Problemlərə qeyri-standart yanaşma amili onu deməyə əsas verir ki, sadəcə orta və ali təhsil müəssisələrində aldığımız təhsil və savadla yanaşı namizədin intellektual zəkası, analitik düşüncəsi, dünyagörüşü kimi meyarları da işə qəbul prosesində dəyərləndirilir.

«Top Resume» sorğu təşkilatının apardığı sorğuların nəticələrinə əsasən işə meyarlar aşağıdakı kimi olmuşdur :

1. Problemlərin yaradıcı həlli və yenilik;
2. Ünsiyyət bacarıqları;
3. Vaxtın idarə edilməsi;
4. İnkişaf zehniyyəti;
5. Emosional intellekt;
6. Əməkdaşlıq;
7. Adaptasiya;
8. Aktiv dinləmə;
9. Liderlik;
10. İş qavrama bacarığı.

Sonuncu meyarla bağlı onu qeyd edim ki, günümüzün reallıqlarından biri də budur ki, hər bir vətəndaş öz ixtisası üzrə çalışmır. Tez öyrənmə, iş qavrama kimi şəxsi bacarıqlar sayəsində fərqli ixtisas sahələri üzrə də işçilərin çalışması imkanları müasir dövrdə geniş yayılmışdır.

Ölkəmizdə işə qəbul meyarları müxtəlif sektorlara və işəgötürənlərin tələblərinə görə dəyişir. Ümumiyyətlə, aşağıdakı əsas meyarlar nəzərə alınır:

- Təhsil və ixtisas: Müəyyən bir sahədə təhsil və ya sertifikat tələb olunur.
- Təcrübə: Əvvəlki iş təcrübəsi və bacarıqlar mühüm rol oynayır.
- Dil bilikləri: Xüsusilə beynəlxalq şirkətlərdə Azərbaycan dili ilə yanaşı ingilis və ya rus dili bilikləri üstünlük təşkil edir.
- Texniki bacarıqlar: Müasir texnologiyalardan istifadə bacarığı bir çox sahədə tələb olunur.
- Şəxsi keyfiyyətlər: Komanda işi, ünsiyyət bacarıqları və liderlik qabiliyyəti kimi şəxsi keyfiyyətlər də nəzərə alınır.
- Hüquqi tələblər: İşə qəbul zamanı əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaş, vətəndaşlıq və digər hüquqi tələblər nəzərə alınır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fərqli mənbələrin meyarları ilə yanaşı eyni zamanda aşağıdakı sadalanan meyarlar da müxtəlif peşə sahiblərinin işə qəbulu zamanı ya ümumi, ya da xüsusi şəkildə qiymətləndirilir:

- IQ (Intelligence Quotient) İntellekt əmsalı - insanın zəka səviyyəsinin göstəricisidir.

- EQ (Emotional Quotient) Emosional əmsal, digər insanların hisslərini və narahatçılıqlarını duymaq, vəziyyətdən asılı olaraq başqalarının əhvalının necə dəyişdiyini anlamaq qabiliyyəti.

- VQ (Vitality Quotient) həyati enerji əmsalı - başqalarına enerji vermək bacarığı. Həyati enerjinin həqiqi səviyyəsi, bir insanın təyin edilən tapşırıqları necə uğurla həll etməsi ilə müəyyən edilir.

- LQ (Love Quotient) sevgi əmsalı - insanlara, heyvanlara, təbiətə olan hissləri və sevgi hissini yaşamaq qabiliyyəti. Hadisələrə mexaniki yox, hisslərlə yanaşmaq qabiliyyətidir.

- SQ (Spiritual Quotient) Mənəvi inkişaf əmsalı - Özünüdərk, əxlaq, müdriklik və məsuliyyət səviyyəsi.

- BQ (Body Quotient) bədən zəkası əmsalı - hisslər, toxunuş, hərəkət vasitəsilə gerçəkliyi dərk etmək və anlamaq.

- PQ (Practical Quotient) Əməli zəka əmsalı - tənqidi düşünmək, düzgün qərarlar qəbul etmək və planlaşdırılan işləri dinamik şəkildə həyata keçirmək bacarığıdır.

- PQ (2) – (Positivity quotient) Pozitivlik əmsalı – Problemlərə müsbət yanaşma tərz, kollektivin müsbət düşüncələrlə problemi həll etməsi məqsədi ilə kollektiv daxilində pozitiv münasibətlərin yaradılması bacarığı.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz onu deməyə əsas verir ki, müasir dövrümüzdə namizədlərin işə qəbul prosesində innovativ meyarlar tətbiq olumaqdadır və unutmamalıyıq ki, bu meyarlar mütəmadi olaraq dəyişirlər. Əlavə olaraq onu da qeyd edim ki, süni intellekt amilinin istehsalat və xidmət sektoruna sürətli şəkildə inteqrasiya olunması, onu deməyə əsas verir ki, yaxın zamanda bu istiqamətdə də yeni meyarlar formalaşacaqdır.

Bu baxımdan da, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan gələcəyin ixtisaslı kadrları olacaq tələbələrle tədrisin təşkili zamanı bu istiqamətdə dünyada mövcud olan yeni informasiyaların onlara aşılması, onlarda yeni meyarlara dair marağın oyadılması və seminar dərslərinin gedişatında praktikiyönlü nümunələr təşkil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Eyni zamanda da, gələcəyin mütəxəssisləri olacaq gənclərimiz də anlamalıdırlar ki, hal-hazırkı dövrdə istər orta, istərsə də ali təhsil ocaqlarında tədris olunan fənlərlə, materiallarla yanaşı, istər ünsiyyət baxımından, istər texnoloji cəhətdən, istər psixoloji hazırlıq baxımından, istərsə də dünyagörüşünün artırılması, liderlik bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə öz üzərlərində çox çalışmaları onların gündəlik fəaliyyət prioritetinə çevrilməlidir.

*Məmmədova Ülkər İsgəndər qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
Email: ulker13@rambler.ru*

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNUN RƏQƏMSAL İNKİŞAFINDA İNTERNET VƏ RABİTƏ İNFRASTRUKTURUNUN ROLU: İNNOVATİV İDARƏETMƏ YANAŞMALARI

Giriş

Son illər texnologiya elə sürətlə inkişaf edir ki, bu proses demək olar bütün sahələrə təsir göstərüb. Turizm də bu dəyişiklikdən kənarda qalmayıb. Artıq insanlar sadəcə bilet alıb yola çıxmır – onlar əvvəlcədən internet üzərindən məkanlar barədə məlumat toplayır, otelləri müqayisə edir, onlayn rezervasiya edir və hətta virtual şəkildə getmək istədiyi yerlərə baxış keçirə bilir. Bütün bu imkanların arxasında dayanan əsas faktor isə güclü və dayanıqlı internet və rabitə infrastrukturudur. Rəqəmsal alətlər turizm sahəsində idarəetmə və xidmət keyfiyyətinə tamamilə yeni yanaşmalar gətirir, daha çevik və şəffaf sistemlərin qurulmasına yol açır.

Azərbaycan da turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirən ölkələrdəndir. Ölkədə rəqəmsallaşma sahəsində bir sıra addımlar atılsa da, hələ də bəzi bölgələrdə internet zəifdir, infrastruktura çıxış imkanları bərabər deyil. Eyni zamanda, bir çox insan və müəssisə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməyə tam hazır deyil. Bütün bunlar turizmin rəqəmsal inkişaf tempini yavaşladır və mövcud potensialın tam şəkildə istifadəsinə mane olur.

Bu tədqiqatda məqsəd – Azərbaycanda internet və rabitə infrastrukturunun turizm sektoruna necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. Həmçinin, bu sahədə mövcud problemləri üzə çıxarıb, rəqəmsal idarəetmə baxımından daha səmərəli və innovativ yanaşmaların tətbiqi yollarını təqdim etməkdir. Nəticədə, bu tədqiqat turizm sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün real tövsiyələr irəli sürməyi hədəfləyir.

Ədəbiyyat icmal

Son onillikdə rəqəmsal texnologiyaların turizm sahəsində istifadəsi daha da genişlənmiş və bu proses “smart tourism” anlayışı çərçivəsində inkişaf etmişdir. Yeni texnologiyalar turizm fəaliyyətlərinin planlaşdırılması, həyata keçirilməsi və idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Mobil tətbiqlər, süni intellekt, böyük verilənlər (big data) və onlayn rezervasiya sistemləri artıq turizm menecmentinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Gretzel və həmkarları (2015) smart turizm konseptini izah edərək bildirirlər ki, bu yanaşma turist təcrübəsini fərdiləşdirməklə yanaşı, destinasiya idarəçiliyində də daha çevik və texnologiyaya əsaslanan modellərin formalaşmasına səbəb olur [4]. Sigala (2018) isə sosial media və müştəri əlaqələrinin rəqəmsal mühitdə necə yenidən qurulduğunu analiz edərək göstərir ki, bu platformalar turist davranışına ciddi təsir edir [6].

Yaxın dövrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, texnoloji innovasiyalar həm də dövlətin turizm siyasətinə inteqrasiya olunmaqdadır. Rəqəmsal idarəetmə sistemləri vasitəsilə turizm axını izlənilir, analitik hesabatlar hazırlanır və qərarvermə prosesləri məlumat əsaslı şəkildə həyata keçirilir [5].

Azərbaycanda bu yanaşmaların tətbiqi üçün ilkin zəmin formalaşsa da, regionlar arasında rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı və texnologiyaya çıxış imkanlarının məhdudluğu rəqəmsal transformasiyanı ləngidir. Bu səbəbdən, yerli səviyyədə rəqəmsal texnologiyaların turizm sektorunda rolu daha geniş və dərin təhlil olunmalıdır.

Azərbaycanda vəziyyətin təhlili

Azərbaycan son illərdə rəqəmsal infrastrukturun inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atsa da, bu sahədə bölgələr üzrə bərabər inkişaf müşahidə olunmur. Xüsusilə şəhər mərkəzlərində internet bağlantısı və mobil rabitə xidmətləri kifayət qədər əlçatan olsa da, ucqar turizm bölgələrində hələ də texniki çətinliklər qalmaqdadır. Bu isə rəqəmsal turizmin tam potensialının reallaşmasına mane olur.

2023-cü il üçün statistik göstəricilərə əsasən, ölkə əhalisinin 84%-i internet istifadəçisidir və bu göstərici əvvəlki illərlə müqayisədə artım göstərmişdir [1]. Lakin bu istifadə əsasən sosial media və gündəlik kommunikasiyaya yönəlib, turizm xidmətlərindən rəqəmsal formada istifadə səviyyəsi aşağıdır. Bunun səbəbləri arasında texniki savadlılığın yetərli olmaması və turizm obyektlərinin rəqəmsallaşma prosesində geri qalması dayanır.

Dövlət tərəfindən “Rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat” strategiyası çərçivəsində 2021–2025-ci illəri əhatə edən bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulub. Bu strategiya həm rabitə infrastrukturunun genişləndirilməsini, həm də regionlarda internet xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasını hədəfləyir [3]. Bundan əlavə, Dövlət Turizm Agentliyi də turizm informasiya sistemlərinin formalaşdırılması və onlayn təbliğatın gücləndirilməsi istiqamətində layihələr həyata keçirməkdədir [2].

Bütün bunlara baxmayaraq, regionlarda fəaliyyət göstərən bir çox turizm obyektinin hələ də öz rəsmi veb saytı və ya onlayn bron sistemi yoxdur. Bu isə turistlərin həmin məkanlara çıxışını çətinləşdirir və ölkənin rəqəmsal turizm imicinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, xarici turistlərin rəqəmsal vasitələrlə Azərbaycan haqqında informasiya əldə etməsində çoxsaylı boşluqlar mövcuddur.

Problemlər və çağırışlar

Azərbaycanda turizm sektorunun rəqəmsal inkişafında irəliləyişlər olsa da, bu proses bir sıra ciddi problemlərlə üzləşir. İlk növbədə, ölkənin müxtəlif bölgələri arasında rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı müşahidə olunur. Böyük şəhərlərdə internet və mobil rabitə daha sabit və sürətli, amma ucqar rayonlarda bu imkanlar məhduddur. Bu isə turizm obyektlərinin rəqəmsal sistemlərə qoşulmasını çətinləşdirir.

İkinci əsas problem – turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqəmsal texnologiyalara adaptasiya səviyyəsinin zəifliyidir. Bir çox otel və turizm şirkəti hələ də ənənəvi iş üsullarından istifadə edir, onların veb saytı yoxdur və sosial şəbəkələrdə aktiv deyillər. Bu isə yerli və xarici turistlərin həmin xidmətlərə çıxışını məhdudlaşdırır.

Üçüncü məsələ rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Turizm sahəsində çalışanların bir qismi müasir texnologiyalarla işləməyi bacarmır, bu isə rəqəmsallaşmanın tətbiqində ləngiməyə səbəb olur. Həmçinin, bəzi turistlər də onlayn sistemlərdən istifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Bununla yanaşı, maliyyə resurslarının məhdudluğu da mühüm əngəllərdən biridir. Xüsusilə kiçik turizm biznesləri üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi əlavə xərc deməkdir və bu xərc bəzən qarşılanmır. Dövlət dəstəyi mexanizmləri olsa da, bütün sahibkarlar bu imkanlardan faydalana bilmir.

Innovativ idarəetmə yanaşmaları

Müasir dövrdə turizmin idarə olunması artıq ənənəvi üsullarla kifayətlənmir. Texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə "smart tourism" – yəni ağıllı turizm konsepti meydana çıxıb. Bu anlayış turistlərin ehtiyac və gözləntilərini daha yaxşı qarşılamaq üçün informasiya texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. Ağıllı turizm konsepti yalnız texniki tərəqqini deyil, həm də istifadəçi yönümlü, çevik və şəffaf idarəetmə modellərini ehtiva edir.

Belə yanaşmalara misal olaraq mobil tətbiqlərlə turistlərə real vaxtda informasiya ötürmək, onlayn bron sistemlərini sadələşdirmək, süni intellekt vasitəsilə fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etmək olar. Məsələn, turist səyahət etməzdən əvvəl virtual bələdçi ilə marşrut planlaşdırma bilər və ya səsli köməkçi vasitəsilə getmək istədiyi məkanlar barədə məlumat ala bilər.

Azərbaycanda da bu tip yanaşmaların tətbiqi üçün ciddi potensial mövcuddur. Xüsusilə Bakıda və digər böyük şəhərlərdə turistlərin rahatlığı üçün mobil tətbiqlər, veb-platformalar və interaktiv xəritələr hazırlanması mümkündür. Bundan əlavə, "ağıllı şəhər" konsepsiyası ilə uyğun şəkildə, turistik məkanlarda Wi-Fi zonalarının genişləndirilməsi, interaktiv məlumat lövhələrinin quraşdırılması və sensorlu cihazlarla yönləndirmə sistemlərinin qurulması effektiv nəticə verə bilər.

Digər tərəfdən, turizm sahəsində çalışanlar üçün rəqəmsal idarəetmə təlimləri təşkil edilməli və bu sektorun rəqəmsal biliklərə yiyələnməsi təşviq olunmalıdır. Çünki texnologiyanın özü ilə yanaşı, onun idarə olunması və düzgün tətbiqi də bu sahədə uğurun açarıdır.

Innovativ yanaşmalar həmçinin turizmin monitorinqi və təhlili üçün də geniş imkanlar yaradır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə turist axınını izləmək, onların rəylərini analiz etmək və bu məlumatlar əsasında qərarlar vermək daha məqsədyönlü və çevik idarəetməyə yol açır.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, Azərbaycanda turizm sektorunun rəqəmsal inkişafı internet və rabitə infrastrukturunun möhkəmliyindən birbaşa asılıdır. Rəqəmsal texnologiyalar turizm xidmətlərini daha əlçatan və funksional edir, lakin regionlar üzrə infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı və rəqəmsal bacarıqların zəifliyi bu sahədə irəliləyişin qarşısını alır. Sektorun davamlı inkişafı üçün texnologiyaya əsaslanan idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi və rəqəmsal savadlılığın artırılması vacib hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. AzStat. (2023). İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə statistik göstəricilər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. stat.gov.az
2. Dövlət Turizm Agentliyi. (2022). Turizm sektorunun rəqəmsallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətlər üzrə hesabat. <https://data.tourism.gov.az>
3. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). Rəqəmsal transformasiya üzrə dövlət proqramı (2021–2025). <https://mincom.gov.az>
4. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179–188. <https://doi.org/10.1007/s12525-015-0196-8>

5. Koo, C., Shin, S., Gretzel, U., & Hunter, W. C. (2021). Technology convergence in smart tourism: The role of data and analytics. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 12(1), 101–118. <https://doi.org/10.1108/JHTT-07-2020-0155>

6. Sigala, M. (2018). Social media and customer engagement in the tourism industry. In M. Sigala, E. Christou & U. Gretzel (Eds.), *Advances in Social Media for Travel, Tourism and Hospitality* (pp. 29–50). Routledge.

*Fərhadı Püstə Oruc qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: emin.turant1@gmail.com*

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

Ölkənin müasir dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyası şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlayır. Bu məsələ tam olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarına və ərzaq məmulatlarına aiddir. Aqrar-sənaye kompleksinin təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinə keçidi şəraitində, həmin kompleksdə islahatların həyata keçirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin qeyri-təkmil olması kənd təsərrüfatı məhsulunun və ərzaq məhsullarının istehsal həcmının aşağı düşməsinin, onların idxalının artmasının başlıca səbəbi qismində qeyd edilməlidir. Bu da öz növbəsində, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir.

Dövlət tərəfindən daha az dəstəklənən iqtisadiyyat sektorlarından biri olmaqla və bu nöqteyi-nəzərdən inkişaf etmiş ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə geriləyən kənd təsərrüfatı böhran vəziyyətində qalmaqla davam edirdi. Bütün bunlar özünü əsas fondların son dərəcə köhnəlməsində, məhsul istehsalı zamanı resurstutumlu, habelə mənəvi və fiziki cəhətdən artıq çoxdan köhnəlmiş texnologiyaların istifadəsində, sözü gedən sahədə çalışan kadrların ixtisas səviyyələrinin aşağı düşməsində büruzə verirdi. Bütün bu deyilən neqativ halların qarşısının alınması məqsədilə ölkə rəhbərliyi tərəfindən aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənən ardıcıl olaraq Dövlət Proqramları qəbul edilmişdi. Bunlara misal olaraq “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” 23 yanvar 2007-ci il, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” 21 avqust 2008-ci il tarixli, və s. sərəncam və fərmanlar həyata keçirilmişdir.

Bundan əlavə kənd təsərrüfatında iqtisadi dayanıqlılığın təmin etmək üçün hökumət tərəfindən kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2008-2015 ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Qida təhlükəsizliyi sahəsində yaranan mövcud problemlərin həlli məqsədilə Prezident

İlham Əliyev 10 fevral 2017-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşməsi ilə bağlı əlavə tədbirlərin görülməsi haqqında” Fərman imzalayıb. Bundan əlavə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”-nın qəbul edilməsi, digər sənədlər aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə təkan verən məsələlərdən olmuşdur.

2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı hazırkı dövrdə aqrar bölmənin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizminin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması ölkənin ayrı-ayrı regionalrının inkişaf baxışında da çox əhəmiyyətlidir. Bu “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2014-2018 ildə)” nəzərdə tutulan tədbirlərinin icrası üçün daha əlverişli şərait yarada bilər.

Tənzimləyici strukturun qurulmasında dövlətin rolu böyükdür. Dövlətin və özəl bölmənin rolunun müəyyən edilməsi zərurəti, onların yeni şəraitdə proseslərə real təsir etmə imkanlarının vəziyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, Dövlətin fermer təsərrüfatlarının hər-tərəfli xidmətlərlə təmin etməklə imkanlarının məhdud olduğunu nəzərə alsaq, əvvəlki vəzifə və səlahiyyətlərə düzəlişlərin edilməsi və yeni vəzifələrin müəyyən edilməsi zərurətinin qaçılmaz olduğu bir daha aydın olur.

Təklif edilən yeni siyasət nəzərdə tutur ki, ilk növbədə dövlətin tənzimləyici funksiyası və müşahidə imkanları gücləndirilib daha da artırılsın, bununla bərabər torpağın və suvarma suyunun monitorinqinin aparılması, müəyyənləşdirilmiş bitki və heyvan xəstəliklərinə həşəratlara nəzarətin həyata keçirilməsi, ətraf mühitin qorunması və ictimai səhiyyə sahəsinə nəzarətin yerinə yetirilməsinə kimi ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin də dövlətin cavabdehlərin aid edilməsi tövsiyyə olunur. Digər işlərin və xidmətlərin özəl və ya alternativ bölmələr tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Prezident İlham Əliyevin “2015-ci ilin Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi haqqında” Sərəncam imzalaması da dövlətin aqrar sahəyə diqqətinin növbəti əyani göstəricisidir. Kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, yeni çağırışlara uyğun strateji hədəflərin və institusional dəyişikliklərin müəyyən edilməsi bu sahənin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinin təməlini qoyub. 2015-ci ilin Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi bu sahənin inkişafına təkan vermiş, onun modernləşdirilməsini sürətləndirmiş, aqrar sektorda mövcud problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmişdir.

Azərbaycan XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq kənd təsərrüfatı ölkəsindən aqrar-sənaye dövlətinə çevrildi və XXI əsrdə neft bumunun təsiri altında yeni sənayeləşmə mərhələsinə qədəm qoydu. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan yeni sənayeləşmə prosesi öz bəhrəsini verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü ili "Sənaye ili" elan etməsi sənayenin resurslara deyil, səmərəliliyə əsaslanan inkişaf xəttinin seçilməsinin göstəricisidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsi sənayeləşmə və elektronlaşmanın üzərində dayanıb. İqtisadi modernləşmə düşüncə və davranış tərz, institusional mühit və texnoloji səviyyənin təkmilləşmə prosesidir.

İqtisadiyyatın modernləşməsi, onun məqsəd və vəzifələrinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün ölkədə Dövlət Başçısının 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbay-

can 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada ixrac-yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüş, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft ixracının artımı və s. nəzərdə tutulmuşdur.

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar bütün sahələrdə müsbət nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Son onillikdə Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyə, dinamik iqtisadi artıma nail olunmuş, yoxsulluğun azaldılmasında və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsində ciddi uğurlar qazanılmışdır. Bütün bunlarla bərabər, sərbəst bazar iqtisadiyyatı institutlarının yaradılması və sahibkar təşəbbüskarlığına söykənən iqtisadiyyat modelinin bərqərar olması, iqtisadi və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ölkəmizin gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan dövləti vətəndaşların qida təhlükəsizliyinə böyük diqqətlə yanaşır.

Prezidentin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin əsas istiqamətləri"ndən biri də əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatına zəmanət verən kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsidir: "Lakin etiraf etməliyik ki, hələ də ölkəmizdə istehlakçıların təhlükəsiz və keyfiyyətli qida ilə təminatında ciddi islahatlar aparılması zərurəti var. Məhsulun ərzaq bazarında dövriyyəsinə nəzarət İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Heç şübhəsiz ki, bu pərakəndəlik ərzaq məhsullarının beynəlxalq tələblər çərçivəsində keyfiyyətinə nəzarətin təmin olunmasına mənfi təsir göstərir.

Qeyd edək ki, vətəndaşlarımızın keyfiyyətli və təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin olunması Konstitusiyamızın 31, 39 və 41-ci maddələrində də təsbit olunub. Bununla yanaşı, qida və ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri bir sıra sahə qanunları ilə tənzimlənir. Bu qanunlardan danışarkən "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında", "Yeyinti məhsulları haqqında", "Fitosanitar nəzarət haqqında", "Baytarlıq haqqında", "Sanitar-epidemioloji nəzarət haqqında" qanunları xüsusi qeyd etmək olar.

Özəl bölmə tərəfindən göstərilən xidmətlərin tənzimlənməsi sahəsində qanun və normativ sənədlər mövcuddur. Ölkənin aqrar sektorunda aparılan islahatlarla əlaqədar qəbul olunmuş qanunlarda dövlət-özəl bölmə əməkdaşlığına və fermerlərə xidmət sahəsində özəl bölməsinin fəal iştirakı məsələsində əsasən diqqət yetirilir. Məlumat üçün qeyd edək ki, "Baytarlıq haqqında" və "Damazlıq işi haqqında" qanunları bu baxımdan daha mükəmməldir, belə ki, bu qanunlarda xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı dövlət-özəl bölmələrinin əməkdaşlığının bütün məqamları onların yeni şəraitdəki yeri və rolu aydın göstərilmiş, başqa sözlə desək, bu qanunlar sözü gedən strukturların fəaliyyətini hüquqi cəhətdən tənzimləməyə imkan verir. Məsələn, indiki şəraitdə son dərəcədə vacib olan "Baytarlıq haqqında" Qanun baytarlıq xidməti, baytarlıq dərmanları və digər tibbi preparatların satışı ilə məşğul olan fiziki şəxslərin və özəl müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsini hüquqi cəhətdən tam təmin edir. Lakin elə qanunlar da vardır ki, (məsələn, otlaqlardan istifadə edilməsi qeydiyyat haqqında, zəhərli maddələrin saxlanması, həşəratlara qarşı mübarizə, bitki və heyvan karantini məsələlərinə bağlı qəbul olunmuş qanunlar) həmin qanunlarda tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesində dövlət və özəl böl-

mənin oynadığı rol tam müəyyənləşdirilməmişdir və ya özəl bölmənin xidmətlərə cəlb edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsində xidmət təchizatçılarının müqavilə əsasında iştirakı məsələləri (lazımı dərəcədə) öz əksini tapmışdır.

Bundan əlavə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı strategiya və siyasətlər hökumət tərəfindən işlənib hazırlanır. Dövlət Komissiyası tərəfindən bəyənilmiş “Kənd Təsərrüfatı üçün Siyasət Çərçivə Sənədi” daxilində aparılmış təhlil və tədqiqatlar artıq tam təfərrüfatı ilə göstərdi ki, neft sektorunda gəlirlərin proqnozlaşdırılan artımı ilə əlaqədar manatın bahalaşması problemi ilə mübarizənin məqsədi, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının müqayisəli üstünlüyünü təmin etmək və son nəticədə sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaqdır. Tədqiqatlar onu da göstərir ki, bu nəticə, bilavasitə yeni yaranmış fermer təsərrüfatlarının texnologiya səviyyəsinin yüksəldilməsi və məhsuldarlığın sürətlə artırılması hesabına, ən əsası isə dövlətin dəstəyi və dövlət və özəl sektorun sıx əməkdaşlığı şəraitində mümkün ola bilər. Ona görə də kənd təsərrüfatı üzrə siyasət və strategiyalar hazırlanarkən bu amillər nəzərə alınmış, dövlət və özəl sektorun yeni şəraitindəki rolu, institusional yenidənqurma, hüquqi-normativ bazanın, xidmət strukturlarının yaradılması və s. məsələlərlə bağlı təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır ki, bunaların xüsusi proqramlar əsasında həyata keçirilməsi, strateji məqsəd olaraq nəzərdə tutulur.

Bu strateji məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması tövsiyə olunur:

- özəl bölmənin inkişaf təşəbbüslərinə həssas reaksiya verilməsi;
- Dövlət və özəl bölmənin ictimai xarakterli xidmətlərin (təlim, elmi-tədqiqatlar və xidmət təkliflərinin) sub-müqavilə vasitəsilə həyata keçirilməsi sahəsində birgə səylərin həvəsləndirilməsi;
- Dövlətin əsasən koordinasiya (uzlaşdırma) və tənzimləmə xarakterli yeni yolu öz üzərinə götürülməsi;
- qanunvericilik və siyasətdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi;
- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarına olan daxili tələbatı təmin etmək və ixrac potensialını tədqiq etmək ehtiyacı.

Təqdim olunan strategiya sənədinin başlıca vəzifəsi yuxarıda sadalanan ümumiləşdirilmiş prinsiplərə uyğun olaraq aşağıda göstərilən müdaxilə sahələri üzrə görülməli zəruri işləri müəyyən etməklə təklif və tövsiyələrin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasının və onun prioritet verilmiş proqramlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırılan və ona yardım edən təsisatı strukturların və tənzimləyici tədbirlərin işlənib hazırlanması ilə bağlı vacib olan məsələləri həll etmişdir. Dövlət və özəl bölmənin keyfiyyətli xidmət göstərmə və kənd ərazilərində fermerləri istehsal vasitələri ilə vaxtında və paritet qiymətlərlə təchiz etmə imkanlarını yaxşılaşdırmaq məqsədilə lazım olan tədbirləri yerinə yetirmişdir. Strategiyanın həyata keçirilməsində həlledici rolu olan problemlərin həlli üçün, yəni kənd təsərrüfatına kreditlərin verilməsi, istehsal vasitələri ilə təchizat, toxumçuluq şəbəkəsinin yaradılması, fermerlərin təlimi, elmi - tədqiqat sistemlərinin fəaliyyəti və onların əlaqələndirilməsi və infrastrukturun yaradılması kimi mövcud problemlərlə bağlı strateji tədbir və təkliflər öz həllini tapmışdır.

*Məhərrəmov Ramiz Bulut oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: ramiz.bmaharramov@taxes.gov.az;*

*İmanova Aysel Nazim qızı,
gənc tədqiqatçı,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: imanova.a.e@gmail.com*

MÜASİR İQTİSADİYYATDA DÖVLƏTİN TƏNZİMLƏYİCİ ROLU VƏ ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSULUN STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİ

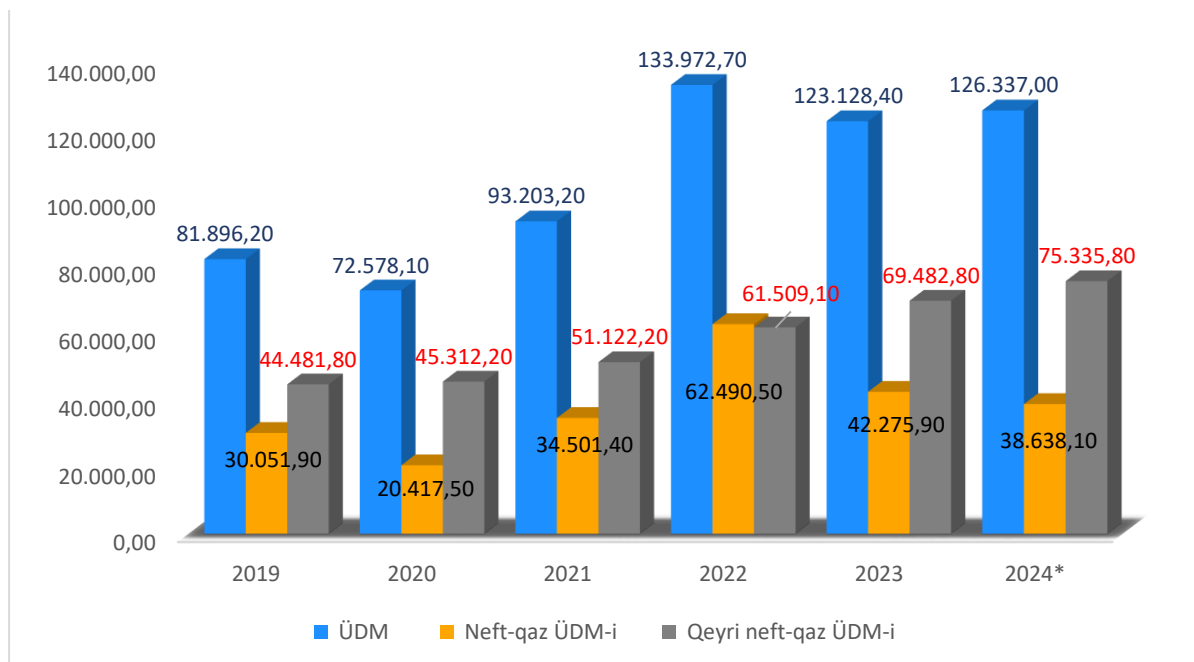
Müasir bazar münasibətləri şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və tənzimləyici siyasət yürütməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Sosial-iqtisadi artımın əsas göstəricilərinə real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artımı, hər nəfərə düşən real ümummilli məhsulun artımı, həmçinin sənaye məhsullarının istehsalının sahələr və adambaşına görə artım sürəti daxildir. ÜDM iqtisadi artım və sosial rifah səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir və bu göstəricidə baş verən struktur dəyişikliklər ölkənin iqtisadi siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edir.

Bildiyimiz kimi, sosial-iqtisadi artım bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı əsasən üç göstərici ilə müəyyən edilir:

1. Real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması;
2. Hər nəfərə düşən real ümummilli və ya xalis milli məhsulun artması;
3. Sahələr üzrə və hər nəfərə düşən sənaye məhsulları istehsalının artım sürəti.

Cədvəl 1.

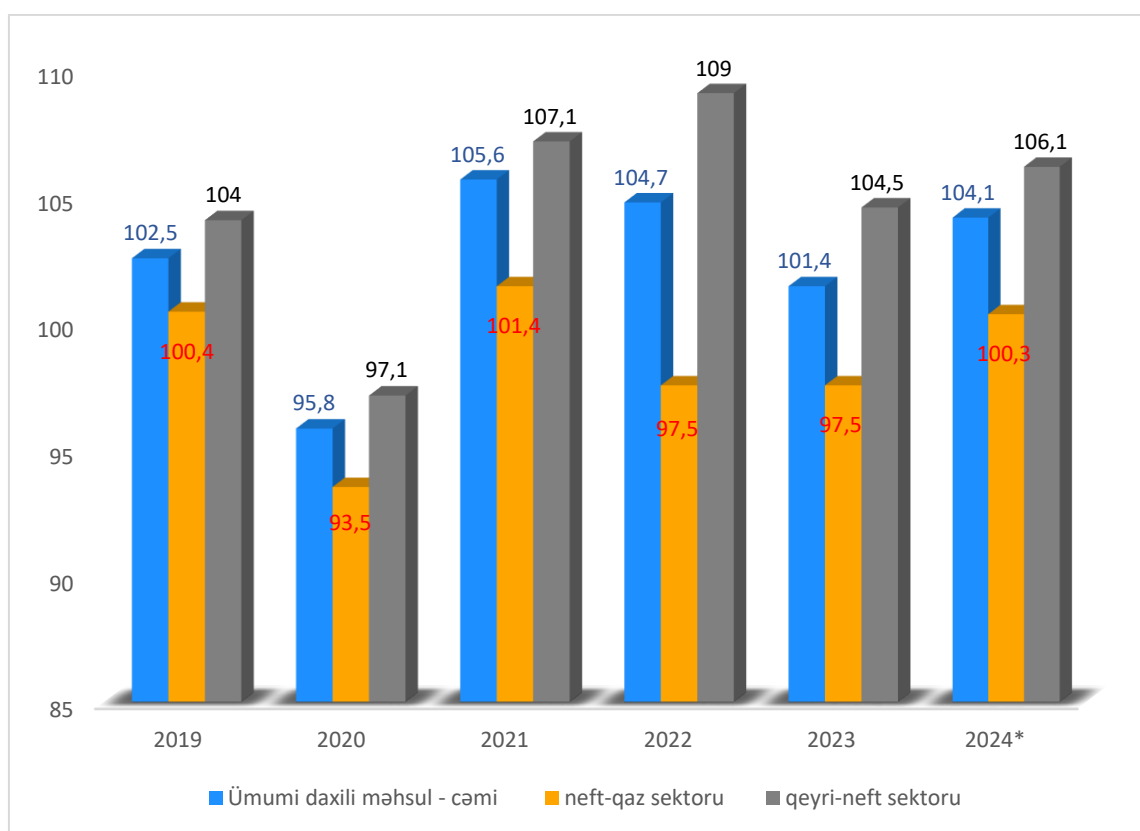
İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı, mln. manat

ÜDM iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial rifahı ölçən əsas göstəricidir. Azərbaycanın son illərdəki sosial-iqtisadi vəziyyətini təhlil edərkən ÜDM dinamikası və iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişikliklər xüsusilə ön plana çıxır, bu da iqtisadi siyasətin səmərəliliyini və inkişaf perspektivlərini dəyərləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1-ci cədvəlin məlumatları göstərir ki, 2019-cu ildə Azərbaycanın ÜDM-də qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 54,45% təşkil etmiş, bu göstərici 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə 61,94%-ə yüksəlmişdir. Növbəti illərdə bu nisbətdə dəyişikliklər müşahidə olunmuş, 2021-ci ildə 55,36%, 2022-ci ildə 46,61%, 2023-cü ildə isə 56,42% olmuşdur. 2020-ci ildə pandemiya səbəbilə iqtisadi artım tempi zəifləsə də, 2021-ci ildən etibarən iqtisadi fəallıq bərpa olunmuş, 2022-ci ildə daha da sürətlənmiş, 2023-cü ildə isə nisbətən sabitləşmişdir.

Cədvəl 2.

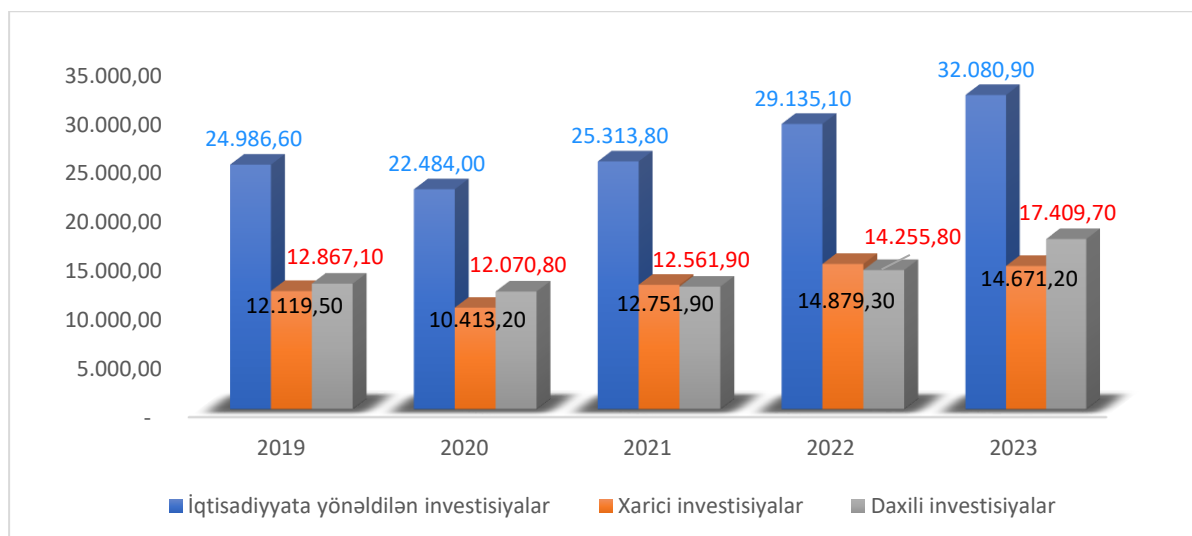
ÜDM-in artım sürətləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

Adambaşına düşən ÜDM göstəriciləri də müvafiq olaraq artım nümayiş etdirmiş, 2023-cü ildə 12,126.10 manat, 2024-cü il üçün isə 12,382.50 manat səviyyəsində olmuşdur. Bu, Azərbaycanı regional miqyasda ön sırada qərarlaşdırsa da, ölkənin yüksək gəlirli ölkələr kateqoriyasına keçməsi üçün əlavə struktur və institusional islahatlara ehtiyac qalır. İşsizlik səviyyəsi 2020-ci ildə 7,2%-ə yüksəldikdən sonra, 2021–2023-cü illərdə həyata keçirilən məşğulluq və sosial müdafiə proqramları nəticəsində 5,5%-ə qədər enmişdir. İnflyasiya göstəricilərinə gəlincə, 2022-ci ildə 13,9% səviyyəsində olan illik inflyasiya 2023-cü ildə 9,5%-ə, 2024-cü ildə isə 4,9%-ə düşmüşdür. 2025-ci il üçün bu göstəricinin 5,5% olacağı gözlənilir.

İnvestisiya fəaliyyəti də müsbət dinamika nümayiş etdirmişdir.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mln manatla

Cədvəl 3-ə əsasən, 2021-ci ildən etibarən iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar artıb. Dövlətin infrastruktur və qeyri-neft sektoru layihələrinə ayırdığı investisiyalar nəticəsində 2023-cü ildə daxili investisiyaların payı xarici investisiyalardan çox olmuşdur. Azərbaycanda 2019-2023-cü illərdə həyata keçirilən investisiyalar iqtisadi artımı dəstəkləmiş, məşğulluğu artırmış və müxtəlif sahələrdə infrastrukturun inkişafına şərait yaratmışdır. 2019-2023-cü illərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri ölkənin logistika imkanlarını genişləndirmişdir.

2023-cü ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında Çin kapitallı "Azərbaycan Vanhong Ceramics Co" MMC tərəfindən 50 milyon ABŞ dolları məbləğində investisiya ilə keramik plitələr istehsalı müəssisəsi açılmışdır. Bu müəssisə 500-dən çox yeni iş yeri yaratmışdır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında Çinin "BYD Company Limited" şirkəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində elektrik mühərrikli avtobusların istehsalı layihəsi həyata keçirilir. Layihənin ilkin investisiya məbləği 34 milyon ABŞ dollarıdır və əlavə olaraq 60 milyon ABŞ dolları məbləğində sərmayə yatırılması nəzərdə tutulur. Bu layihə çərçivəsində 800 yeni iş yerinin yaradılması planlaşdırılır. Bakı şəhəri 2023-cü ildə xarici investisiyaların artım sürətinə görə şəhərlərin reytingində 3-cü yerdə qərarlaşıb. Bu, bir neçə mühüm logistika layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, Macarıstanın "Hell Group" şirkəti tərəfindən Ələt Azad İqtisadi Zonasında illik istehsal gücü 700 milyon ədəd alüminium içki qutusu təşkil edəcək zavodun tikintisi üçün 211 milyon ABŞ dolları məbləğində sərmayə yatırılmışdır. Bu layihə çərçivəsində 300-dən çox iş yerinin yaradılması planlaşdırılır. 2023-cü ildə Pirallahı Sənaye Parkında Türkiyənin "Gen İlaç ve Sağlq Ürünleri Sanayi ve Ticaret A.Ş" şirkəti ilə birgə dərman vasitələrinin istehsalı müəssisəsinin təməli qoyulmuşdur. Layihənin investisiya dəyəri 35 milyon ABŞ dollarıdır. Bundan başqa, İsrailin "BioPharmax" şirkəti ilə Ələt Azad İqtisadi Zonasında 45 milyon avro dəyərində eczaçılıq müəssisəsinin tikintisi həyata keçirilir. Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, xüsusilə qeyri-neft sektoruna yönəldilən sərmayələrin artırılması prioritet olmalıdır.

Dövlət borcu iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib bir alətdir, lakin onun idarə edilməsi diqqətlə aparılmalıdır. Səmərəli istifadə edilən borc iqtisadi artımı sürətləndirə bi-

lər, lakin qeyri-effektiv idarəçilik büdcəyə əlavə yük yarada bilər. Borcun dayanıqlı səviyyədə saxlanması və əsasən gəlir gətirən layihələrə yönəldilməsi sosial-iqtisadi inkişaf üçün ən optimal yanaşmadır. Azərbaycanın dövlət borcu 1993-2024-cü illər ərzində iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. 1993-cü ildən başlayaraq dövlət borcu əsasən xarici mənbələrdən formalaşmışdır, çünki daxili maliyyə bazarları zəif inkişaf etmişdi.

Qlobal maliyyə böhranı və 2015-ci ildə neftin qiymətinin düşməsi kimi hadisələr borcun strukturunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur; 2014-cü ildə xarici borcun payı 83% idisə, 2016-cı ildə bu göstərici 75%-ə enmiş, daxili borcun payı isə 25%-ə qədər artmışdır. Pandemiya dövründə sosial və səhiyyə xərclərinin artması borcun nominal səviyyəsinə təsir etmiş, 2024-cü ildə isə Qarabağın bərpası və infrastruktur layihələri daxili borclanmanın əhəmiyyətini artırmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı, makroiqtisadi sabitliyi qorumaqla yanaşı, neftdən asılılığı azaltmaq üçün uğurlu diversifikasiya tədbirləri həyata keçirmişdir. Gələcək illərdə qeyri-neft sektorunun daha da gücləndirilməsi, regional bərabərsizliyin aradan qaldırılması və texnologiyaya investisiyaların artırılması ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığını təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün davamlı islahatlar və strateji planlaşdırma mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu strategiya çərçivəsində ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və qeyri-neft ixracının artırılması hesabına davamlı və yüksək iqtisadi artımın təmin edilməsi, keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin ixracı ilə qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya olunması hədəflənir.

2025-ci il dövlət büdcəsi layihəsinə əsasən, strategiyanın icrası üçün ümumilikdə 6 milyard 458,7 milyon manatın ayrılması nəzərdə tutulur. Bu vəsaitin 4 milyard manatı işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasına yönəldiləcək. İqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində sağlam və rəqabətədavamlı biznes mühitinin yaradılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin artırılması, dövlətə məxsus hüquqi şəxslərin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsi və hesabatlılığının gücləndirilməsi əsas hədəflər kimi müəyyən edilib. Bu tədbirlər nəticəsində özəl sektorun ümumi iqtisadiyyatda payının 88%-ə qədər artırılması planlaşdırılır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı son 10 ildə dinamik xarakter daşıyaraq müxtəlif sahələrdə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün mühüm stimulyat yaratmışdır. Dövlət tərəfindən aparılan iqtisadi islahatlar sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına, biznesin inkişafına və investisiyaların cəlbinə şərait yaratmışdır. İnfrastruktur layihələri, nəqliyyat və logistika sahəsində həyata keçirilən irimiqyaslı tədbirlər Azərbaycanın regionda strateji əhəmiyyətini artırmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı bir çox sahələrdə müsbət irəliləyişlər göstərsə də, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bəzi sahələrdə hələ də təkmilləşməyə ehtiyacı vardır. Bu inkişafın davam etməsi üçün qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, təhsil və səhiyyə sahələrində islahatların davam etdirilməsi və beynəlxalq əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi vacibdir.

*Haqverdiyeva Kəmalə Əziz qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: h.kemale2018@gmail.com*

INNOVATİV İDARƏETMƏ – RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ VƏ DAYANIQLI İQTİSADİYYATIN TƏMƏLİDİR

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı və rəqabətin güclənməsi təşkilatları daha çevik və innovativ idarəetmə metodları tətbiq etməyə vadar edir. Ənənəvi idarəetmə modellərinin sürətlə dəyişən bazar şərtlərinə cavab verməkdə çətinlik çəkməsi fonunda, innovativ idarəetmə yeni imkanlar və strateji üstünlüklər təqdim edir. Qloballaşan dünya və sürətlə inkişaf edən texnologiyalar dövründə dövlətlərin və şirkətlərin iqtisadi üstünlük qazanması üçün ənənəvi idarəetmə yanaşmalarının kifayət etmədiyi getdikcə daha aydın görünür. Bu yeni şəraitdə iqtisadiyyatın davamlı inkişafını və rəqabət üstünlüyünü təmin edən əsas amillərdən biri **innovativ idarəetmə**dir. İnnovasiyalar təkcə məhsul və xidmət sahəsində deyil, həmçinin idarəetmə strukturlarında, qərar qəbuletmə proseslərində, insan resurslarının idarə olunmasında və ümumilikdə strateji yönümlərdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu tezisdə innovativ idarəetmənin mahiyyəti, onun rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasında rolu, müasir idarəetmə modelləri ilə müqayisəsi və Azərbaycanın bu sahədə mövcud vəziyyəti təhlil olunur. Məqsəd – innovativ idarəetmənin iqtisadi və sosial inkişaf üçün vacibliyini əsaslandırmaq və bu istiqamətdə perspektiv yanaşmaları ortaya qoymaqdır.

İnnovativ idarəetmə – bu, təşkilatların fəaliyyətində yeniliklərin tətbiqinə əsaslanan idarəetmə üsuludur. Ənənəvi idarəetmədən fərqli olaraq, innovativ idarəetmə dəyişən şəraitə uyğunlaşmanı, yaradıcı yanaşmanı və davamlı inkişafı hədəfləyir. Bu yanaşma texnologiyaların, yeni metodların, strategiyaların və proseslərin tətbiqi ilə müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyini və effektivliyini artırmağı məqsəd qoyur. Bundan ötrü aşağıdakı istiqamətlərə aydınlıq gətirilməsinə məqsəd müvafiqdir:

1. İnnovativ idarəetmənin mahiyyəti və prinsipləri. İnnovativ idarəetmə - təşkilatların idarəetmə sistemində yeni ideyalar, metodlar, texnologiyalar və yanaşmalar tətbiq etməklə səmərəliliyi və uyğunlaşma qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyır. Bu idarəetmə növü yalnız məhsul və xidmətlərdə deyil, həm də idarəetmə strategiyasında, təşkilati strukturlarda və liderlik tərzində dəyişikliklərə əsaslanır.

İnnovativ idarəetmə – ənənəvi idarəetmə metodlarından fərqli olaraq, dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşma, yeni texnologiyaların tətbiqi, yaradıcı düşüncə və çevik qərar qəbuletmə kimi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu yanaşma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Adaptivlik və çeviklik – dəyişikliklərə tez uyğunlaşma qabiliyyəti;
- Açıq innovasiya – xarici ideyaların və resursların cəlbə;
- Texnoloji transformasiya – rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma proseslərinin idarəetməyə inteqrasiyası;
- İnsan kapitalının inkişafı – yaradıcı və peşəkar əməkdaşların yetişdirilməsi;
- Əlaqəli qərar qəbuletmə – komanda əsaslı, iştirakçı və şəffaf idarəetmə.

Innovativ idarəetmə bu prinsiplər sayəsində istər mikro, istərsə də makro səviyyədə inkişafın mühüm vasitəsinə çevrilir

2. Rəqabətqabiliyyətin təmin olunmasında innovasiyanın rolu. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat innovasiyalara əsaslanmadan mümkün deyil. Müasir dövrdə rəqabət yalnız daha ucuz və ya daha keyfiyyətli məhsul istehsalı ilə ölçülmür. İqtisadi rəqabət aşağıdakı sahələrdə innovasiyaların tətbiqini tələb edir:

- İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və rəqəmsallaşdırılması;
- Yeni məhsul və xidmət modellərinin hazırlanması;
- Elektron ticarət və marketinq alətlərinin istifadəsi;
- Logistika və təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılması;
- Startap mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Bu sahələrdə innovativ idarəetmənin tətbiqi şirkətlərin və iqtisadiyyatların bazarda mövqelərini gücləndirir, onların dəyişkən tələblərə çevik uyğunlaşmasını təmin edir. Rəqabətqabiliyyətlilik müasir təşkilatlar üçün əsas göstəricilərdən biri olduğu üçün innovativ idarəetmə bu göstəricini artırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə imkanlar yaradır:

İdarəetmə aspekti	Ənənəvi yanaşma	İnnovativ yanaşma
Qərarvermə prosesi	Mərkəzləşdirilmiş və ləng	Çevik və məlumatlara əsaslanan
Texnologiyaların tətbiqi	Məhdud və selektiv	İntegrasiya olunmuş və qabaqcıl
İşçilərin rolu	İcraçı	Yaradıcı və təşəbbüskar
Rəqabətə yanaşma	Ənənəvi metodlarla mübarizə	Strateji üstünlüklərlə fərqlənmə

Beləliklə, innovativ idarəetmə rəqabət mühitində təşkilatlara diferensial üstünlüklər qazandırır.

3. Dayanıqlı iqtisadi inkişafda innovativ idarəetmənin əhəmiyyəti. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi böyümə ilə məhdudlaşmır. Sosial ədalət, ekoloji tarazlıq və uzunmüddətli sabillik də bu anlayışın əsas komponentlərindəndir. Innovativ idarəetmə bu məqsədlərə çatmaq üçün mühüm rol oynayır:

- Yaşıl texnologiyaların tətbiqi – enerji effektivliyi, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi;

- Sosial innovasiyalar – təhsil, səhiyyə və sosial təminat sistemlərində yeni yanaşmalar;

- Dövrüyyəyə salınan resursların azaldılması – dairəvi iqtisadiyyatın təşviqi;

- Sosial məsuliyyətli idarəetmə – əmək hüquqlarının qorunması və sosial bərabərlik;

Bu istiqamətlər üzrə aparılan islahatlar yalnız bugünkü ehtiyacları deyil, gələcək nəsillərin rifahını da nəzərə alır.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafda innovativ idarəetmənin əhəmiyyətini göstərən statistik məlumatlardan biri Dünya İqtisadi Forumunun və OECD-nin (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının) hesabatlarına əsaslanaraq belə ifadə edilə bilər:

- OECD ölkələrinin 2023-cü il üzrə məlumatına əsasən innovasiyaya yönəldilmiş dövlət və özəl sektor investisiyaları ÜDM-in orta hesabla 2.7%-ni təşkil etmişdir. Bu göstərici dayanıqlı iqtisadi artımın əsas drayverlərindən biri olan R&D (tədqiqat və inkişaf) sahəsinə innovativ yanaşmaların əhəmiyyətini göstərir.

- Dünya Bankının məlumatına görə, rəqəmsal texnologiyaların və innovativ idarəetmə üsullarının tətbiqi sayəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye məhsuldarlığı son 10 ildə 15-20% artmışdır.

- BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) çərçivəsində həyata keçirilən layihələr göstərir ki, innovativ idarəetmə sistemləri tətbiq olunan ölkələrdə ekoloji davamlılıqla bağlı göstəricilərdə 30%-ə qədər yaxşılaşma müşahidə olunub.

4. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında innovativ idarəetmənin rolu. Azərbaycan Respublikasında innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də qeyd olunmuş əsas hədəflərdən biri də **innovasiya yönümlü və rəqabət-qabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasıdır**.

Əsas irəliləyişlər:

- **Innovasiya və startap ekosisteminin formalaşdırılması** – “INNOLAND”, “SABAH Hub” və digər texnoparklar;

- **Rəqəmsal transformasiya** – elektron hökumət xidmətləri, “Smart City” və “Smart Village” layihələri.

- **İnsan kapitalının inkişafı** – STEAM təhsili, İKT yönümlü ali təhsil proqramları. Bununla belə, hələ də qarşıda duran çətinliklər mövcuddur:

- Innovasiyalara ayrılan vəsaitlərin məhdudluğu;

- Ənənəvi idarəetmə stereotiplərinin üstünlük təşkil etməsi;

- Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi.

Bu çağırışlar innovativ idarəetməyə keçidin daha da sürətlənməsini zəruri edir.

Innovativ idarəetmə müasir dünyada iqtisadi inkişafın, rəqabətə davamlılığın və dayanıqlı rifahın təmin olunmasında əsas rol oynayır. İdarəetmədə innovativ yanaşmaların tətbiqi yalnız texniki tərəqqini deyil, həm də sosial tərəqqini təşviq edir. Qlobal trendlərə uyğun şəkildə Azərbaycan da bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış və yeni strategiyalar müəyyənləşdirmişdir. Lakin bu prosesin uğurla davam etməsi üçün dövlət, özəl sektor və cəmiyyət arasında sıx əməkdaşlıq və davamlı təhsil-təlim prosesləri vacibdir.

Sonda qeyd etmək olar ki, innovativ idarəetmə gələcək iqtisadiyyatın və cəmiyyətin əsas dayağıdır. Bu dayağın möhkəm olması isə düzgün strategiya, cəsarətli liderlik və davamlı islahatlarla mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Bakı, 2021.

2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. “Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı Strategiyası”. Bakı, 2022.

3. United Nations. (2023). *Sustainable Development Goals Report*. <https://sdgs.un.org>

4. World Bank. (2023). *World development indicators*. <https://data.worldbank.org>

*Rəsulova Günay Rasim qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gunay.kerimova85@mail.ru*

MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL TEKNOLOGİYALARIN ROLU

Maliyyə bazarları iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla, həmçinin, iqtisadi inkişafın və bazar iqtisadiyyatının təməlinə duran mühüm amillərdən biridir. İqtisadiyyatın şaxələnməsi, texnologiyanın inkişafı və yeni rəqəmsal alətlərin tətbiqi maliyyə bazarlarının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Son illərdə maliyyə bazarlarında meydana gələn ən mühüm yeniliklərdən biri rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi olmuşdur. Bu məqalədə, maliyyə bazarlarının inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu geniş şəkildə təhlil ediləcək və bu texnologiyaların sektorda yaratdığı dəyişikliklər araşdırılacaqdır.

Rəqəmsal texnologiyaların maliyyə bazarlarında tətbiqi

1. Blokçeyn və Kriptovalyutalar

Blokçeyn texnologiyası son dövrlərdə maliyyə bazarlarında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Blokçeyn, məlumatların mərkəzləşdirilməmiş bir şəkildə saxlanmasına imkan verən bir texnologiyadır. Bu texnologiyanın ən tanınmış tətbiqi isə kriptovalyutalardır. Kriptovalyutalar, ənənəvi maliyyə sistemlərindən fərqli olaraq, mərkəzləşdirilməmiş və daha təhlükəsiz bir şəkildə fəaliyyət göstərir. Bitcoin, Ethereum və digər kriptovalyutalar, maliyyə əməliyyatlarının daha sürətli, təhlükəsiz və ucuz şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir.

Kriptovalyutaların bazarda artan populyarlığı, maliyyə bazarlarına yeni investorlar və sərmayəçilər cəlb etmişdir. Həmçinin, bu texnologiya, qlobal iqtisadiyyatda sərhəd tanımayan ödənişlər və əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı, blokçeyn texnologiyası yalnız kriptovalyutalarla məhdudlaşmır, həm də müxtəlif maliyyə xidmətləri sahələrində, məsələn, smart kontraktlar, sığorta məhsulları və s. kimi bir çox yeni imkanları ortaya qoyur.

2. Süni İntellekt (AI) və Böyük Verilənlər (Big Data)

Süni intellekt (AI) və böyük verilənlər, maliyyə bazarlarında daha da geniş tətbiq olunan rəqəmsal texnologiyalardandır. Süni intellektin ən əsas tətbiqi sahələrindən biri maliyyə analizləri və ticarət sistemləridir. Süni intellekt sistemləri, böyük verilənləri analiz edərək, bazar təhlili və investisiya qərarlarının verilməsi proseslərini sürətləndirir. AI, həmçinin avtomatik ticarət sistemlərinin idarə olunmasında da geniş istifadə olunur. Robo-advisor-lar kimi avtomatik sərmayə idarəetmə sistemləri, sərmayəçilərə daha sadə və sərfəli investisiya həlləri təqdim edir.

Böyük verilənlər (big data) isə maliyyə bazarlarının analizi üçün olduqca mühüm bir vasitədir. Məlumatların geniş və mükəmməl şəkildə təhlil edilməsi, investorların daha düzgün qərarlar verməsini təmin edir. Süni intellekt və böyük verilənlər, həmçinin

maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi, bazar manipulyasiyalarının qarşısının alınması və hətta sığorta məhsullarının fərdiləşdirilməsində də istifadə edilir.

3. Rəqəmsal Bankçılıq və Fintech

Rəqəmsal bankçılıq, maliyyə xidmətlərini onlayn mühitdə təklif edən bir sektordur. İnternet bankçılığı və mobil bankçılıq, bank müştərilərinə daha asan və rahat xidmətlər təqdim edir. Bu, müştərilərin bank hesablarına daxil olmalarını, maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirmələrini və investisiya qərarlarını onlayn olaraq həyata keçirmələrini təmin edir. Rəqəmsal bankçılıq sektoru, həmçinin, ənənəvi banklardan fərqli olaraq daha az xərcə fəaliyyət göstərir və müştərilərə daha şəffaf və sürətli xidmətlər təklif edir.

Fintech (maliyyə texnologiyaları) şirkətləri, rəqəmsal bankçılıq xidmətlərini daha da təkmilləşdirir və müştərilərə daha yaxşı həllər təqdim edir. Fintech sektorunda yeni innovativ məhsullar ortaya çıxmışdır. Bu məhsullar, sığorta xidmətlərindən tutmuş kredit sistemlərinə qədər müxtəlif sahələri əhatə edir. Məsələn, "peer-to-peer" (P2P) kreditləşmə sistemləri, insanlara birbaşa olaraq öz aralarında kredit verib almasına imkan verir. Bu, ənənəvi bank xidmətlərinə qarşı bir alternativ olaraq fəaliyyət göstərir. Bu cür yeniliklər, həmçinin, sərmayəçilərə daha müxtəlif maliyyə alətlərinə və məhsullara çıxış imkanı verir.

4. Rəqəmsal Valyutalar və Onlayn Ödənişlər

Kriptovalyutaların inkişafı ilə yanaşı, rəqəmsal valyutaların istifadəsi də genişlənməkdədir. Rəqəmsal valyutalar, ənənəvi pul vahidlərinin rəqəmsal versiyası olaraq fəaliyyət göstərir və bu valyutaların istifadəsi ölkələr arasında ödəniş sistemlərini daha sürətli və daha ucuz hala gətirir. Məsələn, Bitcoin və Ethereum kimi rəqəmsal valyutalar, beynəlxalq ticarət və ödəniş əməliyyatları zamanı valyuta dəyişmələrinin və əməliyyat xərcələrinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, onlayn ödəniş sistemləri, müştərilərə həm maliyyə əməliyyatlarını yerinə yetirmək, həm də müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmək üçün yeni imkanlar təqdim edir. PayPal, Google Pay və Apple Pay kimi rəqəmsal ödəniş sistemləri, ənənəvi ödəniş üsullarına qarşı daha sürətli və əlverişli alternativlər təklif edir. Bu sistemlər, həmçinin, ticarət sahəsində müştəri təcrübəsini inkişaf etdirir və əməliyyatları daha rahat və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirməyə imkan verir.

5. Kibertəhlükəsizlik və Məlumat Mühafizəsi

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, kibertəhlükəsizlik də mühüm bir məsələyə çevrilmişdir. Maliyyə bazarlarında məlumatların təhlükəsizliyi, əsasən müştərilərin şəxsi və maliyyə məlumatlarının qorunmasını təmin edir. Rəqəmsal ödəniş sistemləri, onlayn bankçılıq və kriptovalyutalar kimi yeni texnologiyalar, daha çox kibertəhlükə məruz qalma riskini artırmışdır. Bu səbəbdən, maliyyə təşkilatları və rəqəmsal platformalar müştərilərin məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qabaqcıl kibertəhlükəsizlik texnologiyalarını tətbiq etməlidirlər.

Ön müasir texnologiyalarla təmin olunan şifrələmə sistemləri, müştəri məlumatlarını qorumağa və bank əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir. Həmçinin, müştərilərə iki faktorlu autentifikasiya və biometrik tanıma kimi yeni təhlükəsizlik tədbirləri təqdim edilməkdədir.

Gələcək Perspektivlər və Çətinliklər

Rəqəmsal texnologiyalar maliyyə bazarlarını daha sürətli, təhlükəsiz və şəffaf edir. Lakin, bu texnologiyaların tətbiqində bəzi çətinliklər də mövcuddur. Birincisi, hüquqi və tənzimləyici məsələlər hələ də tam olaraq aydınlaşdırılmayıb.

İkincisi, texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu texnologiyaların tətbiqi və təhlükəsizliyi ilə bağlı müvafiq təhsil və məlumatlandırma tədbirlərinin artırılması vacibdir. Rəqəmsal texnologiyaların, xüsusən də kibertəhlükəsizlik sahəsindəki potensial riskləri azaltmaq üçün müvafiq tənzimləyici orqanların və maliyyə institutlarının əməkdaşlığına ehtiyac vardır.

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyalar maliyyə bazarlarının inkişafında mühüm rol oynayır və gələcəkdə bu rolun daha da böyüyəcəyinə inanılır. Blokçeyn, süni intellekt, böyük verilər, rəqəmsal bankçılıq və kriptovalyutalar kimi texnologiyalar maliyyə xidmətlərinin daha sürətli, daha təhlükəsiz və daha əlçatan olmasına şərait yaradır. Bu yeniliklər, həm də yeni maliyyə modellərinin və iş imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Lakin, bu texnologiyaların uğurla tətbiq edilməsi üçün müvafiq tənzimləyici çərçivələr və təhlükəsizlik tədbirləri də vacibdir. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların maliyyə bazarlarında daha da genişlənməsi, dünya iqtisadiyyatının inkişafını daha da sürətləndirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, R. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyat və maliyyə texnologiyaları. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Mammadov, A. (2019). Maliyyə bazarlarında innovasiyalar və rəqəmsal texnologiyalar. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı.
3. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. [Online] Available at: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
4. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. New York: Penguin.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. New York: W. W. Norton & Company.
6. Yermack, D. (2017). Is Bitcoin a real currency? An economic appraisal. In: A. P. Karayannis, & A. L. Miller (Eds.), *Digital currencies and blockchain technology* (pp. 17-34). New York: Springer.
7. Chuen, D. L. K., & Guo, L. (2017). Handbook of Digital Finance and Financial Inclusion, Volume 1: Cryptocurrency, FinTech, InsurTech, and RegTech. Academic Press.

*Quliyev Ülvi Fərman oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: guliyev.ulvi@gmail.com;*

*Səfərova Ceyran Zəbi qızı,
müəllim,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: ceyran.safarova1966@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADI MÜHİTDƏ AUDİTİN VƏZİFƏLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycanda audit iqtisadiyyatın şəffaflığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Ölkəmizdə audit fəaliyyəti son illərdə əhəmiyyətli inkişaf mərhələsi keçmiş və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Respublikada elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, məlumatların rəqəmsallaşdırılması və beynəlxalq standartların tətbiqi ilə auditin keyfiyyəti artırılır. Həmçinin daxili və xarici auditin integrasiyası, mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi və kadr potensialının artırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Ümumilikdə isə Azərbaycanda audit fəaliyyəti müasir iqtisadi tələblərə uyğun olaraq inkişaf edir və iqtisadiyyatın şəffaflığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Ölkələr arasında integrasiya və beynəlxalq kapitalın hərəkəti dünya ölkələri arasında audit sisteminin integrasiyasını zərurətə çevirmişdir.

Ölkələrarası audit sisteminin integrasiyası qlobal mühasibat və audit standartlarının harmonizasiyası üçün vacibdir. Bu proses bir neçə əsas aşağıdakı elementdən ibarətdir:

- Standartların uyğunlaşdırılması;
- Təcrübə mübadiləsi;
- Təlim və sertifikatlaşdırma;
- Rəqəmsal texnologiyalar;
- Hüquqi çərçivənin yaradılması;
- Risklərin idarə olunması.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin vəzifələri müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin şəffaflığını və effektivliyini təmin etmək məqsədilə genişlənir. Bu vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə hesabatlarının doğruluğunun yoxlanması. Auditorlar müəssisənin maliyyə hesabatlarının müvafiq qanunvericilik və maliyyə hesabatı standartlarına uyğunluğunu yoxlayır, səhvləri və uyğunsuzluqları aşkar edir.
- Daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi. Daxili audit funksiyası təşki-

latın daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirərək, idarəetməyə təkmilləşdirmə təklifləri təqdim edir.

- Risklərin idarə edilməsi. Daxili audit funksiyası təşkilatın risk idarəetmə proseslərini qiymətləndirir və təkmilləşdirilməsi üçün məsləhət xidmətləri göstərir.

- Şəffaflığın artırılması. Audit müəssisənin əməliyyatlarının və maliyyə məlumatlarının şəffaflığını artırır ki, bu da investorların və digər maraqlı tərəflərin məlumatlı qərarlar qəbul etməsinə kömək edir.

- Hüquqi və tənzimləyici uyğunluğu təmin etmək. Auditorlar müəssisənin fəaliyyətinin müvafiq qanun və qaydalara uyğunluğunu yoxlayır, hüquqi riskləri müəyyənləşdirir və uyğunluğun təmin olunmasına kömək edir.

Yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin rolunu və əhəmiyyətini artırır ki, bu da müəssisələrin dayanıqlı inkişafına və iqtisadi sabitliyinə gətirib çıxarır.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin qarşılaşdığı aşağıdakı problemlər müəssisələrin maliyyə şəffaflığını və etibarlılığını təmin etməkdə çətinliklər yarada bilər:

- Obyektivlik. Auditorların xüsusilə müştərilərlə uzunmüddətli əlaqələr və ya sahibkarlarla yaxın münasibətlər olduqda onların obyektivliyini qorumaq çətindir ki, bu obyektiv qiymətləndirmələrin aparılmasına mane ola bilər.

- Maliyyə resurslarının məhdudluğu. Xüsusilə kiçik və orta miqyaslı müəssisələrdə audit xidmətlərinə ayrılan maliyyə vəsaitləri məhdud ola bilər ki, bu da audit proseslərinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

- Qanunvericilik və tənzimləyici qaydaların dəyişkənliyi. Vergi və maliyyə qanunvericiliyində tez-tez baş verən dəyişikliklər auditorların bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasını çətinləşdirə bilər. Bu da əlavə təlim və resurslar tələb edir.

- Müasir texnologiyaların təhlükələri (risklər): Rəqəmsal sistemlərin və məlumatların artan istifadəsi kibertəhlükəsizlik risklərini artırır. Auditorlar bu riskləri qiymətləndirmək və idarə etmək üçün yeni bacarıqlara sahib olmalıdırlar.

- Məlumatların həcmi və müxtəlifliyi. Böyük məlumatların (big data) təhlili, auditorlar üçün yeni alətlər və metodologiyalar tələb edir. Ənənəvi audit yanaşmaları, böyük məlumat dəstlərinin təhlilində effektiv olmaya bilər.

- Beynəlxalq standartların tətbiqi. Qloballaşan iqtisadiyyatda beynəlxalq audit standartlarının uyğunluğunu təmin etmək müxtəlif ölkələrdə fərqli tələblər və praktikalar mövcudluğu baxımından çətindir.

- Etimadın qazanılması və saxlanması. Auditorların müştərilər və digər maraqlı tərəflər arasında etimad qazanması və saxlanması vacibdir. Etimadın itirilməsi auditorun nüfuzuna və karyerasına ciddi zərər verə bilər.

Yuxarıda göstərilən problemlərin həlli üçün auditorların davamlı təlimi, müasir texnologiyaların istifadəsi və beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin edilməsi prioritet istiqamətlərdəndir.

*Hacıyeva Nüşabə Aslan qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Email: n.hacıyeva@atu.edu.az;*

*Babakişiyeva Sevinc Firuddin qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Email: s.babakishiyeva@atu.edu.az;*

*Məmmədova Ayşən Viladdin qızı,
doktorant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: a.memmedova@atu.edu.az*

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İXRACYÖNÜMLÜ VƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İSTEHSALIN STİMULLAŞDIRILMASINDA İNVESTİSİYALARIN ROLU

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə az gəlirli və təbii-iqlim şəraitindən asılı xarakterə malikdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə zəruri zərərlə işləyən təsərrüfat subyektlərinin səviyyəsi yüksək olur. Bu isə onunla bağlıdır ki, kənd təsərrüfatında aqrar biznesin rentabelliği digər sahələrlə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağıdır. Aqrobiznes fəaliyyətinin iqtisadiyyatın mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi kimi kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrdə investisiya cəlbəediciliyinin yüksəlməsini əngəlləyir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarını əhatə edən mövcud mühitin dəyişməsi, əslində iki amilin təsiri nəticəsində baş verir. Bunlardan birincisi obyektiv amillərin təsirinə düzəlişlərin həyata keçirilməsi yolu ilə dövlət tərəfindən həyata keçirilir. İkincisi isə, aqrar istehsalın inkişafının daxili mühit amillərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu proses isə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının özləri tərəfindən həyata keçirilir. Beləliklə, mövcud vəziyyətin dəyişməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər makro və mikro iqtisadi aspektdən yararlanır. Makro iqtisadi aspektdən yararlanan mühit dəyişiklikləri dövlətin həyata keçirdiyi makro iqtisadi siyasət və aqrar siyasət, eləcə də aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin forma, metodları çərçivəsində reallaşdırılır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən həyata keçirilən dəyişikliklər isə daxili inkişaf amillərinin təkmilləşdirilməsi ilə səciyyələnir. Məlumdur ki, daxili inkişaf amilləri kənd təsərrüfatında istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi ilə sıx bağlıdır. İstehsal potensialının mühüm tərkib elementləri kimi torpaq, əmək ehtiyatları, mövcud texnologiyalar, kapital və sahibkarlıq fəaliyyəti önəmli rol oynayır. Bu baxımdan hər bir əmtəə istehsalçısının mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsi və daxili potensial ehtiyatların müəyyənəşdirilməsi və onlardan istifadə etməsi geniş təkrar istehsal rejiminin təbii və qurulmasında da əhəmiyyətli vasitə hesab edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatının maliyyə sağlamlaş-

dırılması istiqamətində qeyri-büdcə fondlarından da geniş şəkildə istifadə edilir. Qeyri-büdcə fondlarının vəsaitləri hesabına kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına kreditlərin verilməsi halları özünü göstərir. Bundan əlavə adı çəkilən fondların vəsaitləri hesabına, bir sıra hallarda faizsiz kreditlərdən istifadə edilir ki, bu da əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılması həyata keçirilən zaman aşağıdakı strateji istiqamətlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması vacibdir:

- bitkiçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- müəssisənin istehsal xərclərinin idarə edilməsi;
- texniki və texnoloji təchizatın həyata keçirilməsi;
- müəssisədə marketinq strategiyasının formalaşdırılması;
- iqtisadi və uçot siyasətinin reallaşdırılması;
- sosial inkişafın sürətləndirilməsi.

Bitkiçilik sahəsinin inkişaf etdirilməsi strategiyası kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi ilə bağlı texnologiyaların təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını özündə əks etdirir. Bundan əlavə yüksək səmərəli kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və onların əkin dövriyyəsinə əməl edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bu zaman aqrotexniki tədbirlərin optimal zaman kəsiyində yerinə yetirilməsi vacibdir. Bitkiçilik sahəsinin inkişaf etdirilməsi maşın-traktor parkından səmərəli istifadə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə resurs qoruyucu texnologiyaların tətbiq edilməsinə keçilməsi də bitkiçilikdə məhsul istehsalının artırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək məhsuldar sortların tətbiq edilməsi hesabına kənd təsərrüfatında istehsalın həcmının artırılması və eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əmtəəlik səviyyəsinin yüksəldilməsi də, bütövlükdə hər bir əmtəə istehsalçısının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliyyəsinin yüksəldilməsində başlıca şərtlərdən biri hesab edilir.

Heyvandarlıq sahəsinin inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı süd istehsalının zərərliyyəsinin azaldılması və sahənin mənfəətlə işləməsi ön plana çəkilir. Bundan əlavə, yeni doğulan iri buynuzlu mal-qaranın yenidən ayrılması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər, sürü dövriyyəsinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də mal-qaranın cins tərkibinin və strukturunun optimallaşdırılması əsas amil kimi ön plana çəkilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi zamanı heyvanların saxlanma texnologiyalarına əməl edilməsi və heyvanların məhsuldarlığının yüksəldilməsi əsas amillərdən biridir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi respublikanın heyvandarlıqda məhsuldarlığın səviyyəsi kifayət qədər aşağıdır. Bu isə məhsul istehsalının heyvanların baş sayının artırılması hesabına həyata keçirilməsini şərtləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikamızda "Aqrolizinq" ASC-nin xətti ilə damazlıq cins mal-qaranın gətirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda gətirilən mal-qaranın mövcud şəraitə dözməyərək tələf olması halları da özünü büruzə verir. Bu prosesin özünəməxsus səbəbləri içərisində heyvanların yemləmə və saxlanma şəraitinin yetərli olmadığını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, respublikamızda heyvanların birtərəfli şəkildə yemlənməsi halları özünü büruzə verir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xaricdən gətirilən mal-qaranın çoxtərəfli yemlənməsi, qüvvəli yemlərlə, qarışıq yemlərlə təmin edilməsi əsas götürülür ki, bu da heyvandarlıqda məh-

suldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas amil sayılır. Lakin respublikamızda qarışıq və qüvvəli yemlərin xaricdən gətirilməsi, bir sıra hallarda yem istehsalının baha başa gəlməsi halları baş verir. Təbii ki, bütün bunlar da xaricdən gətirilən mal-qaranın mövcud şəraitə uyğunlaşmaması və tələf olması hallarının yaranmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıqda yem rasionuna əməl edilməsi, eləcə də zoobaytar xidmətinin təşkili istiqamətində də zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Respublikamızda özəl baytarlıq xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, özəl baytarlıq sistemi, əslində hər bir rayonu, eləcə də kənd və əraziləri əhatə etməlidir və bu da heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında da önəmli rola malikdir. Məlum olduğu kimi zoobaytar xidməti heyvanların tutulduğu müxtəlif xəstəliklərdən müalicə tədbirlərinin görülməsini nəzərdə tutur və təbii ki, heyvanların xəstəlikdən müdafiə edilməsi, süd istehsalının və bütövlükdə ət istehsalının artırılmasında və eləcə də quşçuluq fermerlərində quşların sayının artırılmasında əhəmiyyətli vasitə hesab edilir. Heyvandarlıqda əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, eləcə də bu sahədə istehsal edilən əsas məhsulların əmtəəlik səviyyəsinin yüksəldilməsi də kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılmasının həyata keçirilməsinin başlıca şərti hesab edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatında davamlı inkişafın təmin edilməsi və əmtəə istehsalçılarının maliyyə sağlamlaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri, texniki və texnoloji təminatın həyata keçirilməsidir. Belə ki, texnoloji təminat strategiyasının işlənib hazırlanması lizinq və subsidiyalasdırma mexanizmindən aktiv istifadə etmə hesabına maşın-traktor parkının tədrici olaraq yeniləşdirilməsini özündə əks etdirir. Texniki və texnoloji təminat sisteminin yenidən qurulması bu fəaliyyətin innovasiyalasdırılması üçün xarici investorların cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, istehsal və emal sahələrində müntəzəm texnologiyaların tətbiq edilməsi də vacib şərtlərdən biri hesab edilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kommersiya fəaliyyəti baxımından yanaşdıqda, kənar təşkilatlarının xidmətlərinin həcmi kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Daha doğrusu, həmin xidmətlərin səviyyəsinin yüksək olması kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının daha çox aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsinə vəsait ödəməsinə şərtləndirir. Odur ki, texnoloji təminat sisteminin inkişaf etdirilməsi, eləcə də regionlarda, xüsusilə hər bir rayonda özəl aqrolizinq şəbəkəsinin formalaşdırılması nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının daha ucuz qiymətə texniki xidmət göstərilməsini təmin edə bilər.

Ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə sağlamlaşdırılmasının həyata keçirilməsi marketinq strategiyasının işlənib hazırlanmasından da bilavasitə asılıdır. Ümumiyyətlə, marketinq xidmətlərinin göstərilməsi bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə çevik adaptasiya prosesini özündə əks etdirir və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının satış fəaliyyətindən daha çox gəlir əldə etmələrini səciyyələndirir. Bundan əlavə, yarana biləcək zərərlərin kompensasiya edilməsini də özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatında marketinq strategiyası istehsalın və bazarın diversifikasiyasını nəzərdə tutur. İstehsalın və bazarın diversifikasiyası tək yönlü istehsal və konyunktur şərtlərindən imtina edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər səbəbindən pul gəlirlərinin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında önəmli rol oynayır. İstehsalın və bazarın diversifikasiyasına istiqamətlənmiş tədbirlər kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının satış və qiymət siyasətinin prioritet istiqamətlərini təşkil etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki,

kənd təsərrüfatında satış və qiymət siyasətinin formalaşdırılması bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya göstərilməsi ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan istehlakçıların tələbatı nəzərə alınmaqla, məhsulun keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması da mühüm şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, marketing strategiyasına müvafiq olaraq həyata keçirilən tədbirlər, nəticə etibarilə kənd təsərrüfatında məhsulun rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsinin başlıca şərti kimi çıxış edir. Xüsusilə ÜTT-yə daxil olma zamanı kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi onların daxili ərzaq bazarında möhkəmlənməsinin başlıca şərti olmaqla xarici bazara çıxış imkanlarının genişlənməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ümumiyyətlə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat subyektləri formalaşmış, ərzaq bazarında azad rəqabət mühitinin əsası qoyulmuşdur. Lakin bununla belə həllini gözləyən bir sıra problemlər mövcuddur ki, bu da bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmaması ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmaması baxımından kənd təsərrüfatında marketing xidmətinin təkmil xarakter daşımadığını da ön plana çəkmək lazımdır. Kənd təsərrüfatında marketing xidmətlərinin təşkili sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təkmil xarakter daşımasını şərtləndirən obyektiv səbəblər də mövcuddur. Belə ki, hazırda kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının əksəriyyəti fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatlarıdır. Həmin ailə təsərrüfatlarının sərəncamlarında isə 1,5-2 ha qədər torpaq sahəsi mövcuddur və belə bir şəraitdə fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları daha çox kустar və natural ehtiyaclarını ödəmək istiqamətində tədbirlər həyata keçirir və bir sıra hallarda mövcud torpaq sahəsini yalnız taxıl əkinini altında istifadə edir. Bu isə onların taxıla olan ehtiyaclarının ödənilməsi ilə sıx əlaqədardır. Belə bir şəraitdə növbəli əkin sisteminin tətbiq edilməməsi və satış fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin, bütövlükdə bir il ərzində kifayət qədər yetərsiz olması onların digər strukturlarının saxlanması məhdudlaşdırır. Məhz belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatında marketing xidmətinin təşkil edilməsi sahəsində təbii ki, bu prosesin əmtəə istehsalçılarının üzərində qalması kifayət qədər əlverişsiz mühit formalaşdırır. Odur ki, kənd təsərrüfatında marketing xidmətinin təşkili istiqamətində korporativ strukturların formalaşdırılmasına xüsusi önəm verilməlidir. Daha doğrusu, bir sıra əmtəə istehsalçıları, o cümlədən regionlarda, xüsusilə rayonlarda marketing qurumları formalaşdırılmalı və həmin marketing qurumları dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməlidir. Marketing qurumları daxili və xarici bazarda baş verən dəyişikliklərlə bağlı əmtəə istehsalçıları davamlı olaraq məlumatlandırmalıdırlar. Ümumiyyətlə regionlarda fəaliyyət göstərən informasiya məsləhət xidmətləri kompleksində marketing qurumlarının yaradılmasına xüsusi önəm verilməli, bu ilk növbədə satış bazarlarının tədqiqini özündə əks etdirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin müsbət nəticə verməsi baxımından, kənd təsərrüfatında marketing xidmətinin təşkilinə də xüsusi diqqət yetirmək mümkün ola bilər. Belə ki, kooperativ strukturlar kənd təsərrüfatında iri əmtəə təsərrüfatlarının yaradılması ilə səciyyələnəcəkdir. Lakin belə bir şəraitdə həmin təsərrüfatların ərazisində marketing xidmətlərinin təşkili istiqamətində müəyyən irəliləyişlərə nail olmaq mümkündür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında iri əmtəəlik təsərrüfatlar, bir sıra hallarda müxtəlif xidmət qurumlarını saxlamaq iqtidarında olurlar. Belə ki, bu xidmət qurumlarına marketing xidmətlərini, eləcə də zootədar xidmətlərini və digər təşkilati strukturları aid etmək olar. Kənd təsərrüfatında

maliyyə sağlamlaşdırılmasının həyata keçirilməsi ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Bu baxımdan iqtisadi və uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi də önəmli rola malikdir. Kənd təsərrüfatında iqtisadi və uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsi idarəetmə qərarlarının daha məhsuldar olmasına və istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılmasının mühüm istiqaməti kimi iqtisadi və uçot siyasətinin prioritet istiqamətləri maliyyə, maddi və əmək resurslarına qənaət edilməsini özündə əks etdirir. Bundan əlavə, iqtisadi və maliyyə təhlilinin yaxşılaşdırılması, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması istiqamətlərində kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsi də bu siyasətin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılması siyasətinin həyata keçirilməsi əmtəə istehsalçılarının xüsusi inkişaf strategiyası ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan əməyin motivləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının və eləcə də bu sahədə muzzla çalışan işçilərin gəlirlərinin artırılması, onların sosial müdafiəsinin yüksəldilməsi, eləcə də yeni iş yerlərinin yaradılması və mövcud iş yerlərinin saxlanmasına istiqamətlənmiş siyasətin işlənilib hazırlanması vacib cəhətlərdən biridir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında müflisləşməyə məruz qalan hər bir əmtəə istehsalçısı istehsal edilən əmtəə təklifinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının müflisləşməsinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməli və burada mühüm istiqamət kimi iş yerlərinin qorunub saxlanılması ilə bağlı dövlət siyasəti önəmli rol oynamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılmasının təmin edilməsi kənd təsərrüfatında davamlı inkişafın təmin edilməsinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Odur ki, kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılmasını təmin edərək kənd təsərrüfatında daimi və dəyişən istehsal xərclərinin aşağı salınması ön plana çəkilməlidir. Təbii ki, kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılmasında həyata keçirilən tədbirlər sistemində xərclərin idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatının maliyyə sağlamlaşdırılması davamlı inkişafın başlıca amillərindən biri olmaqla, eyni zamanda aqrar istehsala investisiyaların cəlbediciliyinin yüksəldilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə sağlamlaşdırılmasının real mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığının təmin edilməsi istiqamətində əmtəə istehsalçılarının müflisləşməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş məhdudiyyətlər sisteminin tətbiq edilməsi;
- müflisləşən əmtəə istehsalçılarının torpaq və əmlakı ilə bağlı fermerlərin prioritet hüquqlarının qorunub saxlanılması;
- maliyyə sağlamlaşdırılması çərçivəsində kənd təsərrüfatı müəssisələrinə investorların daxil olması ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə sağlamlaşdırılması çərçivəsində dövlət yardımlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətini müəyyənləşdirən göstəricilərin hesablanma metodikasının işlənilib hazırlanması və təsdiq edilməsi.

*Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zakirquliyev@inbox.ru*

KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ RESURLARI İLƏ TƏMİN OLUNMA SƏVİYYƏSİNİN RİSKLƏRƏ TƏSİRİ

İqtisadiyyatın müxtəlif sferalarının iqtisadi inkişafı maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Maliyyə və iqtisadi inkişaf kimi konsepsiyaların biribiri ilə əlaqəli olması bütövlükdə ekvivalent elementlər hesab edilir. Xüsusilə beynəlxalq səviyyədə artan risklər qarşısında ölkənin milli maraqlarını təmin etmək üçün iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin səmərəliliyinə nail olmaq prioritet vəzifələrdəndir.

İqtisadiyyatın digər sferalarında olduğu kimi kənd təsərrüfatında da müəssisələrin iqtisadi inkişafının əsas elementlərindən biri maliyyə resursları hesab edilir. Ona görə də iqtisadi proseslərdə risklərin azaldılmasına nail olmaqla istehsalın artırılması tədbirlərini maliyyələşmənin rolunu müəyyənləşdirmədən hazırlamaq demək olar ki, mümkün deyil.

Beynəlxalq səviyyədə qloballaşma prosesinin genişlənməsi və dərinləşməsi yalnız maliyyə sahəsinin inkişafını deyil, bu prosesdə özünəməxsus texnologiyaların tətbiqini, investisiya cəlbediciliyinin təşviqini, bu nəqsədlə müvafiq qanunların qəbul edilməsini tələb edir. Bu cür tədbirlər təbii olaraq istehsalın artımına xidmət etməklə inzibati idarəetmə vasitələrinin rolunu zəiflədir və iqtisadi metodların, o cümlədən maliyyələşmənin müxtəlif formalarının əhəmiyyətini önə çəkir (4, s.54). Maliyyələşmə sistemi və maliyyə kapitalı müəssisə səviyyəsində də inkişafı təmin edən əsas amillərdən biridir. Çünki müəssisələrin maliyyə dayaqlarının möhkəmliyi maliyyə bazarlarının artan fəaliyyət mürəkkəbliyi şəraitində maliyyə bərabərsizliyinin təhdidlərini aradan qaldırmağa müsbət təsir edir, iqtisadiyyatdakı ziddiyyətli məqamları aradan qaldırır, iqtisadi proseslərdə maliyyə rıçaqlarının rolunu daha da gücləndirir, risklərin aradan qaldırılmasına öz töhvəsini verir (1, s.85). Məlumdur ki, beynəlxalq səviyyədə artan risklər əlavə təhlükələrə səbəb olur və onların mahiyyətə təbiəti və hərəkətililiyi milli iqtisadi sistemin davamlı inkişafı üçün maneə yaradır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu cür mənfi tendensiyaaların baş verməməsi, yaxud aradan qaldırılması müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının tələb olunan səviyyədə maliyyələşməsindən bilavasitə asılıdır. Bu da öz növbəsində yeni texnika və texnologiyaların yaradılmasını, onların istehsalatda tətbiqinin genişləndirilməsini şərtləndirir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə resursları ilə təmin olunmasına təsir edən amillər. Araşdırmalardan məlum olur ki, kənd təsərrüfatına maliyyə qoyuluşlarının həcmi hazırda istehsalçıların tələbatlarını tam şəkildə ödəmir. Belə vəziyyətdə istehsal vasitələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatı texnikasının və digər sənaye məhsullarının qiymətlərinin mövcud səviyyəsi aqrar istehsalçıların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olan əsas amillərdəndir. Təcrübədə aqrar sferaya dövlətin maliyyə dəstəyinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı müxtəlif istiqamətlər mövcuddur. Bu məqsədlə kənd təsərrüfa-

tında investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə bağlı təşviqedicə investisiya layihələrinin hazırlanması zəruridir. Qeyd edilənlər baxımdan aşağıdakı şərtlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- istehsal potensialından səmərəli istifadənin mühüm tərkib hissəsi olan rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin formalaşdırılması;
- aqrar sferada investisiyaların stimullaşdırılması məqsədi ilə bank faizlərinin nisbətən aşağı salınması və aqrar sahəyə qoyulan investisiyaların risklərdən müdafiə edilməsi;
- kənd təsərrüfatına daxili ehtiyatlarla yanaşı xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- məqsədli dövlət investisiya proqramlarının mütəmadi olaraq işlənilib hazırlanması;
- investisiya fəaliyyəti üçün zəruri institusional mühitin formalaşdırılması və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sferaya maliyyə qoyuluşlarının artırılmasına istiqamətlənən investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması uzun müddətli dövrə hədəflənir. Bu zaman investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı konkret dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ön plana çəkilir. İnvestisiya siyasətini müəyyən edən əsas amillərdən biri investisiyaların optimal büdcəsinin müəyyən edilməsidir. İnvestisiyaların optimal büdcəsinin müəyyən edilməsi investisiyaların cəlb edilən kapitalın qiymətini minimuma endirən maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsinə əsaslanır. Kapitalın optimal strukturu özəl və borc vəsaitlərinin eyni nisbətidir ki, bu zaman müəssisənin maliyyə rentabelliği ilə maliyyə dayanıqlığı arasında səmərəli mütənəsbilik təmin edilir.

Maliyyələşmə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən hesab edilən aqrar istehsal sferasına dövlət yardımları, əslində qeyri-büdcə investisiyalarının cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını da özündə əks etdirir. Bu zaman dövlət tərəfindən dotasiyaların və subsidiyaların müəyyənləşdirilməsi mühüm rolə malikdir.

İqtisadiyyatın hər bir sahəsinin maliyyələşmə siyasətində kreditdən istifadə mühüm yer tutur və bu baxımdan kredit siyasətinə xüsusi önəm verilir. Kredit siyasətinə aşağıdakı struktur elementləri daxil edilir: kənd təsərrüfatında kredit əməliyyatlarının məqsədi və məsələləri, kreditləşdirmənin prinsipləri, məqsədli bazarın müəyyən olunması, kreditlərin növləri və formaları, kreditlərin məhdudlaşdırılması, kreditləşdirmə sahəsində faiz siyasəti, kredit portfelinin qiymətləndirilməsinin forma və metodları, müəyyən edilmiş norma və normativlər.

Kredit texnologiyalarına kredit istehlakçısının kredit qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi texnologiyası, biznes-istehsal layihələrinin qiymətləndirilməsi texnologiyası, kredit təminatının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi texnologiyası, qərarın qəbul edilməsi zamanı kredit riskinin kompleks qiymətləndirilməsi texnologiyası, verilmiş kreditlərin qaytarılması texnologiyası və s. daxildir.

Təcrübə göstərir ki, aqrar bölmənin kreditləşdirmə sistemi açıq sistemdir, onun elementləri təkcə öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə deyil, həm də digər sistemin element-

ləri ilə də qarşılıqlı fəaliyyətdədirlər. Bununla yanaşı, aqrar bölmədə kreditləşdirmə sisteminin formalaşmasına bankların fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri – bankın ölçüsü, onun coğrafi vəziyyəti, səhmdarların və müştərilərin xüsusiyyətləri, heyətin ixtisas səviyyəsi və s. təsir edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə aqrar-sənaye sferasında təsərrüfat subyektlərinin kredit qabiliyyətinin yüksəldilməsi investisiyalaşmanın mühüm obyekt kimi çıxış edir. Bu zaman aqrar-sənaye sferasında fəaliyyət göstərən strukturlarına dövlət dəstəyinin müxtəlif formalarının həyata keçirilməsi də zəruridir. Məlumdur ki, aqrar sferada vəsaitlər ehtiyatlara yatırıldıqdan etibarən məhsul alınanadək müəyyən zaman tələb olunur.

Bundan başqa, aqrar istehsalat təbii amillərin (quraqlıq, daşğınlar və s.) güclü təsirinə məruz qalır. Bu təfərrüat kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları üçün kreditlərin girovla təmin edilməsi problemində əlavə çətinliklər yaradır. Belə ki, girov qismində istifadə olunan dar ixtisaslaşdırılmış texnika və avadanlıq yalnız kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları tərəfindən realizə oluna bilər. Lakin əgər təbii fəlakət bütün bölgəni əhatə edərsə, orada adətən alıcı olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, bunu nəzərə alaraq kənd təsərrüfatında bütün sığorta obyektləri bir qayda olaraq yanğın, dolu, sel, daşqın, tufan, şaxta və ildırım vurması, zəlzələ, tirpaq sürüşməsi, dəmyə torpaqlarında quraqlıq kimi təbii fəlakətlərdə, habelə genetik modifikasiya olunmamış kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları, dovşanlar, xəz dərilili heyvanlar, arı ailələri müvafiq olaraq xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılmasından və hücumundan, yoluxucu xəstəliklərdən, kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri isə qəza hadisələrindən sığortalanır (2, səh. 390).

Bundan başqa, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları əsasən, maliyyə mərkəzlərindən uzaqda olan xırda müəssisələrdir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sferanın xüsusiyyətləri kənd təsərrüfatı istehsalının maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi institutlar və formaların yaradılmasını tələb edir. Burada əsas rol dövlət oynayır.

Kənd təsərrüfatının investisiya resurslarının cəlb edilməsi istiqamətlərindən biri də müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə bağlıdır. Maliyyə sağlamlaşdırılması investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsində mühüm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının müxtəlif risklərdən səmərəli şəkildə müdafiə edilməsi investisiyaların aqrar istehsalatı cəlb edilməsində başlıca məsələlərdəndir. Aqrar sferaya investisiya qoyan investorların informasiya dəstəyinin göstərilməsi bu baxımdan, daha dəqiq desək onlara riskləri əvvəlcədən müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərdəndir. Ona görə də investisiyaların sığortalanması sisteminin tətbiqi və onun genişləndirilməsi, sığorta münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətliyi ilə özünü göstərir (3, s.164).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aqrar sferada investisiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin forma və metodlarının reallaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verə bilər:

- investisiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün zəruri hüquq;
- iqtisadi mühitin yaradılması;

- aqrar sferaya investisiya qoyuluşlarında maraqlı olan investorların maraqlarının müdafiə edilməsi;
- investorların zəruri informasiya və məlumatlarla təmin edilməsinə həyata keçirən analitik xidmətlərin yaradılması;
- kənd təsərrüfatında güzəştli şərtlərlə kreditləşmənin həyata keçirilməsi ilə bağlı imkanların genişləndirilməsi;
- maliyyə lizinqlərinin inkişaf etdirilməsi;
- xüsusi investisiya fondlarının investisiya fəaliyyəti subyektləri kimi fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi;
- investisiya fəaliyyətində dövlətin iştirakının genişləndirilməsi və dövlətin stimullaşdırıcı rolunun artırılması;
- investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində dövlət tərəfindən xarici investor və kommersiya qurumlarının birgə iştirakına zəruri şəraitin yaradılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının texniki vəsaitlərlə təmin olunmasına dövlət yardımının həyata keçirilməsi, bu prosesdə vəsaitlərin müəyyən qisminin ödənilməsinə dövlət büdcəsindən həyata keçirilməsi;
- aqrar sfera üçün nəzərdə tutulan müsabiqəli investisiya layihələrinə dövlət təminatının verilməsi.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsi. Araşdırma göstərir ki, investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinin və aqrar sferanın davamlı inkişafının ilkin şərti kimi çıxış edir. Xüsusilə institusional dəyişikliklərin həyata keçirildiyi şəraitdə, aqrar sferanın investisiyalaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsində və rəqabətə davamlı istehsalın formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalının investisiyalaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə resurslarına olan tələbatlarının daha səmərəli şəkildə qarşılınmasında da mühüm rol oynayır.

Təhlillərdən aydın olur ki, aqrar sfera ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən olsa da iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların strukturunda kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır. Belə ki, bu göstəricidə kənd təsərrüfatının meşə və balıqçılıq təsərrüfatı ilə birlikdə xüsusi çəkisi 2016-cı ildə 2,1% təşkil etmişdir. 2012-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatına yönəldilmiş investisiyanın xüsusi çəkisi 4,2%, 2013-cü ildə 3,2%, 2014-cü ildə 2,1%, 2015-ci ildə 2,2% səviyyəsində olmuşdur. Göründüyü kimi, yalnız 2012-ci ildə nisbətən yüksək göstərici müşahidə edilir. Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatına yönəldilmiş investisiyanın xüsusi çəkisi əksər sahələrdən əhəmiyyətli şəkildə geridə qalır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların strukturunda sənayenin tutduğu pay 2012-ci ildə 39,2%, 2016-cı ildə isə əhəmiyyətli şəkildə artaraq 63,1% təşkil etmişdir (5).

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, bütövlükdə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının həcmində 2012-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 2,4% artım baş versə də kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarına yönəldilmiş investisiyanın həcmi 49,9% azalmışdır (5).

Göründüyü kimi, aqrar sferaya investisiya qoyuluşlarının həm həcmində azalma müşahidə edilir, həm də investisiya qoyuluşlarında bu sahənin xüsusi çəkisi qənatlandırıcı deyil. Ümumiyyətlə isə hər hansı bir strukturlaşdırılmış sistemin inkişafında, o cümlədən maliyyə mexanizminin dayanıqlığında onun tərkib elementlərinin artım dinamikasına və davamlığına xüsusi önəm verilməlidir.

Aqrar sferanın kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın bu mühüm sferasının maliyyələşdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Aqrar bölmənin kreditləşdirilməsinin sahələr üzrə strukturuna nəzər saldıqda məlum olur ki, kənd təsərrüfatı və emal sektoruna ayrılan kreditlərin xüsusi çəkisi ümumi kredit qoyuluşlarının tərkibində aşağı səviyyədədir. Kənd təsərrüfatı və emal sektoruna ayrılan kreditlərin xüsusi çəkisi 2016-cı ildə müqayisənin aparıldığı illərlə müqayisədə ən aşağı səviyyədə olmuşdur – 2,1%. Bu göstəricinin ən yüksək səviyyəsi 2013-cü ildə qeydə alınmışdır – 4,8%. Göstəricilərin təhlilindən aydın olur ki, iqtisadiyyatın əksər sahələri ilə müqayisədə də kənd təsərrüfatı və emal sektoruna ayrılan kreditlərin məbləği daha azdır. Belə ki, təkcə 2016-cı ilə ev təsərrüfatına ayrılan kreditlərin xüsusi çəkisi 38,1%, sənaye və istehsal sektoruna ayrılan kreditlər 8,9%, ticarət və xidmət sektoru 13,7% təşkil etdiyi halda kənd təsərrüfatı və emal sektoruna ayrılan kreditlər 2,1% təşkil etmişdir (5).

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahənin kreditləşdirmə sisteminin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Onlardan ən mühümünü risklərin səviyyəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan:

- aqrar bölmədə kreditlərin verilməsi ilə bağlı riskin maksimal ölçüsünün müəyyən edilməsi;
- daha böyük kredit risklərinin ölçüsünün məcmusunun və bankın vəsaitlərinin nisbətini əks etdirən kredit risklərinin maksimal ölçüsü;
- bankın səhmdarlarına düşən kredit risklərinin ölçüsünün məcmusu;
- aqrar bölmədə kreditlərin və borcların maksimal ölçüsü və s. son dərəcə əhəmiyyətliyətlidir.

Aqrar bölmənin kreditləşdirmə sistemi tam sistemdir və bu onun təkmilləşdirilməsinə kompleks yanaşmanın lazımlığını şərtləndirir.

Aqrar bölmənin kreditləşdirmə sisteminin hissələri – kredit siyasəti və kredit texnologiyaları, habelə onun quruluş elementləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər və qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Bu onu göstərir ki, hər bir elementin mahiyyətinə edilən düzəlişlər digər elementlərdə də dəyişiklik edə bilər. Bundan başqa aqrar bölmənin formalaşan kreditləşdirmə sistemi bir sıra xarici və daxili amillərdən müəyyən qədər asılıdır. Buna görə aqrar bölmənin kreditləşdirmə sistemi açıq sistemdir.

Qeyd edilən mürəkkəbliyə baxımından aqrar bölmənin kreditləşdirmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən hesab edilir. Kreditləşdirmə sistemi o halda səmərəli ola bilər ki, o, kredit sisteminin səviyyəsinin aşağı düşməsinə və aqrar bölmədə kredit əməliyyatları üzrə xalis gəlirin artmasını təmin etmiş olsun.

Aqrar bölmənin kreditləşdirilməsi sisteminin səmərəliliyi aşağıdakı hallarda təmin edilə bilər:

- aqrar bölmənin kredit prosesinin müxtəlif mərhələlərində qəbul edilən qərarların obyektivliyinin yüksəlməsi vəziyyətində;

- kredit risklərinin aradan qaldırılması və yaranması imkanlarının minimuma endirilməsi vəziyyətində;

- kreditləşdirmə sisteminin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar xərclər aqrar bölmədə kredit əməliyyatlarının aparılmasından bankların aldığı gəlirlərə adekvat olduqda;

- kreditləşdirmə aqrar sfera müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığına müsbət təsir etdikdə.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sfera müəssisələri öz fəaliyyətlərini qeyri-sabit və gözlənilməz bir mühitdə həyata keçirmələri səbəbindən gözlənilməz xərclərlə qarşılaşırlar və mənfəətlərinin bir hissəsini itirməyə məcbur olurlar. Lakin iqtisadi fəallıq, maliyyələşməyə və maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə istiqamətlənmiş tədbirlər zamanı risk amilinin mənfə təsirlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq üçün müəssisələrin həmin məsələləri nəzərə alması vacib şərtlərdəndir.

Nəticə

Beləliklə, aqrar sferada iqtisadi inkişafı bağlı elə tədbirlər kompleksi müəyyən edilməlidir ki, onlar risklərin azaldılması istiqamətində bir-birinə təsir edən mövcud ehtiyatları nəzərə alaraq müəssisənin səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilsin. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrin malik olduğu maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməsi onların fəaliyyətinin səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərərək, mənfəət əldə etmələri üzrə məqsədlərin effektiv şəkildə reallaşdırılmasını təmin etməyə, eləcə də son nəticə baxımından daha etibarlı nəticə əldə etməyə imkan yaradır.

Kənd təsərrüfatında daha etibarlı nəticə əldə etməyin başlıca istiqamətlərindən olan risklərin azaldılması və mənfə təsirlərinin aradan qaldırılması nəticəsində müəssisələrin sosial məsuliyyətinin artırılmasına zəmin yaranır, müəssisələrin inkişafı baxımından zəruri şərtlərdən hesab edilən maliyyə sabitliyi təmin edilir. Risklərin neytrallaşdırılması ilə bağlı aparılan təhlilin əsasını təşkil edən maliyyə problemləri təsərrüfatçılıq fəaliyyətində risk səviyyəsini müəyyənləşdirməyən başlıca elementləridir. Ona görə də bu prosesdə aşağıdakılara diqqət yetirilməsi vacibdir:

- kənd təsərrüfatında müəssisələrin fəaliyyətinin davamlığını təmin edən tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;

- istehsalın strukturunun, dinamikasının və tələb amilinin müəyyən edilməsi; - istehsalın şaxələndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- istehsal prosesində texnoloji baxımdan əmək bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi;

- qlobal səviyyədə iştirakçıların mövqelərinin güclü olduğu yüksək keyfiyyətli məhsullar üçün azad rəqabət mühitinin yaradılması;

- institusional və hüquqi şəraitin təmin edilməsi;

- sabit kapitalın, investisiya və innovasiya imkanlarının istehsal prosesinə cəlb edilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. Kooperasiya nəşriyyatı. Bakı, 2016. 456 s.
2. İbrahimov E.R., Hüseynov M.C., Salahov E.A., Abbasova Y.Ə. Sığorta işi. Bakı, 2017. 496 s.

3. Xankişiyeu B.A. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006. 274 s.
4. Балдин К.В. Управление рисками в инновационно-инвестиционной деятельности предприятия: Учебное пособие / К.В. Балдин. - М.: Дашков и К, 2013. 420 с.
5. [www. stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)

*Əliyev Ələsgər Mehdi oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Email: elesger-eliyev@list.ru;*

*Abuşov Sabir Həməm oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Email: sabirabusov2001@gmail.com*

ÖLKƏDƏ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda investisiya mexanizminin təkmilləşdirilməsində əğırlıq mərkəzi səmərəli iqtisadi inkişafa nail olunması və iqtisadi fəallığın artırılmasını şərtləndirən əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasının üzərinə düşür. Bu isə öz növbəsində xeyli dərəcədə investisiya riskini azalda bilər.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər hansı bir ölkədə investisiya mühiti nə qədər əlverişlidirsə həmin ölkələrdə dövlətin investisiya proseslərini stimullaşdırmaq imkanları bir o qədər yüksək, əks halda isə aşağı qiymətləndirilir. İqtisadi mənbələrdə investisiya mühitinin formalaşdırılmasına təsir edən amillərə ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik, infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, mövcud tələblərə cavab verən yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək üçün müasir texnologiyaları və avadanlıqları idarə edə bilən yüksək ixtisaslı kadrlar, sahibkarların və investorların hüquqlarının qorunması üçün qanunvericilik bazası, habelə vergi və gömrük güzəştləri aid edilir.

2024-cü ildə ölkəmizdə əsas kapitəla və neft-qaz sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmində əvvəlki ilə nisbətən bir qədər azalma müşahidə olunsə da, daxili və qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilmiş investisiyaların xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, 2024-cü ildə əsas kapitəla 21435,1 milyon manat məbləğində, yaxud 2023-cü illə müqayisədə 0,7 faiz az investisiya yönəldilmişdir. Neft-qaz sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi 10,2 faiz azalmış, qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi isə 3,3 faiz artmışdır. İstifadə olunmuş investisiyanın 10641,3 milyon manatı və ya 49,6 faizi məhsul istehsalı sahələrinə, 8221,1 milyon manatı və ya 38,4 faizi xidmət sahələrinə, 2572,7 milyon manat və ya 12,0 faizi isə yaşayış evlərinin tikintisinə sərf olunmuşdur. Əsas kapitəla yönəldilmiş investisiyaların 18145,7 milyon manatını və ya 84,7 faizini daxili investisiyalar təşkil etmişdir. Əsas kapitəla yönəldilmiş investisiyaların 15524,9 milyon manatı və ya 72,4 faizi bilavasitə tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, səmərəli investisiya mühitinin parametrləri arasında vergi və gömrük güzəştləri aparıcı həlqə kimi çıxış etmir. Belə ki, ölkənin perspektiv prioritetləri üzrə investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması və onun reallaşdırılması üçün mühüm məsələ bazar prinsiplərinə cavab verən müasir normativ-hüquqi baza əsasında formalaşdırılan mükəmməl hüquqi tənzimləmə mexanizminin işlənilməsi, beynəlxalq təcrübələri nəzərə almaqla onun mütəmadi təkmilləşdirilməsi vacib və zəruridir.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında tətbiq edilən bir sıra güzəştlər, o cümlədən vergi və gömrük güzəştlərinin də rolu çox böyükdür. Belə ki, Ağdam və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” sənaye parklarında sahibkarların rahat və maneəsiz fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli biznes, investisiya mühiti yaradılmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye parklarında tətbiq edilən vergi və gömrük güzəştləri Ağdam və “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” sənaye parklarında tətbiq ediləcək. Belə ki, parkların rezidentləri qeydiyyatla alındıqları tarixdən 10 il müddətinə əmlak vergisindən, torpaq vergisindən, gəlir və ya mənfəət vergisindən, istehsal məqsədilə idxal etdikləri texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı zamanı ƏDV-dən və 7 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad olunacaqlar. Eyni zamanda rezidentlər dövlət vəsaiti hesabına hazır infrastruktur sistemi ilə təmin ediləcəklər.

İnvestisiya mühitini qiymətləndirmək üçün beynəlxalq səviyyədə kifayət qədər çoxlu təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər. Onlara “Doing business”, “Transparency international”, “Economic Freedom” və s. göstərmək olar. Müxtəlif ölkələrdə investisiya mühitinin qiymətləndirilməsində əksər beynəlxalq təşkilatlar eyni tipli göstəricilərdən istifadə edirlər. Belə ki, Dünya Bankının hazırladığı “Doing Business” adlı hesabatda Azərbaycanda biznes mühiti 189 ölkə arasında 2024-cü ildə isə 66-cı yerdə olduğu göstərilmişdir. Bundan başqa “S P Global Patinqs “2025-2027-ci illər üzrə Azərbaycandakı iqtisadi artım proqnozunu müəyyən etmişdir. “S P” 2025-2027-ci illərdə ölkədə iqtisadi artımı 2 % müəyyən etmişdir.

Reyting agentliyi həmçinin Azərbaycanda nominal ümumi daxili məhsulu 2025-ci ildə 75 mlrd.dol., 2026-cı ildə 78 mlrd.dol., 2027-ci il üzrə isə 81 mlrd.dol. həcmində olmasını proqnozlaşdırmışdır.

Sosial-mədəni, elmi-texniki tərəqqi və təbii amillərin investisiya mühitində aparıcı rola malik olmasını ictimai şəüur, təhsilin səviyyəsi, milli adət-ənənələr, əhəlinin ərazi yerdəyişməsinə meyilliliyi və sosial-mədəni cəmiyyətdə formalaşan insan davranışlarına mühüm təsir etməsilə əsaslandırmaq olar.

Müasir dövrdə istənilən iqtisadi sistemdə elmi-texniki tərəqqi, texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, rəqabətdə qalib olmaq üçün innovasiyanın tətbiq səviyyəsi kimi sadalanan faktorlar investisiya mühitinin qiymətləndirilməsində önəmli rola malikdir. Beynəlxalq təcrübə təsdiqləyir ki, elmi-texniki tərəqqi sahibkarların və istehlakçıların böyük təsir göstərən amilinə çevrilmişdir (2.səh 80).

İqtisadi və siyasi müstəqillik qazanmış ölkəmizdə ilk dövrlərdən başlayaraq inves-

tisiya resurslarının milli iqtisadiyyatın inkişafına tam yönəldilməsi məqsədilə çox sayda qanunlar, Prezidentin sərəncam və fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin investisiya mühitinə təsir göstərən amillər sırasında investisiyanın təhlükəsizliyi və gəlirliliyi, habelə maliyyə bazarının təşkili xüsusilə fərqlənir.

İnvestisiya təhlükəsizliyi dedikdə, investisiya resurslarından milli maraqlara uyğun səmərəli və qənaətlə istifadə olunması üzrə investisiya fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi başa düşülür.

İnvestisiyanın gəlirliliyi investisiya mühiti və investisiyalar üzrə mövcud risk səviyyəsi ilə əlaqədar olub vəsaitin təhlükəsizliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu onunla izah olunur ki, vəsait yatırımından nəzərdə tutulan gəlirin yüksək olması,eyni zamanda onun itirilmə riskinin də bir o qədər yüksək olmasından xəbər verir.

İnvestisiya fəaliyyətinə təsir edən amillərdən biri də ölkədə maliyyə bazarının təşkili vəziyyətidir. Müasir dövrdə əhalinin gəlirlərinin yüksək olmaması birbaşa investisiya fəaliyyətində onların iştirakını mümkünsüz edir. Lakin maliyyə bazarının normal inkişafı qısa müddətə olsa belə əhalinin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini qiymətli kağızlara yatırmaqla investisiya fəaliyyətində istifadə olunmasını gerçəkləşdirə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət bütün investisiya resurslarını prioritetlik gözlənilməklə ilk növbədə sahə və regional inkişafa,özlə biznesə dəstək verməklə, güzəştli kreditlər ayırmaqla, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılması və s. məqsədlər üçün istifadə edir.

Əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyənləşdirən amillər sırasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

1) Azərbaycan müəssisələrinin investisiya cəlbədiciliyinin daha da artırılması məqsədilə tədbirlər mütəmadi olaraq davam etdirilməlidir;

2) Müəssisələrin texnoloji yenidənqurulması məqsədilə müasir texnoloji avadanlığın Azərbaycana gətirilməsi üçün xarici ticarət rejimi təkmilləşdirilməlidir;

3) Daxili investisiyalarla yanaşı birbaşa xarici investisiyaların ixracyönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi;

4) beynəlxalq standartlara uyğun mühasibat uçotunun və auditor fəaliyyətinin yaradılması prosesinin sürətləndirilməlidir;

5) Dövlət-özlə tərəfdaşlığı daha da inkişaf etdirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımlı V.Ə. İqtisadi artım. Bakı-2021,234 səh.

2. Poqodina T.B. İnvestisiya menecmenti (Rus dilində). M-2024,228 səh.

*Ələsgərova Flora Qəməndər qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Hüseynov Cabbar Fəxrə oğlu,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti
Email: cabbarhuseynov8@gmail.com*

MALIYYƏ RİSKLƏRİ: İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏCRÜBƏSİ

Maliyyə riskləri müasir iqtisadi fəaliyyətdə əsas rol oynayır və şirkətlərdə, maliyyə bazarlarında qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərir. Bu risklər qeyri-müəyyənlik şəraitində yaranır və itkilərə, gəlirliliyin azalmasına, bəzi hallarda isə iflasa səbəb ola bilər. Buna görə də, maliyyə risklərinin mahiyyətini başa düşmək və onların idarə edilməsi üçün effektiv metodların işlənilib hazırlanması bütün bazar iştirakçıları üçün mühüm vəzifədir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin nəzəriyyəsi və praktikasının əsas aspektlərini nəzərdən keçirək.

Maliyyə riski, maliyyə mühitindəki mənfi dəyişikliklər nəticəsində şirkətin və ya investorun zərər çəkməsi ehtimalıdır. Bu dəyişikliklərə bazarlardakı dalğalanmalar, iqtisadi qeyri-sabitlik, faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər, valyuta məzənnələri və digər makro- və mikroiqtisadi amillər səbəb ola bilər [2, 33 s.].

Maliyyə risklərini bir neçə əsas növə bölmək olar:

- Kredit riski, qarşı tərəfin öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riskidir.
- Bazar riski, maliyyə aktivlərinin qiymətlərində, faiz dərəcələrində və ya valyuta məzənnələrində dəyişikliklər nəticəsində itki ehtimalıdır.
- Likvidlik riski, şirkətin tələb olunduqda aktivlərini nağd pula çevirə bilməyəcəyi riskidir.
- Əməliyyat riski, idarəetmə səhvləri, insan səhvləri və ya sistem nasazlığı ilə bağlı itkilər riskidir.
- Hüquqi risk, qanunvericilikdə dəyişikliklər və ya hüquq normalarının pozulması nəticəsində yaranan riskdir.

Risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi iki əsas komponentə əsaslanır: mənfi hadisələrin baş vermə ehtimalı və potensial itkilərin ölçüsü [4, 47 s.]. Əsas nəzəri yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

– **Riskli dəyər (VaR) modelləri:** Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üçün ən çox yayılmış kəmiyyət modellərindən biridir. VaR, müəyyən bir ehtimalla müəyyən bir müddət ərzində mümkün olan maksimum itkini ölçür [6, 83-88 ss.]. Məsələn, əgər VaR 95% ehtimalla 1 milyon ABŞ dollarıdırsa, bu o deməkdir ki, 95% hallarda itkisi gösərilən müddət ərzində 1 milyon dolları keçməyəcək.

– **Şarpe Əmsalı:** Bu metrik, gəlirə qarşı riski ölçür və investorlara investisiyalarının götürülmüş riski nə dərəcədə effektiv şəkildə kompensasiya etdiyini anlamağa imkan verir.

– **Kapital büdcəsi:** Bu, uzunmüddətli layihələri qiymətləndirmək üçün istifadə edilən texnikadır və maliyyə risklərini minimuma endirmək üçün kapital resurslarının necə bölüşdürülməyini müəyyən etməyə kömək edir.

– **Portfel nəzəriyyəsi:** Bu nəzəriyyəyə görə, aktivləri diversifikasiya etməklə

riskləri azaltmaq olar. Bir şirkət, müxtəlif risk dərəcələri olan müxtəlif aktivlərə investisiya etdikdə, portfel üçün ümumi riski azaldır [10, 106 s.].

Təcrübədə maliyyə risklərinin idarə edilməsi bir neçə mərhələni əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir:

- Riskin müəyyən edilməsi: Bu mərhələdə təşkilat üzləşə biləcəyi bütün potensial maliyyə risklərini müəyyən etməlidir. Buraya makroiqtisadi vəziyyət, maliyyə bazarlarında dəyişikliklər və sənayedəki dəyişikliklər kimi həm daxili, həm də xarici amillərin təhlili daxildir.

- Riskin qiymətləndirilməsi: Müəyyən edildikdən sonra keyfiyyət və kəmiyyət üsullarından istifadə etməklə risklərin qiymətləndirilməsi vacibdir. Keyfiyyət metodlarına ekspert qiymətləndirmələri, sorğu vərəqələri və müsahibələr daxildir; kəmiyyət metodları isə potensial itkilərin ehtimalını və ölçüsünü proqnozlaşdırmaq üçün statistik modellərdən istifadə edir [3, 105 s.].

- Risklərin idarə edilməsi strategiyasının seçilməsi: Dörd əsas risk idarəetmə strategiyası var.

- Riskdən yayınma: Şirkət maliyyə risklərinə səbəb ola biləcək hərəkətləri tamamilə istisna edir.

- Risklərin minimuma endirilməsi: Şirkət risklərin ehtimalını və ya nəticələrini azaltmaq üçün tədbirlər görür (məsələn, keyfiyyətə nəzarətin yaxşılaşdırılması və ya aktivlərin diversifikasiyası).

- Riskin ötürülməsi: Bu halda şirkət riski üçüncü tərəfə, məsələn, sığorta və ya törəmə alətlərdən istifadə yolu ilə ötürür.

- Riskin qəbul edilməsi: Bəzi hallarda şirkət potensial faydaların potensial itkilərdən üstün olduğuna inanarsa, şüurlu şəkildə riskləri qəbul edəcək.

Maliyyə riskləri statik deyil, zamanla dəyişə bilər. Buna görə də, şirkətlər riskləri mütəmadi olaraq izləməli, qiymətləndirməli və idarəetmə strategiyalarına düzəliş etməlidirlər [7, 56 s.]. Buna nail olmaq üçün bu prosesi avtomatlaşdırmaq məqsədilə risklərin idarə edilməsi (ERM) sistemlərindən istifadə edilə bilər.

Maliyyə risklərini idarə etmək üçün həm nəzəri, həm də praktikada istifadə olunan bir çox vasitə var:

- Törəmə alətlər: Opsionlar, fyuçerslər və svoplar kimi alətlər, şirkətlərə xarici valyuta məzənnələrində, faiz dərəcələrində və aktivlərin qiymətlərində baş verən dəyişikliklərə məruz qalmalarını hedcinq etməyə imkan verir.

- Sığorta: Əməliyyat və kredit risklərinin idarə edilməsi üçün mühüm vasitədir. Sığorta polisləri, müqavilənin pozulması və ya əməliyyat uğursuzluqları səbəbindən itkiləri əhatə edə bilər.

- Diversifikasiya: Bazar risklərinin idarə olunmasının ən effektiv üsullarından biridir. İnvestisiyaların müxtəlif aktivlər, sənayələr və ya regionlar üzrə yayılması, tək bazarda dalğalanmalara məruz qalmağı azaltmağa kömək edir.

- Stress testi: Şirkətlər, müxtəlif ssenariləri simulyasiya etmək və onların təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək üçün bu üsuldən istifadə edə bilərlər. Bu, potensial böhranlara hazırlaşmağa kömək edir.

Bu gün şirkətlər, texnoloji dəyişikliklər, qlobal bazar dəyişkənliyi və ekoloji risklər də daxil olmaqla, maliyyə risklərinin idarə edilməsində yeni çətinliklərlə üzləşirlər. Rəqəmsal transformasiya kontekstində, məsələn, kiber risklərdən qorunmanın əhəmiyyəti

artır. COVID-19 pandemiyası, bizneslərə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək global sistem risklərini də nəzərə almaq zərurətini vurğuladı [8, 202 s.].

2023-cü il üçün maliyyə risklərinin idarə edilməsinə dair nümunələr və statistika

2023-cü ildə maliyyə risklərinin idarə edilməsi, xüsusilə də maliyyə bazarının turbulentliyi, inflyasiya və geosiyasi risklər nəzərə alınmaqla, bütün dünyada şirkətlər üçün əsas narahatlıq yaratmaqda davam etdi [9, 153-167 ss.]. Bu il müxtəlif risklərin idarə edilməsi strategiyalarının praktiki tətbiqini nümayiş etdirən bəzi real həyat nümunələrinə və statistikaya baxaq.

Nümunə 1: Bank işində kredit riskinin idarə edilməsi

2023-cü ildə global bank sistemi faiz dərəcələrinin artması səbəbindən ciddi problemlərlə üzləşdi ki, bu da xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kredit risklərini artırdı. Bir çox banklar kredit riskini azaltmaq üçün əlavə addımlar atmışlar, o cümlədən kredit standartlarını sərtləşdirmək və kredit itkiləri üçün ehtiyatları artırmaq.

JP Morgan Chase, tənəzzül və inflyasiya ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən kredit itkiləri üçün ehtiyatlarını əvvəlki ildən 30% artırdı. S&P Global-a görə, global miqyasda banklar orta hesabla 2023-cü ilə qədər kredit itkiləri ilə bağlı ehtiyatlarını 25% artırıb, iqtisadi qeyri-müəyyənlik fonunda ehtiyatlılığın artdığını göstərir [11, 213 s.].

Nümunə 2: Enerji Sektorunda Bazar Riskləri və Hedcinq

Enerji şirkətləri, neft və qaz qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı bazar risklərini idarə etmək üçün hedcinqdən fəal şəkildə istifadə etməyə davam etdilər. Ukraynadakı müharibə və Rusiyaya qarşı sanksiyalar səbəbindən global enerji qiymətləri son dərəcə dəyişkən qaldı.

British Petroleum (BP) neft fyuçersləri və opsiyonlarından istifadə edərək öz mövqelərini aktiv şəkildə hedcinq edirdi. Bu, şirkətə bazarda böyük dalğalanmalara baxmayaraq, qiymətləri istehsal üçün sərfəli səviyyədə müəyyən etməyə kömək etdi [11, 218 s.].

2023-cü ilin birinci yarısında BP bildirdi ki, şirkət hedcinq etməklə neftin qiymətinin dəyişkənliyi ilə bağlı 1,2 milyard dollardan çox potensial itkilərin qarşısını ala bilib. Bloomberg-in məlumatına görə, enerji sektorundakı iri şirkətlərin 75%-dən çoxu 2023-cü ildə hedcinq üçün törəmələrdən istifadə edib ki, bu da 2022-ci ilə nisbətən 12% çoxdur.

Nümunə 3: Beynəlxalq Ticarətdə Valyuta Risklərinin İdarə Edilməsi

Beynəlxalq ticarətlə məşğul olan şirkətlər, 2023-cü ildə valyuta məzənnələrindəki kəskin dalğalanmalar səbəbindən artan valyuta riskləri ilə üzləşiblər. Inflyasiya və artan faiz dərəcələri kontekstində bir çox şirkət valyuta risklərini idarə etmək üçün strategiyalarını nəzərdən keçirir.

Coca-Cola, xüsusilə Latin Amerikası və Cənub-Şərqi Asiya kimi yüksək volatil-yə malik regionlarda valyuta məzənnələrindəki mənfi dəyişikliklərdən qorunmaq üçün valyuta svoplarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu tədbirlər şirkətə il ərzində təxminən 500 milyon ABŞ dolları məbləğində məzənnə dəyişikliyinə zərərləri minimuma endirməyə kömək etdi [14, 98 s.].

Deloitte-in məlumatına görə, iri beynəlxalq şirkətlərin təxminən 65%-i 2023-cü ildə valyuta risklərindən qorunmaq üçün valyuta törəmə vasitələrindən istifadə edib ki, bu da 2022-ci ilə müqayisədə 8% çoxdur.

Nümunə 4: Əməliyyat Riskləri və Rəqəmsal Transformasiya

Əməliyyat riskləri, xüsusən də kibertəhlükəsizliklə bağlı risklər, 2023-cü ildə

şirkətləri narahat edən əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Qlobal rəqəmsallaşma və uzaqdan iş formatları, təşkilatları kiberhücumlara və IT sistemlərinin işində pozulmalara qarşı daha həssas edib.

2023-cü ilin aprel ayında T-Mobile, təxminən 37 milyon müştəriyə təsir edən böyük məlumat pozuntusu ilə üzləşdi. Buna cavab olaraq, şirkət kibertəhlükəsizliyə sərmayələrini artırdı və IT infrastrukturunu yeniləmək, kiber sığorta polislərini götürmək də daxil olmaqla, əməliyyat risklərini minimuma endirmək üçün yeni tədbirlər tətbiq etdi [14, 102 s.].

IBM Security hesabatına görə, 2023-cü ildə şirkətlər üçün kiberhücumların orta dəyəri 15% artaraq, hər insident üçün 4,5 milyon dollara çatıb. Allianz-ın məlumatına görə, iri və orta şirkətlərin 80%-dən çoxu 2023-cü ildə kiber risklərdən qorunmaq üçün sığorta müqavilələri imzalayıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 10% çoxdur.

Nümunə 5: Maliyyə sektorunda stress testi və böhran planlaması

2023-cü ildə qlobal maliyyə bazarlarındakı dəyişkənliyi nəzərə alaraq, bir çox maliyyə institutları böhran zamanı biznes modellərinin və maliyyə göstəricilərinin davamlılığını yoxlamaq üçün stress test proqramlarını gücləndirdilər [13, 132 s.].

Avropa Mərkəzi Bankı (AMB), potensial tənəzzül riskləri fonunda avrozonanın ən böyük bankları üçün kütləvi stress testi keçirib. Testlər göstərdi ki, makroiqtisadi şərait pisləşsə, bir çox Avropa bankları qısamüddətli itkilərə tab gətirə bilər, baxmayaraq ki, kapital ehtiyatlarının artırılması üçün əlavə tədbirlər görülməlidir.

Avropa Banklar Təşkilatının (EBA) məlumatına görə, stress testlərinin nəticələri ciddi iqtisadi böhran zamanı Avrozone banklarının 17%-nin kapital çatışmazlığı ilə üzləşə biləcəyini göstərmiş ki, bu da əlavə tənzimləmə tədbirlərinin tətbiqi üçün əsas olub [12, 185-192 ss.].

Nəticə

Beləliklə, maliyyə risklərinin idarə edilməsi həm nəzəri hazırlıq, həm də praktiki alətlərdən istifadə tələb edən çoxsəviyyəli və çox aspektli prosesdir. Riski effektiv idarə edən şirkətlər nəinki itkiləri minimuma endirir, həm də böhran vəziyyətlərindən böyümə fürsəti kimi istifadə edə bilərlər.

Maliyyə riskləri müasir biznesdə əsas rol oynayır və diqqətli idarəetmə və qiymətləndirmə tələb edir. Effektiv risklərin idarə edilməsi təşkilatların maliyyə gücünə və sabitliyinə töhfə verən potensial itkilərin müəyyən edilməsini, qiymətləndirilməsini və minimuma endirilməsini əhatə edir. Hedcinq, şaxələndirmə və stress testi kimi müasir üsullar şirkətlərə sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsində uğur təkcə kəmiyyət metodlarından istifadəni deyil, həm də korporativ mədəniyyət və kadr hazırlığı kimi keyfiyyət amillərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Beləliklə, risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma rəqabət üstünlüyü təmin edir və biznesin uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

2023-cü ildə qeyri-sabit qlobal vəziyyətə görə maliyyə risklərinin idarə edilməsi daha da mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter alıb. Şirkətlər və maliyyə institutları itkiləri minimuma endirmək və qeyri-müəyyənliyi idarə etmək üçün hedcinq, stress testi, diversifikasiya və sığorta kimi alətlərdən fəal şəkildə istifadə ediblər. Statistika böyük korporasiyalar arasında bu təcrübələrə artan marağı göstərir, xüsusən də bazar dəyişkənliyinin artması və kiber təhlükələrin artması şəraitində.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Агаев Ф. Ф. Анализ финансовых рисков: подходы и методологии, 2021, Баку, стр. 60-65.
2. Гасанов И. И. Финансовые риски и их влияние на корпоративное управление, 2021, №1, стр. 30-35.
3. Мехтиев Э. М. Риски в банковской системе: методы управления, 2022, Москва, стр. 100-110.
4. Нуриев А. А. Управление финансовыми рисками в современных условиях, 2020, Баку, стр. 45-50.
5. Ахундов Р. Р. Модели оценки финансовых рисков в инвестиционной деятельности, 2023, №3, стр. 12-18.
6. Brown L. Understanding Financial Risks in the Global Economy, 2019, New York, pp. 75-90.
7. Davis R. The Essentials of Risk Management, 2020, San Francisco, pp. 50-65.
8. Johnson P. Risk Management Strategies in Financial Institutions, 2022, Chicago, pp. 200-215.
9. Smith J. Financial Risk Management: Theory and Practice, 2018, London, pp. 150-175.
10. Taylor M. Managing Financial Risk: A Guide for Managers, 2021, Boston, pp. 100-120.
11. Williams K. Financial Risk and Statistics: A Comprehensive Guide, 2023, Oxford, pp. 200-225.
12. Carter H. Advanced Financial Risk Management: Data-Driven Strategies, 2023, Cambridge, pp. 180-210.
13. Lewis J. Statistical Methods for Financial Risk Analysis, 2023, Seattle, pp. 120-145.
14. Thompson R. Global Financial Risk and Resilience: Insights from 2023, 2023, Toronto, pp. 95-115.

*Balamiyeva Sidiqə İslam qızı,
elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: balamiyeva86@mail.ru*

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA BƏRK TULLANTILARIN İNNOVATİV İDARƏEDİLMƏSİ STRATEGİYASI

Giriş

Ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf arasındakı əlaqələr bir-biri ilə sıx bağlıdır. Qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsində və gələcək nəsillər üçün daha yaxşı şərait yaratmaqda düzgün atılacaq addımların əhəmiyyəti müstəsna rol oynayır. Elə bu səbəbdən həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə daha sıx əməkdaşlıq və koordinasiya vacibdir.

Sürətli urbanizasiya, sənayeləşmə və istehlak səviyyəsinin artması nəticəsində yaranan bərk məişət tullantılarının miqdarı durmadan artır. Elə buna görədir ki, bərk tullantıların effektiv və innovativ üsullarla idarə olunması həm qlobal miqyasda, həm də milli səviyyədə prioritet məsələyə çevrilmişdir.

Ekoloji Mühitdə Dayanıqlı İnkişaf. Dayanıqlı inkişaf (sustainable development) — gələcək nəsillərin də ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını təhlükə altına atmadan hazırkı nəsillərin ehtiyaclarını ödəyən inkişaf modelidir. Ekoloji mühitdə dayanıqlı inkişaf isə bu anlayışın ətraf mühitin qorunması aspektində şərh olunmasıdır. Bu model təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, bioloji müxtəlifliyin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kimi prinsiplərə əsaslanır.

Ətraf mühitdə dayanıqlı inkişaf ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin harmonik şəkildə integrasiyasını tələb edir. Bu yanaşma insan fəaliyyəti ilə təbiət arasında balans yaratmaq, resurslardan optimal istifadə və uzunmüddətli ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlmişdir. BMT-nin 2015-ci ildə qəbul etdiyi “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nin iki bəndində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir [7].

Innovativ İdarəetmə Strategiyasının Ekoloji Mühitə Təsiri. Ekoloji mühitin qorunmasına yönəlmiş innovativ strategiyalar, ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsini, resursların dövrü istifadəsini və ekosistemlərin bərpasını dəstəkləyir. “Ağıllı şəhər” (smart city) yanaşmaları çərçivəsində tətbiq olunan ətraf mühit monitoring sistemləri hava keyfiyyətinin real vaxtda izlənməsini təmin edir, enerji səmərəliliyini artıran və karbon izini azaldan texnologiyaların tətbiqi urbanizasiya ilə bağlı ekoloji yükü azaldır.

Bundan əlavə, süni intellekt və böyük verilənlər analizi kimi texnologiyalar təbii fəlakətlərin proqnozlaşdırılması, torpaq və su resurslarının idarə edilməsi kimi sahələrdə də ekoloji davamlılıqı dəstəkləyir. Beləliklə, innovativ idarəetmə yalnız idarə proseslərinin optimallaşdırılmasına deyil, həm də ətraf mühitin qorunmasına və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə xidmət edir.

Tullantıların innovativ idarə olunması: Dünya təcrübəsi və Azərbaycanın mövqeyi. Tullantıların idarə olunması qlobal ekoloji gündəmin əsas məsələlərindən biridir. İnkişaf etmiş ölkələr bu sahədə davamlı sistemlər qurmağa nail olsalar da, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan, hələ də ciddi problemlərlə üzləşir. Müqayisəli faktlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir [4;6].

Cədvəl 1.

Azərbaycan və Dünya Ölkələrinin Müqayisəsi

Göstərici	Almaniya	İsveç	Yaponiya	Azərbaycan
Təkrar emal faizi (%)	67	49	60	10-15
Tullantıların enerji istehsalında istifadəsi	Bəli	Bəli	Bəli	Qismən (Balaxanı Yandırma Zavodu)
Tullantıların çeşidlənməsi	İnkişaf etmiş sistem	Yüksək səviyyədə	İntensiv	Məhdud
Hüquqi baza və icra	Güclü	Güclü	Güclü	İnkişaf mərhələsində
Maarifləndirmə və ictimai iştirak	Yüksək	Yüksək	Yüksək	Aşağı-mülayim

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, 2050-ci ilə qədər qlobal tullantıların 2016-cı ildəkindən iki dəfə artaraq 4 milyard tona çatacağı gözlənilir. Bu sahədə olan gərginliyi azaltmaq üçün bütün dünya üzrə icmalar tullantıların idarə olunması texnologiyalarına və həllərin ağıllı üsullarına müraciət edirlər.

Boşluğu aradan qaldırmağa kömək etmək üçün icmalar səmərəliliyi artıran, toplanma xərclərini azaldan və daha çox zibilin zibilliklərdən kənara yönəldilməsini təmin edən ağıllı tullantıların idarə edilməsi texnologiyalarını qəbul etməlidir. Azərbaycanda Balaxanı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu fəaliyyət göstərir və bu, enerji bərpası sahəsində mühüm addımdır. Zavod gündəlik 5000 tonadək tullantı emal edə bilir [2;8].

Bərk tullantıların idarə olunmasının qlobal tendensiyləri. Son illər ərzində bir çox inkişaf etmiş ölkələr bərk tullantıların idarə edilməsində “dövrü iqtisadiyyat” (circular economy) modelinə üstünlük verirlər. Bu yanaşma tullantıların minimuma endirilməsi, yenidən istifadə və təkrar emal prinsipinə əsaslanır. İsveç, Almaniya, Yaponiya və Niderland kimi ölkələr tullantıların çeşidlənməsi, bioloji parçalanma texnologiyaları, enerji istehsalı məqsədilə yandırılması və yüksək texnoloji təkrar emal sistemləri vasitəsilə bu sahədə ciddi irəliləyiş əldə etmişlər [3;5].

Azərbaycanda tullantıların idarə olunmasının cari vəziyyəti. Azərbaycan bu sahədə müəyyən irəliləyişlər etsə də, struktur problemlər hələ də qalır. Ölkədə ildə təxminən 3 milyon ton bərk məişət tullantısı yaranır, lakin bu tullantıların yalnız təqribən 10-15%-i çeşidlənir və ya təkrar emala yönəldilir [1]. Qalan hissəsi əsasən Bakının yaxınlığındakı “Balaxanı” poliqonuna daşınır.

Son illərdə “Təmiz Şəhər” ASC-nin fəaliyyəti nəticəsində Bakı şəhərində tullantıların toplanması və daşınması sistemində müasir texnologiyalardan istifadə edilsə də, regionlarda bu sahədə ciddi infrastruktur çatışmazlığı mövcuddur.

Problemlər və islahat imkanları. Azərbaycanın tullantıların idarə olunması sahəsində qarşılaşdığı başlıca çətinliklər aşağıdakılardır:

- Regionlarda infrastrukturun zəifliyi;
- Tullantıların çeşidlənməsinin könüllü xarakter daşması;
- Hüquqi mexanizmlərin zəif tətbiqi;
- Maarifləndirmənin kifayət qədər olmaması.

İnnovativ strategiyaların tətbiq imkanları. Azərbaycanda tullantıların innovativ üsullarla idarə olunması üçün bir neçə istiqamət üzrə inkişaf potensialı mövcuddur:

- **Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi:** Tullantıların miqdarına nəzarət edən və optimallaşdırılmış logistik sistemlər yaradan “ağıllı şəhər” (smart city) texnologiyalarının genişləndirilməsi.

- **Təkrar emal sənayesinin inkişafı:** Yerli müəssisələrin texniki imkanlarının artırılması və investisiyaların cəlb edilməsi.

- **Maarifləndirmə kompaniyaları:** İctimaiyyət arasında tullantıların çeşidlənməsi və ətraf mühitin qorunması mövzusunda maarifləndirici tədbirlərin gücləndirilməsi.

- **Tərəfdaşlıq modeli:** Özəl sektor, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Nəticə:

1. İnnovativ yanaşmaların zəruriliyi (süni intellekt, rəqəmsal izləmə sistemləri, smart konteynerlər və dövrü iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanan innovativ yanaşmalar);
2. Qlobal təcrübələrin faydalılığı İsveç, Almaniya, Yaponiya və Niderland kimi ölkələrdə bərk tullantıların idarə edilməsində tətbiq olunan texnologiyalar və idarəetmə modelləri nəticə etibarilə tullantıların 90%-ə qədər təkrar emalını təmin edə bilər;
3. Son illərdə “Təmiz Şəhər” ASC və digər qurumlar vasitəsilə Bakıda və regionlarda təkrar emal və bərk tullantıların idarəsi sahəsində müəyyən irəliləyişlər olsa da, sistemli innovativ yanaşmalar hələ geniş miqyasda tətbiq olunmur;
4. Azərbaycanda tullantıların idarə olunması ilə bağlı innovativ texnologiyaların tətbiqinə dair stimullaşdırıcı və konkret mexanizmlər zəif inkişaf edib.

Təkliflər:

1. Dövlət Strategiyasının Rəqəmsallaşdırılması (Bərk tullantıların idarə olunması üzrə milli strategiyada süni intellektə əsaslanan izləmə sistemləri, “ağıllı şəhər” konsepsiyası ilə integrasiya edilmiş tullantı idarəetməsi daxil edilməlidir);
2. Regional Tullantı İdarəetmə Mərkəzləri (Bölgələrdə müasir çeşidləmə və təkrar emal zavodlarının tikilməsi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının prosesə cəlb olunması vacibdir);
3. İctimai Maarifləndirmə və Təşviq Sistemi (Məktəblərdə və universitetlərdə təkrar emal və tullantıların düzgün idarəsi ilə bağlı kurikulumlara daxil edilməli, vətəndaşlara isə depozit sistemi və digər maddi təşviqlər verilməli);
4. Startap və Texnoloji İnnovasiyaların Dəstəklənməsi (Gənc mühəndislər, startapçılar və tədqiqatçılar üçün eko-texnoloji ideyalara maliyyə dəstəyi və inkubasiya proqramları yaradılmalıdır);
5. Hüquqi Tənzimləmələrin Yenilənməsi (Tullantı istehsal edən müəssisələrə daha ciddi tələblər qoyulmalı, ekoloji sertifikatlaşdırma və monitoring sistemi yaradılmalıdır).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2022. (<https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/qlobale-etraf-muhit-problemleri>)
2. Təmiz Şəhər ASC, 2021 (<https://tamizshahar.az/az/search?q=2021>)
3. European Environment Agency, 2020.
4. Kaza et al., 2018.
5. Statistisches Bundesamt, 2021.
6. United Nations, 2015.
7. World Bank, 2018.
8. https://www.stat.gov.az/special_version/news/index.php?id=5495&utm_source

*Hətəmov Anar,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: anarhatamov@gmail.com
Email: a.hatamov@adau.edu.az*

AQRAR SAHƏNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN ROLU

Hazırda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, dayanıqlı inkişafa nail olunması aqrar sahənin inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasında mühüm yerlərdən birini tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” - dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış, təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi prioritetləri digər məsələlərlə yanaşı rəqabət qabiliyyətli aqrar iqtisadiyyatın inkişafına nail olunmasının vacibliyini bir daha təsdiq edir (1).

Bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişafı, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyanın və ölkələrarası rəqabətin güclənməsi, aqrar sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri (təbii amillərdən asılılıq, istehsal olunan məhsulların tez xarab olması, bazar tələbinin qeyri-elastikliyi və s.) fonunda dövlət dəstəyi olmadan rəqabətqabiliyyətinin artırılması qeyri-mümkündür.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) məlumatına görə, 2021-2023-cü illərdə dünyanın 54 ölkəsində kənd təsərrüfatı sektoruna ümumi dəstəyin orta illik dəyəri 842 milyard ABŞ dolları, o cümlədən Çin, ABŞ, Hindistan və Avropa İttifaqında müvafiq olaraq: 37; 15; 14 və 13 % təşkil etmişdir (2).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan güzəşt və subsidiyaların məbləği 2007-ci ildə 46 milyon manat, 2008-ci ildə 85 milyon manat, 2009-cu ildə 103 milyon manat, 2010-cu ildə 111 milyon manat, 2011-ci ildə 98 milyon manat, 2012-ci ildə 120 milyon manat, 2013-cü ildə 118 milyon manat, 2014-cü ildə 113 milyon manat, 2015-ci ildə 156 milyon manat, 2016-ci ildə 184 milyon manat, 2017-ci ildə 194 milyon manat, 2018-cu ildə 339 milyon manat, 2019-cu ildə 379 milyon manat, 2020-ci ildə 380 milyon manat, 2021-ci ildə 413 milyon manat və 2022-ci ildə 450 milyon manat, o cümlədən bitkiçilik sahəsinə ayrılan subsidiyaların məbləği 2020-ci ildə 263,9 milyon manat, 2021-ci ildə 283,9 milyon manat, 2022-ci ildə 302,6 milyon manata bərabər olmuşdur (3).

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən və aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra sahəyə dövlət dəstəyinin ilkin mərhələsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cü il tarixli “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən beş il müddətinə azad edilməsi, bu vergilərə görə borclarının silinməsi olmuşdur (4).

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalçıların vergi, gömrük, kredit, sığorta, texniki resurslar və cins heyvanlara görə güzəştlər, birbaşa subsidiyalar və digər dövlət dəstəyi tədbirləri ilə əhatə olunması bu sahədə rəqabətqabiliyyətli istehsalın inkişafına geniş imkanlar yaradır.

Rəqabətqabiliyyəti nisbi xarakter daşıdığından, onun səviyyəsi müvafiq göstəricilərin rəqib təsərrüfat subyektləri müqayisəsi yolu ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilər sistemində məhsul istehsalının artımı, məhsuldarlıq, tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilmə səviyyəsi, ixrac imkanları mühüm yer tutur.

Təhlil göstərir ki, 2019-2023-cü illərdə ölkədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 55,8% artaraq 7835,7 milyon manatdan 12210,6 milyon manata çatmışdır. Müqayisənin aparıldığı illərdə bitkiçilik məhsullarının dəyəri 58,2%, heyvandarlıq məhsulları 53,6% artmışdır (5). İnnovativ texnologiyaların tətbiqi istehsalın artımında intensiv amilin, yəni sahə vahidindən əldə olunan məhsulun həcmnin artmasına müəyyən qədər təsir göstərmişdir.

Sahənin rəqabətqabiliyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri aqrar-sənaye məhsullarının ixracıdır. Araşdırmalar göstərir ki, 2023-cü illə müqayisədə 2024-cü ildə ölkədən aqrar məhsulların ixracı 2,8% artaraq 789,4 milyon ABŞ dolları, aqrar-sənaye məhsullarının ixracı 57,3% artaraq 316,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir (6).

Digər göstəricini, 2024-cü ildə ölkəyə idxal olunan yeyinti məhsullarının dəyərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onun səviyyəsi 2 474,8 milyon ABŞ dolları və ya ümumi idxalın 11,75%-nə bərabər olmuşdur. İdxal olunan ətin dəyəri 129,6 milyon, süd və qaymaq 24,8 milyon, tərəvəz və meyvə 281,8 milyon, çay 76,5 milyon, buğda 279,7 milyon, düyü 66,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir (7). Şübhəsiz ki, müvafiq məhsullar üzrə tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsinin mövcud səviyyəsi, habelə fərqli məhsulların istehsalı və rəqabətqabiliyyəti onların idxalını şərtləndirir.

2023-cü ildə ölkədə ət məhsuluna tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilmə səviyyəsi 85,3%, süd və süd məhsulları 84%, bütün növ tərəvəz 107,0%, meyvə və giləmeyvə 135,0, çay 89,5%, buğda 60,4%, təmizlənmiş düyü 20,4% olmuşdur (8).

Rəqabətqabiliyyəti rəqiblərlə müqayisə əsasında aşkar olunduğundan, idxal olunan məhsullara münasibətdə yerli istehsalın qiymət parametri üzrə rəqabət qabiliyyətini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$Rqi = \frac{Id}{Yi}$$

Burada: Rqi-idxal olunan məhsulla müqayisədə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyəti indeksi; Id-idxal olunan məhsul vahidinin qiyməti; Yi-analoji yerli məhsul vahidinin maya dəyəri və ya satış qiyməti.

Digər parametrlər (məhsulun keyfiyyəti, bazara çıxarılma vaxtı, qablaşdırılma, sertifikatlaşdırma və s.) sabit qaldığı halda, qeyd olunan göstəricinin 1-ə bərabər olması rəqabətqabiliyyəti səviyyəsinin eyni olduğunu 1-dən böyük olması yerli istehsalın rəqabət üstünlüyünü və kiçik olması isə idxal olunan məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edir. Əlbəttə ki, dövlət dəstəyi tədbirləri idxal olunan məhsullarla müqayisədə

analoji yerli məhsulların maya dəyərinin və satış qiymətinin aşağı düşməsinə, beləliklə rəqabətqabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

İdخال olunan məhsullarla müqayisədə yerli istehsalın rəqabətqabiliyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri də xarici valyuta məzənnəsidir. Başqa sözlə, devalvasiya, yəni milli valyutanın xarici valyutaya nəzərən məzənnəsinin ucuzlaşması da özünü yerli istehsalın rəqabətqabiliyyətində göstərir.

Qlobal səviyyədə innovativ istehsal və idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinin geniş yayıldığı bir vaxtda aqrar sahə üzrə modernləşdirilmiş elm, təhsil və informasiya məsləhət xidmətləri sisteminin mövcudluğu bu sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi üçün zəruri resurslardan biri kimi çıxış edir (9).

Aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsində regionlar üzrə təbii şəraitin müxtəlifliyinin nəzərə alınması ilə müqayisəli üstünlüyə malik, innovativ sahələrin inkişafının təmin edilməsi əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən, hazırda ölkədə tətbiq olunan yeni subsidiya mexanizmlərinin regional ixtisaslaşmanı, innovativ texnologiyaların tətbiqini, torpaq və su resurslarından səmərəli istifadəni, bütövlükdə isə dayanıqlı inkişafı təşviq etməsi rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına geniş imkanlar yaradır.

Sahəyə dövlət dəstəyinin növbəti istiqamətini özündə ehtiva edən, “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə 17 dekabr 2024-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı eyni zamanda, 2024-cü ilin 11-22 noyabr tarixlərində ölkəmizdə yüksək səviyyədə keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası-COP29-dan irəli gələn vəzifələrdən biri kimi qiymətləndirilir (10). Bu mötəbər tədbir çərçivəsində “Karbonsuzlaşdırma, qida sistemlərinin uyğunlaşdırılması və təbiətin bərpaı 1.5°C yolunda”, “İslam İnkişaf Bankına üzv ölkələrdə iqlimə dayanıqlı su investisiyalarının maliyyələşdirilməsi”, “Aqroərzaq sistemlərinin dayanıqlılığına nail olunması”, “İqlim dəyişikliyinə dayanıqlı aqrar sektor üçün innovativ yanaşmalar və birgə əməkdaşlığın rolu”, “Fərmerlər üçün iqlim maliyyəsinin işlək mexanizmi: təsərrüfatdaxili təcrübələr və konkret həllər” kimi aktual mövzuların müzakirə olunması aqrar sahəyə dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının perspektiv istiqamətlərini özündə əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal iqlim dəyişikliyi şəraitində dəstək tədbirləri sisteminə kənd təsərrüfatında müasir, yəni damcılı, yağış yağdırma tipli, pivot suvarma sistemləri ilə təmin olunmuş əkin sahələrinə verilən subsidiyalar diferensiallaşdırılıb ki, bu da üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi yolu ilə sudan qənaətlə istifadə edilməsi sahəsində kənd təsərrüfatı istehsalçıları mühüm stimuldur.

“Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə 17 dekabr 2024-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən müvafiq qaydalara dincə qoyulmuş subsidiya kateqoriyası daxil edilmişdir. Bu, əkin subsidiyasına görə müraciət edilmiş torpaqlarda kənd təsərrüfatı bitkilərinin müəyyən dövr ərzində ardıcıl olaraq becərilməsindən sonra həmin torpaqların

münbitliyinin bərpası və əlaq otlarının azaldılması məqsədilə 1 il müddətinə dincə qoyulan sahəsinin hər hektarına görə verilən subsidiya kimi müəyyən olunmuşdur (11).

Statistik məlumatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, 2023-cü ildə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin (4779,6 min hektar) 54,3 min hektarı və ya 1,1 faizi dincə qoyulmuş torpaq sahəsi olmuşdur. Müvafiq olaraq bu göstəricilər 1970-ci ildə 8,7 faiz (369,9 min hektar), 1980-ci ildə 4,2 faiz (180,9 min hektar), 1990-cı ildə 1,8 faiz (80,8 min hektar), 2000-ci ildə 1,2 faiz (58,8 min hektar), 2010-cu ildə 0,9 faiz (41,4 min hektar), 2015-ci ildə 0,8 faiz (40,2 min hektar), 2023-cü ildə 1,1 faiz (54,3 min hektar) təşkil etmişdir (5).

Ümumiyyətlə, yeni dəstək mexanizmlərində aqrar sığorta, müasir suvarma sistemləri ilə təmin olunma, torpağın keyfiyyəti, aqrokimyəvi analiz, sertifikatlı tinglərdən istifadə, müvafiq bağlarda iqlim stansiyasının qurulması kimi tələblərin qoyulması innovativ istehsalın və dayanıqlı inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda ölkədə aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının prioritet istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: kənd təsərrüfatı sistemində üstünlük təşkil edən kiçik həcmli təsərrüfatlar arasında kooperasiya əlaqələrinin stimullaşdırılması; məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya doğru hərəkətində dəyər zəncirinin inkişafı və son məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsində istehsalçıların payının artırılması; regionların müqayisəli üstünlüyə malik kənd təsərrüfatı sahələri üzrə ixtisaslaşmasının təşviqi; daha əlverişli şərtlərlə maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının yaradılması; istehsal və emal müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi; daxili aqrar bazarın qorunmasının çevik mexanizmlərinin, o cümlədən idxal olunan məhsullara mövsümi rüsumların tətbiqinin genişləndirilməsi; səmərəli satış bazarlarına ixrac imkanlarının təşviqi; təhsil, elm və istehsalatın integrasiyasının gücləndirilməsi; istehsalçıların bilik və bacarıqlarının artırılması; aqrar məsləhət xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılması və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/50014>

2. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation Report, 2024. https://www.oecd.org/en/publications/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2024_74da57ed-en.html

3. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu. Bakı, “Azərnəşr” 2023, 260 səh.

4. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cü il tarixli “Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/5053>

5. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri. Bakı, 2024, 697 s.

6. İxrac icmalı 2024. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Yanvar 2025. <https://ereforms.gov.az/az/ixrac-icmali>

7. İdxalda əsas mallar. Dekabr 2024. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatı. <https://customs.gov.az>

8. Azərbaycanın ərzaq balansları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri. Bakı, 2024, 138 s.

9. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/57124>

10. “Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizminin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə 17 dekabr 2024-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/42750>

11. Hətəmov A.N. Aqrar sahədə yeni subsidiya mexanizmləri innovativ və dayanıqlı inkişafı təşviq edir. www.azertag.az. 04.02.2025.

*Həşimova Albina Çingiz qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Azərbaycan İdman Akademiyası,
Email: albina-hesimova@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI PERSPEKTİVLƏRİ: İSLAHATLAR VƏ İNNOVASIYALAR

Azərbaycanın sosial-iqtisadi perspektivləri son illər ərzində həyata keçirilən islahatlar və innovasiyalar nəticəsində genişlənməkdədir. Ölkə müstəqil olaraq inkişaf etməyə başladıqdan sonra, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər və yeni təşəbbüslər ilə gələcəkdə daha dayanıqlı və müxtəlif sahələrdə inkişaf etmiş bir iqtisadiyyat qurmağı hədəfləyir. İslahatlar və innovasiyalar Azərbaycan üçün iqtisadiyyatda daha möhkəm və dayanıqlı strukturların yaranmasını təmin edir. Son illərdə baş verən iqtisadi islahatlar, xüsusilə vergi, maliyyə və sosial sahələrdə həyata keçirilən dəyişikliklər, iqtisadiyyatın daha şəffaf və effektiv olmasına imkan verir. Bu islahatlar həm də ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini gücləndirir və sərmayə mühitini yaxşılaşdırır. İnnovasiyalar da iqtisadi inkişafın mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan xüsusilə texnoloji yeniliklər və rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində irəliləyişlər etməyə davam edir. Bu, həm dövlət sektorunda, həm də özəl sektorda yeni iş imkanları yaradılmasına, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafına və sosial rifahın artmasına gətirib çıxarır.

Gələcəkdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı daha çox qeyri-neft sektorunun diversifikasiyasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə və sosial sahələrdə, xüsusən də təhsil və səhiyyə sahəsindəki islahatların davam etdirilməsinə əsaslanacaq. Bütün bunlar Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək və ölkənin dünya iqtisadiyyatında daha güclü mövqe tutmasına imkan yaradacaqdır. Bu ümumi yanaşma göstərir ki, islahatlar və innovasiyalar Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi perspektivlərini müəyyən edən əsas amillərdir və ölkə bu yolda davamlı

inkişafını təmin etməyə çalışır. Bu inkişaf, ölkənin sosial-iqtisadi strukturlarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın daha dayanıqlı və müasir bir sistemə çevrilməsi məqsədini daşıyır.

1. Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafın əhəmiyyəti

Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf, ölkənin inkişafını təmin edən və global bazarda effektiv şəkildə iştirak etməsinə imkan yaradan iqtisadi və sosial siyasətlərin cəmidir. Bu inkişafın əsas məqsədi:

- **Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi:** əhalinin gəlirinin artırılması, məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, sosial təminatların gücləndirilməsi.

- **İqtisadi rəqabətqabiliyyətinin artırılması:** iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində beynəlxalq bazarda rəqabət apara biləcək gücə sahib olması, yeni bazarların və investisiyaların cəlb edilməsi.

- **Davamlı inkişaf:** ətraf mühitin qorunması, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın uzunmüddətli əsaslarla davamlı olması.

2. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas komponentləri

1. **İqtisadi İnkişaf:** iqtisadi inkişaf, ümumiyyətlə milli gəlirin artırılması, istehsal gücünün yüksəlməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, ticarət və investisiya axınının yaxşılaşdırılması kimi iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması ilə əlaqələndirilir. Əsas olaraq, iqtisadi inkişafın artırılması, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədini güdür.

İqtisadi inkişafın əsas sahələri:

- **Sənaye və istehsal:** yüksək texnologiyalar və yeni istehsal üsulları ilə istehsalın artırılması.

- **Xidmət sektoru:** təhsil, səhiyyə, turizm, maliyyə xidmətləri kimi sahələrdə artım.

- **Ticarət və sərmayə:** xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

2. **Sosial İnkişaf:** sosial inkişaf, insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və ədalətli imkanların yaradılması ilə bağlıdır. Sosial inkişafın məqsədi cəmiyyətin bütün təbəqələrinə, xüsusən də həssas qruplara faydalı olmaqdır.

Sosial inkişafın əsas sahələri:

- **Təhsil:** əhalinin təhsil səviyyəsinin artırılması, daha yaxşı və əlçatan təhsil imkanlarının yaradılması.

- **Səhiyyə:** keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin təmin edilməsi və əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

- **Sosial təminat:** ailələrə, yaşlılara, əlillərə və digər ehtiyacı olan qruplara sosial yardımların göstərilməsi.

- **Yaşayış şəraiti:** iqtisadi və sosial baxımdan imkansız təbəqələr üçün yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial mənzillər və s.

3. **İnklüziv İnkişaf:** inklüziv inkişaf, bütün cəmiyyətin hər bir üzvünün inkişaf prosesinə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Bu, sosial bərabərliyin təmin edilməsi, gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, iş imkanlarının genişləndirilməsi və cəmiyyətin hər təbəqəsi üçün inkişaf imkanlarının yaradılması deməkdir.

4. **Davamlı İnkişaf:** davamlı inkişaf anlayışı, iqtisadi və sosial inkişafın təbii resursların tükənməməsi və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin olunması üçün uzunmüddətli planlaşdırma ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Təbii sərvətlərin qorun-

ması, ekoloji balansın saxlanması, enerji səmərəliliyi və yaşıl iqtisadiyyat bu çərçivədə mühüm yer tutur.

3. İnnovasiyalar və texnoloji inkişaf

İnnovasiya Azərbaycan üçün yalnız iqtisadi inkişafın deyil, həm də sosial rifahın artırılmasının vacib amilidir. Ölkə, müxtəlif sahələrdə - xüsusilə texnologiya, kənd təsərrüfatı və enerji sektorlarında - müasir innovasiyaları tətbiq etməyə çalışır. İnnovasiyalarla əlaqədar bir neçə vacib addım atılmışdır:

- **Rəqəmsal iqtisadiyyat və startup ekosistemi:** Azərbaycan, xüsusilə son illərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına böyük diqqət yetirir. İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) sahəsi inkişaf edir, yeni texnologiyalar və startaplar təşviq edilir. Bu sahədə dövlət tərəfindən yaradılan inkubasiya mərkəzləri və maliyyə dəstəyi proqramları startapların inkişafına təkan verir.

- **Bərpa olunan enerji:** Azərbaycan enerji istehsalında innovasiyaları tətbiq etməyə, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçməyə çalışır. Xüsusilə, günəş və külək enerjisinin istifadəsi artırılaraq, ətraf mühitin qorunması və enerji təhlükəsizliyi təmin edilməyə çalışılır.

- **Kənd təsərrüfatında texnoloji yeniliklər:** kənd təsərrüfatında da innovativ texnologiyalar tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sahədə suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi, məhsuldarlığın artırılması və müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi vacib hədəflərdən biridir. Dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiq etdiyi yeni yanaşmalar, yerli istehsalı gücləndirərək, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verir.

4. Sosial islahatlar və insan kapitalı

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı yalnız iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə deyil, həm də cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Son illərdə sosial sahələrdə həyata keçirilən islahatlar və innovativ yanaşmalar, insan kapitalının inkişafına və sosial rifahın artmasına xidmət edir:

- **Təhsil sektoru:** təhsil sahəsində islahatlar müasir təhsil sisteminin qurulmasına yönəlib. Yeni tədris proqramları, rəqəmsal təhsil vasitələrinin tətbiqi və beynəlxalq təhsil standartlarının qəbul edilməsi, gənclərin dünya standartlarına uyğun təhsil almalarını təmin edir. Bu da gələcəkdə daha bilikli və innovativ cəmiyyətin formalaşmasına imkan yaradır.

- **Səhiyyə sektoru:** səhiyyə xidmətlərinin inkişafı, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə çoxsaylı islahatlar aparılmışdır. Müasir xəstəxanaların və səhiyyə infrastrukturunun yaradılması, e-tibb və telemedisinə kimi rəqəmsal yeniliklərin tətbiqi səhiyyə sahəsinin inkişafını təmin edir.

- **Sosial xidmətlər və işsizlik:** sosial sahədəki islahatlar, daha yaxşı sosial müdafiə sistemlərinin qurulmasına, pensiya islahatlarına və işsizliyin azaldılmasına yönəlib. Gənclər və xüsusilə əlil insanların işə cəlb edilməsi, sosial rifahın yaxşılaşdırılması istiqamətində addımlar atılır.

5. İqtisadi diversifikasiya və qeyri-neft sektoru

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft və qaz sektoru, müasir dövrdə digər sahələrə də investisiyaların yönəldilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə gücləndirilir. Bu diversifikasiya, qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilməklə həyata keçirilir:

- **Kənd təsərrüfatı:** Kənd təsərrüfatı sahəsinin modernləşdirilməsi, innovasiyalar tətbiq edilərək məhsuldarlığın artırılması hədəflənir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında keyfiyyətin yüksəldilməsi və daxili bazara daha çox yerli məhsulun təqdim edilməsi məqsəd qoyulub.

- **Turizm:** Turizm sektoru, Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutmağa başlayıb. Ölkə, xüsusilə təbii və tarixi məkanları ilə turistləri cəlb etməkdədir. Turizm sektoru yeni iş yerləri yaradır və ölkənin iqtisadiyyatını diversifikasiya edir.

- **Sənaye:** Sənaye sahəsində innovasiyaların tətbiqi və istehsal güclərinin artırılması üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bu sahədə xüsusi olaraq tekstil, yüngül sənaye və ağır sənaye sahələrində inkişaf məqsəd qoyulub.

6. İslahatların və innovasiyaların hədəfləri

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi ölkənin iqtisadiyyatını diversifikasiya etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək, əhəlinin sosial rifahını artırmaq, dayanıqlı inkişafı təmin etmək və beynəlxalq rəqabətə davamlı bir ölkə yaratmaqdır. Bu məqsəd hərtərəfli innovasiyalarla dəstəklənir.

İslahatların əsas istiqamətləri:

- **İqtisadiyyatda şaxələndirmə:** Azərbaycanın iqtisadiyyatı, xüsusilə neft və qaz sektoruna böyük dərəcədə asılıdır. Lakin son illərdə dövlət qeyri-neft sektoruna diqqəti artırmaq üçün müxtəlif təşviqlər təqdim edir.

- **Yerli istehsalın təşviqi:** Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə yerli istehsalı artırmaq məqsədilə islahatlar həyata keçirilir. Bu, həm xarici valyuta daxilolmalarını artırmağa, həm də yerli bazarların inkişafını təmin etməyə kömək edir.

- **Sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi:** sosial sferada, xüsusən təhsil, səhiyyə və sosial təminat sistemlərində ciddi islahatlar və yeniliklər tətbiq edilir.

7. Gələcək perspektivlər və təsir

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, həm daxili islahatlar, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində daha dayanıqlı və müasir bir iqtisadiyyata çevrilməkdədir. Gələcəkdə iqtisadiyyatda baş verəcək dəyişikliklər əsasən aşağıdakı sahələrdəki islahatlarla bağlı olacaq:

- **Yaşıl iqtisadiyyat:** Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələrinə yatırımlarını artıraraq, ekoloji cəhətdən dayanıqlı iqtisadiyyata keçməsi mühim bir istiqamətdir.

- **Dijital transformasiya və İKT:** İKT sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyini müəyyən edəcək.

- **Qeyri-neft sektorunun inkişafı:** neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası ilə bağlı addımlar davam edəcək.

- **Ədalətli sosial siyasət:** sosial bərabərliyi artırmağa yönəlmiş siyasətlər, həmçinin sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi, iqtisadi inkişafın cəmiyyətin hər təbəqəsi üçün faydalı olmasına şərait yaradacaq.

Nəticə

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, son illərdə həyata keçirilən islahatlar və innovasiyalar nəticəsində daha geniş və şaxələndirilmiş bir struktura doğru irəliləyir. Ölkə, iqtisadiyyatını yalnız neft və qaz sektoruna deyil, həm də qeyri-neft sahələrinə

yönəldərək iqtisadi şaxələndirməni və dayanıqlılığını artırmağa çalışır. Bu istiqamətdə atılan addımlar Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında daha güclü mövqeyə çatmasına imkan yaradır. İslahatlar və innovasiyalar sayəsində, iqtisadiyyatın mövcud strukturları təkmilləşdirilmiş və yeni iş imkanları yaradılaraq işsizliyin azaldılması məqsədilə müsbət təsir göstərilmişdir.

Innovasiyaların və texnoloji yeniliklərin tətbiqi, iqtisadiyyatın daha rəqabətə davamlı və müasir bir xarakter daşmasına şərait yaradıb. Rəqəmsal texnologiyaların genişlənməsi ilə e-gov (elektron hökumət) sistemləri daha çox tətbiq edilmiş, bu isə dövlət xidmətlərinin daha səmərəli və şəffaf olmasına imkan vermişdir. Özəl sektor, yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində daha dinamik və innovativ sahələrə yönəlmişdir. Bu, eyni zamanda, xarici investisiyaların cəlb edilməsi baxımından da mühüm rol oynamışdır.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı, kənd təsərrüfatı, sənaye, xidmət sahələri və təhsil kimi sahələrdə yeni iş sahələrinin yaranmasına, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artmasına və xalqın sosial rifahının yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Əgər əvvəllər ölkə iqtisadiyyatı əsasən neft və qaz ixracı ilə formalaşırdısa, bu gün bu sahələrdə innovasiyalar və texnoloji inkişafı sayəsində iqtisadiyyat daha dayanıqlı və müasir həllərlə dəstəklənir. Kənd təsərrüfatında tətbiq edilən yeni texnologiyalar, məhsuldarlığın artmasına, ekoloji təmiz istehsal metodlarının tətbiqinə və kənd təsərrüfatının daha effektiv idarə olunmasına imkan verir.

Eyni zamanda, sosial sahələrdə həyata keçirilən islahatlar da Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Təhsil və səhiyyə sahələrindəki islahatlar, xüsusən də gənc nəslin beynəlxalq standartlara uyğun təhsil almasına və peşə hazırlığının gücləndirilməsinə şərait yaradıb. Bu, Azərbaycan vətəndaşlarının iş bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırmış və ölkənin iqtisadi inkişafına daha çox töhfə vermişdir. Sosial təminat sahəsindəki tədbirlər, yoxsulluğun azaldılması və sosial bərabərliyin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmasına gətirib çıxarır. Əhali arasında sosial rifahın yüksəldilməsi, dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq önə çıxır.

Bundan başqa, bərpa olunan enerji mənbələrinə və ekoloji dayanıqlı inkişafın təşviqinə diqqət yetirilməsi, Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafı üçün mühüm strateji hədəf olaraq qalır. Günəş və külək enerjisi kimi sahələrdəki təşəbbüslər, ölkənin enerji asılılığını azaltmağa və çevik enerji siyasətini həyata keçirməyə imkan verir. Ekoloji məsələlərə yanaşma, həmçinin dünya miqyasında qlobal dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə uyğunlaşır və Azərbaycanın beynəlxalq platformalarda daha güclü mövqe tutmasına imkan yaradır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında mühüm bir başqa faktor isə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsidir. Son illər ərzində Azərbaycan, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, sərmayə mühitini yaxşılaşdırır və regional iqtisadiyyatla əlaqələri gücləndirir. Bu cür əlaqələr, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya olmasına, ölkənin ticarət əlaqələrini gücləndirməsinə və iqtisadiyyatını şaxələndirməsinə imkan verir. Azərbaycanın həyata keçirdiyi layihələr və təşəbbüslər, xüsusilə enerji, ticarət və infrastruktur sahələrində, həm regionda, həm də qlobal səviyyədə önəmli strateji mövqe tutmasına şərait yaradır.

Son olaraq Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün daha geniş və şaxələndirilmiş strategiyalar təkmilləşdirilməlidir. Bu inkişafın mərkəzində qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və sosial sahələrdəki islahatların

davam etdirilməsi yer alacaq. Azərbaycan müasir dünyadakı texnoloji və iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşaraq, daha müasir, dinamik və dayanıqlı iqtisadiyyat qurmağa çalışacaq. Həmçinin ölkənin inkişafında innovasiyalar və texnologiyaların tətbiqi, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə daha rəqabətədavamlı və güclü mövqe tutmasına imkan yaradacaq.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı gələcəkdə daha da sürətlənəcək və hər sahədə inkişafın davam etdirilməsi ilə ölkə, dünya iqtisadiyyatında daha güclü və dayanıqlı mövqeyə sahib olacaq. Bu islahatlar və innovasiyalar, yalnız iqtisadi inkişafı deyil, eyni zamanda sosial rifahın artmasına və əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə də kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı: Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı// Bakı, 22 iyul 2022.
3. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı// Bakı, 16 noyabr 2022.
4. Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı// Bakı, 28 avqust 2023.
5. Əliyev Ə.B. Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. “Təhsil” Nəşriyyatı, Səh 136, Bakı–2017.
6. Əlirzayev Ə.Q. “Sosial-mədəni iqtisadi inkişaf və tənzimləmə” Bakı: – 2016.
7. Əzizova G.A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. / G.A.Əzizova. – Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015, – 203s.
8. Hashimova A.Ch. “Analysis of material welfare in the development of social areas in the Republic” VII International Scientific Conference of Young Researchers 28-29 April. Baku, Azerbaijan p:364-368. 2023
9. Hashimova A.C. (F. Rahmanov, R. Salahov) “Management of digitization processes in the field of social services”. Marketing and Management of Innovations. – ISSN 2218-4511 (print) ISSN 2227-6718 (online) Ukraine– 2023 – Vol 14. (№2) – Səh.173-184
10. Rahmanov F.P. Sosial Sfera və Sosial Siyasət. Dərs Vəsaiti, “MSV NƏŞR”, səh-436 Bakı-2021
11. Rəhmanov F.P. Süleymanov E.B. “Azərbaycan iqtisadiyyatı: makroiqtisadi analiz” səh:404, Bakı-2021
12. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, Avropa, 417 s. 2013
13. Şəkəraliyev A. “Azərbaycanın iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər” / A.Şəkəraliyev, Q.Şəkəraliyev – Bakı: – 2016
14. <https://president.az/>
15. <https://sosial.gov.az/az>

*Hacıyeva Leyla Elxan qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: leila.hacıyeva@mail.ru*

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ STRATEGİYALARININ NÖVLƏRİ

Effektiv təsərrüfat üsulları və onlardan istifadənin perspektivli üsulları üzrə fəal tədqiqatlar müəssisənin strategiyası çərçivəsində məqsədlərə çatmağa yönəlmiş maliyyə alətinin effektivliyini artırmağa imkan verir. Müxtəlif amillərin davamlı təsiri altında olan maliyyə sferasının çoxşaxəliliyi maliyyə strategiyasının müəyyən formasının seçilməsini əsaslandırmaq üçün obyektiv ehtiyacın səbəbidir. Hər bir struktur bölmənin davamlı fəaliyyəti üçün onun praktiki tətbiqi istehsal tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradan maliyyə resurslarının hərəkətinin və onların vasitəçi təsərrüfat əlaqələrinin bir-biri ilə əlaqəli parametrlərinin ən yaxşı kompleks sisteminin qurulması ilə əldə edilir. Maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasını və istifadəsini təsvir edən proqnozlaşdırılan və planlaşdırılan kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinin tətbiqi və optimallığı rəasional elmi alətlərdən istifadə etməklə yaranır.

Buna əsaslanaraq, maliyyə strategiyasının hər bir formasının məcburi xüsusiyyəti son iqtisadi və sosial effekti nəzərə alan prioritet maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılmasının, manevr edilməsinin, stimullaşdırılmasının və qiymətləndirilməsinin rəasional yollarını müəyyən etməyə yönəlmiş elmi alətlər, istifadə olunan rıçaqların tərkibi və xarakteridir. Buna əsaslanaraq, nəzərdən keçirilən maliyyə strategiyası şəklində onun əsas məqsədinə və müəyyən vəzifələrinə nail olmaq üçün maliyyə kapitalının həcmi, formalaşma mənbələrini və nəzərdə tutulan təyinatını, habelə idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılması üsullarını müəyyən etmək lazımdır.

Maliyyə strategiyasının müəyyən formasının seçiminin elmi əsaslılığına töhfə verən məcburi ilkin şərtlər mövcuddur. Bu ilkin şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

1. İdarəetmə səviyyəsini və təşkilatın hüquqi formasını əks etdirən əksər meyarları nəzərə alan maliyyə strategiyası formalarının genişləndirilmiş təsnifatı;
2. Maliyyə təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün maliyyə strategiyasının mübahisələndirilməsinin əsas prinsiplərinin formalaşdırılması;
3. Xarici və daxili amillər əsasında maliyyə strategiyasının müəyyən növlərinə uyğunlaşdırılmasına konseptual yanaşmaların müəyyən edilməsi.

İqtisadiyyata dair ədəbiyyatda makroiqtisadi səviyyədə maliyyə strategiyalarının təsnifatı ilə bağlı alimlər arasında çoxlu sayda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mövcud qeyri-müəyyənlik praktiki problemlərin həllinə mənfi təsir göstərir [1].

Bir çox ədəbiyyat mənbələrini tənqidi nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə strategiyasının formalarının müəyyən edilməsi yalnız bir meyar əsaslanır. Eyni zamanda maliyyə dəstəyinin çoxtərəfli xarakteri risk səviyyəsini, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin struktur və həcm göstəricilərini göstərən bir çox amillərdən asılıdır. Buna əsaslanaraq, elmi nöqtəyi-nəzərdən müəssisənin davamlı fəaliyyəti üçün maliyyə resursları ilə təmin edilməsinin uzunmüddətli strategiyasını əsaslandırmaq üçün müəyyən prioritet amillərin təsir səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bunun üçün maliyyə strategiyasının formalarının genişləndirilmiş təsnifatın-

dan istifadə etmək məqsəduyğundur.

Maliyyə strategiyasının iqtisadi mahiyyətinin nəzəri ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq, üç əsas meyardan ibarət olan maliyyə strategiyasının formalarının genişləndirilmiş təsnifatını göstərmək olar:

1. İdarəetmənin miqyasına və səviyyəsinə uyğunlaşma. Bu, maliyyə resurslarının həcmi və onların dəyişmə perspektivlərini nəzərə almağa imkan verir;

2. Müəssisənin təşkilati-hüquqi forması. Əsasən bu, kapital mənbələrinin differensiallaşdırılmasında ifadə olunur;

3. Müəssisənin cari fəaliyyəti mərhələsi.

Hal-hazırda, iqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılmasında geniş dəyişkənlik mövcuddur ki, bunlar bəzən strateji və ya cari fəaliyyətin ümumi məqsədləri ilə müqayisə edilir və ya eyniləşdirilir [2]. Müəssisənin müəyyən sahələrinin inkişafı məqsədinin ən çox istifadə edilən tərifi gəlirliliyin artırılması, məlkiyyətçilərin rifahının yüksəldilməsi və müəssisənin bazarda dəyərinin artırılmasıdır.

Mövcud şəraitdə maliyyə strategiyasının əsas məqsədi xarici və daxili amillərdən, habelə sahiblərin düşüncə prinsiplərindən asılı olaraq fərqləndirilir. Əgər konkret məqsədlərin qoyulmasından danışılırsa, onda maliyyə strategiyasının seçilmiş formalarının əsaslandırılması və həyata keçirilməsinin məzmununa və üsullarına müraciət etmək olar.

Maliyyə strategiyasının prioritet məqsədi onun uzunmüddətli inkişafının missiyasından və vektorundan asılıdır. Amma eyni zamanda, maliyyə resurslarının dövryyəsinin xüsusi təyinatını və xarakterini göstərməlidir. Maliyyə təhlükəsizliyi baxımından təşkilatın davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi strategiyanın müəyyənəşdirilməsinə təsir göstərir: maliyyə potensialının sürətləndirilmiş artımı və ya orta dərəcədə genişlənməsi.

Maliyyə strategiyasının konkret formalarını əsaslandırarkən risk səviyyəsini, gələcək əməliyyat və ya maliyyə fəaliyyətinin mümkün gəlirlilik dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır [3]. Bu aspektlər hər hansı bir şöbənin maliyyə imkanlarını müəyyən edən əsas maliyyə göstəricilərinin optimallaşdırılması zamanı həlledicidir və onun uzunmüddətli həmçinin davamlı fəaliyyətini təmin edir.

Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir edən prioritet amillərin məcmusunun nəzərə alınması zərurəti maliyyə strategiyası formalarının uyğunlaşdırılmasından irəli gəlir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Утемисов М.С. Финансовая стратегия компании: понятие и роль в финансовом менеджменте. М., 2024.

<https://cyberleninka.ru/article/n/vidy-finansovyh-strategiy-v-sovremennyh-usloviyah>

2. Кукина П.А. Особенности формирования финансовой стратегии интегрированных корпоративных систем. М., 2024.

https://www.kubsu.ru/sites/default/files/users/10904/portfolio/12_pdfsam_gre.pdf

3. Войко Д.В. Международное взаимодействие. М., 2023.

http://www.cbr.ru/Content/Document/File/166399/onfintech_2025-27.pdf

*Abbasova Vüsalə Mirsəməd qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
Email: vusala52@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA ANTIİNHİSAR MÜHİTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Son 5 il üçün mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi. Son 5 ildə Azərbaycanda antiinhisar siyasəti əsasən dövlətin iqtisadiyyatda rəqabət mühitini gücləndirmək, inhisarçılığa qarşı mübarizəni gücləndirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq istiqamətində həyata keçirilmişdir. 2020-ci ildən başlayaraq ölkədə iqtisadi liberallaşma və rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra mühüm islahatlar aparılmışdır:

1. Hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi: Dövlət tərəfindən rəqabət qanunvericiliyi və inhisarçılığa qarşı mübarizə tədbirləri gücləndirilmişdir. Xüsusilə, 2022-2026-cı illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində rəqabət siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif hüquqi və institusional islahatlar nəzərdə tutulmuşdur.

2. Rəqabət Məcəlləsinin tətbiqi və tənzimləmənin gücləndirilməsi: son illərdə rəqabətə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün yeni qanunvericilik aktları qəbul edilmiş və mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər bazarda dominant mövqeyə malik şirkətlərin sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasını hədəfləyir. Antiinhisar nəzarəti əsasən bazarda üstün mövqeyə malik təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılıq və rəqabətə zidd fəaliyyətlərini müəyyənləşdirməyə, belə hallarla mübarizə aparmağa və qanun pozuntusu aşkar edildikdə müvafiq hüquqi tədbirlər görməyə yönəlmişdir. Bundan əlavə, bazarda hökmran mövqeyə malik olmayan subyektlərin üfqi və ya şaquli sazişlər vasitəsilə kartel tipli əlaqələr qurması, eləcə də səhm və ya pay alqı-satqısı yolu ilə rəqabəti məhdudlaşdırmaq cəhdləri də antiinhisar nəzarəti çərçivəsində araşdırılır və qanunvericiliyə uyğun tədbirlər həyata keçirilir [5].

3. Sahibkarlığın inkişafı və inhisarçılığın məhdudlaşdırılması: Dövlətin iqtisadi siyasətində sahibkarlığın inkişafına xüsusi önəm verilmiş, yeni bizneslərin bazara daxil olmasını çətinləşdirən maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Rəqabətin təmin edilməsi məqsədilə iri şirkətlərin bazardakı dominant mövqeyinə nəzarət mexanizmləri daha da təkmilləşdirilmişdir.

4. Dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi və monitorinq: Dövlət tərəfindən bazarlarda inhisarçılıq və qeyri-sağlam rəqabət hallarının qarşısını almaq üçün mütəmadi monitorinqlər keçirilmişdir. Xüsusilə, böyük korporasiyaların və dövlət müəssisələrinin bazardakı davranışı diqqətlə araşdırılmışdır. Monitorinqlər nəticəsində müəyyən boşluqların aradan qaldırılması və daha şəffaf iqtisadi mühitin yaradılması istiqamətində addımlar atılmışdır.

5. İqtisadi azadlıqların artırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq: Azərbaycanda son illərdə rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübələrə uyğun islahatlar aparılmışdır. Bu islahatlar çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qurul-

muş, yerli qanunvericilik beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Ümumilikdə son beş ildə dövlətin antimonopoliya siyasəti bazarda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmişdir. Bununla yanaşı, monitorinqlər və dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi ilə inhisarçılıq hallarının qarşısı alınmağa çalışılmışdır. Gələcək illərdə bu siyasətin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və daha effektiv mexanizmlərin tətbiq edilməsi gözlənilir.

Həmçinin qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda dövlət satınalmaları son illərdə bir sıra islahatlarla modernləşdirilib. 2024-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən yeni “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanun bu sahədə mühüm dəyişikliklər gətirib [2]. Yeni Qanun əvvəlki Qanunu əvəz edərək, şəffaflıq, rəqabət və səmərəliliyin artırılmasını hədəfləyir. Qanun çərçivəsində benefisiar mülkiyyətçi, çərçivə sazişi, sadə satınalma müqaviləsi kimi yeni anlayışlar tətbiq olunub. Bundan əlavə, satınalma proseslərinin əhatə dairəsi genişləndirilib və büdcədən kənar dövlət fondları da bu sistemə daxil edilib.

Bununla yanaşı, 2023-cü ildə Azərbaycanda dövlət satınalmalarının ümumi məbləği 11,3% artaraq 7,5 milyard manata çatıb. Satınalmaların sayı da 3,1% artaraq 12 483-ə yüksəlib. Orta iştirakçı sayı 3,9 olub və bu, satınalma bazarının aktivliyini göstərir. Satınalmaların rəqəmsallaşdırılması prosesi də sürətləndirilib, bu da şəffaflıq və rəqabət mühitinin güclənməsinə xidmət edir.

Hökumət həmçinin beynəlxalq təcrübəni əsas götürərək, BMT və Avropa Birliyinin satınalma prinsiplərini tətbiq etməyə başlayıb. Bu prinsiplər arasında şəffaflıq, bərabərlik, peşəkarlıq və keyfiyyət əsaslı rəqabət yer alır.

Rəqabət mühitinin analitik təhlili. Azərbaycanda rəqabət mühitinin inkişafı son illərdə bir neçə istiqamətdə aparılan iqtisadi islahatlarla gücləndirilmişdir. Bu inkişafın analitik təhlili bir neçə əsas faktor üzərində qurula bilər:

1. Milli fəaliyyət planı və Yeni Rəqabət Məcəlləsi. Azərbaycan hökuməti rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Milli Fəaliyyət Planı hazırlamışdır. Bu plan çərçivəsində yeni Rəqabət Məcəlləsi hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim olunmuşdur. Bu Məcəllə azad sahibkarlığı təşviq etməklə yanaşı, məhsul və xidmət keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Dövlətin bu addımları iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və rəqabətin gücləndirilməsinə xidmət edir.

2. İqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun rolu. Son illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq üçün müxtəlif sektorların inkişafına önəm verilmişdir. Kənd təsərrüfatı, informasiya texnologiyaları və bərpa olunan enerji sahələrinə yatırımlar edilərək bazarda rəqabətqabiliyyətli yeni sahələr formalaşdırılmışdır. Bu addımlar ölkənin global bazarda rəqabət imkanlarını genişləndirmişdir.

3. Daxili bazarın qorunması və xarici təcrübənin tətbiqi. Azərbaycan iqtisadçıları rəqabət mühitinin inkişafı üçün xarici təcrübədən istifadə edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Hazırda yerli istehsalçılar xarici analoqlarla keyfiyyət və qiymət baxımından rəqabət aparmaqda çətinlik çəkirlər. Bununla bağlı daxili bazarın qorunması və yerli məhsulların bazarda mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülür.

4. İqtisadi diplomatiyanın gücləndirilməsi. Azərbaycan xüsusilə Türkiyə və Mər-

kəzi Asiya ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirərək regional və beynəlxalq bazarlarda rəqabət imkanlarını artırır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətini artıran əsas təşəbbüslər sırasındadır.

5. Kiçik və orta biznesin inkişafı. Son illərdə Azərbaycan hökuməti kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu istiqamətdə dövlət dəstəyi proqramları həyata keçirilmiş, sahibkarlar üçün daha əlverişli mühit yaradılmışdır. Bu tədbirlər daxili bazarda sağlam rəqabətin inkişafına kömək edir və innovativ biznes modellərinin tətbiqini stimullaşdırır.

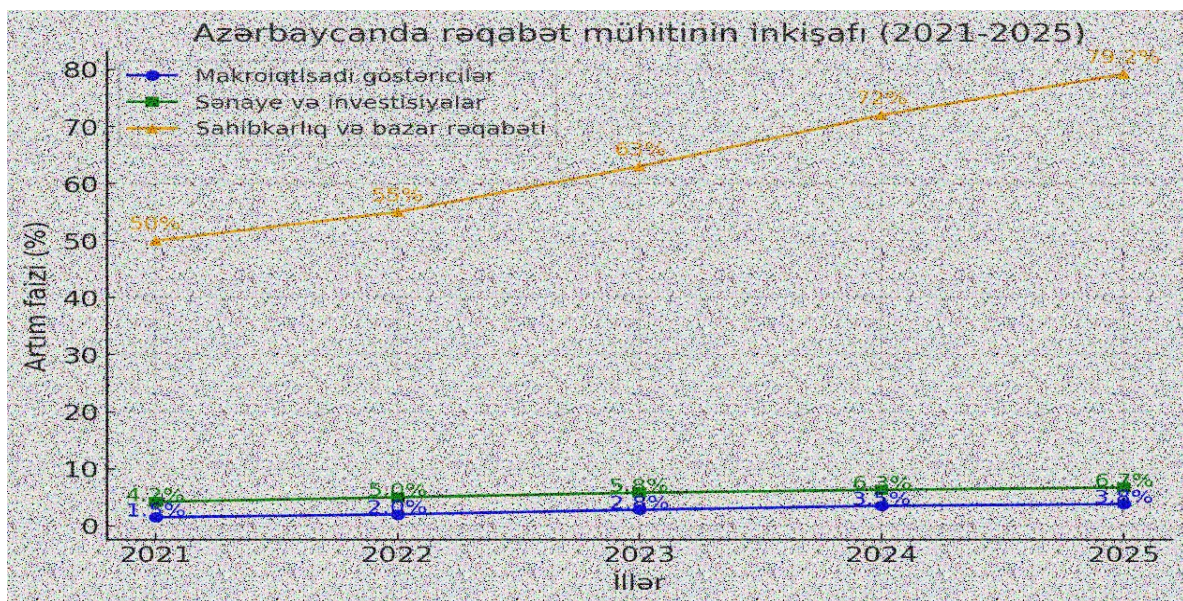
Rəqabət mühiti makroiqtisadi göstəricilərdə

2025-ci ilin yanvar-fevral aylarında ÜDM-in real artımı 0,2% olub. Qeyri-neft sektorunda ÜDM isə 1,7% artaraq 12,5 milyard manat təşkil edib. Bu, rəqabətin əsasını təşkil edən qeyri-neft sektorunda aktivliyin davam etdiyini göstərir. 2024-cü illə müqayisədə pərakəndə ticarət dövriyyəsi 3,8% artıb ki, bu da bazardakı rəqabət mühitinin gücləndiyini göstərir. Sənaye sektorunda isə rəqabətin yüksəlməsi qeyri-neft sənayesində 6,7%-lik artımla müşayiət olunub. Bununla yanaşı, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 2025-ci ilin ilk iki ayında 24,8% azalsa da, qeyri-neft sektorunda yatırımlar 79,2% [1] səviyyəsində olub, bu da rəqabət üçün yeni müəssisələrin və istehsalatın inkişafını dəstəkləyir (bax qrafikə).

Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı rəqabət mühitinin mühüm göstəricilərindəndir. 2025-ci ildə fəaliyyət göstərən bu tip müəssisələrin sayı artmış və onların iqtisadiyyatda payı yüksəlmişdir. Rəqabət mühitinin inkişafına dəstək olaraq dövlət tərəfindən müxtəlif güzəştlər və dəstək proqramları tətbiq olunmuşdur.

Qrafik.

Azərbaycanda rəqabət mühitinin inkişafı rəqəmlərdə, %-lə.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunub [1].

Azərbaycanda sağlam rəqabət mühitinin inkişafı üçün dövlətin antimonopoliya siyasətini gücləndirmək vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı addımların atılması tövsiyə olunur:

1. Antimonopoliya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi. 2022-ci ildə qəbul olunan “Rəqabət Məcəlləsi” hələ tam tətbiq olunmayıb və normativ-hüquqi bazada boşluqlar qalmaqdadır. Müasir iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq qanunvericiliyin Avropa İttifaqı və ÜTT standartlarına uyğunlaşdırılması tələb olunur.

2. Antiinhisar orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidməti rəqabətin qorunması üçün əsas qurumdur. Lakin bu qurumun səlahiyyətləri genişləndirilməli, monitoring imkanları artırılmalı və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün əlavə səlahiyyətlər verilməlidir.

3. İnzibati və maliyyə sanksiyalarının sərtləşdirilməsi. Hal-hazırda inhisarçılığa görə tətbiq olunan cərimələr yetərli təsir gücünə malik deyil. Məsələn, 2023-cü ildə bəzi iri şirkətlər haqsız rəqabətə [3] görə cərimələndi, lakin bu cərimələr onların bazaradakı dominant mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətmədi. Qərbi ölkələrində olduğu kimi, cərimələr şirkətlərin dövlətinə uyğun təyin olunmalıdır.

4. Dövlət satınalmalarında şəffaflığın artırılması. 2021-ci ildə dövlət satınalmalarının yalnız 27%-i açıq tenderlər yolu ilə həyata keçirilib. Bu rəqəm göstərir ki, birbaşa satınalmalar və məhdud tenderlər bazar iştirakçıları arasında qeyri-bərabər şərtlər yaradır. Açıq tenderlər sistemini genişləndirmək və rəqəmsal platformaların istifadəsini artırmaq lazımdır.

5. Rəqəmsal bazarlarda antiinhisar nəzarətinin gücləndirilməsi. Son illərdə Azərbaycanda e-ticarət və onlayn platformalar sürətlə inkişaf edib. Lakin bəzi iri platformalar bazara yeni daxil olan oyunçular üçün əngəl törədir. Buna görə də, rəqəmsal iqtisadiyyatın antiinhisar nəzarəti mexanizmləri yaradılmalıdır.

6. Korrupsiyaya və qeyri-rəsmi inhisarlara qarşı mübarizə. Azərbaycanın korrupsiya indeksinə görə (Transparency International, 2023), hələ də inhisarçılığın qeyri-rəsmi yollarla davam etməsi mümkündür. Xüsusilə bəzi sahələrdə gizli razılaşmalar və kartel sövdələşmələri qeydə alınır. Bunun qarşısını almaq üçün müstəqil audit və ictimai nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir.

7. Kiçik və orta sahibkarlığa dəstəyin artırılması. Rəqabət şəraitinin inkişafı üçün KOB-ların (Kiçik və Orta Biznes subyektlərinin) dəstəklənməsi vacibdir. Azərbaycanda KOB-ların ÜDM-də payı cəmi 23%-dir, bu isə inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli aşağıdır. Kredit imkanlarının artırılması, güzəştli şərtlərin tətbiqi və bazara daxil olma prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə inhisarçılığın qarşısı alınmalıdır.

8. İstehlakçıların hüquqlarının qorunması və maarifləndirilməsi. Sağlam rəqabət üçün istehlakçıların hüquqları barədə məlumatlı olması vacibdir. Hazırda Azərbaycanda istehlakçı hüquqlarının qorunması ilə bağlı məlumatlandırma kampaniyaları yetersizdir. Aydın və effektiv şikayət mexanizmləri yaradılmalı, vətəndaşların aktiv iştirakı təşviq edilməlidir.

Nəticə

Azərbaycanda dövlətin antimonopoliya siyasətinin gücləndirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mühüm amildir. Hazırda inhisarçılıq və qeyri-sağlam rəqabət şəraitinin mövcud olması bazar iştirakçıları arasında qeyri-bərabər imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, istehlakçıların hüquqları pozulur, qiymətlər süni şəkildə artırılır və innovasiyaların inkişafı əngəllənir. Buna görə də, dövlətin bu sahədə daha sərt və məqsədyönlü tədbirlər görməsi zəruridir.

Qeyd olunan tədbirlər həyata keçirildikdə bir sıra müsbət nəticələrin əldə olunması gözlənilir:

1. Bazarın liberallaşdırılması və sağlam rəqabət mühitinin yaradılması: sahibkarlar və şirkətlər daha bərabər şərtlərlə fəaliyyət göstərə biləcək, böyük inhisarçı qurumların dominant mövqeyi zəifləyəcək.

2. İstehlakçıların rifahının yaxşılaşdırılması: daha sağlam rəqabət şəraitində qiymətlər aşağı düşəcək, məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti artacaq.

3. Innovasiya və texnoloji inkişafın təşviqi: şirkətlər bazarda mövqelərini qorumaq üçün yeni texnologiyalara və innovasiyalara sərmayə yatıracaq, bu da iqtisadiyyatın modernləşməsinə töhfə verəcək.

4. Dövlət gəlirlərinin artması və büdcə şəffaflığının güclənməsi: şəffaf dövlət satınalmaları və inhisarçılığa qarşı effektiv mübarizə nəticəsində vergi daxilolmaları artacaq, iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi sektoru kiçiləcək.

5. Dövlət orqanlarına və iqtisadi sistemə etimadın güclənməsi: antimonopoliya siyasətinin effektiv olması ictimaiyyət arasında dövlətin bazar iqtisadiyyatına nəzarəti barədə müsbət imic formalaşdıracaq.

Bütün bu addımların atılması Azərbaycan iqtisadiyyatını daha rəqabətli, açıq və innovativ edəcək. Bu isə ölkənin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşmasına, xarici investorların marağının artmasına və ÜDM-in dayanıqlı şəkildə yüksəlməsinə səbəb olacaq. Uzunmüddətli perspektivdə effektiv antimonopoliya siyasəti ölkədə iqtisadi diversifikasiyanı sürətləndirəcək və qeyri-neft sektorunun inkişafını təşviq edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Makroiqtisadi göstəricilər. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

2. Dövlət satınalmaların rəqabət mühitinə təsiri. <https://competition.gov.az/az/page/haqqimizda/fealiyyet-istiqametleri/dovlet-satinalmalari>.

3. Haqsız rəqabətin formaları. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi. 8 dekabr 2023-cü il.

4. Antiinhisar və istehlak bazarına nəzarət sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 27 avqust 2024-cü il.

5. Antiinhisar nəzarəti nədir? <https://competition.gov.az/az/page/haqqimizda/fealiyyet-istiqametleri/antiinhisar-nezareti>

*Mirzəbəyova Jalə Saməddin qızı,
böyük elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email:jale.2003@mail.ru*

AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş

Azərbaycanda ali təhsil sistemində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması müasir qloballaşma prosesləri, iqtisadi inkişaf və əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq mühüm strateji prioritetlərdən biridir. Rəqabətqabiliyyətli ali təhsil sistemi ölkənin bilik iqtisadiyyatına keçidini sürətləndirir və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsini təmin edir.

Ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin yüksəldilməsi üçün onların elmi-tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması vacibdir. Bu məqsədlə universitetlərin elmi bazasının gücləndirilməsi, tədqiqat fondlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq akademik əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zəruridir. Eyni zamanda, ali təhsil müəssisələrinin innovasiya yönümlü fəaliyyət göstərməsi və sənaye ilə sıx əməkdaşlıq etməsi onların rəqabət üstünlüyünü artırır.

Müasir dövrdə ali təhsildə rəqabətqabiliyyətlilik keyfiyyətli tədris mühiti və təhsil proqramlarının çevikliyindən asılıdır [5. s.60]. Azərbaycanın universitetləri əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğun olaraq müasir ixtisaslar üzrə kadr hazırlığını gücləndirməlidir. İnformasiya texnologiyaları, mühəndislik və rəqəmsal iqtisadiyyat sahələrində yeni proqramların tətbiqi ali təhsil sisteminin müasir çağırışlara uyğunlaşmasını təmin edir.

Beynəlxalq ikili diplom proqramlarının genişləndirilməsi və xarici universitetlərlə əməkdaşlığın artırılması Azərbaycanın ali təhsil sisteminin qlobal səviyyədə tanınmasına şərait yaradır. Bu baxımdan, yerli ali təhsil müəssisələrinin dünya reytinglərində irəliləməsi üçün onların akademik və texnoloji imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir.

Ali təhsildə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün müəllim heyətinin peşəkar inkişafı və beynəlxalq təcrübəyə yiyələnməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün akademik heyətin xarici universitetlərdə təcrübə keçməsi və qabaqcıl tədris metodologiyalarının yerli ali təhsil sistemində tətbiqi dəstəklənməlidir.

Dövlətin ali təhsilə ayırdığı vəsaitin səmərəli bölüşdürülməsi, təhsil müəssisələrinin maliyyələşmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və təhsil infrastrukturunun müasirləşdirilməsi bu sahədə rəqabət üstünlüyünün artırılmasına töhfə verə bilər. Eyni zamanda, özəl sektor və universitetlər arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi ali təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, universitetlərin maliyyə dayanıqlılığını da təmin edir.

Ali təhsilin iqtisadi göstəriciləri. Son beş ilin statistik göstəricilərinə əsaslanan qrafik Azərbaycan ali təhsil sistemində tələbə sayının, bakalavriat və magistratura qəbulunun artım dinamikasını əks etdirir. Ümumi tələbə sayısı 2019-cu ildə 150 min nəfər olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 170 min nəfərə çatmışdır. Bu artım ali təhsilə olan marağın yüksəldiyini və qəbul imkanlarının genişləndiyini göstərir (bax diaqram 1).

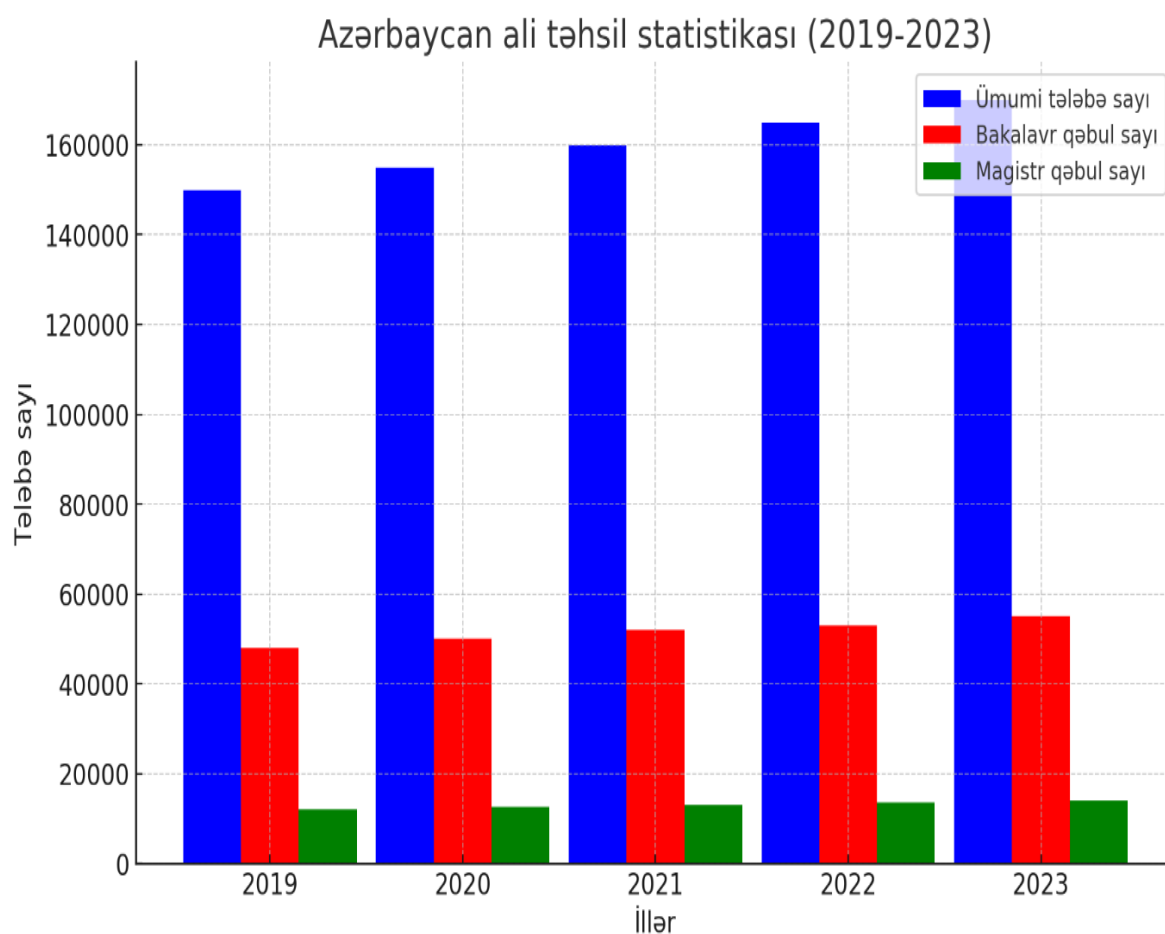
Bakalavriat səviyyəsinə qəbul göstəriciləri də ilbəil artmışdır. 2019-cu ildə 48 min nəfər bakalavriat səviyyəsinə qəbul olunmuşdursa, 2023-cü ildə bu rəqəm 55 min nəfərə qədər

yüksəlmişdir. Bu artım ali təhsilin əlçatanlığının artdığını və gənclərin ali təhsilə marağının gücləndiyini göstərir. Həmçinin, bu dövrdə təhsil müəssisələrinin sayının artması, ixtisas seçimlərinin genişləndirilməsi və qəbul prosesində şəffaflığın təmin edilməsi də mühüm rol oynamışdır.

Magistratura səviyyəsində də qəbul göstəricilərində müsbət dinamika müşahidə olunur. 2019-cu ildə 12 min nəfər magistratura səviyyəsinə qəbul olunduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 14 min nəfərə çatmışdır. Magistraturaya qəbulun artması əmək bazarının tələbləri ilə əlaqəli olub, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyacın artmasını əks etdirir. Həmçinin, tələbələrə magistratura pilləsində təhsilə davam etmə meyli güclənmişdir ki, bu da onların akademik və peşəkar karyera planlarını inkişaf etdirmək istəyindən irəli gəlir.

Diagram 1.

Azərbaycanda ali təhsli üzrə qəbul göstəriciləri

Mənbə: Azərbaycan ali təhsil üzrə statistik göstəricilərindən istifadə edilməklə diagram tərtib edilmişdir.
<https://www.stat.gov.az/source/education/> [3].

Müqayisəli təhlil göstərir ki, bakalavr və magistr qəbulunda artım tempi ümumi tələbə sayının artımı ilə paralellik təşkil edir. Lakin magistr səviyyəsinə qəbul nisbətən daha aşağı tempə artmışdır ki, bu da magistratura təhsilinə daxil olmaq üçün daha sərt seçim və tələbələrə müəyyən bir qisminin iş bazarına birbaşa qoşulması ilə izah oluna bilər.

Diagramdan müşahidə olunan artım tendensiyası gələcək illərdə də ali təhsilə marağın artacağını göstərir. Azərbaycan ali təhsil sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və

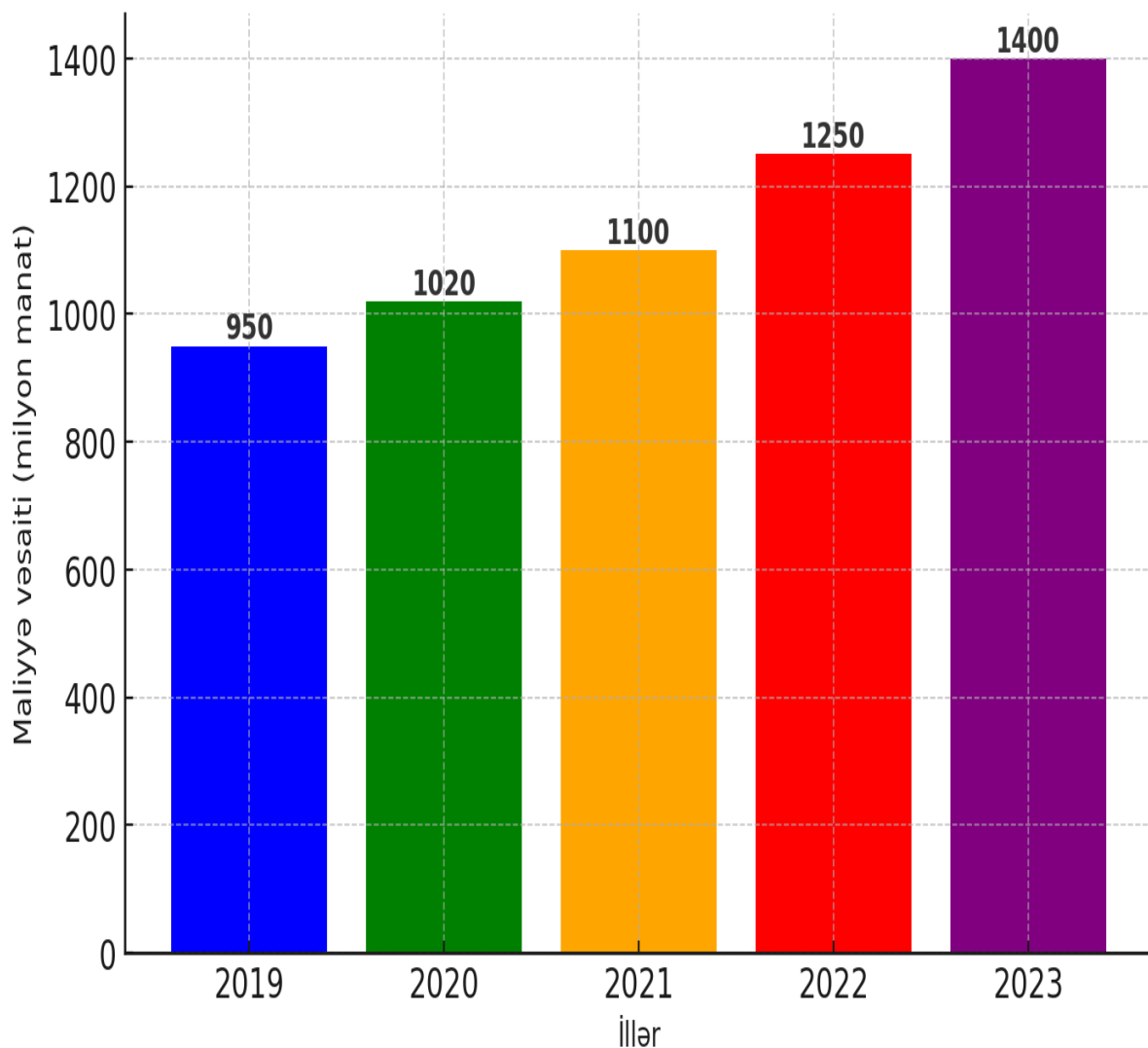
təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə qəbul imkanlarının genişləndirilməsi, təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması vacib amillərdən biri olacaqdır.

Son 5 il ərzində Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitinin dinamikası artan tendensiya göstərmişdir. 2023-cü ildə dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan vəsait əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2022-ci illə müqayisədə bu artım əsasən ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunması və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır.

Büdcə vəsaitlərinin həcmnin artması universitetlərin beynəlxalq səviyyədə rəqabət-qabiliyyətini artırmağa və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinə yönəlib. Bununla yanaşı, ali təhsil sahəsində kadr hazırlığının inkişafı və təhsil haqlarının subsidiyalasdırılması kimi tədbirlər də görülmüşdür. 2023-cü ildə bu sahəyə ayrılan vəsaitlər təhsil xərclərinin ümumi büdcə daxilində payının yüksəlməsi ilə də müşayiət olunmuşdur (diaqram 2).

Diaqram 2.

Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan büdcə vəsaitləri, mln.manatla.

*Mənbə: Azərbaycanda ali təhsil üzrə statistik göstəricilərindən istifadə edilməklə diaqram tərtib edilmişdir.
<https://www.stat.gov.az/source/education/> [3].*

Son beş il ərzində Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərinin dinamikası artım meyili göstərmişdir. 2019-cu ildə bu sahəyə 950 milyon manat ayrılmışdır. 2020-ci ildə isə vəsaitin həcmi 1020 milyon manata çatmış və bu, əvvəlki illə müqayisədə 7.4% artım deməkdir. 2021-ci ildə də artım tendensiyası davam etmiş, ayrılan məbləğ 1100 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 7.8%-lik bir yüksəlişdir.

2022-ci ildə ali təhsilə ayrılan büdcə daha böyük tempə artaraq 1250 milyon manata çatmış və əvvəlki illə müqayisədə 13.6% artım qeydə alınmışdır. Bu, hökumətin ali təhsilin inkişafına daha çox önəm verdiyini və sektora yatırılan investisiyaların genişləndirildiyini göstərir. 2023-cü ildə də bu artım tendensiyası davam etmiş və ayrılan vəsaitin həcmi 1400 milyon manata yüksəlmişdir. Bu, 2022-ci illə müqayisədə 12%-lik artıma bərabərdir.

Son beş il ərzində ümumi artım 47.4% təşkil etmişdir ki, bu da ali təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini və dövlətin bu sahəyə böyük diqqət ayırdığını göstərir. 2020-2021-ci illərdə pandemiyanın təsiri ilə büdcə artımı nisbətən aşağı olsa da, 2022 və 2023-cü illərdə təhsil sahəsində genişmiqyaslı layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün daha çox vəsait ayrılmışdır.

Bu artım ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun gücləndirilməsi, maddi-texniki bazanın yenilənməsi, professor-müəllim heyətinin inkişafına dəstək, tələbə təqaüdlərinin artırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinin genişləndirilməsi kimi amillərlə bağlıdır. Həmçinin, dövlətin ali təhsilin keyfiyyətini artırmaq və rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək istiqamətində atdığı addımlar bu sahəyə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin artması ilə nəticələnmişdir.

Bu tendensiya göstərir ki, Azərbaycan hökuməti ali təhsilin inkişafına uzunmüddətli strateji yanaşma tətbiq edir və bu sahəyə yatırılan investisiyalar yaxın gələcəkdə daha keyfiyyətli təhsil mühitinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Ali təhsildə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması. Azərbaycanda ali təhsil sistemində rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq üçün bir sıra strateji addımlar atıla bilər. Bu addımların bəziləri beynəlxalq təcrübəyə, bəziləri isə ölkədaxili reallıqlara əsaslanmalıdır:

1. Keyfiyyətli kadr hazırlığının təmin edilməsi (beynəlxalq təcrübəyə gör). Beynəlxalq reytinglərdə yer almaq üçün tədrisin keyfiyyətini artırmaq vacibdir. Finlandiya və Almaniya kimi ölkələrdə universitetlər əmək bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislər hazırlayır. Azərbaycanda da universitetlər müasir əmək bazarına uyğun, innovativ və praktik bacarıqlara malik məzunlar yetişdirmək üçün təhsil proqramlarını yenidən nəzərdən keçirməlidir.

2. Universitetlərin beynəlxalq reytinglərə daxil olması (beynəlxalq təcrübəyə görə). Azərbaycan universitetləri QS World University Rankings və Times Higher Education [1] kimi beynəlxalq reytinglərə daxil olmaq üçün akademik araşdırmaları və elmi nəşrlərin sayını artırmalıdır. Çinin Tsinghua Universiteti və Cənubi Koreyanın KAIST [2] universitetləri bu istiqamətdə uğurlu nümunələrdir. Bu universitetlər tədqiqat fəaliyyətinə böyük investisiyalar yatıraraq, global səviyyədə tanınmağa nail olublar.

3. Akademik səviyyədə kadrların hazırlanması və motivasiyası (yerli təcrübəyə görə). Ali təhsil müəssisələrində müəllimlərin ixtisasartırma kurslarından keçməsi və onların elmi fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi vacibdir. Azərbaycanda bir sıra universitetlər artıq bu istiqamətdə addımlar atır, lakin beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, akademik heyət üçün daha əlverişli əmək şəraiti yaradılmalıdır. Türkiyə universitetlərində olduğu kimi, müəllimlərə tədqiqat

üçün grant imkanları, elmi ezamiyyətlər və beynəlxalq konfranslara qatılmaq üçün maliyyə dəstəyi təmin olunmalıdır.

4. Universitet-sənaye əlaqələrinin gücləndirilməsi (beynəlxalq və yerli təcrübəyə görə). ABŞ-ın Stanford Universiteti texnoloji şirkətlərlə sıx əməkdaşlıq edir və startap ekosistemini dəstəkləyir. Azərbaycanda da universitetlər texnoparklar və sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlığı genişləndirməlidir. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti bəzi şirkətlərlə əməkdaşlıq edir, lakin bu praktika digər universitetlərə də yayılmalıdır.

5. İkitərəfli və müştərək diplom proqramlarının artırılması (beynəlxalq təcrübəyə görə). Avropa İttifaqının Erasmus+ proqramı çərçivəsində bir çox ölkədə tələbələr beynəlxalq təcrübə qazanırlar. Azərbaycanda ADA Universiteti və Bakı Mühəndislik Universiteti artıq bəzi beynəlxalq proqramlarda iştirak edir. Digər universitetlər də xarici universitetlərlə birgə tədris proqramları həyata keçirməli və tələbələr üçün mübadilə imkanlarını artırmalıdır.

6. Tələbə təqaüdləri və kredit sistemi (yerli təcrübəyə görə). Ali təhsilin əlçatanlığını artırmaq üçün dövlət və özəl sektor tərəfindən təqaüdlərin və təhsil kreditlərinin genişləndirilməsi vacibdir. Gürcüstanda və Qazaxıstanda təhsil kreditləri tələbələrin daha rahat ali təhsil almasına şərait yaradır. Azərbaycanda da belə bir sistemin inkişafı ali təhsilin daha çox insana əlçatan olmasına kömək edər.

7. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi (beynəlxalq təcrübəyə görə). Estoniya və Sinqapurda təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini artırır [4]. Azərbaycanda da onlayn kurslar, süni intellekt əsaslı öyrənmə platformaları və rəqəmsal laboratoriyalar daha geniş şəkildə tətbiq edilməlidir.

8. Universitetlərin Avtonomiyasının Gücləndirilməsi (Beynəlxalq təcrübəyə görə). İngiltərədə və Almaniyada universitetlər daha müstəqil idarə olunur və öz akademik strategiyalarını sərbəst müəyyənləşdirir. Azərbaycanda da ali təhsil müəssisələrinin daha çox akademik və inzibati müstəqillik qazanması onların innovativ inkişafını sürətləndirə bilər.

Bu addımların həyata keçirilməsi Azərbaycanda ali təhsil sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmağa, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa və daha güclü akademik mühit formalaşdırmağa kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Dünya universitetlərinin reytingi.
<https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings>
2. Koreya qabaqcıl elm və texnologiya universiteti.
https://celtgo.com/university/kaist-korea_advanced_institute_of_science_&_technology
3. Azərbaycanda ali təhsil üzrə statistik göstəriciləri.
<https://www.stat.gov.az/source/education/>
4. "U.S. Higher Education Effectiveness" – JSTOR, 2016.
<https://www.jstor.org/stable/10.7758/rsf.2016.2.1.01?seq=1>
5. Ali təhsil müəssisələri arasında rəqabət: Konseptual təhlil.
https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/98035/1/UM_2020_4_58-74.pdf

*Zeynalov Mahir Həmzə oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
Email: zeynalli75@mail.ru*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ SƏNAYENİN VƏ İNNOVASIYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda sənayenin rəqabət qabiliyyəti məhsul buraxması üçün texnoloji innovasiyaların tətbiq olunması başlıca şərtidir. Məhz innovasiya sayəsində kefiyyətli və rəqabətdə üstün sənaye məhsulları istehsal etmək mümkündür ki, bu da ölkədə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına imkan verir. Əgər belə olmasa bazardakı rəqabətə davam gətirmək, ixrac üçün məhsul istehsal etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sektorunda isə innovativlik arzu edilən vəziyyətdə deyil, bu sahədə ciddi problemlər mövcuddur. Sənaye müəssisələrinin bəzilərində texnologiya köhnədir və modernləşməyə ehtiyac duyulur. Rəqabətqabiliyyətli sənayenin, bu sektorda biznesin inkişaf etdirilməsi üçün həmin problemlərin aşkarlanması və həll edilməsi olduqca vacib məsələdir.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ə əsasən, “gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafının aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır” [1].

Azərbaycanın innovasiya potensialının sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının gələcək istiqamətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə, prioritet istiqamətlər üzrə strateji qərarlar qəbul etməyə və dünya innovasiya məkanına səmərəli inteqrasiyanı təmin etməyə imkan verir. İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biri də ölkənin elmi-texniki potensialının gücləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunmasıdır. Elmi-texniki potensial dedikdə, dövlətin elm sahəsində malik olduğu ehtiyatların həcmi, maddi-texniki bazası, maliyyə imkanları, eləcə də ictimai, təbiət və texniki elmlər sahələrində toplanmış bilik və istehsal təcrübəsi nəzərdə tutulur. Bu potensial həm innovasiya ideyalarının formalaşmasında, həm də sənaye və xidmət sahələrində həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, innovasiyalar ictimai istehsalın səmərəli inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. İnnovasiyaların tətbiqi isə elmi fəaliyyətin təşkilindən və ölkədə innovasiyalardan istifadə üçün önəmli mühitin mövcudluğundan asılıdır [2, s.284]. Odur ki, sənayenin əsaslı şəkildə modernləşdirilməsi əsasında onların innovasiya aktivliyinin artırılması yaxın və uzaq perspektivdə həllini gözləyən vacib problemlərdəndir. Dünya təcrübəsində bu problemin həlli üçün innovasiya yönümlü klasterlərin yaradılmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirilir [3, s.231].

Azərbaycan sənayesində yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi göstəricilərini nəzərdən keçirək. 2023-cü ildə 62,4 milyon manatlıq əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul istehsal edilmişdir ki, bu da 2022-ci ilə nisbətən az olsa da, 2015-2021-ci illərlə müqayisədə əhəmiyyətli artım deməkdir. 2015-ci ildə 589,7 milyon manatlıq təkmilləşdirilmiş məhsul istehsal olunduğu halda, sonrakı illərdə artaraq 2023-cü ildə 19,2 milyon manata yüksəlmişdir (*bax cədvəl 1*). Müsbət haldır ki, yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi daha çox ölkəmizin emal sənayesində artmışdır.

Cədvəl 1.

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manatla

Göstəricilər (sahələr və illər)	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul					
	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün sənaye	929.7	21698,1	11759,7	60977,2	72826,9	62400,8
Mədənçıxarma sənayesi	-	2495,7	2415,5	2843,4	3972,1	-
Emal sənayesi	929.7	19202,4	9344,2	58133,8	68854,8	62400,8
Göstəricilər (sahələr və illər)	Təkmilləşdirilmiş məhsul					
	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün sənaye	589.7	3905,9	16828,4	8305,8	38662,6	19254,5
Mədənçıxarma sənayesi	-	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	589.7	3905,9	16828,4	8305,8	38662,6	19254,5

Mənbə: Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti. AR Dövlət Statistika Komitəsi.

<https://www.stat.gov.az/source/industry/>. 01.03.2025.

Azərbaycanda sənayedə innovasiyalara mane olan əsas və ya həlledici amilləri dəyərləndirən müəssisələrin məsələyə yanaşması böyük maraq doğurur və bu sahədəki vəziyyəti təhlil etmək, qiymətləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə həmin amillərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan əsas və ya həlledici amillər – iqtisadi və istehsal faktorlarına bölünür (*bax cədvəl 2*). Əsas səbəb kimi müəssisələrin innovasiyalar üçün özlərinin kifayət qədər pul vəsaitinin çatışmaması, dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmamasıdır. Digər iqtisadi faktorlar təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması, yeniliklərin dəyərinin yüksəkliyi, yüksək iqtisadi risk və təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzunluğudur.

Cədvəl 2.

**Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan əsas və ya həlledici amilləri
dəyərləndirən müəssisələrin sayı**

Göstəricilər və illər	2010	2015	2021	2022	2023
İqtisadi amillər					
Öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması	27	16	10	9	17
Dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması	18	5	5	4	2
Təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması	5	2	2	3	2
Yeniliklərin dəyərinin yüksək olması	9	9	5	4	4
Yüksək iqtisadi risk	7	7	11	11	12
Təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması	3	4	2	6	1
İstehsal amilləri					
Müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması	19	7	10	11	10
İxtisaslı işçilərin çatışmaması	2	3	3	2	3
Yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması	2	7	3	2	2
Müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi	10	3	1	1	-
Satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması	3	3	1	1	1
Digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlar ilə kooperasiya üçün imkanların olmaması	1	-	-	-	-
Digər səbəblər					
Daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması	3	3	-	-	-
İnnovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik, normativ-hüquqi sənədlərin olmaması	4	4	4	3	1
İnnovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması	3	3	1	1	-
İnnovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s.xidmətlərinin) inkişaf etməməsi	6	2	2	1	-
Texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi	5	5	1	1	1

*Mənbə: Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər. AR Dövlət Statistika Komitəsi.
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>. 15.04.2025.*

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması, müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi müəssisələr tərəfindən innovasiyalara mane olan əsas və ya həlledici istehsal amilləri kimi dəyərləndirilir. Digər amillərin sırasında daha çox innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ-hüquqi sənədlərin olmaması, innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s. xidmətlərinin) inkişaf etməməsi, texnologiyalar bazasının inkişaf etməməsi də qeyd olunur. Bütün bunlar isə həmin amillərin aradan qaldırılmasının zəruriliyini göstərir. Sənayenin rəqabətqabiliyyətli inkişafına nail olmaq üçün innovasiyalara mane olan iqtisadi və istehsal amillərinin, problemlərin optimal həllini tələb edir. Xüsusən də sənaye müəssisələrinin yeni texnologiyalara və maliyyə resurslarına əlçatanlığının təmin edilməsi vacib amil kimi qeyd olunmalıdır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən innovasiyaların sənayedə tətbiqi sahəsində uğurlu modellər texnoloji irəliləyişlərin, dayanıqlı inkişafın, startap ekosistemlərinin və dövlətin dəstəyinin birləşməsini tələb edir. Hər bir ölkə və şirkət öz spesifik ehtiyaclarına uyğun innovasiya strategiyaları hazırlayaraq global bazarda daha rəqabətqabiliyyətli ola bilər. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini sənayelərində mühüm innovasiya aləti kimi istifadə edirlər. **Almaniya** "Industrie 4.0" konsepsiyasını tətbiq edərək sənaye istehsalında robotlaşdırma, intellektual cihazlar, bulud texnologiyaları və "böyük verilənlər" (big data) istifadə edir. Bu yanaşma, istehsalatın daha sürətli, dəqiq və az maliyyətli olmasına şərait yaradır. **Çin** sənaye innovasiyalarına böyük sərmayələr yatırır, xüsusən də "İnternetin şeyləri" (IoT) və süni intellektin (AI) tətbiqi ilə istehsal proseslərinin optimallaşdırılması üzərində çalışır. Bir çox ölkə ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə innovasiyaları tətbiq edir. **Skandinaviya ölkələri** (xüsusilə İsveç və Danimarka) yaşıllaşdırılmış texnologiyaların tətbiqinə böyük sərmayələr yatırır. Bu ölkələr, enerjiyə qənaət edən, ətraf mühitə az təsir göstərən və bərpa olunan enerji mənbələrini dəstəkləyən texnologiyaların inkişafında ön sıradadır. ABŞ bərpa olunan enerji texnologiyalarında (günəş enerjisi, külək enerjisi və s.) innovasiyalar həyata keçirir və müxtəlif dövlət proqramları ilə bu sahədəki tədqiqatları stimullaşdırır.

Innovasiya sahəsində bir çox ölkə, yeni ideyaların tətbiqinə və startapların inkişafına xüsusi diqqət yetirir. **ABŞ**-də Silikon Vadisi dünyanın ən böyük texnoloji startap ekosistemlərindən biridir. Burada, yeni ideyaların həyata keçirilməsini dəstəkləyən müxtəlif inkubatorlar, investorlar və universitetlər mövcuddur. **İsrail** texnoloji startapların inkişafı üçün mühüm bir beynəlxalq mərkəzə çevrilib. Bu ölkə, xüsusilə kibertəhlükəsizlik və tibb texnologiyaları sahəsində təkmil innovasiyaları ilə tanınır.

Bir çox şirkət və ölkə, açıq innovasiya yanaşmalarını qəbul edir, yəni xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir və yeni ideyaları həm daxili, həm də xarici mənbələrdən alır. **Avropa İttifaqı**, "horizont 2020" proqramı çərçivəsində açıq innovasiya və tədqiqat təşviq edir, bununla da müxtəlif sahələrdə elmi tədqiqatların və innovasiyaların həyata keçirilməsini stimullaşdırır. **Yaponiya** və **Cənubi Koreya** da açıq innovasiya və sənaye tədqiqatlarına böyük diqqət yetirir.

Innovasiyaların tətbiqi və inkişafı üçün effektiv dövlət siyasətləri çox önəmlidir. Bir çox ölkə, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərini təşviq etmək üçün vergi stimulları, maliyyə dəstəyi və hüquqi mühitin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir. Sin-

gapurda innovasiya sahəsində fəal olan dövlət tədqiqat və inkişafın stimullaşdırılması üçün yüksək mükafatlar, vergi güzəştləri və infrastrukturlar təklif edir. Kanada innovasiya siyasətini dəstəkləyən bir neçə proqram təqdim edir, xüsusilə tədqiqat və inkişaf sahəsindəki startaplara və müəssisələrə yardım göstərir.

Nəticə

Azərbaycanda biznesin innovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən siyasət həyata keçirilir. Ölkədə innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə bir sıra vergi güzəştləri və maliyyə dəstəyi proqramları var. İnnovasiya layihələrini həyata keçirən müəssisələrə vergi güzəştləri, kreditlər və digər maliyyə dəstəyi alətləri nəzərdə tutulur. Startap ekosisteminin inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Startaplara dəstək verən proqramlar, müsabiqələr və sərgilər təşkil olunur, xarici investorlarla əməkdaşlıq imkanları genişləndirilir. Elektron hökumət xidmətləri və rəqəmsal infrastrukturun yaradılması innovativ siyasətin əsas hissəsidir. Bunlarla yanaşı, ölkənin regionlarında innovasiya və texnologiya parkları yaradılıb. Bu parklar startapların, texnologiya şirkətlərinin inkişafını dəstəkləyir və yeni texnologiyaların tətbiqini təşviq edir. İnnovasiya siyasətinin əsas aspektlərindən biri təhsil və elmi tədqiqatların inkişafıdır. Dövlət universitetlərində və elmi tədqiqat institutlarında yeni texnologiyaların tətbiqi və təhsil proqramlarının müasirləşdirilməsi prioritetli istiqamətlərdəndir. Azərbaycan beynəlxalq innovasiya şəbəkələrinə üzv olmaqla, global ticarət və elm mübadiləsində iştirak edir. Bu, ölkənin dünya bazarına integrasiyasını asanlaşdırır və müasir texnologiyaların tətbiqinə kömək edir. Azərbaycanda innovasiya siyasətinin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi və bu baxımdan qeyri-neft sektorunun təşviq edilməsi zəruridir. Məhz bu cür yanaşma ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırma bilər.

İnnovasiyalar və onların sənayedə tətbiqi, xüsusilə müasir dünyada iqtisadi inkişafın və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahə üzrə beynəlxalq təcrübə, müxtəlif ölkələrin və sənaye sahələrinin innovasiya proseslərini necə idarə etdikləri maraq doğurur. Azərbaycanda innovasiya siyasəti, ölkənin iqtisadiyyatını şaxələndirmək, yeni texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq, sahibkarlığı dəstəkləmək və beynəlxalq bazarlara integrasiyanı sürətləndirmək məqsədi güdür. Son illərdə Azərbaycan hökuməti bu sahədə müxtəlif addımlar atmış və bir sıra strategiyalar həyata keçirmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədi iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını azaldaraq, qeyri-neft sektorunda yeni və dayanıqlı sənaye sahələri yaratmaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://president.az/az/articles/view/50474>.
2. Hüseynov T.H. Azərbaycanda sənayeləşmə reallıqlar və perspektivlər. Monoqrafiya. Bakı, " APOSTROF-A" MMC, 2023. 484 səh.
3. Əliyev T.N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. Bakı, "Elm və Bilik", 2019. 536 səh.
4. Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər. AR Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/15.04.2025>.

*Abdullayev Rəmzi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
Email:ramziabdullayev1985@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ KƏND TƏSƏRRÜFATININ FORMALAŞMASINDA İNFRASTRUKTURUN ROLU

Giriş

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması həm mikro, həm də makro səviyyələrdə təmin edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətlərində rəqabətqabiliyyətlik prinsiplərini nəzərə alması ən mühüm komponentlərindəndir. Kənd təsərrüfatında rəqabət mübarizənin təşkili təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində strateji idarəetmədən başlayaraq, marketinq, kadr problemi, investisiya, müasir texnologiya, infrastruktur və s. kimi geniş bir sahəni əhatə edir.

Müşahidələr təsdiqləyir ki, müasir dövrdə hər hansı bir ölkənin aqrar iqtisadiyyatı dinamik artım tempinə və beynəlxalq bazarlarda rəqabətədavamlı məhsullar istehsal edə bilirsə deməli, həmin ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan elmi-texniki tərəqqi, innovasiya, infrastruktur və s. kimi yardımçı sahələr də bir o qədər inkişaf etmişdir.

Rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatının formalaşmasında infrastrukturun rolunun qiymətləndirilməsi

Dünyanın əksər ölkələrində kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən vacib və strateji sahələrindən biri hesab edilir. Bunun səbəbi isə ildən-ilə artan ərzaq məhsullarına olan tələbin yeganə mənbəyinin məhz kənd təsərrüfatı olması, iqtisadiyyatın digər sahələri üçün əksər hallarda xammal rolunu oynaması və cəmiyyətin həyatının davamlılığı üçün yaşıl iqtisadiyyata meyillilik həddinin yüksək olması ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, dünya əhalisinin sayının ildən-ilə artması ilə əlaqədar olaraq ərzaq məhsullarına olan tələbatın həcmi də artacaqdır. Bu baxımdan beynəlxalq ərzaq təşkilatının iqtisadi proqnozlara görə 2050-ci ilə qədər inkişaf etmiş ölkələr kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullarını 70%, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə 100% artırmalı olduğunu bildirmişdir [2].

Kənd təsərrüfatı istehsalının həcmünün artırılması və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı üçün bütün zəruri komponentlərin nəzərə alınması vacibdir. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsi üçün konkret infrastruktur formalaşdırılır. Ümumi olaraq infrastruktur bütövlükdə iqtisadiyyatın və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin normal fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradan alt sahələrin kompleksi kimi xarakterizə oluna bilər. Kənd təsərrüfatı infrastrukturunu isə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə iqtisadi subyektlərin – istehsal, bazar, sosial, institusional, maliyyə-kredit, kommersiya, ekoloji və informasiya sistemlərinin məcmusu kimi qeyd etmək olar. Nəzəri-metodoloji və təcrübə yanaşmaları öyrənərək deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatında infrastrukturun *iki əsas məqsədi* vardır.

1. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması.
2. Əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək üçün daha keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunması.

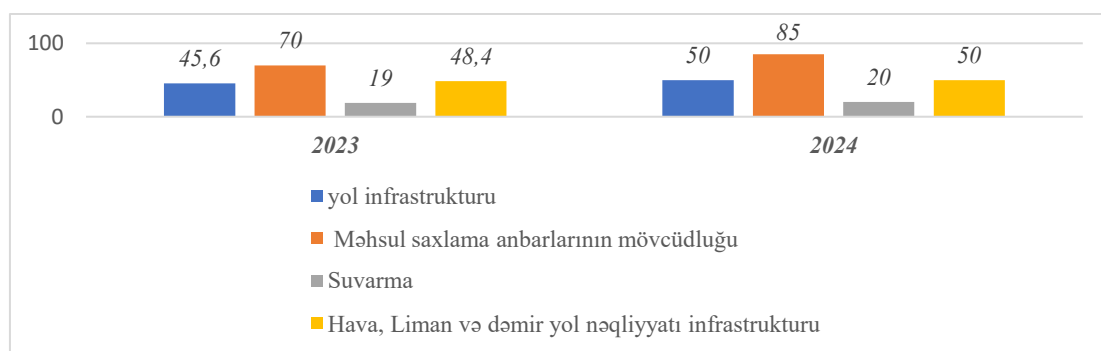
Qlobal qida təhlükəsizliyi indeksi (GFSI), öz hesabatlarında göstərir ki, kənd təsərrüfatı üzrə infrastrukturunu qiymətləndirərkən aşağıdakı 4(dörd) komponent üzrə təhlillər aparılmalıdır[3.s.7]:

- Yol infrastrukturunu;
- Məhsul saxlama anbarlarının mövcudluğu;
- Suvarma infrastrukturunu;
- Hava, liman və dəmir yol nəqliyyatı infrastrukturunu.

Aparılan təhlillər onu göstərir ki, 2000-2023-cü illərdə ədədi orta olaraq ölkəmizdə ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 7,5%, ölkədə məşğul olan əhəlinin 37%-i kənd təsərrüfatında çalışır. Eyni zamanda iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların 2,5%-i və iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas fondların 7,1%-i kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür. İlk növbədə bildirək ki, qlobal qida təhlükəsizliyi indeksinin hesablanması 113 (yüz on üç) ölkə üzrə aparılır, müvafiq balla dəyərləndirilir və kənd təsərrüfatı müxtəlif aspektlər üzrə qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatında infrastrukturun mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı şəkilə nəzər salaq.

Şəkil 1.

Aqrar sahə üzrə infrastrukturun qiymətləndirilməsi(balla)

Mənbə: <https://foodsecurityindex.eiu.com/>

Şəkil 1-in məlumatları göstərir ki, ölkədə suvarma infrastrukturunu ilə bağlı problemlər vardır. Məhsulun daşınması və yol infrastrukturunu da birmənalı şəkildə müsbət qiymətləndirilə bilməz.

Nəticə

Beləliklə də aparılan təhlillər göstərir ki, kənd təsərrüfatı ölkənin ərzaq məhsulları ilə təminatının başlıca mənbəyi olduğunu və iqtisadiyyatın digər sahələri üçün xammal bazası kimi vacib rol olduğunu nəzərə alaraq kənd təsərrüfatında infrastrukturunu yaxşılaşdırılması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm.

1. Kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıq istiqamətində planlaşdırma və loqistik xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi,
2. Əkin sahələrinin suvarılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi,
3. Məhsulun saxlanma və satış məntəqələrinə vaxtında çatdırılması üçün kənd və qəsəbə yollarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Fikrimcə, sadələşmənin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı üçün faydalı olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. www.worldbank.org
3. User guide for the Global Food Security Index: Understanding the index and leveraging it for your work 2024 p.14
4. <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/explore-countries/azerbaijan>
5. <https://foodsecurityindex.eiu.com/>

*Rüstəmovə Vəfa,
baş elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: vafa.rustamova2022@mail.ru*

KİMYA ELMİ – TEXNİKİ KADR HAZIRLIĞI SAHƏSİNDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞININ KEYFİYYƏT TƏMİNATI

Giriş

Azərbaycan Respublikasının inzibati idarəetmə sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçməsi, ölkənin elmi - texniki kadr potensialının qorunub saxlanması, formalaşması və ondan səmərəli istifadə edilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Müasir dövrün tələbləri ölkənin sosial - iqtisadi inkişafa nail olması və dünya ölkələri sırasında özünə layiqli yer tutması üçün, müasir tələblərə cavab verən elmi - texniki kadr potensialının səmərəli istifadə edilməsi, onun struktur elementlərinin təsnifatı, planlaşdırılması, formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi mexanizmlərinin kompleks tədqiqini tələb edir.

Bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda müasir, modern iqtisadiyyatın mühüm sosial-mədəni amilinə çevrilən elmi - texniki kadr potensialının formalaşmasına və inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Kadr potensialının yüksək səviyyədə olması, inkişaf etmiş ölkələrin inkişafının əsas amili hesab olunur. Məhz bu baxımdan, respublikamızda həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi üçün, dövlət tərəfindən aparılan islahatlar Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət proqramlarının əsas prioritetlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"ndə milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı üçün dörd strateji hədəf seçilmişdi. Bu hədəflərdən biri də kadr potensialı ilə bağlıdır və kadr potensialının milli iqtisadiyyat perspektivinə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 4 may 2009-cu ildə "Azərbay-

can Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya", 14 iyun 2016 - cı ildə "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 29 yanvar 2019-cu il "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", 16 may 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında" fərman və qanunda irəli sürülmüş müddəaların mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu sənədlərdə irəli sürülən məsələlər elmi - texniki kadr potensialının inkişafının stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [1]

Hazırda, ölkəmizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri, "Elm Haqqında" qanunda irəli sürülən müddəa və prinsipləri nəzərə almaqla, respublika iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun elm və elmi - texniki kadr potensialının hazırlanması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması və onların həyata keçirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi - texniki kadr potensialının itkisi çətin bərpa olunur və uzun zaman tələb edir. Bu baxımdan yaranmış problemin aradan qaldırılması istiqamətində bir çox tədbirlər görülmüşdü.

Azərbaycan Respublikasında kimya elmi – texniki kadr hazırlığı sahəsində rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis hazırlığının əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq standartlar və yeni texnologiyalara uyğun iqtisadi inkişafda tələb olunan yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının təmin edilməsi məsələsi xüsusi aktuallıq təşkil edir. Bu sahədə, dövlət səviyyəsində təhsili və peşə hazırlığını həyata keçirən dövlət proqramlarını dəstəkləyən təşkilatların köməyi ilə, yeni dövrə adaptasiya məsələsinin optimallaşdırılmasında tövsiyələr və istifadə prinsipləri metodlarının aydın təsviri də aktual məsələlərdən hesab olunmaqdadır.

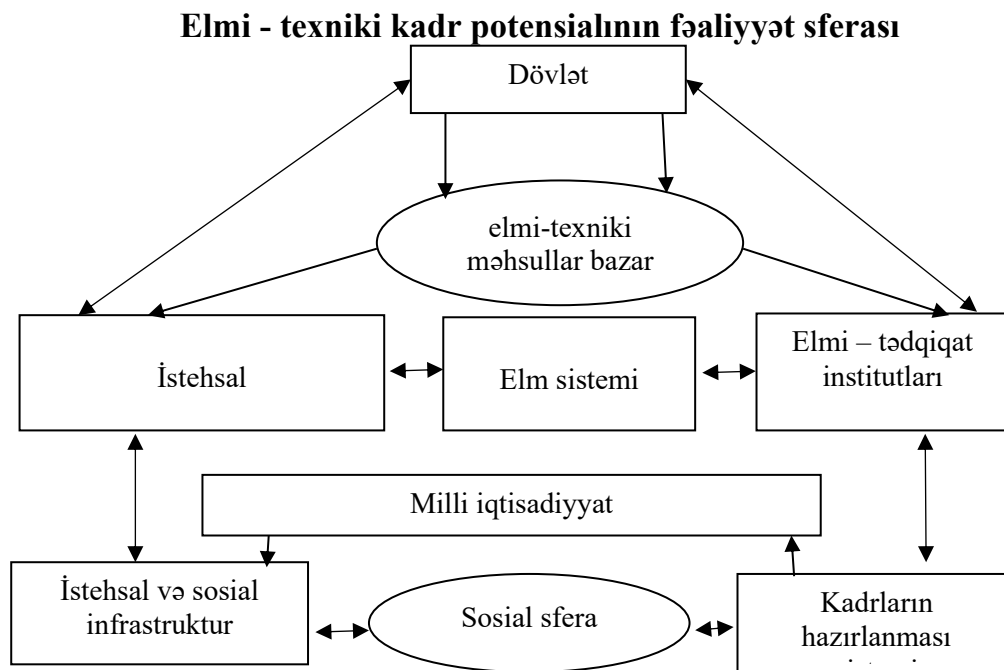
Kimya elmi – texniki kadr potensialı sahəsində yüksək ixtisaslı işçilərin hazırlanması sahədə, peşəkar ixtisaslarla yanaşı, Milli İxtisasların tərkibinə daxil olmayan, peşələrin inkişafının da dəstəklənməsi əhəmiyyətli olardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında kimya elmi – texniki kadr potensialının formalaşması və inkişafı Sovetlər birliyi dövrəsində olmasına baxmayaraq, hal-hazırda da bu sahə fəaliyyət göstərir.

Sovet İttifaqının dağılması ilə, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat, elm və təhsil sahələrinin kadr potensialının tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Belə ki, elmi - tədqiqat və işləmələrin nəticələrinin istehsalata tətbiqi azalmış, elmi təşkilatlar ənənəvi maliyyə mənbələrini itirmiş, kadr potensialı zəifləmişdi. Nəticədə, elmi - texniki kadr potensialının səviyyəsi kəskin aşağı düşmüş və onun resurs bazarı zəifləmişdi. Belə ki, 1980-cı ildə kimya üzrə elmi - texniki işçilərin sayı 8,2%, elmi dərəcəsi olan tədqiqatçıların sayı 8,8% təşkil etməklə, bu göstərici 1988 ci ildə 0,4% artaraq, 8,6%, elmi dərəcəsi olan tədqiqatçıların sayı 1,5% artaraq, 10,3 % olmaqla respublika elmi - tədqiqat sahəsində ikinci yeri tuturdu. [2]

SSRİ - nin dağılması nəticəsində daha çox zərər çəkən sahələrdən biri də kimya sənayesi və onun elmi - texniki kadr potensialı olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda respublikamızda bu sahədə bir çox problemlər mövcuddur. Bu baxımdan, ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan, kimya sənayesində elmi - texniki kadr potensialının formalaşması və ondan səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada neft - kimya sənaye məhsullarına olan tələbatın durmadan artması, ölkəmizdə kimya sənaye məhsullarının çeşidinin genişlənməsini təmin edən, ixrac məhsullarının artmağa imkan verən neft - kimya kompleksinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına böyük ehtiyac vardır. Məhz kimya elmi - texniki kadr potensialının inkişafına mane olan, kimya sənayesində bir çox problemlərin mövcudluğu, elmi tədqiqat müəssisələrində elmi əməyin nüfuzunun aşağı düşməsi, fundamental tədqiqatlara marağın azalması, bir çox elmi - tədqiqat idarələrinin fəaliyyətlərinin dayandırılması, elmi – texniki kadrların digər sahələrə axını və ölkəni tərk etmələri, elmi işçilərin əməyinin məhsuldarlığının azalması, elmi - texniki kadr potensialının hazırlanması və istifadəsinə mənfi təsir göstərmişdir [6].

Sxem 1.

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Sxemdən göründüyü kimi, bu sahədə təşkilati, iqtisadi və idarəetmə potensialı, elm və texnikanın birgə fəaliyyətini ümumiləşdirən üsul və vasitələrin məcmusundan ibarətdir. Elmi-texniki kadr potensialın hər bir elementi ETT üçün stimül və əsasdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafı ETT – nin və bu ETKP – nin göstəricisi ilə müəyyən olunur. Cəmiyyətin inkişaf meylləri, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sıçrayışlarının əsasları araşdırılarkən məlum olur ki, bu inkişafın səbəbləri sırasında elmi – texniki kadr potensialının inkişafı ön sırada dayanır. Heç bir təbii resurs, ticarət dövryyəsi, kənd təsərrüfatı və s. elmi - texniki kadr potensialının gətirdiyi iqtisadi səmərə ilə müqayisə edilə bilməz.

Son zamanlar bu sahədə innovasiyaların tətbiqi əsas məsələlərdən hesab olunur. Belə ki, ABŞ, Kanada, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə elmi innovasiyaların tətbiqindən əldə olunan gəlir ölkə iqtisadiyyatının 60-90 faizini təşkil edir. Dünya miqyasında ölkələrin iqtisadi göstəriciləri, beynəlxalq nüfuzu, digər pozitiv üstünlükləri, elmi innovasiyaların verdiyi faizlə ölçülür. Məsələn, dünya ölkələrində bu göstəricinin

payı ümumi büdcənin Ukraynada 1 faizini, Rusiyada 10-15 faizini, Qərbi Avropa ölkələrində 40-60 faizin təşkil edir. [3]

“2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” layihəsi həyata keçirilir. Azərbaycanlı gənclərin zəruri ixtisaslar üzrə, xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 19 oktyabr tarixli 1746 nömrəli Sərəncamı imzalanmışdır. Həmin sərəncam Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsilinin təşkili istiqamətində vahid sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Artıq 4 il ərzində 500-dən çox gənc bu proqram vasitəsilə xaricdə təhsil alaraq, təhsillərini bitirib Azərbaycana geri dönmüşlər. Təbii ki, Təhsil Nazirliyi vasitəsilə xaricdə təhsil almaq istəyən gənclər prioritet ixtisas seçməlidirlər ki, dövlətdən təqaüd ala bilsinlər.

2017-2018 tədris ili üçün Təhsil Nazirliyi 12 müxtəlif ixtisası prioritet sahə kimi təqdim edib, yalnız bu ixtisaslar üzrə gedən gənclər nazirlikdən təqaüd almaq imkanına malikdirlər. Demək olar ki, bu 12 ixtisaslardan çoxu dəqiq fənlərdir. burada humanitar sahəyə yer verilməyib. Bu ondan irəli gəlir ki, humanitar sahə üzrə Azərbaycanda təhsil alan tələbə çoxdur və yaxud da bu sahəyə elə də ehtiyac duyulmur.

Əsas prioritet ixtisaslar bunlardır:

1. İnformasiya texnologiyaları.
2. Mühəndislik (Bu sahə həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuş və bu səbəbdən prioritet ixtisas kimi götürülmüşdür. Bu sahəyə Azərbaycanda ehtiyac çoxdur).
3. Neft sənayesi (Azərbaycan neft ölkəsi olduğundan, bu sahə həmişə diqqət mərkəzindədir. Təkcə Azərbaycanda deyil, bir çox dünya ölkələrində bu sahənin əhəmiyyəti çoxdur).
4. Tibb.
5. Riyaziyyat dünyanın bütün təhsil sistemlərində ehtiyac duyulan sahələrdən biridir).
6. Turizm (Azərbaycan neft ölkəsi olmaqla yanaşı, turizm sahəsində geniş imkanlara malikdir, Azərbaycan bu sahədə kadr azlığı mövcuddur).
7. Mühasibat uçotu.
8. Fizika.
9. Biologiya.
10. Kimya.
11. Ekologiya.
12. Kənd təsərrüfatı [6].

Düşünməyə əsas verən bu rəqəmlər innovasiyaların tətbiqinin zəruriliyinin göstəricisidir. Heç də təsadüfi deyil ki, XXI əsr UNESCO tərəfindən elm və təhsil əsri elan edilmişdir. Əgər bəşəriyyətin inkişafının zirvə nöqtəsini vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında görürüksə, buna yalnız elmi nəticələri tətbiq etməklə, elm və təhsilin inkişafı yolu ilə insanların intellektual səviyyəsini yüksəltməklə nail olmaq olar. Yalnız bu halda bəşəriyyət inkişaf edə bilər, maddi-mənəvi dəyərlər artar, global iqtisadi yüksəliş baş verər. [4]

Nəticə

Kimya elmi – texniki kadr potensialı sahəsində yüksək ixtisaslı işçilərin hazırlanmasının müasir modelinin reallaşması sahəsində lazımlı tövsiyələrin toplanması ilə bərabər, beynəlxalq təcrübələrin də öyrənilməsi lazımdır. Kvalifikasiyaların inkişafında bu baxımdan, mövcud təcrübələrin toplusunda, Rusiya Federasiyası, MDB dövlətlərinin təcrübəsi ilə birlikdə, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Avropa dövlətlərinin də təcrübəsinin nəzərə alınması lazımdır.

Kimya Elmlər Bölməsinin ən çox tələb olunan perspektivli ixtisasları üzrə kadrların hazırlanmasını təmin etməklə bərabər, bu müəssisələrin beynəlxalq standartlara uyğun, qabaqcıl texnologiyalarla təmin edilməsi lazımdır. Belə ki, beynəlxalq standartlara və qabaqcıl texnologiyalara uyğun kadr hazırlığı prioritetlərinin hazırlanmasında mövcud tələbinin müəyyən edilməsində bir çox amillərin də nəzərə almaq lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatının cari və perspektiv kimya elmi – texniki kadr potensialı tələbatının təhlilinə uyğun, ixtisasların müəyyən edilməsinin inkişafının prioritetlərinə cavab verən və tələb olunan perspektivli ixtisasların siyahısının hazırlanması ilə, planlaşdırılan nəticələrin səmərəlilik göstəricilərinin aşağıdakı ardıcılıqla müəyyən olunması məqsədə uyğundur:

- Aparıcı təşkilatların beynəlxalq standartlara texnologiyalara uyğun olaraq hazırlanması;
- Tələbat olan ixtisaslar üzrə kadrların hazırlanmasını təmin edən təhsili sisteminin formalaşdırılmasının inkişaf planının hazırlanması;
- Kimya elmi - texniki kadr potensialının hazırlığını təmin edən şərtlərə cavab verən, proqramların təhsili şəbəkəsinin regional vəziyyətinin inkişaf perspektivlərinə uyğun hazırlanmasının təhlili;
- Kimya elmi texniki kadr potensialının hazırlığını təmin edən şərtlərə cavab verən, təhsili təşkilatlarında yeni sahələrin müəyyən edilməsi;
- Beynəlxalq standartlar və qabaqcıl texnologiyalara uyğun olan perspektivli ixtisaslar işlər üzrə elmi - texniki kadrların hazırlanması;
- Kimya elmi texniki kadr potensialının hazırlığını təmin edən mərhələli inkişaf planının optimallaşdırılması sisteminin formalaşdırılması planının tənzimlənməsi;
- Nəticələri ümumiləşdirərək, göstəricilərin səmərəlilik planlarının perspektivli ixtisaslar uyğun kimya elmi – texniki kadrların hazırlanmasında müasir yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətlənməsini həyata keçirmək;
- Mövcud təcrübələrin xaricdə sınaqdan keçirilmiş sınaqlarla dəstəklənməsi;
- Dünya üzrə təcrübə proqramlarında kadr hazırlığında, kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanmasının əsas mərkəzləri ilə səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- Keyfiyyət monitorinqinin qiymətləndirməsində tələb olunan perspektivli ixtisasların hazırlanması;
- Bu kimi bir çox vacib işlərin səmərəlilik göstəricilərinin planlı nəticələrin sxemli izahının fundamental layihələrdə yer alması vacib amillərdən hesab olunmaqdadır.

Bu deyilənlərin əsas olaraq götürülməsinə əlavə olaraq onu demək lazımdır ki, 5-ci sənaye inqilabının sürətləndiyi bit dövrdə, bu sahədə də sürətli inkişafa ehtiyac vardır. Belə ki, kimya sahəsində elmi-texniki kadr mütəxəssislərin hazırlanması sistemində tələblərin çoxalması, layihələr çərçivəsində dəyişikliklərə məruz qalır.

Dövlətin təhsil prioritetində təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən genişmiqyaslı və hərtərəfli institusional dəstək göstərməsi lazımdır. Bunu dünya təcrübəsi də sübut etmədədir. Belə ki, təhsilin inkişafında aparılan dövlət proqramları müxtəlif hədəf proqramları çərçivəsində regionda pilot layihələr formasında həyata keçirilir. Bu kimi kompleks proqramların inkişafında, peşəkar təhsil qurumlarının işəgötürənləri tərəfindən, innovativ layihələr vasitəsi ilə dövlət dəstəyindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu bir standart mexanizm olmaqla, regional proqramların həyata keçirilməsi zamanı ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında istifadə edilir.

Müasir dövrün yeninin tələbləri baxımından, təhsil infrastrukturunun yenilənməsində elementlərin formalaşmasını təmin edən, yeni təlim təhsil standartları proqramlarının hazırlanmasına, köhnə təhsil müəssisələrinin müasirləşdirilməsi əsasında innovativ təhsilin yeni forma və texnologiyalarının hazırlanması ilə, kimya elmi-texniki kadr potensialının formalaşdığı təşkilatların, yeni iqtisadi mexanizmlərinin prosedurlarının idarə edilməsinin və görülən işlərin praktikaya tətbiq edilməsinin sürətlənməsi lazımdır. Bu sahədə dövlət siyasətinin davamlılığının artırılması, inkişafın formalaşdırmasına imkan verir.

Qabaqcıl texnologiyalara uyğun beynəlxalq standartlara cavab verən təhsili müəssisələrinin hazırlanması və perspektivli ixtisasların sayına uyğun ixtisasların dəyişməsi lazımdır. Dünyada və Azərbaycan Respublikasında peşəkar təhsilin genişmiqyaslı proqramları və layihələri sənaye yanaşması resurslarının innovativ inkişaf yoluna keçidini dəstəkləməklə, yeni sənaye formasının yaranmasına səbəb olar. Nəticə olaraq onu demək lazımdır ki, kimya elmi-texniki kadr potensialının yeni tələblər əsasında qurulması, kimya sənaye müəssisəsinin yenilənməsinə və inkişafına səbəb olar. Bununla da kimya sənaye sahəsində yaranmış mövcud aktual problemlərin həllinə, xüsusən də, kadr potensialının hazırlanmasının inkişafına səbəb olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://president.az/az/articles/view/29589>
2. <https://www.economy.gov.az/article/international-reports/21565>
3. http://chemistry.bsu.edu.az/az/content/faklt_haqqnda_2
4. <https://tehsil.biz/news/az/6875/Gncrlimiz-elm-v-thsilin-davaml-inkiafnn-hrktverici-qvvvsidir>
5. <https://unesco.mfa.gov.az/az/content/40/umumi-melumat>
6. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2017__2/20RustamovaV.pdf
7. <https://science.gov.az/az/institutes/9>
8. <https://science.gov.az/az/news/open/31296>

*Şirinova Rəsmiyyə Vəriş qızı,
böyük elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: res.qedirova@mail.ru*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ YENİ ÖZƏLLƏŞDİRMƏ PROSESİNİN KEÇİRİLMƏSİ İMKANLARI

İşğaldan azad olunmuş ərazilər Azərbaycan üçün strateji və iqtisadi baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazilər, həmçinin, yeni iqtisadi imkanların yaradılması, yerli əhalinin rifahının artırılması və dövlət büdcəsinə əlavə gəlirlər təmin edilməsi baxımından vacibdir. Özəlləşdirmə prosesi bu ərazilərdə həm iqtisadi inkişafın təməlini qoymaq, həm də sosial sabitliyi təmin etmək üçün mühüm rol oynayır. Bu yazıda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni özəlləşdirmə prosesinin keçirilməsi imkanlarının təkmilləşdirilməsi məsələsi müzakirə olunacaq.

Özəlləşdirmə prosesi əvvəlcə, bazar iqtisadiyyatına keçidin mühüm mərhələlərindən biridir və həmin ərazilərdə infrastrukturun yenidən qurulması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün vacibdir. Bu ərazilərdəki dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, müasir idarəetmə təcrübələrinin tətbiqi ilə yerli inkişafın sürətləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Bununla yanaşı, özəlləşdirmə yerli mülkiyyət hüquqlarının gücləndirilməsi və sosial rifahın artırılmasına da imkan yaradacaqdır.

İlk növbədə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi şəffaf və ədalətli olmalıdır. Özəlləşdirmə prosesində yalnız maliyyə maraqlarının deyil, eyni zamanda yerli əhalinin və sosial təbəqələrin maraqlarının nəzərə alınması vacibdir. Bu ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və özəlləşdirmə prosesində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına xidmət etməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrində özəlləşdirmə imkanları daha da genişlənməlidir.

Özəlləşdirmə prosesində hüquqi və inzibati islahatların həyata keçirilməsi vacibdir. Bu islahatlar, xüsusilə hüquq-mühafizə orqanları və vergi orqanları arasında koordinasiyanın artırılması ilə bağlı olmalıdır. Özəlləşdirmə hüquqi müstəvidə həyata keçirildikdə, potensial investorlar üçün daha əlverişli şərait yaranacaq və investisiya mühitinin cəlbediciliyi artacaqdır. Yerlilərin işğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdışının təmin edilməsi ilə onların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması və beləliklə, özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi mümkündür.

Eyni zamanda, dövlətin özəlləşdirmə prosesindəki rolu da böyükdür. Dövlət, özəlləşdirmə prosesində iqtisadi, sosial və hüquqi islahatları koordinasiya edərək iqtisadi mühitin şəffaf və rəqabətli olmasına zəmin yaratmalıdır. Bu həm də investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, biznesin inkişafı və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə infrastruktur sahəsində, bu ərazilərdəki yollar, elektrik və su təchizatı kimi mühüm xidmətlərin özəlləşdirilməsi yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdür.

İşğaldan azad olunan ərazilərin mədəni və tarixi zənginliklərini qorumaqla yanaşı, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün yeni özəlləşdirmə modelinin tətbiqi vacibdir. Bu

model, xüsusən kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində uğurlu nəticələr verə bilər. Məsələn, əkinçilik və heyvandarlıq sahələrində tətbiq olunan özəlləşdirmə formaları, yerli əhalinin işğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıtmasına stimül verəcək və beləliklə, sosial inkişafı sürətləndirəcəkdir.

Bu prosesdə yerli idarəetmə orqanlarının da rolu böyükdür. Özəlləşdirmə işlərində yerli hakimiyyət orqanlarının aktiv iştirakı, xüsusən də sosial və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, bu ərazilərdə iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına kömək edəcəkdir. Yerli idarəetmənin gücləndirilməsi özəlləşdirmə prosesinin düzgün həyata keçirilməsinə şərait yaradır və nəticədə əhalinin iqtisadi maraqlarını qorumağa imkan verir.

Əlavə olaraq, işğaldan azad olunan ərazilərdə təbii resursların istifadəsi də özəlləşdirmə prosesinə daxil edilməlidir. Bu sahədə yerli əhalinin resurslardan istifadəsi hüquqları da nəzərə alınmalı və bərabərsizliklərin qarşısı alınmalıdır. Özəlləşdirmə nəticəsində təbii sərvətlərin iqtisadiyyata əlavə dəyər qatacağına inanılır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəlləşdirmə prosesinin daha effektiv və şəffaf aparılması üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. Hüquqi və normativ qaydaların təkmilləşdirilməsi.

- **Xüsusi qanun və qaydaların hazırlanması:** İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəlləşdirmənin hüquqi əsaslarını müəyyən edən xüsusi qanunlar qəbul edilməlidir.

- **Əmlak mülkiyyəti məsələlərinin həlli:** İşğaldan əvvəl və sonra yaranan mülkiyyət hüquqları ilə bağlı problemlərin həlli üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır.

2. Şəffaflıq və rəqabət mühitinin gücləndirilməsi.

- **Elektron hərrac sisteminin tətbiqi:** Özəlləşdirilən əmlakların elektron sistem vasitəsilə açıq hərraclarla satılması şəffaflığı təmin edəcəkdir.

- **Antikorrupsiya tədbirlərinin gücləndirilməsi:** Özəlləşdirmə prosesində korupsiya və inhisarçılığın qarşısını almaq üçün ictimai nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

- **İctimai iştirakçılığın təmin edilməsi:** Özəlləşdirmə prosesində vətəndaş cəmiyyətinin, müstəqil ekspertlərin və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı təmin olunmalıdır.

3. Yerli sahibkarlığın inkişafına dəstək.

- **Lokal sahibkarlar üçün güzəştlər:** İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərmək istəyən yerli sahibkarlara vergi güzəştləri və dövlət subsidiyaları verilməlidir.

- **Mikro və kiçik bizneslərin dəstəklənməsi:** Xüsusilə kənd təsərrüfatı və turizm sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta bizneslər üçün xüsusi maliyyə dəstəyi mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

- **Biznes inkubatorlarının yaradılması:** Yeni biznes ideyalarının inkişafına və startapların dəstəklənməsinə yönəlmiş innovasiya mərkəzləri təsis edilməlidir.

4. İnfrastruktur və logistika təminatı.

- **Kompleks infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi:** Yollar, su, elektrik enerjisi və digər əsas infrastruktur obyektlərinin qurulması özəlləşdirməyə marağı artıracaqdır.

- **İctimai və özəl tərəfdaşlığın gücləndirilməsi:** İnfrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq genişləndirilməlidir.

- **Logistika mərkəzlərinin yaradılması:** Əraziyə investisiya cəlb etmək üçün anbarlar, logistika parkları və sərhəd ticarət mərkəzləri yaradılmalıdır.

5. Sosial və ekoloji aspektlərin nəzərə alınması.

- **Sosial proqramların həyata keçirilməsi:** Özəlləşdirmə nəticəsində yaradılan iş yerləri ilk növbədə məcburi köçkünlər və yerli əhali üçün nəzərdə tutulmalıdır.

- **Ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi:** İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ekologiyanın qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün xüsusi ekoloji tələblər tətbiq edilməlidir.

6. Rəqəmsal idarəetmənin genişləndirilməsi.

- **Elektron qeydiyyat və nəzarət sistemlərinin tətbiqi:** Özəlləşdirmə prosesinin sürətli və şəffaf aparılması üçün rəqəmsal idarəetmə platformaları istifadəyə verilməlidir.

- **Blokçeyn texnologiyasından istifadə:** Mülkiyyət sənədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün blokçeyn texnologiyasına əsaslanan qeydiyyat sistemi yaradılmalıdır.

- **Ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi:** İşğaldan azad olunmuş şəhərlərin müasir texnologiyalar əsasında idarə olunması və rəqəmsal həllərin integrasiyası təmin edilməlidir.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə özəlləşdirmə prosesinin uğurla aparılmasına və həmin regionun iqtisadi inkişafına böyük töhfə verəcəkdir.

Nəcəfli Svetlana Xalid qızı,

böyük elmi işçi,

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutu

Email: necefli.lana@mail.ru

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA NƏİLİYYƏTLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Müasir dövr baxımdan iqtisadi problemlərə şərh vermək öncəki illərə nisbətən daha mürəkkəb və çətinidir. İnsanların istək və arzuları inkişaf edir ki, bu da şübhəsiz ki, onların tələbatlarında təcəssüm olunur. Tələbatları ən yaxşı formada münasib qiymətlərlə təmin etmək isə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli probleminin həllindən asılıdır. Demək ki, rəqabətqabiliyyətlilik bir ali məqsəd olaraq müəssisələrin yarandığı dövrdən fəaliyyətinin sonuna qədər davam edən bir iqtisadi prosesdir.

Rəqabətqabiliyyətinə dair müxtəlif fikir və nəzəriyyələrin olmasına baxmayaraq qeyd edə bilərik ki, vahid tərif demək olar ki, yoxdur. Lakin, ümumi olan cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir müəssisə və onun məhsulu, ölkə və onun dünya bazarındakı mövqeyi bu anlayış altında formalaşır və inkişaf etdirilir. Belə bir ümumi yanaşma beynəlxalq rəqabət baxımdan istehsal amillərindən istifadənin səmərəliliyinə əsaslanır. Bunu başqa formada ifadə edərək söyləyə bilərək ki, rəqabətqabiliyyətli müəssisənin bazar mövqeyinin artması, əlavə dəyərin inkişaf və mübarizənin sivil və ədalətli aparılması dayanıqlığın uzun müddət qorunmasına deyilir.

Rəqabətqabiliyyətlilik bir sıra münasibətlər və proseslərin təzahürü nəticəsində yaranır. Milli sərvətin artımı, təbii və əmək resurslarından istifadə zamanı meydana çıxan və daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə proseslərin reallaşması nəticəsində

rəqabət bir iqtisadi hadisə kimi qarşımıza çıxır. Digər tərəfdən isə rəqabətcabiliyyətli tətbiq olunması hər müəssisənin, şirkət və dövlətin bazarlarda ortaya qoyulduğu əmtəə xidmətlərin imkanları və rəqabət qabiliyyətləri məcmusu kimi də dəyərləndirilə bilər. Müasir mərhələdə rəqabətcabiliyyətlilik mürəkkəb anlayış, müxtəlif sahələri özündə birləşdirən və olunması üçün çoxlu amillərin mövcudluğu zərurətini təşkil edən bir iqtisadi kateqoriya kimi baxmaq lazımdır.

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadi həyatı, onun əhalisinin istehlakı digər ölkələrdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı, sənaye məhsulları olmadan dolğun ödənilə bilməz. Xarici ticarət əlaqələri vətəndaşların həyat səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikası dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurur və beləliklə, dünya iqtisadiyyatına intensiv olaraq inteqrasiya edir. Hazırda beynəlxalq təsərrüfat sistemində yaranmış şərait, xüsusilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yüksək sürətlə inkişaf etməsi ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılıqlarının, dünya bazarında rəqabətin transmilli korporasiyaların rolunun güclənməsi və s. müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin xarici ticarət iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinə diqqətin yönəldilməsini tələb edir.

Ölkə Prezidentinin qarşıya qoyduğu plan proqramlar, məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində; əhalinin rifahının yaxşılaşması üçün, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün bütün əlverişli işlər aparılır, həm sosial – iqtisadi, həm də bütün sahələr üzrə inkişaf və irəliləyişlər davam etməkdədir. Cəmiyyətin qarşısında duran ən kəskin problemlərdən biri də işsizlik, xüsusən də gənclər arasındakı işsizlik problemidir. Ümumilikdə götürüldükdə, işsizlik bazar iqtisadiyyatı şəraitində qaçılmaz bir sosial – iqtisadi hadisədir və bir çox alimlərin fikri ilə şərik olaraq qeyd edək ki, hətta işsizliyin olmasını cəmiyyət üçün müəyyən xeyirli tərəfləri də vardır. Gənclər arasında işsizlik çox ciddi məsələdir. Çünki gənclər əhalinin ən fəal, eyni zamanda ən həssas və istənilən dəyişikliyə tez reaksiya verən hissəsidir. Hazırda ölkə əhalisinin yarısından çoxunu uşaq, yeniyetmə və gənclər təşkil edir. Bu insanların ölkədaxili təhlükə mənbəyinə çevrilməsi üçün dövlət məsuliyyət daşıyır. Yüksək inkişaf üçün yalnız iqtisadi artım deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifahı mühüm amildir. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların sərvət və gəlirlərinin, o cümlədən əmək haqqlarının artırılaraq layiqli səviyyəsi təmin edilməli, əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uzlaşdırılmalıdır. Ölkənin bütün təbəqələri cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və dövlət onların qayğısına qalmalıdır. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi və aşağı işsizlik səviyyəsi, eləcə də yoxsul təbəqənin ehtiyaclarının qarşılanmasına yönələn ünvanlı yardımların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi vətəndaşların sosial müdafiəsinə əlavə imkanlar yaradır.

Beləliklə, rəqabət qabiliyyətinin inkişaf mərhələləri üzrə yeni təsnifatın, fərqli yanaşmanın formalaşmasına ehtiyac vardır. Yeni təsnifat öz tərkibində iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini tarixi zamandan kənarda belə araşdırma bilməli, onun cari və potensial imkanlarını öyrənməyi mümkün etməlidir. Yəni ki, yarım əsrlik inkişaf tarixi olan hər hansı bir Avropa ölkəsi ilə yeni formalaşan bazar iqtisadiyyatı olan ixtiyari bir MDB ölkəsini qarşı-qarşıya qoyaraq müqayisə etmək mümkün olmalıdır [9, s.136].

Milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində səmərəli rəqabət mühitinin formalaşdırılması məqsədilə “Rəqabətin inkişafı

və inhisarcılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasına dair 2023-2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Proqramı”nın layihəsi hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim olunub. Dövlət Xidməti tərəfindən “Ticarət fəaliyyəti haqqında” yeni Qanun layihəsinin üzərində işlərin aparıldığı da vurğulanıb. Qeyd olunub ki, bu qanun ölkə ərazisində ticarət fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını və bu sahədə sahibkarlıq subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyəcək, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bazara girişini asanlaşdıracaq, onların iri sahibkarlıq subyektləri qarşısında mənafeələrini təmin edəcək [6].

Ümumiyyətlə, Respublikada həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində əldə olunmuş makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ölkə vətəndaşının yaşayış səviyyəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlişini təmin etmişdir. Eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlişinə doğru istiqamətlənmiş, sosial sferanın inkişafını və sosial siyasətin qeyri istehsal sahələrin inkişafını təmin etməklə yanaşı, iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Bütün sahələrdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan məqsədyönlü islahatlar nəticəsində ölkədə mənzil-kommunal təsərrüfatı sahələrində istehlakçılara göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadi həyatı, onun əhalisinin istehlakı digər ölkələrdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı, sənaye məhsulları olmadan dolğun ödənilə bilməz.

Nəticədə regionların bir-biri ilə davamlı qarşılıqlı əlaqəsi sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir edir və sağlam rəqabət yaranır. Bunun üçün regionlararası və regiondaxili əlaqələr genişləndirilməli, rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafın nəliyyətləri əldə olunmalıdır. Respublikada həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar və rəqabət qabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf nəticəsində, əldə olunmuş makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ölkə vətəndaşının yaşayış səviyyəsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlişini təmin etmişdir. Eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlişinə doğru istiqamətlənmiş regionların tarazlılığının təmin olunmasında, sosial siyasət qeyri istehsal sahələrin inkişafını təmin etməklə yanaşı, rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Son dövrdə rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf yüksək səviyyədə nəliyyətlər qazanılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasını Prezidenti İlham Əliyev (2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
2. Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərlərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı (2019-2030). Bakı, 2019.
3. ARDSK. Azərbaycan Regonları.Yeni iş yerləri. Bakı, 2024, s.32-36.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
<https://justice.gov.az/documents/AZ/Konstitusiya.pdf>.
5. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı: - 2021.
<http://eqanun.az/framework/46813>.
6. Abbasbəyli Məmməd: “Rəqabət dayanıqlı inkişafının mühüm amilləri “Beynəlxalq EPK. Bakı-2023, İqtisadiyyat.com.

7. Bayramov V. "Həssas əhali qruplarının mənafeələrinə cavab verən sistemin qurulması prioritet vəzifədir". Bakı- Xalq qəzeti 2021

8. Məmmədov R.M: "Beynəlxalq iqtisadi Rəqabətqabiliyyəti və onu formalaşdıran amillər". Azərbaycanın Vergi jurnalı, səh-136.

9. Nəcəfli S.X. "Azərbaycan regionlarının tarazlı sosial-iqtisadi inkişafında sosial sferanın rolu" - Международная научно-практическая конференция «Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем» Россия: Москва, 2024, Ст.48-55, №2 (71). М., Изд.«Интернаука».

10. Nəcəfli S.X. "Azərbaycan regionlarında tarazlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sosial sferanın mövcud vəziyyəti" AMEA İqtisadiyyat İnstitutu "İqtisadi artım və ictimai rifah" №4, 2022, səh.67-73.

11. Наджафли С.Х. "Сбалансированное социально-экономическое развитие регионов Азербайджана". Материалы Международной научно-практической конференции «Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем». № 2(82).ст.105-.113. М., Изд. «Интернаука», Москва 2025.

*Vahabova Zəhra Fəxrəddin qızı,
müəllim,
Bakı Slavyan Universiteti
Email: zaxramammadova@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ DÖVLƏT QULLUĞUNUN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTİNDƏ ƏLDƏ EDİLƏN NƏİLİYYƏTLƏR

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi strategiyasında sosial siyasət prioritet təşkil edən məsələlərdən biridir. Qeyd edək ki, dövlət idarəçiliyinin müasir prioriteti və dövlət qulluğu texnologiyalarının formalaşdırılması məqsədi dayanıqlı və inklüziv cəmiyyətin formalaşması və saxlanması ilə şərtlənir.

Uğurlu dövlət qulluğu üçün kadr potensialının hazırlanması və eyni zamanda davamlı inklüziv inkişaf üçün əlverişli mühitin yaradılması sahəsində siyasət mütəxəssislərin peşəkar hazırlığından ictimai məlumatlılığa və könüllülərin səfərbərliyinə qədər bütün mərhələləri əhatə edən çoxməqsədli proqramdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə bu sahədə aparıcı təşkilat kimi müəyyən edilmişdir və göstərilən bütün istiqamətlər üzrə işlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafının səmərəli idarə olunması və orada inklüziv cəmiyyətin formalaşması resurslardan ən səmərəli istifadəyə töhfə verən innovativ texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutur. Bu prosesə kreativ yanaşma sinergetik, tamamlayıcı və kompensasiya edən texnologiyalara əsaslanan idarəetmə kompleksini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa və praktik olaraq tətbiq etməyə imkan vermişdir [2].

Peşəkar dövlət qulluğu sisteminin yaradılması islahatların aparılması üçün ən mühüm şərtidir. Bununla əlaqədar, respublikada "Dövlət qulluğu haqqında" Qanun işlənib hazırlanmış və 2000-ci il iyulun 21-də qəbul edilmiş, sonralar bu qanuna zəruri dəyişikliklər və əlavələr edilmiş, onların əsasında çoxsaylı normativ-hüquqi sənədlər qəbul

edilmişdir. Davamlı inkişaf proseslərinin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə demokratiyanın inkişafına və iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra məqsədyönlü sənədlər qəbul edilmişdir.

2003-cü ildən dövlət idarəetmə sistemlərinin müasirləşdirilməsinə və dövlət qulluğunun təşkilinə yönəlmiş islahatlara başlanılmışdır. Regionların inkişafı üzrə dövlət proqramları qəbul edilməyə başlanmış, müasir infrastruktur yaradılmış, investisiya və sahibkarlıq üçün stimullar təşviq edilmişdir.

Prezident tərəfindən imzalanmış Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dövlət proqramları, fərman və sərəncamlar ölkənin demokratikləşməsi prosesinin sürətləndirilməsinə mühüm təkan vermişdir. İnzibati islahatların normativ və institusional xarakterini təmin etmək məqsədilə 2009-cu il fevralın 6-da “Azərbaycan Respublikasında ədliyyənin inkişafına dair 2009–2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Bütün bunlar iqtisadi artıma və diversifikasiyaya öz töhfəsini bəxş etmişdir ki, bu da sosial sahədə tərəqqinin təmin edilməsi üçün baza olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” Konsepsiyası ölkənin intensiv inkişafının və davamlılığının təmin edilməsində mühüm mərhələ təşkil etmişdir [1]. Bu Konsepsiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, regionların balanslı inkişafı, informasiya cəmiyyətinə keçid, insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin yaradılması kimi məsələlər öz həllini tapmışdır.

Ən böyük əhəmiyyət kəsb edən dövlət proqramları sırasında milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Yol Xəritəsini (6 dekabr 2016-cı il), 2019–2025-ci illər üçün dövlət qulluğunun inkişafına dair strategiyanın (23 noyabr 2018-ci il) və qəbul edilmiş qərarların icrasına elektron nəzarət sisteminin yaradılmasına (2016-cı il 6 dekabr) dair proqramları qeyd etmək lazımdır. Bu və digər sənədlər dövlətin inkişaf proseslərinin idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il martın 17-də imzaladığı “Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasında Prezidentin fərman və sərəncamlarının icrasının elektron monitorinqi üçün yeni informasiya sistemi yaradılmışdır.

Azərbaycanın son illərdəki uğurlu və davamlı inkişafı Respublikada dövlət idarəçiliyinin mütərəqqi inkişafından, sosial reallıqda yaranan tendensiya və vaxtında proqnozlaşdırılmasından, zəruri qərarların qəbul edilməsindən və təxirəsalınmaz inzibati islahatların aparılmasından danışmağa əsas verir. Beləliklə, 2025-ci ilədək iqtisadi inkişafa dair Strateji Yol Xəritəsinin hədəf göstəricilərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: ÜDM-in artımı, yeni iş yerlərinin yaradılması, diversifikasiya və dövlət büdcəsinin xarici transfertlərdən asılılığının azaldılması [2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafı üzrə 2019–2025-ci illər üçün Strategiya”nın Tədbirlər Planında aidiyyəti dövlət qurumları tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlərin müəyyən edilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Strategiyanın əsas məqsədi bilik, bacarıq və müsbət şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə əsaslanan dövlət qulluqçuları korpusunu formalaşdırmaqla dövlət qulluğunda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının kadr potensialının inkişaf

etdirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasıdır [3].

Bu gün Azərbaycanda 1606 bələdiyyə mövcuddur. Hər bir bələdiyyədə üzvlərin sayı bələdiyyənin əhalisindən asılıdır və 5-19 nəfər arasında dəyişir. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi “Bələdiyyələrə seçkilərin keçirilməsi qaydaları haqqında”, “Bələdiyyələrin statusu haqqında” kimi bir sıra qanunlar əsasında həyata keçirilir.

Dövlət və bələdiyyə qulluğu sahəsində korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində böyük nəticələr əldə olunmuşdur və bu sahədə əldə olunan uğurlar kadr seçimi, maarifləndirmə işi, hüquqi və ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kimi problemə kompleks yanaşma ilə bağlıdır. Dövlət qulluğu vəzifələrinin icrası zamanı sui-istifadə hallarını praktiki olaraq aradan qaldıran yeni texnologiyaların tətbiqi olduqca məqsədəuyğun səciyyə daşıyır.

Ölkəmizdə elektron hökumətin formalaşması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Onun fəaliyyətinin hüquqi əsasını “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair 2010–2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2011-ci il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2011-ci il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2011-ci il tarixli Sərəncamı və “Bu sahədə dövlət orqanlarında elektron xidmətlərin göstərilməsinin təşkili və fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində digər tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı və digər normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Bu gün ölkədə elektron imzanın istifadəsi üzrə Milli Sertifikat Xidmətləri Mərkəzi yaradılıb, dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında informasiya mübadiləsinin təmin edən infrastruktur qurulub. Bunun sayəsində artıq bütün dövlət qurumları vətəndaşlara elektron xidmətlər göstərə bilər.

Hazırda elektron hökumət anlayışı yeni transformasiyalardan keçir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinə elektron hökumətin daha da inkişafı sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək və tənzimləmək vəzifəsi həvalə edilmişdir. Fərmanda nəzərdə tutulmuş əsas tədbirlərə aşağıdakılar daxildir: dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında rəqəmsal informasiya mübadiləsinin təşkili; dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması prosesinin daha da sürətləndirilməsi; səmərəli və effektiv elektron xidmətlərin yaradılması üzrə müxtəlif dövlət orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyası. Agentliyə “Dövlət informasiya ehtiyatlarının və sistemlərinin formalaşdırılması, həyata keçirilməsi, inteqrasiyası və arxivləşdirilməsi Qaydaları”nın və “Rəqəmsal hökumətə keçid üzrə Tədbirlər Planı”nın layihələrini hazırlamaq həvalə edilmişdir [4].

Sosial və humanitar məsələlərə ciddi diqqət, davamlı və inklüziv inkişaf sahəsində əldə olunan nailiyyətlər əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi əhali tərəfindən müsbət qiymətləndirilir ki, bu da vətəndaşların dövlət qulluğuna inamının yüksək olmasında özünü göstərir. Görünür ki, bu cür müqayisəli araşdırmaların aparılması, məlumat və təcrübə mübadiləsi ölkəmizdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin və dövlət qulluğunun təşkilinin daha da yüksəldilməsinə töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Alakbarov U.K. Sustainable inclusive development in the Republic of Azerbaijan and the countries of the former USSR: a comparative analysis. Public administration (Azerbaijan), 2020. No. 1 (69). P. 123–138.
3. Алакбаров У.К. Устойчивое инклюзивное развитие Азербайджана: значение кадрового потенциала. Государственная служба. 2019. Т. 21. № 5. С. 6–11.
4. Указ Президента № 1885 «О развитии электронного правительства и мерах по переходу к цифровому правительству» (14 марта 2018 г.).

*Ağayeva Minarə Elman qızı,
elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
Email: minara.aghayeva@gmail.com*

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARA ƏSASLANAN İSTEHSALIN İNKİŞAFINDA STANDARTLAŞDIRMANIN ROLU

Giriş

İqtisadiyyatın inkişafında innovasiya mühüm rol oynayır. Xüsusilə, texnologiyaların sürətli inkişafı və rəqabət mühitinin mürəkkəbləşməsi, istehsal sektorunun yenilənməsini və inkişafını zəruri edir. İnnovasiya – yeni ideyaların, məhsulların, xidmətlərin və ya proseslərin yaradılması və ya mövcud olanların təkmilləşdirilərək cəmiyyətə, bazarə və ya təşkilatə fayda verməsi prosesidir. Sadə dildə desək, innovasiya nəyisə yeni və ya daha yaxşı şəkildə etməkdir. İnnovasiya, təşkilatların bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə, yeni bazarlara daxil olmasına və müştəri ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verməsinə imkan tanıyır. İnnovativ texnologiyalar, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, məhsul keyfiyyətinin artırılması və əməliyyat xərclərinin azaldılması kimi sahələrdə mühüm təsir göstərir. Məsələn, sənaye 4.0 çərçivəsində rəqəmsal transformasiya, istehsalın çevikliyini və səmərəliliyini artırır. McKinsey şirkətinin araşdırmalarına görə, innovasiya ilə məşğul olan şirkətlər, məşğul olmayanlara nisbətən iqtisadi mənfəət baxımından 2,4 dəfə daha yüksək nəticələr əldə edirlər. Bu kontekstdə, innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın stimullaşdırılması, iqtisadi artımın və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən biridir.

İnnovativ texnologiyaların istehsalda rolu və ölkələrin innovasiyaları təşviq mexanizmləri. İnnovativ texnologiyalar istehsalda məhsuldarlığı və çevikliyi artırmaqla yanaşı, yeni məhsul və xidmətlərin meydana gəlməsinə də şərait yaradır. *Rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma, süni intellekt və “ağıllı istehsal” kimi anlayışlar artıq istehsal*

sektorunun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir [11]. Bu texnologiyalar məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, istehsal müddətində resursların daha səmərəli istifadəsini də təmin edir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi yalnız texniki resurslarla deyil, həm də ixtisaslı insan kapitalı ilə mümkündür. İstehsal müəssisələri, universitetlər və elmi-tədqiqat institutları arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə peşəkar təlim proqramları və texniki təhsilin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Məsələn, *Almaniyada “dualist təhsil sistemi” vasitəsilə tələbələr həm nəzəri, həm də praktik biliklər əldə edərək sənayenin tələblərinə uyğun yetişdirilirlər* [6].

Müasir dövrdə innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal modelləri iqtisadi artım, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dayanıqlı inkişaf üçün əsas meyarlar kimi qəbul olunur. Yan & Wanga görə, belə şəraitdə *dövlətlərin və özəl sektorun bu sahənin inkişafını stimullaşdırmaq üçün atdığı addımlar strateji əhəmiyyət daşıyır*.

İnnovativ istehsalın inkişafı üçün dövlətlərin həyata keçirdiyi stimullaşdırıcı siyasətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Çin, Qazaxıstan, Rusiya kimi ölkələr innovasiyaların təşviq olunması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçiriblər. Məsələn, Çin hökumətinin “Made in China 2025” çərçivəsində elmi-tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyətləri dəstəklənmiş, yüksək texnologiyalı sahələrə investisiya təşviq edilmişdir. Rusiya və Qazaxıstanda isə yüksək texnologiyalı istehsal sahələrinin inkişafı üçün xüsusi iqtisadi zonalar yaradılmışdır [10]. Azərbaycanda da bu sahədə sənaye parklarının və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində addımlar atılıb. “Milli İqtisadiyyat və İqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri”ndə innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması əsas prioritetlər sırasındadır. “Elm və texnologiyalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin təşkili və texnologiyaların kommersiyalaşdırılması sahəsində hüquqi bazanı müəyyənləşdirir. Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi startaplara, texnoloji layihələrə və innovativ məhsulların hazırlanmasına texniki və maliyyə dəstəyi verir. Agentlik həmçinin “startup” şəhadətnaməsi verir ki, bu da vergi güzəştləri imkanı yaradır. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi rəqəmsallaşma strategiyasını icra edir və texnoloji infrastrukturaya dəstək göstərir. Elm və Təhsil Nazirliyi elmi innovasiyaların və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi ilə məşğuldur. Dövlət sifarişi əsasında müxtəlif texnologiyaların inkişafını dəstəkləyir. İNNOLAND İnkubasiya və Akselerasiya Mərkəzi Startaplar üçün mentorluq, təlimlər və investor çıxışları təmin edir. Yüksək Texnologiyalar Parkında (YTP) innovasiya yönümlü şirkətlər üçün vergi və gömrük güzəştləri təqdim edilir. Bu texnoparkda fəaliyyət göstərən rezidentlər xüsusi güzəşt rejimindən faydalanırlar.

İnnovativ istehsalın inkişafı üçün texnoloji infrastrukturun möhkəmləndirilməsi vacibdir. Texnoparklar, innovasiya klasterləri və startap inkubatorları yeni ideyaların real məhsullara çevrilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, regional integrasiya və beynəlxalq ticarət sazişləri də innovativ texnologiyaların daha sürətli yayılmasını təmin edir.

İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafı kompleks və çoxşaxəli bir prosesdir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlət dəstəyi, insan kapitalının gücləndirilməsi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq vacib şərtlərdir.

Standartlaşdırmanın innovasiyaların qəbulu prosesinə təsiri. Standartlar texnologiyaların daha sürətli və geniş miqyasda yayılmasına şərait yaradır. Bu, xüsusilə yeni texnologiyaların bazara çıxışı mərhələsində riskləri azaltmaqla onların qəbulunu asanlaşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, *açıq texnologiya standartları müəssisələr arasında bilik paylaşımını artırmaqla texnoloji yeniliklərin yayılmasını sürətləndirir* [3].

Standartlara uyğun məhsullar beynəlxalq bazarlarda daha asan qəbul edilir. Bu isə innovativ məhsul istehsal edən müəssisələrin qlobal bazarlara çıxışını asanlaşdırır [2]. Beləliklə, standartlaşdırma ixrac potensialını artırır və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaradır.

Lakin standartların biznes mühitinə təsiri təkcə müsbət deyil, həm də maneə xarakterli də ola bilər. Bu əsasən icbari dövlət standartlarının tətbiqi zamanı yaranır. Belə ki, standartlar əsasən mövcud texnologiyalar üzərində qurulduğundan, onların tətbiqi yeni və radikal texnoloji dəyişikliklərin qarşısını ala bilər. *Texnoloji trayektoriyaları standartlarla çərçivələndirmək radikal yeniliklərin inkişafını əngəlləyə bilər, çünki müəssisələr mövcud çərçivəyə uyğun fəaliyyət göstərməyə məcbur olurlar* [4].

Xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün standartlara uyğunlaşma prosesi həm maliyyə, həm də vaxt baxımından böyük yük ola bilər. Bu müəssisələr üçün texniki tələblərə cavab vermək məqsədilə tələb olunan *əlavə təlim, sertifikatlaşdırma və texnoloji yenidənqurma yüksək xərclərlə müşayiət oluna bilər* [8].

Bəzi hallarda standartlar bazar iştirakçılarının eyni növ məhsullar təqdim etməsinə səbəb olur. Bu isə fərqləndirməni və məhsul müxtəlifliyini azalda bilər. *Rəqabət strategiyasında standartların təsiri bir tərəfdən effektivlik gətirsə də, digər tərəfdən innovativ təcrübələrin sərbəst inkişafına mane ola bilər* [1].

Azərbaycanda dövlət standartlaşdırmasının müəssisələrin innovativliyinə təsirinə təhlili. Tədqiqat çərçivəsində dövlət standartlarının tətbiqi, bu mövzuda sahibkarların fikirləri və bu standartların biznes mühitinə necə təsir etdiyi haqqında ümumi mənzərəni görmək üçün işçilərinin ümumi sayı 5480 nəfər olan 50 sahibkarlıq subyekti ilə sorğu keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edən sahibkarların 46%-i kiçik, 44%-i orta, 10%-i isə böyük müəssisələrdən olmuşdur. Qeyd edək ki, sorğuda sahibkarların hər birinə hər suala bir neçə cavab seçmək imkanı verilmişdir. Bu hər bir suala daha ətraflı və dolğun cavab tapmaqdan ötrü idi. Standartlaşdırmanın müəssisələrin innovativliyinə nə dərəcədə təsir etdiyini öyrənmək üçün sahibkarlardan müəssisələrinin nə dərəcədə innovativ olduğunu soruşanda bu suala sahibkarların 30%-i *“innovativ müəssisə olmasaq belə innovativliyi hədəfləmişik”,* 26%-i *“ənənəvi texnologiyalardan istifadə edirik”,* 22%-i *“dünyanın ən qabaqcıl texnologiyalarından (iş metodlarından) istifadə edirik”,* 16%-i *“ölkənin ən innovativ müəssisələrindən”* qeyd etdi, 6%-i isə cavab verməkdə çətinlik çəkdi. Bu sonrakı mərhələdə standartların onların innovativliyinə necə təsir etdiyini yeni hansı müəssisələrdə stimullaşdırıcı hansı müəssisələrdə isə məhdudlaşdırıcı təsiri olduğunu araşdırmaqdan ötrü idi.

“Standartlar biznesinizin innovasiya və yaradıcılıq potensialına necə təsir edib?” sualına cavab olaraq 18% sahibkar *“innovasiya və yaradıcılıq potensialını məhdudlaşdırdı”,* 12% sahibkar *“yeni ideyaların həyata keçirilməsinə mane oldu”,* 24% sahibkar *“innovasiya və yaradıcılıq potensialını artırdı”,* 30% sahibkar *“heç bir təsiri olmadı”,*

16% sahibkar isə *“cavab verməkdə çətinlik çəkirəm”* qeyd etdilər.

Əslində isə standartlarla innovasiya arasındakı əlaqə çoxşaxəli və qarışıqdır. Standartların innovasiya və yaradıcılıq potensialına təsirsiz olması mümkün deyil. Müsbət yaxud mənfi formada mütləq ki, təsir olmalıdır. Belə ki, standartların innovasiyaya təsirləri *birbaşa olduqda bəzən təşviqedicidir, bəzən isə məhdudlaşdırıcı təsir göstərə bilər* [9]. Bununla belə, standartların innovasiyaya dolayı təsirləri *ümumilikdə müsbətdir və iqtisadi mühitdə yarada biləcəyi müsbət dəyişikliklər ilə innovasiyanı təşviq edə bilər* [9,7]. Standartlar biliyin (informasiyanın) ötürülməsini asanlaşdırır, əməliyyat xərclərini azaldır və şəbəkə (network) effektini təşviq edə bilər [7]. Digər tərəfdən isə icbari standartlar sərt və ətraflı olduqda bu, bizneslərin yeni ideyaları və yaradıcı həlləri qəbul etmələrini çətinləşdirə bilər. *Sərt qaydalar innovativ dizaynların və radikal ideyaların inkişafına mane ola bilər* [5].

Bu səbəbdən düşünürük ki, bu suala *“heç bir təsiri olmadı”* cavabını verən sahibkarlar əslində cavab verməkdə çətinlik çəkdiyi üçün bu formada sualdan yayınıblar.

Standartların innovasiya və yaradıcılıq potensialını artırdığını qeyd edən sahibkarların 33,3%-i *“ənənəvi texnologiyalardan istifadə edirik”*, 33,3%-i *“innovativ müəssisə olmasaq belə, innovativliyi hədəfləmişik”*, 25%-i *“ölkənin ən innovativ müəssisələrindən”*, 8,3%-i isə *“dünyanın ən qabaqcıl texnologiyalarından (iş metodlarından) istifadə edirik”* deyən sahibkarlar idi.

Standartların innovasiya və yaradıcılıq potensialını məhdudlaşdırdığını vurğulayan sahibkarların 66,6%-i *“dünyanın ən qabaqcıl texnologiyalarından (iş metodlarından) istifadə edirik”*, 11,2%-i *“ölkənin ən innovativ müəssisələrindən”*, 22,2%-i isə *“ənənəvi texnologiyalardan istifadə edirik”* qeyd edən sahibkarlar oldu.

Standartların innovasiya və yaradıcılıq potensialına heç bir təsirinə olmadığını qeyd edən sahibkarların 33,3%-i *“ənənəvi texnologiyalardan istifadə edirik”*, 26,6%-i *“innovativ müəssisə olmasaq belə, innovativliyi hədəfləmişik”* deyən sahibkarlıq subyektləri oldu.

Bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkən sahibkarların 62,5%-i də məhz *“innovativ müəssisə olmasaq belə, innovativliyi hədəfləmişik”* deyənlər idi.

Bu suala verilən cavabların təhlili və qiymətləndirilməsindən o qənaətə gəlmək olur ki, icbari standartlar hazırkı durumda ənənəvi texnologiyalardan istifadə edən müəssisələr üçün daha üstün (inkişaf etmiş) qayda və normalar tələb etdiyindən onları yeniliyə təşviq edir və innovasiyaların inkişafı cəhətdən stimullaşdırıcı təsir göstərir. Bu hal artıq innovativlik cəhətdən öz mövqeyini tutmuş müəssisələr üçün isə onları məhdudlaşdıracaq (özlərinin bu standartların üstündə kriteriyalara sahib olduqları üçün) qayda və normalara çevrilir və bariyer rolunu oynayır. Yəni innovativ və qabaqcıl texnologiyalı müəssisələr üçün icbari standartlar məhdudlaşdırıcı təsir göstərir.

Sorğu zamanı icbari standartların tətbiqinin sahibkarların bizneslərinə necə təsir etdiyini soruşanda 20% *“sahibkar məhsul (və ya xidmət) çeşidində azalma oldu”*, 28%-i *“yeni məhsulun təkmilləşmə prosesində gecikmə oldu”*, 26%-i *“heç bir təsiri olmadı”*, 26%-i isə cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini qeyd etdi.

Sahibkarların 38%-i icbari standartların onların biznes fəaliyyətlərində əməliyyat səmərəliliyini artırdığını, 10%-i iş proseslərində lazımsız mürəkkəbliklərin yarandığını,

16%-i iş prosesində pozulmalar olduğunu, 18%-i əməliyyat səmərəliliyinə heç bir təsirin olmadığını, 18%-i də cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini vurğuladı.

Standartların müəssisələrin biznes fəaliyyətlərində əməliyyat səmərəliliyini bir çox yolla və müxtəlif formada artırmağa onlara kömək edə bilər. Bu standartlar müəssisələri müəyyən qayda və normalara riayət etməyə məcbur edir ki, bu da əməliyyatların sistemləşdirilməsini və optimallaşdırılmasını təmin edir. Məsələn, proses standartları iş prosesində xətalara minimuma endirməyə, keyfiyyət standartları məhsul və xidmətin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Digər tərəfdən isə bu özü ilə əlavə yüklər də gətirir.

Bu suala verilən cavabların təhlili və qiymətləndirilməsindən aydın olur ki, icbari standartların biznes fəaliyyətində əməliyyat səmərəliliyini artırmasını qeyd edən sahibkarların 89,4%-i bu standartların tətbiqi zamanı “uyğunlaşma xərcləri artıq yük yaratdı” dedi. Ümumilikdə isə standartlara uyğunlaşma prosesində qarşılaşdığı problemlərin içində “məliyyə xərcləri”ni vurğulayan sahibkarların 94% -i məhz KOB-dan olan sahibkarlar idi.

Nəticə

Sorğunun nəticələri onu deməyə əsas verir ki, standartlaşdırmanın müəssisələrin innovasiyaları qəbul etmə prosesinə təsiri təkcə texniki deyil, həm də institusional mühitdən asılıdır. Müsbət təsiri təmin etmək üçün standartların hazırlanması prosesinə müxtəlif maraqlı tərəflərin – dövlət, sənaye və institutların – daxil olması vacibdir. Əks halda, standartlar yalnız texnoloji konservatizmi təşviq edə bilər. İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın formalaşmasında standartlaşdırmanın rolu çoxşaxəlidir. O, həm texnologiyanın yayılmasını sürətləndirə və keyfiyyətə zəmanət verə bilər, həm də radikal innovasiyaların qarşısını ala və uyğunlaşma xərclərini artıraraq bəzi müəssisələr üçün maneə ola bilər. Bu hal xüsusilə KOB-lar üçün keçərlidir. Bu səbəbdən, standartlaşdırmanın tətbiqində balanslı və çevik yanaşmaların seçilməsi vacibdir. Elmi əsaslandırılmış, açıq və inklüziv standartlaşdırma mexanizmləri isə innovativ istehsal sistemlərinin inkişafına real töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Blind K. (2004). The Economics of Standards: Theory, Evidence, Policy. Edward Elgar Publishing.
2. Blind K., Gauch S. (2009). Research and standardization in nanotechnology: evidence from Germany. The Journal of Technology Transfer, 34(3), 320–342.
3. de Vries H. J. (2006). IT standards typology. International Journal of IT Standards and Standardization Research, 4(2), 61–74.
4. Dosi G. (1982). Technological paradigms and technological trajectories. Research Policy, 11(3), 147–162. <https://doi.org/10.2139/SSRN.2566158>
5. Kunz R. (2017). Financial challenges of regulatory compliance in Europe. European Journal of Business, 8(2), 56-72.
6. Mingaleva Z. (2018). Stimulating the creation of new production technologies

as a factor of technological modernization. PEOPLE: International Journal of Social Sciences, 42, 858–874. <https://doi.org/10.20319/pijss.2018.42.858874>

7. Riillo Cesare Antonio Fabio. “Standards and Innovation: What Relationships? A Literature Review.” (2009).

8. Swann G. M. P. (2010). International Standards and Trade: A Review of the Empirical Literature. OECD Trade Policy Working Papers, No. 97.

9. Swann, G. M. Peter and Ray Lambert. “Standards and innovation: a brief survey of empirical evidence and transmission mechanisms.” (2017).

10. Uspaeva M.G., Tronin S.A., Abramov R.A., Potanina Y.M. (2022). Development of organizational and economic mechanism of functioning high-tech enterprises in the introduction of digital technologies. International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology, 12(1), 131-136. <https://doi.org/10.18517/ijaseit.12.1.9988>

11. Wu Y., Chang X., Li J., Wei W., Shang Y. (2024). The influence of technological innovation on high-quality development of China's manufacturing industry. ICSSD 2024 Proceedings. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-459-4_86

*Cəfərova Mətanət Yunus qızı,
elmi işçi,*

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu*

Email: jafarova13@gmail.com

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA SUVERENLİK: NƏİLİYYƏTLƏR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Elm və təhsil cəmiyyətin inkişafının əsas dayaqlarından biridir. Dövlət büdcəsindən bu sahələrə ayrılan vəsaitin məqsədyönlü və səmərəli istifadəsi ölkənin iqtisadi artımına, innovasiya potensialına və insan kapitalının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, Azərbaycan kimi inkişaf edən ölkələr üçün elm və təhsil xərclərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi mühüm vəzifələrdən biridir.

Elm və təhsil xərclərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

– Keyfiyyət və nəticə əsaslı yanaşma: təhsilə ayrılan vəsaitin məzmun və nəticə baxımından hansı dərəcədə təsirli olduğu qiymətləndirilməlidir. Bu, məzunların məşğulluq səviyyəsi, elmi tədqiqatların praktiki tətbiqi və innovativ layihələrin uğur nisbəti ilə ölçülə bilər.

– Şəffaflıq və hesabatlılıq: Təhsil və elm sektoruna ayrılan büdcənin necə xərcləndiyi barədə ictimai hesabatlılığın artırılması korrupsiya risklərini azalda və resursların daha düzgün bölgüsünü təmin edə bilər.

– İnfrastruktur və insan kapitalına investisiya: Maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi və müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi təhsilin keyfiyyətə

tini artırmaq üçün əsas faktorlardandır.

– Təhsil Azərbaycanın sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Respublikamızda təhsil xərclərinin həcmi və dövlətin təhsil siyasəti, əslində, sosial siyasətin tərkib hissəsidir. Ona görə də bu sahənin beynəlxalq təcrübə əsasında daim yenilənməsi təhsil sektorunda davamlı islahatlar aparılmasını zəruri edir.

Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası bu sahədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında və dünya standartlarına uyğun təhsil modelinin formalaşmasında mühüm addımlardan biridir. Təhsil Strategiyasında deyilir: “Təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməli və təhsil sistemində rəqabət mühitinin inkişafını dəstəkləməlidir”.¹ Bunun üçün təhsilin bütün pillələrində adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinin tətbiqi, səriştəyə və fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanan əməyin ödənişi sisteminin yaradılması, maliyyələşdirmənin tədrisin keyfiyyət nəticələrinə görə müəyyən edilməsi məqsəddəuyğundur.

Son illər Azərbaycan dövləti sosial-iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə nail olub. Enerji sektorunda müstəqilliyin qorunması və qeyri-neft sektorunun şəffaflığının artırılması iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına imkan yaradıb. Xüsusilə dövlətin strateji nəzarət mexanizmləri iqtisadiyyatın çevik idarə edilməsinə şərait yaradıb.

Azərbaycanda iqtisadi artımı təmin edən amillər arasında dövlətin sahibkarlığa verdiyi dəstək, sosial rifah proqramları və beynəlxalq iqtisadi işbirlik siyasətləri yer alır. Məhz bu istiqamətlər sosial bütövlüyünü qorumaqla böyük iqtisadi nailiyyətlərin qazanılmasına imkan verib.

Son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar təhsil sektoruna da öz müsbət təsirini göstərüb, dövlətimizin başçısı tərəfindən təhsilin inkişafı sahəsində mühüm strategiya və proqramlar qəbul edilib. Həmin strategiya və proqramlar çərçivəsində son illərdə dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər əhəmiyyətli şəkildə artıb. Son 10 ildə təhsil xərcləri 3 dəfə, son 5 ildə isə təxminən 60 faiz artıb.

2025-ci ildə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı isə 3.8 faiz, dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində payı isə 12% təşkil edəcək. 2025-ci ilin dövlət büdcəsində təhsil bölməsi üzrə 4.94 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. Bu, ötən ilin təsdiq edilmiş təhsil büdcəsi ilə müqayisədə təxminən 8.5% artım deməkdir.

2024-cü ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına yeni məktəblərin tikintisi və əsaslı təmiri işləri həyata keçirilib. 57 təhsil müəssisəsində tikinti-quraşdırma işləri aparılıb, 21 təhsil müəssisəsinin təmir-tikintisi başa çatdırılıb, 9 müəssisədə isə son tamamlanma işləri aparılır, eyni zamanda 27 (22 ümumi təhsil) təhsil müəssisəsinin təmir-tikintisinin 2025-ci ildə başa çatması planlaşdırılır.

Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramına uyğun olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 960 şagird yerlik Şuşa şəhər 1 nömrəli, 132 şagird yerlik Xocalı şəhəri 1 nömrəli, 624 şagird yerlik Xankəndi şəhər 4 nömrəli, 132 şagird yerlik Laçın rayonu Sus kənd məktəbi, 960 şagird yerlik Cəbrayıl şəhərində akademik Mehdi Mehdiyadə adına tam orta məktəbi, 460 şagird yerlik Xocalı rayonu Ballica kənd məktəbi olmaqla ümumilikdə 6 məktəb istifadəyə verilib və fəaliyyətə başlayıb. Əvvəlki illərdə isə 960

¹ “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”. 24 oktyabr 2013-cü il.

şagird yerlik Füzuli şəhər 1 nömrəli, 510 şagird yerlik Laçın şəhər 2 nömrəli və 176 şagird yerlik Laçın rayonu Zabux kənd, 144 şagird yerlik Ağdərə rayonu Talış kənd və 360 şagird yerlik Zəngilan rayonu Ağalı kənd tam orta məktəbləri istifadəyə verilib.

Bununla yanaşı, 50 yerlik Laçın rayonu Sus kənd körpələr evi-uşaq bağçası, 40 yerlik Xocalı rayonu 1 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçası, 80 yerlik Xankəndi şəhər körpələr evi-uşaq bağçası olmaqla 3 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi də istifadəyə verilib. Daha 3 məktəbin və 2 uşaq bağçasının istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. 2 məktəbin və 3 uşaq bağçasının tikintisi isə davam edir.

Hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 11 ümumi təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Həmin təhsil müəssisələrində 2 minə yaxın şagird (məktəbəhazırlıqla birlikdə) təhsil alır, 270-dən çox təhsilverən çalışır. Ümumi təhsil müəssisələri ilə yanaşı cari tədris ilindən Xankəndidə Qarabağ Universiteti də fəaliyyətə başlayıb.¹

Son illərdə bir çox ölkə milli iqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün dövlət idarəetmə mexanizmlərini modernləşdirib, milli resurslardan istifadəni optimallaşdırıb və strateji sektorlarda innovativ yanaşmaları tətbiq edib.

1. Milli iqtisadi siyasətin formalaşdırılması – Dövlətlər milli iqtisadi strategiyalar hazırlamaqla qlobal iqtisadi şəraitdə öz fəaliyyət istiqamətlərini müəyən edib.

2. Elm və təhsil sahəsinin maliyyələşdirilməsi – Sosial-iqtisadi inkişafın əsas elementlərindən biri də elmi araşdırmalar və təhsilin maliyyələşdirilməsidir. Dövlət bu sahəyə ayırdığı resursları artıraraq gələcək iqtisadiyyata sərmayə qoyur.

3. Alternativ maliyyələşdirmə mexanizmlərinin istifadəsi – Adambaşına maliyyələşdirmə, vəsaitlərin optimal bölgüsü kimi yeni yanaşmalar tətbiq edilir.

4. Rəqəmsal texnologiyalar və innovativ iqtisadiyyat – Sünili intellekt, avtomatlaşdırma və blokçeyn texnologiyaları qlobal bazarlarda ölkələrin rəqabətqabiliyyətini artırır.

Buna baxmayaraq, milli iqtisadi suverenliyin qorunmasına mane ola biləcək bir sıra çağırışlar mövcuddur:

1. Qloballaşma və xarici asılılıq – Beynəlxalq bazarlarda artan qloballaşma yerli iqtisadiyyatları xarici investisiyalar və transmilli korporasiyaların təsiri altına salır.

2. Dövlət xərclərinin idarə olunması – Maliyyə resurslarının səmərəsiz istifadəsi iqtisadi böyüməni tormozlaya bilər.

3. Bilik iqtisadiyyatına keçid – Elm və təhsil sahələrində yetərincə investisiya qoyulmadıqda, ölkə beynəlxalq rəqabətdə geridə qala bilər.

4. Sosial işğılandırma probleminin mövcudluğu – Regionlar arasındakı sosial bölünmənin artması iqtisadi böyüməni qeyri-bərabər edir.

Bununla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişafda suverenliyi qorumaq bir çox çağırışlarla qarşı-qarşıya qalır. Qlobal bazarlardakı qeyri-sabitlik, iqtisadi sanksiyalar və beynəlxalq işbirliklərdən irəli gələn asılılıq sosial-iqtisadi suverenliyə təsir edən əsas amillərdir. Həmçinin, işğal altından azad edilmiş torpaqların bərpası və regionda dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması mühüm çağırışlar arasındadır.

Sosial-iqtisadi inkişafın mühüm elementlərindən biri də elm və təhsil sektorunun gücləndirilməsidir. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması üçün yüksək ixti-

¹ <https://www.muallim.edu.az/news/6784bf59ca9d2584a0a0a64f>

saslı kadrların hazırlanması və təhsil xərclərinin səmərəli idarə olunması vacibdir. Azərbaycan hökuməti son illərdə təhsil sahəsində islahatlar apararaq, müasir texnologiyaların tədris prosesinə integrasiyasına xüsusi önəm vermişdir.

Elm və təhsil sektoruna investisiyaların artırılması, elmi tədqiqatların dəstəklənməsi və universitet-sənaye əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi iqtisadi rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə kömək edəcək. Bununla yanaşı, texniki-peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığının həyata keçirilməsi uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı inkişafı təmin edə bilər.

Gələcəkdə rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi sistem yaratmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə addımlar atılmalıdır:

1. **Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi** – Xüsusilə, təhsil və innovasiya sektorlarını özəl investisiyalarla maliyyələndirmək.

2. **Texnologiya və innovasiya sahələrinə investisiyaların artırılması** – Rəqəmsal infrastrukturun modernləşdirilməsi.

3. **Regional iqtisadi böyüməni tarazlı saxlamaq** – Az inkişaf etmiş bölgələrdə iqtisadiyyata daha çox sərmayə qoymaq.

4. **Sosial-iqtisadi strategiyaların davam etdirilərək işğal olunmuş ərazilərdə qurulması** – Dayanaqlı böyümə üçün özəl sektorun cəlb edilməsi.

Nəticə

Milli iqtisadi suverenliyi qorumaq və rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi model yaratmaq ölkənin gələcəkdəki dayanaqlı inkişafını şərtləndirir. Görüləcək strategiyalar bu prosədə mühüm rol oynayacaq.

Gələcəkdə sosial-iqtisadi inkişafda suverenliyin təmin edilməsi üçün innovativ iqtisadi modellərin yaradılması və yerli istehsal sahələrinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdəndir. Azərbaycanın iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artması üçün beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artırmaq və dövlət idarəetmə sisteminin möhkəmləndirilməsi zəruridir.

Bundan əlavə, təhsil sisteminin daha da modernləşdirilməsi, ali məktəblərin və tədqiqat institutlarının beynəlxalq səviyyədə tanınması, eləcə də elmi araşdırmaların ölkə iqtisadiyyatına effektiv tətbiqi sosial-iqtisadi suverenliyin əsas dayaqlarından biri olacaqdır.

Nəticə etibarı ilə, sosial-iqtisadi inkişafda suverenliyin qorunması uzunmüddətli strategiyalara söykənərək, milli iqtisadiyyatın sütunlarını dəstəkləməklə mümkün olacaqdır. Beləliklə, Azərbaycanın məqsədyönlü iqtisadi strategiyaları və islahatları sayəsində sosial-iqtisadi suverenliyin daha da gücləndirilməsi əhəmiyyətli olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”. 24 oktyabr 2013-cü il.

2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası.

3. <https://www.muallim.edu.az/news/6784bf59ca9d2584a0a0a64f>

*Məmmədov Firudin Mehdi oğlu,
müəllim,
Azərbaycan Universiteti,
Email: firudin.mammadov@au.edu.az*

İNNOVATİV MALİYYƏ STRATEGİYALARI: MÜASİR DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir dövrdə texnoloji tərəqqi, qloballaşma və cəmiyyətin dəyişən tələbləri şəraitində maliyyə sektoru dərin transformasiya dövrünü yaşayır. Bu transformasiyanın əsas amili innovasiyalardır. Maliyyə sahəsində innovasiyalar sadəcə yeni texnologiyaların tətbiqindən ibarət deyil, həm də maliyyə əməliyyatlarının effektivliyini, əlçatanlığını və dayanıqlığını artırmaq üçün əsaslı yeni məhsulların, xidmətlərin, proseslərin, biznes-modellərin və institusional mexanizmlərin hazırlanmasıdır. İnnovativ maliyyə strategiyaları - bu yeniliklərin yaradılması və istifadəsinə yönəlmiş uzunmüddətli fəaliyyət planıdır ki, bu da rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi, fəaliyyətin optimallaşdırılması və dinamik xarici mühitə uyğunlaşmanı təmin edir. Buraya həm özünəməxsus həllərin hazırlanması, həm də qabaqcıl dünya təcrübələrinin adaptasiyası daxildir.

Bu məqalənin məqsədi innovativ maliyyə strategiyalarının mahiyyətini nəzərdən keçirmək, aktual tendensiyaları və onların dünya təcrübəsində həyata keçirilməsi nümunələrini təhlil etmək, həmçinin müxtəlif iqtisadi subyektlər üçün onların tətbiqinin əsas istiqamətlərini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir.

İnnovativ maliyyə strategiyalarının müasir dünyada araşdırılmasının aktuallığı bir sıra bir-biri ilə bağlı amillərlə şərtlənir:

1. Qloballaşma və rəqabətin artması: maliyyə bazarları getdikcə daha çox bir-biri ilə bağlı olur, ənənəvi maliyyə institutları, texnoloji şirkətlər (FinTech) və yeni iştirakçılar arasında rəqabət davamlı şəkildə artır. Bu şəraitdə innovasiya qabiliyyəti həyat və uğur üçün əsas amil olur.

2. Rəqəmsal transformasiya: rəqəmsal texnologiyaların həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi müştərilərin gözləntilərini köklü şəkildə dəyişir. Müştərilər daha sürətli, rahat, fərdiləşdirilmiş və əlçatan maliyyə xidmətləri tələb edirlər. Rəqəmsallaşmaya əsaslanan İMS bu tələbləri ödəməyə imkan verir.

3. Texnoloji tərəqqi: süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi (ML), blokçeyn, bulud hesablama və böyük məlumat (Big Data) kimi texnologiyaların inkişafı yeni maliyyə məhsullarının yaradılması, proseslərin avtomatlaşdırılması, proqnozlaşdırma dəqiqliyinin artırılması və risklərin idarə olunması üçün misilsiz imkanlar açır.

4. Effektivliyin artırılması zərurəti: marjinallığa təzyiq və əməliyyat xərclərinin artması şəraitində maliyyə təşkilatları və real sektor şirkətləri fəaliyyətlərini optimallaşdırma yolları axtarır. İnnovativ strategiyalar gündəlik əməliyyatları avtomatlaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir.

5. Risklərin idarə olunması: yeni növ risklərin (kiber təhdidlər, yeni texnologiyalarla bağlı tənzimləyici risklər) ortaya çıxması onların müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün innovativ yanaşmaların işlənilməsinə tələb edir.

Beləliklə, innovativ maliyyə strategiyalarının araşdırılması və tətbiqi sadəcə dəbdə olan

bir trend deyil, müasir iqtisadiyyatın çağırışlarına uyğunlaşma, dayanıqlı inkişaf və rəqabət-qabiliyyətliyin təmin edilməsi üçün vacib bir zərurətdir. Qabaqcıl dünya təcrübəsinin analizi ən perspektivli istiqamətləri müəyyən etməyə və yeniliklərin tətbiqindəki səhvlərdən yayınmağa imkan verir.

Innovativ maliyyə strategiyalarının ətraflı anlamaq üçün innovasiya nəzəriyyələrinin əsaslarına və onların maliyyə sektorundakı özəlliklərinə müraciət etmək lazımdır.

Innovasiya nəzəriyyəsinə əsas töhfəni Yozef Şumpeter vermişdir. O, innovasiyaları “yaradıcı məhvetmə” prosesi vasitəsilə iqtisadi inkişafın mühərriki kimi nəzərdən keçirmişdir. Bu prosesdə yeni məhsullar, texnologiyalar və ya təşkilati formalar köhnəmişləri əvəz edir. Şumpeter sahibkarın innovasiya prosesinin əsas agentini rolunu vurğulayıb, hansı ki, yeni imkanları görmək və həyata keçirmək bacarığına malikdir. O, beş növ innovasiyanı ayırır: yeni məhsulun yaradılması, yeni istehsal metodunun tətbiqi, yeni satış bazarının mənimlənilməsi, xammal və ya yarımfabrikatlar üçün yeni mənbənin əldə edilməsi, təşkilati dəyişikliklərin (məsələn, monopoliyanın yaradılması və ya başqasının fəaliyyətinin pozulması) həyata keçirilməsi.

Maliyyə sahəsinə tətbiq edildikdə, innovasiyalar “yeni maliyyə məhsulları və xidmətlərinin, texnologiyaların və institutların yaradılması və tətbiq edilməsi prosesi” kimi ifadə olunur (C. Lerner və P. Tyufano-nun tərifləri). B.A. Rayzberqin müasir iqtisadi lüğətində isə belə bir tərif verilir: “Maliyyə innovasiyası - müasir texniki və informasiya vasitələri, kompüterlər, internetdən istifadə etməklə maliyyə institutları tərəfindən işlənilib hazırlanmış yeni maliyyə məhsulları və proseslərdir. Bu proseslərə pul köçürmələri, kreditlərin verilməsi və alınması daxildir.”

Beləliklə, “maliyyə innovasiyaları” termini müxtəlif kontekstlərdə maliyyə bazarlarına təsir edən geniş dəyişiklikləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Dar mənada, bu termin yalnız yeni maliyyə alətlərinin tətbiqinə aid edilə bilər. Daha geniş mənada isə, maliyyə bazarlarının strukturu və dərinliyindəki dəyişiklikləri, maliyyə institutlarının rolu və miqyasını, eləcə də maliyyə xidmətlərinin təqdim olunma metodlarını əhatə edə bilər. Maliyyə innovasiyasının əsas xüsusiyyətləri onun yenilik (şirkət, sektor və ya bazar üçün) və bazar tələbatını ödəmə, kommersiya mənfəəti gətirmə qabiliyyətidir.

Maliyyə innovasiyalarını müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirmək olar:

- Məhsul innovasiyaları: yeni maliyyə alətləri (törəmə alətlər, strukturlu məhsullar), yeni hesab növləri, sığorta polisələri, kredit məhsulları.

- Proses innovasiyaları: xidmətlərin təqdim edilməsinin yeni üsulları (online-banking, mobil ödənişlər), risklərin qiymətləndirilməsinin yeni metodları (süni intellekt əsaslı skoring), arxa-ofis əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması.

- Marketing innovasiyaları: təqdimat və satışın yeni kanalları (maliyyə marketpleysləri), maliyyə xidmətləri üzrə abunə kimi yeni qiymət əmələgəlmə modelləri.

- Təşkilati innovasiyalar: yeni təşkilati strukturların yaradılması (fintech bölmələrinin qurulması), yeni qarşılıqlı əlaqə modelləri (bankların və startapların API vasitəsilə əməkdaşlığı).

- İnstitusional innovasiyalar: yeni növ maliyyə vasitəçilərinin yaranması (P2P platformaları, neobanklar), yeni tənzimləmə yanaşmalarının işlənilib hazırlanması (“tənzimləmə sandboxları”).

Şirkətin innovasiya strategiyası onun ümumi strategiyasının bir hissəsidir və innovasiya

fəaliyyətinin məqsədlərini, onların həyata keçirilmə vasitələrini və maliyyələşmə mənbələrini müəyyən edir. Bu strategiya iki əsas formada ola bilər:

- Hücüm strategiyası (proaktiv): şirkətin unikal texnologiyalar yaratmaq və rəqiblərdən öndə olmaq məqsədini güdür (məsələn, Apple-ın Face ID texnologiyası).

- Müdafiə strategiyası (reaktiv): bu yanaşma digər şirkətlərin qərarlarını təkrarlamaq və adaptasiya etməklə bazar mövqelərini qorumağa yönəlib.

Nəticə etibarilə, nəzəri baza maliyyə innovasiyalarının çoxşaxəliliyini sistemləşdirmək, onların yaranmasının və yayılmasının hərəkətverici qüvvələrini anlamaq, eləcə də iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün məqsədyönlü strategiyalar hazırlamaq üçün imkan yaradır.

Qlobal maliyyə mənzərəsi innovativ strategiyaların təsiri altında sürətlə dəyişir. Dünyadakı əsas istiqamətlər və praktiki nümunələri nəzərdən keçirək:

- FinTech inqilabı: FinTech şirkətlərinin meydana çıxması və sürətli inkişafı dəyişikliklərin əsas katalizatorlarından birinə çevrilib.

- Neobanklar: tamamilə rəqəmsal banklar (Revolut, N26, Monzo, Chime) müştərilərə rahat mobil tətbiqlər, aşağı komissiyalar, hesabların sürətli açılması və innovativ məhsullar təklif edir, bu da ənənəvi banklara ciddi rəqabət yaradır.

- Ödəniş sistemləri: Stripe, Square, Adyen kimi şirkətlər biznes üçün onlayn və oflayn ödənişlərin qəbulu prosesini sadələşdirir. PayPal və Wise (əvvəlki TransferWise) kimi xidmətlər beynəlxalq pul köçürmələrini tamamilə dəyişdirib. Klarna və Afterpay tərəfindən populyarlaşdırılan “İndi al, sonra ödə” (BNPL) modelləri isə onlayn ticarətə inteqrasiya olunub.

- Alternativ kreditləşmə: P2P-kredit platformaları (LendingClub, Prosper) borcalanları və investorları birbaşa əlaqələndirir. Onlayn kreditorlar kiçik bizneslər və fərdi şəxslər üçün sürətli skoring və kredit verilməsi üçün süni intellektdən istifadə edir.

Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML): süni intellekt maliyyə sahəsində məlumatların analizi və avtomatlaşdırma üçün əsas alətə çevrilir.

- Alqoritmik ticarət: süni intellekt alqoritmləri real vaxt rejimində nəhəng həcmdə bazar məlumatlarını təhlil edir və bunun əsasında ticarət qərarları qəbul edir və portfelləri idarə edir.

- Robo-məsləhət (Robo-advising): avtomatlaşdırılmış platformalar (məsələn, Betterment, Wealthfront) minimum insan müdaxiləsi ilə fərdiləşdirilmiş investisiya tövsiyələri təqdim edir və müştəri portfellərini idarə edir.

- Fırıldaqcılığın aşkar edilməsi: maşın öyrənməsi alqoritmləri şübhəli tranzaksiyaları və davranış nümunələrini aşkar edir ki, bunlar insan tərəfindən müəyyən edilə bilməyəcək qədər mürəkkəb ola bilər. Bu, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini artırır.

- Fərdiləşdirmə: süni intellekt müştərilərin davranışını və ehtiyaclarını təhlil edərək, onlara fərdi maliyyə məhsulları, xidmətləri və məsləhətlər təqdim etməyə kömək edir.

Yuxarıda sadalanan bu nümunələr nümunələr siyahısı innovasiyaların qlobal maliyyə sisteminə nə qədər dərinlən və geniş şəkildə nüfuz etdiyini göstərir. Innovativ maliyyə strategiyalarını aktiv şəkildə inkişaf etdirən və tətbiq edən şirkətlər əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri əldə edir və sahənin gələcəyini formalaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovativ maliyyə strategiyaları çoxşaxəli əhəmiyyətə malikdir və iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində tətbiq edilərək bütün bazar iştirakçılarının maraqlarına toxunur.

Korporativ sektor üçün innovativ maliyyə strategiyalarının tətbiq istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Əməliyyat effektivliyinin artırılması: maliyyə proseslərinin avtomatlaşdırılması (hesabların təqdim edilməsi, debitor borclarının idarə olunması), büdcələşdirmə və proqnozlaşdırma üçün süni intellektdən istifadə, blokçeyn vasitəsilə təchizat zəncirinin idarə olunmasının optimallaşdırılması.

- Maliyyələşməyə çıxış: yeni alətlərin istifadəsi (kraudfanding, biznes üçün P2P kreditləşmə) vasitəsilə kapitalın cəlb edilməsi, xüsusən kiçik və orta müəssisələr (KOM) və startaplar üçün.

- Maliyyə risklərinin idarə olunması: valyuta, faiz və kredit risklərini qiymətləndirmək və hedcinq etmək üçün qabaqcıl analitik alətlər və süni intellektin tətbiqi.

- Müştərilərlə qarşılıqlı əlaqənin yaxşılaşdırılması: İnnovativ ödəniş həllərinin, token əsaslı sadiqlik proqramlarının və fərdiləşdirilmiş təkliflərin tətbiqi.

- Rəqabət qabiliyyətinin artırılması: İMS-dən effektiv istifadə edən şirkətlər xərcləri azaltmaq, bazar dəyişikliklərinə daha sürətli reaksiya vermək və müştəri və tərəfdaşlara daha cəlbedici şərtlər təqdim etmək imkanı əldə edirlər.

Maliyyə institutları (banklar, sığorta şirkətləri, investisiya fondları) üçün innovativ maliyyə strategiyalarının tətbiq istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Bazara uyğunlaşma: FinTech şirkətlərindən gələn çağırışlara öz innovasiyaları və ya tərəfdaşlıqları vasitəsilə cavab vermək.

- Əməliyyatların optimallaşdırılması: Arxa-ofis proseslərinin avtomatlaşdırılması, proseslərin robotizasiyası (RPA), məlumatların emalı üçün süni intellektin istifadəsi və əməliyyat xərclərinin azaldılması.

- Yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanması: rəqəmsal məhsulların yaradılması, məlumat analizinə əsaslanan fərdiləşdirilmiş təkliflər və yeni bazar segmentlərinə çıxış.

- Müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması: omnikanal xidmətlərin tətbiqi, rahat mobil tətbiqlər, süni intellekt əsaslı çatbotlar və virtual köməkçilərin istifadəsi.

Dövlət və tənzimləyicilər üçün innovativ maliyyə strategiyalarının əsas tətbiq istiqamətləri aşağıdakılardır:

- İqtisadi artımın təşviqi: maliyyə innovasiyaları üçün əlverişli mühitin yaradılması maliyyə sektorunun və ümumi iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir.

- Maliyyə əlçatanlığının (inklyuziya) artırılması: əhali və biznes üçün maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirən texnologiyaların dəstəklənməsi.

- Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi: yeni texnologiyalar və biznes modelləri üçün adekvat tənzimləmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, sistemli risklərin minimallaşdırılması.

- Maliyyə infrastrukturunun modernləşdirilməsi: mərkəzi bankların rəqəmsal valyutalarının tətbiqi və milli ödəniş sistemlərinin inkişafı.

İnnovativ maliyyə strategiyaları artıq əlavə üstünlüklər əldə etmək üçün sadəcə bir seçim deyil, bu gün dinamik və yüksək rəqabətli mühitdə həyatda qalmaq, inkişaf etmək və çiçəklənmək üçün kritik bir zərurətdir. Onların əhəmiyyətini vurğulayan əsas səbəblər kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- Qloballaşma: qlobal bazarda şirkətlər yalnız yerli oyunçularla deyil, beynəlxalq liderlərlə də rəqabət aparırlar. Qabaqcıl dünya təcrübələri və texnologiyalara əsaslanan İMS mövqelərin qorunması və yeni beynəlxalq bazarlara çıxış üçün əsasdır.

- Fərqlənmə: maliyyə məhsullarının əsas xüsusiyyətləri oxşar olduqda (kommoditizasiya), xidmətlərdə, müştəri təcrübəsində, qiymət əmələgəlmə modellərində və ya məlumatlardan istifadədə innovasiyalar şirkətlərin fərqlənməsinə və unikal dəyər təklifi yaratmasına imkan verir.

- Avtomatlaşdırma: süni intellekt, proseslərin robotizasiyası və blokçeyn kimi texnologiyalar rutin və əmək tələb edən tapşırıqları (ödənişlərin işlənməsi, məlumatların uyğunlaşdırılması, hesabat hazırlanması, müştəri onboarding) avtomatlaşdırmağa imkan yaradır. Bu, əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və insan faktorundan qaynaqlanan səhvləri minimuma endirir.

- “Rəqəmsal təcrübə” tələbi: müasir istehlakçılar (şəxslər və bizneslər) rahat mobil tətbiqlər və veb interfeyslər vasitəsilə 24/7 xidmətlərə ani giriş tələb edir. Onlar sürət, sadəlik və fərdiləşdirilməni yüksək qiymətləndirir.

- “Təxribatçı” innovasiyalara qarşı mübarizə: ənənəvi biznes modelləri çevik FinTech startaplarının və maliyyə sektoruna daxil olan texnoloji nəhənglərin təhdidi altındadır. Innovasiyalar tətbiq etməyən şirkətlər bazar payını və müştəriləri itirmək riski ilə üzləşirlər. İMS şirkətlərin “dağıdıcı” olmasına və ya rəqiblərin fəaliyyətlərinə effektiv uyğunlaşmasına imkan yaradır.

- Proseslərin optimallaşdırılması: rəqəmsal kanallara keçid, bulud texnologiyalarının tətbiqi və qərarların qəbulunda qabaqcıl analitikanın istifadəsi maliyyə əməliyyatlarını daha sürətli, şəffaf və daha ucuz edir. Məsələn, blokçeyn vasitəsilə sərhədlərarası ödənişlərdə komissiyaları və köçürmə müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq mümkündür.

- Fərdiləşdirmə: süni intellekt və böyük məlumatların analizi müştərilərə fərdi ehtiyaclarına, davranışına və maliyyə vəziyyətinə əsaslanan həllər təqdim etməyə imkan verir (fərdi investisiya tövsiyələri, uyğunlaşdırılmış faiz dərəcəsi ilə kredit təklifləri).

- Maliyyə inklüzivliyi: mobil ödənişlər, rəqəmsal cüzdanlar, neobanklar və süni intellekt əsaslı mikro-kreditləşmə əvvəl maliyyə xidmətlərindən kənarda qalan əhali segmentlərinin əhatə olunmasına kömək edir. Bu, iqtisadi artımın təşviq edilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verir.

- Resursların idarə olunması: böyük məlumatların təhlilinə əsaslanan dövriyyə kapitalının, ehtiyatların, debitor borclarının idarə edilməsində innovativ yanaşmalar resursların sərbəst buraxılmasına və rentabelliğin artırılmasına kömək edir.

Qeyd edilən istiqamətləri nəzərə alaraq demək olar ki, innovasiya mədəniyyəti inkişaf etmiş və çevik innovativ maliyyə strategiyaları tətbiq edən şirkətlər bazar dəyişiklikləri, iqtisadi böhranlar və ya yeni tənzimləmə tələblərinə daha sürətli reaksiya vermə qabiliyyətinə malik olurlar. Səmərəli və innovativ maliyyə sektoru kapitalın daha məhsuldar sahələrə yönləndirilməsini daha yaxşı həyata keçirir, bu da investisiyaları və iqtisadi artımı stimullaşdırır. Innovativ maliyyə strategiyalarının geniş tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının ucuzlaşması və sürətləndirilməsi hesabına həm maliyyə sektorunda, həm də digər iqtisadi sahələrdə əmək məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır. Xülasə olaraq, innovativ maliyyə strategiyalarını nəzərə almamaq bu gün gələcəkdən imtinaya bərabərdir. Onların tətbiqi sadəcə texnoloji bir yeniləmə deyil, XXI əsrdə uzunmüddətli uğur və davamlı inkişafı təmin etmək üçün maliyyələrin idarə olunmasına, müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəyə və biznes modellərinin qurulmasına yanaşmanın fundamental dayaqlarından biridir.

*Maqsudov Azər Yasin oğlu,
müəllim,
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Email: azar.magsudov.10569@customs.gov.az;*

*Maqsudova Fidan Namiq qızı,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: fidanabilova03@gmail.com*

PREFERENSIAL TİCARƏT SAZIŞLARI VƏ GÖMRÜK RƏSMİLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANI PREFERENSIAL MƏNŞƏNİN DÜZGÜNLÜYÜNƏ NƏZARƏTİN TƏTBİQİ

Giriş

Malların mənşə ölkəsinin düzgün müəyyən edilməsi tarif və qeyri-tarif tətbiqlərinin tətbiq edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk öncə malların mənşə ölkəsi anlayışını göndərən ölkə və ticarət edən ölkə anlayışlarından fərqləndirmək lazımdır. Göndərən ölkə dedikdə, xarici ticarət əməliyyatı zamanı alqı-satqıdan sonra malın ilkin olaraq ixrac olunduğu ölkə başa düşülməlidir. Ticarət edən ölkə dedikdə isə faktiki alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı ölkə hesab olunur. Malın mənşə ölkəsi malın haradan gətirildiyi və ya alınmasını deyil, malın harada kifayət qədər emal edildiyini və istehsal edildiyini özündə göstərir. Yəni ki, bu anlayış malın haradan gəldiyindən və ya alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı şirkətin olduğu ölkədən aslı olmayaraq malın iqtisadi cəhətdən daha çox mənsub olduğunu göstərir. Preferensial ticarət sazişi (PTS), ölkələr arasında ticarət maneələrinin azaldılması və ya aradan qaldırılması məqsədilə imzalanan bir razılaşmadır.

Mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydalarının tətbiqi. Malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydaları beynəlxalq səviyyədə Tarif və Ticarət Sazişin (GATT) “Mənşə qaydaları haqqında” razılaşmasında, Ümumdünya Gömrük Təşkilinin “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizə edilməsinə dair” Kyoto Konvensiyasının xüsusi “K” əlavəsində göstərilmişdir. Həmin sənədlərdə aşağıda qeyd olunan müddəaların tənzimlənməsi göstərilmişdir:

1. Malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsinin ümumi qaydaları.
2. Malın mənşə ölkəsinin sənədlə təsdiq olunması.
3. Mənşə ölkəsinin təsdiq edən sənədlərin yoxlanılması.
4. Preferensial mənşəyə aid ümumi qaydaların təsdiqi.

Malın mənşə ölkəsinin düzgün müəyyən edilməsi aşağıdakı məqsədlərlə aparılır.

1. Xarici ticarətin gömrük statistikasının aparılması;
2. Tarif rejiminin müəyyən edilməsi (tarif kvotalarının, güzəşt və preferensiyaların tətbiqi);
3. Qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiq edilməsi (miqdar məhdudiyyəti, gömrük statistikasının aparılması, ticarət embarqosu, əlavə sənədlərin tələb edilməsi və s.);
4. Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
5. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması, mənşə markalarına və coğrafi göstəricilərə nəzarətin həyata keçirilməsi.

Malın mənşə ölkəsinin düzgün müəyyən edilməsində yaranan ən əsas çətinliklərdən biri həmin malın istehsalında yalnız bir ölkənin deyil, bir neçə ölkənin iştirak etməsidir. İstehsalı tamamilə bir ölkədə aparılan mallar həmin ölkə mənşəli mal hesab olunur. Məsələn, İranda yetişdirilmiş alma Azərbaycan Respublikasına idxal edildikdə həmin mal İran mənşəli mal hesab olunur və müvafiq qeyri-preferensial tədbirlər həyata keçirilir (Fitosanitar sertifikatın tələb edilməsi, sanitariya tədbirlərinə yerinə yetirilməsi). Malın istehsal olunmasında 1-dən çox ölkə iştirak etdiyi halda onun mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi bir sıra hallardan aslı olaraq müəyyən edilir. Malın mənşə ölkəsi sonuncu dəfə malı kifayət qədər emal edən ölkə hesab olunur. Malın kifayət qədər emal meyarı dedikdə aşağıda qeyd olunan əməliyyatlar nəzərdə tutulur:

- Emal nəticəsində malın XİFMN üzrə mövqeyində ilk 4 rəqəmindən ən azı birinin dəyişməsi;

- Həmin ölkədə kifayət qədər istehsal əməliyyatlarının və ya texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi nəticəsində tamamilə və ya qismən dəyişdirilməklə XİFMN üzrə yeni mal mövqeyinə malik malın yaradılması;

- Advalor pay qaydasına uyğun olaraq xarici mənşəli materiallardan istifadə edildikdə.

Məsələn, XİFMN üzrə mal mövqeyi 0401 koduna malik Özbəkistan mənşəli süd Almaniyaya idxal edilərək emal edildikdən sonra 0406 koduna malik pendir məhsulu hazırlanmışdır. XİFMN üzrə kodun ilk 4 rəqəmindən 1-i dəyişərək yeni mal yarandığı üçün artıq yeni yaranan malın (pendirin) mənşə ölkəsi Almaniya hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında birtərəfli güzəşt qaydalarının və sərbəst ticarət sazişlərinin tətbiqinə aşağıdakı sazişlər və birtərəfli qaydada tətbiq olunan preferensiallara daxildir:

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv ölkələrin üzvləri arasında bağlanmış sərbəst ticarət sazişləri ;

- “GUAM iştirakçısı olan dövlətlər arasında azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Saziş”;

- “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında bağlanmış preferensial ticarət sazişi”;

- Azərbaycan Respublikası tərəfindən Pakistan İslam Respublikası mənşəli bəzi mallara birtərəfli qaydada tətbiq edilən tarif preferensiyaları.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv ölkələrin üzvləri arasında bağlanmış sərbəst ticarət sazişləri. 1994-cü il aprelin 15-də Moskva şəhərində “Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında” çoxtərəfli Saziş imzalanmışdır. Bu saziş Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələrin ərazilərindən idxal olunan eyni mənşəli malların idxal gömrük rüsumlarında və vergilərdən azad edilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının bu sazişə qoşulması 2 istiqamətdə ölkəmizə müsbət şərait yaratmışdır. Birinci istiqamət odur ki, saziş ölkə ərazisindən Müstəqil Dövlətlər Birliyinə aid ölkələrə ixracını artıraraq, ölkə ərazisinə daha çox xarici valyutanın daxil olmasına şərait yaratmışdır. Bu da ölkə ərazisində inflyasiyanın qarşısının alınmasına müsbət təsir etmişdir. İkinci istiqamət isə idxal gömrük rüsumlarından azad olması səbəbilə malların yerli istehlakçılar tərəfindən daha əlverişli qiymətlərlə əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq, MDB üzvü olan ölkələrlə (Ermənistan istisna olmaqla) ikitərəfli qaydada sərbəst ticarət sazişləri imzalanmışdır. Həmin ikitərəfli sazişlər Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası, Moldova

Respublikası, Ukrayna Respublikası, Gürcüstan, Türkmənistan Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Qazıstan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Belarus Respublikası və Tacikistan Respublikası arasında imzalanmışdır. 1994-cü il aprelin 15-də Moskva şəhərində imzalanmış “Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında” çoxtərəfli Saziş 2011-ci il tarixdə yenilənmişdir.

Azərbaycan Respublikası, Türkmənistan Respublikası, Özbəkistan Respublikası və Gürcüstan Respublikası yenilənmiş sazişə üzv olmamışdır. Yenilənmiş sazişin müddəalarına əsasən saizşə üzv olmayan ölkələr üçün 1994-cü ildəki sazişin şərtləri qüvvədə olmaqla tətbiq olunur. Bu çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlərin olması preferensial rejimin tətbiqi üçün kifayət etmir. Həmin sazişlərdə mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydaları göstərilməsə də həmin sazişlərin müddəalarından irəli gələrək mənşə ölkəsi qaydaları ayrıca işlənib hazırlanmışdır. MDB mənşə ölkəsi qaydaları 1993-cü ildə qəbul olunmuş, 2000-ci və 2009-cu illərdə daha da təkmilləşdirilmişdir. Lakin, yenilənmiş qaydalar bütün üzv ölkələr tərəfindən qəbul olunmamışdır. Bu da preferensial rejimin tətbiqi zamanı fərqli halların yaranmasına səbəb olur.

“Sərbəst ticarət zonasının yaradılması haqqında” 1994-cü il və 2011-ci illərdə imzalanmış sazişlərə münasibətdə mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydaları 2009-cu ildin noyabrın 20-də qəbul edilən “Müstəqil Dövlətlər Birliyində malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsi qaydaları haqqında” sazişə tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikası da bu sazişin tərəfi hesab olunur.

Özbəkistan Respublikası, Türkmənistan Respublikası və Gürcüstan Respublikası qeyd olunan sazişə qoşulmamışdır. Buna görə də Gürcüstana münasibətdə 2000-ci ilin, Özbəkistan və Türkmənistana münasibətdə isə 1993-cü ilin mənşə qaydaları tətbiq olunur.

“GUÖAM iştirakçısı olan dövlətlər arasında azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Saziş”ə uyğun preferensial mənşənin tətbiqi.

Hazırda bu sazişə üzv olan ölkələr Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova Respublikalarıdır. GUÖAM çərçivəsində gömrük ərazisinə Ukrayna, Gürcüstan, və ya Moldovadan preferensial idxal əməliyyatı həyata keçirildikdə CT-GUAM (göndərən ölkə tərəfindən yeni mənşə qaydaları ratifikasiya edilənə qədər CT-1) formalı mənşə sertifikatı tələb olunmalıdır. Sertifikatın düzgün təqdim olunmasına, tam və düzgün qaydada doldurulmasına nəzarətin həyata keçirilməsi və atılmalı olan addımların ardıcılığı 2-ci fəsildə göstərilən addımlarla eynilik təşkil edir. 2-ci fəsildə “MDB 2009” Qaydalarına tərəf olmayan ölkələrə münasibətdə preferensiyanın verilməsi yalnız birbaşa həmin ölkələrdən idxal olunduğu hallara şamil olunması qeyd olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Gürcüstanın həmin Qaydalara tərəf olmadığı nəzərə alınaraq, idxal zamanı göndərən, mənşə və ticarət edən ölkə məhz Gürcüstan olmalıdır. Lakin, əgər GUÖAM çərçivəsində Ukrayna mənşəli mal Gürcüstan üzərindən Azərbaycana idxal edildikdə belə hal özlüyündə preferensiyanın verilməsindən imtinaya səbəb ola bilməz. Məsələn “Alfa” MMC Gürcüstandan CT-FYAM (CT-1) formalı sertifikat əsasında mal idxal edir. Rəsmiləşdirilmə zamanı ticarət edən və göndərən ölkə Gürcüstan, malların mənşə ölkəsi Ukrayna bəyan edilmişdir. Burada ölkələr fərqli olduğu (Gürcüstana 2000-ci il mənşə qaydalarının tətbiq olunduğu üçün) üçün azad ticarət sazişinə əsasən preferensial mənşənin tətbiqi düzgün hesab olunmur, lakin “GUÖAM iştirakçısı olan dövlətlər arasında azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Saziş”ə uyğun olaraq preferensiyanın tətbiqi isə düzgün hesab olunur.

“Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında bağlanmış preferensial ticarət sazişi”nin tətbiqi. Bu saziş 25 fevral 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında imzalanmış və 1 mart 2021-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Bu sazişin digər sazişlərdən fərqi 15 XİFMN üzrə mal mövqeyinə aid olan mallara aid olunması və bu preferensiyaların illik tarif kvotalarına əsasən tətbiq edilməsidir. Bu Saziş çərçivəsində nəzərdə tutulan güzəştlər yalnız Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa daşınan mallara tətbiq edilir. Lakin, bəzi hallarda məhsullar digər ərazilərdən trans-yükləmə ilə və ya belə ərazilərdə müvəqqəti anbarda saxlanılmaqla da daşına bilər, bir şərtlə ki, onlar tranzit ölkənin və ya müvəqqəti anbarda saxlanıldığı ölkənin gömrük orqanlarının nəzarəti altında qalmalı və boşaltma, yenidən yükləmə və ya onların normal vəziyyətdə saxlanılması üçün nəzərdə tutulmuş hər hansı bir əməliyyatdan başqa heç bir əməliyyata məruz qalmamalıdır.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən Pakistan İslam Respublikası mənşəli bəzi mallara birtərəfli qaydada preferensiyaların tətbiqi.

“Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci il 17 noyabr tarixli 500 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri”ndə dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22.11.2022-ci il tarixli 418 nömrəli Qərarına əsasən Pakistan İslam Respublikasından Azərbaycan Respublikasına idxal edilən və eyni ölkə mənşəli bəzi növ düyülərə 31.12.2027-ci tarixədək 0% tarif dərəcəsi tətbiq edilir.

Nəticə

Birtərəfli və çoxtərəfli ticarət sazişləri, mənşə ölkələrinin müəyyən edilməsi qaydaları haqqında olan sazişlər, həmçinin xarici ticarət əməliyyatları zamanı yaranan xüsusi hallar zamanı mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi və preferensial və qeyri-preferensial mənşənin düzgün tətbiqi qaydaları aydınlaşdırılmışdır. Bu qaydaların və xüsusi halların tətbiqinin düzgün qaydada aparılması fiskal baxımdan, həm də yerli istehsalçıların maraqları baxımdan risklərin azaldılmasına səbəb olacaqdır. Ümumilikdə, preferensial ticarət sazişlərinin gömrükdə tətbiqi, ticarət əməliyyatlarını sadələşdirərək, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu sazişlər, beynəlxalq ticarət münasibətlərini möhkəmləndirir, regionlararası əməkdaşlığı gücləndirir və iqtisadi diversifikasiya prosesini sürətləndirir. Azərbaycan üçün bu sazişlər, həmçinin, beynəlxalq bazarda mövqeyinin gücləndirilməsi və ticarət tərəfdaşları ilə münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyində malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsi qaydaları haqqında saziş, Bakı şəhəri, 27 iyul 2010-cu il, № 1046.
2. Malların preferensial və qeyri-preferensial mənşəsinin müəyyən edilməsi qaydaları, Bakı şəhəri, 14 yanvar 2014-cü il, № 3.
3. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət sazişi, Bakı şəhəri, 31 may 2020-ci il, № 115-VIQ.

4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
5. Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi qaydası. Bakı şəhəri, 2 noyabr 2000-ci il № 202.
6. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət Sazişi”nə dəyişiklik haqqında protokol Bakı şəhəri, 6 iyul 2023-cü il, № 933-VIQ.
7. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Pakistan İslam Respublikası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş”, Bakı şəhəri, 15 may 2017-ci il, № 1392.
8. “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri”, Bakı şəhəri, 17 noyabr 2017-ci il, № 500.
9. Preferential Trade Agreements and the World Trade System: A Multilateralist View* Pravin Krishna Johns Hopkins University and NBER Draft Version: October 21, 2012.
10. Practical guidance on the implementation of the wto agreement on rules of origin, brussels, 3 December 2001.
11. <https://www.stat.gov.az/>
12. <https://www.wcoomd.org/>
13. <https://www.wto.org/>
14. <https://customs.gov.az/az/sahibkarlar-ucun/serbestticaret>

*Zeynalova Aynur Teymur qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: ayn.zeynalova@gmail.com*

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARA ƏSASLANAN İSTEHSALIN İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

İnnovativ texnologiyaların istehsalata integrasiyası müəssisələrə istehsal proseslərini optimallaşdırmağa, məhsuldarlığı artırmağa, xərcləri azaltmağa və bazarda üstünlük əldə etməyə imkan verir. Son illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafı üçün stimullaşdırma strategiyaları və mexanizmləri hazırlanır. Onların geniş miqyaslı tətbiqinə əsaslanan istehsal müasir iqtisadiyyatda bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir:

Məhsuldarlığın artırılması. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması hesabına məhsuldarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına imkan verir. Məsələn, robotlaşdırılmış istehsal xətləri və süni intellekt sistemlərinin tətbiqi istehsal həcmi artırır və məhsulun keyfiyyətini yüksəldir. Deloitte şirkətinin araşdırmasına görə, sənaye 4.0 texnologiyalarını tətbiq edən müəssisələr məhsuldarlıqda orta hesabla 15-20% artım əldə edirlər. Azərbaycanlı alim D.A. Hüseynova göstərir ki, innovativ texnologiyaların tətbiqi yerli müəssisələrdə istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsi nəticə-

sində məhsuldarlığın orta hesabla 12-18% artmasına səbəb olmuşdur [4, s.58].

İstehsal xərclərinin optimallaşdırılması. İnnovativ həllər istehsal xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan verir. Bu, avtomatlaşdırma, enerji səmərəliliyi, materiallardan daha səmərəli istifadə və istehsal proseslərinin dəqiq idarə edilməsi hesabına mümkün olur.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi müəssisələrə bazarda rəqabət üstünlüyü qazanmağa imkan verir. Bu, yüksək keyfiyyətli məhsulların daha aşağı qiymətə təqdim olunması, müştəri tələblərinə daha çevik reaksiya verilməsi və yeni məhsulların bazara çıxarılması müddətinin qısaldılması ilə əldə edilir. Accenture tərəfindən aparılan global sorğuya əsasən, innovativ texnologiyalara investisiya qoyan şirkətlərin 78%-i bazar paylarının artdığını bildirirlər.

Davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunması. İnnovativ texnologiyalar daha səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz istehsal proseslərinin yaradılmasına kömək edir. Bu, enerji istehlakının azaldılması, tullantıların minimuma endirilməsi və təbii resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsi ilə əldə olunur. Dünya İqtisadi Forumunda qeyd edilmişdir ki, "yaşıl texnologiyalar" əsaslanan istehsal modelləri karbon emissiyalarını 50%-ə qədər azalda bilər.

İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif siyasət və strategiyalar həyata keçirirlər. İnnovativ texnologiyaların inkişafını stimullaşdırmaq üçün ən əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri dövlət investisiyaları və maliyyə dəstəyidir. Bu, birbaşa büdcə ayırmaları, vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər və digər maliyyə alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqı "Horizon Europe" proqramı çərçivəsində 2021-2027-ci illər üçün elmi tədqiqat və innovasiyalara 95.5 milyard avro ayırmışdır. Bu vəsaitlərin böyük bir hissəsi məhz innovativ istehsal texnologiyalarının inkişafına yönəldilir.

ABŞ-da "American Innovation and Competitiveness Act" innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə məşğul olan şirkətlərə vergi güzəştləri və qrantlar təqdim edir. Eyni zamanda, "Manufacturing USA" təşəbbüsü çərçivəsində 16 innovasiya institutu yaradılmışdır ki, bunlar da dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığı təşviq edir [11].

Azərbaycanda da innovativ texnologiyaların inkişafı üçün müxtəlif maliyyə dəstəyi mexanizmləri mövcuddur. Ölkəmizdə innovasiya sahibkarlığını təşviq etmək üçün vergi güzəştləri sistemi təkmilləşdirilmiş və yüksək texnologiyalı istehsalata investisiya qoyan şirkətlər üçün xüsusi stimullar yaradılmışdır. Professor Əliyev T.N. milli iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasətini geniş təhlil etmiş və qeyri-neft sektorunda innovativ istehsalın inkişafı üçün maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin rolunu vurğulamışdır [1, s.14].

İnnovativ texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, patentlərin qorunması, intellektual mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi, texnoloji standartların hazırlanması və tənzimləyici maneələrin aradan qaldırılmasını əhatə edir. Avropa İttifaqı "Digital Single Market" strategiyası çərçivəsində vahid rəqəmsal bazar yaratmaq üçün qanunvericilik bazasını təkmilləşdirir. Bu, innovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün əlverişli hüquqi mühit formalaşdırır.

İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafı üçün yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyac var. Bu səbəbdən təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, peşə hazırlığı və ixti-

sasartırma proqramlarının inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Almaniya "Industrie 4.0" strategiyası çərçivəsində mühəndislərin və texniki mütəxəssislərin hazırlanması üçün xüsusi təhsil proqramları həyata keçirir. Bu proqramlar Sənaye 4.0 texnologiyaları sahəsində bilik və bacarıqların artırılmasına yönəlmişdir [9]. Cənubi Koreya "K-Digital Training" proqramı çərçivəsində süni intellekt, böyük verilənlər və əşyaların interneti kimi sahələrdə kadrların hazırlanmasına böyük investisiyalar qoyur. Bu proqram çərçivəsində 180,000-dən çox mütəxəssisin hazırlanması planlaşdırılır.

Azərbaycanda da innovativ texnologiyalar sahəsində insan kapitalının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun mütəxəssislərin hazırlanması üçün ali təhsil müəssisələrində yeni ixtisaslar yaradılmış və tədris proqramları yenilənmişdir. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçı Z.M. Nəcəfov Azərbaycanda innovasiya infrastrukturunun inkişafı kontekstində insan kapitalının rolunu araşdırmış və texnoloji startapların dəstəklənməsi üçün xüsusi təlim proqramlarının əhəmiyyətini vurğulamışdır [8, s.31].

Innovasiya ekosisteminin inkişafı innovativ texnologiyaların yaradılması və tətbiqi üçün əlverişli mühitin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, texnoparkların, innovasiya mərkəzlərinin, inkubatorların və akseleratorların yaradılmasını, eləcə də elm, təhsil və biznes arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsini əhatə edir. İsrail "Innovation Authority" vasitəsilə startapları və texnoloji şirkətləri dəstəkləyir, investorlarla əlaqələr qurur və innovasiya ekosisteminin inkişafına kömək edir. İsrailin innovasiya modeli dünya miqyasında ən uğurlu nümunələrdən biri hesab olunur. Çin "Made in China 2025" strategiyası çərçivəsində sənaye parkları və innovasiya mərkəzləri şəbəkəsi yaratmışdır. Bu mərkəzlər elm və sənaye arasında əlaqələri gücləndirir və yeni texnologiyaların kommersiyalaşdırılmasına kömək edir.

Süni intellekt texnologiyaları istehsal proseslərində müxtəlif problemlərin həlli üçün tətbiq olunur. Bu texnologiyalar istehsal avadanlıqlarının profilaktik texniki xidmətini, keyfiyyətə nəzarəti, istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasını və qərarların qəbul edilməsini təkmilləşdirir. Bu sahənin inkişafını stimullaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir:

1. Tədqiqat və inkişaf qrantları: ABŞ-da Milli Elm Fondu (NSF) süni intellekt sahəsində tədqiqat və inkişaf fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün illik 500 milyon dollar həcmində qrantlar ayırır.

2. Süni intellekt strategiyaları: Bir çox ölkələr süni intellektin inkişafı üçün milli strategiyalar hazırlayır. Məsələn, Birləşmiş Krallıq "AI Sector Deal" çərçivəsində süni intellekt sahəsində innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün 1 milyard funt sterlinq həcmində investisiya ayırmışdır.

3. Özəl və dövlət əməkdaşlığı: Almaniya "Plattform Lernende Systeme" dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığı təşviq edir və süni intellekt texnologiyalarının istehsalatda tətbiqini dəstəkləyir [9].

Professor Əhmədov M.A. süni intellektin iqtisadiyyata təsirini araşdırmış və bu texnologiyanın Azərbaycanda tətbiqinin potensial imkanlarını və risklərini təhlil etmişdir. Onun tədqiqatlarına görə, süni intellektin Azərbaycan müəssisələrində tətbiqi nəticəsində operativ qərarların qəbul edilməsi prosesi 40%-ə qədər sürətlənmiş və istehsal xərcləri orta hesabla 15-25% azalmışdır [2, s.56]. Buna görə də rəqəmsal transformasiya prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı kibertəhlükəsizlik məsələləri

araşdırılmalı, Azərbaycan müəssisələri üçün təhlükəsizlik standartları hazırlanmalıdır.

Robotlaşdırma və avtomatlaşdırma istehsal proseslərinin effektivliyini və məhsuldarlığını artırmaq üçün əsas vasitələrdəndir. Müasir robotlar daha çevik, ağıllı və adaptiv olub, insanlarla əməkdaşlıq edə bilirlər. Bu texnologiyalar istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına, keyfiyyətə nəzarətin təkmilləşdirilməsinə və bazar tələblərinə uyğunlaşmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması tövsiyə olunur:

- İnnovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün uzunmüddətli strategiya və fəaliyyət planının hazırlanması;

- Vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər və digər maliyyə alətlərinin tətbiqi ilə innovativ texnologiyalara investisiyaların stimullaşdırılması.

Azərbaycanda innovativ istehsalın inkişafı üçün biznes sektoru üçün səciyyəvi olan təklif və tövsiyələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnnovasiya strategiyasının hazırlanması: Müəssisələr üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi üzrə strateji planın hazırlanması və innovasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması.

- Kiçik addımlarla başlamaq: İnnovativ texnologiyaların tətbiqinə pilot layihələrlə başlamaq və təcrübə əsasında tədricən genişləndirmək.

- Kadr potensialının inkişafı: İşçilərin innovativ texnologiyalar sahəsində bilik və bacarıqlarının artırılması üçün təlim proqramlarının həyata keçirilməsi.

- Əməkdaşlıq və açıq innovasiya: Elm müəssisələri, universitetlər, startaplar və digər şirkətlərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və açıq innovasiya prinsiplərinin tətbiqi.

- İnvestisiya strategiyasının optimallaşdırılması: İnnovativ texnologiyalara investisiyaların prioritetləşdirilməsi və gözlənilən gəlir və risklərə əsaslanan investisiya qərarlərinin qəbul edilməsi.

İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafı kompleks yanaşma tələb edir. Bu, dövlət dəstəyi, əlverişli qanunvericilik mühiti, insan kapitalının inkişafı, infrastruktur investisiyaları və sənaye, akademik mühit və dövlət arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsini əhatə edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafının stimullaşdırılması üçün uzunmüddətli strategiyalar və sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün zəruri şərtidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, T.N. (2021). Milli iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri, 9(1), 5-17.

2. Əhmədov, M.A. (2020). Süni intellektin iqtisadiyyata təsiri: imkanlar və risklər. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2, 51-63.

3. Əliyev, Ş.T. (2021). Azərbaycanda yüksək texnologiyaların inkişafı və iqtisadi artım. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. "Elmi Əsərlər" jurnalı, 2, 48-57.

4. Hüseynova, A.D. (2019). Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 178s.

5. Hüseynov, T.Ə. (2023). Azərbaycanda innovativ texnologiyaların inkişafı: problemlər və perspektivlər. Kooperasiya Jurnalı, 4(71), 23-32.
6. Nəcəfov, Z.M. (2018). Azərbaycanda innovasiya infrastrukturunun inkişafı. Elm və İnnovasiya Jurnalı, 5(1), 27-36.
7. Səfərov, R.Ə. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyat: imkanlar və çağırışlar. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 4, 78-85.
8. Şəkəreliyev, A.Ş., İmanov, T.İ. (2022). Innovativ istehsalın inkişafında dövlət dəstəyi mexanizmləri. Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2(154), 109-121.
9. BMBF (2022). Plattform Lernende Systeme: Annual Report.
10. Deloitte (2021). Industry 4.0: At the intersection of readiness and responsibility.
11. U.S. Department of Commerce (2023). Manufacturing USA Annual Report.

*Salıyeva Validə İsa qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: vsaliyeva@bk.ru;*

*Ramazanov Rafael Əzim oğlu,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: rafaelonix@outlook.com*

DAVAMLI İNKİŞAFA ƏSASLANAN QLOBAL ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

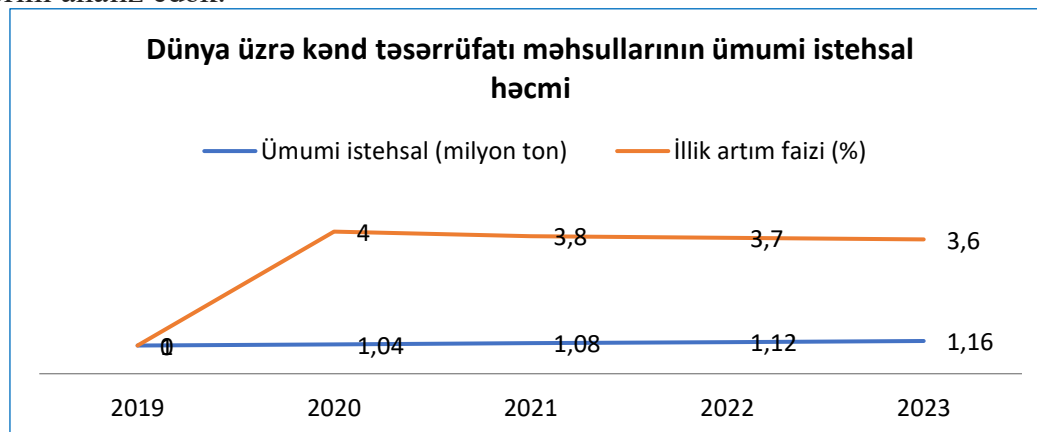
Son onilliklərdə iqlim dəyişikliyi, demoqrafik dəyişikliklər, ticarət maneələri, siyasi qeyri-sabitlik və pandemiyalar kimi amillər ərzaq sistemlərinə təsir göstərərək problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə, beynəlxalq təşkilatlar – FAO (BMT-nin Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı), WFP (Dünya Qida Proqramı), IFAD (Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Fondu), Dünya Bankı və digər regional və global qurumlar – global ərzaq problemlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır [4].

Beynəlxalq təşkilatların global ərzaq problemlərinin həllindəki fəaliyyət istiqamətləri, global və regional səviyyədə humanitar yardımın göstərilməsindən tutmuş, davamlı inkişaf, siyasət formalaşdırılması, monitorinq, elmi-tədqiqat işləri və genişmiqyaslı əməkdaşlıq kimi sahələri əhatə edir. Bu istiqamətlərə daxildir [4,5]:

- Fəlakət və böhran hallarında dərhal müdaxilə edir;
- Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və davamlı inkişafını dəstəkləyir;
- Beynəlxalq hüquqi və normativ çərçivələrin yaradılmasına töhfə verir;
- Monitorinq və proqnozlaşdırma sistemləri vasitəsilə global ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir;
- Həmçinin, regional və global əməkdaşlığı gücləndirərək, ən yaxşı təcrübələrin paylaşılmasına şərait yaradır.

Bu yanaşmalar, global ərzaq sistemlərinin davamlılığını və ədalətli paylanmasını təmin etmək üçün çoxşaxəli və integrativ həllərin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır [3].

Qlobal ərzaq problemlərinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün dünya üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi istehsal həcmi (milyon ton) və illik artım faizlərini analiz edək.

FAO-nun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

<https://www.fao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/agricultural-production-statistics-2010-2023/en>

Təhlillər göstərir ki, 2019-2023-cü illər arasında dünya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında müsbət artım tendensiyası mövcuddur. Dünya üzrə məhsul istehsalında artıma baxmayaraq, təhlillər göstərir ki, regionlararası fərqliliklər mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldarlığın yüksək səviyyədə olması, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə artım sürətinin aşağı və ya olmaması vəziyyətin çox da yaxşı olmamasını deməyə əsas verir. Bu cür analizlər rəsmi məlumatların daha dərin regional təhlili ilə dəstəklənə bilər. Belə artımın davamlılığı üçün texnoloji və infrastruktur islahatları, həmçinin ekoloji və iqtisadi məsələlərin nəzərə alınması vacibdir [2].

Burada torpaq və su resurslarının düzgün və davamlı istifadəsi də mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə:

- Torpaq resurslarının sağlamlığı və məhsuldarlığının artırılması;
- Su ehtiyatlarının səmərəli və optimallaşdırılmış istifadəsi;
- Ekoloji və iqtisadi amillərin uyğunlaşdırılmış idarə olunması;
- Normativ və texnoloji çərçivələrin möhkəmləndirilməsi kimi tədbirlər qlobal qida sistemlərinin dayanıqlığını təmin edir [1,4,5].

Belə yanaşmalar, həm milli, həm də qlobal səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün strateji qərarların verilməsində, resursların səmərəli idarə olunmasında və ekoloji tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Davamlı inkişafa əsaslanan qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatların müasir strategiyaları çoxşaxəli, kompleks və integrativ yanaşmaları tələb edir. Belə ki, müasir strategiyalar, davamlı kənd təsərrüfatı, su və torpaq resurslarının səmərəli idarə edilməsi, iqlim dəyişikliyinə adaptasiya, sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunması və qlobal əməkdaşlıq kimi sahələrə yönəldilmiş integrativ və multidissipliner yanaşmaları əhatə edir. Bu strategiyalar vasitəsilə qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün həm elmi, həm də praktik tədbirlər milli səviyyədə həyata keçirilməlidir ki, davamlı inkişafa əsaslanan uzunmüddətli və dayanıqlı ərzaq sistemlərinin qurulmasına imkan yaratsın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. R.Mustafayeva, Y. Abbasova, R. Qambarova (2022). ECOLOGICAL ISSUES OF ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN AZERBAIJAN Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development Vol. 22, Issue 3, 2022 PRINT ISSN 2284-7995, E-ISSN 2285-3952 439
2. Berry, E.M., (2019). The Concept of Food Security. In: Ferranti, P., Berry, E.M., Anderson, J.R. (Eds.), Encyclopedia of Food Security and Sustainability, vol. 2, pp. 1–7. Elsevier. ISBN: 9780128126875
3. Герасимчук З.В. (2019) Теоретические основы продовольственной безопасности./З.В. Герасимчук //Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции - 2019 - № 4, с.162-171.
4. Kociszewski, Karol (2018): Sustainable development of agriculture: Theoretical aspects and their implications, Economic and Environmental Studies (E&ES), ISSN 2081-8319, Opole University, Faculty of Economics, Opole, Vol. 18, Iss. 3, pp. 1119-1134, <https://doi.org/10.25167/ees.2018.47.5>
5. FAO, IFAD, WFP, (2015). Dayanıqlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyinə Dəstəkdə Ərzaq Təhlükəsizliyi və Qidalanma Monitorinqi: Ehtiyatların götürülməsi və gələcəyə baxış. FAO, Roma.
6. IPES-Food. (2024). From uniformity to diversity: A paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems. Retrieved from <https://www.ipeassonline.org/public/pdf/IPES-FoodReport2024-ENG.pdf>

*Həbilov Akif Soltanməcid oğlu,
Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin
Meşə Təsərrüfatı Tədbirləri Mərkəzinin
direktoru,
Email: akif.hebilov@mail.ru*

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MEŞƏLƏRİN İNVENTARLAŞDIRILMASINDA TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏ

Meşə quruluşu layihələri təbiətə uyğun və davamlı şəkildə meşələrin istifadəsini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin, layihələrin müvəffəqiyyətli olması, sahə inventarının dəqiq və etibarlı məlumatlarla təmin edilməsindən asılıdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mina və partlamamış sursatların mövcudluğu naturadan məlumat toplama prosesinə ciddi maneə yaratmaqdadır. Bu təhlükələr ərazilərin düzgün və təhlükəsiz şəkildə araşdırılmasını çətinləşdirir, bununla da vaxtında və doğru məlumatların toplanması mümkün olmur. Belə hallarda düzgün məlumat əldə etmək üçün daha müasir texnologiyalara - məsələn, dronlar, peyk görüntüləri və Coğrafi İnformasiya Sistemlərinə (CİS) ehtiyac yaranır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi sağlamlığa təhlükə risklərini azaltmaq, iş yükünü asanlaşdırmaq, səhvləri minimuma endir-

mək və vaxt itkisini aradan qaldırmaq məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müxtəlif texnoloji vasitələrdən, meşə sahələrinin dəqiq xəritələrinin hazırlanması, dominant bitki növlərinin müəyyən edilməsi və ağac sıxlığının təhlili kimi işləri asanlaşdıran Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən (CİS), peşəkar dronlardan və məsafədən zondlama üsulundan istifadə edir. Eyni zamanda CİS müxtəlif torpaq növləri, topoqrafiya və torpaqdan istifadə kimi məlumatların integrasiyasını təmin edir. Bu məlumatların birləşdirilməsi meşə sahələrinin idarə edilməsində kompleks dəyişənləri daha yaxşı anlamağa və daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Məsələn, torpaq növü və topoqrafiya kimi faktorlar ağacların böyüməsi və meşə sahəsinin gələcəkdə necə inkişaf edəcəyi ilə bağlı vacib məlumatlar təqdim edir. Bu, meşə sahələrinin davamlı və effektiv idarə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ərazidə yayılan cins tərkibinin fotoqrametriya yolu ilə müəyyən edilməsi, zaman sıralarının yaradılması və onunla dəyişiklik təhlilinin aparılması məqsədilə müvafiq sahənin 30 metr ayırdetmə imkanı olan Landsat peyk təsvirindən, məlumatların əsas və ya yoxlama üsulu kimi istifadə edilməsi məqsədilə 10 metr ayırd etmə imkanlı Sentinel-2 peyk təsvirlərindən istifadə edilir. Həmçinin, zənginləşdirilmiş Bitki İndeksi (EVI) hesablanması və xəritələşdirilməsi üçün Normallaşdırılmış Fərq Bitki Örtüyü İndeksi (NDVI) Normallaşdırılmış Fərq Su İndeksi (NDWI), statistik proqram vasitəsilə meşə ilə örtülü sahənin “Meşə örtüyü hündürlüyü” məlumatları hesablanır.

Ərazi işləri ilə nəzarətli sinifləndirmə nəticəsində əldə edilən raster xəritəsinin yerüstü tədqiqatlar aparılmaqla dəqiqlik dərəcəsi təmin edilməsi, dəqiqliklərin statistik qiymətləndirilməsinə imkan verən Kappa dəyərlərinin hesablanması məqsədilə nümunə sahələri müəyyən edilərək sahəsindən toplanmış məlumatlar xüsusi proqramda (APP proqramına) emal edilir.

Bu texnologiyaların tətbiqi yalnız məlumatların daha sürətli və etibarlı toplanmasına imkan yaratmaqla kifayətlənmir, həm də müxtəlif bölmələr arasında integrasiyanı təmin edir. Beləliklə, müvafiq qurumlar daha asan və effektiv şəkildə bir-birilə əlaqə qurur, resurslardan optimal şəkildə istifadə edərək ərazilərin düzgün idarə olunmasına nail olurlar.

*İbrahimov Nüsrət Kamal oğlu,
elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: ibrahimov.nusret9623@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN RƏQƏMSAL GƏLƏCƏYİ: RƏQƏMSALLAŞMANIN MƏŞĞULLUQ FƏALİYYƏTİNƏ SOSIAL-İQTİSADI TƏSİRLƏRİ

XXI əsrin ən mühüm iqtisadi və sosial transformasiya proseslərindən biri olan rəqəmsallaşma, təkcə texnoloji sahələrdə deyil, əmək bazarında da ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən “Rəqəmsal transformasiya” strategiyaları bu prosesin vacibliyini və gələcək təsirlərini ön plana çıxarır [1].

Rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi ilə avtomatlaşdırma prosesi bir sıra ənənəvi peşələrin gələcəyini sual altına qoyur. Süni intellekt, robototexnika və maşın öyrənməsi

texnologiyaları nəticəsində xüsusilə aşağı və orta ixtisas tələb edən iş yerləri (kassirlər, operatorlar, mühasibatçılar, istehsalat işçiləri və s.) risk altındadır. McKinsey və Dünya İqtisadi Forumu kimi beynəlxalq qurumların proqnozlarına görə, gələcək onilliklərdə global əmək bazarında yüz milyonlarla insanın peşəsi ya transformasiya olunacaq, ya da sıradan çıxacaq.

Azərbaycanda da bu tendensiya müşahidə olunmaqdadır. Xüsusilə dövlət sektorunda sənədləşmə, kargüzarlıq və hesabatlıq sahələrində avtomatlaşdırmaya keçid artıq bir çox peşələrə ehtiyacı azaldır. Bu, eyni zamanda əmək bazarının yeni istiqamətlərə yönəlməsini zəruri edir.

Ənənəvi peşələrin sıradan çıxması fonunda əmək bazarında yeni rəqəmsal bacarıqlara tələb sürətlə artır. Proqramlaşdırma, data analitikası, kibertəhlükəsizlik, rəqəmsal marketing, süni intellekt modelləri ilə işləmə qabiliyyəti müasir əmək bazarının əsas tələblərinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda "rəqəmsal savadlılıq" səviyyəsi hələ də inkişaf mərhələsində olsa da, bir sıra dövlət proqramları (məs., "Rəqəmsal bacarıqlar" layihəsi) bu boşluğu doldurmağa yönəlib [3]. Lakin tələbin təklifdən daha sürətli artması fonunda rəqəmsal ixtisaslaşma üzrə milli strategiyanın gücləndirilməsinə ehtiyac var.

Rəqəmsallaşma yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, sosial ədalətin təminatında da mühüm rol oynaya bilər. Gənclər və qadınlar üçün rəqəmsal sektor, ənənəvi sektorlarla müqayisədə daha əlçatan və elastik imkanlar təqdim edir. Xüsusilə onlayn təlimlər, startap ekosistemləri və frilans imkanları bu qrupların iqtisadi aktivliyini artırır.

Azərbaycanda qadınların informasiya texnologiyaları sahəsində iştirakı hələ də nisbətən aşağı olsa da, bu istiqamətdə müəyyən təşəbbüslər mövcuddur (məs., "Tech-Girls", "Girls in STEM" proqramları [2]). Gənclər arasında isə IT sahəsinə maraq getdikcə artır və bu da rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına əlverişli zəmin yaradır.

Rəqəmsallaşma prosesinin qeyri-bərabər inkişafı regional bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər. Paytaxt və iri şəhərlərdə internet infrastrukturunu, rəqəmsal təhsil imkanları və texnoloji startaplar daha geniş yayıldığı halda, rayon və kəndlərdə bu sahə üzrə çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır.

Bu rəqəmsal boşluq ("digital divide") nəticəsində regionlarda yaşayan insanlar əmək bazarının yeni tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkirlər və nəticədə məşğulluq imkanları azalır. Bu isə həm miqrasiyaya, həm də sosial narazılığın artımına səbəb ola bilər. Ona görə də regional rəqəmsal inkişaf proqramları – internet əlçatanlığı, yerli təlim mərkəzləri, texnologiya yönümlü kənd təsərrüfatı həlləri – dövlət siyasətinin əsas hədəflərindən biri olmalıdır.

Bunlarla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ilə yeni iqtisadi model sayılan – platforma iqtisadiyyatı meydana çıxmışdır. Bu modeldə işçilər daimi əmək müqaviləsi ilə deyil, tapşırıq əsaslı ("gig") və ya sərbəst ("freelance") şəkildə fəaliyyət göstərir. Adı çəkilən sahələr üzrə "Uber", "Upwork", "Fiverr", "Glovo" kimi platformaları misal göstərmək olar.

Ölkəmizdə də hal-hazırda "freelancer" və "gig" işçilərin sayı artmaqdadır. Xüsusilə gənclər arasında bu sahəyə maraq böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə çalışanlar barədə rəsmi statistik göstəricilər mövcud deyil. Həmçinin məşğulluğun bu – yeni forması həm də qeyri-formal xüsusiyyətə malik olduğu üçün həmin sahələrdə sosial təminat, əmək hüquqları və pensiya təminatı kimi məsələlər aktual problem olaraq qalır.

Qeyri-formal məşğulluğun artması dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını azaldır, eyni zamanda əmək bazarının qeyri-sabitliyini artırır. Bu səbəbdən platforma iqtisadiyyatının hüquqi tənzimlənməsi və gig işçilərin sosial müdafiəsi istiqamətində normativ baza formalaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021.
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının məlumatı. URL: <https://www.undp.org/az/azerbaijan/qadinlar-stem-d-kampaniyasi>
3. Dövlət məşğulluq agentliyi tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsal layihələr. URL: <https://dma.gov.az/layiheler/reqemsal-layiheler>

*Qubadzadə Xədicə Xaqani qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti
Email: xedice.adu@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA İNNOVATİV VƏ DAYANIQLI STRATEJİ YANAŞMALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Yeni yanaşmalar aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

1. Rəqəmsal transformasiya – süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data) və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi ilə istehsal və xidmət sahələrinin optimallaşdırılması;

2. İnnovasiya mərkəzli iqtisadiyyat – startap ekosisteminin dəstəklənməsi, elmi-tədqiqat fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun artırılması və universitet-sənaye əməkdaşlığının genişləndirilməsi;

3. İnsan kapitalının inkişafı – təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, davamlı peşə təhsili və əmək resurslarının çevik adaptasiyası;

4. Ekoloji və sosial davamlılıq – yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri, resursların effektiv idarə olunması və inklüziv sosial siyasətlərin tətbiqi;

5. Regional və beynəlxalq integrasiya – ticarət əlaqələrinin şaxələndirilməsi, logistik infrastrukturun inkişafı və qlobal dəyər zəncirlərində fəal iştirak.

Bu strateji yanaşmaların uğurla tətbiqi ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artırmaqla yanaşı, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövqeyini gücləndirəcək, milli rifahın artmasına və sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün ölkələr davamlı inkişafı təmin edən, müasir çağırışlara cavab verən və innovativ potensiala əsaslanan yeni strateji yanaşmalara ehtiyac duyurlar. Bu yanaşmalar iqtisadiyyatın yalnız strukturunu dəyişmək deyil, eyni zamanda onu daha çevik, rəqəmsal və inklüziv formaya gətirməyi qarşıya məqsəd qoyur. İqtisadi sistemlərin rəqəmsallaşdırılması, insan kapitalının modern bacarıqlarla təchiz edilməsi, elmi tədqiqatların iqtisadi qərarların əsasına çevril-

məsi və ekoloji dayanıqlığın qorunması bu strategiyanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatların beynəlxalq dəyər zəncirlərinə integrasiyası və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi ölkənin qlobal bazarda mövqeyini möhkəmləndirir. Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması üçün yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması kifayət etmir, həm də sosial rifah, ətraf mühitin qorunması və innovasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması kimi amillər vacib rol oynayır. Bu baxımdan, yeni strateji yanaşmalar ölkələrin iqtisadi siyasətinin əsas sütununa çevrilməli və gələcək inkişafın hərtərəfli təminatına xidmət etməlidir.

Müasir qlobal iqtisadi şəraitdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və davamlı inkişafı üçün yeni strateji yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Ənənəvi iqtisadi modellər getdikcə effektivliyini itirdiyi üçün dövlətlər və biznes strukturları innovasiyalara, rəqəmsallaşmaya və insan kapitalının inkişafına əsaslanan kompleks strategiyalar hazırlamalıdır. Bu çərçivədə süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə istehsal və xidmət sahələrinin optimallaşdırılması, startap ekosistemlərinin dəstəklənməsi və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması ön plana çıxır. Eyni zamanda, təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması və əhəlinin peşə bacarıqlarının artırılması iqtisadi artım üçün əsas şərtlərdən biridir. Yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri, ekoloji davamlılıq və inklüziv sosial siyasətlər rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və ətraf mühit baxımından balanslı inkişafını təmin edir. Bundan əlavə, beynəlxalq iqtisadi integrasiya, xarici investisiyaların cəlbi və qlobal dəyər zəncirlərinə fəal integrasiya ölkənin dünya bazarındakı mövqeyini gücləndirir. Beləliklə, bu strateji yanaşmaların həyata keçirilməsi ilə milli iqtisadiyyat həm dayanıqlı inkişafı təmin edə, həm də qlobal rəqabətdə üstün mövqeyə sahib ola bilər.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat — bu, yalnız yüksək ÜDM göstəriciləri və ixrac imkanları ilə deyil, həm də texnologiyalara çıxış, innovasiya potensialı, insan kapitalının keyfiyyəti və institusional sabitlik kimi kompleks göstəricilərlə ölçülür. XXI əsrdə baş verən sürətli texnoloji dəyişikliklər, ekoloji böhranlar, pandemiyalar və geosiyasi risklər ölkələrin iqtisadi siyasətlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də ənənəvi iqtisadi idarəetmə yanaşmalarının yerini daha çevik, elmi əsaslara söykənən və uzunmüddətli baxışa malik strateji modellər tutur.

Yeni strateji yanaşmalar çərçivəsində xüsusilə aşağıdakı istiqamətlər ön plana çıxır: innovasiya və texnologiyaya əsaslanan istehsalın genişləndirilməsi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi, əqli mülkiyyətin qorunması və təşviqi, startap və kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi, yaşıl enerji və ekoloji sabitliyin təmin edilməsi, sosial ədalət və inklüziv inkişafın prioritetləşdirilməsi. Bundan əlavə, ölkənin ixrac yönümlü iqtisadi modelə keçidi və ticarət əlaqələrinin şaxələndirilməsi rəqabətə davamlılığın mühüm şərtlərindəndir.

Dövlətlər bu strategiyaları yalnız mərkəzləşdirilmiş idarəetmə ilə deyil, eyni zamanda özəl sektorla tərəfdaşlıq formatında, universitetlər və tədqiqat mərkəzlərinin bilik bazasını iqtisadiyyatın reallıqlarına tətbiq etməklə həyata keçirməlidir. Bu isə innovasiyanın praktiki dəyərə çevrilməsinə, yeni texnologiyaların tətbiqinə və iqtisadi rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı üçün innovativ və strateji yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Əmək bazarının tələblərinə uyğun insan kapitalının hazırlanması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, elmi tədqiqatlara əsaslanan innovativ həllərin genişləndirilməsi və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi modellər ölkələrin iqtisadi potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. Yeni yanaşmalar yalnız iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına deyil, eyni zamanda sosial rifahın yüksəldilməsinə və milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə də töhfə verir. Bu baxımdan hər bir dövlət uzunmüddətli strateji baxışı ilə yeni çağırışlara uyğun iqtisadi siyasət formalaşdırmalıdır.

*Aytan Ahad Bakhshaliyeva, Ph.D.,
Azerbaijan State Pedagogical University,
Email: mammadli.aytan@mail.ru*

INNOVATIVE MANAGEMENT STRATEGY OF THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

The fact that the Republic of Azerbaijan, which regained its state independence in a rather complicated situation at the end of the 20th century, has gone through a great development path in a short time and experienced a period of continuous and sustainable economic development is one of the greatest successes of our independence. One of the main goals of the reforms implemented by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, as a successful continuation of the economic policy laid down by the national leader Heydar Aliyev, is to create all the conditions and opportunities necessary for the development of innovations in our country, and ultimately a competitive national innovation system. Today, the decisive factor for access to the modern world market is the creation and development of a competitive and innovative industry. Strategic planning and organizational structures in modern business organizations require improved and innovative management approaches, which allows for the creation of new management methods in such organizations and changes in management.

This requires organizations to develop a dynamic structure in response to rapid changes. Strategic planning plays a fundamental role for organizations to operate successfully in the modern economic and technological environment. In this context, organizations should organize each strategic step without making mistakes, research and development, and a new structure should be established to be able to respond quickly, which will also help in making internal decisions. Innovative management approaches force organizations to use operational, creative and innovative methodologies to better connect with their customers, understand them better and act independently. This is a fundamental requirement for the rapid development of the organization and its competitiveness with other organizations.

All strategic and structural improvements require both deep thinking and rapid response to advance the most efficient way for modern business organizations to date, to seek the most interesting and effective ways of innovative management, and to successfully serve and resist. The application of innovative management approaches plays an

important role in developing effective strategies for modern business organizations to operate independently, strengthen customer relationships, and compete with global technological changes that drive organizations to develop.

Opportunities to use world experience in management The complex nature of public administration and its methodological foundation necessitates the objective and subjective study of its political-legal, political-social and socio-economic reality, as well as the use of a complex of socio-political, theoretical-practical and general-scientific methods in this system. After our country regained its independence on October 18, 1991, fundamental reforms were carried out in public administration, state personnel policy, and the country's economy. In international practice, the central line of the main reforms implemented in the field of civil service is the policy of human resources management. Since the Republic of Azerbaijan is a post-Soviet country, traces of administrative management remained in public administration until recent years.

The Republic of Azerbaijan is a legal and democratic state. Democratic state governance is a form of governance based on public trust and people's power. Therefore, the position and opinion of the people and citizens are always important in the professional activities of state managers. This should be considered as a priority direction when selecting civil servants for state bodies and when promoting them in service positions, and when determining the professional requirements imposed on them. [1]

Other nuances that should be taken into account when formulating and implementing personnel policy in public administration are the country's socio-political situation, demographic indicators, historical development path, macroeconomic indicators, its geopolitical position, quantitative and qualitative changes in the labor market, advanced practices and modern approaches.

Continuous application of innovations is considered one of the main areas of development of any sector of the state as a whole. The future prospects of the economy of the Republic of Azerbaijan are connected with the development of innovation activity, which directly affects the standard of living of the population, the pace of socio-economic growth, competitiveness, etc. At the same time, knowledge and human capital, the development and use of which allows us to move from export-raw material production to an innovative, knowledge-based economy, are of decisive importance. Therefore, there is a need to increase competitive advantages and expand the existing potential of sectors of the economy through the development of innovation activity. The field of mechanical engineering has significant potential for innovative development. As is known, enterprises of this sector, producing equipment, machines, devices, vehicles, create a certain basis for the development of all other sectors of the economy.

The transition of machine-building enterprises to the innovative development path allows the Republic of Azerbaijan and its regions to ensure their sustainable development, as well as to improve the living standards of the population. An innovation strategy is a project plan that organizes future growth stages in order to meet the "unsatisfied" needs of customers. It shows in detail the added value that the product/service will bring, stimulates the evolution of the company and puts it in a position to create a better experience for the customer.

The formation of the national economy in Azerbaijan, its development prospects and theoretical study of existing problems necessitate the study of world experience in this area. Taking this into account, ways of using the experience of developed countries

of the world in the Azerbaijani economy are being studied at the state level. In this direction, great importance is attached to the study of the experience of France, with which we have extensive economic and political relations. This is clearly evidenced by the holding of high-level meetings, business forums, and practical seminars. Experience exchange with France is mainly carried out on the following issues: investment opportunities in Azerbaijan, diversification of the Azerbaijani economy, including transport, information and communication technologies, petrochemicals, pharmaceuticals and food processing, cooperation in the energy sector, including oil, gas and renewable energy. [2]

In the relations between the two countries, issues such as analyzing the opportunities and risks related to economic and commercial cooperation in Azerbaijan, providing the latest information on the investment environment and opportunities in Azerbaijan, expanding potential areas of cooperation in the economic and industrial field, holding discussions on projects that can help strengthen economic cooperation between Azerbaijan and European countries, exchanging information on best practices aimed at increasing the level of domestic and foreign investment, and presenting opportunities arising from the diversification of the Azerbaijani economy by reducing dependence on hydrocarbon resources and identifying strategic areas for future economic and industrial development, especially in the private sector, are always in the spotlight.

The idea of innovative development of society forms the basis of the development strategy of many countries. The innovative development of the country ensures the transition of the industrial-based economy to a knowledge-based economy. For these reasons, in the modern world, science, education, innovations and science-intensive products created on their basis are the main factors of economic development. In the 21st century, scientific and technical ideas, science-intensive products, high technologies, intellectual and educational potential of personnel form the basis of the competitiveness of the nation, the state, its innovation capacity, and sustainable economic development.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Axundov N.A, Məmmədov C.A-Dünya dövlətlərinin əsas coğrafi, siyasi və iqtisadi göstəriciləri (Avrasiya ölkələri) . Bakı, 2016.
2. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı: 2004.

*Kərimova Mehriban Allahverən qızı,
baş müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: kmehriban9@gmail.com*

MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİTİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADI MÜHİTDƏKİ ROLU

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə mühasibat uçotu və audit, hər iki sahənin iqtisadiyyatın effektivliyini və şəffaflığını təmin etməkdəki rolu baxımından əhəmiyyətlidir. Mühasibat uçotu maliyyə məlumatlarının toplanması, təhlili və açıqlanması prose-

sini nəzərdə tutur, audit isə bu məlumatların doğruluğunu yoxlayır. Bu iki sahə, xüsusilə global bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etmək istəyən təşkilatlar üçün vacibdir.

Mühasibat uçotu iqtisadi mühitin rəqabətqabiliyyətini təmin edən əsas sahələrdən biridir. Mühasibat uçotunun düzgün və şəffaf olması, müəssisələrin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətlərini doğru şəkildə əks etdirməsinə kömək edir, bu da onların bazarda rəqabətə davamlı olmalarına imkan yaradır. Mühasibat uçotunun rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdəki rolu bir neçə əsas aspekti əhatə edir:

1. Maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi.

Mühasibat uçotu müəssisələrin maliyyə vəziyyətini şəffaf şəkildə təqdim edir. Şəffaflıq, investorlar, tərəfdaşlar, kredit verənlər və digər maraqlı tərəflər üçün vacibdir. Maliyyə məlumatlarının düzgün təqdim edilməsi müəssisəyə etibar yaradır, bu da onun bazarda daha güclü mövqə tutmasına və rəqabətə davam etməsinə kömək edir.

2. Resursların səmərəli istifadəsi.

Mühasibat uçotu müəssisənin gəlir və xərclərini izləmək və qiymətləndirmək üçün vacib bir vasitədir. Bu, şirkətin resurslarını səmərəli şəkildə idarə etməsinə, xərclərin optimallaşdırmasına və gəlirləri artırmasına kömək edir. Yaxşı bir mühasibat uçotu sistemi, müəssisənin maliyyə vəziyyətini daha yaxşı başa düşülməsinə və strateji qərarların daha düzgün verilməsinə imkan verir.

3. Vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsi.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə vergi öhdəliklərinin düzgün və vaxtında yerinə yetirilməsi müəssisələrin cəzalar və maliyyə çətinliklərindən yayınmasına kömək edir. Mühasibat uçotu vergi bəyannamələrinin düzgün və tam təqdim olunmasına şərait yaradır ki, bu da müəssisənin vergi ilə bağlı risklərini azaldır və onun bazarda mövqeyini gücləndirir.

4. Maliyyə planlaşdırması və risklərin idarə edilməsi.

Mühasibat uçotu müəssisələrə maliyyə planlaşdırması və gələcək risklərin idarə olunmasında yardımçı olur. Şirkətlər, öz gəlirlərini və xərclərini təhlil edərək gələcək üçün daha yaxşı proqnozlar verə bilirlər. Bu, müəssisələrin qarşısına çıxan iqtisadi təzyiqləri və qeyri-müəyyənliyi daha yaxşı idarə etmələrinə şərait yaradır, nəticədə bazarda daha rəqabətqabiliyyətli olurlar.

5. Investorların cəlbə.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə investorlar yalnız düzgün və şəffaf maliyyə məlumatlarına əsaslanaraq qərarlar qəbul edirlər. Mühasibat uçotu investorlar üçün etibarlı məlumat mənbəyi təqdim edir və müəssisənin maliyyə dayanıqlığını göstərir. Yaxşı mühasibat uçotu olan müəssisələr investorları daha asan cəlb edə bilir və bazarda daha çox investisiya əldə etmək imkanı qazanır.

6. Qlobal rəqabət və beynəlxalq ticarət.

Mühasibat uçotu, beynəlxalq ticarətdə də böyük rol oynayır. Müxtəlif ölkələrdəki maliyyə və vergi qaydaları fərqli ola bilər, lakin mühasibat uçotu, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq, müəssisələrin global bazarda rəqabət etmələrini təmin edir. Bu, xüsusilə çoxmillətli şirkətlər üçün vacibdir, çünki onlar müxtəlif ölkələrdəki maliyyə və hüquqi mühitlərlə uyğunlaşmalıdırlar.

7. Qərar qəbul etmə prosesinə dəstək.

Mühasibat uçotuidarəetmə və qərar qəbul edən şəxslərə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Bu, müəssisələrin strateji inkişaflarını, bazar araşdırmalarını və rə-

qəbət üstünlüklərini daha yaxşı analiz etmələrinə imkan verir. Şirkət rəhbərləri düzgün maliyyə məlumatlarına əsaslanaraq strateji qərarlar qəbul edir və bu, onların bazarda daha güclü mövqə tutmalarına şərait yaradır [2].

Mühasibat uçotu müəssisələrin maliyyə vəziyyətini düzgün şəkildə nümayiş etdirmək və onların fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün vacibdir. Bu məlumatlar yalnız şirkət rəhbərliyi üçün deyil, həm də investorlar, dövlət orqanları və digər maraqlı tərəflər üçün önəmlidir. Rəqabətqabiliyyətli mühitdə düzgün maliyyə məlumatlarının olması, şirkətin mövqeyini gücləndirə və bazarda üstünlüyü təmin edə bilər. Bunun üçün aşağıdakı amillərin təsirindən yararlanmaq lazımdır:

1. Yeni texnologiyalar və onların mühasibat uçotuna təsiri.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə mühasibat uçotunun inkişafında yeni texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Rəqəmsal mühasibat uçotu sistemləri, bulud texnologiyaları, avtomatlaşdırma və süni intellekt kimi texnologiyalar mühasibat uçotunun sürətini, dəqiqliyini və şəffaflığını artırmağa imkan verir. Bu texnologiyalar, müəssisələrə real vaxtda maliyyə məlumatlarını əldə etməyə və tez qərar qəbul etməyə imkan yaradır.

2. Qlobal Mühasibat Uçotu Standartları.

Rəqabətqabiliyyətli bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi vacibdir. IFRS (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları) və GAAP (Amerikanın Ümumi Qəbul Olunmuş Mühasibat Uçotu Prinsipləri) kimi standartlar, maliyyə məlumatlarının qarşılıqlı etibarlı şəkildə müqayisə olunmasına imkan verir və bu, global bazarda rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Auditin rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdəki rolu çox önəmlidir və bir neçə aspektdə özünü göstərir. Audit təşkilatların maliyyə hesabatlarını və əməliyyatlarını müstəqil şəkildə yoxlamaq və qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bir prosesdir. Bu proses yalnız maliyyə şəffaflığını təmin etməklə yanaşı, təşkilatların ümumi strateji idarəetmə və rəqabət üstünlüyü əldə etmələrinə də kömək edir. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin rolu daha da əhəmiyyətlidir, çünki bazardakı dəyişikliklər və təzyiqlər təşkilatları sürətli və düzgün qərarlar qəbul etməyə məcbur edir.

Auditin əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və qanuniliyini yoxlamaqdır. Bu, investorlara, kredit verənlərə və digər maraqlı tərəflərə təşkilatın maliyyə vəziyyəti barədə etibarlı məlumatlar təqdim edir. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin yüksək keyfiyyəti, müəssisələrin şəffaflığını artırır və onların bazarda etibarlılığını təmin edir.

Audit sahəsində texnoloji inkişafa paralel olaraq müasir audit texnologiyalarının tətbiqi artmaqdadır. Süni intellekt və data analizi kimi texnologiyalar auditin daha sürətli və daha dəqiq aparılmasına imkan verir. Bu texnologiyalar, auditorların böyük həcmli məlumatları təhlil etmələrini və şirkətlərin maliyyə hesabatlarındakı riskləri müəyyən etmələrini asanlaşdırır. Audit sahəsində beynəlxalq standartların rolu çox mühüm olsa da, müxtəlif ölkələrdə fərqli audit standartları tətbiq edilir. Rəqabətqabiliyyətli mühitdə beynəlxalq audit standartlarının qəbul edilməsi, mühasibat və auditin daha etibarlı və müqayisə oluna bilər olmasına şərait yaradır. Bu da qlobal ticarətdə şəffaflığı və etibarlılığı artırır[3].

Rəqabətqabiliyyətli mühitdə mühasibat uçotu və audit sahələrində məlumat təhlükəsizliyi ən vacib məsələlərdən biridir. Şirkətlər müştərilərinin və tərəfdaşlarının maliyyə məlumatlarını qorumağa borcludurlar. Bu, xüsusilə bulud texnologiyalarının istifadə-

si ilə bağlı riskləri artırır. Məlumat sızmaları və kibercinayətlərdən qorunmaq üçün müasir təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi vacibdir. Qlobal iqtisadi vəziyyət, mühasibat uçotu və audit sahələrinə birbaşa təsir göstərir. Məsələn, iqtisadi böhranlar və ya valyuta dalğalanmaları mühasibat uçotu və auditin düzgün aparılmasına təsir göstərə bilər. Bu baxımdan mühasibat və audit peşəkarları, iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşaraq müasir yanaşmalar tətbiq etməlidirlər.

Mühasibat uçotu və audit sahəsində mütəxəssislərin ixtisaslaşması və təhsili də önəmli məsələlərdən biridir. Yeni texnologiyaların tətbiqi peşəkarların bacarıqlarını təkmilləşdirmələrini tələb edir. Bu səbəbdən təhsil müəssisələri və peşəkar təşkilatlar mühasibat və audit sahəsində müasir biliklərin öyrədilməsi və inkişafı üçün daha yaxşı təlim proqramları hazırlamalıdır.

Ətraf mühit və sosial məsələlər mühasibat uçotu və audit sahələrində də rol oynamağa başlayacaq. Bu sahədə şirkətlərin sosial və ətraf mühit məsuliyyətləri barədə məlumat vermələri investorlara şirkətlərin uzunmüddətli dayanıqlı və etibarlı olacağı barədə məlumat verəcək.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə mühasibat uçotu və audit sahələrindəki inkişaf perspektivləri, bu sahələrin yeni texnologiyalarla və beynəlxalq standartlarla təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu dəyişikliklər şirkətlərin maliyyə şəffaflığını və etibarlılığını artıracaq, eyni zamanda global bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etmələrinə kömək edəcək.

Mühasibat uçotunun və auditin rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdəki rolu çoxşaxəlidir və onun düzgün tətbiqi müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını, şəffaflığını və bazar gücünü artırır. Maliyyə məlumatlarının düzgün idarə edilməsi və təhlil edilməsi, həmçinin resursların səmərəli istifadə edilməsi müəssisələrin uğur qazanmasında və rəqabət üstünlüyü əldə etmələrində əhəmiyyətli rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. R.Məmmədov. 1C və Mühasibat. Bakı, 2017.
2. R.N.Kazımov, C.B.Namazova. Praktiki audit (dərslük). Bakı, 2011.

*Qarayeva Aydan Qara qızı,
müəllim,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
Email:aqarayeva53@gmail.com*

ŞİRKƏTİN MALİYYƏ STRATEGİYASININ SƏMƏRƏLİYİNİN ARTIRILMASINDA MÜASİR YANAŞMALAR

Strateji maliyyə menecmenti yalnız təşkilatın məqsədlərini təyin etməyə kömək etmir, həm də ortaya çıxan problemlərin həlli üçün şirkətin planlaşdırması və idarə edilməsi üçün bir platforma yaradır. Buraya həm də biznesin məqsədlərinə doğru atılması üçün addımların təsviri daxildir.

Hal-hazırda, praktikada geniş istifadə olunan bir neçə ən çox yayılmış maliyyə strategiyaları var. Bunlara fərdi strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ümumi, əməliyyat və strategiya daxildir.

Planlaşdırmanın miqyası və qarşıya qoyulan məqsədlərin səviyyəsi baxımından ən əhatəlisi, bir neçə əməliyyat maliyyə strategiyası əsasında formalaşan ümumi maliyyə strategiyasıdır. Bu strategiya uzun bir proqnoz dövrü üçün planlaşdırılmış maliyyə nəticələrinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bütün səviyyələrdə büdcələrlə münasibətləri, müəssisə gəlirlərinin yaradılmasını və istifadəsini əhatə edir, maliyyə resurslarına ehtiyac səviyyəsini müəyyənləşdirir və onların formalaşması üçün zəruri mənbələri tapır.

Əməliyyat maliyyə strategiyası daha çox qısamüddətli icra dövrünə yönəldilir və ümumi maliyyə strategiyasının bir hissəsi kimi çıxış edir. Onun məqsədi vəsaitlərin xərclənməsinin həyata keçirilməsinə və mümkün daxili ehtiyatların işlənməsinə nəzarəti həyata keçirməkdir. Eyni zamanda, qarşıya qoyulan vəzifələr şirkətin ümumi gəlir və xərclərini tənzimləməyə yönəldilmişdir. Bu, vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi üzrə bütün planlaşdırılan dövriyyələri qabaqcadan görməyə imkan verir.

Fərdi strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi üçün vaxt məhdudiyyəti yoxdur və şirkətin əməliyyat və nəticədə ümumi maliyyə strategiyası çərçivəsində qurulan maliyyə əməliyyatlarının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməyə yönəldilmişdir [1].

Beləliklə, təqdim olunan maliyyə strategiyalarının növləri onların arasında qarşılıqlı əlaqəni və əsas yekun maliyyə nəticəsinə istiqamətlənməni göstərir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Potensial imkanlar və iqtisadi inkişaf perspektivləri çərçivəsində maliyyə resurslarının tələb olunan səviyyəsinə tədricən nail olunması və onların səriştəli strateji idarə edilməsi;

2. Cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onlara nail olmaq üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3. Cəmiyyətin müxtəlif dövrlərdə (ay, rüb, il) maliyyə-təsərrüfat vəziyyətinin obyektiv uçuşunun aparılması;

4. Əsas təhlükəni rəqiblərdən tapmaq, onun aradan qaldırılması üçün lazımi səyləri səfərbər etmək və daha rəşional seçim etmək.

Bildiyimiz kimi, məqsədlər hər hansı bir iş üçün vacibdir və bu, xüsusilə şirkətin maliyyəsini idarə edərkən doğrudur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bizə həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə onlara nail olmaq üçün yol xəritəsini yaradan maliyyə strategiyası lazımdır.

Müəyyən vaxtda şirkətin maliyyə vəziyyəti strateji vəziyyəti və ya riskləri minimuma endirmək üçün atılan addımları göstərən mənfəət və zərər hesabatları, balans hesabatları və pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatları kimi tipik maliyyə hesabatlarından istifadə etməklə qiymətləndirilə bilər [2].

Maliyyə proqnozlaşdırılması firmanın gələcək maliyyə ehtiyaclarını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu proqnozlar əsasında müxtəlif büdcələr hazırlana bilər. Bu büdcələr əsasında müxtəlif fəaliyyət növlərinə vəsaitlərin düzgün bölüşdürülməsi həyata keçirilə bilər. Elmi metodlardan istifadə etməklə verilən dəqiq proqnozlar strateji qərarların qəbulu üçün əsas ola bilər.

Kapital strukturu ilə bağlı qərarlar borc və kapitalın ehtiyatlı birləşməsinə tələb edir. Bu, borcun kapitalla nisbəti ilə ölçülür. Həddindən artıq borclanma ilə bağlı müxtəlif riskləri minimuma endirmək üçün borc və kapitalın optimal qarışığını yarada bilər. Yaxşı kapital strukturu maliyyə sabitliyini təmin edir.

Strateji planlaşdırmaya təsir edə biləcək bir çox maliyyə əməliyyatları və qərarlar var: pul vəsaitlərinin hərəkəti büdcələri, büdcə nəzarəti fəaliyyətləri, marjinal xərclər və mənfəətin planlaşdırılması, kapitalın və kapitalın maliyyələşdirilməsinin dəyəri, satınalmalar, restrukturizasiya və diversifikasiya.

Beləliklə, maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsi mənbələrin mövcudluğu, maliyyə resurslarının istifadəsi və idarə edilməsi ilə bağlıdır.

Təşkilatın maliyyə strategiyasını hazırlayarkən bir neçə vacib amili nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, bu, şirkətin hazırkı maliyyə vəziyyətidir. Onun təhlili əsasında şirkət sahibləri biznes nəticələrində mühüm rol oynayan amillər haqqında lazımi məlumatları alırlar. Eyni zamanda, şirkətin gələcək inkişafı üçün iqtisadi imkanları qiymətləndirmək mümkündür.

Şirkətin cari maliyyə vəziyyəti üçün əsas riskləri nəzərə almaq da vacibdir ki, bu da cari istehsal proqramlarının və strateji biznesin inkişafı planlarının həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəkdir. Maliyyələşdirmə prioritetlərinin müəyyən edilməsi maliyyələşdirmə və ona nail olmaq üçün stratejiyanın işlənilib hazırlanmasını tələb edən şirkətin gələcək inkişafı üçün təlimatlar kimi qəbul edilməlidir.

Gəlir artımı mənbələri də maliyyə strategiyası hazırlayarkən nəzərə alınmalı olan mühüm amildir. Ən ümumi və geniş tətbiq olunanlara aşağıdakılar daxildir: istehsalın maya dəyərinin azaldılması, istehsalın şaxələndirilməsi, büdcə və maliyyə planlaşdırmasının tətbiqi, xərclərin azaldılması, yeni satış bazarlarının açılması, rəqabət üstünlüyü, satılan məhsulun həcmi artırılması, istifadə olunmamış əmlakın satışı və ya icarəyə verilməsi, istehsalda ən son texnologiya və avadanlıqların tətbiqi, strukturun yenidən qurulması.

Bir şirkətin maliyyə strategiyasının hazırlanmasında digər vacib amil, şirkətin inkişaf perspektivləri və məqsədlərinə çatmağın effektivliyindən asılı olan xərcləri və gəlirləri arasında tarazlığın qorunmasıdır [3].

Hər hansı bir şirkətin maliyyə strategiyasının inkişafı dörd əsas elementdən ibarətdir:

1. Stratejiyanın həyata keçirilməsi üçün kapitalın əldə edilməsi - vəsait mənbələri:

Stratejiyanın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi çox vaxt əlavə kapital tələb edir. Xalis əməliyyat gəliri və aktivlərin satışından başqa, təşkilat üçün iki əsas kapital mənbəyi borc və kapitaldır. Firmanın kapital strukturunda borc və kapitalın uyğun qarışığının müəyyən edilməsi stratejiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edə bilər.

2. Proqnozlaşdırılan maliyyə hesabatları - büdcələri:

Maliyyə hesabatlarının proqnoz təhlili maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsi üçün açaqdır, çünki o, təşkilata müxtəlif fəaliyyət və yanaşmaların gözlənilən nəticələrini yoxlamağa imkan verir.

Proqnozlaşdırılan maliyyə hesabatları müxtəlif gəlir və xərc ehtiyatlarının gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsirini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Tipik olaraq bir növ qərara dəstək sistemi proqnozlaşdırılan maliyyə hesabatlarını hazırlamaq

üçün Excel cədvəllərində yaradılır. Demək olar ki, bütün maliyyə institutları biznes kapital axtaranda proqnozlaşdırılan maliyyə hesabatlarını tələb edir.

Proqnozlaşdırılan mənfəət və zərər hesabatı və balans hesabatı təşkilata müxtəlif strategiyanın həyata keçirilməsi ssenariləri üzrə proqnozlaşdırılan maliyyə əmsallarını hesablamağa imkan verir.

Proqnozlaşdırılan maliyyə büdcələri həm də müəyyən vaxt ərzində vəsaitlərin necə qəbul ediləcəyini və xərclənəcəyini təfərrüatlandıran sənədlərdir. İllik büdcələr ən çox yayılmış büdcədir, baxmayaraq ki, büdcənin müddəti bir gündən on ildən çox dəyişə bilər.

3. Vəsaitlərin idarə edilməsi - istifadəsi:

Vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlı planlar və siyasətlər investisiyalar və ya aktiv qarışıqları ilə bağlı qərarlara aiddir, yəni hansı aktivin alınacağı, hansının satılacağı və s.

Vəsaitlərin istifadəsi ona görə vacibdir ki, o, strategiyanın həyata keçirilməsi prosesində resurslardan istifadənin səmərəliliyi və səmərəliliyi ilə əlaqədardır.

Planlaşdırma düzgün aparılmadıqda, kapital məsrəfləri səmərəsiz ola bilər, nəticədə resurslardan optimal istifadə olunmur.

4. Biznesin qiymətləndirilməsi:

Biznesin qiymətləndirilməsi maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsi üçün də vacibdir, çünki şirkət diversifikasiyanın bir hissəsi kimi başqa firma ala və ya onu xərclərin azaldılması strategiyasının bir hissəsi kimi sata bilər. Bütün bu hallarda strategiyaların uğurla həyata keçirilməsi üçün biznesin maliyyə dəyərini və ya pul dəyərini müəyyən etmək lazımdır.

Strategiyanın hazırlanmasında əsas diqqət strateji üstünlüyə nail olmaq üçün maliyyə menecmentinin təşkilatın korporativ və biznes məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Nəticə

Sonda bunu qeyd edək ki, təşkilatın maliyyə strategiyası maliyyə resursları, xərc strukturunun təhlili, mənfəət potensialının qiymətləndirilməsi, uçot funksiyaları, resursların mövcudluğu, vəsaitlərin istifadəsi və idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Təşkilatın maliyyə strategiyasının hazırlanmasında əsas diqqət strateji üstünlüyə nail olmaq üçün maliyyə idarəetməsini təşkilatın korporativ və biznes məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq olmalıdır. Maliyyə strategiyası müəssisənin idarə edilməsi üçün ən vacib vasitələrdən biridir. Çünki maliyyə dəstəyi olmadan heç bir strategiya həyata keçirilə bilməz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Şadiyyə M.A. Müasir dövrdə maliyyə texnologiyalarının inkişaf istiqamətləri. B., 2021. [http://www.anl.az/down/meqale/amea_xeb_iqt/2021/01/16 \(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/amea_xeb_iqt/2021/01/16 (meqale).pdf)
2. Матыцина Н.П. Искусственный интеллект как драйвер развития отечественной экономики. М., 2024. <https://www.hse.ru/news/expertise/943127184.html>
3. Кукина П.А. Финансовые инструменты поддержки территориальных комплексов. М., 2024. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-podhody-k-raz-rabotke-finansovoy-strategii-kompanii-kak-instrumenta-povysheniya-effektivnosti-ee-deyatelnosti>

*Allahverdiyev Azər Cəbrayıl oğlu,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: azar.allahverdiyev.73@gmail.com;*

*Xəlilov Zəhid Qurban oğlu,
assistent,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: zahidxalilov1968@gmail.com;*

*Əliyeva Təranə Sair qızı,
assistent,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: eliyevaterane@gmail.com*

INNOVATİV MALİYYƏ STRATEGİYALARININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Maliyyə sahəsindəki innovasiyalar son illərdə ciddi bir dəyişiklik yaratmış, mövcud iqtisadi və maliyyə sistemlərinin daha səmərəli, şəffaf və çevik hala gəlməsini təmin etmişdir. İnnovativ maliyyə strategiyalarının tətbiqi maliyyə idarəçiliyində yeni yanaşmaların, alətlərin və texnologiyaların istifadəsi ilə əlaqədar olaraq, həm iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, həm də fərdi investorlar üçün geniş imkanlar yaradır.

İnnovativ strategiyalar biomüxtəlifliyin qorunması, bərpası və davamlı idarə olunması üçün maliyyə və investisiyaları artırır, dövlət-özəl sektor tərəfdaşlıqları, təbiətə əsaslanan həllər 2030-cu il məqsədlərinə çatmaq üçün səylərin mərkəzində dayanır. 3 məqsəd üzərində dayanmaq olar: *Birincisi*, milli siyasətin uyğunlaşdırılması: 2030-cu il iqlim, təbiət və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa kömək etmək üçün milli siyasətlərdə iqlim, biomüxtəliflik təşəbbüslərini uyğunlaşdırmaq üçün strategiyaları araşdırmalıyıq. *İkincisi*, dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi: hökumət siyasətini və korporativ rəhbərliyi birləşdirərək, ekosistemləri qoruya və ədalətli nəticələri təmin edə bilərik. *Üçüncüsü*, mühafizə üçün maliyyə artımı: özəl sektor təbiətdə öndə getməlidir [1].

Müasir bazar iqtisadi sisteminə malik olan hər bir ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi elmin, insan kapitalının və innovasiya amillərinin inkişafından asılıdır. İnnovativ milli biznesin formalaşması ölkənin milli iqtisadi gücünün və mənafeələrinin səmərəli formada reallaşması istiqamətlərini müəyyən edir. Bu baxımdan, məqalənin mövzusu aktualıq kəsb edir. Digər tərəfdən, mövzunun aktuallığını səciyyələndirən arqumentlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında nəzərdə tutulmuş vəzifələrin reallaşdırılması;
- Ölkənin texniki-iqtisadi rəqabət gücünün formalaşdırılması;
- Milli məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- Müqayisəli üstünlüyə malik olan istehsal sahələrinin innovativ inkişafına dövlət dəstəyinin artırılması;
- İnnovativyönlü məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxışının təmin olunması;

- Regionlarda innovativyönümlü sahələrin inkişafının dövlət tərəfindən həvəsləndirilməsi və s.

Dünya ölkələrində müasir bazar münasibətləri sisteminin formalaşması və inkişafında innovativ milli biznes fəaliyyətinin daha da genişlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi baxımdan hər bir ölkədə innovativ milli biznesin meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl onların iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Özlüyündə biznes fəaliyyətinin sərhədi yoxdur. Bütün ölkələrin milli biznesi xalqın milli iqtisadi mənafeələrinə (maraqlarına) uyğun olaraq inkişaf edir və son nəticədə beynəlmilləşir, dünya iqtisadiyyatının inkişafının “məhək” daşına çevrilir. Dünya ölkələri beynəlxalq və milli biznes əlaqələrinin integrasiyası əsasında öz məqsədlərinə nail olurlar. Biznes fəaliyyəti müasir innovasiyaların formalaşmasına imkan verir, onun nəticələri (məhsulları) dünya bazarında öz təcəssümünü tapır və onlar arasında rəqabət baş verir. Beynəlxalq və milli səviyyədə biznesin inkişafı ilə innovativ inkişaf arasında səbəb-nəticə əlaqələri baş verir. Konkret formada yanaşdıqda insan kapitalı, innovativ inkişaf, biznes fəaliyyəti və rəqabət arasında fasiləsiz olaraq tsiklik əlaqə vardır. Rəqabət isə bu tsiklik əlaqənin baş verməsində lokomotiv rola malikdir. İnnovativ milli biznesin formalaşması və inkişafı dünya ölkələri arasında rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın meydana gəlməsi və onun səmərəliliyinin artması əsasında özünü daha çox büruzə verir. Məntiqi baxımdan yanaşdıqda innovasiyaların yaranmasını həm də rəqabətin nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar [3].

Belə ki, müasir innovasiyalardan səmərəli istifadə olunması iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Ölkədə Milli İnnovasiya Sisteminin (MİS) yaradılması innovativ milli iqtisadiyyatın yeni strateji istiqamətlərini müəyyən edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovativ iqtisadiyyatın strateji istiqamətlərinin şəffaf surətdə reallaşmasında inhisarçılıq meyillərinin aradan qaldırılması olduqca zəruridir. İnhisarçılıq innovasiya bazarında ona olan tələb və təklifin nisbətinin pozulmasına birbaşa təsir göstərir. Belə ki, innovasiya bazarında iştirak edən subyektlərin sayının artması, tələb və təklifin həcmnin yüksəlməsi, bu bazara daxil olmada heç bir süni maneənin olmaması sağlam rəqabət mühitinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Odur ki, innovativ inkişafın təmin olunması üçün innovasiya bazarında sağlam rəqabətin mövcudluğu da əsas şərtlərdən biridir. Dünyada innovativ biznes daim yeniləşir, təkmilləşir və beynəlmilləşmiş bir prosesə çevrilir. İnnovativ milli biznesin beynəlmilləşməsinin maddi əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü, ölkələr arasında istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsi təşkil edir [2].

Bunlarla yanaşı, innovativ milli biznes innovativ sahibkarlığın mühüm tərkib hissəsidir. Milli biznesin inkişafı müxtəlif inkişaf səviyyəsində yaşayan ölkələrin milli iqtisadi mənafeələrinə və sövqedici motivlərinə əsaslanır. Yeni biliklər, texnologiyalar və onların sosial-iqtisadi inkişafa səmərəli tətbiqi ölkənin dünya birliyində yerini və milli təhlükəsizliyinin təminatını müəyyən edir [5].

Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, innovativ resursların məhdudluğunu nəzərə alaraq, bütün iqtisadi sistemlərdə onlardan istifadənin səmərəli davranış normalarına əməl olunmalıdır. Azərbaycanda innovativ milli biznesin formalaşması vəziyyətinin təhlili. Dünya ölkələrində maddi-iqtisadi resursların qeyri-bərabər inkişafı ölkələr arasında milli biznesin formalaşması və tərəqqisinə birbaşa təsir göstərir.

Lakin dünya ölkələrində milli biznesin inkişafında qarşıda duran global səbəb

(vəzifə) həmin məhdud resurslardan necə və nəyin vasitəsi ilə istifadə etməklə ölkələrin milli təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək və insanların sonsuz tələbatlarını hərtərəfli ödəməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müasir tələblərə cavab verən innovativ texnologiyalar yaradılmalı və onlardan səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Dünya ölkələrində məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və qanunauyğunluqları baxımından yanaşdıqda innovativ texnologiyaların yaradılması və onların dünya bazarında biznes obyektinə çevrilməsi global bir iqtisadi prosesdir.

Hazırda müasir innovativ texnologiyaların istehsalında və dünya bazarına çıxarılmasında ÇXR, ABŞ, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Cənubi Koreya Respublikası, Malayziya, Sinqapur, Tayvan və digər ölkələri misal gətirmək olar. Azərbaycan əlverişli biznes mühitini təmin edərək Dünya Bankında əks olunan 10 göstəricidən 5-i üzrə ölkəmiz dünya ölkələri arasında ilk 40-cı yerdə qərarlaşmışdır [3].

Qloballaşan dünyada irəli sürülən, yaranan bütün axtarışların, ideyaların, yeniliklərin və innovasiyaların heç bir “sərhəd”i yoxdur və onlar beynəlxalq ixtisaslaşma və əmək bölgüsü əsasında özünü büruzə verir. Hər bir ölkənin innovativ yenilikləri onun milli rəqabət gücünün möhkəmlənməsinə, integrasiya əlaqələrinin genişlənməsinə və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına təsir göstərir. Hansı ölkə beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində fəal iştirak edirsə, xarici kapitalın və meyllərin üstünlüklərindən istifadə edirsə, onun iqtisadi gücü də artmış olur.

Dünya ölkələrində innovasiya texnologiyalarının inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin mühüm rolu vardır. Xarici iqtisadi əlaqələr ölkələr arasında elmi-texniki və innovativ texnologiyaların mübadiləsinin intensiv xarakter almasına təsir göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə investisiya resurslarının, informasiya vasitələrinin, elmi-texniki ideyaların xarici kapitalın mübadiləsinə üstünlük verilir.

Bununla yanaşı, xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafında innovativ sənaye biznesinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri sənaye sferasında innovativ texnologiyaların dünya bazarlarına çıxarılması və onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına daha çox diqqət yetirirlər. Hazırda sənaye klasterlərinin yaradılmasında innovasiya biznesinin fəallaşmasına daha çox üstünlük verilir. Belə yönümlü innovasiyalar qara və əlvan metallurgiya, yanacaq sənayesi, maşınqayırma, neft-kimya, elektrotexnika və digər sahələrdə özünü təzahür etdirir. Bunlarla yanaşı, innovasiya istiqamətli sahələrə dəmir yolunu, nəqliyyat infrastrukturunu sistemini, regional sənaye zonalarını, avtomobil nəqliyyat vasitələrini aid etmək olar. Hazırda dünya ölkələrində istehsal və sosial infrastruktur sistemlərinin formalaşması və idarə olunmasında innovasiya metodlarından və yeniliklərindən daha çox istifadə olunur [2].

O cümlədən belə sahələrə “Asan xidmət” sistemini, rabitə və kommunikasiya vasitələrini, elektron dövlət, elektron ticarət, elektron xidmət və digərlərini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, dünya ölkələrində innovativ milli biznesin inkişafının müxtəlif modelləri mövcuddur. İnkişaf etmiş bazar sistemli ölkələrdə innovativ milli biznesin formalaşması və inkişaf modelinin maddi əsasını xarici və daxili investisiya qoyuluşları hesabına yeni sənaye inqilabı dövrünün yaranması prosesi təşkil edir.

XXI əsrdə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində neft sektorundan sonra prioritet sahələrdən biri hesab olunan informasiya və kommu-

nikasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir [2].

Azərbaycanda innovativ biznesin formalaşması və inkişafında dövlət tərəfindən innovasiyaların təşviqini stimullaşdıran fəaliyyət proqramları hazırlanır, elmi araşdırmalar aparılır, geniş diapazonlu bilik şəbəkəsi yaradılır və onun yaradıcı imkanlarından istifadə olunur. İnsan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi innovativ yeniliklərin əldə olunmasına təkan verir. İnsan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi təhsil və elm sahələrində infrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında həll oluna bilər. İnsan kapitalının innovativ milli biznesin inkişafına təsirini həyata keçirmək məqsədi ilə “təhsil-elm-istehsal” tsiklinin kompleks surətdə idarə edilməsinə nail olunmalıdır [1].

Məhz buna görə hazırda Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində islahatlar aparılır. Bu islahatların davam etdirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə təhsilin (xüsusilə təhsilin ixtisaslı kadr hazırlığı pillələrində) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun və “elm-təhsil-istehsal” əlaqələrinin çevik idarəetmə mexanizminin qurulması, eləcə də şirkətlərin global dəyər zəncirinə qoşulmaqla dünya bazarlarına integrasiyası üçün əhəmiyyətli hesab edilir.

Bunun üçün İKT sistemi daha da təkmilləşdirilməli, cihaz və avadanlıqlar, laboratoriyalar, təcrübə-sınaq stansiyaları (mərkəzləri), fondlar, innovasiya müəssisələri, konsaltinq və mühəndislik xidmətləri sahəsində mühüm işlər aparılmalıdır. Bunlarla yanaşı, bir məsələni qeyd etmək olar ki, ölkənin bir sıra regionlarında hələ də innovativ geriliklər nəzərə çarpır. Belə bir şəraitdə İKT bilik sistemi müasir insan kapitalının formalaşmasında öz rolunu göstərə bilməz. Odur ki, regional innovasiya siyasətinin konseptual müddəalarının və təcrübədə uğurlu realizə edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır. Regional innovasiya siyasətinin gücləndirilməsi 2000-ci ildə Avropa Şurasının Lissabon sammitində də vurğulanmışdır [4].

Sosial innovasiya sisteminin bazasını möhkəmləndirmək məqsədi ilə təhsil sisteminə elektron məktəb idarəetmə formasından, elektron kitabxanaların imkanlarından, təhsilin bütün səviyyələrində kurikulumların rəqəmsal tədris materiallarından (məsələn: elektron kitablar, elektron seminarlar, açıq tədris materialları və s.) daha geniş istifadə olunmalıdır. “Təhsil-elm-istehsal tsiklinin optimallaşdırılması və onların maddi-texniki bazasının müasir tələblər səviyyəsinə uyğunlaşdırılması sosial innovasiyaların ümumi məzmununu daha geniş formada əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra durğunluq vəziyyəti (böhran) elm və təhsil sistemində öz təsirini göstərmişdir. Ölkədə sosial-iqtisadi çətinliklər nəticəsində elm və təhsilin mövcud potensial imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə olunmaması çoxsaylı aparıcı alimlərin və bacarıqlı mütəxəssislərin xarici ölkələrə getmələrinə səbəb olmuşdur. Bu proses həmin dövrdə Azərbaycan elminə sarsıdıcı təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə ölkədə innovativ irəliləyişlərdən söhbət gedə bilməzdi. Yəni Azərbaycanda keçid dövrünün doğurduğu çətinliklər və ziddiyyətlər innovativ böhran vəziyyətinə öz ciddi təsirini göstərdi. Sahibkarlıq (biznes) fəaliyyəti genişləndikcə müasir dövrün tələblərinə cavab verən insan kapitalının formalaşması prosesinə şərait yarandı. Özlüyündə yaradıcı insan kapitalının yaranması innovativ yeniliklərin meydana gəlməsinə birbaşa təsir göstərdi [5].

Beləliklə, tədricən innovativ böhran vəziyyətindən çıxış imkanları özünü büruzə verməyə başladı və iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində innovativ yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. Son 15 il ərzində Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan bütün sahələrdə mütləq üstünlüyə malik olaraq iqtisadi inkişaf potensialının 70 faizini özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan, Azərbaycan iqtisadiyyatı innovasiyayönümlüdür və bir çox geniş sahələri əhatə edir. Həmin sahələrə neft sənayesini, emal sənaye sahələrini, tikinti sahəsini, xidmət sferasını, İKT və s. aid etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mustafayev T. (2020). "İnnovativ maliyyə strategiyalarının tətbiqi: Təcrübələr və perspektivlər." *Azərbaycan İqtisadiyyatı və Maliyyə Jurnalı*.
2. Əhmədov M. (2019). "Rəqəmsal maliyyə texnologiyaları və onların iqtisadiyyata təsiri." *İqtisadiyyat və İdarəetmə: Müasir Yanaşmalar*.
3. Rəhimov K. (2021). "Yaşıl maliyyə və sosial məsuliyyətli investisiyalar: Yeniliklər və çağırışlar." *Maliyyə və İqtisadiyyat Jurnalı*.
4. Aliyev, R. və Həsənov, E. (2022). "Fintech və blokçeyn: İqtisadi inkişafın yeni mərhələsi." *Azərbaycan Fintech Jurnalı*.
5. Guliyev B. (2023). "Davranışsal maliyyə və investor psixologiyasının bazar proqnozlarına təsiri." *İnvestisiya və İqtisadiyyat*.

*Bayramova Zenfira Bayram qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: bayramovazenfira.200@gmail.com*

*Əkbərzadə Şirin Əkbər oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN ROLU

Davamlı inkişafın ən mühüm vəzifələrindən biri-2030-cu ilə qədər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hələ də həll olunmamış qlobal problem olaraq qalır. Eyni zamanda, əhalisinin artımı, davam edən siyasi qeyri-sabitlik və münaqişələr, dünyanın bəzi region və ölkələrində hava şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ərzaq problemini daha da kəskinləşdirir. Bu problemin həlli qlobal, regional və ölkə səviyyəsində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan da, kənd təsərrüfatının elmi və texnoloji inkişafına investisiyaların artırılması və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli üsullarının tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bir sıra zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi ərzaq qıtlığı yaşanır. Belə çətin vəziyyətlə üzləşən bütün dövlətlər açlıq aradan qaldırmaq üçün innovativ yollar, o cümlədən idxalı əvəzləmə və milli kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı yolları ilə həll etməyə çalışırlar. Bu kontekstdə rəqəmsal trans-

formasiya aqrar-sənaye kompleksinin və bütün ərzaq təchizatı zəncirinin səmərəliliyini artırmaq üçün innovativ həllər təqdim etməklə mühüm rol oynayır.

Müasir şəraitdə faktiki olaraq heç bir iqtisadi fəaliyyət rəqəmsal texnologiyalarından istifadə etmədən mümkün deyil. Bu mənada aqrar-sənaye sektoru da istisna deyil. Son onillikdə aqrar-sənaye müəssisələrinin və kənd təsərrüfatı təşkilatlarının idarə edilməsində istifadə edilən texnologiyalar nəinki keyfiyyətə dəyişdi, həm də inkişafa yeni təkan verdi. Hazırda rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verən texnologiyaların geniş spektrini əhatə edir:

- Əşyaların İnterneti (IoT) – tarlalarda, anbarlarda və nəqliyyatda yerləşdirilən sensorlar və qurğular real vaxt rejimində torpağın, əkinlərin, iqlim şəraitinin və məhsulların saxlanma şəraitinin vəziyyətini izləməyə imkan verir;

- Süni intellekt (AI) və Big Data – böyük miqdarda məlumatın təhlili məhsul məhsuldarlığını proqnozlaşdırmağa, bitki xəstəliklərini müəyyən etməyə və kənd təsərrüfatı proseslərini optimallaşdırmağa kömək edir;

- Blokçeyn – tədarük zəncirinin şəffaflığını artırır, fırıldaqçılıq riskini azaldır və məhsulun mənşəyinin izlənməsini asanlaşdırır;

- Avtomatlaşdırma və robot texnikası – robotlar və dronlar əkin, məhsula qulluq və məhsul yığımı kimi vəzifələri yerinə yetirir, insan əməyindən asılılığı azaldır və dəqiqliyi artırır.

Rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyinin hər bir aspektinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dəqiq əkinçilik və saxlama şəraitinə nəzarət vasitəsilə məhsuldarlığın artırılması və itkilərin azaldılması üçün şərait yaradılır, bununla da ərzaq əlçatanlığı artır. İzləmə və nəzarət texnologiyaları ərzaq ilə zəhərlənmə, saxtakarlıq risklərini minimuma endirməyə kömək etməklə ərzağın keyfiyyətini və təhlükəsizliyini təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində istehsal və logistika xərclərinin azaldılması məhsulları əhali üçün daha əlçatan etməklə iqtisadi əlçatanlığı möhkəmləndirir. Resurslardan rəşional istifadə, istixana qazları emissiyalarının azaldılması və ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması ekoloji davamlılığı təmin etməyə imkan verir [3]. Rəqəmsal platformalar və bazarlar vasitəçilərin sayını azaltmaqla və ədalətli qiymətləri artırmaqla fermerlərin bazarlara çıxışını yaxşılaşdırır.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əmək məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması;
- dəqiq analitika və risklərin idarə edilməsi;
- istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və kəmiyyətinin artırılması;

- davamlı inkişaf və ətraf mühitə dəyən zərərin azaldılması;

- əl əməyinin asanlaşdırılması və insan faktorlarından yaranan risklərin azaldılması.

Bir çox ölkələrdə rəqəmsal texnologiyalar artıq ərzaq təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün uğurla istifadə olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) qlobal rəqəmsal kənd təsərrüfatı bazarının 2022-2027-ci illər ərzində artımının 11,3% olacağını proqnozlaşdırır [2].

Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması prosesi geniş vüsət almışdır. ABŞ və Kanadada məhsulun monitorinqi üçün informasiya texnologiyalarından istifadə geniş yayılmışdır. Fermerlər məhsulun sağlamlığını və məhsuldarlığını optimallaşdır-

maq üçün peyk görüntülərindən, dronlardan və analitikadan istifadə edirlər. Bu ölkələrdə rəqəmsallaşmanın tətbiqi səviyyəsi 30-50%, dəqiq əkinçilik üsullarından istifadə dərəcəsi isə 60-80%-ə çatır [7]. Avropalı kənd təsərrüfatı istehsalçıları da məhsulun monitorinqi sistemlərini tətbiq edirlər. Bu sahədə Hollandiya, Almaniya, İsveçrə və Böyük Britaniya liderlik edir. Qərbi Avropada bütün gübrə və bitki çiləmə maşınlarının 70%-i dəqiq əkinçilik texnologiyaları ilə təchiz edilmişdir. Rusiya kənd təsərrüfatının avtomatlaşdırılması səviyyəsinə görə dünyada 15-ci yerdədir. Ölkədə əkin sahələrinin 10%-i rəqəmsal texnologiyalarla becərilir.

Hindistanda mobil proqramlar fermerlərə real vaxt rejimində aqronomik məsləhətlər və hava proqnozları almağa kömək edir. Çində robotların insan müdaxiləsi olmadan bitkilərə qulluq etdiyi avtomatlaşdırılmış istixanalar tətbiq edilir. Ərzaq təhküləsizliyinin təmin edilməsində rəqəmsal transformasiyanın rolu [5]. Braziliyada rəqəmsal kənd təsərrüfatı Agtechs (kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış start-up şirkətlər) tərəfindən hazırlanmış proqramların istifadəsi sayəsində inkişaf edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bəzi fermerlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı artırmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etsələr də, fermerlərin böyük əksəriyyəti hələ də onlardan istifadə etmək iqtidarında deyil [4].

Ərzaq və Kənd təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) Avropa və Mərkəzi Asiya Regional ofisi kənd təsərrüfatının rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirməkdə üzv ölkələri fəal şəkildə dəstəkləyir. Dəstək aşağıdakı üç bir-biri ilə əlaqəli, lakin müstəqil sahələrdə təcəssüm olunur: 1) rəqəmsal kəndlər təşəbbüsü vasitəsilə icma səviyyəsində aqro-ərzaq sistemləri problemlərinin həlli; 2) aqro-ərzaq sistemlərində idarəetmə və inzibati proseslərin şəffaflığının, səmərəliliyinin və əlçatanlığının artırılmasına yönəlmiş elektron hökumət sistemlərinin inkişafı; 3) milli səviyyədə aqro-ərzaq sistemlərinin transformasiyasına yönəlmiş milli kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması strategiyalarının hazırlanmasında ölkələrə dəstək [6].

FAO rəqəmsal texnologiyalar və innovasiyaları kənd ərazilərinə gətirmək üçün 1000 “Rəqəmsal Kənd” və “Əl-ələ” təşəbbüslərini həyata keçirir. Rəqəmsal FAO-ECA 2022-2030 yanaşması milli rəqəmsallaşma strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə kənd yerlərində inklüziv transformasiyaya nail olmaq məqsədi daşıyır. Kənd əhalisinin dövlət xidmətlərinə və məlumatlara çıxışını asanlaşdıran elektron hökumət sistemlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. “Rəqəmsal Kənd” təşəbbüsü kənd icmalarını rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək üçün alətlər və biliklərlə təmin etmək məqsədi daşıyır. Məqsəd hər bir kəndin yerli güclü tərəflərə və rəqəmsal innovasiyalara əsaslanaraq məhsuldarlığını artırmaq və yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqdır. Lakin, rəqəmsallaşmanın aşkar faydalarına baxmayaraq, ucqar kənd yerlərində İKT infrastrukturuna məhdud çıxış və yerli əhalinin yeni texnologiyalara öyrədilməsi zərurəti kimi müəyyən problemlər mövcuddur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər sektorun məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırmaq, eləcə də kənd yerlərinin inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən tətbiq edilən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi EKTİS kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması istiqamətində görülən ilk addımlardan biridir [1]. EKTİS fermerlərə müxtəlif elektron xidmətlər təqdim edir. Bu sistem vasitəsilə fermerlər subsidiya müraciətləri edə, torpaq və əkin

məlumatlarını qeydiyyatla ala və digər aqrar xidmətlərdən yararlanma bilərlər. EKTİS-in məqsədi kənd təsərrüfatı sahəsində şəffaflığı və operativliyi artırmaqdır. Növbəti addım işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında layihələrin icra edilməsidir. Bu layihələr çərçivəsində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd yerlərinin yenidən qurulması həyata keçirilir.

Azərbaycanda BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ilə sıx əməkdaşlıq çərçivəsində kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması üzrə birgə layihələr icra olunur. Bu layihələr arasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və "rəqəmsal kəndlər" təşəbbüsü xüsusi yer tutur. FAO-nun dəstəyi ilə keçirilən beynəlxalq konfranslar və seminarlar vasitəsilə təcrübə mübadiləsi və yeni texnologiyaların tətbiqi təşviq edilir. Bu istiqamətdə görülməli əsas işlərdən biri də, kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif təlim proqramları və seminarlar təşkil olunur. Bu tədbirlər fermerlərin və aqrar sektor mütəxəssislərinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmağa yönəlib. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı maarifləndirmə işləri aparılır. Bütün bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması prosesi sürətlə davam edir və bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər sektorun inkişafına mühüm töhfə verir.

Nəticə

Rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün güclü vasitədir. Kənd təsərrüfatında və tədarük zəncirlərində innovativ texnologiyaların tətbiqi istehsalın artırılmasına, itkilərin azaldılmasına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və ərzaq məhsullarının əlçatanlığının artırılmasına kömək edir. Bununla belə, rəqəmsal həllərin uğurlu tətbiqi hökumət, biznes və elmi ictimaiyyət arasında səylərin əlaqələndirilməsini tələb edir. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyalar ərzaq sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və bütün əhəlinin keyfiyyətli ərzaqa çıxışını təmin edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. EKTİS, <https://agro.gov.az/az/ekt>
2. The Food and Agriculture Organization (FAO), www.fao.org
3. Mustafayeva R., Jafarli F. Development of digital agriculture in Azerbaijan //International Journal of Veterinary Science and Agriculture Research. – 2022. – T. 4. – №. 1. – C. 1-10.
4. Mendes V., Viola E. Green Digitalization? Agriculture 4.0 and the Challenges of Environmental Governance in Brazil. Sustainability Challenges of Brazilian Agriculture. 2023. Vol. 64. 444 p. P. 207-226. DOI:10.1007/978-3-031-29853-0-11.
5. Авдокушин Е.Ф., Ван Жуй. Цифровизация села в Китае. Мир новой экономики. 2021. 15(4). С 6-15. DOI:10.26794/2220-6469-2021-15-4-6-16.
6. Внедрение цифровых технологий в сельском хозяйстве и сельских районах путем осуществления национальных стратегий и создания систем электронного правительства и цифровых деревень – обновленная информация о регионе Европы и Центральной Азии. ФАО. Будапешт, Венгрия, 27–28 сентября 2023 года.

<https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fd78f81e-ecfd-42e5-a615-01a54b3904ae/content>.

7. Цифровое сельское хозяйство: преимущества, проблемы и уровень развития в странах. 01.08.2023. <https://agro.club/tpost/cy7fthu8j1-tsifrovoe-selskoe-hozyaistvo-preimusches>

*Hüseynzadə Röyya Mustafa qızı,
müəllim,
Bakı Avrasiya Universiteti,
Email: huseynzader34@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ VƏ PRIORİTETLƏRİ

Müasir dövrdə tibbi və sağlamlıq turizmi dünya turizm sənayesinin sürətlə inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, global müalicə və sağlamlıq turizmi bazarının dövriyyəsi 2024-cü ildə 1 trilyon ABŞ dollarını keçmişdir. Bu dinamika bir çox ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı, özünün təbii müalicəvi resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə və bu sahəyə investisiya qoymağa təşviq edir.

Azərbaycan ərazisi müalicəvi əhəmiyyətə malik təbii resurslara, o cümlədən, mineral və termal su mənbələrinə, müalicəvi palçıqlara, naftalan neftinə, duz mağaralarına, müalicəvi iqlim şəraitinə malikdir. Ölkədə 1000-dən çox mineral və termal su mənbəyi, 200-dən artıq palçıq vulkanı və unikal müalicəvi neft növü olan Naftalan nefti mövcuddur. Bu təbii resurslar Azərbaycanı potensial olaraq müalicə-sağlamlıq turizminin mərkəzinə çevirə bilər. Son illər Azərbaycan hökuməti turizmin, o cümlədən müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafına xüsusi diqqət ayırır. 2016-cı ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə sağlamlıq turizmi prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu strategiya çərçivəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilsə də, bu sahədə hələ də istifadə edilməmiş potensial və həll olunmamış problemlər mövcuddur.

Azərbaycan ərazisi müalicəvi əhəmiyyətə malik zəngin təbii resurslara malikdir. Bu resurslar arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar:

1. Mineral və termal su mənbələri: Ölkədə 1000-dən çox mineral və termal su mənbəyi mövcuddur. Bunlardan ən məşhurları İstisu (Kəlbəcər), Badamlı (Naxçıvan), Sirab (Naxçıvan), Turşsu (Qarabağ), Qalaaltı (Şabran), Şıxburnu (Abşeron) və s. mənbələrdir. Bu sular müxtəlif kimyəvi tərkibə və müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir [2, s.82].

2. Müalicəvi palçıqlar və palçıq vulkanları: Azərbaycan ərazisində 200-dən artıq palçıq vulkanı mövcuddur ki, bu da dünya palçıq vulkanlarının təxminən 25%-ni təşkil edir. Bu palçıqlar oynaq-əzələ sistemi xəstəliklərinin, dəri xəstəliklərinin, nevroloji pozuntuların müalicəsində istifadə olunur [1, s.124].

3. Naftalan nefti: Naftalan şəhərində çıxarılan unikal müalicəvi neft növü olan naftalan nefti dəri xəstəliklərinin, oynaq-əzələ sistemi xəstəliklərinin, əsəb sistemi pozuntularının müalicəsində geniş istifadə olunur. Naftalan neftinin müalicəvi xüsusiyyətləri dünyada analoqu olmayan unikal təbii resursdur [3, s.47].

4. Duz mağaraları: Duzdağ (Naxçıvan) və Abşeron kimi duz mağaraları tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur.

5. Müalicəvi iqlim şəraiti: Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müalicəvi iqlim şəraiti mövcuddur. Məsələn, Nabranda dəniz, Şahdağda dağ iqlimi, Naxçıvanda quru kontinental iqlim müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün əlverişlidir.

Müalicə-sağlamlıq turizminin istənilən ölkədə avamlı inkişafı təbi resurslarla bərabər təkmil infrastrukturun olmasını da tələb edir. Bu baxımdan ölkəmizdə müvafiq turizm növünün infrastrukturunun aşağıdakı elementlərdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar:

- **Sanatoriya-kurort müəssisələri:** 2023-cü ilin məlumatlarına görə ölkəmizdə 28 sanatoriya və kurort müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da ən tanınmışları Naftalan şəhərindəki sanatoriyalar, Qalaaltı Hotel & SPA, Chinar Hotel & SPA Naftalan, Duzdağ Hotel (Naxçıvan), Qəbələ Chenot Palace Health Wellness Hotel və s.-dir [9].

- **Müalicəvi sağlamlıq mərkəzləri:** Bu Son illər Bakıda və regionlarda müasir SPA və sağlamlıq mərkəzləri açılmışdır. Bunların arasında Four Seasons Hotel Baku SPA, JW Marriott Absheron Baku SPA, Chenot Palace Health Wellness Hotel və s. qeyd etmək olar.

- **Tibbi müəssisələr:** Bakıda və digər böyük şəhərlərdə beynəlxalq standartlara cavab verən tibbi müəssisələr fəaliyyət göstərir. Bunların arasında Mərkəzi Klinika, Bona Dea International Hospital, Memorial Klinikası və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizmi ilə bağlı cari vəziyyətin statistik göstəricilərin təhlili müəyyən məqamların açıqlanmasına imkan verir. Beləki Dövlət Turizm Agentliyinin 2023-cü ilin yekunları üzrə hesabatında qeyd olunur ki, Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin ümumi sayı 1,8 milyon nəfər olmuşdur ki, bunların təxminən 5%-i və ya 90 min nəfəri müalicə-sağlamlıq məqsədilə gəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müalicə-sağlamlıq məqsədilə gələn turistlərin əsas mənbə ölkələri Rusiya, İran, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Qazaxıstandır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort müəssisələrinin gəlirləri 2023-cü ildə 78 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 45% çoxdur. Ölkədə müalicə-sağlamlıq turizm sektorunda təxminən 5,000 nəfər çalışır ki, bu da turizm sektorunda işləyənlərin ümumi sayının 12%-ni təşkil edir. Bundan əlavə Azərbaycan fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort müəssisələrinin dolma səviyyəsi mövsümdən asılı olaraq 40-70% arasında dəyişir ki, bu da regional rəqiblərlə, o cümlədən Türkiyə və Gürcüstanla müqayisədə aşağı göstəricidir [9].

Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı prosesində bir sıra problemlər və çətinliklər mövcuddur:

- Mövcud sanatoriya-kurort müəssisələrinin əksəriyyəti müasir beynəlxalq standartlara tam cavab vermir. Yeni yaradılan müəssisələr isə əsasən Bakı və Abşeron yarımadasında cəmləşib, regionlarda isə müasir standartlara uyğun müəssisələr azdır.

- Müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsində ixtisaslı kadrların, xüsusilə xarici dil bilən tibbi personalın, müalicəvi turizm menecerlərinin, balneoterapevtlərin çatışmazlığı hiss olunur.

- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən tibbi müəssisələrin və sanatoriya-kurortların əksəriyyəti beynəlxalq sertifikatlara (məsələn, JCI - Joint Commission International) malik deyil ki, bu da xarici turistlərin cəlb edilməsində ciddi maneədir.

- Marketing fəaliyyətinin zəifliyi və “qiymət-keyfiyyət” nisbətinin optimal olmaması

müstəvisində bir çox hallarda göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti qiymətlərə uyğun gəlmir ki, bu da rəqabət qabiliyyətini azaldır.

- Müalicə-sağlamlıq turizminin bəzi növləri (məsələn, dəniz terapiyası) mövsümi xarakter daşıyır ki, bu da bütün il boyu sabit turist axınıni təmin etməyə imkan vermir.

Hazırkı şəraitdə və inkişaf səviyyəsində aşağıda qeyd olunanlar Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin perspektiv inkişaf prioritetləri kimi müəyyən edilə bilər:

- Mövcud sanatoriya-kurort müəssisələrinin modernizasiyası və yeni müalicə-sağlamlıq mərkəzlərinin yaradılması: Xüsusilə ölkənin zəngin təbii müalicəvi resurslara malik olan regionlarında (Naftalan, İstisu, Qalaaltı, Duzdağ və s.) müasir komplekslərin yaradılması.

- Nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması: Kurort bölgələrinə rahat çatımın təmin edilməsi üçün nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi.

- İxtisaslı kadrların (balneoterapevtlərin, fizioterapevtlərin, spa-menecerlərin) hazırlanması, eləcə də tibbi heyət və xidmət işçilərinin xarici dil biliklərinin artırılması üçün təlimlərin keçirilməsi.

- Tibbi müəssisələrin və sanatoriya-kurortların beynəlxalq sertifikatlar (JCI) alması üçün tədbirlərin görülməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşma və müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsində yeni texnologiyaların və innovativ müalicə üsullarının tətbiqi.

- Marketing və tanıtım fəaliyyətinin gücləndirilməsi Brendləşmə strategiyasının hazırlanması, hədəf bazarların müəyyənləşdirilməsi: (Rusiya, İran, Körfəz ölkələri, Mərkəzi Asiya və s.) müəyyənləşdirilməsi və rəqəmsal marketing alətlərindən istifadə

- Müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün zəngin təbii resurslara, əlverişli coğrafi mövqeyə və müəyyən infraqurduktura malikdir. Lakin bu potensialdan tam şəkildə istifadə etmək üçün bir sıra problemlərin həll edilməsi və inkişaf prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Bunları nəzərə alaraq, hesab edirik ki, ölkəmizdə müalicə-sağlamlıq turizminin perspektiv inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- Müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üzrə milli strategiyanın hazırlanması və bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün tərəflərin (dövlət qurumları, özəl sektor, elmi müəssisələr və s.) fəaliyyətini koordinasiya edən xüsusi qurumun yaradılması.

- Müalicə-sağlamlıq turizminin diversifikasiyası: Naftalan nefti, palçıq vulkanları kimi ənənəvi müalicə üsulları ilə yanaşı, yeni istiqamətlərin (tibbi turizm, dəniz terapiyası, spa və s.) inkişaf etdirilməsi.

- Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi müstəvisində qonşu ölkələrlə (Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və s.) müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi, birgə turizm paketlərinin yaradılması.

- Müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsində rəqəmsal texnologiyaların (məsələn, onlayn rezervasiya sistemləri, tele-tibb xidmətləri və s.) və davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin davamlı inkişafına, bu sahədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və beynəlxalq turizm bazarında ölkənin mövqeyinin gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, H. və Hüseynov, F. (2019). "Azərbaycanın palçıq vulkanlarının müalicəvi xüsusiyyətləri və turizm potensialı". Bakı Universitetinin Xəbərləri, 3, 112-125.
2. Məmmədov, Ə. (2020). "Azərbaycanda kurort-sanatoriya müəssisələrinin inkişaf perspektivləri". İqtisadiyyat və İdarəetmə, 2(24), 78-89.
3. Rəhimov, S. (2018). "Naftalan neftinin müalicəvi xüsusiyyətləri və onun turizm potensialı".
4. Salmanov, Z. (2022). "Müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi". Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
5. Əhmədova, S. (2021). "Müalicə-sağlamlıq turizmi: dünya təcrübəsi və Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri". Bakı: AzTU-nun nəşriyyatı.
6. İsmayılov, V. (2019). "Azərbaycanda kurort-rekreasiya ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi". İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı, 3, 67-78.
7. Quliyev, N. (2021). "Müalicə-sağlamlıq turizminin iqtisadi səmərəliliyi: Naftalan şəhəri nümunəsində". Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2, 89-101.
8. Smith, M., & Puczkó, L. (2022). "Health and Wellness Tourism: A Global Perspective". London: Routledge.
9. Hall, C. M. (2020). "Health and medical tourism: Kill or cure?". London: Routledge.
10. www/stat.gov.az

*Qurbanova Şəbnəm Savad qızı,
Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
Milli Hidrometeorologiya Xidməti,
Email: shabnam.gurbanova95@gmail.com*

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN TƏSİRİ NƏTİCƏSİNDƏ SON DÖVRLƏRDƏ ARTAN TƏHLÜKƏLİ METEOROLOJİ HADİSƏLƏRİN ANALİZİ

Müasir iqlim dəyişmələrinin təzahürü təkcə temperaturun yüksəlməsində deyil, həmçinin təbii fəlakətlərin baş vermə intensivliyinin və arealının dəyişməsinə səbəb olur. Bunu öz ərazimizin hidrometeoroloji müşahidə məlumatları da təsdiq edir. Mezo-miqyaslı sinoptik proseslərin inkişafı nəticəsində ərazimizdə siklonik fəaliyyət tez-tez təkrarlanır, yağıntılı günlərin sayı artır. Bəzən bir gün ərzində aylıq iqlim normasının bir-neçə misli qədər yağıntı düşür. Cəbhəvi proseslərlə yanaşı ərazimizdə, xüsusilə dağlıq ərazilərdə əsasən yaz-yay aylarında atmosferin dayanıqsızlığı ilə əlaqədar olaraq kütlədaxili proseslər də daha tez-tez təkrarlanır. Qısamüddətli lokal xarakterli yağışlar yağır, ildırım-dolu prosesi müşahidə olunur. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi və iqlim şəraitinə uyğun olaraq ildırım-dolu prosesi əsasən dağlıq və dağətəyi ərazilər üçün xarakterik olsa da son illərdə aran rayonlarında da müşahidə olunur. Müşahidə olunan leysan xarakterli intensiv yağıntılar nəticəsində son illərdə ölkə ərazisində sel və daşqın hadisələrinin də sayı artmışdır.

Son 5 ildə müşahidə olunan sel hadisəsinin təhlili

İl	Sel hadisəsinin sayı
2020	36
2021	41
2022	50
2023	147
2024	110

Cədvəl 1-ə əsasən qeyd edə bilərik ki, son 5 ildə sel və daşqın hadisələrinin sayı artıb. 2023-cü ildə ölkə ərazisində rekord sayda 147 sel hadisəsi baş vermiş, təsərrüfata ciddi ziyan dəymişdir.

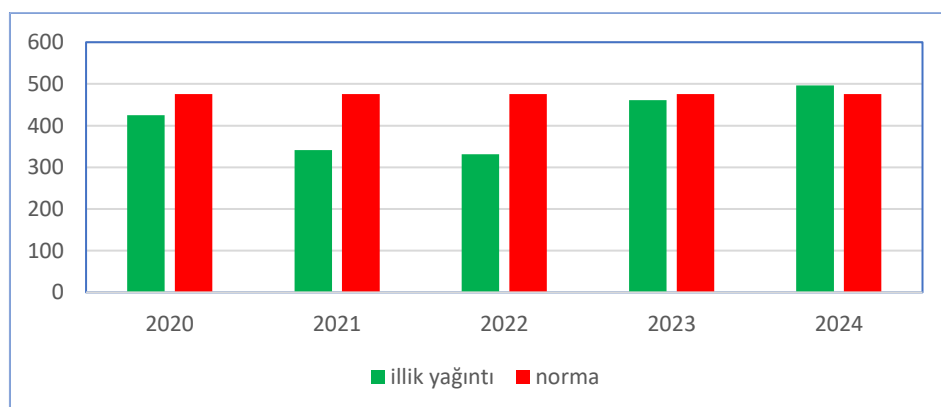
2020-2024-cü illərdə ölkə ərazisində müşahidə olunan meteoroloji elementlərin ekstremal göstəriciləri 2020-ci il ərzində havanın sutkalıq maksimum temperaturu iyul ayında 42°C isti, minimum temperaturu 24°C şaxta, maksimal sutkalıq yağıntı avqust ayında 108,4 mm, maksimal aylıq yağıntı 233.6 mm, il ərzində küləyin maksimal sürəti fevral ayında 38 m/san, qar örtüyünün hündürlüyü 88 sm olmuşdur.

2021-ci il ərzində havanın maksimum temperaturu iyun, iyul aylarında 44°C isti, minimum temperatur 20°C şaxta, maksimal sutkalıq yağıntı sentyabrda 144 mm, maksimum aylıq yağıntı avqust ayında 343 mm, küləyin maksimal sürəti noyabr ayında 38 m/san, qar örtüyünün maksimal hündürlüyü 56 sm olmuşdur.

2022-ci il ərzində havanın maksimum temperaturu $43,2^{\circ}\text{C}$ isti, sutkalıq minimum temperatur $19,6^{\circ}\text{C}$ şaxta, maksimum sutkalıq yağıntı oktyabr ayında 73.6 mm, aylıq maksimum yağıntı oktyabr ayında 254,9 mm olmaqla normadan çox, küləyin maksimal sürəti may ayında 40 m/san, qar örtüyünün maksimal hündürlüyü 80 sm olmuşdur.

2023-ci il ərzində havanın maksimum temperaturu $43,2^{\circ}\text{C}$ isti, minimum temperaturu $22,9^{\circ}\text{C}$ şaxta, maksimum sutkalıq yağıntı sentyabr ayında 167.2 mm, maksimal aylıq yağıntı sentyabr ayında 507,9 mm, küləyin maksimal sürəti 40 m/san, qarın maksimal hündürlüyü 95 sm olmuşdur.

2024-ci il ərzində havanın maksimum temperaturu $40,8^{\circ}\text{C}$ isti, minimum temperatur $19,6^{\circ}\text{C}$ şaxta, sutkalıq maksimal yağıntı 86 mm, aylıq maksimum yağıntı Sarıbaşada 305,6 mm, qar örtüyünün maksimal hündürlüyü 54 sm olmuşdur. Küləyin maksimal sürəti yanvar ayında Bakıda 40 m/san olmuşdur.

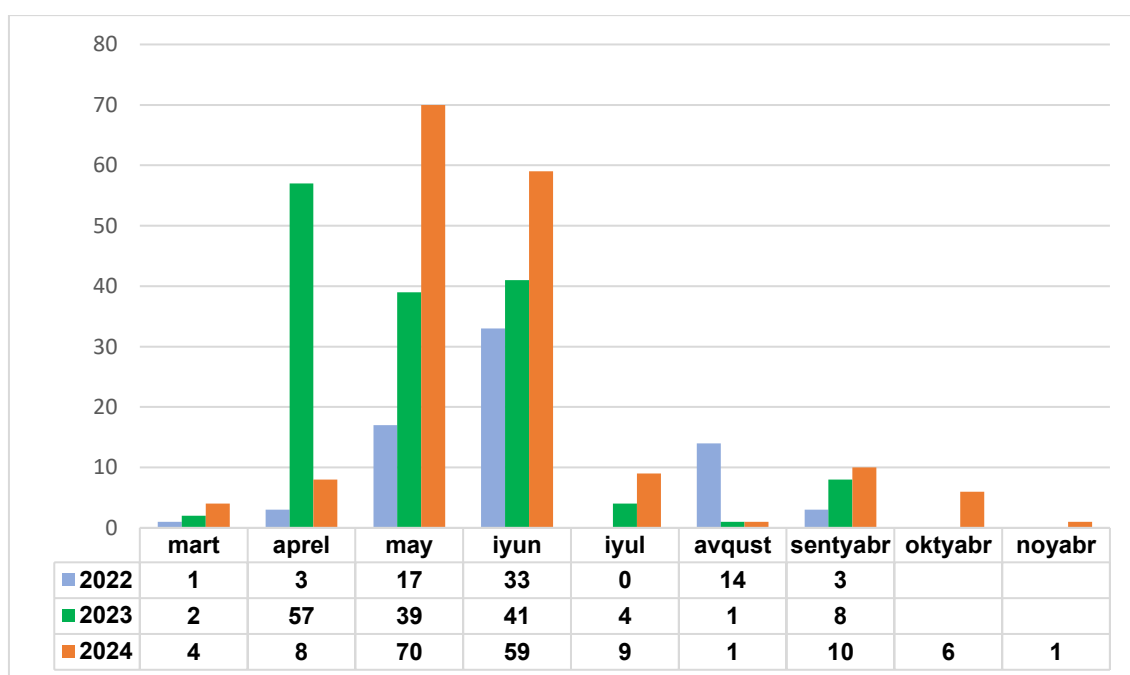
Şəkil 1. Respublika üzrə yağıntının illər üzrə norma ilə müqayisəli təhlili

Şəkil 1-dən görünür ki, ölkə ərazisinə 2020-ci ildə 10,8%, 2021-ci ildə 28,2%, 2022-ci ildə 30,3%, 2023-cü ildə 3,2%, normadan az, 2024-cü ildə isə 4,3% normadan çox yağıntı düşmüşdür.

İqlim dəyişmələrinin təsiri təkcə temperatur artımı ilə deyil, həmçinin yağıntının miqdarına da təsir göstərir. Qısa zaman ərzində aylıq normanın bir-neçə misli qədər yağıntı düşdüyü halda, bəzi illərdə aylıq normadan xeyli az yağıntı qeydə alınır. Nəticədə yağıntının miqdarında fərqli tendensiya izlənilir. Bu il Bakıda və Abşeron yarımadasında maksimal yağıntı oktyabrın 21-22-si tarixlərində qeydə alınıb, arabis leysan xarakterli yağış yağıb. Yarımadanın bəzi yerlərində yağıntılar intensiv olub. Oktyabrın 21-i gündüzdən 22-i səhərədək düşən yağıntının miqdarı Binədə 86 mm (aylıq normanın 306 %-i)təşkil edir. Bu cür leysan yağıntının əsas səbəbi sinoptik şərait ilə əlaqədar olaraq şimaldan alçaq təzyiq sahəsinin ərazimizə təsiridir. Radar görüntüləri həmin tarixdə Abşeron yarımadası və ətraf ərazilərdə təhlükəli leysan yağışlara səbəb olan bulud sistemlərinin olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 2. 2024-cu ilin oktyabr ayında Abşeron yarımadasında müşahidə olunan leysan xarakterli yağışın radar görüntüsü.

Şəkil 3. 2022-2024-cu illərdə müşahidə olunmuş dolu hadisələrinin təhlili.

Digər təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr kimi son illərdə dolu hadisələrinin də sayı artmışdır. Qeyd olunan bu amillər hidrometeorologiya sahəsində də ağıllı və müasir texnologiyalara keçidi labüd edir. Azərbaycan hidrometeorologiya sahəsində dünyanın qabaqcıl ölkələrinin praktikasına inteqrasiya etməkdədir. Müşahidə şəbəkəsinin avtomatlaşdırılması, yeni hava radarlarının quraşdırılması buna əsas nümunədir. Yaxın gələcəkdə hidrometeoroloji xidmətin optimallaşdırılması istiqamətində yeni yüksək rezalyusiyalı rəqəmsal proqnoz modellərinin tətbiqi, aeroloji müşahidələrin bərpası, radio-meteoroloji müşahidə şəbəkəsinin genişləndirilməsi və hidrometeoroloji stansiyaların tam avtomatlaşdırılması əsas prioritet məsələdir.

Hazırda Erkən Xəbərdarlıq Sisteminin yaradılması ildırım-dolu proseslərinin, intensiv yağışların, sel və daşqınların operativ proqnozuna şərait yaradır. Təhlükəli bulud sistemləri ilə əlaqədar olaraq atmosfer hadisələrinin izlənilməsi üçün ikilipolyarizasiya metodu ilə işləyən dopler radarlarından istifadə olunur. Meteoroloji radiolokatorlar təhlükəli hadisələrə səbəb olan konvektiv buludluq haqqında etibarlı diaqnostik məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Bu məlumatlar leysan, dolu və ildırımla əlaqədar bulud və bulud sistemlərinin hərəkət trayektoriyasının müəyyənləşdirilməsində, 1-3 saatlıq hava proqnozlarının hazırlanmasında, ştorm və ştorm təhlükəli rayonların müəyyənləşdirilməsində çox faydalıdır. Həmçinin müntəzəm olaraq buludluq və yağıntıların faktiki vəziyyətinin verilən müvafiq qısamüddətli proqnozlara uyğunluğunu yoxlamağa və lazım gələndə onlara müvafiq düzəlişlər etməyə imkan verir.

*Qafarlı Nərmən,
müəllim,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email: narmin.qafarli92@mail.ru*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADİYYATININ İNNOVATİV İNKİŞAFI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İNNOVATİV FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Regionun ən dinamik inkişaf edən ölkəsi olan müasir Azərbaycanda innovativ fəaliyyətin inkişafına diqqət günbəgün artır. Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının alternativ inkişaf mənbələrinin yaradılması, xarici investorlar üçün yerli bazarların investisiya cəlbediciliyinin artırılması məqsədilə informasiya texnologiyaları sektorunun inkişafının təmin edilməsi, innovasiya mərkəzləri, texnoloji komplekslər, texnoparklar və biznes inkubatorları kimi innovativ strukturlar şəbəkəsinin yaradılması, onların gələcək fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

“Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında deyilir: “Uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, biliklər iqtisadiyyatının formalaşdırıl-

ması, elm tutumlu texnologiyaların və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) yaradılmasının sürətləndirilməsi üçün innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən biri olacaqdır. Bu baxımdan elmin ölkəmizdəki tarixinə və dünyadakı tendensiyalarına əsaslanaraq inkişafına üstünlük veriləcək, mütərəqqi dünya elminə səmərəli integrasiya prosesi davam etdiriləcəkdir. Elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdiriləcək, bu sahədə informasiya təminatı sistemlərinin elektron forma-ya keçirilməsi təmin ediləcək” [4]. Konsepsiyada həmçinin yaxın gələcəkdə ölkənin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün elm, təhsil və istehsalat arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, bu prosesin və innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması əsas vəzifələrdən biri hesab olunur.

Innovativ iqtisadiyyatın əsasını təhsilin yüksək baza səviyyəsini təmin edən yüksək keyfiyyətli insan kapitalının istehsalı, elmi-tədqiqat və inkişaf sahəsində təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Bu prosesin nəticəsi ənənəvi maddi və təbii kapitalın insan kapitalı ilə əvəzlənməsidir. Bu əvəzetmə iqtisadiyyatın innovativ yönümlülüyünün müəyyən edici xüsusiyyətidir.

Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi innovasiya siyasəti yeni bilik və texnologiyaların istehsalı, yayılması və tətbiqi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu siyasət, ilk növbədə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni texnologiyaların imkanlarından istifadə edilməsinə, ölkənin əmək potensialının bütün növləri üçün iş yerlərinin, yüksək ixtisaslı kadrların yaradılmasına, elm tutumlu istehsal mədəniyyətinin bərpasına yönəlmişdir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda innovasiya siyasəti elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalata və sosial sahəyə tətbiqinə yönəlmiş investisiya fəaliyyətinin formalarından biri kimi həyata keçirilir. Buraya iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi daxildir. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafını səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də sahibkarların innovativ fəaliyyətinin rəşallaşdırılmasıdır və bu, digər amillərlə yanaşı, innovasiyaların idarə edilməsinin effektivliyindən də asılıdır [1].

Azərbaycanda müəssisələrin fəaliyyətində innovasiyaların idarə edilməsinə innovasiya fəaliyyəti üzrə plan və proqramların hazırlanması, layihələrin qiymətləndirilməsi, innovasiya ilə məşğul olan strukturların əlaqələndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin maliyyə və maddi təminatı, innovasiya problemlərinin kompleks həlli üçün şəraitin yaradılması daxildir.

Ölkəmizdə innovativ fəaliyyətin inkişafının hazırkı mərhələsində onun səmərəliliyini artırmaq üçün korporasiyalarda və iri müəssisələrdə vahid elmi-tədqiqat, təkmilləşdirmə və istehsalat komplekslərinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İri müəssisə və korporasiyaların innovasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində elmi-texniki və istehsal-satış fəaliyyətinin elm tutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində yenidən istiqamətləndirilməsi müşahidə olunur. Bu, isteh-

sal olunan məhsulların təkcə daxili deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Azərbaycanda aparıcı müəssisələrin innovativ inkişaf təcrübəsinin tədqiqi göstərmişdir ki, onlarda innovasiyaların idarə edilməsinin səmərəliliyi integrasiya olunmuş innovasiya idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə bağlıdır. Integrasiya edilmiş innovasiya idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılması yeni məhsulların yaradılmasının şirkətin ümumi strateji inkişaf planına integrasiya olunduğu innovasiya strukturunun yaradılması ilə başlayır. Şirkətlər həm öz innovativ inkişaflarını, həm də kənardan mənimsədikləri təhviləri reallaşdırma bilirlər. Şirkət innovasiyaların idarə edilməsi sistemini inkişaf etdirir, məqsədi müəssisənin işinə onun iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün yeniliklər daxil etməkdir. Müəssisənin innovativ fəaliyyəti risk səviyyəsinin artması ilə əlaqəli olduğundan, innovasiya strategiyasında onlarla mübarizə tədbirləri də nəzərə alınmalıdır [2].

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının innovativ inkişafı və müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin idarə edilməsi istiqamətində bir sıra innovativ strukturların, o cümlədən texnoparkların yaradılması zəruri hal aldığından və prioritet vəzifə təşkil etdiyindən "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda texnoparkların yaradılması və idarə olunması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi imkanları təmin edilir, həmçinin orada sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydaları müəyyən edilir. Bununla yanaşı, "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya"da innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun inkişafı və bu istiqamətdə elmi tədqiqat işləri şəbəkəsinin həcmnin genişləndirilməsi vəzifəsinin qoyulması ilə bu istiqamətdə mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Müəssisələr tərəfindən klasterlərin tətbiqi yeni iş metodlarına, ən son texnologiyalara daha asan çıxış təmin edilməsinə, gəlirliliyin artırılmasına və resursların birləşdirilməsinə qatqı göstərir. Klaster təşkil edən müəssisələr mütərəqqi, innovativ texnologiyalar, yeni xidmət konsepsiyaları, yeni avadanlıqların və ən son komponentlərin mövcudluğu, marketinq haqqında biliklərə nail olmaqla iqtisadi inkişafa töhvə verirlər. İnnovativ iqtisadi inkişaf üçün imkanların yaradılmasında klasterlərin mühüm əhəmiyyətli onların elastikliyi və innovativ məhsulun mənimsənilməsi ehtiyacına tez cavab vermək qabiliyyəti ilə şərtlənir [3].

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək və onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, innovasiya və İKT-yə əsaslanan sənaye sahələrini genişləndirmək, elmi tədqiqatların aparılması və yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı üçün müasir komplekslərin yaradılması məqsədilə Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP) da yaradılmışdır. Yüksək Texnologiyalar Parkı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, telekommunikasiya və kosmos, energetika sahəsində tədqiqatların aparılmasını, yeni yüksək texnologiyaların inkişafını təmin edəcək.

YTP-nin yaradılması və milli iqtisadiyyatının innovativ inkişafı ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafına, onun ixrac potensialının, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatın müasirləşməsinə, innovativ və bilik tutumlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının genişləndirilmə-

sinə, ölkənin investisiya cəlbədiciliyinin artırılmasına, innovativ sahibkarlığın inkişafına imkan verəcək.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf sferasında integrasiya prosesləri qlobal iqtisadi sistemin inkişafının müasir tendensiyalarına uyğun gələn müəyyən məntiqə tabedir. İnnovasiyalar təsərrüfat subyektlərini vahid dövlət daxilində bir-birinə yaxınlaşdırır və eyni zamanda milli şirkətlərin beynəlxalq innovativ iqtisadi sistemə integrasiyası amilini müəyyən edən rəqabətin artmasına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri elmi əsərlər toplusunun bülleteni. (2018). İİETİ, Bakı, 36 səh.
2. Hüseynova A.D. “Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu”. Bakı, “Azərbaycanın vergi jurnalı”, 2015, səh.129-144.
3. Буниат-заде А.Ю. «Пути формирования национальной инновационной системы Азербайджана» / Международная научно-практическая конференция Инновационные подходы в современной науке «Интернаука», Москва 2020, N4 (64), с. 55.
4. Концепция развития «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее», Баку 2012, 41 с.

*Mirzəzadə Nərmin Qabil qızı,
assistent,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Email: narminmirzazada@gmail.com*

İQTİSADI SİSTEMİN MÜASİRLƏŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI

Ölkə iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsinin xarakterik xüsusiyyəti cəmiyyətin daim artan iqtisadi və sosial problemlərinin həlli üçün innovativ münasibətlərin formalaşma sürətinin qeyri-kafi olmasıdır. Mövcud vəziyyətin ən mühüm səbəblərindən biri həm beynəlxalq, həm də Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasıdır. Təhlil göstərir ki, 21-ci əsrdə iqtisadi artım əsasən elmi-texniki tərəqqi, innovativ proseslərin inkişafı və bütün iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi yolu ilə əldə olunacaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu gün əmək məhsuldarlığının 90%-ə qədərini yalnız köhnəlməmiş istehsal gücü müasirləri ilə əvəz etməklə əldə etmək olar.

İndi dünya altıncı texnoloji nizamın astanasındadır. Onun konturları dünyanın ABŞ, Yaponiya, Çin və s. kimi ölkələrində formalaşmağa başlayır. Onlar elm tutumlu, “yük-sək texnologiyalar”ın və s. işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinə diqqətin yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur.

Bütün bunlar rəqabət münasibətlərinin inkişafı strategiyasında nəzərə alınmalıdır.

Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, son illər ölkədə sosial-iqtisadi innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, rəqabət mühitinin tənzimlənməsi üçün qanunvericilik və hüquqi bazanın gücləndirilməsi, xarici ekoloji şəraitin dəyişdirilməsi istiqamətində ciddi dəyişikliklər baş verib. Ona görə də iqtisadi sistemlərin hərəkətində və onların rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında ümumi və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi aktual görünür [1, s.335].

Yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətinin formalaşması və qiymətləndirilməsi problemləri bir sıra yerli və xarici iqtisadçıların əsərlərində nəzərdən keçirilir: M.İ. Ağaşkova, İ.A. Yakovets, N.V.Fyodorova, E.Andersen, İ.Ansof, P.Drucker, Q.Birman, M.Porter və b. İqtisadiyyatın intensivləşdirilməsi və modernləşdirilməsi şəraitində iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında strateji prioritetlərin seçilməsi ilə bağlı bir çox problemlər kifayət qədər öyrənilməmiş qalır.

Klassik siyasi iqtisadın nümayəndələri iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini onun məhsulu daha aşağı qiymətə (A.Smit) təmin etmək və ya daha az məsrəflə istehsal etmək (D.Rikardonun nəzəriyyəsində maya dəyəri üstünlükləri) qabiliyyəti kimi başa düşürdülər. Bir çox iqtisadçılar digər aspektlərə də diqqət yetirirlər. Məsələn, A.Hart, S.Koen və başqaları ölkənin iqtisadi institutları və siyasəti davamlı və sürətli iqtisadi artımı təmin etdikdə, iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini cəmiyyətin tərəqqisi baxımından nəzərdən keçirirlər. V.K. Sençaqov, A.N. Zaxarova, A.A. Zokin iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini onun beynəlxalq rəqabətə açıq qalaraq nisbətən yüksək səviyyədə gəlir və əmək haqqı yaratmaq və saxlamaq qabiliyyəti kimi hesab edir [1, s.15].

İqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinə dair yuxarıda qeyd olunan və digər nöqtəyi-nəzərləri makrosəviyyədə araşdırarkən, əksər müəlliflərin sosial və iqtisadi amilləri nəzərə alaraq rəqabətqabiliyyətliliyə kombinasiyalı yanaşmadan istifadə etdiyini görmək olmaz. Bununla razılaşmamaq olmaz. İnsan kapitalının keyfiyyəti, innovasiyaların davamlı təkrar istehsalı və ölkənin yeni əmtəə və xidmətlərin qəbulu kimi mühüm amilləri də nəzərə almaq böyük məna kəsb edir. M.Porter iqtisadi artımın üç mərhələsi modelini tədqiq edərkən məhz bunu qeyd edir. Bu, şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti ilə ölkənin bütün iqtisadi sisteminin inkişaf səviyyəsi arasında səbəb-nəticə əlaqəsini kifayət qədər yaxşı izah edir. İqtisadi artımın bu mərhələləri onun iqtisadiyyatının mütərəqqi inkişafı prosesini xarakterizə edir [2, s.589].

Birinci amil mərhələdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında aparıcı rol oynayan ucuz işçi qüvvəsi və ya nəhəng təbii ehtiyatlar kimi əsas iqtisadi amillər üstünlük təşkil edir. Bu mərhələdəki texnologiyalar adətən xaricdən gətirilir. Bu mərhələ qiymət rəqabəti ilə xarakterizə olunur. İkinci “investisiya mərhələsi” iqtisadi artımın əsasən investisiyadan asılı olduğu, rəqabət qabiliyyətinin yerli istehsalda qlobal texnologiyaların tətbiqi hesabına əldə edildiyi orta gəlirli statuslu ölkələr üçün ən xarakterikdir. Bu halda birbaşa xarici investisiyalar və birgə müəssisələr milli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadi məkana integrasiyasına imkan yaradır.

Üçüncü “innovasiya mərhələsi” xüsusi diqqətə layiqdir. Burada, tədqiqatların göstərdiyi kimi, iqtisadiyyat qlobal iqtisadi böhranlara və tələbin dəyişməsinə və valyuta

məzənnələrindəki dəyişikliklərə daha az həssasdır.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, milli iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini ölkənin iqtisadi sisteminin daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə fəal reaksiya vermək, yeni reproduktiv şəraitə tez uyğunlaşmaq, innovasiya və bütün iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi əsasında yüksək iqtisadi artım templərini saxlamaq qabiliyyəti kimi qiymətləndirmək olar.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi onun müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətindən çox asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlilik sintetik çoxşaxəli kateqoriya kimi çıxış edir. O, rəqabətin və inhisarın mahiyyəti aspektlərini birləşdirir. Bütün milli iqtisadiyyatın miqyasında innovativ fəaliyyətin dərəcəsi böyük müəssisələrin payından və onların inhisarlaşma dərəcəsindən asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar strukturu ilə innovasiya fəaliyyəti arasında səbəb-nəticə əlaqəsi hər iki istiqamətə yönəldilir. Birincisi, bazar strukturunun növü innovasiyaların sürətinə təsir edə bilər ki, bu da öz növbəsində bazar strukturunu dəyişə bilər. Bu onunla izah olunur ki, bir çox yeniliklər böyük investisiyalar tələb edir və bu, istehsalın təmərküzləşməsinin artmasına gətirib çıxarır. Oliqopoliyalar istehsalın təmərküzləşməsi əsasında yaradılır. Sonuncu potensial olaraq həm rəqabətin, həm də plüralizmin ən yaxşı aspektlərini özündə cəmləşdirir.

Ölkə regionlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının kifayət qədər səmərəli yolu ixracyönümlü istehsalçıların regional klasterlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu, regionun mallarının xarici bazarda uğurlu satışı üçün rəqabət üstünlükləri yaratmaq məqsədilə müxtəlif müəssisələrin səylərini birləşdirməyə imkan verir. Bu klasterin iştirakçıları aşağıdakılar ola bilər: a) regionda ixrac məhsullarının istehsalçıları; b) təchizatçılar, tədqiqat təşkilatları; c) mühəndislik, konsaltinq firmaları və digər təşkilatlar. Onların arasında əlaqələr region üçün vahid ixrac strategiyası çərçivəsində qurula bilər.

Müasirləşmənin iqtisadi sistemin rəqabət üstünlüklərinə təsiri problemini öyrənərkən bu proseslərdə ümumi və spesifik xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi çox vacibdir. Modernləşmənin ümumi istiqaməti istehsal avadanlıqlarının yenilənməsi və müasir texnologiyaların tətbiqidir. Bu onunla əlaqədardır ki, rəqabət üstünlüklərini təmin edən texniki və texnoloji amillər qrupu əsasən həlledicidir və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mirzəzadə N.Q., Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətlilik dayanıqlı inkişaf kontekstində. Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar Beynəlxalq elmi konfrans, II cild. S.334-337
2. Сенчагов В.К., Захаров Н.А., Зокин А.А. Экономика России: конкурентоспособность и инвестиционный потенциал. Вопросы экономики. 2005, № 3. С. 12-17.
3. Sachs Jeffrey D. Globalization and Patterns of Economies Development. Review of world Economies: Vol.136 (4) - Kiel Institute of world Economics, 2000. P. 579-600.

BÖLMƏ II. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında süni intellekt və riyazi modellərin sinerjiyası

SECTION II. The Synergy of Artificial Intelligence and Mathematical Models in the Formation of a Competitive Economy

РАЗДЕЛ II. Синергия искусственного интеллекта и математических моделей в формировании конкурентоспособной экономики

*Ömərova Könül Kamal qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: omarovakonulk@gmail.com;*

*İbayev Elşən Akif oğlu,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutu,
Azərbaycan Texniki Universiteti
Email: elshanibayev@gmail.com*

BİR SEMİ-MARKOV PROSESİNİN SİĞORTA SAHƏSİNDƏ TƏTBİQİ HAQQINDA

Fərz edək ki, (Ω, F, P) ehtimal fəzasında asılı, olmayan eyni qanunla paylanmış $\{\xi_k, \eta_k\}_{k \geq 1}$ təsadüfi kəmiyyətlərin cütləri ardıcılığı verilmişdir. Belə ki, ξ_k təsadüfi kəmiyyətləri müsbət qiymətlər alır

$$P\{\xi_k > 0\} = 1, k = 1, 2, 3, \dots,$$

Əlavə olaraq ξ_k və η_k təsadüfi kəmiyyətləri öz aralarında asılı deyillər. Fərz edək ki, ξ_1 və η_1 təsadüfi kəmiyyətlərinin paylanması uyğun olaraq aşağıdakı kimidir:

$$F(t) = P\{\xi_1 < t\}, t \in R^+ \text{ və } F(x) = P\{\eta_1 < x\}, x \in R,$$

$\{\xi_k, \eta_k\}_{k \geq 1}$ təsadüfi kəmiyyətlərinin cütləri ardıcılığından istifadə edərək semi-Markov dolaşma prosesini quraq

$$X_1(t) = \sum_{k=0}^{n-1} \eta_k, \text{ və } \sum_{k=0}^{n-1} \xi_k \leq t < \sum_{k=0}^n \xi_k \quad n = \overline{1, \infty},$$

burada $\xi_0 = 0$ və $\eta_0 = z \geq 0$. Fərz edək ki, bu proses “0” ekranında gecikdirilir:

$$X(t) = X_1(t) - \inf_{0 \leq s \leq t} \{0, X_1(s)\}$$

Bu proses sıfır səviyyəsində gecikdirən ekrana malik pilləvari semi-Markov dolaşma prosesi adlanır.

Aşağıdakı kimi təsadüfi kəmiyyətini daxil edək

$$\tau_0 = \inf \{t : X(t) = 0\}$$

Əgər bütün t -lər üçün $X(t) > 0$ olarsa $\tau_0 = \infty$ götürülür. τ_0 təsadüfi kəmiyyəti $X(t)$ təsadüfi prosesinin sıfır ekranına birinci dəfə çatma anı adlanır.

Təqdim olunan işin məqsədi τ_0 təsadüfi kəmiyyətinin şərti paylanmasının Laplas şevirməsini tapmaqdan ibarətdir.

$$L(\theta|z) = E[e^{-\theta\tau_0} | X(0) = z], \quad \theta > 0, z \geq 0.$$

Fərz edək ki, τ_0 təsadüfi kəmiyyətinin şərti paylanması və şərti paylanmasının Laplas şevirməsi uyğun olaraq aşağıdakı kimidir.

$$N(t|z) = P[\tau_0 > t | X(0) = z],$$

və

$$\tilde{N}(\theta|z) = \int_{t=0}^{\infty} e^{-\theta t} N(t|z) dt.$$

Daha sonra tutaq ki, ξ_1 təsadüfi paylanmasının Laplas şevirməsi aşağıdakı kimidir.

$$\varphi(\theta) = E[e^{-\theta\xi_1}]$$

Bu bərabərlikdən alırıq ki,

$$\tilde{N}(\theta|z) = \frac{1 - L(\theta|z)}{\theta}$$

və ya

$$L(\theta|z) = 1 - \theta\tilde{N}(\theta|z).$$

Tam ehtimal düsturundan istifadə edərək $\tilde{N}(\theta|z)$ üçün funksiyası aşağıdakı integral tənliyi alırıq:

$$\tilde{N}(\theta|z) = \frac{1 - \varphi(\theta)}{\theta} + \varphi(\theta) \int_0^{\infty} \tilde{N}(\theta|y) d_y P\{\eta_1 < y - z\}. \quad (1)$$

$\eta_k = \eta'_k - \eta''_k$ ($k=1,2,\dots$), təsadüfi kəmiyyətini götürək, burada η'_1 təsadüfi kəmiyyəti λ parametrli eksponensial, η''_1 təsadüfi kəmiyyəti isə, $\alpha > 0$ və $\beta > 0$ parametrli Qamma paylanmasına malikdir:

$$\rho_{\eta'_1}(x) = \begin{cases} \lambda e^{-\lambda x}, & x \geq 0, \\ 0, & x < 0, \end{cases} \quad \rho_{\eta''_1}(x) = \begin{cases} \frac{\beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} \cdot x^{\alpha-1} e^{-\beta x}, & x > 0, \\ 0, & x \leq 0. \end{cases}$$

Tutaq ki, η'_1 və η''_1 asılı olmayan təsadüfi kəmiyyətlərdir. Bu təsadüfi kəmiyyətlərin fərqlinin paylanması

$$F_{\eta'_1 - \eta''_1}(x) = P\{\eta'_1 - \eta''_1 < x\} = \int_{y=0}^{\infty} P\{\eta'_1 - y < x; \eta''_1 \in dy\} = \int_{y=0}^{\infty} P\{\eta'_1 < x + y\} d_y P\{\eta''_1 < y\} \quad (2)$$

formada olur.

η'_1 təsadüfi kəmiyyəti λ parametrli eksponensial, η''_1 təsadüfi kəmiyyəti isə, $\alpha > 0$ və $\beta > 0$ parametrli Qamma paylanmasına malik olduğunu nəzərəalsaq:

$$F_{\eta_1' - \eta_1''}(x) = \begin{cases} 1 - \frac{\beta^\alpha}{(\lambda + \beta)^\alpha} e^{-\lambda x}, & x \geq 0, \\ 1 - \frac{\lambda \beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} \int_{y=0}^{\infty} e^{-\lambda y} dy \int_{u=0}^{y-x} u^{\alpha-1} e^{-\beta u} du, & x < 0. \end{cases}$$

Axırıncı formuladan təsadüfi kəmiyyətlərin fərqlinin paylanması sızlıq funksiyası isə

$$\rho_{\eta_1' - \eta_1''}(x) = \begin{cases} \frac{\lambda \beta^\alpha}{(\lambda + \beta)^\alpha} e^{-\lambda x}, & x \geq 0, \\ \frac{\lambda \beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} e^{\beta x} \int_{y=0}^{\infty} (y-x)^{\alpha-1} e^{-(\lambda+\beta)y} dy, & x < 0. \end{cases} \quad (3)$$

(3) -ü (1) də nəzərə alsaq alırıq

$$\begin{aligned} \tilde{N}(\theta|z) &= \frac{1 - \varphi(\theta)}{\theta} + \frac{\varphi(\theta) \lambda \beta^\alpha}{(\lambda + \beta)^\alpha} e^{\lambda z} \int_z^{\infty} e^{-\lambda y} \tilde{N}(\theta|y) dy + \\ &+ \frac{\varphi(\theta) \lambda \beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} e^{-\beta z} \int_0^z e^{\beta y} \tilde{N}(\theta|y) \int_0^{\infty} (\tau - y + z)^{\alpha-1} e^{-(\lambda+\beta)\tau} d\tau dy. \end{aligned}$$

Sonuncu tənlikdə müəyyən çevirmələr və hesablamalar aparmaqla

$$e^{\beta z} \tilde{N}'(\theta|z) - \lambda e^{\beta z} \tilde{N}(\theta|z) = \frac{[\varphi(\theta) - 1] \lambda e^{\beta z}}{\theta} - \frac{\varphi(\theta) \lambda \beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} \int_0^z e^{\beta y} \tilde{N}(\theta|y) (z - y)^{\alpha-1} dy. \quad (4)$$

tənliyini alırıq

Aşağıdakı kimi işarələmə apararaq

$$Q(\theta|z) = e^{\beta z} \tilde{N}(\theta|z) \quad (5)$$

Onda (4) tənliyini

$$Q'(\theta|z) - (\lambda + \beta) Q(\theta|z) = \frac{[\varphi(\theta) - 1] \lambda e^{\beta z}}{\theta} - \frac{\varphi(\theta) \lambda \beta^\alpha}{\Gamma(\alpha)} \int_0^z Q(\theta|y) (z - y)^{\alpha-1} dy. \quad (6)$$

kimi yazmaq olar.

Məlumdur ki, Riman-Lyuvill mənada kəsir tərtib integral aşağıdakı kimi təyin olunur.

$$D_z^{-\alpha}(Q(u|z)) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_0^z Q(u|y) (z - y)^{\alpha-1} dy, \quad 0 < \alpha \leq 1.$$

Bu bərabərliyi (6) da nəzərə alsaq, alırıq.

$$Q'(\theta|z) - (\lambda + \beta) Q(\theta|z) = \frac{[\varphi(\theta) - 1] \lambda e^{\beta z}}{\theta} - \varphi(\theta) \lambda \beta^\alpha D_z^{-\alpha}(Q(u|z)). \quad (7)$$

(7) tənliyinin hər iki tərəfinə Riman- Liuvil mənada kəsir tərtib törəməsini tətbiq etsək

$$D_z^{\alpha+1} Q(\theta|z) - (\lambda + \beta) D_z^\alpha Q(\theta|z) + \lambda \beta^\alpha \varphi(\theta) (Q(\theta|z)) = \frac{[\varphi(\theta) - 1] \lambda}{\theta} D_z^\alpha e^{\beta z}. \quad (8)$$

sabit əmsallı kəsir tərtib törəməli diferensial tənliyini alırıq.

Məlumdur ki, Mittaq- Lefler funksiyası aşağıdakı kimidir.

$$E_{\alpha, \beta}(z) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{z^k}{\Gamma(\alpha k + \beta)}, \quad \alpha, \beta > 0, \quad \alpha, \beta \in R.$$

Aydındır ki, $E_{1,1}(\beta z) = e^{\beta z}$. Ekspensial funksiyanın Riman- Liuvil mənada kəsir tərtib

törəməsini

$$D_z^\alpha e^{\beta z} = z^{-\alpha} E_{1,1-\alpha}(\beta z),$$

kimi yazmaq olar.

Onda (8) tənliyi

$$D_z^{\alpha+1} Q(\theta|z) - (\lambda + \beta) D_z^\alpha Q(\theta|z) + \lambda \beta^\alpha \varphi(\theta)(Q(\theta|z)) = \frac{[\varphi(\theta) - 1]\lambda}{\theta} z^{-\alpha} E_{1,1-\alpha}(\beta z).$$

şəklində olar.

*Məmmədov İlqar Qürbət oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutu,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Email: ilgarmamedov-1971@mail.ru*

*Abdullayeva Aynurə Cabbar qızı,
dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutu,
Azərbaycan Milli Müdafiə Universitetinin
Hərbi-Elmi Tədqiqat İnstitutu,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Email: aynure-huseynova-2015@mail.ru*

BUSSİNESK-LYAV TƏNLIYI ÜÇÜN YENİ TIPLİ FİNAL-SƏRHƏD MƏSƏLƏSİ VƏ ONUN ƏSASLANDIRILMASI

Bussinesk-Lyav tənliyinə baxaq [1]:

$$(B_{2,2}u)(x, y) \equiv u_{xxy}(x, y) - u_{xx}(x, y) + u_{yy}(x, y) = 0, \quad (1)$$

Burada $u = u(x, y)$ funksiyası G -də təyin olunmuş axtarılan funksiyadır.
 $G = G_1 \times G_2$, harda ki, $G_1 = (x_0, x_1)$, $G_2 = (y_0, y_1)$.

(1) tənliyi hiperbolik tip tənlikdir, hansı ki, iki dəfə həqiqi təkrar xarakteristikaya malikdir: $x = \text{const}$, $y = \text{const}$.

Riyazi fizika tənlikləri və onlardan daha ümumi olan diferensial tənliklər nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, Bussinesk-Lyav tənliyi eninə inersiya effektləri nəzərə alınmaqla, nazik elastiki çubuqlarda uzununa dalğaları təsvir edir. Qeyd edək ki, Bussinesk-Lyav tənliyi uzununa dalğaları təsvir etdiyindən və uzununa dalğalar istənilən mühitdə-bərk, maye, qaz və hətta maddənin dördüncü aqreqat halı sayılan plazma mühitində yayıldığından [2] bu tənlik geniş tətbiqi əhəmiyyətə malik olan model diferensial tənliklərdən biridir. Qeyd edək ki, Bussinesk-Lyav tənliyi və ümumiləşmiş Bussinesk-Lyav tənliyi müxtəlif aspektdən [3]- [6] işlərində tədqiq edilmişdir.

İndi (1) Bussinesk-Lyav tənliyini aşağıdakı şəkildə yazaq:

$$\frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(\frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} - u(x, y) \right) + \frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} = 0 \text{ və əlavə olaraq fərz edək ki,}$$

$$\frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} - u(x, y) = u(x, y) \text{ , başqa sözlə desək, } u(x, y) = 0,5 \frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} \text{ şərtinin}$$

ödəndiyini fərz edək. Aydındır ki, bu fərziyyə daxilində hiperbolik tənliklər sinfindən sayılan Bussinesk-Lyav tənliyi tipini dəyişərək, riyazi fizikanın əsas model elliptik tip diferensial tənliklərindən biri sayılan

$$\frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} = 0 ,$$

tənliyi ilə üst-üstə düşər. Riyazi fizika tənliklərindən yaxşı məlum olduğu kimi, yuxarıdakı tənlik riyazi fizikada Laplas tənliyi adlanmaqla, mayelər üçün stasionar süzülmə proseslərini təsvir edir. Bu elliptik tip diferensial tənlikdəki öz-özünə qoşma

$$\frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} \text{ Laplas operatoru aşağıdakı şəkildə iki dənə birtərtibli diferensial}$$

operatorun kompozisiyası şəklində yazıla bilər:

$$\frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u(x, y)}{\partial y^2} = \left(\frac{\partial}{\partial x} - i \frac{\partial}{\partial y} \right) \left(\frac{\partial}{\partial x} + i \frac{\partial}{\partial y} \right) u(x, y), \text{ burada } i - \text{xəyali vahiddir:}$$

$$i^2 = -1.$$

Laplas tənliyi ilə əlaqəli olan

$$\left(\frac{\partial}{\partial x} + i \frac{\partial}{\partial y} \right) u(x, y) = 0 ,$$

tənliyi birinci tərtib elliptik tip diferensial tənlik olub, Koşi-Riman tənliyi adlanır.

Koşi-Riman tənliyinin sol tərəfindəki birinci tərtib elliptik diferensial operator daha iki dənə $\frac{1}{2}$ tərtib diferensial operatorun kompozisiyası şəklində yazıla bilər:

$$\left(\frac{\partial}{\partial x} + i \frac{\partial}{\partial y} \right) u(x, y) = \left(\frac{\partial^{\frac{1}{2}}}{\partial x^{\frac{1}{2}}} - i\sqrt{i} \frac{\partial^{\frac{1}{2}}}{\partial y^{\frac{1}{2}}} \right) \left(\frac{\partial^{\frac{1}{2}}}{\partial x^{\frac{1}{2}}} + i\sqrt{i} \frac{\partial^{\frac{1}{2}}}{\partial y^{\frac{1}{2}}} \right) u(x, y),$$

Axıncı düsturdan göründüyü kimi, Bussinesk-Lyav tənliyinin nəinki riyazi fizika tənlikləri hətta kəsr tərtib diferensial tənliklərlə ifadə olunan riyazi biologiya tənlikləri ilə də sıx əlaqəsi vardır.

(1) Bussinesk-Lyav tənliyinin $u(x, y)$ həllini

$W_p^{(2,2)}(G) = \{u \in L_p(G) / D_x^i D_y^j u \in L_p(G), i, j = \overline{0,2}\}$ (harada ki, $1 \leq p \leq \infty$) S.L.Sobolev fəzasında axtaracağıq. $W_p^{(2,2)}(G)$ fəzasında normanı

$$\|u\|_{W_p^{(2,2)}(G)} = \sum_{i=0}^2 \sum_{j=0}^2 \|D_x^i D_y^j u\|_{L_p(G)} \text{ bərabərliyi ilə təyin edəcəyik.}$$

Klassik şəkildə final-sərhəd məsələsinin qoyuluşu

(1) tənliyi üçün klassik şəkildə final-sərhəd məsələsini

$$\begin{cases} u|_{x=x_1} = \Phi_1(y), \\ u_x|_{x=x_1} = \Phi_2(y), \\ u|_{y=y_1} = g_1(x), \\ u_y|_{y=y_1} = g_2(x) \end{cases} \quad (2)$$

şəklində qoymaq olar. Burada, $g_i(x)$ və $\Phi_i(y)$, $i = \overline{1,2}$ uyğun olaraq, G_1 və G_2 -də verilən ölçülən funksiyalardır. Aydındır ki, (2) şərtlərini ödəyən

$$\Phi_1(y) \in W_p^{(2)}(G_2); \Phi_2(y) \in W_p^{(2)}(G_2); g_1(x) \in W_p^{(2)}(G_1); g_2(x) \in W_p^{(2)}(G_1)$$

funksiyaları aşağıdakı kimi şərtləri də ödəməlidirlər:

$$\begin{cases} \Phi_1(y_1) = g_1(x_1), \\ \Phi_2'(y_1) = g_2'(x_1), \\ \Phi_2(y_1) = g_1'(x_1), \\ \Phi_1'(y_1) = g_2(x_1) \end{cases} \quad (3)$$

hansı ki, bu şərtlər uzlaşma şərtləri adlanır.

Yeni tipli final-sərhəd məsələsi və onun əsaslandırılması

(1), (2) məsələsinin qoyuluşundakı (2) uzlaşma şərtləri göstərir ki, bu məsələnin həlli barədə artıq informasiya verilib. Buna görə də elə sərhəd şərtlərinin tapılması məsələsini qoyaq ki, bu qoyuluşda həll artıq informasiya özündə saxlamasın və hər hansı (3) şəklində uzlaşma şərtlərinin ödənməsini tələb etməsin. Bununla əlaqədar, aşağıdakı kimi sərhəd şərtlərinə baxaq:

$$\begin{cases} B_{0,0}u \equiv u(x_1, y_1) = \varphi_{0,0} \\ B_{1,0}u \equiv u_x(x_1, y_1) = \varphi_{1,0} \\ B_{0,1}u \equiv u_y(x_1, y_1) = \varphi_{0,1} \\ B_{1,1}u \equiv u_{xy}(x_1, y_1) = \varphi_{1,1} \\ (B_{2,0}u)(x) \equiv u_{xx}(x, y_1) = \varphi_{2,0}(x) \\ (B_{2,1}u)(x) \equiv u_{xxy}(x, y_1) = \varphi_{2,1}(x) \\ (B_{0,2}u)(y) \equiv u_{yy}(x_1, y) = \varphi_{0,2}(y) \\ (B_{1,2}u)(y) \equiv u_{xyy}(x_1, y) = \varphi_{1,2}(y) \end{cases} \quad (4)$$

harda ki, $\varphi_{0,0} \in R, \varphi_{1,0} \in R, \varphi_{0,1} \in R, \varphi_{1,1} \in R$ verilən ədədlərdir, qalan $\varphi_{i,j}$ isə

$\varphi_{2,0}(x) \in L_p(G_1), \varphi_{2,1}(x) \in L_p(G_1), \varphi_{0,2}(y) \in L_p(G_2), \varphi_{1,2}(y) \in L_p(G_2)$ şərtlərini ödəyən

verilən funksiyalardır.

Əgər $u = u(x, y) \in W_p^{(2,2)}(G)$ funksiyası klassik şəkildə (1), (2) final-sərhəd məsələsinin həllidirsə, onda o

$$\left\{ \begin{array}{l} \varphi_{0,0} = \Phi_1(y_1) = g_1(x_1) \\ \varphi_{1,0} = \Phi_2(y_1) = g_1'(x_1) \\ \varphi_{0,1} = \Phi_1'(y_1) = g_2(x_1) \\ \varphi_{1,1} = \Phi_2'(y_1) = g_2'(x_1) \\ \varphi_{2,0}(x) = g_1''(x) \\ \varphi_{2,1}(x) = g_2''(x) \\ \varphi_{0,2}(y) = \Phi_1''(y) \\ \varphi_{1,2}(y) = \Phi_2''(y) \end{array} \right.$$

bərabərliyi ilə təyin olunan $\varphi_{i,j}$ -lər üçün (1),(4) məsələsinin də həllidir .

Bu mülahizənin tərsinin doğruluğunu da asanlıqla isbat etmək olar. Başqa sözlə desək, əgər $u \in W_p^{(2,2)}(G)$ funksiyası (1),(4) məsələsinin həllidirsə, onda o aşağıdakı

$\Phi_1(y), \Phi_2(y), g_1(x), g_2(x)$ funksiyaları üçün

$$\left\{ \begin{array}{l} \Phi_1(y) = \Phi_1(y_1) + (y - y_1)\Phi_1'(y_1) + \int_{y_1}^y (y - \eta)\Phi_1''(\eta)d\eta = \\ = \varphi_{0,0} + (y - y_1)\varphi_{0,1} + \int_{y_1}^y (y - \eta)\varphi_{0,2}(\eta)d\eta, \\ \Phi_2(y) = \Phi_2(y_1) + (y - y_1)\Phi_2'(y_1) + \int_{y_1}^y (y - \mu)\Phi_2''(\mu)d\mu = \\ = \varphi_{1,0} + (y - y_1)\varphi_{1,1} + \int_{y_1}^y (y - \mu)\varphi_{1,2}(\mu)d\mu, \\ g_1(x) = g_1(x_1) + (x - x_1)g_1'(x_1) + \int_{x_1}^x (x - \tau)g_1''(\tau)d\tau = \\ = \varphi_{0,0} + (x - x_1)\varphi_{1,0} + \int_{x_1}^x (x - \tau)\varphi_{2,0}(\tau)d\tau, \\ g_2(x) = g_2(x_1) + (x - x_1)g_2'(x_1) + \int_{x_1}^x (x - \xi)g_2''(\xi)d\xi = \\ = \varphi_{0,1} + (x - x_1)\varphi_{1,1} + \int_{x_1}^x (x - \xi)\varphi_{2,1}(\xi)d\xi \end{array} \right.$$

bərabərliyi doğrudur.

Beləliklə, ümumi halda, klassik şəkildə (1), (2) final-sərhəd məsələsi və (1), (4) sərhəd məsələsi ekvivalentdirlər. (1), (4) məsələsi qoyuluşuna görə daha təbiidir, nəinki, (1), (2) məsələsi. Bu onunla əlaqədardır ki, (1), (4) məsələsinin qoyuluşundakı sərhəd şərtlərinin sağ tərəfindəki funksiyalar üçün uzlaşma tip hər hansı tamamlayıcı şərtlər tələb olunmur. Buna görə də, (1), (4) məsələsinə yeni tipli final-sərhəd məsələsi kimi baxmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Жегалов В. И. Об одной задаче для обобщенного уравнения Буссинеска–Лява // *Вестн. Сам. гос. техн. ун-та. Сер. Физ.-мат. науки*, **23**:4 (2019), 771–776.
2. Rüstəmov S.S., Rüstəmov A.S., Rüstəmov Z.E. Fizika. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2006.-320 səh.
3. Миронов А.Н., Миронова Л. Б. Об инвариантах Лапласа для обобщенного уравнения Буссинеска–Лява // *Диффер. уравн.*, 2015. Т. 51, № 1. С. 131–135. doi: 10.1134/S0374064115010136
4. Mamedov I.G., Mardanov M.Dzh, Melikov T.K., Bandaliev R.A. Well-Posed Solvability of the Neumann Problem for a Generalized Mangeron Equation with Nonsmooth Coefficients // *Differential Equations*, volume 55, pages 1362-1372 (2019).
5. Mamedov I.G. On a nonclassical interpretation of the Dirichlet problem for a fourth-order pseudoparabolic equation // *Differential Equations*, 2014, vol. 50, No.3, pp. 415–418.
6. Mamedov I.G. On the well-posed solvability of the Dirichlet problem for a generalized Mangeron equation with nonsmooth coefficients // *Differential Equations*, 2015, vol. 51, No.6, pp.745-754.

*Рагимов Анар Бейбала оглы,
доктор математических наук, доцент,
Институт Систем Управления
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
Email: anar_r@yahoo.com;*

*Зейналлы Азиз Гашам оглы,
исследователь,
Французско-Азербайджанский
Университет (UFAZ)
Email: a.zeynallil@ufaz.az*

ПОДХОД К РЕШЕНИЮ ЗАДАЧИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЗНАЧЕНИЙ И ГРАНИЦ ОБЛАСТЕЙ ПОСТОЯНСТВА ФИЛЬТРАЦИОННЫХ ПАРАМЕТРОВ

В данной работе относительно математической модели процесса подземной фильтрации в нефтяном пласте исследуется задача определения значений параметров, участвующих в формуле проницаемости, и областей постоянства этих параметров. Предполагается, что пласт является горизонтальным, однофазным, нефть – слабосжимаемой, а процесс фильтрации нефти можно принять двумерным [1]. Математическую модель рассматриваемого процесса фильтрации нефти в пористой среде достаточно адекватно описывается следующей начально-краевой задачей относительно уравнения параболического типа [1]:

$$b(x, y) \frac{\partial p}{\partial t} - \operatorname{div}(a(x, y) \operatorname{grad} p) + \sum_{l=1}^N q_l(t) \delta(x - x^l, y - y^l) = 0, \quad (x, y) \in D, \quad t \in (0, T], \quad (1)$$

$$\begin{aligned} p(x, y, 0) &= p_0(x, y), \quad (x, y) \in D, \\ p(x, y, t)|_{(x, y) \in \Gamma_1} &= \varphi(x, y, t), \\ \left. \frac{dp(x, y, t)}{dn} \right|_{(x, y) \in \Gamma_2} &= \psi(x, y, t), \quad t \in (0, T], \end{aligned} \quad (2)$$

$$a(x, y) = \sigma(x, y) H(x, y) / \mu, \quad b(x, y) = H(m_0 \beta_l + \beta_m).$$

Здесь $p = p(x, y, t)$ – функция, определяющая давление в точке $(x, y) \in D$ в момент времени t ; $D \subset E^2$ – область фильтрации; $\Gamma = \Gamma_1 \cup \Gamma_2$, $\Gamma_1 \cap \Gamma_2 = \emptyset$ – граница области D ; $p_0(x, y)$, $\varphi(x, y, t)$, $\psi(x, y, t)$ – заданные достаточно гладкие функции, определяющие начально-краевые условия задачи; $\sigma(x, y)$ – коэффициент проницаемости; $H(x, y)$ – мощность пласта в точке $(x, y) \in D$; μ – коэффициент вязкости нефти; m_0 – коэффициент пористости; β_l, β_m – коэффициенты сжимаемости нефти и пористой среды; N – общее число скважин; (x^l, y^l) и $q_l(t)$ – координаты и дебит l -й скважины соответственно, причем $q_l(t) > 0$ для добывающих и $q_l(t) < 0$ для нагнетательных скважин, $l = 1, \dots, N$; $\delta(\cdot, \cdot)$ – двумерная функция Дирака.

Предположим, что область D кривыми $y = d^\tau(x, \mathbf{A}^\tau)$, $\tau = 1, \dots, s$, разбита на непересекающиеся подобласти D_j , $j = 1, \dots, \nu$, т.е.

$$\begin{aligned} D &= \bigcup_{j=1}^{\nu} D_j, \quad D_j \cap D_i = \emptyset, \quad j \neq i, \\ D_j &= \left\{ (x, y) \in D : y - d^{\tau_i}(x, \mathbf{A}^{\tau_i}) \leq 0, \quad i = 1, \dots, m_j \right\}, \\ d^\tau(x, \mathbf{A}^\tau) &= \sum_{r=1}^L A_r^\tau \xi_r(x), \quad \tau = 1, \dots, s; \quad i, j = 1, \dots, \nu. \end{aligned} \quad (3)$$

Коэффициенты проницаемости в каждой из подобластей принадлежат заданному классу функций, определяемого в виде:

$$\begin{aligned} \sigma(x, y) &= \sigma_j(x, y), \\ \sigma_j(x, y) &= \sum_{i=1}^K c_i^j \chi_i(x, y), \quad (x, y) \in D_j, \quad j = 1, \dots, \nu. \end{aligned} \quad (4)$$

Здесь $\mathbf{A} = (\mathbf{A}^1, \dots, \mathbf{A}^s) = (A_1^1, \dots, A_L^1, \dots, A_1^s, \dots, A_L^s)$ и $\mathbf{C} = (\mathbf{C}^1, \dots, \mathbf{C}^\nu) = (c_1^1, \dots, c_K^1, \dots, c_1^\nu, \dots, c_K^\nu)$ – идентифицируемые параметры функций, определяющих коэффициенты проницаемости и границы подобластей их постоянства; функции $d^\tau(x, \mathbf{A}^\tau)$, определяющие области D_j , имеют заданный вид, зависят от значений идентифицируемых параметров $\mathbf{A}^\tau$, являются достаточно гладкими и имеют

соответствующие обратные функции $x = \hat{d}^\tau(y, \mathbf{A}^\tau)$, $j = 1, \dots, \nu$, $\tau = 1, \dots, s$; постоянные коэффициенты c_i^j , $i = 1, \dots, K$, $j = 1, \dots, \nu$, определяют функцию проницаемости $\sigma(x, y)$ в области D_j , $j = 1, \dots, \nu$; $\chi_i(x, y)$, $i = 1, \dots, K$, $\xi_r(x)$, $r = 1, \dots, L$ – заданные базисные функции.

Предположим, что на части или на всех скважинах имеются результаты наблюдения за значениями давления:

$$\hat{p}_l(t) = p(x^l, y^l, t), \quad l \in Q \subseteq \{1, \dots, N\}, \quad t \in [0, T], \quad (5)$$

где Q – множество наблюдаемых скважин.

Задача заключается в определении из условий (1)–(5) таких значений параметров $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$, чтобы расчетные значения давления, полученные из решения начально-краевой задачи (1)–(4), были близки к измеренным. С этой целью введем функционал:

$$I(\mathbf{A}, \mathbf{C}) = \sum_{l \in Q} \int_0^T [p(x^l, y^l, t; \mathbf{A}, \mathbf{C}) - \hat{p}_l(t)]^2 dt + \varepsilon_1 \|\mathbf{A}\|^2 + \varepsilon_2 \|\mathbf{C}\|^2, \quad (6)$$

где $p(x, y, t; \mathbf{A}, \mathbf{C})$ – функция, определяющая значение давления из решения начально-краевой задачи (1)–(4), соответствующее значениям параметров $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$; $\|\cdot\|$ – евклидова норма в соответствующих конечномерных пространствах; $\varepsilon_1, \varepsilon_2 > 0$ – параметры регуляризации.

Все константы, коэффициенты и функции, участвующие в условиях (3)–(5) и в функционале (6) задачи (1), (2), за исключением параметров $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$, считаются заданными.

Предположим, что относительно краевой задачи (1), (2) выполнены все условия существования и единственности решения при любых заданных допустимых значениях $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$.

Поставленную задачу (1)–(6) по определению параметров $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$, в общем случае, можно отнести к задаче параметрического оптимального управления системой с распределенными параметрами, в которой оптимизируемыми являются конечномерные векторы:

$$\begin{aligned} \mathbf{A} &= (A_1^1, \dots, A_L^1, \dots, A_1^s, \dots, A_L^s) \in E^{Ls}, \\ \mathbf{C} &= (c_1^1, \dots, c_K^1, \dots, c_1^\nu, \dots, c_K^\nu) \in E^{K\nu}, \end{aligned} \quad (7)$$

общей размерности $(Ls + K\nu)$.

Для численного решения задачи (1)–(6) использован подход, основанный на ее редукции к конечномерной оптимизационной задаче специальной структуры [2-5]. Применяя какую-либо конечно-разностную аппроксимацию всей задачи, получим конечномерную задачу математического программирования. Далее для решения полученной задачи математического программирования, т.е. для определения параметров $\mathbf{A}$ и $\mathbf{C}$, используются численные методы конечномерной оптимизации первого порядка, в частности, градиентный метод:

$$\begin{aligned} \mathbf{A}^{s+1} &= \mathbf{A}^s - \alpha_s \nabla_{\mathbf{A}} I(\mathbf{A}^s, \mathbf{C}^s), \\ \mathbf{C}^{s+1} &= \mathbf{C}^s - \alpha_s \nabla_{\mathbf{C}} I(\mathbf{A}^s, \mathbf{C}^s), \quad \alpha_s \geq 0, \quad s = 0, 1, \dots, \end{aligned} \quad (8)$$

где $\mathbf{A}^0$ и $\mathbf{C}^0$ – заданные начальные приближения, α_s – шаг одномерной минимизации. Для применения процедуры (8) получены формулы для градиента функционала дискретизированной задачи по оптимизируемым параметрам (7).

Проведены компьютерные эксперименты по решению тестовых задач, использующие реальные значения параметров нефтяного пласта. Полученные результаты показали достаточную эффективность предложенного выше подхода.

Список использованной литературы:

1. Чарный И.А. Подземная гидрогазодинамика. М.: Гостоптехиздат, 1963.
2. Айда-заде К.Р., Евтушенко Ю.Г. Быстрое автоматическое дифференцирование на ЭВМ // Математическое моделирование. 1989. Т. 1. № 1. С. 120-131.
3. Айда-заде К.Р. Исследование и численное решение конечно-разностных аппроксимаций задач управления распределенными системами // Журн. вычисл. матем. и мат. физ. 1989. Т. 29. № 3. С. 346–354.
4. Айда-заде К.Р., Рагимов А.Б. Идентификация кусочно-постоянных параметров процесса фильтрации и границ областей их постоянства // Автоматика и телемеханика, 2017. № 8. С. 60-75.
5. Рагимов А.Б. Решение задач оптимального управления при кусочно-постоянных, кусочно-линейных и кусочно-заданных на классе функций управляющих воздействиях // Проблемы управления. ИПУ РАН, 2015. № 2. С. 13-23.

*Ашрафова Егана Рамизовна,
доктор математических наук,
Бакинский Государственный Университет,
Институт Систем Управления
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
Email: ashrafova.yegana@gmail.com*

ОПТИМИЗАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ В НЕРАЗДЕЛЕННЫХ КРАЕВЫХ УСЛОВИЯХ БОЛЬШОЙ СИСТЕМЫ ОДУ

В статье исследуется задача оптимального управления, описываемая системой дифференциальных уравнений и нелокальными (неразделенными) [1,2] краевыми условиями, правые части которых требуется оптимизировать [3].

Специфической особенностью данной статьи является то, что рассматриваемая задача управления описывается системой большого числа независимых подсистем линейных неавтономных дифференциальных уравнений. Блоки (подсистемы) общей системы связаны между собой нелокальными, неразделенными краевыми условиями. При этом предполагается, что большая часть элементов матрицы связей равна нулю, ненулевые элементы соответствуют наличию связи между начальными или конечными состояниями отдельных блоков сложного объекта.

Получены необходимые условия оптимальности для рассматриваемой задачи, которые используются для построения численного метода ее решения. Для решения задачи оптимального управления предлагается применить численные методы оптимизации первого порядка, использующие формулы градиента функционала, участвующие в полученных необходимых условиях оптимальности. Предложена численная схема решения прямой и сопряженной начально-краевых задач большой размерности и блочной структуры. Метод основан на предложенной специальной схеме метода прогонки [1] позволяющий проводить прогонку поблочно и по каждому условию отдельно.

Рассматривается сложный объект, состоящий из m звеньев (блоков) в произвольном порядке соединенных своими концами, структуру которого удобно представить в виде ориентированного графа. Каждой дуге графа сопоставляется независимый подобъект (блок), состояние которого описывается системой обыкновенных дифференциальных уравнений.

Множество всех вершин графа обозначим через I , а множество дуг (звеньев) (k, s) длиной l^{ks} с началом в вершине $k \in I$ и концом в вершине $s \in I$ обозначим через $J = \{(k, s) : k, s \in I\}$, $|I| = N$, $|J| = m$, $|I|$ указывает на число элементов множества I .

Пусть $J_i^+ = \{(j, i) : j \in I_i^+\}$, $J_i^- = \{(i, j) : j \in I_i^-\}$ – множества ребер соответственно входящих и выходящих из i -й вершины, I_i^+ и I_i^- – множества вершин, смежных с i -й вершиной, являющихся соответственно концами и началами дуг из множества J_i , $J_i = J_i^+ \cup J_i^-$, $I_i = I_i^+ \cup I_i^-$ (Рис. 1). Обозначим

$$|J_i^+| = |I_i^+| = \bar{n}_i, |J_i^-| = |I_i^-| = \underline{n}_i, \bar{n}_i + \underline{n}_i = n_i, i \in I.$$

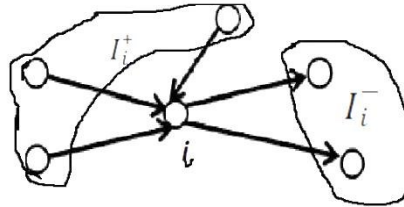

Рис. 1. Множества вершин, смежных с i -й вершиной.

Ясно, что

$$\sum_{i \in I} \bar{n}_i = \sum_{i \in I} \underline{n}_i = m, \sum_{i \in I} n_i = 2m.$$

В практических приложениях, как правило, имеет место соотношение $n_i \ll N, i \in I$, т.е. число вершин, смежных с какой-либо вершиной, много меньше общего числа вершин.

Пусть состояние каждого из звеньев $(k, i) \in J, k \in I_i^+, i \in I$ описывается системой $\aleph$ -мерных линейных неавтономных обыкновенных дифференциальных уравнений:

$$\dot{u}^{ki}(x) = A^{ki}(x)u^{ki}(x) + B^{ki}(x)w^{ki}(x) + f^{ki}(x), x \in [0, l^{ki}], k \in I_i^+, i \in I, (1)$$

с M_i , $M_i \leq n_i \cdot \aleph$, линейно независимыми краевыми условиями, заданными в

неразделенном виде:

$$\sum_{s=1, k_s \in I_i^-}^{n_i} g_j^{ik_s} u^{ik_s}(0) + \sum_{s=1, k_s \in I_i^+}^{\bar{n}_i} q_j^{k_s i} u^{k_s i}(l^{k_s i}) = v_j^i, j = \overline{1, M_i}, i \in I. \quad (2)$$

Функция $u^{ki}(x) = u^{ki}(x; v) \in R^{\aleph}$ характеризует состояние (k, i) -го звена длиной l^{ki} в точке $x \in [0, l^{ki}]$, соответствующее оптимизируемой паре параметров $v = (w, v)$. Здесь: управление $w = (w^{ki}(\cdot) \in W^{ki} \subset R^{\mu_{ki}} : k \in I_i^+, i \in I)$ состоит из $w^{ki}(x) = (w_1^{ki}(x), \dots, w_{\mu_{ki}}^{ki}(x))$, $x \in [0, l^{ki}]$ – управляющих вектор-функций (k, i) -й подсистемой; параметры $v = (v^i \in V^i \subset R^{M_i}, i \in I)$, состоящие из векторов $v^i = (v_1^i, \dots, v_{M_i}^i)^T$, v_j^i – j -я компонента которых определяется воздействиями внешнего источника на i -ю вершину. В задаче заданными являются: $A^{ki}(x) \neq \text{const}$, $B^{ki}(x)$, $f^{ki}(x)$ – соответственно $\aleph$ – мерные квадратные, $\aleph \times \mu_{ki}$ – мерные матричные и $\aleph$ – мерные векторные непрерывные при $x \in [0, l^{ki}]$ функции; $l^{ki} > 0$ и строчные векторы $g_j^{ik_s} = (g_{j,1}^{ik_s}, \dots, g_{j,\aleph}^{ik_s})$, $k_s \in I_i^-, s = \overline{1, \bar{n}_i}$, $q_j^{k_s i} = (q_{j,1}^{k_s i}, \dots, q_{j,\aleph}^{k_s i})$, $k_s \in I_i^+, s = \overline{1, \bar{n}_i}$, $j = \overline{1, M_i}$, $i \in I$.

Будем предполагать, что множества допустимых значений W^{ki}, V^i выпуклы. Требуется минимизировать функционал

$$\mathfrak{J}(w, v) = \sum_{i \in I} \left(\sum_{k \in I_i^+} \int_0^{l^{ki}} f_0^{ki}(u(x), w(x), v, x) dx + \Phi^i(\underline{u}^i, \bar{u}^i, v) \right), \quad (3)$$

где заданные функции $f_0^{ki}(u, w, v, x)$, $\Phi^i(\underline{u}^i, \bar{u}^i, v)$ непрерывны по своим аргументам вместе с частными производными. Использованы обозначения: $u = u(x) = (u^{ki}(x) : k \in I_i^+, i \in I)$,

$$\underline{u}^i = (u^{ik_1}(0), \dots, u^{ik_{\bar{n}_i}}(0))^T \in R^{\bar{n}_i \cdot \aleph}, \quad \bar{u}^i = (u^{k_1 i}(l^{k_1 i}), \dots, u^{k_{\bar{n}_i} i}(l^{k_{\bar{n}_i} i}))^T \in R^{\bar{n}_i \cdot \aleph}.$$

Отметим, что общее число дифференциальных уравнений в системе (1) и число краевых условий должны удовлетворять равенству:

$$M = \sum_{i=1}^N M_i = m \aleph. \quad (4)$$

Общее число блоков - подсистем (1), равно числу звеньев - m , текущие состояния которых связаны со смежными звеньями (блоками) в произвольном порядке лишь посредством неразделенных (нелокальных) краевых условий.

В работе исследуется выпуклость и дифференцируемость функционала (3), получены формулы для градиента функционала и сформулированы необходимые условия оптимальности относительно управляющих параметров [4].

Теорема 1. Пусть выполнены все условия, наложенные на функции и

параметры, участвующие в задаче (1)–(4). Если функции $f_0^{ki}(u, w, v, x)$, $\Phi^i(\underline{u}^i, \bar{u}^i, v^i)$ выпуклы по u, w, v^i на выпуклых множествах $W^{ki} \times V^i$, то функционал $\mathfrak{J}(w, v)$ является выпуклым, а если хотя бы одна из этих функций сильно выпукла, то функционал является сильно выпуклым.

Согласно предположения о линейной независимости условий (2) имеет место

$$\text{rang} C_i = M_i.$$

Так как матрица C_i имеет размерность $M_i \times (n_i \cdot \aleph)$, $M_i \leq n_i \cdot \aleph$, $i \in I$, то из матрицы C_i можно извлечь обратимую подматрицу (минор) $\hat{C}_i$ с рангом, равным M_i . Изменив порядок столбцов, расширенную матрицу вновь обозначим через: $C_i = [\hat{C}_i, \check{C}_i]$. Здесь $\check{C}_i$ – матрица, составленная из столбцов расширенной матрицы C_i , не включенных в матрицу $\hat{C}_i$. Аналогично из расширенных векторов

$$\frac{\partial \Phi^i}{\partial u^i} = \left[\frac{\partial \Phi^i}{\partial \underline{u}^i}, \frac{\partial \Phi^i}{\partial \bar{u}^i} \right], \quad \psi^i = \left((-\underline{\psi}^i)^T, (\bar{\psi}^i)^T \right)^T \quad \text{выделяем} \quad \text{векторы}$$

$$\frac{\partial \hat{\Phi}^i}{\partial u^i} = \left(\frac{\partial \hat{\Phi}^i}{\partial u_1^i}, \dots, \frac{\partial \hat{\Phi}^i}{\partial u_{M_i}^i} \right), \quad \hat{\psi}^i = (\hat{\psi}_1^i, \dots, \hat{\psi}_{M_i}^i)^T \quad \text{размерности} \quad n_i \cdot \aleph, \quad \text{где}$$

$$\underline{\psi}^i = (\psi^{ik_1}(0), \dots, \psi^{ik_{n_i}}(0))^T, \quad \bar{\psi}^i = (\psi^{k_{\bar{1}}^i}(l^{k_{\bar{1}}^i}), \dots, \psi^{k_{\bar{n}_i}^i}(l^{k_{\bar{n}_i}^i}))^T.$$

Теорема 2. Пусть выполнены условия, наложенные на функции и параметры, участвующие в задаче (1)–(3). Тогда функционал (3) дифференцируем и компоненты градиента функционала (3) по управляющим функциям и параметрам для всех $k \in I_i^+, i \in I$ определяются следующими формулами

$$\text{grad}_{w^{ki}} \mathfrak{J}(w, v) = -(B^{ki}(x))^T \psi^{ki}(x) + \frac{\partial f_0^{ki}}{\partial w^{ki}}, \quad (5)$$

$$\text{grad}_{v^i} \mathfrak{J}(w, v) = \frac{\partial f_0^{ki}}{\partial v^i} + (\hat{C}_i^{-1})^T \left(\left(\frac{\partial \hat{\Phi}^i}{\partial u^i} \right)^T + \hat{\psi}^i \right) + \frac{\partial \Phi^i}{\partial v^i}, \quad (6)$$

а непрерывно-дифференцируемая вектор-функция $\psi^{ki}(x) \in \mathbb{R}^{\aleph}$, $x \in [0, l^{ki}]$, $k \in I_i^+, i \in I$ является решением сопряженной системы

$$\dot{\psi}^{ki}(x) = \left(\frac{\partial f_0^{ki}(u^{ki}(x), w^{ki}(x), v^i)}{\partial u^{ki}} \right)^T - (A^{ki}(x))^T \psi^{ki}(x), \\ x \in [0, l^{ki}], k \in I_i^+, i \in I, (7)$$

с неразделенными краевыми условиями

$$(\bar{C}_i)^T (\bar{C}_i^{-1})^T \left(\left(\frac{\partial \hat{\Phi}^i}{\partial u^i} \right)^T + \bar{\psi}^i \right) - \left(\frac{\partial \check{\Phi}^i}{\partial u^i} \right)^T - \bar{\psi}^i = 0, \quad i \in I, \quad (8)$$

Интересно отметить следующее. Во-первых, сопряженная задача (7), (8) имеет ту же специфику, что и прямая задача. А именно, система (7) имеет блочную структуру, а краевые условия (8) по всем узлах являются неразделенными. Во-вторых, в выражениях компонент градиента функционала по управляющим воздействиям на (k, i) -ое звено, как видно из (5), участвует сопряженная функция только этого звена. А в формулах для компонент градиента функционала по источникам, воздействующих на i -ю вершину, как видно из (6), участвуют краевые значения прямой и сопряженной переменных, определенных именно только в этой вершине.

Сформулируем необходимые условия оптимальности в вариационной форме [5] для задачи (1)–(3) в виде следующей теоремы.

Теорема 2.3. Пусть выполнены условия, наложенные на функции и параметры, участвующие в задаче (1)–(3). Для оптимальности управления $\hat{w}^{ki}(x) \in W^{ki}$ и параметров $\hat{v}^i \in V^i$ необходимо и достаточно, чтобы неравенства

$$\left(\text{grad}_{w^{ki}} \mathfrak{J}(w, v), w^{ki}(x) - \hat{w}^{ki}(x) \right) \geq 0, \quad (9)$$

$$\left(\text{grad}_{v^i} \mathfrak{J}(w, v), v^i - \hat{v}^i \right) \geq 0 \quad (10)$$

выполнялись для всех допустимых управлений $w^{ki}(x) \in W^{ki}$ и значений параметров $v^i \in V^i$, $k \in I_i^+$, $i \in I$.

Список использованной литературы:

1. Aida-zade K.R. Ashrafova Y.R. Solving systems of differential equations of block structure with nonseparated boundary conditions // J.of Applied and Industrial Mathem. –2015. –V. 9, No 1. –pp.1-10.
2. Воеводин А. Ф. Метод прогонки для разностных уравнений, определенных на комплексе // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. –1973. –Т.13, №2. –с. 494-497.
3. Aida-zade K.R. Ashrafova Y.R. Determination of the parameters of dynamic objects, arbitrarily related by boundary conditions // American Institute of mathematical sciences, Journal of Industrial and Management Optimization, 2024, Vol.20, Issue 7, pp. 2477-2499
4. Васильев Ф. П. Методы оптимизации, М. Факториал Пресс, –2002, с. 824.
5. Control of effects in the right-hand sides of large ODE system of block structure and optimization of sources in unseparated boundary conditions // Numerical analysis and applications, 2021, V. 14, No 3, p.201-219.

*Масталиев Рашад Октай оглы,
доктор философии по математике, доцент,
Университет Азербайджан;
ведущий научный сотрудник
Института Систем Управления
при Министерстве Науки и Образования
Азербайджанской Республики
Email: mastaliyevrashad@gmail.com;
rashad.mastaliyev@au.edu.az,*

НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ОПТИМАЛЬНОСТИ ПЕРВОГО ПОРЯДКА ДЛЯ НЕПРЕРЫВНОЙ СТОХАСТИЧЕСКОЙ ЗАДАЧИ УПРАВЛЕНИЯ ТИПА РОССЕРА

Введение

Вопросам, связанным с получением необходимых условий оптимальности первого и второго порядка, в том числе в терминах первой и второй вариации минимизируемого функционала качества для задач оптимального управления для детерминированных динамических систем, описываемых гиперболическими уравнениями первого порядка, посвящено достаточное количество работ [1–3] и др.

Подобная задача оптимального управления в стохастическом случае рассмотрена в работах [4, 5] и при этом, установлены необходимые условия оптимальности первого порядка (аналог принципа максимума Понтрягина, линеаризованный принцип максимума, аналог уравнения Эйлера [6, 7]).

Актуальность исследований в этом направлении обуславливается необходимостью наиболее точного описания, например, систем автоматического управления, ряда химико-технологических процессов [8, 9], реалистичным вариантом которого является стохастическое описание, учитывающее воздействие на объект управления случайных шумов.

1. Постановка Задачи

Допустим, что управляемый процесс в заданной области $D = [t_0, t_1] \times [x_0, x_1]$ описывается следующей системой стохастических нелинейных дифференциальных уравнений типа Россера

$$\begin{aligned} \frac{\partial z(t, x)}{\partial t} &= f(t, x, z, y, u) + p(t, x, z) \frac{\partial W_1(t, x)}{\partial t}, \\ \frac{\partial y(t, x)}{\partial x} &= g(t, x, z, y, u) + q(t, x, y) \frac{\partial W_2(t, x)}{\partial x}, \quad (t, x) \in D, \end{aligned} \quad (1)$$

с краевыми условиями типа Гурса

$$z(t_0, x) = a(x), x \in [x_0, x_1], y(t, x_0) = b(t), t \in [t_0, t_1]. \quad (2)$$

Здесь $(z(t, x), y(t, x))$ – $(n + m)$ -мерная искомая вектор-функция;
 $f(t, x, z, y, u)(g(t, x, z, y, u))$ – заданная $n(m)$ -мерная вектор-функция,

непрерывная, по совокупности переменных вместе с частными производными (z, y) , до второго порядка, при этом также предполагается, что существуют непрерывные производные $f_{zu}, f_{yu}, f_{uu}, g_{zu}, g_{yu}, g_{uu}$; $p(t, x, z)(q(t, x, y)) - (n \times n) ((m \times m))$ -мерная непрерывная, по совокупности переменных вместе с частными производными по $z(y)$ матричная-функция; белые шумы $\frac{\partial W_1(t, x)}{\partial t}, \frac{\partial W_2(t, x)}{\partial x}$ являются производными соответственно по t и x от двухпараметрического винеровского процесса $W_1(t, x), W_2(t, x)$ [10, 11], а $a(x), b(t)$ – заданные измеримые и ограниченные на $[x_0, x_1], [t_0, t_1]$ соответственно, вектор-функции, соответствующих размерностей.

В качестве допустимых управлений берутся функции из класса измеримых, относительно неубывающей борелевской σ – алгебры $\mathcal{F} = \bar{\sigma}(W(\tau, s), t_0 \leq \tau \leq t, x_0 \leq s \leq x)$ и ограниченных на D -мерных вектор-функций $u(t, x)$ со значениями из заданного непустого, ограниченного и открытого множества $U \subset R^r (u(t, x) \in L_\infty(D, U))$.

Решение системы (1)-(2), соответствующее определенному допустимому управлению $u(t, x)$, понимается в смысле [12].

Всюду предполагается, что каждому допустимому управлению соответствующее решение системы (1)-(2) существует и единственно в D .

Рассмотрим задачу о минимуме функционала

$$S(u) = E \left\{ \int_{t_0}^{t_1} \int_{x_0}^{x_1} F_3(t, x, z(t, x), y(t, x), u(t, x)) dx dt + \right. \\ \left. + \int_{x_0}^{x_1} F_1(x, z(t_1, x)) dx + \int_{t_0}^{t_1} F_2(t, y(t, x_1)) dt \right\}, \quad (3)$$

определенного на решениях краевой задачи (1)-(2), порожденных всевозможными допустимыми управлениями.

Здесь $F_1(x, z), F_2(t, y), F_3(t, x, z, y, u)$ – заданные скалярные функции, непрерывные по совокупности переменных вместе с частными производными по вектору состояния до второго порядка, и существуют непрерывные производные $\frac{\partial^2 F_3}{\partial z \partial u}$. E – знак математического ожидания.

Нашей целью является вывод стохастического аналога уравнения Эйлера в рассматриваемой стохастической задаче управления с распределенными параметрами (1)-(3).

2. Формула приращения в терминах вариации критерия качества

Пусть $(u(t, x), z(t, x), y(t, x))$ – фиксированный, а $(\bar{u}(t, x) = u(t, x) + u(t, x), \bar{z}(t, x) = z(t, x) + \Delta z(t, x), \bar{y}(t, x) = y(t, x) + \Delta y(t, x))$ – произвольный допустимые процессы.

Введем аналог функции Гамильтона-Понтрягина

$$H(t, x, z, y, u, \psi, \lambda) = -F_3(t, x, z, y, u) + \psi' f(t, x, z, y, u) + \lambda' g(t, x, z, y, u)$$

и обозначения типа:

$$\Delta_v f[t, x] = f(t, x, z(t, x), y(t, x), v) - f(t, x, z(t, x), y(t, x), u(t, x)),$$

$$H_z[t, x] = H_z(t, x, z(t, x), y(t, x), u(t, x), \psi(t, x), \lambda(t, x)).$$

Здесь $(\psi(t, x), \lambda(t, x), \alpha(t, x), \beta(t, x)) \in L_\infty(D, R^n) \times L_\infty(D, R^m) \times L_\infty(D, R^{n \times n}) \times L_\infty(D, R^{m \times m})$ являются решениями следующей стохастической сопряженной задачи:

$$\begin{aligned}\psi_t(t, x) &= -\frac{\partial H(t, x, z, y, u, \psi, \lambda)}{\partial z} + \alpha(t, x) \frac{\partial W(t, x)}{\partial t}, \\ \psi(t_1, x) &= \frac{\partial F_1(x, z(t_1, x))}{\partial z}, \\ \lambda_x(t, x) &= -\frac{\partial H(t, x, z, y, u, \psi, \lambda)}{\partial y} + \beta(t, x) \frac{\partial W(t, s)}{\partial s}, \\ \lambda(t, x_1) &= \frac{\partial F_2(t, y(t, x_1))}{\partial y}.\end{aligned}$$

Применив формулу Тейлора к выражениям $F_1(x, \bar{z}(t_1, x)) - F_1(x, z(t_1, x))$, $F_2(t, \bar{y}(t, x_1)) - F_2(t, y(t, x_1))$, $H(t, x, \bar{z}, \bar{y}, \bar{u}, \psi, \lambda) - H(t, x, z, y, u, \psi, \lambda)$, и учитывая введенные обозначения, получаем что первая $(\delta^1 S(u; \delta u))$ вариации функционала $S(u)$ (в классическом смысле), определяется формулами:

$$\delta^1 S(u; \delta u) = -E \int_{t_0}^{t_1} \int_{x_0}^{x_1} H'_u[t, x] \delta u(t, x) dx dt,$$

Здесь $(\delta z(t, x), \delta y(t, x))$ — вариация вектора состояния, являющаяся решением стохастического уравнения в вариациях

$$\begin{aligned}(\delta z)_t &= f_z[t, x] \delta z + f_y[t, x] \delta y + f_u[t, x] \delta u + p_z[t, x] \delta z \frac{\partial W_1(t, x)}{\partial t}, \\ (\delta y)_x &= g_z[t, x] \delta z + g_y[t, x] \delta y + g_u[t, x] \delta u + q_y[t, x] \delta y \frac{\partial W_2(t, x)}{\partial x},\end{aligned}\quad (10)$$

с нулевой граничной условий

$$\delta z(t_0, x) = 0, x \in [x_0, x_1], \delta y(t, x_0) = 0, t \in [t_0, t_1]. \quad (11)$$

3. Необходимые условия оптимальности первого порядка

Как известно (см. напр., [16]), вдоль оптимального процесса $(u(t, x), z(t, x), y(t, x))$ первая вариация (в классическом смысле) функционала (3) должна равняться нулю, а вторая вариация должна быть неотрицательной:

$$\delta^1 S(u; \delta u) = -E \int_{t_0}^{t_1} \int_{x_0}^{x_1} H'_u[t, x] \delta u(t, x) dx dt = 0, \quad (12)$$

Из тождества (12), в силу произвольности $\delta u(t, x) \in L_\infty(D, R^r)$ следует аналог уравнения Эйлера для рассматриваемой задачи (1)-(3).

Сформулируем полученный результат.

Теорема 1. (аналог уравнения Эйлера [6]). Для оптимальности допустимого управления $u(t, x)$ необходимо, чтобы соотношение

$$EH_u(\theta, \xi, z(\theta, \xi), y(\theta, \xi), u(\theta, \xi), \psi(\theta, \xi), \xi(\theta, \xi)) = 0, \quad (14)$$

выполнялось для всех $(\theta, \mu) \in [t_0, t_1] \times [x_0, x_1]$.

Здесь, и в дальнейшем $(\theta, \xi) \in [t_0, t_1) \times [x_0, x_1)$ – произвольная точка Лебега (правильная точка $[1, 2]$) управления $u(t, x)$.

Заключение

Изучается стохастическая задача оптимального управления, описываемая системами нелинейных стохастических гиперболических уравнений первого порядка в каноническом виде. При предположении открытости областей управления установлены необходимые условия оптимальности первого порядка.

Список использованной литературы:

1. Мансимов К. Б. К теории необходимых условий оптимальности в одной задаче с распределенными параметрами // Журнал вычислительной математики и математической физики. 2001. Т. 41. № 10. С. 1505–1520.
2. Мансимов К. Б. Исследование квазиособых процессов в одной задаче управления химическим реактором // Дифференциальные уравнения. 1997. Т. 33. № 4. С. 540–546.
3. Васильев О. В., Терлецкий В. А. К оптимизации одного класса управляемых систем с распределенными параметрами // Оптимизация динамических систем. 1978. С. 26–30.
4. Мансимов К. Б., Масталиев Р. О. Необходимые условия оптимальности первого порядка в одной стохастической задаче управления с распределенными параметрами // ВСПУ/ИПУ РАН. 2024. С. 547–549.
5. Mansimov K. B., Mastaliyev R. O. Analog of Euler equation and second order necessary optimality conditions for Rosser type continuous stochastic control problem // COIA-2024. 27–29 august. Istanbul. Turkiye. Pp. 567–570.
6. Габасов Р., Кириллова Ф. М. Особые оптимальные управления. М.: URSS, 2018. 256 с.
7. Мансимов К. Б., Марданов М. Дж. Качественная теория оптимального управления системами Гурса-Дарбу. Баку: Элм. 2010. 360 с.
8. Lu Q., Zhang X. Control theory for stochastic distributed parameters systems an engineering perspective // Annual Reviews in Control. 2021. Vol. 51. No. 6. Pp. 268–330. DOI: 10.1016/j.arcontrol.2021.04.002
9. Рачинский В. В. Введение в общую теорию динамики сорбции и хроматографии. М.: Наука, 1964. 136 с.
10. Хрычев Д. А. Об одном стохастическом квазилинейном гиперболическом уравнении // Математический сборник. 1981. Т. 116(158). №3(11). С. 398–426.
11. Васьковский М. М. О решениях стохастических гиперболических уравнений с запаздыванием с измеримыми локально ограниченными коэффициентами // Вестник БГУ. Сер.1, Физика. Математика. Информатика. 2012. № 2. С. 115–121. EDN: RUPPAR
12. Мансимов К. Б., Масталиев Р. О. О представлении решения краевой задачи Гурса для стохастических гиперболических уравнений с частными производными первого порядка// Известия Иркутского государственного университета. Сер. Математика. 2023. Т. 45. С.145-151. DOI: 10.26516/1997-7670.2023.45.145

13. Масталиев Р. О. Необходимые условия оптимальности первого порядка в стохастических системах Гурса–Дарбу // Дальневосточный математический журнал. 2021. Т. 21. № 1. С. 89–104. DOI: 10.47910/FEMJ202108

14. Мансимов К. Б., Керимова А. В. Необходимые условия оптимальности первого и второго порядков в одной ступенчатой задаче управления, описываемой разностным и интегро-дифференциальными уравнениями типа Вольтерра // Журнал вычислительной математики и математической физики. 2024. Т. 64. № 10. С. 1868–1880. DOI: <https://doi.org/10.31857/S0044466924100072>

15. Рзаева В. Г. Необходимые условия оптимальности первого и второго порядков в одной задаче оптимального управления, описываемой системой гиперболических интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра // Вестник Томского государственного университета. Управление, вычислительная техника и информатика. 2023. № 62. С. 4–12. DOI: 10.17223/19988605/62/1

16. Бутома А. М., Сотская Л. И. Вариационное исчисление и оптимальное управление. Могилев: Белорусско-Российский университет. 2021. 46 с.

*Konul Kamal Omarova,
Ph.D. (Math.), Associate Professor,
Baku Business University,
Email: konul.omarova@bbu.edu.az;*

*Rovshan A. Bandaliyev,
D.Sc. (Math.), Professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction,
Email: bandaliyevr@gmail.com*

TWO-WEIGHT INEQUALITIES FOR HAUSDORFF OPERATOR IN LEBESGUE SPACES WITH INDICES $0 < p < 1$

It is well known that Hausdorff operators have a deep root in the study of the Fourier analysis and it has a long history in the study of harmonic analysis. This integral operator is deeply rooted in the study of one-dimensional Fourier analysis and has become an essential part of modern harmonic analysis. In particular, it is closely related to the summability of the classical Fourier series [8]. Let $x \in (0, \infty)$ and let ϕ be a fixed kernel defined on $(0, \infty)$ such that $\phi \in L_1^{loc}(0, \infty)$. Then the one-dimensional Hausdorff operator is defined by a linear operator

$$H_\phi f(x) = \int_0^\infty \frac{\phi\left(\frac{x}{y}\right)}{y} f(y) dy.$$

Many important operators in analysis are special cases of the Hausdorff operator, which can be obtained by taking suitable choice of ϕ . For example, the Hardy operator, the adjoint Hardy operator, the Hardy-Littlewood-Polya(Calderon) operator and Cesaro

operator are particular cases of the Hausdorff operator. Suppose that $0 < p < 1$. By a weight function, we shall mean a function which is Lebesgue measurable, positive and finite almost everywhere on $(0, \infty)$. Let ω be a weight function. We denote by $L_{p, \omega}(0, \infty)$ the weighted Lebesgue space of all measurable functions f on $(0, \infty)$ such that

$$\|f\|_{L_{p, \omega}(0, \infty)} = \|f\|_{p, \omega} = \left(\int_0^\infty |f(x)|^p \omega(x) dx \right)^{1/p} < \infty.$$

It is well known that the weighted Lebesgue space is a quasi-normed space with the triangle inequality constant $2^{\frac{1}{p}-1}$.

Suppose that v and w be weight functions. We introduce the following quantities:

$$A_{\sup} = \int_0^\infty \frac{\phi(y)}{y} y^{\frac{1}{p}} \left(\operatorname{ess\,sup}_{x>0} \frac{v(xy)}{w(x)} \right)^{\frac{1}{p}} dy < \infty,$$

$$A_{\inf} = \int_0^\infty \frac{\phi(y)}{y} y^{\frac{1}{p}} \left(\operatorname{ess\,inf}_{x>0} \frac{v(xy)}{w(x)} \right)^{\frac{1}{p}} dy > 0.$$

We give the following theorem.

Theorem 1. Let $0 < p < 1$. Let ϕ be a non-negative fixed kernel defined on $(0, \infty)$ such that $\phi \in L_1^{loc}(0, \infty)$. Let v and w be weight functions defined on $(0, \infty)$.

a) If $A_{\inf} > 0$, then the inequality

$$\|H_\phi f\|_{p, v} \geq C \|f\|_{p, w} \quad (1)$$

holds for all $f \geq 0$.

b) If the inequality (1) holds, then $A_{\sup} < \infty$.

Moreover, if C is the best possible constant in (1), then

$$A_{\inf} \leq C \leq A_{\sup}.$$

Remark 1. Recently, two-weight inequalities in the framework of one-dimensional Hausdorff operators were studied in [1] and [9] (see, also [2]). We observe that in [9] the obtained necessary conditions differ from the sufficient conditions and coincide for the Hardy and Bellman operators. Also, in [1] and [2] the obtained necessary conditions differ from the sufficient conditions. Moreover, in [1], the corresponding boundedness of one-dimensional Hausdorff operators has been studied in the framework of other function spaces as well, namely, grand Lebesgue spaces and variable exponent Lebesgue spaces. Next, in [3], the authors establish necessary and sufficient conditions on monotone weight functions for the boundedness of special kind Hausdorff operators on weighted Lebesgue spaces. Similar problem for the multi-dimensional Hausdorff operators of special kind is studied in [4]. In [5] the boundedness

of Dunkl-Hausdorff operator on weighted Lebesgue spaces has been characterized and for a power type weight function the corresponding operator norm has been obtained. Very recently, in [6], the results of [1] were extended for the Dunkl-Hausdorff operator and the boundedness of one-dimensional Hausdorff operator on the cone of non-increasing functions was proved (see, also [7]).

Example 1. Let $0 < p < 1$. Suppose that $\phi(x) = \frac{\chi_{(1,\infty)}(x)}{x}$, where $\chi_{(1,\infty)}$ be the characteristic function of the interval $(1, \infty)$. Let $v(x) = w(x) = x^\alpha$ and $x > 0$. Then the inequality (1) holds if and only if $\alpha < p - 1$.

Besides, the best possible constant is $C = \frac{p}{p - \alpha - 1}$.

References:

1. R.A. Bandaliyev, P. Gorka, Hausdorff operator in Lebesgue space, Math. Inequal. Appl. **22**, (2)(2019), 657-676.
2. R.A. Bandaliyev, K.H. Safarova, On boundedness of multidimensional Hausdorff operator in weighted Lebesgue spaces. Tbilisi Math. J. **13**, (1) (2020), 39–45.
3. R.A. Bandaliyev, K.H. Safarova, On two-weight inequalities for Hausdorff operators of special kind in Lebesgue spaces, Hacet. J. Math. Stat. **50**, (5) (2021), 1334–1346.
4. R.A. Bandaliyev, D.R. Aliyeva, A characterization of two-weight norm inequalities for multidimensional Hausdorff operators on Lebesgue spaces, Positivity **28**, (13)(2024), 1-22.
5. S. Jain, A. Fiorenza, P. Jain, Boundedness of Dunkl-Hausdorff operator in Lebesgue spaces, Rocky Mountain J. Math. **51**, (2021), 2031–2044.
6. S. Jain, P. Jain, Hausdorff and Dunkl–Hausdorff operators in Lebesgue spaces for monotone functions and monotone weights. Positivity **27**, (10) (2023), 1-14.
7. S. Jain, A.P. Singh, M. Madan, P. Jain, Boundedness of Dunkl-Hausdorff operator for radially decreasing functions and monotone weights on R^n , J. Math. Sci., (2024). <https://doi.org/10.1007/s10958-024-06994-5>.
8. S.N. Lal, S. Ram, On the absolute Hausdorff summability of a Fourier series, Pacific J. Math. **42**, (2)(1972), 439-451.
9. E. Liflyand, Hardy type inequalities in the category of Hausdorff operators, Modern Meth. Oper. Theory Harmonic Anal. OTHA 2018. Springer Proc. Math. & Stat. **291**, (2019), 81–91.

*Əliyev Əli İmash oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Email: stataliyev@mail.ru*

MAŞINLA ÖYRƏNMƏ METODLARI ƏSASINDA ANOMALİYALARIN AŞKAR EDİLMƏSİNİN (ANOMALY DETECTION) BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı həyatımızın praktiki olaraq bütün sferalarının bu və ya digər formada onlarla bağlı olduğuna gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən də, hər saat və hər gün məlumatların həcmi eksponensial sürətlə artır ki, bu da iri həcmli məlumatlarla (big data) işləməyin yeni texnologiyalarını ortaya çıxarır. Ona görə də müasir aktual yanaşmalardan və alqoritmlərdən yararlanmaq vacibdir.

Müasir alqoritmlərin məlumatlar axınında anomaliyaların (kənara çıxmaların) axtarışında tətbiqi müxtəlif sahələrdə, məsələn, səhiyyədə pasiyentlərin sağlamlığındakı kənara çıxmaları (sapmaları), bank və maliyyə sferalarında dələduzluqları, ekoloji məlumatlardakı anomaliyaları, şəbəkələrin monitorinqi və s. aşkar etməyə kömək edə bilər. Müasir dövrdə oxşar xidmətlərə tələb yüksəkdir və hər gün artır [2].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iri həcmli məlumatların təhlilində anomaliyaların (sıçrayışların) aşkar edilməsi və işlənilməsi təhlilin tamlığını və etibarlılığını təmin edən mühüm prosesdir.

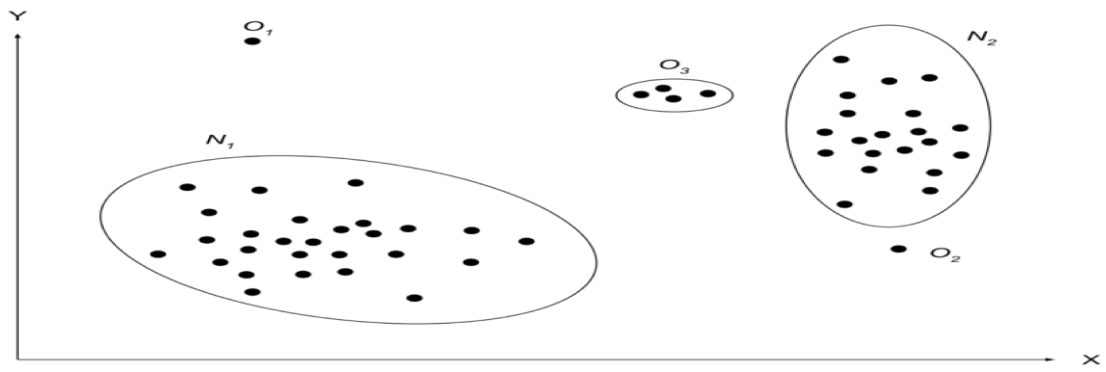
Məlumatların intellektual təhlili (data mining) iri həcmli məlumatlarda bəzi yeni mühüm informasiyanı ayırmağa imkan verir. Məlumatların intellektual təhlilindən istifadəyə üç mərhələ daxildir. Birinci mərhələ qanunauyğunluqların aşkar edilməsini, ikincisi, naməlum qiymətlərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi üçün (proqnozlu modelləşdirmə) aşkar edilmiş qanunauyğunluqlardan istifadə edilməsini, nəhayət üçüncüsü, tapılmış qanunauyğunluqlarda anomaliyaların (kənara çıxmaların) aşkar edilməsini və izah edilməsini nəzərdə tutur.

Məlumatlar axınında anomaliyaların aşkar edilməsi (anomaly detection) dedikdə müəyyən normal davranışa uyğun gəlməyən və müşahidələrə zidd olan ekstremal (kənar) məlumatlar nümunəsinin axtarışı prosesi başa düşülür. Anomaliyaların aşkar edilməsinə vahid yanaşma yoxdur, çox vaxt məlumatların xarakterindən və qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən asılı olaraq müxtəlif formalarda şərh edilir.

Məlumatlar dəstində anomaliyalar müxtəlif səbəblərdən yaranı bilər və məlumatların təhlili üçün onlara təfərrüatlı baxmaq tələb olunur. Anomaliyaların yaranmasının ən geniş yayılmış səbəblərindən biri ölçmə xətalıdır. Digər bir səbəb məlumatların daxil edilməsi ilə bağlı səhvlərdir. Bunlarla yanaşı məlumatlardakı təbii dəyişikliklər də anomaliyaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda obyektlərin düzgün təsnifatlaşdırılmaması da belə halların baş verməsinə yol açır.

Anomaliyaların aşkar edilməsi məlumatlar axınında ardıcıl qiymətlər şablonunun yaxud qiymətlərin axtarılmasıdır. Bu kontekstdə anomaliya sistemlərin davranışının gözləniləndən kənarlaşmalarıdır (sapmalarıdır).

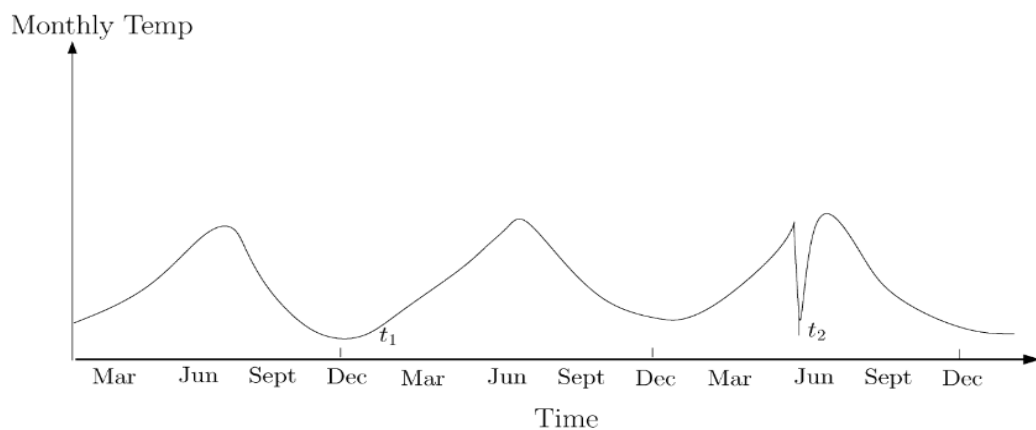
İki ölçülü məkanda nöqtəli (sadə) anomaliyanı 1 saylı şəkildəki kimi təsvir etmək olar.

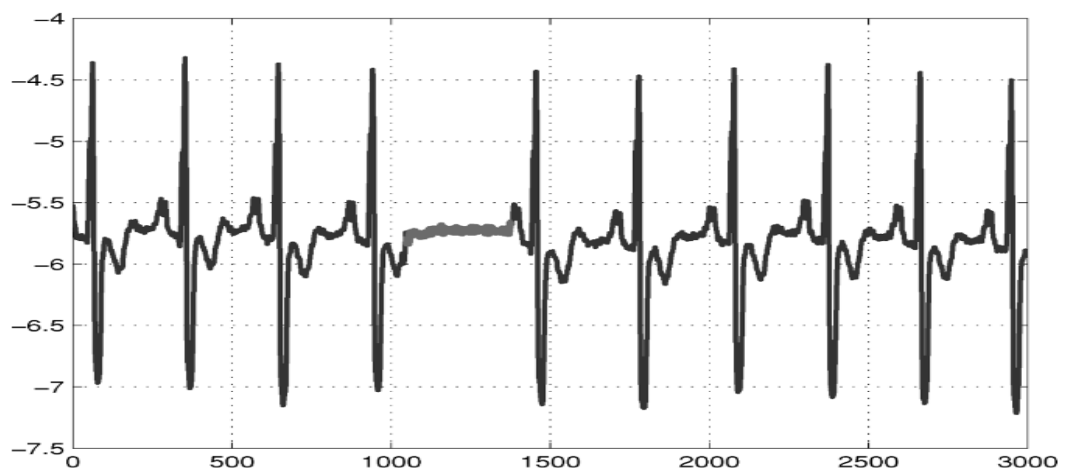
Şəkil 1. Nöqtəli (sadə) anomaliya

Anomaliyalar məlumatların təhlilində cəlbədicidir. Ona görə də anomaliyaların aşkar edilməsi vacib prosesdir və qərar qəbul edilməsi sistemlərində üstünlük kimi baxılır.

Təcrübədə anomaliyaların aşkar edilməsi vəzifələrinin həll edilməsinin mühüm tərəflərindən biri anomaliyaların növlərinin müəyyən edilməsidir. Nöqtəli, kontekstli (davranış əlamətlərindən asılı) və kollektiv (obyektlər dəsti) anomaliyalar fərqləndirilir [7, səh.235]. Kontekstli və kollektiv anomaliyanı uyğun olaraq 2 və 3 sayılı şəkildəki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 2. Kontekstli anomaliya

Şəkil 3. Kollektiv anomaliya.

Anomaliyaların (anomaly detection) aşkar edilməsi məlumatların təhlilində statistik modellərin dəqiqliyini və etibarlılığını təmin edən mühüm addımdır. Belə anomaliyaların səmərəli şəkildə aşkar edilməsinin müxtəlif metodları işlənib hazırlanmışdır. Həmin metodları 2 qrupda - statistik (Z qiyməti, kvartildaxili kənarlaşma, Qrabbssa statistik testi) və maşınla öyrənmə metodları (DBSCAN, isolation forest və local outlier factor) - birləşdirmək olar.

Z qiyməti anomaliyaların aşkar edilməsinin ən geniş yayılmış metodlarından biridir. Bu metod məlumat nöqtələrinin orta kəmiyyətdən standart kənarlaşmalarının sayını ölçür. Adətən Z göstəricisi ± 3 - dən yüksək olan məlumat nöqtələri anomaliya (kənarlaşma) hesab edilir.

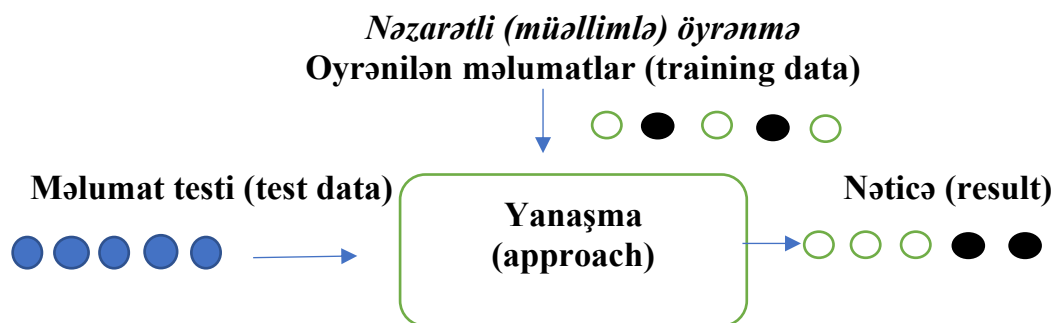
Kvartilarası kənarlaşma məlumatlar dəstində birinci (25%) və üçüncü kvartillər (75%) arasındakı fərqi özündə əks etdirir. Bu zaman anomaliyalar 1,5 dəfə birinci kvartildən aşağı və ya üçüncü kvartildən yuxarı olan məlumat nöqtələri kimi müəyyən edilir [6].

Normal bölgü qanununa tabe olan birölçülü məlumatlar dəstində anomaliyaları müəyyən etmək üçün Qrabbssa statistik testindən istifadə edilir. Bu testin yalnız bir anomaliya şübhəsi olanda tətbiq etmək, yəni bir iterasiya üzrə bir anomaliyanı müəyyən edərkən daha yaxşıdır. Belə anomaliya məlumatlar dəstindən kənarlaşdırılır və test bütün anomaliyalar aşkar edilməyə qədər təkrarlanır.

İnformasiya sistemlərinin və onların global şəbəkələrlə integrasiyasının sürətlə mürəkkəbləşməsi potensial təhlükələrdən müdafiənin səmərəli metodlarından istifadəni tələb edir. Özünün çevikliyi və yeni təhlükələrə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə diqqəti cəlb edən maşınla öyrənmə metodları bu baxımdan təqdirəlayiqdir.

Anomaliyaların aşkar edilməsinin fundamental yanaşmalarından biri nəzarətli (müəllimlə) öyrənmə metodlarıdır. Bu metodlar öyrənilən məlumatlar dəstində anomaliyaların açıq qeyd edilməsini tələb edir. Alqoritm müvafiq funksiyaları çıxararaq və proqnoz modeli quraraq normal və anomal halları fərqləndirməyi öyrənir. Məsələn, kredit kartları ilə dələduzluqları aşkar etmək üçün tarixi tranzaksiyalar öyrənilən məlumatlar kimi istifadə edilə bilər, lakin dələduz tranzaksiyalar anomaliyalar kimi işarələyə bilər. Daha sonra model öyrənilən qanunauyğunluqlar əsasında yeni tranzaksiyaları ya adi yaxud dələduz tranzaksiyalar kimi təsnifatlaşdırmağı öyrənir [10]. Deməli, məlumatlar dəstində anomaliyaların aşkar edilməsinin nəzarətli metodlarında normal və anomal müşahidələr üçün işarələrin yaxud məlumat nöqtələrinin olması tələb olunur. Anomaliyanın nəzarətli metodlar əsasında aşkar edilməsinin ümumi qaydasını 1 sayılı sxemdəki kimi əks etdirmək olar.

Sxem 1.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, anomaliyanın aşkar edilməsinə xas problem məlumatlar dəstinin kifayət qədər balanslaşdırılmış olmamasıdır. Ona görə də nəzarətli təsnifatlaşdırma metodlarından istifadədən qabaq məlumatların artırılmasının bəzi prosedurlarından (k-yaxın qonşular alqoritmi, ADASYN, SMOTE, təsadüfi seçmə və s.) istifadə edilməsi vacibdir [9].

Anomaliyaların aşkar edilməsinin nəzarətsiz metodları (müəllimsiz öyrənmə) nəzarətli metodlardan fərqli olaraq məlumatların işarələnməsini tələb etmir. Bununla yanaşı onlar məlumatların öz daxilində quruluşları yaxud qanunauyğunluqları aşkar etməyə cəhd edirlər. Belə yanaşma işarələnmiş məlumatların kifayət etmədiyi yaxud əldə edilməsi çətin olduğu hallarda faydalıdır. Başqa sözlə desək, məlumatların normal olub - olmamasını bilmədiyimiz halda təşkil edilir. Belə yanaşma heç bir işarə (əlamət) tələb etməyən ən çevik konfigurasiyadır (modeldir). Bu halda isolation forests, One-ClassSVM və yaxud k-means metodlarından istifadə edilir. Burada əsas ideya bütün müşahidələri bir neçə klasterlərə bölmək, bu klasterlərin ölçüsünü və strukturunu təhlil etməkdən ibarətdir. Nəzarətsiz öyrənmə əsasında anomaliyaların aşkar edilməsinin ümumi qaydası 2 sayılı sxemdə əks etdirilmişdir.

Sxem 2.

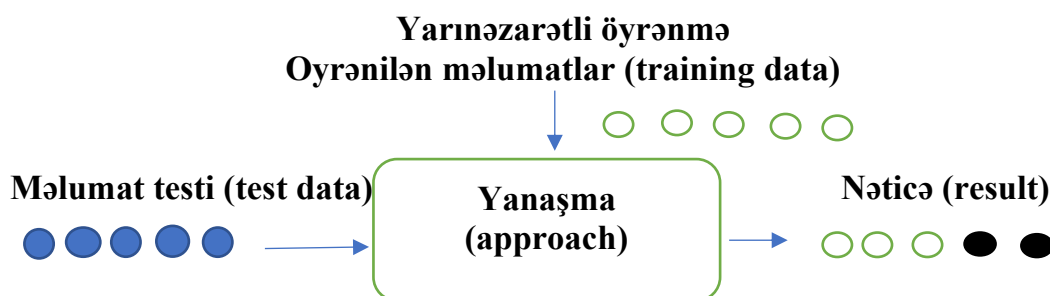
Nəzarətsiz (müəllimsiz) öyrənmə. **Nəzarətsiz yanaşma (unsupervised approach)**

Yarınəzarətli öyrənmə həm nəzarətli, həm də nəzarətsiz öyrənmənin elementlərini özündə birləşdirir. Bu zaman işarələnməmiş iri həcmli məlumatlar əvəzinə işarələnmiş az həcmli məlumatlardan istifadə edilir. Deməli, yarınəzarətli öyrənmə iri həcmli məlumatlar dəstində anomaliyaların işarələnməsinə çox vaxt yaxud vasitə tələb olunduğu halda faydalıdır.

Yarınəzarətli öyrənmə metodları ilə anomaliyaların aşkar edilməsinin ümumi qaydası 3 sayılı sxemdə əks etdirilmişdir.

Sxem 3.

Müasir dövrdə qeyd edilənlərlə yanaşı, anomaliyaların aşkar edilməsi məqsədilə bir neçə alqoritmləri yaxud modelləri özündə birləşdirən qarşılıqlı uzlaşdırılmış (ensemble learning), neyron şəbəkələrindən istifadə edərək dərininə öyrənmə metodlarından (deep learning) geniş istifadə edilir.

Beləliklə, məlumatlar axınında anomaliyaların aşkar edilməsinin nəzəri və praktik məsələlərinin araşdırılması dəqiqlik məsələsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini deməyə əsas verir. Bu isə anomaliyaların inamlı şəkildə aşkar edilməsi

sahəsində dəqiq nəticələri təmin edən qiymətləndirmə və yoxlama əməliyyatlarının kompleks prosesinin tətbiqini tələb edir. Fikrimizcə, bu prosesdə müxtəlif nöqtəyindənərdən əminliyin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra aspektlərə diqqət yetirilməsi vacibdir.

İlk növbədə qiymətləndirmənin vacibliyini anlamaqdır. Qiymətləndirmə anomaliaların aşkar edilməsi sistemlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bir sıra qiymətləndirmə göstəricilərindən istifadə edərək modellərin səmərəliliyini və etibarlılığını dəyərləndirmək zəruridir.

İkincisi, anomaliaların aşkar edilməsi modellərini ümumiləşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən çarpaz yoxlama metodlarından istifadə edilməsidir. Bu zaman məlumatlar dəstini bir neçə altçoxluğa bölmək, öyrənmək və testləşdirmək məqsəduyğundur.

Üçüncüsü, anomaliaların aşkar edilməsi alqoritmləridir. Hər bir alqoritmın güclü və zəif tərəfləri vardır. Ona görə də alqoritmlərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün öyrənilən problemə daha uyğun olanını seçmək lazımdır.

Dördüncüsü, sintetik məlumatların yaradılmasıdır. Bunu anomaliaların aşkar edilməsi modellərinin qiymətləndirilməsində dəyərli yanaşma hesab etmək olar. Sintetik məlumatlar modellərin məhdudluğunu anlamağa, potensial olaraq zəif tərəflərini və düzgün identifikasiya qabiliyyətini aşkar etməyə imkan verir.

Beşincisi, real şəraitdə testləşdirilməsidir. Real məlumatlar dəsti ilə eksperimentlərin həyata keçirilməsi modellərin dayanıqlığını qiymətləndirməyə və əminlik səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir.

Onu da qeyd edək ki, məlumat mənbələrinin müxtəlifliyi anomaliaların aşkar edilməsində dəqiqliyə nail olmağa ciddi problemlər yaradır ki, onlara da (məlumatların mürəkkəbliyi və homogen olmaması, məlumatlar dəstinin tarazlaşdırılmış olmaması, dinamik və inkişaf edən nümunələr, qeyri-müəyyənlik, resursların məhdudluğu və s.) təfərrüatlı baxılması zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bill F. İri həcmli məlumatları ram etmə: dərin təhlilin köməyi ilə informasiya kütləsindən bilikləri necə hasil etmək., 2014, 352 s
2. Kelleher J., Tirni B. Məlumatlar elmi, 2020, 223 s
3. Котенко И. В. , Саенко И. Б. и др. Методика обнаружения аномалий и кибератак на основе интеграции методов фрактального анализа и машинного обучения, журнал, Информатика и автоматизация, выпуск 21, том 6, 2022, стр. 1328–1358
4. Radcenko İ.A., Nikalaev İ.N. İri həcmli məlumatların infrastrukturu və texnologiyaları, 2018, 53 s
5. Riza S., Lezerson U., Ouen Ş., Uills Dj. Peşəkarlar üçün Spark. İri həcmli məlumatların işlənilməsinin müasir patternləri., 2017
6. Şpiqelxalter D. Statistikalərin bacarıqları. Məlumatlarda cavabları necə tapmaq, 2021, 445 s
7. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Məlumatlar elmi, dərs vəsaiti, 2022, 335 s
8. <https://fastercapital.com>
9. <https://habr.com/ru>
10. <https://loginom.ru>

*Həsənova Pərvanə Malik qızı,
dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hasanova_parvana@mail.ru*

SÜNİİNTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİİLƏİNNOVASİYA ƏSASLI BİZNES MODELƏRİNİN FORMALAŞMASI

Süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının inkişafı müasir biznes mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, ənənəvi idarəetmə yanaşmalarını dəyişmişdir. Bu texnologiyalar müəssisələrin fəaliyyətində çevikliyi artırmaq, rəqəmsal bacarıqları gücləndirmək və fərdiləşdirilmiş həllər təklif etmək imkanını yaratmışdır. Qlobal miqyasda rəqabət üstünlüyü əldə etmək istəyən təşkilatlar süni intellektin verdiyi imkanlardan istifadə edərək innovativ yanaşmalara əsaslanan yeni biznes modelləri formalaşdırırlar. Bu modellər yalnız əməliyyatların optimallaşdırılması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda müştəri ehtiyaclarına daha səmərəli cavab verən və bazarda fərqlənmə imkanını yaradan strateji strukturlar kimi çıxış edir.

Süni intellektin mahiyyəti və texnologiyası. Süni intellekt – insan təfəkkürünü təqlid edən, öyrənmə, analiz və qərarvermə funksiyalarını yerinə yetirə bilən kompüter sistemlərinin məcmusudur. Onun əsas texnoloji elementləri aşağıdakılardır:

- **Maşın öyrənməsi (ML)** – verilən məlumatlar əsasında model quraraq proqnozlar vermə bacarığı;
- **Dərin öyrənmə (DL)** – neyron şəbəkələrə əsaslanan daha mürəkkəb təlim modelləri;
- **Təbiət dilinin emalı (NLP)** – insan dili ilə maşın arasında əlaqənin qurulması;
- **Ekspert sistemləri** – qərarvermədə bilik bazasına əsaslanan sistemlər;
- **Kompüter görməsi (CV)** – vizual məlumatların emalı və tanınması.

Bu texnologiyalar bizneslərə həm strateji qərarların verilməsində, həm də bazar ehtiyaclarına real vaxtda cavab verməkdə geniş imkanlar təqdim edir.

Süni intellektin biznesə təsir sahələri. Süni intellekt texnologiyalarının biznes proseslərinə inteqrasiyası geniş spektrdə tətbiq olunur:

- **Əməliyyatların avtomatlaşdırılması:** rutin və təkrarlanan tapşırıqların avtomatik yerinə yetirilməsi iş səmərəliliyini artırır.
- **Müştəri xidməti:** Sİ əsaslı çatbotlar və analiz alətləri fərdiləşdirilmiş və çevik müştəri dəstəyi təmin edir.
- **Marketinq və satış:** müştəri davranışının təhlili, məqsədli reklam və dinamik qiymət siyasəti qurmaq mümkün olur.
- **Maliyyə və risklərin idarə olunması:** bank və sığorta sektorunda fırıldaqçılığın aşkarlanması və risklərin qiymətləndirilməsi məqsədilə geniş tətbiq olunur.

İnnovasiya əsaslı biznes modelləri: struktur və mahiyyət. İnnovasiya əsaslı

biznes modelləri texnologiyanın yardımı ilə yeni dəyər yaratmaq, müştəri təcrübəsini fərdiləşdirmək və yeni bazar imkanları formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Belə modellərin əsas xüsusiyyətləri:

- **Dəyər təklifi:** ənənəvi məhsul və xidmətlərə innovativ yanaşma;
 - **Transformasiya bacarığı:** texnologiyaya uyğunlaşa bilən çevik struktur;
 - **Gəlir strategiyası:** yeni texnologiyalardan yaranan gəlir mənbələrinin çoxşaxəliliyi;
 - **Əlaqə kanalları:** rəqəmsal alətlər vasitəsilə müştəri ilə effektiv əlaqə qurmaq.
- Süni intellekt bu modellərdə yalnız texnoloji funksiyanı deyil, həm də strateji planlamanın və davamlı inkişafın əsası rolunu oynayır.

Innovativ biznes modellərinə süni intellekt tətbiq nümunələri. Bir sıra qabaqcıl şirkətlər süni intellekt sistemlərini effektiv şəkildə öz biznes modellərinə tətbiq etmişdir:

- Amazon – fərdi məhsul tövsiyə sistemləri ilə satışları artırmışdır.
- Tesla – avtonom idarəetmə funksiyaları ilə avtomobil sənayesində innovasiya lideridir.
- Netflix – istifadəçi baxış tarixçəsinə əsaslanan kontent tövsiyələri ilə müştəri məmnuniyyətini yüksəldir.
- Alibaba – böyük verilənlərin təhlili ilə e-ticarətdə yüksək fərdiləşdirmə təmin edir.

Nəticə

Süni intellekt texnologiyalarının biznes modellərinə inteqrasiyası müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, innovasiya imkanlarını genişləndirmək və müştəri məmnuniyyətini artırmaq baxımından mühüm üstünlüklər yaradır.

- Pilot layihələr və sınaq modelləri hazırlanmalıdır;
- Yeni texnologiyalar geniş tətbiqdən öncə kiçik miqyasda yoxlanılmalıdır;
- Sektorlar üzrə fərdi yanaşma modelləri hazırlanmalıdır: məsələn, səhiyyə, təhsil, bankçılıq və kənd təsərrüfatı üçün sektorspesifik süni intellekt həlləri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Russell, S., & Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach* Pearson Education, 2021 (4th Edition) (*Süni intellekt üzrə ən məşhur və fundamental kitab*)
2. Davenport, T. H., & Kirby, J. *Only Humans Need Apply: Winners and Losers in the Age of Smart Machines* HarperBusiness, 2016
3. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). *Artificial Intelligence for the Real World*. Harvard Business Review.
4. McAfee, A., & Brynjolfsson, E. (2017). *Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future*. W. W. Norton & Company.

*Алиева Тарана Абулфаз кызы,
кандидат физико-математических наук, доцент,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email: tarana.aliyeva@unec.edu.az*

*Аскеров Асиф Вусал оглы,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),*

ЦИФРОВАЯ ОБОРОНА: ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ АТАК И СБОЕВ НА ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ

В условиях стремительного развития цифровых технологий и повсеместной автоматизации процессов информационные системы (ИС) стали критически важным элементом современной инфраструктуры. Они обеспечивают непрерывное функционирование государственных органов, коммерческих организаций, промышленных предприятий и сервисных служб. Однако вместе с ростом значимости ИС возрастает и количество угроз, способных нарушить их стабильную работу, нанести ущерб данным, замедлить бизнес-процессы и вызвать существенные финансовые потери. Одними из наиболее опасных воздействий являются кибератаки, преднамеренные или случайные программно-аппаратные сбои, а также нарушения, вызванные человеческим фактором. Эти деструктивные воздействия способны вывести из строя целые системы, нарушить процессы управления, вызвать потерю или искажение информации. В таких условиях особенно актуальным становится вопрос обеспечения надёжной цифровой защиты, направленной на снижение рисков, повышение отказоустойчивости и оперативное реагирование на инциденты. Целью настоящей статьи является анализ масштабов и последствий влияния атак и сбоев на функционирование информационных систем, а также разработка подходов к построению эффективных механизмов цифровой обороны. В работе рассмотрены существующие угрозы, классификация деструктивных факторов, методы мониторинга, оценки и предотвращения сбоев, а также современные технологические и организационные решения, применяемые в области информационной безопасности. Актуальность темы обусловлена необходимостью выработки устойчивых и гибких стратегий защиты, способных адаптироваться к быстро меняющейся среде угроз.

Современные информационные системы играют ключевую роль в обеспечении функционирования организаций, государственных органов, банков, транспортных и энергетических предприятий. Эти системы позволяют эффективно управлять данными, а также обеспечивать непрерывность бизнес-процессов. Однако с увеличением зависимости от цифровых технологий возрастает и количество угроз, которые могут нарушить стабильность работы информационных систем. Важнейшими угрозами являются кибератаки, технические сбои, человеческий фактор и внешние воздействия.

Кибератаки

Кибератаки — это преднамеренные действия, направленные на нарушение

нормальной работы информационных систем, краже данных, разрушении инфраструктуры или манипуляции с информацией. Кибератаки могут иметь различные формы, например:

DDoS-атаки (Distributed Denial of Service). Эти атаки направлены на создание перегрузки в работе систем путем массового потока запросов к серверам, что приводит к их отказу в обслуживании. Примером таких атак могут служить массовые атаки на банковские сервисы, когда клиентские сайты становятся недоступными для пользователей.

Фишинг (Phishing). Это метод социальной инженерии, при котором злоумышленники под видом легитимных источников пытаются получить конфиденциальную информацию, такую как пароли, логины, банковские реквизиты и т. д. Фишинг может привести к утечке данных пользователей и финансовым потерям.

Атаки на уязвимости программного обеспечения. Хакеры могут использовать уязвимости в приложениях или операционных системах для внедрения вредоносного кода (вирусов, троянов). Такие атаки могут привести к повреждению данных, утечке информации или даже к полному контролю над системой.

Рансомваре (Ransomware). Вредоносное ПО, которое шифрует данные на устройствах жертвы и требует выкуп за их расшифровку. Примером может служить атака вирусом WannaCry, которая затронула тысячи организаций по всему миру. В 2017 году кибератака WannaCry распространилась по более чем 150 странам и затронула сотни тысяч компьютеров. Вирус использовал уязвимости в операционных системах Microsoft Windows, что привело к заражению предприятий, включая крупные компании, больницы и государственные организации. Потери от этой атаки оценивались в миллионы долларов.

Программные и аппаратные сбои

Программные и аппаратные сбои представляют собой несанкционированное прекращение работы систем или их частей, вызванное ошибками в коде, сбоями оборудования или неисправностями в компонентах.

Сбой в работе серверов. Программные сбои, например, ошибки в программном обеспечении или несовместимость обновлений, могут привести к неработоспособности серверов и нарушению работы ИС.

Отказ оборудования. Аппаратные сбои, такие как поломка жестких дисков, серверов или других компонентов, могут привести к временному прекращению работы системы.

Проблемы с сетевой инфраструктурой. Перебои в работе сетевого оборудования (маршрутизаторов, коммутаторов) могут нарушить доступ к информационным системам и даже привести к полной потере связи. В 2016 году на одном из крупных финансовых рынков произошел сбой в работе серверного оборудования, который привел к задержкам в обработке заявок и срыву торгов. Потери от этого инцидента составили десятки миллионов долларов, а репутационный ущерб для компании был значительным.

Человеческий фактор

Человеческий фактор — это одна из основных причин сбоев в информационных системах. Это может быть как результат ошибок пользователей (неправильная настройка, запуск вредоносных приложений), так и преднамеренные действия со стороны сотрудников.

Ошибки пользователей. Ошибки в настройке систем, некорректное использование программного обеспечения, установка несанкционированных программ или нарушение политик безопасности могут привести к уязвимостям, которые злоумышленники могут использовать для доступа к системе.

Преднамеренные действия. В некоторых случаях сотрудники могут представлять угрозу для безопасности организации. Это может быть связано с кражей данных, саботажем или уходом с конфиденциальной информацией. В 2014 году произошел случай с утечкой данных из одной из крупных американских банковских организаций, когда сотрудник, имеющий доступ к клиентским данным, передал информацию мошенникам.

Внешние угрозы

Кроме технических и внутренних угроз, информационные системы подвержены воздействию внешних факторов, таких как природные катастрофы, стихийные бедствия, террористические акты и внешняя агрессия.

Стихийные бедствия. Землетрясения, наводнения, ураганы и другие природные катастрофы могут разрушить инфраструктуру, включая серверные фермы и центры обработки данных, и привести к потере данных и выходу из строя информационных систем.

Внешняя агрессия и саботаж. Внешние угрозы, такие как государственные атаки, террористические акты или саботаж, также могут иметь серьезные последствия для безопасности ИС. В 2016 году в Украине произошло кибернападение на энергетическую инфраструктуру, в результате чего был отключен свет в нескольких регионах. Атака показала уязвимость критически важной инфраструктуры страны.

Методы мониторинга и предотвращения атак и сбоев в информационных системах. Для обеспечения стабильной работы информационных систем и защиты от возможных атак или сбоев требуется внедрение эффективных методов мониторинга и предотвращения угроз. Эти методы включают как технические, так и организационные меры, направленные на предупреждение, обнаружение и устранение инцидентов безопасности.

Системы мониторинга и обнаружения атак

Одним из основных методов защиты информационных систем от внешних угроз является внедрение систем мониторинга и обнаружения атак.

Это программные и аппаратные средства, которые позволяют в реальном времени отслеживать активность на уровне сети, серверов и приложений, выявлять аномалии и потенциальные угрозы.

Системы предотвращения вторжений (IPS) и системы обнаружения вторжений (IDS). Эти системы активно анализируют сетевой трафик и поведение пользователей, выявляя признаки атак, такие как попытки несанкционированного доступа, странные или подозрительные запросы. IDS и IPS системы могут как предупреждать о возможной атаке, так и предотвращать ее в реальном времени. Их роль критична в защите от таких угроз, как DDoS-атаки, сетевые сканирования и вирусные инфекции.

Мониторинг целостности данных. Важно контролировать изменения в ключевых системах и базах данных, чтобы своевременно выявить несанкционированные

изменения, удаление или повреждение информации. Для этого применяются системы мониторинга целостности файлов (например, Tripwire), которые помогают обнаружить попытки модификации данных.

Анализ поведения пользователей (UEBA). Системы анализа поведения пользователей анализируют действия пользователей в информационной системе, выявляя необычные или подозрительные действия, которые могут указывать на возможную атаку или внутреннюю угрозу. Например, система может зафиксировать аномальные попытки доступа к данным или внезапное увеличение объема запросов. В 2020 году одна из крупных международных компаний по финансовым услугам использовала систему IDS для предотвращения фишинг-атак. Система сработала, когда попытки несанкционированного доступа к конфиденциальной информации сотрудников стали аномальными.

Резервное копирование и восстановление данных

Одним из важнейших методов обеспечения устойчивости ИС является регулярное резервное копирование данных и создание процедур восстановления после сбоев. Это ключевая мера для обеспечения бизнес-непрерывности, так как в случае атаки или сбоя система может быть восстановлена без потери.

Резервное копирование данных. Для защиты от потери данных в случае кибератак или сбоев важно регулярно создавать резервные копии, которые могут быть сохранены на удаленных серверах или в облаке. Важно, чтобы резервные копии были зашифрованы и защищены от несанкционированного доступа.

Резервирование и отказоустойчивость систем. В случае серьезного сбоя необходимо иметь системы резервирования, которые смогут автоматически переключить нагрузку на резервные серверы или компоненты, минимизируя время простоя и потери данных. Это могут быть системы с автоматическим переключением на резервные каналы или использования нескольких дата-центров. В 2017 году крупная производственная компания столкнулась с атакой программного обеспечения-вымогателя (ransomware), однако благодаря созданию регулярных резервных копий и стратегии восстановления, они смогли быстро восстановить свои системы, минимизировав потери.

Сегментация сети и изоляция уязвимых систем

Сегментация сети — это разделение корпоративной сети на несколько изолированных частей, что позволяет минимизировать возможные последствия атак. Например, сети, которые управляют критической инфраструктурой, могут быть изолированы от сети, используемой для менее чувствительных данных.

Сегментация для защиты от распространения угроз. В случае кибератаки или утечки данных, если сеть сегментирована, угроза не сможет распространиться на другие части сети, и она будет легче локализована и устранена.

Использование «Zero Trust» модели. Модель «нулевого доверия» (Zero Trust) предполагает, что все пользователи, устройства и приложения рассматриваются как потенциально ненадежные, и доступ к ресурсам системы предоставляется только после строгой проверки. Эта модель значительно снижает вероятность несанкционированного доступа или утечек данных. В 2018 году один из крупных банков внедрил

модель Zero Trust для защиты своих сервисов. Все сотрудники и устройства, которые пытались получить доступ к финансовым данным, были обязаны пройти многоуровневую аутентификацию. Это помогло предотвратить серию попыток несанкционированного доступа.

Криптографическая защита данных

Шифрование данных является важным методом защиты конфиденциальной информации как в процессе хранения, так и при передаче по сети. Даже если злоумышленники получают доступ к данным, они не смогут их использовать без ключа для расшифровки.

Шифрование на уровне данных и файлов. Все конфиденциальные данные должны быть зашифрованы с использованием современных криптографических алгоритмов (например, AES-256) как при хранении, так и при передаче. Это позволяет защитить информацию даже в случае утечек или кражи данных.

Защищенные каналы передачи данных (SSL/TLS). Использование зашифрованных каналов передачи данных, таких как SSL или TLS, помогает защитить данные от перехвата при их передаче через интернет. Эти технологии широко используются для защиты веб-сайтов, онлайн-банкинга и других сервисов. В 2019 году одна из крупных компаний в сфере электронной коммерции внедрила систему SSL/TLS шифрования для всех своих онлайн-транзакций, что позволило значительно повысить безопасность клиентов и предотвратить утечку данных.

Список использованной литературы:

1. Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems (3rd ed.). Wiley.
2. Bodeau, D. J., & Graubart, R. (2016). Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know. Oxford University Press
3. Chowdhury, A., & Patel, D. (2018). "A Survey on DDoS Attacks and Defense Mechanisms". Journal of Cyber Security Technology, 2(3), 123-139.
4. Gollmann, D. (2011). Computer Security (3rd ed.). Wiley.
5. Kaspersky, E. (2022). "Zero Trust: A Framework for Modern Cybersecurity". Kaspersky Lab.
6. Mirkovic, J., & Reiher, P. (2004). "A Taxonomy of DDoS Attacks and Defenses". ACM SIGCOMM Computer Communication Review, 34(2), 39-53.
7. NIST. (2020). NIST Cybersecurity Framework. National Institute of Standards and Technology.
8. Pinto, S., & Pires, A. (2017). "Ransomware: A Modern Cyber Threat". Journal of Information Security, 8(1), 12-24.
9. Smith, D. R., & Yan, L. (2019). Network Security: Private Communication in a Public World (2nd ed.). Prentice Hall.
10. Stone, M., & Sutherland, C. (2021). "Practical Implementation of Zero Trust Models in Cloud Environments". Cloud Security Journal, 12 (2), 45-60.

*Nəbiyev Aydın Xalıq oğlu,
dosent,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Email: aydin.nabiyev@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN QƏRARVERMƏ SİSTEMLƏRİNİN İDARƏETMƏDƏ TƏTBİQİ

Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı müasir dövrdə idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu texnologiyalar, xüsusən böyük verilənlərin emalı, real vaxtda qərar qəbul etmə və strateji planlaşdırma sahələrində mühüm rol oynamaqdadır. Azərbaycanda süni intellektin idarəetmədə tətbiqi, ölkənin rəqəmsal transformasiyası çərçivəsində prioritet sahələrdən birinə çevrilmişdir. Dövlət sektoru və özəl müəssisələr bu texnologiyalardan istifadə etməklə idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması, müasir texnologiyalarla integrasiyanın artırılması məqsədini güdür [1].

Süni intellekt əsaslı qərarvermə sistemləri, məlumatların təhlili və proqnozlaşdırma əsasında optimal qərarların verilməsini təmin edir. Burada, Azərbaycanda istifadə olunan texnologiyaların tətbiqinin cari vəziyyətini və gələcəkdəki potensialını araşdırır. Məqsəd, süni intellektin idarəetmədə tətbiqinin model və alqoritm baxımından necə inkişaf etdirilə biləcəyini təhlil etməkdir.

Süni intellekt əsaslı qərarvermə sistemləri, idarəetmə sahəsində qərarların qəbulunu daha obyektiv və dəqiq hala gətirir. Bu sistemlər, müxtəlif sektorlarda verilənlərin təhlili, resursların bölgüsü, risklərin qiymətləndirilməsi və müştəri xidmətlərinin optimallaşdırılması kimi sahələrdə tətbiq edilir. Azərbaycanda dövlət sektoru və özəl şirkətlər bu texnologiyalardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirlər. Məsələn, elektron hökumət xidmətlərində vətəndaş müraciətlərinin avtomatlaşdırılması, bank sektorunda kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, sənayelərdə isə texnoloji proseslərin optimallaşdırılması buna nümunədir [1].

Süni intellektin idarəetmə sahələrində tətbiq olunan əsas alqoritmləri arasında maşın öyrənməsi, qərar ağacları, neyron şəbəkələr və bulanıq məntiq əsaslı metodlar yer alır. Maşın öyrənməsi alqoritmləri verilənlər əsasında öyrənmə və proqnozlaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. Bu metodlar, xüsusilə müştəri davranışlarının təhlili, risklərin proqnozlaşdırılması və səhv qərarların qarşısının alınması kimi sahələrdə istifadə olunur. Neyron şəbəkələr isə kompleks əlaqələri öyrənmə və məlumatları çoxsaylı təbəqələrdə işləmə qabiliyyəti ilə idarəetmədə geniş tətbiq tapır.

Süni intellekt əsaslı qərarvermə sistemlərinin effektivliyi müxtəlif göstəricilərlə ölçülür. Bu göstəricilər arasında qərar qəbul etmə proseslərinin sürətinin artırılması, resursların optimallaşdırılması, səhvlərin azaldılması və proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi yer alır. Azərbaycanda bu sistemlərin tətbiqi, xüsusilə dövlət sektorunda xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə və resursların daha səmərəli istifadəsinə kömək edir.

Lakin bu texnologiyaların tətbiqi müəyyən çətinliklərlə də üzləşir. Verilənlərin keyfiyyəti və etibarlılığı, alqoritmlərin izah edilə bilməsi və informasiya təhlükəsizliyi məsələləri əsas çətinliklərdən biridir. Süni intellekt sistemləri, yüksək keyfiyyətli verilənlərə əsaslanmalıdır ki, bu da Azərbaycanda bəzi strukturların məlumat bazalarının hələ tam olaraq integrasiya olunmaması ilə əlaqədardır.

Nəticə

Azərbaycanda süni intellekt əsaslı qərarvermə sistemlərinin tətbiqi idarəetmə proseslərinin səmərəliliyini artırmaq və müasir texnologiyalarla inteqrasiyanı gücləndirmək baxımından böyük potensiala malikdir. Bu texnologiyalar yalnız qərar qəbul etmə sürətini və düzgünlüyünü artırmır, həm də idarəetmə sahələrində şəffaflığı və obyektivliyi təmin edir. Gələcəkdə süni intellektin daha geniş tətbiqi, bu texnologiyaların təkmilləşdirilməsi və hüquqi-normativ çərçivələrin uyğunlaşdırılması ilə mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev F. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellektin tətbiqi. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədov İ. (2019). İdarəetmə sistemlərində innovasiyalar və süni intellekt. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Quliyev R. (2018). Rəqəmsal transformasiya və idarəetmə: süni intellektin rolu. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Hüseynov A. (2021). İnformasiya texnologiyaları və idarəetmə sistemləri. Bakı: Nəsimi Nəşriyyatı.
5. Rəhimov M., Əliyev P. (2022). Süni intellektin və qərarvermə sistemlərinin tətbiqi: nəzəri və praktiki məsələlər. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
6. Məhərrəmov N. (2020). Süni intellekt texnologiyalarının idarəetmədə tətbiqi: məsələlər və perspektivlər. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

*Yusifova Kəmalə Xəlil qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: yusifovakemale38@gmail.com*

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BEYNƏLXALQ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ARTIRILMASINDA SÜNİ INTELEKT

Süni intellekt çox vaxt zehni fəaliyyətlə ənənəvi əlaqəli problemləri həll edən kompüter sistemləri (təhlil, ümumiləşdirmə və ya seçim, təlim və s.) adlanır. Təcrübədə “süni intellekt” termini ilə yanaşı, “süni intellekt sistemləri” və ya “süni intellekt texnologiyaları” terminləri istifadə olunur ki, bu da fikrimizcə, daha dəqiq olaraq süni intellektə uyğundur.

Süni intellekt sistemlərinin inkişafının uzunmüddətli nəticələrinin proqnozlaşdırılması çoxlu müzakirələrə səbəb olsa da, SI sistemləri sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru, təhsil, tibb, nəqliyyat, elm və insanların şəxsi həyatında getdikcə daha çox istifadə olunur. Bir sıra sahələrdə biz fərqi nə varmadan süni intellekt texnologiyalarına (kompüter tərcüməsi, səsli köməkçi, yardım xidmətləri və s.) müraciət edirik.

Süni intellekt sistemlərinin cəlbədiciliyi artır və biz vaxtın əhəmiyyətli dərəcədə azad edilməsi və əmək tutumlu işin süni intellektə keçməsi nəticəsində insan həyatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı yeni inkişaf mərhələsinə keçiddən danışmaq olar. Ən son

texnologiyalar getdikcə daha böyük həcmdə məlumatların işlənməsinə imkan verir, gündəlik işin əhəmiyyətli yüklərini aradan qaldırır və insanın vaxt xərclərinin strukturunu kökündən dəyişdirir. İnformasiyanın axtarışı, emalı və sistemləşdirilməsi üçün vaxt və əmək xərcləri azalır. İnsan müdaxiləsi olmadan onun təhlilinə və şərhinə diqqət yetirmək, eləcə də bir sıra problemləri həll etmək mümkün olur.

Beləliklə, yeni rəqəmsal texnologiyaların bir tərəfdən artan cəlbediciliyi, digər tərəfdən məhdud maliyyə imkanları çərçivəsində konkret rəqəmsal texnologiyanın seçilməsi, ondan istifadənin istiqamətləri və mümkünlüyü məsələsi potensial investorlar üçün prioritet məsələyə çevrilir.

“Süni intellekt” müstəqil elmi sahə kimi XX əsrin ortalarında müəyyən edilmişdir. Terminin müəllifi “...öyrənmə və ya zəkanın hər hansı digər xüsusiyyətini o qədər dəqiq təsvir etmək olar ki, onu simulyasiya etmək üçün maşın yaratmağa imkan verəcək” fikri ilə çıxış edən Con Makkarti hesab olunur [1].

İnsanın əqli fəaliyyəti qədim zamanlardan alimləri həmişə maraqlandırmışdır və hesablamaların avtomatlaşdırılması problemləri birdən çox riyaziyyatçının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin bu iki elm sahəsini birləşdirmək üçün həll yollarına yalnız iyirminci əsrdə yanaşıldı. Belə birləşmənin yüksək mürəkkəbliyi və insan beyninin fəaliyyətini təmin edən alqoritmlərin tam şərhilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar süni intellekt sistemlərinin effektivliyini şübhə altına alır.

Süni intellektlə bağlı əksər nəşrlər göstərir ki, Sİ dünyamızın inkişafına artan təsir göstərir. Bunun fonunda süni intellektin cəmiyyətə təsiri ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə əsərlər dərc olunub. Müsbət və optimist mühakimələrlə yanaşı, insan həyatında süni intellektlə bağlı son dərəcə mənfi və pessimist qiymətləndirmələr mövcuddur. Süni intellekt geniş miqyaslı dağıntılarla, yeni post-insan cəmiyyətinin yaranması ilə, eləcə də süni intellektdən hərbi məqsədlər üçün geniş istifadə edilməsi və Yer kürəsində həyatın yox olması ilə əlaqələndirilir.

Eyni zamanda, mikro səviyyədə aparılan bir sıra tədqiqatlar belə qənaəti təsdiq edir ki, müəssisənin yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə fəaliyyəti onun bazardakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə və mənfəətinin artmasına müsbət təsir göstərir. “Süni intellekt şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır” kimi fikirlər dərc olunub [2]. Lakin şirkətin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsinin artırılması ilə Sİ sistemlərinin tətbiqi arasında əlaqəni öyrənən az sayda araşdırma var. Bunu da qeyd etmək olar ki, bazar iştirakçıları süni intellekt texnologiyalarından istifadəni cəlbedici hesab edirlər, çünki bu texnologiyalar bir sıra vəzifələri yerinə yetirərkən insanları əvəz etməyə yönəlib. Məsələn, süni intellektdən istifadə edən müəssisənin rəqabət qabiliyyətini tez qiymətləndirməyə imkan verən modellər nəşr edilmişdir.

Nəticədə, mövcud narahatlıqlara və mənfi baxışlara baxmayaraq, süni intellekt sistemlərinin istifadəsi əsas tendensiya çevrilir və eyni zamanda həm texnoloji inkişafda, həm də biznesdə əhəmiyyətli irəliləyişlərin ən mühüm amil olur.

Süni intellekt təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bəşəriyyətin gələcəyidir. Elmi və texnoloji tərəqqi, rəqəmsal texnologiyaların və ilk növbədə süni intellekt sistemlərinin və onlarla əlaqəli yeni mal və xidmətlərin yaranması və daha da inkişafı nəinki həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır, nəticədə əmtəə bazarlarının strukturuna və həcminə təsir edir, həm də ölkədə daxili artıma və onun dünya səhnəsinə təsir dərəcəsinə töhfə verə bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar yeni biznes prosesləri və iqtisadi əlaqələri formalaşdırır, Sİ sistemləri şirkətlərin biznes modellərində və rəqabət davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olur. Süni intellektin şirkətin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə və onun maliyyə göstəricilərinə təsiri ilə bağlı suallar, xüsusən də səbəb-nəticə əlaqələri, süni intellektdən istifadənin təsirlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, ondan istifadənin üstünlükləri və mənfi cəhətləri, süni intellekt sistemlərinin tətbiqinin insanın özü üçün nəticələri ilə bağlı suallar mübahisəli olaraq qalır.

Sonda bunu qeyd edək ki, Sİ texnologiyalarından istifadə şirkətin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm amildir. Bununla belə, bu təsirin vektoru strategiya seçiminin düzgünlüyündən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Süni intellektdən istifadə ilə bağlı strateji qərarların hazırlanması çərçivəsində üçlü vəzifənin həlli vacibdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- təsərrüfat subyektinin qarşısında duran vəzifələrin aydın şəkildə tərtib edilməsinə əsaslanan Sİ texnologiyalarının faktiki dəsti və işlənib hazırlanacaq, bazara təklif olunan məhsullar toplusunun tərkibi;

- Sİ-in tətbiqi və yeni məhsulların bazara çıxarılması zamanı şirkət siyasətlərinin/strategiyalarının bazarda dəyişdirilməsinin mümkünlüyü, habelə onların nəticələri;

- yeni Sİ məhsullarının inkişafı, tətbiq edilməsi üçün təsərrüfatdaxili xərclərin qiymətləndirilməsi və optimallaşdırılması və onu müşayiət edən bütün dəyişikliklər.

Bu üç zəruri şərt yerinə yetirilərsə şirkətlər artan rəqabət qabiliyyətinə nail ola biləcəklər.

Eyni zamanda, strateji problemlərin həllində Sİ sistemlərinin üstünlüklərindən daha dolğun istifadə etmək üçün başa düşmək lazımdır ki, süni intellekt texnologiyaları, bir tərəfdən, prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək və qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan alətlərin arsenalını genişləndirməklə əmək səmərəliliyinin artırılması üçün ilkin şərtlər yaradır [3]. Lakin digər tərəfdən, onlar həm şirkət, həm də Sİ sistemlərinin tətbiqi üçün müəyyən, çox vaxt tamamilə yeni kadrlar tələb edir. Müasir şəraitdə xarici bazarlarda müxtəlif subyektlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemlərinin həlli zamanı bu hal xüsusilə vacibdir.

Beləliklə, süni intellekt texnologiyalarını tətbiq edərkən, bu tətbiqi müşayiət edən dəyişikliklərin ətraflı öyrənilməsi tövsiyə olunur. Süni intellekt geniş imkanlar və ondan uğur üçün istifadə etmək istəyi açır ki, bu da onun tələbini artırır. Eyni zamanda, Sİ texnologiyaları risklər və təhdidlər yarada və səmərəsiz istifadə edilə bilər. Süni intellekt texnologiyalarının uğur faktoruna çevrilməsi üçün nəzərə almaq lazımdır ki, onun tətbiqindən sonra şirkətin rəqabət qabiliyyətinin artması bütün biznes modelində, o cümlədən insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində ardıcıl dəyişikliklərə səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Süni intellekt strategiyasının məqsədləri hansılardır? Bakı, 2025.
<https://oxu.az/siyaset/suni-intellekt-strategiyasinin-meqsedleri-hansilardir>
2. Süni intellekt və yeni inkişaf meyarları. Bakı, 2024.
https://azertag.az/xeber/suni_intellekt_ve_yeni_inkisaf_meyarlari-2992686
3. Müasir rəqəmsal dünyada süni intellektin önəmi. Bakı, 2024.
<https://globalsoft.az/xeberler/muasir-reqemсал-dunyada-suni-intellektin-onemi>

*Musayev Eldar Mərdan oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Biznes Universiteti,
Email: eldarmusayev62@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL BACARIQLARIN İNKİŞAFININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hazırda cəmiyyətin uğurlu inkişafı üçün rəqəmsal bacarıqların əhəmiyyəti heç kimdə şübhə doğurmur. Rəqəmsal bacarıqlar tənqidi düşünmə, kreativ qabiliyyətlə bərabər inkişaf etməlidir. Rəqəmsal bacarıqlar da daxil olmaqla gələcək dövrün bacarıqlar məsələsi həm beynəlxalq ekspertlər müstəvisində, beynəlxalq təşkilatların nüfuzlu nəşrlərində və aparıcı analitik mərkəzlərdə, Ümumdünya İqtisadi Forumunda, həm də müxtəlif ölkələrin hökumətləri səviyyəsində müzakirə edilir.

Azərbaycanda da rəqəmsal bacarıqların bütövlükdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində müsbət meylər özünü büruzə verir. 22 iyul 2022-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması və bu sahənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qeyd edilir. Bu strategiyaya uyğun olaraq rəqəmsal texnologiyaların inkişafı məqsədilə xüsusi fondların və inkişaf institutlarının fəaliyyət göstərməsi, bu əsasda internet, yüksək-sürətli mobil internet (5G texnologiyası daxil olmaqla), xüsusilə genişzolaqlı internet xidmətlərinin əhatəsi 95%-ə çatdırılacağı nəzərdə tutulur [1].

Rəqəmsal bacarıqlar müxtəlifdir və ümumi rəqəmsal savadlılıqla məhdudlanmır. Bunlara ümumi (istifadəçi) bacarıqları və konkret peşə fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi bacarıqlar daxildir. Rəqəmsal savadlılıq (digital fluency) internet resurslarından rəqəmsal, texnologiyalardan səmərəli və təhlükəsiz istifadə edilməsi üçün zəruri olan biliklər və bacarıqlar dəsti kimi müəyyən edilir. Rəqəmsal savadlılıqın əsasında rəqəmsal kompetensiya (digital competencies), yəni İKT - dən istifadə sahəsində müxtəlif vəzifələri həll etmək, informasiyanın axtarışı və mübadiləsi, kompüter proqramları və digər insanlarla qarşılıqlı fəaliyyət məsələləri də daxil olmaqla rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə kontent (rəqəmsal formatda, yəni mətn, video, audio və multivideo, veb sahifələr, sosial şəbəkələr və s. yaradılan yayılan istənilən informasiyadır) yaratmaq və istifadə etmək qabiliyyəti durur [2, səh.14]. Rəqəmsal səriştə rəqəmsal əməkdaşlıq, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və problemləri həll etmək qabiliyyətlərini əhatə etməlidir.

İKT sahəsində mütəxəssislərə kompüter proqramlaşdırılması və şəbəkələrin idarə edilməsi kimi inkişaf etmiş bacarıqlar lazımdır. Araşdırma göstərir ki, yaxın illərdə dünyada inkişaf etmiş rəqəmsal bacarıqlar, o cümlədən süni intellekt, iri həcmli məlumatlar, kodlaşdırma, kibertəhlükəsizlik və s. tələb edən on milyonlarla iş yerləri yaranacaqdır.

Texnologiyadan istifadə edilməsi müasir rəqəmsal bacarıqların öyrədilməsi və inkişafı üçün geniş perspektivlər vəd edir, eyni zamanda tədris prosesində internet və kompüterlərin tətbiqi təhsil təcrübəsində innovasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsindən birinə çevrilir.

Onlayn laboratoriya (məsafədən yaxud virtual) STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) təhsil sahəsində təlim və tədrisin yeni imkanlarını təqdim edir. Virtual onlayn laboratoriya elmi eksperimentlərin modelləşdirilməsinə imkan

verir. Məsafədən laboratoriya tələbələrə internet vasitəsilə olduqları digər bir yerdən laboratoriya avadanlıqlarına əlçatanlıqlarını təmin edir. Təcrübə göstərir ki, hər iki növ onlayn laboratoriya bir çox baxımdan (xərclər, çeviklik və s.) səmərəli, həm də əlverişlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi rəqəmsal bacarıqlar fasiləsiz prosesdə inkişaf edir və onlar texnoloji dəyişikliklərə uyğun olaraq yenilənir. İnsanın XXI əsrdə bacarıqları informasiya əsrində uğur qazanmaq üçün inkişaf etdirilməli olan qabiliyyətlər toplusudur. Həmin bacarıqlar dəstinə tənqidi düşüncə, sosial intellekt, yaradıcılıq, informasiya savadlılığı, rəqəmsal savadlılıq, media savadlılığı, çeviklik, dəyişikliyə hazır olmaq və s. kimi bacarıqlar aid edilir.

Bu təsnifatda rəqəmsal bacarıqlar baza kateqoriyasına aid edilir. Bu, ömürboyu öyrənmə ümumi sistemi çərçivəsində rəqəmsal bacarıqların digər kompetensiyaları və xarakter xüsusiyyətləri arasında əlaqələrin böyük əhəmiyyətini göstərir. Zaman keçdikcə işçilər yeni yaranan vəzifələri yerinə yetirmək üçün kompetensiyalar dəstinə (portfelini) daim genişləndirməyə məcbur olacaqlar [5]. Buna görə də mütəxəssislərin dəyişən bazarlara və texnologiyalara uyğunlaşmasını təmin edən müxtəlif rəqəmsal kompetensiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Rəqəmsal bacarıqlar digər ümumi kompetensiyalar arasında tədricən əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmuşdur. Əlbəttə ki, bu da təlimin məzmununa və təcrübəsinə mühüm təsir göstərməyə bilməz. Rəqəmsal savadlılığın inkişafı problemləri təhsilin bütün səviyyələrində kəşif, çünki rəqəmsal savadlılıq XXI əsrdə ümumi səriştənin bir hissəsinə və uğurun əsasına çevrilmişdir. Belə ki, rəqəmsal bacarıqlar YUNESKO-nun beynəlxalq konsepsiyasında, Avropa kompetensiya çərçivəsində, YUNESKO-nun məruzələrində, həmçinin bir sıra korporativ Universitetlərin tədris standartlarında öz əksini tapmışdır.

Həm ekspert, həm də akademik müstəvidə rəqəmsal bacarıqlar üçün əsas və ümumi qəbul edilmiş baza Avropa Kompetensiya Çərçivəsidir (The Digital Competence Framework for Citizens). Fikrimizcə, bu çərçivə əsasında müxtəlif istiqamətlərdə tədris prosesinə daxil edilə bilən rəqəmsal bacarıqların tiplərini 1 saylı cədvəldəki kimi təsvir etmək olar.

Cədvəl 1.

Rəqəmsal bacarıqlar çərçivəsi

Bacarıqlar sahəsi	Bacarıqların təsviri
1. Qurğular (cihazlar) və proqram təminatı ilə əməliyyatlar	- rəqəmsal qurğuların (cihazların) funksiyalarını və xüsusiyyətlərini mənimsəmək və istifadə etmək; - rəqəmsal qurğuların (cihazların) proqram təminatını idarə etmək üçün zəruri olan məlumatları, informasiyanı yaxud rəqəmsal kontenti bilmək və anlamaq; - rəqəmsal qurğuları (cihazları) və proqram təminatını səmərəli mənimsəmək və istifadə etmək üçün beynəlxalq ünsiyyət və rəqəmsal mühitin anlayışlarını mənimsəmək.
2. İnformasiya savadlılığı	- informasiyaya tələbatı formalaşdırmaq, rəqəmsal mühitdə məlumatları axtarmaq, kontentə daxil olmaq, informasiyanın axtarışının xüsusi strategiyasını yaratmaq və dəyişmək; - məlumat mənbələrinin həqiqiliyini və etibarlılığını təhlil etmək, müqayisə etmək və tənqidi qiymətləndirmək. Məlumatları, informasiyanı və rəqəmsal kontenti təhlil etmək, şərh etmək və tənqidi

	qiymətləndirmək. - rəqəmsal mühitdə məlumatları, informasiyanı və kontenti təşkil etmək, saxlamaq və əldə etmək. Strukturlaşdırılmış mühitdə onları təşkil etmək və işləmək. Yeni kontent yaratmaq üçün onları integrasiya etmək.
3. Kommunikasiya və əməkdaşlıq	- müvafiq rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə məlumatları, informasiyanı və rəqəmsal kontenti mübadilə etmək, birgə işlər, həmçinin biliklər və resurslardan birgə istehsal etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan və vasitələrdən istifadə etmək; - rəqəmsal mühitdə rəqəmsal texnologiya və kommunikasiyalardan istifadə prosesləri ilə bağlı davranış qayda və normalarını bilmək, - kommunikasiya strategiyasını konkret auditoriyaya uyğunlaşdırmaq; - rəqəmsal mühitdə nəsil müxtəlifliyini anlamaq və nəzərə almaq; - bir yaxud bir neçə rəqəmsal oxşarlığı yaratmaq və idarəetmək. Öz nüfuzunu müdafiə etmək imkanlarının olması; - rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni daimi öyrənilməsinin səmərəli olmasını anlamaq və zəruriliyini dərk etmək. Rəqəmsal mühiti müntəzəm öyrənmək.
4. Rəqəmsal kontenti yaratmaq	- müxtəlif formatlarda rəqəmsal kontenti yaratmaq və redaktə etmək.
5. Təhlükəsizlik	- qurğuların (cihazların) və rəqəmsal kontentin müdafiəsini təmin etmək. Rəqəmsal mühitin risklərini və təhlükələrini anlamaq. Məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tədbirlərini bilmək. Fərdi məlumatların müdafiəsini və məxfiliyini təmin etmək. İtkiləri aradan qaldırmaq üçün fərdi informasiyadan istifadəni anlamaq.
6. Problemi həll etmək	- rəqəmsal texnologiyaları yaradıcılıqla tətbiq etmək. Tələbatları müəyyən etmək və onları həll etmək üçün zəruri rəqəmsal vasitələri seçmək. Biliklər və innovasiyalar yaratmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan və vasitələrdən istifadə etmək. Rəqəmsal mühitdə problemləli vəziyyətlərin konseptual həllini işləyib hazırlamaq; - hansı rəqəmsal kompetensiyaları inkişaf etdirməyin zəruriliyini anlamaq. Rəqəmsal mühitdə özünüinkışafın imkanlarını axtarmaq.

Beləliklə, bu qeyd edilənlər kontekstində “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı üzrə strateji çərçivədə təhsilin bütün səviyyələrində təhsilənlərə rəqəmsal biliklərin aşılınması, qlobal informasiya məkanından istifadə üçün maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, təhsil müəssisələrində İKT əsaslı infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, innovativ və rəqəmsal bacarıqlar üzrə təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlılığın artırılması kimi hədəflərin yer alması heç də təsadüfi deyildir və bu da nəticə etibarilə tədris prosesində və idarəetmədə İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsinə, texniki, texnoloji və innovasiya yönümlü ixtisaslar üzrə ali, orta ixtisas və peşə təhsili məzunlarının sayının artmasına gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”, 22 iyul 2022-ci il
2. Ашимова Х.Н. Цифровые технологии как метод формирования информационных навыков студентов в процессе обучения. Globus. №3, 2020, стр.13-16
3. Дмитриев Я. В., Алябин И. А., Бровко Е. И., Двинина С. Ю., Демьянова О. В. Развитие цифровых навыков у студентов вузов: де-юре vs де-факто. Университетское управление: практика и анализ. №2, 2021, стр.59–79
4. Наумов С. Ю., Волошин И. П., Муравлева Т. В. Цифровой вектор развития вузов экономической направленности // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2023. № 4, стр.. 13–16
5. Iordache C., Mariën I., Baelden D. Developing Digital Skills and Competences: A Quick-Scan Analysis of 13 Digital Literacy Models // Italian Journal of Sociology of Education. 2017. Vol. 9, nr 1. p 6–30.
6. [https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/UN%20E-Government %20 Survey%202018 %20](https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/UN%20E-Government%20Survey%202018%20)
7. <https://report.az/>

*Məmmədova Arzu İmamverdi qızı,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı Biznes Universiteti
Email: arzum5587@gmail.com*

RƏQƏMSAL MİLLİ VALYUTA VƏ ONUN İQTİSADİ SUVERENLİYƏ TƏSİRİ

Giriş

Rəqəmsal manatın (bundan sonra — RM) yaradılması və dövriyyəsi prosesi, Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətinin prioritet sahələrindən biridir, çünki onun dövriyyəyə daxil edilməsi və sonrakı cazibədarlığının artması yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də ölkənin iqtisadi suverenliyinin qorunmasının amillərindən biridir. Orta müddətli perspektivdə, AR-ın dövriyyəsinin genişləndirilməsi, AİS üzv ölkələri arasında makroiqtisadi fayda təmin edəcəkdir. Hər bir yurisdiksiya üçün mühüm olan, aparılan iqtisadi siyasətin maliyyə komponentinin inkişafıdır və bu inkişaf, əsasən, dövlətin hərəkət istiqamətini və qlobal proseslərə (beynəlxalq ticarət, əmək bölgüsü və s.) daxil olmasını müəyyən edir. Buna görə də, son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında aparılan maliyyə siyasəti cari qlobal tendensiyalardan irəlidə olmaq məqsədi güdür və rəqəmsal manat bu prosesdə istisna deyil.

RM-in dövriyyəyə buraxılması maliyyə texnologiyaları sahəsində mühüm bir sıçrayışdır və iqtisadi müzakirələrdə aktualıq qazanır. Bu məhsul yalnız maliyyə sahəsində deyil, həm də rəqəmsal pul forması inkişaf etmiş texnoloji bir dövlət konsepsiyasını müəyyən edir [1; 2].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəqəmsal manatın yaradılmasına həsr edilmiş hesabatına diqqət yetirmək lazımdır [3], yəni 15 avqust 2023-cü ildən etibarən pilot layihə çərçivəsində başlanan rəqəmsal platformanın ümumi makroiqtisadi konsepsiyasına, bu platformada tənzimləyici (platforma operatoru) və əməliyyatlar üçün platformaya daxil olmaq hüququ olan iştirakçılar arasında əlaqə qurulmasına, rəqəmsal manat (RM) ilə əməliyyatların həyata keçirilməsi və ya ödəmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi imkanlarına əsaslanır [4].

Başlatılan pilot layihənin aktuallığı, rəqəmsal manatın qanuni ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilməsini və müasir IT texnologiyalarının pul dövriyyəsinə inteqrasiyasını nəzərə alaraq, 2025-ci ildən etibarən rəqəmsal manatın vergi idarəetməsi və nəzarət sahələrinə inteqrasiyası ilə əsaslandırılır.

Araşdırmanın məqsədi, qüvvəyə minən mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq rəqəmsal manatın dövriyyəsinin əsas üstünlüklərini və əsas çatışmazlıqlarını aşkar etməkdir.

Araşdırmada aşağıdakı elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: müqayisəli analiz və qiymətləndirmə metodu. Rəqəmsal manat mürəkkəb bir sistemdir və bu sistem bir-biri ilə əlaqəli bir çox elementdən ibarətdir. Əgər bu sistem düzgün qurulmazsa və əsas aspektlər nəzərə alınmazsa, bu, ölkənin maliyyə sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərə bilər [5].

Müasir iqtisadçılar tərəfindən tədqiq olunan əsas problem rəqəmsal manatın (RM) qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır, çünki əksər maliyyə mütəxəssisləri üçün bu valyutanın 2024–2025-ci illər dövrünün mövcud makroiqtisadi şəraitində necə fəaliyyət göstərəcəyi hələ də aydın deyil.

Əvvəlcə, tədqiqatda rəqəmsal manatın hüquqi təbiətini əsaslandırır və onun unikal üstünlüklərini açıqlanır [6]. Bu valyuta növü mövcud ödəniş üsullarını əvəz etməyi hədəfləmir, əksinə, iqtisadiyyatda pul dövriyyəsinə tamamlayır və sürətləndirir, bu da cari şəraitə uyğunlaşma faktorunu nəzərə alaraq orta müddətli perspektivdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin rəqəmsal dövrünə təsir göstərəcəyi araşdırılır.

Eyni zamanda, rəqəmsal manatın dövriyyəyə buraxılması, AİS ölkələrində genişlənmə ilə yanaşı, transsərhəd əməliyyatların/ödənişlərin həyata keçirilmə qaydasını düzəltməyə imkan verəcək və bunu, məsələn, SWIFT-ə alternativ əsas bir baza kimi təmin edəcəkdir.

Həmçinin, rəqəmsal manatın emissiyası ilə əlaqəli potensial risk problemi, maliyyə sisteminin sabitliyinin qorunmasına dair əsas aspektlər və bu risklərin neytrallaşdırılmasının mümkün yolları xüsusi olaraq vurğulanmalıdır [7].

Əksər tədqiqatçılara görə, rəqəmsal manatın (RM) emissiyası iqtisadiyyatın rəqəmsal inkişaf dövründə düzgün qərardır [8], və onun iqtisadi cəmiyyəti baxımından, bu valyutanın uğurlu buraxılışı, daha çox, tənzimləyici orqan tərəfindən ilkin mərhələdəki hazırlıq səviyyəsindən asılıdır [9].

Bu məlaqədə ümumi nəticə olaraq demək olar ki, rəqəmsal manat yalnız fərqli xüsusiyyətlərə malik yeni bir pul forması deyil, həm də milli iqtisadiyyatın suverenliyini təmin etməyə, yurisdiksiyada ödənişləri sürətləndirməyə və eyni zamanda hesablaşma və ödəniş sisteminin əsasını (alternativini) yaratmağa imkan verən maliyyə tədbirlərinin kompleksidir.

Araşdırma nəticələri. Ümumilikdə, rəqəmsal manatın dövriyyəyə buraxılması, əvvəlcə əhalinin tələblərini təmin etməyə yönəlmişdir, yəni hər bir şəxs üçün ümumi

əlçatanlıq təmin edilir və bu, rəqəmsal pul ilə uyğun hesab açmaq imkanı təqdim edir. Bu aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir: əməliyyatların yüksək sürəti; elektron pullar kimi, istifadənin sadəliyi; unikal nömrə; rəqəmsal manat digər pul formalarına ekvivalent olduğu üçün konvertasiya edilə bilər; internetə qoşulma olmadan istifadənin mümkünlüyü (şəkil 1).

Elektron pul kisələrindən fərqli olaraq konkret bank təşkilatına bağlı olmadan istifadə imkanı	Hiperinflyasiyanın və nəzarətsiz emissiyanın baş verməsi mümkün deyil, çünki Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən tənzimləmə və nəzarət həyata keçirilir.
Rəqəmsal manatın dayanıqlılığına Azərbaycan Bankı zəmanət verir, çünki o, emitent funksiyasını yerinə yetirir	Tənzimləyici orqan tərəfindən iqtisadi proseslərin sabitləşdirilməsinə təsir
Maliyyə resurslarının istehsalı, saxlanması və daşınması xərclərinin azaldılması, çünki unikal proqram kodları Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən xüsusi serverlərdə saxlanılır	

Şəkil 1. Rəqəmsal manatın dövriyyəyə daxil edilməsi zamanı əsas üstünlüklər.

Rəqəmsal manatın dövriyyəyə daxil edilməsi ilə bağlı kredit təşkilatlarına və əhaliyə təsir edən xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır. Kredit təşkilatları üçün rəqəmsal manatın dövriyyəyə daxil edilməsinin mümkün nəticələrinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Komissiya gəlirlərinin azalması səbəbindən vəsaitlərin axını, çünki daha çox hallarda istehlakçılar üçün bank sektorunda əməliyyatlar aparmaq sərfəli olmaya bilər;
- 2) Maliyyələşmənin bahalaşması, çünki bir hissə müştəriləri saxlamaq üçün faiz dərəcəsinin artırılması lazım olacaq, bu səbəb, bankların müvafiq əməliyyatları apararkən əldə etdikləri gəlirlərin azalması ilə əlaqədar ola bilər və fiziki şəxslər üçün sərfəli deyil.

Əhali üçün mənfi aspektləri də qeyd edək:

- 1) Müəyyən əhali qrupları üçün istifadə etmənin mürəkkəb qaydaları;
- 2) Oflayn rejiminin istifadəsi rəqəmsal manatların təkrarlanması riski şəklində özünü göstərə bilər.

Rəqəmsal manatın tətbiqinin ilkin mərhələsində, digər bütün rəqəmsal pul sistemləri kimi, ümumi problem olaraq kibertəhlükəsizlik sahəsində pozuntuların baş vermə ehtimalını qeyd etmək olar (hər hansı bir kriptovalyutanın analoqu kimi). Bu baxımdan, tənzimləyici orqan və informasiya sistemləri operatorlarının qarşılıqlı əlaqəsi üzrə global təcrübənin araşdırılması maraqlıdır. Beləliklə, 2021-ci ildə G71 hesabatında mərkəzi bankların pərakəndə rəqəmsal valyutaları və rəqəmsal əməliyyatlarla (bundan sonra - RV) bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilib. RV-nin tətbiqi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsaslandırılmış prinsipləri bir sıra aspektləri əhatə edir ki, bunlar birbaşa maliyyə sabitliyi və kibertəhlükəsizliklə bağlıdır.

Ən vacib məsələ odur ki, yeni yaradılacaq hər hansı bir rəqəmsal valyuta mərkəzi bankların maliyyə sabitliyini dəstəkləmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərməməlidir və maliyyə münasibətləri subyektləri beynəlxalq valyuta və maliyyə sistemi sahəsində mümkün olan yan təsirləri minimuma endirmək üçün həmrəyliklə məsuliyyət daşıyırlar.

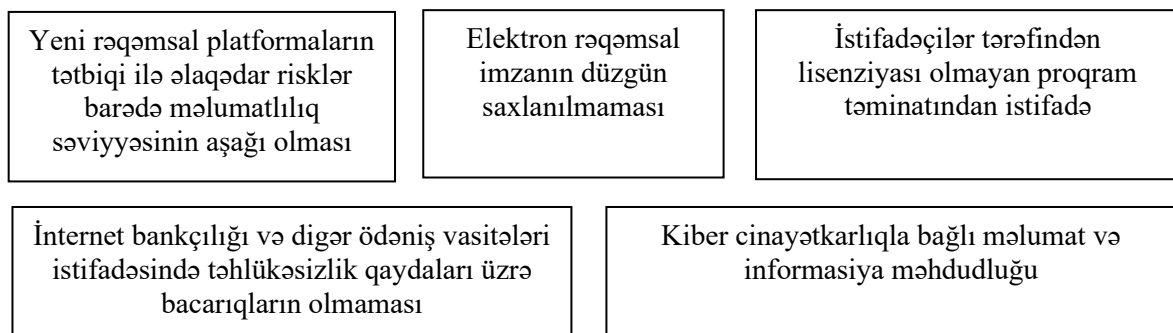
2027-ci ilədək orta müddətli perspektivdə G20-yə daxil olan ölkələr səviyyəsində sərhədlərarası ödənişlərin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət imkanlarını genişləndirmək məqsədilə yol xəritəsi hazırlanması planlaşdırılır. Bu baxımdan, qlobal aspektdə G20-yə daxil olan ölkələr üçün əsas prioritet istiqamətləri aşağıdakılar olacaq:

1) Nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin artırılması və AML/CFT (Pulların silinməsinə qarşı mübarizə və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması) sahəsində ardıcıl siyasət həyata keçirən nəzarət orqanlarının nəzarətinin təmin edilməsi;

2) Müvafiq orqanlar arasında effektiv informasiya axınının yaradılması, maliyyə xarakterli risklərin aşkar edilməsi zamanı informasiya mübadiləsinin optimallaşdırılması və onların aradan qaldırılması prosedurlarının həyata keçirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rəqəmsal məkan qlobal aspektdə yalnız iqtisadi cinayətlərin törədilə biləcəyi bir yer deyil, eyni zamanda müvafiq əldə olunan gəlirlərin leqallaşdırılmasına yönəlmiş bir sahədir. Maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud praktika rəqəmsal məkanlarda iqtisadi cinayətlərin və gəlirin silinməsi üsullarının müxtəlifliyini əhatə edir, bu da belə cinayətlərin araşdırılmasını çətinləşdirir.

Əhalinin əksəriyyəti kiber cinayətkarların imkanları haqqında maliyyə baxımından məlumatlı olmamaları səbəbindən, praktiki olaraq hər il fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarından əhəmiyyətli miqdarda pul oğurluğu baş verir. Kiber cinayətlərin ən çox tətbiq olunan obyektiv maliyyə üsullarını qeyd edək, ki bunlar əksər hallarda pul oğurluğuna səbəb olan amillərdir (şəkil 2).

Şəkil 2. Kiber cinayətkarlıq sahəsində pul vəsaitlərinin oğurlanmasına səbəb olan əsas amillər.

Rəqəmsal manatın operatorları sırasına qeyri-kredit maliyyə təşkilatlarının tamhüquqlu iştirakçılar kimi daxil edilməsi rəqəmsal pul dövryyəsinin daxili çərçivəsində mühüm aspektdir. Çünki bu təşkilatlar da bank qurumları kimi, daxili nəzarətə, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə məqsədilə AML/CFT sisteminin səmərəliliyinin dəstəklənməsinə dair yüksək tələblərə cavab verməlidirlər.

Rəqəmsal manatın operatorları ilə yanaşı, bu sahədə iştirak edən qeyri-kredit təşkilatları üçün rəqəmsal manat platformasından istifadə etməklə həyata keçirilən pul köçürmələri zamanı ƏDV ödəməkdən azad olunma hüququnun verilməsi imkanı da nəzərdə tutulmalıdır.

Nəticə

Rəqəmsal manatın Azərbaycan Respublikasında tam şəkildə reallaşdırılması və funksional fəaliyyəti maliyyə əməliyyatlarının sürətlənməsinə, vergi-büdcə siyasətinin planlaşdırılması zamanı büdcə vəsaitlərinin səmərəli təqdim olunmasına birbaşa təsir edə bilər və iqtisadiyyatda maliyyə axınlarına lazımi nəzarəti təmin edir. Biznes üçün isə rəqəmsal manatın fintex sənayesində tətbiqi, innovativ texnologiyaların inkişafını stimullaşdıran bir mexanizm kimi çıxış edir və yeni iş yerlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

Öz növbəsində, rəqəmsal manatın platformasının AİS (Avrasiya İqtisadi Birliyi) ölkələrinin yurisdiksiyalarına genişlənməsi, makroiqtisadi şərait və sanksiyalarla bağlı məhdudiyyətlər altında ticarət əlaqələrinin inkişaf perspektividir. Bu, ənənəvi valyutalarla müqayisədə, xüsusən onlayn ticarət və maliyyə xidmətləri sahəsində daha cəlbedicidir. Rəqəmsal rublun beynəlxalq ticarətdə istifadəsi ödənişlərin sürətləndirilməsi və əməliyyat xərclərinin azaldılması səbəbindən daha cəlbedici olur.

Eyni zamanda, rəqəmsal manatın platformasının tətbiq sahəsinin genişlənməsi, əvvəlcə dövlətin, bank sektorunun, müvafiq təhlükəsizlik zəmanətləri və məlumatların qorunması sahəsində dəstək tələb edir ki, bu da kiberhücumların qarşısını almağa yönəlmişdir. Rəqəmsal manatın platformasının tam tətbiqi zamanı mövcud məsələlərin həlli, paylanmış qeydlər texnologiyalarının məhsuldarlığının artırılmasına və məxfilik təminatına, həmçinin milli IT təminatının inkişafının miqyasına uyğun olaraq oflayn rejiminin tətbiqi imkanlarının reallaşdırılmasına yönəlməlidir. Eyni zamanda, rəqəmsal rublun dövryyəsi və maliyyə münasibətləri iştirakçıları üçün müvafiq infrastrukturun təmin edilməsi də vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Намитулина А.З. Перспективы внедрения цифрового рубля // Банковское дело. 2024. № 1. С. 29—31.
2. Сагалаева Е.С., Гермашева М.Е. О введении цифрового рубля: позитивные стороны и риски // Закон и право. 2024. № 7. С. 133—137.
3. Доклад Банка России для общественных консультаций «Цифровой рубль» // URL: <https://buhguru.com/wp-content/uploads/2020/10/cb-cifrovoy-rubl-doklad-2020.pdf>
4. Sadıqov M.M., Balayev R.Ə. “Rəqəmsallaşma iqtisadi inkişafın strateji istiqaməti kimi” http://unec.edu.az/application/uploads/2021/06/UNEC-EX-2020-3-taza_3.pdf
5. Rəqəmsal valyutalar və beynəlxalq valyuta arxitekturasının struktur çağırışları // Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar mövzusunda II beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı, Azərbaycan: 28-29 aprel, – 2022, – s. 544-547.
6. Əliyev Ə.Q. İKT-yə əsaslanan intellektual cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf problemləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2021, №1, 43–55
7. Challenges of Special Drawing Rights (SDR) to Become a Global Reserve Asset // 2nd International Congress on Economics and Administrative Sciences, – Bishkek, Kyrgyz Republic: June 9-11, –2021, – p. 48.
8. Macroeconomic Sustainability Challenges of Azerbaijan: A New Approach to Economic Diversification // 70th International Scientific Conference on Economic and

Social Development, Book of Proceedings, – Baku, Azerbaijan: June 25-26, – 2021, – p. 309-319 (Co author: Hasanov R.)

9. Muradov Ə.C. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: mövcud vəziyyət və perspektivlər” “Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. [https:// unec.edu.az /application/ uploads/2015/02/Rəqəmsal iqtisadiyyat : müasir-a-r-lar-və real imkanlar-2020.pdf](https://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/Rəqəmsal_iqtisadiyyat:_müasir-a-r-lar-və-real-imkanlar-2020.pdf)

*Poladova Ülviyyə Canməmməd qızı,
astronomiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: poladulviyye751@gmail.com*

RƏQABƏTYÖNÜMLÜ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA RİYAZİ MODELLƏŞMƏNİN ROLU

Müasir rəqabətli iqtisadi mühitdə müəssisələrin effektiv fəaliyyəti, strateji hədəflərə çatması və bazar dəyişikliklərinə çevik uyğunlaşması qərarların elmi əsaslarla verilməsindən asılıdır. Bu kontekstdə riyazi optimallaşdırma modelləri iqtisadi qərarların qəbulu və strateji planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Belə modellər məhdud resurslar şəraitində optimal həllərin tapılmasına, alternativ ssenarilərin qiymətləndirilməsinə və daxili proseslərin səmərələşdirilməsinə imkan yaradır. Riyazi optimallaşdırma modelləri – xətti və qeyri-xətti proqramlaşdırma, dinamik proqramlaşdırma, tam ədədlərlə proqramlaşdırma, stokastik modellər və digər yanaşmalar – qərar qəbul etmə proseslərini kvantitativ əsaslara söykəndirməklə, risklərin azaldılmasına, resursların daha səmərəli idarə olunmasına və müəssisənin ümumi gəlirliliyinin artırılmasına mühüm töhfə verir. Bu modellərin tətbiqi nəticəsində müəssisələr əməliyyat səmərəliliyini yüksəldə, minimum xərcə maksimum nəticə əldə edə və beləliklə, iqtisadi fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin edə bilirlər. Riyazi optimallaşdırma modelləri yalnız cari fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə deyil, həm də uzunmüddətli strateji planların formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Belə ki, bu modellər vasitəsilə müəssisələr bazar meyllərini və qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alan proqnozlar verə, fərqli ssenariləri qiymətləndirə və dəyişkən iqtisadi mühitə daha rəşional və sürətli şəkildə cavab verə bilirlər. Bu isə öz növbəsində rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasına və qorunmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, riyazi optimallaşdırma modelləri müasir müəssisələr üçün yalnız texniki analiz aləti deyil, eyni zamanda strateji idarəetmə prosesinin ayrılmaz komponentidir. Onların düzgün qurulması və tətbiqi müəssisənin innovativliyini, çevikliyini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, iqtisadi sistem daxilində dayanıqlı mövqe tutmasına da zəmin yaradır. Beləliklə, riyazi optimallaşdırma yanaşmaları müasir idarəetmənin kompleks və çoxşaxəli çağırışlarına cavab vermək baxımından fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Nümunə: istehsal planlamasında optimallaşdırma modeli

Tutaq ki, bir müəssisə A və B adlı iki məhsul istehsal edir. Müəssisənin gündəlik 100 saatlıq əmək resursu və 150 vahid xammalı var.

- Məhsul A-nın istehsalı üçün 2 saat əmək və 3 vahid xammal tələb olunur, hər vahidindən 10 manat gəlir əldə olunur.

- Məhsul B-nin istehsalı üçün 4 saat əmək və 2 vahid xammal tələb olunur, hər vahidindən 12 manat gəlir gətirir.

Məqsəd: verilən resurslarla maksimum gəlir əldə etmək.

Bu məqsədlə aşağıdakı **xətti proqramlaşdırma modeli** qurulur:

Məqsəd funksiyası: $Z=10*A+12*B$ - maksimum qiymətinin tapılması

Məhdudiyyətlər: $2A + 4B \leq 100$ (əmək saati)

$3A+2B \leq 150$ (xammal)

$A \geq 0, B \geq 0$

Bu model **simpleks metodu** ilə və ya xüsusi proqram təminatı Excel Solver vasitəsilə həll edir və müəssisəyə ən yüksək gəliri təmin edən optimal istehsal miqdarını təqdim edir.

Nəticə

Belə optimallaşdırma modelləri müəssisələrin resurs bölgüsünü elmi əsaslarla həyata keçirməsinə, sərfəli qərarlar qəbul etməsinə və bazar dəyişikliklərinə tez reaksiya verməsinə kömək edir. Nümunədə göstəriləndi kimi, riyazi modellər müəssisələrin gündəlik və strateji səviyyədə qərar qəbul etməsinə real və praktiki dəstək verir. Bu isə rəqəbətyönümlü iqtisadiyyatlarda dayanıqlı inkişaf və strateji üstünlük üçün vacib şərtidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əsədov, A.Ə., & Məmmədova, N.Ş. (2019). *İqtisadi proseslərin riyazi modelləşdirilməsi*. Bakı: ADNSU nəşriyyatı.
2. Əliyev A.A. (2020). *Riyazi modelləşdirmə və optimallaşdırma*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi.
3. Saaty, T.L. (2008). *Decision Making with the Analytic Hierarchy Process*. International Journal of Services Sciences, 1(1), 83–98.

Гасанова Арзу Мовмин кызы,
кандидат технических наук,
Институт Систем Управления
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
Email: arzuhasanova55@gmail.com

ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАДЕЖНОСТИ И ДОЛГОВЕЧНОСТИ ТУРБОГАЗОКОМПРЕССОРОВ НА ЭТАПАХ ПРОЕКТИРОВАНИЯ И ПРОИЗВОДСТВА

Основные работы по обеспечению надежности охватывают все стадии создания КС с ТГК. На стадии проектирования используется более 700 расчетных программ по различным направлениям, которые обеспечивают разработку оптимальной конструкции. Программы включают анализ работоспособности конструкции

и влияющих факторов, что позволяет на ранней стадии оценить и нормировать параметры, а также определить показатели надежности [1].

Этап проектирования – определяющий в обеспечении надежности и ресурса и особая роль здесь принадлежит разработчику. В процессе доводки обеспечивается качество и стабильность производства, закладываются требования по обеспечению показателей надежности. На этом этапе для подтверждения показателей надежности реализуется система специальных, длительных и эквивалентных испытаний (более 50 видов). В конце этапа проводятся оценочные испытания по доводке и выявлению основных параметров, в результате которых подтверждаются проектные данные, расчётные схемы, теории [2].

Все отказы, дефекты и неисправности, обнаруженные при создании ТГК, можно классифицировать по различным признакам, опасности последствий, форме проявления, сложности явления, трудоемкости устранения.

Из общего количества отказов более 60% – прочностного характера и до 70% – вибрационного происхождения, которые связаны с переменными нагрузками.

В значительной мере это объясняется отсутствием методов оценки динамических напряжений на стадии проектирования. Недостаток научного обеспечения сказывается и на отказах, связанных с термоциклической прочностью, явлениями износа, фреттинг– коррозии.

При прогнозировании недостаточно используются условия многокомпонентных нагружений, необратимые изменения свойств материалов, нестабильность знакопеременных нагрузок. Эти вопросы требуют научного освещения, и роль отраслевых нормативов в обеспечении потребностей практики в этой части, пока недостаточна [3].

По сложившейся в машиностроении практике основой надежности принято считать конструкционную прочность узлов и деталей. В структурный состав конструкционной прочности входят: конструкция и расчеты на прочности, свойства материалов, технология изготовления и условия эксплуатации. Обязательным компонентом конструкционной прочности является научная разработка проблемы, т.е. конструкционная прочность – это прочность в реальных условиях эксплуатации с учетом конструктивных, металлургических, технологических и эксплуатационных факторов, которые составляют единство, определяющее надежность ТГК [4].

Принципы обеспечения высокой конструкционной надежности включают максимально возможное использование научно обоснованного обобщенного опыта конструирования, а также собственного опыта создания надежных двигателей, приводов ТГК. Испытания приводов и других рабочих узлов ТГК при доводке должны проходить в условиях, максимально приближенных к эксплуатационным [5,6].

Эффективность мероприятий для устранения дефектов проверяется расчетом, сравнительными лабораторными испытаниями по всем диапазонам рабочих

условий. При этом используются образцы, модели и натурные узлы и детали. Оценка запасов работоспособности двигателя проводится специальными испытаниями в термобарокамере, на специально оборудованном стенде.

Характерный алгоритм квалификационных испытаний ТГК:

- оценка вибрационной прочности ТГК, его узлов и деталей (автоколебания, вибрационные напряжения, критические скорости, крутильные колебания и т.д.);
- термометрирование (поля температур, температура элементов систем двигателя, температура рабочих деталей и т.д.);
- оценка функционирования подсистем (подсистема смазки, подсистема запуска и регулирования и др.);
- проверка эксплуатационных характеристик (устойчивость работы двигателя, качество газоотбора, воздухоотбора и т.д.).

Одним из важнейших характеристик ТГК является его ресурс. При создании двигателей с большим ресурсом и обеспечении их надежности при эксплуатации важно прогнозировать остаточный ресурс и оценивать текущее техническое состояние двигателя. Первый этап прогнозирования ресурса осуществляется на стадии проектирования по расчетным параметрам напряженности, теплового состояния деталей и имеющимся характеристикам конструкционной прочности материалов. В процессе доводки по замеренным переменным напряжениям и данным термометрирования деталей уточняется расчетный ресурс элементов ТГК. Следующий этап оценки ресурса заключается в исследовании долговечности натуральных узлов и деталей и проведении эквивалентных испытаний двигателя на заданный ресурс. Оба этапа являются предварительными и служат для оценки возможностей двигателя по ресурсу [7,8].

$$MX(\omega) = \frac{\mu}{\lambda(\lambda - \mu)} = \frac{(M\xi_1)^2}{M\xi_1 - M\zeta_1},$$

$$DX(\omega) = \frac{(2\lambda - \mu)\mu}{\lambda^2(\lambda - \mu)^2} = \frac{(M\xi_1)^3}{(M\xi_1 - M\zeta_1)^2} \cdot (2M\xi_1 - M\zeta_1).$$

Итак, $MX(\omega)$ – среднее (математическое ожидание) значение ресурса, $DX(\omega)$ – дисперсия ресурса компрессора.

Составлена программа, реализующая вычисления $E(\tau_0|z)$ и $D(\tau_0|z)$. При заданном $z=95000$ ч. и при разных значениях λ и μ проведены вычислительные эксперименты. По результатам этих экспериментов, построены графики зависимостей математического ожидания и дисперсии от λ и μ .

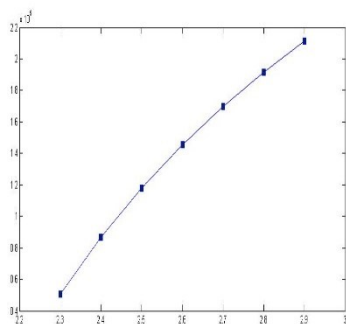

Рис.1. Зависимость дисперсии математического от λ при $\mu=1$

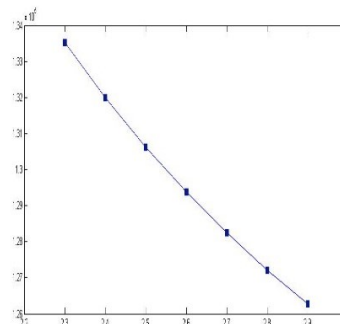

Рис.2. Зависимость ожидания от λ при $\mu=1$

Заключение

Найдены зависимости по определению математического ожидания и дисперсии закона распределения времени работы до первого капитального ремонта ТГК. Так как после капремонта ресурс компрессора снижается, то для определения условия дальнейшего нормального функционирования решена задача по установлению параметров закона распределения остаточного ресурса.

Решение вышеуказанных задач позволяет повысить качество эффективности эксплуатации с обеспечением необходимого уровня надёжности ТГК и ДКС-2, а также управлять ею на протяжении всего жизненного цикла КС.

Список использованной литературы:

1. Капур К., Ламберсон Л. Надежность и проектирование систем. М.: Мир, 1980. 605 с.
2. Гасанова А.М. Вероятностные модели определения усталостной прочности деталей газотурбинных двигателей компрессорных станций / Сучасні проблеми математичного моделювання, прогнозування та оптимізації. Збірник наукових праць за матеріалами Третьої Міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, К-ПНУ, 2008. с.40-46.
3. Труханов В.Н. Надежность технических систем типа подвижных установок на этапе проектирования и испытания опытных образцов. М.: Машиностроение, 2003.-320 с.
4. Зрелов В.А. Отечественные газотурбинные двигатели. Основные параметры и конструктивные схемы. М.: Машиностроение, 2005. 336 с.
5. Шахбазов Э.Г., Гасанова А.М. Оценка вероятности безотказной работы компрессоров с применением диффузионного немонотонного распределения // Автоматизация, телемеханизация и связь, в нефтяной промышленности. М.: 2014, №3. с.29-36.
6. E.Q. Shahbazov, A.M. Hasanova Reliability of booster compressor stations operated by the state oil company of the Azerbaijan republic // Journal "Scientific Israel – Technological Advantages", vol. 25, 2023, N 4; pp. 96-99.
7. Насирова Т.И., Гасанова А.М. Определение числовых характеристик момента первого капитального ремонта компрессорного устройства // Автоматика и вычислительная техника, Рига:2011, №3, с.45-55.
8. Гасанова А.М. Прогнозирование ресурса основных рабочих элементов газотурбинных двигателей компрессорных станций // Изв. НАНА, том XXVIII, №3. Баку: 2008. с.126-129.

Khazar Zafer Abbaszade,
Junior Researcher,
Institute of Economics under the Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan,
Email: khazarabbaszade999@gmail.com

A NEW PHASE OF ECONOMIC COMPETITIVENESS: AN ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

1. Introduction

The rapid advancement of artificial intelligence (AI) has initiated a paradigm shift across various sectors of the global economy. Nations are increasingly recognizing AI as a strategic driver of innovation, productivity, and long-term competitiveness. According to the World Economic Forum (2023), AI technologies are expected to contribute approximately \$15.7 trillion to the global economy by 2030, underscoring its vital role in reshaping competitive dynamics. In this context, understanding the econometric relationship between AI integration and economic competitiveness becomes crucial for policymakers and stakeholders. Despite AI's rising prominence, significant disparities exist in its adoption and economic impact across countries. Some economies have embedded AI into national strategies and digital transformation plans, while others lag behind due to structural, educational, or policy-related constraints (Brynjolfsson & McAfee, 2017). Thus, this study aims to empirically analyze how AI adoption influences key indicators of economic competitiveness, including productivity, innovation capacity, and gross domestic product (GDP) growth, using econometric methods applied to data from OECD countries. The strategic value of AI lies not only in its ability to automate routine tasks but also in its potential to catalyze entirely new forms of economic activity. Emerging economies see AI as a leapfrogging tool, enabling them to bypass traditional development stages. Moreover, AI facilitates adaptive decision-making systems in governance and business operations, leading to improved responsiveness and resource allocation. Countries at the forefront of AI integration have aligned their industrial and educational policies accordingly, fostering multidisciplinary collaboration between computer science, data analytics, economics, and public policy.

2. Main Body

2.1. Conceptual Framework: AI and Economic Competitiveness

Economic competitiveness is generally defined as the ability of a country to produce goods and services that meet international market standards while simultaneously increasing the real incomes of its citizens (Porter, 1990). AI contributes to this by enabling automation, enhancing decision-making through data analytics, and fostering innovation in products and services. Research by Agrawal et al. (2018) highlights how AI lowers the cost of prediction, thereby transforming various economic functions such as logistics, customer targeting, and risk assessment.

2.2. Data and Methodology

This study uses panel data from 26 OECD countries for the period 2010–2023. The primary variables include:

- Dependent variable: Economic competitiveness index (World Economic Forum Global Competitiveness Index)
 - Independent variables: AI investment (as % of GDP), number of AI patents, AI workforce share, R&D expenditure, internet penetration
- A fixed effects model was employed to control for country-specific heterogeneity:

$$\text{Comp_it} = \alpha + \beta_1 \text{AIInv_it} + \beta_2 \text{AIPatents_it} + \beta_3 \text{AIWorkforce_it} + \beta_4 \text{R\&D_it} + \beta_5 \text{Internet_it} + \mu_i + \varepsilon_it$$

Where Comp_it is the competitiveness score for country i at time t , and μ_i represents unobserved country-specific effects.

2.3. Econometric Results

The regression analysis revealed a statistically significant and positive relationship between AI-related investments and competitiveness. For example, a 1% increase in AI investment relative to GDP is associated with an average 0.6-point increase in the competitiveness index ($p < 0.01$). Additionally, countries with a higher volume of AI patents and greater AI workforce integration showed notable improvements in productivity and innovation metrics (OECD, 2022). The R&D expenditure was also found to be a strong mediator variable, suggesting that AI's impact on competitiveness is magnified when supported by robust research infrastructure. Internet penetration, while positively correlated, showed diminishing marginal effects in more digitally mature economies. The broader implications of AI on economic competitiveness also involve institutional readiness and public acceptance. Regulatory frameworks play a key role in determining how effectively AI technologies are deployed. Countries with strong data privacy laws and ethical AI guidelines tend to experience more sustainable and trusted adoption. Furthermore, investment in human capital—particularly in STEM education and digital literacy—acts as a catalyst in maximizing AI's economic impact. It is not merely the presence of AI technologies that drives competitiveness, but the capacity of societies to integrate and adapt them in culturally and institutionally coherent ways.

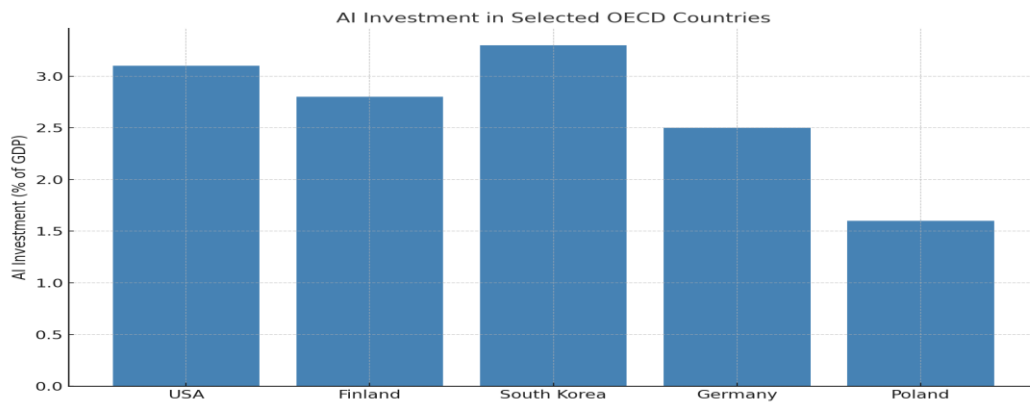

Figure 1. AI Investment (% of GDP) in Selected OECD Countries
(based on OECD and McKinsey Global Institute data, 2021–2023).

Figure 1 illustrates AI investment as a percentage of GDP for selected OECD countries, highlighting the clear correlation between higher investment and increased competitiveness. Countries like South Korea and the USA exhibit the highest levels of AI spending and top rankings in the global competitiveness index. This visualization reinforces the econometric findings regarding the strong influence of AI integration on economic performance.

2.4. Case Examples

South Korea, Finland, and the United States emerged as leading performers, combining high AI investment with effective policy coordination. These countries benefited from integrated national AI strategies and a strong nexus between academia, government, and private sector innovation hubs (McKinsey Global Institute, 2021). Conversely, countries with less structured AI governance, such as some Eastern European economies, showed weaker correlations despite moderate technological readiness.

3. Conclusion

This study has examined the pivotal role of artificial intelligence in shaping the new phase of global economic competitiveness through an econometric lens. The findings clearly demonstrate that countries investing significantly in AI and integrating it into their economic structures are reaping tangible benefits in productivity, innovation, and GDP growth. The econometric model confirms a robust positive relationship between AI-related indicators—such as investment levels, patent activity, and workforce participation—and national competitiveness scores. However, the impact of AI is not uniform across all economies. Its effectiveness is heavily influenced by complementary factors, such as R&D investment, digital infrastructure, and coherent policy frameworks. Therefore, it is essential for governments and stakeholders to not only adopt AI technologies but also build ecosystems that foster sustainable and inclusive AI-driven development.

As AI continues to evolve, future research should explore the social implications of AI adoption—such as labor displacement and inequality—while also investigating the long-term sustainability of AI-led growth models. A balanced, data-driven approach will be vital for leveraging AI's full potential in enhancing economic competitiveness in a fair and responsible manner.

References:

1. Agrawal A., Gans J., Goldfarb A. (2018). *Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence*. Harvard Business Review Press.
2. Brynjolfsson E., McAfee A. (2017). *Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future*. W. W. Norton & Company.
3. McKinsey Global Institute. (2021). *The State of AI in 2021*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
4. OECD. (2022). *Artificial Intelligence in Society*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/eedfee77-en>
5. Porter M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press.
6. World Economic Forum. (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. Retrieved from <https://www.weforum.org>

*İmanova Tünzalə,
dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: tunzala.imanova@bk.ru*

SÜNİİNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİİLƏRƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Qlobal miqyasda rəqəmsallaşma iqtisadi sistemlərin strukturunu və fəaliyyət prinsiplərini dəyişdirərək yeni iqtisadi modellərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız informasiya texnologiyalarına əsaslanmır, eyni zamanda süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə daha çevik və innovativ idarəetmə üsullarını formalaşdırır. Süni intellekt iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, qərarların sürətini və keyfiyyətini də artırır. Bu baxımdan, Sİ texnologiyalarının tətbiqi rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas təkanverici amilinə çevrilmişdir.

Süni intellektin texnoloji əsasları. Süni intellekt – verilənlərə əsaslanaraq öyrənmə, analiz və qərarvermə qabiliyyətinə malik sistemlər toplusudur. Onun əsas texnoloji komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Maşın öyrənməsi (Machine Learning): alqoritmlərin verilənlərdən öyrənərək özünü təkmilləşdirməsi.
- Dərin öyrənmə (Deep Learning): neyron şəbəkələrdən istifadə edərək kompleks qərarların verilməsi.
- Təbiət dilinin emalı (NLP): insan dilini kompüterlərə anladan texnologiyalar.
- Kompüter görməsi (Computer Vision): vizual məlumatların analiz olunması.
- Avtomatlaşdırılmış proseslər (RPA): təkrarlanan əməliyyatların avtomatik şəkildə yerinə yetirilməsi.

Bu texnologiyalar rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas funksiyalarını daha effektiv icra etməyə imkan verir.

Süni intellektin rəqəmsal iqtisadiyyata təsir sahələri. Süni intellektin iqtisadi proseslərə təsiri çoxşaxəlidir. Aşağıdakı sahələrdə geniş tətbiq olunmaqdadır:

- **Sənaye və istehsalat:** avtomatlaşdırma sayəsində məhsuldarlıq artır, xərc azalır.
- **Ticarət və marketing:** fərdi təkliflər və davranış analizləri ilə satış həcmi yüksəlir.
- **Maliyyə:** risklərin proqnozlaşdırılması, kredit portfellerinin optimallaşdırılması.
- **Nəqliyyat:** avtonom nəqliyyat vasitələri və ağıllı marşrut sistemləri.
- **Təhsil və səhiyyə:** fərdiləşdirilmiş tədris və dəqiq diaqnostika imkanları.

Bu sahələrdə tətbiq olunan Sİ sistemləri nəticəsində daha sürətli xidmət, aşağı xərc və yüksək keyfiyyət əldə olunur.

İqtisadi göstəricilərə təsir və inkişaf potensialı

Süni intellektin tətbiqi iqtisadi inkişaf göstəricilərinə müsbət təsir göstərir:

ÜDM-in artması: texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığı artıraraq iqtisadi dəyərin yüksəlməsinə səbəb olur.

Yeni iş sahələrinin yaranması: Sİ ilə bağlı yeni peşələr və ixtisaslar ortaya çıxır.

Innovasiya səviyyəsinin yüksəlməsi: yeni məhsullar və xidmətlərin yaradılması asanlaşır.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması: sürətli analiz və uyğunlaşma imkanları müəssisələrin mövqeyini gücləndirir.

Süni intellekt texnologiyalarının iqtisadi idarəetmədə transformasiya potensialı. Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, klassik idarəetmə modellərinin çevik, analitik və texnologiya əsaslı yanaşmalarla əvəz olunmasını zəruri etmişdir. Bu kontekstdə süni intellekt yalnız texniki alət deyil, həm də strateji idarəetmə funksiyalarını dəstəkləyən kompleks platforma kimi çıxış edir. AI sistemlərinin imkanları iqtisadi idarəetmənin aşağıdakı sahələrində əsaslı dəyişikliklər yaradır:

- **Büdcə planlaşdırması:** irihəcmli verilənlərin təhlili ilə daha dəqiq və dəyişkən proqnozlar hazırlanır.

- **İnvestisiya qərarları:** süni intellekt, investisiya layihələrinin risk dəyərləndirilməsini avtomatlaşdıraraq səmərəliliyi artırır.

- **Maliyyə nəzarəti:** real vaxt rejimində anomal analizlər və uyğunsuzluqlar aşkarlanır.

- **Təchizat zənciri idarəetməsi:** AI ilə təchizatın optimallaşdırılması, ehtiyatların avtomatik tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Bu transformasiya iqtisadi qərarların daha çevik və şəffaf qəbulunu təmin etməklə, rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlılığını artırır.

Qlobal rəqəmsal iqtisadi sistemdə süni intellektin rolu

Süni intellekt texnologiyalarının qlobal miqyasda geniş tətbiqi milli iqtisadiyyatlarla yanaşı, qlobal iqtisadi münasibətlər sistemini də dəyişir. Beynəlxalq ticarət, sərmayə axınları və əmək bazarları Sİ əsaslı platformalar vasitəsilə daha dinamik və çevik şəkildə idarə olunmağa başlanmışdır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, süni intellekt texnologiyaları yalnız texniki yenilik deyil, həm də iqtisadi inkişafın fundamental dayaq nöqtəsinə çevrilmişdir. Onun düzgün tətbiqi rəqəmsal iqtisadiyyatın sabit, inklüziv və innovativ inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Gələcək illərdə bu texnologiyanın daha da təkmilləşməsi və geniş tətbiqi, həm yerli, həm də qlobal iqtisadi sistemlərin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidini təmin edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. McKinsey Global Institute. (2020). The Future of Work: Artificial Intelligence and Economic Impact.
2. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th Edition). Pearson.
3. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future. W.W. Norton.

*İsmaylova Gülnaz Mirələm qızı,
müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: gulnaz.ismaylova@mdu.edu.az*

SÜNİ İNTELLEKTİN BİZNESİN İNKİŞAFINDA ROLU

Bu araşdırma məlumatların təhlili və biznes intellektində süni intellektin (AI) inteqrasiyasının hərtərəfli tədqiqini təmin edir. O, maşın öyrənməsi, təbii dil emalı və dərin öyrənmə kimi fundamental süni intellekt üsullarını aydınlaşdırmaqla başlayır, onların mürəkkəb verilənlər toplularının deşifrə edilməsində tətbiq oluna biləcəyini göstərir. Müxtəlif sənaye sahələri əhatə edən real dünya nümunələri süni intellektin nümunələri aşkara çıxarmaq, tendensiyaları proqnozlaşdırmaq və əməliyyatları optimallaşdırmaq qabiliyyətini vurğulayır. Bu daha sonra AI-nin biznes kəşfiyyatı platformalarının təkmilləşdirilməsində, vaxtında və dəqiq anlayışlar vasitəsilə məlumatlı qərarların qəbulunu asanlaşdırmaqda rolunu araşdırır. Süni intellektə əsaslanan təhlilə xas olan etik mülahizələr və problemlər məsuliyyətli icranı vurğulayaraq həll edilir. Nəhayət, bu məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etmə proseslərinin yenidən formalaşdırılmasında və biznes sahəsində innovasiyaların təşviqində süni intellektin əsas rolunu vurğulayarkən gələcək irəliləyişlərə nəzər salır.

Hazırda biznesin inkişafında süni intellekt artıq fantaziya deyil, çox real bir vasitədir. Son 30 ildə bu proses daha da sürətlənmişdir. Biznes üçün məlumat axını o qədər böyükdür ki, məsələn: müştəri tələbi, hər bir region üzrə satış statistikası, inflyasiya, istehsal səmərəliliyi, müştəri xidməti zənglərinin sayı və s. Hər hansı bir iş ilə, gəc-tez orada məlumatı əl ilə emal etməyin sadəcə olaraq faydasız olduğu bir vaxt gəlir: fevral ayı statistikası üzərində işləyərkən artıq mart ayı gəlir. Biznes analitiklər süni intellektə həll yolu kimi baxırlar. Buna görə də, bu məqalənin məqsədi süni anlayışı araşdırmaqdır. Zəka, işdə süni intellektin necə tətbiqi və istifadəsini nəzərdən keçirmək müxtəlif proseslərə təsir edir. Sual yarana bilər ki, ağıllı sistemlərə etibar etmək lazımdır mı? Bu suala cavab verməyə çalışaq.

Artıq bir çox şirkət süni intellektdən istifadə edirlər. Əvvəla, süni intellekt (AI) biznesin inkişafı üçün güclü vasitədir. Böyük məlumat axınları ilə məşğul olan şirkətlər üçün o, sözün əsl mənasında xilasedici olur – məlumatları emal edərək və analitikə təqdim etməklə gündəlik əməliyyatları yerinə yetirməyə kömək edir. Məsələn: operativ qərarlar – rəqəmlər, meyarlar, tövsiyə olunan tədbirlər. O cümlədən süni intellekt biznesə prosesləri təkmilləşdirməyə və inkişaf etdirmək və gəlirliliyi artırmağa imkan verir.

İnsanların əvvəllər saatlarla, günlərlə, hətta aylarla sərf etdiyi vəzifələri artıq süni intellekt bir neçə saniyə ərzində tamamlaya bilər. Artıq bu gün AI bankın açılmasına, mühasibat uçotu aparmağa satılma aparmağa, yeni dərman vasitələri hazırlamağa və fond bazarına investisiya qoymağa kömək edir. Eyni zamanda dəqiqələr ərzində uçuş gecikmələrini müəyyənləşdirir. Süni intellekt “Yeni elektrik enerjisi” adlanır: o, biznesin bütün sahələrini dəyişir və gələcəkdə yəqin ki, sivilizasiyanın da simasını dəyişir.

Süni intellekt sürətli cavab vermək, inkişaf etmək, təqdim edilən məlumatlara və qoyulan məqsədlərə əsaslanan marketinq strategiyaları, insan faktorları, fırldaqçılığa nəzarət, mənfəətin artırılması və s kimi problemləri həll edə bilər. Süni intellekt işi sürət-

lə yeni səviyyəyə qaldırmağı bacarır. Bu onun əsas funksiya və vəzifələrindən biridir.

Biznesdə süni intellektin istifadəsi sadəcə bir tendensiya deyil, zərurətdir, daha sürətli böyüməyə və daha vacib olanların xeyrinə gündəlik işləri aradan qaldırmağa kömək edir. Süni intellekt texnologiyaları pərakəndə satış, tikinti, informasiya texnologiyaları, təhsil və s. kimi bu cür müxtəlif biznesdə geniş istifadə olunur. Eyni zamanda istehlakçı davranışını idarə etmək, gələcək bazarı öyrənmək üçün biznes sahələri, texnologiyalar istifadə olunur, meylləri və müxtəlif rutin prosesləri avtomatlaşdırır.

Biznesin idarə edilməsində ağıllı sistemlərin istifadəsinə inam baxımından qeyd etmək lazımdır ki, bu, sahibkarın məqsəd və vəzifələrindən və necə olmasından asılıdır. Həmçinin bu sistemlərə nəzarət edilir. Ağıllı sistemlər biznesinizi daha da inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, O, səmərəli, yenilikçi və rəqabətə davamlıdır, lakin onlar həm də təhlükəsizliyə və risklərə səbəb ola bilər. AI-nin biznesə tətbiqinin bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, işsizliyin artması, istifadənin yüksək qiyməti, ətraf mühitə mənfi təsir kimi cəhətlər də vardır, çünki AI böyük miqdarda enerji və resurslar və təhlükəsizlik tələb edir, eyni zamanda AI kiberhücumlara açıqdır. Hər halda, süni intellektdən istifadə tərtibatçılar, istifadəçilər və cəmiyyət tərəfindən məsuliyyət, şəffaflıq tənzimləmə tələb edir.

Aydındır ki, AI-nin biznesdə istifadəsi müxtəlif biznes prosesləri və bütövlükdə şirkətin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Və bu, yalnız bir trend deyil şirkətlərin indi fəaliyyət göstərdiyi mühitdə real bir zərurətdir. Bu satış üçün xüsusilə vacibdir.

Nəhayət, mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, AI, səmərəliliyin artması, iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi artım kimi əhəmiyyətli faydalar gətirə bilər. Bununla belə insanların potensial riskləri və iş dəyişiklikləri və mənfi təsirləri, məxfilik problemləri nəzərə alması və AI-nin faydalarının əlçatan olmasını təmin etmək üçün birlikdə çalışın hamı., üçün vacibdir. Bu şəkildə işləmək AI-nin iqtisadiyyata təsirini biznes məsuliyyəti və davamlılığını təmin edə bilər. Müasir biznes paradigması süni intellekt tərəfindən dəyişdirilir. Bir çox müəssisə süni intellektdən istifadə etməklə səmərəliliyini, öz effektivliyini artırmaqla və lakin bunu etmək bəla başa gəlir. Belə bir sistemin normal işləməsi üçün lazım olan infrastruktur təmin etmək üçün böyük məbləğdə pul xərcləmək lazım gəlir.

Hər bir təşkilat rəqəmsal sistemdən də keçməsinə ehtiyac vardır. Nəticələr göstərir ki, AI marketing planını formalaşdırarkən insanların qərar vermə qabiliyyətini gücləndirməyə kömək edə bilər. Bu, xüsusi olaraq idarəetmə və maşınlar arasında uğurlu əməkdaşlıq perspektivini vurğulamağa xidmət edir.

Bundan əlavə, təşkilati idarəetmə potensial fəaliyyət müxtəlif təşkilat seqmentlərinə təsir göstərə bilər. Süni intellekt həm risklərin idarə edilməsində tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda risklərin qiymətləndirilməsi, bu da sistemin ehtiyaclarına aiddir. Süni intellektin biznesə integrasiyası nəticəsində qərar qəbul etmədə təşkilatlar fəaliyyət göstərir və strategiya hazırlayır. Səmərəliliyi artırmaqla, dəqiqlik və innovasiya, AI bizneslərə istifadə etmək imkanı verir.

Bununla belə, məsul və məlumat məxfiliyinə dair mülahizələrlə yanaşı, AI-nin etik istifadəsi, təhlükəsizlik və işçi qüvvəsinin təsiri diqqətlə idarə edilməlidir.

Müəssisələr AI texnologiyalarını mənimsəməyə davam etdikcə qərar qəbul etmə mənzərəsi, təşkilatların gələcəyini formalaşdırmaq üçün müxtəlif sənaye sahələri əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyalar keçəcək.

Müəssisələrin qərar qəbul etmə yanaşması süni intellektlə inqilab etdi. Müəssisələr AI sistemlərinin geniş təhlil etmək qabiliyyətindən istifadə etməklə daha yaxşı qərarlar həcmində məlumat toplayır və proqnozlar və təkliflər yaradır, həmin məlumatlara əsaslanır. Nəhayət, AI daha sürətli korporativ qərarların qəbulunda inqilab etməklə həm əməliyyat, həm də idarə edə biləcək daha dəqiq anlayışlar strateji seçimlər təklif etməklə gözlənilməz nəticələri minimuma endirməyə kömək edir. AI məsuliyyətli və açıq şəkildə istifadə olunur.

Texnologiya biznes qərarları qəbul etmək üçün sadə vasitələrlə bir çox variant təklif edir. Data mining və böyük verilənlər qərarlar qəbul etməsinə kömək etmək üçün istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. 36 Artificial Intelligence Examples to Know for 2023 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://builtin.com/>. – Date of access: 15.03.2023.
2. Examples of AI (Artificial Intelligence) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.javatpoint.com/>. – Date of access: 15.03.2023.
3. Искусственный интеллект в действии: как умные алгоритмы помогают улучшать бизнес-процессы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.esphere.ru/>. – Дата доступа: 14.03.2022.
4. Партнеры по разуму: как искусственный интеллект помогает бизнесу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ru/>. – Дата доступа: 14.03.2022.
5. Роль искусственного интеллекта в бизнесе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.simbirsoft.com/>. – Дата доступа: 14.03.2022.

*Alışova Fidan Asif qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: alisoavafidan@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI TEXNOLOJİ VASİTƏLƏRDƏN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN VƏ ASILILIĞIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Giriş

Sürətlə inkişaf edən texnologiyalar cəmiyyətə yeni imkanlar qazandırmaqla yanaşı, bir sıra sosial, psixoloji və iqtisadi problemləri də özü ilə gətirmişdir. Bu problemlərdən biri kimi texnoloji və xüsusilə də süni intellekt əsaslı sistemlərə yaranan asılılıq halları son illərdə geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Asılılıq, geniş mənada, insanın özünü tam hiss etməsi və funksional qalması üçün hər hansı bir vasitəyə qarşı güclü və təkrarlanan ehtiyac duyma halı kimi xarakterizə olunur [3; 1]. Əvvəllər əsasən maddə asılılığı (alkoqol, narkotik və s.) ilə əlaqələndirilən bu anlayış, artıq rəqəmsal texnologiyaların və internetin gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi ilə yeni bir müstəviyə daşınmışdır [4; 12].

Rəqəmsallaşmanın gətirdiyi yeni texnologiyalar arasında süni intellekt (Sİ) mühüm yer tutur. Süni intellekt insan kimi düşünmək və qərar vermək üçün proqramlaşdırılmış sistemlərin ümumi adıdır [10]. Bu texnologiyalar bir tərəfdən insanın gündəlik həyatını asanlaşdırır, fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühiti yaradır və idarəetmədə səmərəliliyi artırır [5; 8], digər tərəfdən isə onun bilişsel bacarıqları, motivasiya səviyyəsi və emosional rifahı üzərində mənfi təsirlərə səbəb ola bilər [13].

Son dövrlərdə süni intellektlə bağlı asılılıq halları da elmi müzakirələrin diqqət mərkəzindədir. Süni intellekt asılılığı, süni intellekt texnologiyalarından, xüsusilə sosial söhbət robotları, danışiq əsaslı çatbotlar və fərdiləşdirilmiş təhsil sistemləri kimi vasitələrdən həddindən artıq və nəzarətsiz istifadənin yaratdığı asılılıq halı kimi tərif olunur [18; 9]. Bu texnologiyalarla emosional bağlılıq yaratmaq, istifadəçini real sosial əlaqələrdən uzaqlaşdıraraq, psixoloji və sosial təcrid vəziyyətinə gətirib çıxara bilər [20; 16].

Bəzi tədqiqatçılar süni intellektin insanın qərarvermə bacarığını zəiflədə biləcəyini, avtomatlaşdırılmış proseslər vasitəsilə fərdlərdə tənbellik, etibarın artması, tənqidi düşüncənin zəifləməsi və informasiya asılılığı kimi hallar yarada biləcəyini vurğulayırlar [2]. Digər tərəfdən, bu texnologiyaların düzgün və məsuliyyətli şəkildə istifadəsi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verə bilər [7].

Bu kontekstdə, texnologiya və süni intellektin rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf üçün necə səmərəli şəkildə istifadə edilə biləcəyi, eyni zamanda bu texnologiyaların yaratdığı asılılıq hallarının necə qarşısının alınma biləcəyi mühüm tədqiqat məsələsinə çevrilmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi, texnologiya və süni intellektin istifadəsində balansın tapılması, onların gətirdiyi sosial-psixoloji risklərin qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadənin təşviqi istiqamətində analitik yanaşma ortaya qoymaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Bu tədqiqatın məqsədi texnoloji vasitələrdən, xüsusilə də internet və süni intellekt əsaslı tətbiqlərdən istifadənin gündəlik həyatdakı təsirini və bu vasitələrə potensial asılılıq meyillərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat kvantitativ (kəmiyyət) yanaşma əsasında aparılmışdır və məlumat toplama vasitəsi olaraq anket sorğusundan istifadə edilmişdir.

Sorğu, Bakı Biznes Universitetində sosial iş ixtisası üzrə təhsil alan I-IV kurs tələbələri arasında aparılmışdır. Sorğu onlayn formada hazırlanmış və könüllü əsaslarla iştirak edən şəxslər tərəfindən cavablandırılmışdır. Sorğuda ümumilikdə 100 nəfər iştirak etmişdir. Respondentlərin 76%-i 17-20 yaş, 24%-i isə 20-23 yaşlarındadır. Cins bölgüsündə onların 74%-i qadın, 26%-i isə kişidir.

Bu məqalənin yazılmasında Sorğu anketindəki altı əsas sualdan istifadə edilmişdir. Bu suallar texnoloji cihazlardan istifadə məqsədlərini və texnologiya ilə bağlı mümkün asılılıq əlamətlərini müəyyən etməyə yönəldilmişdir. İlk sual çoxvariantlı (çoxseçimli), digər beş sual isə Likert (1 = Heç vaxt, 5 = Həmişə) şkalası əsasında hazırlanmışdır. Suallar aşağıdakı mövzuları əhatə etmişdir: Texnoloji vasitələrdən istifadə məqsədləri, Texnologiyaya nəzarət çətinliyi, Texnologiyadan uzaq qalma zamanı emosional reaksiya, Texnoloji istifadə ilə gündəlik fəaliyyətlər arasında toqquşma, Texnologiyadan istifadəyə məhdudiyyət qoyma cəhdləri və uğursuzluqlar, Texnologiyadan uzaq qalanda yaranan boşluq və sıxıntı hissi.

Toplanmış məlumatlar Microsoft Excel proqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir. Hər bir sual üzrə iştirakçıların cavabları sayla ifadə olunmuş, nəticələr cədvəl şəklində vizuallaşdırılmışdır.

Cədvəl 1.

Toplanmış məlumatlar

İnternet və texnoloji vasitələrdən (telefon, planşet, kompüter və s.) daha çox hansı məqsədlərlə istifadə edirsiniz? (Nəfər)	
Sosial şəbəkələr və mesajlaşma (Facebook, Instagram, TikTok, WhatsApp, Telegram və s.)	81
Online oyunlar (mobil, kompüter və ya konsol oyunları)	14
Online TV və video platformaları (YouTube, Netflix, Twitch və s.)	28
Məlumat axtarışı və süni intellekt əsaslı köməkçilər (Google, ChatGPT, ResearchGate və s.)	38
Təhsil məqsədilə (online kurslar, akademik mənbələr və s.)	16
İş və peşəkar inkişaf məqsədilə (LinkedIn, Slack, Trello və s.)	6

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, (Cədvəl 1.) texnoloji vasitələrdən istifadənin əsas məqsədi əyləncə və sosial ünsiyyət yönümlüdür. Belə ki, respondentlərin əksəriyyəti – 81 nəfər (62,3%) – texnologiyadan sosial şəbəkələr və mesajlaşma tətbiqləri vasitəsilə istifadə etdiyini bildirib. Bu göstərici texnologiyanın cəmiyyət daxilində daha çox emosional və sosial ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə olunduğunu göstərir. İkinci ən yüksək göstərici məlumat axtarışı və süni intellekt əsaslı köməkçilərin istifadəsinə aiddir (38 nəfər, 29,2%). Bu nəticə, istifadəçilərin texnologiyanı yalnız passiv istehlak deyil, həm də informasiya əldə etmə və öyrənmə aləti kimi dəyərləndirdiklərini göstərir. Bu, süni intellekt texnologiyalarının (məsələn, ChatGPT, Google Bard və s.) gündəlik həyatda praktiki rolunun artdığını ortaya qoyur. Online TV və video platformaları (YouTube, Netflix və s.) da kifayət qədər geniş istifadə olunmaqdadır (28 nəfər, 21,5%), bu isə texnologiyanın istirahət və vaxt keçirmə funksiyası kimi istifadə olunduğunu göstərir. Təhsil və peşəkar inkişaf məqsədləri ilə texnologiyadan istifadə isə daha aşağı göstəricilərlə təmsil olunur – müvafiq olaraq 12,3% və 4,6%. Bu isə texnologiyanın sosial-iqtisadi inkişaf üçün potensial imkanlarının hələ tam istifadə olunmadığını göstərir. Ən aşağı göstərici isə iş və peşəkar inkişaf məqsədilə texnologiya istifadə edənlərə aiddir. Bu hal göstərir ki, texnologiyanın insan kapitalının inkişafı, ixtisaslaşma və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətlik üçün istifadəsi məhduddur və bu istiqamətdə maarifləndirmə və təşviq tədbirlərinə ehtiyac var.

Cədvəl 2.

Texnoloji cihazları (telefon, planşet, komputer və s.) və internetdə keçirdiyim vaxtı nəzarətdə saxlamaqda çətinlik çəkirəm	
Heç vaxt	14
Nadirən	35
Bəzən	43
Tez-tez	3
Həmişə	5
Cəmi:	100

Cədvəl 2-dəki məlumatlardan görünür ki, respondentlərin yalnız 14%-i texnologiyadan istifadəyə tam nəzarət etdiyini bildirir. Ən böyük qrup olan 43% iştirakçı “bəzən” çətinlik çəkdiyini qeyd etmişdir ki, bu da qeyri-sabit nəzarət və dəyişkən texnologiya istifadəsi modelini göstərir. “Tez-tez” və “Həmişə” cavablarını verənlər isə birbaşa texnologiya asılılığı riski daşıyan qrupu təmsil edir (cəmi 8%). Bu şəxslər texnoloji cihaz

və internetin gündəlik həyat ritmini və davranışlarını nəzarətsiz şəkildə müəyyən etdiyi-
ni qəbul edir. Bu göstərici, emosional və davranış olaraq asılılıq riskinə işarədir.

Digər tərəfdən, “nadirən” cavabı verən 35% iştirakçı texnologiyaya qarşı qismən
özünüidarə bacarığı nümayiş etdirir, lakin bu qrup da potensial risk altında sayılır.

Cədvəl 3.

	İnternet və texnoloji cihazlardan uzaq qalanda narahatlıq, stress və ya əsəbilik hiss edirəm (Nəfər)	İnternet və texnoloji vasitələrdən istifadə gündəlik işlərimi, təhsilimi və ya hobbilərimi axsatmağıma səbəb olur (Nəfər)
Heç vaxt	34	41
Nadirən	30	26
Bəzən	26	21
Tez-tez	4	5
Həmişə	6	7
Cəmi:	100	100

"İnternet və texnoloji cihazlardan uzaq qalanda narahatlıq, stress və ya əsəbilik hiss edirəm" sualına cavab olaraq (Cədvəl 3.) 64% respondent ya heç vaxt, ya da nadir hallarda bu simptomları hiss etdiyini bildirib – bu, texnologiyadan emosional asılılığın nisbətən aşağı və idarəolunan səviyyədə olduğunu göstərir. Lakin 10% (tez-tez və həmişə) kateqoriyasındakı şəxslər emosional asılılıq riski altındadırlar. Bu göstərici, texnologiya ilə emosional əlaqənin bəzən psixoloji gərginlik yaratdığını sübut edir. Bəzən cavabı verən 26% isə keçid mərhələsində olan istifadəçiləri təmsil edə bilər – bu qrupda profilaktik tədbirlərin görülməsi vacibdir. 41% respondent texnologiyanın funksional həyatlarına mənfi təsir göstərmədiyini bildirib. Bununla belə, 33% (bəzən, tez-tez, həmişə) şəxslər üçün texnoloji istifadə məhsuldarlıqda azalmaya səbəb olur. Bu, texnoloji asılılığın artıq effektiv fəaliyyət və sosial-iqtisadi inkişaf üçün bir maneə olmağa başladığını göstərir.

Cədvəl 4.

	İnternet və texnoloji vasitələrdən istifadəmə məhdudiyyət qoymağa çalışsamda, uğursuz olmuşam (Nəfər).	Texnologiyadan istifadə etmədiyim zaman boşluq və ya sıxıntı hiss edirəm (Nəfər).
Heç vaxt	46	22
Nadirən	24	33
Bəzən	21	33
Tez-tez	5	6
Həmişə	4	6
Cəm	100	100

Cədvəl 4-dəki məlumatlara nəzər saldıqda 46% respondentin texnologiyadan istifadəyə məhdudiyyət qoymaqda heç bir çətinlik yaşamadığını görürük. Bu, texnologiyadan nəzarətli istifadə edən şəxslərin yüksək faizdə olduğunu göstərir. Amma bəzən, tez-tez və həmişə cavablarını verən 30% istifadəçi üçün artıq özünüidarəetmə çətinliyi

və texnoloji asılılıq riski mövcuddur. Bu nəticə texnologiyanın nəzarətsiz istifadəyə çevrilə biləcəyini, bu halın isə sosial və peşəkar performansla mənfi təsir göstərə biləcəyini göstərir.

Texnologiyadan istifadə etmədiyim zaman boşluq və ya sıxıntı hiss edirəm sualına heç vaxt cavabı verənlərin sayı cəmi 22%-dir, yəni texnologiyasız özünü rahat hiss edənlər azlıq təşkil edir. 66% respondent bu hissi az da olsa yaşadığını (nadirən, bəzən) etiraf edir. 12% (tez-tez və həmişə) isə artıq texnologiyasızlıqdan boşluq və psixoloji narahatlıq hiss edir. Bu, asılılıq göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, respondentlərin böyük bir hissəsi texnoloji vasitələrdən sosial ünsiyyət, əyləncə və emosional ehtiyacların qarşılınması məqsədilə istifadə edir. Cədvəl 1-də qeyd olunan kimi, texnologiyanın sosial şəbəkələr və mesajlaşma platformaları vasitəsilə istifadəsi (62,3%), təhsil (12,3%) və iş (4,6%) məqsədli istifadədən qat-qat yüksəkdir. Bu isə onu göstərir ki, texnologiyanın sosial iş ixtisasında oxuyan tələbələr arasında əsas funksiyası emosional və sosial ehtiyacların ödənilməsi üzərində cəmlənmişdir, halbuki onun insan kapitalının inkişafı və iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması potensialı hələ geniş istifadə olunmur.

Məlumatlar onu da göstərir ki, texnologiyaya qarşı emosional bağlılıq və davranış yönümlü asılılıq meylləri getdikcə artır. Cədvəllərdə yer alan "özünü məhdudlaşdırma bilməmək", "texnologiyasız narahatlıq və stress hissi", "boşluq hissi" və "məhsuldarlıqda azalma" kimi göstəricilər texnologiyanın nəzarətsiz istifadəyə meyilli olduğunu, bəzi istifadəçilərdə isə artıq emosional və funksional asılılıq riski yaratdığını ortaya qoyur.

Eyni zamanda, təhlillərdən aydın olur ki, istifadəçilərin əhəmiyyətli bir hissəsi texnologiyadan səmərəli istifadəyə dair özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməmişdir, bu da onların təhsil, peşəkar inkişaf və iqtisadi fəaliyyətə texnologiya vasitəsilə tam inteqrasiya olmalarını çətinləşdirir.

Təklif və tövsiyələr. Yuxarıda aparılan təhlillər və əldə edilən nəticələr əsasında süni intellekt əsaslı texnoloji vasitələrin səmərəli istifadəsini təmin etmək və texnoloji asılılığı azaltmaq məqsədilə aşağıdakı təklif və tövsiyələr irəli sürülə bilər:

1. Məktəb, universitet və ictimai mərkəzlərdə Süni intellekt vasitələrinin funksional istifadəsini öyrədən təlimlər keçirilə bilər. Bu təlimlərdə həm də texnoloji asılılıq əlamətləri, təhlükəli istifadənin nəticələri və balanslı yanaşmalar izah oluna bilər.

2. Süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə populyasiya miqyasında texnoloji asılılıq riskləri haqqında məlumatlar toplanma və analiz edilə bilər. Bu məlumatlara əsaslanaraq profilaktik tədbirlər, sosial kampaniyalar və psixoloji dəstək proqramları planlaşdırıla bilər.

Son olaraq onu deyə bilərik ki, süni intellekt yalnız passiv bir alət deyil, o həm də təhlil, yönləndirmə və davranış dəyişikliklərinə dəstək verə bilən ağıllı köməkçidir. Onun düzgün tətbiqi həm texnologiyadan səmərəli istifadənin artırılmasına, həm də texnoloji asılılıq risklərinin minimuma endirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aharonovich, E., Liu, X., Nunes, E. V., & Hasin, D. S. Suicidal ideation and behavior in primary-care patients with co-occurring alcohol and drug use disorders. *Addictive Behaviors*, 2002.
2. Ahmad, M., Alharthi, M., & Basha, E. Artificial Intelligence in Education: Ethical Concerns and Implications. *Journal of Educational Technology*, 2023.
3. Brown, S. A., Glasner-Edwards, S., Tate, S. R., & McQuaid, J. R. Alcoholism and psychiatric disorders. *Addiction*, 1995.
4. Chianella, J. Addiction in the Digital Era. *Journal of Modern Psychology*, 2021.
5. Dong, Y., Wang, Y., Yang, C., & Li, H. AI in Learning Systems. *Computers in Education*, 2020.
6. Evans, D. The attention economy. *Harvard Business Review*, 2017.
7. Feuerriegel, S., Dolata, M., & Schwabe, G. AI Adoption in Public Sector: Risks and Responsibilities. *Government Information Quarterly*, 2023.
8. Gillath, O., Ai, T., Branicky, M. S., Keshmiri, S., Davison, R. B., & Spaulding, R. Attachment and Artificial Intelligence. *Current Directions in Psychological Science*, 2021.
9. Hu, Y., Chen, W., & Li, X. Exploring AI Dependency in Youth. *Technology and Behavior*, 2023.
10. Huang, M.-H., & Rust, R. T. Artificial Intelligence in Service. *Journal of Service Research*, 2018.
11. Huang, Z., Lee, C., & Park, M. AI Addiction and Mental Health: A Meta-Analytic Review. *Cyberpsychology Journal*, 2024.
12. Kaimara, P., Sflomos, K., & Meletiou-Mavrotheris, M. Rethinking Leisure in the Digital Age. *European Journal of Education*, 2022.
13. Morales-García, A. I., Sánchez, J. F., & Rodríguez, L. A. AI and Learning Motivation. *Journal of Educational Innovation*, 2024.
14. Sairitupa-Sanchez, L., Gonzales, M. & Chen, A. Neurobiological Bases of AI Addiction. *Neuroscience & Technology*, 2023.
15. Schuckit, M. A., Smith, T. L., & Tipp, J. E. The natural history of alcoholism. *Addiction*, 2007.
16. UNICEF. Policy Guidance on AI for Children. UNICEF Publications, 2021.
17. Van Rooij, A. J., Schoenmakers, T. M., & van de Mheen, D. Compulsive Internet Use. *CyberPsychology, Behavior & Social Networking*, 2011.
18. Wiederhold, B. K. The Challenges of AI Addiction. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 2018.
19. Xie, Y. Emotional Dependency on Conversational AI. *AI and Society*, 2023.
20. Xie, Y., & Pentina, I. Social Robot Attachment and Mental Health Risks. *Journal of Human-Computer Interaction*, 2022.

*Qədirova Gülnar Tahir qızı,
müəllim,
Bakı Turizm Peşə Məktəbi,
Email.: gulnar93baku@gmail.com*

İNNOVASIYA VƏ RƏQABƏT: SÜNİ İNTELLEKTİN YENİ İQTİSADI FORMASIYALAR YARADILMASI ÜSULLARI

Süni innovasiya ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə bir neçə nəzəri əsaslara əsaslanan dinamik və inkişaf edən tədqiqat sahəsidir. Bu nəzəriyyələrin qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək süni innovasiyanın texnoloji yenilik kimi global iqtisadiyyatlarda iqtisadi inkişafa və transformasiyaya necə təkan verə biləcəyini aydınlaşdırmağa kömək edir. Süni intellekt nə qədər tez və daha geniş tətbiq edilərsə, onun iqtisadi məhsuldarlığa və artıma təsiri bir o qədər çox olar. Süni intellekt innovasiyalarının iqtisadi artıma əhəmiyyətli müsbət təsirini vurğulayan bu araşdırmanın nəticələrinə əsasən, investorlar, biznes menecerləri və dövlət qurumları da daxil olmaqla müxtəlif maraqlı tərəflər üçün konkret tövsiyələr verilə bilər. Bu tövsiyələr süni intellekt texnologiyalarının strateji tətbiqi yolu ilə iqtisadi nəticələri artırmaq və davamlı artımı dəstəkləmək üçün tədqiqatın nəticələrindən istifadə etmək məqsədi daşıyır. Investorlar süni intellekt innovasiyaları və onun tətbiqləri sahəsində ön planda olan sektorlara ayırmalarını artırmağı düşünməlidirlər. Tədqiqat göstərir ki, süni intellektə diqqət yetirən texnoloji startaplar və süni intellekti öz əməliyyatlarına inteqrasiya edən qurulmuş şirkətlər kimi yüksək süni intellekt fəaliyyəti olan sahələr, ehtimal ki, məhsuldarlığın və artımın artması ilə qarşılaşacaq. Beləliklə, investorlar investisiyalarını yalnız süni intellekt texnologiyalarını inkişaf etdirən deyil, həm də əməliyyatları optimallaşdırmaq, müştəri təcrübəsini artırmaq və yeni məhsul və xidmətlər yaratmaq üçün süni intellekt tətbiq edən şirkətlərə yönəltməkdən faydalana bilər. Müxtəlif sənaye sahələri üzrə biznes menecerləri səmərəliliyi artırmaq və innovasiyaları təşviq etmək üçün süni intellekt texnologiyalarını qəbul etməyi düşünməlidirlər. Tədqiqat göstərir ki, süni intellekt məhsuldarlığı artırmaq və innovasiyaları təşviq etməklə iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Menecerlər avtomatlaşdırma, məlumat analitikası və müştərilərin cəlb edilməsi kimi sahələrə diqqət yetirərək, süni intellektdən istifadə edərək optimallaşdırıla bilən prosesləri müəyyən etmək üçün cari əməliyyatlarını qiymətləndirməlidirlər. Təlim proqramları həmçinin işçilərin süni intellekt vasitələrindən səmərəli istifadə etməyə imkan verən və bununla da işçi qüvvəsinin bacarıqlarını yeni texnoloji irəliləyişlərlə uyğunlaşdırmaq üçün bacarıqların artırılması üçün həyata keçirilməlidir. Hökumət qurumları və siyasətçilər süni intellektin tədqiqatı və inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasına diqqət yetirməlidirlər. Bura süni intellektə aid olan bacarıqları təşviq edən təhsil proqramlarına sərmayə qoyulduğu, qrantlar və subsidiyalar vasitəsilə elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi və ictimai maraqları qoruyarkən tənzimləyici çərçivələrin innovasiyaya şərait yaratmasının təmin edilməsi daxildir. Tədqiqat göstərir ki, süni intellekt üzrə milli strategiyalar xüsusilə inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Beləliklə, hərtərəfli süni intellekt strategiyalarının hazırlanması

milli inkişaf üçün süni intellektin faydalarından istifadə etməyi hədəfləyən hökumətlər üçün prioritet olmalıdır.

Süni intellekt iqtisadi əməliyyatlara və sənaye strukturlarına dərin təsir göstərir. Birincisi, süni intellekt istehsalın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və avtomatlaşdırma və intellektləşdirmə vasitəsilə əməliyyat xərclərini azaldır, ənənəvi sənayelərin transformasiyasına və təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Məsələn, istehsal sektorunda ağıllı robotlar və avtomatlaşdırılmış istehsal xətləri nəinki istehsalın səmərəliliyini artırır, həm də resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırır və əmək xərclərini azaldır. İkinci, süni intellekt texnologiyası böyük məlumatların analitikası, bulud hesablamaları və intellektual xidmətlər kimi inkişaf etməkdə olan sənayelərin inkişafına təkan verir. Bu yeni sənayelər təkcə çoxsaylı məşğulluq imkanları yaratmır, həm də iqtisadi strukturun optimallaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə kömək edir. İqtisadi tədqiqatlar sahəsində süni intellektin tətbiqi iqtisadi nəzəriyyələrə və empirik metodlara inqilabi dəyişikliklər gətirir. Ənənəvi iqtisadi tədqiqatlar klassik ekonometrik modellərə və məhdud məlumat mənbələrinə əsaslanır, süni intellekt texnologiyaları isə maşın öyrənməsi və böyük verilənlərin analitikası vasitəsilə daha zəngin və müxtəlif məlumat mənbələri və analitik alətlər təqdim edir. Bu, iqtisadçılara mürəkkəb iqtisadi hadisələri daha dəqiq başa düşmək və proqnozlaşdırmaq imkanını verir. Bundan əlavə, süni intellekt texnologiyasının tətbiqi iqtisadi nəzəriyyələrin innovasiyasına təkan verir, yeni nəzəriyyələrin formalaşmasına və mövcud olanların təkmilləşdirilməsinə kömək edir və bununla da iqtisadi tədqiqatların dərinliyini və genişliyini artırır. Süni intellekt sahəsindəki sürətli irəliləyişlər bütövlükdə iqtisadiyyata, eləcə də cəmiyyətə dərin təsir göstərir. Bu yeniliklər məhsuldarlıq, məşğulluq və rəqabət üçün mühüm təsirlərlə geniş çeşiddə məhsul və xidmətlərin həm istehsalına, həm də xüsusiyyətlərinə birbaşa təsir etmək potensialına malikdir. Lakin, bu təsirlər nə qədər əhəmiyyətli olsa da, süni intellekt eyni dərəcədə dərin ola bilən və zaman keçdikcə birbaşa təsirə hakim ola biləcək nəticələrlə innovasiya prosesinin özünü dəyişdirmək potensialına malikdir. Süni intellektdən istifadə halları bir neçə sənayeni əhatə edir. Ən çox yayılmış istifadə hallarına marketinq, satış, müştəri xidmətləri, həmçinin məzmunun yaradılması daxildir. Bütün sənayelərdə üfüqi olaraq tətbiq olunan funksiyalara mətn, video və s., marketinq tapşırıqlarının avtomatlaşdırılması və chatbotlar daxildir. Bununla belə, bəzi digər funksiyalar daha çox sənaye xarakteri daşıyır.

- Nəqliyyatda süni intellektin əsas istifadə sahələrinə özünü idarə edən avtomobillər, sensor texnologiyası və trafik proqnozlaşdırılması daxildir. Özünü idarə edən avtomobillər heç bir insan müdaxiləsi olmadan obyektləri aşkar edir, qərarlar qəbul edir və yollarda hərəkət edir. Analitikaya əsaslanaraq, yol hərəkəti modelləri proqnozlaşdırıla və parkinq optimallaşdırıla bilər. Sensor texnologiyası küçə işıqlandırmasında da istifadə edilə bilər. Avtomobillərdən başqa, insan istiqamətinə ehtiyacı olmayan avtonom şeylər, məsələn, özünü idarə edən pilotsuz təyyarələr hazırda logistika dəstək kimi istifadə olunur.

- Səhiyyədə süni intellekt diaqnostika, dərman resepti, fərdi müalicə və uzaqdan monitorinqdə istifadə olunur. Süni intellekt bəzi diaqnostika prosesini avtomatlaşdırır. Məsələn, süni intellekt radioloji təhlil edir, şəkilləri və anormallıqları aşkar edir. Tibbi

tədqiqatlarda süni intellekt dərmanın effektivliyini qiymətləndirmək üçün lazım olan kimyəvi qarşılıqlı təsirləri simulyasiya etmək üçün istifadə olunur və beləliklə, adətən uzun proseslərdə, məsələn, peyvəndlərin müəyyən edilməsində kömək edir.

- Maliyyədə süni intellekt istifadə hallarına fərdiləşdirilmiş müştəri xidməti, həmçinin risk və investisiyaların idarə edilməsi daxildir. Süni intellekt sayəsində maliyyə institutları fərdiləşdirilmiş müştəri xidməti və iddia prosesləri, eləcə də məlumatlara əsaslanan məhsul və xidmətlər üçün uyğunlaşdırılmış tövsiyələr təqdim edir. Süni intellekt analitikası riski idarə etmək, fırıldaqçılığı aşkar etmək və maliyyə cinayətlərinin qarşısını almaq üçün də istifadə olunur. Ticarətdə süni intellekt alqoritmləri əvvəlcədən proqramlaşdırılmış qaydalardan istifadə edərək real vaxt rejimində əməliyyatlar həyata keçirir.

- Dövlət idarəçiliyində süni intellekt xidmət göstərilməsinin optimallaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, dövlət məşğulluq xidmətləri vəziyyətində, süni intellekt rezyumeləri yoxlaya və ən uyğun namizədləri müəyyən edə bilər, iş axtaranların bacarıqlarını, təcrübələrini və üstünlüklərini təhlil edərək iş yerləri ilə uyğunlaşdırmağa kömək edə bilər. Eynilə, süni intellektlə işləyən chatbotlar vətəndaşlara iş yerləri, təlim proqramları və dövlət idarələri tərəfindən təqdim olunan digər xidmətlər haqqında məlumat tapmağa kömək edə bilər.

Mövcud süni intellekt sistemlərinin qəbulu bir sıra vəzifələrdə və peşələrdə qısa müddət ərzində məhsuldarlığa nəzərəcarpacaq təsir göstərə bilər. Süni intellekt həllərinin tətbiqi nəzəri cəhətdən qərar qəbul etmə prosesini sürətləndirmək və təkmilləşdirməklə, eləcə də əl ilə proseslərin avtomatlaşdırılması yolu ilə firma məhsuldarlığını və xüsusi tapşırıqların səmərəliliyini artırmağa bilər. Xüsusilə, proqnozlaşdırıcı süni intellekt hədəflənmiş marketinq, müştəri xidməti, avadanlıqların saxlanması və xidmətlərin təklifi kimi vəzifələr üçün uyğundur. Həmçinin, generativ süni intellekt hesablamalar, gündəlik tapşırıqların avtomatlaşdırılması, yazı, danışma və tərcümədə yardım, nümunələrin müəyyən edilməsi və hətta ssenarilərin simulyasiyası üçün faydalı ola bilər. Süni intellektin xüsusi istifadəsi ilə bağlı son mühəndislik və konsaltinq tədqiqatları eyni istiqamətdə müsbət nəticələr tapır. Süni intellekt sayəsində proqram mühəndisləri yazı tapşırıqları zamanı müşahidə olunan miqyasda olduğu kimi iki dəfə sürətli kodlaşdırırlar. Əlavə sübutlar zəng mərkəzlərində məhsuldarlığın orta hesabla 14%, iqtisadçılar üçün isə təxminən 20% artmasına işarə edir. Ümumilikdə, təxmin edilir ki, (ABŞ) iş yerlərinin təxminən 80%-i süni intellektdən təsirlənə biləcək ən azı 10%-ə sahib olacaq və işçilərin tapşırıqlarının təxminən 15%-i keyfiyyət səviyyəsində daha sürətli tamamlana bilər.

Süni intellekt əmək bazarlarına təsirlər göstərəcək. Qısa müddətdə süni intellektin əmək bazarlarına təsiri, ehtimal ki, digər rəqəmsal innovasiyalara bənzəyəcək, lakin onun təsiri orta və uzunmüddətli perspektivdə fərqlənə bilər. Qısa və orta müddətdə süni intellekt, ehtimal ki, işçiləri əvəz etmək əvəzinə onları tamamlayacaq, lakin bu, xüsusi rollarda işçilərə tələbatı azalda bilər. Bacarıqlı işçilər əmək bazarında davamlılığını ola bilər, lakin işlərlə məşğul olan işçilər isə əvəzetmə ilə üzləşə bilər. Süni intellektin yaranması meydana çıxmasında üç müxtəlif mənbənin inkişafı mühüm rol oynamışdır.

1. Hesablama xərclərinin, emal gücünün və yaddaşın azaldılması qabiliyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

2. İnternet və digər rəqəmsal rabitə vasitələrin hazırlanması və yayılması mərkəzi rəqəmsal məlumatların istifadəsi alınmasında və saxlanmasında əhəmiyyətli artımla nəticələndi.

3. Rəqəmsal texnologiyaların kapital xərclərinin azalması yeni müəssisələr üçün giriş maneələrini əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb.

Süni intellektin bütün risklərini aradan qaldıracaq yeganə həll yolu olmasa da, onun qadağan edilməsi digər global problemlər yaradacaq. Güman edilir ki, imkanları məhdud olan işçilər kompüterləşməyə həssas olmayan, yəni yaradıcı və sosial intellekt tələb edən vəzifələrə yenidən bölüşdürüləcək. Süni intellekt sistemlərinin alınması, fərdiləşdirilməsi və saxlanmasının yüksək qiymətini nəzərə alsaq, şirkətlərin insanları süni intellekt sistemləri ilə əvəz etmələri çətin ki, bu sistemlər işin yalnız bir hissəsini yerinə yetirə bilsin. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə, qarşıdakı 5 ildə süni intellektin inkişafı ilə 50 milyondan çox yeni iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılırdı. Texnoloji inqilablar insanlar və süni intellekt arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə istehsalın idarə edilməsinin yeni formalarını üzə çıxaracaq. Çünki informasiya texnologiyalarından artan asılılıq insanın qavrayış imkanlarından kənarda olan məlumatların öhdəsindən gələ bilməyəcək, cəmiyyətdə müzakirələrə səbəb olacaq. Son illərdə insanların yerinə yetirdiyi bir çox işdə Süni İntellekt texnologiyaları ilə təchiz edilmiş maşınlar ön plana çıxmış və bu, bu texnologiyanın təsirlərinə diqqət çəkmişdir. Süni intellektdəki mövcud inkişafların dərin iqtisadi təsirləri ola biləcək. Texnoloji yeniliklərdən qaynaqlanan iqtisadi inkişaf və maliyyə böhranları, internetin təkamülü, istehlakçıların dəyişən ehtiyac və davranışları, istehsalçıların daimi mənfəəti maksimuma çatdırma yönümü bazarlarda və ölkələrin büdcə planlaşdırma siyasətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Son illərdə baş verən global iqtisadi, hərbi və siyasi böhranlarla yanaşı, epidemiyaların ortaya çıxması bəşəriyyəti hər sahədə fərqli tədbirlər görməyə məcbur edə bilər. Bir çox iş sahəsində texnologiyaya investisiyaların artdığı görünür. Bu investisiyaların əsasını rəqəmsal texnoloji inkişafı təşkil edir. Ölkələrdə kapitalın hərəkəti və pul vəsaitlərinin hərəkəti vençur kapitalı fondları, biznes mələkləri, bank olmayan maliyyə institutları vasitəsilə texnoloji yeniliklərlə dəstəklənir. Ölkələr arasında inkişaf səviyyələrindəki fərqləri nəzərə alsaq, texnoloji inkişafın hər ölkədə eyni nəticələr verməsini gözləmək lazım olmaya bilər. Ölkə daxilində və ölkələr arasında gəlir bölgüsü bərabərsizliyinə səbəb olacaq digər mühüm səbəb işsizlik ola bilər. Müxtəlif ölkələrdə texnoloji inkişafın müxtəlif səviyyələri ixtisaslı işçilərin zəif inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiya imkanlarını yaradır. Belə olan halda istər beyin axını ixrac edən, istərsə də idxal edən ölkələrdə gəlir və bərabərsizlik problemi ilə qarşılaşmaq mümkündür. İnkişaf etməmiş ölkələr texnoloji qeyri-kafilik və ya texnoloji inkişaflarla ayaqlaşa bilməməsi səbəbindən təlim keçmiş və ixtisaslı işçi qüvvəsini itirə bilər. Bu vəziyyət ölkələr arasında rifah və sərvət fərqi daha da genişləndirə bilər. Digər tərəfdən, inkişaf etmiş ölkələrdə yerli işçilərin əcnəbi işçilərlə əvəz oluna bilməsi təbii olaraq yerli işsizliyin və gəlir bölgüsünün pisləşməsinə səbəb ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumi istehsal səviyyəsinin artması və həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ehtimalı bu

artımların bərabər şəkildə bölüşdürülmə ehtimalını azalda bilər və ölkə daxilində problemləri də artırma bilər. İnsanın qeyri-məhdud istəklərinin və sonsuz ehtiyaclarının ödənilməsi müəyyən bir proses daxilindəki əməliyyatlardan asılıdır. Bu proses yeni məhsulların istehsalı ilə həyata keçirilir. İstehsal insan həyatı üçün çox vacib iqtisadi parametrdir. Süni intellekt texnologiyasındakı inkişafın istehsalın artmasına və böyüməsinə imkan yaradacağı fikrinin arxasında yatan səbəb süni intellektin istehsalda kapital komponentini deyil, işçi qüvvəsini əvəz etməsidir. İnsanın bioloji varlıq olduğunu nəzərə alsaq, onların istehsala töhfəsinin fiziki olaraq məhdudlaşdırıla biləcəyini görmək olar. Kapital və əmək bir-birini tamamladığı üçün, kapitalın məhsuldarlığını artıran hər şey həm də əməyin marjinal məhsulunu və deməli, əməyə tələbi də artıracaqdır. Bu mənada süni intellekt global iqtisadiyyat üçün məhsuldarlığa dair yeni anlayış gətirir və əməyin əvəzlənməsi vasitəsilə daha yüksək iqtisadi artıma səbəb ola bilər. Süni intellekt texnologiyasının ilk addımı sayılan robot texnologiyasının 1993-2007-ci illər arasında 17 inkişaf etmiş ölkənin ÜDM-ni orta hesabla 0,4% artırdığı hesablanıb. Texnologiyadakı inkişafı və süni intellekt sisteminin gəldiyi nöqtəni nəzərə alsaq, süni intellekt əsaslı istehsalın ümumi istehsalda daha çox artacağını söyləmək lazımdır. Bu mövzuda empirik araşdırmalar araşdırıldığında, süni intellekt texnologiyası ilə tədarükün artma biləcəyi, istehsaldakı artımın istehlakçıya da təsir edəcəyi, beləliklə də artımın çox daha yüksək olacağı görülür. Məhsuldarlığın artımının istehsala bilavasitə təsir göstərməsi istehsalı artıran müəssisələrin mənfəətini artırmaq imkanı verir. Şirkətlərin və ya ölkələrin gəlirlilikləri baxımından müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsini nəzərə alaraq istehsal qərarlarını vermələri də çox vacibdir. Artan mənfəət firmaların tədqiqat və inkişafa investisiyalarını artıracaq ki, bu da müəyyən firmaların müəyyən məhsulların istehsalında ixtisaslaşmasına imkan verəcək. Digər tərəfdən, texnoloji inkişafı edən şirkətlər, öz istehsal qruplarında bazarda dominant şirkətlər olmaq imkanı əldə edəcəklər. Bu vəziyyət eyni məhsulu istehsal edən digər şirkətlərin mənfəətinin azalmasına səbəb olacaq və mənfəəti azalan şirkətlər başqa məhsulların istehsalına keçə bilər. Buna görə də, süni intellekt texnologiyasının inkişafı və onun istehsalda geniş yayılması təkcə istehsalı artırma-yacaq, həm də hər bir məhsulun istehsalında dominant şirkətlərin yaranmasına səbəb olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Acemoglu, D., Restrepo, P. (2018). The Race Between Man and Machine: Implications of Technology for Growth, Factor Shares, and Employment. *American Economic Review*, 108(6), 1488-1542.
2. Azar, P. (2021). Moore's Law and Economic Growth. FRB of New York Staff Report.
3. Morgan, M. S. (2003). "The Use of Analogies and Metaphors in Economic Models". *History of Political Economy*, 35, 253-275.
4. Furman, J. L., & Seamans, R. (2018). AI and the Economy. *Innovation Policy and the Economy*, 19(1), 161-191.
5. Varian, H.R. (2019). Artificial Intelligence, Economics, and Industrial Organization. *Review of Industrial Organization*, 54 (4), 665-682.

*Ələkbərov Tural Tahir oğlu,
assistant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Email:turalekbarov@gmail.com*

*Həsənova Səbinə Namik qızı,
assistant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFINDA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ: YENİ İQTİSADI RƏQABƏT MODELİNƏ DOĞRU

İnsan kapitalı müasir dövrdə iqtisadi artımın və innovasiya fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Süni intellekt bu kapitalın inkişafında aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar təhsilin fərdiləşdirilməsi kimi AI əsaslı platformalar öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun təlim proqramları təqdim edir. Peşəkar inkişafın idarə olunmasında işçilərin bacarıq təhlili və onlara uyğunlaşdırılmış karyera inkişaf planlarının hazırlanmasında daxildir. Bununla yanaşı təlim və yenidən ixtisaslaşdırma süni intellekt əsaslı təlim sistemləri vasitəsilə əmək bazarının tələblərinə uyğun yeni bacarıqların mənimsənilməsi təsir edir.

Bu funksiyalar insan kapitalının səmərəli istifadəsinə və işçi qüvvəsinin daim rəqabətə hazır vəziyyətdə saxlanmasına şərait yaradır. Süni intellektin əmək bazarına təsiri həm pozitiv, həm də neqativ aspektlərə malikdir. Pozitiv tərəfdən, yeni iş sahələrinin yaranması və məhsuldarlığın artması müşahidə olunur. Məsələn, yeni ixtisaslar olaraq data analitik, süni intellekt mühəndisi, robototexnika üzrə mütəxəssislər. Hibrid əməkdaşlıq modelləri kimi isə insan və maşın əməkdaşlığına əsaslanan məhsuldarlıq artımı. Digər tərəfdən, avtomatlaşdırma və texnoloji dəyişikliklər aşağı və orta ixtisaslı sahələrdə iş yerlərinin ixtisarına səbəb ola bilər. Bu, rəqəmsal bərabərsizliyin dərinləşməsi və sosial risklərin artması ilə nəticələnə bilər. Yeni iqtisadi rəqabət modelinin formalaşması ənənəvi iqtisadi rəqabətliklik modelini yəni texniki resurslara, istehsal gücünə və kapital axınına əsaslanırdı. Müasir dövrdə isə bu model dəyişir və insan kapitalının texnologiya ilə qarşılıqlı uyğunlaşması əsas rəqabət meyarına çevrilir. Buraya ilk növbədə AI ilə gücləndirilmiş qərar qəbulətmə aiddir. Belə ki, rəhbər şəxslərin və HR mütəxəssislərinin AI-dən istifadə etməsi idarəetməni effektivləşdirir. Daha sonra isə fərdi məhsuldarlığın artırılması onun performansın avtomatik təhlili və geribildirim mexanizmləri işçi potensialını artırır. Sonda isə sürətli adaptasiyadan bəhs etmək lazımdır. Süni intellekt texnologiyaları işçilərin dəyişən bazar şərtlərinə daha tez uyğunlaşmasını təmin edir. Bu tendensiyalar göstərir ki, rəqabət üstünlüyü artıq yalnız texnoloji investisiyalardan deyil, həm də texnologiyadan istifadə edə bilən insan kapitalının keyfiyyətindən asılıdır [4].

Çağırışlar və strateji yanaşmalar bəhs etsək, süni intellektin insan kapitalının inkişafında geniş şəkildə tətbiqi yeni iqtisadi rəqabət modelinə keçidi şərtləndirir. Lakin bu keçid yalnız texnoloji imkanlarla deyil, həm də bir sıra etik, hüquqi, sosial və institusional çağırışlarla müşayiət olunur. Bu çağırışların effektiv həlli üçün dövlətlər, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında koordinasiyalı və kompleks yanaşmalar tələb olunur. Süni intellekt sistemlərinin qərar qəbulətmə proseslərində şəffaflıq və məsuliyyət prinsiplərinin təmin edilməsi əsas məsələlərdən biridir. AI alqoritmlərində qərəzlilik (bias) və diskriminasiya riski ciddi sosial ədalətsizliklərə səbəb ola bilər. [2] Məsələn, iş qə-

bul prosesində istifadə olunan AI sistemləri cinsə, irqə və ya sosial statusa əsaslanan qeyri-obyektiv qərarlar verə bilər. Bu isə insan kapitalının səmərəli istifadəsinə əngəl yaradır. Bundan əlavə, şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı narahatlıqlar artır. AI sistemlərinin işləmə mexanizmləri çox zaman "qara qutu" (black box) kimi qavranılır və bu da vətəndaşların hüquqlarının pozulması ehtimalını gücləndirir. Bu baxımdan, AI texnologiyalarının tətbiqi zamanı etik prinsiplərin tənzimləyici hüquqi çərçivə ilə dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan kapitalının rəqabət qabiliyyətli şəkildə formalaşması üçün təhsil siyasətləri köklü şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Ənənəvi təhsil proqramları müasir texnologiyalara, xüsusilə də süni intellekt bacarıqlarına cavab vermir. Ona görə də məktəb və universitet səviyyəsində STEM fənlərinin (elm, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat) tədrisinin gücləndirilməsi və kodlaşdırma, data analitikası, alqoritm düşüncəsi kimi bilik və bacarıqların kurikulumlara daxil edilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, əmək bazarında artıq iştirak edən fərdlər üçün peşəkar təlim və yenidən ixtisaslaşdırma imkanlarının genişləndirilməsi tələb olunur. Burada dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq həlledici rol oynayır. Birgə təlim mərkəzləri, onlayn platformalar və həyatboyu öyrənmə təşviq olunmalıdır [1].

Dövlət siyasətləri və tənzimləməsində də suni intellektin müstəsna rolu vardır. Süni intellektin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, xüsusilə əmək bazarında tətbiqinin effektiv təşviqi məqsədilə dövlət siyasətləri çevik və gələcəyə yönəlik olmalıdır. AI texnologiyalarının tətbiqini stimullaşdıran qanunvericilik təşviq edilməli, innovasiya mühitini dəstəkləyən hüquqi baza formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin artırılması üçün milli proqramlar hazırlanmalı və bütün əhali qruplarını əhatə edən inklüziv strategiyalar qəbul edilməlidir. Bu, cəmiyyətin AI texnologiyalarına daha hazırlıqlı və adaptiv olmasını təmin edəcək, eyni zamanda insan kapitalının tam potensialını ortaya çıxarmağa şərait yaradacaq [3].

Nəticə

Süni intellektin insan kapitalının inkişafında rolu təkcə texnoloji yenilik kimi yox, eyni zamanda yeni iqtisadi düşüncə modelinin formalaşması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi rəqabətliliyin təmin olunması üçün ölkələr və müəssisələr süni intellekt texnologiyalarını yalnız tətbiq etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda insan kapitalını bu texnologiyalarla işləyə biləcək səviyyəyə çatdırmalıdır. Bu məqsədlə təhsil, idarəetmə və əmək siyasətləri yenilənməli, insan mərkəzli və texnologiya dəstəkli bir əmək bazarı formalaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ammer Mohammed Abdullah, "Application of artificial intelligence for better investment in human capital." *Mathematics* 11.3 (2023): 612.
2. Buzko Iryna, "Artificial Intelligence technologies in human resource development." *Computer modelling and new technologies* 20.2 (2016): 26-29.
3. Rzayev S. "Rəqəmsal hökumətdə süni intellektin tətbiqi üzrə uğurlu xarici nümunələr və onların Azərbaycanda istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi" UNEC. 2021.
4. Rzayeva F. "Rəqəmsal texnologiyaların gənc firmaların böyüməsinə təsirinin araşdırılması". MS thesis. Khazar University (Azerbaijan), 2024.

*Əhmədli Turan Məhərrəmbəy Nadir oğlu,
tədqiqatçı,
Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi
Konstruktor Texnoloji Bürosu,
Email: turanmaharrambay@gmail.com*

SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ İQTİSADI RƏQABƏTLİLİYƏ TƏKAN VERƏN İNKİŞAFI

Süni intellekt (AI) iqtisadi proseslərin effektivliyini artırmaqda mühüm rol oynayan müasir texnologiyadır. Böyük həcmdə məlumatların təhlili, avtomatlaşdırma və qərar qəbulu proseslərinin optimallaşdırılması kimi imkanları ilə AI biznes və iqtisadiyyatlara rəqabət üstünlüyü qazandırır. Bu texnologiya xərcləri azaltmaq, istehsal müddətini qısaltmaq və resurslardan daha səmərəli istifadə etmək kimi üstünlüklər təmin edir. AI-nin iqtisadi proseslərdə effektivliyi artırmasının əsas yollarından biri avtomatlaşdırmaadır. Məsələn, istehsal sektorunda AI əsaslı robotlar və sistemlər insan əməyini əvəz edərək istehsal xətlərini sürətləndirir. Avtomobil sənayesində Tesla kimi şirkətlər AI-nin köməyi ilə istehsal proseslərini optimallaşdırır, bu da həm xərcləri azaldır, həm də məhsul keyfiyyətini yüksəldir. Azərbaycanda da neft-qaz və ya kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə AI-nin tətbiqi ilə istehsalın səmərəliliyi artırılmaqdadır.

Bundan əlavə, AI-nin prediktiv analitikası bizneslərə bazar trendlərini əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verir. Pərakəndə satışda Amazon kimi şirkətlər AI-dan istifadə edərək müştəri tələblərini təhlil edir və fərdi təkliflər hazırlayır. Bu, satış həcmi artırır və müştəri məmnuniyyətini gücləndirir. Azərbaycanın e-ticarət sektorunda da AI-nin bu cür tətbiqi yerli şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini yüksəldə bilər. Təchizat zəncirlərinin idarə edilməsində də AI xammal tədarükündən tutmuş məhsulun çatdırılmasına qədər bütün mərhələləri optimallaşdırır.

Süni intellekt (AI) texnologiyalarının sürətli inkişafı işçi qüvvəsinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Bu texnologiya bir tərəfdən ənənəvi iş yerlərini avtomatlaşdırma yolu ilə əvəz edərkən, digər tərəfdən yeni peşələrin və bacarıqların yaranmasına təkan verir. AI-nin işçi qüvvəsinə təsiri iqtisadi rəqabətliliyin artırılmasında mühüm rol oynayır, çünki bu transformasiya iqtisadiyyatların gələcək çağırışlara uyğunlaşmasını təmin edir.

AI-nin avtomatlaşdırma imkanları əmək bazarında əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. Məsələn, istehsal sektorunda robotlar təkrarlanan və fiziki əmək tələb edən işləri əvəz edir, bu da əmək xərclərini azaldır, lakin eyni zamanda aşağı ixtisaslı işçilər üçün iş imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla belə, AI yeni peşə sahələri yaradır. Maşın öyrənməsi mütəxəssisləri, məlumat analitikləri və AI sistemlərinin idarə edilməsi üzrə peşəkarlara tələbat artır. Bu, işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasını zəruri edir.

Təhsil sistemlərinin AI-yə uyğunlaşması da transformasiyanın vacib hissəsidir. Cənubi Koreya və Almaniya kimi ölkələr təhsil proqramlarına AI və rəqəmsal texnologiyaları integrasiya edərək gənc nəslə bu sahədə rəqabətə hazır vəziyyətə gətirir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə addımlar atılır; məsələn, texnoloji universitetlərdə və innovasiya mərkəzlərində AI üzrə təlimlər genişləndirilir. Bu, gələcəkdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün işçi qüvvəsinin potensialını gücləndirir.

AI-nin işçi qüvvəsinə təsiri yalnız texnoloji bacarıqlarla məhdudlaşmır; həmçinin yumşaq bacarıqlar (soft skills) da önə çıxır. Problem həll etmə, yaradıcılıq və komanda işi kimi bacarıqlar AI ilə birlikdə işləyən işçilər üçün əvəzolunmaz olur. Nəticədə, AI işçi qüvvəsini transformasiya edərək iqtisadiyyatları daha innovativ və rəqabətli edir, lakin bu prosesə uyğunlaşmaq üçün davamlı təhsil və siyasət dəstəyi tələb olunur.

Süni intellekt (AI) sənaye sektorlarında innovasiyaların sürətlənməsində mühüm rol oynayan texnologiyadır. Bu texnologiya istehsal proseslərini optimallaşdırmaq, yeni biznes modelləri yaratmaq və sənayelərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün geniş imkanlar təqdim edir. AI-nin sənaye innovasiyalarına təsiri enerji, səhiyyə, kənd təsərrüfatı və logistika kimi müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün bu texnologiyanın tətbiqi iqtisadi diversifikasiya və global bazarda mövqelərin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye innovasiyalarının sürətlənməsində AI-nin əsas töhfəsi proseslərin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılmasıdır. Məsələn, enerji sektorunda AI əsaslı sistemlər enerji istehlakını təhlil edərək istifadənin səmərəliliyini artırır. Neft və qaz sənayesində, xüsusilə Azərbaycanda, AI qazma proseslərini monitorinq edir, avadanlıqların nasazlıqlarını əvvəlcədən aşkarlayır və bu, xərcləri azaldaraq istehsalın dayanıqlığını təmin edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin idarə edilməsində də AI günəş və külək enerjisinin effektiv istifadəsini dəstəkləyir ki, bu da Azərbaycanın “yaşıl iqtisadiyyat” strategiyasına uyğundur.

Səhiyyə sektorunda AI diaqnostika və müalicə proseslərini yeniləşdirir. Məsələn, AI əsaslı alətlər tibbi görüntüləri (rentgen, MRT) analiz edərək xəstəlikləri daha sürətli və dəqiq diaqnoz qoyur. Bu, həkimlərin iş yükünü azaldır, xəstəxanaların xidmət keyfiyyətini artırır və xərcləri optimallaşdırır. Azərbaycanda səhiyyə infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması ilə AI-nin integrasiyası xidmətlərin əlçatanlığını və effektivliyini gücləndirə bilər.

AI sənaye innovasiyalarını sürətləndirməklə yanaşı, yeni biznes modellərinin yaranmasına da səbəb olur. Kənd təsərrüfatında AI əsaslı dronlar və sensorlar torpağın vəziyyətini təhlil edir, suvarma və gübrələmə proseslərini optimallaşdırır. Bu, məhsuldarlığı artırır və fermer təsərrüfatlarının xərclərini azaldır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ixrac potensialını nəzərə alsaq, AI-nin bu sahədə tətbiqi iqtisadi artıma ciddi töhfə verə bilər. Eyni zamanda, logistika sektorunda AI təchizat zəncirlərini idarə edir, çatdırılma marşrutlarını optimallaşdırır və anbar idarəçiliyini səmərələşdirir. Bu, xüsusilə Azərbaycanın tranzit ölkə kimi rolunu gücləndirmək üçün əhəmiyyətlidir. Maliyyə sektorunda da AI innovasiyaları sürətləndirir. Banklar və maliyyə institutları AI-dan saxta karlıqların aşkarlanması, kredit risklərinin qiymətləndirilməsi və müştəri xidmətlərinin avtomatlaşdırılması üçün istifadə edir. Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın inkişafı ilə AI-nin bu sahədə tətbiqi maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırmaqla bilər. Beləliklə, AI sənayelərdə təkcə mövcud prosesləri təkmilləşdirmir, həm də tamamilə yeni iqtisadi imkanlar yaradır.

AI-nin sənaye innovasiyalarına təsiri rəqabət üstünlüyü qazanmaq istəyən ölkələr və şirkətlər üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl ölkələr, məsələn, Almaniya və Yaponiya, “Sənaye 4.0” çərçivəsində AI-ni istehsal sistemlərinə integrasiya edərək global bazarda liderlik edir. Azərbaycan da bu tendensiyadan faydalanmaq üçün AI-yə əsaslanan sənaye innovasiyalarına investisiya qoya bilər. Neftdən kənar sektorların inki-

şafı, xüsusilə texnologiya və istehsal sahələrində, AI-nin tətbiqi ilə sürətlənə bilər.

Gələcəkdə AI-nin sənaye innovasiyalarındakı rolu daha da artacaq. Nesnələrin İnterneti (IoT) və 5G kimi texnologiyalarla integrasiya edildikdə, AI sənaye proseslərini daha ağıllı və çevik edəcək. Azərbaycan üçün bu, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və ixrac potensialının artırılması üçün böyük fürsətdir. Lakin bu prosesin uğurlu olması üçün təhsil sisteminin texnoloji bacarıqlara uyğunlaşdırılması və infrastruktur investisiyaları zəruridir.

Süni intellekt sənaye innovasiyalarını sürətləndirərək iqtisadiyyatların effektivliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Enerjidən səhiyyəyə, kənd təsərrüfatından maliyyəyə qədər müxtəlif sektorlarda AI-nin tətbiqi yeni imkanlar yaradır. Azərbaycan kimi ölkələr üçün bu texnologiyadan istifadə iqtisadi diversifikasiya və qlobal integrasiya üçün mühüm addımdır. AI-yə investisiya və onun sənaye innovasiyalarına integrasiyası gələcəkdə dayanıqlı iqtisadi artımın təməlini qoya bilər.

AI-nin strateji siyasətlərə təsiri qlobal liderlərin bu texnologiyaya ayırdığı nəhəng investisiyalardan aydın görünür. Məsələn, Çin 2030-cu ilə qədər AI-də dünya lideri olmaq məqsədilə “Yeni Nəsil Süni İntellekt İnkişaf Planı”nı qəbul edib və bu sahəyə milyardlarla dollar sərf edir. ABŞ isə özəl sektor və dövlət əməkdaşlığı ilə AI tədqiqatlarını dəstəkləyir, Silikon Vadisindəki innovasiya mərkəzlərini gücləndirir. Avropa İttifaqı da “Digital Europe” proqramı çərçivəsində AI-yə investisiyalar ayıraraq etik və dayanıqlı inkişafı hədəfləyir. Bu ölkələr AI-ni iqtisadi artımın və qlobal rəqabətin əsas elementi kimi görür.

AI-nin strateji siyasətlərdəki rolu təkcə texnoloji inkişaf ilə məhdudlaşmır. Bu texnologiya milli təhlükəsizlik, kiber müdafiə və iqtisadi suverenlik kimi sahələrdə də mühüm yer tutur. Məsələn, AI əsaslı sistemlər kiber hücumları aşkarlayır və müdafiə mexanizmlərini gücləndirir. Azərbaycan kimi ölkələr üçün bu, rəqəmsal infrastrukturun qorunması və iqtisadi sabitliyin təminatı baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, AI ixrac potensialını artırmaq üçün sənaye sektorlarında innovasiyaları dəstəkləyir ki, bu da qlobal bazarlarda rəqabət üstünlüyü yaradır.

Azərbaycanın qlobal rəqabətdə mövqeyini gücləndirmək üçün AI-yə əsaslanan strateji siyasətlərə ehtiyacı var. Ölkənin neft-qaz sektoruna əsaslanan iqtisadiyyatı diversifikasiya tələb edir və AI bu prosesdə katalizator ola bilər. Məsələn, “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyası” çərçivəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı hədəflənsə, AI-nin tətbiqi bu məqsədə çatmağı sürətləndirə bilər. AI tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, özəl sektorla əməkdaşlıq və beynəlxalq texnoloji şirkətlərlə tərəfdaşlıq Azərbaycanı bu sahədə irəli apara bilər. Bununla yanaşı, AI-nin təhsil və işçi qüvvəsinə integrasiyası strateji prioritet olmalıdır. Texnoloji universitetlərdə AI üzrə proqramların genişləndirilməsi və gənclərin bu sahədə ixtisaslaşması ölkəni gələcəyin rəqabət mühitinə hazırlayacaq. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi də nəzərə alınaraq, AI-nin logistika və tranzit sektorunda tətbiqi ölkəni regional mərkəzə çevirə bilər. Məsələn, AI əsaslı təchizat zənciri idarəetmə sistemləri Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələrin effektivliyini artırır.

AI-nin tətbiqində əsas çağırışlardan biri etik və təhlükəsizlik məsələləridir. Böyük həcmdə məlumatların işlənməsi məxfiliyin pozulması və sui-istifadə risklərini artırır. Azərbaycanda rəqəmsal infrastrukturun inkişafı ilə bu risklərin qarşısını almaq üçün

qanunvericilik bazasının formalaşdırılması vacibdir. Digər bir çağırış ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. AI-nin inkişafı və idarə edilməsi üçün yüksək səviyyəli texniki biliklər tələb olunur, lakin bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması zaman və resurs tələb edir. Bundan əlavə, AI-nin avtomatlaşdırma potensialı iş yerlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da sosial-iqtisadi problemlər yarada bilər. Maliyyə məhdudiyyətləri də ciddi maneədir. AI tədqiqatlarına və infrastrukturuna investisiya qoymaq böyük büdcə tələb edir, bu isə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün çətinlik yarada bilər. Azərbaycan bu məsələdə beynəlxalq tərəfdaşlıq və özəl sektorun dəstəyinə ehtiyac duya bilər.

AI-nin gələcək perspektivləri iqtisadiyyatların modernləşməsi üçün geniş imkanlar yaradır. 5G, Nesnələrin İnterneti (IoT) və bulud texnologiyaları ilə integrasiya edildikdə, AI sənaye proseslərini daha ağıllı və effektiv edəcək. Azərbaycanda bu, kənd təsərrüfatı, logistika və enerji sektorlarında ixrac potensialını artırma bilər. Məsələn, AI-nin tranzit marşrutlarının optimallaşdırılmasında tətbiqi ölkəni regional ticarət mərkəzinə çevirə bilər. Təhsil və innovasiya sahəsində də AI gələcəkdə böyük dəyişikliklər vəd edir. Azərbaycanın texnoloji təhsil sistemini gücləndirməsi və AI-yə əsaslanan startap ekosistemi yaratması iqtisadi diversifikasiyanı sürətləndirəcək. Nəticədə, AI-yə investisiya qoyan ölkələr qlobal rəqabətdə önə keçəcək. AI-nin tətbiqi ilə bağlı çağırışlar – etik risklər, kadr çatışmazlığı və maliyyə məhdudiyyətləri – ciddi diqqət tələb edir. Lakin bu çətinliklərə baxmayaraq, AI-nin gələcək perspektivləri Azərbaycan kimi ölkələrə iqtisadi artım və rəqabət üstünlüyü vəd edir. Bu potensialdan faydalanmaq üçün strateji planlaşdırma və beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir.

Süni intellekt (AI) texnologiyaları iqtisadi rəqabətliyin gücləndirilməsində və iqtisadiyyatların qlobal bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsində əsas rol oynayır. Bu texnologiya iqtisadi proseslərin effektivliyini artırmaq, işçi qüvvəsini transformasiya etmək, sənaye innovasiyalarını sürətləndirmək və strateji siyasətlərə təsir göstərmək kimi çoxşaxəli imkanlar təqdim edir. AI-nin tətbiqi sayəsində şirkətlər xərcləri azaldır, məhsuldarlığı artırır və müştəri tələblərinə daha sürətli cavab verir. Eyni zamanda, ölkələr bu texnologiyanı milli strategiyalarına integrasiya edərək qlobal rəqabətdə üstünlük əldə edir.

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün AI-nin potensialından faydalanmaq iqtisadi diversifikasiya və uzunmüddətli artım üçün mühüm fürsətdir. Neftdən kənar sektorların inkişafı, rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi və tranzit potensialının artırılması AI-nin dəstəyi ilə mümkün ola bilər. Lakin bu prosesdə etik risklər, kadr çatışmazlığı və maliyyə məhdudiyyətləri kimi çağırışlar da nəzərə alınmalıdır. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün təhsil sisteminin texnolojik bacarıqlara uyğunlaşdırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq zəruridir.

Gələcəkdə AI-nin rolu daha da artacaq. 5G, Nesnələrin İnterneti və bulud texnologiyaları ilə birləşərək AI iqtisadi prosesləri daha ağıllı və çevik edəcək. Bu texnologiyaya investisiya qoyan və onu effektiv tətbiq edən ölkələr və şirkətlər qlobal rəqabətdə önə keçəcək. Azərbaycan üçün AI-yə yönəlmiş strateji addımlar iqtisadi modernləşmə və regional liderlik üçün təməl qoya bilər. Beləliklə, süni intellekt təkcə texnoloji inqilab deyil, həm də iqtisadi gələcəyin formalaşmasında həlledici amildir. Bu potensialdan vaxtında və düzgün istifadə etmək iqtisadi rəqabətliyin davamlı artımının açarıdır.

**BÖLMƏ III. Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenlik:
nailiyyətlər, çağırışlar və perspektivlər**

**SECTION III. Sovereignty in Competitive Socio-Economic Development:
Achievements, Challenges, and Prospects**

**РАЗДЕЛ III. Суверенитет в условиях конкурентоспособного социально –
экономического развития: достижения, вызовы и
перспективы**

*Hüseynov İlqar Həsərət oğlu,
kulturologiya elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universiteti
Email: ilqar.huseynov.65@inbox.ru*

SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ ETİK PRINSİPLƏRİN ROLU

Sosial iş sosial müdafiəsiz şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqla cəmiyyətin davamlı dinamik inkişafına nail olmaq məqsədi daşıyan sosial institutlardan biridir. Sosial iş prinsipial olaraq peşəkar dəyərlər sistemini ehtiva edir. Sosial işin peşəkar və etik kodeksi sosial fəaliyyət, hərəkətilik və çeviklik kimi dəyərləri bəyan edir. Humanizm, sosial ədalət, səriştə, insan ləyaqəti və tolerantlıq sosial işdə mühüm rol oynayır. Sosial işin dəyərləri müasir cəmiyyətinin dəyər sistemindən təsirlənir və onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Cəmiyyətin dəyərlər sisteminin sosial-mədəni dinamikası mütəxəssislərin dəyərlər sistemində öz əksini tapır. “Sosial iş üçün hər bir sosial işçinin öz peşə fəaliyyətində daşdığı məsuliyyətin etik meyarlarının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir” (4, s.14).

Sosial işin əsas prinsipləri insanın daxili dəyərinə və ləyaqətinə hörmət, zərər verməmək, müxtəlifliyə hörmət, insan hüquqlarının və sosial ədalətin müdafiəsidir. Sosial işdə məxfilik prinsipi şəxsi həyata hörmətlə bağlıdır. Azadlıq, bərabərlik və müxtəlif fərqlərin nəzərə alınması prinsipləri sosial ədalət ideyası ilə bağlıdır. Məsuliyyət və inam prinsipləri sosial fəaliyyətin bütün aktorlarına (siyasi qərar qəbul edənlər, inzibati qərar qəbul edənlər, sosial işçilər, assosiativ maraqlı tərəflər, həm də xidmət istifadəçiləri) aiddir. Şəffaf ünsiyyət prinsipi isə rabitə əlaqəsini yaradır, lakin bu manipulyasiya mənbəyi ola bilər. Reallıq prinsipi faktları arzuladığımız kimi deyil, onların olmasını istədiyimiz kimi deyil, olduqları kimi tanımaqdan ibarətdir. Ehtiyatlılıq prinsipi qida təhlükəsizliyi sahəsində geniş şəkildə təbliğ olunur, bu prinsip istehsal etdiyimiz məhsulların zərərli olmadığına əmin olana qədər fəaliyyəti dayandırmağın vacibliyini müdafiə edir. Ümumiyyətlə, sosial işdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu prinsilər sosial ədalətin əsasını təşkil edir. “Sosial iş peşəsinin ən mühüm məqsədi yoxsulluq içində yaşayan, məzlum və müdafiəsiz insanlara dəstək olmaq, onların rifahını artırmaq və bütün insanlara əsas ehtiyaclarını ödəməyə kömək etməkdir” (5, s.149).

İnsan hüquqlarının, o cümlədən yaşamaq hüququnun dəfələrlə pozulması humanizmin və humanist dəyərlərin həyat qabiliyyətini şübhə altına alır. Bəşər sivilizasiya-

sının postmodern dövrə daxil olması nəinki mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmadı, həm də kommunikasiya imkanlarının mövcudluğunda uyğunsuzluq və sosial parçalanma kimi yeni çağırışlar yaratdı ki, bunun da nəticəsi tənhalıqdır.

Sosial işçilər fərdin, ailənin və cəmiyyətin ehtiyaclarını balanslaşdırmalı olduqları mürəkkəb vəziyyətlərlə üzləşirlər. Etika onlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, dürüst davranmağa və xidmət etdikləri insanların rifahını təşviq etməyə kömək edir. Etik qərarlar mütəxəssislərin peşəkar müdaxilələrində müvafiq hərəkətləri tələb edir. “Əgər sosial işçi xəstəxanada qalmaq istəməyən yaşlı müştəri üçün plan hazırlayacaqsas, müvafiq qayğı göstərmək üçün əvvəlcə ailəsi, qonşuları və peşəkar işçiləri ilə müzakirə edərək plan hazırlamalıdır” (2, s. 155). Tibbi təcrübədə və ya səhiyyə təşkilatının seçiminə mövcud olan etik məsələlərin öyrənilməsi dörd əsas prinsip baxımından aparılır: xeyirxahlıq, zərər verməmək, muxtariyyətə hörmət və ədalət.

Sosial iş sübuta əsaslanan yanaşma vasitəsilə həyata keçirilir və yerli bilik yollarının praktikada, biliklərin inkişafı, təhsil, klinik xidmətlər, siyasət və tədqiqatlarda əhəmiyyətini qəbul edir. Sosial işdə ailə, icma, mədəni, hüquqi, sosial, mənəvi və iqtisadi təsirlərin əhəmiyyəti də nəzərə alınmalıdır. Bu amillər fərdlərin, ailələrin, qrupların və icmaların rifahına təsir göstərir. Sosial iş təcrübəsinin mərkəzində insanların xas ləyaqətinə və dəyərlərinə hörmət prinsipləri, sosial ədalətə can atmaq və etikaya əsaslanan mədəni səriştəli təcrübə dayanır. “Sosial işçi yalan, hiylə, riyakarlıqla bağlı işlərdə iştirak etməməlidir; xüsusi şəxs və sosial işçi kimi öz bəyanatlarını aydın ifadə etməlidir” (3, s.23).

Sosial xidmət təcrübəsi fərdlərin, ailələrin, qrupların və icmaların ehtiyaclarını qarşılayır. Təşkilatlarda və cəmiyyətdə olan maneələri və ədalətsizliyi aradan qaldırır. Sosial iş xidmətlərin göstərilməsi zamanı sağlamlıq və sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Sosial iş fərdləri və icmaları həyatın çətinliklərini həll etmək, travmatik hadisələrin öhdəsindən gəlmək, dəyişiklik yaratmaq və möhkəmlilik yaratmaq üçün cəlb edir. Sosial iş həmçinin xidmət göstərmək, şəraiti yaxşılaşdırmaq, sağalma və şəxsi inkişaf üçün imkanlar yaratmaq üçün digər peşələr, icmalar və təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Sosial iş ən güclü dəyər bazasına malik normativ peşələrdən biridir. Bu dəyərlər və etik prinsiplər peşənin əsasları kimi müəyyən edilir. “Yenə də peşənin missiyası, sosial ədalət və xeyirxahlıq anlayışı praktikantların prioritetlərini aydın şəkildə müəyyən edən əsas dəyərlərdə dərin kök salır və ekspert düşündüyü yerdə lazımi fəaliyyət planını həyata keçirməkdən çəkinmir” (6, s.19-21).

Fərdi sosial iş bacarıqları təhsil, təlim, davamlı peşəkar inkişaf, nəzarət və təcrübə öyrənməni gücləndirən təcrübəyə introspektiv yanaşma vasitəsilə inkişaf etdirilir. Sosial iş fərdlərə və cəmiyyətə xidmət edən bir peşə kimi etik və peşəkar davranışın möhkəm əsaslarına əsaslanır. Bu iki sütun sosial işçiləri öz təcrübələrində istiqamətləndirmək, yardım edilənlərin hüquqlarının qorunmasını təmin etmək və ictimai etimadı qorumaq üçün vacibdir. Sosial işçilər bəzi fərdi münasibətlərin onların işinə mane ola biləcəyini bilməli və buna imkan verməməlidirlər. Peşəkarlar fərdi ön mühakimələrinin rəftarlarına təsir edə biləcəyini bilməli və bu mövzuda lazımi tədbirləri görməlidirlər.

Sosial işdə etika peşəkarların hərəkətlərinə rəhbərlik edən mənəvi təməldir. O, fərdin ləyaqətinə və hüquqlarına hörmət, sosial ədalət, muxtariyyət və məxfilik də daxil

olmaqla fundamental prinsiplərə əsaslanır. Sosial işçilər fərdin, ailənin və cəmiyyətin ehtiyaclarını balanslaşdırmalı olduqları mürəkkəb vəziyyətlərlə üzləşirlər. Etika onlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, dürüst davranmağa və xidmət etdikləri insanların rifahını təşviq etməyə kömək edir.

Hər bir fərdin ləyaqətinə hörmət sosial iş etikasının əsasını təşkil edir. Bu xüsusiyyət ayrı-seçkilik olmadan hər bir insanın daxili dəyərini tanımaq deməkdir. Sosial işçilər mədəni fərqliliklərə, həssas qrupların ehtiyaclarına və struktur ədalətsizliklərə həssas yanaşmalıdırlar. Sosial işçilərin müştəriləri qarşısındakı ən mühüm etik öhdəliklərindən biri hər hansı emosional və ya cinsi əlaqədən qaçmaqdır. “Könüllü olub-olmamasından asılı olmayaraq, cinsi fəaliyyətdən və keçmiş və ya indiki müştərilərlə təmasdan qaçmaq lazımdır” (7, s. 8).

Sosial iş etikasını təşkilatlar və tənzimləyici orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş peşəkar qaydalar və standartlar toplusundan ibarətdir. Bu qaydalar sosial işçilərin etik prinsiplərə riayət etmələrini və yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərmələrini təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Onlar məxfilik, maraqların toqquşması, peşəkar münasibətlər və səlahiyyətlər kimi sahələri əhatə edir. Etik kodekslər yardım alanların hüquqlarını qorumaq üçün vacibdir. Məsələn, məxfilik mühüm elementdir. Sosial işçilərdən fərdin və ya başqalarının təhlükəsizliyinin təhlükə altında olduğu xüsusi hallar istisna olmaqla, dəstəklədikləri insanların məxfi məlumatlarını qorumaq tələb olunur.

Etika və peşəkar davranış arasında qarşılıqlı əlaqə vacibdir. Sosial işdə etik kodekslər tez-tez peşənin əsas etik dəyərlərini əks etdirmək üçün hazırlanır. Sosial işçilər məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün sağlam etik təmələ arxalanaraq bu standartlara əməl etməlidirlər. Etika sözü cəmiyyətin yaxşı və pis kimi qəbul etdiyi əxlaqi davranış prinsiplərini, qaydaları və standartlarını ifadə edir.

Etika yaxşı və pis arasındakı fərqi müəyyənləşdirir və həmçinin təşkilatlarda işçilərə yol göstərir ki, onlar mövcud variantlar arasında düzgün variantı və ya ən azı ən yaxşısını seçmək çətin olduğu hallarda ən yaxşı işi görməyə qərar verə bilsinlər. Bu yazıda təşkilat etikasını izah etmək, həmçinin təşkilatlarda etikanın xüsusiyyətlərini və prinsiplərini təsvir etmək istəyirik. Təşkilatda etikanın bir növü etibarlılıqdır. Bu həm də insanı etibarlı edən bütün xüsusiyyətlərə və davranışlara aid olan, xüsusilə dürüstlük, etibarlılıq, sədaqət və səmimiyyət sahələrində geniş bir dəyərdir.

Təşkilat etikasını kimi hörmət fərdin xas dəyər və ləyaqətinə hörmət etmək üçün mənəvi öhdəliyə diqqət yetirir. Bu, mədənilik, nəzakət, ləyaqət, müstəqillik, tolerantlıq, qəbul etmə kimi müsbət keyfiyyətlər şəklində ifadə olunur. Bu, həmçinin zorakılıq, istehza, sui-istifadə və istismar kimi hərəkətlərdən çəkinməyi də əhatə edir.

Məsuliyyətli təşkilat etikasını hesabatlılıq, mükəmməlliyə can atmaq və özünü məhdudlaşdırmaq üçün etik tələblərdən bəhs edir. Təşkilati etikaya ədalətin, bərabərliyin, qərəzsizliyin, mütənəsbibliyin, açıqlığın və lazımi prosesin vacibliyi daxildir. Əsas dəyər başqalarının rifahı üçün səmimi və davamlı qayğı ilə bağlıdır. Xeyriyyəçilik, şəfqət və empatiya anlayışları bu etikanın alt qruplarıdır.

Təşkilat etikasını kimi vətəndaşlıq anlayışı cəmiyyətin bir hissəsi kimi təşkilatın necə davranmalı olduğunu müəyyən edən bir sıra vətəndaş faydaları və vəzifələri ehtiva edir. Yaxşı vətəndaşlıq cəmiyyətin fəaliyyətində öz üzərinə düşəni etməyi və gələcək

nəsillərə qayğı göstərməyi tələb edir. Məsələn, yaxşı vətəndaş qanunlara hörmət edir, pozuntular barədə məlumat verir, andlılar heyətində xidmət edir, səs verir, vergi ödəyir və ətraf mühiti qoruyur.

Sosial iş sosial ədalət, məsuliyyət, insan hüquqlarına və fərqliliklərə hörmət prinsiplərinə əsaslanır. Sosial iş nəzəriyyəsinə, sosial və humanitar elmlərə dair biliklərə, yerli xüsusiyyətlərin biliyi və dərkinə əsaslanaraq, sosial iş insanların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün insanlar və müxtəlif strukturlarla işləməyi nəzərdə tutur. Sosial işin əsas məqsədi fərdin sərbəst inkişafı, integrasiyanın, sosial rifahın və ədalətin təşviqidir. Sosial işçilər benefisiarların (xidmət alanlar) fəal iştirakı ilə sosial ədalətin bərqərar olmasına töhfə verirlər. Sosial işçilər mədəni və etnik müxtəlifliyə cavabdehirlər və ayrı-seçkiliyə, zülmə, yoxsulluğa və sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparırlar. “Sosial işçilər qeyri-şəffaf proseslərə cəlb edilməməli və belə hallara yol verməməlidirlər” (1, s.206).

Sosial iş bilavasitə təcrübə, icma təşkilatı, cəmiyyətin həssas təbəqələrinin maraqlarının müdafiəsi, sosial və siyasi fəaliyyətlər, sosial siyasətin yaradılması və həyata keçirilməsi, maarifləndirici təşəbbüslər, tədqiqat və qiymətləndirmə yolu ilə həyata keçirilir. Sosial işçilər insanın öz müqəddəratını təyin etmə qabiliyyətini təşviq etmək və gücləndirməklə fərdin ehtiyaclarını ödəməyə çalışırlar. Onlar həmçinin ictimai təhlükə ilə üzləşən təbəqələrə qarşı təşkilatların və ictimai qurumların məsuliyyətini gücləndirməyə çalışırlar.

Sosial iş cəmiyyətin əsas dəyərlərinin toplusuna əsaslanır. Cəmiyyətin sosial təhlükə altında olan qruplarına kömək etmək məqsədilə xidmətlərin göstərilməsi, sosial ədalətin bərqərar olmasına və sosial vəkilliyin təşviq edilməsi, hər bir fərdin ləyaqətinin qorunması, cəmiyyətdə həmrəylik və birliyin yaradılması, insanlar arasında münasibətlərin vacibliyini vurğulamaq sosial işçilər aşağıdakıları həyata keçirirlər. Peşəkar etika sosial işin əsasını təşkil edir ki, hər bir peşəkar sosial işçi və praktiki öz peşə fəaliyyətlərində rəhbər tutmalıdır. Sosial işçilərin vəzifəsi peşənin əsas dəyərlərini, etik norma və prinsiplərini qorumaqdır.

Etik problemlərin ortaya çıxması halında qərarların qəbulu və davranışın idarə edilməsi dəyərlərin, prinsiplərin və standartların birləşməsi ilə həyata keçirilir. Etik məsuliyyət insanlar arasında həm şəxsi, həm ailə, həm də ictimai və peşə münasibətlərində istənilən qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Etika standartı konflikt vəziyyətində hansı dəyərlərin, prinsiplərin və standartların ən vacib olduğunu və hansına üstünlük verilməli olduğunu müəyyən etmir.

Dəyərlər və prinsiplər arasında ziddiyyətlər olduqda, hər bir sosial işçinin dəyərlərin, etik prinsiplərin və standartların necə müəyyən edilməsi barədə fərqli təsəvvürləri ola bilər. Belə bir vəziyyətdə sosial işçi obyektiv mühakimə əsasında qərar verməli və həmkarlarının sözügedən vəziyyəti necə qiymətləndirəcəyini nəzərə almalıdır. Etik qərarların qəbulu elə bir prosesdir ki, bu proses zamanı sosial işçi onun konkret vəziyyətinə uyğun gələn etika normaları ilə müəyyən edilmiş bütün dəyərləri, prinsipləri və standartları nəzərə almalıdır.

Hər hansı etik dilemma ilə qarşılaşdıqda, sosial işçi əvvəlcə sosial iş etikasını standartını, sonra isə digər əlavə mənbələri rəhbər tutmalıdır. Sosial işçilər şəxsi və peşəkar dəyərlər arasındakı ziddiyyətdən xəbərdar olmalı və belə vəziyyətlərə tam məsuliyyətlə

yanaşmalıdır. Konfliktlər olduqda, etik öhdəlikləri sosial iş xidmətləri göstərən təşkilatın siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edərsə, etik standartın verdiyi dəyərlərə, prinsiplərə və standartlara uyğun olaraq münaqişəni həll etməyə çalışmalıdırlar. Etik normaların pozulması avtomatik olaraq qanunun pozulması demək deyil.

Etika normaları pozulduqda, iş həmkarlar tərəfindən baxılır, məqsədi sosial işçiyə kömək etmək və lazım olduqda işəgötürənə intizam məsuliyyətinin tətbiq edilməsi barədə tövsiyə ilə müraciət etməkdir. Sosial işçinin işlədiyi müəssisə sosial işçinin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Sosial işçilər sosial işin əsas dəyərlərinə əsaslanan ümumi etik prinsiplərlə fəaliyyət göstərirlər. Sosial işçilər sosial problemlərin həllində həssas qruplara dəstək olmaq üçün öz bilik, peşəkar dəyər və bacarıqlarından istifadə etməlidirlər. Sosial işçilər cəmiyyətin sosial təhlükə altında olan təbəqələrini təmsil edən fərdlər və fərdlər qrupları adından sosial dəyişiklikləri həyata keçirirlər. Sosial iş peşəsi yoxsulluq, işsizlik, ayrı-seçkilik və sosial ədalətsizliyin digər təzahürləri kimi məsələlərə diqqət yetirir. Sosial işçilər öz fəaliyyətləri ilə insan zülmünə ictimai reaksiya yaratmağa, mədəni, etnik, gender və digər müxtəlifliyin mövcudluğu və əhəmiyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmağa çalışırlar. Sosial işçilər əhalinin informasiya, xidmət və resurslara çıxışını, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün bərabər imkanların yaradılmasını, cəmiyyət üçün vacib məsələlərin həlli prosesində bütün şəxslərin iştirakını təşviq edir. “Sosial iş peşəsi də digər peşələr kimi daim inkişaf edir və dəyişir. Buna görə də, sosial iş etikasını da dəyişməyə və inkişafa açıqdır” (8, s. 1204).

Sosial işçilər hər bir insanın ləyaqətinə hörmət etməlidirlər. Onlar fərdə qayğı və nəvazişlə yanaşmalı, insanlar arasındakı fərqləri tanımalı, mədəni və etnik müxtəlifliyi cəmiyyət üçün vacib sərvət kimi qəbul etməlidirlər. Müasir dövrdə sosial işçilər benefisiarlara öz ehtiyaclarını ödəmək üçün imkan və bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir. Artıq sosial işçilər fərdlərə və daha geniş ictimaiyyətə qarşı məsuliyyətlərinin olduğunu başa düşürlər və fərdlərə kömək etməyə çalışırlar. Belə hallarda sosial işçilər sosial iş peşəsinin dəyərlərinə, etik prinsiplərinə və standartlarına uyğun hərəkət edirlər.

Nəticə

Sosial işçilər öz səlahiyyətləri daxilində işləyirlər və peşəkar ixtisaslarını artırmağa can atırlar. Onlar öz peşə bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirməyə və gündəlik iş təcrübəsində tətbiq etməyə çalışırlar. Sosial işçi peşənin elmi bazasının inkişafına töhfə verməyə çalışır. Sosial işçilər öz peşə fəaliyyətlərində yüksək məsuliyyət hissi ilə çıxış etməlidirlər. Bununla onlar öz təşkilatlarında etik təcrübələri təmin edirlər.

Sosial işçilər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosial dəyişikliyə nail olmaq üçün güclü mexanizm olduğunu başa düşürlər. Onlar fərdlərin, ailələrin, sosial qrupların, təşkilatların və cəmiyyətin rifahını yüksəltmək üçün fərdləri qarşılıqlı faydalı proseslərə cəlb etməyə və şəxsiyyətlərarası münasibətləri gücləndirməyə çalışırlar.

Nəhayət, sosial işdə etika və peşəkar davranış ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onlar peşəkarların məsuliyyətlə hərəkət etmələrinə, fərdlərin hüquqlarına hörmət etmələrinə və daha ədalətli cəmiyyətin qurulmasına töhfə verməyə zəmanət verirlər. Sosial işçilər üçün bu prinsiplərə riayət etmək peşəkar tələbdən daha çox şeydir; xidmət etdikləri şəxslərin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatını yaxşılaşdırmaq öhdəliyidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslan Ş., Ulutaş A. D. (2022) Evrensel Değerler Bağlamında Etik. Konya, Eğitim Yayınevi - Ders Kitapları, 688 s.
2. Banks S. (2006). Ethical and values in social work. Third Edition. London: Macmillan Press, 218 p.
3. Əhmədov Y. (2013) Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. (dərs vəsaiti). Bakı, "PG nəşrlər evi", 282 s.
4. Məmmədova R. O. (2019) Sosial işə giriş. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Ecoprint", 208 s.
5. Gökçearslan Ç.E., Gönen E. (2011). Sosyal hizmet uygulamalarında etik karar verme süreci. Toplum ve sosyal hizmet, 22(2), 149-160.
6. Reamer F. G. (2018). Sosyal Hizmet Etiği ve Değerleri. Ankara: Nika Yayınevi, 280 s.
7. Shuder Genel Merkezi- Shuder (2004). Sosyal Hizmet Mesleğinin Etik İlkeleri ve Sorumlulukları (2. Baskı), Ankara: Shuder Yay., 18.
8. Zubaroğlu Y. M. (2020). Sosyal hizmet mesleki uygulamalarında müracaatçılara karşı etik sorumluluklar ve etik karar verme süreci. Toplum ve Sosyal Hizmet, 31 (3), 1201-1226.

*Əmirxanov Sabir Abuzər oğlu,
professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sabir-muzey@mail.ru*

MÜASİR RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİ İNKİŞAFDA SOSİAL İŞÇİ BACARIQLARININ MÜHÜM ƏHƏMİYYƏTİ

Hazırda ölkəmizdə hərtərəfli, sürətli, davamlı və dayanıqlı inkişaf uğurla həyata keçirilməkdədir. Belə inkişaf erməni əsarətindən azad edilmiş şəhərlərimizdə, qəsəbələrimizdə, kəndlərimizdə də davamlı olaraq günü-gündən öz sürətini artırmaqdadır. Bu prosesdə rəqabətqabiliyyətlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabətqabiliyyətlik inkişafımızın bütün istiqamətlərində mövcuddur (2, s.320-321). Məhz ölkəmizdəki rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf sayəsində müasir qlobal tələblərə cavab verilir, səmərəlilik, keyfiyyətlik davamlı olaraq artır, rəqəmsallaşma, suni intellektdən istifadə və ən müasir texnologiyanın tətbiqi həyata keçirilir. İnnovativlik, yüksək təhsilli və bacarıqlara malik ixtisaslı mütəxəssis kadrların formalaşdırılması rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirir, iqtisadiyyatın müxtəlifliyi ayrı-ayrı sənaye sahələrinin təşəkkülünə səbəb olur, dayanıqlılıq və davamlılıq artır. İnfrastruktur və logistikanın inkişafı sayəsində keyfiyyətli nəqliyyat, enerji, rabitə infrastrukturu, xidmətlərin müasirləşdirilməsi asanlaşır, həm də beynəlxalq bazara çıxış sürətlənir. Eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli mühitin yaradılması ölkəmizdə dövlət siyasətinə və qanunvericilik normativ-hüquqi aktlarına əsaslanır. Mikroiqtisadi sabitlik nəticəsində iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı təmin olunur. Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişaf ölkə-

mizin beynəlxalq qlobal mövqeyini gücləndirir, cəmiyyətimizin rifahının daha da artırılması üçün imkanlar yaradır, yaşayış səviyyəsinin sürətli artımını təmin edir.

Hazırkı rəqabətqabiliyyətli inkişafa digər sahələrlə yanaşı sosial işin daha da yaxşılaşdırılması, müasir tələblər səviyyəsində həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizdəki belə dayanıqlı və davamlı inkişafın fasiləsizliyin təminində sosial işçilərin bacarıqlarının durmadan artırılması vacibdir. Bu istiqamətdə ölkəmizdə təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir, yüksək ixtisaslı və peşə bacarıqlarına malik sosial işçi kadrları formalaşdırılmaqdadır.

Qeyd etmək vacibdir ki, hazırda sosial işçilərin bacarıqları geniş və çoxşaxəlidir ki, nəticədə cəmiyyət təbəqələrinin fərqli ehtiyacları ödənilir, insanlara keyfiyyətli şəkildə sosial xidmətlər edilir. Sosial sahə çox mürəkkəbdir. Çünki həm fərdlər, həm də qruplar, ailələr kollektivlərlə münasib formalarda sosial işin təşkili həyata keçirilir ki, bütün bu proseslərdə sosial işçilər malik olduqları bacarıqlarından maksimum istifadə yolu ilə insanları dəstəkləyir, sosial ədaləti təmin edir, rifahlarını daha da artırır.

Azərbaycanda hazırda sosial işçilərin əksəriyyəti empatiya və dinləmə bacarıqlarına çox yaxşı malikdirlər, onlar müxtəlif yaş qrupuna malik insanların, bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarını anlayır, bir daha müvafiq araşdırmalardan istifadə edərək onları dərinlən öyrənir, empatik yanaşırlar. Belə yanaşma, münasibət göstərmə insanların yaşadıkları çətinliklərə, onların keçirdikləri gərgin hisslərə müvafiq müdaxilələr həyata keçirməyə kömək edir. Çalışılmalıdır ki, belə müdaxilələr vaxtında edilsin.

Sosial işçilər interpersonal bacarıqlara malik olmalıdırlar. Onlar belə bacarıqlardan istifadə yolu ilə güclü ünsiyyət qurmalıdırlar. Güclü ünsiyyət bacarığı sosial işçinin insanlara ilkin yanaşma, əlaqə yaratmaq peşəkarlığının göstəricisidir. Peşəkar sosial işçilər interpersonal bacarıqları vasitəsilə fərdlər, ailələr və qruplarla effektiv əlaqə yaradır, insanların ehtiyacları, arzuları və digər vacib məsələləri birlikdə müzakirə edir, çatışmazlıqları aradan qaldırır və yaxud, bu istiqamətdə digər təşkilatlarla, qurumlarla əlaqəli formada müvafiq tədbir görür.

Sosial işçilərin fərdlər, ailələr və qrupların problem və çətinliklərini araşdırmaq, təhlil etmək, müvafiq məlumatları əldə etmək, daha dəqiq, düzgün qərar qəbul etmək məqsədilə tədqiqat və analitik bacarıqlara malik olmalıdırlar. Onlar məhz belə bacarıqları sayəsində, həmçinin analitik yanaşmalardan istifadə etməli, fərdlərin, qrupların, ailələrin ehtiyaclarını qiymətləndirməlidirlər. Bu baxımdan onlar müxtəlif araşdırma metodlarından lazımınca istifadəyə fokuslanmalıdırlar. Təbiidir ki, bu prosesdə rəqəmsallıqdan da istifadəyə önəm verilməlidir.

Sosial işçilərin ən vacib səriştələrindən biri də çətin vəziyyətlərdə qərar vermə bacarığıdır ki, çətin və gərgin mühitdə, vəziyyətlərdə çox doğru, düzgün qərar qəbul edilməlidir. Yenə də mühit, şərait, vəziyyət öyrənilməli, hansı qərarın verilməsi sosial işçi tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilməlidir (4, s.326). Bu proseslərdə insanlara kömək göstərmək, hüquqi və etik məsələlər çərçivəsində düzgün müdaxilə metodlarından istifadə olunmalıdır ki, bu da sosial işçi peşəkarlığından, təcrübəsindən asılıdır.

Peşəkar sosial işçilər hazırda ayrı-ayrı peşələrə malik insanlarla, məsələn, təhsil işçiləri, həkimlər hüquqşünaslar və psixoloqlarla multidissiplinar yanaşma bacarıqları vasitəsilə əməkdaşlıq qurmalıdırlar. Sosial işçilər bu əməkdaşlıqda inteqrasiya edilmiş və holistik yanaşmalar nümayiş etdirməyi bacarmalıdırlar.

Müasir sosial işçi milli mədəniyyəti dərinlən bilməli və digər xalqların mədəniyyəti

yətləri ilə qarşılıqlı əlaqəliliyi mütəmadi öyrənməlidir. Buna görə də onlar mədəniyyətlərarası yanaşmaya malik olmalıdırlar (3, s.239). Bu baxımdan, hazırkı şəraitdə ayrı-ayrı mədəniyyətlərdən və sosial qruplardan olan fərdlərlə məşğul olan sosial işçilər müxtəlif mədəni fərqlilikləri bilməli, fərqli qrupların ehtiyaclarına müvafiq xidmətlər göstərməli, eyni zamanda milli mədəniyyətin qorunub saxlanılması istiqamətində təsəbbüskəşlik göstərməlidir.

Müasir sosial işçilər, həmçinin etik normaları və peşəkar etikaya riayət etməklə, məxfilik prinsipinə əməl etməli, insanların hüquqlarını müdafiə etməlidirlər. Yeri gəlincə milliliyin qorunmasına da xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki hər bir vətəndaşda milli özünüdərk və vətənpərvərlik hissləri daim gücləndirilməlidir.

Peşəkar sosial işçilər hər bir vəziyyətdə, şəraitdə qərar qəbuluna hazır olmalı və müdaxilə bacarıqlarından istifadə etməlidir. Belə müdaxilələr fərdlərə, ailələrə, qruplara elm, təhsil, hüquq, psixoloji dəstək formasında həyata keçirilə bilər. Müdaxilələr məqsədyönlü və planlı şəkildə fərdə, qrupa, ailəyə kollektivə müvafiq formada tətbiq edilməlidir (1, s.238.)

Sosial işçi fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqlarına malik olmaq vacibdir. Hazırda informasiya texnologiyaları və rəqəmsallaşmasız fəaliyyət qeyri-mümkündür. Müasir sosial işçi ayrı-ayrı proqramlardan, baza və məlumat sistemlərindən yetərinə istifadə etməli, rəqəmsal texnologiya mühitində təhlil və araşdırmalar aparmalı, müvafiq tətbiqləri effektiv yerinə yetirməyi bacarmalıdır.

Müasir hərtərəfli sürətli, inkişaf həm də təşkilatçılıq və idarəetmə ilə sıx əlaqəlidir. Buna görə də hazırda sosial işçilər təşkilatçılıq və idarəetmə bacarıqlarına da malik olmalıdırlar.

Beləliklə, müasir sosial işçi:

- empatik yanaşmalara, dinləmə, interpersonal, tədqiqatçılıq, çətin şəraitlərdə qərarqəbuletmə, multidissiplinar, mədəniyyətlərarası yanaşma, etnik və peşəkar standartlara malik olma, müdaxilə etmə, informasiya texnologiyalarından istifadə etmə, təşkilatçılıq, idarəçilik bacarıqlarına malik olmalıdır;
- mühiti, vəziyyəti, şəraiti qiymətləndirməyi bacarmalı, çevik qərar qəbuluna hazır olmalıdır;
- vəziyyətlərdən asılı olaraq müvafiq məsləhətlər, tövsiyələr, təkliflər verməlidir, vəziyyəti stabiləşdirməlidir;
- fərdlərdə, ailələrdə, qruplarda ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmağı və nizamlılıq yaratmağı bacarmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva R.S. İnklüziv sosial müdafiə. Bakı "APOSTROF-A" MMC -2023, 472 səh.
2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. 5 cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2012. 592 səh.
3. Firsov M.V., Studenova E.Q. Sosial işin nəzəriyyəsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 480 səh.
4. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Fyuzat" MMC, 2020, 384 səh.

*Sultanova İlhamə Həmid qızı,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti
Email sultanova.ilhame@bbu.edu.az*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA SOSIAL İŞÇİ HAZIRLIĞINA VERİLƏN PSIXOLOJİ TƏLƏBLƏR

Müasir dünyada qloballaşma, texnologiyaların sürətli inkişafı və ictimai dəyişikliklər sosial-iqtisadi sistemlərə yeni çağırışlar təqdim edir. Bu dəyişikliklər yalnız iqtisadi sahəni deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial strukturunu da əhatə edir. Belə bir mühitdə əhalinin rifahının təmin olunması, sosial xidmətlərin əlçatan və effektiv şəkildə təşkili mühüm məsələ kimi ön plana çıxır. Bu kontekstdə sosial işin və sosial işçilərin rolu daha da aktuallaşır. Azərbaycan cəmiyyətində sosial rifahın və sosial müdafiə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar sosial sahədə peşəkar və psixoloji cəhətdən hazırlıqlı kadrların yetişdirilməsini tələb edir (1, s. 29). Bu baxımdan, sosial işçilərin peşə hazırlığı və onların psixoloji keyfiyyətləri mövcud çağırışlara cavab vermək baxımından əsas şərtlərdəndir.

Öncə rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf nədir? sualına cavab verək. Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf — iqtisadi artımın dayanıqlı olması, sosial rifahın yüksəldilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalına sərmayənin artırılması ilə səciyyələnir. Bu inkişaf modeli yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda sosial bərabərlik, ədalətli resurs bölgüsü və sosial xidmətlərin keyfiyyəti ilə də ölçülür (4, s. 56). Bununla yanaşı, rəqabətqabiliyyətli inkişaf cəmiyyətin bütün təbəqələrinin inkişaf prosesinə cəlb olunmasını, sosial təbəqələşmənin azaldılmasını və inklüziv inkişafın təşviqini də nəzərdə tutur. Bu isə sosial işçilərin fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirir və onların rolunu strateji səviyyəyə yüksəldir. Sosial iş bu inkişaf modelinin mühüm komponentlərindən biridir. Avropada, xüsusən də İngiltərədə sosial iş təhsili və praktikasında mühüm yer tutan, sosial iş sahəsində tanınmış alim Mark Payne yazır ki, sosial işin əsas məqsədi — fərdlərin və cəmiyyətin problemlərinin aşkarlanması, onlara dəstək göstərilməsi və sosial inteqrasiyanın təmin olunmasıdır (7, s. 63). Azərbaycanlı sosial iş üzrə tanınmış alim və praktiki mütəxəssis Kamil İsmayilov qeyd edir ki, rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda sosial iş, xüsusilə risk qrupunda olan əhali ilə işləmək, sosial xidmətlərin təşkili və əhalinin psixososial ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsində vacib rol oynayır (3, s. 91).

Bundan əlavə sosial iş sosial ədalətin təşviqində, ictimai sabitliyin qorunmasında və inklüziv cəmiyyət quruculuğunda vasitəçi funksiyasını daşıyır. Bu baxımdan, sosial iş təkcə yardım mexanizmi deyil, həm də strateji sosial siyasətin həyata keçirilmə alətidir.

İndi də sosial işçi kimdir? sualını açıqlayaq. Sosial işçi — fərdlərə, ailələrə və icmalara sosial xidmət göstərən, onların hüquqlarını və ehtiyaclarını müdafiə edən peşəkar şəxsdir. Sosial işçi insanların sosial adaptasiyası və inteqrasiyasına yardım edir, onların sosial problemlərini müəyyənləşdirir və onların həllinə yönəlik strategiyalar hazırlayır (9, s. 47).

Sosial işçi, eyni zamanda birbaşa yardım göstərməklə yanaşı, siyasətlərin formalaşdırılmasında və icrasında da iştirak edə bilər. Onun fəaliyyəti sosial inklüzivlik, insan hüquqları və sosial ədalət prinsipləri ilə uzlaşmalıdır.

Sosial işçilərin fəaliyyəti fərdlərin rifahına və cəmiyyətin sosial sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Onlar sosial risk qrupları ilə işləyərək onların ehtiyaclarını müəyyən edir və onlara uyğun dəstək proqramlarını tətbiq edirlər (2, s. 117). Bu proses fərdlərin öz resurslarını tanımasına, bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə və cəmiyyətə daha fəal inteqrasiya olunmasına şərait yaradır. Beləliklə, sosial işçi həm fərdin, həm də ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

Sosial işçi sosial-iqtisadi sistemdə vasitəçi rolunu oynayır — dövlətin sosial siyasətini əhaliyə çatdırır, eyni zamanda cəmiyyətin ehtiyaclarını aidiyyəti qurumlara yönəldir. Bu baxımdan sosial işçilər sosial siyasətin həyata keçirilməsində körpü funksiyasını yerinə yetirirlər (5, s. 132). Onların fəaliyyəti sosial xidmətlərin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılmasında, sosial bərabərsizliklərin azaldılmasında mühüm yer tutur.

Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf kontekstində sosial işçinin əhəmiyyəti əvəzsizdir. İnkişaf edən cəmiyyət sosial işçilərin rolunu da yenidən müəyyənləşdirir. Yeni sosial risklər, demoqrafik dəyişikliklər və miqrasiya axınları sosial işçilərdən daha çevik, adaptiv və çoxşaxəli biliklərə sahib olmağı tələb edir (6, s. 173).

Texnologiyaların sosial iş sahəsində tətbiqi də sosial işçidən rəqəmsal savadlılıq, kibertəhlükəsizlik və yeni kommunikasiya modellərinə uyğunlaşmaq bacarığını tələb edir. İqtisadi çətinliklər və sosial bərabərsizliklərin dərinləşməsi sosial işçilərin üzərinə düşən yükü artırır. Onların yalnız sosial problemləri müəyyən etməsi deyil, eyni zamanda psixoloji dəstək və motivasiya funksiyasını da yerinə yetirməsi zərurətə çevrilmişdir (7, s. 148). Belə şəraitdə sosial işçilərin dözümlülüyü, motivasiyası və peşəkar etikaya sadıqlığı onların fəaliyyətinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində sosial işçilərin peşəkar hazırlığı təkcə nəzəri və praktiki biliklərlə deyil, eyni zamanda onların psixoloji hazırlığı ilə də sıx əlaqəlidir. Onlar çox vaxt çətin, emosional gərginlik yaradan vəziyyətlərlə üzləşirlər. Bu səbəbdən onların empatiya, stressə davamlılıq, kommunikasiya və emosional zəka kimi psixoloji bacarıqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (3, s. 84–85).

Empatiya, stressə dözümlülük, emosional zəka. Carl Rogers (1975) "Client-Centered Therapy" əsərində empatiyanın sosial işçilərlə müştərilər arasında etibarlı və dəstəkverici münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir (10.85). Herbert C. Kelman (1975) isə empatiyanın sosial təsir və münasibət dəyişikliklərində rolunu vurğulayaraq bildirir ki, empatiya sosial işçilərə xüsusilə mübahisəli və gərgin vəziyyətlərdə müştərilərlə qarşılıqlı anlaşma yaratmağa kömək edir (11, s. 142).

John Bowlby (1988) sosial işçilərin psixoloji dayanıqlılığının onların effektivliyinə təsir etdiyini və müştərilərlə sağlam münasibət qurmaq üçün bu bacarığın zəruri olduğunu vurğulayır (18, s. 124). Meichenbaum (1977) isə sosial işçilərin çətin situasiyalarda stressə qarşı necə mübarizə apardıqlarına dair praktik modellər təqdim edir (13.202).

Komanda işi və kommunikasiya bacarıqları. Komanda işi və effektiv kommunikasiya sosial işçilərin peşə fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Tufte (2007)-nin qeyd etdiyi kimi, düzgün qurulmuş ünsiyyət yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də dəstəyin effektivliyini artırmaq məqsədi güdür. Sosial işçilərin müştərilərlə, həmkarları ilə və digər əlaqədar tərəflərlə ünsiyyəti yalnız məlumat mübadiləsindən ibarət olma-

malıdır. Onlar qarşılıqlı anlayış və hörmət əsasında əlaqələr qurmalı, müştərilərinin ehtiyaclarını düzgün şəkildə başa düşməli və onlara doğru şəkildə cavab verməlidirlər.

Berg və Kelly-in (2000) tədqiqatına əsaslanaraq deyə bilərik ki, müştərilərlə qurulan etibarlı əlaqələr sosial işçinin həm emosional, həm də praktiki yardım potensialını artırır. Müştəri ilə etibarlı münasibətlərin qurulması sosial işçilərə daha açıq və dürüst əlaqələr qurmağa imkan verir. Etibarlı münasibətlər müştərilərin ehtiyaclarının dəqiq müəyyənləşdirilməsində, onların daxili dünyasına dərin baxışa sahib olmağında və ən əsası, müştərinin özünü qiymətləndirmə və özünə inamını artırmaqda əhəmiyyətlidir. Bu, sosial işçinin müştərisinə nəinki problemlərini həll etməkdə yardımçı olur, eyni zamanda müştərinin cəmiyyətə yenidən integrasiya olunmasına şərait yaradır.

Komanda daxilində konstruktiv ünsiyyət, iş bölgüsü və qarşılıqlı inam sosial işçinin peşəkar fəaliyyətini daha səmərəli və davamlı edir. Sosial işçilər adətən mürəkkəb sosial problemlərlə qarşılaşırlar və bu problemlərin həlli üçün çoxsaylı tərəflərin əməkdaşlığı tələb olunur. Komanda daxilində uyğun iş bölgüsü və düzgün təşkil olunmuş əməkdaşlıq, həm işçilərin stress səviyyəsini azaldır, həm də işin daha səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir. Ünsiyyətin effektiv qurulması, xüsusən də müxtəlif mütəxəssislərlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, məsələn, psixoloqlar, həkimlər və hüquqşünaslarla sıx əməkdaşlıq, sosial xidmətlərin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır.

Sosial işçilərin hazırlığında ali təhsil müəssisələri və peşəkar təlim proqramları mühüm rol oynayır. Bu proqramlarda psixoloji fənlərin tədrisi sosial işçilərin psixoloji dözümlülüyünü və peşəkar etik davranışlarını formalaşdırmağa xidmət edir (3, s.138). Eyni zamanda universitetlərdə psixoloji laboratoriyaların, təlim treninqlərinin təşkili bu sahədə praktiki bacarıqların inkişafına kömək edir. Psixoloji fənlərin tədrisi həm də sosial işçilərin qarşılaşdıqları stressli və emosional vəziyyətlərdə özlərini idarə etmələrinə yardımçı olur. Onlar stressə qarşı dözümlülük qazanmalı, müştərilərlə qarşılaşdıqları çətin və gərgin vəziyyətlərdə sakit və səmimi yanaşmalıdırlar. Bu, sosial işçilərin yalnız peşəkar fəaliyyətini deyil, eyni zamanda şəxsi rifahlarını da qorumağa kömək edir. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrində psixoloji laboratoriyalar və təlim treninqlərinin təşkili, sosial işçilərin nəzəriyyə və praktikanı integrasiya etmələrini təmin edir.

Təcrübə müddətində sosial işçilər real həyat hadisələri ilə qarşılaşır və bu zaman onların emosional dayanıqlılığı və peşəkar refleksiya qabiliyyəti inkişaf edir. N.B.Petrov (2011) göstərir ki, təcrübəyə əsaslanan öyrənmə prosesi sosial işçilərin peşəkar şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur (4, s. 241). Praktik təcrübə sosial işçilərə sosial problemlərlə birbaşa üzləşmək və onları həll etmək imkanları verir. Təcrübə vasitəsilə onlar öz biliklərini tətbiq etməklə yanaşı, həm də peşəkar inkişaflarına şərait yaradırlar.

Praktik təcrübə zamanı sosial işçilər yalnız müştəri və cəmiyyətə yardım göstərmək deyil, həm də öz emosional vəziyyətlərini idarə etməli, peşəkar etikaya uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməli və güclü peşəkar münasibətlər qurmalıdırlar. Peşəkar mentorluq və superviziya sosial işçilərin psixoloji hazırlıq səviyyəsini artırır, çünki bu proseslər onlara güclü peşəkar dəstək verir. Mentorlar və supervisorlar sosial işçilərə çətin vəziyyətlərlə başa çıxmaqda, stressi idarə etməkdə və daha yaxşı qərarlar qəbul etməkdə kömək edirlər. Bunun nəticəsində, sosial işçilər yalnız biliklərini təkmilləşdirmir, həm də şəxsi inkişaflarını təmin edirlər.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı məsələlərə diqqət çəkməyə imkan verir:

1. Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində sosial işin rolu genişlənmiş və sosial işçilərin qarşısına mürəkkəb vəzifələr çıxmışdır.

2. Sosial işçilərin effektiv fəaliyyəti yalnız sosial xidmətlərin təşkili ilə məhdudlaşmır; onların psixoloji hazırlığı, şəxsi keyfiyyətləri və peşəkar bacarıqları da mühüm rol oynayır.

3. Sosial işçilər, dəyişən sosial-iqtisadi reallıqlar fonunda risk qrupları ilə işləyərək, onların sosial adaptasiya və integrasiya proseslərinə əhəmiyyətli töhfələr verirlər.

4. Sosial işçilərin peşəkar fəaliyyətinin uğuru, empatiya, emosional zəka, stressə qarşı dayanıqlılıq, kommunikasiya və komanda işi bacarıqları ilə sıx əlaqəlidir.

5. Psixoloji keyfiyyətlər, sosial işçilərin mürəkkəb situasiyalara adaptasiya qabiliyyətini artırır və müştərilərlə səmərəli münasibətlərin qurulmasına şərait yaradır.

6. Təhsil müəssisələri və təlim proqramlarının rolu sosial işçilərin peşəkar formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə artır.

7. Psixoloji fənlərin tədrisi və praktik təcrübəyə əsaslanan öyrənmə metodları sosial işçilərin peşəkar şəxsiyyətlərinin inkişafında və biliklərinin dərinləşməsində vacibdir.

8. Təcrübə əsasında öyrənmə və praktiki təlimin gücləndirilməsi sosial işçilərin müasir sosial şəraitə uyğunlaşmasını dəstəkləyir.

9. Sosial işçilərin psixoloji hazırlığı və etik davranışları, onların peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyətini və dayanıqlılığını artırır.

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. Sosial işçilərin psixoloji hazırlığının gücləndirilməsi: Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində sosial işçilərin psixoloji hazırlığının artırılması vacibdir. Bu, yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də empatiya, emosional zəka, stressə davamlılıq və digər psixoloji bacarıqların inkişafı ilə təmin edilməlidir. Bu tələblər sosial işçilərin sosial-iqtisadi çağırışlara daha yaxşı cavab verməsinə şərait yaradacaqdır.

2. Psixoloji dəstək və superviziyanın təmin olunması: Rəqabətqabiliyyətli inkişaf mühitində sosial işçilərin fəaliyyətlərinin effektivliyini artırmaq məqsədilə psixoloji dəstək və superviziya sistemlərinin möhkəmləndirilməsi zəruridir. Sosial işçilər, xüsusən yüksək emosional yük altında işlədikdə, müntəzəm psixoloji dəstək və rəhbərlik almalı və onların işlərinin keyfiyyəti və peşəkar rifahı qorunmalıdır.

3. Təhsil proqramlarında psixoloji bacarıqların önəminin artırılması: Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun olaraq, sosial işçilərin hazırlığı məqsədilə təhsil proqramlarında psixoloji bacarıqların tədrisinin genişləndirilməsi lazımdır. Bu, sosial işçilərin peşəkar etikaya və müasir sosial xidmət ehtiyaclarına uyğun şəkildə formalaşmalarına imkan verəcəkdir.

4. Praktiki təcrübə və təlimlərdə psixoloji komponentlərin gücləndirilməsi: Sosial işçilərin peşəkar inkişafında praktiki təcrübə və təlimlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu proqramlar zamanı sosial işçilər real həyat vəziyyətlərinə uyğun olaraq psixoloji və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirərək çətin sosial-iqtisadi şəraitlərlə mübarizədə daha çevik olacaqlar.

5. Komanda işi və effektiv ünsiyyətin inkişaf etdirilməsi: Sosial işçilərin sosial-iqtisadi inkişaf kontekstində əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlayış üzərində qurulmuş komanda işinin təşviqi vacibdir. Komanda daxilində konstruktiv ünsiyyət, etibar və qarşılıqlı dəstək sosial işçilərin fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına kömək edəcəkdir.

6. Sosial işin psixoloji aspektlərinə dair tədqiqatların genişləndirilməsi: Sosial işçilərin psixoloji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və bu sahənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə sosial işin psixoloji aspektlərinə dair elmi tədqiqatların genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi zəruridir. Bu, sosial işin effektivliyini artıracaq və sosial işçilərin peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyətini yüksəldəcəkdir.

7. Bu təkliflər sosial işin keyfiyyətini artırmağa, sosial işçilərin peşəkar hazırlığını və psixoloji dayanıqlığını gücləndirməyə kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəhimov, A. (2015). Sosial iş: nəzəriyyə və praktikada əsaslar. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, səh. 312.

2. Əliyeva, M. (2018). Psixoloji xidmətlərin sosial işçilərə təsiri. Bakı: Qızıl qələm nəşriyyatı, səh. 276.

3. İsmayılov, K. (2014). Sosial iş və psixologiya. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, səh. 245.

4. Петров, Н. В. (2011). Социальная работа: теория и практика. Москва: Академия, с. 398.

5. Иванов, Д. С. (2017). Психология и социальная работа. Санкт-Петербург: Речь, с. 320.

6. Семенова, И. А. (2012). Методы социальной работы: теории и практики. Москва: Изд-во Юрий, с. 278.

7. Payne, M. (2014). Modern Social Work Theory. London: Macmillan Education, p. 350.

8. Schreiber, R. (2016). Social Work with Groups: A Comprehensive Workbook. New York: Oxford University Press, p. 230.

9. Dominelli, L. (2017). Social Work: Theory and Practice for a Changing Profession. Cambridge: Polity Press, p. 280.

10. Rogers, C. (1975). Client-Centered Therapy. Boston: Houghton Mifflin, p. 85.

11. Kelman, H. C. (1975). The Social Psychology of Attitude Change and Social Influence. Belmont: Brooks/Cole, p. 142.

12. Bowlby, J. (1988). A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. New York: Basic Books, p. 124.

13. Meichenbaum, D. (1977). Cognitive-Behavioral Modification: An Integrated Approach. New York: Plenum Press, p. 202.

14. Tufte, D. (2007). Communicating for Results: A Guide for Business and the Professions. Boston: Pearson, p. 109.

15. Berg, I. K., & Kelly, M. S. (2000). Building Solutions in Child Protective Services. New York: Norton, p. 87.

*Cəfərova Məhsəti Sabir qızı,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ceferovamehseti@inbox.ru,*

AZƏRBAYCANIN SUVERENLİYİ VƏ SOSIAL İNKİŞAFI: NAILİYYƏTLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Giriş

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sürətli bir inkişaf yolu keçmiş, həm sosial, həm də iqtisadi sahələrdə böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Ölkənin suverenliyi siyasi və iqtisadi sistemində ciddi dəyişikliklər yaratdı. Həmçinin, Azərbaycan, beynəlxalq aləmdə müstəqil dövlət kimi tanınmağa başladı. Məhz bu dövrdən başlayaraq ölkənin dövlətçilik quruculuğu istiqamətində bir çox mühüm islahatlar həyata keçirildi, siyasi sabitlik təmin edildi. Həmin dövrün vacib məsələlərindən biri də Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaqdır. Bundan ötrü xarici və daxili siyasət sahələrində çevik və balanslı yanaşmalar izləndi. Azərbaycan, həmçinin öz milli maraqlarını müdafiə edərək, xarici güclərlə münasibətlərdə müstəqil siyasət yürütməyə başladı (2, s.318).

Azərbaycanda sosial inkişafın istiqamətləri və sahələri üzrə nailiyyətlər böyükdür və qarşıda vacib perspektivlərə əməl edilməlidir. Məlumdur ki, sosial inkişaf, cəmiyyətin iqtisadi, mədəni, siyasi və sosial sahələrdə insanların rifahının daha da yaxşılaşdırılması üçün mütəmadi həyata keçirilən proseslərdir. Sosial inkişafın istiqamətləri və sahələri arasında qarşılıqlı əlaqəlilik mövcuddur və onları aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar;

İqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi günün vacib tələbidir. Çünki bütün sahələr iqtisadi inkişafı bilavasitə əlaqədardır:

- iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi vacibdir. Sənayenin, kənd təsərrüfatının və xidmət sahələrinin inkişafı ilə cəmiyyətin ümumi rifahının artırılması zəruridir;
- əmək bazarının tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İşsizlik səviyyəsinin azalması, daha yaxşı əmək şəraiti və əmək hüquqlarının qorunması həyatın tələbidir.
- yoxsulluğun azaldılması; Sosial dəstək proqramları və sosial müavinətlərin təyini həyata keçirilməklə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına nail olunmalıdır.

İqtisadi inkişaf və əhəlinin rifahı.

Azərbaycanın enerji sektoru, xüsusilə neft və qaz hasilatının inkişafı, iqtisadiyyatın əsas təməlini təşkil edir. Bu sahələrdən əldə edilən gəlirlər, sosial proqramların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmuş, nəticədə əhəlinin rifah səviyyəsi daha da yüksəlmişdir. Belə sıçrayışla inkişaf nəticəsində xüsusilə, son 20 ildə ölkənin infrastruktur layihələri, yol və nəqliyyat sistemləri, elektrik enerjisi şəbəkələri və digər mühüm sahələrdə irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur.

Sosial inkişafın nailiyyətləri bütün istiqamətlərdə özünü göstərir. Sosial müdafiə sistemində də müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunub. Pensiya islahatları və sosial yardımların artırılması kimi addımlar atılıb. Azərbaycanda sosial inkişaf bir neçə sahədə irəliləyişlər nümayiş etdirir, lakin bəzi çətinliklər də mövcuddur. Sosial inkişafı qiymətləndirmək üçün əsasən təhsil, səhiyyə, məşğulluq, sosial müdafiə, bərabərlik və digər sosial sahələri təhlil etmək olar (3, s.324).

Azərbaycanın sosial inkişafı, əsasən ölkənin iqtisadiyyatının güclənməsi ilə birbaşa bağlıdır. Son illər ərzində Azərbaycan, sosial rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün bir çox önəmli addımlar atmışdır.

Təhsil və elm sahəsində uğurlar əldə edilməkdədir. Təhsil sisteminin inkişafı, yüksək keyfiyyətli təhsil sistemlərinin yaradılması, maarifləndirmə və savadlılıq səviyyəsinin artırılmasına xüsusi önəm verilir.

Təhsil və elm sahələrində böyük islahatlar həyata keçirilmiş, yeni məktəblər və universitetlər, tədqiqat mərkəzləri açılmış, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün proqramlar hazırlamışlar. Həmçinin, sağlamlıq sektorunda da infrastrukturun modernləşdirilməsi və tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

- Elm və innovasiyaların getdikcə yüksəlişi, yeni elmi nailiyyətlərin qazanılması, texnologiyaların inkişafı və onların cəmiyyətdə tətbiqi həyata keçirilməkdədir.

- Cəmiyyətin əmək bazarına uyğun peşə təhsilinin genişləndirilməsi və peşəkar bacarıqların inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Azərbaycanın gələcəyi onun insan kapitalının formalaşmasından asılıdır, yaxşılaşdırılması keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi vacibdir. Həmçinin, gənc nəslin iş bazarına hazırlığına da hazırda təhsil müəssisələrində xüsusi diqqət mərkəzindədir:

- Kadr hazırlığı və peşə təhsili sahəsində dövlət dəstəyi gücləndirilməlidir.
- Beynəlxalq təhsil standartları və müasir təlim metodlarının tətbiqinə ciddi fikir verilməlidir.

- Gənclər üçün iş hazırlıq və praktika proqramları tətbiq edilməlidir.

Sosial ədalət və hüquqlara əməl edilməsi müasir dövrün vacib tələblərindəndir:

- Bərabərlik və sosial ədalət – Cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında bərabər imkanların yaradılması, gender bərabərliyi, irq və etnik mənsubiyyətə görə diskriminasiyanın qarşısının alınmasından ibarətdir ki, bunlara ciddi əməl olunur.

- Hüquq və hüquq müdafiəsi – insan hüquqlarının təmin edilməsi, hüquq sisteminin gücləndirilməsi və ədalətli mühakimə prosesinin həyata keçirilməsi ilə ölçülür.

- Sosial təminat- yaşlılar, uşaqlar, əlillər və digər ehtiyacı olan şəxslər üçün sosial xidmətlər və təqaüd proqramlarının yaradılması ilə bilavasitə əlaqədardır (1, s.216).

Ölkəmizin sosial inkişaf perspektivləri geniş əhatəlidir və iqtisadi bərabərliyin yaradılmasına əsaslanır. Yüksək işsizlik, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, vətəndaşların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması hədəfləri ön plandadır. Perspektivdə bu sahədə ediləcək islahatlar:

- Təhsil və sağlamlıq sahələrində olan sərmayələrin daha da artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi;

- Məqsədli sosial proqramlar və yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün yeni proqramlar və layihələrin qəbulu və həyata keçirilməsi;

- Regionlararası bərabərsizlik problemlərinin həlli, xüsusən qismən inkişaf etməsi bölgələrdə yeni iş yerlərinin yaradılması.

Sağlamlıq və yaşayış şəraitinin sürətli yaxşılaşdırılması dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan:

- sağlamlıq xidmətləri-ümumi sağlamlıq xidmətlərinin, tibbi infastrukturun və səhiyyə sisteminin inkişafı davamlı xarakterə malikdir;

- qida təhlükəsizliyi və sağlam həyat tərz-i insanların mütəmadi olaraq sağlam qida

ilə təmin edilməsi sağlam həyat tərzinin təşviqi və xəstəliklərin qarşısının alınması istiqamətlərində təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir;

- ekoloji inkişaf- Təbiətin qorunması, su və hava keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi sürətli şəkildə inkişaf etdirilir.

Səhiyyə sahəsində Azərbaycanda irəliləyişlər mövcuddur. Əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədilə yeni xəstəxanalar və tibb mərkəzləri tikilir, regionlar arasında səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətində inkişaf mövcuddur. Həmçinin, səhiyyə infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və əhalinin tibbi xidmətlərə bərabər şəkildə əlçatanlığının təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər davam edir (4, s.114).

Sosial əlaqələr və cəmiyyətin sosial strukturunda irəliləyişlər öz bəhrəsini verməkdədir. Belə ki:

- sosial integrasiya–ictimai qrupların və fərdlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması uğurla həyata keçirilir, mədəniyyətlərarası dialoq və qarşılıqlı əlaqələr daim inkişafdadır;

- cəmiyyətin sosial dayaqları-ailə strukturlarının qorunması, sosial xidmətlərin gücləndirilməsi və münaqişə idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi müsbət nəticələr verir;

- gənclərin inkişafı-gənclərin cəmiyyətdə aktiv iştirakını təşviq edən proqramlar layihələr və müxtəlif sahələrdə tətbiqinə nail olunur;

Siyasi və idarəetmə sahəsində inkişaf davamlı xarakterə malikdir:

- demokratik institutların inkişafı-hüquqla idarə olunma, şəffaflıq,hesabatlılıq və müstəqil hakimiyyət orqanlarının yaradılması sahələrində irəliləyişlər mövcuddur;

- siyasi iştirak-vətəndaşların siyasətdə iştirak imkanlarının artırılması, seçki prosesinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi önəm verilir;

- sosial siyasətlərin effektivliyi-cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun sosial siyasətlərin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi davamlı yerinə yetirilir.

Azərbaycanın sosial inkişafının əsas və çox vacib şərtlərindən biri də siyasi sabitlikdir. Siyasi islahatların aparılması, qanunvericilikdə islahatlar hüququn aliliyi və insan hüquqlarının qorunması vacib məsələlərdir. Bu istiqamətdə işlər uğurla həyata keçirilməkdədir.

Bu baxımdan:

- demokratik proseslərin gücləndirilməsi önəm kəsb edir;
- hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaşların hüquqlarının daha da genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir;

- mədəniyyət və media azadlıqları sahəsində şərait yaxşılaşdırılmışdır.

Mədəniyyət və cəmiyyətin mənəvi inkişafı daha da sürətli inkişaf mərhələsindədir. Bu baxımdan:

- mədəni müxtəlifliyin təşviqi: cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyinin dəyərləndirilməsi, mədəniyyətlərarası əlaqələr inkişaf etdirilir.

- mədəni irs və təhsil- tarixi və mədəni irsin qorunması, mədəniyyətin inkişafı və mədəni fəaliyyətlərin dəstəklənməsi mərhələli formada yerinə yetirilir.

- Sosial dəyərlərin və əxlaqın formalaşdırılması – Cəmiyyətdə sosial əxlaqın və dəyərlərin təbliği, insanlar arasında hörmət və anlayışın artırılması inkişaf etdirilir.

Ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf da bu günümüzün vacib məsələlərindəndir. Azərbaycanın sosial inkişafı həm də ətraf mühitin fasiləsiz qorunmasına, təbii sərvətlərin dayanıqlı istifadəsinə və ekoloji tarazılığın qorunmasına bağlıdır. Bu istiqaq-

mətdə atılacaq addımlar aşağıdakılardır:

- Yaşıl enerji və ekoloji kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı vacibdir.
- Təbii sərvətlərin mühafizəsi və su ehtiyatları ilə bağlı effektiv idarəetmə davamlı olmalıdır.
- Təmiz enerji və şəhərsalma sahələrində dayanıqlı inkişafın təşviqi fasiləsiz olmalıdır.

Sosial infastrukturun durmadan yeniləşdirilməsi uğurla həyata keçirilir. Dayanıqlı sosial inkişaf, həm də keyfiyyətli sosial infastrukturun yaradılmasına bağlıdır. Bu vətəndaşların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhəlinin sağlamlıq və təhlükəsizlik şərtlərinin yaxşılaşdırılmasını əhatə edir. Eyni zamanda ölkəmizdə sənaye sahələrində daha ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı daha da sürətləndirilməlidir.

Şəhərlərin inkişafı və infastrukturun müasirləşdirilməsi sahəsində irəliləyişlər mövcuddur. Bakıda, Gəncədə və digər iri şəhərlərdə yeni binalar, yollar və ictimai obyektlər inşa edilib. Xüsusilə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yeni infastruktur yaradılır, yeni şəhərlər, qəsəbələr, ağıllı kəndlər salınır, əhəlinin öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılması uğurla sürətli şəkildə davam etdirilir.

Şəhərsalma və kommunal xidmətlərin yaxşılaşdırılması, infastruktur layihələri, o cümlədən yol və nəqliyyat sistemlərinin inkişafı və ağıllı şəhərlər və rəqəmsal infastruktur sahələrində irəliləyişlər davamlı olaraq inkişaf yolundadır.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sosial inkişafın istiqamətləri və sahələri üzrə sürətli davamlı, dayanıqlı inkişafını uğurla həyata keçirməkdədir.

2. Son onilliklər ərzində ölkəmizdə iqtisadi, elm və təhsil, sosial ədalət və hüquqlara əməl edilməsi, şəffaflıq, sağlamlıq yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, siyasi, idarəetmə, mədəniyyət, cəmiyyətin mənəvi inkişafı, ətraf mühitin qorunması, sosial infastrukturun sürətli qurulması, yaşayış şəraitinin durmadan tərəqqisi davamlı xarakter almışdır.

3. Zəfər qələbəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yeni şəhərlərin, ağıllı qəsəbələrin, kəndlərin, yeni layihələr əsasında salınması, yol-nəqliyyat infastrukturunun yaradılması, yeni aeroportların inşası kimi genişmiqyaslı əhəlinin rifahı üçün işlərin görülməsi fasiləsiz davam etdirilir.

4. Rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi, süni intellektdən istifadə prosesləri uğurla həyata keçirilməkdədir. Ümumiyyətlə, digər bütün istiqamət və sahələr üzrə sosial proqramlar, layihələr müvəffiqiyyətlə yerinə yetirilməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva R.S. İnküziv sosial müdafiə. Bakı, «APOSTROF-A» MMC - 2023, 472 səh.

2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. 5 cildə. IV cild. Bakı, «Şərq-Qərb» Nəşriyyat evi, 2012. 592 s.

3. Firsov M.V, Studenova E.Q. Sosial işin nəzəriyyəsi. Bakı, «Elm və təhsili», 2018, 480 səh.

4. Validov F.Q, Ağayev T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Fyuzat» MMC, 2020, 374 səh.

*Qəhrəmanova Zümrüd Nağı qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: zumrud.q@mail.ru*

BƏLƏDİYYƏLƏRİN CƏMİYYƏTİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU

Demokratiyanın bariz nümunələrindən biri də yerli özünü idarəetmə qurumu olan bələdiyyələrdir və yerli əhaliyə ən yaxın idarəetmə formasıdır. Yerli özünüidarəetmənin dörd baza modelini göstərmək olar: anqlosaks, kontinental, qarışıq və sovet modelləri.

Anqlosaks (klassik) modeli, əsasən eyni adlı hüquq sisteminə malik dövlətlərdə, o cümlədən Böyük Britaniyada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Kanadada, Hindistanda, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada və s. dövlətlərdə yayılmışdır. Klassik bələdiyyə formalarının vətəni olan Böyük Britaniyada yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri parlamentdən irəli gəlməsi və onların parlamentin ələltisi (onun iradəsinin itaətkar icraçısı) olması mübahisəedilməz bir faktdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerli özünüidarəetmə orqanlarının konstitusion statusunun müəyyən edilməsi zamanı Amerikanın hüquq doktrinasının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu modelə istiqamətlənmiş dövlətlərdə mərkəzi hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə arasında münasibətlər “həvalə edilmiş səlahiyyətlər daxilində fəaliyyət göstərmək” prinsipi ilə müəyyən edilir [1.s 16].

Yerlərdə hakimiyyət təşkilinin kontinental modeli anqlo sakson modelindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu model yalnız kontinental Avropa dövlətlərində (Fransa, İtaliya, İspaniya, Belçika) deyil, həmçinin Latın Amerikasının, Yaxın Şərqi, fransız dilli Afrika dövlətlərində də yayılmışdır. Bu modeli fərqləndirən əlamətlər aşağıdakılardır: a) yerli özünüidarəetmənin və yerlərdə dövlət idarəçiliyinin, seçkilinin və təyinatlılığın kombinə edilməsi; b) yerli özünüidarəetmə sisteminin müəyyən iyerarxiyası, aşağı pillələrin yuxarı pillələrə tabeliyi; c) yerli səviyyədə yerli özünüidarəetmə orqanlarına dövlət nəzarətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan mərkəzi hakimiyyətin xüsusi nümayəndəsinin mövcud olması [1. s. 17].

Qarışıq modelinin özünəməxsus əlaməti kimi kifayət qədər daha aşağı ərazi səviyyəsində muxtar yerli özünüidarəetmənin daha yüksək səviyyədə dövlət idarəçiliyi ilə kombinə edilməsini hesab etmək olar [1.s 18].

Yerlərdə hakimiyyət təşkilinin sovet modeli hələ bu yaxınlarda “dünya sosializm sistemi” dövlətlərində, habelə bir sıra sosialist yönüli inkişaf edən dövlətlərdə geniş yayılmışdır. Hazırda adı çəkilən model bu və ya digər formada hələ də sosialist istiqamətini saxlamış bəzi dövlətlərdə (Çin, Kuba), habelə keçmiş Sovet İttifaqının bəzi dövlətlərində, o cümlədən Belarus Respublikasında mövcuddur [16].

Azərbaycan Respublikasında isə yerli özünüidarəetmə orqanlarının yaradılması Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və bələdiyyələrlə bağlı müddəalar öz əksini ilk dəfə 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında tapmışdır. Azərbaycanda ilk bələdiyyə seçkiləri 1999-cu ildə keçirilib. Məhz AR Konstitusiyasının 4-cü bölməsi “Yerli özünüidarəetmə” adlandırılmışdır. Bu bölmə “Bələdiyyələr” adlanan IX fəsildən ibarət olub 142-146-cı maddələrini əhatə edir. 142-ci maddənin I hissəsində qeyd olunur ki, “yerli özünüidarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Həmin maddənin III hissəsinə görə bələdiyyələrin statusu qanunla müəyyən

edilir". Yerli idarəetmənin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində "Bələdiyyələrin statusu haqqında" AR – nın Qanun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qanun 8 fəsil, 56 maddədən ibarətdir. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin elə bir qeyri-dövlət sistemidir ki, bu sistem qanun çərçivəsində onlara yerli əhəmiyyətli məsələləri verir. Bu hüququ qanunla müəyyən edilmiş qaydada ümumi, bərabər, birbaşa seçki və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş bələdiyyə üzvlərindən ibarət nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığıncaqları həyata keçirirlər.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən yerli özünüidarəetməni yəni, bələdiyyə fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına məxsusdur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları irqindən, milliyyətindən, cinsindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak və vəzifə mövqeyindən, dinə münasibətindən, əqidəsindən, peşəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə münasibətindən asılı olmayaraq, yerli özünüidarənin həm bilavasitə, həm də öz nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər. Hər bir vətəndaşın bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə müraciət etmək hüquqları vardır. Bu Qanunun 12-ci maddəsinə əsasən yerli özünüidarəni müəyyən edilmiş ərazidə yaradılan bələdiyyələr həyata keçirirərək yerli əhaliyə xidmət, iqtisadi və sosial inkişafı təmin edirlər. Bələdiyyələr sosial, iqtisadi, ekoloji və digər yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar. Bələdiyyələrin sanitariya müəssisələrinin təşkili, adamların peşələri üzrə təmin olunmasına kömək göstərilməsi və sair bu kimi müxtəlif proqramlar qəbul edib həyata keçirən səlahiyyətləri vardır.

"Bələdiyyələrin birgə fəaliyyəti, birləşməsi, ayrılması və ləğv edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə 05 aprel 2024-cü il tarixli, 1128-VIQD nömrəli Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Qanunun icrası ilə bağlı zəruri addımlar atılmışdır. Əvvəlcə qanunvericilikdə edilmiş dəyişikliklərə əsasən əhəlinin sayı 3000 nəfərdən və ya ev təsərrüfatlarının sayı 1000 vahiddən az olan bələdiyyələr müəyyənləşdirilərək Nazirlər Kabinetinin 210s və 217s nömrəli sərəncamlarına uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və əlaqədar qurumlarla vəziyyət təhlil edilmişdir. Sonra həmin bələdiyyələrin onlarda yaranan sosial-iqtisadi vəziyyət, tarixi və digər yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qarşılıqlı razılığa gələrək birləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə birləşdirilmədə iştirak edəcək hər bir bələdiyyə qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyə iclasında qəbul edilmiş rəyini müraciət məktubu ilə birgə Milli Məclisə göndərmişdir. Qanunverici orqan bələdiyyələrdən daxil olmuş müraciətləri ətraflı şəkildə araşdıraraq komitə və plenar iclaslarda geniş müzakirə etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 18 oktyabr 2024-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin birləşməsi yolu ilə yeni bələdiyyələrin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qəbul edilərək Ölkə başçısı tərəfindən 25.11.2024-cü il tarixdə təsdiq edilmişdir.

Sonuncu birləşdirilmə prosesində ölkə üzrə 1400 bələdiyyə iştirak etməklə bələdiyyələrin sayı 1606-dan 921 vahid azaldılaraq 685-ə endirilmişdir.

Azərbaycanın yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələr ölkəmizdə aparılan köklü islahatlar və yaşanan dinamik tərəqqi dövründə özünün inkişaf yolunu keçir, vətəndaşların mənafeləri naminə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində iştirak edir,

onların etibarını qazanmağa və cəmiyyətimizdə özünəməxsus yer tutmağa səy göstərir, fəallıqlarını artırır, öz səlahiyyətləri çərçivəsində konkret işlər görürlər.

Ötən dövr ərzində bir çox bələdiyyə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində müsbət təcrübə toplamış, fəaliyyətlərində şəffaflığa, icra orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə işgüzar əlaqələrin qurulmasına nail olmuş, onların cəmiyyətdə rolu artmışdır.

Bələdiyyələr həmçinin regionların sosial-iqtisadi inkişafında çox mühüm rol oynayır, əhatə etdikləri ərazilərin təbii və sosial-iqtisadi potensialından, əmək ehtiyatlarından, yerüstü və yeraltı sərvətlərindən, su və torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə müvafiq ərazinin inkişafına töhfə vermək və əhalinin rifahını yüksəltmək imkanlarına malikdirlər.

Bununla yanaşı, bələdiyyələrin mövcud olduğu ərazinin iqtisadi potensialının formalaşmasında iştirakı zəruridir. Xüsusilə sahibkarlığın inkişafına aid olan Dövlət proqramları çərçivəsində bələdiyyələr öz ərazilərində kiçik sahibkarlıq üçün münbit şərait yarada, öz xidmət sahələrini, bələdiyyə müəssisələrini, təsərrüfat subyektlərini təşkil edərək, şəxsi fəaliyyəti ilə region iqtisadiyyatının dinamik inkişafına tökan verə bilərlər.

Yerli özünüidarəetmə azad, demokratik cəmiyyətin ilkin başlanğıcını təşkil edir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının əhəmiyyəti onunla da müəyyən edilir ki, gündəlik həyatda vətəndaşlar məhz bu orqanların fəaliyyəti ilə üzləşirlər, çünki həmin orqanlar müvafiq ərazi vahidində əhalinin həyatı üçün şəraitin yaradılmasına həlledici təsir göstərir, lakin sosial-iqtisadi və siyasi fəaliyyətin ümumi istiqaməti dövlət hakimiyyətinin mərkəzi orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Böyük əhəmiyyət, həmçinin o halda kəsb edir ki, yerli özünüidarəetmə orqanları təşkilatı vahidliklə bağlıdırlar, müəyyən əmlaka sahib olmaq və sərəncam vermək, əqdlər bağlamaq, yerli büdcəni idarə etmək və s. hüquqlara malikdirlər. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatı şəraitində yerlərdə geniş özünüidarəetmə zərurəti, bir qayda olaraq, istənilən dövlətin əhalisinin əksər hissəsi tərəfindən dəstəklənir və müdafiə olunur.

Nəticə

Yerli özünüidarə orqanları ancaq yerli əhəmiyyətli məsələləri həll edir. Bələdiyyə qanunla müəyyən edilmiş ərazi həddləri daxilində yerli özünüidarəetmə formasıdır. Bələdiyyənin öz mülkiyyəti və büdcəsi olur. O, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun səlahiyyətlərinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil olaraq həll edir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının əhəmiyyəti onunla da müəyyən edilir ki, gündəlik həyatda vətəndaşlar məhz bu orqanların fəaliyyəti ilə üzləşirlər, çünki həmin orqanlar müvafiq ərazi vahidində əhalinin həyatı üçün şəraitin yaradılmasına həlledici təsir göstərir, lakin sosial-iqtisadi və siyasi fəaliyyətin ümumi istiqaməti dövlət hakimiyyətinin mərkəzi orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səlimzadə M., Xəlilov Q. "Yerli özünüidarəetmə: anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar" «Elm və Təhsil» Bakı- 2010
2. <https://president.az/az/articles/view/3854>
3. https://frameworks.e-qanun.az/0/c_f_507.html
4. <https://president.az/az/articles/view/65516>

*Vəliyev Sahib Telman oğlu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
Email:s.valiyev70@gmail.com*

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN XİLASKARI VƏ QURUCUSU KİMİ

1993-cü ilin ikinci yarısında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanda müstəqil dövlətiçilik ideyalarının bərqərar olmasına şərait yaratdı. Bundan sonra Azərbaycanın siyasi kursunda mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkəmizin milli mənafeələrinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra demokratik dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1993-cü ildən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində Avropaya inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrilmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı fəal əməkdaşlığa başlamışdır. Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa ittifaqına üzv dövlətlərin də ölkəmizə siyasi və mədəni münasibətləri inkişaf etdirmək maraq daha da artmışdır. Azərbaycan-Avropa İttifaqı əlaqələri xüsusi proqramlar çərçivəsində qurulmuş və müxtəlif sahələr üzrə inkişaf etmişdir (1,s.17).

1996-cı il aprelin 22-də Lüksemburqda Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi”nin imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin ən uğurlu sahələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Dövlətimiz və xalqımız üçün mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və institutları ilə əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusilə inteqrasiya istiqamətlərində hüquqi baza rolunu oynayır. Müqaviləni imzalamış bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra 1999-cu ilin iyunun 22-dən qüvvəyə minən və ümummilli lider Heydər Əliyevin imza atdığı bu sazişlər tərəflər arasında yüksək səviyyədə təşəkkül tapmasını təsdiqləyir (2, s.31;12, s.64).

Avropa İttifaqının regionla dövlətləri ilə həm ikitərəfli, həm də regional inteqrasiya kontekstində çoxtərəfli münasibətlər qurması və gələcəkdə onların təşkilatla daha sıx əməkdaşlığı üçün ciddi fəaliyyət göstərməsi nəticəsində son illərdə adı çəkilən təşkilat öz sərhədlərini bir qədər də genişləndirmişdir. Bununla da sərhəddini genişləndirən İttifaq Avropada yeni qonşular qazanmış və 2003-cü ildə “Daha geniş qonşuluq: Şərq, Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü” adlı proqram qəbul etmişdir (3, s.11).

Müstəqilliyinin ilk illərindən, biz Azərbaycanın belə problemlərlə üz-üzə qaldığını şahidiyik. O dövrkü rəhbərlərin tutduğu bu yolun ölkəni hansı təhlükələrlə üz-üzə qoyduğu heç kimə sirr deyil. Məhz, Heydər Əliyev tərəfindən yürüdülmən və əsası qoyulan balanslaşdırılmış və şaxələndirilmiş xarici siyasət kursuna önəmin verilməsi bu təhlükələri aradan qaldırmışdır. İlk növbədə Rusiya və İran kimi dövlətlərlə münasibət-

lər tənzimləndi. Azərbaycanın postsovet məkanında yaradılan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olması Rusiyanın ölkəmizə qarşı qısqanc mövqeyini neytrallaşdırdı. Bu addımlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın çoxəsrlik Şimal qonşusuna qarşıqlıq faydalanma prinsipinə söykənən münasibətlər təklif etdiyini göstərirdi. Bakı-Tehran münasibətləri yeni keyfiyyət müstəvisinə keçirildi. Qardaş Türkiyə ilə münasibətlər möhkəmləndirildi. Ankara Heydər Əliyev kimi dahinin simasında beynəlxalq aləmdə daha önəmli, daha çevik və daha tutarlı siyasət aparmaq üçün güclü müttəfiq qazandı (4,s.9).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısında başlıca xidmətlərindən biri də dövlət quruculuğunun hüquqi bazasının yaradılmasıdır. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun əsaslarını qoydu. Azərbaycan Demokratik hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insanın hüquqlarını prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəllifliyi ilə hazırlanmış və ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul olunmuş bu sənəd müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası kimi tarixə yazıldı (2, s.13;4,s.21).

Bu istiqamətdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gördüyü ən böyük işlərdən biri müstəqil Azərbaycanın uğurlu neft strategiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsidir. Azərbaycanın neft strategiyasının əsas prinsipləri ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərdən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha uğurlu şəkildə istifadə etməyə əsaslanır. Və ya strategiyanın həyata keçirilməsi iqtisadi maraqlarla yanaşı milli təhlükəsizlik maraqlarının təmin olunmasına söykənir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu neft strategiyası təkcə dövlətin iqtisadi maraqlarının realizə olunmasına deyil, paralel olaraq dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasına yönələn siyasi xəttin yürüdülməsinə, buna uyğun situasiyanın formalaşmasına xidmət edir. Məhz, bu strategiya nəticəsində Azərbaycan dünyanın siyasi xəritəsində öz geostrateji mövqeyini möhkəmləndirə bilmiş və zaman-zaman global məkanda gedən proseslərin istiqamətverici subyektinə çevrilməyə nail olmuşdur. Yeni dünya düzənində güc mərkəzləri arasında gedən mübarizənin məğzinə uyğun strategiya müəyyənləşdirməyə nail olmuş Ümummilli Lider Heydər Əliyev son nəticədə Azərbaycanın hegemon supergüclərdən asılı vəziyyətə düşməsinin qarşısını nəinki ala bilmiş, eyni zamanda Azərbaycanın bu subyektlər arasında mübarizənin xarakterini müəyyənləşdirməyə yönələn dövlət statusu qazanmasına nail olmuşdur (4, s112;5.s.16).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin mədəniyyətimizin inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşmasının nəzəri əsasları vardı. Hələ Sovet Azərbaycanına rəhbərliyi dövründə Ulu Öndərin mədəniyyətin inkişafı, yüksək səviyyəli kadrların yetişdirilməsi istiqamətində atdığı addımların effektiv nəticələri sonrakı illərdə bütün ölkənin mədəniyyətində özünü büruzə vermişdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin hər zaman mədəniyyətə diqqət göstərməsi mədəniyyətimizin yüksək inkişafından xəbər verirdi.

Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə hakimiyyətə qayıdırdı. Sonra müəyyənləşdirilmiş bu xətt dövlət quruculuğu prosesinin, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və ümumilikdə, cəmiyyət həyatının bütün uğurla-

rının təhsillə birbaşa bağlı olduğunu özündə ehtiva edir. Ümummilli Liderimiz mədəniyyəti cəmiyyətimizin inkişafının, xalqımızın daha mədəni gələcəyinin əsası kimi müəyyənləşdirərək, bu sahəyə dövlət qayğısının zəruriliyini önə çəkirdi (5,s.41;6,s.12).

Ötən əsrdə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük nailiyyət müstəqil dövlətin yaranmasıdır. Bu gün milli müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanda demokratik, hüquqi dünyəvi dövlət quruculuğunun hərtərəfli sahədə möhkəm təməl üstündə qurulmuşdur. Lakin Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin qətiyyəti, yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizə uzanan düşmən qüvvələrin əli bir sıra mədəniyyət abidələrimizə, milli dəyərlərimizə xələl gətirdilər. Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin başladığı milli dövlət quruculuğu prosesi intensivləşdi, elə bunun sayəsində də milli dövlət quruculuğumuz dönməz xarakter aldı.

Bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı və bu kimi mötəbər təşkilatların tam hüquqlu üzvüdür. Ölkəmiz Avropa birliyinin həyata keçirdiyi “Şərq tərəfdaşlığı” layihəsi çərçivəsində Avropaya integrasiya prosesinin önündə addımlayır. Sözsüz ki, bu uğurlar ilk növbədə Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsində apardığı islahatların və onun siyasi varisi olan ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə göstərdiyi fəaliyyətin uğurlu nəticəsidir. Çox da uzaq olmayan tarix sübut edir ki, xaotik və birtərəfli şəkildə istiqamətlənmiş xarici siyasət kursu dünyada və regionda aparıcı rol oynayan dövlətlərin qısqançlığına səbəb olur və Cənubi Qafqaz kimi həssas bir regionda dövlətlərin qütbləşmə oyununa sürüklənməsinə yol açır (6,s.24;8,s.14).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik irsi Azərbaycan cəmiyyətinin vahidliyinin təmin olunmasını özünün əsas strateji vəzifəsi hesab edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev dövlətçilik irsinə görə, demokratiya üçün vacib olan başlıca şərt siyasi sabitlik və güclü dövlət hakimiyyətidir. Cəmi on il ərzində Azərbaycan cəmiyyətində bu qədər nəhəng dəyişikliklərə nail olmaq bir anda başa gəlməyib. Ulu Öndər Heydər Əliyev ideyası cəmiyyəti bütövlükdə, Azərbaycan dövlətçiliyini gələcəkdə ehtimal edilən bir sıra bəlalardan da qoruya bildi. Ölkədə elə bir siyasi sistem təşəkkül tapdı ki, burada istənilən problemin konkret həlli mexanizmi mövcud oldu. Və bu gün ictimaiyyətin öz gələcək aqibəti barədə gümansızlığı yoxdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövlətçilik irsinin əsas istiqamətlərindən biri də dövlətçilik irsinin əsas istiqamətlərindən biri də dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində kompleks tədbirlərin görülməsidir. Əslində ölkənin hərbi qüvvələrinin yaradılması dövlətçiliyin əsas atributu və qaranlıq hesab olunsaydı da təəssüf ki, SSRİ dağılından sonra Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərən qüvvələrin savadsız siyasəti nəticəsində bu amil əslində dövlətçilik üçün təhlükəyə çevrilmişdir. Ordu quruculuğunda və ölkənin milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında yol verilən kobud səhvlər son nəticədə qanunsuz hərbi birləşmələrin timsalında vətəndaş müharibəsinin subyektlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ordunun siyasiləşməsi, dövlətçilik prinsiplərinə əsasən deyil, şəxsi siyasi maraqlara nəzərən formalaşdırılması sonda Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə mənbəyi idi. Yalnız Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bu tendensiya qarşı ciddi mübarizə apardı və son nəticədə dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində kompleks tədbirlərin görülməsinə imkan açdı.

tövlüyünün təminatçısı funksiyasını yerinə yetirən sabit, güclü silahlı qüvvələrin yara-
dılmasına nail oldu (7, s.76).

Bu gün Azərbaycan öz texniki və maddi təcihizatına görə başqa dövlətlərin silahlı qüvvələrindən geri qalmayan hərbi qüvvələrə sahibdir. Bu da Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəqilliyin dövlətləşdirilməsi istiqamətində yürütdüyü ardıcıl siyasətin əsas nəti-
cələrindən biridir. Azərbaycan silahlı qüvvələri dövlətin ərazi bütövlüyünü təminatçısı olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq hərbi qurumlarla bərabərtərəfli əməkdaşlıq edir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün milli kadr potensialının yaranması istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Dünya-
nın ən nüfuzlu hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilən gənclərimiz Azərbaycanın müstəqilliyinin əsas qarantlarından biri olan ordunun güclənməsində mühüm rol oyna-
yacaqdır. Bu gün Azərbaycanın əsgər və zabidləri dünyanın bir çox qaynar nöqtələrində fəaliyyət göstərən beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin tərkibində fəaliyyət göstərir və münəqişə zonalarında sülh və əmin-amanlığın bərpa olunmasında aktiv iştirak edirlər. Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri NATO kimi nüfuzlu qurumla əməkdaşlıq edir, bu hərbi alyansın “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində həyata keçirdiyi təlim proq-
ramlarında aktiv fəaliyyət göstərir (8,36;12,s.102).

Azərbaycan müstəqilliyinin qorunmasında sözsüz ki, əsas ağırlıq ordu ilə yanaşı, həm də milli təhlükəsizlik sisteminin üzərinə düşür. Düşmən qüvvələrin Azərbaycana qarşı məkrli planlarının aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayan bu strukturların güclənməsi işinə xüsusi diqqət ayıran ulu öndər 1998-ci ilin dekabrında Milli Təhlükə-
sizlik Nazirliyinin Akademiyasını təsis etdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin MTN sistemində milli kadrların yetişdirilməsi siyasəti öz bəhrəsini vermiş və məhz həmin kadrların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş yüzlərlə təxribatın qarşısı alınmışdır (8,s.77;12,s.37).

Təbii ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik irsinin, varisliyinin təmin olun-ması sosial sifariş idi. Bu konsepsiyanın üstünlüyü obyektiv xarakter daşması Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu on ildə özünü dəfələrlə nümayiş etdi-rib. Zaman-
zaman cəmiyyət belə bir siyasi iradə ortaya qoydu ki, mütləq bu kursun, aparılan siyasətin varisliyi təmin olunmalıdır. Cəmiyyəti narahat edən əsas faktor haki-miyyət sükəninin yenidən təsadüfə şəxslərin, meydan eyforiyasından ayıla bilməyən diletantların əlinə düşməsi qorxusu idi. Xalq tələb edirdi ki, ortaya siyasi iradə qoyulsun. Bu belə də oldu və xalqımız birmənalı olaraq İlham Əliyev fenomeni üzərində dayandı (9).

Azərbaycan mədəniyyətinin qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri bu gün milli münasi-
bətlər zəminində artıb çoxalmasını, dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsini təmin et-
məklə yanaşı, əhalinin sosial təbəqələrinin folklorla, mahnıda, rəqsdə, musiqidə milli motivlərə marağının artması ilə əlaqədardır. Bu gün cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, qlobal-
laşma dalğasında vətəndaş və mənlilik şüurunun yüksəlişi daha da güclənir. Hər bir xalq özünün qədim milli qaynaqlarına müraciət etməsi meyli daha da getdikcə artır. Mədəni həyatımızın bu cür inkişaf meyli professional və bədii yaradıcılıq kollektivlərinin qastrol səfərlərində və mədəni hamilik çıxışlarında parlaq surətdə təzahür etməkdədir (10).

Nəticə

Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin ənənələrə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq milli mədəniyyət quruculuğu sahəsində başladığı islahatlar bu gün də Ulu Öndərimizin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir. Bununla bərabər, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ölkəmizin hüdudlarından kənarda da öz qüdrətini göstərir. Hərtərəfli inkişaf dövrünü yaşayan ölkəmizdə getdikcə mədəniyyətə ayrılan vəsaitlərin həcmi artırılır, bu sahədə zamanın tələblərindən irəli gələn yeni islahatların həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradılır.

Bu gün Azərbaycan Prezidentinin rəhbərliyi ilə ölkə həyatının bütün sahələrində inkişaf gedir. Bu inkişafın təmin olunmasının ən əsas zəminlərindən biri müxtəlif sahələri idarə edən, ona əsas yaradan qanunvericiliyin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

İnkər etmək mümkün deyil ki, Azərbaycan xalqının rifahının yüksəldilməsinə, daxili sabitliyin qorunmasına və cəmiyyətin bütün sahələrində enerji, nəqliyyat, turizm, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, səhiyyə və digər sahələrdə önəmli layihələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş siyasət Ulu Öndər Heydər Əliyev ideyalarının tərkib hissəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan incəsənəti . Bakı, “Elm” 1992. 294 s.
2. Abdullayev E. Muradov İ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. II cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-1996-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. Bakı, “Göytürk”, 1997.371 səh
3. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik 1998; 331 s
4. Azər-Tacın materiallarından istifadə olunmuş kitab. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. Bakı-2000, 211,s.
5. Azər-Tacın materiallarından istifadə olunmuş kitab. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi.2000, s.168
6. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı. Azər-Tacın materialları əsasında yazılmış kitab. 2001, 211 s.
7. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, I kitab, / Q. Allahverdiyev, Bakı: “Tural”, - 2002, - 388 s.
8. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev: 1991-2001. I kitab M.C.Mərdanov, Bakı, Qafqaz Universitetinin nəşri. 2002. - 364 s.
9. Azərbaycan qəzeti. 20 mart 2013-cü il
10. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2017-ci il, № 4
11. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 11,
12. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. – 1999, - 351 s.

*Ахундова Нигяр Рашид кызы,
доктор философии по истории, доцент,
Бакинский Университет Бизнеса
Email: nigar-akhundova@yandex.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (НА ОСНОВЕ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА)

Распоряжением Президента Азербайджанской Республики 2025 год объявлен «Годом Конституции и Суверенитета».¹

«Только благодаря великой спасительной миссии общенационального лидера Гейдара Алиева, вернувшегося к власти в 1993 году по требованию народа, были пресечены опасные процессы, происходившие в нашей стране, обеспечена общественно-политическая стабильность и создана надежная основа для строительства современного государства. Принятая 12 ноября 1995 года первая Конституция Азербайджанской Республики, подготовленная под непосредственным руководством великого лидера, составила основу широкомасштабных законодательных и институциональных реформ в нашей стране. Эта Конституция сыграла роль важной законодательной базы для реализации таких высших намерений, как защита независимости, суверенитета и территориальной целостности нашего государства, строительство правового и светского государства, обеспечение достойного уровня жизни граждан, сотрудничества со странами мира в условиях дружбы и спокойствия»²- говорится в распоряжении.

«В результате исторической победы в Отечественной войне, начавшейся 27 сентября 2020 года в ответ на провокации Армении, и проведенной 19-20 сентября 2023 года успешной антитеррористической операции территориальная целостность и суверенитет нашей страны были полностью восстановлены, юридическая сила Конституции Азербайджана установлена на всех освобожденных от оккупации территориях. Согласно Распоряжению Президента Азербайджанской Республики от 19 сентября 2024 года номер 294, 20 сентября было объявлено в Азербайджанской Республике Днем государственного суверенитета».³

Формирование гражданского общества в Азербайджанской Республике является важным процессом, который тесно связан с развитием демократических институтов и правовых основ. Одним из ключевых этапов в этом процессе стало принятие Конституции Азербайджанской Республики в 1995 году, которая оказала значительное влияние на развитие государства и гражданского общества. Принятие Конституции стало важнейшим шагом на пути к укреплению правового государства и формированию гражданского общества. Конституция провозгласила Азербайджан демократическим, правовым, светским и унитарным государством, а также гарантировала права и свободы граждан. В документе были закреплены основные принципы, такие как суверенитет народа, разделение властей, защита прав и свобод личности, а также принцип равенства перед законом.

¹ <https://president.az/ru/articles/view/67775>.

² <https://president.az/ru/articles/view/67775>

³ Там же

Конституция стала основой для дальнейшего развития правовых норм и институтов, направленных на защиту интересов граждан, усиления их участия в общественной жизни и развитие механизмов демократического контроля. Основные положения Конституции также поддерживают свободу слова, свободу собраний и ассоциаций, что является важным аспектом формирования активного гражданского общества. Гражданское общество в Азербайджане стало развиваться с начала 1990-х годов, с переходом страны к независимости. В этот период начали формироваться различные общественные организации, неправительственные организации (НПО), а также усилился интерес к правам человека, демократии и участию граждан в управлении государством. Конституция 1995 года создала правовую основу для этих изменений, гарантировав свободу объединений, что способствовало росту гражданской активности. Однако несмотря на ряд положений Конституции, направленных на развитие гражданского общества, в Азербайджане существуют определенные проблемы, связанные с ограничением свободы слова, преследованием оппозиции и ограничением независимости СМИ. Эти вопросы остаются актуальными и по сей день, несмотря на усилия правительства по укреплению правовых основ и созданию институтов, защищающих права граждан. Конституция Азербайджана, несмотря на существующие проблемы, сыграла важную роль в укреплении правовых и демократических основ. Она обеспечила основу для независимости судебной власти, создания органов правозащитной деятельности и усиления социальной активности граждан. Конституционные гарантии прав и свобод граждан являются важным элементом в развитии политической культуры и демократических традиций в стране. В целом Конституция Азербайджана 1995 года оказала значительное влияние на развитие гражданского общества в Азербайджане. Важно отметить, что процесс формирования полноценного гражданского общества требует не только правовых и институциональных изменений, но и развитие политической культуры, усиление гражданской активности и обеспечение реальных механизмов для защиты прав и свобод.

Азербайджанство – это идеология азербайджанского народа, избравшего в качестве своей стратегической цели независимость суверенного Азербайджана и борьбу в этой стране за строительство гражданского демократического государства, основанного на светских принципах.

Иными словами, это национальная идея, вокруг которой консолидируется азербайджанский народ на его пути поступательного развития и укрепления как общности, способной противостоять разного рода деструктивным силам. Очевидно, что зрелость нации, ее способность к созданию сильного, независимого государства не возникают «здесь и сейчас». Это многогранный феномен, являющийся результатом длительного исторического процесса. В наиболее ясной и законченной форме, как концепция, он был сформулирован в обращении Общенационального Лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева к Первому съезду азербайджанцев мира 9 ноября 2001 года, в котором говорилось: «Основной идеей независимого Азербайджанского государства является азербайджанство. Каждый азербайджанец должен гордиться своей национальной принадлежностью, мы должны развивать азербайджанство – язык, культуру, национально-

духовные ценности, обычаи и традиции Азербайджана».¹

Идея азербайджанства, далее, широко освещалась и развивалась рядом азербайджанских философов, социологов, обществоведов.² Свое окончательное, всестороннее обоснование она получила в ряде статей и интервью, а также книге «Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций».

Задаваясь вопросом, в чем сущность ценностных ориентаций национальной идеи и народа, автор, наряду с такими понятиями, как независимость, государственный суверенитет, называет ценности культуры, религии и традиции: «Культура и нация – это взаимосвязанные понятия. ... Именно национальная культура, поставленная во главу угла при обустройстве жизни народа, обеспечивает его свободное существование и развитие.... Это матрица жизнедеятельности нации, которая на индивидуальном и коллективном уровнях задает поведенческие коды и образцы».³ Иными словами, здесь речь идет о национальной идентичности - ее содержании, ее сохранении и факторах ее проявления в самых разных областях духовной жизни общества.

Резюмируя исследование проблемы формирования гражданского общества, можно выделить следующие факторы, которые претворяют в жизнь ее становление:

- сильное государство;
- государственный язык;
- территория;
- чувство гражданства;
- патриотизм;
- связь с диаспорой, понятие «исторической Родины»;
- мультикультурализм - как национальная и религиозная толерантность;
- приверженность традиционным ценностям;
- историческая память, включающая опыт становления;
- государственности, а также явления духовной культуры.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır. Bakı, 2002
2. <https://president.az/ru/articles/view/67775>.
3. Yusifov M.İ. Azərbaycançılıq. Bakı, 2010
4. Cəfərov N.Q., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, 2016
5. Vəliyeva S.M. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi: məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı, 2002.
6. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. – М., «Политическая энциклопедия», 2017, - 365 с..
7. Газ.«Бакинский рабочий», 10 ноября 2001 г.

¹ Газ.«Бакинский рабочий», 10 ноября 2001 г., с.2.

² M.İ.Yusifov.Azərbaycançılıq. Bakı,2010; Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır. Bakı, 2002; N.Q.Cəfərov, V.Sərdarov, A.Cəfərov.Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, 2016;Vəliyeva S.M. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi: məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı, 2002.

³ Р.Мехтиев. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. – М., «Политическая энциклопедия», 2017, - 365 с., с.83.

*Quliyev Cəmil Şamil oğlu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi,
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu,
Email: qcamil@mail.ru*

SUVERENLİYİMİZİN BƏRPASI YENİ İMKANLAR YARADIR

Suverenliyimizin tam bərpa edilməsi ölkə qarşısında yeni imkanlar, yeni üfüqlər açdı. 30 ilin işğalının geridə qaldığı bir zamanda indi ölkəmiz genişmiqyaslı quruculuq və inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Son 3-4 il ərzində ölkəmizin beynəlxalq mövqeləri daha da möhkəmlənmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsinin və antiterror əməliyyatının nəticələrini biz bütün dünyaya qəbul etdirə bildik.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir. Qlobal kataklizmlər fonunda yeni geosiyasi reallıqların meydana çıxdığı – çoxqütblü dünya nizamına transformasiya prosesinin vüsət aldığı bir dönmədə dövlətçilik maraqlarının qorunması olduqca vacib məsələdir. Müzəffər Ali Baş Komandan, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində parlaq Qələbə qazanaraq öz ərazi bütövlüyünü, 2023-cü ildə 23 saat davam edən antiterror əməliyyatı nəticəsində isə tam suverenliyini bərpa edərək keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan tarixi dövrdə son dərəcə aktual çağırışlarla qarşı-qarşıyadır. Siyasi sabitliyin və milli birliyin qorunması, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, regionda daimi sülhə, etibarlı təhlükəsizliyə və çoxşaxəli əməkdaşlığa nail olunması bu baxımdan müstəsna əhəmiyyət daşıyır [1, s. 18].

Xalqımız hər zaman Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə qürur duyur. Prezident İlham Əliyev regionumuzun yeni tarixinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Dövlətimizin başçısı dünyada sülh və əməkdaşlığa, həm də əmin-amanlığın bərqərar olunmasına böyük töhfələr verir. Bu, Azərbaycan xalqının son yarım əsrdən çox bir dövrdə - 1969-cu ildən başlanan və bu günə qədər davam edən ictimai-siyasi həyatının və real tarixinin ən möhtəşəm nəticəsidir. Xalqımız öz dahi liderlərinin işığında ölkəmizdə müasir inkişafın təmin edilməsinə nail olub. Dünyanı sağlam məcraya doğru yönəltməyə böyük töhfələr verib. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi tarixi qərardır. İlk milli Konstitusiyamız Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanıb və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul edilib.

Dövlətçilik tariximizdə süverenlik anlayışının hüquqi, praktiki tərəfləri və tarixi əhəmiyyəti çox aktual mövzudur. 2025-ci il Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə "Suverenlik ili" elan olunub. Dövlətçilik tariximizdə suverenlik anlayışının çox dərin

mənası var. Suverenlik bizim ən zəngin sərvətimizdir ki, ona nail olmaq üçün böyük qurbanlar vermişik. Bu il həm də 1995-ci ildə qəbul olunan yeni Konstitusiyamızın 30 illiyidir. Eyni zamanda torpaqlarımızın ərazi bütövlüyünün bərpasının 5 ili tamam olur. Bu məsələlər il boyu geniş təbliğ edilməli, bu, 2025-ci ildə hər birimizin əsas mövzusu olmalıdır. Nəyə görə? Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini 1991-ci ildə qazanmasına baxmayaraq, 1995-ci ilə qədər 1978-ci ildə qəbul olunmuş Sovet Konstitusiyası fəaliyyətdə olub. 1991-ci ilin 18 oktyabrında “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı qəbul edildi və o akt müəyyən mənada Konstitusiyanı əvəz edirdi. Lakin Konstitusiya referendumla qəbul edildiyinə görə yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsinə ehtiyac vardı. Bu gün Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən hüquqi islahatlar ictimai proseslərin və münasibətlərin normal tənzimlənməsi faktı ilə uzlaşır və onu zəruri edir. Bu istiqamətdə yürüdülməsinə siyasət Heydər Əliyev ənənələrinin layiqli davamçısı olan dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən xalqın rifahına, insan hüquq və azadlıqlarının inkişafına, siyasi, iqtisadi və sosial sferaların dəqiq tənzimlənməsinə xidmət edir. Tam əminliklə qeyd etmək mümkündür ki, 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi dövlətçilik tariximizin yenidən öyrənilməsinə, cəmiyyətdə milli dövlətçilik şüurunun daha da möhkəmlənməsinə, dünya azərbaycanlılarının bir hədəf və amal ətrafında daha sıx birləşməsinə şərait yaradacaq. Bu tarixi qərar Azərbaycan xalqının birliyinin, həmrəyliyinin və gücünün nümayişi və ifadəsidir” [2, s. 3].

Konstitusiyada ölkəmizdə demokratikləşmə prosesinin əhatə dairəsinin genişlənməsini, vətəndaş cəmiyyətinin fəallığının artırılmasını, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, fikir plüralizminin təmin olunmasını özündə ehtiva edən mühüm müddəalar yer alıb. Azərbaycanın son 20 ildən çox müddətdə keçdiyi yol, daxili və xarici siyasətdə qazanılan uğurlar dahi Heydər Əliyevin seçiminin nə qədər düzgün olduğunu əyani şəkildə təsdiqləyir. Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərimizin ona bəslədiyi inamı bütünlüklə doğruldub. 2003-cü ildə İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə başlayan yolun ən böyük uğuru Qarabağ Zəfərimiz, ölkənin suverenliyinin bərpasıdır [2, s. 7].

Son olaraq qeyd etməliyik ki, hərbi gücümüzün artırılması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası ölkə qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mikayılov M., “Azərbaycanın özü qədər əbədi”, Bakı-2023, Maarif nəşriyyatı, 240 s.
2. Mikayılov M., “Möhtəşəm zəfərin müəllifi”, Bakı-2022, Maarif nəşriyyatı, 192 s.
3. İradə Sarıyeva. Bakı Xəbər-2025.- 18 yanvar (№ 10).- S.8.

*Eyvazova Tutu Ramiz qızı,
sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: tutu.eyvazova@mail.ru*

SOSIAL İŞDƏ ÜMUMPEŞƏ BACARIQLARI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Sürətli texnoloji inkişafın nəticəsində dəyişən iqtisadi quruluş və təşkilatlar yaranmağa başlayır. Buna görə təşkilatların bacarıqlara ehtiyacları dəyişdikcə, işçi qüvvəsinin təbiətində də dəyişikliyə səbəb olur. Buna görə də bütün sektorlarda yumşaq bacarıqların, eləcə də sərt (texniki) bacarıqların əhəmiyyəti artır.

“Bacarıq” sözü praktiki funksiyanı vurğulayır. Hər hansı bir insanın malik olduğu bacarıqlar iki əsas növə təsnif edilə bilər: anadangəlmə və qazanılmış. Anadangəlmə bacarıq, varlığının təbii nəticəsi olaraq, insanın sahib olduğu bacarıqdır. Anadangəlmə bacarıqlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: vizual üsullardan istifadə edərək ətraf mühiti müşahidə etmək bacarığı; qoxu hissi ilə xoş və xoşagəlməz qoxuların tanınması, müxtəlif akustik stimulların hiss edilməsi; toxunma hissi; və müxtəlif növ səsli ifadələrin nəslə [6]. Bacarıqlar tez-tez ümumi və xüsusi bacarıqlara bölünür.

Bacarıq, tibb və ya döyüş sənətində olduğu kimi, bilik toplusunu və ya öyrənmə sahəsini təmsil etdikdə sənət adlandırılabilir [7].

Bu konkret halda “bacarıq” sözü çətin idarə olunan hərəkətlərə yiyələnmək bacarığı kimi şərh edilməlidir. Biz bacarıqların izahından sonra diqqəti əsasən yumşaq bacarıqlar üzərində cəmləşdirmək istəyirdik.

Yumşaq bacarıqlar nə deməkdir? Bəzi ədəbiyyatlarda “həyatı bacarıqlar”, “sosial bacarıqlar”, “qeyri-texniki bacarıqlar” adlandırılan yumşaq bacarıqlar insanın sahib olduğu, görülməyən və toxunulmayan bütün qabiliyyətlərə verilən addır. Yumşaq bacarıqlar ölçmək çətin olan bacarıqları təsvir edən bir sözdür. Bunu şəxsi və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar kimi ifadə etmək də mümkündür. Əslində, yumşaq bacarıqlar texniki bilikləri tam şəkildə tamamlayan bir hissədir. Bunun əksi sərt bacarıqlardır. Gəlin yumşaq bacarıqlar termininə nəzər salaq.

“Yumşaq bacarıqlar” termini 1960-cı illərin sonunda Amerika Birləşmiş Ştatları ordusu tərəfindən yaradılmışdır. Bu, maşından istifadə etməyən hər hansı bir bacarıq deməkdir. Hərbiçilər başa düşdülər ki, bir çox mühüm fəaliyyətlər bu kateqoriyaya daxildir və əslində qruplara rəhbərlik etmək, əsgərləri həvəsləndirmək və müharibələrdə qalib gəlmək üçün lazım olan sosial bacarıqlar hələ kataloqlaşdırılmamış və ya tam öyrənilməmiş bacarıqları əhatə edirdi. 1959-cu ildən bəri ABŞ Ordusu təlim prosedurlarının texnoloji əsaslı inkişafı üçün xeyli vəsait yatırır. 1968-ci ildə ABŞ Ordusu rəsmi olaraq CON Reg 35 -100-1 sənədində əhatə olunan "Təlim Sistemləri Mühəndisliyi" kimi tanınan təlim doktrinasını təqdim etdi [2]. PG Whitmore CON Reg 350-100-1 tərifinə istinad etdi: "əsasən insanlara və kağıza təsir edən hərəkətləri əhatə edən işə aid bacarıqlar, məsələn, qoşunları yoxlamaq, ofis işçilərinə nəzarət etmək, tədqiqatlar aparmaq, texniki xidmət hesabatlarının hazırlanması, səmərəlilik hesabatlarının hazırlanması, körpü strukturlarının layihələndirilməsi" [2].

1972-ci ildə ABŞ ordusunun təlim kitabçası "yumşaq bacarıqlar" termininin rəsmi

istifadəsinə başladı (8). 1972 CONARC Yumşaq Bacarıqlar Konfransında Dr. Whitmore müxtəlif CONARC məktəblərində "yumşaq bacarıqlar" termininin necə başa düşüldüyünü anlamaq məqsədi daşıyan bir hesabat təqdim etdi. Sorğu vərəqini tərtib etdikdən və emal etdikdən sonra ekspertlər yeni ilkin tərifini formalaşdırdılar: "Yumşaq bacarıqlar, maşınlarla az və ya heç qarşılıqlı əlaqədə olmayan və işdə tətbiqi kifayət qədər ümumiləşdirilən vacib işə aid bacarıqlardır"[9].

Onlar daha sonra konsepsiyanın vəziyyətini qeyri-müəyyən olaraq tənqid edərək, "başqa sözlə, yaxşı bir şey bildiyimiz iş funksiyaları çətin bacarıqlardır və çox az bildiyimiz şeylər yumşaq bacarıqlardır." Onların başqa bir təcili araşdırması da mənfi tonda yekunlaşdı [9].

Psixoloq Nicholas Humphrey məşhur şəkildə ifadə etdi ki, insanları keyfiyyət zəkasından çox sosial intellekt müəyyənləşdirir. Bu gün bir çox sənaye öz işçilərinin yumşaq bacarıqlarına önəm verir. Bəzi şirkətlər indi öz işçilərinə yumşaq bacarıqların peşəkar təlimini təklif edirlər.(10) daha dəqiq desək yumşaq bacarıqların sayəsində daha çox gəlir qazana və daha faydalı işçi statusu qazanmaq olar.

Yumşaq bacarıqlar həm xarakter xüsusiyyətlərinə, həm də bir insanın başqaları ilə nə dərəcədə yaxşı işləməsinə və ya qarşılıqlı əlaqə qurmasına təsir edəcək şəxsiyyətlərarası bacarıqlara aiddir. Yumşaq bacarıqlar termini komanda işi, vaxtın idarə edilməsi, empatiya və nümayəndə heyəti kimi müxtəlif bacarıqların geniş spektrini əhatə edir.

Dünya İqtisadi Forumunun İşlərin Gələcəyi Hesabatı 2025-ci ilə qədər kompleks problemlərin həlli, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, insanların idarə edilməsi və emosional zəkanın iş yerində tələb olunan ən vacib bacarıqlar arasında olacağını irəli sürdü [11]. Bu yumşaq bacarıqların əhəmiyyəti tez-tez qiymətləndirilmir və onlar üçün kodlaşdırma kimi sərt bacarıqlardan daha az təlim verilir. Təşkilatlar insanların işdə necə davranacaqlarını və təşəbbüs göstərmək, effektiv ünsiyyət qurmaq və dinləmək kimi bacarıqların vacibliyini bilmələrini gözləyirlər, bu çox vaxt belə olmur.

Digər insanlarla qarşılıqlı əlaqənin əksəriyyəti müəyyən səviyyədə yumşaq bacarıq tələb edir. Bir şirkətdə siz yeni müqavilə qazanmaq, yeni ideyanızı həmkarlarınıza təqdim etmək, yeni iş üçün şəbəkə qurmaq və s. üçün danışıqlar apara bilərsiniz. Biz hər gün işdə yumşaq bacarıqlardan istifadə edirik və bu yumşaq bacarıqların inkişafı sizə daha çox biznes qazanmağa və karyera yüksəlişinizi sürətləndirməyə kömək edəcək. Digər tərəfdən, yumşaq bacarıqların olmaması potensialınızı məhdudlaşdırma bilər və ya hətta işinizin sonu ola bilər. Güclü liderlik, nümayəndə heyəti, komanda işi və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirərək, layihələri daha rəvan idarə edə, hər kəsi sevindirən nəticələr verə və hətta başqaları ilə münasibətinizi yaxşılaşdırmaqla şəxsi həyatınıza müsbət təsir göstərə bilərsiniz.

Ofisdən kənarda ünsiyyət kimi yumşaq bacarıqlar dostluq qrupları yaratmaq və potensial tərəfdaşlarla görüşmək üçün istifadə olunur. Yeni evinizin təmirinin qiymətini müzakirə edə bilərsiniz və ya həftə sonu qonşularınızın uşaqlarına mentorluq edə bilərsiniz. Yumşaq bacarıqlar həm peşəkar, həm də şəxsi həyatımızda faydalıdır.

Bir çox işəgötürən işə götürmə qərarları qəbul edərkən çətin və yumşaq bacarıqların balansını axtarır. Məsələn, işəgötürənlər işləri vaxtında yerinə yetirmək təcrübəsi olan ixtisaslı işçiləri qiymətləndirirlər. İşəgötürənlər həmçinin güclü ünsiyyət bacarıqlarına və şirkətin məhsul və xidmətlərini yaxşı başa düşməyə malik işçiləri qiymətləndirirlər. Potensial müştərilərlə ünsiyyət qurarkən, yumşaq bacarıqları olan işçilər, onla-

rın xüsusi işi satış və ya marketinqdə olmasa belə, cəlbəedici təqdimatlar hazırlaya bilərlər. Başqa bir dəyərli yumşaq bacarıq həmkarları yeni vəzifələrə öyrətmək bacarığıdır.

Şirkət rəhbərləri çox vaxt güclü yumşaq bacarıqlara malik olduqda daha effektiv olurlar. Məsələn, liderlərdən yaxşı nitq qabiliyyətinə malik olmaları gözlənilir, lakin böyük liderlər öz sahələrində işçiləri və digər liderləri dinləməyi də yaxşı bacarırlar. *Harvard Business Review* -də bir məqalədə deyildiyi kimi, "İşçilərinin qayğılarına qulaq asmayan və düşüncəli şəkildə cavab verən işəgötürənlər daha çox dövrüyyə görəcəklər. Nəzərə alsaq ki, ən yüksək dövrüyyə göstəriciləri müştəriləri və layihələri özləri ilə apara bilən yüksək səviyyəli işçilər və müştəri təcrübəsinə cavabdeh olan qabaqcıl işçilər arasındadır, risk aydındır."

Yumşaq bacarıqlar şirkət miqyasında tətbiq olunduqda müəssisəyə fayda verir. Məsələn, işçilər arasında əməkdaşlıq ruhu vacibdir. Bütün nəsilərə və yaş qrupuna aid olan insanlarla yaxşı işləməyi bacaran komanda üzvləri, ümumiyyətlə, daha məhsuldarlardır və ümumi prioritetlərə daha yaxşı diqqət yetirməyi bacarırlar. İşçilər işlərin görülməsi üçün bilik və alətləri paylaşaraq əməkdaşlıq etdikdə səmərəlilik və məhsuldarlıq yaxşılaşır. Yeni metod və texnologiyaları öyrənmək bacarığı həm də bütün işçilər üçün arzu olunan yumşaq bacarıqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Hər rolda sizə lazım olan əsas liderlik bacarıqları". Yaradıcı Liderlik Mərkəzi. 24 noyabr 2020-ci il . 30 may 2021-ci ildə alındı.

2. CON Reg 350-100-1 (PDF), Fort Monroe, Virciniya: Birləşmiş Ştatlar QİTƏ ORDUSU KOMANDANASI, 1968, orijinaldan arxivləşdirilib (PDF) 18 sentyabr 2021-ci il, əldə edilib 21 noyabr 2016

3. Barker, Philip (29 aprel 2016) [2010]. "Giriş". Barker, Philip; van Schaik, Paul (red.). Elektron Performans Dəstəyi: İnsan Bacarıqlarını Təkmilləşdirmək üçün Rəqəmsal Texnologiyadan İstifadə . Gower Kitabı (yenidən çap olunan red.). London: CRC Press. səh. 15. ISBN 9781317145219. 26 noyabr 2024-cü ildə alındı.

4. Harvard Business Review. "Necə daha yaxşı dinləyici olmaq olar". <https://hbr.org/2021/12/how-to-become-a-better-listener>

5. TalentSmartEQ. "Maaşınızı Emosional Zəka ilə Artırın". <https://www.talentsmarteq.com/increasing-your-salary-with-emotional-intelligence/>

6. "NACE Defines Career Readiness, Identifies Key Competencies". National Association of Colleges and Employers. Retrieved 9 March 2021.

7. Claxton, Guy; Kosta, A.; Kallik, Bena. "Yumşaq bacarıqlar haqqında düşünmək". *Təhsil Rəhbərliyi*. **73**:60-64.

8. Katherine S. Newman, *Chutes and Ladders: Navigating the Low Wage Work Market*, Harvard University Press 2006, ISBN 0674023366 , p.351

9. Whitmore, Paul G., "Yumşaq bacarıqlar nədir?", CONARC Soft Skills Konfransında təqdim olunan məqalə, Texas, 12-13 dekabr 1972.

10. https://en.wikipedia.org/wiki/Nicholas_Humphrey

11. "The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution" <https://www.weforum.org/stories/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution>

*Allahverdiyeva Fidan Arif qızı,
müəllim,
Azərbaycan Dillər Universiteti
Email: allahverdiyevaf98@gmail.com*

DÖVLƏT ORQANLARI İLƏ YERLİ HÖKUMƏT ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ MƏSƏLƏLƏRİ (ABŞ TƏCRÜBƏSİNİN NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Yerli özünüidarəetmə institutu dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqlarını birləşdirməyə hesablanır. Özünüidarə azadlıq, bərabərlik və idarəetmədə birbaşa iştirak prinsiplərinə əsaslanır. İnsanların öz təşkilatlarına marağı ilə müəyyən edilən vətəndaş hüquqları və kütləvi fəaliyyətlər, ictimai həyatın müxtəlif dövlətdənkənar təzahürləri məhz vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edən yerli icmalarda yaranır və son nəticədə həyata keçirilir. Yerli özünüidarənin mahiyyəti hər bir fərdi şəxs səviyyəsində insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlətin, cəmiyyətin maraqları ilə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

Dövlətçilik tarixi boyu dövlətin inkişafı ilə özünüidarənin inkişafı arasında sıx üzvi əlaqə mövcud olmuşdur. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif tipli dövlətlərdə yerli özünüidarənin müxtəlif modelləri mövcud olmuşdur. Bu modellər adətən dövlətin inkişafını əks etdirirdi və dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquqi norma və təlimatlara əsaslanırdı. Özünüidarənin bu və ya digər modelindən istifadə son nəticədə dövlətin tipindən, onun strukturundan, idarəetmə formasından və siyasi rejimindən asılı idi [3]. Dövlət və özünüidarə prinsipləri arasındakı əlaqə dərin və obyektiv amillərlə, o cümlədən cəmiyyətin sosial-iqtisadi yetkinlik dərəcəsi, müxtəlif sosial qrupların münasibəti və yerləşməsi, onların mübarizə və ya əməkdaşlığının xarakteri, mənəvi, milli, mədəni ənənələr, geosiyasi vəziyyətin xüsusiyyətləri, tarixi inkişaf, cəmiyyətin demoqrafik vəziyyəti və s. ilə sıx bağlıdır.

Yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilatlanmasına misal olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsini göstərmək olar. ABŞ-da yerli idarəetmə sistemi aşağıdakı fundamental prinsiplərə əsaslanır:

1. Siyasi hüququ olan yerli icmaların özünüidarəsini təmin etmək üzrə dövlətin öhdəlikləri. Praktiki baxımdan bu o deməkdir ki, problemlərin hamısı olmasa da, əksəriyyəti onların qarşısında duran insanlar tərəfindən həll edilməlidir. Bu yanaşma ilə yerli problemlərin həlli bəlkə də yeganə effektivdir;

2. Siyasi özünüidarə hüququndan tam istifadə etmək üçün güclü qanunvericilik bazası lazımdır. Qanun yüksək dərəcədə yerli muxtariyyəti, əhalinin yerli qərarların qəbulunda demokratik iştirakını və sağlam maliyyə bazasını təmin etməlidir;

ABŞ-da yerli idarəetmənin 5 əsas forması var; onları yuxarıdakı fundamental prinsiplər birləşdirir. Mövcud formalar ölkənin yerli səviyyədə demokratiyaya nail olmaq təcrübəsini əks etdirir və effektiv yerli idarəetmənin təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir [2, səh. 188].

Birinci, ən qədim forma, kökləri Britaniya qanunlarına söykənən və ABŞ-ın şimal-şərqindəki 6 ştatda mövcud olan “Şəhər Yığıncağı”dır. Bu idarəetmə sisteminin fərqli xüsusiyyəti onun təmsilçi demokratiyaya önəm verməsidir. Qanunvericilik səviyyəsində, yerli qanunlara və maliyyəyə səs vermək üçün şəhərin bütün yetkin əhalisinin iştirakı ilə bir gün və ya daha çox müddətə keçirilən yığıncaqdır. Zəif Mer və Şura sisteminə əsasən, şəhər işlərinə ilkin nəzarət 9-25 nəfərdən ibarət seçilmiş şuraların əlindədir. Mer icra hakimiyyətinin əsas, lakin səlahiyyətləri məhduddur. Şura müstəqil fəaliyyət göstərir və çoxsaylı komitələr vasitəsilə yerli özünüidarəetmənin bütün şöbələri üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Növbəti idarəetmə forması “Komissiya”dır ki, burada şəhər hökumətinin idarəçiliyi həm qanunverici, həm də idarəçi olan, peşəkar təcrübə və biznes səriştəsinə görə seçilmiş bir neçə seçilmiş üzvdən ibarətdir. Güclü Bələdiyyə Başçısı və Şura forması güclü icra orqanları olan bir çox hökumət sistemlərinə bənzəyir. Ümumiyyətlə, birbaşa xalq tərəfindən seçilən mer, seçilmiş şuranın qərarlarına veto hüququna malikdir, baxmayaraq ki, şura vetonu üzvlərinin 2/3 səsi ilə ləğv edə bilər.

Bələdiyyə sədri büdcənin hazırlanmasına birbaşa cavabdehdir. Lakin onun üçün şuranın razılığını almalıdır. İdarə Heyəti və Stüard/Menecer hökumət formasında güclü icra hakimiyyəti güclü demokratik şura tərəfindən seçilən və müqavilə əsasında işə götürülən qeyri-siyasi peşəkar menecərə verilir. Bu cür idarəçiliyə malik olan şəhərlərdə icraedici səlahiyyətləri az olan və ya heç olmayan bir mer də ola bilər. Şəhər meneceri işçiləri işə götürmək və işdən çıxarmaq, xidmətlərə nəzarət etmək və büdcələri hazırlamaq səlahiyyətinə malikdir. Şura büdcəni təsdiq edir və siyasətləri müəyyən edir. Menecer onların icrasına cavabdehdir. Şura istənilən vaxt meneceri əvəz edə bilər. Bundan əlavə, Şura açıq şəkildə müstəqil şəhər auditorunu və maliyyə və hüquqi məsələlərə nəzarət edən vəkil təyin edir. Bu idarəetmə forması ABŞ-da ən davamlı olub. Bu gün yerli idarəetmə vahidlərinin yarısı (7000-dən çoxu) Şura və Menecer əsasında fəaliyyət göstərir.

Yerli hökumətin milli konstitusiya statusuna malik olmamasına və müstəsna olaraq ABŞ-ın konkret ştatları tərəfindən tənzimlənməsinə baxmayaraq, o, federasiya daxilində hökumətlərarası əməkdaşlığın faktiki müstəqil subyekti olmaqla həmişə “kooperativ federalizmin” fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır. Birləşmiş Ştatlarda yerli hökumət federal münasibətlərə ilk növbədə partiya mexanizmi vasitəsilə, habelə federal səviyyədə və əyalət qanunvericilik orqanlarında yerli hakimiyyət orqanlarının maraqlarını təmsil edən təzyiq qrupları vasitəsilə təsir göstərir. Birləşmiş Ştatlarda, əksər demokratik ölkələrdə olduğu kimi, yerli hökumət təzyiq qrupu kimi milli miqyasda yaxşı təşkil edilmişdir. Vaşinqtonda nümayəndəlikləri olan qraflıqlar, bələdiyyələr, merlər və s. assosiasiyalar kifayət qədər böyük siyasi çəkiyə malikdir.

Amerikalı tədqiqatçıların fikrincə 1930-cu illərdən etibarən ABŞ-da federalizm tədricən “ikitarəfli”dən “üçtərəfli”yə çevrilib. Federal mərkəz, ştatlar və bələdiyyə hökumətləri arasında tərəfdaşlıq, federal və yerli hakimiyyət orqanları arasında birbaşa

əlaqələrin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur [1, 67]. Hazırda biz şərti olaraq belə əlaqələrin iki qrupunu ayırd edə bilərik:

- birinci qrupa informasiyanın toplanması və verilməsi, müxtəlif növ texniki yardımın göstərilməsi, tövsiyələrin verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər daxildir;
- ikinci qrupa aid olan münasibətlər bələdiyyə orqanlarına müxtəlif növ federal yardımların göstərilməsi ilə bağlı yaranır.

Bu cür münasibətlərin genişlənməsi öz suveren hüquqlarının qorunması problemindən narahat olan və bu cür münasibətləri federalizm prinsiplərinə zidd hesab etməyə meyilli olan federasiya subyektləri tərəfindən heç vaxt həmişə müsbət qarşılanmır.

Yerli hakimiyyət orqanları da federasiyanın müvafiq subyektinin hökumətinin siyasətinin yerli icrasında mühüm rol oynayır. Bu cür münasibətlər təkcə təbəçilik münasibətləri kimi deyil, həm də yerli hakimiyyət orqanlarının öz siyasi potensialına malik olduğu əməkdaşlıq münasibətləri kimi qurulur. Yerli şuralar çoxməqsədli orqanlar olaraq, aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərən federasiyanın təsis qurumlarının müxtəlif xidmətlərinin üfüqi integrasiyasını və əlaqələndirilməsini təmin edir, onların fəaliyyətini vahid kursa çevirir və bununla da problemlərin həllinə kompleks yanaşmanı təmin edir.

Siyasi təcrübə göstərir ki, yerli özünüidarəetmə müasir federal dövlətin siyasi sistemində mərkəzdənqaçma meyllərinə müəyyən maneə rolunu oynayır. Yerli icmalar bəzən öz təşəbbüslərini dövlət orqanlarının müdaxiləsindən qorumaq üçün federal qanunlardan uğurla istifadə edirlər. Yerli özünüidarənin hüquqlarının müdafiəçisi və təminatçısı kimi çıxış edən federal hakimiyyət bununla da federasiyanın təsis qurumları tərəfindən bu sahədə mümkün özbaşınalıqları müəyyən qədər məhdudlaşdırır.

Bu çatışmazlıqlardan məhrum olan, çərçivəsində kifayət qədər iri bələdiyyələrin yaradıldığı və onların sayının azaldıldığı “rayon” modeli öz növbəsində yerli hakimiyyət orqanlarını əhalidən uzaqlaşdırır, vətəndaş iştirakı imkanlarını məhdudlaşdırır, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin birbaşa həyat təminatı məsələlərini müstəqil həllini çətinləşdirir. Odur ki, yerli özünüidarənin ərazi təşkilinə “qəsəbə” və “rayon” modellərinin üstünlüklərini birləşdirən, onlara xas olan çatışmazlıqları aradan qaldıran, Konstitusiyanın və müasir sosial-iqtisadi vəziyyətin müəyyən etdiyi tələblərə cavab verən sintetik yanaşmanın hazırlanması zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İbrahimov İ.M. Bələdiyyə idarəçiliyi, Bakı, 2018. səh. 67.
2. Yusifov S.A., İsmayılov V.M. və Hüseyn A. Yerli özünüidarəetmənin hüquqi və maliyyə əsasları. Bakı, 2016. səh. 188.
3. https://www.faktxeber.com/News_h419094.html

*Məmmədova Aygül Mustafa qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: aygul.mamadova.2018@gmail.com;*

*Əliyeva Dinara Tahir qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: dinara.aliyeva.70@mail.ru;*

*Rüstəmov Sədi Namaz oğlu,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
Email: sedi 62 @mail.ru*

DÖVLƏT VƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ ORQANLARININ İDARƏETMƏ FUNKSİYALARI

Azərbaycan dövlətinin maraqlarının təminatının hüquqi mexanizmi ilkin olaraq onun Konstitusiyasında öz təzahürünü tapır. Konstitusiyamızda Azərbaycan xalqının ümumi maraqları kimi dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, demokratik quruluşa təminat verilməsi, vətəndaş cəmiyyətinə nail olunması, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq qalaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyətin göstərilməsi ifadə olunmuşdur [1].

Konstitusiya ilə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyinin Azərbaycan xalqı olduğu və öz müqəddəratını müstəqil və sərbəst həll etməyin və öz idarəetmə formasını müəyyənləşdirməyin onun suveren hüququ olması nəzərdə tutulduğunu görürük. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının (12-ci maddəsində) dövlətin ali məqsədinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi olduğu göstərilir [1].

Demokratik, hüquqi dövlətin əsas vəzifəsi vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının realizəsi üçün ən münasib və əlverişli şəraitin yaradılması hesab olunur. Bu zaman səmərəli dövlət quruluşu məsələsi elə hakimiyyət və idarəetmə sisteminin yaradılmasına yönəldilməlidir ki, həmin sistem çərçivəsində göstərilən vəzifə daha effektiv şəkildə həll edilə bilsin. Dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəçilik və təşkilati strukturları, cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır [1].

Əsrlər boyu bu orqanların fəaliyyəti müxtəlif dövrlərdə dəyişmiş, zamanla yeni yanaşmalar və ideologiyalar ortaya çıxmışdır. Müasir dövrdə isə texnologiyanın inkişafı, global iqtisadi dəyişikliklər və cəmiyyətin sosial tələbləri yeni idarəetmə modellərinin tətbiqini gündəmə gətirmişdir. Dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında əsas fərq, onların fəaliyyət sahələrinin həddləri və yerli cəmiyyətlə əlaqələridir. *Dövlət orqanları ümumi dövlət siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir, yerli özünüidarəetmə orqanları isə yerli məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar* [2].

Dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının *idarəetmə funksiyaları* iki əsas sahəyə bölünür: *mərkəzi və yerli səviyyədə həyata keçirilən fəaliyyətlər*. Bu funksiyalar, dövlətin ümumi idarəetmə strukturlarının təməlini təşkil edir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qanunvericilik və hüquqi tənzimləmə;
- İqtisadi siyasət və resursların bölgüsü;
- Milli təhlükəsizlik və ərazi bütövlüyü.

Yerli özünüidarəetmə orqanları müəyyən bir ərazidə vətəndaşların ehtiyaclarına uyğun xidmətlər təqdim edir. Bu orqanlar mərkəzi hakimiyyətin tapşırıqlarını yerinə yetirmək və yerli inkişafı təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəetmə funksiyaları: *ictimai xidmətlər; ictimai iştirakçılıq; iqtisadi inkişaf; sosial xidmətlər və təhlükəsizlikdir* [2].

Bir neçə dünya ölkəsinin yerli özünüidarəetmə sahəsində tətbiq etdiyi müasir yanaşmalar, digər ölkələr üçün faydalı nümunələr təqdim edə bilər. Məsələn, Skandinaviya ölkələri və bəzi Avropa İttifaqı üzvü ölkələrində yerli idarəetmənin effektivliyi və şəffaflığı yüksək səviyyədədir. Gələcəkdə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının daha müasir və çevik idarəetmə modellərinə keçməsi gözlənilir. Yerlərdə daha çox müstəqil idarəetmə, e-hökumət və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, dövlətin və yerli orqanların qarşılıqlı əlaqələrini daha da inkişaf etdirə bilər. Eyni zamanda, sosial ədalət və iqtisadi bərabərlik sahəsində irəliləyişlər də müasir yanaşmaların tərkib hissəsi olacaqdır [3].

Avropa ölkələrinin idarəetmə sistemində dövlət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin aydınlaşdırılması məqsədi ilə səlahiyyət dairələrinin fərqləndirilməsi zamanı subsidiarlıq prinsipi kifayət qədər geniş yayılmışdır. *Subsidiarlıq prinsipi* hakimiyyətin vətəndaşlara maksimal yaxınlığını ehtiva edir və mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətlərinə yalnız yerli səviyyədə həlli mümkün olmayan çox az problemlərin delegiyasını nəzərdə tutur. Həmin prinsipə uyğun olaraq bələdiyyələr sakinlərin ehtiyac və tələbatlarını təmin etməklə ictimai xidmətlər göstərə və hər hansı fəaliyyəti həyata keçirə bilərlər. Əksər Avropa ölkələrində dövlət yerli hakimiyyətlərə onların effektiv şəkildə yerinə yetirə biləcəyi bütün səlahiyyətləri verir.

Lakin bu heç də müxtəlif səlahiyyətlərin həyata keçirilməsində kəskin hədlərin qoyulmasını ehtiva etmir, ona görə ki, hər bir idarəetmə səviyyəsi vahid ümumdövlət məraqlarının həyata keçirilməsinə özünün töhfəsini verməyə borcludur. Həm də bir sıra səlahiyyətlər məktəblərin tikintisi, şəhər və şəhərlərarası nəqliyyat, dəniz və çay limanları idarəetmənin müxtəlif qurumlarının birgə sərəncamında qalır. Buna baxmayaraq, idarəetmənin qarşılıqlı fəaliyyəti və effektivliyi bir az da artır. Belə yanaşma idarəetmə pillələri arasında həddlərinin dəqiqliklə müəyyən edilməsi çətin olan səlahiyyətlərin mövcudluğu ilə şərtləndirilir. Son illərdə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəetmə funksiyalarında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir [2].

Müasir dövrdə bu dəyişikliklərin tətbiqində aşağıdakı amillər diqqət mərkəzindədir:

- *E-hökumət* - rəqəmsal idarəetmə alətləri, vətəndaşlara dövlət xidmətlərindən daha sürətli və effektiv istifadə imkanı yaradır.

- *Desentralizasiya* - yerlərdə özünüidarəetmə orqanlarının gücləndirilməsi, mərkəzi hakimiyyətin yükünü azaldır və yerli icmalara daha çox səlahiyyət verir.

- *İctimai iştirakçılıq və sosial media* - vətəndaşların və yerli icmaların idarəetmə proseslərinə cəlb olunması, şəffaflıq və hesab vermə məsələlərində müsbət nəticələr yaradır [4].

Hər iki səviyyədə idarəetmə funksiyalarının tətbiqi bəzi çətinliklərə və maneələrə səbəb ola bilər:

- Bürokratik maneələr;
- Resursların qeyri-bərabər bölgüsü;
- Vətəndaşların inamsızlığı.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində müasir yanaşmaların tətbiqi, cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir. İnnovativ idarəetmə modelləri və rəqəmsal texnologiyalar, bu orqanların fəaliyyətini daha şəffaf, səmərəli və vətəndaş mərkəzli edir. Gələcəkdə bu yanaşmaların daha da genişlənməsi və yerli idarəetmə sahəsində daha çox müstəqillik və resursların düzgün paylanması vacib olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. «Hüquq ədəbiyyatı», Bakı, 2009, 94 s.
2. Hüseynov, İ. "Dövlətin idarəetmə funksiyaları: nəzəri əsaslar və tətbiq məsələləri. *"İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı"*, 3 (2), 45-56 s. (2016).
3. Məmmədov, R. "Yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəetmə funksiyaları." *Sosial və İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 4(1), 34-40 s. (2017).
4. Quliyev, T. "Desentralizasiya və yerli idarəetmənin yeni yanaşmaları." *İdarəetmə və Dövlət Jurnalı*, 5(3), 87-98 s. (2018).

Osmanova Sənubər Polad qızı,
müəllim,

Bakı Biznes Universiteti,
Email: sanubarosmanovaa@gmail.com

İŞSİZLİK AMİLİNİN SOSIAL-PSİXOLOJİ TƏSİRLƏRİ

İşsizlik ya cəmiyyətin məcmu işsizlik səviyyəsinə, ya da fərdin şəxsi işsizlik təcrübəsinə əsaslanan bir vahiddir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilən rəsmi statistika əsasən, işsizlik səviyyəsi son vaxtlar iş axtaran insanların sayının işçi qüvvəsində olan, yəni, ya işləyən və ya iş axtaran insanların sayına nisbəti kimi hesablanır. Bəzi analitiklər bu tərifi qeyri-dəqiq hesab edirlər, çünki iş istəyən, lakin iş axtarmaqdan imtina edən şəxslər, yəni ruhdan düşmüş işçilər rəsmi olaraq işsiz sayıla bilməzlər. Paradoksal olaraq bir çox iş axtaranlar ruhdan düşərlərsə, işsizliyin səviyyəsi ölkədə, hətta iqtisadi vəziyyətin gərgin olduğu hallarda belə rəsmi olaraq aşağı düşə bilər. Fərdi səviyyədə işsizlik işini itirmək və ya işçi qüvvəsinə daxil olub, lakin iş tapa bilməmək nəticəsində təzahür edir [10]. İş itkisi adətən işin itirilməsinin gözlənilən hal almasından, ixtisardan, iş axtarışına, təliminə və nəhayət, yenidən işə düzəlməyə qədər bir sıra stresli hadisələri özündə ehtiva edir. Sosial problem olan işsizlik fərdlərə birbaşa təsir edən və

fərdi olaraq yaşanan bir problemdir. İşsizliyin insana mənfi təsirləri 1930-cu illərin əvvəllərin-dən araşdırılır. Əksər fərdlər üçün əsas həyatı təlabatlar məşğulluq yolu ilə qarşılır. Bununla belə, iş fiziki ehtiyacları ödəmək üçün vəsait təmin etməkdən daha çox şeyi əks edir. O, həm də yaradıcı istəkləri təmin edə, özünə hörməti artırma, nailiyyət və özünü təsdiqi həyata keçirməyə imkan yarada bilər. Araşdırma nəticələri işsizlik və yoxsulluğun həm fərdi, ailəvi, sosial problemlərə, həm fizioloji, psixoloji, həm də psixosomatik pozğunluqlara səbəb olduğunu göstərir. Bu problemlərin mənbəyi işsizliyin zəruri yaşayış xərclərini ödəmək üçün gəlirdən məhrum olmaqdan başqa, fərddə öz həyatına və vəziyyətinə təsir etmək gücünü itirdiyini hiss etdirməsidir. Əksinə, işsizliyin narahatlığı və depressiyanı artıracağı, özünə inamın aşağı düşməsinə səbəb olacağı və xüsusən də uzun müddət ərzində iş tapmaq cəhdləri uğursuzluqla qarşılandığında, mənfi fiziki və psixoloji sağlamlıq nəticələrinə səbəb olacağı qaçınılmaz bir faktdır. Şübhəsiz ki, işsizlik işsiz fərddən başqa ailəyə və cəmiyyətə də mənfi təsir göstərir, əvəzi ödənilməz maddi və sosial itkilərə səbəb olur. İşsizlik müddəti nə qədər uzun olarsa, onun yaratdığı problemlər də bir o qədər çox olar. İşsizliyin belə mənbəyi olması onun nəticələndiyi zərərlərlə bağlıdır. Bu baxımdan işsizlik həm fərdlərə, həm də onların ailələrinə təsir edir. Məlumdur ki, bu, cəmiyyətə birbaşa mənfi təsir edir. Araşdırmalar göstərir ki, işsizliklə boşanma, oğurluq, alkoqol və narkotik istifadəsi, intihar kimi sosial problemlər arasında müsbət əlaqə var. İşsizliyə görə gəlir əldə edə bilməmək işsizliyin insanlara gətirdiyi ziyanların başında gəlir. Əməyin cəmiyyətin geniş təbəqələrinin yeganə gəlir mənbəyi olduğunu nəzərə alsaq, uzunmüddətli işsizliyin fərddə və onun ailəsində maddi və psixoloji problemlər yaradacağı gözlənilən bir hadisədir. Məşğul olanların və işsizlərin sağlamlıq vəziyyəti müqayisə edildikdə, xüsusilə uzunmüddətli işsizliyin yüksək səviyyədə psixoloji sıxıntıya səbəb olduğu aşkarlanır [7; s.309]. Digər tərəfdən, işsizlik prosesi zamanı ailədən alınan dəstəyin işsiz şəxslərin psixoloji sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir etdiyi aşkar edilmişdir. Hepvortun işsizliyin psixoloji təsirlərini ölçən araşdırması da göstərir ki, Ümumi sağlamlıq anketi balları 35-44 yaş qrupunda ən yüksək səviyyədə qeydə alınmışdır. Klark işsizlik və psixoloji sıxıntı arasında əhəmiyyətli dərəcədə əlaqələri müəyyən etmişdir. İşsiz şəxslər işləyən şəxslərlə müqayisədə daha az psixoloji və fiziki sağlamlığa, aşağı həyat məmnuniyyətinə, daha yüksək narahatlıq əlamətlərinə və daha aşağı səriştələrə malikdir [6; s.70]. Uzunmüddətli işsizlik böyüklərdə daha çox psixoloji sıxıntıya səbəb olur. Warr və Jackson maddi sıxıntının, ümumiyyətlə, işini itirdikdən sonra, xüsusən də işsizliyin üçüncü ayından sonra artdığını və psixoloji sıxıntı ilə maliyyə sıxıntısı arasında mənfi əlaqə olduğunu müəyyən etdi. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, maliyyə təzyiqi işsizlər arasında psixoloji gərginliyin mühüm əlamətlərindən biridir. Maddi sıxıntının uşaqlı, orta yaş qrupu və uzunmüddətli işsizliyə məruz qalan şəxslərdə daha çox olduğu aşkar edilmişdir. İşsizlik maliyyə çətinliyi ilə əlaqəli olduqda, ən çox təsirlənən qrup aşağı sosial-iqtisadi statuslu insanlar olacaq. Rowley və Feather Cənubi Avstraliyada apardıqları tədqiqatda iki yaş (15-24 və 30-49 yaş) qrupu arasında işsizliyin differensial təsirlərini tədqiq etmişlər. Orta yaş qrupunda gənclərə nisbətən daha çox psixoloji narahatlıq və daha çox işə cəlb

olunma bundan əlavə, işsizliyin uzanması ilə pul sıxıntısının artdığı, özünə hörmətin azaldığı və psixoloji sıxıntıların artmağa meylli olduğu aşkar edilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, gender işsizliyin psixoloji təsirləri baxımından mühüm dəyişəndir. Sosioloji tədqiqatlara görə, ailə başçısının işsizliyi ər-arvad və uşaqlar üçün problemlər yaradır, uyğunsuzluğa, boşanmaya, zorakılığa səbəb olur və uşaqların sosiallaşma prosesinə mənfi təsir göstərir [4, s. 123]. Bu fenomen etibarlı mədəni dəyərlərlə əlaqəli olmalıdır. Ənənəvi olaraq ailənin dolanışığını təmin etmək funksiyası kişiyə, ailənin çoxalması rolu isə qadına aid edilmişdir.

Bəzi tədqiqatlar zamanı işsizlikdə yaşanan psixoloji narahatlıqla cinsiyyət amili arasında heç bir fərq tapılmadı [1; s. 470]. Bunun əksinə olaraq Şamirin araşdırması göstərir ki, işsiz kişilərdə qadınlara nisbətən daha çox narahatlıq əlamətləri mövcud olur. İşsizliyin yaratdığı psixo-sosial problemləri aşağıdakı başlıqlar altında qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Stress, depressiya və narahatlıq səviyyələrində artım: İşsizliyin psixoloji ölçüsü ilə məşğul olan bir çox araşdırma, işsizliyin işçilərin stress, depressiya və narahatlıq səviyyəsinin artması kimi psixi sağlamlığına mənfi təsirləri olduğunu ortaya qoyur. Bu cür psixoloji pozğunluqlar işləyən və ya işi olan insanlarda müşahidə olunsada, lakin işsiz insanlarda təsiri daha uzun müddətli olur və daha ağır nəticələrə səbəb olur. Gender baxımından, işsizliyin təsir səviyyəsi, kişinin ailənin təminatçısı rolunu öz üzərinə götürdüyü hallarda, həm ailənin, həm də cəmiyyətin təzyiqi nəticəsində işsiz kişilər bu problemləri qadınlardan daha sıx yaşaya bilərlər. Məsələn, Linn tərəfindən ABŞ-da 300 kişi üzərində aparılan araşdırmada işsiz insanların depressiya və narahatlıq səviyyələrinin işləyən fərdlərdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu aşkar edilmişdir [5; s. 502]. Başqa bir nümunə kimi Murphy və Athanasou 1986-1996-cı illər arasında İngiltərə, Norveç, ABŞ, Almaniya, Avstraliya, Danimarka, Finlandiya kimi ölkələrdə tədqiqatlar aparmışlar. Aparılan 16 araşdırmanın yer aldığı meta-analiz araşdırmasında işsizliyin psixi sağlamlığa təsiri üzə çıxıb. Bu araşdırmalardan əldə edilən ümumi nəticə budur ki, işsizliyin psixi sağlamlığa mənfi təsirləri var. Məsələn, müzakirə edilən tədqiqatların birində işsiz qruplar işçi qruplarına nisbətən 1 və ya 2 dəfə daha çox depressiv hisslərə malikdirlər və bu qruplar yenidən işə götürüldükdə onların depressiya meylləri əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

2. Özünə hörmət və özünə inamın zəifləməsi: İşsiz insanlar şəxsiyyətlərinin və sosial statuslarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan bir faktordan məhrum olmanın boşluğunu yaşayaraq özlərinə olan hörmətlərini itirə bilərlər [8, s.108]. Digər tərəfdən, bu güvən itkisi və özünə hörmətin azalması işini itirən şəxsin yenidən iş axtarmaq cəhdlərinin azalmasına da səbəb ola bilər. Bundan əlavə, işsizlik müddəti nə qədər uzun olarsa, insanın özünə inamı, özünə hörməti bir o qədər də aşağı düşmüş sayılır.

3. Cəmiyyətə və ailəyə qarşı rol münacişləri: İşini itirən insanlar ən mühüm sosial bağlarından birini itirirlər. İş mühitindən və ictimai əlaqələrdən məhrum olan fərd özünü sözsüz ki, mühüm bir boşluqda hiss etməyə başlayacaq. Xüsusən də insan davamlı olaraq yenidən iş tapmaqda məyus olarsa, o, cəmiyyətdən qopmağa və təcrid olmağa, sosial

münasibətlərdən qaçmağa, hətta keçmiş həmkarları ilə görüşməməyə başlayır. Mövcud olan bu psixoloji gərginliklər həmçinin ailədə uyğunsuzluq və boşanmaların sayının artmasına səbəb olacaqdır.

4. İşsizliyin səbəb olduğu psixosomatik problemlər: İşsizlik nəticəsində yaşanan psixoloji təzyiq özü ilə somatik pozğunluqları da gətirir. Bu sahədə aparılan araşdırmalardan əldə edilən nəticələrə görə, işsiz olmaq aşağıdakı somatik pozğunluqları da özündə birləşdirir:

- qidalanma pozğunluqları;
- əzələlərin zəifləməsi;
- bədən müqavimətinin zəifləməsi, yoluxucu xəstəliklərin artması, epidemiya riskinin artması;
- mədə-bağırsaq pozğunluqları, ürək və qan dövranı xəstəlikləri kimi psixosomatik şikayətlərin artması qan təzyiqi, xolesterol və s. sağlamlıq göstəricilərində dəyişikliklər;
- müqavimətin azalması və zəif qulluq nəticəsində dəri xəstəliklərinin artması;
- iş qabiliyyətinin azalması [9, s. 106].

5. İşsizliyin sosial bədəli: İşsizliyin digər nəticəsi onun yaratdığı sosial zərərlərdir. İşsiz insanlar gəlirlərini, sosial reputasiyalarını, mənliliklərini, dost çevrəsini itirir, ruhdan düşür, ciddi maddi sıxıntı və səfəllə qarşılaşırlar. İşsizlik artdıqca cinayət, alkoqolizm, intiharlar, ailələrin dağılması və sosial gərginliklər də artır. Bir çox ölkələrdə işsizliyin sosial xərclərini azaltmaq üçün işsiz şəxslərə işsizlik üçün müavinət ödənilir. Bu kontekstdə fərdin rifahına ən çox töhfə verən sahə əmək bazarıdır [3, s.14]. İşsizliyin təsiri təkcə işsiz fərdlə məhdudlaşmır, eyni zamanda ailə və cəmiyyət üçün əhəmiyyətli dərəcədə ziyanə səbəb olur və düzəlməz, mənfi, dağıdıcı təsirlər göstərir. İşsizlik ailə institutunun zədələnməsinə və boşanmaların sayının artmasına səbəb ola bilən faktorlar arasındadır. Bu kontekstdə fərd və onun ailəsinə birbaşa təsir edən sosial ziyanlardan biri də boşanmadır. Boşanma ər-arvadın nikahına, başqa sözlə ailə institutuna xitam verilməsi prosesidir. Cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmayan bu proses, yalnız evli cütlüklərə deyil, həm də onların uşaqlarına, ailələrinə, yaxın ətraflarına və nəticədə bütün cəmiyyətə dağıdıcı psixoloji və maliyyə təsirləri göstərir, cəmiyyətin sağlamlığına ziyan vurur. Buna uyğun olaraq, iş itkisi səbəbiylə gəlir itkisinin ailə münasibəti və boşanma ilə nəticələne biləcək bir prosesə səbəb olacağını söyləmək olar. İşsizliyin ailəyə təsiri də cinsə görə fərqlənir. Bu məsələ ilə bağlı iki fərqli mülahizə irəli sürülür. Birinci fikir ondan ibarətdir ki, əmək bazarında effektiv şəkildə yer alan qadınların boşanma riski yer almayan qadınlara nisbətən daha yüksəkdir. İkinci fikir budur ki, əmək bazarında təsirsiz olan kişilər nüfuzlu kişilərə nisbətən daha çox boşanma riski ilə üzləşirlər [2, s.77]. Ənənəvi quruluşda ailədə gəlir təminatçısı kişidir. Ailə üzvlərinin, sosial mühitin gözləntiləri də bu istiqamətdədir. İnsan işsiz qalanda həm gəlir, həm də status itkisi ilə üzləşəcək. Bu kontekstdə kişinin işsizliyi ailədə qadının işsizliyindən qat-qat daha çox gərginlik və stress yaradır. İşsizliyin yaratdığı başqa bir sosial xərc isə cinayət nisbətlərinin artmasıdır. Cinayət nisbətlərinə bir çox amillər təsir etsə də, işsizlik mülkiyyət əleyhinə cina-

yətlərin artmasına səbəb ola biləcək sosial amil kimi qəbul edilir. Məsələn, aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, işsizlik səviyyəsi adambaşına düşən cinayətlərin sayına mühim təsir göstərir.

İşsizliyin sosial xərcləri təkcə boşanmaların və cinayətlərin sayının artması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda intiharların sayının artması, sosial qarşıdurmaların artması və sosial sülhün pozulması, cəmiyyətdə mənəvi parçalanma kimi bir çox sahədə mühüm problemlər yarada bilər.

Nəticə etibarlı ilə demək etmək olar ki, insanlar üçün bir işin olması maddi gəlirdən daha çox psixoloji və sosial ehtiyacları qarşılayan təsirə malikdir. İşsizliyin yaratdığı problemlər isə təkcə fərdə deyil, həm də zaman-zaman ailə və cəmiyyət üçün ağır nəticələrə səbəb olur. Bu səbəbdən də işsizlik probleminə təkcə iqtisadi baxımdan yanaşmaq lazım deyil, həmçinin onun psixoloji və sosial ölçüləri nəzərə alınmalıdır. İşsizlərin maddi ehtiyaclarını nəzərə almaq lazım olsa da, unutmaz ki, digər psixoloji və sosial ehtiyaclar yalnız onların məşğulluqda iştirakı ilə təmin olunacaq. Bu baxımdan iqtisadi və sosial inkişaf yalnız sağlam cəmiyyətlə mümkündür. Sağlam cəmiyyətlər isə fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam fərdlərdən və ailələrdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ensminger, M.E., Celentano, D.D. (1990) Gender differences in the effect of unemployment on psychological distress, *Social Science&Medicine*, 30, 470.
2. Kalmijn, M., Graaf, P. M. and Poortman A.R. (2004) "Interactions Between Cultural and Economic Determinants of Divorce in The Netherlands" *Journal of Marriage and Family*, 66: 77
3. Karabulut, A. (2004) "Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü ve Etkinliği" *Uzmanlık Tezi*, Ankara, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.14
4. Kumaş, H. (2001) İşsizliğin Psiko-Sosyal Boyutu ve Çalışma Yaşamına İlişkin Değerler Üzerindeki Etkileri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3: 123
5. Linn, M. W., Sandifer, R., and Stein, S. (1985), "Effects of Unemployment on Mental and Physical Health", *Am J Public Health*, 75, pp.502
6. McKee-Ryan F.M.; Song, Z.; Wanberg, C.R., Kinicki, A.J. (2005) Psychological and Physical Well-Being During Unemployment: A Meta-Analytic Study, *Journal of Applied Psychology*, 90:1, 70
7. Stokes, G., Cochrane, R. (1984) A Study of the Psychological Effects of Redundancy and Unemployment, *Journal of Occupational Psychology*, 57, 309
8. Tınar, Mustafa Yaşar (1996), "Çalışma Psikolojisi", Birinci Baskı, İzmir .108
9. Tınar, Mustafa Yaşar (1996), "Çalışma Psikolojisi", Birinci Baskı, İzmir. 106
10. <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=3094>

BÖLMƏ IV. Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında dil kommunikasiya bacarıqlarında keyfiyyət təminatı

SECTION IV. Quality Assurance in Language Communication Skills in the Training of Competitive Personnel

РАЗДЕЛ IV. Обеспечение качества языковых и коммуникативных навыков в подготовке конкурентоспособных кадров

*Cəfərova Kəmalə Avadır qızı,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: kamacafarova_adu@mail.ru*

**TƏLƏBƏLƏRİN NİTQINDƏ İNTERFERENSIYANIN YARATDIĞI
ÜNSİYYƏT PROBLEMLƏRİ**

Dil əlaqələrinin tədqiqi müasir dilçiliyin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, xalqlar, dövlətlər bir-biri ilə hərbi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə girirlər. Belə əlaqələr xalqların və onların dillərinin qarşılıqlı təsirinə və ikidilliliyin yaranması və hədudlarının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Müşahidələr göstərir ki, ikidillilik dərhal yaranmır. İkinci dilin mənimsənilməsi isə, bir sıra problemlər yaradır. Dilçiliyin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də həmin problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması mexanizmlərinin axtarıl tapılmasıdır. Bu problemlərdən biri də interferensiyadır. Dilçilik nəzəriyyəsində U. Vaynrayx tərəfindən təklif edilən interferensiyanın tərfi hələ də ümumi qəbul edilmiş olaraq qalır: *“İkidilli şəxslərin nitqində bəzən istifadə etdikləri dillərin hər birinin qaydalarından kənara çıxma halları müşahidə olunur. Bu cür hallarda bir dilin digərinə təsiri nəticəsində dil qaydaları pozulur. Məhz bu cür hadisələr interferensiya adlanır. Başqa sözlə, interferensiya — bir dilin strukturlarının və ya qaydalarının digər dilə ötürülməsi nəticəsində yaranan normadan kənar dil istifadə formalarıdır.”* [4, s.62].

Tələbələrin nitqində interferensiyanın yaratdığı ünsiyyət problemləri, əsasən ana dil ilə öyrənilən dil arasındakı fərqlərdən qaynaqlanır. Bu problemi daha yaxşı başa düşmək üçün interferensiyanın nə olduğunu və necə baş verdiyini izah edək.

İnterferensiya – bir dildəki strukturların və qaydaların başqa bir dildəki struktura tətbiq edilməsidir. Tələbə yeni dil öyrənərkən, xüsusilə dilin qrammatikasında, fonetika və cümlə quruluşunda, ana dilinin təsiri ilə səhvlərə yol verir. Bu da müəyyən ünsiyyət problemlərinə gətirib çıxara bilər [2, s.51]. Aşağıda interferensiyanın tələbələrin nitqində yaratdığı bəzi əsas ünsiyyət problemlərini təqdim edirik:

1. Qrammatik Səhvlər

Qrammatik strukturlardan səhv istifadə edilmə: Tələbələrin ingilis dilində nitqində interferensiya halları özünü ən çox sintaktik səviyyədə göstərir. Ana dilin təsiri ilə tələbələr bəzən ingilis dilinə uyğun olmayan cümlə quruluşlarından istifadə edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində söz sırası "O kitab oxuyur" şəklindədir (mübtəda – tamam-

lıq – xəbər), lakin ingilis dilində doğru söz sırası "She reads a book" (mübtəda – xəbər – tamamlıq) formasındadır. İnterferensiya nəticəsində tələbə bu strukturu ana dilinə uyğun şəkildə "She book reads" kimi ifadə edə bilər. Bu isə ingilis dilinin sintaktik qaydalarına uyğun olmadığından, ifadənin anlaşılmasını çətinləşdirir və ünsiyyət probleminə səbəb olur.

Zaman formalarından səhv istifadə: Tələbələrin xarici dil öyrənməsi prosesində interferensiya, xüsusilə zaman formalarının istifadəsində özünü göstərir. Azərbaycan dilində zamanların ifadə olunma üsulları ilə ingilis dilindəki zaman formaları arasında struktur fərqləri mövcuddur. İngilis dilində zamanların quruluşu daha mürəkkəbdir və müxtəlif köməkçi fellər (məsələn, *have, be, will*) və zaman göstəriciləri ilə formalaşır. Ana dilin təsiri altında tələbələr bu fərqləri nəzərə almadan, Azərbaycan dilinin zaman sistemini ingilis dilinə tətbiq etməyə meyli olurlar.

Məsələn, tələbə "*Yesterday she goes to school*" (Dünən o, məktəbə gedir) şəklində cümlə quraraq, keçmiş zaman (*went*) əvəzinə indiki zaman (*goes*) formasını işlədə bilər. Bu, qrammatik cəhətdən yanlışdır və dinləyici tərəfindən ifadə olunan fikrin zaman baxımından səhv anlaşılmasına səbəb ola bilər. Belə hallarda interferensiya, ünsiyyət prosesində zaman uyğunluğu pozuntusu yaradır və bu da fikrin aydın və dəqiq çatdırılmasına mane olur [3, s.23].

2. Fonetik və tələffüz problemləri

Səslərin yanlış tələffüzü: İngilis və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemləri arasında mühüm fərqlər mövcuddur. İngilis dilindəki bəzi səslər — məsələn, /θ/ ("th" — *think* sözündə), /v/ (*very*) və /w/ (*water*) səsləri — Azərbaycan dilində ya mövcud deyil, ya da fərqli səslərlə əvəz olunur. Bu səbəbdən tələbələr həmin səsləri ya səhv tələffüz edir, ya da ana dillərindəki yaxın səslərlə əvəzləyirlər.

Məsələn:

"*think*" sözü /θ/ səsi əvəzinə /s/ və ya /t/ ilə səsləndirilərək "sink" və ya "tink" kimi tələffüz oluna bilər;

"*very*" sözündəki /v/ səsi /w/ ilə qarışdırıla və ya /b/ kimi səsləndirilə bilər ("bery");

"*west*" sözündəki /w/ səsi /v/ kimi səsləndirilə bilər ("vest").

Bu cür tələffüz səhvləri fonetik interferensiya hesab olunur və qarşı tərəfin nitqi düzgün başa düşməsinə çətinləşdirir. Belə hallarda tələbənin dediyi söz ya başqa bir söz kimi qəbul edilir, ya da tamamilə anlaşılmaz olur ki, bu da ünsiyyət prosesində problem yaradır [1, s.46].

Vurğunun yanlış istifadəsi: İngilis dilində vurğu (stress) danışmaq zamanı sözün və ya cümlənin mənasını müəyyən edən vacib amillərdən biridir. Söz daxilində vurğunun düzgün yerə düşməsi həmin sözün leksik mənasını dəyişə bilər. Məsələn:

'record (isim – "yazı", "nəqarət")

re'cord (fel – "qeyd etmək")

Bu sözlər eyni yazılsa da, vurğunun fərqli yerlərə düşməsi onların funksiyasını və mənasını dəyişir.

Azərbaycan dilində isə vurğu daha sabit və məna fərqinə səbəb olmayan bir xüsusiyyətdir. Buna görə də, ana dilin təsiri ilə tələbələr ingilis dilində vurğunun yerinə kifayət qədər diqqət yetirməyə bilər və sözləri ya yanlış vurğulayır, ya da vurğunu eyni səviyyədə saxlayırlar. Nəticədə, qarşı tərəf ya sözü səhv anlayır, ya da ümumiyyətlə nitq anlaşılmaz olur.

Bu cür hallarda fonetik interferensiya baş verir və bu, ünsiyyət pozuntusuna səbəb olur — yəni danışq zamanı verilən informasiya tam və düzgün şəkildə ötürülmür.

3. Leksik interferensiya: Qeyri-düzgün və yersiz tərcümə

Dil öyrənən tələbələr, xüsusilə erkən mərhələlərdə, ifadələri birbaşa tərcümə etmək meyli ilə qarşılaşırlar. Bu hal adətən leksik interferensiya nəticəsində baş verir və tələbələrin ana dilində öyrəndikləri söz və ifadələri kontekstə uyğunlaşdırmadan, sözbə-söz şəkildə hədəf dilə çevirmələri ilə xarakterizə olunur.

Bu cür birbaşa tərcümələr mənə uyğunsuzluğuna, üslub pozuntularına və bəzən də komik və ya anlaşılmaz ifadələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn:

Azərbaycan dilindəki "Çox sağ ol" ifadəsi bir minnətdarlıq formasını bildirir. Onu ingilis dilinə *"very healthful"* kimi birbaşa tərcümə etmək semantik baxımdan yanlışdır, çünki bu, ingilis dilində tamamilə fərqli və məntiqsiz bir mənaya gəlir. Doğru və kontekstə uyğun tərcümə "Thank you very much" və ya daha sadə formada "Thanks a lot" olacaqdır. Bu kimi hallar, ana dildə mövcud olan ifadə və strukturun özünün mənəvi və mədəni daşıyıcısı olduğunu göstərir və bu da onu başqa bir dilə məzmun baxımından uyğunlaşdıraraq çevirməyi tələb edir, sözbəsöz tərcümə etməyi deyil [2, s.53].

Belə interferensiya halları kommunikasiya zamanı fikrin təhrif olunmasına, qarşı tərəfin çaşqınlığına və bəzən də ünsiyyətin uğursuzluğuna gətirib çıxarır. Bu problemin qarşısını almaq üçün tələbələrin tərcümə bacarıqları və kontekstual düşünmə qabiliyyətləri inkişaf etdirilməlidir.

4. İnterferensiya nəticəsində bağlayıcıların yanlış istifadəsi

Dil öyrənən tələbələrin nitqində rast gəlinən növbəti ümumi problem bağlayıcı və əlaqələndiricilərin (connectors/conjunctions) yanlış və ya yersiz istifadəsidir. Bu hal adətən ana dilin təsiri ilə yaranır və qrammatik interferensiyanın bir forması kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan dilində istifadə olunan "amma" bağlayıcısı ingilis dilində "but" ilə uyğun gəlir və ziddiyyət bildirir. Lakin tələbələr bəzən bu cür qarşılaşdırma funksiyalı bağlayıcıların yerinə "and" (və) və ya "or" (və ya) kimi tam fərqli funksiyalara malik bağlayıcılardan istifadə edirlər. Bu da cümlənin mənasını dəyişir və ya fikrin yanlış anlaşılmasına səbəb olur. Məsələn: Azərbaycan dilində: *"O dərsə getdi, amma imtahananda iştirak etmədi"*.

→ Düzgün ingilis tərcüməsi: *"He went to class, but he didn't take the exam"*.

Əgər tələbə burada "but" əvəzinə "and" istifadə edərsə:

"He went to class, and he didn't take the exam" — bu zaman ziddiyyət yox olur, cümlə neytral və ya əlaqəsiz hadisələr kimi qəbul edilə bilər. Nəticədə, mənada çaşqınlıq yaranır. Bu cür bağlayıcılarla bağlı səhvlər məntiqi əlaqələrin pozulmasına, cümlə və mətnin semantik quruluşunun zəifləməsinə, həmçinin ünsiyyətin qeyri-dəqiq və ya natamam çatdırılmasına səbəb olur.

5. Kulturoloji və Kontekstual Səhvlər

Kulturoloji yanlış anlamalar: Hər bir dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda o dili daşıyan xalqın mədəniyyətini, dəyərlərini və dünyagörüşünü əks etdirən sistemdir. Buna görə də, dil öyrənən tələbələr təkcə qrammatika və lüğət deyil, həm də mədəni konteksti nəzərə almalıdırlar. Əks halda, kulturoloji interferensiya baş verir.

Tələbələr bəzən ana dillərindəki deyimləri, ifadələri və ya davranış formalarını ingilis dilinə birbaşa tərcümə etməyə çalışırlar. Lakin bu cür tərcümələr ingilis dilli

dinləyicilər üçün anlaşılmaz, uyğunsuz, bəzən isə gülünc və ya təhqiredici ola bilər. Məsələn: Azərbaycan dilində işlədilən "*başım çıxmır*" ifadəsi birbaşa "*My head doesn't come out*" kimi tərcümə edildikdə, bu nonsens kimi səslənir. Halbuki bu ifadənin mənası "*mən başa düşmürəm*" deməkdir və uyğun ingilis ifadəsi "*I don't understand*" və ya "*I have no idea*" ola bilər. Və yaxud, ingilis dilində "*break the ice*" (*gərginliyi azaltmaq*) ifadəsi Azərbaycan dilinə "*buzu sındırmaq*" olaraq tərcümə edilə bilməz, çünki bu ifadənin məna çərçivəsi tam fərqlidir.

Bu cür hallarda tələbənin dediyi ifadə mədəniyyət fərqi görə yanlış anlaşılır, qarşı tərəf fikri ya düzgün başa düşmür, ya da kontekstdən kənar qəbul edir. Nəticədə, kommunikasiya pozulur və ünsiyyət məqsədinə çatmır.

Nəticə

İnterferensiya, tələbələrin nitqində müxtəlif ünsiyyət problemləri yarada bilər. Bu problemlər, dil öyrənənin ana dilinin qrammatik və fonetik strukturlarının öyrənilən dilə tətbiq edilməsindən qaynaqlanır. İnterferensiyanın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün tələbələrə doğru dil strukturlarını öyrənmək, hər iki dilin fərqlərini anlamaq, intensiv praktika və düzgün tələffüzə diqqət yetirmək vacibdir. Beləliklə, düzgün ünsiyyət qurulacaq və nitqdəki səhvlərin qarşısı alınacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədova, S. (2015). Dil tədrisində interferensiya və onun aradan qaldırılması yolları. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Elmi Əsərləri, №3, s. 45–52.
2. Jafarova, K. A. (2020). Lexical Interference and Ways of Its Elimination: Based on Experience with Junior Course Students of the Azerbaijan University of Languages. Canada: International Journal of English Linguistics, 10(3), p.50-60.
3. James, C. (1998). Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis. London: Longman.
4. Weinreich, U. (1953). Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York.

*Алиева Вафа Самед кызы,
доктор философии по филологии,
Азербайджанский Университет Языков,
Email: vafa73@mail.ru*

АКАДЕМИЧЕСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ КАДРОВ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Академический английский язык играет ключевую роль в обеспечении качественного высшего образования и научных исследований в условиях глобализации. В современном мире, где английский язык стал основным средством международной академической коммуникации, владение академическим английским

выходит за рамки простого знания грамматики и лексики. Оно требует от студентов и преподавателей критического мышления, навыков аргументации и способности адаптироваться к различным академическим жанрам. Особенно актуален этот вопрос для стран, где английский не является родным языком, включая Азербайджан. Здесь академический английский воспринимается не только как инструмент, но и как вызов, требующий системного подхода к обучению и поддержке.

Проблема внедрения академического английского языка в университетские учебные программы, особенно в странах, где английский не является основным языком, является актуальной и вызывает интерес у многих исследователей. В своей статье «Academic English: A Conceptual Framework» Робин Скарселла (Калифорнийский университет) утверждает, что овладение академическим английским является одним из «наиболее надёжных путей к социально-экономическому успеху» [1].

С момента подписания нашей страной Болонской конвенции в 2005 году, в ВУЗах Азербайджана был проведен ряд реформ, которые позволили нашим студентам и учёным присоединиться к международному образовательному сообществу. В условиях интеграции азербайджанских университетов в мировое образовательное пространство, активного участия наших молодых учёных в международных форумах и конференциях основное внимание должно уделяться академической мобильности, которая может служить гарантией качества высшего образования.

Теоретические основы академического английского Термин "академический английский" охватывает язык, используемый в образовательной и научной среде. Он включает в себя особенности лексики, грамматики, структуры текста и стиля, характерные для академических текстов — от эссе до диссертаций, от докладов до научных статей. Кроме того, академический английский требует от учащихся развития таких навыков, как критическое мышление, аргументация, анализ и синтез информации.

Многие исследователи подчеркивают, что обучение академическому английскому должно быть контекстуализированным, то есть учитывать специфику дисциплины, уровень подготовки студентов и культурные особенности. Например, Hyland (2014) [2] утверждает, что академический дискурс варьируется от одной дисциплины к другой, и поэтому требует гибкого подхода в обучении.

Роль академического английского в современном высшем образовании

С развитием международного сотрудничества, программ двойных дипломов и академической мобильности владение академическим английским стало необходимым условием для студентов и преподавателей. Он используется не только при написании научных работ, но и при участии в конференциях, онлайн-курсах, международных стажировках.

Кроме того, академический английский стал важной составляющей в цифровом обучении. Многие образовательные платформы, научные базы данных и электронные ресурсы функционируют исключительно на английском языке. Это требует от пользователей не просто пассивного восприятия, но и активного взаимодействия с академической информацией на английском.

Проблемы и вызовы

Несмотря на признание важности академического английского, его преподавание сталкивается с рядом трудностей:

1. Языковой барьер: студенты, для которых английский не является родным языком, испытывают трудности в понимании академических текстов и выражении собственных мыслей на высоком уровне.

2. Недостаточная подготовка преподавателей: не все преподаватели вузов обладают достаточной квалификацией в области академического английского, особенно в неметодических дисциплинах.

3. Отсутствие интеграции: во многих учебных программах академический английский рассматривается как отдельная дисциплина, а не как часть междисциплинарного подхода. Существует необходимость преодоления разрыва между общим английским и академическим английским путём введения академического письма и чтения на ранних этапах университетского образования в Азербайджане.

4. Методологические ограничения: традиционные методы обучения часто не учитывают современные требования к академической коммуникации, такие как работа с цифровыми источниками, навыки презентации и ведения дискуссий.

Особенности внедрения академического английского в Азербайджане

В Азербайджане, как и в других странах постсоветского пространства, академический английский получает все большее внимание. Вузы внедряют курсы English for Academic Purposes (EAP), создаются ресурсы для преподавания академического письма, повышается квалификация преподавателей.

Однако, сохраняются и специфические барьеры. Среди них:

Лингвистические: разница между структурой английского и азербайджанского языков затрудняет освоение академических конструкций.

Помимо этого, структурно академические тексты требуют владения формальными нормами письма, такими как использование тезисных утверждений, логически выстроенных аргументов и стандартизированных форматов для научных работ и эссе. В лексическом плане академический английский включает специализированную лексику, выходящую за рамки общего английского языка, с использованием сложной терминологии, которая одновременно трудна для изучения и необходима для эффективной академической коммуникации. Стилистически академический английский требует формального, безличного стиля, часто с использованием страдательного залога и избеганием разговорных выражений или риторических вопросов, что может быть затруднительно для носителей других языков.

Культурные: академические нормы, принятые в англоязычных странах, отличаются от традиций аргументации и риторики в Азербайджане.

Институциональные: недостаточная поддержка со стороны вузов, нехватка учебников и методических пособий, ориентированных на местный контекст.

Рекомендации

На основе проведенного анализа можно выделить следующие рекомендации по совершенствованию преподавания академического английского:

- Интеграция академического английского в учебные программы всех специальностей.

- Разработка адаптированных учебных материалов с учетом местного контекста.
- Повышение квалификации преподавателей английского языка и контентных дисциплин.
- Поощрение студенческой исследовательской деятельности на английском языке.
- Использование цифровых инструментов для развития академических навыков (например, онлайн-платформ, корпусов академических текстов, генераторов цитирования).

Заклучение

Роль академического английского в высшем образовании продолжает расти. Он становится не только средством коммуникации, но и фактором академической успешности, профессиональной мобильности и научного развития. В условиях Азербайджана внедрение академического английского требует комплексного подхода, учитывающего как международные стандарты, так и национальные особенности. Только так возможно преодолеть языковые и культурные барьеры и обеспечить качественное образование, соответствующее требованиям XXI века.

Список использованной литературы:

1. Scarcella, R. (2003) "Academic English: A conceptual framework." *The University of California Linguistic Minority Research Institute Technical Report 2003*.
2. Hyland, K. (2014). English for Academic Purposes. In Leung, C. & Street, B. (eds.) *The Routledge Companion to English Studies*. London: Routledge, p.4.

*İsrafilov Vaqif,
dosent,*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

DİLÇİLİKDƏ MÜQAYİSƏLİ - TUTUŞDURMA METODUNUN İNKİŞAF TARİXİ

Dilçilik ədəbiyyatında müqayisəli metodun bəzən iki qolunu- müqayisəli tarixi və müqayisəli-tutuşdurma, bəzən isə üç qolunu-müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma qollarını göstərirlər. V.İ.Koduxov müqayisəli metodun üç qolunu göstərərək yazır: “müqayisəli metodun bütün növlərinin əsasında dillərin müqayisəsi durur, lakin müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-qarşılaşdırma metodları onunla fərqlənir ki, hansı dillər müqayisə edilir və müqayisə hansı məqsədlə yerinə yetirilir; bu tədqiqat üsulları və metodikalarının fərqləndirilməsinə gətirir. Biz müqayisəli-tarixi metodun metodikası ilə areal və tipoloji tədqiqatların metodikaları arasında qarşılıqlı əlaqələr haqqındakı problemi də unutmamalıyıq”. Müəllif bu metodları fərqləndirmək məqsədilə müqayisəli-tarixi metodu belə səciyyələndirir: “Müqayisəli-tarixi metod bu ən qədim səs və formaların bərpasından başlayaraq, qohum dillərin quruluşunun inkişafının qanunauyğunluğunu aşkara çıxarmaq üçün onların öyrənilməsində istifadə edilən

tədqiqat üsulları və təhlil metodikası sistemidir. Müqayisəli-tarixi metodika sadə qarşılaşdırma (bunlarla) fərqlənir: 1. Müqayisəli-tarixi tədqiqatda müşahidə edilən faktlar bütün qohum dillərdən-canlı və ölü, ədəbi-yazılı və danışiq-dialekt- bütün dillərdən hasil edilir. Tədqiqatçı bir neçə dillə məhdudlaşarsa, onda onun bilikləri natamam olur: bəzən bu bilikləri kafi dərəcədə olur, çünki əvvəlki biliklərdən (məsələn, rus və belorus və ya bolqar və makedon dillərinin yaxınlığı) istifadə edilir, belə ki, bir dilin məlumatları, sanki yaxın qohum dillərin məlumatlarını da əhatə edir. 2. Müqayisəli-tarixi tədqiqatda dillərin qohumluğu dərəcəsini nəzərə almaq vacibdir: müqayisədə yaxın qohum dillərdən, digər qohum qrupların dillərinə doğru gedirlər. Belə ki, rus dilinin faktlarından bizi, hər şeydən əvvəl, qəfim rus, belarus və ukrayna dillərinin faktlarına, sonra artıq köhnə slavyan, cənub slavyan və qərb-slavyan dillərinin faktlarına müraciət edirik. Slavist slavyan dillərindən baltik, məsələn, Litva dillərinə doğru gedir; daha sonra komparivist german, İran və s. dillərin faktlarına müraciət edir. Müqayisənin hər mərhələsində bir sıra dillər üçün ümumi olan formalar daha qədim hesab edilir və beləliklə, qohum dillərin ardıcıl tarixi tədrisən bərpa edilir". Həmin müəllif tarixi-müqayisəli metodu isə belə müəyyənləşdirir: "Tarixi-müqayisəli metod-bu, ayrıca bir dilin daxili və xarici qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq üçün həmin dilin tarixi inkişafının öyrənilməsində istifadə edilən üsullar və təhlil metodikası sistemidir. Tarixi-müqayisəli metodun prinsipi dilin forma və səslərin tarixi eyniliyi və fərqlərini müəyyənləşdirməkdir". Müəllifin fikrincə, "müqayisəli-tarixi metodun ən mühüm üsulları bunlardır: a) qarşılaşdırılan məzmunlu vahid səslərin genetik eyniliyinin müəyyənləşdirilməsi və alınma və substrat faktların təcrid edilməsi; b) ən qədim formaların bərpası c) mütləq və nisbi xronologiyanın müəyyənləşdirilməsi; tarixi-müqayisəli metodun isə "ən mühüm üsulları bunlardır: daxili bərpa və xronologiyalaşdırma, dialektografiya, mədəni-tarixi izah, habelə mətn-şünaslıq üsulları".

V.İ. Koduxovun fikrincə, "müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli metodlar qohum dillərin materialları ilə məhdudlaşır. Tarixi aspekt tarixi fonetika, qrammatika və leksikologiya yaradıldıqda da, müasir qohum dillərin özünəməxusluqları izah edildikdə də aparıcı olaraq qalır. Qarşılaşdırma tədqiqatda isə tarixi aspekt heç bir rol oynamır: istər qohum dillər, istərsə qohum olmayan dillər qarşılaşdırıla bilər. Ağamusa Axundova görə, "dilçilik sahəsində müqayisəli metodun iki növü vardır: 1) müqayisəli-tarixi metod, 2) müqayisəli-tutuşdurma metodu. Onun fikrincə, müqayisəli-tutuşdurma metodu qohum dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsini də, qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətfə öyrənilməsini də əhatə edir. Müəllif fikrini belə əsaslandırır: "müqayisəli-tarixi metod ayrı-ayrı və ya qohum dillərin tarixini öyrənmək üsuludur. Müqayisəli-tarixi metodun məqsədi dillərin tarixini yaratmaqdır. Müqayisə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün yalnız vasitədir. Məsələyə belə yanaşıldıqda, dilçilikdə müqayisə üslunun müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli kimi iki növünü qeyd etməyə, şübhəsiz, ehtiyac qalmır. Belə ki, müqayisə istər qohum fillər qrupuna aid olsun, istərsə də bir dilin, tarixini yaratmağa tətbiq edilsin, fərqi yoxdur, o eyni bir məqsəd daşıyır. Zira A. Meyenin qeyd etdiyi kimi, təcrid olunmuş dilin tarixi yoxdur. söhbət hər hansı bir dilin tarixindən gedirsə, həmin dil ona qohum olan dillərlə müqayisə edilməlidir".

Metodun tədqiqat üsulları və metodikaları arasında müəyyən fərqlər varsa, onu iki

metod kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Buna görə də, bir tərəfdən V.İ.Koduxovun tarixi-müqayisəli metod adlandırdığı metodun tədqiqat üsulları və metodikası ilə, digər tərəfdən, müqayisəli-tarixi metod və müqayisəli-qarşılaşdırma metodun tədqiqat üsulları və metodikası arasında fərqlər mövcuddursa, onları ayrı-ayrı metodlar hesab etmək daha doğru olardı. Buna görə də biz də, V.İ.Koduxovun ardınca, müqayisəli metodun üç qolunu-müqayisəli-tarixi metod, tarixi-müqayisəli metod və müqayisəli-qarşılaşdırma metodunu ayırmağı lazım bilirəm, lakin onların adını bir qədər dəyişmək məqsədəuyğundur. Müqayisəli-tarixi metod terminini eyni ilə saxlamaq olar; tarixi-müqayisəli metod terminini müqayisəli tutuşdurma metodu adlandırmaq olar – istifadə asanlıığı üçün onu sadələşdirib tutuşdurma metodu adlandırmaq daha məqsədəuyğundur; müqayisəli-qarşılaşdırma metodu terminini də sadələşdirib qarşılaşdırma metodu adlandırma məsləhətdir. Onda, deməli, müqayisəli metodun bu qollarından danışmaq olar: müqayisəli-tarixi metod, tutuşdurma metodu, qarşılaşdırma metodu. V.İ.koduxovun ardınca tutuşdurma metodunun tədqiqat üsullarını belə müəyyənləşdirmək olar: daxil bərpa və xronologiyalaşdırma, dialektoqafiya, mədəni-tarixi izah və mətnşünaslıq.

Tarixi eynilik və fərq. Dilləri tutuşdurma üsulu ilə araşdırdıqda səslərin, formaların sözlərin və konstruksiyaların tarixi eyniliyini müəyyənləşdirmək vacibdir, çünki onların sonrakı tədqiqatı yalnız bu şərtlə mümkündür. Türk dillərinin hər hansı birində, o cümlədən Azərbaycan dilində səslərin, sözlərin və formaların tarixi eyniliyini müəyyənləşdirmək asandır, çünki bu dillərin fonetik və qrammatik quruluşu olduqca şəffafdır. Lakin flektiv dillərdə sözlərin səs quruluşu(strukturu) və qrammatik quruluş böyük tarixi dəyişikliyə uğramışdır. Buna görə də rus və ya ingilis dilində (yaxud hər hansı flektiv quruluşlu dildə) səs, forma, söz və konstruksiyaların tarixi eyniliyini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi dilçilik üsullarını tətbiq etməklə əməliyyat aparmaq lazımdır. Məsələn, rus dilində *ditя* və *deti* sözlərini müqayisə edərkən, biz bilirik ki, qarşımızda eyni bir sözün təki və cəmi durur. Lakin biz həmin sözdə və ya uyğun sözlərdə *e/i* keçidinin qanunauyğunluğunu sübut edə bilməsək, gümanımızın doğru olduğunu əmin ola bilmərik. Qədim rus dilinin faktlarına müraciət etdikdə aydın olur ki, qədim rus dilində hər iki söz fonemi ilə işlənmişdir. Bu fonem isə *i* səsini də effektini verir. Beləliklə, həmin sözlərin tarixi eyniliyi sübut edilmiş olur.

Tutuşdurma metodu ilə tədqiqatlar eyni bir dilin faktlar ilə aparıldığı üçün təkcə tarixi eyniliyi sübut etmək azdır, tarixi fərqliliyi də müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn, yenə də müasir rus dilinin *stuca* və *tujiti* sözlərində sanki üç eyni səs vardır; *t, u, j, t* səsi müasir rus dilində də, rus dilinin tarixi boyu da eyni olmuşdur. *u* və *j* səsləri müasir rus dilində eynilik təşkil edir, lakin tarixi baxımdan bu səslər eynilik təşkil etmir. *Stuja* sözündə *u* səsini davam etdirir, *j* səsi isə *y* səsinin təsiri ilə *d* səsindən törəmişdir (müqayisə et: qədim rus dilində *studiti* “soyutmaq” *studenı* “soyuq”) *tujiti* sözündə *u* səsi burun saitinin refleksidir, *i* səsi isə dilarxası *q* samitinin ilkin yumşalması nəticəsində təzahür etmişdir.

Müasir rus dilində *dva stola* “iki stul” və *çetire stola* “dörd stol” söz birləşmələri eynilik kimi qəbul edilir., -a ilə olan formalar ismin təklinin yiyəlik halı kimi işarə edilir, eyniyyət təşkil edir. Tarixən bu iki forma eynilik təşkil etmir, çünki *dva stola* söz birləşməsindəki *a* cütlük kəmiyyəti kateqorisiyasının(qədim türk dilində cütlük kəmiyyəti kateqorisiyası mövcud oolmuşdur) əlamətidir; buna görə də *çetrie stola* forması sonralar təzahür etmişdir, rus dilində cütlük kəmiyyəti kateqorisiyası sıradan çıxdıqdan

sonra çütlük kateqorisyasının mprfoloji əlamətinə analogiya olaraq təzahür etmişdir.

Kök və şəkilçilərin müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi zamanı qohum dillər arasında müntəzəm fonetik uyğunluq kimi səs qanunları metodikasından istifadə edilərsə, tutuşdurma aspektində araşdırma apardıqda tarixi-morfoloji çevirmələr ön plana çəkilir. Həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, söz-formaların oxşar, hətta eyni səs və morfem quruluşunda leksem və konstruktusiyalar öz məzmun və funksiyasına görə fərqlənə bilər. Semantik və funksional fərqlərin, onların xronoloji yayılmasının və tarixi inkişafının müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir, çünki dil vahidlərinin semantik və funksional cəhətlərinin dəyişməsi ilə eyniyyət təşkil etmir. Məsələn, müasir rus dilində ismin cəmi müxtəlif, fleksiya vasitəsilə (sosedi, stenı, bereqa) ifadə edilir; qədim rus dilində də həmin fleksiyalar olmuşdur. Lakin, *i*, *ı*, *a* fleksiyalarının qədim və müasir dillərdə xaricə eyniliinə baxmayaraq, onların mənası və funksiyası qədim rus və müasir rus dilində fərqli olmuşdur. Qədim rus dilində *a* fleksiyası bəzi kişi cinsli isimlərdə çütlük kəmiyyəti anlayışını əmələ gətirmişdir, müasir rus dilində isə bu fleksiya cəmlik kəmiyyəti kateqoriyasını ifadə etmək üçün işlədilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağamusa Axundov. Ümumi Dilçilik. Bakı 1988 səh. 228-248.
2. Koduxov V.İ. Общее языкознание. Москва 1974 səh. 252-281.
3. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı 1974.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II Bakı 1993.

*Şahbazlı Çinarə Zahid qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: chinara.shahbazli@mail.ru*

DİL KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ KEYFİYYƏTİN TƏTBİQ ÜSULLARI

Ədəbi dil normalarının düzgün tətbiqi kommunikasiya prosesinin effektivliyini artırır. Bu normalar fonetik, leksik, qrammatik və üslub səviyyələrini əhatə edir. Dilin bu normalarına riayət etmək, fikirlərin aydın, dəqiq və təsirli şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır. Bu, həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyətdə nitqin keyfiyyətini yüksəldir. [6;65]

Nitq mədəniyyəti, fikirlərin məntiqi ardıcılıqla və aydın şəkildə ifadə olunmasını təmin edir. Bu sahədəki problemlər arasında fikirlərin düzgün ifadə olunmaması, durğu işarələrinin və intonasianın düzgün istifadə edilməməsi kimi məsələlər yer alır. Bu problemlərin həlli üçün mütaliə vərdislərinin inkişaf etdirilməsi və nitq texnikası üzrə təlimlərin keçirilməsi tövsiyə olunur.[3;47]

Dil bacarıqlarının inkişafında müasir texnologiyaların və interaktiv metodların tətbiqi mühüm rol oynayır. Kompüter və informasiya texnologiyaları, interaktiv dərslər və vizual materiallar öyrənənlərin dil bacarıqlarını artırır. Bu metodlar, öyrənənlərin fəallığını və yaradıcılıq qabiliyyətini stimullaşdırır.

Effektiv təqdimat və nitq strukturunun formalaşdırılmasında psixolinqvistik meyarlar önəmlidir. Bu meyarlar, nitqin psixoloji aspektlərini nəzərə alaraq, fikirlərin düzgün və təsirli şəkildə çatdırılmasını təmin edir. Bu yanaşma, nitqdəki səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətlidir. [4;49]

Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı, qlobal əlaqələrin genişlənməsi və texnoloji tərəqqi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində keyfiyyətli kommunikasiya ehtiyacını artırmışdır. Bu baxımdan dil kommunikasiya prosesi yalnız informasiya ötürmək deyil, həm də bu prosesi effektiv və keyfiyyətli şəkildə həyata keçirmək bacarığını nəzərdə tutur. Keyfiyyətli kommunikasiya – düzgün, dəqiq, anlaşıqlı və məqsədyönlü informasiya ötürülməsi deməkdir.

Effektiv kommunikasiya üçün informasiya strukturlaşdırılmış və məqsədə uyğun şəkildə təqdim edilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakılardan istifadə olunur:

- Giriş – əsas hissə – nəticə modelindən istifadə;
- Əsas fikirlərin ön plana çıxarılması;
- Köməkçi vasitələrdən (vizual materiallar, misallar, statistikalar və s.) istifadə.

Dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin təmin olunması üçün ədəbi dil normalarının düzgün tətbiqi, nitq mədəniyyətinin inkişafı və müasir tədris metodlarının istifadəsi vacibdir. Bu yanaşmalar, ünsiyyətin effektivliyini artırmaqla yanaşı, öyrənənlərin dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə də töhfə verir.[2;12]

Müasir təşkilatlarda uğurlu fəaliyyətin əsas şərtlərindən biri effektiv və keyfiyyətli kommunikasiya sisteminin qurulmasıdır. İstər idarəetmədə, istər əməkdaşlararası münasibətlərdə, istərsə də xarici tərəfdaşlarla əlaqələrdə düzgün kommunikasiya strategiyası təşkilatın davamlı inkişafına töhfə verir. Bu məqsədlə beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş bəzi standartlara və modellərə əsaslanmaq tövsiyə olunur.

ISO 9001:2015 beynəlxalq keyfiyyət idarəetmə sistemi təşkilat daxilində proseslərin effektiv şəkildə idarə olunmasını və keyfiyyətin davamlı təmini üçün mexanizmlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu standart çərçivəsində kommunikasiya:

- Məqsədyönlü və sistemli şəkildə qurulur;
- Rollar və məsuliyyətlər aydın şəkildə müəyyən edilir;
- İnformasiya axını nəzarətdə saxlanılır və onun düzgün adresata çatması təmin olunur.

Standart təşkilat daxilində həm daxili (departamentlərarası), həm də xarici (müşəri, tərəfdaş və tənzimləyici orqanlarla) kommunikasiya növlərinin tənzimlənməsinə yönəlib. Beləliklə, ISO 9001:2015 kommunikasiya proseslərini şəffaflaşdırır, təkrarçılığın və yanlış anlaşılımların qarşısını alır.

Qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün ünsiyyət protokolları və etiket qaydaları xüsusilə vacibdir. Fərqli ölkə və mədəniyyətlərdən olan əməkdaşlarla və tərəfdaşlarla ünsiyyətdə:

- Dil və mədəniyyət fərqliliklərinə hörmətlə yanaşmaq;
- Peşəkar və neytral üslub seçmək;
- Qarşı tərəfin sosial və işgüzar normalarına uyğun davranmaq.

E-mail yazışmaları, görüşlər və təqdimatlar zamanı beynəlxalq etiket qaydalarına riayət olunması təşkilatın peşəkar imicini gücləndirir və etibarlı əməkdaşlıqların qurulmasına zəmin yaradır.

Effektiv kommunikasiya təkcə düzgün məlumat ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də qarşı tərəfin bu məlumatı necə qəbul edib, necə dəyərləndirməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, SMART texnikası (Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Time-bound) kommunikasiya məqsədlərinin və mesajlarının strukturlaşdırılması üçün geniş tətbiq olunur [8;31].

- Specific (Spesifik): Mesaj konkret və aydın olmalıdır;
- Measurable (Ölçülə bilən): Kommunikasiyanın nəticələri izlənilə bilməlidir;
- Achievable (Əldə oluna bilən): Real və yerinə yetirilə bilən məqsədlər qurulmalıdır;
- Relevant (Əlaqəli): Mövzu və məqsəd təşkilatın ümumi strategiyasına uyğun olmalıdır;
- Time-bound (Zamanla məhdud): Vaxt çərçivəsi dəqiq şəkildə göstərilməlidir.

Bu texnika yazılı hesabatlarda, görüş protokollarında, təqdimatlarda və strateji planlamada kommunikasiya effektivliyini artırmaq üçün istifadə olunur.

Təşkilati mühitdə effektiv kommunikasiya yalnız insan resurslarının və informasiya axınının idarə olunması deyil, eyni zamanda təşkilatın bütövlükdə performansına və imicinə birbaşa təsir edən amildir. ISO 9001:2015 standartı, beynəlxalq ünsiyyət protokolları və SMART modeli bu sahədə ən etibarlı yanaşmalar hesab olunur. Bu prinsiplərə əsaslanan kommunikasiya sistemi təşkilatlarda şəffaflığı, koordinasiyanı və strateji uyğunluğu təmin edir.

Dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin tətbiq üsulları, effektiv və doğru ünsiyyətin təmin edilməsi üçün mühüm rol oynayır [5;25]. Bu üsulların tətbiqi, informasiyanın düzgün çatdırılması, anlaşılabilirliyin artırılması və qarışıqlıqların qarşısını almağa kömək edir. Aşağıda dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin artırılması üçün bəzi üsullar:

1) Aydınlik və dəqiqlik: Verilən mesajlar açıq, konkret və dəqiq olmalıdır. Belirsiz ifadələr və qeyri-müəyyənliklər kommunikasiya keyfiyyətini pisləşdirə bilər.

2) İkili təkrarlanma: Əsas məqamların təkrarlanması və vurğulanması, anlaşılmalrın qarışıq olmaması üçün faydalıdır.

3) Sosial və mədəni kontekstə uyğunlaşma: Hər bir kommunikasiya, danışanın sosial və mədəni kontekstini nəzərə almalıdır. Bu, hər kəsin eyni anlayışa sahib olmaması ilə bağlı problemləri azaldır.

4) Aktiv dinləmə: Dinləyicinin söyləyəni başa düşməsi üçün diqqətlə dinləməsi, məsələnin daha dərinədən anlaşılmasını təmin edir. Aktiv dinləmə həm də qarşı tərəfi qiymətləndirmə və anlayış göstərmə üsuludur.

5) Əks əlaqə (feedback): Müxtəlif növ geribildirimlər, dialoqun düzgün istiqamətdə irəlilədiyini və ya hansı nöqtədə anlaşmazlıq yaranacağını göstərir. Bu da mesajın doğruluğunu artırır.

6) Sadə dil və ifadələr: Çətin və mürəkkəb dil istifadəsi, anlaşılmazlığa yol açar bilər. Sadə, lakin təsirli dil, daha yaxşı ünsiyyətin əsasını təşkil edir.

7) Qarşılıqlı hörmət və empatiya: Ünsiyyət zamanı qarşı tərəfi başa düşmək və ona hörmət göstərmək, mesajların qəbul edilməsini asanlaşdırır və qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirir. Bu üsulların tətbiqi, dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin artmasına

və daha səmərəli, müsbət nəticələrin əldə olunmasına kömək edir [1;34].

Dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin təmin olunması yalnız texniki bir məsələ deyil, həm də mənəvi və sosial məsuliyyət tələb edən bir prosesdir. Effektiv ünsiyyət bacarıqları, uyğun metod və texnologiyaların seçilməsi, eləcə də empatik və açıq münasibətlər keyfiyyətli kommunikasiya üçün əsas şərtlərdəndir. Bu baxımdan, kommunikasiya bacarıqlarının daim inkişaf etdirilməsi, həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə uğurun açarı hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva A. (2012). Dil və ünsiyyət problemləri. Bakı: Elm.
2. Zeynalov Ə. (2005). Kommunikativ dilçilik. Bakı: Nurlan.
3. Məmmədli R. (2010). Nitq mədəniyyəti və ünsiyyət. Bakı: Müəllim.
4. Yusifov A. (2015). Dilçilikdə keyfiyyət anlayışı. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Searle J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.
6. Grice H. P. (1975). Logic and Conversation. In Syntax and Semantics, Vol. 3, ed. P. Cole and J. Morgan. New York: Academic Press.
7. Halliday M.A.K. (1985). An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
8. Wierzbicka A. (1991). Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Berlin: Mouton de Gruyter.

*İsmaylova Aygün İdris qızı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail-aygunismayilova2015@outlook.com*

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR STANDARTLAR

Giriş

Danılmazdır ki, dünyada ancaq tək bir əcnəbi dildə danışmaq kifayət etmir.

Bunun üçün bir neçə xarici dili öyrənməyə ehtiyac yaranmağa başlayıb. Son illər ölkəmizdə əcnəbi dillər arasında alman dilini öyrənməyə maraq günü-gündən artır.

Danılmaz faktdır ki, istənilən əcnəbi dilin öyrənilməsi insanın dünyagörüşündə yeni bir pəncərə açır. Ona görə ki, dil öyrənərkən insan nəinki onda ünsiyyət qurmağı bacarır, həmçinin həmin ölkənin mədəniyyəti, tarixi haqqında məlumat əldə edirlər [2].

İnsanların qədim zamanlardan xarici dilləri öyrənməyə can atması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Xüsusilə son dövrlərdə bu məsələ daha çox aktualdır.

Sərhədlərin açıldığı, hər sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına geniş imkanların yarandığı, qloballaşan dünyada bu artıq bir zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müstəqil bir dövlət kimi dünyaya integrasiyası, zəngin potensiala malik

beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının bolluğu xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirdi. Bu gün əldə etdiyimiz ən böyük uğurlardan biri Azərbaycanın xaricə çıxış üçün imkanlarının olmasıdır. Azərbaycan bütün sahələrdə dünya birliyi ölkələri ilə əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Xarici dilə yiyələnən şəxs bilavasitə beynəlxalq arenaya çıxaraq öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, qazandığı nailiyyətləri başqalarına çatdırmaq, onlarla həmin dildə fikir və təcrübə mübadiləsi aparmaq imkanı əldə etmişdir. Bu baxımdan xarici dil özünəməxsus yer tutur.

Təcrübə göstərir ki, son vaxtlar xarici dillərin öyrədilməsi sahəsində mövcud metodikada qənaətbəxş nəticələr əldə edilir. Bu baxımdan, xarici dillərin tədrisi metodikasına yenidən baxılır. Bu vasitələr təkmilləşdirilir və müasir yanaşmalar tədris prosesinə gətirilir [3].

I. Təhsilin məzmununun mühüm əhəmiyyəti.

Xarici dillərin tədrisi zamanı şagirdlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin inkişafına daha çox diqqət yetirilir. Dilə mükəmməl yiyələnmək üçün həm şifahi, həm də yazılı nitq vərdişləri aşılanılır.

Lakin ünsiyyət daha çox şifahi nitq vasitəsi olduğundan şagirdlərdə bu vərdişlər daha dərindən aşılanmalıdır. Xarici dilin dərindən mənimsənilməsi sahəsində ən mühüm faktorlardan biri də müəllim hazırlığıdır. Xarici dili tədris edən müəllim öz üzərində daim işləməli, müntəzəm olaraq müvafiq təlim kurslarından keçməklə mövcud yeniliklərdən xəbərdar olmalı, onlardan tədris prosesində istifadə etməlidir. Bu zaman dilin öyrənilməsində daha vacib olan fəal, interaktiv təlim metodlarını tədris prosesində uğurla tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bu baxımdan, təhsilin məzmunu mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bütün dərslərlik və proqramlar kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Hər hansı xarici dili öyrənmək üçün dil mühitinin olması da çox vacibdir. Böyük təcrübəyə malik olan müəllim sinifdə tədris prosesində bu mühiti yaratmalıdır. Hər hansı bir dilin öyrənilməsi üçün motiv olmalıdır. Müəllim müxtəlif üsul və priyomlardan istifadə etməklə tədris etdiyi dilə şagirdlərdə maraq oyatmalıdır.

II. Təhsil standartları. Alman dili tədrisində beynəlxalq miqyasda qəbul edilən CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) istifadə olunur. CEFR dili A1, A2, B1,B2,C1,C2 səviyyələrinə ayırır və bu sistem tələbələrin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlidir.

Bu standartların üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Bütün Avropada və digər ölkələrdə qəbul edilən vahid qiymətləndirmə meyarı;
- Praktiki ünsiyyətə əsaslanma (teoriyadan çox, dilin real həyatda istifadəsinə önəm verilir);
- Fərdi yanaşma və tələbələrin öz irəliləyişini qiymətləndirməsi.
- Ənənəvi tədrisdən fərqli olaraq, kommunikativ metod tələbələrin dili real vəziyyətlərdə tətbiq etməsinə əsaslanır. Bunun üçün istifadə olunan metodlar:
 - Rol oyunları (məsələn, tələbələr alman dilində dialoqlar qururlar);
 - İnteraktiv debatlar və müzakirələr;
 - Tələbələrin bir-biri ilə dialoq qurması (bir-birinə suallar vermək);
 - Problemlərin həlli tapşırıqları (tələbələr bir problemi müzakirə edərək həlli yolu tapırlar);
- Qrup və cüt işləri (tələbələr birlikdə layihələr hazırlayır və təqdim edir).

Bu halda, tələbələrin danışmaq və dinləmə bacarıqları sürətlə inkişaf edir, dilin praktiki istifadəsi artır, öyrənənlərin motivasiyası yüksəlir. Çünki, dərslər daha interaktiv və maraqlı olur.

Bunun üstün cəhətləri ilə yanaşı bəzi çətinlikləri də vardır. Belə ki, qrammatika və yazı bacarıqlarına az diqqət yetirilə bilər, bəzi tələbələr aktiv ünsiyyətdə iştirak etməkdə çətinlik çəkə bilər, müəllimlər üçün dərs planlaşdırmaq daha çox vaxt tələb edə bilər.

Kommunikativ Tədris Yanaşması müasir xarici dil tədrisinin əsasını təşkil edən metodlardan biridir. Əsas məqsəd tələbələrə dili gündəlik həyatda rahat şəkildə istifadə etməyə alışdırmaqdır.

Kommunikativ yanaşmanın uğurlu tətbiqi üçün müəllimlər həqiqi materiallardan, yəni, qəzetlər, video reportajlar, sosial media məqalələrindən istifadə edə bilərlər. Onlar tələbələrə cüt və ya qrup şəklində işləməyə təşviq etməli, mövzu əsaslı müzakirələr təşkil etməli və rollar üzrə tapşırıqlar verməlidir [4].

Bu məqsədlə yeni təlim metodlarından, İKT-dan istifadə edərək „Grüne Welt“ mövzusunda dərs qurmağa çalışdıq.

Mövzu: „Grüne Welt“.

Standartlar:

1.1.2. Dinləmədə olan mövzuya münasibətini bildirir.

2.2.5. Kiçikhəcmli mətnləri müəyyən olunmuş tələblərə uyğun düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur.

2.2.8. Mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir və sadə formada ifadə edir.

1.2.2. Dialoqlarda sadə nitq etiketlərindən istifadə edir.

2.1.4. Öyrəndiyi yeni sözləri cümlə içərisində işlədir.

Sınıf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş sadə əməli yazılar (məktub, açıqca) yazır.

Məqsəd:

1. Dinlədiyi fikrə münasibətini bildirir.

2. „Grüne Welt“ mətnini müəyyən olunmuş tələblərə uyğun düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur.

3. „Grüne Welt“ mətnindəki əsas fikri müəyyənləşdirir və sadə formada ifadə edir.

4. Dialoqlarda buyurun, zəhmət olmasa, kimi sadə nitq etiketlərindən istifadə edir.

5. Mətndəki öyrəndiyi yeni sözləri cümlə içərisində işlədir.

6. Səviyyəsinə uyğun olaraq məktub və açıqca yazır.

İntegrativ standart: Təsviri incəsənət. Sadə və rəngli karandaşla səthi təsvir yaradır.

2. Həyat bilgisi - 3.1.1. İnsanlararası ünsiyyət etiketlərinə (salamlaşmaq, özünü-təqdim, müraciət, müraciətə cavab, xudahafizləşmək) əməl edir.

İş forması: kollektivlə iş, kiçik qrupla iş;

İş üsulları: beyin həmləsi, klaster;

Resurslar: şəkil, proyektor, flipçat, marker, lövhə;

Motivasiya: Kinder, sagt mir bitte von euren Interessen in der grünen Welt! (Uşaqlar, mənə yaşıl dünya haqqında öz maraqlarınızı deyiniz!)

Was möchtet ihr machen, um eure Interesse zu verwirklichen? (Öz marağınızı həyata keçirmək üçün nə edərdiniz?)

Fərziyyələr dinlənilir.

Möchtet ihr dazu beitragen, die Luft zu reinigen, mehr Grün zu schaffen und für Sauberkeit zu sorgen, um unsere Welt zu schützen? (Sizlərdəndünyamızı qorumaq üçün, havanın təmizlənməsində, yaşıllıqların artırılmasında, təmizliyə rəəyyət edilməsində iştirak etmək istərdinizmi?)

Möchtet ihr Grün in den Parks, Höfen, Strassen, kurz gesagt, überall in unserem Land sehen? (Ölkəmizdə parklarda, həyətlərdə, küçələrdə, bir sözlə hər yerdə yaşıllıqların olmasını istərdinizmi?)

Fərziyyələr dinlənilir.

Wir werden jetzt mit euch in unserem Land reisen. (Biz sizinlə indi ölkəmizə səyahət edəcəyik.) (Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Gefällt euch das Grün des Waldes auf diesem Gemälde? (Bu gördüyünüz tablodakı meşənin yaşıllığı sizin xoşunuza gəlirmi?)(Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Und kennt ihr diese Wälder bei uns? (Bəs ölkəmizdə bu meşələri tanıyırsınızmi?) (Şəkillər proyektor vasitəsilə göstərilir).

Was sollen wir tun, um unsere Weltwirtschaft zu schützen? (Biz dünyamızın iqtisadiyyatını qorumaq üçün nə etməliyik?)

Şəxələndirmə üsulunu təqdim edir:

Tədqiqat sualı: 1. Was bringt uns der Umweltschutz?(Ekologiyanı qorumaq bizə nə verir?)

2. Was sollen wir tun, um unsere Luft sauber und unser Leben sicher zu machen? (Nə edək ki, havamız təmiz, həyatımız güvənli olsun?)

Sonra mətn oxunur və öyrənənlərə qrup işləri təqdim edilir.(İşçi vərəqələri paylanır.)

Tapşırıq I: Halten wir unsere Ökologie sauber und schützen wir unsere Welt! (Ekologiyamızı təmiz saxlayaq, dünyamızı qoruyaq).(kiçik mətn qurmaq.

II. Şəxələndirmə üsuluna dair tapşırığı yerinə yetir.

Tapşırıq II: Es ist unsere Bürgerpflicht, die Ökologie unserer Stadt zu schützen. (Şəhərimizin ekologiyasını qorumaq vətəndaşlıq borcumuzdur.) - kiçik mətn qurmaq

II. Şəxələndirmə üsuluna dair tapşırığı yerinə yetir.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır.

Nəticə çıxarılır və refleksiya aparılır.

Yaradıcı tətbiq etmə: İki nəfərin dialoqunda nitq etiketlərindən istifadə; “buyurun”, “zəhmət olmasa”və s.(bitte schön, bitte).

Ev tapşırığı: Şəxələndirmə üsuluna dair tapşırığı İKT-dən istifadə edərək davam etdir və “Yaşıl dünya”ya aid bir təsvir yarat.

Dərsin bu üsulla keçirilməsi müəllimlə yanaşı tələbələrdə də ruh yüksəkliyi yaradır, onların bilik səviyyələrinin və dünyagörüşlərinin inkişafına öz bəhrəsini verir. Belə dərslər tədris materialının məzmunu və təşkili, yazılı və şifahi nitq praktikasını üçün müvafiq materialların istifadəsi qarşıya qoyulmuş əsas məqsəddən irəli gələn vəzifələri İKT-dən istifadə edərək yerinə yetirməyə imkan yaradacaq minimum materialın əhatə edilməsini nəzərdə tutur [5].

Nəticə

Müasir dil tədrisi yanaşmaları və xüsusilə də kommunikativ tədris yanaşması xarici dili öyrənən tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən effektiv metodlardan biridir. Bu metodlar sayəsində xarici dil öyrənənlər daha sərbəst, motivasiyalı və effektiv şəkildə dili mənimsəyə bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Müasir təlim texnologiyaları", Azərbaycan Milli Kitabxanası, <http://anl.az>> Kitab>Azf-269214.
2. G. Novruzova. Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. (Metodik vəsait). Bakı. ADPU. 2011
3. Xarici dillərin təlimi metodikasının ümumi məsələləri. B.1967. "Maarif" nəşriyyatı.
4. Veysova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Azərbaycan İnkişaf Elmi Mərkəzi. Bakı.2004.
5. Zülfiyyə Veysova "Fəal/interaktiv təlim"-müəllimlər üçün vəsait, 156 səh, Bakı - 2004.

*Cumayeva Sədaqət,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Email: sedaqet.aytacli@mail.ru*

ALMAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son dövrdə müxtəlif sistemli dillərin tədrisi informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar çox yüksək səviyyədə və innovativ üsullarla həyata keçirilir. Yüzlərlə elektron və kitab şəklində hazırlanan lüğətlər dillərin tədrisində çox mühüm və xüsusi rol oynayır.

Alimlərin yeni kəşflərinin ortaya çıxması, varlığını asanlaşdıran və ya əksinə, çətinləşdirən obyektlərin yaradılması sayəsində həyatımız daim dəyişir. Bu yeni sözlərin ortaya çıxmasına səbəb olur və bunlara neologizmlər deyilir.

Neologizmlərə xas olan **iki əsas xüsusiyyəti** fərqləndirmək olar.

1. *İlk dəfə yarandığı yeni bir söz ərazini tədqiq edən insanların müəyyən dairəsi tərəfindən başa düşülür.*

2. *Neologizmlər qısa müddət ərzində yeni ola bilər. Sonra hər kəsə tanış olurlar. Neologizm dildə yeni yaranmış söz və ya ifadədir. Çox vaxt bunlar başqa dillərdən götürülmüş sözlərdir. Zaman keçdikcə sözlər neologizm statusunu itirir.*

Neologizmlərin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, ümumi işlənən sözlərin fonunda onlar hamı tərəfindən başa düşülməyə bilər, onlar passiv lüğət kateqoriyasına aiddir, eyni zamanda bir qədər rəngarəng və orijinal görünə bilər. Ölü dillərdə belə yeni sözlər

yoxdur, lakin inkişaf etmiş dillər onlarla hətta hər il deyil, aylıq və gündəlik doldurulur. Bu, tərəqqinin, informasiya texnologiyalarının, münasibətlər sferasının çox sürətli inkişafı ilə bağlıdır, bunun sayəsində bu sözlər insanların gündəlik həyatında görünür.

Inkişaf etmiş dillərdə hər il on minlərlə neologizm meydana çıxır. Onların əksəriyyətinin ömrü qısa olsa da, bəziləri dildə uzun müddət sabitləşir, onun nəinki canlı məişətinə daxil olur, həm də ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

1. Alman dilində xarici sözlər

1.1 Müddətli alınmalar haqqında

Bir sıra alimlər alınmalar terminini belə izah edirlər. Glück alınmalar terminini *“bir söz, morphem və ya sintaktik, bəzən qrafematik quruluşun bir dildən digər dilə qəbulu”* kimi başa düşür [Glück]. Bu onu göstərir ki, alınma sözlər, morfemlər, sintaktik və ya qrafik strukturlar başqa dillərdən gəlir.

Alınmalar sözlərin, sözlərin hissələrinin və ya bəzən hətta bütün ifadələrin bir dildən digər dilə qəbul edildiyi bir prosesdir. Bu alınma sözlər dilçilikdə “təmas fenomeni” hesab olunur. Borc almaq yalnız bir tərəfdən müxtəlif dillər və mədəniyyətlər uzun müddət təmasda olduqda mümkündür [Muhr]. Başqa dillərdən alman dilinə keçməyin müxtəlif yolları var, Schippan aşağıdakı yolları fərqləndirir: “German dövründə və orta əsrlərdə övladlığa götürmənin əsas yolu Çağlar dil daşıyıcıları arasında birbaşa əlaqə idi. Lakin sonradan ədəbi alınmalar daha güclü təsir bağışladı. Bu gün başqasının sözünü mənimsəməyin əsas yoludur” [Schippan].

1.2. Xarici söz və alınma söz

Xarici sözlər alman dilinin böyük lüğətində xarici dil kimi (2003) *başqa dildən öz dilinizə qəbul edilmiş və yazı və ya tələffüzdə hələ də xarici görünən sözlər kimi istinad edilir. Bu kontekstdə Stedje əcnəbi sözü belə tərif edir: “Xarici söz başqa dildən ümumi lüğət tərkibinə qəbul edilmiş (= leksikləşmiş) sözdür”* [Stedje]. Metzler Lexicon Language-a (2005) görə, bu söz *“alıcı dilin fonoloji, morfoloji və qrafematik sisteminə daxil deyil və ya çox cüzi şəkildə integrasiya olunur.* (Metzler Lexicon Language). Alınma sözlər “alman dili sisteminə tamamilə daxil olmuş və assimilyasiya olunmuş, dil iştirakçıları tərəfindən artıq xarici söz kimi tanınmayan yad sözlərdir” [Schippan]. Buna görə də kredit sözü *“az və ya çox mənimsənilmiş xarici söz kimi”* başa düşülə bilər [Stedje].

Schippan izah edir ki, xarici və alınma sözlərin terminoloji fərqi almanlaşma dərəcəsindən asılıdır. Məsələn, müxtəlif dövrlərdə roman dillərindən aşağıdakı sözlər qəbul edilmişdir: *banner (Banner), macəra (Abenteuer), gəzinti (Promenade), salat (Salat), hövzə (Bassin), qaymaq (Creme)* [Schippan].

Schippan əlavə edir:

“Sinxronik nöqtəyi-nəzərdən alınma sözləri alman sözlərindən ayırmaq mümkün deyil, onlar qayda sisteminə uyğunlaşdırılmışdır. Aşağıdakı meyarlar tətbiq olunur: morfeematik quruluş və beləliklə, söz əmələ gətirmə paradigmalarına integrasiya; səs və vurğu; Qrafematika və - mübahisəsiz olmasa da – axıcılıq” (die Geläufigkeit)” [Schippan].

Schmidt almanca alınma sözlərə səs şəklində, vurğu və fleksiyada alman dilinə uyğunlaşan keçmiş xarici sözlər kimi baxır.

2. Neologizmlər

2.1 Neologizmin tərfi

Siyasət, elm və texnologiyanın inkişafı ilə insanların gündəlik həyatında istifadə olunan müxtəlif yeni sözlər yaranır. Bu sözlər sürətlə inkişaf etdirilir və yayılır.

Bu terminin tərfi leksikologiya və leksikoqrafiyaya aid əsərlərdə fərqlənir. Bu, müəlliflərin tədqiqat məqsədlərindən asılıdır.

“Neologizm” sözü yunan sözündən (yunanca neo “yeni” və logos “nitq, danışq tərfi”) əmələ gəlib, sözlərin yeni əmələ gəlməsi deməkdir. Metzler leksikonuna görə, neologizm sözü ümumi dildə müəyyən bir dövrdə yeni işlənən və təbiiləşmiş sözdür. O, həmçinin mövcud sözlərin yeni mənalarını təsvir edir (məsələn, siçan “kompüter siçanı”). Bu, həmişə yeni şeylərə aid deyil, həm də müasirliyə və qrup mənsubiyyətinə istinad edə bilər (məsələn, dirijor əvəzinə qatar dirijoru). [Glück and Rüdel] Glück-ə görə neologizmi “yeni yaradılış” ifadəsi ilə eyniləşdirmək olar. O, neologizmi lüğətlərdə hələ mövcud olmayan yeni formalaşmış vahid kimi təsvir edir [Glück and Rüdel]. Kinne neologizmi ya forma və mənə vasitəsilə, ya da yalnız mövcud terminlərin mənəsi ilə qurulan lüğət vahidi kimi müəyyən edir [Kinne]. Bunun əksinə olaraq, Heller görür ki, o, mövcud leksemləri ya formada, ya məzmununda, ya da hər ikisində fərqləndirmək məcburiyyətindədir [Heller].

Şippan neologizmlərə belə tərif verir: *neologizmlər adətən yeni formasiyalar (söz əmələ gətirmə modellərinə görə əmələ gələn sözlər) və yeni söz yaradıcılığıdır (formativlər və mənalar arasında ilk dəfə əlaqələr - yeni morfemlərin yaranması)* [Schippan].

Bu çərçivədə Şippan neologizmlərə yeni formasiyalar və söz yaradıcılığı kimi baxır. O, yeni sözləri leksem kimi görür. Bu leksemlərin yaranma vaxtı məlumdur. Bu müddət ərzində bu sözlər yeni hesab olunsay da, nitq cəmiyyətində insanların əksəriyyəti tərəfindən birləşdirilir. Başqa bir halda, neologizm adət halına gələndən sonra neologizm deyil.

Neologizmlər həmçinin alınma sözlər və ya yeni söz birləşmələri və ya texniki dildən və yaxud xüsusi dildən ümumi dilə qəbul edilmiş sözlər ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Busse, U. (1996). Neologismen. Der Versuch einer Begriffsbestimmung. Gellerstam, M. (et al.). Euralex '96. Proceedings I-II. Part II. Göteborg.
2. Glück, H. Rödel, M. Hg. (2016). Metzler Lexikon Sprache. Stuttgart
3. Kinne, M. (1996). Neologismus und Neologismenlexikographie im Deutschen. Zur Forschungsgeschichte und zur Terminologie, über Vorbilder und Aufgaben. In: Deutsche Sprache 24.
4. Schippan, T. (1992): Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen.
5. Heller, Klaus (1996): Das Fremdwort in der deutschen Sprache der Gegenwart: Untersuchung im Bereich der Gebrauchssprache. Leipzig.
6. Stedje, Astrid (1996): Deutsche Sprache gestern und heute. München.

*Süleymanova Xatirə Etibar qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email:khatirasuleymanova24@gmail.com*

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN İNKİŞAFINDA KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN ROLU

Qloballaşma və texnoloji yeniliklərin ölkələr və mədəniyyətlər arasında sərhədləri sildiği müasir dünyada kommunikativ bacarıqlar peşəkar səriştənin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Effektiv ünsiyyət qurmaq, başqalarını dinləmək və başa düşmək bacarığı uğurlu karyera və şəxsi inkişafda əsas rol oynayır. Kommunikasiya kiçik startaplardan tutmuş böyük beynəlxalq korporasiyalara qədər istənilən təşkilatda qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Buna görə də, kommunikativ bacarıqların inkişafı mütəxəssislərə müasir əmək bazarında uğurla rəqabət aparmağa imkan verən işçi qüvvəsinin hazırlanmasının həlledici aspektinə çevrilmişdir.

Bu mövzunun aktuallığı təkcə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə deyil, həm də idarəetmə və əməyin təşkilinə yanaşmaların dəyişməsi ilə şərtlənir. Qlobal rəqabət mühitində şirkətlər və təşkilatlar təkcə texniki təcrübəyə malik deyil, həm də həmkarları, müştəriləri və tərəfdaşları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqə qura bilən istedadlı mütəxəssisləri cəlb etmək və saxlamaq problemi ilə üzləşirlər. Bu kontekstdə ünsiyyət bacarıqları əmək bazarında uğurlu uyğunlaşma və rəqabət qabiliyyəti üçün vacibdir.

Beləliklə, işçi qüvvəsinin təlimində kommunikativ bacarıqların öyrənilməsi və inkişafı daim inkişaf edən dünyada uğurlu karyera və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün vacibdir.

Ünsiyyət bacarıqları peşəkar mühitdə effektiv qarşılıqlı əlaqə üçün vacib olan geniş imkanları əhatə edir. İlk növbədə, şifahi ünsiyyəti vurğulamaq lazımdır, çünki bu, bizə fikirlərimizi həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aydın və dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Şifahi ünsiyyət məlumatı aydın şəkildə ifadə etmək, öz nöqtəyi-nəzərini əsaslandırmaq və işgüzar danışıqlar aparmaq bacarığını əhatə edir.

Qeyri-şifahi ünsiyyət məlumat ötürmək üçün jestlərdən, üz ifadələrindən, bədən dilindən və digər qeyri-verbal vasitələrdən istifadəni əhatə edir. Qeyri-şifahi siqnallar sözləri tamamlaya və ya hətta əvəz edə bilər, mesajın həmsöhbət tərəfindən necə qəbul edilməsinə və başa düşülməsinə təsir göstərir.

Fəal dinləmə ünsiyyətdə əsas rol oynayır, çünki o, fərdlərə diqqətini nəticə yönəltməyə, öz perspektivlərini başa düşməyə və aydınlaşdırıcı suallar verməyə imkan verir. Effektiv dinləmə qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir və komanda daxilində əlaqələri gücləndirir.

Başqalarının duyğularını və hisslərini başa düşmək və bölüşmək bacarığı da ünsiyyət prosesində vacibdir. Empatiya güvən yaratmağa kömək edir və münasibətin daha effektiv həllinə kömək edir.

Uyğunlaşma, vəziyyətə və auditoriyaya əsaslanaraq ünsiyyət strategiyasını tənzimləməkdən ibarətdir. Uyğunlaşan ünsiyyət bacarıqları fərdlərə müxtəlif insanlarla və müxtəlif şəraitlərdə effektiv şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir.

Kommunikativ bacarıqların bu aspektlərinin inkişafı müasir əmək bazarında uğur-

la rəqabət apara bilən mütəxəssislərin hazırlanmasında əsas rol oynayır.

Bəs bu bacarıqlar praktikada necə tətbiq olunur və onları necə inkişaf etdirmək olar?

İlk növbədə şirkətdaxili ünsiyyəti vurğulamaq lazımdır. Bu, müsbət iş mühitini təşviq edən, motivasiyanı artıran və məhsuldarlığı artıran işçilər arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəyə aiddir. Ünsiyyətdə şəffaflıq və açıqlıq anlaşılmazlıqların və münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. Müştəri ünsiyyəti digər mühüm cəhətdir, çünki o, müştərilərlə aydın və peşəkar şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığını ehtiva edir. Bu cür ünsiyyət uzunmüddətli əlaqələr qurmaq üçün vacibdir. Müştəriləri dinləmək, ehtiyaclarını anlamaq və həllər təklif etmək bacarığı müştəri məmnuniyyətinə və sədaqətinə töhfə verir. Münaqişələrin idarə edilməsi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında ən vacib sahələrdən biridir. Münaqişələr istənilən peşəkar mühitdə yarana bilər və güclü kommunikativ qabiliyyətlər fərdlərə konfliktləri konstruktiv həll etməyə, kompromislər tapmağa və peşəkar münasibətləri davam etdirməyə imkan verir. Komandanı ruhlandırmaq və həvəsləndirmək, aydın məqsədlər qoymaq və işçiləri ümumi nəticələrə nail olmaq üçün istiqamətləndirmək üçün şirkətlərə güclü ünsiyyət bacarıqlarına malik liderlər lazımdır. Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təlim və seminarlara üstünlük verilməlidir. Ünsiyyət təlimlərində və seminarlarda iştirak ünsiyyətin həm şifahi, həm də şifahi olmayan aspektlərini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Digər vacib element rəydir, çünki həmkarlar və rəhbərlərdən konstruktiv rəy almaq ünsiyyətdə güclü və zəif tərəfləri müəyyən etməyə və onların təkmilləşdirilməsi üzərində işləməyə kömək edir. Növbəti addım isə təcrübədir. İşgüzar danışıqlar, təqdimatlar və ya komanda işi kimi müxtəlif vəziyyətlərdə müntəzəm ünsiyyət təcrübəsi kommunikativ bacarıqları gücləndirir. Kommunikativ bacarıqların inkişafı və tətbiqi karyera yüksəlişi və şəxsi inkişaf üçün yeni imkanlar açır.

Beləliklə, ünsiyyət bacarıqları həm peşəkar, həm də şəxsi həyatda əsas rol oynayır. Onlar həmkarları, müştəriləri və tərəfdaşları ilə güclü əlaqələr qurmağa kömək edir, həmçinin münaqişələrin effektiv həllinə və qərarların qəbuluna töhfə verirlər. Bu bacarıqları inkişaf etdirməklə biz daha inamlı, yeni imkanlara açıq və məqsədlərimizə nail olmaqda müvəffəq oluruq.

*İskəndərova Şaiqə Həmzə qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: iskenderovashaiqe@gmail.com*

DİL MÜHÜM İQTİSADİ İNKİŞAF FAKTORU KİMİ

Elmlərin bir-birinə təsiri kimi bir elementə baxdıqda və dil faktorunun yerini müəyyənləşdirdikdə bu zaman həm müxtəlif elmlərin dilin inkişafına təsirini, həm də dilin digər elmlərə təsirini müşahidə edə bilərik.

Dilin təsir etdiyi sahələr çoxdur. Bu sahələrdən - elmlərdən biri də iqtisadiyyatdır. İqtisadiyyatın psixoloji, mədəni, emosional və sosial faktorların qərar qəbul etməyə təsirini öyrənən alt sahəsi davranış iqtisadiyyatı adlanır. Davranış iqtisadiyyatında yer alan daha bir məqam da dillə bağlıdır. Başqa sözlə, davranış iqtisadiyyatının ayrılmaz

hissəsi kimi dil iqtisadiyyatı formalaşmışdır. Bu sahə sosiolinqvistika ilə iqtisadiyyatın kəsişməsində yaranan tədqiqat sahəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil həm də mühüm iqtisadi inkişaf faktorudur. Bir sıra iqtisadi fəaliyyət sahələrində uğur qazanmağın əsas vasitələrindən biri də dil imkanlarından səmərəli istifadə etmək bacarığıdır.

Dil iqtisadiyyata da təsir edir və bu təsiri iqtisadiyyat, sosiolinqvistika və psixologiyanın kəsişməsində yerləşən fənlərarası elm olan dil iqtisadiyyatı öyrənir. Sosiolinqvistikadan fərqli olaraq, dil iqtisadiyyatı dili iqtisadiyyatla əlaqəli hadisələrin və qanunauyğunluqların fonunda araşdırır. İqtisadi təhlilin dil hadisələri haqqında anlayışı aydınlaşdırması, iqtisadiyyat və iqtisadi modellərin dil dəyişikliyinə işıq salması dil iqtisadiyyatının bir tədqiqat sahəsi olaraq araşdırdığı əsas məsələlərdir.

Dil iqtisadiyyatı bir tərəfdən iqtisadi inkişafı, digər tərəfdən isə dil siyasətini birləşdirir. İqtisadi inkişafın dillərin yaranmasına, yayılmasına və ya tənəzzülünə etdiyi təsirlə qarşılıqlı əlaqəsi, linqvistik şərtlərin iqtisadi prosesi asanlaşdırması və ya maneə törətməsi, çoxdillilik və ictimai sərvətin bir-biri ilə əlaqəli olması, dil və pulun müasir cəmiyyətlərdə oxşar funksiyaları necə və nə üçün yerinə yetirməsi, standart dilə sahib olmağın iqtisadi üstünlük təşkil etməsi səbəbi, çoxdilli cəmiyyətlərdə dillərin qeyri-bərabər paylanmasının iqtisadi bərabərsizliyə gətirib çıxara bilməsi, dillərin iqtisadi dəyərinin qiymətləndirilməsi qaydaları, dillərin daxili iqtisadiyyatlarının olması səbəbi, onların tələblərə uyğunluğu və s. bu kimi məsələlər dil iqtisadiyyatının öyrəndiyi mövzulardır.

Sadə dillə desək, iqtisadi qüvvələr firavanlığa, siyasətə və gücə təsir edir, bu da, öz növbəsində, dillərin yaranmasına, yox olmasına və nisbi gücünə təsir göstərir. Beləliklə, demək olar ki, dil iqtisadiyyatı dil bacarıqlarının gəlir və ticarətə təsiri, eləcə də dil planlaşdırma variantlarının xərcləri və faydaları, azlıqların dillərinin qorunub saxlanması və s. kimi bir sıra mövzularla məşğul olan, getdikcə artan bir tədqiqat sahəsi olmaqla dil siyasətinin təhlili ilə də əlaqədardır.

Dünyanın, ələlxüsus, böyük dövlətləri öz dillərinin davamlı hakim dil olması yolunda çox böyük vəsait xərcləmiş olurlar. Çünki ünsiyyət bacarıqları tələb edən bizneslər kimi onlarla özlərinin varlıqlarını təmin etmiş olurlar. Bu, həm də onun üçündür ki, dillər iqtisadi sistemlər kimi davrana bilər. Məhz buna görə də sosial-iqtisadi mühit müəyyən dillərə üstünlük verir. Dillərin yayılması, əsasən, iqtisadi şəraitdən asılıdır. Dünyanın linqvistik xəritəsində baş verən dəyişikliklər göstərir ki, dillər həm də dünyada iqtisadi inkişafı güclü şəkildə bağlıdır.

Linqvistik bazarda müəyyən bir dilə iqtisadi dəyər vermək ona həmin dillə bağlı bəzi imtiyazların və səlahiyyətlərin verilməsi deməkdir. Dünyadakı əksər dil icmaları bu siyasəti dil öyrənməyə qoyulan sərmayənin qarşılıqlı olmasından narahat olmadan, hörmət üstünlüyü kimi dil ədaləti istəyini unutmadan tətbiq edir (11).

Dillərdən istifadə iqtisadi fəaliyyətdə getdikcə daha mühüm rol oynadığından, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə dil və iqtisadi nəzəriyyə arasındakı əlaqəyə maraq artır. Müəlliflər dil iqtisadiyyatının əsas tədqiqat sahələrini nəzərdən keçirməyə, qiymətləndirməyə və təsnif etməyə çalışırlar. Bunlara linqvistik və iqtisadi vəziyyət, dillərin dinamik inkişafı, dil siyasəti və planlaşdırılmasına yönəlmiş ənənəvi tədqiqat sahələri daxildir.

Dil iqtisadiyyatının müxtəlif təzahür formaları var. Bunlar təqribən aşağıdakılardır:
- dil bilgisinin xarici ticarətdə rolu;

- dil bilgisinin ölkə daxilindəki gəlirə təsiri;
- dil inkişafının iqtisadi inkişafa birbaşa təsiri;
- dildə yeni iqtisadi təzahürlərin ifadə imkanları;
- dilə daxil olan yeni iqtisadi terminlərdən geniş istifadə və s.

Linqvistika bazarında müəyyən dilin iqtisadi dəyər qazanması onun siyasi statusunun artması ilə bağlıdır. Siyasi statusa nail olmaq həmin dilin iqtisadi baxımdan tale-yini də müəyyənləşdirmiş olur. Müasir dövrdə ingilis dili dünya dili rolunu oynayır. Bu, nə qədər onun iqtisadi gücü ilə bağlıdırsa, bir o qədər də ən əvvəl onun siyasi statusu ilə bağlıdır. Müasir dünyada ingilis dilini bilmə səviyyəsinin artması əmək haqqının artmasına təsir göstərir ki, bu da, öz növbəsində, dövlətin və ayrı-ayrı şəxslərin ingilis dilini öyrənmək üçün daha çox vəsait xərcləmələrinə səbəb olur. Bir çox ölkələrdə gənclərin ingilis dilini az səviyyədə bilmələri işsizlik səviyyəsinin minimum həddə düşməsinin əsas səbəbi kimi xarakterizə olunur (7).

Dil bilgiləri miqrant bazarında da xüsusi rola malikdir. Bir çox hallarda miqrantlar əmək bazarında ölkə vətəndaşları ilə müqayisədə daha rəqabətqabiliyyətli olurlar. Məsələn, Böyük Britaniya iqtisadiyyatı öz həcminə görə Avropada 2-ci yeri tutur (15). Bu ölkənin əmək bazarında güclü rəqabət mövcuddur. Belə ki, ingilis dilini yüksək səviyyədə bilən xarici ölkə vətəndaşları təhsili başa vurduqdan sonra işə düzəlmək imkanları baxımından ölkə vətəndaşlarından bir addım irəlidədirlər. Çünki onlar ən azı iki dil bilirlər və transmilli Britaniya şirkətlərinin tərəfdaşlıq etdiyi ölkələrdən hansısa birini təmsil edirlər. Böyük Britaniya vətəndaşları isə ana dilləri olan ingilis dilinin əsas beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olduğunu nəzərə alaraq, xarici dil öyrənməyə o qədər də maraq göstərmirlər (5).

Qloballaşan dünyada Azərbaycan dilinin də mövqeyini möhkəmlətmək üçün ölkənin iqtisadi potensialından maksimum istifadə olunmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, Azərbaycan dili biznes dilinə çevrilməlidir. Məlum olduğu kimi, güclü iqtisadiyyat güclü dövlət deməkdir. Dilin gücü güclü dövlətdən, dövlətin gücü də güclü dildən asılıdır. Bu zaman ölkədə ana dilinin inkişafı iqtisadi inkişafa adekvat olmalıdır. Təhsilin düzgün qurulması, elmin inkişafı, alim əməyinin xüsusi qiymətləndirilməsi həm daxildən, həm xaricdən uğurlu insanları cəlb etməklə onların beyin məhsulundan yüksək səviyyədə istifadə edilməsi, innovativ məhsulların, düşüncələrin, münasibətlərin yaradılması və s. - bütün bunlar dilin birbaşa gücünün artmasına və onun önə çıxmasına şərait yaratmış olur. Güclü dil faktoru həmin ölkənin həm də milli iqtisadiyyatının güclənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da, öz növbəsində, dilin iqtisadiyyatdakı rolunu birbaşa təsdiq etmiş olur.

Azərbaycan dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkəsi olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çox uğurlu layihələrlə öz iqtisadi potensialından maksimum istifadə etməyə çalışır. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı Azərbaycanda müxtəlif iqtisadi zonalarda əmək miqrantlarına ehtiyac yaratmış olur. Güclü iqtisadiyyatın imkanları çərçivəsində yaradılmış iş yerləri digər ölkələrdən əmək miqrantlarının ölkəyə gəlişinə şərait yaradır. Bu isə gələn əmək miqrantlarının Azərbaycan məkanında ana dilimizi öyrənməsinə və bu dil vasitəsilə qazanc əldə etməsinə imkan yaradır. Məsələn, Qarabağda şanlı qələbəmizdən sonra orada başlanan yenidənqurma işləri ermənilər üçün iş və qazanc yeri kimi maraqlı ola bilər. Bu zaman ermənilər iş yeri və qazanc əldə etmək üçün istər-istəməz, əlbəttə ki, Azərbaycan dilini öyrənmək və mənimsəmək faktı qarşısında

dayanacaqlar. Qarabağda açılacaq yeni iş yerlərində Azərbaycan dilini bilən digər dil daşıyıcıları üçün geniş imkanların olması Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinə gətirib çıxarmış olacaq.

Azərbaycanda turizmin inkişafı, tikintinin sektorunun böyük həcmi ilə əlaqədar miqrantların cəlb edilməsi, müxtəlif beynəlxalq idman tədbirlərinin keçirilməsi və s. kimi proseslər Azərbaycan dilinin əsas dil olaraq istifadəsinin miqyasını artırmağa xidmət edən amillərdir. Adı çəkilən və çəkilməyən iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı birbaşa Azərbaycan dilinin dominantlığına xidmət etmiş olur. Bu isə, öz növbəsində, Azərbaycan dilinin biznes dilinə çevrilərək iqtisadi güc qazanması deməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Adam Smit. The theory of Moral Sentiments. Liberty Fund, 1982.
2. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı. 9 aprel 2013-cü il, <http://www.az.president.az/articles/7744>
3. British Council, Languages for the Future, 2013, 48 p.
4. Большой экономический словарь Текст. / авт.-сост. А.Б. Борисов. 2-е изд., перераб. доп. М.: Книжный мир, 2005. 860 с.
5. British Council, Languages for the Future, 2013, 48 p.
6. Erreygers G., Jacobs G. Language, Communication and the Economy. John Benjamins Publishing, 2005, 239 p.
7. Милехина, Т.А. Российские предприниматели и их речь. Текст: (образ, концепты, типы речевых структур) дис. д-ра. филол. наук / Т.А. Милехина. Саратов, 2006 - 484 с.
8. Рябова И. Кувшинова О. Экономика языка. 2019.
9. Рязанов В.Т. Понимание и истолкование в экономической науке: роль языка. Вест-к Санкт-Петербургского унив-тета. Эко-ка. 2008. Вып.4. С.3

*Əliyeva Gunel İlham qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: aliyeva10_@hotmail.com*

İNGİLİS DANIŞIQ DİLİ STRATEGİYASINDA NİTQIN EMOSİONAL İFADƏLİLİYİ

Danışiq strategiyaları dil öyrənmə strategiyasının mühüm hissəsidir. Verbal strategiyalar ədəbiyyatda ünsiyyət strategiyaları, danışiq bacarıqları və ya şifahi ünsiyyət strategiyaları kimi adlandırılır. Bu tədqiqatın məqsədləri üçün tələbələr ingilis dilində danışarkən istənilən ünsiyyət problemini həll etmək üçün danışiq strategiyalarından istifadə edirlər. Danışiq strategiyaları çox vacibdir, çünki onlar xarici dil öyrənənlərə ikinci dil öyrənən və hədəf dildə danışan arasında bölüşdürülməyən dil strukturlarının və ya sosiolinqvistik qaydaların mənası barədə razılığa gəlməyə kömək edir. Dil öyrənənlərin

məqsədlərindən biri xarici dildə digər şifahi mübadilə ilə danışa bilmək və nəticədə səriştəli natiq olmaqdır. Bacarıqlı natiq nitq strategiyalarından necə istifadə edəcəyini bilir. Bu strategiyalar o zaman baş verir ki, tələbələr demək istədiklərini demək üçün lazımi resurslara malik olmadıqlarına görə ifadə edə bilmirlər. Bunlar şifahi və şifahi olmayan strategiyalardır (məsələn, aydınlaşdırma, şifahi olmayan üz ifadələri, jestlər və s.). Ünsiyyətdə və ya tanış olmayan sözlərdə və ya mövzularda pozulmaları kompensasiya etmək üçün istifadə edilə bilər və səmərəliliyi artırmaq məqsədi daşıyır. Danışiq strategiyaları vacibdir, çünki onlar xarici dil öyrənənlərə müxtəlif vəziyyətlərdə hədəf dildə ünsiyyət qurmaq üçün dəyərli alətlər təqdim edir. Bununla belə, danışiq strategiyalarının öyrədilməməsi ilə bağlı mübahisələr var. Tələbələr təbii olaraq bu strategiyaları öz ana dillərindən öyrəndikləri dilə köçürə bildiklərini görürlər. Digər tərəfdən, tələbələrə belə bir strategiyanın ikinci dildə necə tətbiq oluna biləcəyini göstərmək lazımdır. Bundan əlavə, tələbələr həvəsləndirilməli və bu cür strategiyalardan istifadə etmək imkanı verilməlidir.

L1 (birinci dil) bacarıqları mütləq L2 (ikinci dil) dilinə keçmədiyi üçün tələbələr bunu dil kurslarında öyrənməlidirlər.

Əvvəlki bir araşdırmada bir qrup tələbələrin susmağa meyilli olduqları və ya naməlum lüğət və ya qrammatik strukturları kompensasiya etmək üçün müəllimə güvəndikləri iddia edilir. Eyni araşdırmada, tələbələr təcrübədən əvvəl şifahi tapşırıqları qeyd edərkən, yalnız iki şagird nitq strategiyalarından istifadə edə bildi, bu da tələbələrin biliklərini həmişə birinci səviyyədən ikinci səviyyəyə köçürə bilmədiklərini göstərir. Başqa bir araşdırma göstərdi ki, tələbələr və hətta müəllimlər kobudluq, hörmətsizlik və nəzakətsizlik də daxil olmaqla, daha az xoşagəlməz ünsiyyətlərlə daha az məşğul olurlar. Bu yanaşma əlaqəsiz bir mövzu kimi görünərsə də, bu, tələbələrə ingilis dilində effektiv ünsiyyət qura bilmələri üçün danışiq strategiyalarının öyrədilməsini nəzərdə tutur. Danışıqlar strategiyaları ilə bağlı tədqiqat işim 3 aspekti birləşdirir.

2008-ci ildə yerli universitetdə tələbələri Beynəlxalq İngilis Dili Test Sistemi (IELTS) şifahi imtahanına hazırlayan on həftəlik Akademik Məqsədli İngilis dili proqramıdır. Bu hazırlıq üç aspektdən ibarət idi: 1) İmtahanqabağı narahatçılığın azaldılmasına diqqət yetirməklə və imtahan təcrübəsi təklif etməklə tələbə inamını inkişaf etdirmək, 2) tələbələri IELTS qaydaları ilə təmin etmək, bununla da tələbələri şifahi imtahanın nədən ibarət olduğu barədə daha yaxşı məlumatlandırmaq və 3) tələbələri imtahana hazırlamaq. onları qiymətləndirmə meyarları haqqında məlumatlandırmaq və nitqlərini bu meyarlara uyğunlaşdırmaq üçün IELTS testi. Bu kursda 35 tələbə iştirak etmişdir; lakin qalan 22 nəfər artıq öz universitetlərinə daxil olduğu üçün IELTS imtahanından cəmi 13 nəfər keçib. Nəticələr göstərib ki, bu tələbələrin strateji təhsili onların universitetə qəbul üçün lazımi ballarla imtahandan keçməsinə kömək edib. Nümunə kiçik olsa da, tələbələrə strategiyalardan istifadə etmək üçün təlim onlara xarici dil öyrənmə tapşırıqlarını daha yaxşı yerinə yetirməyə imkan verdi. Şagirdləri müxtəlif baxış nöqtələrindən istifadə etməyə həvəsləndirmək onları təkbəşinə öyrənməyə və fərqli nəzəri mövqeləri nəzərdən keçirməyə təşviq edə bilər. Tələbə hazırlığının bu aspekti vacibdir, çünki təhsilin arzuolunan məqsədlərindən biri tələbələrə təlim prosesini istiqamətləndirmək üçün tənqidi düşünməyə kömək etməkdir.

Universitetin son kursunda idilər və alman dilini öyrənirdilər. Anket 1-dən 5-ə qədər miqyasda ifadələrdən ibarət idi (bir “tamamilə razı deyiləm” üçün biri və “tam

razıyam” üçün beş). Şagirdlər ifadələrlə nə dərəcədə razı və ya razı olmadıqlarını müəyyən etməli idilər. Xarici dildə danışarkən istifadə olunan strategiyaları öyrənmək üçün tələbələrdən açıq tipli suallara cavab vermələri istənilib. Şagirdlər tərəfindən ən çox istifadə edilən üç strategiya sınaqdan, düzəlişdən və təkrardan sonra evdə tətbiq olunurdu. Nəticələr az sayda iştirakçıdan olsa da, iştirakçıların xarici dildə danışarkən strategiyalardan istifadə etdiklərini göstərdi. Nəticələrin maraqlı xüsusiyyəti şagirdlərin uğursuzluğun onların hərəkətləri, söyləri və hissləri ilə bağlı fərdi amillərlə bağlı olduğuna inanmaları idi. Bu tədqiqatdan çıxan iki əsas mövzu tələbələrin strategiyadan istifadə haqqında məlumatlı olması və xarici dildə danışarkən özünə inam, əhval-ruhiyyə və narahatlıq kimi affektiv amillərin roludur.

Tələbələr qeyd etdilər ki, təcrübə və təkrarlama xarici dildə uğurlu söhbət üçün ən vacib fəaliyyətdir. Bu iki strategiya metakognitiv və vacib olsa da, tədqiqatımın əsas məqsədi onlara ingilis dilində ünsiyyətdə performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün nitq strategiyalarından necə istifadə etməyi öyrətmək idi. Tədqiqat zamanı tələbələrin ümumiyyətlə hansı ünsiyyət strategiyalarından istifadə etdiyini öyrənmək üçün aşağıdakı tədqiqat sualları hazırlanmışdır:

1. Şagirdlər ən çox hansı ünsiyyət strategiyalarından istifadə İkinci tədqiqat meksikalı tələbələr və müəllimlərin qarşılaşdıqları problemləri müəyyən etmək üçün Meksikada 84 EFL (Xarici Dil kimi İngilis dili) istifadəçisi arasında sorğuları təhlil etdi. Tədqiqatın nəticələrinə görə tələbələrin aktiv fəaliyyəti müşahidə olunub. Strateji öyrənmə tələbələri real həyatda danışq ünsiyyətinə daha yaxşı hazırlamaq üçün bir vasitə kimi təklif edilmişdir.

Üçüncü tədqiqatda tələbələrin xarici dildə danışq qavrayışları haqqında məlumat əldə etmək üçün sorğudan istifadə edilmişdir. Sorğuda iştirak edən tələbələr Cənub-Şərqi İngiltərədəki edirlər?

2. Universitet tələbələri ingilis dilində danışq problemlərini aradan qaldırmaq üçün hansı ünsiyyət strategiyalarından istifadə edirlər?

Tədqiqatın birinci mərhələsi

Bu iş iki əsas mərhələdən ibarət idi. Birinci mərhələdə tələbələr ingilis dilində danışarkən dörd xüsusi məhdudiyyətlə qarşılaşdıqda istifadə etdikləri strategiyalar haqqında açıq suala cavab verməli idilər.

- naməlum lüğət və ya strukturlar,
- aydın eşidilməyən söz və ya ifadələr;
- düşünməyə vaxt verin və alınan mesajın yanlış anlaşılması.

Bu sorğuların daha dərin təhlili və müzakirəsindən sonra aşağıdakı 14 ingilis dili strategiyası müəyyən edilmişdir:

1. If I do not know how to say a word or phrase, I ask a classmate or my teacher.
2. I use the dictionary to prepare a role-play or communicative activity in class.
3. If I do not know how to say a word, I use a synonym or describe what I want to say.
4. If I do not know how to say a word in English, I say it in mother language.
5. If I do not know how to say a word or phrase, I use gestures and my hands.
6. I ask my speaking partner to repeat a word or phrase if I do not hear it clearly.
7. If I do not hear a word or phrase clearly, I relate it to the part of the conversation that I understood.
8. I use known words and phrases when I do not know how to say something.

9. I structure some ideas in my mind before speaking.
10. To gain time, I use fillers such as: and, well, etc.
11. I repeat the last word or phrase I said to gain time.
12. I do not think too much before speaking so that ideas can flow in English.
13. I ask my speaking partner to repeat or explain in different words what I did not understand.

14. I tell my speaking partner when I do not understand something .

Bu 14 strategiya nəhayət Dil Öyrənilməsi üzrə Strateji Sorğuya daxil edildi.

Niyə onlar tez-tez dinləməyi və danışmağı ən böyük problemləri sıralayırlar? Qismən dinləmək və danışmaq ehtiyacından ötəri söhbət çox vaxt normaya çevrilir. Əsas dil fəaliyyətləri üçün dərstdə nə etmək olar?

- What do students need?
- Practical suggestions
- What language should I teach?
- How do I get students to use new language
- Further reading
- Tələbələrə nə lazımdır?
- L1 (ana dil) strategiyalarından avtomatik olaraq ötürülmədikcə istifadə etməyin.
- Rəsmi/qeyri-rəsmi dildə ünsiyyət qurun və müxtəlif vəziyyətlər üçün uyğun dili seçərək təcrübə edin.
- Qeyri-rəsmi danışmanın yazıdan daha az mürəkkəb olduğunu dərk etmək. Daha qısa cümlələr, daha az təşkilatçılıq və daha çox “qeyri-müəyyən” və ya qeyri-spesifik dildən istifadə etməyin.
- Danışığ mətninin müxtəlif növlərinə məruz qalma.
- Müxtəlif dinləmə vəziyyətləri ilə məşğul olmaq bacarığı
- Həm “mesaj yönümlü”, həm də iş və qarşılıqlı əlaqə dilində, sosial münasibətləri saxlamaq üçün dildə bacarıqlı olun.
- Anlaşılan tələffüz və nitq axını ilə məşğul olmaq.
- Praktik Təkliflər
- L1 transfer strategiyaları (dil 1-ana dili)
- Şifahi tapşırıqə hazırlaşarkən tələbələri tapşırığı uğurla yerinə yetirmələrinə kömək edə biləcək müvafiq L1 strategiyaları haqqında məlumatlandırın. Məsələn, kimsə nə demək istədiyinizi başa düşmürsə, "yenidən ifadə edin".
- Rəsmi/qeyri-rəsmi dil
- Tələbələrin qeyri-rəsmi nitqlərinin nə qədər qarışıq olduğunu göstərmək üçün onlara bir və ya bir neçə qısa, rəsmi və ya qeyri-rəsmi dialoqlar verin.
- qeyri-müəyyən dil
- Qeyri-rəsmi nitqin lent yazılarından istifadə edərək qeyri-müəyyən dil nümunələrinə diqqət yetirmək.
- Şifahi mətnin müxtəlif növləri
- Auditoriya səviyyəsinə uyğun olaraq danışığ mətn növlərinin siyahısını tərtib etməklə hər bir mətn növü üçün dilin öyrədilməsi.
- İnteraktiv dinləmə
- İnteraktiv dinləmə məşqlərinin inkişafı. Üz-üzə qulaq asmağı məşq edin
- Əməliyyatların və qarşılıqlı əlaqənin dili
- Hər ikisini əhatə edən dialoq vasitəsilə tələbə məlumatlılığını artırın.
- Qarşılıqlı təsir təhlili aşağıdakı kimidir

Bunu etmək olar:

A: What did you do last night? (Initiate- Başla)

B: Went to the cinema (Respond- Cavab ver)

A: Oh really? (Follow-up- izlə)

What did you see? (Initiate- Başla)

B: Lord of the Rings (Respond- Cavab ver)

Have you been yet? (Initiate- Başla)

A: No it's difficult with the kids (Respond- Cavab ver)

B: Yeah of course (follow-up- təqib)

Dinlədikdən sonra tələbələrə lent yazısı verilir. Onlardan bəzilərindən istifadə etməklə şagirdlər vurğulanmış sözləri (ton vahidləri) qeyd edir və qruplaşdırırlar. Ton vahidləri anlayışını təqdim etmək üçün telefon nömrələrindən istifadə edə bilərsiniz. Ton vahidinin uzunluğu danışq mətninin növündən asılıdır. Onun çıxışı qeyri-rəsmi söhbətlə müqayisə edilir. Eyni dərstdə və ya sonrakı dinləmə dərslərində danışq nitqində bağlama, elision və assimilyasiya kimi ixtisarlara diqqət yetirilməlidir. Təlim və təhsil

Şifahi tapşırıqdan əvvəl tələbələrə hazırlaşmaq və məşq etmək üçün vaxt verilir. Tələbələrə ondan necə istifadə etmək barədə təlimat lazımdır. Sadə təlimatları olan və-rəq effektivdir.

Həqiqi vəzifələr

Təlimin bir hissəsi olaraq real həyatdan tapşırıqlardan istifadə edə bilərsiniz.

Müəllim hansı dili öyrətməlidir?

Danışq dili həm interaktiv, həm də tranzaksiya xarakteri daşıyır, lakin müəllimlər sinifdə nəyə diqqət etməlidirlər? Burada aşağıdakılar təklif olunur:

- Danışq dilini öyrədərkən daha uzun iş növbələrini öyrətməyə diqqət yetirilməlidir.
- Şüurun artırılması yanaşmasından istifadə edərək qarşılıqlı dilin öyrədilməsi.
- Tələbələr yeni dildən necə istifadə edə bilər?

Tapşırıq əsasında öyrənmə ilə bağlı araşdırmamız göstərir ki, tələbələrə hazırlaşmağa vaxt vermək tapşırıqda istifadə olunan dilin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, dil dəqiqliyi isə daha az ifadə edilir. Əgər belədirsə, tələbələr yeni dillərdən istifadə etməyə həvəsləndirərkən hazırlıq dövrünü də daxil etmək məntiqli görünür.

Təsəvvür edin ki, siz aşağıdakı tapşırıq üçün faydalı olacaq bir dil üzərində işləyirsiniz: İctimai nəqliyyatda tanımadığı şəxslə söhbət etmək. İndi siz tələbələrin tapşırığı yerinə yetirməsini istədiyiniz mərhələdəsiniz. İndi siz tələbələrin tapşırığı yerinə yetirməsini istədiyiniz mərhələdəsiniz. Şagirdlərə tapşırığı hazırlamaq və yerinə yetirmək üçün 10 dəqiqə vaxt vermək əvəzinə, onlara hazırlaşmaq üçün bir az vaxt verilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. A. Bəylərova. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Texniki Universiteti. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
4. F. Şiriyev. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014.
5. N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2012.
6. Q. Y. Abbasova. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, 2016.

7. S.Hüseynov, E . Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016.
8. S. Şahhüseynova. Etika. Bakı, 2009.
9. Bygate, M.(1987). Language teaching a scheme for teacher education: Speaking.Oxford. Oxford University Press.
10. Carter, R. Nunan D. (2001) Teaching English to speakers of other languages. Cambridge. Cambridge University Press.
11. Douglas, H. (2007) Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New York. Pearson Education. of language skills. México. Ediciones Pomares.
12. Méndez, M. Marín, A. (2007) Effects of strategy training on the development.
13. Murrieta,G. and Hernández, E. (2012). Current research in teaching and learning a foreing language by graduate students in Mexico. México:La Editorial Manda.
14. M. Hüseynova, G. Yunusova. Culture with speech styles.
15. <http://azkurs.org/azyarbajjan-dili-ve-nitq-medeniyyeti.html>
16. <https://kayzen.az/blog/etiket/>

*Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Qızlar Universiteti
Email: mujkan@mail.ru;*

*Məmmədova Ləman Mübariz qızı,
tədqiqatçı,
Bakı Qızlar Universiteti,
Email: lamanmammadli08@gmail*

KADR HAZIRLIĞINDA DİL KOMMUNİKASIYA BACARIQLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi ilə dünya iqtisadiyyatında və sosial həyatda baş verən dəyişikliklər, xüsusilə əmək bazarına təsir edən amillərin çoxşaxəliliyi, müasir dövrdə rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Əmək bazarının strukturunda baş verən dəyişikliklər, texnoloji innovasiyalar, rəqəmsallaşma, süni intellektin tətbiqi və yeni peşə tələblərinin formalaşması, kadrların yalnız peşə bilikləri ilə deyil, eyni zamanda kompleks bacarıqlarla, o cümlədən kommunikasiya və dil bacarıqları ilə silahlanmasını zəruri edir. Müasir dövrdə işə götürənlər yalnız texniki biliklərə malik olan deyil, həmçinin komandada işləyə bilən, öz fikrini dəqiq və aydın ifadə edən, müxtəlif sosial və mədəni mühitlərdə effektiv ünsiyyət quran işçilərə üstünlük verirlər. Bu kontekstdə dil bacarıqları istər ana dili, istərsə də xarici dillərdə sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda analitik düşüncə, təqdimat qabiliyyəti, problem həll etmə və sosial əlaqələr qurmaq kimi funksiyaları ilə önə

çıxır. Dil həmçinin düşüncənin formalaşmasına təsir edən əsas alət olmaqla yanaşı, fərdin intellektual və sosial inkişafını da dəstəkləyən vacib vasitədir. “Dil xalqın ruhudur” deyən, Ulu Öndər Heydər Əliyev də dilin yalnız milli kimliyin deyil, həm də cəmiyyətin inkişafında aparıcı rol oynadığını vurğulayaraq bu sahənin strateji əhəmiyyətini ön plana çəkmişdir. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “İnsan kapitalının inkişafı bizim əsas məqsədimizdir” və bu kapitalın əsas dayaqlarından biri effektiv kommunikasiya bacarığıdır. Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşmasında dil və kommunikasiya bacarıqlarının rolu danılmazdır. Bu bacarıqların inkişafı isə yalnız fərdin şəxsi inkişafı üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı və ölkənin beynəlxalq əmək bazarında uğurlu mövqeyinin təmin olunması üçün də həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən, dil kommunikasiya bacarıqlarında keyfiyyətin təmin olunması məsələsi bu gün təhsil siyasətinin, kadr hazırlığı strategiyalarının və ümumilikdə milli inkişaf konsepsiyalarının mərkəzində dayanır [4, s.1].

Rəqabətqabiliyyətli kadr bilik, bacarıq və vərdisləri ilə əmək bazarının dəyişkən ehtiyaclarına çevik şəkildə uyğunlaşa bilən, innovativ düşüncəyə və yüksək peşəkar məsuliyyətə malik olan, kompleks problemləri həll etmə bacarığı ilə seçilən, eləcə də müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə effektiv nəticələr əldə edə bilən şəxsdir. Bu anlayış XXI əsr bacarıqları çərçivəsində daha da aktuallaşır və konkretləşir. Belə bacarıqlar sırasına yalnız ixtisas yönümlü texniki biliklər deyil, eyni zamanda kritik düşüncə, yaradıcı yanaşma, adaptasiya qabiliyyəti, komandada işləmə, liderlik və səmərəli qərar vermə daxil edilir. Ən vacib bacarıqlardan biri isə şübhəsiz ki, kommunikasiya yəni fikir və məlumatın aydın, məqsədyönlü və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan şəkildə ötürülməsi bacarığıdır. Kommunikasiya yalnız gündəlik ünsiyyət deyil, həm də işgüzar münasibətlərin, kollektiv əməkdaşlığın, qərarların effektiv icrasının və liderliyin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, peşəkar mühitdə uğur qazanmaq üçün kadrın öz biliklərini yalnız əldə etməsi yetərli deyil, bu bilikləri başqaları ilə paylaşma, onları təqdim etmə və ehtiyac duyulduqda müdafiə etmə qabiliyyəti də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Üstəlik, əmək bazarının beynəlmilləşməsi fonunda kadrların multikultural mühitlərdə fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif dillərdə və fərqli mədəni kontekstlərdə ünsiyyət qura bilməsi əlavə üstünlük hesab olunur. Bu isə yalnız xarici dil bilikləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mədəniyyətlərarası kommunikasiya, empatiya, etnopsixoloji fərqliliklərin nəzərə alınması və bu fərqliliklərə uyğun davranma bacarıqlarını da əhatə edir. Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli kadr təkcə öz sahəsinin mütəxəssisi deyil, həm də yüksək sosial və kommunikativ hazırlığa malik, dəyişən cəmiyyətin və əmək bazarının ritminə uyğunlaşma bacarığına sahib olan dinamik şəxsiyyət olmalıdır. Bu baxımdan, təhsil sistemində dil və kommunikasiya bacarıqlarının sistemli şəkildə formalaşdırılması, onların inkişaf etdirilməsi və bu sahədə keyfiyyətin təmin olunması milli insan kapitalının strateji inkişafında mühüm yer tutur. Ümumilikdə milli inkişaf ideyalarının mərkəzində dayanır [3, s.158].

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də təfəkkürün formalaşmasında, sosial münasibətlərin qurulmasında və peşə fəaliyyətində effektivliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. XXI əsrin əmək bazarında fərdi təşəbbüs, komandada işləmək bacarığı, liderlik, yaradıcılıq və tənqidi düşüncə kimi bacarıqlar ön plana çıxır ki, bunların hər

biri güclü kommunikasiya bacarıqları ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mənada dil bilikləri yalnız linqvistik qabiliyyət deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulması, əməkdaşlıq mühitində səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün vacib şərtidir. Dil, eyni zamanda insanın dünyaya baxışını, düşüncə tərzini, problemləri həll etmə üsulunu və sosial mühitlə əlaqəsini formalaşdıran mühüm bir alət kimi fəaliyyət göstərir. Təhsil müəssisələrində dil bacarıqlarının inkişafı təkcə tələbələrin şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını deyil, həm də onların ətraf mühitlə uyğunlaşmasını, yeni bilikləri mənimsəməsini və qarşılıqlı əlaqələrdə daha uğurlu olmalarını təmin edir. Bununla yanaşı, dil bacarıqlarının inkişafı tələbələrin müxtəlif sahələrdə, o cümlədən elm, texnologiya, iqtisadiyyat və sosial elmlərdə müvəffəqiyyətini də artırır. Bu səbəbdən, dil təlimi yalnız bir fənn olaraq deyil, eyni zamanda şagirdlərin və tələbələrin ümumi inkişafını təmin edən vacib bir tərkib hissəsi olaraq qəbul edilir [1, s.46].

2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Cenevrədə “İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu üzrə ümumdünya sammiti”ndəki məruzədə qeyd etdi ki, «...uşaqlarımız bilikli olmalı, dünyada gedən prosesləri izləməli, yeni texnologiyalara sahib çıxmalıdırlar. ... İnsan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin indiki durumunu müəyyən edən amildir. Həmin ölkələr təbii resurslar hesabına yox, intellektual potensiala, yeni texnologiyaların icad olmasına, tətbiqinə görə inkişaf edirlər. Biz də bu yolu seçməliyik» [2, s.2].

Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə təhsil sistemində bir sıra islahatlara ehtiyac vardır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “...təhsil sahəsi daim islahat tələb edən sahədir.” İlk növbədə, kurikulumların əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, məktəblər və universitetlərdə tədris olunan fənlərin gələcək peşə həyatında tələbələrin uğurlu olmalarına xidmət etməsi vacibdir. Məsələn, dil və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı müasir iş dünyasında ən əsas bacarıqlardan biri kimi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə tədris proqramlarının, həmçinin müəllimlərin təlim metodikalarının yenilənməsi və əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllimlərin dil və kommunikasiya sahəsində ixtisasartırma təlimləri, onların təhsil prosesində daha effektiv vasitələrdən istifadə etmələrini təmin edəcəkdir. Pedaqoji texnologiyaların səmərəli istifadəsi, həmçinin müasir didaktik yanaşmaların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini artıracaqdır. Yeni tədris texnologiyalarının, rəqəmsal alətlərin və tədris proqramlarının tətbiqi, tələbələrin aktiv iştirakını, müstəqil düşünmə bacarıqlarını və analitik təfəkkürlərini inkişaf etdirəcəkdir. Beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri, beynəlxalq testlər, təhsil müəssisələrinin effektivliyini ölçmək və tədris strategiyalarını təkmilləşdirmək üçün əvəzsiz vasitələrdir. Bu qiymətləndirmə sistemləri, həmçinin təhsil siyasətini formalaşdıran dövlətlərə və təhsil nazirliklərinə real nəticələrə əsaslanan islahatlar həyata keçirmək imkanı verir. Bu nəticələrə əsaslanaraq, tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün düzgün strategiyalar və təkmilləşdirici tədbirlər tətbiq oluna bilər. Dövlət siyasəti və strateji yanaşmalar rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında dil və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Təhsil proqramlarında dil bacarıqlarına xüsusi yer ayrılmalı, pedaqoji kadrların bu sahədə hazırlığı gücləndirilməli, dövlət-sahibkar-təhsil üçbucağı üzrə əməkdaşlıq genişləndirilməlidir. Belə yanaşma keyfiyyətli və dayanıqlı insan kapitalının formalaşmasına şərait yaradacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirinin 3-29/3-2-49F/2024 sayılı 09.02.2024-cü il tarixli əmri ilə dərslilik kimi təsdiq edilmişdir. 196 s.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. 4 s.
3. Davamlı İnkişaf Naminə Kadr Potensialının Təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. BAKI 2018, "ELMİN İNKİŞAFI FONDU". 251 s.
4. Əhmədov İ. Təhsil elmi-pedaqoji jurnal. "Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya" 102 s.

*Əhmədova Sevinc İslam qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email:sevincasger@gmail.com*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KONSEPTİN ETNOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Etnolingvistika lingvistik və etnik amillərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən dilçilik cərəyanıdır. Bu cərəyana görə hər bir dil o dildə danışan xalqın tarixi inkişafının və mədəniyyətinin təzahürü hesab edilir. Müasir etnolingvistikanın iki qolu vardır: a) öz mənbəyini Vilhelm fon Humboldtun ideyalarından götürən alman etnolingvistikası (Ernst Kassirer, Yost Trir, Leo Vaysgerber); b) Benjamin Uorf və Eduard Sepirin tədqiqatlarına əsaslanan və Amerika hindi qəbilələrinin həyat tərzini, mədəniyyətini və dillərini öyrənən Amerika etnolingvistikası. Etnolingvistikaya görə dil xalqın mənəvi və mədəni həyatının mühüm tərkib hissəsi olub, insanların dünyagörüşünə və davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dilin təkcə struktur cəhətdən öyrənilməsinə yetərli hesab Vilhelm fon Humboldt və Sepir – Uorf təlimindən təsirlənən, bir növ dilin fəlsəfəsinə əsaslanan etnolingvistikanın dolaşq və səhv cəhətləri də çoxdur. Məsələn, bu fəlsəfə dili ünsiyyət vasitəsi olaraq dəyərləndirməkdən daha çox, insanla xarici aləm arasındakı "orta bir dünya", aralıq hadisə hesab edir. Həmin fəlsəfi cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə, dil "ictimai varlığı qavramaq üçün bir rəhbərlikdir" və insanların dünyagörüşü, davranışı ondan (dildən) asılıdır. Benjamin Uorfun fikrincə, hər dilin "öz metafizikası" vardır ki, o da insanların baxışlarını və davranışlarını istiqamətləndirir, qabaqcadan müəyyənləşdirir. Etnolingvistika dil və psixologiya, dil və mədəniyyət, dil və tarix problemlərinin tədqiqi ilə də məşğul olur. Linqvolkulturologiya dilçiliyin etnolingvistikaya yaxın bir qolu olub, dil və mədəni anlayışlar arasındakı əlaqəni araşdırır.

Linqvokulturologiya yeni dilçilik istiqaməti kimi XXI əsrdə meydana gəlmişdir. Dil və mədəniyyətin qovuşuğunda meydana gələn bu dilçilik sahəsinin predmeti həm dil, həm də mədəniyyətdir. Burada dil yalnız kommunikasiya və dərk etmə vasitəsi kimi deyil, millətin mədəniyyət kodu kimi də nəzərdən keçirilir, yəni burada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri öyrənilir. Bu elmin əsas vəzifəsi dilin mədəniyyətlə, etnosla, xalq mentaliteti ilə əlaqəsinin öyrənilməsi və təsviridir. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda konsept məfhumunun şüuru strukturlaşdıran təfəkkür vahidi kimi öyrənilməsinə

böyük yer ayrılır. Bu cür anlam çox perspektivləri olan koqnitiv dilçilik üçün səciyyəvidir. “Koqnitiv dilçilik sahəsində”struktur, funksional, törəmə (generativ) dilçilik, kibernetika və linqvistik semantika sanki bir-birilə çulğalanmışdır” [1,s.50-51]. Y.S.Stepanov öz tədqiqatlarında ayrı-ayrı konseptlərin tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. “Konseptin məzmunu çoxəsrlik inkişaf tarixinə baxmayaraq, kifayət qədər sabitdir. Bununla bağlı dilçilikdə konseptlərin sinxronik və diaxronik təsvir metodu tətbiq edilir. Konseptin “laylı” strukturu da məhz tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu, tam məntiqidir, çünki hər bir tarixi mərhələdə çoxsaylı mənaların biri aktual olur” [2, s. 40]. Söz konseptin formal təmsilçisidir. Buna görə də konseptin və onun tərkib hissələrinin təhlili söz strukturunun, yəni onun komponentlərinin təhlilindən başlayır. Dilin məna vahidlərinin məzmun aspektinin təhlili struktur-semantika çərçivəsində işlənib hazırlanır və bu işin məqsədi mənaları minimum semantik hissələrə bölməkdən ibarətdir. Komponent təhlili lüğət təfsirlərinin əsasında yerinə yetirildiyi zaman tədqiq edilən dil vahidi üçün səciyyəvi olan diferensial əlamətlər üzə çıxır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “konsept” termini Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında və dilçilikdə müəyyən qədər işlənib, təhlil olunub. Lakin müxtəlif elm sahələrində bu termin ən müxtəlif məna və məzmun qazanır. “Konsept” termini bir neçə elmi istiqaməti – ilk növbədə, koqnitiv psixologiyani və koqnitiv dilçiliyi əhatə edir. Adları çəkilən elm sahələri təfəkkür və şüur problemləri, informasiyanın qorunması və işlənməsi ilə, linqvomədəniyyətşünaslıqla məşğul olur və onların təməl kateqoriyaları və postulatları ilə əmələ gələn nəzəriyyə çərçivəsində müəyyən edilir və dəqiqləşir. Lakin “konsept”adının əlaqədə olduğu mental obyektlər ümumi, yaxud spesifik soy əlamətlərinə malik deyil. İdeal sahəyə mənsub olmaq məna və məzmunun, ideya və fikrin, məfhum və təsəvvürün, obraz və b. xüsusiyyətidir və onlar oxşardır. Konsept - insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir. Konseptin strukturu üçqatlıdır: “1. əsas, aktual əlamət; 2. aktual, tarixi əhəmiyyət kəsb etməyən əlavə, yaxud bir neçə əlavə, “passiv” əlamət; 3. zahiri, şifahi formada təqdim edilən, adətən, tam dərk edilməyən daxili forma. Müasir tədqiqatlarda mədəni konseptlər kollektiv şüurun dildə əks edilən çoxşaxəli məna formaları kimi düşünülür” [3, s.67]. V.İ.Karasıkdən sonra biz də konseptləri ilkin mədəni törəmələr, söz mənalarının obyektiv əksi, müəyyən mənaya malik olan və buna görə də insan həyatının müxtəlif sferalarına translyasiya edilən, məsələn, ən çox rast gəlinən, dünyanı öyrənmə vasitələrindən biri olan anlayışın üstünlük təşkil etdiyi sfera (elm), obrazlılığın üstünlük təşkil etdiyi sfera (incəsənət) və fəaliyyətin üstünlük təşkil etdiyi sfera (məişət həyatı) hesab etməyi təklif edirik.

Linqvomədəni konsept elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunan digər mental vahidlərdən (məsələn, ssenari, skript, anlayış, obraz, stereotip) bununla fərqlənir ki, diqqəti dəyər elementi üzərində cəmləşdirir. Konseptin mərkəzi qismində həmişə dəyər çıxış edir. Belə ki, konsept mədəniyyətin tədqiq edilməsinə xidmət edir, mədəniyyətin əsasında isə məhz dəyər prinsipi dayanır. Ş.Namazova konseptdən danışdıqda “mədəni şərtlənmiş” ifadəsini işlədir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu ifadə altında “bir insan şüurunda yaranıb, dil və qeyri-dil vasitələri ilə çatdırıldıqda digər insanın şüurunda canlandırılan və ya tanınan anlayış, təsəvvür, təəssürat və s. nəzərdə tutulur”. Onun fikrincə, “aktivləşməyən konseptin mövcudluğu potensialdır” [4, s.34]. Bu isə konseptin “təzahürü” üçün onun aktivləşməsinin, yəni dil (qeyri-dil) vasitələri ilə realizə olunmasının gərəkli olduğunu sübut edir.

Dünya dilçiliyində, o cümlədən də Avropa və rus dilçiliyində “sahə” nəzəriyyə-

sinin, bu aspektdə konsept anlayışının işlənməsi tarixi çox da qədimə getmir.

Konsept müəyyən bir güclü (yəni diqqəti dəyər üzərində cəmləşmiş), kənarlara doğru assosiasiya vektorları ayrılan, şüur nöqtəsi ətrafında qruplaşır. Dil daşıyıcıları üçün daha çox aktual olan assosiasiyalar konseptin nüvəsini, daha az məna kəsb edənlər isə periferiyanı təşkil edir. Konseptin dəqiq sərhədi yoxdur. Nüvədən kənara çıxdıqca assosiasiyanın getdikcə zəifləməsi müşahidə olunur. Konseptin mərkəzi nöqtəsinin aktual olduğu dil və ya nitq vahidi konseptin adı kimi qəbul edilir. Bir-birinə bağlı olan konsept sistemləri konseptosferanı əmələ gətirir. Biz mədəniyyətin qlobal konseptosferasını və onun lokal konseptosfera adlandırılan bölmələrini ayırd edirik.

Karasikin qeyd etdiyi kimi, “hal-hazırda yüzdən artıq konsept tədqiq edilməkdədir. Onların arasında ən çox təhlil edilən “tələ”, “qəlb”, “əmək”, “sevgi”, “azadlıq” konseptləridir. Linqvomədəni konsept məna, obraz və dəyər komponentlərindən ibarət mürəkkəb mental forma kimi təhlil edilə bilər” [5,s.210]. Müasir Avropa dilçiliyində saysız-hesabsız konseptlər koqnitiv dilçilik aspektindən işlənmişdir. Konseptin anlayış, məfhum tərəfinin tədqiq edilməsi dilçi alimlərin də qeyd etdiyi kimi, onun seçilməsini, strukturlaşdırılmasını, tərifini və başqa konseptlər sırasında yerinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Konseptlər idealdır və şüur əsasında insanın şəxsi, hissi təcrübəsinin bazası üzərində formalaşan, fərdi hissi obrazlar olan universal predmet kodu kimi kodlaşır. Obrazlar isə konkretir, lakin onlar mücərrədləşərək hissi obrazdan təfəkkür obrazına çevrilə bilirlər. Konseptin obrazlı tərkib hissəsinə müraciət etdikdə həmin konseptlə bağlı təcrübənin, onun assosiativ əlamətlərinin təsviri nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı milli dillərin materialları əsasında da müxtəlif konseptlər işlənmiş və etnomədəni, psixolinqvistik, linqvokulturoloji məsələlər koqnitiv aspektdə təhlilə cəlb edilmiş, maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələri problemi əsrlər boyu xarici və ölkə dilçilərinin əsərlərinin mərkəzi probleminə bir neçə əsr əvvəldən çevrilməsinə baxmayaraq, hazırda da aktuallığını itirməyib. Semasioloji və onomasioloji nəzəriyyələrin inkişafı dilin arxasındakı mental quruluşların araşdırılmasına kömək edən vasitə kimi dərk edilməsini üzə çıxardı. XX əsrin ikinci yarısında yeni bir elm – linqvokulturologiya yarandı. Linqvokulturologiyanın vəzifəsi dilin mədəniyyəti necə kodlaşdırdığı, bu və ya digər dil hadisələrinin hansı mədəni informasiya daşdığı barədə suallara cavab vermək idi.

Konseptuallaşma və kateqoriyalaşdırma proseslərinin araşdırılması problemləri linqvistika üçün ən mühüm problem olaraq qalmaqda davam edir. Ən çətin və günümüzə kimi cavabı tapılmamış məsələlərdən biri alimlərin biliklərin əsas kateqoriya forması və gerçəkliyin konseptləşdirilməsi vasitəsi olaraq qəbul etdiyi konseptin təsviri məsələsidir.

Etnolinqvistika mentalist elmlərdəndir. Bu linqvistika mentalist baxışları tədqiq edir və inkişaf etdirir. Etnolinqvistika etnoqrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin sərhəddində yaranmış ən yeni elm sahələrindəndir. Bu elm dilin mədəniyyətlə, xarici aləmlə, habelə xalqa dəvət ənənələri ilə bağlılığını öyrənir. Dilin mədəniyyətlə əlaqəsi elmdə yeni məsələ deyildir. Bu əlaqə çox-çox qədimlərdən bəri tədqiqatçılar tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Məşhur bir kəlam da var: “Mənə mükəmməl dil verin, sizə mükəmməl mədəniyyət verim”. Etnolinqvistika elmi bu qədim, ənənəvi problemi yeganə problem hesab edir, onu dərinlən və ətraflı tədqiq etməklə məşğul olur. Dilin mədəniyyətlə, xalq adətləri ilə, hətta dərk etmə ilə münasibəti məsələsində etnolinqvistika dilə mühüm, aparıcı funksiya kimi istinad edir. V.Humboldt yazırdı ki, insanın əşyalara münasibəti

bütünlükdə dildən asılıdır, dillə əlaqədardır. Dili yaratmış insan özünü bu dilin ixtiyarına verir. Dil insan ilə xarici aləm arasında “aralıq dünya” mövqeyi tutur və dilin leksikası xüsusi milli dünyagörüşü əks etdirir. Konseptlər, öz növbəsində, təkcə insan fəaliyyətinin elm və incəsənət kimi mühüm sahələrində deyil, gündəlik həyatında da özünü nümayiş etdirir. Hər bir dildə mədəniyyət ümuminsan və etnomədəni cəhətlərə malikdir. Hər bir dilin özünəməxsus mədəni semantikasi var. Bu semantika dildə ümumi şəkildə ifadə olunur. Konkret xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, mədəniyyətin isə universal komponentləri meydana çıxır. Universal semantik komponentlər yaranır. Mədəniyyətlərarası ümumilik formalaşır. Hər bir xalqın mədəniyyəti ilə konseptosfera (təsəvvür mühiti kimi tərcümə edirik), yəni təsəvvür mühiti formalaşır, təyin olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
2. Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики /Ю.С.Степанов. – 5-е изд. – Москва: Едиториал УРСС, – 2005. – 309 с.
3. Стернин, И.А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях // – Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики, – 2004. №1, – с. 65-69.
4. Namazova, Ş. Koqnitiv dilçilikdə “konsept” məsələsinə müasir yanaşmalar Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. №2, – s. 34-36.
5. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, – 2004. – 390 с.

*Khayala Vagif Hamidova,
Ph.D.,*

*Azerbaijan State Pedagogical University
Email: xhamidova@bk.ru*

LEARNING EXPECTATIONS, APPROVAL, AND THE ROLE OF SUCCESS IN MOTIVATION LEARNING EXPECTATIONS AND THEIR IMPACT ON STUDENT BEHAVIOR

Students expectations about learning are shaped by their previous experiences. If a student was allowed to behave in a certain way in one class, they might expect the same in another. This can lead to difficulties in maintaining discipline or engagement if the new classroom environment has different norms. Negative past experiences, such as strict or unapproachable teachers, can also create resistance to learning. Conversely, positive experiences, where students felt encouraged and supported, can foster enthusiasm and willingness to participate. Additionally, cultural norms play a significant role in shaping expectations. In some learning cultures, active participation and questioning are encouraged, while in others, passive reception of knowledge is the norm. This means that teachers must be aware of these differences and adapt their strategies accordingly. Zoltan Dornyei and Tim Murphey discuss the hidden norm that discourages students from being too good in lessons, as it may set them apart from their peers. Such attitudes

can hinder academic progress and should be addressed through classroom discussions on the value of striving for excellence.[1, 34-35p.].

The Role of Approval in Learning

Approval is a crucial factor in shaping student motivation and behavior. Teachers who acknowledge students efforts, provide constructive feedback, and express appreciation for their work help to build their confidence. When students feel valued, they are more likely to engage in lessons and take academic risks. On the other hand, a lack of approval can lead to disengagement and reluctance to participate. Peer approval also significantly influences student behavior. This is especially evident in teenagers, who often seek validation from their classmates. In some cases, students may prioritize social acceptance over academic success, finding humor or disruptive behavior more rewarding than learning achievements. Teachers can address this by fostering a classroom culture where learning is valued and recognized as a collective effort. Group activities, peer collaboration, and positive reinforcement strategies can help shift the focus from seeking approval for non-academic reasons to gaining recognition for intellectual growth [2, p.78].

Success and Failure as Motivational Factors

Success plays a key role in sustaining motivation. When students experience success, even in small increments, they are more likely to stay engaged in learning.

Success provides a sense of achievement and reinforces the belief that effort leads to results.

Teachers can facilitate this by setting clear, attainable goals and ensuring that students recognize their progress. Failure, if not managed properly, can have the opposite effect. Repeated failures without appropriate support can lead to frustration and a sense of helplessness. However, when failure is framed as a learning opportunity, it can contribute to resilience and growth. Teachers should encourage a mindset where mistakes are seen as a natural part of the learning process rather than as an indication of incompetence. Providing students with strategies to overcome challenges, such as breaking tasks into smaller steps or using different approaches, can help them develop perseverance.

Understanding and addressing expectations, the need for approval, and the impact of success and failure are essential for effective teaching. By creating a supportive and motivating classroom environment, educators can help students develop a positive attitude toward learning, resilience in the face of difficulties, and a deeper engagement with their education.

The Influence of Classroom Environment on Student Engagement

The classroom environment plays a fundamental role in shaping student engagement and motivation. A positive and inclusive atmosphere fosters collaboration, while a rigid or overly strict environment may stifle creativity and willingness to participate. Teachers who create a safe space for discussions, encourage diverse opinions, and respect students' ideas help cultivate a culture of active learning.

Physical factors also contribute to the effectiveness of learning. Adequate lighting, comfortable seating, and organized materials enhance concentration, whereas a cluttered or noisy setting can be distracting. Modern classrooms also integrate technology, such as interactive whiteboards and digital tools, which can further enhance engagement when used effectively [3, p.68-69]

The Role of Teacher-Student Relationships

A strong, respectful relationship between teachers and students significantly

impacts academic performance. Students who perceive their teachers as approachable and supportive are more likely to seek guidance, ask questions, and stay motivated. Conversely, a lack of connection may lead to disinterest and disengagement.

One essential aspect of building positive relationships is personalized feedback. Instead of providing generic comments, teachers should focus on individualized guidance, recognizing students' strengths and suggesting areas for improvement. This not only boosts confidence but also demonstrates that the teacher is invested in their success.

Additionally, emotional intelligence plays a key role in teacher-student interactions. Teachers who understand students, emotions and challenges can provide the necessary support to navigate academic and personal obstacles. Empathy and patience are crucial in fostering a sense of trust and mutual respect.

Strategies for Enhancing Motivation

There are several strategies that educators can implement to enhance motivation in the classroom:

1. **Setting Clear Goals:** Clearly defined learning objectives give students a sense of direction and purpose.
2. **Providing Meaningful Feedback:** Encouragement and constructive criticism help students stay motivated.
3. **Incorporating Active Learning:** Group discussions, debates, and hands-on activities make learning more engaging.
4. **Recognizing Effort and Improvement:** Celebrating small achievements fosters a growth mindset.
5. **Encouraging Self-Reflection:** Asking students to evaluate their own learning process enhances self-awareness and accountability.

Conclusion

Motivation, approval, success, and the learning environment are all interconnected elements that influence a students' academic journey. Educators who understand these factors and adapt their teaching approaches accordingly can significantly enhance student engagement and achievement.

By fostering an inclusive, supportive, and stimulating classroom, teachers empower students to take ownership of their learning and reach their full potential.

References:

1. Dornyei Z., Murphey T. Group dynamics in the language classroom. – Cambridge University Press, 2003.- 187p.
2. Hattie J. Visible Learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. -London: Routledge, 2009. -389 p.
3. Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions // Contemporary Educational Psychology . -2000. -Vol 25, No. 1. - P. 54-67.
4. Wentzel K.R. Social relationships and motivation in the middle school: The role of parents, teachers and peers // Journal of Educational Psychology. – 1998. -Vol. 90 .No. 2. -P 202-209.
5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of higher psychological processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. -159 p.

*Həsənova Şəhla Natiq qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: shahla.hasanova02@mail.ru*

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ KONSEPTİN TƏSVİRİ

Koqnitiv elm və ya koqnitologiya elmi biliklərin müstəqil sahəsi olub, insan tərəfindən infomasiyanın alınması, işlənilməsi, saxlanılması və istifadə edilməsi ilə bağlı proseslərin öyrənilməsi məsələsi ilə məşğul olur. Koqnitiv elm ümumi məqsədi insan şüurunun təbiətini və işləməsini öyrənmək olan ən müxtəlif bilik sahələrini – psixologiya, linqvistika, antropologiya, fəlsəfə, fiziologiya, süni intellekt nəzəriyyəsi – özündə birləşdirən kompleks elmdir.

Koqnitiv elmin əsas anlayışı *koqnisiya*dır. Bu anlayışa ən müxtəlif bloklar – persepsiya, yaddaş, diqqət, mülahizə, informasiya axtarışı, problemi düşünərək həll etmək qabiliyyəti, təxəyyül və s. daxildir və bunlar koqnitiv perspektivdə qarşılıqlı asılılıqda olub bir-birini müəyyənləşdirirlə. İnsan şüurunun mental reprezentasiyaları ilə kompüter verilənlərinin strukturlarının, həmçinin koqnitiv sistem və hesablama maşınlarında həyata keçirilən hesablama əməliyyatlarının oxşarlığının qəbul edilməsi koqnitiv elmin əsas məqamlarından biridir.

İnsan intellekti ilə məntiq, fəlsəfə, fiziologiya, psixologiya məşğul olur. Fəlsəfənin hətta idrak nəzəriyyəsi ilə məşğul olan xüsusi bir bölməsi - qnoseologiya mövcuddur. Bu isə onu göstərir ki, koqnitivliyin kökləri antik dövrə gedib çıxır (10, s.6).

Yuxarıda qısaca deyilənlərdən çıxış edərək, koqnitivizmi tədqiqat obyektini insan şüuru, təfəkkürü və onlarla bağlı olan mental proseslər olan elm sahəsi adlandırmaq olar. Yəni o, bilik və dərk etmə, dünyanın insan fəaliyyəti prosesində dərk haqqında elmdir.

Koqnisiyanın bu aspektlərini səciyyələndirərkən bəzən elmi və adi idrakın qarşı-qarşıya qoyulmasından danışır və qeyd edirlər ki, birincisi həqiqətin əldə olunmasına, ikincisi isə sırf pragmatik məqsədlərə yönümlənir.

“Koqnitiv” termininin semantikasının nəzərdən keçirilməsi yalnız biliyin koqnitiv paradigmasının terminologiyası haqqında məlumatların artırılmasına deyil, həm də koqnitiv linqvistikanın özü-özlüyündə nə olmasının dərkinə daha çox aydınlıq gətirməyə imkan verir. Birincisi, bu elm koqnitiv tsiklə daxil olan elmlər arasında ən əsaslardan biridir. İkincisi, hazırda koqnitiv elm öz aralarında xeyli fərqli olan bir sıra məktəblə təmsil olunmuşdur. Eyni zamanda onları, əlbəttə ki, dil faktlarına və dil kateqoriyalarına psixoloji izah vermək cəhdi, dil formalarını bu və ya digər şəkildə onların mental reprezentasiyaları və onların bilik strukturları qismində əks etdirdikləri təcrübə birləşdirir. Üçüncüsü, koqnitiv elm olduqca dərin semantika ilə məşğul olur, onu hər şeydən əvvəl dil formalarının məzmun aspekti maraqlandırır. Buna görə də bir sıra hallarda koqnitiv elmin spesifikasiyasını mənanın yaradılması, dinamikası, müxtəlif konstruksiyalar hüdudlarında mənanın formalaşdırılmasının çətinliyinə və s. yönümlənməsi ilə əlaqələndirirlər. Beləliklə, onun adına “koqnitiv” termininin əlavə edilməsi xeyli əhəmiyyətlidir və ara-

larında bəzi kəsişmə nöqtələrinin olmasına və formal linqvistika ilə oppoziyada olmalarına baxmayaraq, koqnitiv linqvistika ilə funksional linqvistika arasında hədd qoymağa imkan verir.

Əlbəttə, bu kimi dəyişikliklər koqnitiv linqvistikada öz əksini tapmaya bilməzdi. Məsələn, A.Peyvionun (80-ci illərin ortaları) biliklərin insan başında ikiqat kodlaşdırılması haqqındakı məşhur kitabına müraciət etsək, görərik ki, mental leksikonda biliyin necə təqdim olunması məsələsi yenə də əvvəlki kimi bütün koqnitiv elmin ən mühüm problemidir. Amma hər necə olsa da, mental reprezentasiya probleminin bu gün də bütün koqnitiv elmin mərkəzi problemi olması ilə razılaşmaq çətindir.

Konkret bir misala müraciət edək. Məsələn, uşağın inkişafının necə getməsinə əks etdirməyə cəhd edəndə, 60-cı illərin psixoloqları hər şeydən öncə uşağın təfəkkürünün öyrənilməsinə və uşağın formalaşmasında onun həyata keçirdiyi predmetli idrak fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərinin fərqləndirilməsinə diqqət yetirirdilər. Koqnitiv psixologiyanın yaranması və informasiyanın işlənilməsinə, saxlanılmasına və s. xidmət edən xüsusi koqnitiv sistemə malik insana baxışların yayılması ilə uşağın əqli inkişafının necə getməsinin nəzərdən keçirilmə kursu da dəyişmişdir. Burada da ilkin olaraq əsas diqqət uşaqda dünyanın mental reprezentasiyasının necə formalaşmasına və onların onun şüurunda hansı şəkildə mövcud olmasına yetirilirdi, lakin uşağın koqnitiv inkişafı altında (cognitive development) daha geniş hadisələr başa düşülməyə başladı. Bu hadisələr uşağın informasiya ilə işləmə vasitələri və üsulları, qavranış, təxəyyül, mülahizə yürütmək və problemləri həll etmək bacarığı və s. kimi tərkib hissələr daxil olmaqla koqnitiv sistemin özünün formalaşması ilə bağlıdır. Bütün bu proseslərdə dilin rolu, onun ana-dangəlmə və ya təlim prosesində aşılana olma məsələsi mərkəzi olur. Amma qeyd olunur ki, həm “koqnitiv sistem” termini, həm də «informasiya» termini (yəni uşağın inkişaf prosesinin təsviri üçün əsas terminlər) onların bildirdikləri tam müəyyənləşdirilmədən işlədilir bax. (8, s. 9). Mütəxəssislərin çoxunda belə bir fikir yaranır ki, “koqnitiv” termini qeyri-dəqiqdir və bu səbəbdən də “boşdur”.

Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində fərdin dünya haqqında bildiyi və düşündüyünə aid olan mənalara sistemi yaranır. İnsanın dünyanı və dünyada özünü dərk etməsi zamanı simvollarla istifadənin tədqiqi linqvistikanın insanı və cəmiyyəti öyrənən başqa elmlərlə sahələri ilə birləşməsinə və koqnitiv linqvistikanın yaranmasına gətirib çıxartdı. Bu elmlərdən biri dil insanın intellektual fəaliyyəti ilə sıx vəhdətdə nəzərdən keçirilir, çünki idrak prosesinin nəticələri məhz dildə təsbit olunmuşdur (89, 9s). Koqnitiv linqvistika “diqqət mərkəzində dilin ümumi koqnitiv mexanizmlər, koqnitiv alətlər – informasiyanın reprezentasiyası kodlaşdırılması və transformasiyasında rol oynayan işarələr sistemi olan linqvistik istiqamətdir”. Koqnitiv linqvistika bir neçə mənbənin zəminində yaranmışdır.

1) Koqnitiv elm. Bu elm koqnitiv linqvistikanın tədqiq predmetini müəyyənləşdirir. Y.S.Kubryakova qeyd edir ki, bu, “...bilik və dərk haqqında, dünyanı qavrayışın nəticələri və insanların düşünülmüş və müəyyən sistem halına gətirilmiş və hansısa tərzdə bizim şüurumuza təqdim olunmuş və mental və ya koqnitiv proseslərin əsasını təşkil edən verilənlər şəklində toplanmış əşyavi-dərketmə fəaliyyəti haqqında” (6,33s) elmdir.

Alimlərin fikrincə, koqnitologiya məfhumu arxasında ayrıca bir elm deyil, bilik və informasiya ilə bağlı proseslərin ümumi fənlərarası öyrənilmə proqramı ilə birləşən “fənlər federasiyası” durur.

2) Koqnitiv psixologiya. Hesab olunur ki, koqnitiv linqvistika koqnitiv psixologiyadan konseptual və koqnitiv modellər anlayışlarını mənimsəmişdir. Bu, dilin insanın ətraf aləmlə, dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin dərəcələnməmiş təcrübəsinin toplanılması və saxlanılmasında ən mühüm element olması, fəaliyyət göstərməsinin isə psixoloji mexanizmlərə söykənməsi ilə izah olunur. İstənilən təcrübənin əsasını qavranış və yaddaş təşkil etdiyindən, dərk və psixologiya həddlərində tədqiq olunan perseptiv proseslərin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan dili öyrənmək mümkün deyil.

3) Linqvistik semantika. Tədqiqatçıların bir qismi koqnitiv linqvistikanı “hədsiz dərin semantika” hesab edir və onu semantik ideyaların təbii inkişafı kimi nəzərdən keçirir. Dil semantikasını kateqoriyaları arxasında onlar daha ümumi, insanın dünyanı dərk etmə prosesində onu mənimsəməsinin nəticəsi kimi təsəvvür edilə bilən anlayış kateqoriyalarını görürlər.

Bu üç əsas mənbədən başqa koqnitiv linqvistikanın formalaşmasında psixolinqvistika, kulturologiya, neyrolinqvistika, linqvistik tipologiya, etnolinqvistika, müqayisəli-tarixi dilçilik kimi elmlər də müəyyən rol oynamışlar.

Konsept müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq olunur. Onun müxtəlif elmlər tərəfindən fərqli şərhə də bununla bağlıdır. Məsələn, koqnitiv linqvistikanın maraq dairəsinə hər şeydən əvvəl ideal mahiyyətlər, konseptlərin onları obyektivləşdirən dil formaları ilə necə əlaqəli olması məsələsi daxildir. Yalnız bu məsələyə aydınlıq gətirdikdən sonra koqnitiv sistemin necə işləməsi barədə müəyyən fikirlər yürütmək olar. Bu məqsədlə konseptin bir neçə daha geniş yayılmış tərifini nəzərdən keçirək.

1) “Konsept insanın şüurunda mental dünyasında mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar dəsti konseptdir” (5, 43s);

2) Konsept “strukturlaşdırılmış bilik kvantından ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir” (5, 4s);

3) Konsept “İdeal aləm obyektinə olub «ad»a malikdir və “gerçəklik” aləmi haqqında müəyyən mədəni şərtlənmiş təsəvvürləri əks etdirir” (5, 59s).

Bu tərifləri öz aralarında müqayisə etsək, görürük ki, əslində hər üç müəllif eyni bir fikri vurğulayır, çünki “şüur”, “təfəkkür” və “ideal aləm” məfhumları arxasında eyni bir məkan (obyekt) nəzərdə tutulur, “təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar dəsti”, “strukturlaşdırılmış bilik kvantları”, “gerçəklik haqqında mədəni şərtlənmiş təsəvvürlər” isə əslində sinonimik vahidlər kimi qavranılır. Əgər nəzərdən keçirilən təriflərin birinci hissəsində “müəyyənləşdirməyə çalışdığımız hadisənin” saxlanılma yeri göstərilirsə, ikinci hissəsində həmin yerdə saxlanılan və lazım gəldikdə istifadə edilən, “adlandırılaraq” döviyyəyə buraxılan vahidlər nəzərə çarpdırılır ki, məhz bunları konsept adlandırmaq mümkündür. Konsept şüurda təfəkkürdə, ideal aləmdə söz və ya sözlərlə “adlandırılan” və ya “adlandırılma biləcək”, sözün ən geniş mənasında, biliklər dəstidir. Bilik dedikdə yalnız elmi biliklər deyil, bütün təsəvvürlər, təəssüratlar, assosiasiyalar və s. nəzərdə tutulur.

Konsept anlayışına baxışlar yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimizlə məhdudlaşmır. Başqa müəlliflər əslində özlərini sanki bir qədər məhdudlaşdıraraq “mədəni konseptləri” nəzərdən keçirirlər, lakin “mədəni” konsepti elə geniş mənada götürürlər ki, onların gəldikləri qənaətlər əslində bütün konsept anlayışına şamil edilə bilər.

Məsələn, hesab olunur ki, mədəni konseptlər (mədəni dəyərlər və onları təşkil edən “metadil”) olan və öz növbəsində hər şeydən əvvəl sevinc, məhəbbət, xeyir, şəər, tale, yaradıcılıq və b.k. abstrakt isimlərlə ifadə olunan anlayışlardır, yəni verbal formada konseptlər həmin dilin və mədəniyyətin “əsas sözləridir”. Bu dünyagörüşü səpkili anlayışların hamı üçün əhəmiyyətinə baxmayaraq, çox az adam onların məzmununu açə bilər. “Dil daşıyıcıları onların dəqiq difinisiyasını bilmir və bir qayda olaraq onları lüğətlərdən öyrənmirlər”. Bununla belə bu kimi anlayışlar filosofların, kulturoloqların, ədəbiyyatşünasların əsərlərində müxtəlif cür (bəzən ziddiyyətli) şərh olunurlar. Özü də elmlərin hər birinin bu və ya digər konseptə öz baxışı formalaşır. Koqnitiv dilçilikdə konseptin təsviri və dilin necə işlədiyini və insanların dünyanı necə qavradıqlarını başə düşməyə imkan verir. Bu sahədəki tədqiqatlar, dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də insanların təcrübəsini necə formalaşdırdığını və başə düşdüyünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları/Ə.Abdullayev. – Bakı: Sabah, – 2006. – 228 s.
2. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.S.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 150 s.
3. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Məmmədov, – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 96 s.
4. Джонсон-Лэрд, Ф. Ментальные пространства с функциональной точки зрения. Новое в зарубежной лингвистике –1988. – 234-257
5. Зусман, В.Г. Концепт в культурологическом аспекте Межкультурная коммуникация / В.Г. Зусман, – Н.Новгород: Флинта, – 2001. – 38-53 с.
6. Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология - когнитивная наука / Е.С.Кубрякова. –Москва: Вопросы языкознания, – 1994. – 34-47 с
7. Anderson, H.H.A. Functional Theory of Cognition/ H.H.A. Anderson. – Mahwah New Jersey: Erbaum, 1996. 17 p.
8. Jackendoff, R. Semantics and Cognition / R. Jackendoff. Cambridge: The MIT Press, – 1993. – 26 p.
9. Johnson, M. Philosophical implications of cognitive semantics: M. Johnson. – Cambridge: Cognitive Linguistics, –Vol.3. – 1992.– 345-366 p.
10. Johnson-Laird, P. N. Mental models: Towards a cognitive science of language, interference, and consciousness Cognitive Science Series: [in 6 vol.] / P.N.Johnson. – Cambridge: Cognitive Linguistics, – vol. 6. – 1983. – 71-115 p.

*Qəribova Mehbarə Niftulla qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: almanmetodika@yandex.ru*

KOMMUNİKATİV DİL BACARIQLARININ KEYFİYYƏTLİ FORMALAŞMASINDA YENİ TƏDRİS MODELİNİN HAZIRLANMASINA YÖNƏLMİŞ TƏLİM METODOLOGİYASI

Xarici dilin tədrisi bu gün dil bacarıqlarının keyfiyyətli formalaşmasında müasir tədris modelinin hazırlanmasına yönəlmiş təlim metodologiyasına əsaslanan kommunikativ səriştənin yeni texnologiyalarla işlənilib hazırlanmasını, elmi əsaslandırılmasını və eksperimental sınaqdan keçirilməsini zəruri hesab edir. Təqdim etdiyimiz tədqiqat məhz kommunikativ səriştənin aşağıdakı komponentinin əsas məqsədlərini əhatə edir[1]:

- Xarici dilin kommunikativ səriştəsinin praqmatik komponentini dil sahəsinin tərkib hissəsi kimi əsaslandırmaq;
- Texnologiyaların linqvodicə xassələrini müəyyən etmək, onların əsasında praqmatik komponenti formalaşdırmaq;
- Praqmatik komponentin formalaşmasını həyata keçirən praqmatik markerləri müəyyən etmək;
- Təlim texnologiyaları əsasında praqmatik komponentin formalaşması üçün psixoloji və pedaqoji şərtləri müəyyənləşdirmək və əsaslandırmaq;
- Texnologiyalar əsasında praqmatik komponentin formalaşması modelini hazırlamaq;
- Təlim texnologiyaları əsasında praqmatik komponentin mərhələlərini inkişaf etdirmək.

Bu tədqiqatda tədris metodlarının işlənilib hazırlanması zamanı aşağıdakıların həyata keçirildiyi təqdirdə təlim texnologiyalarına əsaslanan praqmatik komponentin formalaşmasının effektiv olacağını müəyyənləşdiririk[1]:

- təlim texnologiyalarının linqvodicə xüsusiyyətləri nəzərə alınır;
- psixoloji və pedaqoji şərait nəzərə alınır (tələbələrin texnologiyalar əsasında praqmatik səriştənin formalaşdırılması motivasiyası);
- tələbələrdə xarici dilin kommunikativ səriştəsinin B1 səviyyəsindən aşağı olması;
- tələbə və müəllimlərdə İKT səriştəsinin formalaşdırılması;
- texnologiyalara əsaslanan praqmatik səriştənin formalaşması üçün tələbələrin müəyyən edilmiş alqoritmə riayət etməsi;
- təlimin müəyyən edilmiş mərhələlərə (məqsəd, təşkilati-texniki, tədqiqat, kommunikativ, qiymətləndirici) bölünməsi.

Bu mövzu üzərində iş zamanı aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilməsini təklif edirik:

- elmi-metodiki tədqiqat mövzusu çərçivəsində elmi ədəbiyyata baxışdan və orada olan məlumatların analitik təhlilindən ibarət nəzəri;
- tələbələrin praqmatik səriştəsinin formalaşmasında təlim texnologiyalarından istifadə üzrə praktiki təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi daxil olmaqla empirik;

- pragmatik səriştənin inkişafına yönəlmiş nəzarət və eksperimental təlim qruplarında nəzarət və eksperimental bölmələrin aparılmasını, habelə əldə edilmiş nəticələrin təhlilini əks etdirən statistik;

- təlim texnologiyaları əsasında tələbələrin pragmatik səriştəsini inkişaf etdirməyə yönəlmiş funksiya, təklif olunan tədris metodologiyasının effektivliyini yoxlamaq üçün eksperimentdən istifadə etmək, pedaqoji eksperimentin nəticələrinin müzakirəsi olan formativ.

Xarici dilin tədrisində kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsində pragmatik komponent və onun nəzəri əsaslarının araşdırılması geniş işlənilməmişdir. Bu sahənin elmi yeniliyi:

- yeni təlim texnologiyaları əsasında tələbələrin pragmatik səriştəsinin inkişafı metodologiyası işlənib hazırlanmışdır;

- pragmatik səriştənin komponent tərkibi müəyyən edilir;

- pragmatik səriştənin formalaşması onların əsasında həyata keçirilən pragmatik registrlər (danışanın dinləyiciyə çatdırmaq istədiyi sözlər) müəyyənləşmişdir;

- təlim texnologiyalarının linqvistik xassələri öyrənilib, onların əsasında pragmatik səriştə formalaşdırıla bilər;

- təlim texnologiyaları əsasında tələbələrin pragmatik səriştəsinin formalaşması üçün psixoloji və pedaqoji şərtlər əsaslandırılmışdır;

- təlim texnologiyaları əsasında tələbələrin pragmatik səriştəsinin inkişafı modeli işlənib hazırlanmışdır;

- təlim texnologiyaları əsasında tələbələrin pragmatik səriştəsinin formalaşması mərhələləri müəyyənləşmişdir.

Ali məktəblərdə dil biliklərinin tədrisi tələbələrin hər hansı xarici dili mənimsəməsi üçün ən mühüm vasitədir. Dilə həssas olan tədris fənnlə bağlı öyrənməni asanlaşdırmaq üçün dilə şüurlu şəkildə diqqət yetirir. Dil və mövzu ayrılmaz şəkildə bağlıdır [7]. Tələbələr müəllimi dinləyir, mətni oxuyur və ya öyrəndiklərini təkrarlayır - dil mövzunun məzmununu çatdırır. Lakin çox vaxt, öyrənmə texniki biliklərə görə uğursuz olur, öyrənmələrin tapşırığı linqvistik olaraq dərk etməməsi səbəbindən dilin mənimsənilməsi aşağı səviyyədə əldə edilir.

Xarici dilin tədrisi dil maneələrini aradan qaldırmaq üçün dil mühitindən daha çox şüurlu şəkildə istifadə edilməsini zəruri hesab edir. Didaktik cəhətdən əsaslandırılmış bu yanaşma müəllim təcrübəsində dəfələrlə özünü doğrultmuşdur. Aşağıda biz dilin tədrisi məqsədlərini və dili şüurlu şəkildə necə qura biləcəyimiz haqqında nəzərə aldığımız məqamları qeyd edə bilərik. Bura dili kefiyyətli mənimsəmə üçün planlaşdırma vasitələri daxildir. Belə ki, dil fakültələrinin yuxarı mərhələsində tədris prosesinin və mütəxəssis hazırlığının monitorinqlərinin nəticələrinin təhlili əsasında bir çox suallarla qarşılaşırıq [6]:

1. Dil dərslərində hansı mövzulardan istifadə olunur?
2. Dilə həssas təlim nədir?
3. Dilin tədrisində şüurlu yanaşma vacibdir?
4. Tələbələr dili müəllimlə öyrənməlidirlər?
5. Fənnin tədrisində dil maneələri hansılardır?
6. Dilə həssas olan mövzuları necə tərtib etmək olar?
7. Uyğun mətnləri necə seçə bilərsiniz?

8. Dərsləri intensiv olaraq ünsiyyətə keçirmək mümkündür?

9. Dil dəstəyini necə təklif etmək olar?

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, dil həssas tədris təhsil imkanlarını yaxşılaşdırır. Dil bir neçə funksiyaya malikdir və öyrənmə məzmunudur. Əsas məqsəd uğurlu akademik və peşəkar karyera üçün uzunmüddətli perspektivdə zəruri olan öyrənilən dili tətbiq etməkdir. Qeyd edək ki, əsas dil bacarıqlarının pragmatik tədrislə mənimsənilməsi dilin həyatda müstəqil istifadəsinə səbəb olmalıdır. Bu yolda mətnin başa düşülməsi mühüm rol oynayır. Tələbələr əldə etdikləri bilikləri gələcək düşüncə, danışmaq və hərəkətləri üçün istifadə etməyi bacarmalıdır. Lakin, praktikada nəzərə çarpır ki, hətta alman dilində çox yaxşı danışmaq yaza bilən tələbələr dil dərslərində çox vaxt ciddi dil zəiflikləri göstərirlər. Səbəb iki dil registrinin dəyişməsidir - gündəlik dildən təhsil dilinə. Alman dilində pragmatik sənətin tədrisi modelinin hazırlanmasına yönəlmiş təlim metodologiyası məhz qarşıya çıxan bu problemin həllinə səbəb olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qəribova M. Ali məktəblərdə alman dilinin tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2022, 172 s.

2. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.

3. Huneke H.W., Steinig W. Deutsch als Fremdsprache. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010, 306 s.

4. Jugendahl W. Sprachliche Bildung im kulturellen Kontext. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH, 1991, 207 s.

5. Jürgen B. Einführung in die Interkulturelle Wirtschaftskommunikation. 2. Auflage. V&R, Göttingen, 2015, 223 s.

6. Roche J. Fremdsprachenerwerb/ Fremdsprachendidaktik. Tübingen: A.Francke Verlag, 2008, 286 s.

7. Schlieben -Lange, Brigitte. Soziolinguistik. Eine Einführung Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer Verlag, 1991, 165 s.

8. Zeuner U. Landeskunde und interkulturelles Lernen: eine Einführung, Verlag U. Zeuner, 2001, 129 s.

Sevda Aydın Aghayeva,

Senior lecturer,

Azerbaijan State Pedagogical University

Email: seva.ava.17@mail.ru

USING ICT IN ENGLISH LESSONS

Introduction

In the 21st century, information technologies have deeply penetrated all spheres of our lives. Thanks to the development of IT the popularization of multimedia technologies and the application of network technologies, most spheres of modern life have undergone significant changes. Not only in the fields of science, healthcare, industry,

transport, public and professional activities, it is impossible to imagine the solution to even the smallest everyday issues without the intervention of IT in one way or another. One of these areas is education. The availability of innovative achievements and the improvement of their application in the educational process have significantly changed the structure, content, form, organization, assessment of teaching and learning achievements, etc. of the modern education system.

Just as there are different ways to achieve success in a country's education system, different aspects of different ICTs can be used for these different purposes. To use ICTs, it is also necessary to understand that they are necessary for different purposes. This affects the process of perception and selection of technologies. (3)

The rapid development of modern technology has a significant impact on all areas of life, including education. The use of information and communication technologies (ICT), especially in foreign language teaching, makes the learning process more interactive and efficient. Unlike traditional teaching methods, the application of ICT increases students' interest in the lesson, creates opportunities for individual learning, and helps them develop practical language skills.

ICT makes teaching and learning foreign languages more interesting and much easier by providing access to a rich database both in terms of methodology and content. However, there is an important point that a teacher should always keep in mind: teaching and learning are social processes, and this process requires communication between the teacher and the students. Although technology facilitates the teaching-learning process in many ways, it cannot replace live communication. Since technology is integrated into almost every aspect of our lives, teachers who try to choose the best tools taking into account the learning goals of students must also cope with the difficult task of creating a balance between the use of technology and live communication and personal skills. (1)

Application of ICT in English lessons

What is ICT? What is the purpose of modern technology in education, especially in teaching English? To what extent is the application of ICT to English lessons necessary in our modern era, what are its advantages and disadvantages? What does ICT serve in the lesson? How does it improve the level and quality of the lesson?

The application and widespread use of information are among the main characteristics of the information society. The main goal of applying ICT in English lessons is to significantly revitalize the teaching process by applying ICT in secondary schools, increase the level of education and knowledge, make lessons more interesting and understandable for students increase the effectiveness and transparency of the education management system, create a single information space for the school, and establish a convenient form of communication between teachers, students, and parents. (2)

ICT in language learning has many advantages. It provides a more structured lesson plan, as it creates the opportunity to create additional tasks outside of a certain class. The second advantage is that ICT is more suitable for the learning characteristics of students, that is, the student can work at his own pace without rushing to catch up with others. University, master's education within the framework of ICT can benefit from more advanced learning methods that are of interest to them. Another advantage of ICT in the language learning process is that it allows the teacher to access teaching materials with real, modern and complete materials, thus strengthening the motivation of learners.

Conclusion

The application of information and communication technologies (ICT) in English language lessons improves the quality of teaching and allows students to learn with more effective and modern methods. Interactive and visual teaching tools, personalized learning opportunities, artificial intelligence-based applications and gamification elements develop students' language skills and increase their motivation.

In addition, ICT also creates new opportunities for teachers. Teachers can more easily manage the teaching process, monitor student progress, and apply an individual approach. It is possible to make teaching materials richer and more interactive through online resources and platforms and the effectiveness of the learning process increases.

References:

1. Hacıyeva S. Xarici dilin tədrisi prosesində İKT-nin rolunun müxtəlif aspektlərdən təhlili. https://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_03/10 Hacıyeva S.pdf
2. İngilis dili dərslərində İKT-nin tətbiqi. <https://sharewithcare.wordpress.com/2012/05/19/ikt-nin-ingilis-dili-d%C9%99rsl%C9%99rind%C9%99-t%C9%99tbiqi/>
3. Abbasova S. İngilis dili dərslərində İKT. <https://tehsiljurnali.az/metodika/104-ingilis-dili-drsrind-kt.html>

*Ayten Alamdar Jafarova,
lecturer,
Baku Business University,
Email: jafarova_09@mail.ru*

ENGLISH LANGUAGE EDUCATION AS A STRATEGIC TOOL FOR ENHANCING NATIONAL COMPETITIVENESS AND SOVEREIGNTY

Introduction

In an era defined by globalization, rapid technological advancement, and transnational cooperation, English language proficiency has emerged as a central pillar in the strategic development agendas of nations. Far beyond serving as a medium of communication, English has become the global language of business, science, diplomacy, and innovation. For countries seeking to enhance their competitiveness and maintain sovereignty in the global system, English language education (ELE) functions not only as an instrument of integration into the global economy but also as a means of empowering citizens with the knowledge and skills necessary to preserve national interests.[2]

This paper explores the evolving role of English language education in strengthening a country's competitive position globally while maintaining its sovereign decision-making capacity. Using Azerbaijan as a case study, the discussion highlights the dual nature of English language education - as a facilitator of global connectivity and as a component of national resilience.

1. English Language Education and National Competitiveness

National competitiveness is determined by a country's ability to produce goods and services that meet international market standards while sustaining or improving the real incomes of its citizens. In this context, English language skills are increasingly recognized as an economic and strategic necessity.

Firstly, English proficiency is directly linked to employability, access to global knowledge, and innovation. English is the dominant language in over 80% of scientific journals, and it remains the primary medium of instruction in many of the world's top universities. This makes English language education a vital tool for accessing cutting-edge research, fostering innovation, and attracting foreign investment. Secondly, proficiency in English enables nations to participate more effectively in international trade and diplomacy. In multinational organizations such as the UN, WTO, and NATO, English often serves as the working language. Therefore, nations with higher levels of English literacy can better assert themselves, negotiate favorable terms, and protect their interests on the world stage. [4]

2. Sovereignty in the Age of Globalization

Sovereignty is typically defined as the full right and power of a governing body to govern itself without external interference. However, in a world interconnected through trade, security alliances, and digital communication, sovereignty is no longer absolute. Today, effective sovereignty includes the ability to navigate and influence global systems from a position of informed agency.

English language education, in this light, becomes an empowering tool. It allows civil servants, diplomats, researchers, and entrepreneurs to operate independently in international contexts without overreliance on intermediaries or translators. Thus, English does not diminish sovereignty; rather, it provides the linguistic capacity needed to exercise it effectively in global spaces. However, critics argue that the global dominance of English risks cultural homogenization and erosion of linguistic diversity. This concern is particularly valid in post-colonial and post-Soviet states where the preservation of national language and identity remains a top priority. The challenge, therefore, is not to reject English but to incorporate it in ways that complement and reinforce, rather than replace, national languages and values.

3. Azerbaijani Context

Azerbaijan provides a compelling example of how English language education can be strategically implemented to advance national goals. Since regaining independence in 1991, Azerbaijan has sought to modernize its education system and open up to the international community. English, alongside Russian and Turkish, is one of the most commonly taught foreign languages in the country.

The Ministry of Science and Education has introduced reforms to improve English instruction in public schools and universities, including partnerships with international organizations such as the British Council. Institutions like ADA University and Khazar University conduct programs entirely in English, preparing graduates for roles in international business, diplomacy, and academia. At the same time, there remains a conscious effort to protect and promote the Azerbaijani language, which is central to national identity. English is not seen as a threat, but as a complementary skill that enables Azerbaijani citizens to compete globally while staying rooted in their culture.

The government's language policy reflects a balanced approach: expanding English language access to enhance national capacity without compromising linguistic sovereignty. This is evident in the national curriculum, where English is taught as a

foreign language, not as a replacement for Azerbaijani.

Azerbaijan provides a compelling example of how English language education can be strategically implemented to advance national goals. Since regaining independence in 1991, Azerbaijan has sought to modernize its education system and open up to the international community. English, alongside Russian and Turkish, is one of the most commonly taught foreign languages in the country.

The Ministry of Science and Education has introduced reforms to improve English instruction in public schools and universities, including partnerships with international organizations such as the British Council. Institutions like ADA University and Khazar University conduct programs entirely in English, preparing graduates for roles in international business, diplomacy, and academia. At the same time, there remains a conscious effort to protect and promote the Azerbaijani language, which is central to national identity. English is not seen as a threat, but as a complementary skill that enables Azerbaijani citizens to compete globally while staying rooted in their culture. The government's language policy reflects a balanced approach: expanding English language access to enhance national capacity without compromising linguistic sovereignty. This is evident in the national curriculum, where English is taught as a foreign language, not as a replacement for Azerbaijani.

4. Challenges and Opportunities

Despite progress, there are challenges in implementing effective English language education in Azerbaijan and similar developing contexts. These include:

- **Urban-rural disparity:** Students in urban areas generally have better access to qualified English teachers and resources compared to those in rural schools.
- **Teacher training:** There is a need for more systematic, modern, and context-sensitive professional development programs for English teachers.
- **Curriculum relevance:** Some educational materials are outdated or not aligned with real-world applications of English in global settings.

However, the opportunities are considerable. Digital learning platforms, international exchange programs, and government-led innovation in education policy create pathways for overcoming these obstacles. The rise of hybrid and online education, particularly in the post-COVID era, offers new modes of language learning that can reach wider audiences at lower cost.

References:

1. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge University Press.
2. Graddol, D. (2006). *English Next: Why Global English May Mean the End of 'English as a Foreign Language'*. British Council.
3. Kaplan, R. B., & Baldauf, R. B. (2003). *Language and Language-in-Education Planning in the Pacific Basin*. Kluwer Academic Publishers.
4. Pennycook, A. (2007). *Global Englishes and Transcultural Flows*. Routledge.
5. Torkamani, M., & Azizi, S. (2016). *English Language Education and National Development: A Case Study of Iran*. *Journal of Educational and Social Research*, 6(2), 75-80.
6. Widdowson, H. G. (1994). *The Ownership of English*. *TESOL Quarterly*, 28(2), 377-389.

*Rəhimova Nazilə Rəhim qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: rnazile@inbox.ru*

DİL ÖYRƏNƏNLƏRİN DANIŞIQ FƏALİYYƏTİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏRİ

Şagirdlərdə və tələbələrdə şifahi nitq fəaliyyətinin formalaşması müəyyən çətinliklər nəzərə alınmaqla kifayət qədər çətin prosesdir. Danışiq prosesi düzgün cümlə qurmaqdan tutmuş, uyğun söz və ifadələrdən istifadə edərək fikri çatdırmaq bacarığına qədər bir sıra dil bacarıqlarının kompleks şəkildə birbaşa istifadəsini tələb edir. Həqiqətən də şifahi ünsiyyət ən yüksək ünsiyyət formalarından biridir. Bir çox tələbənin gələcəkdə ingilis dilini şifahi olaraq öyrətmək üçün əlavə dəstəyə ehtiyacı varmı?

Öyrənənlər fikirlərini ifadə etmək üçün düzgün orfoepik qaydalardan istifadə edərək kiçik dialoqlardan tutmuş mətnlərə qədər müxtəlif şifahi nümunələrlə qarşılaşırlar. İngilis dilini öyrənənlərin düzgün inkişafı üçün tələbələrin və ya şagirdlərin şifahi nitq qaydalarına əməl etmələri gözlənilir.

İngilis dili öyrənənlərin şagirdlər olduğunu nəzərə alsaq əgər, məzmun standartlarına əsaslanan mövcud bölmələr və mövzular hər bir sinifdə tədris olunacaq məzmunu əks etdirir. Şagirdlər mətn daxilində sözləri daha yaxşı öyrənir və müxtəlif sözlərin tələffüzünə daha yaxşı yiyələnirlər. Müəllimlər onlar üçün kiçik mətnlərdə oxumağı təşkil edir və bu yolla onların nitqi daha yaxşı inkişaf edir.

Məsələn, V sinifdən başlayaraq şagirdlər dialoqlarda sadə suallara cavab verir və müxtəlif şəkillər əsasında obyektləri və hadisələri təsvir edir, eyni zamanda obyektlərin müxtəlif forma və xüsusiyyətlərini sadalayır və müəyyən nitq etiketlərindən istifadə edir – “Bağışlayın”, “Sənə kömək edə bilərəmmi?”, “Çox sağ olun” və s. istifadə edir. Onlar müəllimlər və sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaq üçün bu söz və ifadələrdən istifadə edir, cümlələrdən istifadə edərək kiçik mətnlər qururlar.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində şifahi nitqin inkişafına təkan verən amillərdən biri də oxu bacarıqlarının inkişafıdır. Çünki şagirdlər mətnləri oxuyarkən oxuduqlarını eşitməklə təkcə tələffüzü mənimsəmir, həm də nitq fəaliyyətləri üçün kifayət qədər söz və ifadələr toplayırlar. Oxu fəaliyyətində məzmun standartlarına uyğun olaraq müəllim aşağıdakıları nəzərə alaraq müəyyən üsul və üsullardan istifadə etməlidir: Məndəki söz və söz birləşmələrini düzgün tələffüz edir; Mətnin məzmununa uyğun olaraq sualları cavablandırır; Söz və ifadələri seçir və qruplaşdırır; Mətni giriş, əsas hissə, nəticə hissələrinə ayırır; Məndə sözləri düzgün vurğu ilə oxuyur; Mətnin suallarını düzgün cavablandırır.

Ümumiyyətlə, mütaliə mərhələsində şagird öz dil ehtiyatlarını zənginləşdirir, təhsildə daha müstəqil olur. Bu mərhələdə şagirdlərdən müxtəlif növ və janrlı mətnləri başa düşmək və təhlil etmək tələb olunur.

Müəllimlərin şifahi nitqin psixoloji mahiyyətini dərk etməsi şagirdlərin nitq motivasiyasını artırır, şifahi nitq fəaliyyətinin onların psixoloji inkişafına müsbət təsirini başa düşürlər. Eyni zamanda sağlam psixoloji mühit və düzgün motivasiya uşaqlara öz səhvlərini tez görməyə və müzakirədə birgə səhvləri düzəltməyə imkan verir. Şifahi nitq

fəaliyyətinin sadədən mürəkkəbə doğru təşkili onların inkişaf səviyyəsini düzgün formalaşdırır, uşaqlar nitq çətinliyindən az əziyyət çəkirlər. Əks halda, şifahi nitq problemləri digər fənlərdə problemlərə səbəb ola bilər və şagirdin illik yekun qiymətinə təsir edə bilər. İngilis dilində danışmaq dilini öyrənən tələbələr üçün müxtəlif hadisələrin və şəkillərin təsvirindən istifadə etməklə kiçik dialoqlar, qısa cümlələr, ifadələr və ifadələr və s. səlis nitq qabiliyyətinin formalaşdırılmasını, idrak fəaliyyətini vurğulamağı, səlis danışmaq təcrübəsini öyrətmək lazımdır (1,15).

Xarici dilin praktiki tətbiqinə əsaslanaraq sinifdə qrup və ya fərdi fəaliyyət kommunikativ-dil bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirməlidir. Dili tədris edərkən müəllim nəzərə alır ki, tələbələr əcnəbi və ya xarici vətəndaşlarla təkcə sinif daxilində deyil, həm də sinifdən kənarda ingilis dilində ünsiyyət qura bilirlər. Şifahi nitqin praktiki tətbiqinə vasitəçilik də daxildir. Vasitəçilik həm yazılı, həm də şifahidir. Bu, hər hansı bir mətn formasının məzmununun tərcümə, şərh və nəzərdən keçirmə yolu ilə ötürülməsini nəzərdə tutur. Vasitəçiliyin ümumi məqsədi məzmunu mətn üzərində birbaşa işləyə bilməyən tələbələr üçün əlçatan etməkdir. Öyrənənlərin mətnin mənasını dərk etməsində, söz və ifadələri yadda saxlamasında mühüm rol oynayır.

Dil tədrisində diqqət yetirilməli olan ən mühüm məsələlərdən biri də fərdi yanaşma prinsipidir. Müəllimlər dərslərini hazırlayarkən hər bir şagirdin qavrama qabiliyyətini nəzərə almalı və hər bir şagirdin dərslər zamanı fəal olması üçün ilkin şərt yaratmalıdırlar. Lakin təcrübə göstərir ki, keçmişdə müəllimlər sinfin fəal hissəsini formalaşdırıb və nəticədə sinifdəki digər şagirdlər diqqət mərkəzindən kənarda qalıb. Bu anlayışın artıq düzgün metod olmaması yeni dərslər yeni yanaşmanı ön plana çıxarır. Bu zaman qrup işi, birgə müzakirə və mübahisə, fərdi ideyalar, bir sözlə, nəzərdə tutulan dərslərin real həyatda şagirdlərə çatdırılması bu hadisələr haqqında şagirdin öz fikrini formalaşdırmaq və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün səmərəli üsul kimi təklif olunur.

Danışmaq dərslərində üçüncü problem iştirakın çox aşağı olmasıdır. Çox tələbəsi olan bir sinifdə, hər bir tələbənin danışmağa vaxtı çox az olacaq, çünki hər dəfə yalnız bir tələbə danışır, digər tələbələr isə danışılanı eşitməyə çalışır. Danışmaq dərslərində bəzi öyrənənlər daha çox dərslərin kollektiv formada keçirilməsinə üstünlük verirlər, bəziləri isə çox az danışır və ya heç danışmır.

Qrup işinin mahiyyəti dinləyicilərdən heç birinin dərslərdən kənarda qalmamasını təmin etməkdir. Bu zaman müəllim dərslərini şagirdlərin ümumi dili haqqında ümumi biliklərini nəzərə alaraq tərtib edir və nəticədə sinifdəki bütün şagirdlər tədris prosesində fəal iştirak edirlər. Xüsusən də dil dərslərində şagirdlərə bilmədikləri sözün mənasını ana dilində deyil, həmin dildə izah etmək lazımdır. Bu üsul söz ehtiyatını inkişaf etdirmək üçün effektiv üsul kimi seçilir. Bu həm də şagirdi əzbərləmə üsulundan uzaqlaşdırır, çünki o, artıq sözün mənasını anlayır və onu həyata keçirir. Ümumiyyətlə, müəllimlərin xarici dil dərslərində başqa dildən istifadə etməsi şagirdlərin passiv inkişafına gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, şifahi nitq zamanı şagirdlərin qarşılaşdıqları problem nitqin forması və onun tədrisində tətbiqi yollarıdır. Məsələn, müzakirələr və dialoqlar zamanı tələbələr ingilis dilində sözlərin düzgün tələffüzünü hiss etməli, düzgün dinləmək və anlamaq bacarığına malik olmalıdırlar.

Şifahi nitqdə rast gəlinən problemlərdən biri də söz ehtiyatının zəif inkişafı, öyrənənlərin söz, söz birləşmələri və ifadələr haqqında məlumatının olmaması, cümlə quru-

culuğunda sözlərdən düzgün istifadə edilməməsidir. Öyrənənlər mövzunun dialoqundan və ya müzakirəsindən əvvəl söz və ifadələrin mənası ilə tanış olarsa, onların səhv etmə ehtimalı azalar. Digər problem isə öyrənənlərdə fikir ardıcılığının olmaması, sözlərin mənaya uyğun yerində düzgün işlədilməməsi, söz ardıcılığının pozulmasıdır. Şifahi nitqin digər problemi şagird və ya tələbələrin fikirlərini tez ifadə etmək istəmələri və nitqini yenidən təşkil etməmələridir. Danışiq prosesi ilə bağlı təcrübəyə malik olması, yəni öyrənənin ingilis dilində müəllim və ya həmyaşıdları ilə ünsiyyət qura bilməsi və daha sonra müəllim tərəfindən düzəliş edilmiş şəkildə izah edilməsi onların nitq fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Dil tədrisində rast gəlinən digər problem tələbələrin ingilis dilini sadəcə bir dərslər kimi görmələridir. Çünki bir çox tələbə və müəllim dili öyrənməyin yeganə yolunun dərslər oxumaq olduğuna inanır. Əslində onların belə düşünməsi normaldır, çünki öyrənənlər kitab oxuduqları müddətdə uğur qazanacaqlarına inanırlar. Bununla belə, ingilis dili sadəcə bir fənn deyil, bu bir dildir. Sadəcə qrammatika kitabını oxumaqla, bəzi məşqlər və ya testlər etməklə dil öyrənmək mümkün deyil. Ona görə də danışiq və dinləmə kimi fəaliyyətləri tətbiq etməklə şagirdlərdən effektiv nəticə əldə etmək mümkündür.

Təcrübələr göstərir ki, nitqin digər dil bacarıqları ilə integrativ şəkildə öyrədilməməsi onun səmərəsiz başa çatmasına gətirib çıxarır. Oxuma, dinləyib-anlama, şifahi danışiq kimi integrativ fəaliyyətlər formasında aparılan dərslər şifahi nitqin daha anlaşıqlı şəkildə öyrədilməsinə əsas verir.

İngilis dilini tədris edərkən öyrənənlərdə yaranan çətinlikləri aradan qaldırılması üçün resurs və fəaliyyətlərdən əlavə olaraq bəzi effektiv yollar bunlardır:

1. Zəngin əməkdaşlıq mühiti, orijinal materiallar və tapşırıqlar və ortaq biliklər təqdim etməklə tələbələrə hədəf dildə danışmaq üçün maksimum imkanlar təmin edin.

2. Hər bir tələbəni və ya şagirdi hər bir nitq fəaliyyətinə cəlb etməyə çalışmaq; bu məqsədlə tələbə iştirakının müxtəlif üsullarından istifadə etmək.

3. Şagirdlərin və tələbələrin danışiq vaxtını artırarkən müəllim sinifdə danışma vaxtını azaltmalıdır. Bir addım geri çəkilmək və onların nitqini müşahidə etməlidir.

4. Şagirdin və ya tələbənin cavabını şərh edərkən müsbət əlamətlər göstərməlidir.

5. “Nə demək istəyirsən? Bu qənaətə necə gəldin?” kimi maraqlı suallar verib. tələbələrə və şagirdlərə daha çox danışmağa həvəsləndirmək.

6. “Təqdimatınız həqiqətən çox gözəl və qənaətbəxş idi, materialların hazırlanmasında və şifahi nitqinizdə səmərəli istifadədə göstərdiyiniz sözləri həqiqətən yüksək qiymətləndirdim...” ifadələri ilə şagird və ya tələbələrə qiymətləndirmək.

7. Şagirdlər və tələbələr danışarkən onların tələffüz səhvlərini tez-tez düzəltməmək. Düzəliş şagirdi və ya tələbəni danışiqdan yayındırmamalıdır.

8. Yalnız sinifdə və ya auditoriyada deyil, həm də öyrənmə mühitindən kənarda nitq fəaliyyətinə cəlb etmək; valideynlər və kömək edə biləcək digər insanlarla əlaqə saxlamaq.

9. Şagirdlərin və tələbələrin düzgün yolda olduqlarına əmin olmaq üçün sinifdə gəzmək və qruplar və ya cütlər halında işləyərkən onların köməyinə ehtiyac olub-olmadığını yoxlamaq.

10. Şagirdləri və tələbələrə nitq fəaliyyətlərində ehtiyac duyduqları söz ehtiyatı ilə təmin etmək.

11. Hədəf dildə fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkən şagirdlərin və tələbələrin

qarşılaşdıqları problemlərin diaqnostikasını aparmaq və danışiq dilini məşq etmək üçün daha çox imkan yaratmaq. (3,20)

Şagirdlər və tələbələr tez-tez düşünürlər ki, bir dildə danışmaq bacarığı dil öyrənmənin məhsuludur, lakin nitq də dil öyrənmə prosesinin həlledici hissəsidir. Müəllimlər tələbələrə danışmağı öyrənməyə kömək edir ki, onlar irəlidə öz fəaliyyətlərdə səmərəli ünsiyyətdən istifadə etsinlər.

Dil öyrənənlər tez-tez müəllimə başa düşmədikləri hər hansı bir şeyi deməkdən çox utanırlar və ya çəkinirlər və ya başa düşürlər ki, hər hansı qarşılıqlı əlaqədə anlaşılmazlıqlar və aydınlaşdırma ehtiyacı olan zaman söhbət tərəfdaşı onları başa düşdükdə iştirakçıların dil bacarıqlarından asılı olmayaraq baş verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013.s.10-23

2. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Şəki Filialı, İngilis dilinin tədrisində aktiv və interaktiv təlim metodlarından istifadə qaydaları, Metodiki tövsiyyə, 2008.

3. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.

4. Əhmədova T., Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi, Bakı 1965.

5. Zeynalov F. Practical english phonetics. Bakı, 2007.

*Mahmudova Mehriban Akif qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Email mahmudova.mehriban@list.ru*

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ KOMMUNİKASIYA BACARIQLARI

Rəqəmsal dövrdə kommunikasiya bacarıqları mövzusu müasir dövrün ən vacib sahələrindən biridir. Texnologiyanın sürətlə inkişafı ilə insanlar arasında ünsiyyət formaları da dəyişib.

XXI əsrin ən böyük yeniliklərindən biri informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsidir. Bu inkişaf həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyi kimi, insanların bir-birilə ünsiyyət formalaarını da əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Əvvəllər üz-üzə və ya telefon vasitəsilə qurulan əlaqələr, bu gün artıq sosial media,elektron poçt, video zənglər və digər rəqəmsal vasitələrlə həyata keçirilir. Bu dəyişikliklər fonunda yeni bir bacarıq qrupu-

rəqəmsal kommunikasiya bacarıqları - meydana çıxmışdır. Bu bacarıqlar yalnız texnologiyadan istifadə etməklə kifayətlənmir, həm də onu effektiv, etik və məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməyi əhatə edir.

Rəqəmsal kommunikasiya bacarıqlarının əsasını savadlılıq təşkil edir. Bu, istifadəçilərin internet resursları, sosial platformalar, müxtəlif tətbiqlər və proqramlar haqqında əsas biliklərə sahib olması deməkdir. Rəqəmsal savadlı şəxs informasiyanı düzgün axtarır və qiymətləndirir, online mənbələrin etibarlılığını ayırd edir, öz şəxsi məlumatlarını qorumağı bacarır.

Texnologiya nə qədər əlçatan olsa da, onu düzgün istifadə etməyi bacarmayan şəxs kommunikasiya prosesində çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Bu səbəbdən, rəqəmsal kommunikasiya yalnız texniki deyil, həm də funksional biliklər tələb edir.

Rəqəmsal platformalarda ünsiyyət əsasən yazılı formada baş verir. Buna görə də düzgün yazılı ifadə bacarığı önəmlidir. Aydın, qısa və məqsədyönlü mesajlar yazmaq müasir dövrdə uğurlu kommunikasiya üçün vacib şərtlərdəndir. Eyni zamanda yazışmalarda emosiyaların və niyyətin doğru anlaşması üçün üslub və ton seçimi də mühüm rol oynayır.

Vizual ünsiyyət də rəqəmsal dövrdə əhəmiyyət qazanmışdır. İnsanlar informasiya bolluğunda vizual mesajlara daha tez reaksiya verir. İnformasiyanın qrafik, infoqrafika, video və şəkil formatında təqdim olunması onu daha effektiv edir. Bu da göstərir ki, rəqəmsal kommunikasiya bacarıqları arasında vizual təqdimat qabiliyyəti də xüsusi yer tutur.

Rəqəmsal dünya sərhədləri aradan qaldırmışdır. Müxtəlif ölkə və mədəniyyətlərdən olan insanlarla əlaqə qurmaq artıqadi hala çevirmişdir. Bu isə ünsiyyət zamanı mədəni fərqlilikləri nəzərə almağı tələb edir. Dil, ifadə tərz, ünsiyyət normaları kimi fərqlər qarışıqlıqların yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də rəqəmsal kommunikasiya bacarıqlarına interekultural ünsiyyət də daxil edilir.

Rəqəmsal dövr, insanlara ünsiyyət üçün geniş imkanlar yaratsa da, bu imkanlardan səmərəli istifadə bacarıqları olmadan proses effektiv ola bilməz. Müasir dövrdə uğurlu olmaq üçün yalnız texnoloji biliklər kifayət etmir: həm də yazılı, vizual, emosional və interekultural kommunikasiya bacarıqları vacibdir. Bu bacarıqlar fərdin həm şəxsi, həm də peşəkar həyatında uğur qazanmasına şərait yaradır. Beləliklə, rəqəmsal kommunikasiya bacarıqları XXI əsrin əsas həyat bacarıqlarından biri hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Tapscott, D. (2009). Grown Up Digital: How the Net Generation is Changing Your world. McGraw-Hill Education.
2. Jenkins, H. (2006). Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York University Press.

*Керимова Лейла Физули кызы,
старший преподаватель,
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Email: emilya13@mail.ru*

ЭФФЕКТИВНАЯ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Роль английского языка в условиях глобализации растет с каждым днем. Английский язык является и языком международного общения, и инструментом получения новой информации, и средством обучения, и дает свободу передвижения по всему миру.

В отличие от существующих на сегодняшний день методик, данная система обучения не делится на этапы, не основывается на запоминании правил грамматики, названии времен и т.п. Главной особенностью является простота: дети понимают о чем они говорят и осознанно применяют конструкции языка.

Дети считают обучение важнейшим навыком, необходимым для выживания. Маленькие дети хотят научиться всему, что возможно, и сделать это прямо сейчас. Они уверены, что лучше учебы ничего и быть не может. Чем дети моложе, тем большее удовольствие им доставляет процесс обучения и тем легче они обучаются. Чем старше мы становимся, тем меньше верим в то, что обучение - это радость. Напротив, у нас возникает убеждение, что это - пытка. Более того, мы даже уверены, что без мучения нет обучения [1].

Отличительной особенностью данной методики является рассмотрение каждого обучаемого как личность, урок - это игра, в которой дети принимают активное участие и учитываются индивидуальные возможности детей. В процессе обучения детей не сравнивают между собой или с кем бы то ни было. Каждый ребенок индивидуален, каждый ребенок гениален по своему. Основная задача данной методики - это дать теоретические знания и развить практические навыки у обучаемого с акцентом на практику. Наша методика достаточно универсальна и позволяет применять его при изучении практически любого иностранного языка.

Основная идея методики заключается в создании непрерывной цепочки из слов и выражений. Данный подход позволяет не только расширять словарный запас, насыщать речь правильными коммуникативными конструкциями, но и избавиться от механического, а значит неэффективного повторения всё новых и новых слов и выражений. Позволит очистить язык от «шелухи» академического английского, от «мёртвых» или неприменяемых грамматических правил.

Обучаемый учится самостоятельно выстраивать слова в предложения, а предложения в конструкции на интуитивном уровне. На основе этой программы строится грамматический фундамент, затем, сверху, как каркас, собирается скелет из самых употребляемых фраз, а этажи это самые употребляемые слова в иностранном языке.

Изложение основного материала статьи. Условно английский язык может делиться на две основные категории: грамматические конструкции и основные смысловые темы.

Наша методика позволяет раздробить грамматические блоки на мелкие детали, а потом учит собирать их в виде пазла, т.е. обучаемый, как игрушку собирает правильные предложения.

Более того, методика позволяет видеть "корневую грамматику", то есть систему английского языка, которая, в свою очередь, позволяет видеть эту систему во всех грамматических блоках.

Смысловые темы выстроены по той же схеме - после 5-6-го урока обучаемый может выстраивать ответы используя практически весь материал, начиная с 1 -го.

Преподаватель является проводником, поэтому на него возложена большая ответственность, но необходимо учитывать, что роль преподавателя заключается в содействии достижению этих целей путем организации учебной среды и совместного несения ответственности за развитие детей с родителями, а не с самими детьми. Роль детей рассматривается как активного члена общества, который участвует в принятии решений и выражении мнений. Практика участия преподавателя - это поддержка обучения и развития детей, а также их благополучия [3]. Также необходимо отметить, что одним из главных стимулов для детей является интерес родителей, соответственно, совместное изучение языка приветствуется.

В отличие от взрослых, дети имеют такие преимущества при изучении иностранных языков, как пластичная психика, произвольное запоминание, любознательность, способность анализировать структуру языка, хорошее произношение.

Джон Дьюи справедливо отметил, что люди учатся лучше всего, когда они лично участвуют в процессе обучения. Знание должно быть открыто человеком. Приверженность человека к обучению является самым востребованным, когда он свободно устанавливает свои собственные цели обучения и способен активно преследовать их в рамках данной структуры [4].

Наряду с этим, на наш взгляд, при обучении надо учитывать теорию множественного интеллекта. Горвард Гарнер составил следующую классификацию интеллекта: лингвистический интеллект - дети, чей лингвистический интеллект (вербальный интеллект) высокоразвит, легко обучаются письменному, так и устному языку. Для таких детей хорошо подходят диктанты, составление предложений из данных им слов на иностранном языке. Также, они с удовольствием участвуют в играх на произнесение слов, диалогов, хорошо поют песни и любят это.

Логико-математический интеллект - дети, чей логико-математический интеллект высокоразвит, легко справляются с числами, абстрактными понятиями и рассуждениями. Такие дети обожают игры на логику, например, вставить недостающую букву в слове, собрать цвета или любой другой вокабуляр в определенном порядке.

Визуально-пространственный интеллект - дети с сильным пространственным интеллектом, являются визуальными учащимися; они должны видеть вещи, чтобы понять их. Ввиду того что они имеют сильную визуальную память, они запоминают через детали и цвета и имеют хорошую координацию. Они любят создавать произведения искусства, строить головоломки и учиться через просмотр фильмов. С такими детьми нужно использовать карточки, короткие видео, где они повторяют за персонажем мультфильма.

Внутриличностный интеллект - дети с сильным внутриличностным интел-

лектом склонны "маршировать в такт собственного барабана". Они обладают высокой самооценкой, уверенностью в себе и являются перфекционистами. Они созвучны своим эмоциям, способностям и целям. Они склонны учиться на собственных ошибках и успехах. Они обычно интровертированы и играют сами по себе. Они не ищут одобрения у своих сверстников или общения с ними. С такими учениками нужно всегда общаться и объяснять почему именно это задание он должен сделать. Их нельзя заставлять учить, но если они верят педагогу, то смогут очень быстро освоить материал. Интересная игра или задание и есть для них награда.

Музыкальный интеллект - дети с сильным музыкальным интеллектом имеют высокую чувствительность к звукам, тонам и музыке. Их острый слух позволяет им следить за историей или лекцией без необходимости визуальных средств. Рифмы легко приходят к ним, как и пение, игра на инструменте и сочинение музыки. Эти дети, как правило любят петь или жужжать и заняты другими видами деятельности. Для таких детей, задание должно иметь музыкальное сопровождение. И не важно на каком языке будет песня, они очень хорошо осваивают язык на слух.

Кинестетический интеллект - дети, чей кинестетический интеллект высоко развит, лучше всего учатся, двигаясь и используя части тела. Для таких детей лучший друг в обучении это активная игра, квесты, лабиринты и т.д.

Межличностный интеллект - дети с сильным межличностным интеллектом имеют много друзей и способны создавать длительные значимые отношения с людьми. Они чутки и чувствительны к чужим чувствам, настроениям и темпераментам. Им нравится общаться и работать с другими, они умеют руководить и быть ведомыми. Они имеют сильные коммуникативные навыки и могут легко объяснить свои потребности и желания. Таких детей надо чаще ставить в парные или командные игры, ставить лидером, брать такого ученика в помощники, когда вы хотите показать другим ту или иную игру.

Натуралистический интеллект - дети с сильным натуралистическим интеллектом проявляют чувствительность к окружающей среде и другим живым существам. Они способны ухаживать и выращивать растения. Эти дети чувствуют себя связанными с природой и предпочитают быть на открытом воздухе. Они хороши в классификации различных видов и понимании естественного цикла мира. Стиль обучения: эти дети учатся лучше, когда они находятся на открытом воздухе, на природе. Если тема каким-то образом не связана с природой, они считают ее бессмысленной и "бесполезной" [3].

Деление детей по этой классификации облегчает работу преподавателя и самое главное, помогает найти подход к обучаемому.

Каким бы интерактивным и веселым не был урок, это все же урок. Предлагаемая структура урока:

1. Начало урока. Приветствие, вопросы: как зовут, как дела, сколько тебе лет и повторение пройденного материала если он есть.

2. Введение нового материала. Игра.

3. Перерыв. Если урок длится 60 минут, походов в туалет нет и для питья воды нет специального времени. Воду пьют те, кто пока не отвечает на вопросы педагога, затем они меняются.

4. Продолжение нового материала с визуальным рядом. Закрепление нового материала. Игра.

5. Спокойная игра- повторение. Либо переход к письму и чтению, если это есть в программе курса или урока.

6. Good bye song! Песня с хорошим качеством исполнения.

7. Выдача наклеек, подсчет плюсов и определение лидеров. Определение лидеров нужно делать периодически, но не постоянно. Это может быть один человек или команда.

8. Завершение урока. Ученики совместно с учителем приводят класс в порядок. Четкое распределение ролей, кто и что выполняет. Функции каждого ученика меняются по кругу.

Основные принципы построения урока:

1. Счастливый преподаватель - счастливый обучаемый. Так как обучаемые - дети, очень важно, занятия проводить на позитивной ноте. Дети лучшие психологи, поэтому отдача должна быть полной. С ребенком не получится работать в пол силы, с плохим настроением, с минимумом положительной энергии. Ему нельзя будет дать самостоятельное задание, а в это время привести мысли в порядок и отдохнуть. Преподаватель это пример силы, энергии, хорошего настроения, необходимо соответствовать этому идеалу.

2. Регулярность занятий. Занятия проходят по 60-90 минут. 90 минутное занятие подразумевает 5-10 минутный перерыв в середине урока. Оптимально проводить 2 занятия в неделю.

3. Новизна. Каждый урок нужно добавлять новую тему и/ или что-то, что внесет разнообразие и интерес к уроку в целом. Дети не только быстро учатся, но и быстро устают, если уроки похожи друг на друга, как по форме, так и по содержанию. В рамках новой темы или игры повторяйте пройденный материал.

У педагога всегда должна быть как минимум одна дополнительная игра, книга, карточка или игрушка способная удержать внимание ребенка. Достигается это путем анализа проведенных игр или мероприятий. Некоторые идут на ура, некоторые тяжело. Часть подходит для командных игр, а часть для индивидуальных. Надо вести журнал для аналитики, это позволит в считанные секунды "достать из волшебной коробочки" именно то, что нужно в данный момент.

4. Динамика. Занятия необходимо проводить динамично, внимание детей должно быть сконцентрировано на преподавателе. Динамика одна из составляющих успеха. Мир настолько ускорился, что даже мультфильмы или компьютерные игры становятся востребованными, только если события в них происходят стремительно. Тоже самое и с уроком. Любая, даже самая интересная игра становится бессмысленной, если она занимает много времени.

Основные методы, используемые на уроках:

1. Пирамида. Основным методом является изучение слов и конструкций английского языка от менее легкого к более сложному, используя все элементы. Сложность в данном случае будет заключаться не в усложнении грамматических правил, а более насыщенном, широком словарном запасе, тем и выражений.

2. Конструктор. Необходимый материал собирается по кусочкам в одну общую картину. Дети знают все части этой картины и в отличии от реальных кон-

структоров, где в конце получается только один, конкретный дом, корабль или робот, языковой конструктор дает возможность ребенку раскрыться, включить фантазию. При этом скелет конструктора не даст ребенку сделать предложение неправильным. Дети любят головоломки.

3. Моделирование реальных и вымышленных ситуаций. Каждое занятие - это не только погружение в языковую среду, а обязательное моделирование интересных и захватывающих ситуаций, где ребенок применяет пройденный материал сразу, без предварительных условий. Ситуации моделируются для достижения двух основных целей. Первое, это закрепление материала путем постоянного, неосознанного повторения слов и выражений через различные действия на уроке. Ребенок, более десяти раз проговаривает нужный материал согласно конкретного алгоритма, но в разных вариациях. Второе - это применение на практике того, что проходит ребенок.

4. Компьютерные технологии. В современном мире бессмысленно ограждать ребенка от влияния всевозможных электронных гаджетов. Важно не запрещать ему пользоваться, а направлять этот интерес в правильное русло. В данной методике используется видео материал, игры с применением интерактивной доски и т.д. Важно понимать, что компьютер это лишь ассистент, но никак не преподаватель. Нельзя использовать компьютер как альтернатива педагогу, это опасно. Если ребенок будет поглощен видео рядом, пусть даже самым красочным у него разовьется плоское мышление, воображение, а не объемное как в реальном мире. Помимо этого пострадает фантазия, так как современные мультфильмы все сделают за него. То есть у него не будет нужды сочинять, он будет «списывать» все с героев мультфильмов.

Разберем методику на примере темы знакомство. What's your name? Это самая базовая фраза, которая будет использоваться постоянно в первое время, а затем периодически повторяться. Необходимо конструкцию вопрос-ответ. What's your name? I am Zakir. Задача преподавателя заключается в том, чтобы дать только то, что действительно нужно, объяснить, почему вы это даете. Английский язык сам по себе один из самых емких в мире, а значит в короткую фразу можно вложить объемный смысл, либо смысл, для которого в русском языке потребуется намного больше слов. В то же время, емкость подразумевает и сложность и грамматическое, фонетическое и словарное богатство языка. То есть, при неверном подходе подачи материала очень легко запутать ребенка, а значит он потеряет интерес к изучению языка. Более того, даже для преподавателя процесс станет более сложным и чтобы снова вернуться в правильное русло, придется потратить немало времени и сил.

Нужно с самого начала учить ребенка мыслить на английском языке, а не переводить их с родного на английский. Чем короче импульс от мозга до речи, тем исполнение команды точнее и быстрее.

Любой ответ ребенка на начальном этапе, правильный, почти правильный или совсем неправильный, всегда лучше чем молчание. Педагогу важна обратная связь, если ее нет, то от любой методики мало толку.

Главный алгоритм: преподаватель должен детально показывать, что конкретно он хочет от ребенка - не объяснять ребенку словами, а показать. Например,

ребенок не реагирует на вопрос *what's your name?* причин может быть много. Попробовать задать этот же вопрос другому ребенку. Если же ребенок на вопрос отвечает вопросом, то ответить на него самому и снова переспросить. Либо назвать его смешным именем или именем мальчика, если это девочка и наоборот. То есть делать все по максимуму, не переводя его на русский язык. *How are you?* *I am ok, good, great.*

Этот вопрос тоже один из самых важных, а значит и часто употребляемых. Ответ правда всегда бывает только один: *I am fine, thank you and you.* Причем этот ответ это бич многих стран, не носителей языка, при том, что носители отвечают так крайне редко.

Ошибки как таковой тут нет. Но проблема - ответ заучивается ребенком как стих и повторяется механически. Ребенок не вкладывает никакого смысла в эти слова, он рефлексивно выдает ее как только слышит *how are you?*

I am ok/ good/ great. Каждый ответ имеет определенную жестикуляцию.

I am ok аналог русского 'у меня все нормально'. *I am good*, все хорошо и *I am great*, все великолепно, все отлично.

Чтобы дети не повторяли ответы друг за другом, надо дать им варианты и ввести правила, по которым произнесенный ответ больше повторять нельзя.

Также можно играть в игру, где каждый запоминает ответ предыдущих и в конце говорит свой. Получится *Aidar is ok, Misha is great, I am good.* В дальнейшем можно расширить ответы и добавить варианты *I am hungry, I am tired, I am sleepy* и т.д. Главное - это избегать того, чтобы ребенок постоянно отвечал один понравившийся ему вариант, а мог легко их менять в зависимости от ситуации и/или настроения. *How old are you? I am...*

Эта конструкция вопрос-ответ идет еще до изучения цифр. Конструкция помогает оценить 2 важных момента: что уже знает ребенок на английском языке и как он это может применить или показать. Обычно дети начинают собирать пальчики пытаясь показать свой возраст. Затем мы на их же пальчиках начинаем считать. Это располагает ребенка и он будет доверять педагогу.

Здесь можно добавить короткие видео с цифрами. При выборе всегда необходимо обращать особое внимание на несколько важных аспектов:

1. Правильное произношение с хорошим акцентом. На просторах интернета огромное количество всевозможных роликов, коротких тематических мультфильмов, обучающих фильмов.

2. Надежность источника. Необходимо выбирать аудио и видео материалы известных, по возможности британских или американских сайтов, которые помогут избежать плохого акцента и/или неверного произношения. Стоит отметить, что именно из-за неверного произношения дома или в школе дети позже произносят слова с ошибками. Помимо того, что нужно профильное образование важно еще и уметь и иметь возможность практиковать язык в среде, с людьми для которых английский является родным.

3. Качественная музыка и визуальный ряд. Без большого количества деталей, чтобы не отвлекать от темы. Звук не должен быть слишком громким и заглушать произношение букв, слов или выражений. Также видео не должно иметь слишком много деталей. Все что не помогает ребенку освоить материал, отвлекает его. Если

вы учите буквы- пусть это будут только буквы, если цвета - то только цвета. Дополнительные слова или персонажи нужны только если они усиливают основную тему.

4. Показать как выглядят эти цифры. Всегда необходимо удостовериться на 100%, что объяснили ребенку, то что вы проходите и что вы от него хотите. Нет ничего менее эффективного чем рассказывать о том, какой же вкусный киви, если ребенок понятия не имеет что это. Слова ничего не значат, если они не подкреплены четкими и яркими, хорошо запоминающимися образами.

Where are you from? I am from Kazan...

Эта фраза сама по себе не является жизненно необходимой. Но важность ее заключается в том, что она поможет ребенку выстроить, пусть даже минимальный диалог. Особенно этот вопрос будет в тему при поездках с детьми за границу, где вопрос откуда вы довольно часто задают и если ребенок сможет на него ответить, да еще и сам спросить, - это будет огромным толчком для него и для родителей изучать английский язык. Нет ничего более мотивирующего, чем ответить на вопрос или приветствие совершенно постороннего иностранца. Хотя нет, еще более мотивирующим будет, если он вас поймет.

Параллельно ребенок учит местоимение you. В дальнейшем нужно видоизменить конструкцию на where is he from, where are they from и т.д.

Выводы. Темы и их стыковка идут по аналогии с предыдущим. В результате получается целостная картина, которая в последующем уже «обрастает» словарным запасом, новыми фразами, выражениями и идиомами. Конструктор растет и усложняется по мере взросления ребенка и по мере появления запроса на те темы, которые ребенок будет проходить в начальной, средней школе и далее в университете и/или компании, где английский является необходимостью. Принципиально важно для педагогов, применяющих данную методику, следовать этим критериям и не допускать тематических «разрывов», когда темы не скреплены в четкую многогранную и одновременно прозрачную систему.

Для родителей, воспитателей и других участников процесса обучения данная методика позволит контролировать прогресс ребенка, держать под контролем все нюансы, не углубляясь в конкретные темы. Помимо этого, система блоков, когда каждый урок - это отдельный блок, позволит быстро вернуть ребенка в учебный процесс после долгого отсутствия, подготовившись лишь к тем урокам, которые он пропустил.

Список использованной литературы:

1. Доман Г., Доман Д. Гармоничное развитие ребенка // М.: Аквариум. - 1996. - Т. 442. - С. 219.
2. Gardner H. E. Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century. - Hachette UK, 2000.
3. Kangas J. et al. Enhancing children's participation in early childhood education through participatory pedagogy. - 2016.
4. Ord J. John Dewey and Experiential Learning: Developing the theory of youth work // Youth & Policy. -2012. - Т. 108. - С. 55-72.

*Turabova Tamilla Bəhram qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: tamilla.turabova@mail.ru*

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN QRAMMATİK ÇALIŞMA VƏ TAPŞIRIQLARIN QURULUŞU

Metodik ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, xarici dildə cümlələrin qurulması, danışıq prosesinə qoşulma, ünsiyyət bacarıqlarının yaradılması dilöyrənənlərdə onların ana dilində formalaşmış səriştələr sayəsində mümkün olur və bu proses qrammatik bacarıqlarsız həyata keçirilə bilməz.

Digər elm sahələrinin hər birində olduğu kimi, dillərin didaktikası da öz prinsiplərini, pedaqoji istiqamətini bundan əvvəl qeyd edilmiş metodikalara uyğun olaraq müəyyən edir. Ənənəvi qrammatika və əvvəllər tətbiq edilmiş praktika arasında müqayisə aparmadan ümumi qrammatika və çalışmalar arasında əlaqələri tam başa düşmək mümkün deyil.

İlk öncə nəzərə alaq ki, nəzəriyyədə qrammatikanın prinsipləri dildəşyıcısının istifadə etdiyi prinsiplərə istinad edir. Müasir dövrdə xarici dil kimi ingilis dilinin elmi əsasları daha da təkmilləşdirilir və inkişaf edir. Təəssüf ki, aparılan tədqiqatların hər zaman nəticələri ziddiyyətli olur. Qeyd edilir ki, qrammatikanın tədrisi prosesində istifadə olunan üsul və vasitələrin heç biri özünü tam təsdiq etmir, biri digərinə əsaslanırmı. Qrammatik qaydaların tədrisində çoxsaylı üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Öyrəndənlər tərəfindən istifadə olunan bu üsullardan hansının yaxşı və ya qənaətbəxş olması qrammatik materialların öyrədilməsindən, tədrisindən və mənimsənilməsindən asılıdır.

Qrammatik korreksiya nəticəsində səhvlərin uzun müddət qalmasına yol verilmir, tədris ediləcək biliklərin konseptləşdirilməsi materialın mənimsənilməsinə kömək edir, bunun nəticəsində bir çox qrammatistlər məhz qrammatikanın tədrisində eksplisit üsuldən istifadə olunmasına üstünlük verirlər. Lakin, məlumdur ki, dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələlərində tələbələr qrammatik quruluşun düzgün və ya yanlış olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Düzgün forma və mənanı tapmaqda dilöyrənənlər “lingvistik intuisiyaya” əsaslanırlar. Qrammatik təsvir formalarının izahının verilməsi prosesinə dilöyrənənlər qoşula bilməsələrdə, amma bununla belə onlar özlərinə lingvistik bilik bazası toplaya bilirlər, tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində düzgün cavabları əsaslandırmağı bacarırlar.

Qrammatik qaydaların öyrədilməsində və tədrisində istifadə edilən üsul və vasitələr müxtəlifdir. Müasir dövrdə isə qrammatikanın tədris olunmasında daha çox induktiv və deduktiv üsullardan biri seçilir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı dilöyrənənlərin verilmiş materialı nə dərəcədə başa düşdükləri, mənimsədikləri və eyni zamanda onların qavrama səviyyələri üzə çıxır.

Dilöyrənənlər qrammatik qaydaları və materialları mənimsəyən zaman onların xüsusiyyətləri materiallar çərçivəsində müəyyənəşdirilir və təyin edilir.

Qrammatikanın deduktiv üsulun köməyi ilə tədrisi daha çox qaydaların nümunələrdən istifadə etməklə izahına əsaslanır. Tapşırıqların müxtəlif növlərindən nümunələr

göstərilməklə qrammatika öyrədilir. Linqvistik formalar və refleksiylar sistemləşdirilir. Dilöyrənənlər qrammatikanı bu üsulla mənimsədikdə morfoloji və sintaktik biliklərini düzgün nümayiş və tətbiq etmə qabiliyyəti əldə etmiş olurlar.

İnduktiv tədris üsulundan istifadə zamanı isə deduktiv üsulun əksinə olaraq, qrammatik qaydalar dilöyrənənlərin özləri tərəfindən aşkarlanaraq mənimsənilir. Belə ki, öyrədən yalnız istiqamətləndirici və idarəedici rolunu icra edir. Hər iki üsul xarici dilin öyrədilməsində və tədrisində dilöyrənənlərin hədəf dildəki biliklərinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir və dilin incəliklərini anlamalarına kömək edir.

Ünsiyyət prosesində xarici dildən istifadə zamanı nitq daxilində qrammatik qaydaları uzlaşdırmaq olduqca çətin olur. Tələffüzdə fikirlərin düzgün ifadə olunmasında xarici dildəki qrammatik qaydaların işlənmə xüsusiyyətlərinə mütləq diqqət yetirilməlidir. Buna görə də kommunikativ yanaşma ənənəvi metoddan istifadə edərək tədris olunan qrammatika ilə qarşı-qarşıya durur, ənənəvi qrammatika formal təsvirlərə əsaslanır: hazırda istifadə olunan metodologiyalar ünsiyyət bacarığını aşılamağa və yeni dilin artıq mövcud olan sərhədlərindən kənara çıxmağa çalışır.

Dilöyrənənlər dilin ifadə vasitələrindən fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Fikrin ifadəsi dedikdə, bütün dil vahidlərinin yeni sözlərin, söz birləşmələrinin və s. ifadəsi başa düşülür, bu dil vahidlərinin vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi baş verir.

Xarici dillərin tədrisində müasir kommunikativ yanaşmadan geniş miqyaslı istifadə edilir. Bu zaman pedaqoji biliklər də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Gündəlik ünsiyyət situasiyalarına uyğun mövzuların tədrisi dil öyrənmə prosesinə müsbət təsir göstərir, dilöyrənənlərin dili qavrama prosesini asanlaşdırır. Belə ki, onlar dili real hadisələr çərçivəsində mənimsəməklə dildəşiyiciləri ilə sərbəst ünsiyyət qurmaq şansı əldə etmiş olurlar. Pedaqoji biliklərin öyrənmə prosesinə tətbiq olunması isə dildən elmi materiallar əsasında istifadə etməyə imkan verir.

Xarici dillərin öyrədilməsində bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması dilöyrənənlərə dildən istədikləri məqsədlər üçün istifadə etmələrinə fürsət verir. İstifadə edilən dili elmi mənbə kimi qəbul edən bu üsul və vasitələr dildə mövcud olan dil vahidlərini müəyyənləşdirir və onların işlənmə yerini təyin edir. İşarə vasitələri, zaman bildirən feillər, nitq işarələri və s. ifadə vasitələrinin mənası və işlənmə formaları tədris edilir.

Xarici dillərin tədrisi və öyrənilməsində zaman bildirən feillər mühüm yer tutur. Düzgün nitqin formalaşması üçün bütün feillərin qaydalı və qaydasız, onların sadə və mürəkkəb formaları, indikativ, digər zaman formalarının tədrisi vacibdir. Dərsliklərdə feillərin strukturu, təsriflənməsi, funksiyaları çalışmalar vasitəsilə dilöyrənənlərə ötürülür. Feil formalarının tədrisində və mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Zamanı ifadə edən feillər “zaman anlayışı”nı xarakterizə edir. Dilöyrənənlər feil bölməsində feillərin vəzifələrini, müxtəlif xarakteristikalarını öyrənməlidirlər (3,250).

Nitq vərdişlərinin yaranmasında və formalaşmasında xarici dildə mövcud olan ifadə vasitələri əhəmiyyətli rol oynayır. Söz və ifadələrin müxtəlif növləri iki böyük kateqoriyaya ayrılır. İfadə vasitələri müxtəlif xüsusiyyətlərə və xarakteristikaya malikdirlər. Qarşılıqlı ünsiyyət mübadiləsi ifadə vasitələrinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Kommunikasiya zamanı diqqət mərkəzində olan ifadələr ətrafında ünsiyyət iştirakçıları qarşılıqlı fikir mübadiləsi edirlər. Konteksts daxilində fikirlərin ifadə olunmasında söz və ifadələrin dəqiq işlənməsi mütləqdir. Dilöyrənənlər tərəfindən bütün ifadələrin başa düşülməsi şərt deyil, lakin məzmunun düzgün öyrənilməsi gözlə-

nilməlidir. Ünsiyyət zamanı məzmunun daha yaxşı anlaşılması üçün eyni mətni təkrarlaşdırmaq və ifadə vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətlərini, onların əmələ gətirdikləri məna çalarlarının mənimsənilməsini təmin etmək lazımdır. Bunun əksinə olaraq, dialoqlar daxilində dilöyrənənlər sərbəst söz və ifadələri işlətməyi bacarmalıdırlar. Ünsiyyətin baş tutacağı mühit haqqında onlar əvvəlcədən müəyyən biliklərə yiyələnmişdirlər. Kontekst daxilində olan ifadələrin hər biri məzmunun düzgün ifadə edilməsinə xidmət edir. Dilöyrənənlər söz və ifadələri təhlil etməklə həm qrammatik biliklərə yiyələnirlər, həm də cümlələrin işlənmə ardıcılığını diqqətdə saxlayırlar. Mətnəki ifadə vasitələrinin bütövlüyü və uyğunluğu mövzunun tam mənimsənilməsi prinsiplərini xarakterizə edir.

Ünsiyyət prosesinin reallaşmasında dilöyrənənlərin ifadə etdikləri fikirlər mühüm rol oynayır. Onların fikirləri real situasiyalar çərçivəsində mətnlərin formalaşmasına imkan verir, nitq vərdisləri əldə edilir və düzgün nitq yaranır. Şifahi və yazılı nitq vərdislərinin formalaşması, ifadələrin başa düşülməsində linqvistik elementlər əsasında tərtib edilən çalışma, tapşırıqlar onların işlənmə yerini və funksiyalarının mənimsənilməsini asanlaşdırır. Bağlayıcıların, əvəzliliklərin, nitq işarələrinin, zamanı ifadə feillərin öyrənilməsində ən yaxşı strategiya onların kontekst daxilində istifadəsidir.

Ümumilikdə götürdükdə praktik qrammatik qaydaların implisit şəkildə öyrənilməsi və tədrisi çalışmaların öhdəsinə düşür. Qrammatika haqqında nəzəriyyələrin tədqiq olunması göstərir ki, qrammatikanın tədris olunması və mənimsənilməsi üçün implisit öyrətmə üsulu kifayət deyil (4,50).

Grammatik qaydaların implisit üsulla tədrisinin effektivliyini təmin etmək üçün qrammatikanın eksplisit üsulla tədrisinə qayıtmalıyıq. Başqa sözlə desək, dilin tədrisi bir üsulla həyata keçirilmir, bu yolda bir çox üsulları birləşdirmək və təkmilləşdirmək lazımdır. Grammatik biliklərin tam, bütöv bir sistem kimi tədris edilməsi üçün üsul və metodların əlaqəliyi təmin edilməlidir.

Dilöyrənənlərin dörd dil bacarığına ardıcıl, bütöv bir sistem kimi yiyələnmələrində qrammatik tapşırıq və çalışmalar mühüm rol oynayır. Xarici dillərin tədrisində, xüsusilə qrammatikanın öyrədilməsində tapşırıqlardan istifadə vacibdir. Keçirilən yeni mövzu və dil qaydalarının mənimsənilməsində tapşırıqlar geniş istifadə imkanlarına malikdirlər.

Dil sinfində yeni biliklərin öyrədilməsində müxtəlif praktik tapşırıq növlərindən istifadə olunur. Funksiyaları, xüsusiyyətləri və tədris məqsədlərinə görə çalışmalar müxtəlifdirlər. Didaktik cəhətdən tapşırıqlar xarici dil biliklərinin yadda saxlanmasında, mənimsənilməsində ümumi və spesifik xüsusiyyətlər daşıyırlar. Dilöyrənənlərin hər birinin dili öyrənmə səviyyəsinə və yerinə yetirmə qabiliyyətinə uyğun tapşırıq növləri mövcuddur. Sadə və mürəkkəb tapşırıqları misal göstərə bilərik. Tapşırıqların didaktik baxımdan ümumi, məxsusi funksiyalarını məşq etməklə, onları yerinə yetirməklə dilöyrənənlər yeni bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Dilöyrənənlərin dörd dil bacarıq və sərişələrə yiyələnməsində və bacarıqların bünövrəsinin formalaşmasında çalışma və tapşırıqlar xüsusi rol oynayır. Bilik və bacarıqların birbaşa əldə edilməsi üçün müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi labüddür.

Nəticə

Ümumilikdə nəzər salsaq görürük ki, ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində “çalışma, tapşırıq” sözünün mənası, bizə xarici dilin öyrənilməsinin bütün proseslərinin həyata keçirilməsi və öyrənmə arasındakı əlaqəni anlamağa, başa düşməyə və izah etməyə

imkan verir. İngilis dili lüğətlərində çalışma sözü aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: çalışma və tapşırıqlar dilöyrənənlərin dil biliklərini, bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən (imkan verən) qaydalara əsaslanan və müəyyən struktur quruluşa malik xüsusi fəaliyyətlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996.
2. Həməzəyev Ə.M., Əmiraslanova F.S. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
3. Harmer J. Teaching and Learning Grammar. London: Longman, 1997, 256pp.
4. Keru R. Perspectives on technology in learning and teaching languages. 2006, 350 pp.
5. Richards J.C. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 47 pp.

*Karam Rafiq Hacıyev,
lecturer,
Baku Business University,
Email: hajiyevkaram@gmail.com*

QUALITY ASSURANCE IN ENGLISH LANGUAGE COMMUNICATION SKILLS FOR COMPETITIVE WORKFORCE PREPARATION

In today's modern labor market, English functions not only as a tool for communication but also as an indicator of professional knowledge and skills. As a result of globalization, many international companies and organizations require employees to possess functional language competencies. In this context, English has become a primary instrument for global communication and cooperation.

For professionals working in fields such as technology, business, tourism, science, and education, the ability to communicate fluently in English provides a distinct advantage in both employment and career development. In many job vacancies and interviews, candidates' proficiency in English is considered one of the main selection criteria. Especially in multinational and regional labor markets, this skill is regarded as an essential component of competitive workforce training.

Moreover, knowing English facilitates labor market integration, broadens opportunities for participating in international internship programs, and enhances access to globally recognized certifications. As a result, the majority of successful professionals in the labor market possess functional and purposeful language skills.

Communication skills are fundamental to language learning and hold a central place in English language teaching. These skills are generally categorized into four main components: listening, speaking, reading, and writing. Each plays a crucial role in ensuring effective interaction and meaningful exchange of information. Listening involves the ability to accurately receive and understand spoken information. It is particularly

important in academic and professional contexts where comprehension and appropriate responses are essential. Speaking allows learners to express their thoughts clearly, logically, and in accordance with lexical and grammatical rules. In both professional and social environments, effective verbal communication largely depends on the speaker's proficiency level. Reading refers to the ability to understand various types of texts and extract key ideas. This skill not only expands vocabulary but also strengthens analytical thinking. Writing involves the structured and purposeful presentation of ideas in written form. It plays a significant role in preparing reports, presentations, and formal applications in academic and professional settings.

These four components work interdependently and contribute collectively to the development of functional communication in English. Their balanced improvement is one of the key requirements for preparing a competitive and qualified workforce. Understanding Quality Assurance in Education and Its Importance- Quality assurance (QA) in education refers to the systematic processes and standards designed to ensure the effectiveness, efficiency, and consistency of teaching and learning. It encompasses all planned and systematic activities implemented within the education system to fulfill quality requirements and improve student outcomes. In the context of language education, quality assurance ensures that curricula, teaching methodologies, assessment tools, and learning resources align with both national and international standards. It also supports continuous monitoring, evaluation, and refinement of educational practices to enhance learner performance and institutional accountability. The importance of QA lies in its role in maintaining credibility, transparency, and trust in the educational process. For English language teaching specifically, it provides a structured framework to measure learners' progress based on clear objectives and defined competency levels—such as those outlined in the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Furthermore, robust quality assurance mechanisms contribute to the preparation of competent, competitive graduates equipped with relevant language skills for the global labor market. As education systems evolve, the demand for measurable and reliable outcomes in English language instruction continues to grow, making QA not only relevant but essential for institutional development and international integration.

Modern Assessment Systems: A Brief Overview of IELTS and TOEFL- In the field of English language education, standardized assessment systems such as IELTS (International English Language Testing System) and TOEFL (Test of English as a Foreign Language) play a vital role in evaluating learners' communicative competence. These exams are globally recognized and widely used by educational institutions, employers, and immigration authorities to assess proficiency in English across four key skills: listening, reading, writing, and speaking.

IELTS offers two modules—Academic and General Training—designed to measure language ability in academic and social contexts. TOEFL, primarily internet-based (TOEFL iBT), focuses on academic English and is commonly required by universities in English-speaking countries. Both systems follow rigorous quality standards and provide a reliable framework for determining language proficiency based on objective criteria. By using these assessments, institutions can ensure that learners meet internationally accepted benchmarks, such as those outlined in the CEFR. These tools also support quality assurance efforts by offering measurable outcomes that reflect

the effectiveness of English language instruction. As part of a broader quality assurance strategy, the integration of such standardized tests allows educators and policymakers to align curriculum goals with global expectations and better prepare learners for academic and professional success. In today's competitive labor market, strong English language skills have become a key determinant of employability, especially in international and multicultural environments. Proficiency in English enhances an individual's ability to communicate effectively in professional settings, access global information sources, and participate in cross-border collaborations.

Employers increasingly seek candidates who possess not only technical expertise but also strong communication abilities in English. This is particularly evident in sectors such as business, information technology, tourism, and education, where English often serves as the working language. Moreover, language proficiency can influence job placement, salary potential, and opportunities for career advancement.

As labor markets become more interconnected, language skills are no longer viewed as an added value but rather as a core requirement. Thus, educational institutions must prioritize the development of functional English skills to better prepare students for integration into the global workforce.

The Link Between Quality Assurance and Professional Training

Quality assurance in language education plays a critical role in shaping the effectiveness of professional training programs. When educational systems implement clear quality standards - such as consistent curricula, competent instruction, and reliable assessment tools - they foster the development of practical skills aligned with real-world demands.

References:

1. Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. – CEFR sisteminə əsaslanaraq dil bacarıqlarının səviyyələri və qiymətləndirmə meyarları izah olunur.
2. Brown, H. D. (2007). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy* (3rd ed.). Pearson Education. – İngilis dili öyrətmənin əsas prinsipləri və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı haqqında.
3. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching* (5th ed.). Pearson Education. – İngilis dili müəllimliyi və tədrisdə keyfiyyətli yanaşmalar.
4. OECD. (2018). *The Future of Education and Skills: Education 2030*. OECD Publishing. – Təhsildə keyfiyyət, bacarıqlar və əmək bazarı ilə əlaqələr haqqında beynəlxalq baxış.
5. Green, A. (2014). *Exploring Language Assessment and Testing: Language in Action*. Routledge. – IELTS, TOEFL və digər beynəlxalq testlərin təhlili və keyfiyyət standartları.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press. – Müasir tədris metodları və keyfiyyət təminatı baxımından dil tədrisinə yanaşmalar.
7. Knight, P. T., & Yorke, M. (2003). *Assessment, Learning and Employability*. McGraw-Hill Education. – Qiymətləndirmənin peşə bacarıqları və məşğulluqla əlaqəsi.

Dinar Natig Mammadova,
lecturer,
Azerbaijan State Pedagogical University,
Email: dinarmemmedova89@gmail.com

THE ART OF WORD CHOICE IN ENGLISH COMMUNICATION

Introduction

Language is more than just a system of words and rules—it's how we share our thoughts, emotions, and experiences with the world. In English, like in any language, the words we choose can have a powerful effect on the way our message is received. We may be saying something simple, but how we say it—what words we pick—can completely change its tone, meaning, and impact.

For learners and even native speakers, choosing the right word is not always easy. English has a rich vocabulary, full of words that look and sound similar but carry different meanings or emotional weights. This is why word choice is considered both a skill and an art—it takes awareness, understanding, and practice.

In this article, I'll explore why word choice matters so much in English communication, how it influences the clarity and tone of what we say, and how we can develop this skill over time. Whether you're speaking, writing, teaching, or learning, being thoughtful about your words can make your communication more effective and meaningful.

Imagine you're trying to explain something simple—like telling someone about a person's passing. You could say:

- *He died last year.*
- *He passed away last year.*
- *He left us last year.*

Each sentence tells us the same basic fact. But emotionally, they feel very different. "Died" is straightforward, even a little harsh. "Passed away" feels more respectful, and "left us" adds an emotional or poetic touch.

This shows that communication isn't only about the information we give, but also the *feeling* behind it. When we speak or write, we want to be understood clearly, but we also want to express the right mood. Choosing the right word helps us do both.

Word choice plays an especially important role when the subject is sensitive, complex, or emotional. The wrong word - even if it's technically correct—can sound too cold, too strong, or even disrespectful. On the other hand, the right word can build empathy, trust, and connection.

Clarity and precision: Say what you mean

One of the biggest reasons word choice matters is clarity. English, with its wide vocabulary, offers many ways to say the same thing—but not all words mean *exactly* the same thing. A lot of confusion in conversations or writing comes from using a word that's close, but not quite right. Let's look at these three words:

- *See* – simply noticing something visually.
- *Watch* – looking at something for a period of time, usually with attention.
- *Observe* – watching carefully, often with the purpose of studying or learning.

If you say, “I watched the stars,” it sounds relaxed. But if you say, “I observed the stars,” it sounds more scientific or serious. Subtle differences like this matter. They help the listener or reader understand what you’re really trying to say.

In the classroom, at work, or in everyday life, the ability to express yourself precisely makes communication smoother. It prevents misunderstandings and shows that you know what you’re talking about. That’s why word choice is such a key part of learning English—not just for exams, but for real-life use.

Tone: More than just meaning

Have you ever said something that sounded rude, even though you didn’t mean it that way? That usually comes down to *tone*. The words you use don’t just carry information - they also carry mood, emotion, and attitude. Take these examples:

- *She’s pushy.*
- *She’s confident.*
- *She’s assertive.*

They might all describe someone who speaks up and shares her opinions—but each word creates a different image. “Pushy” sounds negative. “Confident” is positive. “Assertive” sits somewhere in between, often neutral or professional.

Tone can make or break a message. Especially in English, where directness can sometimes sound rude, it’s important to choose words that fit the situation. That’s why native speakers often say “Would you mind...” or “Could you please...” instead of just “Do this.” They soften their language to keep the tone polite and respectful. In writing, tone matters just as much. An email to your boss should sound different from a message to your best friend. Knowing how to adjust your tone using the right words helps you sound professional, friendly, serious, or humorous—whatever the situation needs.

Audience and context: Adapting your language

No matter how well you know English, good communication depends on knowing your *audience*. Who are you speaking to? Where are you? What is the purpose of your message? Let’s say you want to explain the same idea to three people:

- To a student: “Let’s go over it again.”
- To a colleague: “We should review this material.”
- To a parent: “Your child may benefit from revisiting this topic.”

Each sentence shares the same idea, but the words are carefully chosen for the listener. This is a key part of successful communication: adapting your language to suit the context.

As a teacher, I see this in my daily work. The way I speak to students in the classroom is different from the way I write in a report or speak to parents. I’ve learned that word choice isn’t just about vocabulary—it’s also about empathy. When we think about how our words affect the person listening, we naturally start making better choices.

The power of nuance

Nuance is the small, often subtle difference between similar words. English is full of words that seem alike but feel very different when used in real conversation.

Let’s compare a few examples:

- *Angry, upset, frustrated, furious, annoyed*—all describe negative feelings, but the intensity and cause are different.
- *Said, stated, explained, argued, claimed*—they all mean “to say something,” but

each one shows a different tone or intention.

Understanding these slight differences helps you sound more natural and accurate. It also lets you express feelings more precisely. When I started teaching English, I often found myself saying things that were technically correct but didn't sound quite right. Over time, I realized that learning nuance comes from listening and reading. The more I exposed myself to real English—from movies, books, conversations—the better I understood how native speakers use words differently depending on the situation.

Common word choice mistakes (and how to avoid them)

Even experienced English users sometimes struggle with choosing the right words. Here are a few typical mistakes I've noticed (and made myself):

1. Using words with the wrong tone – For example, calling someone “skinny” instead of “slim” or “fit.” “Skinny” can sound negative, even though it means the same thing.

2. Overusing formal or unusual words – Some learners think using big words sounds smarter, but it can actually make your message harder to understand.

3. Translating word-for-word from your native language – A sentence that sounds fine in your first language might feel strange in English.

4. Using common phrases without understanding them fully – Idioms and expressions can be confusing. Saying “break a leg” to someone who doesn't know it means “good luck” might create confusion!

To avoid these problems, I try to focus on being clear and natural, rather than complicated. Simpler words, used correctly, are often more powerful than fancy ones.

How to improve your word choice skills

Getting better at word choice takes time, but it doesn't have to be difficult. Here are some habits that have helped me, and that I also suggest to my students:

- **Read a lot** – The more you read, the more natural word combinations you'll start to recognize. Pay attention to how different writers use words.

- **Write regularly** – Practice makes a big difference. Even writing a short paragraph a day helps build your confidence.

- **Keep a vocabulary notebook** – When you hear or read a new word, write it down with an example sentence. This helps you remember how to use it later.

- **Use tools wisely** – A thesaurus or dictionary is useful, but always double-check how a word is used before trying it in your own writing.

- **Listen actively** – Watch movies, listen to podcasts, or just observe how native speakers talk. Notice how tone and word choice change in different situations.

- **Ask for feedback** – Share your writing with a friend, teacher, or tutor. A second pair of eyes can help you spot awkward or unclear phrases.

Like any skill, improving your word choice takes practice—but with regular effort, it becomes a natural part of how you use English.

Conclusion

Choosing the right words is one of the most important parts of communication in English. It helps us speak clearly, sound polite or confident, express emotions, and make sure our message matches the situation. Good word choice can make a sentence feel warm, professional, friendly, or serious - all depending on what we want to say.

For learners, this might sound challenging at first. But with time, reading, listening, and regular practice, it becomes easier and more natural. The key is to be thoughtful and flexible—to pause and ask yourself, “Is this the best way to say what I mean?”

In the end, mastering word choice isn’t just about learning more vocabulary—it’s about using the words you already know in the smartest, clearest, and most meaningful way. And that, I believe, is the true art of English communication.

References:

1. Azimova A. M. (2023). Stylistic and Lexico-Semantic Features of Media Discourse. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 5(10), 97–100.
2. Hao L., Davlatova M.M., Asilova, G. (2023). Structural and Semantic Analysis of the Vocabulary of the Professional Community of Designers and its Study in the English Language Classroom. *Journal of Research on Applied Linguistics Language and Language Teaching*.
3. Ospanova, Z., et al. (2023). The Communicative and Pragmatic Potential of Non-Standard Vocabulary.
4. Pratova, G. U. Q., & Soibjonova, M. O. Q. (2022). Pragmatic Properties of Limited Vocabulary in Uzbek Language. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*.
5. Sattorov, U. (2022). Pragmatic Features of English Auxiliaries. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(7), 18–23.
6. Tukhtakhodjaeva, Z. (2023). A Pragmatic Inquiry into Social Functions and Discourse Management of Formulaic Vocabulary. *Western European Journal of Linguistics and Education*, 1(4), 70–73.

*Əliyeva Sevinc Cəngi qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
Email: saliya05@mail.ru*

DİL VƏ KOMMUNİKASIYA BACARIQLARINDA KEYFİYYƏT TƏMİNATI

Ünsiyyət bəşəriyyətin mövcud olduğu ilk dövrlərdən etibarən insanlar arasında fikir mübadiləsi yaratmaq ehtiyacından əmələ gəlmişdir. İlk insan qruplarında səslər, mika və jestlərlə kifayətlənən ünsiyyət illər keçdikcə özünün geniş forması olan dil vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Əlbəttə, dil olmadan təbiət və cəmiyyət qanunlarını hərtərəfli və izahlı müzakirə etmək mümkün olmazdı. Dil- ətraf aləmi dərk etmə vasitəsidir. O, insanların dərk etmə bacarığını inkişaf etdirərək kainatın sirlərini aşkar etməyə şərait yaradır. İnsanlar keçmiş və gələcəklə əlaqəni, inkişaf və rəqabəti dil vasitəsi ilə qura bilirlər.

Dil ünsiyyətin əsas vasitəsi olub nitq prosesi zamanı özünün kommunikativ fəaliyyətini, proqressivliyini həyata keçirir. İnsanlar arasında olan kommunikasiyanın əsas şərtlərindən biri iki fəal tərəfin kommunikator (məlumat verən) və resipientin (məlumat qəbul edən) olmasıdır. Üzbəüzə ünsiyyətdə nitq mühüm rol oynayır. Verilən informa-

siyanı qəbul edən tərəfindən asanlıqla başa düşülməsi nitqin məzmunundan və düzgünlüyündən asılıdır. Nitqin məzmunlu, qrammatik qanunlara uyğun olaraq qurulması informasiyanın asanlıqla başa düşülməsi üçün əsas şərtidir. Dilin əsasını təşkil edən sözlər və ifadələr nitq zamanı düzgün seçilib ifadə olunmalıdır. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək: “Söz ən güclü qıcıqlandırıcıdır”. Yerində və vaxtında deyilən söz ən çətin işi asanlaşdırır və yaxud, vaxtında deyilməyən söz vəziyyəti çətinləşdirə bilər. Canlı nitq, hərtərəfli izah edilən fikir daha məzmunlu və daha qəlbə yatan olur.

Hər bir insan dünyaya göz açdığı yeri “Vətən”, danışdığı dili isə “Ana dili” adlandırır. Ana dili insan ömrünün ilk günlərindən valideyn və ətrafdakı insanlar tərəfindən ona diqdə olunan, həyat boyu həm sevincli, həm də kədərli anların ilk kəlməsinin səsləndiyi dildir. Bu dil dogma olduğu üçün insanın qəlbının açarı kimi fikirlərinin dəqiq təzahürüdür. Lakin insan yaşadığı həyatda öz ana dilində sərbəst danışib fikrini bəyan etməklə yanaşı, onun üçün anlaşılması mümkün olmayan dillərlə də rastlaşır. Belə dillər xarici dillər, yəni əcnəbi ölkə xalqlarının ünsiyyət vasitəsi olan dillərdir.

Dünyada son hesablamalara görə 6000-nə yaxın xalq və onların hər birinin özünün dogma dili, milli dili vardır. Müəyyən bir zonada bir sıra xalqlar tərəfindən istifadə olunan dillər isə zonal dillər adlanır. Bəzi dillər isə dünya əhalisi arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər, həm də dünya dili səviyyəsini, yəni beynəlxalq dil statusunu qazanmışdır. Çünki beynəlxalq danışılarda və razılaşmalarda bu dillərdən istifadə olunur. “Beynəlxalq dil” termini ilk dəfə qərb ölkələrində yaranmışdır. Bunun əsasını Avropa dillərinin beynəlmiləşməsi və assimilyasiyası təşkil edir. Hər bir beynəlxalq dil öz strukturunun sadəliyinə görə, öyrənmə prosesinin asanlıqlığına görə müəyyənləşdirilir. Şərqdə isə bu proses bir qədər sonra inkişaf etmişdir. Yaponiya, Çin, Türkiyə, Misir, Əlcəzair, Hindistan beynəlxalq dillərin yaranmasına böyük marağı olan şərq dövlətləri olmuşlar. Əlbəttə, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafın mərkəzi olan bu dövlətlərin dünya ictimaiyyətinə olan təsiri beynəlxalq münasibətlər yaratmaqla yanaşı beynəlxalq dilin vacibliyini də irəli sürmüşdür. Qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi aparmaqda, mədəni və elmi nəaliyyətlərin hər millətin və xalqın istifadəsinə verilməsində beynəlxalq dillərin böyük rolu var. Məhz buna görə də hərtərəfli inkişaf etmək üçün dünyamız və ölkəmiz haqqında məlumatları öz ana dilimizdə almaqla yanaşı, bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyəti ilə müzakirəsinə nail olmaq üçün tədris olunan fənlər arasına xarici dil fənni də əlavə olunur.

Daha çox dil bilmək daha çox beynəlxalq əlaqələrə rəvac vermək deməkdir. Dil bir əlaqə vasitəsidir. İnsanlar bir-birləri ilə əsasən eyni dillərdə danışaraq ünsiyyət qururlar. İnkişaf edən dünyada bu gün insanlar bir-neçə xarici dil bilməyə ehtiyac duyurlar. Texnologiya və iqtisadiyyat inkişaf etdikcə ingilis dili “dünya dili” statusunu qazanıb desək heç də səhv məlumat vermiş olmarıq. Lakin bu gün tək ingilis dili bilməklə “Dünya” ilə istədiyimiz səviyyədə əlaqə qura bilmirik. Rus dili, fransız dili, ərəb dili, portuqal dili, yapon dili və çin dili bu gün ən çox ehtiyac duyulan dillər sırasında ən vacibləridirlər. Bu dillərin iki və daha çoxunu bilənlər çox asanlıqla özlərinə iş tapır, xarici ölkələrə gedərkən özlərini he də qərib hiss etmirlər. Xarici dil öyrənməyin ən asan yolu təbii olaraq həmin dilin vətəni olan ölkələrdə yaşamaqdır. Lakin həmin ölkələrə getmək imkanı olmayanlar üçün bu gün müxtəlif tədris mərkəzlərində xüsusi şəraitlər yaradılır, xaricdə təhsil almış müəllimlər dərslərə cəlb olunur və danışq klubları təşkil edilir. Bilindiylə kimi xarici dillər davamlı istifadə edilmədikdə unudulur. Bu nöqtəyi nəzərdən danışq klubları xarici dilləri öyrənmək istəyənlər və bu dilləri bilib lakin heç bir yerdə

istifadə etməyənlər üçün önəmlidir.

Bədii və elmi əsərlərin bir ölkədən digərinə ötürülməsi beynəlxalq dillərdən hər hansı birini bilməyi tələb edir. Xarici dil bilmək dünya kütləvi informasiya vasitələrinin təbliq etdikləri məlumatların düzgünlüyünün nəzarətçisi olmaq imkanı yaradır. Hər bir ziyalı xarici dildə həm danışmaq, həm də peşəyönlü nitq bacarığına malik olmalıdır. Əgər yaratdığınız əsərlər haqqında dünya ictimaiyyətinə verilən düzgün izahatdan və söylənilən fikirlərdən xəbərdar olmaq istəsəniz xarici dilin əhəmiyyətini anlayacaqsınız. Əlbəttə, bu işdə tərcüməçilərin rolunu qeyd etməmək olmaz. Onlar bədii və elmi əsərlərin tərcüməsi zamanı filoloji qanunauyğunluqları əsas tutaraq hər şeyi aydın və düzgün tərcümə edib ictimaiyyətin ixtiyarına verirlər.

Nəticə

Məhz belə bir zəhmətin nəticəsidir ki, dünya ədəbiyyatı haqqında fikir söyləmək qabiliyyətinə malik ola bilmişik. Hər hansı bir xarici dilin tədrisi filoloq dilçilərdən dilin struktur mexanizmini dərinlən bilib onu qarşılıqlı şəkildə düzgün təlim etmək bacarığını tələb edir. Belə məhsuldar təlim nəticəsində xarici dili düzgün öyrənmək olar. Əgər canlı nitqdən danışırıqsa tərcüməçilərin köməyinə ehtiyacımız olsa belə, hər şeyi onların ixtiyarına vermək düzgün olmazdı. Bizdə belə bir deyim var: “Yaradıcı insanın yaratdığı əsər onun övladıdır.” Axı övlad haqqında valideyndən başqa kim daha düzgün və ürəklə danışa bilər. Bu gün müstəqil Azərbaycanımız öz qapılarını dünya iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinə geniş açdığı bir dövrdə beynəlxalq dillərə yiyələnmək istəyi hamı tərəfindən həvəslə qarşılır. Ölkəmizdə hər bir sahədə xarici ölkə nümayəndələri ilə aparılan bilik mübadiləsi neçə-neçə nailiyyətlərə yol açır. Bu işdə gənc nəslin nümayəndələri daha aktiv və fəal olmalıdırlar. Dünya təcrübələrinə əsaslanaraq demək olar ki, xarici dil öyrənmək heç vaxt gec deyil. Bunun üçün dilin əsaslarına yiyələnib peşəyönlü leksik söz ehtiyatına malik olmaq, söz və ifadələrin köməyi ilə müzakirə və söhbətlər aparıb həmsöhbətinin nitqini başa düşmək qabiliyyətinə nail olmağa çalışmalıyıq. Daha geniş nəticələr əldə etmək, daha mükəmməl dil və kommunikasiya bacarıqlarının keyfiyyətli təmin olunmasıdır.

Arzu Javanshir Huseynli,

lecturer,

Azerbaijan State Pedagogical University,

Email: huseynovaarzu@mail.ru

USING DIFFERENTIATION TO MEET THE NEEDS OF DIVERSE ENGLISH LEARNERS (PART 2)

Building Bridges: Differentiation as a framework for supporting all learners

In an increasingly diverse educational landscape, where classrooms are filled with students coming from varying backgrounds, possessing unique abilities, and displaying differing learning styles, effective teaching must prioritize differentiation. Differentiation is an instructional strategy designed to accommodate these diverse learning needs,

ensuring that each student has equitable access to knowledge and skills. The overarching goal is to create an inclusive environment that empowers all students to succeed academically and socially

At its core, differentiation refers to tailoring instruction to meet individual students' needs, varying the content, process, and product according to student readiness, interests, and learning profiles. Carol Ann Tomlinson, a leading expert on differentiation, presents several key elements that educators should consider when differentiating instruction: the learning environment, student readiness, student interests, and student learning profiles. [1, 25]

1. Learning Environment: A supportive and welcoming classroom environment is crucial for differentiation. Teachers must create spaces where students feel safe to explore ideas, ask questions, and express themselves.

2. Readiness: Recognizing that learners are at different readiness levels is fundamental in differentiation. Some students may have a solid grasp of the subject matter, while others may require more foundational support.

3. Interests: Engaging students based on their interests increases motivation. When students are curious and invested in the topic, they are more likely to engage fully with the learning process.

4. Learning Profiles: Students have different learning styles and preferences. Some may thrive in collaborative group settings, while others may prefer independent work.

Here are some examples of how to effectively differentiate instruction in a lesson:

Example: Reading Comprehension Lesson

For developing reading comprehension skills, the teacher begins with a whole group discussion about the vocabulary included in the reading material. To differentiate, the teacher can employ several strategies:

- Tiered Assignments: Create different versions of the reading material tailored to varying reading levels. For example, while studying a reading passage, advanced ELLs may analyze figurative language, while intermediate students focus on summarizing main ideas, and beginning ELLs might work on identifying key vocabulary. This way, all students engage with the same content but at different cognitive levels, promoting a deeper understanding of the material.

- Learning Centers: Set up learning centers where students can engage with the material at their level. One center might focus on listening to an audio version of the story, another might involve a guided reading group with the teacher, and yet another might facilitate individual reading and comprehension exercises.

- Flexible Grouping: Organize students into flexible groups based on their readiness levels. For instance, one group might be tasked with a role-play activity to act out resilience in real-life scenarios, while another could fill out a worksheet identifying parts of the text that depict resilience. [1. 42]

Practical Strategies for Differentiation

Before implementing differentiation strategies, teachers must first understand the unique needs of their ELL students. These learners may come from diverse linguistic backgrounds, possess varying levels of English proficiency, and have different academic experiences. Conducting assessments to determine students' proficiency levels in both

social and academic English is vital. [2, 118] This information helps teachers design appropriate interventions and support systems tailored to each student's capabilities.

1. Varying group compositions to suit different learning objectives: One effective strategy is to use flexible grouping. By grouping students based on their language proficiency levels, interests, and learning styles, teachers can create dynamic learning environments. For instance, small groups can focus on specific language skills, such as vocabulary building or sentence structure, while mixed-ability groups can promote peer learning and collaboration. Rotating the groups regularly ensures that all students benefit from diverse perspectives and learning experiences.

2. Scaffolded Instruction: Scaffolding is essential in ELL classrooms, as it provides the necessary support for learners to achieve greater independence. Teachers can introduce new concepts using visual aids, graphic organizers, and hands-on activities. For example, when teaching a new vocabulary set, a teacher might use images, gestures, or realia to make the words more accessible. [3, 11] As students gain confidence and proficiency, these supports can be gradually reduced, allowing them to tackle more complex tasks with greater autonomy.

3. Choice Boards: Incorporating choice boards in lesson plans enables students to select tasks that align with their interests and strengths. A choice board might include options such as creating a poster, writing a short story, or presenting a skit related to the lesson's theme. Providing choices not only enhances engagement but also allows students to demonstrate their learning in ways that resonate with them personally. [4, 165]

4. Culturally Responsive Teaching: Acknowledging and incorporating students' cultural backgrounds into lesson plans is vital for creating an inclusive ELL classroom. Teachers can draw on students' experiences and knowledge by integrating multicultural literature and discussions about students' home cultures. [5,3] This strategy fosters a sense of belonging and validates students' identities, encouraging them to participate fully in the learning process.

5. Use of Technology: Technology can serve as a powerful tool for differentiation in ELL classrooms. Language learning apps, interactive websites, and digital storytelling platforms can provide personalized learning experiences and instant feedback. Websites like Duolingo and Quizlet offer exercises tailored to different proficiency levels, allowing ELLs to practice language skills at their own pace.

Conclusion

Differentiation is far more than a teaching strategy; it is a fundamental approach that fosters an inclusive classroom culture where all students can thrive. By building bridges through differentiated instruction, educators can cater to diverse learning needs, ensuring that students not only access the content but also engage with it meaningfully. By employing strategies such as tiered assignments, learning centers, flexible grouping, choice boards, and buddy learning, teachers can create vibrant learning environments that empower every student. Through the intentional application of differentiation, we can truly support all learners, equipping them with the skills and confidence needed to pursue their educational journeys.

References:

1. Carol Ann Tomlinson and Marcia B. Imbeau (2023) Leading and Managing a Differentiated Classroom
2. A.Wade Boykin (2011) Creating the Opportunity to Learn: Moving from Research to Practice to Close the Achievement Gap
3. Echevarría, J., Vogt, M., & Short, D. (2017). Making Content Comprehensible for English 4earners: The SIOP Model.
4. WIDA Consortium. (2020). WIDA English Language Development Standards Framework.
5. <https://www.thoughtco.com/differentiation-instruction-in-special-education-3111026>

*Süleymanova Günay İslam qızı,
müəllim,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email:gunayenglish@gmail.com*

QLOBAL ƏMƏK BAZARI ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞINDA DİL KOMMUNİKASIYASININ ROLU

Giriş

Müasir dövrdə sürətlə qloballaşan və texnologiya ilə integrasiya olunan cəmiyyətlərdə rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanması strateji əhəmiyyət daşıyır. Əmək bazarının dəyişən tələbləri, informasiya axınının intensivliyi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi insan resurslarının daim yenilənən bilik və bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Bu baxımdan, dil kommunikasiya bacarıqları müasir kadrlarda əsas meyarlardan biri kimi çıxış edir. Xüsusilə, xarici dillərdə ünsiyyət bacarığı, informasiya əldə etmə və paylaşma imkanlarını genişləndirir, peşəkar və şəxsi inkişafda mühüm rol oynayır. Məqalənin məqsədi rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında dil kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və bu sahədə keyfiyyətin təmin olunması yollarını araşdırmaqdır.

Rəqabətqabiliyyətli kadr dedikdə, müasir tələblərə cavab verən, bilik və bacarıqları ilə əmək bazarında üstünlük qazanan, öyrənməyə və inkişaf etməyə açıq şəxslər nəzərdə tutulur. Belə kadrlar analitik düşünmə, problem həll etmə, komanda ilə işləmə, rəqəmsal savadlılıq və ünsiyyət bacarıqları ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər arasında dil kommunikasiya bacarıqları xüsusi yer tutur. Çünki həm yerli, həm də beynəlxalq mühitdə effektiv fəaliyyət göstərə bilmək üçün ünsiyyət bacarığı həlledici amildir [7].

Rəqabətqabiliyyətli kadr anlayışı və çağdaş tələblər. Rəqabətqabiliyyətli kadr – bu, əmək bazarında tələbat olan, peşəkar bilik və bacarıqlara sahib, dəyişən mühitə tez uyğunlaşa bilən, innovativ düşüncəli, kommunikasiya və problem həll etmə qabiliyyətləri inkişaf etmiş şəxslərdir. Belə kadrlar öz sahələrində yüksək ixtisaslı olmaqla yanaşı, həm də sosial-mədəni və dil bacarıqlarına da malik olmalıdırlar.

Çağdaş tələblər isə əmək bazarının və cəmiyyətin inkişafı ilə paralel olaraq dəyişir və aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

1. Peşəkar bilik və səriştəlik: müasir dövrdə kadrından yalnız nəzəri biliklər deyil, eyni zamanda praktiki bacarıqlar və situasiyalara uyğun çevik qərarvermə qabiliyyəti gözlənilir.

2. Rəqəmsal savadlılıq: informasiya texnologiyalarını effektiv istifadə etmək bacarığı, rəqəmsal platformalarda işləmək və onlayn resurslardan istifadə etmək bu gün əsas şərtlərdəndir.

3. Dil və kommunikasiya bacarıqları: qlobal əmək bazarına inteqrasiya üçün, xüsusilə ingilis dili başda olmaqla, xarici dilləri bilmək, şifahi və yazılı ünsiyyətdə səlis olmaq vacibdir.

4. İnnovativ və yaradıcı yanaşma: yeni ideyalar təklif edə bilən, fərqli düşünmə qabiliyyətinə malik şəxslər hər zaman üstünlük təşkil edir.

5. Komanda ilə işləmək bacarığı və liderlik keyfiyyətləri: müasir iş mühitində əməkdaşlıq və liderlik əsas rol oynayır.

6. Özünüinkişaf və öyrənməyə açıq olmaq: daim öyrənmək, yeni bacarıqlar qazanmaq və dəyişən tələblərə uyğunlaşmaq rəqəbatqabiliyyətin əsas göstəricilərindəndir.

Peşəkar sahədə uğur qazanmaq üçün yalnız texniki biliklər kifayət etmir. Həm yazılı, həm də şifahi şəkildə özünü ifadə etmək, müzakirələrə qatılmaq və müxtəlif mənbələrdən informasiya toplayıb analiz etmək bacarıqları vacibdir. Bu bacarıqlar tədris prosesində məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Xarici dillərdə ünsiyyət bacarığı isə tələbələrin beynəlxalq layihələrdə iştirak etməsinə, xarici təcrübə proqramlarına qoşulmasına və qlobal əmək bazarında rəqəbat aparmasına şərait yaradır.

Dil kommunikasiya bacarıqları – insanların fikir, məlumat və emosiyalarını effektiv şəkildə ifadə etmə, qarşılıqlı anlaşıma yaratma qabiliyyətidir. Bu bacarıqlar həm şəxsi, həm də peşəkar sahədə uğurun əsas açarlarından sayılır. Əhəmiyyəti aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

1. Peşəkar inkişaf və əmək bazarına çıxış:

- müasir dünyada, xüsusilə qlobal əmək bazarında uğur qazanmaq üçün bir və ya bir neçə xarici dili bilmək, şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarına malik olmaq vacibdir. İşəgötürənlər əməkdaşların düzgün və aydın ünsiyyət qura bilməsini yüksək qiymətləndirirlər.

2. Effektiv əməkdaşlıq və komanda işi:

- komanda daxilində qarşılıqlı anlaşıma və əməkdaşlıq üçün aydın və hörmətə əsaslanan kommunikasiya vacibdir. Dil bacarıqları düzgün fikir mübadiləsini təmin edir və iş prosesində yaranan anlaşılmaqların qarşısını alır.

3. Liderlik və idarəetmə:

- yaxşı liderlər öz fikirlərini aydın ifadə edə, insanları inandıra və motivasiya edə bilən şəxslərdir. Bu isə güclü dil və kommunikasiya bacarıqları tələb edir.

4. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət:

- qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla işləmək və ünsiyyət qurmaq adi hal alıb. Dil bacarıqları mədəni fərqlilikləri anlamağa, empatiya göstərməyə və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlər qurmağa kömək edir.

5. Təhsildə uğur:

- tələbələrin tədris prosesində aktiv iştirak etməsi, öz fikirlərini ifadə etməsi, təqdimatlar etməsi və yazılı işlər hazırlaması üçün dil və kommunikasiya bacarıqları əsasdır.

Bu bacarıqlar onların tənqidi düşünmə və öz fikrini əsaslandırma qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

6. Şəxsi inkişaf:

- insanlararası münasibətlərdə uğur, özünüifadə, ictimai fəaliyyətlərdə iştirak, sosial adaptasiya və emosional zəkanın formalaşması da dil və ünsiyyət bacarıqlarından asılıdır.

Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığının əsas komponentlərindən biridir. Bu, tədris proqramlarının məzmunundan tutmuş, təlim metodlarına, müəllim heyətinin hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə qədər geniş sahəni əhatə edir. Dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün kurikulumda müvafiq yer ayrılmalı, müasir metod və texnologiyalardan istifadə olunmalıdır. Məsələn, **CLIL** (Content and Language Integrated Learning), **layihə əsaslı öyrənmə** (PBL) və **qarışıq öyrənmə** (blended learning) kimi metodlar həm dil, həm də fənn biliklərini paralel şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Qiymətləndirmədə isə beynəlxalq standartlara uyğun meyarlar (*CEFR, TOEFL, IELTS* və s.) tətbiq olunmalıdır ki, tələbələrin bacarıqları obyektiv şəkildə ölçülsün və inkişaf istiqamətləri müəyyənləşsin [2].

Praktik yanaşmalar və uğurlu nümunələr.

Bir sıra ali təhsil müəssisələri və peşə məktəbləri bu sahədə uğurlu nümunələr təqdim edirlər. Xarici dillərin fənn tədrisinə integrasiyası, multimodal resurslardan istifadə, interaktiv platformalar (*Duolingo, Kahoot, Quizlet* və s.) ilə öyrənmə prosesinin şaxələndirilməsi tələbələrin motivasiyasını artırır. Eyni zamanda, müəllimlərin bu sahədə ixtisasartırma kurslarına cəlb olunması və onların metodik hazırlığının gücləndirilməsi keyfiyyətin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır [3].

Dil kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı yalnız nəzəri biliklərlə deyil, praktik və tətbiqi yanaşmalarla daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. Aşağıda bu sahədə istifadə olunan bəzi praktik metodlar və uğurlu nümunələr təqdim olunur:

Praktik yanaşmalar:

1. Rol oyunları və simulyasiyalar:

- müəyyən situasiyaların canlandırılması tələbələrin real həyatda istifadə edə biləcəkləri dialoqları qurmasına şərait yaradır. Bu, həm şifahi ifadə bacarıqlarını, həm də sosial ünsiyyət davranışlarını inkişaf etdirir.

2. Debat və diskussiya klubları:

- tələbələrin mövqə bildirməsi, əsaslandırma aparması və qarşı tərəfin fikirlərinə hörmətlə yanaşması ünsiyyət bacarıqlarının mühüm təcrübəsidir.

3. Multimedia və interaktiv texnologiyalardan istifadə:

- video təqdimatlar, podcast hazırlığı, onlayn forumlarda müzakirələr kimi fəaliyyətlər dil bacarıqlarını həm şifahi, həm də yazılı formada təkmilləşdirir.

4. Dil mübadiləsi proqramları:

- xarici tələbələrlə və ya digər dil öyrənənlərlə əlaqə qurmaq ünsiyyətin təbii mühitdə tətbiqinə imkan yaradır. Tandem öyrənmə metodları buna yaxşı nümunədir.

5. Layihə əsaslı öyrənmə (Project-based learning):

- komanda şəklində aparılan layihələr tələbələrdən dil və kommunikasiya bacarıqlarını təbii və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi tələb edir.

Uğurlu nümunələr:

1. *Kahoot* və *Quizlet* kimi platformalar:

- bu tətbiqlər vasitəsilə interaktiv sorğular və oyunlar təşkil olunur, tələbələrin söz ehtiyatı və ifadə bacarıqları maraqlı şəkildə inkişaf etdirilir.

2. ***Duolingo for Schools***:

- bu platforma məktəb mühitində dil öyrənməni oyun formatında təqdim edir və şagirdlərin motivasiyasını artırır.

3. ***“Tandem”*** mobil tətbiqi:

- Dünyanın müxtəlif yerlərindən olan insanlarla ünsiyyət qurmağa imkan verən bu tətbiq həm dil praktikası, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarığını inkişaf etdirir.

4. Azərbaycan universitetlərində “English Speaking Clubs” təşəbbüsləri:

Bakı Dövlət Universiteti, ADU və UNEC kimi ali təhsil müəssisələrində yaradılan danışq klubları tələbələrin canlı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır.

5. Erasmus+ mübadilə proqramlarında iştirak: tələbələr xarici ölkələrdə təhsil alaraq həm akademik, həm də kommunikativ bacarıqlarını real mühitdə təkmilləşdirmək imkanı əldə edirlər.

Nəticə

Rəqabətqabiliyyətli kadrların formalaşmasında dil kommunikasiya bacarıqları əsas həlqələrdən biridir. Bu bacarıqlar yalnız dil dərslərində deyil, bütün tədris prosesində sistemli şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Keyfiyyət təminatının effektiv tətbiqi isə bu istiqamətdə uğurun əsas şərtidir. Gələcək üçün əsas tövsiyələrdən biri innovativ öyrənmə mühitinin yaradılması, müəllim hazırlığının gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. Bu yanaşmalar, müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, yüksək səviyyəli kommunikasiya bacarıqlarına malik kadrların hazırlanmasına zəmin yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi (2019). Azərbaycan təhsil sistemində keyfiyyət təminatı konsepsiyası. Bakı: Təhsil Nazirliyi.

2. CEFR – Common European Framework of Reference for Languages (2020). Council of Europe.

3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.

4. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman.

5. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Longman.

6. Mehdiyev, R. (2021). “Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında innovativ yanaşmalar”. Təhsil və Cəmiyyət jurnalı, №2, s. 45–52.

7. Quliyeva, A. (2020). “Ali təhsildə kommunikasiya bacarıqları və onların inkişaf etdirilməsi yolları”. Azərbaycan Müəllim Jurnalı, №3, s. 38–44.

8. OECD (2018). The Future of Education and Skills: Education 2030 Framework. Paris: OECD Publishing.

*Həsənova Cəmalə Fazil qızı,
müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: 1980jama@gmail.com*

İNGİLİS DİNİ İFADƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞƏRHİ MƏSƏLƏSİ

İngilis mədəniyyətinin önəmli bir qolunu təşkil edən dini mənşəli ifadə və frazeologizmlər dilin üslubi ifadə vasitələri arasında mühüm yer tutur, Azərbaycan dilinə bəzən təsviri üsulla, əksər hallarda isə bu dilin semantik, üslubi vasitələrilə tərcümə edilən bu leksik təbəqə olduqca geniş əhatəlidir. Əksər hallarda ingilis dini idiomların Azərbaycan dilində funksional qarşılıqları aşkar olunur ki, bu da orijinal dildən tərcümə edilən dini ifadələrin üslubi konnotasiyalarını doğma dildə əks etdirməyə imkan verir.

God («tanrı»). God sözü ingilis dilində ona aid edilən əlamətlərlə («ucalıq», «bö-yüklük», «qüdrətlik») assosiasiya nəticəsində konnotativ üslubi çalar yaratmışdır. Onun semantikasında «güclü insan», «hamını heyran edən insan» konnotasiyaları öz əksini tapır. Azərbaycan dilində tanrı/allah sözü qeyd olunan konnotasiyalara malik olmadığından tərcümə prosesində doğma dilin «böyüklük», «dahilik», «müqəddəslik» bildirən leksik üslubi ifadə vasitələrindən istifadə etmək lazım gəlir.

God know və yaxud heaven know idiom «allah bilir» yəni «allahdan başqa heç kim bilmir» mənasındadır: Do you know where Suisan is? God only knows! (5, s. 145).

God only knows! İfadəsinin emosional mənasının Azərbaycan dilində ifadəsi çətinlik doğurmur, çünki bu ifadənin dilimizdə tam leksik-semantik ekvivalenti vardır («Ancaq Allah bilər») və yuxarıdakı cümlənin məzmunu ilə tam semantik bağlılıq vardır: «Suzanın harada olduğunu bilirsən? Ancaq Allah bilər».

To these people he is a god (7, s. 154) (hərəkət, «Bu adamlar üçün o bir tanrıdır») «Bu adamlar üçün o dahiyanə bir şəxsdir»; «Don't make money your god (1, s. 154) (hərəkət, «Pulu öz tanrına çevirmə») «Pulu hər şeydən müqəddəs tutma».

Make a god of idiomu «bir şeyə həddən artıq önəm vermək» mənasında işlənir və Azərbaycan dilində «önəm vermək», «şəxsiyyətə» leksik vasitələrinin köməyi ilə ifadə olunur: He makes a god of his work (4, s. 563) (hərəkət, «o, bu işi ilahiləşdirir») — «O öz işini çox şərəfləndirir», «O öz işinə hədsiz önəm verir».

God moves in a mysterious way (hərəkət, «tanrı sirli yolla hərəkət edir») frazeologizminin ifadə etdiyi konnotasiya da doğma dilimizin frazeoloji leksikasında özünəməxsus yolla əldə oluna bilər: «Çərx-fələyin işini bilmək olmaz».

He that serves God for money, will serve the devil for better wages
(«Allaha pul üçün xidmət göstərən, daha artıq ödəniş müqabilində şeytana da xidmət göstərər»).

Bu təsviri tərcüməni Azərbaycan dilində funksional semantik baxımdan əvəzləyən və fikrin üslubi-emosional tərzdə çatdırılmasına xidmət edən frazeoloji vasitələrə müraciət etmək mümkündür:

Prophet of doom. Hərəkət «bədbinlik peyğəmbəri» mənasında olan bu idiom çox bədbin, işlərin pisə doğru gedəcəyini düşünən şəxsi bildirir: Various prophets of doom

have suggested that standards in education are worse than ever (6, s. 307) «Bəzi bədbin adamlar təhsil standartlarının əvvəlkindən xeyli pis olacağını proqnoz edirlər».

Bu tərcümədə «bədbin adam» qeyd olunan ingilis idiomunun təsviri tərcüməsidir. Prophet of doom idiomunun emosional-üslubi mənası isə Azərbaycan dilindəki qara xəbər leksemində öz əksini tapır və prophet of doom («bədbinlik peyğəmbəri») ifadəsinin semantik ekvivalenti kimi işlədilə bilər: «Bəzi qaraxəbər adamlar təhsil standartlarının əvvəlkindən xeyli pis olacağını proqnoz edirlər».

Prophet learns by one's own mistake (hər fən, «Peyğəmbər öz səhvləri əsasında öyrənir») frazeologizminin Azərbaycan dilində aşağıdakı tərcüməsi müəyyən olur: «çəkişməsən bərkişməzsən» (6, s. 289). Lakin onun metaforik mənasının daha yaxın semantik ekvivalenti kimi Azərbaycan dilindəki «dəlləkliyi kiminsə başında öyrənmək» idiomu qəbul oluna bilər.

Hell («cəhənnəm») sözünün semantikasi əsasında ingilis dilində çox sayda konnotativ üslubi ifadələrin meydana çıxdığı və onların Azərbaycan dilində metaforik ekvivalentlərinin mövcud olduğu müşahidə olunur. Onların bir qrupu Azərbaycan dilində məhz hell sözünün doğma dilimizdəki qarşılığının («şeytan», «iblis») iştirakı ilə düzələn idiomlar, digər bir qrupu isə başqa leksik vasitələrlə tərcümə edilə bilər:

- AH hell breaks/ist let loose frazeologizmi bir şey ilə bağlı qəfil və səs-küylü reaksiya bildirir və həmin məna Azərbaycan dilinə «mərəkə qopdu», «aləm qarışdı» kimi leksik üslubi vasitələrin köməyi ilə tərcümə edilə bilər: when soldiers fired shots into the crowd, all hell broke loose «Əsgərlər atəş açanda əsil mərəkə qopdu»; All hell broke loose when they heard that their pay had been cut «Onlar maaşlarının kəsildiyini eşitdikdə aləm qarışdı» (3, s. 175).

Get the hell out (of...) idiomu «bir yeri dərhal tərk etmək» anlamını gəlir. Lakin bu təsviri tərcümədə orijinalın emosional koloriti əks olunmur və həmin koloriti Azərbaycan danışıq dilindəki «rədd olmaq» feli müəyyən dərəcədə əks etdirir: Get the hell out of my house and don't come back! (6, s. 175). «Rədd ol mənim evimdən və bir daha qayıtma».

Hell sözü hell for leather idiomunun tərkibində aid olduğu hərəkətin böyük sürətlə icra olunduğunu bildirir: I saw a man going hell for leather down the Street, with two policemen running after him (6, s. 175). «Mən arxasınca iki polis nəfərinin qaçdığı bir kişinin küçə boyunca sürətlə getdiyini gördüm».

Bu cümlənin təqdim etdiyimiz tərcüməsində «sürətlə getmək» qeyd olunan ingilis idiomunun təsviri tərcüməsi olub, onun emosional koloritini əks etdirmir. Onun üslubi semantik qarşılığı kimi Azərbaycan dilinin dialektlərində sürətlə qaçmağı emosional şəkildə bildirən dazımaq felindən istifadə etmək olar: «...bir şəxsin küçə aşağı dazıdığını gördüm».

Hell sözün işləndiyi bir qrup idiomların tərkibində özünün leksik mənasını əsasən qoruyub saxladığından belə idiomların tərcüməsində onun Azərbaycan dilindəki leksik ekvivalenti olan «cəhənnəm» sözündən istifadə olunur.

İngilis dilində «həddən artıq pis və xoşagəlməz yer və yaxud şəraiti» bildirən a hell on earth idiomu Azərbaycan dilinə «cəhənnəm», «cəhənnəm əzabı» kimi tərcümə oluna bilər:

- Life for the ordinary soldiers was hell on earth (6, s. 176). «Sırası əsgərlər üçün

həyat bir cəhənnəm əzabı idi».

To hell with somebody/something idiomu bir şeyə qarşı etinasızlıq, xoşlamamaq kimi mənalar ifadə edir, "cəhənnəm olsun" kimi tərcümə olunur və orada «Cəhənnəm» sözündən istifadə olunur:

To' hell with this stupid car. I'm going to buy a new one (hər fən, s. 176) «Cəhənnəm olsun bu yöndəmsiz avtomobil!. Yenisini almaq niyyətindəyəm».

— Man proposes, God disposes (hər fən, «İnsan təklif edir, tanrı isə yerbəyər edir») atalar sözünün Azərbaycan dilindəki üslubi qarşılığı A.Abbasov haqlı olaraq «Səndən hərəkət, məndən bərəkət» şəklində təqdim edir (1, s. 118).

İngilis dilindəki God helps those who help themselves (hər fən, «Tanrı öz qayğısına qalanlara yardım edir») atalar sözünün də üslubi qarşılığı rolunu «Səndən hərəkət, məndən bərəkət» atalar sözü oynaya bilər «Hər iki halda tanrıdan bir şey uman şəxsin məqsədə çatmaq üçün fəaliyyət göstərməsinin zəruri olması ideyası ifadə olunur.

God willing ifadəsi nəyinsə baş verəcəyinə bəslənən ümidi bildirir və hər fən «allahın arzusu» ilə anlamına gəlir. Lakin ingilis danışq dilinə xas olan bu ifadənin emosional-konnotativ funksiyası Azərbaycan danışq dilinə məxsus «allah qoysa», «inşallah» ifadələrində daha aydın əks olunur və tərcümə zamanı işlətmək məqsəduyğundur: We've had a lovely holiday and we'll be back again next year, god willing (6, s. 150) «məzuniyyətimiz çox gözəl keçib və gələn il, allah qoysa, yenidən geri dönəcəyik».

Honest to god (hər fən «Tanrıya vicdanla») ingilis dilində bir kəsin öz dediyinin doğru olduğunu vurğulamaq üçün istifadə etdiyi ifadədir. Azərbaycan danışq dilində bu məqamda «allah haqqı» ifadəsindən istifadə edilir:

I didn't tell anything - honest to god! (6, s. 3) «Allah haqqı mən heç nə demədim».

Please god (hər fən, «lütfən, allah») ifadəsi isə bir kəsin çox arzuladığı bir şey üçün allaha yalvardığı məqamda işlənir. Bu məqamda Azərbaycan dilində eyni emosional çalarlığa malik «allahım qıyma» (inkarda), «allahım, kömək et» kimi ifadələr işlədilər.

Please God, don't let him be dead (6, s. 295) «Ya allah, onun ölümünə qıyma».

Bir sıra hallarda ingilis və Azərbaycan dillərində eyni konnotativ çaların eyni leksik vasitə ilə ifadə olunduğu müşahidə edilir. Məsələn, A man of god ingilis dilində dindar şəxsi, xüsusilə də keşiş və hər hansı din xadimini bildirir. Azərbaycan dilində də bu konnotativ mənə eyni leksik vasitə («allah adamı») ifadə olunur.

«Allah adamı» ingilis dilindəki «A man of god» ifadəsinin təsviri tərcüməsi olmayıb, metaforik ifadə kimi Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir.

God/Heaven forbid idiomu «Bir şeyin baş verməsinin arzu olunmadığını» ifadə etmək məqamında işlənir və Azərbaycan dilindəki «allah eləməsin» ifadəsinə uyğun gəlir: May be you will end up as a lawyer, like me. Heaven forbid! (6, s. 136). «Ola bilsin ki, sən də mənim kimi vəkil olacaqsan. Allah eləməsin».

Bu məqamda Azərbaycan dilindəki «allah uzaq eləsin», «İraq olsun» kimi emosional çalara malik ifadələrin də işlənməsi mümkündür:

Someone told the worried mother that her son might have drowned, She said, «God forbid» (5, s. 145). «Kim isə narahat anaya oğlunun batmış ola bildiyini dedi. O dedi «İraq olsun».

Be in (your) seventh heaven (hər fən «yedinci səmada olmaq» ingilis dilində «Hədsiz dərəcədə xoşbəxt» olmaq anlamındadır və onun tərcüməsində Azərbaycan dilindəki eyni leksik-semantik vasitə olan «göyün yedinci qatında» ifadəsindən istifadə etmək olur: When she has all her grandchildren around her, she is in the seventh heaven (1, s. 346) «Nəvələri onun başına toplananda, o özünü göyün yedinci qatında hiss edir».

Heaven hər bir varlığın mükəmməl şəkildə olduğu müqəddəs bir məkanı-tanrıların məkanını bildirir. Bu sözün «gözəl bir guşə» məfhumu ilə bağlı emosional mənası Azərbaycan dilinə tərcümədə eyni konnotasiyanı özündə birləşdirən «cənnət», «cənnət məkanı» sözləri ilə ifadə oluna bilər:

The island is a real heaven on earth «Ada yer üzünün cənnətidir» (6, s. 174).

A marriage/match made in the heaven. Hər fən «müqəddəs səmada əsas qoyulan cütlük» mənasında olan bu fraza iki şəxs və yaxud iki əşyanın mükəmməl cütlüyünü, yəni onların hər mənada bir-birinə tən olduğunu ifadə edir. Bu konnotasiyam daşıyan ingilis frazasının emosional çalarlığı Azərbaycan dilinə təsviri yolla, orijinala yaxın «ilahi cütlük» və yaxud "«mükəmməl cütlük»" ifadələri vasitəsilə tərcümə edilə bilər: when she married Dave, everyone thought that theirs was a match made in heaven (6, s. 174) «O, Deyvlə evlənəndə hər kəs onların ilahi cütlük olduğunu düşünürdü».

Heavenly days! İdiomu mənfi mənada başa düşülən təəccüb və inamsızlıq bildirir: Heavenly days! Look what happened! The dog did it again on the Persian carpet! (42, s. 168).

Heavenly days ifadəsindəki mənfi təəccüb narazılıq emosiyası Azərbaycan dilindəki aman allah! ifadəsində əks olunur və onun iisubi semantikasi yuxarıdakı cümlənin məzmunu ilə tam uzlaşır: «Aman allah! Gör nə baş verib! İt yenə də İran xalçası üzərinə onu edib!»

Beynəlmiləl səciyyə daşımayan Bibliya frazeologizmlərinin tərcüməsində dogma dilin frazeoloji fondundan yararlanmaq zəruriyyəti meydana çıxır ki, bu da bilavasitə tərcüməçinin həmin fonddan nə dərəcədə yararlanmaq təcrübəsindən asılıdır.

A millstone about smb's neck (hər fən, «boynunda dəyirman daşı») məcazi mənada «ağır məsuliyyət» anlamındadır: His lazy son is a millstone round his neck (4, s. 862). «Tənbəl oğlu onun üstündə ağır məsuliyyətdir»; My debts are a millstone around my neck (1, s. 970) «Borclarım üzərimdə ağır bir yüküdür».

Göründüyü kimi, qeyd olunan dini frazeologizm Azərbaycan dilində həm təsviri üsulla «ağır məsuliyyət» kimi, həm də orijinala daha yaxın olan «ağır yük» şəklində tərcümə edilə bilər. Dogma dilimizin frazeoloji bazasından yararlanaraq, bu məqamlarda «çiyində ağır yük olmaq» idiomundan istifadə etmək yerinə düşür. Bu, ingilis dilindəki Bibliya mənşəli «a millstone round the neck» («boyunda dəyirman daşı») idiomuna məzmunca da yaxındır. Bu halda yuxarıdakı cümlələrin daha emosional, əslinə yaxın tərcüməsini əldə edirik: «Tənbəl oğlu onun çiyində ağır yük idi», «Borclarım çiyində ağır bir yük idi».

Bibliya ingilis frazeologizmlərinin ən mühüm mənbələrindən biridir. Yüz illərlə britaniyalıların ən çox oxuduqları bu kitabdan ingilis dilinə çoxlu sayda idiomlar daxil olmuşdur. Onların sayı o qədər çoxdur ki, toplanıb işlənməsi tədqiqatçılar üçün daim çətinlik təşkil edir.

Renesans dövründə dini frazeologizmlərin tərcümə olunmasında King Ceyms Bayblın misilsiz xidməti olmuşdur. Onun Bibliyadan etdiyi tərcümələr ingilis dilində

xeyli miqdarda dini frazeologizmlərin mənbəyi olmuşdur. Həmin frazeoloji birləşmələr hazırda da ingilis dilində geniş və əhatəlidir.

Bibliya mənşəli frazeologizmlərin bir çoxu beynəlmiləl səciyyəli olduğundan müxtəlif dillərdə, o cümlədən də, Azərbaycan dilində tam uyğun və yaxud yaxın semantik ekvivalentlərə malikdir. Odur ki, ingilis dilindən tərcümə zamanı həmin ekvivalentlərdən istifadə olunması mümkün olur: *beat swords into plough-shares* (hərəkət, «kötənin ağzına qılınca taxmaq») — «qılınca yerə qoymaq», «silahı yerə qoymaq», «dinc əməklə məşğul olmaq»; *in the twinkling of an eye* «bir göz qırpımında»; *a wolf in sheep's clothing* — «qoyun dərisi geyinmiş canavar» və b.

The skin of my teeth (3, s. 64) müasir ingilis dilində «çox az əlavə vaxt və yaxud yer» mənasındadır:

We had to run for the train, and caught it by the skin of our teeth (4, s. 1265). Cümlə ingilis dilindən təsviri yolla aşağıdakı kimi tərcümə olunur: «Biz qatara çatmaq üçün qaçmalı olduq və çox çətinliklə ona çatdıq».

Lakin *the skin of our teeth* ifadəsində əks olunan zaman və ya məkan məhdudluğu ilə bağlı emosional konnotativ məna Azərbaycan dilinə tərcümədə üslubi çaları leksik ifadə vasitələri ilə verilə bilər. Belə ki, müəyyən bir obyektə çətinliklə yetişmək anlamında dilimizdə işlənən «haqlamaq» ləksiminin yuxarıda qeyd olunan situasiyada istifadəsi mümkündür: «Biz qatara çatmaq üçün qaçmalı olduq və güclə onu haqladıq».

Və yaxud da az qala ifadəsi ilə əsas fəlin acaqdıq/əcəkdik (keçmişdə gələcək) formasının birgə istifadəsi ilə dilimizdə zaman/məkan məhdudiyyətinin emosional ifadəsi əldə olunur: «...az qala gecikəcəkdik».

Göründüyü kimi, ingilis dilində emosional üslubi çalarlı vasitələrin mənasının doğma dildə canlandırılmasında frazeoloji vasitənin olmadığı halda dilin leksik və leksik-morfoloji imkanlarından da istifadə etmək mümkün olur. Bu vasitələrin köməyi ilə orijinal dildəki leksik ifadə vasitəsinin tam semantik ekvivalentini aşkarlamaq mümkün olmasa da orijinal konnotasiyanın qismən yaxın semantik ekvivalentini əldə etmək olur. Bu halda təsviri tərcümədən fərqli olaraq orijinal dildəki frazanın metaforik, emosional üslubi xüsusiyyəti tərcümədə öz əksini tapa bilər.

Bu, ingilis dilindəki bir çox başqa dini terminlərin Azərbaycan dilindəki mümkün qarşılıqlarında da müşahidə olunur:

The salt of the earth (3, s. 64). Hərəkət «yerin duzu» mənasında olan bu ifadə «mərhəmətli ürəkli və itaətkar insanı» bildirir, lakin, təbii olaraq, ingilis dilinə Bibliyadan gələn bu ifadə dini personajla assosiasiya nəticəsində meydana çıxır. Doğma dildə isə həmin emosional çalarlığı ifadə edən leksik-semantik ekvivalentlərin aşkarlanması və yaxud onu təsviri üsulla, yəni ingilis dilindəki konnotativ mənasına («mərhəmətli ürəkli və itaətkar insan») əsaslanmaqla tərcümə etmək mümkündür.

Göründüyü kimi, dini frazeologizmlərin ingilis dilində geniş yayılması onların düzgün tərcüməsi məqsədilə onların Azərbaycan dilində semantik-üslubi ekvivalentlərini araşdırıb üzə çıxarmağı zəruri edir ki, bu da mövzunun aktuallığının praktik əhəmiyyətini müəyyən edir.

İngilis dilində ayrı-ayrı dini frazeologizmlərin Azərbaycan dilində üslubi ekvivalentlərinin aşkar olunması tədqiqat işinin elmi yeniliyini təşkil edir və bu baxımdan ingilis dilindən tərcümədə praktik əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "English - Azerbaijani proverbial Dictionary, USA: Trafford, 2013.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası, III cild. Bakı: 2007.
3. Chrystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English language. Cambridge University Press. 2004.
4. Longman Dictionary of English language and Culture. Longman, 1998.
5. Makkai A., Boatner M.T. Gates J.E. Dictionary of American Idioms. Barron's, 2012.
6. Oxford Idioms. Oxford University Press, 2006.
7. Tom Me. Arthur. Longman Lexicon of Contemporary English. Longman Group Limited, 1981.

*Haqverdili Zərifə İlqar qızı,
müəllim,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: zarifa96@outlook.com*

EFFEKTİV ÜNSİYYƏT ÜÇÜN DİL MANEƏLƏRİ

İnsan ünsiyyəti sosial qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Gündəlik həyatımızın vacib bir hissəsidir. İnsan ünsiyyəti göndərən və qəbul edən arasında ideyaların, məlumatların, rəylərin, faktların, hisslərin və təcrübələrin yaradılması, mübadiləsi prosesidir.

Ünsiyyət fərdlərin, qrupların, cəmiyyətlərin və millətlərin mövcudluğu həmçinin yaşaması üçün əsasdır. Dil ən çox yayılmış ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlara əlaqələr körpüsü qurmağa kömək etməkdə mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, dil insanları bir-birindən ayırdığı üçün insani münasibətlərin körpülərini “dağıdan” kimi çıxış edir. Dil qloballaşma və ünsiyyət dövründə insanlara mesajları çatdırmaq üçün maneə olaraq qalmaqda davam edir. Dil maneələri beynəlxalq biznes, aviasiya və sosial şəraitdə ümumi problemdir. Onlar insanların gündəlik həyatına təsir edir.

Dil maneələri səhiyyə, aviasiya, dənizçilik, biznes və təhsildə bir çox problem həmçinin maneələrin kök səbəbləridir. Məsələn, səhiyyə təminatçıları, xəstələr və ailələr arasında effektiv ünsiyyət təhlükəsiz və keyfiyyətli tibbi xidmətin təmin edilməsi üçün vacibdir.

Dil maneələrinin qayğı keyfiyyətinə və xəstənin təhlükəsizliyinə mənfi təsiri ilə bağlı Kanada tədqiqatçılarının aşağıdakı araşdırmalarını göstərmək olar. Xəstələr və tərcüməçilər dil maneələrinin xəstənin daha aşağı qiymətləndirilməsinə, yanlış diaqnoza, müalicənin gecikməsinə, xəstənin vəziyyətinin tam başa düşülməməsinə, dərman səhvləri və fəsadların risklərinə, təyin olunmuş müalicəyə kömək etdiyi təcrübələri təsvir etmişdir.

İkinci misalda aviasiya tədqiqatçıları vurğulayırlar ki, təyyarə insidentlərinin 60%-dən çoxu insan səhvi nəticəsində baş verir. Ekipajların effektiv ünsiyyət qura bilməməsi ümumi səhvlərdən biridir. NASA-nın Aviasiya Təhlükəsizliyi Hesabat Sistemində əsasən, qəbul edilmiş ilk 28 min hesabatın 70%-dən çoxunun əlaqə problemləri olduğu aşkar edilmişdir. Buna görə də səmərəsiz rabitə aviasiya təhlükəsizliyi üçün global təhlükədir [1, s. 79].

Üçüncü misal, artan qloballaşma getdikcə artan sayda biznes menecerlərini və işçiləri linqvistik sərhədlər boyunca qarşılıqlı fəaliyyətə məcbur edir.

“Beynəlxalq tapşırıqların müxtəlif formalarında dil maneələri” adlı tədqiqatın müəllifi olan alman araşdırması dil maneələrini bir sıra təşkilati davranış hadisələri ilə əlaqələndirir. Nəticələr göstərdi ki, dil maneələrinin transmilli şirkətlərə aşağıdakı kimi təsirləri var:

- işçilərin emosiyalarına;
- sosial şəxsiyyətin formalaşmasına;
- inamın formalaşmasına;
- güc münasibətlərinə təsirlər.

Dördüncü misal, ikinci dil kimi ingilis dilinin müştərilərinə dil maneələrinin təsiri ilə bağlı araşdırmanın nəticələri göstərir ki, bu maneələr mənfi emosional və kognitiv reaksiyalar yaradır. Müştərilərin lazımi məlumatları axtarmaq və ya xidmətin nasazlığından şikayət etmək kimi konkret hərəkətlər etməsinə mane olur.

Ünsiyyətin çoxsaylı tərifləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Göndərən və qəbul edən arasında mənalardan, ideyaların, rəylərin, faktların, hisslərin, təcrübələrin, məlumatların paylaşılması;

2. Ümumi məsələlər üzrə göndərən, qəbul edən arasında qarşılıqlı anlaşma və ya razılaşma. Ünsiyyət yalnız mesaj başa düşüldükdə, anlama isə qəbul edənin zəhnində baş verir. Beləliklə, mesajı onlara çatdırmaq üçün insanlarla onların anlayış səviyyəsinə uyğun danışılmalıdır;

3. Anlamaq: alıcı mesajı başa düşdükdə effektiv ünsiyyət baş verir;

4. Rəy əldə etmək: rəy və ya cavab mesajın dəqiq başa düşülməsini təmin etmək üçün vacibdir. Ünsiyyətin sadə tərfi ondan ibarətdir ki, ünsiyyət kanalı vasitəsilə göndərən və qəbul edən arasında şifahi (şifahi, yazılı və qeyri-şifahi, işarə dili və bədən dili) fikir, hiss, rəy, fakt, məlumat və təcrübə mübadiləsi prosesidir. İnsan ünsiyyət prosesini başa düşmək üçün insanların bir-biri ilə necə əlaqədə olduğunu başa düşmək lazımdır.

Ünsiyyət iki formada olur:

- verbal Ünsiyyət: şifahi və ya yazılı sözlər vasitəsilə fikir, düşüncə, hiss, fikir və təcrübə mübadiləsi;

- şifahi olmayan ünsiyyət: işarə dili və bədən dili (üz ifadəsi, göz təması, səs, əl hərəkəti, duruş) vasitəsilə fikir, düşüncə, emosiya, rəy, hiss və təcrübə mübadiləsi.

Ünsiyyət prosesi kommunikasiya prosesinin elementləri və ya komponentləri arasında əlaqələri göstərən kommunikasiya prosesinin model və ya xəritəsindən ibarətdir.

Rabitə prosesinin mərhələləri və ya elementləri aşağıdakılardır:

- öndərən: əlaqənin təşəbbüskarı və mesajın yaradıcısı. O, mesajın düzgün qəbul edilməsinə və başa düşülməsinə cavabdehdir;

- kodlaşdırma: ötürüləcək fikirlərin kod və ya simvollar toplusuna və ya başqa ifadə formatına çevrildiyi proses;

- mesaj: ideya, məlumat, rəy, fakt, hiss və s. O, ünsiyyət prosesinin ürəyidir. Bu danışq, yazılı söz, işarə dili və bədən dili ola bilər;

- kanal: mesajı qəbul edənə çatdırmaq üçün istifadə olunan vasitə. Rabitə vasitələrinə radio, qəzet, telefon, televiziya və internet daxildir;

- deşifrə: mesajın alıcının başa düşə biləcəyi dillə çevrilməsi prosesidir;

- qəbul edən: alıcı mesajın yönləndirildiyi fərd və ya şəxslərdir (dinləyici, oxucu və izləyici);

- əlaqə: alıcının göndəricinin mesajına cavabı və ya reaksiyası. Bu şifahi, qeyri-verbal və ya hər ikisi ola bilər. Bu müsbət və ya mənfi ola bilər;

- effekt: göndərən alıcının bilik münasibətlərinə, praktikasına və ya hərəkətlərinə təsir etmək üçün ünsiyyət qurur.

Effektiv ünsiyyət üçün maneələr göndərici və qəbuledici arasında məlumat axınının qarşısını aldıkları üçün rabitə prosesini pozan maneə və ya problemlərdir. Ünsiyyətdə çoxsaylı maneələr var və bunlar ünsiyyət prosesinin istənilən mərhələsində baş verə bilər [2, s. 36]. Bunları aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

- mexaniki;
- fiziki;
- psixoloji;
- sosial;
- dini;
- mədəni.

Dil ən güclü ünsiyyət vasitəsidir. Onun funksiyasına aşağıdakılar daxildir: ideyaların, düşüncələrin, rəylərin və emosional ifadələrin ünsiyyəti, sosial qarşılıqlı əlaqə, səsin gücündən istifadə, faktların qeyd edilməsi, şəxsiyyətin ifadəsi.

Dil və ya semantik maneələr o zaman yaranır ki, bir çox sözlərin birdən çox mənası var və göndərən və qəbul edən şəxs özləri düzgün başa düşməyən dildə ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Beləliklə, ünsiyyət həmişə uğurlu olmur. Rabitə sistemində bəzi nasazlıqlar və ya maneələr ola bilər ki, bu da mesajın nəzərdə tutulan alıcıya və ya təyinat yerinə çatmasına maneə ola bilər. Dil maneələri ümumiyyətlə beş sahədə yaranır: mesajın göndərici tərəfindən yaranma və göndərilmə üsulu, ətraf mühitin pozulması və onun qəbuledici tərəfindən qəbul edilməsi və başa düşülməsi. Dil maneələri əhəmiyyətlidir. Çünki onlar tez-tez başqaları ilə münasibətlərin qurulmasına mane olurlar. Onlar münaqişəyə, məyusluğa, təhqirə, zorakılığa, incik hisslərə və insanların vaxtını, səyini, pulunu və həyatını itirməsinə səbəb olan anlaşılmaqlara səbəb ola bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, effektiv ünsiyyətə nail olmaq çətindir. Müasir globallaşan dünyada şifahi və qeyri-verbal dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməklə insanlar arasında münasibətlərin qurulması üçün effektiv ünsiyyət vacibdir. Bununla belə, dil insanlarla ünsiyyətdə körpü, insanların sadə, aydın və dəqiq mesajlar mübadiləsinə maneə olan bir maneə (divar) rolunu oynaya bilər. Ünsiyyət dövründə dil maneələri global miqyasda insanlar arasında anlaşılmaqlıq, dezinformasiya, təhrif, ölümcül səhvlər, məyusluq fəlakətləri, münaqişələr və zorakılıq yaradaraq bizi ayırır. Dil maneələri insanların söylərini, vaxtını və pulunu boşa xərcləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Zeynalova D. Bədii ədəbiyyatda yaddaş və onun funksiyası. ADU "Elmi əsərlər". № 1. Bakı, 2024. s. 79.

2. Məmmədov N. Ünsiyyətdə bədən dilinin əhəmiyyəti. ADU "Elmi əsərlər". № 3. Bakı, 2024. s. 36.

<https://uzman.az/blog-psixoloq/78-ünsiyyetde-beden-dilinin-ehemiyeti.html>

Shabnam Agasi Ahmadova,
EFL instructor,
Baku Business University,
Email: shabnam83.esl@gmail.com

THE CONCEPT OF COMPETITIVE PERSONNEL IN THE MODERN LABOR MARKET

Characteristics of Competitive Personnel. People who have a mix of knowledge, skills, attitudes, and behaviors that allow them to perform well and stand out in the job market are referred to as "competitive personnel" in today's quickly changing global economy. In addition to being authorities in their particular domains, these individuals are also flexible, creative, and quick to react to changes in the workplace. In addition to being subject-matter specialists, competitive employees are renowned for their adaptability, inventiveness, and speed in responding to changes in the workplace. In order to remain relevant in a setting that is continuously changing, they are keen to refresh their knowledge and pick up new skills throughout their lives. Among the essential traits of competitive personnel are:

- High professional competence in their area of expertise;
- Lifelong learning orientation, showing commitment to continuous development;
- Adaptability and flexibility in dynamic work environments;
- Problem-solving and critical thinking abilities;
- Effective communication and collaboration skills;
- Cultural sensitivity and global awareness.

High professional competence in their area of expertise: Competitive employees exhibit a thorough comprehension of their particular sector, backed by solid technical expertise and real-world experience. They are able to carry out difficult jobs, make wise choices, and produce work of the highest caliber. They can successfully contribute to company goals and maintain a competitive advantage in the labor market with this level of expertise.

Lifelong learning orientation, showing commitment to continuous development: In the rapidly evolving professional environment of today, knowledge and abilities can easily become antiquated. People that are conscious of this actively seek ways to improve. They seek formal or informal education, study industry trends, attend workshops, and take part in training programs. They remain current and equipped to face new problems because of their dedication to lifelong learning.

Adaptability and flexibility in dynamic work environments: The effects of globalization, changing corporate demands, and technology advancements, modern workplaces frequently experience significant shifts. Competitive employees welcome change rather than reject it. They are able to stay productive under duress and swiftly adjust to new responsibilities, procedures, tools, or team structures. Because of their adaptability, they

may flourish in erratic and changing environments.

Problem-solving and critical thinking abilities: Competitive people don't back down or wait for others to take action when faced with obstacles or uncertainty. They rationally evaluate circumstances, see possible issues, investigate root reasons, and create workable solutions. Their ability to think critically enables them to make wise decisions, enhance procedures, and foster creativity in their companies.

Effective communication and collaboration skills: Effective communication is essential to almost every facet of the workplace. Competitive employees are able to listen intently, communicate ideas clearly, and modify their messaging for various audiences. They are also adept at providing and taking criticism. They also function effectively in groups, appreciating the contributions of others and establishing solid business ties that facilitate productive cooperation.

Cultural sensitivity and global awareness: It is crucial to recognize and honor cultural differences in today's multicultural and global workplaces. Competitive employees show cultural awareness by interacting with people from different backgrounds in a courteous, inclusive, and open manner. Additionally, they are internationally aware, which means they comprehend foreign markets, global trends, and the larger environment in which their company functions. They are therefore successful in international cooperation and cross-cultural communication.

These qualities make a person more valuable to employers, especially in industries that greatly depend on global cooperation and innovation. Such qualities include adaptability, cultural intelligence, and a demonstrated commitment to continuous learning. Finally, a dedication to continuous learning ensures individuals remain relevant and competitive, constantly expanding their skillset and knowledge base to meet the evolving demands of the global marketplace. These are the individuals who will not only succeed but drive progress within organizations operating on a global scale.

Competencies Needed in a Multilingual and Globalized Setting: Cross-border cooperation is now commonplace in the labor market, which has been transformed by globalization into an integrated network. Employees must thus possess a range of abilities beyond technical expertise. The following abilities are crucial in a multicultural and multilingual setting:

- Language proficiency, particularly in international languages such as English;
- Intercultural communication skills to navigate cultural differences;
- Digital literacy, including the ability to use communication technologies effectively;
- Teamwork and leadership skills in diverse teams;
- Emotional intelligence to manage relationships and work under pressure.

Companies are looking more and more for applicants who can interact with partners, clients, and coworkers from many nations and cultures. Because of this need, language proficiency is an essential component of hiring competitiveness. Communication Skills' Impact on Career Advancement, such as, success in both the personal and

professional spheres depends heavily on having effective communication abilities. They have an impact on everything at work, including managing teams, establishing rapport with clients, and effectively communicating ideas. Professional visibility and credibility may be increased; teamwork and productivity can be improved; leadership potential can be enhanced; conflict resolution and negotiation skills can be improved; and career advancement can be facilitated by favorable impressions and robust networks. Employees with the ability to listen intently, communicate well, and modify their style to suit various audiences are more likely to advance in their careers in highly competitive sectors. These abilities are further reinforced by language competency, which makes multilingual people very valued.

To conclude, in today's global labor market, which is becoming more integrated and competitive, the idea of competitive staff has expanded to include a variety of skills beyond technical expertise. Professionals with a strong track record of success and leadership within their businesses are those that exhibit high levels of competence, flexibility, and a dedication to lifelong learning. Nowadays, it's crucial to be able to speak clearly, work in varied teams, and handle multicultural situations, particularly as companies grow internationally and depend on collaboration. Cultural sensitivity and language ability are essential for developing internationally competent people. These qualities improve leadership, creativity, and teamwork in addition to increasing employability. Additionally, developing professional connections, settling disputes, and progressing careers all depend on effective communication.

References:

1. European Commission. (2019). *Key Competences for Lifelong Learning*. Publications Office of the European Union.
2. OECD. (2020). *Skills Outlook 2020: Thriving in a Digital World*. OECD Publishing.
3. Spencer, L. M., & Spencer, S. M. (1993). *Competence at Work: Models for Superior Performance*. Wiley.
4. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books.
5. Hargie, O. (2011). *Skilled Interpersonal Communication: Research, Theory and Practice* (5th ed.). Routledge.
6. Seidlhofer, B. (2011). *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford University Press.
7. Cambridge English. (2020). *English at Work: Global Analysis of Language Skills in the Workplace*. Cambridge Assessment.
8. Deardorff, D. K. (2006). *The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization*. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.

*Gulnar Farman Huseynova,
lecturer,
Baku Business University,
Email: huseynovagulnar@yahoo.com*

DEVELOPMENT OF EFFECTIVE COMMUNICATION AND LANGUAGE SKILLS TO INCREASE PROFESSIONAL COMPETITIVENESS

In today's globalized and rapidly changing professional landscape, effective communication and language skills are critical factors for career success. (Brown, 2007). As businesses continue to expand across borders, the demand for professionals who can communicate effectively in a variety of contexts and with diverse audiences has never been higher. (Guffey & Loewy, 2010). These skills are essential not only for day-to-day operations but also for navigating leadership roles, building relationships, and contributing to organizational success.

Effective communication is more than just the exchange of information; it encompasses the ability to convey messages clearly, listen actively, and engage in meaningful dialogue. (Hargie, 2011). In a professional environment, communication skills can significantly impact both personal performance and organizational success. One of the key benefits of effective communication is the ability to foster strong interpersonal relationships, which is crucial in any career. (Lencioni, 2002). Professionals who are skilled communicators are able to build trust, influence decisions, and navigate complex situations with ease.

Additionally, communication is the foundation of teamwork. Whether working on a collaborative project or leading a team, the ability to communicate well can improve coordination, prevent misunderstandings, and ensure that goals are met efficiently. Leaders who are adept at communicating their vision and motivating their team members are often more successful in achieving business objectives and driving innovation.

A lack of effective communication, on the other hand, can have detrimental effects on professional competitiveness. Poor communication can lead to misunderstandings, conflicts, and missed opportunities, which can hinder career progression and limit professional growth. Thus, developing effective communication skills is essential for professionals who wish to thrive in their careers.

Language skills are a critical component of effective communication, particularly in today's globalized business environment. (Kern, 2000). The ability to communicate in multiple languages offers professionals a competitive advantage, especially in international business settings. As organizations expand into global markets, they need employees who can communicate with clients, partners, and colleagues from different cultural backgrounds. Professionals who are proficient in languages other than their native tongue can access broader career opportunities and are often seen as valuable assets to their companies.

Multilingualism also enhances one's ability to navigate cultural differences, which is crucial for building strong, cross-cultural relationships. Understanding the nuances of language and culture allows professionals to avoid potential misunderstandings and

demonstrate respect for diverse perspectives. In fact, many organizations today prioritize hiring individuals with multilingual capabilities because of their ability to manage cross-border projects, interact with diverse stakeholders, and represent the company in global markets.

In addition to its practical advantages, language proficiency also improves cognitive abilities such as problem-solving, critical thinking, and creativity. Research has shown that learning and using multiple languages enhances brain function and promotes cognitive flexibility, which are valuable skills in any professional setting. Thus, investing in language learning not only boosts communication effectiveness but also improves overall professional competencies.

While verbal communication is important, non-verbal communication plays an equally significant role in professional interactions. (McCroskey & Richmond, 2009). Non-verbal communication includes body language, facial expressions, eye contact, gestures, and tone of voice, all of which convey messages that complement or even contradict the spoken word. Being aware of these cues and using them effectively can enhance communication and help professionals express themselves more clearly and confidently.

In professional settings, non-verbal communication is particularly important in building rapport and establishing trust. For example, maintaining good eye contact and an open posture can signal attentiveness and respect during conversations, while avoiding defensive gestures (such as crossed arms) can help to create a more positive and open atmosphere. Leaders who are skilled in non-verbal communication can inspire confidence in their teams and convey authority without the need for words.

To enhance professional competitiveness, individuals must actively work on improving their communication and language skills. This requires a combination of self-awareness, practice, and a willingness to learn. Several strategies can be employed to develop these skills:

1. *Active Listening*: One of the most effective ways to improve communication is to become a better listener. Active listening involves fully concentrating on what the speaker is saying, understanding their message, and responding appropriately. By practicing active listening, professionals can build stronger relationships and avoid miscommunication.

2. *Language Learning*: Professionals who wish to enhance their language skills can engage in language courses, practice with native speakers, or use language-learning apps and resources. Immersing oneself in a language through conversation, reading, and writing is essential for gaining fluency and improving overall language proficiency.

3. *Public Speaking and Presentations*: Developing public speaking skills is crucial for professionals who wish to communicate confidently in front of an audience. Participating in public speaking workshops, practicing presentations, and seeking feedback from peers can help improve both verbal and non-verbal communication during formal speaking engagements.

4. *Cultural Awareness*: For those working in international or multicultural environments, developing cultural awareness is essential for effective communication.

Understanding different cultural norms, values, and communication styles can help professionals navigate cross-cultural interactions with sensitivity and respect.

As technology continues to evolve, the role of communication in professional environments is also changing. (Guffey & Loewy, 2010). The rise of digital communication tools, virtual meetings, and social media has created new opportunities and challenges for professionals. Effective communication is now required not only in face-to-face interactions but also through digital platforms where non-verbal cues may be limited or absent.

Professionals who can adapt to new communication technologies and maintain clear, effective communication in virtual environments will be better positioned for success. Furthermore, as the workforce becomes increasingly global, the ability to communicate across time zones and cultural boundaries will remain a valuable skill. The integration of artificial intelligence (AI) and machine learning into communication tools also presents new opportunities for enhancing communication efficiency, but professionals will need to remain adaptable and continue refining their human communication skills.

In conclusion, the development of effective communication and language skills is essential for increasing professional competitiveness. Strong communication abilities, including both verbal and non-verbal communication, enhance interpersonal relationships, boost career progression, and contribute to organizational success. (Hargie, 2011). Additionally, proficiency in multiple languages opens doors to global career opportunities and strengthens cross-cultural communication. As the workplace continues to evolve, professionals who invest in developing their communication skills will be well-positioned to succeed in an increasingly competitive and interconnected world.

References:

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education.
2. Guffey, M. E., & Loewy, D. (2010). *Business Communication: Process and Product* (7th ed.). Cengage Learning.
3. Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. Anchor Press/Doubleday.
4. Hargie, O. D. W. (2011). *Skilled Interpersonal Communication: Research, Theory and Practice* (5th ed.). Routledge.
5. Kern, R. (2000). *Literacy and Language Teaching*. Oxford University Press.
6. Lencioni, P. (2002). *The Five Dysfunctions of a Team: A Leadership Fable*. Jossey-Bass.
7. McCroskey, J. C., & Richmond, V. P. (2009). *Nonverbal Communication in Human Interaction* (7th ed.). Wadsworth Publishing.
8. Neuliep, J. W. (2018). *Intercultural Communication: A Contextual Approach* (7th ed.). Sage Publications.
9. Ting-Toomey, S. (1999). *Communicating Across Cultures*. The Guilford Press.

Eltakin Zakir Ibrahimova,
lecturer,
Baku Business University,
Email: eltekin.ibrahimova.75@gmail.com

THE ROLE OF LANGUAGE PROFICIENCY IN PROFESSIONAL SUCCESS: A QUALITY ASSURANCE PERSPECTIVE

Introduction

In today's globalized world, language proficiency is an essential factor contributing to the professional success of individuals in various industries. Communication is the cornerstone of effective performance, whether it be in business, healthcare, education, or any other sector. However, achieving high levels of communication competence requires rigorous training, which must be evaluated and refined through quality assurance processes in educational systems. This paper investigates the intersection of language proficiency and professional success and outlines the role of quality assurance in enhancing language communication skills for competitive personnel training.

The Importance of Language Proficiency in Professional Success

The ability to communicate effectively in one or more languages is a cornerstone of professional success. Language proficiency influences several factors that contribute to job performance:

- **Effective Communication:** Professionals with high language skills can convey their ideas clearly, leading to better understanding, collaboration, and teamwork.
- **Career Advancement:** In many sectors, language proficiency is directly tied to promotions, job opportunities, and leadership roles.
- **Global Competency:** As businesses expand internationally, employees who possess strong language skills are better positioned to engage in cross-cultural communication and international trade.

Research has consistently shown that language proficiency is a predictor of professional success, particularly in multinational corporations and organizations that require interaction with clients, colleagues, and partners from different cultural backgrounds.

Quality Assurance in Language Communication Training

Ensuring high standards in language education is critical for fostering the necessary skills in students and professionals. Quality assurance (QA) refers to the systematic processes used to monitor and evaluate educational outcomes, including language proficiency. In the context of language training for professionals, QA mechanisms may include:

- **Standardized Testing:** Tests such as TOEFL, IELTS, or other language assessments measure proficiency and ensure that individuals meet industry standards.
- **Curriculum Design and Evaluation:** Regular review and enhancement of

language courses to align with industry needs and professional expectations.

- Instructor Training: Ensuring that educators are equipped with the latest pedagogical tools and methodologies to teach language effectively.

Feedback and Continuous Improvement: Collecting data on student performance, offering constructive feedback, and using this data to improve teaching methods.

Quality assurance is essential to ensure that professionals receive the necessary linguistic skills to thrive in their careers. Without these mechanisms, training programs may fail to produce the desired results, leading to inadequate communication abilities that hinder professional growth.

The Link Between Language Proficiency and Global Competitiveness

In the modern workforce, language skills have become an integral part of an individual's competitiveness in the job market. Globalization has amplified the importance of being able to communicate effectively across cultural and linguistic borders. Professionals who can speak multiple languages or communicate fluently in a global lingua franca, such as English, are often seen as more adaptable and valuable to employers.

Moreover, language proficiency can also contribute to a more inclusive work environment, as employees who can communicate effectively across cultural divides help to bridge gaps in understanding, leading to better teamwork, cooperation, and ultimately, more successful business outcomes.

Conclusion

In conclusion, language proficiency is a vital factor in determining professional success, especially in a globalized economy where communication is key. Educational institutions must focus on enhancing language communication skills through well-structured, quality-assured training programs that align with global standards and industry needs. By integrating effective quality assurance systems into language education, professionals can be better prepared to meet the challenges of an increasingly interconnected world.

To achieve this, it is recommended that educational programs adopt competency-based approaches, invest in technology-driven language tools, and continuously refine their curricula to align with the evolving demands of the global job market.

References:

1. Cheng, X., & Lee, C. (2023). The role of language proficiency in global career development: A comparative study across sectors. *Journal of Language and Professional Development*, 8(2), 92-108.
2. Harrison, S., & Roberts, M. (2022). Quality assurance frameworks in language training for professionals: Trends and innovations. *International Journal of Language Education and Technology*, 15(4), 231-249.

Rakhshanda Farrukh Seyidova,
lecturer,
Baku Business University,
Email:resinadir@gmail.com

DEVELOPING LANGUAGE AND COMMUNICATION SKILLS IN PREPARING COMPETITIVE PROFESSIONALS

In today's globalized and highly competitive job market, strong **language and communication skills** are essential for professionals across all industries. These skills not only enhance workplace efficiency but also contribute to career growth, leadership effectiveness, and professional success. Importance of Language and Communication Skills is various. For instance: Enhancing Employability-Employers value candidates who can express ideas clearly, write effectively, and engage in meaningful discussions. Building Strong Professional Relationships-Good communication fosters collaboration, teamwork, and networking. Increasing Workplace Productivity-Clear communication minimizes misunderstandings, leading to more efficient workflow. Boosting Leadership Abilities-Leaders with strong communication skills inspire and motivate teams effectively. Adapting to Globalization-Proficiency in international languages, especially English, opens up global job opportunities. Language and communication skills are fundamental for success in the modern workforce. They play a crucial role in **career development, workplace efficiency, and global competitiveness**. Professionals with good communication skills can effectively use new communication technologies because they can **adapt quickly, convey messages clearly, and collaborate efficiently** in digital environments. Employees with language skills have a wider range of career options. These skills are essential for working with foreign companies, participating in international projects, and advancing to senior positions. Professionals with language skills are more competitive in the job market and have the opportunity to reach positions that offer higher salaries and better working conditions in their fields. Competitive professionals with high-level language skills also have the opportunity to gain international experience, learn from different cultures, and build global networks. This provides invaluable experience for their professional development and remains an important step in career development. Language skills enhance the education and learning process. Employees can access information in different languages, which allows them to expand their professional knowledge. Languages are the main tools for employees to learn new concepts, access information from various sources, and improve their professional knowledge. In addition, high-level language skills provide employees with access to foreign research materials, seminars, and conferences. These opportunities help them stay informed about innovations in their professional fields and adapt their knowledge and skills to modern standards. Communication in the workplace is the foundation of collaboration and productivity. Language skills ensure the clear expression of ideas, expectations, and instructions. This allows employees to communicate effectively with each other and with management. It also helps speed up work processes and reduce misunderstandings. Language skills also make it easier to work with people from different cultural and professional backgrounds. These skills help create solidarity and understanding within the

team, which leads to an improved overall work environment. In a global economy, knowing foreign languages gives companies a significant advantage in entering new markets and connecting with international customers. Foreign language skills make it easier to build relationships with international partners and increase a company's competitiveness in the global market. Employees who can speak different languages are valuable to a company. They can perform important tasks such as working on international projects, negotiating with foreign customers, and strengthening the company's intercultural relations. Language skills play a crucial role in the success of employees. These skills are essential for effective communication in the workplace, success in international relations, and professional development. Developing employees' language skills enhances their career opportunities and contributes to the overall success of companies.

*Gunel Ehtiram Huseynova,
senior teacher,
Azerbaijan State Pedagogical University,
Email: gunel_huseynova2017@mail.ru*

MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

The landscape of language education has drastically transformed with the rapid advancements in technology. In recent years, the integration of modern educational technologies has reshaped the methods, tools, and environments in which English is taught. This thesis explores the impact of contemporary technological tools on teaching English as a foreign language, assessing their effectiveness, challenges, and the future trajectory of these technologies in enhancing language acquisition. Emphasis will be placed on various digital platforms, applications, and methodologies that facilitate English learning in both traditional and online settings. This paper aims to offer a comprehensive view of how modern educational technologies foster learner engagement, support personalized learning, and create immersive language acquisition experiences.

The emergence of modern educational technologies has fundamentally altered the teaching and learning process across various disciplines, including language education. In particular, the integration of digital tools and innovative technological methodologies has revolutionized how English is taught worldwide. This transformation comes with numerous benefits, from enhancing learner engagement to providing dynamic, interactive, and personalized learning experiences. However, despite the potential advantages, challenges such as teacher training, technological accessibility, and the balance between traditional methods and technology remain critical issues. The current research aims to investigate the role and effectiveness of modern technologies in English language teaching (ELT), focusing on both theoretical perspectives and practical applications.

The Evolution of Technology in Education

The integration of technology into education has evolved over several decades. Initially, the use of technology in language teaching was limited to tools such as audio cassettes and language labs. However, the advent of computers, the internet, and mobile

devices in the late 20th and early 21st centuries has opened up vast possibilities for language acquisition. The growth of digital platforms like learning management systems (LMS), interactive software, and mobile apps has allowed teachers to create more engaging and flexible learning environments. This chapter outlines the historical progression of educational technology and its specific implications for language teaching.

Types of Modern Educational Technologies in ELT

This chapter examines the various types of modern educational technologies currently used in the teaching of English. These include:

1. Digital Learning Platforms: Websites and apps such as Duolingo, Babbel, and Memrise offer students the ability to learn English interactively through gamified content, immediate feedback, and personalized lessons.

2. Online Learning Management Systems (LMS): Platforms such as Moodle, Blackboard, and Google Classroom allow teachers to organize course materials, track student progress, and facilitate communication between instructors and learners.

3. Virtual and Augmented Reality: Immersive technologies such as VR and AR provide opportunities for learners to practice English in real-life contexts and scenarios, thus enhancing their linguistic competence in practical, context-driven environments.

4. Artificial Intelligence (AI) and Natural Language Processing (NLP): Tools powered by AI, such as speech recognition systems, chatbots, and automated writing assistants, can personalize the learning experience by adapting to individual student needs and providing instant feedback.

5. Social Media and Collaborative Tools: Platforms like Facebook, Twitter, and Skype offer real-time communication opportunities, creating global language exchange environments where students can practice English with native speakers and peers.

Pedagogical Approaches to Integrating Technology

This chapter discusses the pedagogical models and strategies used in conjunction with modern educational technologies. The integration of technology into English language teaching is not merely about using digital tools but also requires a thoughtful approach to pedagogy. Key models such as the Flipped Classroom, Blended Learning, and Task-Based Language Teaching (TBLT) are explored in the context of technology adoption. These approaches prioritize learner autonomy, interaction, and critical thinking, which can be significantly enhanced through technological tools.

Benefits of Modern Educational Technologies

The application of modern educational technologies in English language teaching offers a variety of benefits:

1. Increased Engagement: Interactive platforms capture students' attention and make learning more enjoyable. Games, quizzes, and multimedia content create engaging environments that motivate learners.

2. Personalization: Adaptive learning technologies can assess student performance in real-time, providing personalized feedback and tailored learning paths that address individual strengths and weaknesses.

3. Accessibility: Digital tools eliminate geographical and temporal constraints, enabling students from diverse backgrounds and locations to access quality English language education.

4. Improved Communication: Tools like video conferencing, instant messaging, and discussion forums facilitate communication, allowing students to practice speaking and writing in authentic contexts.

Challenges and Limitations

Despite the numerous benefits, the integration of modern educational technologies is not without challenges:

1. Digital Divide: Unequal access to technology remains a significant barrier, particularly in less developed regions. Limited access to high-speed internet, devices, and technical infrastructure can hinder the effectiveness of technology in language learning.

2. Teacher Training: The successful incorporation of technology in teaching requires teachers to be adequately trained. Many educators face challenges in mastering new tools and effectively incorporating them into their pedagogy.

3. Over-reliance on Technology: An over-dependence on digital tools may detract from essential face-to-face interactions and traditional language learning methods, such as reading books and engaging in direct communication.

4. Privacy and Data Security: The use of online platforms raises concerns about the privacy and security of student data. Educators must navigate legal and ethical implications when using these tools.

Future Directions and Innovations

Looking ahead, the future of educational technology in language teaching seems bright, with numerous innovative trends on the horizon. The increasing use of artificial intelligence, the development of more immersive virtual reality (VR) and augmented reality (AR) applications, and the potential for further globalization through digital platforms promise to further enhance English language teaching. This chapter highlights these developments and explores how they can shape the future of language education.

Technology and Motivation in Language Learning

One of the key advantages of modern educational technologies in language teaching is their ability to enhance student motivation. The inclusion of interactive elements, such as games, quizzes, and multimedia content, creates a more dynamic learning environment. Research indicates that when students are actively engaged through digital tools, they are more likely to be motivated to participate in language learning. For example, language learning apps like Duolingo and Babbel use gamified elements such as earning points, progressing through levels, and competing with others, all of which increase the level of motivation.

Moreover, personalized learning experiences supported by technology ensure that students are not only more motivated but also have the ability to learn at their own pace. Adaptive learning systems can identify gaps in knowledge and automatically provide additional exercises, which allows students to feel a sense of progress and accomplishment. The flexibility of online platforms and mobile apps makes it easier for learners to schedule study sessions around their personal lives, fostering a sense of control over their learning.

Another example of motivation-enhancing technologies includes virtual reality (VR) environments where students can engage in immersive language learning scenarios. For instance, VR tools like ENGAGE and ClassVR allow learners to practice their English in realistic, simulated environments, such as shopping in a virtual store or traveling through an English-speaking city. These engaging experiences help learners see

the practical value of their language skills and encourage them to use English in real-life situations, thereby increasing motivation.

The Role of Teachers in Integrating Technology

While technology plays a central role in transforming language learning, the role of the teacher remains indispensable. Successful integration of technology requires teachers to adopt a new pedagogical approach that balances traditional methods with technological innovations. Teachers must be trained to effectively incorporate digital tools into their teaching practices while still maintaining the pedagogical principles of language acquisition.

Teachers serve as facilitators of learning rather than traditional knowledge providers. In a technology-rich classroom, teachers guide students in their interaction with educational platforms and encourage collaboration with peers, both of which are crucial for language learning. For instance, online tools like Google Classroom enable teachers to create collaborative assignments, discussion boards, and peer review systems, which support the development of writing and communication skills.

Furthermore, teachers must become proficient in assessing the effectiveness of different technological tools. As new platforms and applications emerge, educators need to critically evaluate the quality and suitability of these tools for their specific teaching contexts. They must also consider factors such as accessibility, usability, and the learning objectives they aim to achieve.

To support teachers in this transition, professional development programs are essential. These programs should provide training in both the technical aspects of using educational tools and the pedagogical strategies that enhance language learning. Teachers who are well-prepared to use technology are better equipped to foster positive and meaningful learning experiences for their students.

Case Studies and Real-World Applications

To further illustrate the impact of technology in English language teaching, several case studies from different educational contexts are presented. These case studies showcase the diversity of technological applications and their effectiveness in different settings, from K-12 schools to higher education institutions and adult language learning centers.

1. Case Study 1: The Use of Duolingo in a University Setting

At a major university, Duolingo was integrated into an introductory English language course. The platform's gamified design and adaptive learning system were used to reinforce grammar, vocabulary, and listening comprehension skills. Students who used Duolingo as a supplementary tool showed higher levels of engagement and improved scores in standardized language assessments. This case study highlights how mobile learning apps can be effectively used alongside traditional classroom instruction.

2. Case Study 2: Virtual Reality in English as a Second Language (ESL) Programs

In an ESL program in an international language school, VR tools were used to create simulated environments where students could practice conversational English. Students interacted with virtual characters in scenarios such as ordering food at a restaurant or navigating a public transport system. The immersive experience enabled students to practice English in a low-pressure setting, boosting both their confidence and fluency. Feedback from students indicated that the VR experience was highly

motivating and enhanced their language acquisition in a way that traditional methods could not.

3. Case Study 3: Collaborative Learning in a Blended Learning Environment

In a blended learning course at a high school, the teacher utilized Google Classroom to assign group projects, conduct peer reviews, and host live video discussions. Students worked in teams to create multimedia presentations on topics related to English literature and language. The use of Google Docs allowed students to collaboratively write and edit their projects in real-time, fostering communication and critical thinking skills. The blended learning model provided students with both the flexibility of online learning and the structure of in-person instruction.

These case studies demonstrate the wide-ranging applications of modern educational technologies in different language learning contexts. By incorporating a variety of digital tools, educators can create more engaging and effective language learning experiences that cater to diverse student needs.

Ethical Considerations in the Use of Technology in Language Teaching

The integration of technology in English language teaching raises several important ethical concerns that need to be addressed. These concerns primarily relate to data privacy, digital equity, and the impact of technology on the teacher-student relationship.

1. Data Privacy and Security

As digital tools collect and store vast amounts of data about students' learning patterns and personal information, it is crucial to ensure that this data is protected. Teachers and educational institutions must adhere to privacy regulations, such as the General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union, and make students aware of the data collection practices associated with the tools they use.

2. Digital Divide

Not all students have equal access to technology, particularly in less affluent areas. The digital divide remains a significant barrier to the widespread adoption of educational technology. Schools and universities must take steps to ensure that all students have access to the necessary resources, such as devices and internet connections, to benefit from digital learning tools.

3. Teacher-Student Interaction

The increasing reliance on technology for language learning can alter the dynamics of teacher-student interaction. While online platforms provide opportunities for communication, they may reduce face-to-face interaction, which is essential for developing speaking and interpersonal skills in language learners. Educators must strike a balance between using digital tools and maintaining meaningful in-person communication.

Ethical considerations are crucial for ensuring that educational technologies are used responsibly and in a way that benefits all learners equally. By addressing these issues, educators can ensure that technology enhances rather than diminishes the educational experience.

A Holistic Approach to Technology Integration in ELT

Modern educational technologies have transformed the landscape of English language teaching. The integration of digital tools, such as learning apps, virtual reality, artificial intelligence, and collaborative platforms, offers unprecedented opportunities for enhancing language acquisition. However, the successful implementation of these

tools requires thoughtful planning, teacher training, and ethical considerations. While technology can significantly improve language learning experiences, it is essential to maintain a balanced approach that considers the diverse needs of students and the importance of teacher-student interactions.

As technology continues to evolve, so too will the methods and tools available for teaching English. Educators must remain flexible and open to adopting new technologies while critically evaluating their effectiveness. The future of English language teaching lies in the seamless integration of technology that supports both the cognitive and social aspects of language learning, creating immersive, engaging, and personalized experiences for all learners.

*Həmidova Tovuz Ərşad qızı,
müəllim*

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: tovuzhemidova@gmail.com*

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR

İngilis dili, tarix boyunca müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış və indi dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. 21-ci əsrdə bu, bəzi ölkələrdə təkə əsas dil deyil, həm də müxtəlif ölkələrdən olan insanların bir-biri ilə danışması üçün ümumi bir üsula çevrilib. Bunun səbəbi artan dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq ticarət, təhsil və texnologiyanın təsiridir. Qlobal iqtisadiyyatın inkişafı, beynəlxalq ticarət və təhsil sahələrindəki irəliləyişlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr və texnologiyanın güclü təsiri nəticəsində, İngilis dili, beynəlxalq aləmdə daha da önə çıxmışdır.

Bu gün ingilis dilini ilk dil kimi bilməyən bir çox insan onu öyrənir və öz ölkələrində istifadə edir. Sosial, iqtisadi və mədəni amillər kimi bir çox səbəblər ingilis dilinin bütün dünyada bu qədər vacib olmasına kömək etdi. Bu məqalə bu gün ingilis dilində baş verən böyük dəyişikliklərə və bu dəyişikliklərin onun gələcəyinə necə təsir edə biləcəyinə baxacaq.

Texnologiyanın dili demək olar ki, İngilis dilidir. Proqramlaşdırma dillərinin, proqram təminatlarının və internet resurslarının əksəriyyəti məhz bu dildə hazırlanır. Bu vəziyyət İngilis dilinin beynəlxalq səviyyədə daha da güclənməsinə səbəb olur. Nəticədə, digər dillərdə danışan insanlar da texnologiyadan faydalana bilmək üçün İngilis dilini öyrənməyə meyllənirlər. Son bir neçə ildə texnologiya çox dəyişdi və bu səbəbdən biz ingilis dilində bir çox yeni söz və ifadələrdən istifadə etməyə başladıq. İnternet və sosial medianın həyatımızın böyük bir hissəsinə çevrilməsi ilə bu dəyişikliklər həqiqətən sürətlə baş verdi. Məsələn, “click,” “hashtag,” “viral,” “stream,” “download,” “upload” kimi ifadələr artıq yalnız texnoloji kontekstdə deyil, gündəlik həyatda da istifadə olunmağa başlanmışdır. Biz bu sözləri təkə texnologiya haqqında danışarkən deyil, gündəlik söhbətlərimizdə də istifadə edirik.

Həmçinin, telefonlarımızda və Twitter, Instagram və TikTok kimi sosial media saytlarında tətbiqlərdən istifadə bizim danışığ tərzimizi dəyişdi. Biz tez-tez daha qısa ifadələr və sözlərdən istifadə edirik, çünki bu platformalarda nə qədər yaza biləcəyimizə dair məhdudiyyətlər var. Bu, bizi dildən daha sürətli və sadə şəkildə istifadə etməyə vadar edir. Buna görə də cümlələrimizi bir araya gətirmə tərzimiz dəyişir və daha qısa

ifadə formaları daha çox yayılır.

Texnologiya vasitəsilə yazışmalar (SMS, sosial media, çatlar) dilin strukturuna da təsir edib. İnsanlar daha qısa, qısaldılmış və qeyri-rəsmi formalar istifadə etməyə başlayıblar:

- “u” əvəzinə “you”,
- “r” əvəzinə “are”,
- “lol”, “brb”, “omg” kimi abreviaturalar.

Bu tendensiya xüsusən gənclər arasında dilin dəyişməsinə səbəb olur. İngilis dili texnologiyada istifadə olunan əsas dildir. Bu o deməkdir ki, əksər kompüter proqramları, proqramlar və veb saytlar ingilis dilində yazılıb. Bu səbəbdən müxtəlif dillərdə danışan daha çox insan ingilis dilini öyrənir. Bir çox insan Facebook və Instagram kimi yerlərdə ingilis dilində paylaşmağı və danışmağı xoşlayır. Bunu etdikdə ingilis dili dəyişməyə və böyüməyə başlayır. Yeni sözlər və əyləncəli ifadələr həqiqətən sürətlə paylaşılır və bütün dünyada bir çox insan tərəfindən istifadə edilə bilər. Texnologiya insanları sürətli ünsiyyətə təşviq etdiyindən, dilin sadələşməsi müşahidə olunur. Uzun cümlələr yerinə qısa, konkret və daha sadə ifadələrə üstünlük verilir.

Sosial media texnologiyasının ən sürətli yayılan sahələrindən biridir. Bu platformalar vasitəsilə insanlar İngilis dilində paylaşım edir, yeni ifadələr öyrənir və bu ifadələri gündəlik dilinə əlavə edir. Yeni trend sözlər, slenqlər və ifadələr tez bir zamanda çox sayda insana çatır və dilin inkişafına təsir göstərir.

Sosial medianın çox vaxt təsadüfi və çoxlu qısa sözlərdən istifadə edən öz əyləncəli danışq tərzini var. Gənclər "LOL" ("yüksəkdən gülmək" mənasını verir), "OMG" ("aman tanrım" deməkdir), "YOLO" ("yalnız bir dəfə yaşayırsan" deməkdir), "FOMO" ("əldən qaçırmaq qorxusu" deməkdir) və "TMI" ("çox məlumat" deməkdir) kimi ifadələrdən istifadə etməyi xoşlayırlar. Bu qısa ifadələr insanların ünsiyyətini asanlaşdırır. Həmçinin sosial media termini kimi başlayan “hashtag” kimi sözlər indi hər kəs tərəfindən başa düşülür.

Bu gün gənclər ingilis dilində danışmağın yeni üsullarını yaradırlar ki, bu da dilin böyüməsinə və dəyişməsinə kömək edir. Məsələn, "vibe" sözü indi bir yerin hissi və ya əhval-ruhiyyəsi deməkdir və hər gün bir çox fərqli vəziyyətlərdə istifadə edildiyini eşidə bilərsiniz. Başqa bir söz, "lit" əvvəllər "parlaq" mənasını verirdi, amma indi bir şeyin həqiqətən əyləncəli və ya həyəcanlı olduğunu bildirir. Həmçinin, "memes" və digər onlayn ifadələr kimi şeylər danışq tərzimizi dəyişir. Bu yeni sözlər və ifadələr gənclərin, xüsusən də sosial mediada düşüncə tərzini və ünsiyyətini formalaşdırmağa kömək edir. Bəzən bu ifadələr müxtəlif mədəniyyətlərdən bir araya gələrək hər yerdə məşhurlaşdıqları üçün bütün dünyada böyük söhbətlərə belə başlaya bilər.

İngilis dilinin qloballaşması, dilin dünya miqyasında tədrisinin və istifadəsinin artmasına səbəb olub. Müasir dövrdə İngilis dili, yalnız bir neçə ölkənin rəsmi dili olmaqla qalmır, eyni zamanda beynəlxalq kommunikasiya, biznes, mədəniyyət və təhsil sahələrində də əvəzolunmaz rol oynayır.

İngilis dili, beynəlxalq ticarət və biznes dünyasında dominant dil halına gəlib. Bir çox çoxmillətli şirkətlər və təşkilatlar, qlobal kommunikasiya üçün İngilis dilini istifadə edirlər. Məsələn, beynəlxalq konfranslar, işgüzar yazışmalar və rəsmi sənədlər adətən İngilis dilində hazırlanır. Bu, dünya miqyasında işləyən mütəxəssislər üçün bu dili bilmək və istifadə etmək vacibdir. Eyni zamanda, dünya bazarlarında rəqabət aparan şirkətlər, İngilis dilini işçilərini təlimatlandırmaq və informasiya mübadiləsi üçün əsas vasitə olaraq qəbul edirlər.

İngilis dili, həmçinin beynəlxalq təhsil sahəsində də əvəzolunmaz rol oynayır. Dünyanın ən prestijli universitetləri və təhsil müəssisələri, dərsləri və tədqiqatları əsasən İngilis dilində aparır. Bir çox akademik jurnal, elmi nəşrlər və məqalələr də İngilis dilində yazılır. Bu səbəbdən, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və elmi inkişaf üçün İngilis dili vacib bir vasitə halına gəlib. Texnologiyanın inkişafı ilə bir çox yeni anlayış və sözlər ortaya çıxmışdır və bu sözlərin əksəriyyəti İngilis dilində yaranmışdır.

Bu sözlər, xüsusilə informasiya texnologiyaları, süni intellekt, kiber təhlükəsizlik, proqramlaşdırma və digər sahələrdə geniş istifadə edilir. Məsələn, “algorithm”, “cloud computing”, “machine learning”, “blokçeyn” kimi sözlər artıq akademik ədəbiyyatın vacib bir hissəsi halına gəlmişdir. İngilis dili bu gün dünyada akademik araşdırmaların əsas dili olmuşdur. Beynəlxalq elmi jurnalların çoxu İngilis dilində dərc edilir və akademik məqalələrin böyük bir qismi bu dildə yazılır. Texnologiyanın bu prosesi daha da sürətləndirdiyi açıqdır. Onlayn platformalar, rəqəmsal kitabxanalar, açıq elmi mənbələr və elmi sosial şəbəkələr İngilis dilində olan resurslara asan çıxış təmin edir. Bu, digər dillərdə danışan tədqiqatçıların da İngilis dilini öyrənməsinə səbəb olur.

Ənənəvi akademik yazı formaları texnologiya ilə bir yerdə dəyişir. Məsələn, interaktiv məqalələr, multimedia ilə zənginləşdirilmiş elmi işlər və onlayn təqdimatlar artıq müasir akademik mühitin bir hissəsi olub. Bu da tələbələrin və tədqiqatçıların İngilis dilində həm yazılı, həm də vizual ünsiyyət qabiliyyətlərini artırmağa təşviq edir.

İngilis dili dünyanın müxtəlif bölgələrində fərqli dialektlər və aksentlərlə danışılır. Hər bir ölkənin və regionun özünəməxsus aksentləri və danışmaq tərzidir. İngiltərədəki “Received Pronunciation” (RP) aksenti ilə Amerikanın müxtəlif bölgələrindəki aksentlər arasında böyük fərqlər var. Hətta İngiltərədəki özündə belə, müxtəlif regionlarda fərqli aksentlər mövcuddur.

Bu aksentlər və dialektlər, həm dilin zənginliyini, həm də mədəni müxtəlifliyi əks etdirir. Dialektlər arasında olan fərqlər yalnız fonetik deyil, həm də sintaktik və leksikal səviyyədə də mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da “apartment” sözü ilə İngiltərədə “flat” sözü işlədilir. Bu fərqliliklər, İngilis dilinin nə qədər dinamik və çevik bir dil olduğunu göstərir.

Son zamanlar, ictimaiyyətin gender bərabərliyi mövzusunda daha çox önəm verməsi, İngilis dilində də özünü göstərir. Məsələn, İngilis dilində cinsə aid ifadələrə daha çox yanaşılır. Ən çox müzakirə edilən dəyişikliklərdən biri, “he” (o, kişi) və “she” (o, qadın) əvəzinə “they” əvəzliyinin tək şəxs üçün də işlədilməsidir. Bu, öz cinsini bildirməyən yaxud müəyyən etməyən insanlar üçün daha rahat bir dil forması təklif edir.

Eyni zamanda, daha çox müsbət cins bərabərliyini dəstəkləyən ifadələr işlədilir. “Fireman” əvəzinə “firefighter” (yanğınsöndürən), “policeman” (polis əməkdaşı) əvəzinə “police officer” (polis nəfəri) kimi daha inklüziv ifadələr yayılmağa başlayıb. Bu dəyişikliklər, ingilis dilinin cəmiyyətin daha müxtəlif və inklüziv bir kəsimini əks etdirməsini təmin edir.

Müasir dövr, İngilis dilinin daha yaradıcı və innovativ istifadə formasını təşviq edir. Sosial mediada yaranan yeni sözlər, xüsusən də “memes” (internet zarafatları) və digər kreativ ifadələr, dilin daha geniş şəkildə formalaşmasına təsir edir. Bununla yanaşı, ədəbi sahədə və mədəniyyət sahələrində də dilin kreativ istifadəsi geniş yayılıb.

Yeni sözlərin və ifadələrin yaranması, dilin sərhədlərini genişləndirir. Məsələn, “selfie” və “blogger” kimi sözlər əvvəlcə texnoloji sahələrə aid olsa da, indi həyatın bütün sahələrində istifadə olunur. Bu cür yeniliklər, yalnız müasir İngilis dilini deyil, həm də global mədəniyyəti formalaşdırır.

İngilis dili müasir dövrün ən dinamik və çevik dillərindən biridir. Texnologiyanın inkişafı, sosial mediyanın təsiri və qloballaşma, İngilis dilinin sürətlə dəyişməsinə və inkişaf etməsinə səbəb olur. Bu dəyişikliklər, dilin daha çox fərqli mühitlərdə istifadə olunmasını və beynəlxalq əlaqələrdə əsas rol oynamasını təmin edir. Dilin müasir tendensiyaları, həm də gələcəkdə daha da genişlənməyini və inkişaf edəcəyini göstərir. İngilis dili, yalnız bir dil olmaqdan çıxaraq, qlobal mədəniyyətin və iqtisadiyyatın əsas bir hissəsi halına gəlib.

Texnologiya yalnız həyatımızın üslubuna deyil, istifadə etdiyimiz dillərə, xüsusilə İngilis dilinə də böyük təsir göstərmişdir. Yeni sözlər, ifadələr, yazı üsulu və qlobal təsir bu dəyişikliklərin əsas göstəriciləridir. Texnologiyanın irəlilədikcə, bu təsirin daha da artacağı və İngilis dilinin yeni şəkillərlə zənginləşəcəyi gözlənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Crystal, D. *English as a Global Language*. Cambridge University Press. (2012).
2. Jenkins, J. *World Englishes: A Resource Book for Students*. Routledge. (2009).
3. Tagliamonte, S. A. *Teenage Talk: The Language of Adolescents*. Cambridge University Press. (2016).
4. McCulloch, G. *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. Riverhead Books. (2019).
5. Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing. (2008).
6. Baron, N. S. *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press. (2008).

*Safiyya Yasin Gulamova,
Lecturer,
Baku Business University,
Email: safiyyaqulamova@gmail.com*

EFFECTIVE LANGUAGE COMMUNICATION STRATEGIES IN WORK-FORCE DEVELOPMENT

In the contemporary workforce, proficient language communication skills are a critical component of professional success. The capacity to express thoughts effectively, comprehend instructions accurately, and engage in meaningful conversations directly influences workplace efficiency and overall productivity [1]. As globalization continues to shape industries, employees increasingly face the need to interact across diverse linguistic and cultural contexts [2].

Language competence extends beyond fluency in a single language; it encompasses verbal and non-verbal communication, active listening, cultural intelligence, and adaptability. Ineffective communication can lead to misunderstandings, decreased efficiency, and even workplace conflicts, whereas strong communication fosters collabo-

ration, creativity, and a positive organizational culture [3].

Companies that invest in language communication training benefit from improved teamwork, stronger leadership, and more effective global business operations. Employees who master communication skills can build lasting professional relationships with colleagues, clients, and stakeholders. Therefore, adopting structured language communication strategies is fundamental to workforce development and long-term business sustainability [4].

The Importance of Language Communication in Workforce Development

Proficiency in language communication is a cornerstone of workforce development, directly impacting career growth and organizational performance. In today's fast-evolving business world, effective communication is a key indicator of an employee's competency [1]. Organizations that emphasize communication skill development create a more connected and efficient workforce. Below are some of the key benefits of strong language communication in workforce development:

1. *Fostering Team Collaboration:* A well-functioning workplace relies on smooth collaboration among employees. Strong communication allows team members to express their ideas, share feedback, and resolve conflicts effectively [2]. When communication barriers are minimized, teams can achieve their goals more efficiently.

2. *Increasing Employee Productivity:* Clear and effective communication reduces errors and misinterpretations, leading to more efficient task execution. Employees who can articulate their thoughts and understand instructions correctly contribute to a well-structured workflow, decreasing time spent on clarifications [3].

3. *Enabling International Business Growth:* In an increasingly interconnected world, businesses that operate globally need employees with strong language and cross-cultural communication skills. These skills facilitate smooth negotiations, foster stronger business relationships, and contribute to successful market expansion [1].

4. *Building Trust and Credibility:* Employees who communicate professionally and effectively enhance trust within the organization and with external stakeholders [2]. Trust is a crucial element for long-term business relationships and employee satisfaction.

5. *Enhancing Leadership and Management:* Leaders who communicate clearly and persuasively can inspire their teams, provide effective guidance, and cultivate a transparent workplace culture [3]. Effective communication allows managers to delegate responsibilities efficiently and keep employees motivated [4].

6. *Boosting Employee Engagement and Retention:* Employees who feel heard and valued are more engaged and committed to their roles. Open and transparent communication encourages participation in decision-making processes, increasing job satisfaction and retention [5].

7. *Facilitating Organizational Change and Innovation:* Clear communication is crucial when implementing new policies, technologies, or procedures. Organizations that invest in language training help employees adapt to change more efficiently, fostering a culture of continuous learning and innovation [1].

By prioritizing language communication, businesses can cultivate an adaptable, inclusive, and high-performing workforce ready to meet the challenges of a competitive market.

Key Strategies for Effective Language Communication

1. *Encouraging Active Listening*: Training employees to practice active listening improves understanding and reduces miscommunication. Active listening involves maintaining eye contact, asking clarifying questions, and summarizing key points to ensure alignment [3].

2. *Using Clear and Concise Language*: Simple and direct language minimizes confusion and ensures that messages are easily understood. Employees should avoid technical jargon and overly complex phrases, as clarity enhances communication effectiveness [1].

3. *Providing Cross-Cultural Communication Training*: Educating employees on cultural differences in communication styles improves international collaboration and reduces misunderstandings [2].

4. *Integrating Technology into Communication*: Utilizing digital tools such as AI-driven translation software, real-time collaboration platforms, and voice recognition systems can bridge language gaps and streamline communication [3].

5. *Investing in Continuous Language Learning*: Organizations should offer ongoing language training programs, including workshops, mentorship sessions, and language immersion opportunities, to help employees enhance their communication skills [5].

Developing strong language communication strategies is a key driver of workforce efficiency and organizational success. In today's globalized and technology-driven work environment, businesses must acknowledge the importance of communication skills in fostering collaboration, innovation, and professional growth [3]. Through investment in training programs, technological advancements, and cultural awareness, organizations can build a workforce that is better equipped to navigate challenges and seize opportunities in an evolving market.

Moreover, effective communication strengthens leadership, increases employee engagement, and enhances global business operations [1]. Addressing language barriers and implementing structured communication strategies require dedication and resources, but the long-term benefits outweigh the costs. Ultimately, organizations that prioritize communication skills will gain a competitive advantage and create a more connected and high-performing workforce [5].

References:

1. Guffey, M. E., & Loewy, D. (2018). *Business Communication: Process and Product*. Cengage Learning.
2. Hofstede, G. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill.
3. Harvard Business Review. (2022). "Why Language Skills Matter in the Global Workforce." Retrieved from hbr.org
4. Robles, M. M. (2012). "Executive Perceptions of the Top 10 Soft Skills Needed in Today's Workplace." *Business Communication Quarterly*, 75(4), 453–465.
5. Deloitte. (2018). "The Future of Work: How Language and Communication Shape Employee Experience." Retrieved from [deloitte.com] (https://www2.deloitte.com/)

*Chinara Natig Baghirova,
lecturer,
Baku Business University,
Email: chinara.israfilova@mail.ru*

COMMUNICATION SKILLS: WHY THEY ARE SO IMPORTANT AND HOW TO IMPROVE THEM

Communication skills are the ability to transmit and receive information. And at first glance, it seems that there is nothing complicated about this. After all, as children, we learned to speak and understand other people's speech. But the point here is not only in the exchange of information as such, but also in the ability to express one's thoughts as accurately as possible, grasp the meaning of what the interlocutor has said, and respond adequately to other people's messages. All this is effective communication [1,17].

Professionals with well-developed communication skills are in demand in all industries. The ability to communicate effectively helps to avoid misunderstandings and conflicts, find solutions to complex issues faster, and work more productively. And this, in turn, saves company resources. Therefore, communication skills are necessary for everyone, regardless of their field of activity, position, and experience. After all, regardless of whether you work as a software developer or a sales manager, you need to be able to present your ideas to other people.

To learn to communicate effectively, you need to master a whole range of skills. Let's take a closer look at the most important ones.

Of course, different skills are needed to make a good presentation to a large audience and to discuss work issues with a boss. But there are certain skills without which it is impossible to count on effective communication in any situation [3].

The ability to listen.

First of all, you need to learn not only to listen but also to hear. After all, it often happens that instead of focusing on the meaning of what the interlocutor has said, we begin to think about our answer in advance. Effective communication begins with the ability to listen: to be attentive throughout the conversation and ask clarifying questions if necessary. Try to practice – and you will be amazed at how much it will improve your communication skills!

The ability to express your thoughts clearly and concisely.

Whether you are talking to someone in person, by email or by phone, it is very important to express yourself clearly and concisely. To avoid confusing the listener and avoid misunderstandings, it is always better to give yourself time to think and formulate what you are going to say. You should also pay attention to how loud you speak. If the voice is too quiet, the interlocutors will hear you poorly. And if it is too loud, it can be perceived as aggression.

The skill of non-verbal communication.

Non-verbal communication refers to the transmission of information between people without the use of speech signals. Body language, gestures, facial expressions, intonations are extremely important in communication. Studies show that we receive from 70 to 93 percent of information through such non-verbal cues. And their correct interpretation is a prerequisite for effective communication.

Empathy.

Empathy is another skill without which it is impossible to do. To truly understand another person, we must be able to put ourselves in their place, recognize their emotional state, and understand their feelings. This will allow us to conduct a conversation adequately.

The ability to cope with stress.

Also, to communicate effectively, you need to learn to cope with your own emotions. After all, it often happens that in the heat of the moment, people say something that they later regret. The ability to manage stress allows you to maintain the clarity of your own judgments even during the most heated discussions.

All these skills are universal. They will come in handy regardless of whether you communicate with clients, colleagues, or friends. But how to improve them?

How to develop communication skills?

Everyone's communication skills are formed throughout their lives. But there are many ways to improve them quite quickly. Here are a few ideas to get you started.

Avoid factors that interfere with effective communication. Stress, lack of attention, negative non-verbal signals are the most common ones. Try to keep your emotions under control, listen carefully to your interlocutor, maintain eye contact with them, and smile politely – and you will immediately notice how much easier it has become to communicate.

Observe how people with good effective communication skills behave. Undoubtedly, there are such people among your colleagues or friends. How do they explain complex topics? What tone of voice and body language do they use in different situations? How do they react to conflicts?

Ask your friends to share their honest opinion about your communication skills. Sometimes it is difficult to determine on your own which aspects need the most improvement. An objective view from the outside will help with this.

Take a course or read a book. On platforms such as Coursera, EdX or Udemy, you can find online courses on a wide variety of topics: business communication, presentations, negotiations, etc. Reading books is another great option. A lot has been written about effective communication [4].

Practice! In fact, communication skills are habits or patterns of behavior. And, as with any other habits, it takes time and regular practice for them to take root. Look for any opportunities to practice. For example, start a blog on a topic that interests you to learn how to better express your thoughts in writing.

To conclude, effective communication skills are one of the most sought-after "soft" skills by employers. In addition, they are needed to build productive relationships not only at work but also in all other areas of life. And it is definitely worth making a little effort to improve them.

References:

1. "How to Win Friends and Influence People", Dale Carnegie
2. "The 7 Habits of Highly Effective People", Stephen R. Covey
3. www.careerist.com
4. www.SkillsYouNeed.com

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ

SCIENTIFIC WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

*Mircea Gutium,
Ph.D. Student,
National Institute for Economic Research,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau
Email: gutium.mircea@ase.md*

INTEGRATING TRANSPORT AND CUSTOMS FUNCTIONS FOR ENHANCED LOGISTICS RELIABILITY

International trade cannot exist without the efficient and reliable movement of goods across national borders. Recent global disruptions, including the COVID-19 pandemic and geopolitical instability, have highlighted the critical need to increase the resilience of logistics chains. A significant source of inefficiency and unreliability stems from the fragmentation between transport operations and customs procedures at international borders [4]. The profitable business of transport companies focuses primarily on moving goods, optimizing routes, scheduling, and minimizing the time required for transport from a producer to a consumer. Organizations using these digital technologies are more adept at managing complexity, improving decision-making, and providing value to stakeholders. The role of digital technologies in managing complexity should reassure the audience about the future of logistics. Although the advantages of digital transformation are considerable, its execution presents obstacles [6].

Delays and unpredictability in global trade logistics affect the system's efficiency and cost-effectiveness and directly impact customer satisfaction. Because Customs and shipping companies operate in isolation, often resulting in delays, increased operational costs, and significant unpredictability in supply chains, these border interaction issues impose substantial costs, severely affecting developing and landlocked countries. Despite the critical need for barrier-free global trade, there is often a fundamental fragmentation between managing international shipping and executing customs procedures. The supply chain paradigm implies a new way of viewing the organization, based on the integration of its activities into key processes rather than by departments [5]. For that purpose, public organizations have implemented electronic platforms, aiming to improve the coordination between PCS operators, thereby removing some inefficiency [8].

Historically and operationally, these functions have often been treated as distinct, sequential stages in the supply chain. Transport companies focus on logistics and asset management, while customs authorities focus on legal regulation, smuggling detection, and cross-border revenue collection. This separation creates critical interaction points, typically at ports, airports, and land borders, where cargo is received for entry into the country. These interfaces are often sources of significant bottlenecks characterized by delays, data inconsistencies, communication delays, and a general lack of coordination. For example, delays in filing necessary customs clearance documentation can hinder Customs' ability to conduct timely risk assessments, while slow communication of clearance decisions can hamper Customs organizations' operations. The transformative potential of intelligent logistics systems is evident in the seamless synergy between their components. For instance, an automated warehouse with IoT sensors and AI-driven

analytics can revolutionize inventory management by monitoring real-time stock levels, automatically reordering when necessary, and forecasting future demand based on historical data [2].

The benefits that arise from the integration process often manifest themselves in a manner that can be described as synergistic, whereby the combined effects produce results greater than the sum of the individual contributions. Minimizing delays can reduce direct costs, such as those associated with customs or detention fees, and improve the predictability of arrival times. The result of this process is the establishment of a self-reinforcing cycle in which accumulated time savings lead to gains in predictability, which then enable further efficiency improvements and cost reductions throughout the supply chain continuum.

Furthermore, it is essential to recognize that while the observed reductions in average clearance times and direct costs are indeed substantial, the benefits associated with increased predictability – in particular, the reduction in variability in clearance times – may arguably represent the most important economic advantage for modern supply chains, which are increasingly complex and interconnected.

Logistics costs depend primarily on transportation costs, warehousing costs, and administrative costs. Just-In-Time (JIT) inventory systems aim to optimize inventory levels. However, significant fluctuations in border crossing times force companies to maintain expensive inventories as insurance against potential delays, even when average transit times are relatively short. Various integration mechanisms are used to address this challenge, such as extended preferential treatment for Authorized Economic Operators (AEOs) or real-time status updates accessible through sophisticated software (SW) systems. These systems are specifically designed to increase the predictability of logistics operations. The potential for increased predictability in logistics operations should inspire optimism about the future of supply chain dynamics. The harmonized approach to data transmission promises to revolutionize the logistics system by eliminating inefficiencies and reducing the likelihood of errors in transmitted data. By defining a standardized data set based on internationally recognized rules and operations, mainly the OMV Data Model, we can expect a significant reduction in data errors and a substantial improvement in accuracy. This model provides a harmonized structure and standard definitions for data elements required across various border procedures, including those typically found in transport documents like the Bill of Lading (B/L data elements like a shipper, consignee, vessel, ports, cargo description, container numbers are mapped within the WCO DM structure) and customs declarations.

Instead of separate submissions for booking, shipping instructions, manifest, and customs declarations, the algorithm envisions an early submission of a core dataset encompassing essential information needed by all parties. This could be achieved through a single, comprehensive electronic message or a series of linked messages conforming to the WCO DM structure, transmitted via standardized APIs or potentially advanced EDI formats mapped to the WCO DM. This data would be captured once, ideally close to the source, and then reused and augmented throughout the journey via the integrated platform. The primary benefits are a significant reduction in redundant data entry, minimization of errors arising from inconsistencies between different documents, and, crucially, earlier availability of essential data for transport planning and preliminary customs risk assessment.

The Real-Time Event Trigger and Synchronization System is a paradigm shift from static, plan-based operations and dynamic workflows. The probability of errors is reduced by leveraging real-time data streams from various points in the supply chain, such as IoT sensors on containers or vehicles that track location and status, transportation systems that provide ship/flight updates, and Terminal Operating Systems (TOS). For example, a confirmed ship departure message from the transportation system could trigger the completion of the export customs process. For instance, Dutch Customs could obtain both the import declaration and ENS data directly from the ISCC, or indirectly from China Customs via their partnership with the ISCC [7].

A significant deviation from the planned ETA detected through vessel tracking could trigger a reassessment of the customs risk profile and alert downstream transport providers (e.g., drayage) to adjust their schedules. A container discharge message from the TOS could trigger the final stage of customs clearance processing for pre-cleared goods. A customs release notification transmitted instantly via the platform could trigger the authorization for the terminal to allow gate-out and signal the drayage provider to proceed with pickup. Smart contracts, potentially implemented on a blockchain layer for specific high-trust interactions, could automate the execution of certain actions based on verified event triggers (e.g., automatic release of payment upon verified proof of delivery). This real-time synchronization ensures that transport and customs processes remain aligned with the actual physical flow of goods, minimizing idle time caused by communication delays or reliance on outdated plans and enabling proactive adjustments [1].

Advanced analytical techniques, including Machine Learning and AI, would be employed to identify complex patterns, detect anomalies, and generate predictive risk scores. These techniques can significantly enhance the accuracy and efficiency of risk assessment in international trade. However, their implementation may also pose challenges, such as data privacy concerns and the need for specialized skills. Crucially, these scores would reflect the traditional compliance risks (likelihood of fraud, smuggling, security threat) and logistics reliability risks (probability of significant delay, likelihood of cargo damage or loss).

As a result, the decision-making framework improves as new real-time data becomes available. This allows for more detailed and effective decision-making. Shipments assessed as having low compliance and reliability risk could receive a faster approach, known as “green lane” release, an automated process starting from arrival at the customs point. The greatest strength of the Fast Corridor is its ability to digitalize the entire import process [3]. This procedure significantly reduces transit time and increases commercial efficiency. Shipments with a high compliance risk but low-reliability risk could be subject to documentation or cargo checks. Conversely, shipments with low compliance risk but high-reliability risk (e.g., a compliant trader using a consistently unreliable carrier on a disruption-prone route) could trigger proactive monitoring, contingency planning alerts for the consignee, or potentially adjusted resource allocation by customs to anticipate potential clearance issues upon late arrival. This approach optimizes the use of inspection resources while facilitating trade flows. That allows the shift from traditional customs operations aimed at post-declaration detection to proactive management of the entire supply chain, directly addressing the reliability objective. The reliability of global logistics has become increasingly vital to the competitiveness of

international trade. However, the continued fragmentation between transport management and Customs conduct often compromises it; such fragmentation results in bottlenecks, delays, data inconsistencies, and unpredictability in customs operations [9].

Conclusion

This article examines the standard functions, processes, and challenges in both areas and evaluates existing technological solutions, such as One-Stop Shop, Port Community Systems, APIs, and blokçeyn. Although these solutions offer new avenues for development, they often do not adequately address the imperative of fundamental process synchronization and complete data integration. The author proposes a conceptual algorithm to unify transport and customs functions to reduce disharmony between trading companies and the Customs Service. This algorithm is based on proactive data sharing, process synchronization, collaborative decision-making, and comprehensive risk management. Its main mechanisms include:

- harmonized data transmission following international standards, such as the OMV data model;
- real-time event triggers that synchronize workflows through APIs and real-time data feeds;
- an integrated risk assessment engine that combines maritime and customs information to forecast both compliance and reliability risks using advanced analytical techniques;
- digitally enabled collaborative protocols for exception management.

Acknowledgments

The study was developed within the framework of Subprogram 030101, “Strengthening the resilience, competitiveness, and sustainability of the economy of the Republic of Moldova in the context of the accession process to the European Union,” institutional funding.

References:

1. Ahsen, S. R. and Rundle, J. M. Customs and Humanitarian Logistics. *Global Trade and Customs Journal*. 2019, 4(14), pp. 154-168.
2. Bisogno, M., Nota, G., Saccomanno, A. and Tommasetti, A. Improving the efficiency of Port Community Systems through integrated information flows of logistic processes. *The International Journal of Digital Accounting Research*. 2015, 1(15), pp. 1-31.
3. Caballini, C. and Benzi, M. Fast Corridors: innovative customs processes and technology to increase supply chain competitiveness. The case of IKEA Italy. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*. 2023, 21, 100909.
4. Gutium M. Development of the digitalization of the customs service in the Republic of Moldova. *Information and Innovations*. 2023, 18(2), pp. 48-55.
5. Hammadi, L., de Cursi, E. S., Barbu, V. S., Ait Ouahman, A. and Ibourk, A. A SCOR Model for Customs Supply Chain Process Design. *World Customs Journal*. 2018, 2(12), pp. 95-106.
6. Holloway, S. Digital Transformation in Supply Chain Management: A Systematic Literature Review of Trends and Applications. Preprint. 2024, doi: 10.20944/preprints202411.2423.v1
7. Hu, R., Tan, Y.-H. and Heijmann, F. A new approach to e-commerce customs

control in China: Integrated supply chain: A practical application towards large-scale data pipeline implementation. *World Customs Journal*. 2016, 2(10), pp. 65-82.

8. Tao, Y. The Application of Intelligent Logistics Systems in Supply Chain Management and Its Challenges: Case Studies of Automated Warehousing and Unmanned Delivery. *Frontiers in Business, Economics and Management*. 2024, 2(16), pp. 100.

9. Zhang, S. and Preece, R. Designing and implementing Customs-Business partnerships: a possible framework for collaborative governance. *World Customs Journal*. 2011, 1(5), pp. 43-62.

*Bayramov İlkin Ramiz oğlu,
doktorant;
Bakı Biznes Universitetinin
müəllimi*

Email: ilkinbayramov022@gmail.com

AZƏRBAYCANDA VALYUTA EHTİYATLARININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş

Azərbaycanda valyuta ehtiyatlarının artırılması milli iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün bir neçə əsas istiqamət üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. İlk növbədə, ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. Xüsusilə, qeyri-neft sektorunun inkişafı valyuta daxilolmalarının artırılmasına şərait yarada bilər.

Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi valyuta axınını gücləndirəcək. Eyni zamanda, turizmin inkişafı ölkəyə xarici valyuta axınının artmasına töhfə verə bilər. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi də valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün vacib amildir. Bunun üçün əlverişli biznes mühiti yaradılmalı və hüquqi baza təkmilləşdirilməlidir.

Həmçinin, dövlətin strateji ehtiyat siyasətinin gücləndirilməsi valyuta ehtiyatlarının sabit artımını təmin edə bilər. Neft-qaz gəlirlərinin rəşional idarə olunması və Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin optimal istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxrac-yönlü sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması valyuta axınının diversifikasiyasına imkan verəcəkdir.

Maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi və milli valyutanın dayanıqlılığının artırılması valyuta ehtiyatlarının qorunmasına və artırılmasına kömək edəcək. Bank sektorunun gücləndirilməsi və xarici valyuta ilə əməliyyatların daha effektiv idarə olunması bu istiqamətdə vacib addımlardandır [2, s.67-68]. Azərbaycanda innovasiya və texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılması xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq və nəticədə valyuta ehtiyatlarına müsbət təsir edəcəkdir.

Bundan əlavə, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən layihələr ölkəyə əlavə valyuta daxilolmalarını təmin edə bilər. Tranzit və logistika potensialından istifadə etməklə, regional ticarət əlaqələrinin geniş-

ləndirilməsi də valyuta ehtiyatlarının artırılmasına şərait yarada bilər. Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması davamlı valyuta axını üçün mühüm amildir.

Valyuta ehtiyatlarının təhlili və qiymətləndirilməsi. Son 10 ildə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları dinamik şəkildə artmışdır. Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, strateji valyuta ehtiyatları 2011-ci ildən etibarən ümumilikdə artım tendensiyası göstərmiş, xüsusilə 2021-ci ildə 4,8% artaraq 53 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları da 2021-ci ildə 11,1% artaraq 7,1 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Dinamikaya təsir edən əsas amillərə aşağıdakıları aid edə bilərik (bax qrafik 1):

1. Neft və qeyri-neft ixracı: 2021-ci ildə neft qiymətlərinin yüksəlməsi və qeyri-neft ixracının 44% artması valyuta ehtiyatlarının artmasına müsbət təsir etmişdir.

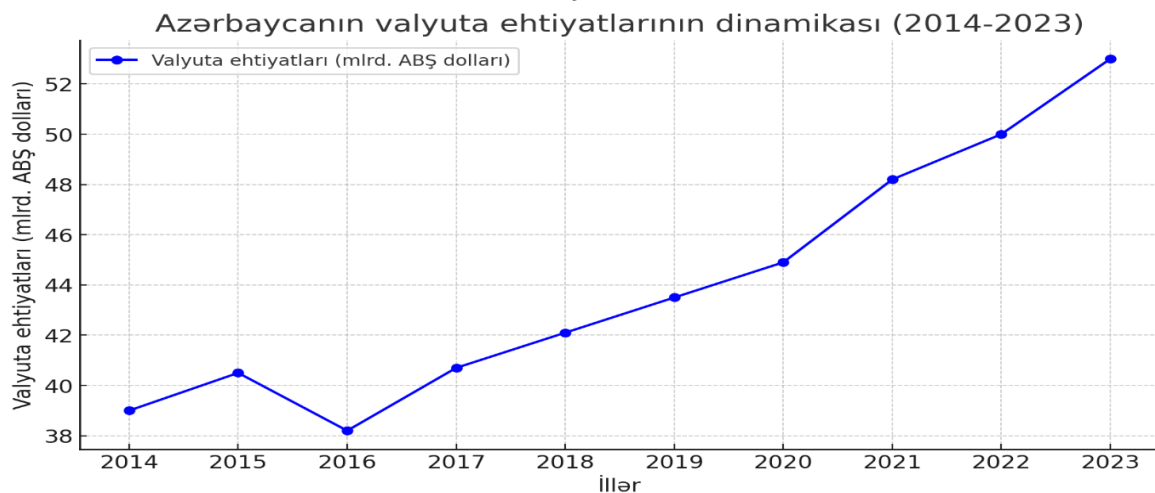
2. Tədiyyə balansının profisiti: 2021-ci ilin 11 ayında tədiyyə balansının profisiti 2020-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə artmışdır.

3. İqtisadi artım: Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) real artım tempi 2021-ci ildə 5,6% olmuş, qeyri-neft sektoru üzrə isə 7,2% artım qeydə alınmışdır.

4. Dövlət xərclərinin artması: 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin cari xərclərinin 4,6% artması da məcmu tələbi və nəticə etibarilə iqtisadi aktivliyi dəstəkləmişdir.

Qrafik 1.

**Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının dinamikası (2014-2023-cü illər),
mlrd ABŞ dolları ilə**

Mənbə: Qrafik Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın statistik göstəriciləri əsasında tərtib edilmişdir [4].

Təqdim olunmuş qrafik məlumatlarından aydın olur ki, 2014-cü ildə valyuta ehtiyatları 39 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici 53 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir ki, bu da 10 il ərzində 35,9% artım deməkdir. 2015-ci ildə ehtiyatlar 40,5 milyard ABŞ dollarına qədər artsa da, 2016-cı ildə 38,2 milyard ABŞ dollarına enmişdir, yəni 2015-2016 illər arasında 5,7% azalma baş vermişdir. Bunun əsas səbəbi neftin qiymətinin kəskin düşməsi və ölkədən kapital axınının artması olmuşdur. 2017-2019-cu illər ərzində ehtiyatlar sabit artaraq 44,9 milyard ABŞ dollarına çatmış və 17,5% artım qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə pandemiya və global iqtisadi böhran ehtiyatların artım tempini azaltsa da, 2021-ci ildə yenidən yüksəlmişdir. 2021-2023-cü illər

arasında valyuta ehtiyatları 10,4% artaraq 48,2 milyarddan 53 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bu dövrdə tədiyə balansının profisitli olması və ixrac gəlirlərinin yüksəlməsi əsas amillərdən biri olmuşdur.

Ümumilikdə, 2014-2023-cü illər ərzində valyuta ehtiyatları illik orta hesabla təxminən 3,2% artmışdır. Neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin düzgün idarə olunması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi valyuta ehtiyatlarının davamlı artmasına şərait yaratmışdır. Lakin qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və ticarət balansında baş verən dəyişikliklər ehtiyatların dəyişkənliyinə təsir edən əsas amillər olmuşdur.

Gələcək illərdə qeyri-neft sektorunun daha da şaxələndirilməsi və xarici investisiyaların artırılması valyuta ehtiyatlarının daha stabil və davamlı artımını təmin edə bilər. Bu strategiya Azərbaycanın maliyyə dayanıqlığını gücləndirəcək və iqtisadi şoklara qarşı daha davamlı hala gətirəcəkdir.

Valyuta ehtiyatlarının artımının tədiyə balansı şərti.

Valyuta ehtiyatları və tədiyə balansı iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas göstəricidir. Tədiyə balansı ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarını əks etdirən əsas makroiqtisadi göstəricidir və onun profisitli olması valyuta ehtiyatlarının artımına müsbət təsir göstərir. Əgər tədiyə balansı müsbətdirsə, yəni ölkəyə daxil olan valyuta çıxan valyutadan çoxdursa, bu zaman valyuta ehtiyatları artır. Əksinə, tədiyə balansının kəsiri olduğu hallarda ölkənin valyuta ehtiyatları azalmağa meyilli olur.

Azərbaycanın tədiyə balansı əsasən neft və qaz sektorundan gələn ixrac gəlirlərinə bağlıdır. Məsələn, 2021-ci ildə ticarət balansının profisiti 2020-ci illə müqayisədə 2,8 dəfə artmış və bu, valyuta ehtiyatlarının 4,8% yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Ümumilikdə, ticarət balansında müsbət saldo formalaşdıqda, ölkənin valyuta ehtiyatları daha sürətli artır. Əksinə, 2015-2016-cı illərdə neftin qiymətinin kəskin enməsi nəticəsində tədiyə balansında yaranan kəsir Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarının azalmasına səbəb olmuşdur.

Tədiyə balansının profisitli olması milli valyutanın sabitliyini dəstəkləyir və xarici öhdəliklərin icrasını asanlaşdırır. 2017-2019-cu illərdə Azərbaycanın tədiyə balansında müsbət meyillər müşahidə olunmuş və bu dövrdə valyuta ehtiyatları 17,5% artmışdır. Həmçinin, qeyri-neft ixracının artırılması tədiyə balansının sabitliyini təmin etməklə valyuta ehtiyatlarının artımına töhfə vermişdir. 2020-ci ildə pandemiya səbəbindən qlobal ticarət məhdudiyyətləri və enerji bazarındakı dalğalanmalar tədiyə balansına mənfi təsir göstərmiş və valyuta ehtiyatlarının artım tempini zəiflətməmişdir.

Bununla belə, 2021-2023-cü illərdə tədiyə balansının profisitli olması valyuta ehtiyatlarının 10,4% artmasına səbəb olmuşdur. Bu artımın əsas səbəbi neft və qaz qiymətlərinin yüksəlməsi, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafı olmuşdur. Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən ehtiyat siyasəti də valyuta ehtiyatlarının qorunmasına və artırılmasına xidmət etmişdir.

Gələcəkdə Azərbaycanın tədiyə balansının daha dayanıqlı olması üçün qeyri-neft ixracının artırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və yeni bazarlara çıxışın genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbirlər tədiyə balansında müsbət saldo yaratmaqla valyuta ehtiyatlarının sabit artımını təmin edəcəkdir. Beləliklə, ölkənin iqtisadi dayanıqlığı möhkəmlənəcək və beynəlxalq maliyyə bazarlarında etibarlılığı artacaqdır.

2014-2023-cü illər üçün tədiyyə balansının ümumi göstəriciləri

İl	Ticarət balansı (mlrd. dollar)	Cari hesab balansı (mlrd. dollar)	Kapital və maliyyə hesabı balansı (mlrd. dollar)	Ümumi tədiyyə balansı (mlrd. dollar)
2014	12.5	5.8	-3.0	2.8
2015	10.2	3.2	-2.5	0.7
2016	6.8	-1.5	-4.0	-5.5
2017	8.4	0.5	-2.8	-2.3
2018	9.1	2.1	-1.9	0.2
2019	11.0	4.0	-1.2	2.8
2020	13.5	6.3	0.5	6.8
2021	15.2	7.8	1.3	9.1
2022	16.8	9.5	2.2	11.7
2023	18.3	11.2	3.0	14.2

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [3].

Cədvəl məlumatlarına görə son 10 ilin tədiyyə balansı göstəricilərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın tədiyyə balansı əsasən neft və qaz sektorunun ixracından asılıdır. 2014-cü ildə ticarət balansının 12,5 milyard ABŞ dolları olması müsbət saldo yaratsa da, 2016-cı ildə bu göstərici 6,8 milyard ABŞ dollarına qədər enmişdir ki, bu da neftin qiymətinin kəskin azalması ilə bağlı olmuşdur. Həmin dövrdə cari hesab balansı - 1,5 milyard ABŞ dollarına düşmüş, ümumi tədiyyə balansında isə - 5,5 milyard ABŞ dolları kəsir yaranmışdır.

2017-2019-cu illərdə isə tədiyyə balansında tədricən bərpa prosesi müşahidə olunmuşdur. 2017-ci ildə cari hesab balansı 0,5 milyard ABŞ dolları ilə müsbət istiqamətə keçmiş, 2019-cu ildə isə 4,0 milyard ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Bunun əsas səbəbi neftin qiymətindəki artım və qeyri-neft sektorunda ixracın genişlənməsi olmuşdur. Lakin kapital və maliyyə hesabında bəzi illərdə mənfi saldo müşahidə olunmuş, bu da xarici investisiya axınlarının qeyri-sabit olması ilə əlaqələndirilir.

2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə tədiyyə balansında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Ticarət balansı 13,5 milyard ABŞ dollarına yüksəlsə də, qlobal iqtisadi çətinliklərə görə maliyyə axınlarında azalma olmuşdur. Buna baxmayaraq, 2021-2023-cü illərdə tədiyyə balansında müsbət dinamika müşahidə edilmişdir. 2023-cü ildə ümumi tədiyyə balansı 14,2 milyard ABŞ dollarına qədər artmışdır ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 108,8% artım deməkdir.

Bu illər ərzində Azərbaycanın xarici ticarət siyasətində qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirilməsi müsbət nəticələr vermişdir. 2021-ci ildən etibarən kapital və maliyyə hesabında müsbət saldo müşahidə olunmağa başlamışdır ki, bu da ölkəyə xarici investisiyaların artdığını göstərir. 2023-cü ildə kapital və maliyyə hesabı 3,0 milyard ABŞ dollarına çatmışdır, bu isə 2020-ci illə müqayisədə 500% artım deməkdir.

Ümumilikdə, son on ildə Azərbaycanın tədiyyə balansı dəyişkənlik göstərsə də,

2020-ci ildən sonra müsbət tendensiya müşahidə olunmuşdur. Neft-qaz gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin tədiyə balansının dayanıqlılığını artırmaq üçün əsas amillərdən biridir. Gələcəkdə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və yeni ixrac bazarlarının genişləndirilməsi tədiyə balansının daha sabit olmasına töhfə verəcəkdir. Azərbaycanın tədiyə balansının müsbət qalması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir və valyuta ehtiyatlarının artımına dəstək verir.

Azərbaycanda valyuta ehtiyatlarının artırılması istiqamətində bir sıra addımların atılması mümkündür:

1. Neft və qaz gəlirlərinin səmərəli idarə olunması - neft və qaz sektorundan əldə edilən gəlirlərin düzgün idarə edilməsi və diversifikasiyası valyuta ehtiyatlarının artırılmasına kömək edir. Bu istiqamətdə daha çox real sektora istiqamətlənmək lazımdır.

2. Qeyri-neft sektorunun inkişafı - qeyri-neft sektorunun, xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi ixracın genişlənməsinə və xarici valyuta axınının artmasına səbəb olacaqdır.

3. İxrac bazarlarının şaxələndirilməsi - Azərbaycan məhsullarının yeni bazarlara çıxışını təmin etmək və ixrac potensialını artırmaq üçün ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi vacibdir.

4. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi - ölkəyə xarici sərmayənin axınını artırmaq məqsədilə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və investorlar üçün əlverişli mühitin yaradılması valyuta ehtiyatlarının artımına töhfə verir.

5. İdxalın azaldılması və daxili istehsalın artırılması - yerli istehsalın gücləndirilməsi nəticəsində idxaldan asılılıq azalacaq və ölkədə valyuta qıtlığının qarşısı alınacaqdır.

6. Dövlət ehtiyat fondlarının gücləndirilməsi - Dövlət Neft Fondu və Mərkəzi Bankın ehtiyatlarının artırılması uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin edən amillərdəndir.

7. Turizm sektorunun inkişafı - xarici turistlərin ölkəyə cəlb edilməsi ilə valyuta gəlirləri artacaq və bu, iqtisadiyyata müsbət təsir göstərəcəkdir.

8. İnnovasiya və texnologiyaya investisiyalar - yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalının artırılması və xarici bazarlara çıxarılması ölkəyə əlavə valyuta axını təmin edə bilər.

9. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq - Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər maliyyə institutları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ölkənin maliyyə imkanlarını genişləndirən addımlardan hesab olunur.

10. Valyuta risklərinin idarə edilməsi - valyuta məzənnəsinin kəskin dalğalanmalarının qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən effektiv pul siyasətinin həyata keçirilməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Valyuta ehtiyatlarının azalması. <https://marja.az/123332/merkezi-bankin-valyuta-ehiyatlari-dekabrda-da-azalib>.

2. Anders Grath. The Handbook of International Trade and Finance. USA-2016. 265 p.

3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. Stat.gov.az

4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı.

www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd?year=2024

*Əliyev İsa Məhəmməd oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti
Email: isaaliyev55@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA ƏHALİYƏ GÖSTƏRİLƏN ÖDƏNİŞLİ XİDMƏTLƏRİN İNKİŞAF DİNAMİKASININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (1995–2023)

Xidmət sektoru müasir dövrdə ölkədə aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. Dünya ölkələrinə nəzər saldıqda görə bilərik ki, iqtisadi inkişafın yüksək mərhələsində olan ölkələrdə xidmət sektorunun ÜDM-də payı 70–80%-ə qədər yüksəlmişdir. Xidmətlər - nəqliyyat, rabitə, turizm, maliyyə, təhsil, səhiyyə və s. sahələri əhatə etməklə həm iqtisadi aktivliyi gücləndirir, həm də əhəlinin həyat keyfiyyətini artırır.

Azərbaycanda da son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş islahatlar fonunda xidmət sektorunun əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyərindəki artım və bu sahənin ÜDM-də tutduğu pay bunu sübut edir. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən strateji proqramlarda, xüsusilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində xidmət sektorunun rəqabətliliyinin artırılması mühüm hədəf kimi qeyd olunmuşdur.

Xidmət sektoru həm də əmək bazarına təsir edən əsas sahələrdəndir. Bu sahədə daha səmərəli və az investisiya tələb edən mikro və kiçik sahibkarlıq formaları geniş yayılmışdır ki, bu da məşğulluğun artırılmasına və regionlarda iqtisadi fəallığın canlanmasına imkan yaradır.

Bu baxımdan xidmət sektorunun inkişaf səviyyəsini daha dərinlən qiymətləndirmək, onun iqtisadi sistemdə tutduğu rolu ölçmək və gələcək inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün statistik yanaşmalara əsaslanan tədqiqat metodlarından istifadə zərurəti yaranır. Xüsusilə də əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dinamikasına nəzər salmaqla bu sahədə rəqabət qabiliyyətinin və effektivliyin qiymətləndirilməsi mümkün olur.

Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin inkişaf dinamikasını təhlil etmək və onların rəqabətliliyini qiymətləndirmək üçün statistik modeldən istifadə olunmuşdur. Bu məqsədlə vaxt sıralaması məlumatları əsasında empirik təhlil aparılmışdır.

Modelin düzgün qurulması və nəticələrin etibarlılığını təmin etmək üçün istifadə olunan dəyişənin stasionarlıq səviyyəsi yoxlanılmışdır. Vaxt sıralaması ilə işlənən iqtisadi göstəricilərdə stasionarlıq vacib şərtidir. Əks halda, saxta korelyasiyalar və statistik yanlışlar yarana bilər.

Bu məqsədlə Augmented Dickey-Fuller (ADF) testindən istifadə olunmuşdur. ADF testi vasitəsilə dəyişənin vahid kökə malik olub-olmadığı müəyyən edilmişdir. ADF (Augmented Dickey-Fuller) testi aparılmasının əsas məqsədi vaxt sıralamasında (time series) istifadə olunan dəyişənin stasionar olub-olmadığını yoxlamaqdır.

**Azərbaycanda əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin göstəriciləri üzrə
stasionarlığın yoxlanılması**

Null Hypothesis: D(XIDMET,2) has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 2 (Automatic - based on SIC, maxlag=6)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-5.889209	0.0001
Test critical values: 1% level	-3.737853	
5% level	-2.991878	
10% level	-2.635542	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
Dependent Variable: D(XIDMET,3)
Method: Least Squares
Date: 06/09/25 Time: 21:14
Sample (adjusted): 2000 2023
Included observations: 24 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(XIDMET(-1),2)	-4.274509	0.725821	-5.889209	0.0000
D(XIDMET(-1),3)	2.503588	0.600874	4.166575	0.0005
D(XIDMET(-2),3)	1.531335	0.367622	4.165515	0.0005
C	-11357.64	152081.4	-0.074681	0.9412
R-squared	0.823213	Mean dependent var		29072.36
Adjusted R-squared	0.796695	S.D. dependent var		1614172.
S.E. of regression	727819.0	Akaike info criterion		29.98450
Sum squared resid	1.06E+13	Schwarz criterion		30.18085
Log likelihood	-355.8140	Hannan-Quinn criter.		30.03659
F-statistic	31.04357	Durbin-Watson stat		1.855828
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir [1].

ADF testinin nəticələrinə əsasən D(XIDMET) dəyişəni ikinci fərqləndirmədən sonra stasionar olmuşdur. Test statistikasısı – 5,88 olmuş və bu dəyər bütün kritik səviyələrdən (1%, 5%, 10%) aşağı olmuşdur. Bu da null hipotezin rədd edildiyini göstərir.

Deməli, istifadə olunan dəyişən I (2) inteqrasiya səviyyəsinə malikdir və bu halda yalnız ikinci fərqləndirmədən sonra modelə daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu nəticə modelin sabitlik və etibarlılıq şərtlərini təmin etməyə imkan verir.

Stasionarlıq təmin edildikdən sonra dəyişənin inkişaf dinamikası və xidmət sektorunun rəqabətliyyəsinə təsiri aşağıdakı modellə təhlil olunmuşdur. Aşağıdakı tənlik və-

sitəsilə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə dəyişənin inkişaf meyli və rəqabətliklik göstəriciləri belədir:

$$\Delta^3 Xidmet_t = \alpha + \beta_1 \Delta^2 Xidmet_{t-1} + \beta_2 \Delta^3 Xidmet_{t-1} + \beta_3 \Delta^3 Xidmet_{t-2} + \epsilon_t$$

Burada:

Δ - fərqləndirmə operatorudur;

Xidmet – əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyərini ifadə edir;

α - sabit əmsal;

ϵ_t – təsadüfi səhv termini.

Cədvəl 2.

**Regressiya modelində istifadə olunan dəyişənlərin qiymətləndirilməsi.
(Ödənişli xidmətlər üzrə qurulan modelin statistik nəticələri)**

Dəyişən	Əmsal	t-stat	p-qiymət
D(Xidmet(-1),2)	-4.27	-5.88	0.0000
D(Xidmet(-1),3)	2.50	4.16	0.0005
D(Xidmet(-2),3)	1.53	4.16	0.0006

- Əsas dəyişən olan D(XIDMET(-1),2)-nin əmsalı mənfi və statistik olaraq əhəmiyyətlidir. Bu da əvvəlki dövrlərdəki dəyişikliklərin cari dövrə geridönüşlü (negative feedback) təsir etdiyini göstərir.

- Qalan dəyişənlərin (lagged differenced values) də müsbət və əhəmiyyətli olması xidmət sahəsində əvvəlki inkişafların növbəti dövrlərə müsbət ötürülmə təsiri yaratdığını göstərir.

- **R-squared = 0.8232** – dəyişənin 82%-i model tərəfindən izah edilir.

- **Durbin-Watson = 1.85** – avtokorrelyasiya yoxdur.

- **F-statistic = 31.04 və p-value = 0.0000** – model ümumilikdə statistik olaraq əhəmiyyətlidir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin inkişafı dinamik xarakter daşıyır və əvvəlki dövrlərdəki dəyişikliklər növbəti dövrlərdə mühüm rol oynayır. Bu dinamika xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyətinin də zamanla dəyişdiyini və təsirləndiyini göstərir.

Beləliklə, modellə əldə olunan nəticələr xidmət sektorunun inkişaf dinamikasının proqnozlaşdırılması və rəqabət strategiyalarının formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda ödənişli xidmətlər, 2024, 53 s.

2. Aliyev I. M. Directions for improving competitive strategies in Azerbaijan logistics services. Annali d'Italia, ISSN 3572-2436, No66, 2025. p. 19-25.

DOI: 10.5281/zenodo.15302740

*Nuriyev Rauf Əflatun oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti
Email:rauf.nuriyev.1997@mail.ru*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK VƏ BANKLARIN MALİYYƏ HESABATLARINDA MÜASİR TENDENSİYALAR

Son onilliklərdə, xüsusilə də son 20 ildə müşahidə olunan davamlı iqtisadi yüksəliş və rəqabətqabiliyyətinin getdikcə artdığı bir şəraitində qloballaşma prosesi daha da intensivləşmişdir. Bu baxımdan müəssisələrin maliyyə məlumatlarının açıqlığı və maraqlı tərəflərlə paylaşılması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu strateji əhəmiyyətdən irəli gələrək maliyyə informasiyalarının keyfiyyəti və əlçatanlığı daim analiz edilərək qiymətləndirilir. Maliyyə hesabatları isə təşkilatların maliyyə durumunu və biznes fəaliyyətlərini əks etdirən əsas informasiya mənbəyi kimi bütün maraqlı tərəflərin qərarlarına mühüm təsir göstərir. Bu sənədlər həm müəssisələrin cari maliyyə fəaliyyətini, həm də nəticədə yaranan dəyişiklikləri sistemli şəkildə əks etdirir.

Maliyyə hesabatlarının dərin fəlsəfi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar müəssisələrin fəaliyyətinin obyektiv reallığını – yəni iqtisadi subyektlərin maddi və qeyri-maddi nəticələrini rəqəmsal ifadələrlə göstərərək, istifadəçilərə həmin subyektlərin real vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat verir. Bu sənədlər məsuliyyət, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi sosial-iqtisadi prinsiplərin reallaşmasında mühüm alət funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, hesabatlar şirkətlərin keçmiş nailiyyətləri ilə gələcək inkişaf perspektivləri arasında əlaqə yaradır və uzunmüddətli davamlılığın qiymətləndirilməsinə imkan verir desək yanlışdır. Beləliklə, maliyyə hesabatları yalnız iqtisadi göstəriciləri deyil, həm də müəssisənin cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərini nümayiş etdirən əsas sənədlərdir.

Bank sektorunda maliyyə hesabatlarının əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Kommersiya banklarının təqdim etdiyi maliyyə məlumatları təkcə ölkədaxili deyil, həm də global səviyyədə maliyyə tendensiyalarının təhlilinə imkan yaradır. Bu isə maliyyə risklərinin və böhranların proqnozlaşdırılması baxımından mühüm vasitədir. Mütəxəssislər bildirirlər ki, aktiv və öhdəliklər, depozitlər və bank əməliyyatlarının nəticələri barədə daha dəqiq informasiya əldə etmək üçün maliyyə hesabatlarının analizi getdikcə daha zəruri xarakter alır. Bu istiqamətdə ilk elmi yanaşmalardan biri ABŞ bankiri Aleksandr Wall tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, bankların hesabatlarında əks olunan geniş həcmli məlumatlar vasitəsilə istiqraz ödənişləri, səhm əməliyyatları və ödəmə qabiliyyəti kimi məqamlar təhlil edilə bilər. Mənfəət və zərər haqqında hesabat isə müəssisənin gəlir və xərcləri əsasında maliyyə vəziyyətinin illik və rüblük vəziyyətini göstərir. Bu hesabatlar gəlirlilik səviyyəsinin və maliyyə planlarının yerinə yetirilməsi dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsas vasitədir. Mühəssibat balansı isə müəyyən dövr üzrə müəssisənin aktivlərinin strukturu, likvidlik səviyyəsi və borc öhdəlikləri haqqında mühüm maliyyə göstəricilərini təqdim edən sənəddir.

Hesab edirik ki, günümüzdə maliyyə hesabatlarının təhlil edilib qiymətləndirilməklə təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunluğu, müasir sosial, iqtisadi, texnoloji çağırışlara cavab verməsi daim

diqqət mərkəzində olmaqla rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı” adlı MHBS 1 standartına əsasən, kommersiya bankları öz aktivlərini ya müddət, ya da likvidlik dərəcəsinə əsasən təsnif etməlidir. Lakin hazırkı hesabat formalarında bu bölgünün tam əks etdirilməməsi nəzərə çarpır. Buna misal olaraq demək olar ki, ticarət və investisiya qiymətli kağızlarının eyni bölmədə göstərilməsi nə müddətə, nə də likvidlik əlamətinə uyğun təsnifata cavab verir. Bu səbəbdən də, aktiv və öhdəliklərin balansda yenidən təsnifləndirilməsi vacibdir. Belə təsnifat, xüsusilə maliyyə hesabatlarının kənar istifadəçiləri üçün məlumatın daha şəffaf və istifadəyə yararlı təqdim olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Aparılan tədqiqatlar həmçinin onu göstərir ki, Azərbaycandakı kommersiya banklarının, xüsusən də kiçik və orta maliyyə institutlarının çoxu hesabatlarını əsasən Microsoft Excel proqramı ilə rəqəmsallaşdırır. Lakin bu yanaşma əl əməyinə söykəndiyi üçün məlumat dəqiqliyini azaldır və prosesi ləngidir. Bu isə beynəlxalq standartlara uyğun hesabat təqdimatını çətinləşdirir. Eyni zamanda, real vaxt rejimində məlumatlara çıxışın məhdudluğu qərar qəbuletmə prosesini zəiflədir. Halbuki rəqəmsallaşdırma və avtomatlaşdırılmış sistemlər (Microsoft Dynamics, SAP S/4HANA, Oracle Financial Services və s.) həm məlumat dəqiqliyini, həm də çevik qərarverməni təmin edir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları da hesabatların hazırlanmasını və təhlilini optimallaşdıraraq insan faktorundan qaynaqlanan səhvləri azaldır və analitik modellərin tətbiqinə geniş imkan yaradır.

Eyni zamanda, maliyyə hesabatlarına Ətraf Mühit, Sosial və İdarəetmə (ƏSİ) indikatorlarının integrasiyası müasir hesabat sistemlərində davamlı inkişaf və şəffaflıq meyarlarının önəmini artırır. Bu integrasiya müəssisələrin yalnız maliyyə deyil, sosial və ekoloji fəaliyyətlərini də əks etdirməsinə imkan verir. Bu göstəricilər hesabatlarda əks olunduqda, müəssisələrin reputasiyası güclənir və investorların strateji qərar verməsində əlavə dəyər formalaşır. ƏSİ əsaslı məlumatlar investorların maliyyə riskləri ilə yanaşı, sosial və reputasiya risklərini də nəzərə almasına imkan verir ki, bu da davamlı və məsuliyyətli investisiyaları təşviq edir. Məsələn, "Maliyyə vəziyyəti haqqında" hesabatda yaşıl kreditlərin ayrıca göstərilməsi, "Mənfəət və zərər haqqında" hesabatda isə insan resurslarına ayrılan xərclərin – xüsusilə təlim və inkişafı ilə bağlı olanların – ayrı-ayrılıqda təqdim olunması bu istiqamətdə effektiv yanaşmalardır.

Bundan əlavə, bankların sosial məsuliyyət çərçivəsində həyata keçirdiyi təşəbbüslər, məsələn sosial layihələrə ayrılmış qrantlar və investisiyalar, hesabatlarda “Sosial layihələrə ayrılan vəsaitlər” kimi ayrıca bölmədə göstərilə bilər. İnklüziv maliyyələşdirmə sahəsində, xüsusilə kənd yerlərində mikrokredit proqramları “Strateji sosial proqramlar” bölməsində təqdim edilərək sosial təsirin maliyyə ifadəsi mümkün olar.

Nəticə olaraq, kommersiya banklarında hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi təkcə bank sektorunun dayanıqlığına deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına töhfə verə bilər. Beynəlxalq standartların tətbiqinə baxmayaraq, mövcud sistemdə bəzi boşluqlar hələ də qalmaqdadır. Bu isə aktiv və passiv əməliyyatların düzgün uçotu, analitik dəyərləndirmələrin aparılması və hesabat strukturunun dəqiqliyinin artırılması zərurətini doğurur. Müasir bankçılığın tələblərinə uyğun elektron sistemlərin və normativ sənədlərin yenilənməsi, istifadəçilərin informasiya ehtiyaclarına cavab verən şəffaf və funksional hesabat formalarının formalaşdırılması zəruridir. Bütün bunlar kommersiya banklarının fəaliyyətinin daha səmərəli və şəffaf idarə olunmasına və rəqabətqabiliyyətinin daha da yüksəlməsinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

*Əliyeva İlahə Arif qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ilaha.92.aliyeva@gmail.com*

DAYANIQLI İQTİSADI ARTIM VƏ RƏQABƏT ÜSTÜNLÜYÜNÜN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏTİN TƏNZİMLƏYİCİ ROLU

Dayanıqlı iqtisadi artım və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması hər bir dövlətin uzunmüddətli strateji məqsədləri sırasındadır. Bu istiqamətdə dövlətin tənzimləyici rolu olduqca əhəmiyyətlidir. İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli inkişafı, rəqabət mühitinin qorunması, investisiya cəlbediciliyinin artırılması və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə siyasətləri mühüm rol oynayır.

Dövlətin əsas funksiyalarından biri iqtisadi mühitin şəffaf və sabit qaydalarla idarə olunması, bazar iştirakçıları üçün bərabər imkanların yaradılması və iqtisadi risklərin azaldılmasıdır. Bu məqsədlə dövlət vergi güzəştləri, subsidiyalar, sərmayə təşviqi, innovasiya və ixrac dəstəkləri kimi alətlərdən istifadə etməklə yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini artırmağa çalışır.

Bundan əlavə, dövlət strateji infrastrukturun qurulması, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal transformasiya proseslərinə dəstək verməklə, dayanıqlı iqtisadi artım üçün əlverişli şərait yaradır. Bu proseslər həm daxili bazarda sabitliyi təmin edir, həm də yerli məhsulların beynəlxalq bazarda rəqabət gücünü artırır.

Eyni zamanda dövlət tərəfindən tətbiq olunan tənzimləyici siyasətlərin çevik və dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması vacibdir. Qlobal iqtisadi çağırışlar fonunda bu cür adaptiv tənzimləmə yanaşmaları ölkənin iqtisadi suverenliyini gücləndirərək, uzunmüddətli inkişafı təmin edir.

Müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyaları yalnız qısamüddətli artım deyil, eyni zamanda uzunmüddətli dayanıqlılıq və rəqabət üstünlüyü üzərində qurulur. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu yanaşma iqtisadi suverenliyin təmin olunmasında həlledici amillərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan dövlətin tənzimləyici rolu – bazar münasibətlərini yönəltmək, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və iqtisadiyyatın strukturunu gücləndirmək baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlərə nəzər salaq:

1. İqtisadi artımın dayanıqlılığı və dövlətin rolu. Dayanıqlı iqtisadi artım – resursların səmərəli istifadəsi, ekoloji tarazlığın qorunması, sosial ədalətin təmin edilməsi və iqtisadi proseslərin uzunmüddətli sabit inkişafına yönəlmiş bir yanaşmadır. Bu istiqamətdə dövlət aşağıdakı əsas mexanizmlər vasitəsilə tənzimləyici rolunu həyata keçirir:

- Maliyyə və fiskal siyasət: dövlətin tətbiq etdiyi vergi siyasəti, büdcə xərcləri və sərmayə dəstəkləri iqtisadi artımın yönünü müəyyən edir. Ağıllı fiskal siyasət – istehsal sahələrinin təşviqi, KOB-ların inkişafı və strateji layihələrin dəstəklənməsi yolu ilə həm iqtisadi artımı, həm də rəqabətliliyi gücləndirə bilər.

- Monetar siyasət: inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması, faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi və pul kütləsinin idarə olunması kimi tədbirlər, ümumi iqtisadi sabitlik üçün əsas şərtlərdəndir. Bu sabitlik isə öz növbəsində dayanıqlı artımın bünövrəsini təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan üzrə son 5 ilin real ÜDM-in artım tempinin dinamika əks olunur. 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə mənfi artım müşahidə olunsa da, növbəti illərdə dövlətin həyata keçirdiyi fiskal və monetar tədbirlər nəticəsində artım templəri bərpa olunmuşdur. Bu statistika dövlətin çevik və məqsədyönlü tənzimləmə siyasətlərinin iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında nə dərəcədə təsirli olduğunu göstərir.

Cədvəl 1.

2019–2023-cü illər üzrə real ÜDM-in artım tempi (%)

İl	ÜDM-in artımı (%)
2019	2.2
2020	-4.3
2021	5.6
2022	4.6
2023	1.8

2. Rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında dövlətin təşviqedicisi siyasətləri.

Rəqabət üstünlüyü – hər hansı ölkənin məhsul və xidmətlərinin daxili və beynəlxalq bazarda daha çox tələb görməsi, keyfiyyət və qiymət göstəricilərinə görə üstün mövqə tutması deməkdir. Dövlət bu istiqamətdə aşağıdakı istiqamətlərdə təşviqedicisi rol oynayır:

- innovasiya və texnologiyaların təşviqi: Rəqabət üstünlüyü yalnız təbii resurslarla deyil, bilik iqtisadiyyatı və texnoloji inkişafı formalaşır. Dövlət AR-GE (araşdırma və inkişaf) fəaliyyətlərini, innovasiya mərkəzlərini və startap ekosistemlərini dəstəkləməklə texnoloji sıçrayışlara şərait yaradır;

- insan kapitalının inkişafı: Təhsil və peşə hazırlığı sahəsində həyata keçirilən dövlət proqramları, rəqabətə davamlı əmək bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu, həm məhsuldarlığı artırır, həm də ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə iqtisadiyyatda keyfiyyətli artıma səbəb olur;

- ixrac təşviqləri və xarici bazarlara çıxış: Dövlətin ixracı stimullaşdıran vergi güzəştləri, investisiya müqavilələri, ticarət nümayəndəlikləri və brend dəstəyi kimi alətləri, yerli məhsulların xarici bazarlarda rəqabət gücünü artırır.

3. Dövlətin institusional və normativ rolu. Rəqabət mühitinin qorunması və ədalətli oyun qaydalarının təmin olunması üçün dövlətin institusional və normativ funksiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- antitrust və antiinhisar tədbirləri: Bazarda monopoliya və kartel davranışlarının qarşısını almaq, KOB-ların fəaliyyətini qorumaq dövlətin əsas vəzifələrindəndir;

- normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi: Qanunvericiliyin müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması, investor hüquqlarının qorunması və mülkiyyət münasibətlərinin şəffaflığı rəqabətli iqtisadi sistemin inkişafına töhfə verir.

4. Strateji sahələrin inkişafı və dövlət tənzimləməsi. Enerji, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, informasiya texnologiyaları kimi strateji sahələrdə dövlətin yönləndirici və tənzimləyici fəaliyyəti milli iqtisadi maraqların qorunmasında əsas amildir. Bu sahələrin inkişafı birbaşa iqtisadi suverenliklə bağlıdır və rəqabət qabiliyyətinin bazasını təşkil edir. Məsələn:

- aqrar sahədə subsidiyalar və torpaq islahatları;
- enerji sektorunda alternativ mənbələrin təşviqi;
- rəqəmsallaşma proqramları və e-hökumət xidmətləri.

5. Qlobal çağırışlar fonunda çevik dövlət tənzimləməsinin əhəmiyyəti. İqlim dəyişiklikləri, pandemiyalar, geosiyasi risklər və texnoloji dəyişikliklər kimi qlobal çağırışlar iqtisadi sistemlərə təsirsiz ötüşmür. Bu baxımdan dövlətin çevik, proqnozlaşdırıla bilən və strateji baxımdan yönləndirilmiş tənzimləmə siyasəti vacibdir:

- Krizis şəraitində iqtisadi sabitliyin təmin olunması üçün anti-böhran paketləri;
- Rəqəmsal və yaşıl iqtisadiyyata keçid proqramları;
- Qlobal ticarət əlaqələrinin şaxələndirilməsi.

Nəticə etibarilə, dövlətin iqtisadiyyatdakı tənzimləyici rolu yalnız bir idarəetmə funksiyası deyil, həm də milli rəqabət qabiliyyətinin və iqtisadi suverenliyin təminatçısıdır. Bu rolun uğurla icrası isə sistemli iqtisadi planlaşdırma, şəffaf idarəetmə və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərə cəlb olunması ilə mümkün olur. Dövlətin strateji yanaşmaları və effektiv tənzimləmə siyasətləri dayanıqlı artımı və rəqabət üstünlüyünü uzunmüddətli perspektivdə təmin edən əsas faktorlardan biridir.

İsifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, İ.Ə. (2022). Milli iqtisadiyyat və inkişaf strategiyaları. Bakı: Azərnəşr.
2. İsmayılov, S.T. (2021). Dövlət tənzimləməsinin iqtisadi mexanizmləri. Bakı: ADNA nəşriyyatı.
3. Əliyeva, R.M. (2020). Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı: Təhsil.
4. Porter, M. (2008). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.

*Qurbanov Ümid Xəlid oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email:umid.gurbanov@hotmail.com*

KARBON NEQATİV ŞİRKƏTLƏR: QLOBAL TRENDLƏR VƏ TƏCRÜBƏLƏR

Giriş

Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi qlobal miqyasda ən ciddi ekoloji və sosial- iqtisadi problemlərdən biri kimi tanınmaqdadır. Sənayeləşmənin XVIII əsrdən başlaması və xüsusilə XX əsrin ortalarından etibarən sürətlənməsi ilə istixana effekti yaradan qazların atmosferdəki konsentrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Ekspertlər Qrupunun (IPCC) hesabatlarına əsasən, son əsrdə Yer kürəsinin orta temperaturu 0,8°C yüksəlmişdir ki, bu artım karbon dioksid (CO₂), metan (CH₄) və digər istixana qazlarının səviyyəsinin kəskin artması ilə birbaşa əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi onu iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə qarşı həssas edən amillərdən biridir. Ölkə ərazisində orta illik temperaturun 0,4-1,3°C artması daşqınlar, quraqlıqlar, torpaq degradasiyası və su ehtiyatlarının azalması kimi ekstremal təbiət hadisələrinin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu proseslər qida təhlükəsizliyi, sosial-iqtisadi sabitlik və ictimai sağlamlıq üçün ciddi təhdidlər yaratmaqdadır. Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını ratifikasiya etmiş, 2000-ci ildə Kioto Protokoluna qoşulmuşdur. Paris Sazişini 2016-cı ildə təsdiqləyərək, 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 35%, 2050-ci ilə qədər isə 40% azaltmağı öhdəsinə götürmüşdür [<https://eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri>].

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ölkədə alternativ enerji mənbələrinin inkişafı, tullantıların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, təmiz enerji texnologiyalarının tətbiqi və meşə sahələrinin genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "yaşıl enerji zonaları"nın yaradılması və "ağıllı şəhər-kənd" layihələrinin icrası ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindəndir. Azərbaycanın ekoloji siyasəti çərçivəsində kənd təsərrüfatı, su ehtiyatları və sahiləyi zonalar kimi iqlim dəyişikliyinə yüksək həssas sektorlarda adaptasiya və mitiqasiya tədbirləri mühüm yer tutur. Davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq "Az karbonlu inkişaf üzrə Milli Strategiya" və "Milli Adaptasiya Planı" kimi strateji sənədlər hazırlanmaqdadır. Bu yanaşmalar, Azərbaycanın iqlim dəyişmələrinə qarşı global səviyyədə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

1. Karbon neqativ anlayışı və onun əhəmiyyəti. Dünyanın ən böyük emissiya mənbəyi və enerji bazarına sahib olan Çin, 2060-cı ilə qədər karbon neytrallığına nail olmağı hədəfləmişdir. Bu məqsəd, global enerji bazarında ciddi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Karbon neytrallığı karbon emissiyalarının minimuma endirilməsi və qalıqların kompensasiyasını nəzərdə tutur. Prezident Xi Jinping kömürdən bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi və emissiyaların tutulması texnologiyalarının inkişafını prioritet elan etmişdir. 2030-cu ilə qədər emissiyaların pik həddinə çatması və 2060-cı ilə qədər karbon neytrallığı məqsədi Çinin sürətli enerji transformasiyasına işarə edir. Hazırda kömür Çinin enerji strukturunda 57% paya malikdir. Bu göstəricinin 2025-ci ildə pik həddə: 4,2 milyard tona çatacağı, lakin 2060-cı ilə qədər 300-500 milyon tona qədər azalacağı proqnozlaşdırılır. [<https://www.zhulincarbon.com/az/application/activated-carbon/carbon-neutral-influence.html>].

Cədvəl 1.

Ölkələr üzrə karbon emissiyasının göstəriciləri

Yer	Ölkə	Karbon miqdarı	Adambaşı miqdarı	Dünya üzrə payı
1	Çin	12,667,428,430	8.89	32.88%
2	ABŞ	4,853,780,240	14.21	12.60%
3	Hindistan	2,693,034,100	1.89	6.99%
4	Rusiya	1,909,039,310	13.11	4.96%
5	Yaponiya	1,082,645,430	8.66	2.81%
6	İndoneziya	692,236,110	2.48	1.80%
7	İran	686,415,730	7.67	1.78%
8	Almaniya	673,595,260	8.01	1.75%
9	Cənubi Koreya	635,502,970	12.27	1.65%
10	Səudiyyə Ərəbistanı	607,907,500	18.89	1.58%

2. Karbon izinin azaldılmasının müxtəlif yanaşmalarla həyata keçirilməsi.

Karbon neytrallığı, net sıfır və karbon mənfililiyi bu sahədə əsas konseptlərdir. Net sıfır, bir şirkətin fəaliyyətləri nəticəsində buraxdığı karbonu eyni miqdarda təmizləyərək balanslaşdırması deməkdir. Karbon neytrallığı, şirkətlərin buraxdıqları karbonu ölçərək kompensasiya və ya azalma yolu ilə tarazlaşdırmasını nəzərdə tutur. Karbon mənfililiyi isə atmosferdən daha çox karbon çıxarmağa yönəlmiş strategiyadır və bu, qlobal istiləşmə ilə mübarizədə daha təsirli yanaşmalardan biridir. Şirkətlərin karbon izini azaltmaq və karbon neqativ xüsusiyyətli olmaq üçün müxtəlif strategiyaları var. Bu istiqamətdə əsas addımlar aşağıdakılardır:

1. Emissiya azaldılması – şirkətlər birbaşa və dolaylı karbon emissiyalarını minimuma endirir.

2. Karbon təmizləmə texnologiyaları – meşə sahələrinin bərpa və torpaq karbonu kimi üsullarla atmosferdən karbon çıxarılır.

3. Bərpa olunan enerji – 100% bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid edilir.

4. Tədarük zəncirində əməkdaşlıq – tədarükçülərlə birlikdə karbon emissiyalarını azaltmaq üçün addımlar atılır.

Aktiv töhfə – şirkətlər ətraf mühit layihələrinə dəstək verir və ekoloji təşəbbüslərdə iştirak edirlər.

5. Uzunmüddətli hədəflər – 2030-cu ilə qədər karbon mənfililiyi məqsədi ilə planlar hazırlanır və həyata keçirilir.

Case study - **Microsoft: 2030-cu ilə qədər karbon neqativ olma hədəfi** - Microsoft 2030-cu ilə qədər karbon mənfi olmağı, 2050-ci ilə qədər isə 1975-ci ildən bəri istehsal etdiyi bütün karbon emissiyalarını atmosferdən çıxarmağı planlaşdırır. Şirkət bu hədəflərə çatmaq üçün ətraflı bir fəaliyyət planı təqdim edir. Bu strategiyanın əsas məqamları aşağıdakılardır:

1. Elmi yanaşma və məsuliyyət - Microsoft öz fəaliyyətini ən son elmi biliklərə və dəqiq hesablamalara əsaslanaraq həyata keçirəcək. Bütün karbon emissiyalarına görə məsuliyyət daşımaqla 2030-cu ilə qədər bu göstəricini yarıya endirmək və il ərzində atmosferdən daha çox karbon çıxarmağı hədəfləyir.

2. Karbon emissiyalarının azaldılması - 2025-ci ilə qədər bütün enerji istehlakını bərpa olunan mənbələrdən təmin etmək. 2030-cu ilə qədər qlobal avtoparkını elektrikləşdirmək. Binalarda karbon neytrallığı və LEED Platinum sertifikatlarına nail olmaq.

3. Daxili karbon vergisi - Microsoft daxili karbon vergisini genişləndirərək tədarük və dəyər zəncirinə tətbiq edəcək. Bu vergi emissiyaların azaldılması və karbon çıxarılması üçün maliyyələşməyə yönələcək.

4. Karbon çıxarma texnologiyalarına sərmayə - Microsoft yeni texnologiyaların inkişafını sürətləndirmək üçün 1 milyard dollar investisiya qoyacaq. Bu investisiya əsasən texnologiyanın miqyaslanması, ticarətə uyğunluğu və doğrulaması ilə bağlı meyarlarla seçiləcək.

5. Müştərilərin dəstəklənməsi - Microsoft müştərilərinə karbon izlərini azaltmağa kömək edəcək rəqəmsal texnologiyalar hazırlayacaq və təqdim edəcək. Yeni “Microsoft Sustainability Calculator” aləti ilə müştərilər bulud xidmətlərində karbon izlərini daha dəqiq izləyə biləcəklər.

6. İctimai siyasət dəstəyi - şirkət karbon emissiyalarının azaldılması ilə bağlı tədqiqatların genişləndirilməsi, bazar mexanizmlərinin inkişafı və istehlakçı məlumatlarının şəffaflığı üçün qanunvericilik dəyişikliyi dəstəkləyəcək.

7. Şəffaflıq və hesabatlılıq - hər il ətraf mühit dayanıqlığı ilə bağlı hesabat dərc olunacaq və Birləşmiş Millətlərin 1.5 dərəcə işgüzar təşəbbüs öhdəliyi imzalanacaq. [<https://blogs.microsoft.com/blog/2020/01/16/microsoft-will-be-carbon-negative-by-2030/>]

IKEA: Dövri iqtisadiyyat və bərpa olunan enerji istifadəsi - IKEA dairəvi iqtisadiyyata keçidi dəstəkləyərək resurslardan səmərəli istifadəyə və tullantıların azaldılmasına yönəlmiş təşəbbüsləri həyata keçirir. Şirkət 2030-cu ilə qədər dairəvi biznes modelinə tam keçid etməyi hədəfləyir və bu istiqamətdə bir neçə strateji öhdəlik götürmüşdür:

- Müştərilərə məhsulların təmir, təkrar istifadə və satışına şərait yaratmaq;
- 100% dairəvi məhsullar istehsal etmək;
- Yalnız bərpa olunan və təkrar emal edilmiş materiallardan istifadə etmək;
- Dairəvi iqtisadiyyata töhfə verən tərəfdaşlıq və təşəbbüsləri dəstəkləmək.

IKEA dizayn prosesində qalıq və təkrar materiallardan istifadəni prioritetləşdirərək bəzi məhsullarını tamamilə təkrar emal olunmuş materiallarla istehsal edir. 2019-cu ildə 47 milyon məhsul yenidən istifadəyə verilib, 38 milyon məhsul isə "As-Is" bölməsində satılmışdır. Şirkət istehsal və əməliyyat proseslərini optimallaşdıraraq enerji qənaəti və sıfır tullantı məqsədinə yönəlmişdir. Məhsulların təkrar istifadə, təmir və təkrar emalı üçün dizaynı əsas prinsiplərdən biridir. Dairəvi yanaşmanın təşviqi məqsədilə müxtəlif bazarlarda geri alma, yenidən satış və icarə xidmətləri test edilir. Məsələn, Niderland, İsveç və İsveçrədə mebel icarəsi sınaqdan keçirilir.

Patagonia'nın İqlim Dəyişiklikləri ilə Mübarizə Strategiyası - Dünya Resursları İnstitutunun məlumatına görə, geyim sənayesi illik qlobal istixana qazı emissiyalarının təxminən 2%-ni təşkil edir. Geyimlərin təmizlənməsi və atılması (çox vaxt zibilliklərə göndərilməsi) bu təsiri artırır. Patagonia, həm daxili fəaliyyətləri, həm də təchizat zəncirində ekoloji təsirini azaltmağa çalışır.

Patagonia 100% bərpa olunan enerjiyə keçməyi hədəfləyir və məhsul daşınmasından yaranan karbon izini azaltmaq üçün birbaşa fabrikdən distribusiyaya mərkəzlərinə daşınma üsulunu artırır. Şirkət 2024-cü ildən sıfır emissiya dəniz yanacağı həllərinə sərmayə qoymağa başlayaraq Zero Emission Maritime Buyers Alliance (ZEMBA) ilə əməkdaşlıq edir. Materialların istehsalı şirkətin illik emissiyalarının təxminən 85%-ni təşkil edir. Patagonia 1996-cı ildən etibarən yalnız üzvi pambıq istifadə edir və tədarük zəncirində daha davamlı materiallardan istifadəyə üstünlük verir. 2025-ci ilin yazında məhsullarının 98%-i təkrar emal olunmuş və ya ekoloji faydalı materiallardan ibarət olacaq.

Gələcək Məqsədlər:

- 2025-ci il: Məhsullarda təmiz neft mənşəli materiallardan istifadəni tamamilə dayandırmaq və yalnız "üstün materiallardan" istifadə etmək.
- 2025-ci il: 100% təkrar istifadə edilə bilən, evdə kompostlana bilən, bərpa olunan və ya asanlıqla təkrar emal edilə bilən qablaşdırma təmin etmək.
- 2040-cı il: Tam iş əməliyyatlarında karbon neytrallığına nail olmaq. Bu məqsəd

də çatmaq üçün təchizat zənciri və məhsul dizaynında karbon izini azaltmağa yönəlmiş layihələr həyata keçiriləcək.

Patagonia davamlı materiallar və proseslər üzrə beynəlxalq sertifikatları dəstəkləyir, müştərilərini mövcud məhsullarına daha yaxşı qulluq etməyə təşviq edir və sənayenin ekoloji transformasiyasına töhfə vermək üçün müxtəlif koalisiyalarda iştirak edir.

Net-Zero-nun Məhdudiyyətləri və Təsiri - bir çox böyük şirkət və ölkə artıq net-zero (karbonsuz) öhdəlikləri qəbul edib, bu da başqalarını da bu yolda addım atmağa təşviq edir. Lakin bu yanaşmanın bəzi ciddi məhdudiyyətləri mövcuddur ki, bunlar əgər qarşılanmazsa, ətraf mühitin davamlılığına dair irəliləyişi yandırmağa səbəb ola bilər. Müxtəlif hesabat standartları və tətbiqləri, net-zero-nun irəliləyişi yanlış göstərə bilər. Məsələn, yalnız müəyyən fəaliyyətləri hədəfləyən öhdəliklər böyük emissiya istehsal edən sahələri təxirə sala bilər. Karbon azalmalarının yoxlanması və ofset öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, manipulyasiya riskini artırır. Karbon ofsetləri bir neçə tərəf tərəfindən eyni anda hesablanaraq təsiri şişirdə bilər. Həmçinin, emissiyaların başqa bir yerə keçməsi riski var. Təbiətə əsaslanan ofsetlər (məsələn, meşə salma) zamanla təsirini göstərir, bu da qısa müddətdə iqlim dəyişikliklərini pisləşdirə bilər.

Dekarbonizasiyanın Gecikdirilməsi: Karbon ofsetləri, şirkətləri öz karbon emissiyalarını azaltmaq yerinə, müvəqqəti və asan həllərlə yoldan azdırır.

[<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352250X21000543>].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Reeves, Martin, et al. "The Risks and Benefits for Companies Going Net Zero." World Economic Forum, 28 Feb. 2022, www.weforum.org/stories/2022/02/net-zero-risks-benefits-climate/. (Reeves et al.)

2. Habib, Rishad, et al. "Shifting Consumer Behavior to Address Climate Change." Current Opinion in Psychology, vol. 42, May 2021, www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352250X21000543, <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.04.007>. (Habib et al.)

3. Patagonia. "Environmental Responsibility Programs - Patagonia." Patagonia, 2025, www.patagonia.com/our-responsibility-programs.html. (Patagonia)

4. IKEA. "A Circular IKEA – Making the Things We Love Last Longer." Ikea.com, 2024, www.ikea.com/us/en/this-is-ikea/sustainable-everyday/acircular-ikea-making-the-things-we-love-last-longer-pub9750dd90/. (IKEA)

5. Smith, Brad. "Microsoft Will Be Carbon Negative by 2030." Official Microsoft Blog, Microsoft, 16 Jan. 2020, blogs.microsoft.com/blog/2020/01/16/microsoft-will-be-carbon-negative-by-2030/. (Smith)

6. "Karbon Neytral Təsir, Aktivləşdirilmiş Karbon Qiyməti, Karbon Neytral Çin." Zhulincarbon.com, 2021, www.zhulincarbon.com/az/application/activated.carbon/carbon-neutral-influence.html. Accessed 12 Apr. 2025. ("Karbon Neytral Təsir, Aktivləşdirilmiş Karbon Qiyməti, Karbon Neytral Çin")

7. Eco.gov.az, 2015, eco.gov.az/az/hidrometeorologiya/iqlim-deyismeleri. Accessed 12 Apr. 2025.

8. Eco.gov.az.2025, eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/qlobale-etraf-muhit-problemleri. Accessed 12 Apr. 2025.

*Sultanov Kamran Oqtay oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: kamran.sultanov.efc@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İŞÇİ QÜVVƏSİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və dayanıqlı əmək bazarının formalaşması üçün təhsil sisteminin işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin mövcud vəziyyət göstərir ki, təhsil müəssisələri əmək bazarının tələblərinə tam cavab verə bilmir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi və əmək bazarı arasındakı əlaqənin zəifliyi artıq uzun illərdir ki, mütəxəssislərin və dövlət qurumlarının diqqət mərkəzindədir. Ali məktəblərin məzunları əmək bazarında öz ixtisaslarına uyğun iş tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu isə təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyini aşağı salır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2023-cü il hesabatına əsasən, universiteti bitirənlərin yalnız 62%-i bir il ərzində öz ixtisaslarına uyğun iş tapırlar. Bu göstərici həm regional, həm də Avropa ölkələrinin ortalamasından aşağıdır.

Peşə təhsili müəssisələrini bitirən şəxslərin sayı iqtisadiyyatın tələbatı ilə üst-üstə düşmür. Son illər ümumi təhsil müəssisələrini bitirən məzunların yalnız 11%-i ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrini seçir.

İşəgötürənlərin təxminən 93%-i mütəxəssis heyəti üçün bakalavr təhsilinin olmasını istəyir. Lakin tələb olunan təhsilin vakansiyaya uyğunluq nisbəti çox aşağıdır.

Təhsil müəssisələri çox zaman əmək bazarının real ehtiyaclarına uyğun mütəxəssis hazırlaya bilmirlər. Ən çox tələbat olan texniki, mühəndislik və informasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığı müşahidə olunur. Bunun əksinə, humanitar və sosial sahələrdə təhsil alanların sayı tələbatı xeyli üstələyir. Bu səbəbdən, bu sahədə təhsilli şəxslər iş tapmaqda çətinlik çəkirlər və nəticədə təhsil və əməyin effektivliyi azalır.

2022-ci ildə Dövlət Statistika Komitəsinin yayımladığı məlumata görə, iqtisadiyyatın prioritet sahələrində - energetika, kənd təsərrüfatı və sənaye - orta peşə və texniki ixtisaslı kadrların çatışmazlığı 23% təşkil etmişdir. Bu isə göstərir ki, təhsil sistemi ilə iqtisadi inkişaf arasında kəsilməz və çevik əlaqəyə ehtiyac var.

Aşağıdakı cədvəl Azərbaycanda ali təhsilli gənclərin ixtisaslarına uyğun iş tapma faizini göstərir:

Cədvəl 1.

Azərbaycanda ali təhsilli gənclərin ixtisaslarına uyğun iş tapma faizi

İl	İxtisasa uyğun iş tapma faizi (%)
2020	64
2021	62
2022	60

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Rəqəmlər göstərir ki, son illərdə ixtisasa uyğun iş tapma faizi tədricən azalmaqdadır. Bu tendensiya əmək bazarının təhsil sisteminə uyğun gəlməməsi və ya gənclərin ixtisaslarına uyğun vakansiyaların çatışmazlığı ilə bağlı ola bilər.

Peşə Təhsilinin Rolu və Cari Vəziyyəti

Peşə təhsili əmək bazarının real tələblərinə cavab verən praktik biliklərə malik kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Lakin Azərbaycanda bu sahədə ciddi struktur və imic problemləri mövcuddur. Statistikaya əsasən, orta məktəbi bitirən məzunların yalnız 11%-i peşə təhsili müəssisələrinə daxil olur. Cəmiyyətin böyük hissəsi bu təhsil formasını "ikinci dərəcəli" hesab etdiyindən, bu sahəyə maraq xeyli aşağıdır.

Halbuki, Avropa ölkələrində peşə təhsili iqtisadi artımın dayaq sütunlarından biri kimi dəyərləndirilir. Məsələn, Almaniyada məzunların təqribən 50%-i peşə təhsili müəssisələrinə üz tutur və bu sistem birbaşa olaraq işəgötürənlərin sifarişi ilə formalaşdırılır. Azərbaycanda isə belə bir modelin tətbiqi hələ də ilkin mərhələdədir.

Azərbaycan hökuməti son illərdə peşə təhsilinin inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atsa da, sistemin effektivliyi aşağı olaraq qalır. Yeni yaradılmış Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi bu sahədə bir sıra islahatlar həyata keçirsə də, tələbə cəlb etmə, maddi-texniki baza və müəllim heyəti baxımından ciddi çatışmazlıqlar qalır. Təhsil müəssisələrinin çoxunda müasir avadanlıq və praktik təlim imkanları yetərli deyil.

İndi isə MDB ölkələrində 2019–2023-cü illər ərzində hər 10,000 nəfərə düşən ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinin sayını əks etdirən cədvəli təhlil edək:

Cədvəl 2.

MDB-yə üzv olan ölkələr üzrə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin sayı (əhalinin hər 10000 nəfərinə)

Ölkələr	2019	2020	2021	2022	2023
Azərbaycan	189	199	211	220	227
Belarusiya	290	282	276	259	254
Ermənistan	253	269	265	267	268
Qazaxıstan	324	307	303	293	298
Qırğızıstan	245	325	355	323	344
Moldova	215	227	229	226	233
Özbəkistan	130	165	229	289	361
Rusiya	277	277	278	282	296
Tacikistan	249	256	244	218	...
Türkmənistan	...	...	...	289	...
Ukrayna	302	275	254	...	...

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/education/az/001_11_2.xls

Azərbaycanda 2019 ildə hər 10,000 nəfərə düşən ali təhsil alanların sayı 189 nəfər olub, 2020-də göstərici 199 nəfərə çatıb. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 10 nəfərlik artım deməkdir. Artım pandemiya dövründə olsa belə, təhsilə marağın azalmadığını göstərir. 2021-də əhalinin hər 10,000 nəfərinə 211 nəfər ali təhsil alan düşür. Bu, 2019 ilə müqayisədə 22 nəfərlik artımdır. Onlayn təhsilin geniş tətbiqi bu artıma təsir etmiş ola bilər. 2022-ci ilin göstərici 220 nəfərə çatmışdır. Bu, 2019-cü il ilə müqayisədə 31 nəfərlik artım deməkdir. Post-pandemiya dövründə təhsil sistemində bərpa və inkişaf proseslərinin təsiri görünür.

2023-cü ildə ən yüksək göstərici qeydə alınmışdır: 227 nəfər. Bu, 2019 ilə qəbul imkanlarının genişlənməsi və təhsil siyasətindəki islahatların nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

İşəgötürənlərin Tələbləri və Bacarıqlar Uyğunsuzluğu

Əmək bazarındakı qeyri-bərabərliklərdən biri də tələb-təklif arasındakı uyğunluq problemdir. İşəgötürənlərin gözləntiləri ilə məzunların bacarıqları arasında ciddi uyğunsuzluq mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyasının 2023-cü il üzrə keçirdiyi sorğuya əsasən, işəgötürənlərin 67%-i müraciət edən namizədlərin praktik bacarıqlara sahib olmadığını bildiriblər. Bu, xüsusilə informasiya texnologiyaları, maliyyə, və mühəndislik sahələrində daha qabarıq şəkildə hiss olunur.

Sorğular həmçinin göstərir ki, məzunların kommunikasiya bacarıqları, qərarvermə qabiliyyəti, komanda ilə işləmək bacarığı kimi "yumşaq bacarıqları" zəif inkişaf edib. Bu bacarıqlar isə müasir əmək bazarında rəqabət üçün vacib amillərdən hesab olunur. Təəssüf ki, mövcud kurikulum və təlim üsulları bu bacarıqların inkişafına lazımi dəstəyi vermir.

İslahatlar və İnkişaf Perspektivləri

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsi məqsədilə son illər bir sıra dövlət proqramları və strateji sənədlər qəbul olunub. "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişaf üzrə Milli Prioritetlər" və "2022–2026-cı illər üzrə Təhsilin İnkişafı Strategiyası" bu sahədə əsas çərçivə sənədləridir. Bu strategiyalar çərçivəsində təhsil proqramlarının yenilənməsi, ikili təhsil modellərinin tətbiqi və peşə təhsilinə investisiyaların artırılması planlaşdırılır.

Həmçinin işəgötürənlərlə təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacib istiqamət kimi qeyd olunur. Bu məqsədlə birgə kurikulumların hazırlanması, təcrübə proqramlarının təşkili və təhsilalanların iş mühitinə adaptasiyası prosesinin təkmilləşdirilməsi tövsiyə olunur.

Nəticə

Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistem qurmaq hədəfi təhsilin əmək bazarı ilə qarşılıqlı və effektiv əlaqəsini zəruri edir. Mövcud analiz göstərdi ki, təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında olan uyğunlaşma problemləri işçi qüvvəsinin effektiv istifadəsinə əngəl törədir. Əmək bazarında həm texniki biliklər, həm də praktik və yumşaq bacarıqlarla təchiz olunmuş ixtisaslı kadrlara ehtiyac olsa da, təhsil müəssisələri bu tələbi tam qarşılamır.

Peşə təhsilinə marağın azlığı, ixtisas seçiminin əmək bazarı tələblərinə uyğun aparılmaması, kurikulumların təcrübədən uzaq olması kimi amillər, işçi qüvvəsinin rəqabətə davamlılığını zəiflədir. Eyni zamanda, işəgötürənlərlə təhsil müəssisələri arasında institusional əməkdaşlığın zəif olması bu uyğunsuzluğu dərinləşdirir.

Bu səbəbdən, dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təhsil sisteminin çevik və əmək bazarına adaptiv mexanizmlərlə təkmilləşdirilməsidir. Yaxın perspektivdə təhsil proqramlarının əmək bazarının real tələblərinə uyğun yenidən qurulması, peşə təhsilinin nüfuzunun artırılması və işəgötürənlərin təlim prosesinə aktiv cəlb edilməsi mühüm prioritetlər kimi çıxış edir. Beləliklə, bu islahatlar vasitəsilə Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli, çevik və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi formalaşdırmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/>
2. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2023). 2023-cü ildə görülmüş işlərə dair hesabat. <https://edu.gov.az/az/hesabatlar/20933>
3. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2013). Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/7492>
4. Əsədov, K. (2024). Universitetlər və əmək bazarı arasındakı boşluq: Kadr hazırlığı problemi. <https://tehsil.biz/news/az/78552/Universitetlr-v-mk-bazar-arasndak-boluq-Kadr-hazrl-problemi>
5. Əsədov, K. (2024). Təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında əlaqələr zəifdir. <https://azedu.az/universitetler/86337/quottehsil-sistemi-ilenbspemek-bazari-arasinda-elaqeler-zeifdirquot/>
6. Quliyeva, G., Ələkbərov, E., & Cumazadə, S. (2023). Əmək məhsuldarlığı və təhsil xərcləri arasında empirik əlaqə: Azərbaycan nümunəsində. <https://journal.Ereforms.org/az/article/91/2023-4-9>
7. FED.az. (2023). Əmək bazarı bülleteni hazırlanıb. <https://fed.az/az/sosial/emek-bazari-bulleteni-hazirlanib-195113>

*Aghasif Abdullayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
Email: aghasifabdulla@gmail.com*

DIGITAL PLATFORMS AND AI TOOLS AS CATALYSTS FOR INCREASING STARTUP VISIBILITY AND INVESTMENT POTENTIAL

Digital startup platforms and AI tools have fundamentally transformed how emerging companies gain exposure and attract funding. By leveraging online networks and intelligent analytics, these technologies help young firms overcome traditional barriers like limited visibility or marketing budgets. For example, AngelList's co-founder notes that the platform now “powers \$10B+ in startup investments annually” and serves millions of users. Similarly, Crunchbase marketing highlights that startups listed on its database can reach “millions of platform users, including potential investors and partners”. These resources effectively amplify a startup's profile: syndicates, data rooms, and match-making algorithms on these platforms serve as catalysts that streamline fundraising workflows.

In recent quarters, venture capital has concentrated in a few high-profile startups, underscoring the need for visibility. For instance, Crunchbase data shows that Q1 2025 saw \$113 billion in global startup funding, with a single \$40 billion OpenAI round accounting for one-third of that. Moreover, AI-focused deals dominated (53% of funding). In this context, platforms like AngelList and Crunchbase offer a counterbalance by highlighting a broader set of companies. AngelList originally began in 2010 to

connect startups with potential investors; it quickly grew from a “humble blog” to a major fund-raising engine (initially facilitating \$12M in funding in its first year). Likewise, Crunchbase, long a crowdsourced startup database, is evolving into an AI-driven intelligence platform: it now claims to “relaunch its platform with AI models that can predict future business events with up to 95% accuracy”. Together, these trends highlight a new toolkit for founders: digital marketplaces and AI analytics that extend their reach and make fundraising decisions more data-driven.

Prior work and industry reports have highlighted the role of digital platforms in startup financing. For example, AngelList positions itself at the center of venture investing, claiming that “more than half of all top-tier VC deals” run through its platform. Academic studies note AngelList’s mission: it “was originally founded in 2010 as a platform to connect startups with potential investors”. Likewise, Crunchbase is widely used as a source of startup data in research, with scholars using its funding-round database to study venture cycles. The marketing narrative is clear: listing on these sites boosts visibility. As one Crunchbase-oriented guide notes, startups can “increase their visibility to millions of platform users, including potential investors” by using the service. In practice, empirical analyses from these sites reflect market trends: Crunchbase’s funding reports, for example, underscore how investments track particular sectors (AI, biotech, fintech) each quarter.

The literature also emphasizes AI-driven tools for startup success. Recent business articles describe *AI-powered pitch-deck generators* that simplify startup presentations. Such tools “provide strategic design recommendations to enhance visual impact” and “data-driven insights to refine key messaging,” yielding “investor-ready narratives”. In other words, AI helps founders craft more professional, tailored pitches. Survey data reinforce AI’s importance: one report cites that 94% of business leaders believe AI is essential for success. On the predictive side, researchers and media highlight AI forecasting. Notably, Crunchbase’s own AI engine now claims up to 95% precision in predicting which startups will raise funding. These capabilities – from automated slide design to predictive signals – are argued to make startups more attractive: better storytelling and informed expectations can increase investor confidence. In sum, existing studies and industry analyses consistently find that digital platforms centralize startup data and that AI tools enhance fundraising materials and intelligence

Conceptual illustration of constrained capital flow to startups (money dripping through a blocked hose), suggesting funding challenges overcome by visibility platforms. Our analysis synthesizes data from industry sources and reports. We examine published venture metrics from Crunchbase and AngelList to identify trends in funding distribution. In particular, we utilize Crunchbase News’s quarterly funding reports (e.g. Q1 2025 figures) and AngelList’s 2024 state-of-the-ecosystem summary. From Crunchbase, we extract key statistics (total funding, stage breakdowns, sector share) and note changes over time. For example, we consider data such as late-stage funding rising to \$81 billion in Q1 2025 (a 30% jump QoQ) and seed funding falling to \$7.2 billion (down 14% YoY). We complement this quantitative review with case-based references on AI tools: we assess published claims (e.g. Crunchbase’s announced 95% prediction accuracy, details from pitch-deck AI blogs) to understand how startups leverage them. Graphs are generated to visualize trends in funding amounts by category, illustrating

how platform-listed startups compare to broader benchmarks. This mixed approach of data aggregation and literature synthesis allows us to evaluate the “visibility effect” of each platform and AI tool.

Conclusion

Our review indicates that digital platforms and AI tools have indeed acted as catalysts for startup visibility and investment potential. Platforms like AngelList and Crunchbase aggregate data and investor networks in ways that democratize access: a startup featured on these sites is more likely to appear on investors’ radar. Industry and academic sources converge on this point: over half of leading VC deals are sourced through such platforms, and startups can tap an audience of millions. Meanwhile, AI-driven applications enhance the polish and predictive power of fundraising pitches. For instance, pitch decks refined by AI can present key points more coherently, and AI analytics (as Crunchbase touts) can spotlight high-potential companies before they even raise a round. Ultimately, empirical charts from Crunchbase bear this out: the sectors that garner the most investment (such as AI) are the ones most actively listed and promoted on these platforms.

In practice, the real-world startup ecosystem reflects these findings. Founders increasingly use platform profiles and AI tools to stand out amid competition. Investors, in turn, rely on platform data and AI signals to filter opportunities. Future research could quantify the causal impact (for example, by comparing funding outcomes for similar startups with and without platform listings). For now, the evidence suggests a clear takeaway: integrating digital platform presence and leveraging AI-enhanced pitch materials can significantly increase a startup’s visibility and attractiveness to investors.

References:

1. AngelList. *The State of U.S. Early-Stage Venture & Startups: 2024*. AngelList Data Blog, 2025, angel.co.
2. AngelList. *Built to Scale All Private Funds*. AngelList, 2024, angel.co.
3. Van Romburgh, Marlize. "Q1 Global Startup Funding: Strongest Quarter Since Q2 2022." *Crunchbase News*, 2025, news.crunchbase.com.
4. Nuñez, Michael. "Crunchbase’s AI Can Predict Startup Success with 95% Accuracy." *VentureBeat*, 2025, venturebeat.com.
5. Shen, Justin. "AngelList Revolutionized Startup Funding." *LinkedIn*, 2024, linkedin.com.
6. NBER. "Do Startups Benefit from Their Investors’ Reputation? Evidence from a Randomized Field Experiment." Working Paper No. 12345, National Bureau of Economic Research, 2022, www.nber.org.
7. Appetiser. "The Role of AI in Pitch Deck Generation." *Appetiser Blog*, 2025, appetiser.com.au/blog.
8. Aloa. "9 Ways to Use Crunchbase as a Startup." *Aloa Blog*, 2024, aloa.co/blog.
9. Crunchbase News. "Q1 2025 Crunchbase Venture Funding Report." *Crunchbase News*, 2025, news.crunchbase.com.

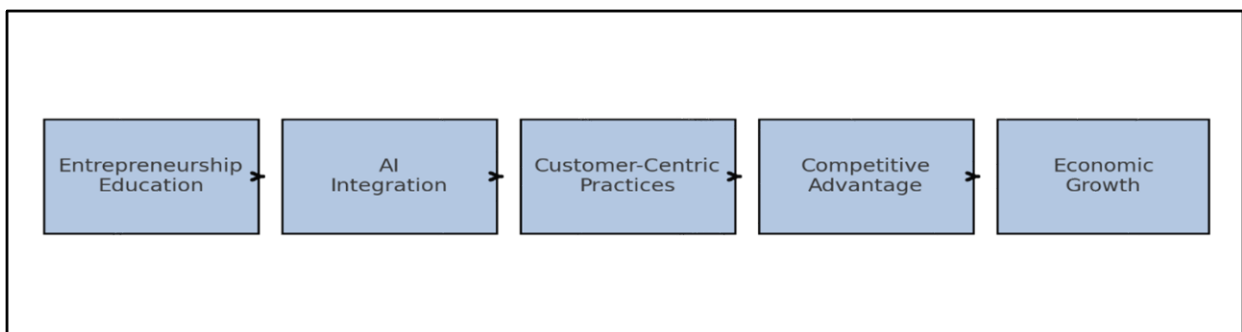
*Abdulla Ibrahim Abdullayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
Email: abdullaabdullayev222@gmail.com*

THE ROLE OF AI-DRIVEN CUSTOMER-CENTRIC MANAGEMENT IN ENHANCING ECONOMIC COMPETITIVENESS

In today's digital economy, businesses are under increasing pressure to deliver faster, more personalized, and value-driven services to maintain competitiveness. At the heart of this transformation is customer-centric management, a strategic approach that prioritizes customer needs, satisfaction, and long-term engagement (Kuratko, 2017). With the acceleration of digitalization, particularly in e-commerce, organizations are increasingly turning to artificial intelligence (AI) as a tool to enhance customer experiences and drive intelligent decision-making (Davenport & Ronanki, 2018).

AI technologies - such as machine learning, natural language processing, and predictive analytics - allow businesses to analyze vast amounts of customer data in real time. This enables more accurate targeting, dynamic personalization, and proactive service, which are core elements of customer-centric management (Chatterjee et al., 2021). When strategically integrated, these AI-powered capabilities not only improve operational efficiency and customer satisfaction but also contribute directly to economic competitiveness on a national scale by fostering innovation, productivity, and data-driven entrepreneurship (McKinsey & Company, 2021).

Customer-centric management involves placing the customer at the center of all business decisions. This model shifts focus from product-based thinking to experience-based and needs-oriented approaches (Shah et al., 2006). With the help of AI, companies can gather insights from customer behavior, preferences, and feedback, enabling them to personalize product offerings and marketing in real time, anticipate customer needs and automate recommendations, improve retention through tailored loyalty strategies, and optimize pricing and promotions based on customer value. These AI-supported functions help businesses deliver meaningful value, increase satisfaction, and strengthen customer loyalty. As such, AI becomes not only a technological tool but a strategic asset for building adaptive and responsive organizations.

Source: Compiled by author

Figure 1: The Role of AI in Enabling Customer-Centric Management for Economic Competitiveness

The figure1 illustrates the strategic pathway from entrepreneurship education to economic growth, emphasizing the central role of AI-driven customer-centric management. The flow begins with entrepreneurship education, which equips individuals with the necessary mindset and digital capabilities. These competencies support effective AI integration in business processes, enabling organizations to implement customer-centric practices such as personalization, real-time engagement, and data-driven decision-making. These practices lead to a clear competitive advantage through improved customer satisfaction, loyalty, and operational efficiency. Ultimately, the combination of these elements fosters sustainable economic growth, highlighting the transformative power of aligning education, technology, and strategy in the digital economy.

At a macro level, the widespread application of AI-driven customer management across sectors contributes significantly to broader economic development. It stimulates innovation ecosystems centered on customer needs, supports the growth of competitive digital enterprises, and creates employment opportunities in fields such as data analytics, UX design, and AI development. Moreover, it encourages continuous learning and fosters entrepreneurial adaptability. Countries that invest in both entrepreneurship education and digital upskilling are better positioned to build resilient, innovation-driven economies. Thus, integrating AI into customer-centric strategies is not merely a business trend but a national economic necessity.

Conclusion

This article has emphasized the critical role of AI-driven customer-centric management in enhancing economic competitiveness in the digital age. By aligning entrepreneurship education with the evolving demands of the digital economy, organizations are better equipped to implement intelligent, customer-focused strategies that lead to innovation, improved efficiency, and long-term growth. The integration of artificial intelligence into business processes not only enhances the customer experience but also serves as a key driver of competitive advantage and economic resilience.

For countries aiming to strengthen their economic position, investing in entrepreneurial skills development, digital literacy, and AI adoption is essential. As the digital economy continues to expand, the synergy between education, technology, and strategic customer management will remain a decisive factor in shaping sustainable and competitive business ecosystems.

References:

1. Chatterjee, S., Rana, N. P., Tamilmani, K., & Sharma, A. (2021). The role of AI in customer engagement: A systematic literature review. *Journal of Business Research*, 129, 354–367.
2. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
3. Kuratko, D. F. (2017). *Entrepreneurship: Theory, Process, Practice* (10th ed.). Cengage Learning.
4. McKinsey & Company. (2021). *The future of work after COVID-19*. Retrieved from <https://www.mckinsey.com>
5. Shah, D., Rust, R. T., Parasuraman, A., Staelin, R., & Day, G. S. (2006). The path to customer centricity. *Journal of Service Research*, 9(2), 113–124.

*Səfərova Günel Mustafa qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gunel83@yahoo.com*

MÜASİR TƏŞKİLATLARDA STRATEJİ MENECMENTİN ROLU

Bu tezisdə müasir təşkilatların rəqabət qabiliyyətini təmin etmək, uzunmüddətli inkişafı və dayanıqlı uğuru təmin etmək məqsədilə strateji menecmentin rolu təhlil edilir. Qloballaşan iqtisadiyyat, sürətlə dəyişən texnoloji mühit və intensiv rəqabət şəraitində təşkilatların uğurunun əsas təməli, doğru strategiyanın müəyyən edilməsi və effektiv idarəetmə proseslərinin həyata keçirilməsindən asılıdır.

Strateji menecmentin əsas vəzifəsi təşkilatın daxili və xarici mühitini analiz edərək, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək, fürsət və təhdidləri aşkarlamaq və bu baxımdan ən optimal strateji qərarları verməkdir. Beləliklə, təşkilat yalnız cari vəziyyətini stabilizasiya etməkdən qurtulub, eyni zamanda gələcək inkişaf üçün möhkəm təməl qura bilir. Bu işdə strateji menecmentin təşkilatlarda rolu, metod və alətləri, onların tətbiqi və qarşılaşdıqları çağırışlar geniş şəkildə müzakirə olunur.

Strateji menecment təşkilatın uzunmüddətli məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, qaynaq bölgüsünün effektiv planlaşdırılması və qərarvermə proseslərinin sistemləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses təşkilata aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

Təşkilatın missiyası və vizyonu, onun fəaliyyət istiqamətini təyin edən əsas prinsiplərdir. Bunlar işçilərin motivasiyasını artırır və təşkilat daxilində vahid bir məqsəd etrafında birləşdirir.

SWOT və PESTEL kimi analiz vasitələrinin köməyi ilə təşkilat öz daxili resurslarını və xarici mühitin şəraitini dəqiq qiymətləndirə bilər. Bu isə strategiyanın formalaşdırılmasında obyektiv qərarverməni təmin edir.

Müasir təşkilatlar sürətlə dəyişən texnoloji və iqtisadi şərtlərə cavab verməli olurlar. Strateji menecment, təşkilatın bu dəyişikliklərə uyğunlaşması və innovativ həllərin tətbiqi üçün önəmli rol oynayır.

Bu baxımdan, strateji menecment yalnız təşkilatın cari vəziyyətinin analizi deyil, həm də gələcək perspektivləri nəzərə alan proaktiv qərarvermə prosesidir.

Müasir təşkilatlarda strateji menecmentin həyata keçirilməsi bir sıra metod və alətlərin tətbiqinə əsaslanır. Aşağıdakı əsas alətlər mövzu çərçivəsində diqqətə layiqdir:

Təşkilatın daxili güclü və zəif tərəflərini, həmçinin xarici imkan və təhdidlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Bu analiz nəticəsində hazırlanan strategiyalar, təşkilatın rəqabət üstünlüyünü artırmağa yönəldilir.

Müxtəlif perspektivlərdən (maliyyə, müştəri, daxili proseslər, öyrənmə və inkişaf) strateji məqsədlərin ölçülməsi və izlənilməsi üçün geniş istifadə olunan vasitədir. Bu sistem təşkilata öz performansını davamlı olaraq qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək imkanı yaradır.

Qısa və uzunmüddətli planlaşdırma, dəyişən bazar şərtlərinə uyğun olaraq dövrü yenidən qiymətləndirmə prosesi təşkil edir. Beləliklə, təşkilat həm cari problemləri həll edir, həm də gələcəkdə ortaya çıxacaq yeni çağırışlara qarşı hazırlıqlı olur.

Bu alət və metodlar təşkilatın idarəetmə sistemində strukturlaşdırılmış şəkildə

tətbiq olunduqda, strateji menecmentin əməliyyat səviyyəsində də effektivliyini artırır.

Strateji menecmentin müasir təşkilatlarda əsas rolu olsa da, onun tətbiqində müəyyən çətinliklər və çağırışlar mövcuddur:

İqtisadi qloballaşma və qlobal bazarlardakı sərt rəqabət şəraiti, təşkilatları davamlı yeniləşməyə və strateji yanaşmalarını daim təkmilləşdirməyə məcbur edir.

Yeni texnologiyaların sürətlə inkişafı, təşkilatların köhnəlmiş idarəetmə modellərindən uzaqlaşaraq, daha çevik və innovativ həllər axtarmasına səbəb olur. Bu, həm də informasiya texnologiyalarının integrasiyasını zəruri edir.

Təşkilat daxilində struktur problemlər, qeyri-effektiv resurs bölgüsü və ya zəif kommunikasiya sistemi strateji planların həyata keçirilməsində maneələr yarada bilər.

Bu çağırışlar qarşısında uğur əldə etməyin əsas şərti, təşkilatların çevikliyini və adaptasiya qabiliyyətini daimi artırmaq və strateji menecment sistemlərini müasir tələblərə uyğunlaşdırmaqdır.

Müxtəlif sektor və təşkilatlarda aparılan araşdırmalar göstərir ki, strateji menecmentin effektiv tətbiqi şirkətlərin bazar mövqeyini gücləndirir və nəticə olaraq aşağıdakı müsbət nəticələr əldə olunur:

Təşkilatlar, düzgün müəyyən edilmiş strateji yanaşmalar sayəsində rəqibləri ilə müqayisədə daha sürətli inkişaf edir və bazar payını artırır.

Strateji menecment vasitəsilə təşkilatlar, yenilikçi texnologiyaların tətbiqinə, məhsul və xidmətlərin diversifikasiyasına yönəlik tədbirləri həyata keçirir. Bu da onlar üçün davamlı inkişafa zəmin yaradır.

Effektiv planlaşdırma və idarəetmə sistemi təşkilat daxilində resursların səmərəli bölgüsünü təmin edir və komanda işinin koordinasiyasını gücləndirir.

Bu nümunələr göstərir ki, strateji menecmentin doğru tətbiqi, təşkilatın həm daxili, həm də xarici fəaliyyətində müsbət dəyişikliklərə səbəb olur.

Müasir təşkilatlarda strateji menecment, uzunmüddətli uğur və dayanıqlı inkişaf üçün əsas təməl rolunu oynayır. Təşkilatların daxili və xarici mühit analizi, vizyon və missiyanın formalaşdırılması, qərarvermə proseslərinin sistemləşdirilməsi kimi addımların hamısı, təşkilatın rəqabət üstünlüyünü və innovasiya potensialını artırır.

Bu tezisdə müzakirə olunan nəzəri və praktik məsələlər göstərir ki, strateji menecment yalnız təşkilatın hazırkı vəziyyətini idarə etmək üçün deyil, həm də gələcək perspektivlərini formalaşdırmaq, bazar dəyişikliklərinə adaptasiya olmaq və uzun müddətli uğura nail olmaq üçün zəruri olan kompleks və dinamik bir prosesdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir təşkilatlar strateji menecmentin tətbiqi ilə həm daxili proseslərini təkmilləşdirir, həm də qlobal rəqabət mühitində öz mövqelərini gücləndirir bilirlər. Gələcək araşdırmalar strateji menecmentin spesifik tətbiq sahələrində (məsələn, kiçik və orta müəssisələr, qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət qurumları) imkan və məhdudiyyətləri daha da dərinlən təhlil etməyə yönəlik olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənov H. "Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili", Bakı, 2016, 327 səh.
2. Mehdiyev M.İ. "Keyfiyyətin idarə edilməsi", Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2014, 208 s.

*Atayev Kənan Nüsrət oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti;
Email: atayevkenan29@gmail.com*

*Qiyaslı Könül Osman qızı,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Email: konulqiyasli91@gmail.com*

MÜASİR UÇOT SİSTEMLƏRİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ AVTOMATLAŞDIRMANIN ROLU

Süni intellekt hazırda global miqyasda bütün sahələrə təsir göstərir və bu prosesdə mühasibatlıq da istisna təşkil etmir. Mühasibatlıq əməliyyatlarına süni intellektin daxil edilməsi maliyyə məlumatlarının idarə edilməsi, təhlil olunması və istifadəsi üsullarında mühüm dəyişikliklər yaradır. Gündəlik və təkrarlanan işlərin avtomatlaşdırılmasından tutmuş, qərar qəbul etmə bacarıqlarının gücləndirilməsinə qədər süni intellekt yalnız müvəqqəti bir yenilik deyil, eyni zamanda qarşıdakı dövrlərdə mühasibatlıq sahəsində funksional dəyişikliklərin əsasını qoyan bir dönüş nöqtəsidir. Bu araşdırmada süni intellektin mühasibatlıq sahəsindəki müxtəlif funksiyalarını və bu texnologiyanın göstərdiyi təsirləri – mövcud vasitələrdən başlayaraq, gələcəyə itiqamət verən inkişaf meyllərinə qədər – araşdıracağıq. Süni intellekt mühasibləri əvəz etmək məqsədi daşıyır, əksinə onların potensialını artıraraq, daha analitik və strateji funksiyaları yerinə yetirməyə, həmçinin biznesin böyüməsinə töhfə verməyə imkan yaradacaqdır. Gəlin birlikdə nəzər salaq ki, süni intellekt mühasibatlığın gələcək mənzərəsini necə dəyişir.

Mühasibatlıq sahəsində süni intellekt, məlumatların sistemə daxil edilməsinin avtomatizləşdirilməsi, iri həcmli məlumatların emalı, əməliyyatların uyğunlaşdırılması və insan səhvlərinin qarşısını almaq məqsədilə qeyri-adi halların aşkar edilməsi kimi gündəlik işlərin yerinə yetirilməsi üçün maşın öyrənməsi alqoritmləri, avtomatlaşdırma vasitələri və digər intellektual texnologiyaların tətbiqini əhatə edir. Bu işə mühasibatlıq üzrə çalışan mütəxəssislərin daha vacib və strateji məsələlərə yönəlməsinə şərait yaradır.

Süni intellektin mühasibatlıqda tətbiq olunduğu əsas sahələrdən bəziləri aşağıdakılardır:

- Gündəlik işlərin avtomatlaşdırılması - Süni intellekt məlumat daxiletmə, fakturaların işlənməsi və əməliyyatların qruplaşdırılması kimi prosesləri avtomatik şəkildə yerinə yetirə bilər ki, bu da təkrar olunan işləri və əl əməyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır;

- Səhvlərin qarşısının alınması - Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və məlumatların uyğunlaşdırılması zamanı süni intellektin tətbiqi insan amilindən qaynaqlanan səhvlərin minimuma endirilməsinə kömək edir;

- Real vaxtlı anlayışlar - Süni intellekt texnologiyaları mühasiblərə anlıq maliyyə hesabatlarını hazırlamaq imkanı verir ki, bu da qərarvericilərin daha sürətli, dəqiq və faktlara əsaslanan qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır.

Mühasibatlıq prosesi ənənəvi şəkildə çoxlu sayda əl əməyinə əsaslanır ki, bu da xüsusilə hesabat dövrlərində mühasiblərin üzərindəki iş yükünü artırır. Lakin bu cür təkrarlanan və vaxt aparan tapşırıqları süni intellekt texnologiyaları ilə asanlıqla avto-

matlaşdırmaq mümkündür. Aşağıda süni intellektin mühasibatlıq sahəsində tətbiq oluna biləcəyi bir neçə əsas istiqamət təqdim olunur:

- Ödəniləcək və alınacaq hesabların idarə olunması - Süni intellekt fakturalardan məlumatları çıxararaq, onların düzgünlüyünü yoxlaya, təsdiq mərhələsinə yönləndirə və ödəniş prosesini avtomatik şəkildə həyata keçirə bilər. Bu, kreditor və debitor əməliyyatlarını daha səmərəli şəkildə idarə etməyə imkan yaradır;

- Ay sonu maliyyə uzlaşmalarının avtomatlaşdırılması - Süni intellektin tətbiqi ilə müəssisələr əməliyyatların uyğunlaşdırılması, fərqlərin müəyyən olunması və uzlaşma sənədlərinin hazırlanması kimi prosedurları avtomatlaşdıraraq həm vaxt itkisini, həm də insan səhvlərini azalda bilər;

- Maliyyə məlumatlarının hesabatlara çevrilməsi - Süni intellekt iri həcmli məlumatları dərhal təhlil edərək müəssisəyə uyğunlaşdırılmış maliyyə hesabatları, vizuallaşdırmalar və analitik qrafiklər yaratmağa kömək edir;

- Büdcə planlaşdırılması və maliyyə proqnozları - Keçmiş dövrlərə aid veriləri analiz edən süni intellekt mümkün risk ssenarilərini də nəzərə alaraq daha real və etibarlı büdcələmə və proqnozlar təqdim edə bilər;

- Maliyyə saxtakarlıqlarının aşkarlanması - Süni intellekt müəssisədə baş verən maliyyə əməliyyatlarını davamlı şəkildə izləməklə qeyri-qanuni və ya şübhəli fəaliyyətləri vaxtında aşkar edə bilər. Anomaliyaların idarə olunması sistemləri potensial səhvləri və çatışmazlıqları aşkarlayaraq dövrü maliyyə proseslərinin əvvəlində lazımi düzəlişlərin edilməsinə şərait yaradır;

- Audit və normativ uyğunluğun təmin edilməsi - Süni intellekt əsaslı alətlər mühasibat komandalarına böyük həcmdə məlumatı analiz etməyə və audit zamanı normativ tələblərlə bağlı uyğunsuzluqları aşkar etməyə imkan verir. Bu texnologiya audit prosesini daha dəqiq və məhsuldar edir, eyni zamanda maliyyə sənədlərinin etibarlılığını təmin edir.

Süni intellektin sürətli inkişafı fonunda insanların qarşısında tez-tez ortaya çıxan suallardan biri budur: görəsən, bu texnologiya mühasiblərin yerini tuta bilərmi? Qısa cavab – xeyr, ən azından yaxın perspektivdə bu real görünür, çünki süni intellektin əsas rolu mühasibləri əvəz etməkdən daha çox, onların işinə dəstək olmaq, məsləhət və qərarvermə kimi daha dəyərli və strateji sahələrə yönəlmək olacaq. Müasir mühasiblər üçün süni intellekt texnologiyalarını anlamaq və onlardan düzgün şəkildə istifadə etmək vacib bacarıqlardan birinə çevrilmişdir. Əlbəttə, süni intellekt məlumatların daxil edilməsi, əməliyyatların təsnifatı və maliyyə göstəricilərinin təhlili kimi təkrarlanan və texniki tapşırıqları səmərəli şəkildə yerinə yetirə bilər. Lakin insan zəkası hələ də mühasibatlıqda əvəzolunmaz rol oynayır. Qərarların qəbulu, uzunmüddətli strategiyaların hazırlanması və müştəri ilə güvənə əsaslanan münasibətlərin qurulması yalnız təcrübəli və peşəkar mühasiblər tərəfindən həyata keçirilə bilər və bu reallığın yaxın zamanda dəyişəcəyi gözlənilmir. Süni intellektin tətbiqi mühasibatlıq peşəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur – texniki və gündəlik əməliyyatların avtomatlaşdırılması hesabına mühasiblər daha çox biznesin inkişafına yönəlmiş fəaliyyətlərə fokuslana bilərlər. Hətta bu texnologiya, hazırda sektorun üzləşdiyi əsas çətinliklərdən biri olan peşəkar mühasib çatışmazlığının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Ənənəvi mühasibat əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması nəticəsində komandalar daha strateji və analitik məsələlərin həllinə vaxt ayıra bilərlər.

Mühasibatlığın gələcəyi avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyalarının birgə tətbiqi nəticəsində baş verəcək köklü dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Gözlənilən əsas dəyişikliklər sırasında gündəlik və təkrarlanan proseslərin avtomatizləşdirilməsi, süni intellektin analitik qabiliyyətlərinin genişlənməsi və mühasiblərin bu texnoloji alətlərlə öz peşə fəaliyyətlərini yenidən qurması xüsusi yer tutur. Mühasibatlıq sahəsi daha çevik, rəqəmsallaşmış və innovativ bir istiqamətə doğru hərəkət edir. Süni intellekt və avtomatlaşdırmanın bu sahədə yaratdığı dəyişiklik potensialı olduqca böyükdür. Bu texnologiyalar mühasibatlığın klassik yanaşmalarını dəyişir, məlumatların təhlilini daha effektiv edir və qərarların qəbulunu gücləndirir. Avtomatlaşdırma vasitəsilə rutinə çevrilmiş işlər asanlaşdırılır və bu da mühasiblərə daha strateji məsələlərə vaxt ayırmaq imkanı yaradır. Süni intellekt isə qabaqcıdan təhlil modelləri qurmaq və müştəri ilə daha fərdiləşdirilmiş ünsiyyət yaratmaq üçün güclü vasitə kimi çıxış edir. Bu yeniliklər mühasibatlıq sahəsində dəqiqliyin, sürətin və ümumi məhsuldarlığın artırılmasına xidmət edir. Mühasibatlıq peşəsinin bu texnoloji transformasiyanı uğurla keçməsi üçün etik və strateji prinsiplərə əsaslanması zəruridir. Məlumatların məxfiliyi, onların təhlükəsiz saxlanması və süni intellektin məsuliyyətli istifadəsi kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Mühasiblər bu texnologiyaların tətbiqində şəffaflıq, dürüstlük və etik davranış qaydalarına riayət olunmasına nəzarət edən əsas şəxslər kimi çıxış etməlidirlər. Strateji yanaşma həm də texnoloji yenilikləri qəbul etməklə yanaşı, qərarvermə dəstəyini gücləndirmək, müştəri ilə münasibətləri təkmilləşdirmək və mühasibin rolunu dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq deməkdir. Bununla yanaşı, avtomatlaşdırma nəticəsində yarana-caq peşəkar dəyişikliklər və kibertəhlükəsizlik riskləri də əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır. Mühasiblər bu prosesdə texnologiyaların tətbiqinə liderlik etməli, onları təşkilatların inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün vasitəyə çevirməlidirlər.

Sonda qeyd etmək olar ki, mühasibatlığın gələcəyi məhz süni intellekt və avtomatlaşdırmanın məsuliyyətli və balanslı integrasiyasından asılı olacaq. Mühasiblər bu dəyişikliklərə adaptasiya olmaqla yanaşı, peşə dəyərlərinə – şəffaflıq, obyektivlik və peşəkarlığa – sadıq qalmaqla bu sahənin gələcəkdə də etibarlı, innovativ və zəruri funksiyaya malik olmasını təmin etməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Yapay zekâ ve yeni sayı sistemlerinin muhasebe ve finans alanında uygulaması - Mehmet Yıldız.
2. Teknolojik Gelişmelerin Muhasebe Mesleği Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi - Ulukan Büyükarıkan – 2021.
3. The future of accounting: Predictions on automation and AI integration Adeola Olusola Ajayi-Nifise, Olubusola Odeyemi, Noluthando Zamanjomane Mhlongo, Chidera Victoria Ibeh, *, Oluwafunmi Adijat Elufioye and Kehinde Feranmi Awonuga.
4. Abrahams, T.O., Ewuga, S.K., Kaggwa, S., Uwaoma, P.U., Hassan, A.O. and Dawodu, S.O., 2023. Review of strategic alignment: Accounting and cybersecurity for data confidentiality and financial security.
5. Abrahams, T.O., Ewuga, S.K., Kaggwa, S., Uwaoma, P.U., Hassan, A.O. and Dawodu, S.O., 2024. MASTERING COMPLIANCE: A Comprehensive Review Of Regulatory Frameworks In Accounting And Cybersecurity. Computer Science & IT Research Journal.

*Sanan Fazil Aghayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University
Email: sananargy@gmail.com*

INNOVATIVE CHALLENGES OF THE HELPLINE AND JUVENILE JUSTICE SYSTEM IN THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS

Introduction

Simultaneously, the juvenile justice system is undergoing a paradigmatic shift from punitive measures to rehabilitative and restorative approaches, with an emphasis on preventing recidivism and promoting the well-being of young offenders (Nurdina, 2021). This dual-system framework is vital for addressing both immediate crises and long-term structural vulnerabilities in children's lives. However, the implementation of these systems is not without obstacles. Helplines face issues related to technological access, staff training, confidentiality, and outreach to marginalised communities, while juvenile justice institutions must grapple with systemic inequities, insufficient resources, and the need for trauma-informed and culturally competent interventions. As global understanding of child development and trauma deepens, both systems are challenged to evolve in ways that are holistic, inclusive, and evidence-based. This article explores the innovative challenges and emerging solutions within helpline and juvenile justice systems, highlighting their roles, limitations, and potential in advancing the protection of children's rights.

Safeguarding the Young: Innovations in Helplines and the Juvenile Justice System

Helplines and juvenile justice systems face persistent challenges, including limited resources, unequal access, and a lack of culturally responsive services. Addressing these issues requires layered strategies such as increased investment in social services (Zuchowski et al., 2020), progressive policy reform (Woolard et al., 2001), and the development of youth-centred programmes. Emerging technologies offer new opportunities—AI-powered chatbots now provide 24/7 crisis support, and data analytics help identify behavioural risks, enabling earlier and more targeted interventions. Yet, these tools must be guided by strong ethical frameworks to ensure privacy, prevent bias, and guarantee equitable access. Technology should support - not replace - human judgement, always grounded in child protection principles.

Equally important is effective cross-sector collaboration. Strong partnerships between helplines, juvenile justice systems, schools, health services, and community organisations are essential for delivering holistic care. These alliances help ensure no child falls through the cracks by coordinating services and adapting to the broader social contexts young people live in. While innovation expands the reach of child protection, its success depends on transparent protocols, inclusive design processes, and regular child rights impact assessments. A coordinated, culturally sensitive, and ethically guided approach is key to turning technological advances into sustainable protection for all children.

Helplines: Immediate Support and Gateways to Protection

Helplines are vital frontline services that offer immediate, confidential support to children experiencing abuse, neglect, exploitation, or mental health crises. Their effectiveness depends on well-trained counsellors who provide empathetic, child-centred care and initiate timely referrals. To serve diverse populations effectively, helplines must ensure cultural sensitivity and accessibility. Technological tools such as AI-powered chatbots can enhance reach, especially in underserved areas, but must be designed to complement human interaction, not replace it (Kurian, 2024). Human connection remains essential for building trust and delivering trauma-informed support. Beyond crisis response, helplines act as entry points into broader child protection systems by enabling early identification and coordinated intervention. Maintaining service integrity requires strong safeguarding protocols and continuous training in areas like ethical decision-making and trauma communication (Rosenbaum & Calhoun, 1977). As digital platforms become more common, especially for text- and chat-based support, helpline staff must adapt to new technologies while upholding confidentiality and safety standards. A well-supported and ethically guided workforce is key to ensuring inclusive, responsive care for all children.

Juvenile Justice: Rehabilitation and Restoration

The juvenile justice system is shifting from punitive responses to more rehabilitative and restorative approaches, recognizing the complex social, psychological, and developmental factors contributing to youth offending. Rather than focusing solely on punishment, modern systems aim to address root causes and support positive behavioural change. Central to this transformation is the adoption of trauma-informed care, acknowledging that many justice-involved youth have experienced abuse, neglect, or violence. By focusing on healing rather than retribution, the system can rebuild trust and resilience in young people.

Alternatives to detention - such as restorative justice, diversion schemes, and community-based programmes - promote accountability and reintegration while reducing the harms associated with incarceration. Access to education, mental health care, and vocational training is also critical for long-term rehabilitation. The use of evidence-based tools and data-driven decisions ensures interventions are tailored to individual needs. Together, these strategies represent a more ethical and effective approach, helping young people move beyond offending and toward lives of responsibility, growth, and meaningful contribution to society.

Challenges and Solutions

Despite their importance, both helplines and juvenile justice systems face significant challenges in protecting vulnerable youth. Systemic inequalities, limited resources, and the absence of culturally responsive approaches can weaken efforts to support children and promote rehabilitation. Addressing these issues requires recognising and responding to the unique experiences of marginalised populations, including the cultural and migratory factors that may contribute to offending behaviours.

Equally vital is collaboration across child-serving systems. Strong partnerships between helplines, justice services, and community organisations allow for coordinated, holistic responses to complex needs. Such cooperation helps ensure early intervention,

seamless referrals, and greater inclusion. As understanding of trauma and child development grows, services must evolve to be not only evidence-based but also inclusive and informed by the voices of young people themselves (Zuchowski et al., 2020).

Protecting Children's Rights: The Roles and Challenges of Helplines and Juvenile Justice

Restorative justice has indeed garnered attention as an alternative to punitive measures, emphasising accountability, repairing harm, and community involvement (Daly, 2017; Irhammudin & Edrisy, 2022). However, its alignment with children's rights is not without debate (Lynch, 2010). Critics contend that restorative justice procedures might not always result in a just distribution of power between victims and offenders, despite the fact that restorative justice seeks to provide an alternative to incarceration as a means of addressing criminality and fostering accountability (Gal, 2021). Power disparities that are impacted by socioeconomic class, gender, or ethnicity might compromise the validity and efficacy of results.

Some question whether restorative justice should replace conventional legal processes (Menkel-Meadow, 2007). Others contend that a children's rights model of adolescent justice, which is mandated by international standards, conflicts with the core ideas of restorative justice (Lynch, 2010). It is also viewed as more appropriate for less serious crimes. The focus on reconciliation and reintegration may overshadow the need for a more thorough examination of the root causes of offending behavior, especially concerning trauma and social disadvantage (Lynch, 2010). Therefore, while restorative justice holds promise, its implementation requires careful consideration of its potential limitations and the need for robust follow-up mechanisms to ensure the protection of children's rights.

Inclusive Strategies and Cross-System Collaboration

Countries are increasingly adopting inclusive child protection strategies, particularly to support marginalised communities. Some have implemented national policies establishing legal frameworks to prevent violence, exploitation, and discrimination, especially in schools (Wahyudin et al., 2024). Others focus on community-led models that empower local actors to drive protection efforts. The INSPIRE strategies also offer a global framework for addressing violence against children, grounded in the Convention on the Rights of the Child.

Effective child protection also depends on building staff capacity. Helpline and service providers must be trained in trauma screening and evidence-based interventions to meet the diverse needs of children (Ko et al., 2008). The COVID-19 pandemic further highlighted the urgency of an integrated mental health response system for children and adolescents (Cama et al., 2022). Personalised, sustained support is essential to address the complex mental health challenges young people face.

Mental Health Integration and Transitional Support

Integrated models linking juvenile justice and mental health services have shown promise. For example, the Court for Individualised Treatment of Adolescents in California offers a collaborative approach for justice-involved youth with mental health issues, supported by multidisciplinary teams and coordinated care plans (Burris et al., 2011). Such diversion programmes reduce recidivism and support stability for both youth and families (Heretick, 2017).

Transitions from adolescence to adulthood, particularly between ages 16 and 18, are critical and often disrupted by service gaps. Strengthening continuity through transition coordinators and integrated care systems can ensure smoother development pathways (Kelly, 2014). Marginalised youth face additional structural barriers, making equitable access to culturally competent services all the more crucial. National strategies must continue to address these disparities to build inclusive, just child protection systems (Wahyudin et al., 2024).

Conclusion

The evolving landscape of child protection requires a coordinated and inclusive approach that combines immediate response systems like helplines with long-term frameworks such as juvenile justice. Helplines provide essential, life-saving support to children in crisis, while juvenile justice systems play a critical role in rehabilitation and reintegration. Both face ongoing challenges, including inequality, limited funding, service gaps, and the need for culturally sensitive, trauma-informed care.

Innovative strategies - such as ethical technology use, cross-sector collaboration, and community-led models - can strengthen service delivery. However, they must prioritise children's rights and include young voices in shaping solutions. Ultimately, safeguarding children demands more than temporary fixes; it requires lasting political will, unified efforts, and a commitment to building systems that protect, empower, and support every child.

References:

1. Cama, S., Miyamoto, B. E., & DeJong, S. M. (2022). Impact on Child Psychiatry [Review of Impact on Child Psychiatry]. *Psychiatric Clinics of North America*, 45(1), 133. Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.psc.2021.11.009>
2. Irhammudin, I., & Edrisy, I. F. (2022). Restorative Justice in the Implementation of Diversion Against Child Criminal Victims. *Nurani Jurnal Kajian Syari Ah Dan Masyarakat*, 22(2), 223. <https://doi.org/10.19109/nurani.v22i2.11501>
3. Ko, S. J., Ford, J. D., Kassam-Adams, N., Berkowitz, S., Wilson, C., Wong, M., Brymer, M. J., & Layne, C. M. (2008). Creating trauma-informed systems: Child welfare, education, first responders, health care, juvenile justice. *Professional Psychology Research and Practice*, 39(4), 396. <https://doi.org/10.1037/0735-7028.39.4.396>
4. Kurian, N. (2024). 'No, Alexa, no!': designing child-safe AI and protecting children from the risks of the 'empathy gap' in large language models. *Learning Media and Technology*, 1. <https://doi.org/10.1080/17439884.2024.2367052>
5. Lynch, N. (2010). Restorative Justice through a Children's Rights Lens. *The International Journal of Children's Rights*, 18(2), 161. <https://doi.org/10.1163/157181810x12592206285646>
6. Nurdina, M. A. (2021). Implementation of Children Rights Fulfilment In Bandar Lampung Special Development Institution For Childrens. *Constitutionale*, 2(1). <https://doi.org/10.25041/constitutionale.v2i1.2254>
7. Schwab-Reese, L. M., Short, C. D., Jacobs, L., & Fingerman, M. (2021). 0076 Text-and chat-based hotlines: a novel approach to provide child maltreatment-related support. *Abstracts*. <https://doi.org/10.1136/injuryprev-2021-savir.53>

8. Takaoka, K. (2022). AI Implementation Science for Social Issues: Pitfalls and Tips. *Journal of Epidemiology*, 32(4), 155. <https://doi.org/10.2188/jea.je20210278>
9. Woolard, J., Fondacaro, M. R., & Slobogin, C. (2001). Informing juvenile justice policy: Directions for behavioral science research. [Review of Informing juvenile justice policy: Directions for behavioral science research.]. *Law and Human Behavior*, 25 (1),
10. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1023/a:1005635808317>
11. Zuchowski, I., Braidwood, L., d'Emden, C., Gair, S., Heyeres, M., Nicholls, L., Savuro, N., & O'Reilly, S. (2020). The Voices of "At Risk" Young People About Services They Received: A Systematic Literature Review. *Australian Social Work*, 75(1), 76. <https://doi.org/10.1080/0312407x.2020.1776742>
12. Daly, K. (2017). Restorative justice: Principles, practices, and debates. In C. Hoyle (Ed.), *Restorative Justice: An International Journal of Policy and Practice*, 13(2), 135–152.
13. Gal, T. (2021). Setting standards for child-inclusive restorative justice. *Family Court Review*, 59(1), 144–158. <https://doi.org/10.1111/fcre.12546>
14. Menkel-Meadow, C. (2007). Restorative justice: What is it and does it work? *Annual Review of Law and Social Science*, 3, 161–187. <https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.2.081805.105920>
15. Burriss, K., Breland-Noble, A., & Johnson, J. (2011). Juvenile mental health courts: A collaborative model for youth with mental illness in the justice system. *Juvenile and Family Court Journal*, 62(2), 1–18. <https://doi.org/10.1111/j.1755-6988.2011.01048.x>
16. Heretick, D. M. L. (2017). Mental health courts and the rehabilitation of justice-involved youth. *Juvenile Justice Review*, 5(1), 45–61.
17. Kelly, B. D. (2014). Transition from child to adult mental health services: A crucial period for young people. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 31(1), 1–3. <https://doi.org/10.1017/ipm.2013.37>

*Bəbişov Sənan Söhrab oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sinansohrab7@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İXRAC POTENSİALİ VƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Giriş

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sadəcə iqtisadi fəaliyyət sahəsi deyil, həm də insanların gündəlik həyatına, məşğulluğuna və rifahına birbaşa təsir göstərən strateji sektordur. Ölkənin əlverişli iqlimi, geniş torpaq ehtiyatları və zəngin aqrar ənənələri bu sahənin davamlı inkişafı üçün münbit zəmin yaradır. Son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti çərçivəsində kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların (KOS) rolu daha da artır.

Tədqiqatlar göstərir ki, KOS-lar aqrar sahədə çevik idarəetmə və yeniliyə adaptasiya baxımından mühüm üstünlüklərə malikdir (7). Onlar yalnız istehsal deyil, eyni zamanda regionlarda məşğulluğun artırılması və sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına da ciddi töhfə verirlər. Xüsusilə son illərdə qeyri-neft sektoruna aid kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında müşahidə olunan artım bu sahənin ixrac potensialını önə çıxarır — məsələn, 2022-ci ildə bu artım 30%-dən çox olmuşdur (5).

Lakin bu potensiala baxmayaraq, KOS-lar hələ də bəzi sistemli çətinliklərlə qarşılaşırlar. Maliyyə resurslarının məhdudluğu, sertifikat və keyfiyyət standartlarına uyğunlaşma, loqistika və xarici bazarlara çıxış imkanlarının məhdudluğu onların ixrac fəaliyyətinə maneə yaradır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən KOS-ların ixrac imkanlarını və qarşılaşdıqları problemləri təhlil etmək, eləcə də inkişaf üçün praktiki və məqsədyönlü təkliflər irəli sürməkdir.

Əsas Statistik Təhlillər

Cədvəl 1.

KOS-ların Azərbaycan iqtisadiyyatındakı əsas göstəriciləri (2022)

Göstərici	Dəyər
KOS-ların ÜDM-də payı (%)	24,7
KOS-larda çalışanların sayı	1 050 000
KOS-ların ümumi müəssisələrdə payı (%)	99,2

Mənbə: stat.gov.az Qeyd: Məlumatlar 2022-ci il üçündür.

Statistik göstəricilərdən də aydın olur ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) KOS-ların payı 24,7% təşkil edir ki, bu da ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin təxminən dördü birinə bərabərdir.

Ümumilikdə biznes subyektlərinin 99%-dən çoxunu KOS-lar təşkil edir. Bu isə ölkədə sahibkarlığın əsas yükünü məhz kiçik və orta biznesin daşdığını göstərir. Bu sahədə 1 milyondan çox insanın çalışması isə KOS-ların məşğulluq baxımından nə qədər vacib olduğunu ortaya qoyur.

Xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində KOS-lar daha fəaldır. Onlar məhsul istehsalından tutmuş emal və ticarətə qədər geniş spektrdə fəaliyyət göstərirlər. Bu da həm yerli istehsalın güclənməsinə, həm də regionlarda iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olur.

Aşağıdakı cədvəl KOS-ların kənd təsərrüfatındakı mövqeyini vizual şəkildə əks etdirir və onların bu sahədə oynadığı rolu aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Cədvəl 2.

Kənd təsərrüfatı sektorunda KOS-ların əsas göstəriciləri (2022)

Göstərici	Dəyər
Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən KOS-ların sayı	32 500
Aqrar məhsul istehsalında KOS-ların payı (%)	65
Kənd təsərrüfatı sektorunda KOS-larda çalışanların sayı	220 000

Qeyd: Məlumatlar 2022-ci il üçündür. Mənbə: stat.gov.az

Cədvəl 2-dəki məlumatlara əsasən, 2022-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların (KOS) sayı 32 500-ə çatmışdır. Bu göstərici aqrar sektorun KOS-lar üçün nə qədər cəlbəedici olduğunu göstərir. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının təxminən 65%-i məhz bu subyektlər tərəfindən istehsal olunur. Başqa sözlə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı əsasən KOS-ların üzərinə düşür.

Bu sahədə təxminən 220 min nəfər çalışır ki, bu da yüz minlərlə insan üçün iş imkanı deməkdir. KOS-lar yalnız paytaxt Bakıda deyil, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Qarabağ və digər bölgələrdə də aktiv fəaliyyət göstərirlər. Onların regionlarda yerləşməsi kənd yerlərində iqtisadi canlanmanı və sosial rifahı artırır, eyni zamanda turizm və yerli istehsalın inkişafına dəstək verir.

Son illər aqrar məhsul ixracında da ciddi artım müşahidə olunur. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac dəyəri əvvəlki illə müqayisədə 30%-dən çox artmış, 2023-cü ildə isə bu rəqəm 650 milyon ABŞ dollarına çatmışdır (5). Bu artım həm ÜDM-in yüksəlməsinə, həm də yerli sahibkarların gəlirlərinin artmasına mühüm töhfə verir.

Azərbaycanın aqrar ixracı əsasən aşağıdakı kateqoriyalardan formalaşır:

1. Meyvə və tərəvəz məhsulları (alma, nar, üzüm, xurma, fındıq kimi yüksək ixrac potensialı meyvələr);

2. Taxıl və pambıq məhsulları;

3. Çay və sitrus meyvələri;

4. Süd və ət məhsulları.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması ölkə daxilində fermerlərin və sahibkarların gəlirlərinin artmasına şərait yaradır. Bu isə aqrar sektora olan marağı artırır və sahəyə daha çox sərmayə cəlb edilməsinə təkan verir. İxracın genişlənməsi regionlarda fəaliyyət göstərən fermerlər üçün yeni biznes imkanları açır, onların məhsullarına olan tələbatı yüksəldir və ümumilikdə kənd təsərrüfatı sektorunun canlanmasına səbəb olur (2).

Başqa sözlə, aqrar məhsulların ixracı təkcə ölkə iqtisadiyyatına əlavə gəlir gətirmir, eyni zamanda kənd yerlərində sosial rifahın artmasına da xidmət edir. Bu proses həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi baxımdan müsbət nəticələr doğurur.

Son illərdə sektorda müşahidə olunan inkişafı daha aydın görmək üçün 2022 və 2023-cü illərə dair əsas statistik göstəricilərin müqayisəsi faydalı ola bilər. Aşağıdakı cədvəl bu iki il ərzində kənd təsərrüfatında baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirir.

Cədvəl 3.

Kənd təsərrüfatı sektorunun əsas göstəriciləri (2022 və 2023)

Göstərici	2022-ci il	2023-cü il
Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulu (milyard ₼)	8,5	9,1
Bitkiçilik məhsulları istehsalı (min ton)	4 200	4 500
Heyvandarlıq məhsulları istehsalı (min ton)	1 200	1 250
Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı (milyon \$)	600	650
Kənd təsərrüfatı sektorunda məşğul əhali (%)	36	35

Qeyd: Məlumatlar müvafiq illərin yekununa aiddir. Mənbə: stat.gov.az

Cədvəl 3-dəki məlumatlara əsasən, 2023-cü ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 9,1 milyard manata çatıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 7%-lik artım deməkdir. Bu inkişaf əsasən dövlətin dəstəyi, subsidiya proqramlarının genişlənməsi və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqələndirilir (3).

Bitkiçilik məhsulları istehsalı 4,2 milyon tondan 4,5 milyon tona yüksəlib, heyvandarlıq məhsulları isə 1,25 milyon tona çataraq süd və ət istehsalında artımı əks etdirib. Bu da daxili tələbatın daha çox yerli istehsalla ödənildiyini göstərir.

İxrac göstəriciləri də artım nümayiş etdirib: 2022-ci ildə 600 milyon ABŞ dolları olan kənd təsərrüfatı ixracı 2023-cü ildə 650 milyon dollara yüksəlib.

Bununla belə, kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin payı 36%-dən 35%-ə düşüb ki, bu da avtomatlaşdırmanın və səmərəliliyin artdığını göstərir. Ümumilikdə, sektor yüksələn inkişaf trayektoriyasını qoruyur.

Nəticə və təkliflər

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində ixrac potensialı genişdir. Ölkənin əlverişli iqlim və torpaq ehtiyatları, eləcə də dövlətin aqrar sahəyə yönəltdiyi dəstək KOS-lar üçün yeni imkanlar açır. “Made in Azerbaijan” təşəbbüsü yerli məhsulların xaricdə tanınmasına və satışına mühüm töhfə verir.

Lakin ixrac imkanlarının tam reallaşmasına maliyyə çatışmazlığı, bazar dəyişkənliyi, logistika mərkəzlərin yaradılması, sertifikatlaşdırma tələbləri və iqlim riskləri mane olur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər vacibdir.

Əvvəla, KOS-lar üçün güzəştli kreditlərin həcmi artırılmalı, subsidiyalar daha əlçatan olmalıdır. Fermerlərin müasir aqrotexniki vasitələrlə təmin olunması məhsuldarlığı və səmərəliliyi artırır.

İxrac prosedurlarının sadələşdirilməsi və gömrük proseslərinin sürətləndirilməsi vacibdir. Soyuducu anbarlar və qablaşdırma mərkəzləri kimi infrastruktur layihələri məhsulların keyfiyyətli çatdırılmasına imkan verəcək.

Bundan əlavə, beynəlxalq bazarlar barədə maarifləndirmə, təlimlər və sertifikatlaşdırma dəstəyi təmin edilməlidir. Bu addımlar KOS-ların ixrac gücünü artıracaq və regionların iqtisadi inkişafına töhfə verəcək.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ixrac potensialı böyükdür və düzgün strateji yanaşma ilə bu sahənin inkişafı daha da sürətlənə bilər. Kiçik və orta sahibkarların aqrar sektorda fəal iştirakı qeyri-neft iqtisadiyyatının güclənməsində əsas rol oynayır.

Innovasiyaların tətbiqi, beynəlxalq sertifikatlarla uyğun istehsal və dövlətin davamlı dəstəyi ilə Azərbaycan məhsulları dünya bazarlarında daha rəqabətli mövqə qazana bilər. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı nəticəsində həm iqtisadi diversifikasiya təmin olunacaq, həm də kənd yerlərində həyat səviyyəsi yüksələcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. (2023). *Orqanik məhsul istehsalı və sertifikatlaşdırma*. <https://www.afsa.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *KOS-ların kənd təsərrüfatı sahəsində rolu*. <https://www.economy.gov.az>

3. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2023). *Aqrar sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi*. <https://www.agro.gov.az>
4. Dövlət Gömrük Komitəsi. (2023). *Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı*. <https://www.customs.gov.az>
5. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Azərbaycan Respublikasında məşğulluq statistikas*. <https://www.stat.gov.az>
6. Hüseynov, K. (2023). Kənd təsərrüfatında innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və onun iqtisadi artıma təsiri. *Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmi Jurnalı*, (2), 78-92.
7. Məmmədli, S. (2022). Azərbaycan Respublikasında KOS-ların inkişaf strategiyası və aqrar sektorla inteqrasiyası. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 10(3), 45-62.
8. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu. (2023). *KOS-ların dəstəklənməsi proqramları*. <https://www.sif.gov.az>
9. Xəlilov, R. (2021). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və aqrar iqtisadiyyatla əlaqəsi. *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Konfrans Materialları*, 120-135.
10. Əhmədov, F. (2023). Dövlətin aqrar sektorun inkişafında rolu və KOS-ların iqtisadi dayanıqlılığının artırılması. *BDU Elmi Xəbərlər*, (4), 99-113.

*İsgəndərova Mehriban,
doktorant*

*Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Email: vahabzademehriban24@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VERGİLƏRİN ROLUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Müasir çağırışlar şəraitində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemləri diqqət çəkir. Bu proseslərdə sahibkarlıq institutu müəyyən vacib funksiyaları yerinə yetirir. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının fəaliyyətinin diversifikasiyalaşdırılmasında, məhsul çeşidinin genişləndirilməsində, istehsalın həcmnin artırılmasında və yeni iş yerlərinin yaradılmasında daha çox töhfələr verirlər. Bu qəbildən olan məsələlər Azərbaycanda da kifayət qədər aktualdır. Belə ki, sahibkarlıq subyekti kimi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı tendensiyası son illərdə daha çox diqqət çəkmişdir. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində kiçik və orta biznesin fəaliyyət əhatəsinin genişləndirilməsi istiqamətlərində davamlı tədbirlər görülür, səmərəli dövlət dəstəyi mexanizmləri hazırlanır və tətbiq olunur, o cümlədən vergi mexanizmləri vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin stimullaşdırılması təmin olunur.

Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 3 mart 2014-cü il tarixli fərmanı ilə ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf problemlərinin həlli istiqamətində təsirli tədbirlər görülmüşdür [1]. İlk növbədə, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri təkmilləşdirilmiş və ya yenilən-

mişdir. Digər tərəfdən, daha cəlbedici və potensiallı investorlar üçün maksimum əlverişli biznes mühitinin yaradılması diqqət çəkir. Bunun nəticəsidir ki, son illərdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət qabiliyyəti artmaqdadır və istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti yüksəlməkdədir. Eyni zamanda, qeyri-neftqaz ixracının həcmi artırılmasında analoji sahibkarlıq subyektlərinin rolu danılmazdır.

Qeyd edək ki, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha səmərəli təşkilində vergilərin rolu kifayət qədər böyükdür. Ölkəmizdə bununla bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir [2]. Amma, Vergi Məcəlləsində kifayət qədər dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Bu baxımdan elə Vergi Məcəlləsinin özünün tam olaraq təkmilləşdirilməsinə və yenidən hazırlanaraq qəbul edilməsinə ehtiyacın olduğu qənaətinə gəlməliyik. Xüsusilə, ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, qlobal çağırışlara uyğunlaşdırılması və ölkə iqtisadiyyatında sahibkarlıq subyektlərinin rolunun əhəmiyyətli səviyyədə artırılması hədəfləri müəyyən edilmişdir [3]. Keçən dövr ərzində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi üzrə xeyli işlər görülmüş, qanunvericilik aktları yenilənmiş və ya təkmilləşdirilmiş, yeni ölkə qanunları qəbul olunmuşdur. Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə, müvafiq Dövlət Agentliyi yaradılmışdır [4]. Agentlik tərəfindən bu sahədə cəlbedici investisiya-innovasiya layihələri həyata keçirilmiş, mütəmadi olaraq qrant müsabiqələr təşkil olunmuşdur. İnnovasiyaların işlənməsi və tətbiqinin motivasiyalandırılması istiqamətində startap layihələri mövcuddur. Bunlarla yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə ciddi şəkildə vergi güzəştləri verilməkdədir. Ölkədə yaradılan texnopark və sənaye parklarında, sənaye məhəllələrində və azad iqtisadi zonalarda, post-konflikt ərazilərdə sahibkarlıq subyektləri 10 illik müddətə vergilərdən azad edilmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında önəmli rol oynamaqdadır. Təqdirəlayiq haldır ki, həm də 2023-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi qüvvədədir [5]. Belə bir mühüm qanunvericilik aktının qəbul edilməsi sahibkarlıq subyektlərinin arasında daha sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına və xarici bazarlara çıxışın genişləndirilməsinə əlavə stimül verməkdədir. Qeyd edək ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında daha çox tətbiq olunan dövlət dəstəyi mexanizmlərinə bunları aid etmək olar: 1) İlk növbədə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi; 2) İnnovasiyaların daha sürətli mənimsənilməsi və fəaliyyətin genişləndirilməsi məqsədilə maliyyələşmə və əsaslı vəsait qoyuluşu üzrə dəstək mexanizmlərinin tətbiq olunması; 3) Ölkədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin və rolunun artırılması üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsi; 4) İnvestisiya və biznes mühitinin cəlbediciliyinin artırılması tədbirlərinin görülməsi və s. Bunlarla bərabər, kiçik biznesin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə dövlət büdcəsindən, həmçinin Sahibkarlığın İnkişaf Fondundan məqsədli şəkildə vəsaitlər yönəldilir. Digər bir qrup dəstək mexanizmlərini də qeyd etmək istərdik: 1) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin müasir avadanlıq və texnikalarla təmin olunması; 2) Sahibkarlıq subyektlərinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi tədbirlərinin görülməsi və əsas vəsaitlərin li-

zinqə verilmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə sadələşdirilməsi; 3) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə yeni texnologiyaların, «nou-hau» verilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi, ilk növbədə yüksək texnologiyaların transferində daha səmərəli vergi güzəştlərinin tətbiq olunması və s.

Ümumilikdə, sahibkarlıq və biznes subyektlərinin vergi yüklərinin azaldılması daim aktualıq təşkil edir. Tətbiq olunan vergilər iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verməlidir [6, s. 92]. Eyni zamanda, müasir texnoloji uklada keçid dövründə, əsas etibarlı ilə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma proseslərinin intensivləşdiyi şəraitdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması vacibdir. Bu baxımdan, sahibkarlıq fəaliyyətində maksimum səmərəli ola biləcək stimullaşdırıcı mexanizmlərdən istifadə edilməsi və vergilərin təkmilləşdirilməsi tələb olunur [7, s. 14]. Sahibkarlıq subyektinin vergi yükünün iqtisadi mahiyyəti baxımından qeyd edə bilərik ki, dövlətin öz funksiyalarını, o cümlədən sosial funksiyaları yerinə yetirməsi üçün sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətinin dövlətə bəlli faydaları diqqət çəkir. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sahibkarlıq subyektlərinin yaratdıqları yeni dəyərin əhəmiyyəti böyükdür. Məhz hazırda Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri əlavə dəyərin yaradılmasında hər il artım nümayiş etdirirlər və yeni iş yerlərinin əksəriyyəti bu sahibkarlıq subyektlərində formalaşdırılır. Buna görə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin vergilər vasitəsilə stimullaşdırılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Vergilərin tənzimlənməsi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini əhəmiyyətli səviyyədə yüksəltmək mümkündür [8, s.128]. Əlavə edək ki, vergi yükü sahibkarlıq gəlirinin bir hissəsidir və dövlət vergi və rüsumlar sistemi vasitəsi ilə bu hissəni müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşması üçün sahibkarlıq subyektlərindən qanunvericilik aktlarına əsasən alır. Bu da öz növbəsində vergitutma sisteminin rolunu və sosial-iqtisadi inkişafda onun töhfəsini ifadə edir [9, s.235]. Vergi yükünün optimallığı və stimullaşdırıcı xüsusiyyətlərə malik olması son nəticədə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müsbət təsir edir [10, s. 327].

Son illərdə Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra mühüm qərarlar qəbul olunmuş və tədbirlər görülmüşdür: 1) İlk növbədə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, kiçik və orta biznes sahəsində stimullaşdırıcı gömrük və vergi islahatlarının aparılması təmin olunmuşdur; 2) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə intizamı gücləndirilmiş, bu məqsədlə həm də vergitutma bazasını təkmilləşdirmək üçün nəğd əməliyyatlar məhdudlaşdırılmış və nəğdsiz ödənişlərin stimullaşdırılması mexanizmləri tətbiq edilmişdir; 3) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində vergi güzəştlərinin tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi işləri görülmüşdür; 4) Təqdirəlayiq haldır ki, əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləri və qeydiyyatda olan, dövrü olaraq xronometraj metodu ilə müşahidə aparılan kiçik sahibkarlıq subyektlərində səyyar vergi yoxlamalarının məhdudlaşdırılması təmin edilmişdir və s.

Bütün bunlar onu göstərir ki, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergilərin strukturunun optimallaşdırılması vacibdir [11, s. 98]. Bunlarla yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tərəfindən göstərilən dəstək tədbirlərinin nəticəsi olaraq, iqtisadiyyatın inkişafında yeni imkanlar formalaşmış. Xüsusilə, vergi ödəyiciləri olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması təmin olunub [12, s. 86].

Beləliklə, ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın yeni şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında vergilərin rolunun kifayət qədər yüksək olduğunu qeyd etmək mümkündür və bu istiqamətlərdə mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi (yenilənməsi) məqsədilə bir qrup məsələləri ümumiləşdirmişik:

– Kiçik və orta biznes subyektlərinin mövcud vergi potensiallarının fundamental və sistemli şəkildə araşdırılması, qiymətləndirilməsi və dövlətin bu sahədəki iqtisadi siyasətində nəzərə alınması tədbirləri daha da gücləndirilməlidir;

– Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və inkişaf etməsi üçün, həm də analoji subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsindən ötrü vergilərin müəyyənləşdirilməsi və vergi güzəştlərinin tətbiqi məsələləri ilə qəbul edilən qərarların iqtisadiyyata, sosial-iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilməlidir və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 mart 2014-cü il tarixli Fərmanı.

2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. (11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) (02.01.2021-ci il tarixə əlavə və dəyişikliklərlə). – Bakı. – 672 s.

3. Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərmanı. Bakı.

5. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 8 dekabr tarixli 1051-VIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

6. Musayev, A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması. Bakı- 2014. – 176 s.

7. Əkbərov, T.B. Sahibkarlıq fəaliyyətində stimullaşdırıcı amillərdən istifadənin təkmilləşdirilməsi. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Naxçıvan, 2015. – 24 s.

8. Майбуров, И.А., Соколовская, А.М. Теория налогообложения. Москва, Юнити-Дана, 2011. – 332 с.

9. Налог и налоговая право. / Под ред. А. В. Брызгалина -М:«Аналитика-Пресс», 2012 – 600 с.

10. Попова, Л.В., Никулина Л.Н. Аудит налогообложения. Москва, 2014-744 с.

11. Ələkbərov, Ə.Ə. İqtisadi tənzimlənmə məqsədi üçün Azərbaycanda vergilərin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2016. –3 (129), – s.97-108.

12. Qasimov, İ.E. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətində vergi sahəsində tənzimlənmənin əsas istiqamətləri. Qərbi Kaspi Universitetinin xəbərləri 2017. № 1, s. 84-92.

*Paşayeva Dilruba Adil qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: dilrubapashayeva@gmail.com*

RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RƏQƏMSAL UÇOT-İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edərək uçot və nəzarət sistemlərinin transformasiyasını zəruri etmişdir. Xüsusilə rabitə müəssisələrində xidmətlərin müxtəlifliyi, informasiya axınının intensivliyi və müştəri yönümlü strategiyaların aktuallığı rəqəmsal uçot-informasiya sistemlərinin tətbiqini labüd edir. Bu sistemlər yalnız maliyyə göstəricilərinin deyil, həmçinin əməliyyat fəaliyyətinin analitik izlənməsi və idarəedici qərarların operativ qəbulunda mühüm rol oynayır. Məqalənin məqsədi rəqəmsallaşma şəraitində rabitə müəssisələrində rəqəmsal uçot-informasiya sistemlərinin funksionallığını və tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir.

Rəqəmsal uçot-informasiya sistemləri müasir mühasibat uçotu və maliyyə nəzarətində texnoloji təkamülün ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu sistemlər əsasən ERP (Enterprise Resource Planning) əsaslı proqram təminatlarına əsaslanır və müəssisənin maliyyə, inzibati və texniki resurslarının kompleks şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Beynəlxalq təcrübədə bu sistemlər GAAP və IFRS standartlarına uyğun maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını sürətləndirməklə yanaşı, müəssisədaxili qərarların daha rəşional qəbuluna imkan yaradır[3]. Müasir rəqəmsal uçot-informasiya sistemləri əsasən 4 əsas prinsip vasitəsilə iş prinsipini yerinə yetirir: -məlumatların inteqrasiyası və real vaxtda işlənməsi; bu prinsip rəqəmsal sistemlərdə məlumat inteqrasiyası müxtəlif mənbələrdən daxil olan informasiyanın vahid platformada birləşdirilərək təhlil edilməsinə şərait yaradır. Eləcədə real vaxtda işləmə imkanları müəssisələrə operativ qərarlar qəbul etmək və bazardakı dəyişikliklərə dərhal reaksiya vermək imkanı verir. - İstifadəçi səviyyəsində fərdiləşdirilmiş interfeys və modulların tətbiqi prinsipi; bu prinsip fərdiləşdirilmiş interfeys istifadəçinin ehtiyaclarına uyğun vizual və funksional imkanlar təqdim edərək sistemlə qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır. - Avtomatlaşdırılmış analitika və süni intellekt alqoritmləri ilə qərar dəstəyi prinsipi; Burada süni intellekt alqoritmləri böyük həcmli məlumatları emal edərək nümunələri müəyyənləşdirir və proqnozlaşdırıcı analizlər aparır. Eyni zamanda avtomatlaşdırılmış analitika insan müdaxiləsinə ehtiyacı minimuma endirərək daha sürətli və obyektiv qərarların qəbuluna töhfə verir. Sonuncu prinsip isə qrafik və vizual hesabatlar vasitəsilə idarəetmə rahatlığının təmin olunması prinsipidir. Burada vizual hesabatlar mürəkkəb məlumatların daha aydın və anlaşıqlı formada təqdim olunmasına imkan yaradır.

Rabitə müəssisələri çoxşaxəli struktur və dinamik xidmət spektrinə malik olmaqla yüksək həcmli informasiya axınını daim emal edir. Bu sahədə uçot-informasiya sistemlərinin tətbiqi yalnız maliyyə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması deyil, həm də müştəri məlumatlarının idarə olunması, trafik axınının izlənməsi, xidmət ödənişlərinin optimalaşdırılması və xidmət keyfiyyətinin monitorinqi kimi sahələrdə də yüksək funksional imkanlar təqdim edir. Belə sistemlər rabitə müəssisəsinin əsas departamentlərini – maliyyə, müştəri xidmətləri, texniki xidmət, marketinq və satış bölmələrini vahid informasiya bazası üzərində birləşdirir. Bu yanaşma müəssisədaxili sinerji yaradır və insan

amilindən asılılığı azaldır. Eyni zamanda, müşahidə və hesabat alqoritmləri vasitəsilə müəssisənin daxili nəzarət sisteminin rəqəmsallaşması təmin olunur[1].

Rəqəmsal transformasiya beynəlxalq rabitə operatorlarının prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Məsələn, Deutsche Telekom və AT&T şirkətləri rəqəmsal uçot sistemlərini süni intellekt və Big Data texnologiyaları ilə integrasiya etmiş, xərclərin azaldılması və müştəri məmnuniyyətinin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə[4]. Azərbaycan rabitə sektoru da bu tendensiyalardan kənarda qalmamışdır. “Baktelecom”, “Aztelekom” və “Nar Mobile” kimi operatorlar SAP Business One, 1C: ERP, Oracle NetSuite kimi platformalar üzərində işləyən uçot sistemlərini tətbiq etməyə başlamış, “Elektron hökumət” layihələri çərçivəsində şəffaf uçot və hesabatlılıq mühiti formalaşdırılmışdır[5].

Rəqəmsal uçot sistemləri çoxmodullu quruluşa malikdir və qeyd edilən əsas texniki komponentləri bunlardır: Maliyyə modulu – gəlir və xərc əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması, ödənişlərin izlənməsi, kassa və bank əməliyyatlarının uçotu; Anbar və aktivlərin idarə olunması – əsas vəsaitlərin qeydiyyatı, amortizasiya hesablamaları və aktivlərin analizi; İnsan resursları və əmək haqqı modulu – əmək haqqının hesablanması, vergi və sosial sığorta tutulmaları, əmək müqavilələrinin rəqəmsal idarə olunması; Bulud əsaslı məlumat bazası və təhlükəsizlik modul – məlumatların onlayn arxivləşməsi, ehtiyat surətlərin yaradılması, kibertəhlükəsizlik təminatı.

Bu texnologiyaların tətbiqi nəticəsində rabitə müəssisələri əsaslı hesabatlar təqdim edə, risklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görə və maliyyə planlaşdırmasını daha dəqiq həyata keçirə bilirlər[2]. Bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, rəqəmsal uçot sistemlərinin tətbiqində bəzi çətinliklər müşahidə olunur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- İnsan resurslarının texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmaması;
- Müvafiq IT infrastrukturun olmaması və ya zəif olması;
- Yerli qanunvericiliyin tam adaptasiya olunmaması;
- Xarici proqram təminatlarının yüksək lisenziya xərcləri.

Bu problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasının dəstəklənməsi, yerli proqram təminatçılarının təşviq edilməsi, kadr hazırlığı və təlimlərin genişləndirilməsi zəruridir. Eyni zamanda, açıq mənbə kodlu proqramların tətbiqi ilə xərclər azaldıla və çevik sistemlər qurula bilər.

Nəticə

Apardığımız təhlillər göstərir ki, rəqəmsal uçot-informasiya sistemləri rabitə müəssisələrinin fəaliyyətində mühüm strateji alətə çevrilmişdir. Bu sistemlərin tətbiqi yalnız mühasibat uçotunun texnoloji yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda müəssisənin daxili nəzarət, resurs idarəetməsi, analitik hesabatların hazırlanması, risklərin qiymətləndirilməsi və daha çevik qərarların qəbul olunması sahələrində də əhəmiyyətli üstünlüklər təmin edir. Rabitə müəssisələri üçün spesifik olan yüksək məlumat həcmi və sürətli axın rəqəmsal sistemlərin tətbiqini vacib edir və bu sistemlərin funksionallığı nəticəsində idarəetmə keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır. Rəqəmsal uçot sistemləri eyni zamanda şəffaflıq, hesabatlılıq və operativlik prinsiplərini gücləndirərək, müəssisənin həm daxili, həm də xarici maraqlı tərəflərlə əlaqələrinin daha etibarlı və effektiv olmasına töhfə verir. Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, texniki, normativ və kadrlarla bağlı çətinliklər sistemin səmərəli tətbiqinə əngəl yaradır. Bu səbəbdən sistemli yanaşmalar və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı zəruri hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasimov, S. (2021). Rəqəmsallaşma şəraitində maliyyə uçotunun idarə olunması. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
2. Əliyev, M. (2022). İnformasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatda rolu. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2020). *Blokçeyn Revolution*. Penguin Random House.
4. Deloitte Insights. (2023). *Digital Transformation in Telecom: Strategies for 5G and Beyond*.
5. Ahmad, M., & Aslam, M. (2020). *Impact of ERP on Organizational Performance: Evidence from Telecom Sector*. Journal of Information Systems, 34(2), 45-59.

*Farida Rauf Movsumova,
Ph.D. Student,
Forensic Science Center of
the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan;
Lecturer, Academy of Public
Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
Email: movsumova.farida94@gmail.com*

MODERN APPROACHES TO THE ISSUES OF STATE AND LOCAL SELF- GOVERNMENT BODIES IN AZERBAIJAN

Azerbaijan's local self-government system has evolved over time, with notable changes occurring after the country's independence in 1991. Prior to independence, the Soviet system of governance heavily centralized power in the hands of the state, limiting the role of local authorities. After gaining independence, Azerbaijan's legal framework for self-government underwent significant revisions, especially with the adoption of the **Azerbaijan Constitution** in 1995, which guaranteed the right to local self-government. However, the actual implementation of this right has faced various challenges, including limited financial autonomy for local governments and inadequate legal frameworks.

The legal basis for local self-government in Azerbaijan is primarily defined by the Constitution and the **Law on Local Self-Government** (2003). These documents lay down the fundamental principles of local governance, which include autonomy, decentralization, and accountability. The Law on Local Self-Government outlines the structures, functions, and responsibilities of municipal bodies such as municipal councils and local executive authorities. These reforms have allowed for the establishment of more structured local government institutions, but issues of autonomy and financial independence remain significant challenges.

Azerbaijan has made notable strides in decentralizing power from the central government to local authorities. The creation of municipalities and the decentralization of decision-making processes were key steps in enhancing local self-governance. In recent years, there have been efforts to enhance the capacity of municipal councils,

allowing them to play a more prominent role in decision-making on local issues such as education, healthcare, and urban planning. Despite these efforts, decentralization in Azerbaijan has been a gradual process, with central authorities maintaining significant control over many aspects of local governance. The central government continues to exert influence over local budgets, administrative appointments, and other critical aspects of governance, limiting the true autonomy of local self-government bodies. The lack of financial independence remains a significant hurdle to the effective functioning of local governments.

Several challenges persist in the context of local self-government in Azerbaijan. Among the key issues are:

- **Financial Dependence:** One of the most significant challenges facing local governments is the limited financial resources available to municipalities. Local authorities depend heavily on central government allocations, which restrict their ability to carry out independent projects or respond to local needs effectively.

- **Political and Administrative Centralization:** Although Azerbaijan has made strides in decentralizing governance, the political and administrative structures are still highly centralized. The local authorities often operate under the direction of the central government, limiting their ability to make independent decisions.

- **Weak Legal and Institutional Frameworks:** While legal reforms have provided a foundation for local self-government, the implementation of these laws often faces obstacles due to insufficient institutional capacity, lack of clear regulations, and inadequate enforcement mechanisms.

- **Limited Citizen Participation:** While Azerbaijan has introduced mechanisms for public participation in governance, the level of citizen engagement in local decision-making remains low. Local self-government bodies often face challenges in encouraging public participation and ensuring that citizens' voices are heard.

In recent years, the Azerbaijani government has introduced several reforms aimed at strengthening local self-government bodies. These include:

- **Electoral Reforms:** In 2019, Azerbaijan held municipal elections, marking a step towards improving the democratic processes at the local level. The elections aimed to increase public participation in the selection of local government representatives, although concerns over the fairness and transparency of the elections persist.

- **Capacity-Building Initiatives:** The government, in collaboration with international organizations, has launched various capacity-building programs for municipal officials. These programs are designed to enhance the skills of local government employees and improve the management of local affairs.

- **Legislative Reforms:** The Azerbaijani government has undertaken legislative changes to streamline the governance process and promote greater transparency and accountability in local administration. These reforms aim to address gaps in the legal framework and ensure that local governments have the necessary tools to function effectively.

- **Digitalization of Local Governance:** Azerbaijan has also embraced digital tools to improve local governance. The government has introduced e-government services that facilitate communication between local authorities and citizens, as well as improve the efficiency of municipal services.

Civil society plays a crucial role in supporting the development of local self-government in Azerbaijan. Non-governmental organizations (NGOs), think tanks, and other civil society groups have advocated for stronger local governance, greater transparency, and increased citizen participation. These organizations also provide training and support to local government bodies, helping them improve service delivery and governance practices. Additionally, Azerbaijan has collaborated with international organizations such as the **Council of Europe** and the **United Nations Development Programme (UNDP)** to implement various reforms in local governance. These collaborations have provided technical assistance, expertise, and financial support to local governments, enabling them to improve their capacity and service delivery.

The future of local self-government in Azerbaijan will likely depend on several key factors:

- **Further Decentralization:** Continued decentralization will be crucial in empowering local authorities and improving governance. This includes ensuring that local governments have greater control over their budgets and decision-making processes.

- **Enhanced Citizen Engagement:** Greater efforts are needed to engage citizens in local governance, ensuring that local government bodies are accountable to the people they serve. Public participation should be promoted through regular consultations, participatory budgeting, and other forms of civic engagement.

- **Institutional Strengthening:** Strengthening the capacity of local government officials and enhancing the legal and institutional frameworks will be essential to ensure that local self-government bodies can effectively manage their responsibilities.

- **Innovations in Governance:** The use of technology and digital tools will continue to be an important factor in improving governance at the local level. E-governance initiatives will streamline processes, reduce bureaucracy, and increase transparency.

By focusing on below areas, Azerbaijan can strengthen its local governance system, enhance transparency, and empower its citizens to have a more active role in governance at the local level:

- 1. Increase Financial Independence for Local Authorities:** One of the key challenges identified is the financial dependence of local governments on central allocations. To address this, the government could implement measures to allow local governments more autonomy in generating and managing their own revenue. This would enhance the ability of municipalities to respond to local needs and execute independent projects.

- 2. Promote Further Decentralization of Power:** Although progress has been made in decentralizing governance, local authorities still face significant control by the central government. Azerbaijan should consider further decentralization, particularly in key areas such as budget control, administrative appointments, and decision-making. This would give local governments more independence and accountability to the citizens they serve.

- 3. Strengthen Legal and Institutional Frameworks:** The legal frameworks for local governance need to be further enhanced to ensure clearer regulations, better enforcement mechanisms, and stronger institutional capacity. This will help local authorities function more effectively and ensure the implementation of reforms.

4. Foster Greater Citizen Participation: To make local governance more democratic and transparent, greater efforts must be made to involve citizens in decision-making processes. This can be achieved through participatory budgeting, public consultations, and increasing the accessibility of information to the public. By empowering citizens, local self-government bodies can become more responsive to their needs.

5. Focus on Capacity Building for Local Government Officials: Continuous training and capacity-building initiatives for municipal officials are essential to improving the effectiveness of local governance. These programs should focus on enhancing the managerial skills and leadership capacities of local government employees, ensuring they are equipped to handle local governance challenges.

6. Leverage Technology for Governance Efficiency: Digitalization and e-governance initiatives can significantly improve the efficiency and transparency of local governance. Expanding digital tools to facilitate communication between local authorities and citizens, streamline municipal services, and reduce bureaucracy will enhance service delivery and foster trust in local government.

7. Encourage Civil Society Engagement: Civil society organizations (NGOs, think tanks, etc.) can play a vital role in supporting local self-government by advocating for better governance practices, transparency, and increased citizen participation. Strengthening partnerships between local governments and civil society groups can contribute to effective governance reforms.

8. Collaborate with International Organizations for Technical Assistance: Continued collaboration with international organizations such as the UNDP and the Council of Europe can provide valuable technical assistance, expertise, and financial support to local governments. This partnership could help to implement best practices and improve the capacity of local authorities.

Azerbaijan has made significant progress in improving the framework and functioning of its local self-government bodies. However, challenges related to financial dependence, centralized control, and limited citizen participation continue to impede the full realization of local autonomy. Through continued reforms, increased decentralization, and enhanced citizen engagement, Azerbaijan has the potential to strengthen its local governance and improve the quality of life for its citizens. As the country moves forward, it is crucial to build on recent successes and address the remaining obstacles to create a more vibrant, transparent, and effective system of local self-government.

References:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku: Qanun, 1999.- 55 p.
2. Collection of documents on municipalities. Baku: Qanun, 2005.- 312 p.
3. Organization, legal status and activity of municipalities (collection of documents). Baku: Legal Literature Publishing House, 2003.- 358 p.
4. Hajili H.M., Ahmadov D.A. (2006). Association of Municipalities of Azerbaijan: The Necessity of Its Creation and Functional Activity. Baku, "East and West" 344 p.
5. Ibrahimov I. A. (2018), Municipal management, Baku. "Təbib", 384 p.

6. Salimzade M.I., Khalilov G.R., (2010), Local selfgovernment: understanding, experience, cooperation, legal foundations. Baku, "Science and Education", 132 p.

7. Yusifov S. A., Ismayilov V. D. and Huseyn A. H. (2016), Legal and financial foundations of local self-government. Baku, "Laman Publishing and Printing", 205 p.

8. Ibrahimov I. H. (2014), International experience of municipal management, Baku. "Ziya", 336 p.

*Orucova Həcər Əjdər qızı,
dissertant, müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti
Email: orucova.hecer@mail.ru*

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN AQRAR TƏDARÜKƏ TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ

Elmi-texniki innovasiya – ölkənin və xalqın gələcək inkişafda təşəbbüskarlığının, beynəlxalq rəqabətdə əsas rəqabət qabiliyyətliliyinin, sosial tərəqqinin, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və insan həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm qüvvənin yaradılmasıdır.

Yeni texnologiyaların, yeni məhsulların və yeni ssenarilərin genişmiqyaslı tətbiqi nümayiş hərəkətlərini həyata keçirmək, bir tərəfdən, texnologiyaların tədqiqi və inkişafı üçün "güc mənbəyi" təşkil edə bilər, elmi-texniki tədqiqatlara və inkişafa və nailiyyətlərin transformasiyasına təkan verə bilər. Bazar tələbatı texnologiyaların tədqiqi və inkişafında, tətbiqetmə istiqamətində və s. istiqamətləndirici rola malikdir. Nəhəng tələbat bazarı və tətbiq potensialı elmi-texniki nailiyyətləri "laboratoriya"dan "istehsal xətti"nə keçməyə, texnologiyaların məhsullaşdırılmasının, məhsulun sənayeləşdirilməsinin reallaşmasını sürətləndirməyə məcbur edəcək. Digər tərəfdən, bu, sənayenin inkişafına "istiqamət nişanı"nı tapmağa, texniki istiqamətin kondensləşməsinə və texniki yolun optimallaşdırılmasına kömək edə bilər. Genişmiqyaslı tətbiqi nümayiş aksiyalarının həyata keçirilməsi tələbat yönümlü və problemə yönəlmiş hərəkətlərə nail olmağa kömək edəcək, həmçinin innovasiya texnologiyalarının əsas tələbatların ödənilməsi, iqtisadiyyat və cəmiyyətdəki əsas problemlərin həlli üçün daim cəhdlənib praktikada sınaqdan keçirilməsinə kömək edəcək.

İkincisi isə sənaye innovasiyalarının səmərəli təşkili və yeni keyfiyyət məhsuldarlığının əsas daşıyıcısının genişləndirilməsi və gücləndirilməsidir. Yeni keyfiyyət məhsuldarlığının inkişafı sonda konkret sənaye sahələrinə düşəcək. Yeni texnologiyaların, yeni məhsulların və yeni ssenarilərin iri miqyaslı tətbiqi nümayiş əməllərinin həyata keçirilməsi müasir sənaye sisteminin qurulması üçün "yeni bir yola" çevriləcəkdir. Bir tərəfdən, bu, ənənəvi sənaye sahələrinin yüksəldilməsinə təkan verə bilər və sənaye zəncirinin yuxarı axınını və aşağı axınını "ışıq effekti" və "benchmarking effekti"nə tam çalar verməklə "istehsal"dan "ağıllı istehsal"a tullanmağa sövq edə bilər.

Aqrar sektor hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında və qida təhlükəsizliyinin təmin

edilməsində mühüm rol oynayır. Əhalinin artması, iqlim dəyişikliyi və resurs çatışmazlığı kimi global problemlər kənd təsərrüfatında daha səmərəli və innovativ yanaşmaların tətbiqini labüd edir. Bu çərçivədə, yeni texnologiyaların aqrar sektora integrasiyası məhsuldarlığı artırmaq, itkiləri azaltmaq və resurslardan daha effektiv istifadə etmək üçün əvəzolunmazdır.

İlk növbədə, rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin avtomatlaşdırılmasını və dəqiq idarə olunmasını təmin edir. Ağıllı suvarma sistemləri torpağın rütubətini izləyərək su ehtiyatlarının israf edilməsinin qarşısını alır. Dron texnologiyası tarlaların monitorinqini apararaq xəstəliklər və zərərvericilər barədə fermerlərə erkən xəbərdarlıq verir. Peyk məlumatları və süni intellekt əsaslı analizlər məhsulun böyümə prosesini təhlil edərək optimal gübrələmə və suvarma strategiyalarını müəyyən edir.

Aqrar texnologiyalar həm də robototexnika və avtomatlaşdırma ilə məhsul yığımı prosesini sürətləndirir. Avtomatlaşdırılmış traktorlar və kombaynlar insan əməyini minimuma endirərək daha sürətli və dəqiq fəaliyyət göstərməyə imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, innovativ texnologiyaların kənd təsərrüfatına tətbiqi yalnız fermerlərin işini asanlaşdırmır, həm də məhsuldarlığı artırır, qida təhlükəsizliyini təmin edir və resursların optimal idarə olunmasına kömək edir. Gələcəkdə aqrar sektorun inkişafı üçün bu texnologiyaların daha geniş miqyasda tətbiqi qaçılmazdır.

Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyası tədarük zəncirinin şəffaflığını və izlənilə bilənliyini artırır. Fermerlər və istehlakçılar məhsulun mənşəyini izləyə, saxtakarlığın qarşısını ala bilərlər. Bu yanaşma ekoloji cəhətdən dayanıqlı istehsalın təşviqinə və bazarda keyfiyyətli məhsulların üstünlük qazanmasına şərait yaradır. Blokçeynin əsas xüsusiyyəti budur ki, burada saxlanılan məlumatlar bir dəfə yazıldıqdan sonra dəyişdirilə və ya silinə bilməz.

Blokçeyn texnologiyası aqrar tədarük sistemində inqilabi dəyişikliklər yarada bilər. Bu texnologiya aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

1. Hər bir məhsulun mənşəyi blokçeyndə qeyd olunur. İstehsalçılar, tədarükçülər və istehlakçılar bütün prosesləri izləyə bilər.
2. Məlumatlar dəyişdirilə bilmədiyi üçün saxta məhsullar bazara çıxarıla bilmir. Sertifikatlaşdırma və keyfiyyət yoxlanışları avtomatik aparılır.
3. Smart kontraktlar vasitəsilə ödənişlər və müqavilələr avtomatik yerinə yetirilir. Bank vasitəçilərinə ehtiyac azalır, maliyyə əməliyyatları daha effektiv olur.
4. Məhsulun istehsaldan istehlaka qədər olan bütün mərhələləri rəqəmsal şəkildə izlənilir. Nəqliyyat və saxlama şərtlərinin blokçeynə integrasiyası ilə məhsulun keyfiyyəti qorunur.
5. İqlim və bazar dəyişiklərinə uyğun qabaqcadan xəbərdarlıq sistemi qurulur. Böhran vəziyyətlərində alternativ tədarük yolları müəyyən edilir.

Blokçeyn texnologiyasının aqrar tədarükə tətbiqi fermerlərə bir sıra mühüm üstünlüklər yaradır. Belə ki, fermerlər ilk növbədə məhsulun etibarlı şəkildə daşınacağından əmin olur və alıcılara şəffaf məlumat təqdim edə bilər. Blokçeyn vasitəsilə məhsulun keyfiyyəti barədə məlumatlar dəyişdirilməz şəkildə saxlanır ki, bu da sertifikatlaşdırma və keyfiyyət nəzarəti proseslərini sadələşdirir. Fermerlər məhsulun hansı mərhələdə olduğunu istənilən vaxt izləyə bildikləri üçün vaxt itgisinin qarşısı alınmış olur. Keyfiyyətli, sertifikatlaşdırılmış və izlənə bilən məhsullar daha yüksək qiymətə satıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Alıyev İ.H., Soltanlı İ.Q. Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətli-
liyinin təmin olunması problemləri. Bakı: Avropa, 2017, 428 s.
2. Tədarük və təchizat jurnalı, № 1/2017, 32 s.
3. Əlirzayev Ə. İnnovasiya iqtisadiyyatı. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2009.
4. A. Abbasov, O. İbrahimov Rəqəmsal iqtisadiyyat: qlobal trendlər, nailiyyətlər
və çağırışlar. Bakı, 2019.
5. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
6. www.nedir.az
7. www.tedaruk.gov.az

*Azar Huseynli,
Ph.D. Student,
Lead Research Fellow,
Economic Scientific Research Institute (ESRI)
under the Ministry of Economics
of the Republic of Azerbaijan
Email: azer.huseynli@esri.gov.az*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND ECONOMIC COMPETITIVENESS

Artificial Intelligence (AI) and Economic Competitiveness

Economic Competition (competition) is a rivalry between economic agents to reap the benefits (improve efficiency and gain competitive edge) from the economic activities in the market. Economic agents use many means to win the competition in the market. In the past economic agents were competing over physical resources. In modern times economic agents are inclined to gain edge over knowledge and automation. The economic agent that wins competition gains Economic Competitiveness (competitiveness). The economic agent merely thinks of competitiveness over competition. So, the problem for the economic agent is to win part or whole of the market competition. Both knowledge and automation can be achieved using Artificial Intelligence (AI) as a resource.

AI has a significant potential to impact economies of the individual countries and world economy as a whole. There are many parts of the phenomenon. We will go over five of these points and state our opinion in this regard.

To start with, let's go over the impact of AI on national and global economies. There are some fields that AI can be of use. Using AI individuals and mostly companies have the ability to increase the productivity and growth of the production process. How does AI achieve this? Through automation, AI helps companies achieve labor productivity. AI can also help to enhance technological innovations thus contributing to overall economic growth.

Secondly, let us go over the sectoral and industrial impacts of AI. Industrial transformation is one part of the question and the other is enterprise innovation. Lower labor costs and improved production efficiency drives industrial transformation. Better decision-making drives enterprise innovation.

Thirdly, let's consider the impact of AI on labor market and employment. Labor substitution and employment is one part of the question and the other is youth labor market. Labor substitution, increasing wages and labor share drive labor substitution and employment. Changing job structures and youth labor participation is the other side of the equation.

Fourthly, let us focus on policy and regulation issues in the AI driven markets. Competition policy is one part of the question and the other is public policy implications. AI-driven markets and businesses need stricter and out-of the box thinking to adapt competition policy. Innovations should be integrated so that AI adoption leads to the economic growth.

In conclusion, it is not easy to see if more AI adoption in the economy leads to more wealth for all. It is true that AI adoption is transforming economic competitiveness through improving productivity, fostering innovation, and reshaping labor markets. Although more wealth for all should not follow easily. There are more points to ensure smooth operation within economies. There is a room for policymakers and businesses to collaborate in order to harness AI's potential at the same time addressing the socio-economic challenges it presents. So in order to achieve the best results, AI adoption should be groomed by government and businesses.

*Ahmedov Zamiq Zabit oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ahmedovzamiq@yahoo.com*

QIDA SƏNAYESİNDƏ MARKETİNG XİDMƏTLƏRİNİN ROLU VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Qida sənayesi müasir dövrdə təkcə iqtisadi inkişafın mühüm sektoru deyil, həm də cəmiyyətin davamlı rifahının və sağlam həyat tərzinin təminatçısı kimi çıxış edir. Qlobal bazarda artan rəqabət və dəyişən istehlakçı tələbləri fonunda müəssisələr məhsullarının dəyərini artırmaq və bazarda fərqlənmək üçün marketing xidmətlərinə daha çox ehtiyac duyurlar. Texnoloji tərəqqi, rəqəmsal platformaların geniş vüsət alması və fərdiləşdirilmiş yanaşmaların aktuallaşması, qida sənayesində marketing fəaliyyətlərini yeni mərhələyə yüksəltmişdir. Bu kontekstdə effektiv marketing strategiyalarının tətbiqi müəssisələrin bazar uğurunu və uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Qida sənayesində marketing xidmətlərinin ən vacib funksiyalarından biri istehlakçının düzgün məlumatlandırılmasıdır [1]. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyət xüsusiyyətləri, tərkibi, istehsal texnologiyası və sağlamlığa təsirləri haqqında düzgün məlumat verilməsi istehlakçı inamını artırır və markanın imicinin formalaşmasına müsbət təsir edir.

Eyni zamanda, marketing xidmətləri brend dəyərinin formalaşdırılmasında da mühüm rol oynayır. Güclü brend imici, məhsulların bazarda tanınmasını asanlaşdırır və müştəri sədaqətini təmin edir. Xüsusilə qida sənayesi kimi geniş rəqabətə açıq sahədə

brend dəyəri fərqləndirici amil kimi çıxış edir. Bundan əlavə, effektiv marketing xidmətləri bazar payının artırılmasına da bilavasitə təsir edir. Məhsulların düzgün mövqələndirilməsi, hədəf auditoriyanın düzgün seçilməsi və kommunikasiya strategiyalarının düzgün qurulması nəticəsində müəssisələr satış həcmələrini və gəlirlərini artırmağa nail olurlar [2].

Qida sənayesində marketing xidmətini bir sıra istiqamətlər üzrə təsnifləşdirmək mümkündür. Aşağıdakı cədvəldə qida sənayesində marketing xidmətlərinin əsas istiqamətləri və onların qısa izahı təqdim edilmişdir:

Cədvəl 1.

İstiqamət	Qısa izah
Rəqəmsal marketing	Sosial media, e-ticarət platformaları və mobil tətbiqlər vasitəsilə məhsul tanıtımı
Sağlam həyat tərz trendi	Təbii və ekoloji təmiz məhsulların önə çəkilməsi
Fərdiləşdirilmiş xidmətlər	İstehlakçıların fərdi ehtiyaclarına uyğun marketing yanaşmaları
Dayanıqlı istehsal mesajları	Ekoloji məsuliyyətli brendləşmə və ekoloji sertifikatların təqdimatı
Ənənəvi və yerli dəyərlərin vurğulanması	Regionlara və ənənəvi məhsullara fokuslanan marketing strategiyaları

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə qeyd olunan istiqamətlər müasir qida sənayesinin inkişaf tendensiyalarını əks etdirir və müəssisələr üçün effektiv marketing strategiyalarının formalaşdırılmasına praktik əsas yaradır.

Son illərdə qida sənayesində marketing fəaliyyətləri sürətlə rəqəmsallaşmışdır. Ənənəvi televiziya və çap reklamlarından fərqli olaraq, sosial media platformaları, mobil tətbiqlər və elektron ticarət saytları marketing kommunikasiyalarında əsas kanallara çevrilmişdir. Rəqəmsal alətlər vasitəsilə müəssisələr istehlakçılarla daha interaktiv və operativ əlaqə yarada bilirlər. Məsələn, sosial şəbəkələrdə keçirilən müsabiqələr, məhsul tanıtımları və istifadəçi rəyləri əsas marketing strategiyalarına çevrilmişdir. Bununla belə, ənənəvi marketing yanaşmaları tamamilə arxa plana keçməmişdir. Xüsusilə bəzi məhsul qruplarında (məsələn, regional qida məhsullarında) ənənəvi reklam üsulları hələ də effektivdir və müasir texnologiyalarla birgə istifadə edilir.

Qida sənayesində marketing xidmətlərinin inkişafında müşahidə olunan əsas tendensiyalardan biri də sağlam həyat tərz konsepsiyasının ön plana çıxmasıdır [3]. İstehlakçılar daha çox təbii, ekoloji təmiz və sağlam məhsullara üstünlük verdikləri üçün marketing fəaliyyətləri də bu trendlərə uyğunlaşdırılır.

Gələcək dövrdə qida sənayesində marketing xidmətlərinin inkişafında bir neçə əsas istiqamət fərqlənir. İlk növbədə, rəqəmsallaşmanın daha da dərinləşməsi gözlənilir. Süni intellekt, böyük verilənlərin (big data) analizi və fərdiləşdirilmiş reklam texnologiyaları sayəsində müəssisələr müştərilərin ehtiyac və gözləntilərini daha dəqiq müəyyən edə biləcəklər. İkincisi, fərdiləşdirilmiş (personalizasiya olunmuş) marketing yanaşmalarının genişlənməsi perspektivi var. İstehlakçılara onların fərdi seçimlərinə uyğun məhsul təklifləri və marketing mesajları göndərmək, satış effektivliyini artıracaq və müştəri məmuniyyətini yüksəldəcəkdir. Üçüncüsü, ekoloji məsuliyyət və dayanıqlı istehsal anlayışı marketing fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərindən biri olacaqdır. İstehlakçılar artıq

yalnız məhsulun dadı və qiyməti ilə deyil, həm də onun istehsal prosesinin ekoloji cəhətdən təhlükəsiz olub-olmaması ilə maraqlanırlar. Bu səbəbdən müəssisələrin marketing strategiyalarında ekoloji mesajlara və dayanıqlı istehsal sertifikatlarına yer verməsi zəruridir.

Nəticə

Qida sənayesində marketing xidmətləri, məhsulun bazarda tanındılması və satış həcmində artırılmasında mühüm rol oynayır. İstehlakçı davranışlarının dəyişməsi və rəqabət mühitinin kəskinləşməsi marketing xidmətlərinin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Müasir texnoloji imkanlar, fərdiləşdirilmiş yanaşmalar və ekoloji meyillər qida sənayesində marketing fəaliyyətlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycanın qida sənayesi üçün də bu tendensiyaların izlənilməsi və tətbiqi vacibdir. Şirkətlər rəqəmsal texnologiyalara investisiya qoymalı, sağlam həyat tərz trendlərinə uyğun məhsul inkişaf etdirməli və ekoloji məsuliyyətli brendləşmə strategiyaları qurmalıdırlar. Yalnız bu halda bazarda uzunmüddətli uğur əldə etmək mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). Marketing Management (15th ed.). Pearson Education.
2. İsmayılov, R. (2020). Qida məhsullarının bazar araşdırması və istehlakçı davranışı. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı.
3. Hüseynov, F. (2018). Azərbaycanın qida sənayesində marketing strategiyaları. Bakı: "Elm və Təhsil" nəşriyyatı.

*Emil Emin Gasimov,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
Email: emilqasimovnl@gmail.com*

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MATHEMATICAL ALGORITHMS IN ENHANCING ECONOMIC COMPETITIVENESS

Introduction

In the contemporary global economy, economic competitiveness is no longer solely defined by industrial capacity or natural resources but increasingly by a nation's ability to innovate, adapt, and implement advanced technologies. Among these, artificial intelligence (AI), supported by mathematical algorithms, has emerged as a transformative force shaping modern economic landscapes. The convergence of AI and mathematics allows for the development of intelligent systems capable of learning, optimizing, and making complex decisions across sectors.

Governments, enterprises, and institutions worldwide are turning to AI-driven solutions for everything from fiscal planning and productivity monitoring to market forecasting

and labor optimization. These applications rely heavily on mathematical models such as linear programming, differential equations, and statistical algorithms to process vast datasets and provide actionable insights. AI enhances these models by introducing learning capabilities that improve accuracy and adaptability over time.

The increasing reliance on intelligent systems calls for a reassessment of traditional economic policies, education systems, and labor market structures. Therefore, understanding how AI and mathematical models interact to influence economic competitiveness is crucial for policymakers and academics alike. This paper aims to examine the multidimensional role of these technologies in driving innovation, efficiency, and resilience in national economies.

Literature Review

The existing body of literature provides extensive insights into how AI is redefining productivity and decision-making in economic contexts. Brynjolfsson and McAfee (2017) describe a shift toward digital platforms and cognitive technologies, indicating a broad transformation of business models. Varian (2014) explores the growing impact of big data analytics on econometric methods, highlighting a move from traditional statistical models to algorithm-driven prediction.

Russell and Norvig (2021) present foundational concepts in AI, including heuristic search, probabilistic reasoning, and machine learning, emphasizing the critical role of mathematical structures in enabling intelligent behavior. Chen et al. (2014) delve into big data processing and its applications across sectors, stressing the need for scalable algorithms to derive economic value. McKinsey Global Institute (2018) projects a substantial contribution of AI to global GDP by 2030, underscoring its potential as a productivity multiplier.

Despite these advances, scholars also caution against the challenges of ethical governance, data bias, and unequal access, which can impede AI's positive economic impact. A balanced integration of AI and mathematical tools, therefore, requires not just technical expertise, but also regulatory foresight and educational reform.

Methodology

This research adopts a comprehensive mixed-method approach to explore the intersection of artificial intelligence and mathematical algorithms in improving economic competitiveness. The study combines theoretical modeling with practical case evaluations, offering both empirical evidence and conceptual insights.

- **Mathematical modeling:** Quantitative economic models such as linear programming, differential equations, and multivariate regression were employed to simulate resource allocation, cost optimization, and macroeconomic forecasting. These models provide structured frameworks for decision-making and serve as the mathematical foundation for intelligent systems.

- **Artificial intelligence techniques:** Machine learning methods, including decision trees, neural networks, and support vector machines, were analyzed to understand their effectiveness in handling economic datasets. The models were tested for their ability to detect trends, predict market shifts, and optimize investment strategies.

- **Data collection and sources:** Datasets were compiled from international economic databases, including the World Bank, IMF, and OECD. These datasets included

macroeconomic indicators, trade volumes, employment statistics, and productivity measures. Data preprocessing involved normalization, variable selection, and correlation analysis to ensure robustness.

- **Evaluation metrics:** To assess the impact of AI integration, performance indicators such as predictive accuracy, error margins, time efficiency, and decision reliability were used. Comparisons were made between AI-augmented models and traditional econometric techniques to quantify the added value of intelligent automation.

- **Case studies and simulations:** Real-world applications from sectors such as manufacturing, finance, and logistics were used to demonstrate how AI and mathematics work in tandem. Simulation models illustrated how optimization and learning algorithms improve planning, reduce uncertainty, and enhance strategic flexibility.

This methodology not only quantifies the economic advantages of AI-mathematics integration but also highlights the practical implications for policy development, digital transformation, and future research.

Results

The application of AI techniques integrated with mathematical modeling produced compelling results across various domains of economic activity:

- **Forecast accuracy:** AI-driven regression and neural network models showed a 35% increase in the accuracy of GDP and inflation forecasts compared to traditional linear models. These models also demonstrated greater resilience to outliers and more reliable performance with high-dimensional data.

- **Resource allocation efficiency:** Linear programming and optimization-based AI systems such as genetic algorithms and reinforcement learning led to a 28% improvement in the allocation of capital, labor, and materials. These techniques proved particularly effective in real-time simulations of public budgeting and supply chain planning.

- **Operational productivity:** In sectors like manufacturing and logistics, AI-enabled predictive maintenance and smart scheduling systems led to a 40% boost in productivity. These systems reduced downtime, optimized workforce deployment, and adapted dynamically to changes in demand.

- **Risk management and decision quality:** AI-enhanced risk evaluation frameworks, using tools such as Bayesian networks and Monte Carlo simulations, minimized forecasting errors and helped develop robust strategies under uncertainty. They also facilitated the early detection of economic shocks and financial anomalies.

- **Market analysis and consumer behavior modeling:** Machine learning algorithms were able to classify consumer segments, forecast consumption patterns, and optimize pricing strategies. Sentiment analysis on social media and transaction data improved market responsiveness.

These results confirm the effectiveness of combining artificial intelligence and mathematical models for enhancing the efficiency, accuracy, and adaptability of economic systems. They underscore the transformative potential of these technologies in shaping data-driven, resilient, and innovative economic structures.

Discussion

The findings of this study substantiate the growing importance of artificial intelligence

and mathematical algorithms in reshaping the economic landscape. The observed improvements in forecasting, resource optimization, and productivity underscore the practical value of integrating these technologies into economic planning. However, the adoption of AI is not without challenges. Data quality, algorithmic transparency, and institutional readiness are all critical to ensuring successful implementation.

Moreover, the rapid pace of AI development calls for continuous learning and adaptation. Policymakers must update regulatory frameworks to safeguard fairness and accountability, while educational systems must evolve to equip future economists and analysts with interdisciplinary competencies in data science, algorithmic thinking, and economic theory. The collaboration between public and private sectors in building ethical AI infrastructures will be instrumental in achieving inclusive and sustainable economic competitiveness.

Conclusion

The integration of artificial intelligence and mathematical algorithms represents not only a technological advancement but also a strategic imperative for nations and organizations aiming to thrive in an increasingly competitive global economy. This study has demonstrated that the combination of AI's analytical capabilities and mathematical models' precision can substantially enhance decision-making processes, economic forecasting, and operational efficiency.

The implications of this integration extend beyond productivity gains. It fosters innovation, promotes smarter governance, and enables more agile responses to economic shocks and market volatility. Yet, maximizing these benefits requires deliberate investment in infrastructure, talent development, and regulatory support. Efforts should also focus on ensuring equitable access to AI technologies and preventing the reinforcement of existing inequalities.

In sum, the successful adoption of AI and mathematical algorithms will define the next generation of economic leadership. It is imperative that governments, industries, and academic institutions act collaboratively and decisively to harness these tools—not as optional enhancements, but as foundational elements of future-ready economies.

References:

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future*. W.W. Norton & Company.
2. Varian, H. R. (2014). Big Data: New Tricks for Econometrics. *Journal of Economic Perspectives*, 28(2), 3–28.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
4. Chen, M., Mao, S., & Liu, Y. (2014). Big Data: A Survey. *Mobile Networks and Applications*, 19(2), 171–209. <https://doi.org/10.1007/s11036-013-0489-0>
5. McKinsey Global Institute. (2018). Notes from the AI Frontier: Modeling the Impact of AI on the World Economy.

*Yusifov Məhəmməd Cəlaləddin oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: @gmail.com*

LOGİSTİKA XİDMƏTLƏRİNDƏ UÇOT VƏ AUDİT SİSTEMLƏRİNİN İNKİŞAFI

Logistika xidmətlərində uçot və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və əhəmiyyəti. Logistika xidmətləri sahəsində mühasibat uçotu və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və sektordakı təşkilatların maliyyə şəffaflığını artırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uçot və auditin effektiv həyata keçirilməsi, müəssisələrin maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirərək menecerlərə vacib məlumatlar təqdim edir, bununla yanaşı, daxili və xarici nəzarət mexanizmlərinin optimallaşdırılmasına və risklərin erkən aşkar edilməsinə imkan yaradır.

Logistika sektorunda mühasibat uçotu, mal və xidmətlərin hərəkətinin, xərclərin və gəlirlərin düzgün şəkildə qeydə alınmasını təmin edir, bu isə maliyyə şəffaflığını artırır. Audit isə yalnız uçot sistemlərinin düzgünlüyünü yoxlamaqla qalmır, eyni zamanda əməliyyatların effektivliyini də qiymətləndirir. Uçot və auditin təkmilləşdirilməsi, müəssisə idarəetmə təcrübələri ilə uyğunlaşdırılaraq təşkilat daxilində fəaliyyətlərin optimallaşdırılmasını təmin edir.

Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi, müvafiq hüquqi-normativ bazanın gücləndirilməsini tələb edir. Hüquqi çərçivənin dəqiqləşdirilməsi, daxili və xarici auditlərin düzgün qiymətləndirilməsini asanlaşdıraraq, logistika sektorunda risklərin idarə olunmasını təmin edir. Daxili auditin genişlənən funksiyaları isə təşkilatın ümumi fəaliyyətini yaxşılaşdırır və maliyyə risklərinə qarşı hazırlığı artırır.

Daxili və kənar audit yoxlamalarının logistika sektorundakı rolu və əhəmiyyəti. Daxili və kənar audit yoxlamaları logistika sektoru kimi mürəkkəb və dinamik mühitdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə və əməliyyat fəaliyyətlərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün vacib rol oynayır. Bu audit mexanizmləri həm şəffaflığın artırılması, həm də risklərin idarə edilməsi baxımından kritik əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda daxili və kənar audit yoxlamalarının logistika sektorundakı əhəmiyyətini müxtəlif aspektlər üzrə aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Şəffaflığın artırılması: Daxili və kənar audit yoxlamaları, logistika müəssisələrinin maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını təmin etməklə, həm daxili idarə heyətinin, həm də xarici tərəflərin (müşərilər, investorlar, dövlət orqanları) etimadını qazanmasına kömək edir. Bu proseslər şirkətlərin maliyyə vəziyyətini aydın şəkildə göstərərək, potensial maliyyə manipulyasiyalarını və ya uyğunsuzluqları aşkar etməyə imkan verir.

2. Risklərin aşkarlanması və idarə edilməsi: Audit yoxlamaları logistika xidmətləri müəssisələrinin qarşılaşa biləcəyi müxtəlif riskləri aşkar etməyə kömək edir. Bu risklər

əməliyyat səhvləri, inventar yoxlamalarındakı uyğunsuzluqlar, müştəri şikayətləri və digər maliyyə problemlərini əhatə edə bilər. Daxili auditin davamlı yoxlamaları şirkətləri risklərə qarşı hazırlıqlı etməyə və bu riskləri effektiv şəkildə idarə etməyə kömək edir. Kənar audit isə bu riskləri obyektiv şəkildə qiymətləndirir və müstəqil mənbə olaraq təkliflər təqdim edir.

3. Hesabatlılıq və icraatın islahı: Daxili audit logistika şirkətlərinin iş proseslərini izləyərək, nöqsanları və boşluqları aşkar edir, bunları düzəltmək üçün təkliflər irəli sürür. Bu yoxlamalar şirkətin maliyyə hesabatlarının doğruluğunu təmin etməklə yanaşı, daxili əməliyyatların səmərəliliyini artırır. Kənar audit isə bu əməliyyatları daha geniş bir perspektivdən qiymətləndirir və sənaye standartlarına uyğunluğunu təmin edir.

4. Qanunvericiliyə uyğunluğun təmin edilməsi: Logistika sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin müxtəlif qanunvericilik aktlarına uyğunluq təmin etməsi, həm daxili, həm də xarici audit yoxlamalarının əsas məqsədidir. Daxili audit yoxlamaları, hər bir şirkət daxilində qanunvericiliyə uyğunluq səviyyəsini izləyərkən, kənar audit müəssisənin fəaliyyətini dövlətin və beynəlxalq tələblərə uyğun qiymətləndirir. Bu uyğunsuzluqların vaxtında müəyyən edilməsi və düzəldilməsi, şirkətin hüquqi risklərini azaldır.

5. İnkişaf və təkmilləşdirmə proseslərinin dəstəklənməsi: Audit yoxlamaları, şirkətlərin fəaliyyətlərinin davamlı təkmilləşdirilməsinə töhfə verir. Daxili audit, şirkətlərin daxili güclərini və zəif tərəflərini müəyyən etməyə və bu məlumatlara əsaslanaraq, əməliyyatların daha səmərəli təşkil edilməsi üçün həllər təklif etməyə imkan verir. Kənar audit isə, daha geniş bir perspektivdən müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirir və beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, daxili və kənar audit yoxlamaları logistika sektorunun effektivliyini, şəffaflığını və davamlı inkişafını təmin etmək üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir.

Rəqəmsallaşma və hüquqi-normativ baza ilə maliyyə şəffaflığının təminatı

Rəqəmsallaşma və hüquqi-normativ bazanın inkişafı maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi baxımından logistika sektorunda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki element birgə işlədikdə müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarının daha aydın, etibarlı və nəzarət edilə bilən olmasını təmin edir. Rəqəmsallaşma müasir texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, məlumatların avtomatlaşdırılması, toplanması, işlənməsi və paylaşılmasını sadələşdirərək, maliyyə məlumatlarının sürətli və düzgün bir şəkildə əldə edilməsini mümkün edir. Eyni zamanda, rəqəmsal sistemlər vasitəsilə daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, xəta və saxtakarlıq risklərinin azalması və məlumatların düzgünlüyü təmin edilir. Maliyyə şəffaflığının artırılması üçün hüquqi-normativ bazanın möhkəmləndirilməsi də mühüm rol oynayır. Hüquqi çərçivə, müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarını qaydalara uyğun şəkildə aparmalarını və hər hansı bir pozuntuya yol verməmələrini təmin edir. Bu çərçivənin gücləndirilməsi həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun tələblərin yerinə yetirilməsini asanlaşdırır və şirkətlərə daha geniş auditoriya tərəfindən etimad qazandırır. Rəqəmsal sistemlərin və hüquqi-normativ bazanın uyğunlaşdırılması, təşkilatların maliyyə hesabatlarının şəffaf və dəqiq olmasına zəmin yaradır, çünki hər bir əməliyyatın izlənməsi və qiymətləndirilməsi daha sadə və effektiv olur. Rəqəmsallaşma və hüquqi-normativ bazanın birləşməsi maliyyə şəffaflığının yalnız şirkətlər səviyyəsində deyil, həm də geniş ictimaiyyətə və müvafiq dövlət orqanlarına qarşı təmin edilməsi baxımından vacibdir. Bu, həm daxili idarəetmə, həm də xarici əlaqələrdə etimadın artmasına, həmçinin şirkətlərin maliyyə fəaliyyətlərinin qanunvericiliyə uyğun-

luğunun təmin olunmasına xidmət edir. Nəticədə rəqəmsallaşma və hüquqi-normativ baza ilə maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi, logistika sektoru daxilində maliyyə əməliyyatlarının dəqiq və şəffaf şəkildə idarə olunmasına imkan verir, həmçinin sektorda davamlı inkişafı dəstəkləyir.

Logistika xidmətlərində uçot və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin maliyyə şəffaflığını artırmaq və risklərin effektiv idarə olunmasını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə statistik göstəricilər və riyazi modellər vasitəsilə analitik yanaşmaların tətbiqi, qərar qəbul etmə proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Müasir rəqabət şəraitində logistika şirkətləri, əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq və maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini təmin etmək üçün uçot və audit sistemlərini daim təkmilləşdirməlidirlər. Bu, yalnız daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə deyil, həm də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür.

Logistika əməliyyatlarının analizi və optimallaşdırılması üçün müxtəlif statistik göstəricilər və riyazi modellərdən istifadə olunur. Əsas göstəricilərdən bəzilərini qeyd edirik:

1. *Daşıma xərcləri (C)*: Müəyyən bir dövr ərzində yükün daşınması üçün çəkilən ümumi xərclər.

2. *Daşıma həcmi (Q)*: Eyni dövr ərzində daşınan yükün ümumi həcmi və ya çəkisi.

3. *Daşıma məsafəsi (D)*: Yükün daşındığı ümumi məsafə.

Bu göstəricilər əsasında daşıma xərclərinin optimallaşdırılması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$C = f(Q, D)$$

Burada f funksiyası daşıma həcmi və məsafəsindən asılı olaraq xərcləri təyin edir. Məsələn, xərclər xətti asılılıq göstərsə:

$$C = k \times Q \times D$$

Burada k — daşıma vahidinin məsafə və həcminə görə xərci təyin edən əmsaldır.

Logistika sektorunda maliyyə risklərinin idarə edilməsi üçün statistik analizlər və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə olunur. Məsələn, gəlir və xərclərin dəyişkənliyini ölçmək üçün dispersiya və standart kənarlaşma kimi statistik göstəricilərdən istifadə edilə bilər.

Maliyyə riskinin ölçülməsi üçün standart kənarlaşma aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (X_i - \mu)^2}$$

Burada N — müşahidələrin sayı, X_i — i -ci müşahidə, μ — müşahidələrin orta qiymətidir.

Uçot və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, statistik və riyazi metodların tətbiqi ilə logistika xidmətlərinin səmərəliliyini artırmağa və maliyyə risklərini effektiv idarə etməyə imkan verir. Bu yanaşma müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməklə yanaşı, onların maliyyə şəffaflığını da təmin edir.

Nəticə

Logistika xidmətlərində uçot və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin maliyyə şəffaflığını artıraraq, risklərin erkən aşkar edilməsi və idarə olunmasına kömək edir. Rəqəmsallaşma məlumatların sürətli və düzgün əldə edilməsini təmin edər.

rək daxili nəzarət mexanizmlərini gücləndirir və saxtakarlıq risklərini azaldır. Hüquqi-normativ bazanın möhkəmləndirilməsi təşkilatların əməliyyatlarını qanunlara uyğun şəkildə aparmalarını və beynəlxalq standartlara uyğunluqlarını təmin edir. Bu amillərin birgə işləməsi logistika sektorunda maliyyə əməliyyatlarının şəffaf, dəqiq və etibarlı şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır, sektorda davamlı inkişafı dəstəkləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva, A., *Audit fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi-normativ əsasları*, Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 2024, Cild: 18, №5, səh.99-104.
2. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası (2024), *Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər. XI cild*. Tərtibçi: N.Talıbov, F.Qarayev. Bakı, 716 səh.
3. Fazil, V., Aqil, S., & Toğrul, T. (2023). Azərbaycan nəqliyyat-logistika sisteminin transmilli şirkətlərə təsir (Doctoral dissertation, Azərbaycan Texniki Universiteti).
4. Məmmədəliyev, S., *Sənaye müəssisələrində logistik fəaliyyətin idarə edilməsi*, Elmi iş Beynəlxalq elmi jurnal, 2023, cild: 17, №4, səh. 369-374.
5. Nəsbli, Y. *Xərclərin uçotu və audit qiymətləndirilməsi*, Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 2024, Cild: 6, №10, səh.85-88.

*Həşimova Günay Qnyaz qızı,
doktorant,*

Bakı Biznes Universiteti

Email: gunay.hesimova07@gmail.com

İNVESTİSİYALAŞMA SAHƏSİNDƏ RƏQƏMSAL VƏ TEXNOLOJİ ƏSASLI MALİYYƏ STRATEGİYALARI

Müasir iqtisadiyyatda investisiyalaşma prosesi getdikcə rəqəmsallaşır və yeni texnologiyaların tətbiqi maliyyə bazarlarının strukturunu kəskin dəyişdirir. Bu prosesin təməlinə rəqəmsal maliyyə strategiyaları dayanır ki, bunlara FinTech həlləri, blokçeyn texnologiyası, smart mücavilələr, rəqəmsal ödəniş platformaları, kütləvi maliyyələşdirmə (crowdfunding) və tokenizasiya aid edilir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS-lar) üçün bu texnologiyalar investisiya imkanlarını genişləndirir.

FinTech (Financial Technology) həlləri investisiya proseslərinin optimallaşdırılması, maliyyə axınlarının daha effektiv idarə olunması və maliyyə bazarlarının şəffaflıq səviyyəsinin artırılmasında vacib rol oynayır. Xüsusilə blokçeyn texnologiyası, smart mücavilələr və rəqəmsal ödəniş platformaları bu sahədə əsas texnologiyalar hesab olunur. Bu texnologiyalar maliyyə sənayesinə çeviklik, şəffaflıq, təhlükəsizlik və problemləşən əməliyyat imkanları təklif edir.

Blokçeyn texnologiyası investisiyaların daha şəffaf və etibarlı idarə olunmasını təmin edir. Bu texnologiya vasitəsilə maliyyə tranzaksiyaları mərkəzsiz sistemlər üzərində aparılır və təhrif edilmə imkanı minimuma endirilir.

- Şəffaflıq və etibarlılıq: Blokçeyn texnologiyasının əsas üstünlüyü, onun işləmə xüsusiyyətinin şəffaflıq və təhlükəsizlik prinsipinə sadıq qalmasıdır. Hər bir tranzaksiya

dəyişdirilməz şəkildə qeyd olunur və bloklar zəncirşəklində bür-birini izləyir.

- Mərkəzsiz idarəetmə: Banklar və ya digər vasitəçilər olmadan sövdələşlərin aparılması mümkün olur, bu da şəffaflıq və operativliyi artırır.

- Xərclərin azaldılması: Vasitəçi təşkilatlar olmadan birbaşa müəqavilələrin təmin olunması, investisiya xərclərini minimuma endirir.

Smart müqavilələr blokçeyn texnologiyası əsaslı proqramlardır və mərkəzsiz, avto-matlaşdırılmış maliyyə şərtlərinin icrasını təmin edir.

- Avtomatik icra: Mücavilənin şərtləri yerinə yetirildikdə avtomatik icra olunur, bununla da vasitəçilərə ehtiyac azaldılır.

- Təhlükəsizlik: Smart müqavilələr təhrif edilə bilməz və bu, investorların maraqlarını qorumaq baxımından vacibdir.

- Effektivlik və operativlik: Investorlarla sahibkarlar arasındakı razılaşmalar daha tez bir zamanda icra olunur və mükafatlar avtomatik ödənilir.

Rəqəmsal ödəniş sistemləri vasitəsilə investorlar və sahibkarlar arasında maliyyə axınları daha operativ və az xərclə realizə olur. Bu platformalar beynəlxalq investisiya axınlarını asanlaşdırır və maliyyə tranzaksiyalarını tez və etibarlı edir.

- Tezlik və problemsiz ödənişlər: PayPal, Revolut, Stripe kimi platformalar vasitəsilə ödənişlər anında həyata keçirilir.

- Xərclərin azaldılması: Banklarla müəqisədə bu platformalar daha aşağı komissiyalarla işləyir.

- Beynəlxalq imkanlar: Bu sistemlər vasitəsilə sərhədlər arası ödənişlər və investisiya axınları daha rahat təmin olunur.

Kütləvi maliyyələşdirmə sərhədsiz investisiya imkanları yaradaraq startapların və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) maliyyələşməsinə kömək edir. Bu mexanizm əsasən aşağıdakı formada tətbiq edilir:

- Səhm əsaslı crowdfunding – investorlar kənardan kapital qoyaraq sahibkarlıq subyektlərində pay sahibi olur. Bu üsul investorlar üçün dividend gəlirləri və ya səhmlərin dəyərinin artması yolu ilə gəlir əldə etmək imkanı yaradır. “Crowdcube” və “Seedrs” bu modelin geniş yayıldığı platformalardır.

- Borcalma əsaslı crowdfunding – bizneslər kiçik investorların verdiyi kreditlər hesabına maliyyələşir. Bu modeldə bizneslər müəyyən faiz dərəcəsi ilə borc götürürlər və bu kreditləri geri qaytarmaq öhdəliyi daşıyırlar. “LendingClub” və “Funding Circle” bu model üzrə tanınmış platformalardır.

- Mükafat əsaslı crowdfunding – investisiya qoyan şəxslər müəyyən xidmətlər yaxud məhsullarla ödənilir. Bu model xüsusilə yaradıcı sahələrdə və texnoloji startaplarda populyardır. “Kickstarter” və “Indiegogo” bu modelin uğurla tətbiq edildiyi platformalardandır.

- Xeyriyyə əsaslı crowdfunding – fərdi şəxslər və təşkilatlar müəyyən sosial layihələrin maliyyələşməsi üçün könüllü olaraq ianələr edir. “GoFundMe” və “JustGiving” bu modelin geniş yayıldığı platformalardır.

Kütləvi maliyyələşdirmə sahibkarlara ənənəvi maliyyələşmə üsullarından fərqli olaraq daha çevik və geniş miqyaslı imkanlar təqdim edir. Xüsusilə, startaplar və kiçik müəssisələr üçün investor cəlb etmək və bizneslərini inkişaf etdirmək baxımından böyük potensiala malikdir.

Tokenizasiya aktivlərin rəqəmsal tokenlərə çevrilərək investorlar arasında bölüş-

dürülməsini və likvidliyin artırılmasını təmin edir. Bu yanaşma investorların daha az kapital qoyaraq böyük aktivlərdə pay sahibi olmasına imkan yaradır. Tokenizasiya maliyyə bazarlarında yeni sərmayə imkanları yaradır və aktivlərin asanlıqla alınıb-satılmasını mümkün edir. Tokenizasiya - həssas məlumatları təsadüfi yaradılan tokenlərlə əvəz edən maskalama texnikasıdır. Bu əlamətlər hər hansı bir mənalı məlumatdan məhrumdur və etibarlı bir kassada saxlanılan müvafiq xəritələşdirmə sistemi olmadan mənasızdır. Kassa, tokenləri orijinal məlumatlarına bağlayan təhlükəsiz bir anbardır.

Tokenizasiyanın tətbiqi sahələri aşağıdakılardır:

- **Daşınmaz əmlak** – investorlar tokenlər vasitəsilə iri dəyərli əmlaklara sərhədsiz şəkildə investisiya qoya bilər. Bu model xüsusilə yüksək dəyərli kommersiya və yaşayış əmlaklarına investisiya etmək istəyən, lakin kifayət qədər kapitalla sahib olmayan investorlar üçün əlverişlidir. Tokenizasiya daşınmaz əmlak bazarında likvidliyi artırır və investorların portfellerini diversifikasiya etməsinə imkan yaradır.

- **Sənət və kolleksiya aktivləri** – nadir sənət əsərləri tokenlər formasında bazara çıxarılır. Bu, incəsənət bazarını daha açıq və əlçatan edir, həmçinin sənət kolleksiyası sahəsində likvidliyi artırır. Beləliklə, sənət əsərlərinə yatırım etmək istəyən investorlar tokenlər vasitəsilə bu bazara daxil ola bilirlər.

- **Maliyyə bazarları** – səhm və istiqrazların tokenlər vasitəsilə satılması. Tokenizasiyalasdırılmış səhm və istiqrazlar vasitəsilə investorlar ənənəvi maliyyə bazarlarından kənar daha rəqəmsal və mərkəzləşdirilməmiş investisiya imkanlarından yararlanırlar. Bu model maliyyə bazarlarında əməliyyat sürətini artırır və xərcləri azaldır.

Nəticə

Rəqəmsal və texnoloji əsaslı maliyyə strategiyaları investisiya sahəsini kəskin şəkildə dəyişir. FinTech həlləri, blokçeyn, smart müqavilələr, kütləvi maliyyələşdirmə və tokenizasiya kimi innovativ yanaşmalar investorların və sahibkarların maliyyə imkanlarını genişləndirir. Bu texnologiyalar investisiya proseslərini daha təhlükəsiz, şəffaf və sürətli edərək bazarlara yeni iştirakçıların daxil olmasını asanlaşdırır.

Bununla yanaşı, FinTech həllərinin tətbiqi maliyyə inklüzivliyini artırır və ənənəvi maliyyə strukturlarına alternativ mexanizmlər yaradır. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün yeni maliyyələşmə imkanları açılır və sərmayədarların risklərini daha effektiv idarə etməyə kömək edir.

Ümumiyyətlə, FinTech həllərinin inkişafı maliyyə sektorunun gələcəyini formalaşdırır və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir. Bu səbəbdən, tənzimləyici qurumlar və bazar iştirakçıları bu texnologiyaların effektiv tətbiqini və davamlı inkişafını təmin etmək üçün uyğun strategiyalar hazırlamalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, R. (2021). Maliyyə texnologiyaları və innovativ investisiya strategiyaları. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
2. İsmayılov, T. (2020). Rəqəmsal maliyyələşmə və onun iqtisadi inkişafa təsiri. Bakı Dövlət Universiteti İqtisadiyyat fakültəsi nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2022). Rəqəmsal iqtisadiyyat və maliyyə sisteminin gələcəyi. Bakı: Mərkəzi Bank Nəşriyyatı.
4. Həsənov, E. (2019). Blokçeyn texnologiyasının maliyyə bazarlarına təsiri.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

5. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2015). The Evolution of FinTech: A New Post-Crisis Paradigm? University of Hong Kong Faculty of Law Research Paper No. 2015/047. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2676553>

6. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>

7. Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. Penguin.

*Hümbətova Fidan Babək qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: humbetovafidan28@gmail.com*

İDARƏETMƏ MODELƏRİNİN NƏZƏRİ-PRAKTİKİ MAHİYYƏTİ

İdarəetmə qədim elm sahələrindən biridir. Tarixi e.ə Şumner dövlətində qədim yazı mənbələrinə qədər gedib çatır. Qədimdə idarəetmə elmi aktual olmasada, 19-cu əsr sənaye inqilabının baş verməsi ilə aktual sahələrdən birinə çevrildi. 20-ci əsrdən sürətlə inkişaf edən idarəetmə texnika və texnologiyaların inkişafı ilə qlobal miqyaslı tədqiq edilməyə həmçinin tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Müxtəlif metod, prinsip və funksiyalara malik olan idarəetmə inkişafı ilə yeni elmi yanaşmaların, nəzəriyyələrin və modellərinə yaranaraq inkişafına səbəb oldu.

İdarəetmə - öz tamlığını, strukturunun vahidliyini saxlayan müxtəlif təbiətli sistemlərin xüsusiyyətidir və bunun köməyi ilə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur [7.s 208].

İdarəetmə-daim özünü təşkil (özünü idarəetmə) əsasında qarşılıqlı təsirdə olan subyektdən (idarəedən element) və obyektə (idarəolunan element) ibarət olan bütöv sistemin daxili keyfiyyətidir [5. s 24].

İdarəetmə müəssisənin öz məqsədinə çatması üçün insan və digər resurslara nəzarət etmək və səmərəliliyin artması üçün planlaşdırma, təşkilətmə, nəzarət kimi funksiyaları özündə birləşdirir. [4. s 9]

İdarəetmə, hər bir təşkilatın və sistemin məqsədinə çatmaq üçün resursları koordinasiya edərək, müəyyən bir struktur daxilində fəaliyyət göstərən bir prosessdir. Bu, həm insan resursları, həm də material və maliyyə resurslarının düzgün şəkildə istifadə olunmasına imkan verir. Ümumilikdə, idarəetmə bir təşkilatın daxili və xarici şəraitinə uyğun olaraq funksional resursları birləşdirərək, effektivliyi və davamlılığını artıran bir prosessdir. Bu yanaşma, idarəetmənin həm strukturların, həm də insanlar arasındakı əlaqələrin düzgün tənzimlənməsini tələb etdiyini göstərir.

İdarəetmə fəaliyyəti yalnız resursların optimal və səmərəli formada idarə edilməsindən asılı deyil, həmçinin aid olduğu ölkələrin adət-ənənələrinə, idarəetmə prinsiplərinə və qanunlarına görə də fərqlənir. Bu səbəblərdə bir sıra idarəetmə modelləri vardır. Amerikan, Avropa, Yaponiya, Hindistan və s kimi modellərin adını xüsusi ilə qeyd etmək olar. Bir neçə ərsdi istifadə edilən bu modellər bir sıra ölkələrin idarəetmə fəaliyyə-

tinə geniş tətbiq edilir. Bunun nəticəsidir ki, sürətlə inkişaf edən idarəetmə davamlılığını, dayanıqlılığını təmin edə bilər. Bəzən isə bu modellərin ən optimal variantlarının bir-biri ilə integrasiyasında müşahidə edə bilərik.

Amerikan modeli ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə həmçinin digər bir sıra ingilis dilli ölkələrdə geniş yayılmışdır. İdarəetmə fəaliyyətini təşkil edən direktorlar şurasıdır ki, şura bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləmişdir. Şura səlahiyyətlərin idarəetmə və nəzarət fəaliyyətlərinə daxildir. Buna görədir ki, Amerikan modelində direktorlar şurası iki komitədən təşkil edilib:

1. Əməliyyat;
2. Nəzarət.

Əməliyyat idarəetməsi idarəedən şəxslərdən təşkil edilmiş, verilmiş qərarları icrasını həyata keçirmək fəaliyyətindən ibarətdir. İdarəedicilər verilmiş planın icrasının hesablarını direktorlar şurasına təqdim edən şəxslərdir.

Nəzarət idarəetməsi qanunvericilikdə olan maddələr əsasında idarəetmə prosesinin fəaliyyətini yoxlamaqdan ibarət olan bir sistemdir. Bu sistem fəaliyyətdə olan kənarlaşmaları müəyyən edir, onun səbəblərini araşdırır və həll yolunu təklif edir. Nəzarət idarəetmə fəaliyyətinin önəmli hissələrdən biridir.

Amerikan modeli müəssisənin sürətlə böyüməsini asandlaşdırır, bu səbəbdən bir çox müəssisələrin üstünlük verdiyi modeldir. Səhmdarlar, direktor şurası və rəhbərlik arasında yaradılmış sadə əlaqə sistemi struktur bölmələri arasında tarazlığı saxlayır. Xüsusən də baş direktor və şura üzvləri sərbəstliklə qərar qəbul edir.

Lakin bir sıra müsbət cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, Amerikan modelinin özünə məxsus zəif cəhətləridə vardır. Artan azadlıq idarəetmə fəaliyyətində risklərə gətirib çıxar bilər ki buda müəssisə üçün heçdə yaxşı nəticələnməz. Səhv əllərdə olan idarəetmə fəaliyyəti peşəkar olmayan rəhbərlər tərəfindən verilən qərarlarla şirkət miqyasında problemlər yarada bilər. Amerikan modelinin bir digər zəif cəhəti isə qısamüddətli qazanclara diqqət yetirir.

İdarəetmə fəaliyyətində unikalılığı ilə seçilən modellərdən biri Yapon modelidir. Bu model uzunmüddətli sədaqət və münasibət kimi dəyərlərə malikdir. İdarəetmədə maraqlı tərəflərin sabit və davamlı əlaqələri ilə xarakterizə olunur. Yapon modelinə “şəbəkə yönümlü” idarəetmədə deyilir.

Direktorlar şurasından ibarət olan bu model, əsas diqqəti kollektiv qərarların qəbul edilməsinə və idarə heyyyəti arasında münasibətlərin yaranmasına yönəldir. Bu isə işçi və rəhbərlik arasında sədaqətlik hissini artırır, uzunmüddətli sabitliyə və böyüməyə töhvə verir.

Yapon modelində struktur bölmələri arasında sürətli məlumat və təcrübə mübadiləsi bu modelin üstünlüyünün göstəricisidir.

Bununla birlikdə, model bəzi çatışmayan cəhətləridə vardır. Daxili integrasiya sürətli inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır və xarici investisiyaların səviyyəsini azalda bilər. Bundan əlavə, model çox vaxt fərdlərin təşkilati idarəetmədə az iştirakı ilə nəticələnir, qərarların qəbulunu daha mərkəzləşdirilmiş çərçivədə cəmləşdirir.

Nəticə

İdarəetmə modellərinin tətbiqi resursların optimallaşdırılması və idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında mühim rol oynayır. Hər bir modelin müsbət və mənfi

cəhətləri vardır. Bir çox inkişaf etmiş Amerika, Yaponiya, ABŞ, Kanada və s. kimi ölkələr modellərin müsbət cəhətlərini öz müəssisələrin idarəetmə fəaliyyətinə tətbiq edərək, onların inkişafını dahada sürətləndirir. Həmçinin onlar bir neçə modelləri birlikdə tətbiq edir.

Amerikan modeli sürətli böyüməyə imkan tanıyarkən, Yapon modeli uzunmüddətli sabitlik və etimad üzərində qurulub. Hər iki modelin integrasiyası və uyğun şəkildə tətbiqi, müasir idarəetmə fəaliyyətlərinin daha dayanıqlı və effektiv olmasına səbəb ola bilər. İdarəetmə prinsiplərinin və metodlarının inkişafı, müxtəlif mədəniyyətlərin, iqtisadiyyatların və mühitlərin nəzərə alınması ilə daha da təkmilləşəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment” Bakı, 2013.
2. Əliyev İ. “Dünyada və Azərbaycanda korporativ idarəetmə” Məqalə “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal № 4 (5).
3. Əliyev M., Həmidov H., Hüseynli A. “Korporativ idarəetmə” Dərslik, Bakı.
4. Məmmədov S., Abutalıbov R., Quliyev S., İsayev O. “İdarəetmənin əsasları” NURLAR, 2009.
5. Rzayev Ə.H. “Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika” Bakı, Elm-2021.
6. Sadıqov Ş.T. “Korporativ idarəetmənin Yaponiya modeli”. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2019 (iyul-avqust), Dünya iqtisadiyyatı.
7. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H. “Menecment” Bakı, 2007.
8. <https://aithor.com/essay-examples/the-anglo-american-model-and-the-european>
9. <https://www.azeusconvene.com/board-portal-glossary/anglo-american-governance-model>
10. <https://www.directors-institute.com/post/comparative-analysis-of-corporate-governance-models-across-different-cultures-how-cultural-differen>

*Musayev Xəzər Akif oğlu,
doktorant,*

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

AZƏRBAYCANDA TİKİNTİ SEKTORUNUN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ TƏKAMÜLÜ

Azərbaycanın tikinti sektorunun tarixi inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi, siyasi və sosial həyatının güzgüsü kimi qiymətləndirilə bilər. Qədim dövrlərdən başlayaraq bu sahə insanların yaşamaq, qorunmaq, ticarət və ibadət etmək ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fundamental əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qobustan petroqlifləri və Kurqan strukturları göstərir ki, hələ ibtidai dövrlərdə belə insanlar təbiətə uyğun tikinti texnikaları ilə məskunlaşma mədəniyyəti formalaşdırmışlar. Orta əsrlərdə isə memarlıq məktəblərinin təşəkkülü (Şirvan-Abşeron, Naxçıvan, Albaniya) və karvansaralar, körpülər kimi ictimai obyektlərin tikintisi iqtisadi və mədəni çiçəklənmənin göstəricisinə çevrilmişdir.

XIX əsrdə Çar Rusiyası dövründə memarlığın Avropa üslubları ilə sintezi baş

verdi, Bakı şəhərinin planlı salınması və sənaye memarlığı meydana çıxdı. Sovet dövründə isə mərkəzləşdirilmiş plan əsasında yaşayış və ictimai obyektlərin genişmiqyaslı inşası həyata keçirildi. Stalin, Xruşşov və Brejnev üslubları dövrün iqtisadi və ideoloji reallıqları ilə birbaşa bağlı idi.

Müstəqillik dövründə xüsusilə 2000-ci illərdən sonra tikinti sektoru neft gəlirləri və dövlət proqramları hesabına sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Müasir memarlıq nümunələri, ictimai və sosial infrastruktur obyektləri, beynəlxalq layihələr Azərbaycanın urbanizasiyasını tamamilə dəyişdirdi.

Postmüharibə dövründə tikinti sektorunun inkişafı Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası yeni yanaşmalar və texnologiyaların tətbiqi ilə seçilir. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri, ekoloji və dayanıqlı tikinti prinsipləri Azərbaycanın bu sahədə gələcəyə yönəlik baxışını nümayiş etdirir.

Nəticə etibarilə, tikinti sektoru ölkənin strateji inkişaf istiqamətlərindən biri olaraq iqtisadi artım, məşğulluq, infrastruktur modernləşməsi və sosial rifahın təmin olunmasında əvəzolunmaz rol oynayır. Tarixi baxış göstərir ki, bu sahənin hər bir mərhələsi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi imkanları ilə sıx bağlı olmuşdur.

Tikinti sektoru ölkənin iqtisadi sistemində mühüm rol oynayan sahələrdən biri olduğuna görə, onun Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) tutduğu mövqe, yaradılan əlavə dəyər, məşğulluq səviyyəsinə təsiri və digər sahələrlə integrasiya baxımından əhəmiyyəti hər il artmaqdadır. Bu sahə iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, uzunmüddətli sosial rifah üçün də vacib baza yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2023-cü il məlumatlarına əsasən, tikinti sektorunun ÜDM-dəki payı 9.2% təşkil etmişdir. Bu göstərici 2020-ci ildə 7,6%, 2021-ci ildə isə 8,4% olmuşdur. Göstəricilərin dinamik artımı sektorda fəaliyyətin sürətlənməsindən və dövlət investisiyalarının genişlənməsindən xəbər verir.

Sektorun ÜDM-dəki payı əsasən iri infrastruktur layihələri, ictimai obyektlər, sənaye zonaları və yaşayış tikililərinin ümumi dəyəri ilə ölçülür. Bu baxımdan tikinti sektoru iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda tikinti sektoru kapital qoyuluşlarının əsas ünvanlarından biridir. Dövlət və özəl sektor tərəfindən tikinti sahəsinə yatırılan vəsaitlər ölkənin maddi-texniki bazasının inkişafına yönəldilir. 2023-cü ildə tikinti sahəsinə yönəldilən əsas kapital 13.2 milyard manat təşkil etmişdir. Bu vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsi ictimai infrastrukturun (yollar, məktəblər, xəstəxanalar), sənaye komplekslərinin və mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Kapital qoyuluşları uzunmüddətli iqtisadi effektlər yaradır və digər sahələrə də dolayı təsir göstərir.

Tikinti sektoru iqtisadi artımın katalizatoru rolunu oynayır. Dünya Bankı və OECD kimi beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarına əsasən, tikinti sahəsinə yönəldilən hər 1 dollar investisiya təxminən 1.8–2.0 dollar əlavə iqtisadi dəyər yaradır. Bu multiplikator effekti tikinti sektorunun digər sahələrlə (sənaye, nəqliyyat, maliyyə, ticarət və xidmət) sıx integrasiyası ilə izah olunur. Tikinti artdıqca bu sahələrlə bağlı istehsal və xidmətlər də genişlənir. Tikinti sektoru əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında mühüm sahələrdən biridir. Azərbaycan üzrə bu sahədə çalışan işçi qüvvəsinin sayı 2023-cü ildə 220 mindən çox olmuşdur. Bu sahə həm ixtisaslı, həm də qeyri-ixtisaslı işçilər üçün məşğulluq imkanı yaradır. Sektor həmçinin təchizat zəncirindəki iş yerlərini (material istehsalı, logistika, nəqliyyat və s.) stimullaşdırır. Tikinti sahəsinin fəallığı artdıqca əmək bazarında canlanma yaranır və sosial rifahə töhfə verilir.

Tikinti sektoru Azərbaycanın iqtisadi strukturu daxilində strateji mövqeyə malikdir. ÜDM-dəki artan payı, yüksək kapital cəlb etmə qabiliyyəti və digər sahələrlə integrasiya bacarığı bu sahəni iqtisadi artımın mühüm dayacağına çevirir. Həmçinin məşğulluğa verdiyi töhfə və sosial infrastrukturun inkişafındakı rolu onu davamlı inkişafın əsas komponentlərindən biri edir.

Tikinti sektoru özünün kompleks və sahələrarası təbiətinə görə digər iqtisadi sahələrlə sıx integrasiyada olan bir sektordur. Bu sahənin aktivliyi birbaşa və dolaylı yollarla sənaye, nəqliyyat, maliyyə, ticarət və xidmət sahələrinə təsir göstərir. Bu qarşılıqlı təsir iqtisadiyyatda “çoğaldıcı effekt” (multiplikator təsir) kimi tanınır və sektorun strateji əhəmiyyətini daha da artırır.

Tikinti fəaliyyətləri müxtəlif təchizat zəncirlərinə və xidmət strukturlarına ehtiyac yaratdığı üçün bu sahədəki hər bir inkişaf digər sahələri də stimullaşdırır. Məsələn, tikinti layihələri material tədarükü üçün sənaye müəssisələrinə, maliyyələşdirmə üçün bank və kredit qurumlarına, logistik dəstək üçün nəqliyyat sektoruna, satış və xidmət təminatı üçün isə ticarət və pərakəndə şəbəkələrə tələbat yaradır.

Bu qarşılıqlı təsirlər nəticəsində tikinti sektorunun fəallığı iqtisadiyyatda zəncirvari inkişaf prosesini hərəkətə gətirir. Belə ki, yeni tikilən obyektlər yalnız ilkin investisiya dövründə deyil, istifadəyə verildikdən sonra da iqtisadi canlanma yaradır.

Tikinti sektorunun iqtisadiyyatda sinergetik rolu onun digər sahələrə yayılması və çoğaldıcı təsir formalaşdırması ilə bağlıdır. Bu təsir yalnız iqtisadi artım deyil, həm də strukturlaşma, məşğulluq və sosial təminat baxımından müsbət nəticələr doğurur. Tikinti sektoru iqtisadi strategiyaların ayrılmaz hissəsi olaraq qalır.

Tikinti sektoru yalnız ümumi iqtisadi artıma deyil, həm də ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətlərin regional balansda inkişafına xidmət edir. Regional infrastrukturun genişlənməsi, sosial obyektlərin tikintisi və sənaye zonalarının formalaşması regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan, tikinti sahəsi regional siyasətlərin həyata keçirilməsində effektiv alət kimi çıxış edir.

Regionlarda yol-nəqliyyat infrastruktur, su-kanalizasiya sistemləri, enerji təchizatı, məktəb və səhiyyə obyektləri kimi sosial infrastrukturların tikintisi iqtisadi fəallığı artırmaqla yanaşı, əhəlinin yaşayış şəraitini də yaxşılaşdırır.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən 2004-cü ildən həyata keçirilən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları” çərçivəsində yüzlərlə infrastruktur layihəsi icra olunmuşdur. Bu layihələr regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, yerli sahibkarlığın dəstəklənməsi və xidmət sektorunun inkişafına zəmin yaratmışdır.

Tikinti sektoru əvvəllər əsasən Bakı və Abşeron yarımadasında cəmləşmişdi. Lakin son 15 ildə aparılan dövlət siyasəti nəticəsində regionlarda da tikinti layihələrinin payı artmışdır. Gəncə, Sumqayıt, Şəki, Mingəçevir, Lənkəran, Quba və digər şəhərlərdə müasir binalar, sosial obyektlər və sənaye infrastrukturları inşa edilmişdir.

Regionlarda tikinti fəaliyyətlərinin intensivləşməsi regional ÜDM-in artmasına, əhəlinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və miqrasiya axınının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu proses iqtisadi strukturun balanslı şəkildə formalaşmasına şərait yaradır. 2020-ci ildən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında genişmiqyaslı tikinti və bərpa işlərinə başlanmışdır. Bu bölgələrdə yeni yollar, yaşayış kompleksləri, dövlət binaları və enerji infrastrukturları inşa edilir. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində həyata keçirilən bu layihələr həmin regionların iqtisadi və sosial canlanmasına yönəlib.

Qarabağda aparılan yenidənqurma işləri yalnız strateji əhəmiyyət daşıyır, həm də

regionlararası tarazlığın bərpası baxımından mühüm rol oynayır. Bu proses həm tikinti sektorunun fəaliyyət dairəsini genişləndirir, həm də ümumi iqtisadi inkişafın coğrafi bərabərləşməsinə təmin edir. Tikinti sektorunun iqtisadiyyatda sinergetik rolu onun digər sahələrə yayılması və çoxaldıcı təsir formalaşdırması ilə bağlıdır. Bu təsir yalnız iqtisadi artım deyil, həm də strukturlaşma, məşğulluq və sosial təminat baxımından müsbət nəticələr doğurur. Tikinti sektoru iqtisadi strategiyaların ayrılmaz hissəsi olaraq qalır.

Tikinti sektoru yalnız ümumi iqtisadi artıma deyil, həm də ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətlərin regional balansda inkişafına xidmət edir. Regional infrastrukturun genişlənməsi, sosial obyektlərin tikintisi və sənaye zonalarının formalaşması regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan, tikinti sahəsi regional siyasətlərin həyata keçirilməsində effektiv alət kimi çıxış edir.

Regionlarda yol-nəqliyyat infrastruktur, su-kanalizasiya sistemləri, enerji təchizatı, məktəb və səhiyyə obyektləri kimi sosial infrastrukturların tikintisi iqtisadi fəallığı artırmaqla yanaşı, əhalinin yaşayış şəraitini də yaxşılaşdırır.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən 2004-cü ildən həyata keçirilən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları” çərçivəsində yüzlərlə infrastruktur layihəsi icra olunmuşdur. Bu layihələr regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, yerli sahibkarlığın dəstəklənməsi və xidmət sektorunun inkişafına zəmin yaratmışdır.

Tikinti sektoru əvvəllər əsasən Bakı və Abşeron yarımadasında cəmləşmişdi. Lakin son 15 ildə aparılan dövlət siyasəti nəticəsində regionlarda da tikinti layihələrinin payı artmışdır. Gəncə, Sumqayıt, Şəki, Mingəçevir, Lənkəran, Quba və digər şəhərlərdə müasir binalar, sosial obyektlər və sənaye infrastrukturları inşa edilmişdir.

Regionlarda tikinti fəaliyyətlərinin intensivləşməsi regional ÜDM-in artmasına, əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və miqrasiya axınının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu proses iqtisadi strukturun balanslı şəkildə formalaşmasına şərait yaradır.

2020-ci ildən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında genişmiqyaslı tikinti və bərpa işlərinə başlanmışdır. Bu bölgələrdə yeni yollar, yaşayış kompleksləri, dövlət binaları və enerji infrastrukturları inşa edilir. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində həyata keçirilən bu layihələr həmin regionların iqtisadi və sosial canlanmasına yönəlib.

*Həsənli Turan Arzu oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email:hasanli.turan1@gmail.com*

RƏQABƏTLİ TURİZM FƏALİYYƏTİNDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNİNDƏ RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ METODLARI

Giriş

Cari iqtisadi inkişaf mərhələsində beynəlxalq və regional turizmin bütün regionların iqtisadiyyatının inkişafında, çoxsaylı problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rolunu danılmazdır. Turizm sənayesinə bağlı olan fəaliyyətlər ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına da əsaslı təsir göstərir. Turizm sənayesinin bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı, rəqabətli turizm fəaliyyəti prosesində yaranan risklərin idarə edilməsi onun təsirinə müsbət effektlərinin səviyyəsini azaltma ehtimalını gündəmə gətirir. Bu isə turizm

sənayesi müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinə, rəqabətə davamlılığına, həyat dövrünə təsirsiz ötürməyə bilər. Ona görə artan rəqabət şəraitində turizm fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmini ilə yanaşı, digər mənfi təsirlərin azaldılması, qarşısının alınması baxımından əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Hal-hazırda turizm biznesi subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini, turizmdə risklərin idarə edilməsi daha çox xarici amillərlə, o cümlədən rəqabət şərtləri ilə müəyyən edilir. Turizm müəssisələrinin rəqabət mühiti yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlik ilə xarakterizə olunur, buna görə də bu müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı vəziyyətin proqnozlaşdırılmasında, iqtisadi təhlükəsizliyə risk ehtimalının müəyyən edilməsində və idarəçiliyində çətinliklər yaranır [1, s.24].

Turizm fəaliyyətində rəqabətin spesifik xarakteri var və bu, turizm müəssisələrinin turizm məhsullar və xidmətlərinin istehsalı, satışı və istehlakı mühiti şərtlərinin daha əlverişli səviyyədə təmini uğrunda rəqabət aparmaları ilə səciyyələnir. Rəqabət mühitində turizm müəssisələri iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid olan risklərin idarə edilməsi metod və alətlərinin seçilməsi, fəaliyyətin məqsədlərini və bazarın konyunkturunu və məqsədli auditoriyanın ehtiyaclarını nəzərə almağı şərtləndirir. Eyni zamanda nəzərə alınması vacib amillər bazar iştirakçıları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə, iqtisadi təhlükəsizliyə risk yaradan müəssisədaxili münasibətlərin xarakteri, turizm biznesinin müxtəlif aspektləridir.

Mövzunun aktuallığı. Strateji və qısamüddətli perspektivdə turizm sahəsində rəqabət şərtlərinin davamlı kəskinləşməsi müşahidə edilməkdədir. Belə şərtlərdə turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün makro, mikro və mezo səviyyədə risklərin idarə edilməsinin effektiv mexanizmlərinin yaradılması ehtiyacı təcili tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu tələb həm də turizm fəaliyyətində inkişafın dinamikliyi və turizm bazarında güclü rəqabətin olması, idarəetmədə çevikliyin əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilməsi ilə də bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, bu amillər həm də risklərin yaranma və başvermə ehtimalını artırır, onda turizmin inkişafında iqtisadi təhlükəsizliyin təmininə əsas təhdidlərdən biri olan risklərin idarə edilməsi məsələsi kifayət qədər aktual hesab edilə bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın materiallarını rəqabətli mühitdə turizmdə iqtisadi təhlükəsizliyin təminində ciddi təsirə malik risklərin qarşısının alınması, minimalaşdırılması və idarə edilməsində istifadə edilən metodlara dair müxtəlif müəlliflər tərəfindən aparılmış araşdırmalar, metodiki yanaşmalar, formalaşdırılmış nəzəri-konseptual müddəalar, qiymətləndirmələr və s. təşkil edir.

Tədqiqatda təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müzakirə. Bir çox ölkə və regionlarda, destinasiyalarda turizm ümumi iqtisadi inkişafın, ÜDM-in artırılmasının əsas strateji elementlərindən, əksər region ölkələri üçün ixrac potensialına görə ilk sıralarda duran fəaliyyət növlərindən, əsas gəlir mənbələrindən biridir [2, s. 339]. Turizm fəaliyyəti həm də inkişaf və özünü doğrultma, bərpa xüsusiyyətinə görə də digər fəaliyyətlərdən yaxşı mənada fərqlənir. Eyni zamanda bu fəaliyyət növü təhdid, təhlükə və risklərdən ciddi təsirlənir. Nümunə kimi diqqətə çatdıraq ki, turizm COVID-19 pandemiyasından ən çox ziyan görən sahələrdən biri olub. 2019-cu ilin dekabr ayının sonundan etibarən, COVID-19 pandemiyasının baş verməsi turizmin inkişafında ciddi böhrana, inkişaf göstəricilərində böyük mənfi nəticələrə səbəb olmuşdur [3, s. 561]. Pandemiyanın turizmə ciddi təsiri nəticəsində təxminən 4,5 trilyon ABŞ dolları həcmində gəlir itirilmiş və turizmlə birbaşa və dolaylı bağlı olan 62 milyondan

çox iş yeri bağlanmışdır [5, s. 3].

Pandemiyanın yaratdığı risk qlobal və regional turizmdə iqtisadi təhlükəsizliyə ciddi təhdid yaratmış oldu. Təkcə Azərbaycanda pandemiyanın təsiri ilə meydana gələn ciddi təhdidlər turizm müəssisələrinin iqtisadi imkanlarında problemlərə səbəb oldu ki, bu da onların sayında kəskin azalma ilə nəticələndi. Belə ki, 2019-cu ildə ölkəmizdə 432 turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, 2020 və 2021-ci illərdə onların sayı müvafiq olaraq 300 və 150 olmuşdur. Müəssisələrin sayında belə kəskin azalmaya səbəb maliyyə təminatına, yəni iqtisadi təhlükəsizliyə risklərin artması olmuşdur. 2022 və 2023-cü illərdə müəssisələrin bir çoxu yenidən fəaliyyətini bərpa etməyə başlamışdır [6] (müvafiq olaraq 240 və 300) ki, bu da risklərin baş vermə ehtimalının nisbətən azalmasının nəticəsində mümkün olmuşdur. Buna baxmayaraq, təkcə Covid-19 pandemiyasının təsirindən yaranan vəziyyət, beynəlxalq turizm səfərlərinin sayında müxtəlif regionlar üzrə 65-85% azalmaya səbəb oldu. Son illər turizm regionlarında və subregionlarında turizmin 2019-cu il səviyyəsinə yaxınlaşması meyili müşahidə edilməkdədir.

Müxtəlif mənşəli xoşagəlməz hadisə və proseslərin yaratdığı şərtlər və vəziyyətlər zamanı turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlərin önlənməsi və aradan qaldırılması, həmçinin maliyyə dayanıqlılığının təmini məqsədilə risklərin idarə edilməsi məsələsi həlledici vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

Rəqabətli turizmdə risklərin idarə edilməsinin mühüm vəzifələrdən biri olmasını və risklərlə bağlı yaranan mənfi nəticələrin qarşısının alınmasının vacibliyini nəzərə alaraq, lazımi addımların atılması, regional turizm müəssisələrinin iqtisadi inkişafına və təhlükəsizliyinə nail olunması üçün müəyyən vəzifələrin icrası lazımdır [4, s. 42]. Həmin vəzifələr sırasında aşağıdakıların ön planda olmasını daha lazımlı hesab edirik:

- regionda riskləri yaradan mənbələrin müəyyən edilməsi;
- turizm müəssisələrinin fəaliyyətinə regional mənşəli risklərin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi;
- turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin vəziyyətinə risklərin, təhlükələrin və təhdidlərin mümkün təsirinin dəqiqləşdirilməsi;
- turizm fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyə mümkün risklərin və təhlükələrin diaqnostikasının aparılması;
- şirkətlərin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində riskə əsaslanan idarəetmə prosesinin rolunun əsaslandırılması;
- müəssisələrin idarə edilməsində risk amilini əsas idarəetmə elementi kimi diqqətdə saxlanması;
- risklərin idarə edilməsində müəssisənin ənənəvi təcrübəsini nəzərə almaqla, yeni üsul və alətlərin istifadəsinin prioritetləşdirilməsi.

Rəqabətli turizm fəaliyyətində risklərin idarə edilməsinin yeni üsullarından biri kimi turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində riskə əsaslanan idarəetmənin tətbiqini məqsəduyğun hesab edirik. Bu idarəetmə üsulu istənilən regional turizm fəaliyyəti subyektinin bütün iş proseslərində mövcud olan və ya baş verməsi ehtimal edilən təhdidlərin mənfi nəticələrinin səviyyəsini azaltmağa imkan verir. Bundan əlavə, riskə əsaslanan idarəetmə, turizm fəaliyyətinə rəhbərliyin müəyyən iqtisadi vəziyyətdə riskləri azaltmağa, idarəetmə qərarları qəbul etdikdə mümkün müsbət təsirləri maksimum dərəcədə artırmağa zəmin yaradır.

Nəticə

Beləliklə, müasir dövrdə kifayət qədər güclü rəqabət mühitində reallaşan turizm fəaliyyətində böhranlı vəziyyətlərdə uyğun, müvafiq nəzəri və metodoloji əsaslar mövcud olduqda, iqtisadi təhlükəsizliyə təminat yaradan riskə əsaslanan idarəetmə metodunun tətbiqi müəssisə və onun perspektivdə dayanıqlı fəaliyyəti üçün əsaslı fayda verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Еремеева, Н. В. Конкурентоспособность товаров и услуг: учебник и практикум для вузов / Н. В. Еремеева. - 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2021. — 242 с.
2. Bayev, V.V., Bakhov, I.S., Mirzodaieva, T.V., Rozmetova, O., & Boretskaya, N. Theoretical and methodological fundamentals of the modern paradigm of quality management in the field of tourism. Journal of Environmental Management and Tourism, 2022. 13(2), pp. 338-345. [https://doi.org/10.14505/jemt.v13.2\(58\).04](https://doi.org/10.14505/jemt.v13.2(58).04).
3. Yoo, J. W., Junsung, P., Jong, H. L., & Heejun, P. Recovering from the COVID-19 shock: The role of risk perception and perceived effectiveness of protective measures on travel intention during the pandemic. Service Business, 2022. 16, pp. 557-80. <https://doi.org/10.1007/s11628-021-00476-3>.
4. Tullo, L. COVID-19 triggers great nonfinancial risk crisis: Nonfinancial risk management best practices in Canada. Journal of Risk Management in Financial Institutions, 2020. 14: pp. 40–58.
5. WTTC, 2022, 16 p.
6. https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/001_1.xls.

*Əliyev Murad Şahrza oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: muradali99@bk.ru*

BEYNƏLXALQ BİZNESİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Beynəlmilliləşmə bir şirkətin istehsal, satış, tədqiqat və inkişaf kimi fəaliyyətlərini milli sərhədlərin xaricinə yayılması kimi təsvir etmişlər [2, s.307]. Bu proses zamanı firmalar ixrac, idxal, lisenziyalaşma, birbaşa investisiya, fransiza, strateji tərəfdaşlıq və ya birləşmə kimi üsullarda istifadə edir [5, s. 18]. 1950-2000-ci illər arasında beynəlxalq biznes anlayışı əsasən ixrac yönümlü fəaliyyətlə əlaqəndirilir.

Turnbul beynəlmilliləşməni firmanın daxili bazardan xaricə dövrü hərəkəti kimi təsvir etmişdir. Alimlərdən bəziləri (Johanson) bu anlayışı birbaşa müştərilərə ixrac, xarici istehsal müəssisələrinin təsis edilməsi kimi fəaliyyətlərlə izah etmişdir [3, s.329].

Bir çox amillər isə (məsələn, Andresn, Buckley) beynəlmilliləşməni yalnız xaricə yönələn fəaliyyətlərlə məhdudlaşdırmışdır, sonralar bu anlayışa daxili (idxal) sərmayələrini də daxil etməklə daha da geniş bir perspektiv verilmişdir [4, s.701].

Əsasən İkinci Dünya müharibələrindən sonrakı dövr beynəlxalq çoxmilli şirkətlərin iştirakı daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Humer, Dunning, Verkon bu istiqamətdəki nəzəriyyələrin əsasını qoymuşlar [6, s.180]. 1970-ci illərdən başlayaraq çoxmilli şirkətlərə olan siyasi tənqidlər artmışdır. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi. BXİ-a olan məhdudiyyətlərin azalması bu prosesə çox təkan vermişdir.

Cədvəl 1.

Beynəlxalq biznes nəzəriyyələrinin bəzilərinin dövrü ardıcılığı və fərqli cəhətləri

Nəzəriyyə	Müəllif	Dövr	Əsas fikir	Fərqli cəhətlər
Merkantilizm	Tomas Mann	16-18-ci əsrlər	Sərvətin əsas mənbəyi ixracı artırmaq və idxalı məhdudlaşdırmaqdır	Dövlətin iqtisadiyyata güclü müdaxiləsi və ticarət balansını qorumağa fokuslanır
Absolyut üstünlük	Adam Smit	1776	Ölkələr yalnız üstün olduqları sahələrdə istehsal etməli və ticarət etməlidirlər	Resursların səmərəli istifadəsinə əsaslanır və azad ticarəti dəstəkləyir
Komparativ üstünlük	David Rikardo	1817	Ölkələr nisbətən daha üstün olduqları məhsulları istehsal edib ticarət etməlidirlər	Hətta üstün olmayan ölkələr belə ticarətdən yararlanırlar
Heckscher-Ohlin modeli	Heckscher və Bertil Ohlin	1933	Ölkələr zəngin olduqları resurslara uyğun məhsul istehsal etməlidirlər	Resursların (əmək kapital) fərqliliyinə əsaslanır
Yeni ticarət	Raul Kruqman	1970	Miqyas iqtisadiyyatı və bazar rəqabətinin beynəlxalq ticarətdə rolunu izah etmək istehsalın təmərküzləşməsinin b/t-də əhəmiyyətini	Real bazar şəraiti və nəzəriyyəsinin məhdud tətbiqi. Daha çox iqtisadi coğrafiya sahəsində yeni yanaşmalar
Milli üstünlük	Porter	1990-cu illər	Ölkələrin rəqabət üstünlüklərini klaster və milli rəqabət şəraitində izah etmək amili; faktor, şərait əlaqəli və dəstəkləyici sahələr, rəqabət strategiyası	Qlobal bazar şəraitində milli üstünlük anlayışının məhdudiyyəti
Elektrik paradiqma	Dunning	1977	Bu yanaşma OLI modelinə əsaslanır (mülkiyyəti, yer, icsəlləşdirmə)	Firmalar beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüklərini bu üç əsas faktora görə müəyyən edir.

Qeyd: Cədvəl müəlif alimlərin tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq müəlif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinə aid olan nəzəri yanaşmalar ardıcıl olaraq əhəmiyyətinə görə təsnif edilmişdir.

Cədvəl 2.

Nəzəri yanaşma	Əsas fikir	Əhəmiyyəti
Klassik nəzəriyyə	Adam Smit və D.Rikardonun azad ticarət və mütləq müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi	Ticarət maneələrinin aradan qaldırmaq beynəlxalq əmək bölgüsünün təşviqi
Heckscher Ohlin modeli	Resursların bolluğuna əsaslanan nəzəri yanaşma	Resursların effektiv bölgüsü və müxtəlif ölkələrin ixtisaslaşma üstünlüklərinin izahı

Yeni ticarət nəzəriyyələri	Miqyas iqtisadiyyatı və şəbəkə effekti	Böyük bazar iştirakçılarına üstünlük verən ticarət modellərinin izahı
İnstitusional yanaşma	Qanunlar mədəniyyət və siyasi institutların beynəlxalq biznesə təsiri	Qlobal biznes mühitini anlamaq üçün vacibdir
Porterin milli üstünlük nəzəriyyəsi	Milli Rəqabət üstünlüklərinin yaradılması faktorları	Ölkənin dünya bazarında üstün mövqe qazanmasını izah edir
Uppsala modeli	Müəssislərin beynəlmilləşməsinə mərhələli yanaşma	Şirkətin beynəlxalq bazarlara girişdə risk və təcrübə faktoru ilə əlaqəsinin göstərilməsi
Elektrik paradiqma (Oli modeli)	Sahibkarlıq, kolasiya və beynəlmilləşmə üstünlüklərinin birləşməsi	Xarici birbaşa investisiyaların (BXİ) motivləri və nəticələrin analıq edilməsi üçün əsaslı çərçivə təmin edir
Qlobal dəyər zənciri	İstehsalın qlobal miqyasda dəyər zənciri çərçivəsində təşili	Rəqəmsal iqtisadiyyatda B\B əməliyyatlarını izah edir

Qeyd: Bu cədvəl ədəbiyyatlar əsasında tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu yanaşmaların hər biri beynəlxalq biznesin müxtəlif aspektlərini təhlil etməyə imkan verir və onların əhəmiyyəti biznes strategiyasının inkişafında özünü göstərir.

Bu cədvəl nəzəriyyələrin inkişafını və fərqli yanaşmalarını daha aydın şəkildə müqayisə etmək üçün istifadə edə bilər. Nəzəriyyələr bir-birini tamamilə inkar etmir, əksinə, müxtəlif iqtisadi və sosial şəraitlərdə tətbiq oluna bilər.

İ.Premarathna “Beynəlxalq biznesin xarici qanunlar və onlara bağlı təşkilat və hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Cənubi Asiya regionunda aparılan tədqiqatla bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmişdi. Hüquqtənzimləmə istiqamətində beynəlxalq biznes müxtəlif ölkələrdə onların yeni şirkətlərin yaradılması və ləğv edilməsi ilə bağlı olan qanunlardan məsələn, BXİ- haqqında qanunvericilikdə müxtəlif hüquqları və əqli mülkiyyətin qorunması, vergi qanunvericiliyi, korrupsiya və rüşvətlə mübarizə, əmək hüquqları, ümumi ticarət razılaşmaları (GATT)-dan asılıdır, bunlarda göstərilən tələblərə əməl etmək məcburiyyətindədir.

Təşkilati tənzimləmədə: qlobal təşkilatlar və müqavilələr, risklərin azaldılması, kadrların və mədəniyyətin idarə edilməsi, ətraf mühitin qorunması. Bu araşdırmada beynəlxalq biznesin kompleks təbiəti vurğulanır və hüquqi, eləcə də təşkilati yanaşmaların uyğunlaşmasını, vacibliyini ortaya qoyur. Bu araşdırmada biznesin tənzimlənməsi ilə bağlı praktiki misallar da yer alır. Hüquqi tənzimləmə istiqaməti ilə bağlı müxtəlif ölkələrdəki koorprativ hüquq və investisiya qanunlarının müxtəlif ölkədən hüquqi mühitin beynəlxalq biznes üçün əngəl kimi göstərilmişdir. Məsələn, şirkətlərin qurulması və fəaliyyəti zamanı tələb olunan mürəkkəb bürokratik prosedurlar göstərilmişdir. Bundan başqa ikiqat vergi tutma problemi də beynəlxalq bizneslə məşğul olanların ən çox qarşılaşdıqları əngəldir.

Əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində də əsasən ev sahibi ölkələrdə əqli mülkiyyət hüquqlarının yerli şirkətlərin xeyrinə qorunması və xarici şirkətlərin hüquqlarının yetərincə müdafiə olunması misal gətirilmişdir. Rüşvət və korrupsiyada beynəlxalq biznesin inkişafını əngəllədən məsələlərdəndir.

Təşkilati tənzimləmə mexanizmləri ilə bağlı bu araşdırmada valyuta dəyişkənliyi siyasi risklər, kommunikasiya və mədəni fərqlər, ətraf mühit məsələləri əsas təşkilati tənzimləmə mexanizmlər kimi verilmişdi. Beynəlxalq biznesdə valyuta məzənnələrinə dəyişikliklə mənfəətin azalmasına səbəb olur. Siyasi risklər, yəni siyasi qeyri-sabitlik zamanı (böhranda ola bilər) xarici şirkətlər itkilərə məruz qala bilərlər [1, s.158].

Kommunikasiya mədəni fərqlər beynəlxalq biznesi çətinləşdirir və işçi münasibətlərində, şirkətin planlamalarında icraatda problemlər yaranır. Eyni zamanda ətraf mühitin qorunmasına dair global standartlara uyğunlaşmasının vacibliyi vurğulanmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ekoloji problemlərin həllinin çətinlikləri göstərilir [6, s.179].

Hüquq və idarəetmə sahəsində də xarici şirkətlər müəyyən problemlər yaradırlar, məsələn, xarici şirkətlər korrupsiya əməliyyatlarına qarışaraq dövlət idarəetmə sisteminə problemlər yarada bilərlər. Vergi sistemindəki boşluqlardan istifadə edərək vergi ödəmələrindən yayınırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, hazırkı tədqiqatın əsas məqsədi və problemlərdən çıxış edərək milli mənafeyə xidmət etmək məqsədi ilə təşkilati və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək və bu problemləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Nəticə

Təşkilati mexanizmlər beynəlxalq biznesin idarə edilməsi, tənzimlənməsinin hüquqi və institusional bazanın yaradılmasını təmin edir (beynəlxalq təşkilatlar, rəşional bloklar) beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin əsas nəzəriyyələrini qruplaşdıraraq cədvəl formasında qeyd etdik (klassik nəzəriyyə, xüsusiçilik, yeni institusional nəzəriyyəni daha qabarıq olaraq tədqiqatın əsas predmeti ilə əlaqələndirərək nəticə olaraq beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmləri global iqtisadi sistemi davamlı və balanslı fəaliyyətini təmin etmək üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu mexanizmlərin effektivliyi həm dövlətin, həm də beynəlxalq təşkilatların və biznes strukturlarının birgə fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyeva M.A.(2023) *Transmilli biznesin tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi aspektləri*, Bakı-350s.
2. Buckley, P.İ. (2009). Business history and international business. Business history, 51,N 3, s.307-333.
3. Buckley, P.İ. Caeson M. (2019). Decision-making in international business. International thomson Business press. London, pp.33-45.
4. Путел, Т.А. Международная экономика. Учебник: Реч. [с. англ.] 11-го издания. Москва. Дело и сервис, 2003. ст. 798.
5. Пчелинцев, В.С. Международные инициативы и сотрудничество в сфере «Зеленой экономики». Москва с. 38.
6. Рахимова, М.А. Международное экономическое сотрудничество государств и особенности международных экономических организаций. Юридические науки. № 8, 2020, ст.174-181.
7. Рубцова, Н.В. Механизм правового регулирования предпринимательской деятельности. Диссертация, Екатеринбург, 2003. с. 447.

8. Сельцовский В. Л. Экономико-статистические методы анализа внешней торговли. – М.: Финансы и статистика, 2004 – 512 с.

9. Соколинский В.М. Макроэкономическое регулирование. Роль государства и корпораций. Учебное пособие. М.: Кнорус, 2015, 244 с.

10. Трубилин, А.И. Мельников А.Б. Внешнеэкономическая деятельность предприятия. Учебное пособие. Краснодар, 2011 г. 268 с.

*Ələkbərli Yusif Əziz oğlu,
doktorant,*

Bakı Dövlət Universiteti,

Email: yusif_elekberli.2002@mail.ru

PAYLAYICI LOGİSTİKANIN KOMMERSİYA FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ ROLU

Giriş

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya fəaliyyətləri sürətlə dəyişən istehlak tələbləri, yüksək rəqabət və qlobal bazarın dinamikası ilə formalaşır. Belə şəraitdə məhsul və xidmətlərin istehlakçılara çatdırılması prosesində paylayıcı logistikanın rolu daha da aktuallaşır. Paylayıcı logistika yalnız fiziki məhsulun daşınması deyil, həm də informasiya axınının effektiv idarə olunması, stokların optimallaşdırılması və müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması baxımından kommersiya fəaliyyətlərinin strateji elementi hesab edilir. Bu məqalənin məqsədi paylayıcı logistikanın kommersiya fəaliyyətlərinə təsirini hərtərəfli araşdırmaq və onun müasir iqtisadiyyatdakı rolunu qiymətləndirməkdir.

Müasir iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, qlobal bazar əlaqələrinin genişlənməsi və istehlakçı tələblərinin artması kommersiya fəaliyyətlərinin idarə olunmasında logistikanın rolunu ön plana çıxarmışdır. Xüsusilə paylayıcı logistika, məhsulların istehsal nöqtəsindən son istifadəçiyə qədər səmərəli və çevik şəkildə çatdırılmasını təmin edən əsas funksiyalardan biri kimi kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətində həlledici yer tutur. Kommersiya müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini qorumaq və bazarda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün logistika fəaliyyətlərinin, xüsusən də paylayıcı logistikanın optimallaşdırılması vacibdir. Müasir paylayıcı logistika konsepsiyaları məhsulun çatdırılma müddətinin azaldılması, stok idarəçiliyinin səmərəliliyi, xərclərin optimallaşdırılması və müştəri məmnuniyyətinin artırılması kimi əsas meyarlar əsasında qurulur. Bu məqsədlə müəssisələr anbar idarəçiliyi, nəqliyyat planlaması, sifarişlərin sürətli emalı və çevik təchizat zənciri strategiyalarını inkişaf etdirirlər.

Paylayıcı logistikanın kommersiya müəssisələrində əhəmiyyəti. Müasir dövrdə rəqabətin kəskinləşdiyi bazar şəraitində şirkətlərin müvəffəqiyyəti yalnız məhsulun keyfiyyəti ilə deyil, eyni zamanda məhsulun müştəriyə çatdırılmasında sərgilənən effektivliklə də müəyyən olunur. Bu baxımdan paylayıcı logistika (distribution logistics) kommersiya fəaliyyətlərinin əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Paylayıcı logistika məhsulun istehsal məntəqəsindən son istehlakçıya qədər olan yolunu əhatə edir. Bu prosesə anbarlaşdırma, məhsulun çeşidlənməsi, nəqliyyatın təşkili və sifarişin idarə olunması daxildir. Əsas məqsəd məhsulun ən qısa müddətdə, minimum xərc və maksimum effektivliklə müştəriyə çatdırılmasıdır.

Əlavə olaraq, texnoloji yeniliklərin – avtomatlaşdırılmış anbar sistemləri, rəqəmsal təchizat platformaları, GPS izləmə texnologiyaları və süni intellekt əsaslı planlama alətlərinin tətbiqi – paylayıcı logistikanın kommersiya fəaliyyətlərində daha strateji rol oynamasına səbəb olmuşdur. Əgər ənənəvi yanaşmalarda logistika əsasən məhsul daşınması kimi qəbul olunurdusa, bu gün onun əhatə dairəsi tədarük zəncirinin hər mərhələsində effektivlik, çeviklik və müştəri yönümlülük üzərində qurulmuşdur.

Paylayıcı logistikanın düzgün təşkili kommersiya müəssisələrinə satış həcmi artırmaq, bazar dəyişikliklərinə tez adaptasiya olunmaq, ehtiyatların idarə edilməsində çevik yanaşmalar tətbiq etmək və uzunmüddətli strateji hədəflərə çatmaq imkanı verir. Bu baxımdan, paylayıcı logistika kommersiya fəaliyyətlərinin sadəcə bir texniki dəstəyi deyil, müəssisənin ümumi biznes strategiyasının ayrılmaz və həlledici hissəsi kimi çıxış edir.

Kommersiya fəaliyyətlərində paylayıcı logistikanın rolu bir neçə aspektdən müəhümdür. Əvvəla, məhsulun zamanında və etibarlı çatdırılması müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına və şirkətin imicinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. İkincisi, düzgün logistika planlaması şirkətin inventar və nəqliyyat xərclərini optimallaşdıraraq daha rəqəbatlı qiymət təklif etməyə şərait yaradır. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə logistika proseslərinin avtomatlaşdırılması mümkün olmuşdur. ERP və WMS sistemləri sayəsində şirkətlər sifarişləri real vaxtda izləyə və logistik qərarlarını sürətlə verə bilirlər. Bu da xüsusilə e-ticarət və pərakəndə satış sektorlarında böyük üstünlüklər yaradır.

Christopher qeyd edir ki, paylayıcı logistika məhsulun istehsal nöqtəsindən son istifadəçiyə qədər olan hərəkəti idarə edir. Kommersiya fəaliyyətlərində bu mərhələdəki effektivlik birbaşa satış nəticələrinə təsir edir. Məsələn, pərakəndə satış şirkətləri üçün vaxtında çatdırılma stok idarəetməsi və satış dövriyyəsinin sürətlənməsi baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır [1].

Amerika iqtisadçısı Ballou vurğulayır ki, effektiv stok idarəetməsi və çatdırılma prosesləri kommersiya fəaliyyətində maliyyə sabitliyinin və əməliyyat səmərəliliyinin əsasını təşkil edir [2].

Paylayıcı logistikası kommersiya müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətində strateji rol oynayır. Məhsulların müştərilərə necə və nə dərəcədə effektiv çatdırılması şirkətin bazar reputasiyasına, müştəri məmnuniyyətinə və maliyyə göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir. Səmərəli strukturlaşdırılmış logistika sistemində malik şirkətlər rəqəbat üstünlüyü əldə edə və fərqlənə bilirlər. Ümumiyyətlə, paylama logistikasının kommersiya fəaliyyətlərinə təsirini aşağıdakı əsas aspektlərdə görmək olar:

- Paylayıcı logistika məhsulların müştəriyə vaxtında və zədələnmədən çatdırılmasına diqqət yetirir. Bu, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Əgər müştəri gec, xarab və ya səhv məhsul şəklində sifariş alırsa, bu, şirkət haqqında mənfi rəy yaradır. Səmərəli paylayıcı logistika isə belə halları minimuma endirmək məqsədi ilə müştərinin alış-veriş təcrübəsini yaxşılaşdırır. Nəticə etibarilə logistik xidmətin keyfiyyəti birbaşa müştəri loyallığına və yenidən sifariş vermə ehtimalına təsir edir;

- Yaxşı təşkil edilmiş paylayıcı logistikası əməliyyatların səmərəliliyini artırır və artıq xərcləri azaldır. Məsələn, marşrutun düzgün planlaşdırılması, yüklərin konsolidasiyası və optimal inventar idarəetməsi daşıma və anbar xərclərini minimuma endirə bilər. Bu, birbaşa şirkətin maya dəyərini azaldır və onun gəlirliliyini artırır. Logistika proseslərinin təkmilləşdirilməsi həm də əməliyyat müddətlərinin qısaldılmasına və istehsal və

satış şöbələri arasında uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına kömək edir;

– Ehtiyatların idarə edilməsi paylama logistikasının mühüm funksiyalarından biridir. Inventarın düzgün idarə olunması məhsulların uzun müddət anbarda lazımsız yer tutması, köhnəlməsi və ya anbarda tükənməsi kimi problemlərin qarşısını alır. Bu həm əlavə saxlama xərclərini azaldır, həm də satışın ritmik davam etdirilməsinə imkan verir. Effektiv paylanma logistikası sistemi tələbi proqnozlaşdırır və ehtiyatları optimal səviyyədə saxlayır ki, bu da fasiləsiz satışı və müştəri tələbinin ödənilməsinə təmin edir.

– Müasir bazar şəraitində tələb tez-tez dəyişir və gözlənilməz vəziyyətlər (mövsümlilik, tanıtım kampaniyaları, fors-majör və s.) yarana bilər. Effektiv paylanma logistikası sistemi şirkətə dəyişikliklərə tez uyğunlaşmağa imkan verir. Məsələn, tələbatın kəskin artdığı bir dövrdə çevik logistika sayəsində əlavə nəqliyyat resurslarını cəlb etmək və anbar ehtiyatlarını operativ şəkildə artırmaq mümkündür. Əksinə, tələbatın azaldığı bir dövrdə çevik sistemlər sayəsində logistik fəaliyyətləri sürətlə azaltmaq və xərcləri azaltmaq da mümkündür. Çevik paylama logistikası müəssisəyə bazar dəyişikliklərinə vaxtında reaksiya verməyə imkan verdiyindən, rəqabət mühitində davamlılığı təmin edir.

Yuxarıda sadalanan amillər onu göstərir ki, paylayıcı logistika yalnız şirkətin bekoftis əməliyyatı deyil, daha çox onun kommersiya strategiyasının əsas komponentidir. Məsələn, araşdırmalardan bəlli olur ki, paylayıcı logistikası qərarları müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına, eləcə də qablaşdırma, daşınma, anbar və sifariş emal edilməsi kimi xərclərin optimallaşdırılmasına yönəlib. Eyni zamanda, səmərəli paylanma sistemi sayəsində müəssisə bazarda etibar qazanır və geniş müştəri bazasına xidmət göstərməklə satış həcmi artırır. Nəticə etibarilə, kommersiya müəssisələrinin davamlı uğuru üçün paylayıcı logistika sisteminin rolu çox vacibdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında hazır məhsulun paylayıcı sisteminin effektivliyinin yüksəldilməsi müəssisə rəhbərinin, sahibkarın qarşısında duran mühüm strateji vəzifələrdən biridir. Hazır məhsulun realizasiyası ilə əlaqədar xərclərin artması, xidmətin keyfiyyətinə istehlakçıların tələblərinin güclənməsi paylayıcı logistika sisteminin rolu və əhəmiyyətinin artmasını müəyyən edir.

Rushton, Croucher və Baker paylayıcı logistikada anbar idarəetmə sistemlərinin və nəqliyyat strategiyalarının kommersiya fəaliyyətlərinin dinamikliyinə təsir etdiyini bildirirlər [3].

Chopra və Meindl qeyd edirlər ki, təchizat zəncirinin effektiv idarə olunması müəssisəyə həm xərcləri azaltmaq, həm də müştəri məmnuniyyətini artırmaq baxımından əhəmiyyətli üstünlük verir [4].

Stock və Lambertin birlikdə gəldiyi qənaətə görə, paylayıcı logistikada informasiya texnologiyalarının tətbiqi əməliyyatların şəffaflığını və idarə olunanlığını artırır, beləliklə kommersiya fəaliyyətlərinin risklərini azaldır [5].

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, təchizat zəncirinin səmərəli idarə olunması kommersiya müəssisələrinin ümumi xərclərinin 20-30%-ə qədər azalmasına səbəb ola bilər.

İ.A.Lenin qeyd edir ki, hazırda firma və şirkətlər göstərdiyi məhsulun çeşidini genişləndirməyə, tələb və təklifin koordinasiya yolunu axtarmaya, istehlakçılara ən yaxşı xidmət üsullarını seçməyə, paylayıcı sistemdə ehtiyatların optimal səviyyədə saxlamaya, daşınma xərclərinin azalmasına səy göstərirlər. Bu gün məhsulun anbardan deyil, konkret sifariş əsasında göndərilməsi daha operativ reaksiya-konkret sifarişin formalaş-

ması, göndərici tərəfindən onun yüklənməsi və nəqliyyat şirkətinin çatdırılması müddətinin azaldılmasını tələb edir [6,s.134-135].

Logistika strukturunun xüsusiyyətləri ticarət müəssisəsinin biznes modelindən asılı olaraq formalaşır. Məsələn, istehlak mallarını pərakəndə satışda satan şirkət dolayı paylama kanallarından istifadə edə bilər, yəni məhsullar əvvəlcə topdansa, sonra isə pərakəndə satış mağazalarına çatdırılır. Bu halda logistika bölgüsünün strukturu bir neçə aralıq mərhələdən ibarətdir. Dolayı paylanmanın tipik formaları bir səviyyəli (yalnız bir vasitəçi, məsələn, topdan satıcı), iki səviyyəli (istehsalçı - topdansa - pərakəndə satıcı) və çox səviyyəli kanallardır.

Vasitəçilərdən istifadə istehsalçı üçün distribyutorun üzərinə düşən yükü azaltmaqla yanaşı, həm də nəzarəti məhdudlaşdırır və hər level üzrə əlavə marja tələb edir. Alternativ olaraq, bəzi müəssisələr birbaşa paylama marşrutu seçə bilər, yəni öz satış qrupu və logistika vasitəsilə məhsulları birbaşa son istehlakçıya çatdırırlar. Birbaşa paylama nəqliyyata həssas olan və ya xüsusi dəqiqləşdirmələr tələb edən məhsullar üçün üstünlük təşkil edir, çünki o, istehsalçıya proses üzərində tam nəzarəti təmin edir. Bununla belə, geniş coğrafi əhatə tələb olunduqda, birbaşa model yüksək xərclər və infrastruktur investisiyaları tələb edə bilər.

Dünya iqtisadiyyatında gedən qlobal proseslər istehsalın, marketinqin, kommersiyanın və logistikanın biznes-proseslərinin bütün təşkilətilərində idarəetmə qərarlarının qəbulu üsullarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mürəkkəb təsərrüfatçılıq şəraitində firma və şirkətlərin praktiki fəaliyyətində effektiv və optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu üsullarının müəyyənəşdirilməsi problemi həmişə aktual olmuşdur. Son zamanlar ətraf mühitdə ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, qərarların effektiv təsir müddətinin azalması, elm və texnikanın sürətlə inkişafı, müxtəlif idarəetmə qərarlarının qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsi, çoxmeyarlı qərarların qəbulu və reallaşdırılması prosesinin çətinləşməsi və s. amillər optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu üsullarının təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Effektiv və optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu firma və şirkətlərin biznes-proseslərinin logistizasiyasının əsas istiqaməti sayılır. Optimal idarəetmə qərarlarının qəbulunun ən səmərəli üsullarının tətbiqinin funksional sahələrindən biri paylayıcı logistika, hansıki malgöndərənlərin, istehlakçıların, nəqliyyat və servis təşkilatlarının biznes-proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsini və uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

Nəticə

Paylayıcı logistika kommersiya fəaliyyətlərinin effektiv və rəqabətqabiliyyətli həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Müasir bazar şərtlərində məhsulun vaxtında, təhlükəsiz və minimum xərclə istehlakçıya çatdırılması kommersiya müəssisələrinin uğurunun həlledici amillərindən birinə çevrilmişdir. Paylayıcı logistika yalnız fiziki məhsul axınının deyil, həm də informasiya axınının idarə olunmasını əhatə etməklə kommersiya müəssisələrinin satış strategiyalarının optimallaşdırılmasına, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına və bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, effektiv paylayıcı logistika sistemlərinin qurulması və daim təkmilləşdirilməsi kommersiya fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırır, xərcləri azaldır və müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına töhfə verir.

Paylayıcı logistika kommersiya fəaliyyətlərinin strukturunda kompleks və strateji əhəmiyyət daşıyan bir element kimi çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, paylayıcı logistika

sistemlərinin düzgün təşkili kommersiya müəssisələrinin məhsuldarlığını artırır, bazar çevikliyini yüksəldir və təchizat zəncirinin bütün mərhələlərində səmərəliliyin təmin olunmasına şərait yaradır. Bu kontekstdə, paylayıcı logistikanın inkişafı müəssisələrin rəqabət üstünlüyü qazanmasında, resurslardan optimal istifadə edilməsində və müştəri tələbatına operativ cavab verilməsində mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, kommersiya fəaliyyətlərinin uğurla həyata keçirilməsi paylayıcı logistika sistemlərinin müasir tələblərə uyğun optimallaşdırılmasından asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Christopher, M. (2016). Logistics and Supply Chain Management. Pearson UK.
2. Ballou, R. H. (2004). Business Logistics/Supply Chain Management. Pearson Education.
3. Rushton, A., Croucher, P., & Baker, P. (2017). The Handbook of Logistics and Distribution Management. Kogan Page Publishers.
4. Chopra, S., & Meindl, P. (2018). Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation. Pearson.
5. Stock, J. R., & Lambert, D. M. (2001). Strategic Logistics Management. McGraw-Hill.
6. Ленин И.А. Основы логистики. Учебное пособие. – М.: Машиностроение, 2002. 464 с.

*Məlikzadə Toğrul Rəhid oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: melikov_togrul@mail.ru*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASINDA BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ROLU

Giriş

Çağdaş dövrümüzdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında büdcə xərclərinin rolu əvəzsizdir. Bu fikir onunla izah olunur ki, müasir iqtisadi münasibətlər sistemində iqtisadi əlaqələrdə tez-tez qırılğanlığı, bazar konyukturasının tez-tez dəyişməsi təbii olaraq əksər ölkələrin iqtisadi siyasətinə təsir edir. Bu baxımdan belə bir şəraitdə əksər ölkələr qarşısında duran əsas məsələlərdən biri iqtisadi sabilliyin davamlılığının təmin edilməsinə nail olmaq, əhalinin daha səmərəli məşğulluğunu reallaşdırmaq, qiymətlərdə sabitliyi reallaşdırmaq və ən ümdə ümumi ölkə əhalisinin maddi rifah halının ilbəl yaxşılaşması yönündə iqtisadi siyasətin davamlılığını təmin etmək başlıca vəzifələrdən hesab edilir.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında büdcə xərclərinin səmərəliliyinin rolu

Empirik tədqiqatlar təsdiqləyir ki, fiskal siyasətin əsas təsir mexazmin bazası kimi

əmtəə və xidmətlər bazarı çıxış edir. Yəni, büdcə xərclərinin səmərəliliyi məhsul və xidmətlərin də rəqabətqabiliyyətli olmasını şərtləndirir.

C.M.Keynsin büdcə xərcləri ilə bağlı baxışlarını araşdırdıqda məlum olur ki, büdcə xərcləri məcmu tələbi, ölkədə ümumi alıcılıq qabiliyyətini, istehsal aktivləşdirilməsi stimullaşdırır ki, bu da nəticədə əmtəə təklifinin həcmi artmasına xidmət edir. Yəni, iqtisadi artımın təmin olunmasında büdcə xərcləri həlledici amil kimi çıxış edir [1, s.23].

K.L.Astapov göstərir ki, fiskal xərclərin səmərəliliyin əsas amillərdən birincisi məhz *büdcənin özünün davamlılığının və dayanıqlılığının təmin edilməsi* ilə bağlıdır. Bura; büdcə göstəriciləri, büdcə qaydaları, büdcədən xarici borca xidmətlə bağlı ÜDM-də xüsusi çəkisi, dövlət xərclərinin ümumi həcmi, büdcə kəsiri və s. aid edilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, sadalananlar büdcə hazırlanarkən nəzərə alınan göstəricilərdir və birbaşa milli iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amillərdir. Həmçinin, sadalanan göstəricilər fiskal intizamın artırılmasında və büdcə strategiyasının formalaşdırılmasında nəzərə alınan amillərdəndir. Belə yanaşma inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə aktualdır [2, s.11].

Uzunmüddətli büdcə dayanıqlılığının əsası uzunmüddətli büdcə strategiyalarına əsaslanır. Başqa sözlə, uzunmüddətli büdcə strategiyalarında büdcə dayanıqlılığının iqtisadi və elmi əsası müəyyənləşdirilir. Bu da fiskal proqnozlar əsasında trendlər müəyyənləşir. Beynəlxalq təcrübədə belə planlaşdırma və proqnozlaşdırma 20 ildən 50 illə və bəzəndə 100 qədər ola bilər [3, s.6].

Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin *ikinci* metodoloji əsas makro-iqtisadi dayanıqlılıqla bağlıdır. makroiqtisadi dayanıqlılığın ölçü meyarı kimi xarici şoklar çıxış edir. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyatın xarici şoklara və xarici iqtisadi trendlərə adekvatlığı iqtisadi artımı, istehsal və investisiya fəallığını, əhəlinin gəlirlərini və s. müəyyənləşdirir.

S. Gupta öz tədqiqatlarında belə qeyd edir ki, milli iqtisadiyyatın qeyri-təkilik inkişafa nail olmaq üçün fiskal siyasət ilə monetar siyasətin uzlaşdırılması mütləqdir. Tədqiqatçı fikrini belə əsaslandırır ki, fiskal və monetar siyasətlərin məcmu tələbə təsir mexanizmləri miqyasına və ötürülmə vasitələrinə görə müxtəlif olduğundan əldə edilən nəticənin həddi də dəyişə bilər [4, s.34].

Beynəlxalq Valyuta Fondu 2022-ci il üzrə hesabatında vurğulayır ki, mərkəzi bankların faiz dərəcələri ilə bağlı qərarları nə qədər vahidə və sıfıra yaxın olursa, deməli monetar siyasətin məcmu tələbə təsiretmə imkanları da bir o, az olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə monetar faiz çərçivəsi elə də yüksək olmadığından bu istiqamət üzrə yumşaltmanın əhatə dairəsi adətən məhduddur. Belə olan halda məcmu tələbin stimullaşdırılmasında fiskal siyasət aparıcı həlqə kimi çıxış edir və ev təsərrüfatlarının eləcə də istehsalın stimullaşdırılmasında fiskal stimullaşdırma effektiv rolə malik ola bilər [5, s.41].

Fiskal xərclərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin *üçüncü* metodoloji əsas kimi uzunmüddətli iqtisadi artımın stimullaşdırılması ilə bağlıdır. Bunun üçün də fiskal xərclər elə qurulmalıdır ki, bu əmək haqqı, kapital qoyuluşları və məhsuldarlığın dəstəkləyici amil kimi çıxış etməlidir. Qeyd edilənlərin fiskal xərclərdə dəskəklənməsi uzunmüddətli iqtisadi artıma müsbət kömək edəcəkdir.

Nəticə

Aparılan təhlillər onu deməyə əsas vermişdir ki, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması üçün iqtisadiyyatın struktur quruluşu əsas amillərdəndir. Dövlət iqtisadiyyatın digər sahələrini xüsusilə də sosial sahələrini maliyyələşdirmək üçün ölkənin büdcə sistemi özü dayanıqlı olmalıdır. Büdcənin dayanıqlılığının təmin olunmasında ən vacib faktorlar gəlirlərdir. İkinci isə makroiqtisadi dayanıqlılıqdır. Üçüncü isə uzunmüddətli iqtisadi artımın stimullaşdırılması reallaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənlı Y.H., Həsənov R.T. İqtisadi tədqiqatlarda rıyazi üsulların tətbiqi, Bakı-2002– BDU nəşriyyatı, 303 səh.
2. Астапов К. Л., Мусаев Р. А., Малахов А. А. Оценка эффективности политики бюджетных расходов // Финансовый журнал. 2020. Т. 12. № 6. С. 9–24.
3. Шахова Г. Я., Крадинов П. Г., Маненок П. Л. Долгосрочная устойчивость бюджетной системы // Государственный университет Минфина России. Финансовый журнал. 2012. № 4. С. 5–18.
4. Sanjeev Gupta Fiscal Adjustment and Growth in IMF-Supported Programs June 30, 2021 p.51.
5. Monetary Policy report June 17, 2022 p.77.

*Cəfərov Aqşın Əlövsət oğlu,
doktorant,*

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
Email: akshin13@gmail.com*

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İLƏ QARABAĞDA DAĞ- MƏDƏN SƏNAYESİNİN DİRÇƏLİŞİ

Bildiyimiz kimi, ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində zəngin faydalı qazıntılar mövcuddur. Lakin, uzun müddət ərzində həmin ərazilər istifadə olunmamış və mövcud infrastruktur tamamilə dağıdılmışdır. Artıq burada dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün ənənəvi üsullarla bərpa mərhələsinin aparılması qeyri-səmərəsiz sayıla bilər. Bu baxımdan müasir prinsiplərə əsaslanan innovativ texnologiyaların tətbiqi qeyd olunan problemin həllində əsas alət kimi çıxış edə bilər.

Ənənəvi mədənçilik üsulları müasir dövrdə öz əhəmiyyətini itirmiş və nisbətən təhlükəli sayılır. Onların yerini yeni nəsil texnologiyalar almaqdadır. 1-ci cədvəldə əks edilmiş innovativ texnologiyaların Qarabağda dağ-mədən sənayesində rolu yaxın gələcəkdə daha da arta bilər:

İnnovativ texnologiyaların dağ-mədən sənayesində rolu

Texnologiya	Tətbiq sahələri	Faydaları
3D Geoloji Modelləşdirmə	Kəşfiyyat və planlaşdırma	Dəqiq qazıntı planları, riskin azalması
Süni İntellekt əsaslı analiz sistemləri	Məlumatların emalı və optimallaşdırma	Ən sərfəli hasilat variantlarının seçimi
Dron monitorinqi	Ərazi nəzarəti və torpaq müşahidəsi	Daima monitorinq, ekoloji risklərin azaldılması
Ağıllı mədən avadanlıqları	Qazıntı, daşıma, emal	Avtomatlaşdırma, məhsuldarlıq
Ekoloji nəzarət sistemləri	Atmosfer və su resurslarının qorunması	Davamlılıq, beynəlxalq ekoloji standartlara uyğunluq

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu texnologiyalar yenidən qurulan bölgələr üçün olduqca faydalı sayılır. Çünki burada sıfırdan planlama işləri aparılır və cədvəldə qeyd olunan texnologiyaların inteqrasiyası daha asan şəkildə həyata keçirilə bilər.

Dağ-mədən sənayesinin innovativ əsaslarla qurulması yalnız hasilatın həcminə təsir göstərmir. Burada eyni zamanda ümumi sosial-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasından da danışmaq mümkündür [2]. Belə ki, yüksək texnoloji bilik tələb edən iş yerlərinin yaradılması yerli məşğulluğun artmasına, rəqəmsal mədəncilik sahəsində ixtisaslı kadr hazırlığına ehtiyacın artması təhsil və kadr hazırlığına, mədən ətrafında nəqliyyat, rabitə və xidmət sahələrinin inkişafına təkan vermək üçün infrastrukturun inkişafına və texnologiyalar vasitəsilə ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi istiqamətində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə səbəb olur. Həmçinin Qarabağda ağıllı və yaşıl iqtisadi zona modeli çərçivəsində mədən sahələrinin idarə olunması uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təminatçısı ola bilər.

Aparığımız təhlillər bizə aşağıda qeyd olunan ümumi nəticələri əldə etməyə əsas verir:

– *Qarabağ regionunda dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün geniş resurs bazası mövcuddur:* Qarabağ iqtisadi zonası zəngin təbii ehtiyatlara malikdir – xüsusilə filizlər, marmar, qızıl, mis və digər faydalı qazıntılar bu regionun dağ-mədən sənayesi üçün mühüm potensial yaradır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan ilkin geoloji araşdırmalar və dövlət proqramlarında bu ehtiyatların mövcudluğu təsdiq olunmuşdur [1].

– *Bu sahənin innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi məhsuldarlığı və təhlükəsizliyi artırır:* Ənənəvi dağ-mədən fəaliyyəti yüksək risk və əməyə əsaslanan sahə hesab olunur. Lakin müasir texnologiyaların məsələn, avtomatlaşdırma, uzaqdan idarə olunan avadanlıqlar, süni intellektlə dəstəklənmiş monitorinq sistemlərinin tətbiqi həm hasilatın məhsuldarlığını artırır, həm də insan əməyindən asılılığı və təhlükəsizlik risklərini azaldır.

– *Dövlət tərəfindən vergi güzəştləri, investisiya təşviqi və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması kimi təşviq mexanizmləri tətbiq edilməlidir:* Dağ-mədən sənayesi kapital tutumlu sahə olduğundan ilkin investisiyalar olduqca yüksəkdir. Bu səbəbdən dövlətin vergi güzəştləri (məsələn, ƏDV-dən azadolmalar), subsidiyalar və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması kimi təşviq alətləri investorları cəlb etmək üçün olduqca əhəmiyyətli sayılır.

– *Yüksək texnoloji kadrların hazırlanması üçün ali və orta ixtisas təhsili müəssisələr ilə əməkdaşlıq gücləndirilməlidir*: İnnovativ texnologiyalarla işləyə bilən kadrların çatışmazlığı iqtisadi inkişafın əsas əngəllərindən biridir. Bu səbəbdən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin dağ-mədən sənayesi üzrə ixtisaslaşması, həmçinin texniki peşə məktəblərində praktiki bacarıqların öyrədilməsi prioritet məsələlər sırasında yer almıdır.

– *İnnovativ idarəetmə və rəqəmsal nəzarət sistemlərinin tətbiqi sahədə şəffaflığı artıracaq və investisiya mühitini yaxşılaşdıracaqdır*: Rəqəmsallaşma korrupsiyanın və qeyri-rəsmi fəaliyyətlərin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Rəqəmsal nəzarət sistemləri (məsələn, hasilatın real vaxtda izlənilməsi, elektron lisenziyalasdırma) əməliyyatların şəffaflığını artıraraq investorlar üçün daha stabil və proqnozlaşdırıla bilən mühit yaradır.

Qarabağda dağ-mədən sənayesinin innovativ texnologiyalar vasitəsilə dirçəldilməsi, təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma regionun sürətli bərpası və dayanıqlı inkişafı üçün əsas vasitələrdən biridir. Ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, bu model rəqəmsallıq, avtomatlaşdırma və ekoloji balans üzərində qurulur ki, bu da Qarabağı gələcəyin iqtisadi regionuna çevirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı. Bakı, 2020.

2. Elektron resurs/ URL: https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e60472_az.html

*Məmmədli Ceyhun Üzeyir oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: ceyhunmmli@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA SOSIAL RİFAHIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Sosial rifah anlayışı müasir cəmiyyətlərin inkişaf səviyyəsinin və əhalinin həyat keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul edilir. Bu anlayış insanların minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən sosial müdafiə sistemlərinin mövcudluğunu və aktuallığını, səhiyyə və təhsil kimi ictimai xidmətlərə çıxışı, məşğulluq imkanlarını və ümumi yaşayış şəraitini əhatə edir. Sosial rifah yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial bərabərlik, ədalət və inklüzivlik prinsipləri ilə qiymətləndirilir. Bu baxımdan, dövlətin sosial siyasəti əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında həlledici rola sahibdir.

Hər bir sosialyönümlü siyasətə malik ölkə kimi Azərbaycan Respublikasında da rifah dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Son illərdə bu sahədə bir sıra islahatlar aparılmış, sosial təminat sisteminin rəqəmsallaşdırılması, pensiya və müavinətlərin artırılması, eyni zamanda aztəminatlı əhali qruplarına dəstək mexanizmlərinin genişləndirilməsi istiqamətində xüsusi tədbirlər görülmüşdür.

Belə ki, 2024-cü ilin əvvəlinə olan məlumata görə, 63968 aztəminatlı ailə və ümumilikdə 272302 nəfər ailə üzvü ünvanlı dövlət sosial yardımından (ÜDSY) faydalanmışdır. Bu göstərici 2023-cü ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ailə sayı üzrə 2,4% azalma ilə müşayiət olunmuşdur. Bu azalma iki müxtəlif formada izah oluna bilər: ya aztəminatlı ailələrin sayı real olaraq azalıb, ya da yardıma çıxış imkanlarında məhdudiyyətlər mövcuddur [1].

Digər tərəfdən, aylıq sosial müavinət alan şəxslərin sayı 2024-cü il üzrə 443016 nəfərə çatmışdır ki, bu da özündən öncəki il ilə müqayisədə 5,7% artım deməkdir. Bu artım, sosial dəstəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının artması və ya dövlətin sosial proqramlarını genişləndirməsinə işarədir. Lakin bu göstərici eyni zamanda vətəndaşların sosial müdafiəyə olan ehtiyacının azalmadığına, əksinə artdığını da diqqətə çəkir [1].

Pensiya təminatı ilə bağlı statistikalar isə maraqlı tendensiyanı qarşımıza qoyur. 2024-cü ilin əvvəlində pensiyaçıların sayı ölkəmiz üzrə 1095958 nəfər olmuşdur ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 1.6% azalma deməkdir. Lakin bu dinamikadakı azalmanı biz “Əmək pensiyaları haqqında” qanunla birbaşa əlaqələndirə bilərik. Belə ki, bu qanunun 7-ci maddəsinə əsasən, kişilərin yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2021-ci il iyulun 1-dək, qadınların yaş həddi 2017-ci il iyulun 1-dən başlayaraq 2027-ci il iyulun 1-dək hər il 6 ay artırılır. Beləliklə cari vəziyyətə əsasən də, ölkə üzrə kişilərin pensiya yaşı 65, qadınların isə 64-dür. Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünü alan şəxslərin sayı isə 394080 nəfərə çataraq 2023-cü il üzrə müqayisədə 3,2% artım göstərmişdir. Bu isə dövlətin sosial müdafiə siyasətində müəyyən genişlənmə və fərdi kateqoriyalar üzrə dəstəyin artmasının xüsusi göstəricidir [1].

Lakin bu məlumatlarda diqqət yetirilməli digər məsələ həm də hər bir kateqoriya üzrə şəxslərin aldığı orta aylıq məbləğdir. Burada olan dinamika da Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən diqqət yetirək:

Cədvəl 1.

Göstərici	2023 (AZN)	2024 (AZN)	Artım (%)
Orta aylıq pensiya məbləği	372.13	441.3	18.6
Orta aylıq sosial müavinət	157.02	189.63	20.8
Prezident təqaüdünün orta aylıq məbləği	119.14	142.02	19.2
ÜDSY üzrə orta aylıq məbləğ	88.09	114.3	29.8

Bu məlumatlar göstərir ki, sadalanan bəzi göstəricilərdə ölkənin həssas təbəqələri üzrə əhatə dairəsində olan şəxslərin sayında həm müsbət, həm də mənfi dinamika olmasına baxmayaraq, nəticə etibarilə bundan yararlanan bütün şəxslərə düşən məbləğ ortalama olaraq 22% yüksəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyevin 23 dekabr 2024-cü il tarixli Sərəncamına əsasən minimum aylıq əməkhaqqının məbləği 2025-ci il yanvarın 1-dən 400 manat müəyyən edilmişdir, bu isə ötən illə müqayisədə 55 manat daha yüksək olması deməkdir [2]. Yaşayış minimumunda da artımlar olmuşdur, belə ki 1 yanvar 2025-ci ildən etibarən yaşayış minimumu ölkə üzrə 285 manat, əmək qabiliyyətli əhali üçün 305 manat, pensiyaçılar üçün 232 manat, uşaqlar üçün 246 manat məbləğində müəyyən edilmişdir [3].

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2025-ci il fevral ayı üzrə ölkə iqtisadiyyatında muzdlə işləyənlərin sayı 1757000 nəfər olmuşdur və demək olar ki, yarısı dövlət sektoru, digər yarısı isə qeyri-dövlət sektorunda çalışırlar. 2025-ci ilin yanvar ayında bu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 12,8% artaraq 1062,9 manat təşkil etmişdir [4].

Nominal əməkhaqqında yüksək artımı görsək də, bir sual da yaranır ki, bəs bu şəxslərin real əməkhaqqlarında da artım varmı? Bunu anlamamız üçün inflyasiya faizinə də nəzər salmalıyıq. Belə ki, 12 mart 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının təqdim etdiyi hesabatə əsasən, 2025-ci ilin yanvar ayında 12 aylıq inflyasiya 5,4% olub. İllik qiymət artımı bu dövr ərzində ərzaq malları üzrə 5%, qeyri-ərzaq malları üzrə 2,6%, xidmətlər üzrə 8,4% təşkil edib. Ölkə ərazisində isə illik baza inflyasiya isə 4,3% olub [5].

Cədvəl 2.

Göstərici	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	25607,0	41744,8	56769,0	55754,1	57206,8	69163,0	78050,2
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri, milyon manat	23405,0	38200,0	52188,3	50525,4	51221,9	61453,7	69341,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	331,5	466,9	635,1	707,7	732,1	840,0	933,9
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri, milyon manat	22142,9	36730,8	50865,8	49149,2	48005,5	53954,1	63732,7
Əvvəlki ilə nisbətən faizlə							
Əhalinin nominal gəlirlər	113,3	105,8	106,9	98,2	102,6	120,9	112,8
Əhalinin sərəncamında qalan nominal gəlirləri	114,2	106,3	106,5	96,8	101,4	120,0	112,8
Orta aylıq nominal əməkhaqqı	111,2	105,0	116,6	111,4	103,4	114,7	111,2
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirləri	108,1	102,2	103,8	94,2	95,0	105,3	103,7
İstehlak qiymətləri indeksi	105,7	104,0	102,6	102,8	106,7	113,9	108,8
Orta aylıq real əməkhaqqı indeksi	105,2	101,0	113,6	108,4	96,9	100,7	102,2

Əhalinin gəlir strukturu sosial rifahın iqtisadi təməlini təşkil edir və bu strukturda baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə sahibdir. 2010–2023-cü illər üzrə aparılan statistik müşahidələr açıq şəkildə göstərir ki, əhalinin həm ümumi nominal gəlirləri, həm də sərəncamında qalan hissəsi davamlı artım meyli nümayiş etdirmişdir. Bu artımlar ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin və əmək bazarının genişlənməsinin göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

Lakin statistik göstəricilərdə müşahidə olunan nominal artımlar sosial rifahın real vəziyyətinə eyni dərəcədə təsir göstərmir. Gəlirlərin nominal ifadədə yüksəlməsi ilkin baxışda ümumi rifah səviyyəsinin yaxşılaşdığı təəssüratı yaratsa da, real iqtisadi təsirlər qiymətləndirildikdə bu artımın sosial həyat şəraitinə təsiri daha məhdud görünür. Məsələn, cədvəl 2-yə əsasən, 2023-cü ildə əhalinin nominal gəlirləri 78 milyard manata ya-

xınlaşmış (78,050.2 milyon manat), artım tempi isə 12.8% təşkil etmişdir, lakin sərəncamda qalan real gəlirlərdəki artım cəmi 3,7% olmuşdur. Əhalinin real gəlirlərinin artım tempinin nominal göstəricilərlə müqayisədə daha zəif olması, inflyasiyanın təsiri nəticəsində alıcılıq qabiliyyətinin daha da zəiflədiyini göstərir. Bu isə sübut edir ki, rəsmi gəlir artımları inflyasiya ilə paralel dəyərləndirilmədikdə əhalinin rifah səviyyəsində faktiki yaxşılaşma halı müşahidə olunmur. Xüsusilə, istehlak qiymətlərinin artımı fonunda ailələrin gündəlik xərclərinin strukturunda dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklər aşağı və orta gəlirli qrupların sosial sabitliyinə daha çox təhlükə yaradır. Belə şəraitdə gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərlik daha aydın şəkildə üzə çıxır. Nominal gəlirlər 2022-ci ildə 20,9% artdığı halda, real gəlirlər cəmi 5.3% yüksəlmişdir – bu da fərqli əhali təbəqələrinin eyni dərəcədə rifah artımı yaşamadığının göstəricisidir. Gəlirlər bütün əhali təbəqələrində eyni sürətlə artmadığı üçün insanlar arasındakı sosial fərqlər daha da artır və bu da uzun müddətdə cəmiyyətdə birlik və bərabərliyə öz mənfi təsirini göstərə bilər.

Beləliklə, sosial rifahın davamlı şəkildə yüksəldilməsi üçün nominal göstəricilərin artırılması kifayət etmir. Bu göstəricilər inflyasiya kontekstində analiz olunmalı, real gəlirlərin alıcılıq gücünü qoruyan mexanizmlərlə dəstəklənməlidir. Paralel olaraq, sosial müdafiə və gəlir bölgüsü siyasətləri əhalinin müxtəlif qruplarının real ehtiyaclarını əhatə etməli və cəmiyyətin daha geniş təbəqələri üçün bərabər imkanlar yaratmalıdır.

Azərbaycanın sosial rifah sistemində son illərdə müşahidə olunan dəyişikliklər bu sahədə dövlət siyasətinin daha məqsədyönlü və əhatəli istiqamətə yönəlməsinin göstəricisidir. Əldə olunan statistik göstəricilər sosial təminat mexanizmlərinin yalnız miqyas baxımından deyil, həm də keyfiyyət və maliyyə tutumu baxımından gücləndiyini bir daha sübut edir. Xüsusilə də müavinət və təqaüdlərin orta məbləğindəki artımlar, minimum əməkhaqqı və yaşayış minimumunun yenidən nəzərdən keçirilməsi, rifah səviyyəsinin mərhələli şəkildə yüksəldilməsinə töhfə verir. Bununla yanaşı, sosial dəstək alanların sayındakı nisbi dəyişikliklər və müəyyən sahələrdə müşahidə olunan azalma, sosial müdafiənin effektivlik və əlçatanlıq baxımından daha dərinlən təhlilini vacib edir. Sosial rifah sisteminin dayanıqlığı təkcə maliyyə yardımları ilə deyil, həm də xidmətlərin ədalətli bölgüsü, regionlararası bərabərlik və sosial iştirak imkanlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Bu baxımdan, Azərbaycanda sosial rifahın cari durumu həm müsbət dinamika, həm də həllini gözləyən çağırışları özündə cəmləyir. Gələcəkdə sosial rifah sisteminin daha ədalətli və dayanıqlı şəkildə inkişaf etməsi üçün sosial siyasət həm statistik göstəricilərə, həm də insanların real ehtiyaclarına əsaslanaraq təşkil edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Səhiyyə, sosial müdafiə və idmanın əsas göstəriciləri. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
2. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/iscilerin-minimum-emekhaqqi-2025-ci-il-yanvarin-1-den-400-manatdan-az-ola-bilmez>
3. <https://president.az/az/articles/view/67726>
4. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=6220&lang=az>
5. <https://www.cbar.az/press-release-5033/faiz-dhlizinin-parametrlri-haqqinda>
6. <https://stat.gov.az/source/labour/>

*Nadirova Aytan,
doktorant,
Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti,
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi,
Email: nadirova.aytan01@ogr.hbv.edu.tr*

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA MALİYYƏ STRATEGİYALARI İNDEKSLƏRİNƏ DAXİL OLAN ŞİRKƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Giriş

Bakı Fond Birjasına (BFB) birbaşa investisiya qoyuluşu edən daxili şirkətlər əsasən maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən və ya investisiya vasitələrindən istifadə edən şirkətlərdir. Bu şirkətlər müxtəlif növ fondlarda, səhmlərdə və digər maliyyə alətlərində investisiya qoyurlar. DSK-nın rəsmi informasiyasına əsaslanaraq ölkəmizə xarici maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 2,1 mlrd. manat investisiya qoyuluşu tətbiq edilib. Keçən ilin göstəricilərinə əsasən ölkəmizə xarici ölkələrin maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya ümumi olaraq investisiyanın dəyərinin 16,8%-ni təşkil etmişdir. İllər ərzində xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə kapitalın əsas hissəsinə yönəldilmiş məbləğin 95,9%-i Birləşmiş Krallıq, ABŞ, İsveçrə, Türkiyə, Yaponiya, Rusiya, Norveç, İran, Hindistan, BƏƏ, Qırğızıstan və Fransa sərmayədarlarına məxsus olmuşdur. İnvestisiya cəlb edilmiş xarici ölkələrin siyahısı Azərbaycan iqtisadiyyatına həm ənənəvi ticarət tərəfdaşları, həm də global arenada müxtəlif regionlardan olan sərmayədarların marağının yüksək olduğunu göstərir. Bakı Fond Birjasına birbaşa investisiya yatırımı edən xarici şirkətlər haqqında informasiya toplamaq bəzi hallarda çətin olmaqdadır.

Xarici İnvestisiya Fondu və Kapital İdarəetmə Şirkətləri: Bir çox xarici kapital idarəetmə şirkətləri və investisiya fondları, müxtəlif bazarlarda, o cümlədən Azərbaycanda, birbaşa səhmlərə və digər maliyyə alətlərinə sərmayə qoyurlar.

Beynəlxalq Banklar: Bir çox beynəlxalq banklar (məsələn, **HSBC, Raiffeisen Bank, UniCredit**) Azərbaycanda fəaliyyət göstərirlər və onların investisiya bölmələri Bakı Fond Birjasında birbaşa investisiya qoyuluşları həyata keçirə bilirlər. Bu banklar həmçinin müxtəlif investisiya fondları vasitəsilə Azərbaycanın maliyyə bazarına qatılırlar.

Xarici İnvestisiya Şirkətləri: Azərbaycan bazarına investisiya qoyan xarici şəxsi və institusional investorlara aid olan şirkətlərdən bəziləri də birbaşa fond birjasında iştirak edir. Bu cür investisiyalar ölkədə fəaliyyətlərini daha çox **maliyyə fondları, səhmlərə sərmayə qoyan investisiya şirkətləri və kapital bazarı iştirakçıları** tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanın yerli maliyyə bazarlarına daxil olan xarici şirkətlər, bu bazarın inkişafı və şərtlərinə uyğun olaraq həm yerli şirkətlərə, həm də dövlət istiqrazlarına və digər maliyyə məhsullarına investisiya qoyurlar. 2023-cü il ərzində AİŞ iqtisadi artımı dəstəkləmək, məşğulluq imkanları yaratmaq və qeyri-neft sənayesinin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, yerli və xarici investorların iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına cəlb edilməsində fəal işlər aparıb. Macarıstanın “HELL Energy” şirkətlər qrupu ilə AİŞ arasında Birgə İştirak müqaviləsi imzalanmışdır. 25 oktyabr 2023-cü il tarixində, Azərbaycan-Hindistan tərəfdaşlığı əsasında ölkəmizdə sintetik (süni) almaz sə-

nayesi, təbii almaz emalı infrastrukturunun qurulması imkanlarının öyrənilməsi, birgə şirkətin yaradılması və fəaliyyətinin təşkil edilməsi məqsədi ilə, AİŞ “AzerGold” QSC və Hindistanın “Devngi Innovations LLP” şirkəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumunun imzalanması mərasimi keçirilmişdir. Hal-hazırda, AİŞ xarici və yerli tərəfdaşlarla birlikdə müxtəlif sektorları əhatə edən ümumi investisiya dəyəri 2,7 mlrd. ABŞ dollarına yaxın təşkil edən 24 layihənin təhlilini aparılır. Bu layihələr müxtəlif sənaye sahələrini o cümlədən, yaşıl və alternativ enerji, qida sənayesi, əczaçılıq, kimya və s. kimi sahələri əhatə edir. Azərbaycan Avrasiya regionunda İran investisiyalarının əsas alıcısıdır və ümumi investisiyanın 91 faizini və ya 2,93 milyon dolları təşkil edir.

Cədvəl 1.

İstiqraz bazarı

Ticarət tarixi	İSİN kodu	Emitentin adı
14.04.2025	AZ2095008689	İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu 96, 3.25%, 7200
14.04.2025	AZ2015021028	İnternational BOKT ASC 16, AZN, 15.0%, 730
14.04.2025	AZ0101060124	Maliyyə Nazirliyi 2412, AZN, 364
11.04.2025	AZ0201070353	Maliyyə Nazirliyi 2435, AZN, 9.0%, 1092
11.04.2025	AZ2003019893	SOCAR 03. USD. 6.0%. 1826
10.04.2025	AZ0201070353	Maliyyə Nazirliyi 2435, AZN, 9.0%, 1092
10.04.2025	AZ2003019893	SOCAR 03. USD. 9.3%. 1826

Qaynaq: <https://www.bfb.az/istiqraz-bazari>¹

Cədvəl 2.

Üzvlük haqları (İstiqraz, Səhm və Repo bazarları üçün)

No	İstiqamət	Tarif	Vahid	Metod
1	Üzvlüyə Qəbul haqqı	60,000	AZN	Yalnız bir dəfə qəbul zamanı ödənilir
2	İstiqraz bazarı üçün İllik Üzvlük Haqqı	5,000	AZN	İllik ödəniş hər il bir dəfə ödənilir.
3	Səhmlər Bazarı üçün İllik Üzvlük Haqqı	1,000	AZN	İllik ödəniş hər il bir dəfə ödənilir.
4	Repo Bazarı üçün İllik Üzvlük Haqqı	0	AZN	İllik ödəniş hər il bir dəfə ödənilir.
5	Ticarət Terminalının quraşdırılması	300	AZN	Yalnız bir dəfə qoşulma zamanı ödənilir.
6	Ticarət Terminal istifadə və dəstək haqqı	60	AZN	Aylıq əsasda ödənilir.
7	API qoşulması	0	AZN	Başlanğıc qoşulma üçün ödənilir

Qaynaq: <https://www.bfb.az/storage/files/Tarif%20>²

Nəticə və dəyərləndirmə

Ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti üzrə dövlət siyasətinin əsas məqsədini daxili və xarici investisiyaların qoyduğu maliyyə vəsaiti hesabına ölkədə dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətin yerinə yetirilməsi, rəqabətqabiliyyətli sahələrinin inkişafı, müasir texnologiya

¹ <https://www.bfb.az/istiqraz-bazari>

² <https://www.bfb.az/storage/files/Tarif%20>

və innovasiyaların tətbiqinin, qeyri-neft sektorunun daha da genişləndirilməsi olmuşdur. Azad rəqabət şəraitinin tətbiq edilməsi, xüsusi ilə investisiyaların qorunması, həmçinin investorların qanuni mənafeələrinin təhlükəsizliyi və investorlara apardıqları fəaliyyətdə bərabər imkanların yaradılması diqqət göstərilən xüsusi amillərdir. Hətta müasir tələblərə cavab vermək üçün investisiya fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı investorlara göstərilən xidmətlər rəqəmsallaşdırılır. Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə çatmaq üçün planlaşdırılan dəyişikliklərin investisiya şəraitini daha da sağlamlaşdıracağını deyə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov İ.S. Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi. Bakı, 2020
2. Investment and Investment Finance in Europe, Economic editors: Atanas Kolev, Tanja Tanayama and Rien Wagenvoort, Economics Department (EIB), 2022
3. Investment Report 2021/2022: Recovery as a springboard for change, European Investment Bank, 2023
4. Bloom N., Bond S., Van Reenen J. (2024), "Uncertainty and investment dynamics", Review of Economic Studies, vol 74, 391–415.
5. <https://www.cbar.az/page-201/equity-fund-manager>
6. <https://www.bfb.az/storage/files/Tarif%20>
7. <https://www.bfb.az/istiqrar-bazari>
8. <https://www.bfb.az/repo-bazari>

*Kələşli Fidan Faiq qızı,
doktorant,
Gəncə Dövlət Universiteti,
Email: fidan096@gmail.com*

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş

İndiki dövrün iqtisadi münasibətləri sistemində, qlobal çağırışların davamlı genişlənməsi və gündən günə daha radikal şəkil alması şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istənilən dövlətin ən mühüm funksiyalarından birinə çevrilmişdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, iqtisadi təhlükəsizlik həmişə cəmiyyətin ümumi inkişafının bütün mərhələlərində dövlətin və sənayenin əsas gözləntilərindən olan iqtisadi artım vəzifələrinin icrası prosesində yaranan, törəmə məsələlərdən biri olmuşdur və bu gün öz əhəmiyyətliliyi ilə ön sırada duran vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik problemi heç vaxt özlüyündə təcrid olunmuş problem kimi nəzərdən keçirilmir və cəmiyyət və dövlətin maraqları baxımından əhəmiyyətliliyi ilə seçilir. Eyni zamanda, iqtisadi təkamül prosesində iqtisadi təhlükəsizlik problemi dəyişən şərtlərdən asılı olaraq müxtəlif səviyyədə və formada təzahür edir. Təcrübə göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizlik probleminin spesifik məzmunu müəyyən dövrdə formalaşmış daxili və xarici şəraitdən asılı ola-

raq dəyişir və onun həllinə yönələn tədbirlər zaman və məkan şərtlərindən asılı olaraq fərqli məzmun və mahiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı. Milli və beynəlxalq səviyyədə iqtisadi problemlərin həlli, məhsul və xidmətlərin istehsalı və istehlakçılara çatdırılması, fəaliyyət subyektlərinin, cəmiyyət üzvlərinin maraqlarının daxili və xarici təsirlərdən qorunması bilavasitə təhlükəsiz iqtisadi vəziyyətdən asılı olur. Ona görə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, dövlətin, cəmiyyətin, hər bir fərdin, o cümlədən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi maraqlarının qorunması və əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə məhz aktual olan bu məsələyə aid problemlərin araşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tədqiqatın materialları və metodları. Tədqiqat prosesində əsas materialı iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin müxtəlif aspektlərinə dair müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmaları, elmi-nəzəri, konseptual yanaşmaları, baxışları təşkil edir.

Tədqiqatda təhlil, müqayisə, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Müzakirə. Ümumiyyətlə, hesab edilir ki, cəmiyyətdə bir çox istiqamətlərdə ümumi təhlükəsizliyin təmin edilməsi vacib məsələlərdəndir. Həm cəmiyyətin, həm də onun üzvlərinin əsas tələbatlarından biri, məhz iqtisadi təhlükəsizliyin təmini məsələsidir. İqtisadiyyat və onun müxtəlif sahələrində fəaliyyət cəmiyyət, dövlət və fərd üçün mühüm aspektlərdən biri olduğundan, iqtisadi təhlükəsizliyin təmininə xüsusi önəm verilməkdədir. Cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün bir çox hallarda iqtisadi imkanların genişliyi, güclüliyü, mümkün daxili və xarici təhlükə mənbələri qarşısındakı dayanıqlılığı daha əlverişli hesab edilir və belə əlverişli şərtlər bilavasitə iqtisad təhlükəsizliyin təmini yolu ilə formalaşdırıla bilər. Ona görə iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini təmin etmədən və qiymətləndirilmədən dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyətə malik təhlükəsizlik anlayışının sadəcə səslənən tezis olması ilə kifayətlənmək labüdləşə bilər.

Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmininə nail olmaq üçün bu onun mahiyyətinin şərh və əsas komponentlərinin müəyyən edilməsi tələb olunur.

İqtisadi təhlükəsizliyə yerli, milli, regional və global səviyyədə iqtisadi fəaliyyət göstərən fərdlərin, sahibkarlıq subyektlərinin və digər iqtisadi quruluşların qarşılıqlı münasibətlər sistemi kimi baxmaq lazımdır [2, s. 270]. Deməli, iqtisadi təhlükəsizlik sistemi cəmiyyətin sosial-iqtisadi sisteminin, habelə onun ayrı-ayrı element və subyektlərinin normal fəaliyyət və hərtərəfli inkişafına imkan yaradan vəziyyəti, xüsusi təkamül mərhələsidir [1, s.126]. Bu mərhələdə sahibkarlıq subyektlərinin maraqlarının optimal tarazlığına imkan yaradılması, iqtisadi göstəricilərin dinamikliyi və dayanıqlılığının vəhdət təşkil etməsi, səmərəliliyə nail olunması, daxili və xarici təsirlərə qarşı müdafiə qabiliyyətinin formalaşması, iqtisadi təhdidlərə qarşı fəaliyyətdə olan mexanizmin qurulması vacib şərtlərdən biridir. Qeyd edilən şərtlərin təmini, sahibkarlıq subyektləri üçün iqtisadi təhlükəsizliyə ciddi təminat yaranmasının göstəricisi sayıla bilər.

Fəaliyyət subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini məqsədilə təhlükəsizlik strukturunun formalaşdırılması da tələblərdən biridir [3, s. 33]. Belə strukturun komponentlərinə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası, subyektlərin iqtisadi maraq dairəsində mümkün iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəriciləri, iqtisadi təhlükəsizliyin böhran həddi, təhlükələrin müəyyən edilməsi mexanizmi, subyektlərin istehsal qabiliyyətinə ciddi mənfi təsir ehtimalı olan təhlükələrin mənbələrinin aydınlaşdırılması, təhlükəsizlik tədbirlərinin təşkili mexanizmi, təhlükəsizlik sistemi və mexanizminin formalaşdırılmasına

zəmin yaradan normativ-hüquqi baza aid edilməlidir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin xarakterindən, mənbələrin sayından, təhlükəsizliyin böhran həddinə təsir edən amillərdən asılı olaraq bu struktur elementləri arta və ya azala bilər. Bu, sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə nail olma üçün neçə elementin kafiliyindən asılı olur.

Nəticə

Hal-hazırda iqtisadi fəaliyyət sahələrində uğurlu fəaliyyətin əsas təminatlarından biri, təhlükəsiz iqtisadi münasibətlər sisteminin mövcudluğudur. İqtisadi münasibətlərə əsas təhlükələr bir çox daxili və xarici mənbələrdən qaynaqlanır. Bu sistemin yaranması, mümkün təhlükə və təhdid mənbələrinin aradan qaldırmadan və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmədən mümkün deyil. Ona görə hər bir ölkədə və regionda sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini üçün aidiyyəti özəl və dövlət strukturları mümkün imkanlardan istifadə etmək və bu sahədə əməkdaşlığı genişləndirməklə etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına nail olmalıdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Королев М.И. Экономическая безопасность фирмы: теория, практика, выбор стратегии / М.И. Королев. М.: Экономика, 2021. 284 с.
2. Ромашкин Т.В. Актуальность исследования экономической безопасности предприятия. Известия Саратовского ун-та. Серия Экономика. Управление. Право. 2016. Т. 16, вып. 3. с. 269-275.
3. Сергеева, И.А. Комплексная система обеспечения экономической безопасности предприятия : учеб. пособие / И. А. Сергеева, А. Ю. Сергеев. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2017. – 124 с.

*Saadat Davud Farhadova Koroghlu,
Ph.D. Student,
Khazar University,
English Language Instructor,
Baku Business University
Email: saadetfarhadova@gmail.com*

THE ROLE OF LANGUAGE AS A MEANS OF COMMUNICATION IN TRAINING COMPETITIVE PROFESSIONALS

Language plays a critical role in shaping competitive professionals by facilitating knowledge transmission, cognitive development, and effective communication. It serves as a medium for acquiring specialized skills, engaging in critical thinking, and interacting in diverse professional contexts. This article explores the multifaceted role of language in professional training, emphasizing its importance in the development of communication skills, intercultural competence, and professional identity. By highlighting language as a core competency, the article advocates for its inclusion in all stages of

professional education to foster well-rounded, adaptable, and globally competitive professionals.

The process of training professionals extends beyond the transmission of technical knowledge. It involves nurturing critical thinking, problem-solving abilities, and interpersonal competencies, all of which are inextricably linked to language use. In both formal education and workplace training, language functions not only as a medium of instruction but also as a dynamic resource for interaction, expression, and identity formation. As such, a thorough understanding of language's role is vital to the development of a competitive, competent, and adaptable workforce.

Language as a Vehicle for Knowledge Transmission: One of the primary roles of language in professional training is the communication of disciplinary knowledge. Instructors rely on language to explain complex theories, deliver lectures, and facilitate discussions. Written language supports the dissemination of information through textbooks, research articles, manuals, and digital resources. Without a strong command of language, learners may struggle to comprehend academic content or apply theoretical knowledge to practical situations (Gee, 2008; Hyland, 2006).

Development of Communicative Competence: Professional success increasingly depends on the ability to communicate effectively in diverse settings. Training programs that integrate language development help future professionals enhance their verbal and written communication skills. This includes the ability to present ideas clearly, engage in discussions, write reports, and conduct negotiations (Bhatia, 1993; Candlin & Gotti, 2007). Mastery of professional discourse and terminology specific to a field is essential for functioning within specialized domains such as law, medicine, engineering, and business.

Language and Critical Thinking: Language is closely tied to cognitive development. It enables individuals to articulate thoughts, analyze situations, and construct arguments. In professional training, language supports reflective practice, which is vital for continuous improvement and ethical decision-making (Vygotsky, 1986; Mercer, 2000). Through language, learners question assumptions, evaluate evidence, and articulate reasoned conclusions - skills that are critical in dynamic and unpredictable professional environments.

Cross-Cultural Communication and Global Competitiveness: In an interconnected world, professionals must be capable of interacting across cultural and linguistic boundaries. Language training - especially in international languages such as English—enhances learners' global competence. It prepares them to participate in international collaborations, navigate multicultural workplaces, and serve diverse populations (Kramsch, 1998; Canagarajah, 2002). The ability to communicate effectively in a second or third language often becomes a distinguishing factor in competitive job markets.

Language and Professional Identity Formation: The way professionals use language shapes their identity and how they are perceived by others. During training, language becomes a tool through which individuals learn the norms, values, and expectations of their profession. It helps establish credibility, authority, and confidence (Ivanič, 1998; Wenger, 1998). The use of appropriate language in professional settings - whether in interviews, meetings, or client interactions - affects career trajectories and success.

To conclude, language is far more than a medium for transmitting information; it

is a vital component of professional training and development. Its role in fostering intellectual growth, communicative competence, intercultural understanding, and personal confidence underscores its central place in preparing competitive professionals. To meet the demands of the modern workforce, educational institutions and training programs must prioritize language education as an integral part of professional development.

References:

1. Canagarajah, Suresh. *A Geopolitics of Academic Writing*. U of Pittsburgh P, 2002.
2. Candlin, Christopher N., and Maurizio Gotti, editors. *Intercultural Aspects of Specialized Communication*. Peter Lang, 2007.
3. Gee, James Paul. *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. 3rd ed., Routledge, 2008.
4. Hyland, Ken. *English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book*. Routledge, 2006.
5. Ivanič, Roz. *Writing and Identity: The Discoursal Construction of Identity in Academic Writing*. John Benjamins, 1998.
6. Kramsch, Claire. *Language and Culture*. Oxford UP, 1998.
7. Mercer, Neil. *Words and Minds: How We Use Language to Think Together*. Routledge, 2000.
8. Vygotsky, Lev S. *Thought and Language*. Translated by Alex Kozulin, MIT Press, 1986.
9. Wenger, Etienne. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge UP, 1998.

*Sadig Sarvan Isayev,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
Email: sadigisayew@gmail.com*

THE IMPORTANCE OF USING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM

In today's rapidly evolving digital landscape, the entrepreneurial ecosystem has become increasingly dependent on technological innovations to remain competitive, transparent, and efficient. Among the most transformative technologies is blockchain — a decentralized ledger system known for its potential to enhance trust, reduce transaction costs, and streamline processes across various sectors. As businesses and governments explore ways to leverage digital trust, blockchain is increasingly being viewed as a foundational infrastructure in entrepreneurial development. Its potential to support startups, improve access to capital, ensure transparent governance, and secure intellectual property positions it as a key enabler in the new digital economy.

This article aims to examine the intersection between blockchain technology and

the entrepreneurial ecosystem, providing a structured understanding of how blockchain can support innovation, reduce friction in transactions, and ultimately foster sustainable entrepreneurship.

An entrepreneurial ecosystem refers to the interconnected network of individuals, organizations, institutions, and resources that foster and support entrepreneurship within a defined region or context. According to Isenberg (2010), a healthy entrepreneurial ecosystem comprises key components such as markets, policy, finance, culture, support systems, human capital, and education, all working interactively to promote entrepreneurial activity (4, p. 4). These components create a dynamic environment that influences the creation, survival, and scaling of entrepreneurial ventures. Moreover, Stam (2015) introduced the concept of the "entrepreneurial ecosystem framework," which emphasizes the interaction between systemic conditions (like formal institutions and culture) and framework conditions (like networks and leadership). He argues that the quality of these elements determines the level of value creation in a given region (6, p. 1765).

These theoretical contributions show that the entrepreneurial ecosystem is not simply a collection of entrepreneurs but a complex, interactive environment. While traditional metrics and policy interventions have improved ecosystems in many regions, We believe integrating technology — particularly blockchain — into these models is overdue. Given its capacity to improve transparency, trust, and access, blockchain could serve as a reinforcing layer across multiple ecosystem pillars, especially in finance, governance, and intellectual property protection.

Given the complexity and interdependence of components within an entrepreneurial ecosystem, the need for a secure, transparent, and trust-based infrastructure becomes increasingly vital — especially in emerging or developing contexts. This is precisely where blockchain technology enters as a promising enabler. blockchain is a decentralized digital ledger system that allows secure and immutable recording of transactions without the need for intermediaries. As Nakamoto (2008) originally proposed in the context of Bitcoin, blockchain's core innovation lies in its distributed consensus mechanism, which ensures data integrity across all participants in the network (Nakamoto, 2008, p. 1). Since then, blockchain has evolved far beyond cryptocurrencies, now supporting smart contracts, tokenization, decentralized identity, and secure supply chain management. Tapscott and Tapscott (2016), in their influential work *Blockchain Revolution*, argue that blockchain offers a "trust protocol" for the digital age, enabling individuals and organizations to conduct transactions with transparency and accountability (Tapscott & Tapscott, 2016, p. 6). This is particularly relevant for entrepreneurial ecosystems where trust deficits — in capital markets, government institutions, or intellectual property systems — can stifle innovation and investment.

Traditional ecosystem frameworks, like those by Isenberg or Stam, focus heavily on institutional and cultural enablers, but they often overlook the technical infrastructure required to reduce transaction costs and enforce trust in fragile systems. We believe blockchain fills this gap. Its capacity to provide verifiable trust, automate compliance through smart contracts, and enable peer-to-peer collaboration makes it uniquely positioned to reinforce and even reshape the entrepreneurial ecosystem model — especially in regions still developing institutional credibility.

As previously discussed, blockchain offers a secure and transparent foundation upon which entrepreneurial ecosystems can thrive. Its integration is not merely about adopting a new technology; it's about restructuring how entrepreneurs interact with each other, with institutions, and with markets. Given the multi-stakeholder nature of entrepreneurial ecosystems, blockchain's decentralized architecture enables disintermediation, automation, and verifiability, which can address several long-standing inefficiencies within these systems.

One key area of integration is funding and capital access. Traditional venture capital and banking systems are often limited by geographic, bureaucratic, or trust barriers — especially in emerging markets. Blockchain -based crowdfunding and Initial Coin Offerings (ICOs) have emerged as alternative financing methods. Catalini and Gans (2019) explain that blockchain reduces information asymmetry and transaction costs in fundraising, allowing startups to access global capital markets without relying on traditional intermediaries (1, p. 16). While critics rightly point out the volatility and regulatory uncertainty surrounding ICOs, the underlying infrastructure of tokenization and smart contracts remains sound. Even if speculative instruments fade, blockchain's ability to enable programmable, conditional funding can revolutionize how entrepreneurs secure early-stage capital.

Another area is supply chain management, which is crucial for startups engaged in production or distribution. Projects like IBM's Food Trust and VeChain have shown how blockchain can ensure transparency in product origin, transit, and authenticity. This is crucial in ecosystems where infrastructure and consumer trust are underdeveloped (5, p. 90).

Furthermore, intellectual property (IP) — a foundational pillar of entrepreneurial innovation — can be protected and enforced using blockchain. IPwe and other blockchain - based registries allow startups to timestamp and verify ownership of digital assets, reducing legal disputes and offering secure proof of authorship (3, p. 12). In traditional ecosystems, IP protection often favors those with financial and legal resources. Blockchain, by lowering entry barriers to secure IP registration and by making ownership verifiable and immutable, democratizes access to IP protection — a game-changer for grassroots innovators.

Finally, blockchain also enhances governance and compliance. Smart contracts can be used to automate compliance with local regulations, tax reporting, or contract execution, reducing corruption and ensuring regulatory transparency. According to OECD (2020), such technologies can particularly benefit economies in transition, where institutional credibility and enforcement mechanisms are still maturing (OECD, 2020, p. 28).

Blockchain is no longer a theoretical tool; it is actively transforming entrepreneurial activity across multiple domains. As integration advances, startups and institutions are finding new, practical ways to harness blockchain to solve longstanding challenges within the entrepreneurial ecosystem. One significant application lies in decentralized finance (DeFi), which removes intermediaries from financial transactions. Startups in the DeFi space—like Aave, Uniswap, and Compound—offer services such as lending, borrowing, and staking without traditional banks. Chen and Bellavitis (2020) explain that DeFi allows entrepreneurs to access liquidity and financial instruments quickly and globally, bypassing restrictive banking systems (2, p. 6). While DeFi carries

risks due to its lack of regulation, its value for early-stage entrepreneurs in underserved regions cannot be overstated. It offers a lifeline in regions where traditional venture capital or banking infrastructure is weak or overly bureaucratic.

Another real-world application is in smart legal agreements and contract execution. Startups like OpenLaw and Mattereum are enabling legally binding contracts coded into blokçeyn-based smart contracts. This is particularly beneficial for cross-border entrepreneurship, where trust and enforcement are often problematic. Wright and De Filippi (2015) noted that smart contracts can reduce disputes by enforcing pre-agreed conditions automatically (7, p. 10).

Additionally, supply chain traceability powered by blockchain is being embraced by startups and SMEs. For example, Provenance and Everledger help small producers verify product origins and certifications, giving them access to premium markets. According to Tian (2017), blockchain enhances both operational efficiency and consumer trust in supply chains (Tian, 2017, p. 55). This is especially relevant for sectors like agriculture, food, or textile production, where entrepreneurs can benefit from verifying sustainability or fair-trade practices. Blockchain allows small businesses to compete globally based on verified quality and transparency.

Conclusion

The integration of blockchain technology into the entrepreneurial ecosystem signifies more than a technological upgrade—it represents a paradigm shift in how entrepreneurship is conducted, supported, and scaled. Through its decentralized, secure, and transparent infrastructure, blockchain addresses some of the most persistent challenges faced by startups and innovators: access to capital, trust in institutions, intellectual property protection, regulatory compliance, and supply chain transparency. As discussed throughout this article, blockchain's impact is already visible in multiple areas of the entrepreneurial process—from decentralized finance (DeFi) enabling global access to liquidity, to smart contracts reducing the friction of cross-border collaborations. These innovations collectively lower entry barriers for entrepreneurs, particularly in developing and transition economies where institutional voids persist. While blockchain is not a panacea and still faces hurdles such as regulatory uncertainty and technical scalability, its foundational benefits are undeniable.

References:

1. Catalini, C., & Gans, J. S. (2019). Some Simple Economics of the Blockchain. *Communications of the ACM*, 63(7), 80–90. [p. 16]
2. Chen, Y., & Bellavitis, C. (2020). Blockchain Disruption and Decentralized Finance: The Rise of Decentralized Business Models. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, [p. 6]
3. De Filippi, P., & Hassan, S. (2016). Blockchain technology as a regulatory technology: From code is law to law is code. *First Monday*, 21(12). [p. 12]
4. Isenberg, D. J. (2010). How to Start an Entrepreneurial Revolution. *Harvard Business Review*, 88(6), [p. 4]
5. Kamilaris, A., Fonts, A., & Prenafeta-Boldú, F. X. (2019). The Rise of

Blockchain Technology in Agriculture and Food Supply Chains. Trends in Food Science & Technology, 91, 640–652. [p. 90]

6. Stam, E. (2015). Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A Sympathetic Critique. European Planning Studies, 23(9), 1759–1769. [p. 1765]

7. Wright, A., & De Filippi, P. (2015). Decentralized Blockchain Technology and the Rise of Lex Cryptographia. SSRN. [p. 10]

*Məmmədov Mülkəddin Rövşən oğlu,
doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: mulk1996@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI STRATEGİYASINDA AQRAR SEKTORUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında aqrar sektor mühüm mövqeyə malikdir. Xüsusən də, ölkənin xarici iqtisadi siyasətində aqrar məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və beynəlxalq bazarlarda Azərbaycan məhsullarının tanıtılması prioritet məsələlərdəndir. Bu işin məqsədi, aqrar sektorda rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi üçün strategiyaların, bu sahənin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunun araşdırılmasıdır.

Aqrar sektor, Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin təmin olunmasında mühüm vasitələrdən biridir. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə tətbiq edilən strateji yanaşmalar, ölkənin beynəlxalq bazarda öz yerini daha da möhkəmləndirməyə imkan verir. Azərbaycanın bu sahədə xarici iqtisadi siyasətində həyata keçirdiyi addımlar, aqrar sahənin iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisini artırmaq və ixrac potensialını gücləndirmək məqsədi daşıyır. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar, ölkənin aqrar sahədə dayanıqlı inkişafını təmin edir.

Aqrar sektorun inkişafı, həmçinin kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğun artırılması və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə də mühüm təsir göstərir. Ölkənin təbii resurslarından səmərəli istifadə, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalı və ixracı, aqrar sektorda rəqabət üstünlüklərinin daha da gücləndirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, regional iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün aqrar sektorun modernləşdirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu strateji yanaşmalar nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq bazarlarda öz mövqeyini möhkəmləndirir və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını gücləndirir.

Təhlil:

Azərbaycanın aqrar sektoru, həm daxili məhsul istehsalı, həm də ixrac potensialı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Təbii resursların zənginliyi və münbit iqlim şəraiti, ölkənin aqrar məhsullarının rəqabət qabiliyyətinə güclü təkan verir. Bununla belə, beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini qorumaq və artırmaq üçün texnoloji yeniliklərin tətbiqi vacibdir.

“İxracdan səmərəli istifadə ilə əlaqədar Nobel mükafatı laureatı, rus əsilli ABŞ iqtisadçı Vasiliy Leontyev “Leontyev effekt” elmi əsərində bildirir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr əlavə əmək sərfi tələb edən xammal və yarımfabrikatları idxal etməli, bunun əvəzində isə əməkəttutumlu hazır məhsulları ixrac etməlidir. Bu nəzəriyyənin hazırda əsas aktuallığı ilk növbədə hazır məhsulların ixracının genişləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması dövlət tərəfindən müxtəlif tənzimləmə metodları ilə həvəsləndirilir, stimullaşdırılır. Nəticədə, ölkənin ixrac potensialı güclənir, ixrac təyinatlı mal və məhsulların çeşidi diversifikasiyalaşdırılır, əldə edilmiş valyuta resursları hesabına ölkəyə müasir və yüksək texnologiyaların gətirilməsi təmin olunur, xarici investisiyaların və kapitalın cəlb edilməsi intensivləşir, ixracın stimullaşdırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın inkişafı sürətləndirilir, onun rəqabət qabiliyyəti artır” [1].

Aqrar sahədə dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilən islahatlar və ixracın stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən yeni qaydalar sektorda əhəmiyyətli uğurların əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə 2016-2020-ci illər və daha sonrakı dövr üçün “Strateji Yol Xəritəsi” çərçivəsində Azərbaycanın aqrar sahəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ixrac potensialının genişləndirilməsi məqsədilə mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. “Strateji Yol Xəritəsi” kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ixracına dair institusional bazanın gücləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu dövrdə aqrar sektorun inkişafı üçün dövlət dəstəyi mexanizmləri genişləndirilmiş, fermerlərə subsidiyalar və güzəştli kreditlər ayrılmış, eləcə də ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması üçün yeni logistika mərkəzləri və infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir [2]. Bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi isə strateji yanaşmalara əsaslanır. Məsələn, 2020-ci ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını 15% artırmağa nail olmuşdur ki, bu da dövlət dəstəyinin nəticəsi olaraq görülür [3]. Dövlətin maliyyə resursları və ixrac təşviqləri vasitəsilə aqrar sektorun beynəlxalq bazarda möhkəmlənməsi təmin olunur.

Bununla yanaşı, aqrar sektorda idxaldan asılılığın azaldılması və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə həyata keçirilən layihələrdən biri də “Aqrar Sığorta Fondu”nun yaradılması olmuşdur. Bu fond, fermerlərə maliyyə dəstəyi verərək onların məhsul istehsalını artırmalarına və xarici bazarlara çıxmalarına şərait yaradır. Əlavə olaraq, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini artırmaq üçün texnologiyaların tətbiqi və innovativ metodların tətbiq edilməsi mühüm rol oynayır [4].

Müzakirə:

Aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün əsas çətinliklərdən biri, beynəlxalq bazarlardakı sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və ekoloji standartlara əməl etməkdir. Bundan əlavə, yüksək keyfiyyətli və ekoloji təmiz məhsulların istehsalı üçün texnologiyaların və innovativ həllərin tətbiqi vacibdir. Bu sahədə dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrar sektorun inkişafı üçün texnoloji yeniliklərin tətbiqi, intensivləşmə, səmərəliliyin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı əsas amillərdən biridir.

İntensivləşmə elə bir iqtisadi prosesdir ki, hər hektar əkin sahəsinə və hər baş mal-qaraya düşən məhsuldarlıq artır, heyvandarlıqda və bitkiçilikdə istehsal artımına nail olunur. Məhsulların keyfiyyəti yaxşılaşır, istehsal olunan və satılan hər məhsul vahidinə düşən material, pul xərcləri azalır. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin əsas məqsədi məhsul istehsalının yaxşılaşdırılması yolu ilə əhalinin daima artan tələbatlarının tam ödənilməsindən ibarətdir [5].

Beynəlxalq təcrübədə İtaliya və İspaniya kimi ölkələrin aqrar sektorda innovativ həllər və texnologiyalar tətbiq etməklə dünya bazarında yüksək mövqeyə malik olduğu müşahidə olunur. Azərbaycan bu təcrübədən istifadə edərək öz aqrar məhsullarını daha da inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Eyni zamanda, aqrar məhsulların ekoloji cəhətdən təmiz olması və beynəlxalq sertifikatlara uyğun gəlməsi, rəqabət üstünlüyü əldə etmənin ən mühüm vasitələrindən biridir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasında aqrar sektorda rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması üçün dövlətin rolu böyükdür. Subsidiyaların ayrılması, fermerlərə dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi bu sahədə uğurlu inkişafı təmin edir. Əlavə olaraq, aqrar məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun sertifikatlaşdırılması da rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas amillərdəndir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində aqrar məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və xarici sərmayələrin cəlb olunması bu istiqamətdə vacib addımlardandır. Ümumilikdə, müasir dövrdə Azərbaycanda aqrar sahəyə dövlət dəstəyi göstərilənlərdən ibarətdir:

- Kənd təsərrüfatı torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azaddır;
- İstehsalçılara büdcədən güzəştli kreditlər verilir;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi üzrə idxal olunan əksər istehsal vasitələrinə gömrük güzəştləri tətbiq edilir;
- “Aqrolizinq” ASC tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı maşın, texnika və avadanlıqlarının 40%-i büdcədən ödənilir və onlar lizinq yolu ilə satılır;
- Kənd təsərrüfatı əmlakının və müəyyən edilmiş sığorta hadisələrinin sığortalanması üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50%-i dövlət tərəfindən ödənilir [6].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasında aqrar sektorda rəqabətqabiliyyətli inkişafın təmin edilməsi ölkənin iqtisadi dayanıqlılığı və suverenliyinin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli bir faktordur. Aqrar sahənin davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün dövlət dəstəyi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq bazarlarda mövqelərin gücləndirilməsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, aqrar məhsulların beynəlxalq bazarlarda mövqeyinin gücləndirilməsi, Azərbaycanın global ticarətdə rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas istiqamətlərdən biridir. Bu, eyni zamanda ölkənin iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və xarici iqtisadi siyasətdə aqrar sektorun inkişafına zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov İ., Əliyev T., Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı (dərslük), s 105 (501 səh.), 2017.
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair “Strateji Yol Xəritəsi”, 6 dekabr 2016-cı il.
3. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
4. <https://asf.gov.az/>
5. Abbasov V., Aqrar sahədə iqtisadi tənzimlənmənin aktual problemləri (monografiya), s 105 (424 səh.), 2012.
6. Mikayılova N., Azərbaycan iqtisadiyyatı (dərslük), s 157 (312 səh.), 2018.

*Namazov Ramin Şahin oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: raminnamazov26@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ VƏ DAYANIQLI ELEKTRON TİCARƏT MODELİNİN FORMALAŞMASINDA İNNOVATİV YANAŞMALAR

Giriş

Azərbaycanda elektron ticarət sahəsində son illərdə baş verən dəyişikliklər ölkənin iqtisadi strukturunun çevikliyini və rəqəmsal inkişaf potensialını ön plana çıxarmışdır. Xüsusilə istehlak elektronikası sahəsində onlayn alış-verişə keçid, yeni texnologiyaların tətbiqi və müştəri davranışlarındakı dəyişikliklər bazarın formasını dəyişmişdir. Pandemiya dövrü bu keçidi sürətləndirmiş və rəqəmsallaşmanın vacibliyini bir daha göstərmişdir. Bu şəraitdə rəqabət qabiliyyətli və davamlı iqtisadi modelin formalaşması üçün elektron ticarət əsas platformalardan birinə çevrilmişdir. Qlobal və regional trendlər göstərir ki, elektron ticarət yalnız istehlak bazarını dəyişmiş, həm də iqtisadiyyatın strukturunda yeni imkanlar və çağırışlar yaradır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın elektron ticarət bazarında rəqabətqabiliyyətli və davamlı elektron ticarət modelinin formalaşma istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə yerli və qlobal statistik göstəricilər analiz edilmiş, bazarda tətbiq olunan texnoloji həllər müqayisə olunmuşdur.

2019-cu ildən etibarən Azərbaycanda elektron ticarət bazarının həcmi hər il artım nümayiş etdirmişdir. 2025-ci ildə isə 610 milyon AZN-ə çatacağı proqnozlaşdırılır. Ən yüksək artım məişət texnikası və mobil cihazlar segmentində qeydə alınmışdır. Bu artımın əsas səbəbləri sırasına rəqəmsal kanalların genişlənməsi, logistik infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və elektron ödəniş sistemlərinin yayılması daxildir. Bununla belə, hüquqi tənzimləmələrdəki boşluqlar və infrastruktur problemləri inkişafın qarşısını qismən alır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bu sektor üzrə bazar iştirakçıları arasında innovasiyaya açıq olanlar daha yüksək nəticələr əldə edirlər.

Rəqabətqabiliyyətli və davamlı elektron ticarət modeli üçün aşağıdakı innovativ yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

1. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi – Müştəri davranışlarını analiz edən alqoritmlər vasitəsilə fərdiləşdirilmiş məhsul tövsiyələri təqdim olunur. Bu texnologiya həmçinin tələbatın proqnozlaşdırılması, stok idarəetməsi və marketinq strategiyalarının optimallaşdırılması üçün də istifadə edilir. Süni intellekt sistemləri istifadəçi təcrübəsini yüksəldərək alış prosesini daha cəlbəedici və effektiv hala gətirir [1], [5].

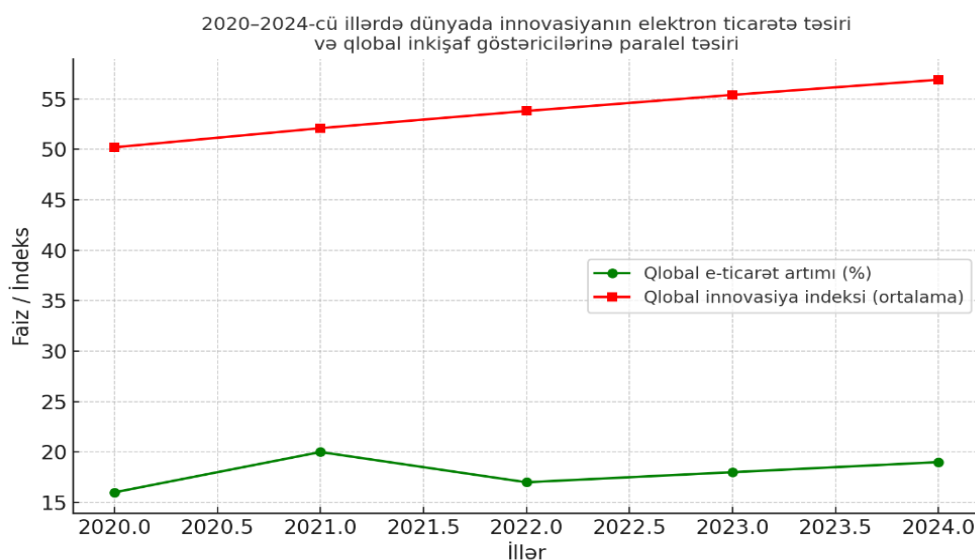
2. Avtomatlaşdırılmış logistik sistemlər – Bu yanaşma çatdırılma müddətini azaltmaq və əməliyyat xərclərini minimuma endirmək məqsədilə tətbiq olunur. Mərkəzləşdirilmiş anbar sistemləri, dron və robotlarla həyata keçirilən çatdırılma xidmətləri həm sürət, həm də müştəri məmnuniyyəti baxımından üstünlük qazandırır. Bu sistemlər eyni zamanda geri qaytarma proseslərini də avtomatlaşdıraraq ümumi logistikanın səmərəliliyini artırır [6], [7].

3. Mobil ödəniş sistemləri və rəqəmsal cüzdanlar – İstifadəçilərə sürətli və təhlükəsiz əməliyyatlar imkanı yaradır. Biometrik təsdiqləmə, iki faktorlu identifikasiya kimi texnologiyalar əməliyyatların təhlükəsizliyini artırır. Bu sistemlər həmçinin satış sonrası xidmətlər və kampaniyaların effektiv idarə edilməsində də mühüm rol oynayır. Rəqəmsal ödənişlər qeyri-nağd iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir [4].

4. Startap dəstəkləri və texnoparklar – İnnovativ ideyaların bazara çıxarılmasına şərait yaradır. Startaplara təqdim olunan vergi güzəştləri, texnoloji mentorluq və inkubasiya proqramları yerli sahibkarların rəqabətə davamlı məhsul və xidmətlər yaratmasına imkan verir. Texnoparklarda fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında əməkdaşlıq sinerji yaradaraq sektoral inkişafı sürətləndirir [6].

5. Omnikanal satış strategiyaları – Müştərinin onlayn və oflayn alış təcrübələrinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Bu modeldə müştəri eyni məhsulu həm mobil tətbiqdən, həm vebseytdən, həm də fiziki mağazadan əldə edə bilər. Məlumatların integrasiyası nəticəsində satış və müştəri xidmətləri daha effektiv olur. Omnikanal yanaşma həm də brendə bağlılığı artırır və bazarda sabit mövqe formalaşdırır. Omnikanal satış strategiyaları – onlayn və fiziki mağazaların integrasiyasını gücləndirir [1].

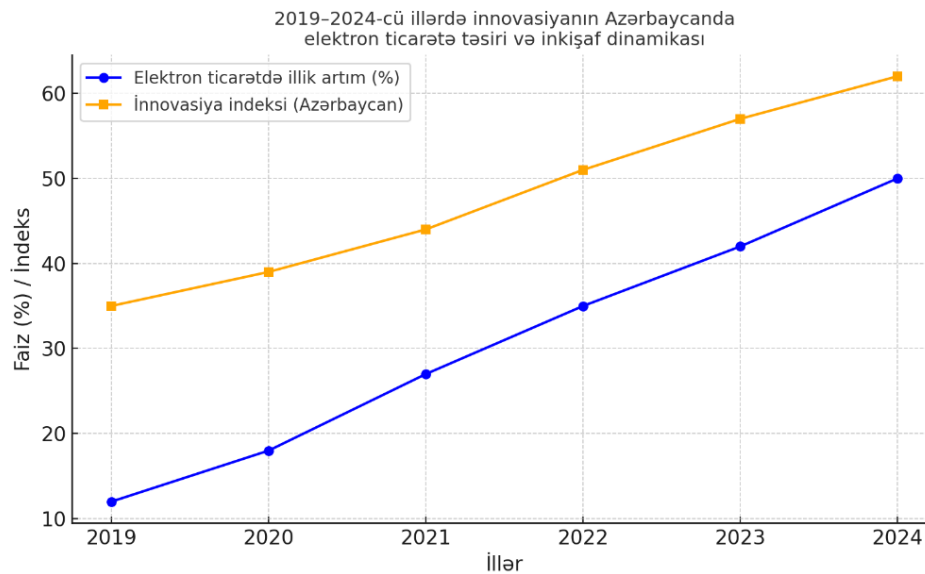
Qrafik 1.

Mənbə: [10].

2020–2024-cü illər üçün təqdim olunan global qrafik dünyada innovasiya səviyyəsi ilə elektron ticarətin inkişafı arasında sabit əlaqənin olduğunu nümayiş etdirir. Qlobal innovasiya indeksi mütəmadi olaraq artdığı halda, e-ticarət sektoru da dinamik şəkildə böyüyür. Bu paralellik göstərir ki, innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi (AI, big data, fintech və s.) həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onlayn ticarətin artmasına mühüm təsir göstərmişdir. Rəqəmsal ödəmələrin artması, kiber təhlükəsizlik texnologiyalarının tətbiqi və istifadəçi təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi bu inkişafda əsas rol oynayır. Bu tendensiya sübut edir ki, global səviyyədə innovasiya siyasəti ilə e-ticarət sektoru arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur.

Qrafik 2.

Mənbə: [9], [10].

2024-cü ilə qədər olan dövr üzrə təqdim olunan qrafik göstərir ki, Azərbaycanda innovasiya səviyyəsi (ölkənin Global Innovation Index göstəricisi) ilə elektron ticarət sektorunda illik artım arasında paralel dinamika mövcuddur. Xüsusilə 2021-ci ildən etibarən innovasiyaya yönəlik islahatlar və rəqəmsallaşma strategiyalarının genişləndirilməsi elektron ticarətə müsbət təsir göstərmişdir. Süni intellekt, avtomatlaşdırma və mobil texnologiyaların tətbiqi həm xidmət keyfiyyətini yüksəltmiş, həm də istehlakçı bazasını genişləndirmişdir. Bu meyil göstərir ki, innovativ yanaşmalar yalnız texnoloji tərəqqi deyil, həm də iqtisadi rəqabət üstünlüyü yaratmaq baxımından həlledici rol oynayır.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, elektron ticarət sahəsində texnoloji yeniliklərin tətbiqi və strateji idarəetmə qərarları bazarın inkişafında həlledici rol oynayır. Azərbaycanda istehlak elektronikasası sektorunda rəqabətqabiliyyətli və davamlı modelin qurulması üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, innovasiyaların təşviqi və müasir infrastrukturun qurulması vacibdir. Dövlət siyasətində bu sahəyə yönəlik vergi güzəştləri, texnologiya transferi, texnoparkların genişləndirilməsi və e-ticarət üzrə maarifləndirmə kampaniyaları mühüm rol oynamalıdır. Bundan əlavə, kiçik və orta sahibkarların elektron satış kanallarına inteqrasiyası təşviq olunmalı, regionlarda internet infrastrukturuna sərmayə qoyuluşu artırılmalıdır. Süni intellektə əsaslanan idarəetmə sistemləri və riyazi modellər sayəsində bazarda risklərin öncədən proqnozlaşdırılması və strateji qərarların çevik şəkildə qəbul edilməsi mümkün olacaqdır [1], [5]. Həmçinin, kadr hazırlığında kommunikasiya və rəqəmsal savadlılıq prioritet olmalı, suverenliyə əsaslanan davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün müasir idarəetmə və innovativ maliyyə strategiyalarının tətbiqi genişləndirilməlidir [6], [7]. Bütün bunlar Azərbaycanın suveren iqtisadi modelinin möhkəmləndirilməsinə və qlobal rəqabətə davamlı sistem qurmasına şərait yaradacaq [3], [8].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev A. *Elektron Ticarət və Rəqəmsal Transformasiya*. Bakı: Elm, 2022.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanda E-Ticarət Statistikası 2023*.
3. OECD. *Digital Economy Outlook 2023*.
4. UNCTAD. *E-Commerce Development Report 2024*.
5. Qasimov F. *İqtisadi İnkişaf və Rəqəmsallaşma*. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı, 2021.
6. Rzayeva L. *İnnovativ İdarəetmə Strategiyaları və Qlobal Rəqabət*. Bakı: ADNA, 2023.
7. İqtisadi İslahatların Təhlili Mərkəzi. *Rəqəmsal Azərbaycan: Strateji Baxış 2024*. Bakı, 2024.
8. World Bank. *Digital Development Indicators: South Caucasus*, 2024.
9. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan elektron ticarət statistik göstəriciləri (2019–2024) – www.stat.gov.az
10. Global Innovation Index (GII). WIPO – Global Innovation Index Reports (2019–2024) – www.globalinnovationindex.org

*Nəzərova Şəhla Faiq qızı,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC),
Email:shahlanazarova21@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN ALTERNATİV ENERJİ STRATEGİYASINDA YENİ TENDENSİYA: YAŞIL ENERJİ ZONASI

Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını işğaldan azad etməklə tarixi inkişafının irimiqyaslı bərpa-quruculuq layihələri ilə səciyyələnən, dayanıqlı sülhə, tərəqqiyə əsaslanan və bir çox ölkələr üçün nümunə olan yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Otuz ilə yaxın müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının güclənməsi nəminə aparılan uzaqgörən xarici siyasətin və görülən sistemli işlərin məntiqi davamı işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması, bərpası və dayanıqlı inkişafının, milli iqtisadiyyata sürətli integrasiyasının və bu ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsidir.

Yeni mərhələdə qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030:sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edilmişdir. Bu prioritetlərə söykənən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda əks olunmuş “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış” Milli Prioritetinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. Bu Proqramın prioritet istiqamətlərindən biri

kimi ərazilərdə ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi məqsədilə meşə fondunun, flora və faunanın bərpası, enerji səmərəliliyi, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi üçün müasir infrastrukturla təmini kimi məsələlər diqqəti çəkir. Belə ki, Proqram əsasən “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması çərçivəsində elektrik enerjisi dəyər zəncirinin hər bir həlqəsində “yaşıl texnologiya”lardan və “yaşıl enerji” potensialından texniki və kommersiya əlverişliliyi nəzərə alınmaqla istifadə ediləcək, ərazilərdə tikiləcək binaların və digər obyektlərin layihələndirilməsi zamanı ərazinin potensialından asılı olaraq müxtəlif bərpa olunan enerji mənbələri üzrə qurğuların quraşdırılması nəzərə alınacaqdır. Həmçinin ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə üzrə zəruri infrastrukturun yaradılması təmin ediləcəkdir [3].

Azərbaycanın işğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa olunan enerji istehsalı üçün geniş imkanlar var. Bu imkanlar nəzərə alınmaqla ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun 10 min kvadratkilometrlük ərazisi “yaşıl enerji” zonası elan edilmişdir. Dövlət başçısı “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2021-ci il 3 may tarixli Sərəncam imzalayıb. Sənədə əsasən, Nazirlər Kabineti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022–2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı Tədbirlər Planı” təsdiq edilib [7].

Bu layihənin qeyd edilən bölgədə reallaşması təsadüfi deyil. Belə ki, Qarabağ ərazisi bərpa olunan enerji resursları ilə olduqca zəngindir. Yer səthinə düşən günəş radiasiyasının miqdarına görə Qarabağın cənub bölgəsində - Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən sonra ikinci yerdədir. Burada bir kvadrat metr üfüqi səthə düşən günəş radiasiyası ildə 1600-1700 kVt/saat təşkil edir. Bu ərazilər 3000-4000 MVt ümumi günəş enerjisi potensialına malikdir. Həmçinin, qeyd edilən ərazilər külək enerjisi potensialı ilə də fərqlənir. Ümumilikdə Qarabağın dağlıq ərazilərində külək enerjisinin potensialı 300-500 MVt kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlarla yanaşı, Kəlbəcər rayonu ərazisində 3093 m³/gün, Şuşada isə 412 m³/gün termal su ehtiyatları mövcuddur [9].

Qarabağ eyni zamanda Azərbaycanda hidroelektrik enerji potensialının da yüksək olduğu bölgələrdəndir. Belə ki, Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının 25%-i, yəni ildə təqribən 2 milyard 560 milyon kub metr su ehtiyatları bu ərazidə formalaşır. Regionun Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Həkəri kimi əsas çayları və digər kiçik çayları böyük hidroenerji potensialına malikdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu hədəfə uyğun olaraq elektrik enerjisinin istehsal güclərinin bərpası çərçivəsində Laçında, Kəlbəcərdə və Suqovuşanda bərpa edilən 20.2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyası artıq istismara verilmişdir. Bunlar “Güləbird” SES - 8 MVt, “Suqovuşan-1” KSES - 4,8 MVt, “Suqovuşan-2” KSES - 3,0 MVt və “Kəlbəcər-1” KSES - 4,4 MVt stansiyalarıdır [6]. “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyasına uyğun olaraq, ekoloji cəhətdən təmiz enerji istehsal edəcək “Kəlbəcər-1” KSES-də maşın zalı tikilib, yeni aqre-

qat, generator, idarəetmə panelləri və transformatorlar quraşdırılıb [12].

Regiondakı digər mühüm enerji obyektləri “Xudafərin” və “Qız Qalası” su elektrik stansiyalarıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ilin iyul ayında “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Araz çayı üzərində “Xudafərin” və “Qız Qalası” hidroqovşaqlarının və su elektrik stansiyalarının tikintisinin davam etdirilməsi, istismarı, energetika və su ehtiyatlarından istifadə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” sazişi təsdiq etmişdir. Bu sənəd daha əvvəl ratifikasiya olunmuş sazişin davamıdır. Bu sazişin həyata keçirilməsinə 1989-cu ildə başlanmış, lakin Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə əlaqədar dayandırılmışdı. Sazişə əsasən Cəbrayıl rayonu ərazisində Araz çayı üzərində “Xudafərin” və “Qız Qalası” hidroqovşaqlarının və su elektrik stansiyalarının tikintisi üzrə işlər 2024-cü ildə başa çatmışdır. Araz çayı üzərindəki “Xudafərin” SES-in ümumi gücü 200 MVt, “Qız Qalası” SES-in ümumi gücü isə 80 MVt-dır. Ümumilikdə hər iki su elektrik stansiyasının Azərbaycan tərəfinə düşən payı 140 MVt təşkil edir və stansiyalarda ildə toplam 716 milyon kVt/saat (358 milyon kVt/saat Azərbaycan tərəfinin payına düşür) elektrik enerjisinin istehsalı planlaşdırılır [5].

Ölkənin enerji sistemi tarixində ilk dəfə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunun elektrik enerjisi tələbatı 100% “yaşıl enerji” hesabına təmin edilir və tələbatdan artıq qalan həcm ölkə enerji sisteminə ötürülür. Perspektiv layihələr də nəzərə alınarsa, işğaldan azad olunan rayonların ərazisində icra edilmiş və icrası gözlənilən “yaşıl enerji” layihələri, ümumilikdə, 1100 MVt təşkil edir ki, bu da regionun mövcud enerji tələbatından 12-15 dəfə çoxdur. Bölgənin 2040-cı il üçün ümumi güc tələbatı 1000 MVt proqnozlaşdırılır ki, bu da icra olunacaq “yaşıl enerji” layihələrinin həcmi nəzərə alınmaqla 20 il sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun tam olaraq “yaşıl enerji” ilə təmin ediləcəyi deməkdir.

Bundan başqa, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə əlaqədar dağ-mədən layihələrinin icrasına başlanılıb. Ağdam rayonunda Şahbulaq daş karxanası layihəsinə investisiya qoyulduğu məqsədilə Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti (AİŞ) tərəfindən “Star Mining” MMC ilə birgə “Shahbulag Mining” MMC şirkəti təsis edilib. Bundan əlavə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi və ölkəmizin bərpaolunan enerji potensialının inkişafı məqsədi ilə AİŞ, SOCAR və BP şirkətləri ilə Cəbrayıl rayonunda 240 MVt gücündə günəş paneli stansiyasının tikintisini nəzərdə tutan, AİŞ-in “Şəfəq” (“Sunrise”) layihəsinə daxil olmaq niyyətini əks etdirən Qoşulma Sazişi imzalanıb. Layihədə əsas məqsəd “Səngəçal” terminalında qazdan alınan enerjini günəş enerjisi ilə əvəz etməkdir [7].

Geotermal enerji mənbələri də elektrik enerjisi istehsalı, istilik enerjisi təminatı və turizm-balneoloji məqsədlər üçün olduqca perspektivli resurs sayılır. İlk təhlillər göstərir ki, Kiçik Qafqazın dağlıq hissəsində geotermal mənbələr var (4000-5000 m³/gün (30-74°C)). Bu potensialdan müvafiq olaraq istilik təminatı və balneoloji məqsəd üçün istifadə daha məqsəduyğundur. Belə ki, hal-hazırda bu sahədə araşdırmalar davam etdirilir. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın Tədbirlər Planının 5.2.3. “Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması” fəaliyyət istiqaməti üzrə “Bioenerji və geotermal enerjiden istifadə imkanlarının

genişləndirilməsi" altbəndinin icrasına uyğun işlərin icrası məqsədilə işçi qruplar yaradılmışdır. Sözügedən işçi qruplarının fəaliyyəti nəticəsində bioenerji və geotermal enerji potensialının qiymətləndirilməsinə dair məlumatlar toplanılmış və təhlil edilmiş, səmərəli sayılan layihə istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir [8].

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə müəyyənləşdirilən Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlərindən biri olan təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi istiqaməti qarşıya yeni vəzifələr qoymuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin "yaşıl enerji" zonasına çevrilməsi də məhz bu prioritetin yerinə yetirilməsinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu məqsədlə, Yaponiyanın TEPCO şirkəti ilə Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi arasında imzalanan müqavilədə də işğaldan azad olan ərazilərdə günəş, külək, hidro, geotermal və bioenerji potensialından istifadə olunması nəzərdə tutulmaqla, Qarabağın "yaşıl enerji zonası"na çevrilməsi çərçivəsində mühüm addım hesab edilir. Odur ki, "Yaşıl enerji zonası"nın yaradılması kimi innovativ yanaşmalar 2050-ci ilə qədər "neytral karbon" zonasının formalaşmasında geniş perspektivlər vəd edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər".
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası".
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 2022-ci il 357s nömrəli Sərəncamına əsasən təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı" internet resursları:
5. <https://area.gov.az/az/page/layiheler/cari-layiheler/xudaferin-ve-qiz-qalasi-su-elektrik-stansiyalari>
6. <https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil>
7. <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/179334-qarabag-serqi-zengezurun-yasil-dunyasi>
8. <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
9. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensialı>
10. <https://respublika-news.az/az/news/azerbaycanin-yasil-enerji-siyaseti-herterefli-inkisafa-tekan-verir>
11. <https://respublika-news.az/az/news/yeni-cagirlar-yasil-enerji-zonaları>
12. <https://president.az/az/articles/view/56536>

*Ağayeva Sara Xəlil qızı,
doktorant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: sara.aghayeva@gmail.com*

SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİN MƏİŞƏT ZORAKILIĞINA TƏSİRİ

Giriş

Qadınlara qarşı zorakılıq “insan hüquqlarının pozulması, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bir forması olub, qadınlara fiziki, cinsi psixoloji və ya iqtisadi zərər və xəsarət yetirilməsi ilə nəticələnən, və ya ehtimal edilən zorakılıq növü kimi ictimai, yaxud şəxsi həyatda rast gəlinən cinsi əlaqəyə təhrik etmə, və ya azadlıqdan şərti olaraq məhrum etmə kimi hədələyici hərəkətlər də daxil olmaqla, bütün gender əsaslı zorakılıq aktları”dır (Məişət zorakılığı və qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə və qarşısının alınması haqqında Avropa Şurası Konvensiyası; 2011). Qadınlara qarşı zorakılıq, o cümlədən, məişət zorakılığı hal-hazırda bir çox ölkədə ciddi sosial və siyasi problem olaraq qalır.

Hansı zorakılığa məruz qalmasından asılı olmayaraq, zorakılığa məruz qalan qadınlar psixoloji problemlər yaşaya, bu səbəbdən özünü cəmiyyətdən təcrid edə, dəyərsiz və lazımsız hiss edə və beləliklə də iş həyatından uzaqlaşa bilər. Bundan əlavə, iqtisadi zorakılığa məruz qalan qadın, zorakılıq törədən kişi tərəfindən işləməsinin qadağan edilməsi və zorakılıq edən kişi tərəfindən işlədiyi halda da gəlirinin müsadirə edilməsi səbəbindən yenidən iş həyatından uzaq qala biləcək. Bu vəziyyət ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcək, başqa sözlə, qadınlara qarşı zorakılıq ölkədə birbaşa və ya dolay yolla sosial-iqtisadi problemlər yarada bilər. Qadınlara qarşı zorakılıq bütün ölkələrdə rast gəlinəndiyi üçün universal xarakter daşısa da, sosial-iqtisadi vəziyyətin pis olması səbəbindən inkişaf etmiş ölkələrdən daha çox inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlinə bilər [2].

Qadınlara qarşı zorakılıq universal olsa da, qadınlara qarşı zorakılığın sosial-iqtisadi səbəbləri nəzərə alındıqda, bu zorakılıq halları ölkələrin sosial-iqtisadi quruluşuna görə dəyişir. Buna görə də qadınlara qarşı zorakılığın bir ölkəyə sosial-iqtisadi təsiri ölkələrin gəlir səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər. İqtisadi baxımdan qadınların məşğulluğunun aşağı olduğu ölkələrdə qadınlara qarşı zorakılıq hallarının artması (xüsusən də iqtisadi zorakılıq nisbətlərində) qadınların iş həyatından getdikcə uzaqlaşmasına, aşağı qadın məşğulluq göstəricilərinin daha da azalmasına səbəb ola bilər və bu halda istehsalın azalması və artım templərinin azalması şəklində ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilər.

Məişət zorakılığı anlayışı və formaları. Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən məişət zorakılığı qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir.

Məişət zorakılığının əsas formalarına aşağıdakılar daxildir:

- **Fiziki zorakılıq** – başqa bir şəxsin fiziki güc tətbiq etməklə zədələnməsi və ya

təhdid olunması: buraya döymək, itələmək, saçdan tutmaq, dişləmək, boğmaq, yandırmaq, silahla hücum etmək, narkotik və ya spirtli içki qəbul etməyə məcbur etmək kimi hərəkətlər daxildir. Fiziki zorakılıq tibbi müdaxilə tələb edən və ya etməyən xəsarətlərlə nəticələnə bilər.

- **Cinsi zorakılıq** – şəxsin bədən toxunulmazlığının pozulması, onun iradəsinə zidd olaraq cinsi əlaqəyə məcbur edilməsi: buraya cinsi hücum, təcavüz, fahişəliyə məcbur etmə, cinsi xarakterli sözlər və hərəkətlərlə narahat etmə (seksual təqib), habelə reproduktiv hüquqların məhdudlaşdırılması (məsələn, kontraseptiv vasitələrdən istifadənin qadağan edilməsi və ya məcburi abort etdirmə) daxildir.

- **Psixoloji zorakılıq** – qorxu yaratmaq, təhdid etmək və ya şəxsi izolyasiya etmək yolu ilə edilən zorakılıq: buraya fiziki zorakılıq və ya xəsarət yetirmək hədələri, əmlakla və ya ev heyvanlarına hücum, daim nəzarət altında saxlamaq, qurbanın nə etməsi və kimlə danışmasını məhdudlaşdırmaq daxildir.

- **Emosional zorakılıq** – şəxsin özünəinamını və öz dəyərini aşağı salmaq məqsədi daşıyan davranışlar: buraya daimi tənqid etmək, təhqir etmək, alçaltmaq, ələ salmaq, utandırmaq və qurbanı xidmətçi kimi rəftar etməyə məcbur etmək daxildir.

- **İqtisadi zorakılıq** – zorakılıq qurbanının maliyyə asılılığını təmin etməyə yönəlmiş davranışlar: buraya şəxsin işləməsinə və ya təhsil almasına mane olmaq, maliyyə vəsaitlərinə nəzarət etmək, maddi resurslara çıxışını məhdudlaşdırmaq və maliyyə asılılığı yaratmaq daxildir.

Ailənin hər bir üzvünün zorakılığa məruz qalması ehtimalı ola bilər. Amma əksər hallarda ailənin ən zəif müdafiə olunan üzvləri - qadınlar, uşaqlar, ahıllar və əlilliyi olan insanlar zorakılıq hədəfinə çevrilirlər.

Zorakılığa təsir edən amilləri. Zorakılığın səbəbləri bioloji amillər, psixososial amillər, ətraf mühit, psixi pozuntular və sosial-iqtisadi amillər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- **Psixososial amillər:** inkişaf faktorlarına görə, uşağın ailə daxilində zorakılığa şahid olması onun gələcəkdə zorakılığa meyl etməsinə təsir göstərir. Odlu silahdan istifadə edilən ölüm və yaralanma hallarında artım var.

- **Psixi pozuntular:** manik tip bipolyar, şizofreniya və paranoid kimi psixotik pozuntular şiddətə meyli artırır. Qeyri-psixotik pozuntular çərçivəsində travma sonrası stress pozğunluğu, sərhəd və antisosial pozğunluqlar zorakılığa meyli artırır. Yetkinlərin diqqət çatışmazlığı və mərkəzi sinir sisteminə təsir edən patologiyalar zorakılığa meyli yaradır.

- **Sosial-iqtisadi faktorlar:** uzunmüddətli işsizlik, qeyri-qanuni qeydiyyatsız məşğulluq, aşağı gəlir səviyyəsi kimi səbəblərdən ailələr əsas dolanışıklarını təmin edə bilmir və ailədəki kişi yoxsulluq ucbatından iqtisadi cəhətdən zəifləyərək iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşacağına inancını itirirsə, qadına qarşı zorakılıq meylini artıraraq bunun qarşısını almağa çalışır [2].

Azərbaycanda zorakılığın qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər.

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilmiş, çətin həyat şəraitində olan şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasını dəstəkləyən sosial xidmət sistemi yaradılmış və bu sahədə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir. Ölkəmizin BMT-nin “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” və “Uşaq hüquqları haqqında” konvensiyalarına qoşulması qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm

addım olmuşdur. Bu sahədə dövlət siyasətinin formalaşdırılması, normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi, “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” və “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbulu, eləcə də “Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020–2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın həyata keçirilməsi institusional inkişafı daha da sürətləndirmişdir. Qadınların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəallığının artırılması, siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi insan hüquqlarının qorunmasına və inklüziv cəmiyyətin inkişafına töhfə verməkdədir.

Nəticə

Məişət zorakılığı təkcə fərdi bir problem deyil, həm də cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına ciddi maneə yaradan kompleks bir məsələdir. Zorakılıq qurbanları psixoloji, fiziki və iqtisadi çətinliklərlə üzləşir, bu da onların sosial həyata tam integrasiya olunmasına mane olur. İqtisadi zorakılıq qurbanların iş həyatından kənar qalmasına və iqtisadi asılılığının artmasına səbəb olur. Bu da ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda qadınların sosial-iqtisadi cəhətdən səlahiyyətlərini artırmaqla, məişət zorakılığı qurbanları üçün göndəriş mexanizmini gücləndirməklə və cəmiyyətdə qadınlara qarşı zorakılığa dair maarifləndirmə işləri aparmaqla məişət zorakılığının qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına töhfə vermək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. BMTƏF/AQUPDK. Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılığın iqtisadi yükü. Bakı, 2020, 83 s.
2. Özlem Dündar. Kadına qarşı şiddətə sosyoekonomik faktorların etkisi: teorik bir araştırma. Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi. Ankara, 2021.

*Həsənzadə Ülvi Mobil oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Universiteti,
Şuşa regional “ASAN xidmət” mərkəzi,
Email: u.hasanzade90@gmail.com*

MÜASİR İDARƏETMƏDƏ YENİ TRENDLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Müasir texnologiyaların tətbiqi iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdəki yeni çağırışlar dövlət və yerli idarəetmə sistem və yanaşmalarında fundamental dəyişikliklər tələb edir. Cəmiyyətin idarəetmənin fəlsəfəsi və implementasiyası ilə bağlı artan gözləntiləri, ictimai iştirakçılıq və rəqəmsal həllərin tətbiqi yeni yanaşmaların formalaşmasını qaçılmaz edir. Bu kontekstdə aşağıdakı məqamlar idarəetmə sahəsi üzrə müasir tendensiyalar olaraq xarakterizə edilə bilər:

Rəqəmsal transformasiya və elektron idarəetmə. Azərbaycanda rəqəmsal idarəetmənin və elektron xidmətlərin geniş tətbiqi 2010-cu illərdən etibarən intensiv inkişaf

mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 2012-ci il 13 iyul tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 685 nömrəli Fərmanı ilə yaradılan Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi ("ASAN Xidmət") dövlət xidmətlərinin göstərilməsində innovativ yanaşmanı təmin etmiş və "one-stop-shop" prinsipi əsasında vətəndaşlara operativ, şəffaf və əlçatan xidmətlər təqdim etməyə başlamışdır. Hazırda BMT tərəfindən dünyanın 4 qitəsində təşviq olunan "ASAN Xidmət" modelinin uğurlu implementasiyası nəticəsində dövlət xidmətlərinin elektronlaşması istiqamətində bir sıra yeni institusional qurumlar formalaşdırılmışdır:

- DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyi – Sosial müdafiə və təminat xidmətlərinin elektron qaydada həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılmışdır.

- KOBİA (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi) – Sahibkarların dəstəklənməsi və biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün rəqəmsal həlləri təşviq edir.

- Dövlət Xidmət Portalı (myGov) – Dövlət xidmətlərinin vahid platformada birləşdirilməsi və vətəndaşların onlayn müraciət imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə istifadəyə verilmişdir.

Data əsaslı qərarvermə nümunələri olaraq isə pandemiya dövrü böhranın idarəedilməsində xüsusi rol oynamış e-təbib, vətəndaşların inzibati cərimələr, yol hərəkəti qaydalarını pozmaları və s. ilə bağlı məlumatlarının yer aldığı e-polis, elektron növbə mədəniyyətini formalaşdıran "ASAN növbə" və s. tətbiqləri xüsusi qeyd etmək olar. Bu təşəbbüslər idarəetmədə şəffaflığın artırılmasına, dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və vətəndaş-məmur münasibətlərinin yeni və innovativ müstəviyə keçməsinə töhfə vermişdir. 27 aprel, 2021-ci il tarixində qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Strategiyası"nın da əsas məqsədlərindən biri rəqəmsal texnologiyaların ("Hökumət buludu", İKT və s.) tətbiqi ilə dövlət və yerli özünü idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi tərəqqinin sürətləndirilməsi və ictimai rifahın təmin olunmasıdır.

İctimai iştirakçılıq və inklüzivlik. Azərbaycan müasir idarəetmə modelində ictimai iştirakçılığın artırılmasına xüsusi önəm verilir. Vətəndaş müraciətləri və sorğuların qəbulu ilə bağlı mexanizmlər təkmilləşdirilmiş, dövlət qurumlarında həm fiziki, həm də elektron resurslar vasitəsilə vətəndaşların müraciətlərinin qəbulu və təhlili təmin olunmuşdur. Görmə qabiliyyəti məhdud şəxslər üçün brayl ekran və klaviaturalar, səsli çıxış funksiyaları və süni intellekt tətbiqləri inklüziv iştirakçılığı dəstəkləmək məqsədilə geniş istifadə edilir.

Yerli özünüidarəetmə. İdarəetmədə effektivliyi artırmaq məqsədilə yerli özünü idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Xüsusi Nümayəndəliklərinin yaradılması bu yanaşmanın mühüm göstəricisidir. Bu nümayəndəliklər dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirərək regional inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və iqlim idarəçiliyi. Həmçinin Azərbaycanın idarəetmə strategiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) ilə uzlaşma təşkil etməkdədir. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" çərçivəsində aşağıdakı hədəflər müəyyənləşdirilmişdir ki, bunlar da BMT tərəfindən müəyyənləşdirilmiş 17 DİM-in müddəaları ilə eyniyyət təşkil edir:

1. Dayanıqlı və rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyat;

2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və innovasiyaların inkişafı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

COP 29 tədbirinin Azərbaycanda keçirilməsi və 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi Azərbaycanın dövlət və yerli özünüidarəetmə təsisatları vasitəsilə global ekoloji təşəbbüslərə integrasiyasını nümayiş etdirir [5].

Ümumilikdə, ölkəmizdə idarəetmənin müasirləşdirilməsi prosesi davamlı və dayanıqlı xarakter daşıyır. Siyasi iradə, texnoloji innovasiyalar və vətəndaş iştirakçılığı bu inkişafı sürətləndirən əsas faktorlar olaraq qeyd edilə bilər. Şübhəsiz ki, çevik və səmərəli idarəetmə modellərinin daha da təkmilləşdirilməsi Cənab Prezident tərəfindən elan olunmuş "Konstitusiya və Suverenlik İli" çərçivəsində daha da geniş vüsət alacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kettunen, P., & Kallio, J. (2020). Digital Transformation of State. Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-3-030-25060-1>
2. Osborne, S. P. (Ed.). (2010). The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203861684>
3. Rodríguez-Pose, A., & Gill, N. (2005). On the 'economic dividend' of devolution. *Regional Studies*, 39(4), 405–420.
<https://doi.org/10.1080/00343400500151702>
4. Meadowcroft, J. (2007). National sustainable development strategies: Features, challenges and reflexivity. *European Environment*, 17(3), 152–163.
<https://doi.org/10.1002/eet.448>
5. United Nations Development Programme (UNDP). (2023). Climate Action and the Sustainable Development Goals: Synergies and Trade-offs. Retrieved from <https://www.undp.org/publications>.

*Konul Ahad Mammadzade,
Ph.D. Student,
Baku Slavic University,
Email: konul.kesa@yahoo.com*

ENGLISH AS A COMMUNICATION TOOL IN PERSONNEL TRAINING

Communication is the process of transmitting information and meaning from one individual or organisation to another by means of mutually understandable symbols. The crucial element is meaning. Communication has as its central objective the transmission of meaning. The process of communication is successful only when the receiver understands an idea as the sender intended it. Both parties must agree not only on the information transmitted but also on the meaning of that information. In order to transfer an idea, we must use symbols (words, signs, pictures, sounds) which stand for the idea.

The symbols must be understood by the person or persons with whom we intend to communicate. Both must assign the same meaning to the symbols used; otherwise, there is miscommunication. [3]

1. Managing the human resource. Communication is the tool with which we exercise influence on others, bring about changes in the attitudes and views of our associates, motivate them and establish and maintain relations with them. The primary element in the skills of management is competence in communication.

2. Communication is central to the success of everything that we do in an organisations, our family, school or college, office, hobby group, community group, our city or town are the organisations in which we live and act.

3. Building positive interpersonal relation. Communication plays a foundational role in the development of any healthy interpersonal relationship. It can strengthen a mutual sense of commitment. It also helps to bridge the gap between people who have misunderstandings. Indeed, communication plays a critical role in all phases of interpersonal relations, from creating a relationship to maintenance of relationships.

4. Communication is the glue that holds an organisation together, whatever its business. Without communication an organisation cannot function at all. Without effective communication, information cannot be collected, processed, or exchanged; words and data would remain isolated facts. With effective communication, multinational organisations which are spread all over the world can function like a single unit.

5. Communication enables an individual to express ideas thoughts and feelings effectively in writing and in speech. The most important foundation skill for anyone in the new world of work is the ability to communicate; being able to express your ideas effectively.

6. Communication helps in team building and team-work. Owing to advances in information technology, companies downsize and decentralize, and work is increasingly carried out by teams. Team members must be able to work together to identify problems, analyse alternatives, and recommend solutions. They must be able to communicate their ideas persuasively to others. Ability to work well in teams, to manage your subordinates and your relationships with seniors, customers and colleagues, depends on your communication skill. [1]

Cs of Good Communication:

1. Correctness. A letter must be correct in every respect: In spelling, grammar, pronunciation, and use of language. Incorrect language spoils the message, distracts the receiver's attention, and creates a poor impression of the sender; it may also convey a wrong meaning. All spellings must be checked; spelling of names must be checked with extra care. Most people are offended if their name is wrongly spelt or pronounced. There must be consistency in the use of numbers, units of measure, technical terms, abbreviations, hyphens, grammar, spelling, punctuation, and capitalisation. American and English spelling vary.

2. In appearance and form of layout. Poor and untidy appearance, with typing mistakes corrected in ink, uneven spacing or carelessness in the layout, creates a poor impression of the company's efficiency in handling its work. Similarly, shabby appearance of the speaker and lack of attention to body language creates a bad impression.

3. In the information conveyed correct and accurate. Communicating wrong or incomplete information is the most harmful thing; it leads to waste of time in making corrections and will lead to loss of goodwill and loss of business. All dates and days, time, numbers and facts must be in agreement.

4. In tone, formality and style must be appropriate to the occasion, the content and the relationship between the sender and the receiver.

5. Clarity. The message must be clear at the first reading so it takes very little time to follow and understand. Clearly written or spoken messages avoid misunderstanding and save time. Write and speak to express, not to impress.

6. Consistency. Consistency should be in the use of numbers, units of measure, technical terms, abbreviations, grammar, spelling, punctuation and capitalization and dates. British or American spellings vary. Hyphenation, punctuation and capitalization do not have absolutely fixed rules. Whatever you decide on, be consistent throughout the document.

7. Coherence. Coherence is logical sequence of ideas. Making a clear plan for a presentation or a letter ensures that the ideas are in logical order; coherence, that is, logical connection of ideas makes any composition easy to understand. Consistency in numbering also helps in achieving coherence.

8. Concreteness. Giving definite and concrete details with figures and names. It is better to use concrete words with a definite meaning, or to give concrete examples and description. Words like good, bad, far, near, make sense only when you indicate the level of efficiency or quality and say at what speed.

9. Conciseness. Conciseness means expressing much in a few words; in business communication it means keeping to the point, using as few words as possible without sacrificing clarity or courtesy. It does not necessarily mean being brief; it means making every word count.

10. Completeness. The message communicated should be complete with all necessary details and information given to enable proper understanding and response by the receiver. [2]

Using more words than necessary confuses the idea. Conciseness and clarity are closely related; giving clear and definite details often reduces the length of a sentence. Readers are thankful for precise and clear messages. Irrelevant ideas and going out of point confuses the listener. A well-mannered and courteous person shows consideration and thought for others.

References:

1. Burns, A., & Coffin, C. (2001). *Analysing English in a global context: A reader*. London: Routledge.
2. Katisko, M. (2015). The Multicultural Workplace Community as a learning environment. (5), 187-198.
3. <https://www.skillsyouneed.com/ips/intercultural-communication.html>

*İsrafilov Ruslan,
doktorant,
Azərbaycan Texniki Universiteti;*

*Bayramova Afiqə,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası*

YERLİ BİZNES EKOSİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA VƏ RƏQABƏT ÜSTÜNLÜYÜ QAZANDIRAN İNNOVASIYALAR

Müasir dünyada bizneslərin uğur əldə etməsi üçün rəqabət üstünlüyü qazandıran innovasiyaların, o cümlədən, xarici innovasiyaların cəlb edilməsi mühüm rol oynayır.

Buna görə də yerli biznes ekosisteminə uğurla integrasiya olmaq və rəqabət üstünlüyü əldə etmək istəyən şirkətlər yeni texnologiyalardan və idarəetmə strategiyalarından istifadə etməlidirlər.

Təbii resurslarla zəngin ölkələrin təhlili göstərir ki, bu ölkələrin tam əksəriyyəti zənginliyin yaratdığı qlobal problemlərlə mübarizə ilə yanaşı hər birinin iqtisadi inkişafı əsasən fərqli xüsusiyyətlərlə müşahidə edilir. Məhz burada hər bir ölkə üçün əhəmiyyətli məqam təkcə inkişaf hədəfi deyil, dinamik və uzunmüddətli dövrdə formalaşdırıla biləcək davamlı rəqabət qabiliyyətliliyinin meydana çıxarılmasıdır. Bununla resursların yaratdığı problemin dəf edilməsi üçün əsas çıxış yolu kimi əsasən (i) sabitlik fondunun yaradılması (əmanət fondları, uzunmüddətli dövr üzrə planlaşma), (ii) iqtisadiyyatın və xarici ticarətin liberallaşdırılması və diverifikasiyası; (iii) şəffaflığın təmin olunması prioritet olaraq qəbul edilməsi tövsiyə edilir ki, burada qeyri-neft ixrac diversifikasiyanın əhəmiyyətli, qaçılmaz addım olduğu vurğulanır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı, xüsusən ixracının artırılması baxımından neft ixracatçıları kimi Avstraliya, Kanada, Malayziya, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, Qazaxıstanın təcrübələri nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına qeyri-neft ixracının yüksəldilməsi mümkün deyildir. Bunun üçün qeyri-neft ixracının artırılması, neftdən asılılığın azaldılması ümumilikdə ticarətə istiqamətlənmiş ekosistemin formalaşdırılmasını, xarici inamın yüksəldilməsini, qeyri-neft sahələri üzrə rəqabətqabiliyyətinin müəyyən olunmasını, potensialın gücləndirilməsini, ixracın artırılmasına təsir edən amillərin təhlili və onların tarazlı olaraq əlaqələndirilmiş şəkildə yaxşılaşdırılmasını təmin edən ixraca dəstək siyasətləri və mexanizmlərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycanda qeyri-neft ixracının artırılmasında kiçik və orta sahibkarlığın hədəf olaraq daimi dəstəklənməsi, bu sahibkarlara dəstək üçün institusional strukturun yaradılması, sahibkarların tərəfdaşlarla işgüzar əlaqələrinin qurulması, regional inkişaf da hədəflənməklə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülmüş işlər araşdırılmış, hüquqi və tənzimləyici mühitin təkmilləşdirilməsi, ticarət mühitinin şəffaflaşdırılması istiqamətində dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq müqayisəli üstünlüklər və zəif cəhətlər təsnif edilmişdir.

Bu baxımdan innovasiyaların yerli bizneslərə təsiri və onların rəqabət qabiliyyətini

artırmaq üçün tətbiq edilə biləcək aşağıdakı istiqamət və üsullarınə araşdırılması və həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1. Yerli biznes ekosisteminin xüsusiyyətləri.

Yerli biznes ekosistemi iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olaraq, sahibkarlıq fəaliyyətini, dövlət siyasətlərini və istehlakçı tələbatlarını əhatə edir. Bu ekosistemin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- KOB-ların üstünlüyü – kiçik və orta biznes subyektlərinin əsas bazar oyunçularına çevrilib-çevrilməməsi;
- Biznesə dövlət dəstəyi və tənzimləmə – yerli bizneslərin inkişafına yönəlmiş qanunvericilik və subsidiyalar sisteminin yetərli olub-olmaması;
- Rəqabət mühiti – bazardakı subyektlər arasında yüksək rəqabət mühitinin mövcudluğu səviyyəsinin yetərliliyi;
- İnfrastruktur və logistika imkanları – bizneslərin inkişafına təsir edən bu əsas amillərin durumu və perspektivləri;
- Texnologiya və rəqəmsallaşma səviyyəsi – bizneslərin rəqabətə davamlı olması üçün texnoloji imkanlardan istifadə etmə qabiliyyəti.

2. İnnovasiyaların rəqabət üstünlüyünə təsiri və əldə edilən üstünlüklər.

- Effektivlik və məhsuldarlığın artırılması – avtomatlaşdırma və süni intellekt kimi texnologiyalar iş proseslərini optimallaşdırır.
- Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi – müştəri ehtiyaclarına uyğun yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması;
- Bazarın genişləndirilməsi – rəqəmsal texnologiyalar və e-ticarət vasitəsilə qlobal bazarlara çıxış imkanı.
- Müştəri məmnuniyyətinin artırılması – fərdi yanaşma və məlumatların təhlili sayəsində daha yaxşı müştəri təcrübəsi təmin edilir.
- Səmərəliliyin artırılması – istehsalat və xidmət xərclərinin optimallaşdırılması ilə xərclərin azaldılması.

3. İnnovasiya strategiyaları.

Bizneslər əsas innovasiya strategiyalarından effektiv şəkildə istifadə edərək rəqabət üstünlüyü əldə edə bilmək imkanları:

Texnoloji innovasiyalar	Süni intellekt, blokçeyn, İoT kimi texnologiyaların tətbiqi.
Proses innovasiyaları	İstehsalat və xidmət proseslərinin təkmilləşdirilməsi
Məhsul və xidmət innovasiyaları	Bazara yeni və fərqli məhsulların təqdim edilməsi
Təşkilati innovasiyalar	Şirkətlərin idarəetmə strukturlarında dəyişikliklər və çevik idarəetmə sistemlərinin tətbiqi
Marketing və satış innovasiyaları	Rəqəmsal marketing strategiyalarının tətbiqi və fərdi müştəri yanaşmaları

4. İnnovasiya təminatında qarşıya çıxan çətinliklər.

- Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiyaların tətbiqində yerli bizneslər bir sıra maneələrlə qarşılaşa bilərlər:
- Maliyyə resurslarının məhdudluğu – yeni texnologiyalara investisiya qoyuluşunda çətinliklər.
- İnsan kapitalının inkişafı – ixtisaslı kadr çatışmazlığı.
- Bir sıra regionlarda infrastrukturun məhdud olması – internet və digər texnoloji imkanların məhdudluğu.

– Ənənəvi biznes modellərinin innovasiyalara müqaviməti – köhnə biznes model-lərindən imtina etmək istəməyən şirkətlərin yeniliklərə açıq olmaması və haqsız rəqabət hallarına yol vermələri.

– Dövlət tənzimləmələrində və qanunvericilikdə bəzi mürəkkəbliliklərin qalması – innovasiya fəaliyyətini məhdudlaşdırı bilən hüquqi və inzibati maneələr.

5. Innovasiyaların dəstəklənməsi və inkişaf strategiyaları.

Yerli bizneslər innovasiyaları dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı addımları ata bilirlər:

– Startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi – yerli startaplara investisiya və inkubasiya mərkəzlərinin yaradılması.

– Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı – dövlət proqramları və özəl sektor arasındakı sinerjinin gücləndirilməsi.

– Elm və texnologiya mərkəzlərinin genişləndirilməsi – innovativ araşdırmaların və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi.

– Təhsil və ixtisasartırma proqramlarının təkmilləşdirilməsi – innovasiyalar sahəsində mütəxəssis hazırlığı və praktiki biliklərin artırılması.

– Beynəlxalq əməkdaşlıq və texnologiya transferi – xarici ölkələrlə əməkdaşlıq edərək yeni texnologiyaların yerli bizneslərə intqrasiyası.

– Yuxarıda göstərilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, yerli bizneslər innovasiyalardan istifadə edərək rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər. Bunun üçün dövlət dəstəyi artırılmalı, sahibkarlara texnoloji imkanlar yaradılmalı və insan kapitalı inkişaf etdirilməlidir. Həmçinin, yerli bizneslər qlobal trendləri izləməli və innovasiya strategiyalarını davamlı təkmilləşdirməlidirlər. Dövlət, özəl sektor və akademik qurumlar arasında koordinasiya fəaliyyət innovasiyaların inkişafında əsas rol oynayacaqdır.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi və həyata keçirilmiş kompleks tədbirlər İKT-nin də sürətli inkişafına gətirib çıxaran innovativ fəaliyyət platformasının təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır. Hazırda innovativ rəqabətqabiliyyətli və ixtisarıönlü İKT potensialının formalaşdırılması, ölkənin regional informasiya xidmətləri mərkəzinə çevrilməsi, kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi və peyk texnologiyalarının geniş tətbiqi (bu gün Azərbaycan dünyanın kosmos ölkələri ailəsinin üzvüdür), vətəndaşların və cəmiyyətin mövcud imkanlardan, məhsul və xidmətlərdən səmərəli bəhrələnməsi üçün şərait yaradılması və onların İKT biliklərinin, bacarıqlarının və hazırlığının yüksəldilməsi. “elektron-hökumət”in inkişaf etdirilməsi və dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində elektron xidmətlərdən istifadə olunması, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması və görülmə işlərə elmi dəstək verilməsi, ölkənin qlobal informasiya məkanına sıx inteqrasiyası siyasəti uğurla davam etdirilir.

Azərbaycanın hədəfi ixracatı şaxələndirmək və ixtisarıönlü qeyri-neft məhsullarının siyahısını genişləndirməkdir. Bu istiqamətdə də real uğurlar əldə edilir. Azərbaycan dövləti iqtisadi inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafında görür və ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını müəyyənləşdirən sahələrdə islahatlar həyata keçirir. Məhz məqsədyönlü siyasət sayəsində son illərdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının neft sektorunun artım dinamikasını üstələməsi məmnunluq doğurur və bu tendensiyanın davam etməsini şərtləndirən əlverişli investisiya-biznes şəraiti hökm sürür. Ən əsası, dövlətin qeyri-neft sektoruna dəstəyinin gücləndirilməsi iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edəcək, növbəti illərdə həyata keçiriləcək çox ciddi islahatlar vətəndaşlarımızın yaşayış səviyyəsini daha da yaxşılaşdıracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi strategiyası. Bakı: İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi.
2. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). Rəqəmsal transformasiya və İKT inkişaf proqramı 2022–2026. Bakı.
3. Porter, M. E. (1998). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
4. World Bank. (2020). *Azerbaijan: Country Economic Memorandum – Towards a New Growth Model*. Washington, DC: World Bank Group. <https://documents.worldbank.org>
5. Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. OECD. (2022). *Foreign Direct Investment for Development: Maximising Benefits, Minimising Costs*. OECD Publishing.
7. Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Harvard University Press.
8. T. Əhmədov və N. Hüseynli (2021). Qeyri-neft sektorunda innovasiya siyasətinin inkişafı: çağırışlar və imkanlar. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 4(58), 24–39.
9. R. Əliyev, (2020). İKT sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu və inkişaf perspektivləri. *Elmi əsərlər*, 3(12), 101–110.

*Nəbiyev Turxan Aslan oğlu,
magistrant,
Gəncə Dövlət Universiteti,
Email: turxannbiyev@gmail.com*

RƏQƏMSALLAŞAN İQTİSADİ SİSTEMDƏ TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNİ PROBLEMLƏRİ

Giriş

Müasir inkişaf mərhələsində bütün sahələrdə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi artıq ənənəvi hal almaqdadır. İctimai, siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji və digər sahələrdə inkişafın və təkamülün rəqəmsal texnologiyalarsız təmini demək olar ki, mümkün hesab edilir. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri, müəssisələr, istehsal sahələri və s. təsərrüfat subyektləri üçün də rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsi artıq bir zərurətdir. Xüsusilə, yeni qlobal reallıqlar dövründə iqtisadi davamlı və dayanıqlı inkişafın sürətlənməsinə tələbin aktuallaşması, rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə xüsusi önəm verilməsini tələb edir və müəssisə və təşkilatlar bu meyilə sürətlə uyğunlaşma yollarını mənimsəməyə çalışırlar.

Əksər ölkələr fəaliyyət sahələri üçün reallıq olan yeni iqtisadi münasibətlər sistemində rəqəmsal iqtisadiyyat aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Təcrübə və müşahidələr deməyə əsas verir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müəssisələrin fəaliyyə-

tini daha çevik edir və onların maliyyə qaynaqlarına çıxış imkanlarını genişləndirir, əlçatanlığı asanlaşdırır, müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin lazımı səviyyədə təmin edilməsinə zəmin yaradır, iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin qarşısının alınması və risklərin baş verməsinin minimallaşdırılması ehtimalının güclənməsinə səbəb olur. Rəqəmsallaşma meyilinin güclənməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmini prosesində ümumi problem olan mümkün risk və təhdid hallarına çevik reaksiya verməyə və onların qarşısının alınması üsullarının təkmilləşdirilməsinə də imkan yaradır.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsallaşmanın genişlənməsi mühitində turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində əsas problemlərin həllinə dair təkliflər verməkdir.

Tədqiqatın materilları və metodları. Tədqiqatda yerli və xarici alimlərin iqtisadi təhlükəsizliyə təminat yaradan nəzəri-metodoloji mahiyyətli və məzmunlu araşdırmaları, mövzu üzrə elmi- nəzəri, təcrübi jurnal, konfrans materiallarından və s.-dən yararlanılmışdır.

Tədqiqat metodu kimi təhlil, müqayisə və deduksiyadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Turizm müəssisələrində iqtisadi təhlükəsizliyin təmini problemlərinin həllinə imkan verən təcrübi tövsiyələr verilmişdir.

Müzakirə. Ümumiyyətlə “təhlükəsizlik” anlayışı cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün, dövlətin onun həyati əhəmiyyətli strukturlarının mövcudluğu və normal fəaliyyəti üçün mümkün daxili və xarici təhlükələrdən qorunması imkanı və vəziyyətinin göstəricisidir [3].

Bildiyimiz kimi iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrində və məcmu milli iqtisadi sistemdə inkişafa nail olunması üçün əlverişsiz sayılan şərtlərdə belə fərdi, korporativ və milli maraqların təminatlı müdafiəsini, ölkənin inkişafını, mövcud müdafiə potensialını təmin edən iqtisadiyyatın və dövlət institutlarının vəziyyətini ifadə edir [2].

Turizm fəaliyyəti müasir global iqtisadi sistemin mühüm əhəmiyyətli, sürətlə inkişaf edən və Yer planetinin hər beş nəfərdən birini əhatə edən nəhəng sahələrindən biridir [1]. Turizm fəaliyyəti sahəsində də rəqəmsal texnologiyalardan, süni zəkadan, innovasiya texnologiyalarından istifadə intensiv xarakter almaqdadır. Turizm sənayesi sahələrinin əksər müəssisələrində bu tip texnologiyaların tətbiqi turizm xidməti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi turistlərin istehlak modellərində, zövq və tələbatlarında baş verən ciddi dəyişikliklərə uyğunlaşma, məhsul və xidmətlərin müasir çağırışlara və standartlara uyğun istehsalı, həm də çağdaş xidmət mühitinin yaradılması üçün iqtisadi dayanıqlılıq və təhlükəsizlik baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Turizm fəaliyyətinin kütləvi xarakteri, bu sahədə iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid və risk ehtimalını daha çox artırır. Belə ki, turizm müəssisələri təklif etdikləri məhsulların alınması və istehlakı məkan və zamanca fərqləndiyinə görə təyinat nöqtəsində vəziyyətin nə dərəcədə riskli və təhlükəsiz olması barədə əvvəlcədən informasiya alınması çətin olur. Nəzərə alsaq ki, turizm məhsulu və xidmətlərinin alınması vaxtı ilə turun reallaşdırılması vaxtı arasında bəzən bir neçə həftə və ya ay müddət olur, onda bu problemin miqyasını təsəvvür etmək olar. Rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə müəyyən proqnozların işlənməsinin mümkün olmasına baxmayaraq, müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təminatın yaranmasına əminlik tam olmur.

Turizm müəssisələrində iqtisadi təhlükəsizliyə rəqəmsal texnologiyaların tam təminat verə bilməməsinin səbəblərindən biri, hesab edirik ki, turizm məhsulu və xidmətlərinin istehsalı və istehlakı prosesində insan-insan münasibətlərinin daha çox dövrüyyədə olmasıdır. Xidmətlərin istehsal-istehlak prosesinin mənbədən ayrılması və ya vəhdəti bir çox hallarda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini əngəlləyir ki, bu da turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində səmərəliliyin səviyyəsinə təsirsiz ötürür.

Turizm destinasiyalarının, destinasiyaların inkişafında maraqlı olan strukturların və bilavasitə turistlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin məcmu halda təmini, habelə mövcud turizm ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi də iqtisadi təhlükəsizliyin təminində həlli vacib problemlərdir [3]. Deməli turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərinin həlli turistlər, turizm məkanları, turizm fəaliyyəti, turizm sənayesi sahələri və global turizmdə təhlükəsizliyin kompleks təmininə bağlıdır və bu, kifayət qədər mürəkkəb vəzifələrin icrasını tələb edir.

Göründüyü kimi, rəqəmsallaşma dövründə turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində problemlər turizm fəaliyyətinin daxili və xarici təhlükə və təhdid amillərinə ifrat həssaslığı, çoxsaylı amillərdən və subyektlərdən asılılığı ilə bağlıdır. Milli, regional və global səviyyəli iqtisadi, siyasi, ekoloji, sosial, demoqrafik, fərdi və s. amillər turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinə ciddi təsir edir və bu təsirlərin qarşısının alınmasında və problemlərin həllində rəqəmsal texnologiyaların səmərəli istifadə mexanizmləri hələ ki, formalaşma mərhələsindədir və səmərəli tətbiq edilə bilmir.

Qeyd etdiklərimizi nəzərə alıb, turizm müəssisələrində iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı problemlərin həlli məqsədilə turizm fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına, müəssisələrin iqtisadi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sayəsində işçi personalın bilik, bacarıq, vərdiş və səriştələrinin artırılmasına, yeni şərtlərdə iqtisadi münasibətlərin qurulması və inkişafında qabaqcıl rəqəmsal təcrübələrin mənimsənilməsinə önəm verilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Nəticə

Beləliklə, turizm fəaliyyətinin qeyd edilən xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, müəyyən vəzifələrin icrası rəqəmsallaşmanın genişlənməsi mərhələsində turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini problemlərinin həllində arzulanan nəticəyə nail olmağa imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Гасанов А.Н., Асланова Л.Ш. Современный рынок туристских услуг и особенности его развития в Азербайджане. Евразийский союз ученых. Серия: экономические и юридические науки. 2022, Том 1, №01 (94) с. 9-13.
2. Горулев Д.А. Экономическая безопасность в условиях цифровой экономики//Технико-технологические проблемы сервиса. 2018. №1 (43), с. 77-84.
3. Харламова А.Ю. Проблемы оценки экономической безопасности в сфере туризма. Управление инвестициями и инновациями». 2016. № 1. с. 65-68. DOI: 10.14529/iimj160109.

*Səmədov İzzət Əkbər oğlu,
magistrant,
Gəncə Dövlət Universiteti,
Email: izzetsemedov12@gmail.com*

DAYANIQLI TURİZM STRATEGİYASININ FORMALAŞDIRILMASI PRİNSİPLƏRİ

Giriş

Müasir zamanda turizm biznesi inkişaf mənzərəsi kifayət qədər dinamik və dayanıqlı inkişafın bariz nümunələrindən birini əks etdirir. Qloballaşma və artan rəqabət dövründə turizm biznesi ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlardan tutmuş istehlakçı seçimlərinin dəyişməsinə qədər çoxşaxəli problemlərlə üzləşməkdir [2, s. 41]. Turizmdə bu tip çətinlikləri həll etmək və turizm sahibkarlıq subyektlərinin uzunmüddətli fəaliyyət qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün uğurlu strategiyaların tərtibi və icraya qoyulması vacib məsələlərdəndir. Belə uğurlu fəaliyyətə zəmin yaradan strategiyalar turizm sənayesi sahələrinin inkişafında, sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin artmasında və yerli icmaların rifah halına təsirinin güclənməsində müsbət və mühüm komponentlərdən biri hesab edilir. Bu tip müsbət meyillərin güclənməsində əsas təkanverici amillərin təsiri ilə həm də turistlərin davranışında arzu olunan dəyişikliklər baş verir və bu istiqamətdə də meyillər və üstünlüklər nəzərə çarpır. Əlavə olaraq hər bir bölgə və ölkə üçün həyati mühüm məsələlərdən olan dayanıqlılığın, sosial-qrupların və fərdlərin turizmin şaxələndirilmiş inkişafına cəlb edilməsinin, icma əsaslı fəallığın artmasının təminini, mədəni irsin və regional özünəməxsusluğun qorunmasını prioritetləşdirən uğurlu biznes modellərinin yaradılması mümkündür. Qeyd edilənlər isə regional və milli turizmə dayanıqlı inkişafın səmərəli strategiyasının formalaşdırılması, tətbiqi və davamlı təkmilləşdirilməsi sayəsində mümkün olur.

Tədqiqatın məqsədi dayanıqlı turizmə nail olmaq üçün optimal inkişaf strategiyaların formalaşdırılması prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın materialları və üsulları. Tədqiqat materiallarını dayanıqlı turizm strategiyalarının formalaşdırılmasına yanaşmalara, strategiyaların formalaşdırılması alqoritminə, prinsiplərinə, yanaşmalara dair yerli və xarici tədqiqatçıların əsərləri, elmi-nəzəri, elmi-təcrübi dərgilərin, konfrans, simpozium və digər tədbirlərin məcmuələri, internet ehtiyatları və s. təşkil edir.

Tədqiqatda müqayisəli təhlil, deduksiya, qruplaşdırma, sintez üsullarından istifadə edilmişdir.

Cari sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsində dayanıqlı turizm təcrübələrinin formalaşdırılmasında və biznes əməliyyatlarının sadələşdirilməsində innovasiya texnologiyaları ilə yanaşı, strategiyaların planlaşdırılması, tərtibi və tətbiqinin rolunun artması meyili parlaq şəkildə təzahür etməkdədir [3]. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq turizm sənayesinin bütün sahələrində uğurlu strategiyalarla süni intellektin, rəqəmsal platformaların və analitik məlumat toplularının integrasiyasına çalışmaqla müştəri məmnunluğunu artırmaq, təbi, antropogen, infrastruktur, təbii-antropogen ehtiyarlardan optimal və faydalı istifadəni, innovasiyalı fəaliyyəti təşviq etmək əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir. Bu istiqamətdə reallaşdırılan tədbirlərin və sistemli siyasətin çərçivələrinin, prinsiplərinin və qaydalarının müəyyən edilərək sistemləşdirilməsi, dövlət və

özəl sahələr arasında yeni əməkdaşlıq formalarının yaradılması mühüm vəzifələr sırasındadır.

Dövlət turizm idarəetmə strukturlarının dayanıqlı turizm sahəsində strategiyaların planlaşdırılması və reallaşdırılmasında təşəbbüslərin dəstəklənməsində davamlı siyasət yeritmələri, həm fərqli turizm ənənələrinin yaranmasına müsbət təsiri ilə seçilir, həm də müəssisələrin biznes fəaliyyətində məsuliyyətliyin təşviqində müəyyən plan-programların tərtibi, qəbulu və reallaşdırılmasında əsaslı rol oynayır [2, s. 107]. Dövlət dəstəyinin müxtəlif formalarda həyata keçirilməsi, dayanıqlı turizmin və bu sahədə biznesin inkişafı üçün vacib olan strategiyaların formalaşdırılmasında əlavə imkanlar təqdim edir.

Dayanıqlı turizm strategiyalarının işlənməsi və tətbiqində dövlət turizm strukturlarının fəal iştirakı həm də turizmin ətraf mühitə mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasında, turizm müəssisələrinin məsuliyyətinin və cavabdehliyinin dərk edilməsində, texnoloji innovasiyaların işlənməsi və tətbiqində, dövlət tənzimləmə mexanizmlərinə və qanunverici aktlara uyğun fəaliyyətin qurulmasında, milli turizm biznesi strukturlarının sürətlə inkişaf edən qlobal turizm bazarlarına integrasiyasında və uğurlu fəaliyyətində əhəmiyyətli hesab edilir.

Dayanıqlı turizm strategiyalarının tərtibi və tətbiqi XX əsrin 50-60-cı illərində turizm kütləvi xarakter alması və nəzərə cərpacaq sürətlə inkişafı regionların, ölkələrin və müxtəlif destinasiyaların təbii, sosial və ekoloji mühitlərinə daha çox təsir göstərməsi və müəyyən mənfi nəticələr yaratması ilə əlaqədar vacibləşməyə başladı [1]. Məhz bu dövrdən turizm-ətraf mühit, turizm-yerli icma münasibətlərində böhrana səbəb ola biləcək perspektiv formalaşmağa zəmin yarandı. Turizm müəssisələri, yerli əhali, ictimai qurumlar, turistlər üçün belə perspektivin yaranması ehtimalı heç də arzu olunan vəziyyət hesab edilmirdi və bu vəziyyətdən çıxış üçün müxtəlif strategiyaların işlənməsi kifayət qədər aktuallaşmağa başladı.

Bu gün qlobal səviyyədə iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji aspektləri nəzərə alaraq daha dayanıqlı turizm inkişafına necə nail olmaq olar sualına cavab, məhz tərtib olunan strategiyalarda tapılmalıdır. Yeni çağırışlara cavab verən dayanıqlı inkişaf strategiyalarının tərtibi və icrasında aşağıdakı prinsiplərin təmininə əsaslanmaq ümdə şərtlərdəndir:

- turizmin dayanıqlı inkişafının əsas təminatlarından olan səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılması;
- turizmin sosial və iqtisadi faydalarının yerli icmalar üçün maksimum, mənfi təsirləri isə minimum həddə çatdırılması;
- bölgə əhalisinin özünəməxsus mədəni kompleksinin, dəyər və normalarının turizmin mənfi təsirlərindən mümkün olan vasitələrlə qorunmasını prioritetləşdirilməsi;
- təbii ətraf mühitin qorunması və turizm məqsədilə istifadəyə yararlı ehtiyat potensialının artırılması;
- turist axınlarının təbii ətraf mühitə mənfi təsirlərinin minimallaşdırılması və qarşısının alınması tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- turizmin planlaşdırılması və inkişafı tədbirlərinin tərtibində yerli icmaların iştirakının təmin edilməsi;
- dövlət və özəl turizm idarəetmə strukturları və təşkilatları ilə yerli icmaların əməkdaşlığının genişləndirilməsi;
- turizmin təsirlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə dövrü monitorinqlərin aparılması və s.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, turizmin inkişafının daha dayanıqlı inkişaf istiqamətinin güclənməsi strategiyasının formalaşdırılması aktual, eyni zamanda mürəkkəb məsələdir. Bölgə, milli və beynəlxalq səviyyədə dayanıqlı turizmə nail olmaq üçün spesifik strategiyanın işlənməsini və icrasını şərtləndirir. Bu strategiya mahiyyətə turizmin inkişafında və faydalarının artırılmasında müxtəlif tərəflərin-turistlərin turizm müəssisələrinin, yerdəki icmaların, özəl və dövlət turizm idarəetmə strukturlarının maraqlarının təmininə, sosial-mədəni ekosistemin qorunmasına, təbii turizm potensialının səmərəli istifadəsinə təminat verən prinsiplərə əsaslanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Janusz G.K., Bajdor P. Towards to sustainable tourism-framework, activities and dimensions // Procedia economics and finance. 2013. Vol. 6. p. 523-529.
2. Mowforth M., Munt I. Tourism and sustainability: Development, globalisation and new tourism in the third world. Routledge: London, 2015. 472 p.
3. Saarinen J. Traditions of sustainability in tourism studies. Annals of Tourism Research, 2016. 33(4), 1121-1140.

*Əlizadə Güllü Azər qızı,
magistrant,*

Gəncə Dövlət Universiteti,

Email: gulumammadova99@icloud.com

MÜƏSSİSƏLƏRİN XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA MARKETİNG STRATEGİYASININ ROLU

Giriş

Hal-hazırda hər bir ölkə üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi və yeni səviyyəyə qaldırılması mühüm vəzifələrdən biridir. Xarici iqtisadi fəaliyyət bu gün milli iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi qəbul edilir və ölkənin hərtərəfli iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Hazırda xarici bazarlarla birbaşa və ya dolaylı əlaqəsi olmayan hər hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsi və fəaliyyət növü, sənaye istehsalı ilə bağlı müəssisə praktiki olaraq yoxdur. Xarici tərəfdaşlarla birbaşa əlaqələrin qurulması, birgə müəssisələrin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi, ticarət və mübadilə əməliyyatlarının artırılması davamlı və sürətli inkişaf üçün mühüm amillərdən biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, istənilən təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində normal biznesin qurulması və inkişafı təcrid olunmuş formada mümkünsüzdür. Müasir iqtisadi münasibətlər elə mahiyyət kəsb etməyə başlayıb ki, tərəfdaşlarla əməkdaşlıq etmədən, fəaliyyətdə integrativ yanaşmaya üstünlük vermədən, regional və global bazarlara çıxış imkanlarına sahib olmadan biznesdə uğur əldə edilməsi ciddi problemlərlə üz-üzə qalır.

Biznesdə və sahibkarlıqda, iqtisadi fəaliyyətin digər forma və növlərində xarici iqtisadi münasibətlərin qurulması həm də ona görə vacibdir ki, bir çox xammal və materialların əldə edilməsi mümkün olsun. Bildiyimiz kimi, istehsal və xidmət sahələrində zəruri olan bir çox xammallar dünyada müxtəlif ərazilərdən əldə edilir və onlara tələ-

batın ödənilməsi bilavasitə xarici ticarət əlaqələri sayəsində mümkünləşir. Qeyd edilənlər və bir çox digər amillər beynəlxalq ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətinin göstəricisidir. Ona görə xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi və inkişafına nail olmaq üçün onun istiqamətlərini müəyyən etmək tələb olunur ki, bunun üsullarından biri də marketinq tədqiqatlarının aparılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi xarici ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafında fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində marketinq yanaşmasının üstünlüklərini əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın materialları və metodları. Tədqiqatın materiallarını və nəzəri- metodoloji əsasını yerli və xarici alimlərin beynəlxalq ticarət, müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin və xarici ticarət istiqamətlərinin müəyyən edilməsində marketinq araşdırmaları, mövzu üzrə elmi-praktik jurnalların, konfrans və seminarların materialları təşkil edir.

Tədqiqat zamanı iqtisadi, sistemli və müqayisəli təhlil üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsində marketinq strategiyasının tərtibinə dair nəzəri-metodiki və praktiki tövsiyələr verilmişdir.

Müzakirə

İqtisadi fəaliyyətlə bağlı müəssisələrin xarici bazarlara çıxışının əsas motivləri daha geniş coğrafiyada fəaliyyət göstərmək və gəlirlərini artırmaqdır. Tədqiqatlar göstərir ki, müəssisələrin bir çoxu gəlirlərinin yarısından çoxunu xarici bazarlarda həyata keçirilən satışlardan əldə edilən gəlirlər təşkil [1, s.1].

Müəssisələrin xarici ticarət fəaliyyətini genişləndirmək səbəbləri sırasında gəlir əldə etməklə yanaşı, miqyas iqtisadiyyatına nail olmaq üçün iştirak bazarlarının genişlənməsinə ehtiyacın yaranması, mümkün riskləri azaltmaq üçün bir bazardan asılılığın azaldılması, müştərilərin tələbinə əsasən xaricdə fəaliyyət, məhsul və xidmətlər təklifinin artırılması, daxili bazarda şirkətin qlobal şirkətlər tərəfindən hücumla məruz qalma ehtimalına qarşı rəqiblərin ərazisində fəaliyyətin genişləndirilməsi, yeni coğrafiyalarda milli məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışının təşkili və s. məqsədlərə də xidmət edir [3, s. 53].

Xarici ticarət münasibətlərində gəlirin əldə edilməsində uğur və ya uğursuzluq əsasən regional və qlobal bazarlarda təkmil marketinq fəaliyyətinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli məhsul və xidmətlər təklifi ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki, bazarda hansı çeşiddə, həcmdə və keyfiyyətdə məhsul və xidmətlərə tələbin xarakteri və səviyyəsi əsasən marketinq tədqiqatları sayəsində məlum olur.

Xarici ticarət münasibətlərinin səmərəliliyinin təmin etmək və xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün bazarın konyunkturunun dəyişməsinə, xarici bazarların inkişaf istiqamətlərinin və tələb-təklif nisbətinin proqnozunu, ticarət adətlərini və mühitdəki marketinqin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, müxtəlif marketinq üsullarından çevik istifadə etmək lazımdır. Həm də, marketinq tədqiqatlarının təşkili və aparılmasında xüsusi sosial, iqtisadi, bazar və digər mühit şərtlərini nəzərə almaq xüsusilə vacibdir, çünki bir ölkədə istehlakçılar xidmət və məhsullara biganə olduğu halda, fərqli ölkə alıcıları üçün analoji xidmət və məhsullar kifayət qədər vacib ola bilər. Bu da xarici ticarət münasibətlərinin daha dəqiq istiqamətləndirilməsinə zəmin yaradır.

Qloballaşmanın yaratdığı şərtlər və meyillər istehsal və ticarətdə sürətli texniki və texnoloji innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsini şərtləndirmişdir ki, bu da milli, re-

gional və beynəlxalq bazarlarda rəqabəti xeyli artırmış, inkişaf tempinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə şəraitdə düzgün tərtib edilmiş marketinq strategiyası olmadan müəssisələrin müvəffəq olmaları, xüsusən də xarici ticarətdə uğurlu, səmərəli fəaliyyət göstərmələri demək olar ki, mümkün deyil. Ona görə qlobal bazarlara integrasiya və xarici ticarət fəaliyyəti prosesinin uğurluluğu üçün marketinq strategiyasının işlənməsi zərurəti yaranır [2, s. 237].

Beynəlxalq ticarət əlaqələrində marketinq tədqiqatlarının aparılması çox mürəkkəbdir, çünki o, təkcə marketinqi deyil, həm də müəssisənin istehsal, tədqiqat, maliyyə, logistika və s. sahələrini, o cümlədən məhsul və xidmələrin çeşidi, keyfiyyəti, məhsul və xidmətlərə tələbin həddini və dinamikasını, müəssisənin fəaliyyət göstərmək niyyətində olduğu ölkədə mövcud olan ekoloji, sosial-iqtisadi və mədəni şəraiti dərinlən tədqiq etməyi əhatə edir.

Marketinq strategiyasının işlənilib hazırlanması müəssisələrin yeni xarici bazarlarda fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üsullarından biri kimi qəbul edilir və onun əsas məqsədlərinə çatmasında, ticarət münasibətlərinin inkişafında mühüm həlqələrdən biri sayılır. Tərtib edilmiş strategiya əsasında aparılan marketinq tədqiqatları müəssisə üçün xarici ticarətdə aşağıdakı imkanları yaradır:

- müəssisənin tədqiq edilən ölkənin bazarına çıxışını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıran qeyri-adi təcrübə əldə edilir;
- müəssisənin təklif etdiyi xidmət və məhsulların həyat dövrünün uzadılması imkanı yaranır;
- inkişaf etmiş, azad rəqabət olan xarici ölkələrin bazarlarına çıxmaqla bağlı fürsətlər artır;
- xərcləri azaltmaq və bazar dəyişikliklərinə daha çevik reaksiya verə bilmək üçün vərdişlər yaranır;
- yeni xarici bazarlara daxil olmaq üçün münbit zaman və məkan şərtlərinin müəyyən edilməsi mümkünləşir;
- yaranan münbit şərtlərdən istifadə etməklə potensial mənfəətin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır və s.

Nəticə

Beləliklə, xarici ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsi və uğurluluğunun təmini istənilən müəssisə üçün strateji məqsədlərdən biridir. Bu məqsədlərə nail olunması vəsi-tələrindən biri təkmil marketinq strategiyasının formalaşdırılmasıdır. Belə strategiya müəssisələrin həm daxili, həm də xarici qlobal bazarlarda səmərəli ticarət fəaliyyətinin təşkili və inkişafı imkanlarını genişləndirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Asyaeva E.A., Shichiyakh R.A., Petrov I.V., Dovtaev S-A.Sh., Listopad E.E. External economic activity of enterprises: competitive advantages, state regulation. Revista ESPACIOS. 2018. Vol. 39 (Nº 31). 8 p.
2. Hollensen, S. (2014). *Global Marketing*. Pearson Education Limited. Sixth edition published, 2014. 893 p.
3. Voronina, V.G., Dynnikova, O.V., Ustinov, A.V., Chebotareva, N.A. & Gurvich, E.T. Influence of foreign economic conditions on the Russian economy. Economic Development of Russia. 2011. 12, pp. 52-56.

*Məmmədova Mətanət Kamal qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: memmedovamet Janet009@gmail.com*

ƏMƏK BAZARINDA İNNOVASIYANIN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Müasir dövrdə əmək bazarında innovasiya qlobal iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma, süni intellekt, avtomatlaşdırma və yeni iş modelləri əmək bazarının strukturunu dəyişdirir. Müasir bazar münasibətləri şəraitində rəqabət amili iqtisadi fəaliyyətin miqyası və tempini şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Bazarda mövqe qazanmağın ənənəvi imkanlarının tükəndiyi şəraitdə, bu və ya digər iştirakçı alternativ (yeni) yollar axtarışına üstünlük verir. Bu yol, bir qayda olaraq riskli məsrəfli və uzundur. Odur ki, innovasiyalı inkişaf yoluna üstünlük verilməsi, geniş araşdırmalar və kompleks təhlillər tələb edir. Məşğulluq bazarının dinamik inkişafı və qlobal iqtisadi tendensiyalar yeni innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Əmək bazarının rəqəmsallaşması, avtomatlaşdırma, süni intellekt və digər texnoloji yeniliklər məşğulluq imkanlarını artırmaqla yanaşı, işçi qüvvəsinin adaptasiya olunmasını da tələb edir [3;6].

Innovasiyanın əsas xassələri qismində, bir çox tədqiqatlarda elmi-texniki yenilik, istehsalda tətbiq və kommersiyalaşma (gəlir gətirmə) qabiliyyəti qəbul olunur. “Bu məsələyə kommersiya aspektindən yanaşdıqda, innovasiya – bazarın tələbləri vasitəsilə dərk edilən iqtisadi zərurət kimi müəyyənləşdirilir. Burada iki məqama – innovasiyanın, ixtiranın və tədqiqatların yeni, texniki cəhətdən mükəmməl sənaye məhsulları şəklində, əmək vasitələri və əmək alətləri, texnologiyalar və istehsalın təşkil edilməsi şəklində “maddiləşməsi” və onları gəlir mənbəyinə çevirən kommersiyalaşmaya xüsusi fikir verməliyə [4].

Bu mövqe ilə razılaşmaqla yanaşı qeyd edək ki, innovasiya fəaliyyətinin, sözün həqiqi mənasında bazara yönümlü olması, onun maliyyə təminatının mühüm şərtidir. Buna səbəb innovasiya fəaliyyətinin real, başqa sözlə gəlir gətirən nəticələrinin əldə olunmasına sərf olunan müddət nə qədər az olursa, həmin fəaliyyət genişləndirilməsi üçün maliyyə mənbələrinin tapılması, onların innovasiyaların investisiyaların maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi də, bir o qədər asan olmasındır.

Innovasiya fəaliyyəti iqtisadi proseslərin idarə edilməsinə qeyri-ənənəvi, daha mütərəqqi yanaşmaları əhatə edir. Elmi ideyaların kommersiyalaşması, ilkin yanaşmada idarəetmə sahəsində daha cəlbədicə görünür. Bununla belə, idarəetmənin praktiki təkmilləşdirilməsində, o cümlədən idarəetmə obyektində dəyişikliklərə innovasiyalı yanaşmalar, böyük vəsait və vaxt sərfi ilə müşayiət olunur. Belə ki, idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi məsələsi perspektivli istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini, iqtisadi-texnoloji, ekoloji, sosial və digər aspektlərdə əsaslandırılmasını tələb edir.

“Innovasiyanın məqsədi-idarəetmə obyektini dəyişməkdir, yeni elmi, texniki, iqtisadi və sosial effekt əldə etməkdir. Innovasiya yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklində təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir” [7].

Milli iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində, xüsusilə əmək bazarında inkişafın innovativliyi səviyyəsindən asılı olaraq resurslardan istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi prioritetləri dəyişə bilər. Əmək bazarında innovasiya sistemlərinin fəaliyyətinin potensial və faktiki səmərəliliyi arasındakı fərqi kəmiyyət xarakteristikası, təkcə iqtisadi deyil, həmçinin texniki və texnoloji müstəvidə ciddi tədqiqatların nəticəsi olmalıdır. Bu sahədə yeni məhsul istehsalı, digər sahələrə nisbətən daha real olduğu üçün, həmin istiqamətdə innovativ fəaliyyətin mahiyyəti və məzmunu daha böyük diqqətə layiqdir [3].

İqtisadiyyatın mövcud vəziyyətindən asılı olaraq, innovasiya fəaliyyətinin inkişafı və stimullaşdırılması üçün həyata keçirilən siyasətin reallaşdırılmasının mərhələlərlə yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bunun üçün ilkin mərhələdə əsas məqsədi innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə əlaqədar mövqelərin saxlanması başlanğıc şərtlərinin yaradılmasıdır [1].

Əmək bazarında innovasiyanın analizi zamanı onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsini aşağıdakı kimi vermək olar:

- Statistika və göstəriciləri, dövlət proqramlarının əmək bazarına təsiri;
- Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inkişaf etmiş ölkələrin strategiyaları (Skandinaviya modeli, ABŞ və Yaponiya təcrübəsi);
- İnnovasiya və işsizlik arasında əlaqə (yeni texnologiyaların iş yerləri yaratması və itirməsi, peşəkar bacarıqların uyğunlaşdırılması problemi) daha çox bunlara əsasən aparılır.

Əmək bazarında innovasiyanın inkişafı üçün strateji yollara isə aiddir:

- İnnovativ iş yerlərinin yaradılması (Startup ekosisteminin inkişafı, İKT və yüksək texnologiyalı sahələrdə məşğulluğun artırılması);
- Təhsil və ixtisasartırma siyasətinin yenilənməsi (STEAM təhsilin gücləndirilməsi, peşə təhsili və ömürboyu təhsil proqramları);
- Dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi və qanunvericilik bazasının modernləşdirilməsi (əmək qanunvericiliyində innovasiyaya uyğun dəyişikliklər, dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi) [2].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, A. Əmək ehtiyatlarının idarə edilməsi və səmərəliliyinin artırılması yolları. Bakı: Elm və Təhsil. (2021).
2. Qasımov F.H, Nəcəfov Z.M “İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri”, Bakı, (2009)
3. Həsənov, R. Əmək məhsuldarlığının artırılması və müasir yanaşmalar. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. (2020).
4. World Bank. Human Capital and Workforce Adaptation in the Digital Age. Washington, DC: World Bank Publications. (2022).
5. International Labour Organization (ILO). Employment Trends and Digitalization. Geneva: ILO. (2023).
6. Vernon R. “Məhsul Dövrüdə Beynəlxalq İnvestisiya və Beynəlxalq Ticarət” (1966).
7. Əliyev T.N “İnnovasiyanın təşkili və idarə edilməsi prosesi” Bakı, 2011.

*Hasənli Əli Ceyhun oğlu,
magistrant,
Bakı Mühəndislik Universiteti,
Email: ehesenli2@std.beu.edu.az*

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN RƏQƏMSAL HÖKUMƏT SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİ

Giriş

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı və informasiya-kommunikasiya vasitələrinin geniş tətbiqi nəticəsində dövlət idarəçiliyində yeni bir mərhələ – rəqəmsal hökumət sistemi formalaşmışdır. Bu sistemlər dövlət xidmətlərinin daha səmərəli, şəffaf və vətəndaş yönümlü şəkildə təqdim olunmasına şərait yaratmaqla yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi məsələsini də gündəmə gətirmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi rəqəmsal mühitdə məlumatların konfidensiallığının, bütövlüyünün və əlçatanlığının təmin olunması üçün zəruri olan tədbirləri əhatə edir. Xüsusilə rəqəmsal hökumət çərçivəsində vətəndaş məlumatlarının emalı, ötürülməsi və saxlanması prosesləri informasiya təhlükəsizliyi risklərini artırır və bu risklərin idarə olunması vacib strateji məsələ kimi çıxış edir. Dövlət orqanlarının rəqəmsal platformalar üzərindən fəaliyyət göstərməsi bir tərəfdən idarəetmədə çevikliyi və şəffaflığı artırırsa da, digər tərəfdən kiberhücumlar, məlumat sızmaları və sistem sabitliyinə qarşı təhdidlər kimi yeni problemləri meydana çıxarır. Belə şəraitdə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmaması təkcə texniki itkilərə deyil, həm də vətəndaşların dövlətə olan etimadının sarsılmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən informasiya təhlükəsizliyi yalnız texniki məsələ kimi deyil, həm də strateji idarəetmə və hüquqi tənzimləmə məsələsi kimi yanaşılmalıdır. Rəqəmsal hökumət sistemlərinin etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək üçün texnoloji həllərlə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi üzrə milli siyasətlərin hazırlanması və tətbiqi də vacibdir. Bu tədqiqat informasiya təhlükəsizliyinin rəqəmsal hökumətə təsirini müxtəlif aspektlərdən araşdıraraq, mövcud vəziyyətin təhlilini və inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

İnformasiya təhlükəsizliyinin rəqəmsal hökumət sistemlərinə təsirini təhlil edərkən, ilk növbədə bu sistemlərin mahiyyətini və strukturunu anlamaq zəruridir. Rəqəmsal hökumət – dövlətin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ictimai xidmətləri elektron formatda təqdim etməsi, idarəetmə proseslərini optimallaşdırması və vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməsi deməkdir. Bu prosesdə elektron hökumət portalları, rəqəmsal sənəd dövriyyəsi sistemləri, integrasiya olunmuş məlumat bazaları və süni intellekt texnologiyaları mühüm yer tutur. Bu sistemlərin dayanıqlı və etibarlı şəkildə fəaliyyət göstərməsi, birbaşa olaraq informasiya təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin olunmasından asılıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi təmin edilmədiyi hallarda, kritik dövlət infrastrukturları və vətəndaş məlumatları ciddi risk altına düşə bilər. Xüsusilə kiberhücumlar nəticəsində vətəndaşların şəxsi məlumatlarının sızması, hökumət sistemlərinin fəaliyyətinin iflic olması və ya saxta məlumatların dövriyyəyə buraxılması kimi hallarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu isə dövlətə olan ictimai etimadın azalmasına, vətəndaşların rəqəmsal xidmətlərdən istifadə etməyə marağının zəifləməsinə və nəticədə rəqəmsal transformasiya prosesinin ləngiməsinə səbəb olur.

Bu baxımdan rəqəmsal hökumət sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bir neçə əsas istiqamət müəyyən olunur: birincisi, texnoloji həllərin tətbiqi, yəni şifrələmə texnologiyaları, təhlükə aşkarlama və cavab sistemləri, çoxmərhələli autentifikasiya mexanizmləri və müasir firewall həlləri vasitəsilə sistemlərin qorunması. İkincisi, hüquqi və normativ çərçivənin təkmilləşdirilməsi – informasiya təhlükəsizliyi sahəsində milli strategiyaların hazırlanması, beynəlxalq standartların tətbiqi və bu sahədə fəaliyyət göstərən qurumların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi. Üçüncüsü, insan kapitalının inkişafı – dövlət qulluqçularının, İKT mütəxəssislərinin və vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirilməsi və təlim proqramları vasitəsilə bacarıqlarının artırılması.

Təhlil. Informasiya təhlükəsizliyinin rəqəmsal hökumət sistemlərinə təsirinin təhlili göstərir ki, bu iki anlayış arasında birbaşa və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Rəqəmsal hökumət sistemləri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslandığı üçün, onların davamlı və fasiləsiz fəaliyyəti məhz təhlükəsizlik sistemlərinin etibarlılığı ilə müəyyən olunur. Təhlükəsizlik tədbirləri kifayət qədər təmin edilmədikdə, dövlət sistemləri kibercümlərə məruz qala bilər və bu, idarəetmədə ciddi fasilələrə, məlumatların itirilməsinə və vətəndaş məmnuniyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Təhlil göstərir ki, rəqəmsal hökumət çərçivəsində istifadə olunan məlumat bazaları, elektron sənəd dövriyyəsi, e-imza texnologiyaları, identifikasiya sistemləri və bulud əsaslı xidmətlər kimi texnologiyalar özlüyündə yüksək risk daşıyır. Məsələn, vətəndaşların şəxsiyyət vəsiqəsi məlumatları, sosial təminat və tibbi məlumatlar, vergi ödəyicilərinə dair bilgilər, bu sistemlərdə saxlanıldığı üçün istənilən sızma və ya dəyişiklik dövlətin funksional stabilliyinə ciddi zərbə vura bilər. Belə məlumatlar yüksək dəyərə malik olduğuna görə, haker qrupları və xarici təsirlər tərəfindən tez-tez hədəf alınır. Bu isə informasiya təhlükəsizliyinin yalnız texniki məsələ deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizlik məsələsi olduğunu təsdiqləyir [1, s 245].

Bundan əlavə, təhlil zamanı aydın olur ki, bir çox hallarda kibertəhlükələrin mənbəyi yalnız texniki zəifliklər deyil, həm də insan faktorudur. Dövlət qurumlarında çalışan əməkdaşların məlumat təhlükəsizliyi üzrə təlimatlara riayət etməməsi, zəif şifrələrdən istifadə, fişinq hücumlarına məruz qalma ehtimalını artırır. Eyni zamanda, bəzi dövlət orqanlarında kibertəhlükələrə qarşı cavabvermə mexanizmlərinin olmaması və ya koordinasiyanın zəifliyi təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyini azaldır. Təhlil informasiya təhlükəsizliyinin rəqəmsal hökumətin keyfiyyətli fəaliyyətinə təsir edən əsas faktor olduğunu ortaya qoyur. Məlumatların qorunması, sistemlərin fasiləsizliyi və ictimai etimadın formalaşması üçün informasiya təhlükəsizliyi kompleks yanaşma ilə təmin edilməlidir. Bu isə dövlətin texnoloji imkanlarını, hüquqi çərçivəsini və insan resurslarını bir araya gətirən sistemli idarəetmə yanaşmasını tələb edir. Rəqəmsal hökumət sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin əhəmiyyətinin artması, bu sahədə strateji yanaşmanın formalaşmasını zəruri edir. Rəqəmsal transformasiya prosesləri yalnız texniki innovasiyalarla deyil, eyni zamanda təhlükəsizlik siyasətlərinin inteqrasiyası ilə müşayiət olunmalıdır. Məlumatların qorunması və sistemlərin fasiləsizliyi üçün risk əsaslı yanaşma tətbiq olunmalı, təhlükəsizlik üzrə milli strategiyalar hazırlanaraq bütün dövlət strukturlarında tətbiq edilməlidir. Bu strategiyalar təşkilati səviyyədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, risklərin qiymətləndirilməsini və cavab mexanizmlərinin inkişafını əhatə etməlidir [2, s 245].

Rəqəmsal hökumətin effektivliyi təkcə texnoloji inkişafı deyil, həm də informasiya təhlükəsizliyi üzrə hüquqi tənzimləmələrin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Hüquqi baza nə qədər möhkəm və çevik olsa, texnoloji sistemlərin tətbiqi bir o qədər təhlükəsiz və davamlı olur. Bu məqsədlə qanunvericilikdə informasiyanın konfidensiallığı, kibertəhlükələrə qarşı müdafiə tədbirləri, şəxsi məlumatların qorunması və informasiya sistemlərində məsuliyyət məsələləri aydın şəkildə tənzimlənməlidir. Eyni zamanda, vətəndaşlara informasiya təhlükəsizliyi sahəsində hüquqi maarifləndirmə və məlumatlandırma işləri aparılmalı, onların şəxsi məlumatların idarə olunması ilə bağlı hüquqları qorunmalıdır. Digər bir vacib məsələ rəqəmsal hökumət sistemlərinin beynəlxalq integrasiyası fonunda informasiya təhlükəsizliyinin global əməkdaşlıq çərçivəsində təmin olunmasıdır. Çünki informasiya sistemləri sərhədsiz şəkildə fəaliyyət göstərdiyi üçün beynəlxalq kibertəhlükələrə qarşı mübarizə də regional və beynəlxalq səviyyədə koordinasiya olunmalıdır [5, s 93].

Bu məqsədlə Azərbaycan kimi ölkələr üçün beynəlxalq kibertəhlükəsizlik şəbəkələrində iştirak etmək, təcrübə və texnologiya mübadiləsi aparmaq, habelə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini öyrənmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, rəqəmsal hökumət sistemlərinin dayanıqlılığı üçün innovativ texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt və maşın öyrənməsi əsasında işləyən kibertəhlükə aşkarlama sistemlərinin tətbiqi getdikcə daha geniş yayılır. Bu texnologiyalar real zamanlı təhlükə monitorinqi və avtomatlaşdırılmış cavabvermə imkanları yaradaraq, insan faktorunun yaratdığı gecikmələri minimuma endirir. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, süni intellekt sistemləri davranış modellərini təhlil etməklə potensial təhlükələri erkən mərhələdə müəyyən edə bilir [1, s 245].

Rəqəmsal hökumət sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi eyni zamanda ictimai iştirakçılığın və şəffaflığın yüksəldilməsinə də xidmət edir. Vətəndaşlar dövlət orqanlarının rəqəmsal xidmətlərinə güvənmədikdə, həmin xidmətlərdən istifadə etmə ehtimalı azalır, bu isə rəqəmsal transformasiya proseslərinin effektivliyini zəiflədir. Güvənin əsas amili isə təhlükəsizliyin və məxfi məlumatların qorunmasının təmin olunmasıdır. Bu səbəbdən dövlət orqanları istifadəçi yönümlü təhlükəsizlik yanaşmalarını tətbiq etməklə, həm texniki, həm hüquqi, həm də etimadi aspektləri birləşdirən model qurmalıdırlar. Eyni zamanda, rəqəmsal hökumət sistemlərinin dinamik xarakter daşması təhlükəsizlik yanaşmalarının da daim yenilənməsini tələb edir. İnformasiya təhlükəsizliyinə dair statik və passiv yanaşmalar müasir dövrdə səmərəsiz hesab olunur. Bu baxımdan, "sıfır etimad" (Zero Trust) modeli, təhlükə yönümlü arxitektura, davamlı monitorinq və analitika sistemləri, avtomatlaşdırılmış cavabvermə mexanizmləri kimi yeni texnoloji yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Bu üsullar sistemin daxilində olan və ya xaricdən gələn bütün istifadəçiləri və axınları yoxlayaraq, təhlükələrin vaxtında aşkar olunmasına və qarşısının alınmasına imkan yaradır. Məlumat idarəetməsi də informasiya təhlükəsizliyinin əsas sütunlarından biridir [3, s 212].

Rəqəmsal hökumət sistemlərində böyük həcmdə məlumat toplanır, emal olunur və saxlanılır. Bu məlumatların strukturlaşdırılması, etibarlı şəkildə arxivləşdirilməsi və yalnız yetkili şəxslər tərəfindən əldə olunması üçün müvafiq məlumat idarəetmə siyasətləri qəbul olunmalıdır. Bu prosesin bir hissəsi kimi məlumatların silinməsi, ehtiyat nüsxələrinin alınması və fəvqəladə hallarda bərpa mexanizmləri (disaster recovery) da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s 164].

Təhlükəsizlik yalnız texniki müstəvidə deyil, həm də strateji səviyyədə rəhbərliyin məsuliyyətinə çevrilməlidir. Bu məqsədlə dövlət orqanlarında informasiya təhlükəsizliyi üzrə məsul struktur bölmələr və rəhbər şəxslər (məsələn, CISO – Chief Information Security Officer) fəaliyyət göstərməli, təhlükəsizlik siyasəti təşkilati idarəetmənin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Risklərin idarə olunması, audit və hesabatlılıq mexanizmləri ilə yanaşı, fəaliyyətin şəffaflığı da ictimai nəzarəti gücləndirən vasitələr sırasındadır. Bütövlükdə, informasiya təhlükəsizliyi rəqəmsal hökumətin davamlılığı və effektivliyinin təmin olunması baxımından strateji məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Bu sahədə kompleks və sistemli yanaşma yalnız texnologiyanın tətbiqini deyil, həm də insan faktorunun, hüquqi mexanizmlərin və idarəetmə strukturunun optimal şəkildə təşkilini nəzərdə tutur. Gələcəkdə bu istiqamətdə atılacaq addımlar ölkənin rəqəmsal inkişafını və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini də müəyyən edən əsas amillərdən biri olacaqdır [3, s 212].

Nəticə

Yuxarıda aparılan təhlillər və müzakirələr göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi rəqəmsal hökumət sistemlərinin funksionallığını və davamlı inkişafını təmin edən əsas strateji komponentlərdən biridir. Rəqəmsallaşan idarəetmə mühitində vətəndaş məlumatlarının qorunması, dövlət xidmətlərinin fasiləsizliyi və ictimai etimadın gücləndirilməsi birbaşa olaraq təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyindən asılıdır. Zəif informasiya təhlükəsizliyi tədbirləri kibercümlərə, məlumatların sızmasına və nəticədə rəqəmsal hökumət sistemlərinə olan güvənin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, informasiya təhlükəsizliyi yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi, təşkilati və sosial aspektləri əhatə edən çoxşaxəli bir məsələdir. Bu səbəbdən, təhlükəsizlik tədbirləri sistemli yanaşma ilə planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən informasiya təhlükəsizliyi strategiyaları, normativ-hüquqi aktlar və texnoloji investisiyalar bu sahədə uğurun əsas təməlini təşkil edir. Eyni zamanda insan faktorunun rolu unudulmamalı, dövlət qulluqçuları və istifadəçilər arasında kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirmə tədbirləri gücləndirilməlidir.

Rəqəmsal hökumət sistemlərində “sıfır etimad” modeli, süni intellekt əsaslı təhlükə aşkarlama texnologiyaları, çoxfaktorlu autentifikasiya və informasiya ehtiyatlarının ehtiyat nüsxələrinin hazırlanması kimi qabaqcıl yanaşmaların tətbiqi sistemin dayanıqlığını və təhlükəsizliyini artırmaq baxımından zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, V. M. (2021). *Rəqəmsal hökumət və elektron idarəetmə sistemləri*. Bakı: Elm və Təhsil. 245 səh.
2. Həsənov, R.A. (2020). *İnformasiya təhlükəsizliyi və dövlət idarəçiliyi: nəzəri və praktiki yanaşmalar*. Bakı: Qanun. 198 səh.
3. Qasimov, T. İ. (2022). *Kibertəhlükəsizlik və ictimai idarəetmə sistemləri*. Bakı: Adiloğlu. 212 səh.
4. Quliyev, E.M. (2022). *Rəqəmsal hökumət və kibertəhlükəsizlik: çağırışlar və perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 164 s.
5. Aliyev, T.A., & Məmmədov, V. N. (2021). *Rəqəmsal idarəetmədə informasiya təhlükəsizliyi strategiyaları*. Azərbaycan Texniki Universiteti Elmi Əsərlər, 17(2), 85–93.

*Seyidli Pərviz Qasım oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: parvizseyidli@gmail.com*

MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRDƏ ALTERNATİV ENERJİ SAHƏSİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Alternativ enerji mənbələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi global miqyasda enerji siyasətlərinin formalaşdırılması və tətbiqi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4]. Müxtəlif ölkələrdə bu sahədə istifadə edilən modellər, ölkənin iqtisadi, texnoloji və sosial xüsusiyyətlərinə, eləcə də enerji bazarının strukturuna və dövlət siyasətinə uyğun olaraq fərqlənir. Bu tezisdə müxtəlif ölkələrdə alternativ enerji sahəsində tətbiq edilən iqtisadi qiymətləndirmə metodları araşdırılır və onların effektivliyi müzakirə edilir.

Alternativ enerji layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün geniş istifadə olunan metodlardan biri səviyyələndirilmiş enerji dəyəri (Levelized Cost of Energy - LCOE) metodudur. LCOE, bir enerji istehsal sisteminin fasiləsiz istehsal edəcəyi enerjinin vahid başına düşən xərclərini hesablayaraq, müxtəlif enerji texnologiyalarının müqayisəli analizini aparmağa imkan verir. Məsələn, ABŞ-da aparılan tədqiqatlar göstərir ki, günəş və külək enerjisi texnologiyalarının LCOE göstəriciləri son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır, bu da onların bazar rəqabətliliyini artırmışdır [1]. Bu metod öz sədəliyi ilə seçilsə də, bəzən real bazar risklərini və texnoloji dəyişkənliyi kifayət qədər nəzərə almır. Buna baxmayaraq, LCOE xüsusilə ilkin mərhələdə olan investirlərə ümumi xərclərin proqnozlaşdırılmasında əlverişli alət təqdim edir. Tədqiqatlar göstərir ki, LCOE göstəriciləri regiondan-regiona dəyişir və bu, texnoloji və siyasi sabitliklə sıx əlaqəlidir. Bu yanaşmanın üstünlüyü həm də onunla bağlıdır ki, müxtəlif texnologiyaların birbaşa müqayisəsini asanlaşdırır. Müəllif kimi əlavə etmək istərdim ki, LCOE-nin bəzən ekoloji və sosial faktorları kənarda qoyması onun tətbiqini məhdudlaşdırır bilər. Bu səbəbdən LCOE yalnız ilkin qərar aləti kimi qəbul edilməlidir. Gələcəkdə LCOE metodunun təkamülü üçün ətraf mühitə və cəmiyyətə təsirin də daxil edilməsi vacibdir.

Bununla yanaşı, bəzi ölkələrdə Xalis İndiki Dəyər (Net Present Value - NPV) və Daxili Gəlir Norması (Internal Rate of Return - IRR) kimi metodlar da geniş tətbiq olunur. Bu metodlar, layihənin gələcəkdə gətirəcəyi nağd axınların indiki dəyərini hesablayaraq, layihənin maliyyə cəhətdən səmərəliliyini müəyyənləşdirir. Məsələn, Kənada aparılan tədqiqatlar göstərir ki, NPV və IRR analizləri vasitəsilə alternativ enerji layihələrinin iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilir və bu, investirlərin qərar qəbul etmə prosesində mühüm rol oynayır [2]. Bu metodların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, investisiya üçün gözlənilən gəlirliliyi daha dəqiq əks etdirir. Lakin burada əsas problem gələcəkdə baş verə biləcək qeyri-müəyyənliklərin hesablama prosesində ya nəzərə alınmaması, ya da yanlış proqnozlarla əvəz olunmasıdır. Bəzi hallarda isə NPV və IRR göstəriciləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər ki, bu da layihə üzrə yekun qərarın verilməsini çətinləşdirir. Tətbiq olunan endirim dərəcəsi layihənin uzunmüddətli perspektivlərinə ciddi təsir edir və düzgün seçilmədiyi halda nəticələr yanlış ola bilər.

Bəzi ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə Xərc-Fayda Analizi (Cost-Benefit Analysis - CBA) metodu geniş istifadə olunur. CBA, layihənin ümumi xərcləri

ilə gətirəcəyi faydaları müqayisə edərək, layihənin iqtisadi cəhətdən məqbul olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Bu metod, xüsusilə sosial və ətraf mühit təsirlərinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətlidir və layihənin cəmiyyət üçün ümumi faydasını qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, İranın alternativ enerji layihələrində CBA metodunun tətbiqi layihələrin sosial və iqtisadi təsirlərinin dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır [3]. Bu metodun praktik üstünlüyü ondan ibarətdir ki, layihələrin daha geniş təsir arealını nəzərə almağa imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, müxtəlif ölkələrdə alternativ enerji sahəsində tətbiq edilən iqtisadi qiymətləndirmə metodları, ölkənin spesifik xüsusiyyətlərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq fərqlənir. Hər bir metodun özünəməxsus üstünlükləri və məhdudiyyətləri vardır və onların seçimi, layihənin xüsusiyyətləri və ölkənin enerji siyasətinə uyğun olaraq edilməlidir. Bu müxtəliflik alternativ enerji layihələrinin qiymətləndirilməsində daha çevik və uyğunlaşa bilən yanaşmaların inkişaf etdirilməsinin vacibliyini göstərir. Hesab edirəm ki, bütün metodlar bir-birini tamamlaya biləcək şəkildə kombinə olunaraq daha kompleks və reallığa uyğun qiymətləndirmə mexanizmləri qurula bilər. Belə yanaşma qərarların həm iqtisadi, həm sosial, həm də ekoloji cəhətdən dayanıqlı olmasını təmin edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bakhshi-Jafarabadi, R., Sadeh, J., & Dehghan, M. (2020). Economic evaluation of commercial grid-connected photovoltaic systems in the Middle East based on experimental data: A case study in Iran. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 37, 100581.
2. Brown, A., Beiter, P., Heimiller, D., Davidson, C., Denholm, P., & Lopez, A. (2017). Estimating renewable energy economic potential in the United States: Methodology and initial results (NREL/TP-6A20-64503). National Renewable Energy Laboratory (NREL).
3. Cole, W., Frew, B., Mai, T., Sun, Y., Bistline, J., Blanford, G., Young, D., & Marcy, C. (2017). Variable renewable energy in long-term planning models: A multi-model perspective. National Renewable Energy Laboratory (NREL).
4. Gaugl, R., Sommer, M., Kettner, C., Bachhiesl, U., Klatzer, T., & Gruber, L. (2023). Integrated power and economic analysis of Austria's renewable electricity transformation. *Energies*, 16(5), 2229.

*Məmmədov Yamin Yasin oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti*

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ TURİZMİN NÖVLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Hazırda səyahətçilərin motivasiyaları, məqsədləri və ehtiyacları əsasında müxtəlif turizm növlərini də müəyyən edə bilərik. Turizm anlayışı gündən-günə inkişaf edir və yeni turizm infrastrukturlarının inkişafı ilə fəaliyyət müxtəlif növlərə çevrilir, turizmin

təşviqi üçün bir sıra yeni ideyalar da hər növ turistin ehtiyac və üstünlüklərindən asılı olaraq inkişaf edir [4, s.67]. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

Macəra turizmi: risk alan, xüsusi təlim və bacarıqlara malik macəra axtaranları çox cəlb edir. Macəra turizmi alpinizm, səhra gəzintisi, akvalanqla üzgüçülük, qayaya-dırmanma və s. kimi çətin fəaliyyətlər və ekstremal idman növləri ilə məşğul olur və bu cür macəralı ləzzətləri olan turizm istiqamətlərinə üstünlük verir.

Doğum turizmi: doğuş hüququ vətəndaşlığı inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrin insanları uşaq dünyaya gətirmək üçün ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada kimi inkişaf etmiş ölkələrə səyahət etməyə təşviq edir ki, uşaq avtomatik olaraq təyinat ölkəsinin vətəndaşı olsun və uşaq təyinat ölkələrinin bütün üstünlüklərini əldə etsin.

İşgüzar turizm: bir şəxs işgüzar məqsədlərlə, o cümlədən yığıncaq, konfranslar, seminarlar, sərgilər, ticarət yarmarkaları və s. üçün ümumi mühitdən kənar bir yerə səyahət etdikdə, buna biznes turizmi deyilir. İşgüzar turizm, daha çox alıcılıq qabiliyyətinə malik olan istirahət turizmlərindən daha zəngindir.

Mədəni turizm: Bu turizm növündə turistlər müəyyən bölgənin və ya ölkənin mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, tarix festivalına və sir yerlərə gedişlər edirlər. Buraya həmçinin muzeylərə, teatrlara və qalereyalara baş çəkmək, daxildir.

Dini turizm: bu turizm növündə insanlar həcc ziyarəti və ya missionerlik fəaliyyəti üçün uzun səfərlərdən həzz alırlar. Hər il dünyanın çoxsaylı müqəddəs yerləri bu turizm növü ilə çoxlu sayda turist qəbul edir.

Kosmik turizm: bu, kosmosda istirahət məqsədi ilə səyahətə aiddir. Onun baha olması məsələsi ilə bağlı bir neçə zəngin insan üçün mümkündür və o, bir sıra tənqidlərlə də üzləşib.

İdman turizm: buraya elə turizm daxildir ki, insanlar idmanda iştirak etmək və ya əylənmək üçün müəyyən bir yerə səfər edirlər. İstənilən idman turniri zamanı ev sahibliyi edən ölkələrə çoxlu sayda turist gəlir. Bu, ev sahibi ölkəyə yaxşı gəlir gətirir.

Vəhşi təbiət turizmi (kamp turizmi): bu turizm növündə insanlar təbiətdən və onun canlı təbiətindən həzz almaq üçün uzaq yerlərə səfər edirlər. Bu, çox yayılmış və maraqlı turizm növüdür.

Sağlıq və ya tibb turizmi: bu, sağlamlığınızı yaxşılaşdırmaq üçün səyahət etməyi əhatə edir. Bu, arıqlama düşərgələrinə, naturopatiya mərkəzlərinə və sağlamlıq kurortlarına baş çəkmək məqsədi daşıyır.

Turizm sənayesinin fəaliyyətinə təsir edən bir çox amillər var. Bəziləri dərhal təsir göstərir, lakin uzun müddətdə təsir edən amillər də var. Bu amillərə daxildir [3, s.49]:

- **təyinat yerindəki mühit:** təyinat əlverişli iqlim şəraiti olduqda turizm ən yaxşı formada olur. Bunun əksinə olaraq, güclü küləklər, daşqınlar, quraqlıq və ekstremal iqlim kimi ətraf mühitdəki hər hansı arzuolunmaz dəyişikliklər turizmə mənfi təsir göstərə bilər.

- **ölkənin iqtisadiyyatı:** bir ölkə iqtisadi təlatümlərə məruz qaldıqda və insanlar işsizlik problemi ilə üzləşdikdə, turizmə mənfi təsir göstərir. Əksinə, ölkənin iqtisadiyyatı yaxşı olanda və insanlar istirahətə pul xərcləyə bildikdə, turizm inkişaf edir.

- **təyinatın tarixi və ya mədəni əhəmiyyəti:** səyahət yeri və ya təyinatı turizm

biznesinə böyük dərəcədə təsir göstərir. Əgər təyinat böyük tarixi və ya mədəni əhəmiyyətə malikdirsə, turistlər əlbəttə ki, abidələri, qalaları, qədim memarlıq, heykəllər, mağaralar, antik rəsmlər və qablar, paltarlar, silahlar, bəzək əşyalarını və digər irsi nümunələri görmək üçün ziyarət etməyi xoşlayacaqlar.

- **təyinatın tədqiqat əhəmiyyəti:** tədqiqat və kəşfiyyat məqsədi ilə yerləri ziyarət edən turistlər mövcuddur. Tədqiqata ehtiyac turizmi inkişaf etdirir. arxeoloqlar, geoloqlar, okeanoqraflar, bioloqlar və zooloqlar, memarlar və incəsənət və mədəniyyətləri araşdıran insanlar tədqiqat sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən yerləri axtarırlar.

- **təyinat yerinin dini əhəmiyyəti:** dini əhəmiyyətli və ya ibadət yerləri həmişə turistlərin marağına səbəb olur. Bu yerlərdə turizm ilin müəyyən dövrlərində ən yüksək həddə çatır. Turistlər tez-tez daxili rahatlıq tapmaq və ibadət etdikləri tanrıların xeyirdualarını çağırmaq və ölümdən əvvəl günahlarını təmizləmək üçün həcc ziyarətinə gedirlər.

- **texnologiya:** internet demək olar ki, dünyanın hər tərəfinə nüfuz etmişdir. Turistlər internetin üstünlüklərindən istifadə edirlər. Turu planlaşdırarkən turistlər səfər edəcəkləri yerlər, abadlıq və xidmətlərin keyfiyyəti, təyinat yerindəki attraksionlar haqqında təsəvvür yaratmağa çalışırlar. Təcrübəli turistlər bir yerə getdikdən sonra internetin müxtəlif platformalarında öz fikirlərini bölüşürlər. Beləliklə, təcrübəli turistlərin internetdə paylaşılan rəyləri aşağıdakı turistlər üçün təlimat rolunu oynayır. Beləliklə, internet turizm biznesini təkmilləşdirir və aşağı sala bilər.

Turizmin üstünlükləri [1, s.52]:

1. İqtisadi artım - həmişə pul artımı baş verir, bu da turizmin əsas üstünlüklərindən biridir. Bu, səyahət və turizm sənayesində, eləcə də ölkənin ümumi iqtisadiyyatında iştirak edən hər kəs üçün çox vacibdir. Dünyanın hər yerindən turistlər turizm istiqamətlərinə gəldikcə, bu ölkələrdən həm də, fəaliyyət göstərən kommersiya və özəl hava yolları adətən böyük miqdarda gəlir əldə edirlər. Qonaqlar qalmaq üçün yer axtarışında otel lobbiləri, qonaqpərvərlik sektorundakı mehmanxanalar və digər yaşayış müəssisələri sabit gəlir əldə edirlər. Bu, otellərin bütün il boyu gəlirli olmasını təmin edir. Bütün il boyu turizm kateqoriyasına daxil olan kiçik sənayelər ölkənin iqtisadi artımına töhfə verir. Kiçik, inkişaf etməkdə olan və üçüncü dünya ölkələri bu pul axınına daha çox ehtiyac duyurlar, çünki bəzi hallarda turizm sənayesi onların yerli iqtisadiyyatlarının əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

2. Ölkənin inkişafı - ölkəyə sərvət axınının başlaması hökumətin ölkənin inkişafı və bu inkişaf üçün tələb olunan pulu toplamaq qabiliyyətinə kömək edir. Turizm sənayesi ölkəyə iqtisadi təhlükəsizlik və sabitlik bəxş edir, böhran dövründə onun dağılmasının qarşısını alır. Hökumət, həmçinin restoran, otel, kazino və teatrların tikintisi kimi əhəmiyyətli infrastruktur layihələrini həyata keçirmək üçün lazım olan pulu da alır ki, bu da ziyarətçilərə qalmağa daha çox yer və görməli yerlər təqdim etməklə turizm sənayesini inkişaf etdirir. Bu, pul axınının artmasına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, bu sərvət hesabına ölkənin infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq olar. Həm yerli sakinlər, həm də qonaqlar üçün bu, nəqliyyat yollarının, dəmir yollarının, daha yaxşı xəstəxanaların və təhsil müəssisələrinin tikintisini nəzərdə tutur.

3. Müxtəlif cəmiyyətlərin birləşməsi - turizm müxtəlif millətlərdən, mədəniyyətlərdən, mənşələrdən, adət-ənənələrdən və etnik mənsubiyyətdən olan insanları bir araya gətirmək üçün fərqli xüsusiyyətə malikdir və hamısı bir az əylənmək üçün səyahət edir. O, turistlərə ziyarət etdikləri ölkələrin müxtəlif tarixlərini, adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini, mətbəxlərini və həyat tərzini kəşf etməyə imkan verir. Bu, uzunmüddətli sosial təsirlərə malik ola biləcək fərdlər arasında qarşılıqlı anlaşma və birləşməyə kömək edir. Yerli əhali turistlərlə ünsiyyət qurduqca mədəniyyətlərarası əlaqələr formalaşır ki, bu da nəhayət geniş əməkdaşlıqlarla nəticələnə bilər.

4. Qoruma və mühafizə - tarixi yerlər və təbiət mənzərələri, xüsusən də ölkənin görməli yerləri ölkəyə gələn turistlər üçün əsas cazibəedici amildir. Turizm sənayesinin davamlı olması üçün belə yerlərin qorunması hökumətin əsas prioritetinə çevrilir. Hökumət bu əraziləri mütəmadi olaraq saxlayır və bu yerləri qorumaq üçün əmlaka zərər verilməməsi və ya vandalizmin qarşısını almaq üçün qanunlar qəbul edir. Bu sahələr turizm sənayesinə inteqrasiya olunduqdan sonra xalq üçün gəlir mənbəyinə çevrilir.

5. Qlobal coğrafi kimliyi zənginləşdirir - Səyahətçilər tez-tez evə qayıtdıqları zaman gəzintiləri haqqında təəssüratları bölüşürlər. Evə qayıdan hər kəs, adətən sosial şəbəkələrdə gözəl tətili ilə öyünür. Bu, ölkəni, xalqı daha çox tanıdır və xəritədə özünə yer ayırmaq söylərinə kömək edir, eyni zamanda bu barədə daha çox insanı maarifləndirir. Daha çox tanınma, əlavə xarici sərmayə və inkişafa səbəb olur, bunun ardınca yerli turizmdə artım müşahidə olunur.

6. Stereotiplərə etiraz etmək - başqa bir ölkəyə səyahət etmək və onun mədəniyyəti ilə tanış olmaq şansı olduqda, yeni baxışlar və adətlər haqqında məlumat əldə etmək insanlar və yerlər haqqında daha geniş, daha dərin və mehriban perspektiv inkişaf etdirmək şansınız var. Stereotiplər və qavrayışlar ziyarətçilərin yerli sakinlərin ilk müşahidələri ilə əvəz oluna bilər.

Mədəni cəhətdən daha həssas olmaq - insanlar müxtəlif mədəniyyətlərin adət-ənənələrini müşahidə edə və onların davranışlarını öyrənə bilərlər. Qeyri-münasib hərəkətlərdən qaçmaq üçün səyahətə çıxmazdan əvvəl bölgə adət və ənənələri ilə bağlı araşdırma aparmaq çox vacibdir. Ənənələr, rituallar, festivallar və ayinlərlə tanış olmaq fərqli mədəniyyəti fikirlərini öyrənmək üçün gözəl bir yol ola bilər. Ziyarətçi bölgənin mədəni irsi haqqında daha dərinlən tanış olmaq imkanı əldə edir [2, s.57].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ercan Taşkın ve Ömer Zafer Güven, "Turizmde Bölgesel Tanıtım ve Pazarlama", Pazarlama Dünyası, 2003, 275 s.
2. Kozak, Nazmi (2008): Turizm Pazarlaması, Ankara: Detay Yayıncılık, İkinci Baskı. Dərs vəsaiti. «Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi»MMC, 2011-ci il.148 s.
3. Kozak Nazmi; Kozak Meryem, Kozak Metin Genel Turizm İlkeler - Kavramlar, Ankara 2023, s. 256
4. Oral.S və Şenbük, (1996). Turistik ürünlerin sürdürülebilir turizm açısından yapısal değerlendirilmesi, İstanbul. 1996, s. 203.

*Qurbanov Vüqar Əhməd oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: qurbanov.sqhom@gmail.com*

KADR SEÇİMİ PROSESİNİN EFFEKTİV TƏŞKİL EDİLMƏSİNİN MÜƏSSİSƏNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Müəssisələrin uğurlu inkişafı və uzunmüddətli dövrdə davamlılıq əldə etməsi üçün ən vacib amillərdən biri düzgün kadr seçimi və bu seçimin effektiv həyata keçirilməsidir. Kadr seçimi prosesi, işçilərin yalnız bacarıq və biliklərinə əsaslanmamalı, həm də onların təşkilatın mədəniyyətinə uyğunluğunu və təşkilatın strateji məqsədlərinə xidmət etməsini təmin etməlidir. İşçilər müəssisənin ən qiymətli resurslarıdır və onların düzgün seçilməsi, iş mühitində yüksək performans və məmnuniyyətin əldə olunmasına şərait yaradır.

Bu tezisnin məqsədi, kadr seçiminin müəssisənin inkişafına necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. Kadr seçiminin təşkilati fəaliyyətlərə və inkişafına olan təsirlərini dərinlən təhlil edərək, həmçinin bu sahədəki mövcud problemlər və çağırışlarla bağlı tövsiyələr verməkdir. Araşdırmanın məqsədinə nail olmaq üçün, kadr seçiminin mərhələlərini, onun effektivliyini və müəssisənin ümumi inkişafına olan müsbət təsirini müəyyən edəcəyik.

Bu işin nəticələri müəssisələrə, insan resursları sahəsində daha effektiv və strateji yanaşmalar tətbiq etməyə kömək edəcək, həmçinin kadr seçiminin yalnız hər bir yeni işçi üzərində deyil, bütün təşkilatın fəaliyyətinə olan geniş təsirlərini göstərməkdə faydalı olacaqdır.

Kadr seçimi prosesinin təsviri. *Kadr Seçimi Nədir?* Kadr seçimi bir təşkilatda müəyyən mövqelər üçün ən uyğun işçilərin müəyyənləşdirilməsi və işə qəbul edilməsidir. Bu prosesin məqsədi yalnız mövcud iş təsdiqinə uyğun namizədləri müəyyən etmək deyil, həm də həmin namizədlərin təşkilatın məqsəd və mədəniyyətinə uyğunluğunu təmin etməkdir. Effektiv kadr seçimi prosesi, işçilərin bacarıq və təcrübələrinə əsaslanaraq, həmçinin onların işə olan motivasiyasını və uzunmüddətli perspektivdə təşkilata olan sadıqlığını nəzərə almalıdır.

Seçim üsulları. Kadr seçimi müxtəlif üsullar vasitəsilə həyata keçirilir, bunlar arasında ən çox istifadə edilənlər aşağıdakılardır:

- **Müsahibə:** namizədlərin bacarıqlarını, təcrübələrini və motivasiyalarını öyrənmək üçün ən geniş istifadə olunan metodlardan biridir;
- **Psixometrik testlər:** namizədlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və intellektual səviyyələrini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir;
- **Qrup müzakirələri:** namizədlərin qrup daxilində necə işlədiyini, liderlik qabiliyyətlərini və problemləri həll etmə bacarıqlarını qiymətləndirir;
- **Simulyasiyalar və testlər:** namizədlərin real iş şəraitindəki performansını qiymətləndirmək üçün təşkil edilən praktiki testlər.

İnkişaf etdirilən metodlar. Son illərdə kadr seçimi sahəsində inkişaf edən texnologiyalar və metodlar, müəssisələrin işçi seçimini daha düzgün və daha səmərəli etməsinə

imkan yaratmışdır. Bu metodlar arasında süni intellekt (AI) və avtomatlaşdırılmış mühitlər vasitəsilə namizədlərin ilkin qiymətləndirilməsi, işə qəbul prosesinin daha obyektiv və sürətli həyata keçirilməsini təmin edir.

Kadr seçiminin effektivliyi və müəssisənin inkişafı. Kadr seçiminin müəssisənin performansına təsiri. Təşkilatın inkişafı və ümumi performansı birbaşa olaraq işçilərin seçilməsindən asılıdır. Yaxşı seçilmiş kadrlar, yalnız öz bacarıqlarını deyil, həm də müəssisənin mədəniyyətinə uyğunluğunu nümayiş etdirərək iş yerində yüksək performans göstərir. Kadr seçimi prosesi düzgün təşkil olunduqda, işçilərin motivasiyası artır, istehsal səviyyəsi yüksəlir və müştəri məmnuniyyəti daha yüksək olur.

Motivasiya və işçi məmnuniyyəti. Effektiv kadr seçimi prosesi işçilərin işə olan münasibətini və ümumi iş məmnuniyyətini artırır. Kadrların düzgün seçilməsi, onların iş yerində özlərini daha dəyərli və vacib hiss etmələrini təmin edir ki, bu da uzun müddətli motivasiya və iş yerindəki münasibətlərə müsbət təsir göstərir.

Uzunmüddətli inkişaf. Düzgün seçilmiş işçilər yalnız günümüzdə deyil, həm də uzunmüddətli dövrdə müəssisənin inkişafına töhfə verirlər. Yaxşı seçilmiş kadrlar, təşkilatın strateji məqsədlərinə daha tez nail olmağa kömək edir və təşkilatın inkişaf planlarını dəstəkləyir.

Kadr seçimi prosesinin problemləri. Xətilər və risklər. Kadr seçimi prosesində çoxsaylı səhvlər baş verə bilər. Namizədlərin düzgün qiymətləndirilməməsi, kadr seçiminin yalnız texniki bacarıqlara əsaslanması və təşkilatın mədəniyyətinə uyğun namizədlərin seçilməməsi bu səhvlər arasında yer alır. Bu cür səhvlər, təşkilatın ümumi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Düzgün seçimin çətinlikləri. Ən uyğun işçinin seçilməsi, yalnız təcrübə və bacarıqlarına deyil, həm də təşkilatın iş mühitinə uyğunluğuna əsaslanmalıdır. Bu, bəzən mürəkkəb və zaman alıcı bir prosesə çevrilir.

Nəticə

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, kadr seçiminin düzgün və səmərəli təşkili müəssisənin uzunmüddətli inkişafını təmin edəcək və rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır. Bu səbəbdən, müəssisələr kadr seçimi prosesinə daha ciddi yanaşmalı və bu sahədəki ən yaxşı təcrübələrdən faydalanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəsulov N. (2017). *İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi: Müasir Trendlər*. Bakı: "Elm və Təhsil" Nəşriyyatı.
2. Hüseynov T. (2015). *İnsan Resursları İdarəçiliyi: nəzəri və praktiki yanaşmalar*. Bakı: "Qanun" Nəşriyyatı.
3. İsmayılov K. (2016). *İşə Qəbul və Kadr Seçimi: Təşkilati Yanaşma*. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı.
4. Məhərrəmov S., İsmayılova N. (2021). *Kadr Seçimi və İnsan Resursları İdarəçiliyi: Təşkilatlarda Effektiv İdarəetmə Yöntəmləri*. Bakı: "İrəliləyiş" Nəşriyyatı.
5. Məmmədov B., Quliyev R. (2020). *İnsan Resurslarının İdarə Edilməsində Strateji Yanaşmalar*. Bakı: "Bakı Universiteti Nəşriyyatı".

*İsmayilova Kamalə Paşa qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: kemale.ismayilova82@mail.ru*

QISAMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ MÜHASİBAT STANDARTLARINA ƏSASƏN UÇOTU

Mühasibat uçotunda aktivlər istifadə müddətinə görə qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla təsnif edilir. Bir ildən az müddətdə pula çevrilə bilən və ya bir əməliyyat dövrü ərzində realizə olunması gözlənilən aktivlər qısamüddətli aktivlər adlandırılır [1, s.3]. Bu aktivlərə adətən nağd vəsait, hazır məhsul (ehtiyatlar), nisyə satışlardan əldə ediləcək məbləğlər (debitor borcları) və digər dövriyyə vəsaitləri aid edilir [1, s.3].

Həm Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS), həm də Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) maliyyə vəziyyəti hesabatında qısamüddətli aktivlərin ayrıca göstərilməsini tələb edir. BMHS-in təqdimat prinsiplərinə görə aktiv və öhdəliklər qısamüddətli və uzunmüddətli kateqoriyalar üzrə ayrılmalı, bu da maliyyə hesabatlarının likvidlik baxımından şəffaflığını artırır [2, s.3]. MMUS də oxşar şəkildə müəssisənin bir il ərzində nağdlaşa bilən bütün aktivlərini dövriyyə (qısamüddətli) aktivlər bölməsində təsnif edir [1, s.3]. Bu təsnifat həm maliyyə məlumatlarının beynəlxalq müqayisəliliyini təmin edir, həm də istifadəçilərə müəssisənin cari likvidlik vəziyyətini anlamaqda kömək göstərir.

Qısamüddətli aktivlərin mühüm bir ünsürü ehtiyatlar hesab edilir. BMHS üzrə ehtiyatların uçotu IAS 2 “Inventories” standartı ilə tənzimlənir və həmin standart ehtiyatların ilkin olaraq əldə etmə (və ya istehsal) maya dəyəri ilə uçota alınmasını, balansda isə sonrakı dövrlərdə ilkin dəyər və xalis satış dəyərindən aşağı olanı ilə qiymətləndirilməsini tələb edir [2, s.3]. Yəni, bazar qiymətinin maya dəyərindən aşağı düşməsi halında ehtiyatlar maya dəyəri səviyyəsindən xalis satış dəyərindən də dəyərsizləşdirilir və fərq dövrün xərcinə silinir [2, s.3].

BMHS ehtiyatların qiymətləndirilməsində FIFO və orta çəkili maya dəyəri üsullarına icazə verir, LIFO metodunu isə qadağan edir [3, s.20]. MMUS çərçivəsində də bu yanaşma qəbul edilmişdir və ehtiyatlar müvafiq qaydada qiymətləndirilir. Debitor borclar dövriyyə aktivlərinin digər əsas komponentidir. BMHS üzrə maliyyə alətləri standartı IFRS 9 debitor borclarının ilkin tanınma anından etibarən gözlənilən kredit itkisi üzrə ehtiyatın yaradılmasını tələb edir. Bu yanaşma nəticəsində müəssisə debitor borcun bir hissəsini dəyərsizləşmiş kimi öncədən uçota alır. MMUS isə bu prosesi ənənəvi olaraq hesabat ilinin sonunda aparmağı nəzərdə tutur. Debitor borcların dəyərsizləşməsi üzrə ehtiyatların yaradılması hər iki sistemdə qəbul edilmiş yanaşmadır və məqsəd maliyyə vəziyyətinin real əksini təmin etməkdir [4, s.75–88].

Qısamüddətli aktivlərin uçotunun düzgün təşkili müəssisənin maliyyə hesabatlarının şəffaflığı və etibarlılığı baxımından vacibdir. BMHS bu məqsədlə daha geniş informasiya açıqlamalarını tələb edir və müəssisələrin maliyyə hesabatlarında ehtiyatlar, dəyərsizləşmiş borclar və uçot prinsipləri barədə ətraflı məlumatların verilməsini vacib sayır.

MMUS də bu baxımdan BMHS-ə yaxınlaşdırılmış və hesabatlılığın şəffaflığına xidmət edən normativ tələbləri müəyyən etmişdir. Bu yanaşmalar nəticəsində müəssisələr daha düzgün maliyyə qərarları qəbul edə bilir və investorlara, kreditörlərə, eləcə də digər maraqlı tərəflərə etibarlı məlumat təqdim olunur [5, s.3; 3, s.20].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aliyev A.T. (2019). Mühəsibat balansında aktivlərin təsnifatı və təqdimi. UNEC nəşri, s.3.
2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (2005). 12 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartı – “Ehtiyatlar”. Bakı: AR MN, s.3.
3. Seyidov M.Q. (2019). Özəl və dövlət müəssisələrində mühəsibat standartları əsasında konsolidə olunmuş hesabatların hazırlanması. Magistr dissertasiyası, UNEC, s.20.
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (2004). 10 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartı – “Debitor borclar”. Bakı: AR MN, s.5.
5. IFRS Foundation (2018). IFRS Standards and Transparency. IFRS.org rəsmi hesabatı, s.3.

*Nərimanlı Nuhu Nəriman oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nuhunrimanli@gmail.com*

QARABAĞA QAYIDIŞ PROSESİNİN COĞRAFI ÇƏTİNLİKLƏRİ: MƏSKUNLAŞMA, İNFRASTRUKTUR VƏ MİNA TƏHLÜKƏSİ

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərin bərpa və yenidən qurulması prosesi sürətlə davam etməkdədir. Füsunkar təbiəti və coğrafi gözəllikləri ilə seçilən Qarabağ regionu əsasən dağlıq relyefə malik olduğundan bölgədə aparılan tikinti və quruculuq işləri əlavə resurs və zaman tələb edir. Lazımi avadanlıq və materialların dağlıq bölgələrə cəlb olunması logistika baxımından çətin, eyni zamanda bahalı prosesdir. Məhz bu səbəblərdən Qarabağa “Böyük Qayıdış” mərhələsi üzrə məcburi köçkünlərin köçürüləcəyi yaşayış məntəqələrinin sayı azaldılmışdır.

İşğaldan əvvəl Qarabağda 936 yaşayış məntəqəsi mövcud olub. Böyük Qayıdış layihəsi çərçivəsində bu sayın 316-ya endirilməsi planlaşdırılır. Cəbrayıl da 97, Qubadlı da 100-ə yaxın, Laçında 125-dən artıq kənd vardı. Bu cür kəndlərin bərpasının heç bir iqtisadi və sosial səmərəsi yoxdur. Çünki 4-5 evi olan ucqar dağ kəndi üçün infrastruktur yaratmaq olduqca çətin, eyni zamanda faydasızdır”[1]. Regionun coğrafi reallığını göz önünə gətirsək atılan addımların nə dərəcədə faydalı və səmərəli olduğunu görürük. Çünki bunlar işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsində, həm də bölgəyə qayıdacaq insanların yüksək səviyyədə həyat şəraiti ilə təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Qarabağda infrastrukturun yenidən qurulması, bərpa və quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Quruculuq işləri Qarabağın bütün rayonlarını əhatə edir və şəhərlərin, həmçinin kəndlərin müasir standartlara cavab verəcək şəkildə yenidən bərpa olunmasına səy göstərilir. “Ağıllı kənd” layihəsi üzrə sıfırdan inşa edilən Ağalı kəndi buna misaldır.

Ağalı kəndi Azərbaycanın müasir texnologiyalardan istifadə edərək kənd təsərrüfatı və sosial həyatın inkişafını hədəfləyən ağıllı kənd modelini tətbiq etdiyi öncül nümu-

nələrdən biridir. Ağalı kəndi yüksək sürətli internet bağlantısı, rəqəmsal xidmətlər və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əhalisinə daha yaxşı həyat şəraiti təqdim edir. Elektrik enerjisi və su təchizatı kimi əsas infrastruktur xidmətləri modern texnologiyalarla idarə olunur, kəndin iqtisadiyyatına və həyat keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Ağıllı kənd modelində kənd təsərrüfatı sahəsində müasir aqrar texnologiyalar tətbiq edilir. Məsələn, suvarma sistemləri, məhsulun istehsalı və emalı prosesləri, dronlar və sensorlar vasitəsilə izlənilir. Bu texnologiyalar əkin sahələrinin məhsuldarlığını artırır və kənd əhalisinin iqtisadi gəlirlərini yaxşılaşdırır. Ağalı kəndində ətraf mühitin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Kəndin infrastrukturunu ekoloji cəhətdən təmiz və dayanıqlı prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Yüksək texnologiyalar və yenilənə bilən enerji mənbələri, təbiətə təsiri azaldır və kəndin dayanıqlı inkişafını təmin edir.

“İndiyədək işğaldan azad edilmiş ərazilərə təxminən 40 mindən çox vətəndaşımız qayıdıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir yollar, tunellər çəkilib. Xeyallara gəlməyəcək olan işlər – “Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı”, “Zəngilan Hava Limanı” tikilib istifadəyə verilib. Laçında hava limanı tikilir. Bütün bunlarla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sanatoriya-kurort sisteminin inkişafı üçün böyük işlər görülür. Kəlbəcərdə “İstisu” sanatoriyası tikilir. Görülən işlər barədə çox danışmaq olar. Amma bütün bunlar onu göstərir ki, ölkədə bütün işlər, o cümlədən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aparılan tikinti-quruculuq işləri dövlətimizin aydın strategiyası əsasında planlı şəkildə edilir”[2]

Böyük Qayıdış prosesində əsas coğrafi çətinliklərdən biri də əksər ərazilərin minalılarla çirkləndirilmiş olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mina təhlükəsi global problem olaraq qarşımıza çıxır. Dünya üzrə bir sıra ölkələrin (Myanmar, Nigeriya Ukrayna və s.) müəyyən əraziləri yüksək səviyyədə minalarla çirkləndirilmişdir. Bu da həmin ölkələrdə mülki və hərbi olmasından asılı olmayaraq insan tələfatına səbəb olur.

Ölkəmizin Qarabağ bölgəsində mina təhlükəsi aktual olaraq qalır. Ermənilər istər Birinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə, istərsə də İkinci Qarabağ müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə ərazilərimizi minalayıb. Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrindən qalma minlərlə partlamamış mərmir var və ərazinin təmizlənməsi bir neçə il çəkəcəkdir. Müharibədən sonra da artıq yüzlərlə ölüm var - həm hərbiçilər, həm də mülki şəxslər. Ermənistanın yerləşdirdiyi minalar ciddi problem olaraq qalır, müxtəlif bəhanələrlə dəqiqləşdirilmiş mina xəritələrini verməkdən imtina edir. Ümumilikdə 2020-ci ilin noyabr ayından indiyədək 346 azərbaycanlı mina qurbanı olub. Bu gün Azərbaycan dövləti öz gücünə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdan Ermənistandan miras qalan 1.5 milyondan çox mina və partlamamış hərbi sursatdan ərazinin təmizlənməsi, genişmiqyaslı quruculuq və bərpa işləri ilə məşğuldur [3].

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, II Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə coğrafi çətinliklərə baxmayaraq bərpa və quruculuq işləri bütün sürəti ilə davam edir. Qarabağda aparılan genişmiqyaslı quruculuq işləri regionun bərpası və inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses təkcə infrastrukturların yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır, həm də sosial, mədəni və iqtisadi həyatı canlandırmağa xidmət edir. Qarabağda həyata keçirilən layihələr, yerli əhalinin geri dönüşünü təmin edərək, regionda sabitlik və rifahın bərpasını sürətləndirəcəkdir. Bununla yanaşı, bu

quruculuq işləri həm də beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini bir daha təsdiqləyir. Gələcəkdə bu layihələrin davam etdirilməsi və daha da genişləndirilməsi, Qarabağın tam bərpasına və regionun güclü iqtisadi və mədəni mərkəzlərdən birinə çevrilməsinə imkan yaradacaqdır. Eyni zamanda Qarabağda minaların təmizlənməsi prosesi, regionun təhlükəsizliyini təmin etmək və əhalinin normal həyatına qayıtmasını dəstəkləmək baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Bu tədbirlər təkcə insanların həyatını qorumaqla kifayətlənmir, həm də iqtisadiyyatın bərpasına və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Minaların təmizlənməsi həmçinin kənd təsərrüfatı və təbii sərvətlərin istifadə edilməsi üçün vacibdir. Bununla yanaşı, bu işlərin həyata keçirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir və Qarabağın gələcəkdə daha dayanıqlı və təhlükəsiz bir bölgə olmasına yönəlmiş mühüm bir addım təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bizim.media. (2024). Qarabağda yaşayış məntəqələrinin sayının azaldılması niyə zəruridir.
2. Patrul.az. (2025). “Qarabağda aparılan tikinti-quruculuq işləri dövlətimizin aydın strategiyası əsasında planlı şəkildə edilir”
3. Baki-xeber.com. (2024). Qarabağa və Şəqi Zəngəzura qayıdış sürətləyir...

*Sadiqova Əsmər Şəmsi qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sadiqovaesmer808@gmail.com*

MALİYYƏ RESURLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN EFFEKTİVLİYİ

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında maliyyə resurslarının effektiv idarə olunması əsas həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir. Maliyyə resursları dedikdə müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək, inkişaf etdirmək, investisiya layihələrini həyata keçirmək və riskləri idarə etmək üçün istifadə etdiyi pul vəsaitləri, kreditlər, səhmdar yatırımları və digər maliyyə mənbələri nəzərdə tutulur. Bu resursların düzgün və səmərəli şəkildə idarə olunması müəssisənin maliyyə dayanıqlığının və gələcək uğurlarının təmin olunmasına səbəb olur.

Maliyyə resurslarının idarə olunmasında ilk növbədə strateji planlaşdırma ön plana çıxır. Strateji planlaşdırma çərçivəsində müəssisə öz maliyyə vəziyyətini dəyərləndirir, gəlir və xərclər balansını analiz edir və məqsədlərinə uyğun olaraq gələcək maliyyə axınlarını planlaşdırır. Bu mərhələdə düzgün təhlil və proqnozlar aparılmadıqda müəssisə lazımsız risklərə məruz qala bilər. Məhz bu səbəbdən maliyyə planlaşdırması müəssisə üçün yol xəritəsi rolunu oynayır və maliyyə qərarlarının əsasını təşkil edir [1].

Maliyyə resurslarının effektiv idarə edilməsində vacib istiqamətlərdən biri də resursların optimal bölgüsüdür. Bu, mövcud maliyyə vəsaitlərinin hansı fəaliyyət istiqamətlərinə ayrılacağını, hansı layihələrə investisiya qoyulacağını, nə qədər vəsaitin operativ fəaliyyətə, nə qədərinin isə ehtiyat fondlarına yönəldiləcəyini müəyyən edir. Bura-

da əsas məqsəd resursların elə bölüşdürülməsidir ki, həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli nəticələr təmin edilsin.

Maliyyə resurslarının idarə edilməsində nəzarət və monitoring sisteminin mövcudluğu da önəmlidir. Nəzarət funksiyası vasitəsilə müəssisə öz maliyyə planlarına uyğunluğunu qiymətləndirir və hər hansı bir sapma və ya risk zamanı vaxtında müdaxilə edə bilir. Müasir dövrdə bu prosesin avtomatlaşdırılmış proqram təminatları vasitəsilə aparılması maliyyə idarəetməsinin çevikliyini və şəffaflığını artırır. Eyni zamanda, mühasibatlıq və daxili audit sistemləri vasitəsilə müəssisə daxilində maliyyə intizamı təmin edilir.

Bundan başqa, risklərin idarə olunması da maliyyə resurslarının effektiv idarə edilməsinin mühüm komponentlərindən biridir. Hər bir maliyyə qərarı müəyyən qədər risk daşıyır və bu risklərin düzgün qiymətləndirilməsi, onların azaldılması üzrə tədbirlərin görülməsi vacibdir. Maliyyə riskləri bazar riskləri, likvidlik riskləri, faiz dərəcəsi riskləri və valyuta riskləri kimi müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Bu risklərin idarə olunması üçün müəssisələr hedging strategiyalarından, sığorta mexanizmlərindən və diversifikasiya metodlarından istifadə edə bilərlər.

Müasir dövrdə maliyyə texnologiyalarının inkişafı maliyyə resurslarının idarə edilməsinə yeni imkanlar açır. Rəqəmsal alətlərin tətbiqi, xüsusilə ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, maliyyə axınlarının real vaxt rejimində izlənməsinə və analizinə şərait yaradır. Eyni zamanda, süni intellekt, böyük məlumatların analizi (big data) və blokçeyn texnologiyaları da maliyyə qərarlarının dəqiqliyini və şəffaflığını artırmaq üçün geniş tətbiq olunur. Bu texnologiyalar müəssisəyə daha dəqiq proqnozlar vermək, təhlil etmək və resursların istifadəsində səmərəliliyi artırmaq imkanı verir.

İnsan resurslarının rolu da bu prosesdə əvəzolunmazdır. Peşəkar maliyyə menecerlərinin iştirakı ilə aparılan idarəetmə prosesi daha effektiv və nəticəyönümlü olur. Menecerlər yalnız texniki biliklərə deyil, həm də strateji düşüncə və analitik bacarıqlara sahib olmalıdırlar. Onlar dəyişən bazar şəraitində çevik qərarlar qəbul edə bilməli və müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etməlidirlər. Müntəzəm təlimlər, sertifikatlaşdırma proqramları və beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğun fəaliyyət göstərmək menecerlərin peşəkar səviyyəsini artıran əsas vasitələrdir [3].

Effektiv maliyyə idarəetməsi eyni zamanda müəssisənin investisiya fəaliyyətinə də bilavasitə təsir göstərir. İnvestisiyaların planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının düzgün yönləndirilməsi tələb olunur. Burada əsas məqsəd maksimum gəlir əldə etmək və eyni zamanda riskləri minimuma endirməkdir. Bu məqsədlə layihələrin iqtisadi səmərəliliyi, geri dönüş müddəti və risk səviyyəsi analiz edilməli, maliyyə resursları yüksək potensiala malik istiqamətlərə yönləndirilməlidir.

Eyni zamanda, müəssisənin sosial məsuliyyəti və dayanıqlı inkişaf prinsipləri də maliyyə idarəetməsində nəzərə alınmalıdır. Sosial və ekoloji məsuliyyət daşıyan müəssisələr bu prinsipləri maliyyə siyasətinə daxil edərək, yalnız mənfəət məqsədi güdmədən, həm də cəmiyyət və ətraf mühit üçün faydalı fəaliyyət göstərirlər. Bu da uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin nüfuzunun artmasına və etibarlı tərəfdaş imicinin formalaşmasına səbəb olur.

Maliyyə resurslarının effektiv idarə olunması dövlət və özəl sektor üçün ümumi strateji əhəmiyyətə malikdir. Dövlət müəssisələrində bu prosesin şəffaf və hesabatlı şəkildə həyata keçirilməsi vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, korrupsi-

ya hallarının qarşısını alır və ictimai etimadı artırır. Özəl sektorda isə effektiv maliyyə idarəçiliyi şirkətin bazarda mövqeyini gücləndirir və investorlar üçün cəlbedici hala gətirir. Bu səbəbdən, istər dövlət, istərsə də özəl müəssisələr maliyyə resurslarının idarəsində beynəlxalq təcrübədən yararlanmalı və qabaqcıl idarəetmə alətlərini tətbiq etməlidirlər.

Bütövlükdə, maliyyə resurslarının effektiv idarə olunması təşkilatın fəaliyyətində optimal nəticələrə nail olmaq üçün vacibdir. Bu, yalnız maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması deyil, həm də strateji məqsədlərə çatmaq, innovasiya imkanlarını genişləndirmək və dayanıqlı inkişaf üçün zəmin yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Səmərəli maliyyə idarəetməsi sayəsində müəssisə dəyişən iqtisadi şəraitdə daha çevik reaksiya verə, resurslarını daha düzgün istiqamətləndirə və daxili strukturunu gücləndirə bilər [2].

Nəticə olaraq qeyd edək ki, maliyyə resurslarının effektiv idarə olunması kompleks, çoxşaxəli və strateji yanaşma tələb edən bir prosesdir. Bu prosesin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi müəssisənin yalnız bugünkü deyil, həm də gələcək fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyən edir. Beləliklə, istənilən təşkilat bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməli, maliyyə idarəetməsini daim təkmilləşdirməli və innovativ metodlarla zənginləşdirməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kweh, Q. L., Lu, W.-M., Tone, K., & Liu, H.-M. (2024). Evaluating the resource management and profitability efficiencies of US commercial banks from a dynamic network perspective. *Financial Innovation*, 10, Article 19.
2. Salamah, S. N. (2023). Financial management strategies to improve business performance. *Journal of Contemporary Administration and Management (ADMAN)*, 1(1), 9-12.
3. Velykykh, K. (2023). Efficiency of financial resource management as a component part of the financial potential of an enterprise. *Municipal Economy of Cities*, 7(181), 7-11.

*İsgəndərova Aytən Elman qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aytanisgandarli@gmail.com*

MC DONALD'S ŞİRKƏTİNİN QLOBAL MARKETİNG STRATEGİYASININ ANALİZİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Dünyanın ən böyük fast-food şəbəkələrindən biri olan McDonald's beynəlxalq bazarlarda geniş marketinq strategiyaları ilə fəaliyyət göstərir. Şirkətin uğurunun əsas səbəblərindən biri onun müştəri yönümlü yanaşması, innovativ marketinq kampaniyaları və qlobal bazarlara uyğunlaşma strategiyalarıdır. McDonald's uzun illər ərzində müxtə-

lif bazarlara xas olan spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq öz strategiyalarını təkmilləşdirmiş və dünya miqyasında ən uğurlu restoran şəbəkələrindən birinə çevrilmişdir.

McDonald's-ın marketing strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri məhsul və menyu seçimləridir. Şirkət qlobal miqyasda standart menyular təklif etsə də, eyni zamanda lokal bazarların tələblərinə uyğun menyular təqdim edir. Məsələn, Hindistanda inək ətinin dini qadağalar səbəbindən istifadəsi məhdudlaşdırıldığından, McDonald's burada əsasən toyuq və vegetarian məhsullara üstünlük verir. Eyni zamanda, Yaponiyada Teriyaki Burger, Fransada Croque McDo kimi spesifik məhsullar satışa çıxarılmışdır. Bu, McDonald's-ın "glokalisasiya" (qlobal və lokal strategiyaların birləşməsi) prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsinə sübutdur. Qiymət strategiyası da McDonald's-ın uğurlu marketing siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Şirkət "Dəyər üçün pul" prinsipi ilə işləyərək keyfiyyəti münasib qiymətə təqdim etməyə çalışır [2, s.250-255]. McDonald's fərqli ölkələrdə müxtəlif qiymət strategiyalarını tətbiq edir. Bəzi ölkələrdə "Value Menu" və ya "Dollar Menu" adlanan xüsusi menyular təqdim olunur ki, bu da aşağı gəlirli müştərilər üçün əlçatanlığı artırır. Endirim kampaniyaları və xüsusi təkliflər vasitəsilə şirkət müştərilərin diqqətini cəlb edərək onların loyallığını artırır. Bundan başqa, McDonald's müştərilərinə fərqli ödəniş seçimləri təqdim edərək, müasir texnologiyalardan da istifadə edir.

McDonald's rəqəmsal marketing sahəsində də böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Şirkət öz brendini gücləndirmək üçün televiziya reklamları, sosial media kampaniyaları və müştəri loyallıq proqramlarından istifadə edir. "I'm Lovin' It" sloganı McDonald's-ın ən uğurlu marketing kampaniyalarından biri hesab edilir və dünya üzrə tanınma dərəcəsini artırır. Bundan əlavə, şirkət mobil tətbiqlər və onlayn sifariş sistemləri vasitəsilə müştərilərinə rahatlıq təqdim edir. Xüsusilə pandemiya dövründə onlayn sifariş və çatdırılma xidmətlərinin artması McDonald's-ın bu sahədə rəqabət gücünü daha da artırmışdır [5, s.210-215].

Şirkətin uğurunun əsas səbəblərindən biri də onun effektiv distribusiyaya və franchise modelidir. McDonald's-ın dünya üzrə minlərlə restoranı fəaliyyət göstərir və bu restoranların böyük əksəriyyəti franchise sistemi ilə idarə olunur. Bu model şirkətin qlobal miqyasda genişlənməsinə imkan yaratmış və yerli sahibkarlarla əməkdaşlıq edərək bazara daha yaxşı uyğunlaşmasını təmin etmişdir. Eyni zamanda, McDonald's müxtəlif çatdırılma xidmətləri ilə əməkdaşlıq edərək müştərilərinə daha əlverişli xidmətlər təklif edir [6, s.97-102]. Uber Eats və digər platformalarla tərəfdaşlıq şirkətin satışlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Beynəlxalq bazarlarda uğurlu olmaq üçün McDonald's-ın istifadə etdiyi əsas strategiyalardan biri bazar tələblərinə uyğunlaşmadır. Hər bir ölkədə fərqli müştəri davranışlarını nəzərə alaraq uyğun marketing strategiyaları tətbiq edilir. Məsələn, Asiya bazarlarında McDonald's düyü əsaslı menyular təqdim edir, Avropada isə orqanik və sağlam qida seçimlərinə üstünlük verir. Müştərilərin dəyişən tələblərini qarşılamaq üçün şirkət sağlam menyular təklif etməyə başlayıb. Son illərdə fast-food sektoruna olan tənqidlərin artması fonunda McDonald's daha sağlam alternativlər təqdim edərək imicini yaxşılaşdırmağa çalışır [3, s.95-100]. Az kalorili yeməklər, təzə salatlar və bitki əsaslı

burgerlər müştərilər üçün daha cəlbedici seçimlər arasında yer alır.

McDonald's korporativ sosial məsuliyyət və davamlılıq məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirir. Şirkət plastik istifadəsinin azaldılması, ekoloji cəhətdən təmiz qablaşdırma-
maların istifadəsi və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid kimi təşəbbüslərlə ekoloji izini azaltmağa çalışır [1, s.120-125]. Müştərilərin və ictimaiyyətin gözləntilərinə uyğun olaraq McDonald's etik ticarət və məsuliyyətli istehsal siyasətlərini də həyata keçirir. Eyni zamanda, şirkət qida təhlükəsizliyini artırmaq üçün yeni standartlar tətbiq edir.

McDonald's-ın marketinq strategiyasının bir çox üstünlükləri var. Şirkət güclü brend imicinə və yüksək tanınma səviyyəsinə malikdir. Ucuz və keyfiyyətli məhsullar təklif edərək geniş müştəri bazasına xidmət göstərir [4,s.180-185]. Onun geniş distribusiyaya şəbəkəsi və effektiv marketinq kampaniyaları şirkətin bazar liderliyini qorumasına kömək edir. Rəqəmsal marketinq strategiyalarının inkişafı sayəsində McDonald's onlayn platformalarda aktiv iştirak edir və bu da müştəri bazasını genişləndirməyə kömək edir.

Bununla belə, McDonald's-ın qarşılaşdığı bir sıra çətinliklər də mövcuddur. Fast-food sektoruna olan sağlam qida tələbi getdikcə artır və istehlakçıların qida seçimlərinə dair gözləntiləri dəyişir. Bəzi ölkələrdə fast-food restoranlarına qarşı tətbiq edilən yüksək vergilər və dövlət tənzimləmələri də şirkətin fəaliyyətini çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, McDonald's-ın bəzi reklam kampaniyaları etik problemlər səbəbilə tənqid olunmuşdur, xüsusilə də uşaqlara yönəlik marketinq siyasəti ilə bağlı mübahisələr mövcuddur.

McDonald's-ın qlobal marketinq strategiyası şirkətin bazar lideri kimi mövqeyini qorumasına imkan yaradır [7,s.135-140]. Müxtəlif bazarlara uyğunlaşma, innovativ texnologiyalardan istifadə və müştəri yönümlü yanaşma McDonald's-ın uğur strategiyasının əsas elementləridir. Bununla yanaşı, şirkət davamlı inkişaf üçün sağlam qida trendinə uyğunlaşmalı, etik marketinq prinsiplərinə daha çox önəm verməli və ekoloji məsuliyyət daşıyan strategiyalarını gücləndirməlidir. McDonald's gələcəkdə də bazar liderliyini qorumaq üçün yeni və yaradıcı marketinq yanaşmaları tətbiq etməyə davam etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kotler, P., & Keller, K. L. Marketing Management, Pearson Education, ABŞ, 2019, s.120-125.
2. Armstrong, G., & Kotler, P. Principles of Marketing, Pearson Education, ABŞ, 2021, s.250-255.
3. Ritzer, G. The McDonaldization of Society, Sage Publications, ABŞ, 2018, s.95-100.
4. Hill, J. S., & Jones, G. R. Strategic Management: An Integrated Approach, Cengage Learning, ABŞ, 2020, s.180-185.
5. Solomon, M. R. Consumer Behavior: Buying, Having, and Being, Pearson Education, ABŞ, 2017, s.210-215.
6. Vignali, C. McDonald's: "Think Global, Act Local" – The Marketing Mix, British Food Journal, 2001, s.97-102.
7. Schlosser, E. Fast Food Nation: The Dark Side of the All-American Meal, Houghton Mifflin, ABŞ, 2005, s.135-140.

*İbrahimli Pənah Zaur oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ibrahimlipanah@gmail.com*

EFFEKTİV RƏQƏMSAL MARKETİNG STRATEGİYALARININ ANALİZİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Müasir dövrdə rəqəmsal marketing strategiyaları bizneslərin müştərilərlə daha effektiv əlaqə qurmasına, bazarda mövqelərini möhkəmləndirməsinə və onlayn görünürlük yaratmasına imkan verən əsas vasitələrdən biridir. Effektiv rəqəmsal marketing strategiyası yaratmaq üçün ilk növbədə müştəriləri dərin şəkildə anlamaq, onların ehtiyaclarını və gözləntilərini təhlil etmək tələb olunur. Müştəri profilini ətraflı şəkildə hazırlamaq, auditoriyanın demoqrafik xüsusiyyətlərini, davranış modellərini və alış-verişlərini öyrənmək strategiyanın effektivliyini artırır. Bu anlayış əsasında müştərilərin problemlərinə həll təklif edən və onların emosional ehtiyaclarını qarşılayan mesajlar yaratmaq zəruridir [2, s.25-36].

Kontent marketingi rəqəmsal strategiyaların ən güclü üsullarından biridir. Yüksək keyfiyyətli, dəyərli və auditoriyaya yönəlmiş məzmunun yaradılması potensial müştəriləri cəlb etməyə və onları sadıq müştərilərə çevirməyə kömək edir. Bloq məqalələri, videolar, elektron kitablar və vebinarlar kimi müxtəlif məzmun növlərindən istifadə etməklə auditoriya ilə davamlı əlaqələr qurmaq və onların brendə olan inamını gücləndirmək mümkündür. Kontent marketinginin effektivliyini artırmaq üçün fərdiləşdirilmiş yanaşma tətbiq edilməli, məzmun müştərilərin maraqlarına və alış-verişlərinə uyğunlaşdırılmalıdır [4, s.60-75].

Sosial media marketingi rəqəmsal marketing strategiyalarının ayrılmaz hissəsidir. Sosial şəbəkələr vasitəsilə brendin tanınması, müştərilərlə interaktiv ünsiyyətin qurulması və geniş auditoriyalara çıxış təmin etmək mümkündür. Sosial media kanalları həm də müştəri bazasının segmentləşdirilməsinə və dəqiq hədəflənmiş reklam kampaniyalarının təşkil edilməsinə imkan yaradır. Bu platformalarda müştərilərlə ünsiyyət qurarkən, brendlər sadəcə məhsullarını deyil, həm də istifadəçilərin əldə etdiyi faydanı və nəticələri nümayiş etdirməlidirlər. Belə yanaşma müştərilərin emosional bağlılığını artırır və uzunmüddətli münasibətlərin qurulmasına kömək edir [7, s.65-80].

SEO və ya Axtarış Sistemlərinin Optimizasiyası rəqəmsal marketingin başqa mühüm istiqamətidir. Veb-saytın axtarış sistemlərində görünürlüyünü artırmaq üçün açar sözlərin effektiv istifadəsi, geri bağlantılar, mətn və şəkillərin optimallaşdırılması və istifadəçi niyyətinin nəzərə alınması tələb olunur. SEO strategiyası ilə onlayn görünürlüyü artırmaqla yanaşı, istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və veb-sayta yönələn trafikə keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür. Bu, nəticə etibarilə potensial müştərilərin artmasına və gəlirin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ödənilmiş reklam strategiyaları rəqəmsal marketing fəaliyyətlərinin sürətli nəticə-

lər əldə etməsinə imkan yaradır. Google Ads, sosial media reklamları və klik-başına-ödəniş (PPC) kampaniyaları yeni auditoriyalara çatmağa və daha dəqiq hədəflənmiş mesajlar vasitəsilə çevrilmə dərəcələrini artırmağa kömək edir. Ödənilmiş reklam kampaniyalarının üstünlüyü nəticələrin dərhal görülməsində və kampaniyaların effektivliyini asanlıqla ölçməkdədir. Toplanan məlumatlar daha sonra strategiyanın təkmilləşdirilməsi və gələcək marketinq addımlarının planlaşdırılması üçün istifadə edilir [3, s.110-120].

İnfluencer marketinqi də rəqəmsal marketinqdə geniş tətbiq edilən effektiv üsullardan biridir. Brendin dəyərləri və hədəf auditoriyası ilə uyğun gələn influencerlərlə əməkdaşlıq brendin nüfuzunu artırır, müştəri güvənini möhkəmləndirir və auditoriya ilə emosional əlaqə qurmağa imkan verir. İnfluencerlərlə tədbirlər, kampaniyalar və məzmun yaradılması yolu ilə əməkdaşlıq etmək həm brendin tanıtımına, həm də auditoriyanın genişlənməsinə töhfə verir.

E-poçt marketinqi isə müştərilərlə birbaşa ünsiyyət qurmaq və onları brend haqqında məlumatlandırmaq üçün ən effektiv vasitələrdən biri olaraq qalır. Şəxsi məlumatlar əsasında segmentləşdirmə və fərdiləşdirilmiş mesajların göndərilməsi, istifadəçilərin məhsul və xidmətlərə marağını qorumağa və satışları artırmağa kömək edir. Elektron məktublarda istifadə olunan cəlbedici CTA-lar, xüsusi təkliflər və müştəri maraqlarına uyğunlaşdırılmış məzmunlar yüksək açılma və klik nisbətlərinə səbəb olur [6, s.20-40].

Ümumilikdə, ən effektiv rəqəmsal marketinq strategiyaları müştəri mərkəzlidir, analitik yanaşmaya əsaslanır və davamlı olaraq inkişaf etdirilir. Kampaniyaların nəticələrini mütəmadi olaraq qiymətləndirmək, əsas performans göstəricilərini izləmək və strategiyanı dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşdırmaq bizneslərin uzunmüddətli uğur qazanmasına zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice. s.25-36
2. Kingsnorth, S. (2019). Digital Marketing Strategy: An Integrated Approach to Online Marketing. s.45-76.
3. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. s.110-120
4. Pulizzi, J. (2013). Epic Content Marketing: How to Tell a Different Story, Break through the Clutter, and Win More Customers by Marketing Less. s.60-75.
5. Dodson, I. (2016). The Art of Digital Marketing: The Definitive Guide to Creating Strategic, Targeted, and Measurable Online Campaigns. s.25-30.
6. Ryan, D. (2020). Understanding Digital Marketing: Marketing Strategies for Engaging the Digital Generation. s.20-40.
7. Tuten, T. L., & Solomon, M. R. (2017). Social Media Marketing. s.65-80.

*Dadaşov Xəyal Pərviz oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: khayaldadashoff@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA TURİZM BAZARININ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Azərbaycan ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biridir, zəngin və qədim tarixə malik ölkədir. XX əsr Azərbaycan xalqının tarixinə sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında transformasiya dövrü kimi daxil olmuşdur. Hazırda genişmiqyaslı siyasi və iqtisadi islahatlar aparılır ki, bu islahatların məqsədi qlobal iqtisadi birliyə inteqrasiya etmək qabiliyyətinə malik iqtisadiyyat yaratmaqdır.

Turizm bazarı turizm məhsullarının alıcı və satıcılarının maraqlarını əlaqələndirməyə imkan verən mexanizmdir. Tələb və təklifi birləşdirən sosial-iqtisadi hadisə kimi turizm bazarı turizm məhsulunun müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə alqı-satqı prosesini təmin edir. Eyni zamanda, turistlərin mehmanxanada (və ya digər turizm müəssisəsində) qəbul edildiyi yerdə və ya turoperatorlar, turagentlər ilə əməliyyatlar mütləq aparılır; onlar həm də məhsulun satıcısı və alıcısının bilavasitə iştirakı olmadan, məsələn, teleks, teleqram, faks, telefon danışığı, internet, çek vasitəsilə və s. [4, s. 123].

Turizmin əmtəə kimi meydana çıxması müvafiq maddi-texniki bazanın formalaşdırılmasını, turistlərə xidmət göstərəcək ixtisaslı kadrların olmasını və turizm sahibkarlıq subyektlərinin məqsədyönlü idarə olunmasını tələb edirdi. Bütün bunlar turizmin milli iqtisadiyyatın müstəqil sahəsinə təşkilati olaraq ayrılması zərurətini doğurdu.

BMT-nin qəbul etdiyi turizmin müasir tərfi belədir: “turizm insanın sağlamlığının möhkəmlənməsinə və fiziki inkişafına təsir edən, daimi yaşayış yerindən kənara hərəkəti ilə əlaqəli aktiv istirahətdir” [6, s. 95].

Turizm sənayesi möhkəm maddi-texniki bazaya malikdir, çoxlu sayda əhalinin məşğulluğunu təmin edir və təsərrüfat kompleksinin bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur [1].

Bu gün turizm bazarı iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik sahələrindən biridir. Turizm sənayesi iqtisadiyyatın nəqliyyat və rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatı, istehlak mallarının istehsalı kimi əsas sahələrinə təsir göstərir. Başqa sözlə, sosial-iqtisadi inkişafın katalizatoru kimi çıxış edir.

Turizm iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişaf etmiş sahəsidir, bəzi ölkələrin gəlirlərinin əsas tərkib hissələrindən biridir, onların iqtisadiyyatının inkişafına və qlobal əməkdaşlığına təsir göstərir.

Aparılan hesablamalara əsasən, turizm sahəsi 60-dan çox iqtisadi sektorun inkişafına müsbət təsir göstərir. Ölkəyə səfər edən turistlərdən kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, xidmət sahəsi, maliyyə-bank və sığorta sektoru, nəqliyyat, rabitə və səhiyyə kimi sahələr faydalanır. Buna görə də, turizm ümumi maraqlara xidmət etməlidir [2].

Turizm, digər sahələrlə müqayisədə iqtisadiyyatın ən həssas sektorlarından biridir. Bunun əsas səbəbi beynəlxalq, regional və daxili mühitin daim dəyişməsidir. Beynəlxalq və regional mühitə ölkələr arasındakı əlaqələr, daxili mühitə isə demoqrafik faktorlar daxildir. Turizm sahəsinin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün bir çox ölkələr, o

cümlədən Azərbaycan, bu istiqamətdə strateji yol xəritələri hazırlamışdır [3, s. 77].

Azərbaycanda turizm dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək iqtisadi inkişaf və yüksəlişin əsas faktorlarından biri kimi mühüm rol oynayır [5, s. 4].

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün turizm bazarının inkişafının praktiki zərurəti və iqtisadi məqsəduyğunluğu onun dövlət büdcəsi üçün əhəmiyyətli valyuta gəlir mənbəyi olması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, optimal maliyyələşdirmə yolu ilə onların yenilənməsini və mühafizəsini yaxşılaşdıracaq su, iqlim, meşə rekreasiya ehtiyatlarının istehlakını nəzərə almaqla Azərbaycanda turizm bazarının resurs bazasını bərpa etmək lazımdır. İstər konkret region, istərsə də bütövlükdə ölkə üçün turizm bazarının əhəmiyyəti böyükdür.

Beləliklə, turizm bazarı turizm biznesinin və ya turizm iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirildiyi iqtisadiyyat sahələrindən biridir. Turizm bazarı iqtisadi sektor kimi iki sahəni əhatə edir. Birinci sahə sözün dar mənasında turizmdir ki, bu da, birbaşa turistlərə xidmət göstərən müəssisələri əhatə edir. İkincisi, geniş mənada turizm, turizm bazarına yönəlmiş maddi istehsala xidmət edən sənaye sahələrinin məcmusudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağakışiyeva G.R. “Azərbaycanda turizmin inkişafına təsir edən iqtisadi-coğrafi amillərin qiymətləndirilməsi”, Pedaqoji Universitetin xəbərləri: Riyaziyyat və təbiət elmlər seriyası, 2020, C 68, № 3, səh.39-46.,

2. Bayramlı E. “Turizmin inkişafı: potensial və problemlər?”, Səs, 2022, 2 iyun. 15 səh.,

3. Qasımzadə R. “Turizmin inkişafında strateji hədəflər”, Elmi əsərlər, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2020, №28, səh.77-80.,

4. Mirzəyeva X. (2022), “Turizm istiqaməti”, Peşə təhsili müəssisələrinin "Turizm istiqaməti" ümumi ixtisas modulları üzrə dərslik, Bakı, Təhsil, 583 səh.

5. Salmanlı R. “Ölkəmizdə turizmin beynəlxalq səviyyədə inkişafı reallıqdır”, Azərbaycan, 2021, 19 sentyabr, səh.1-5.

6. Джаббаров Ф.З. (2021), “Пути совершенствования механизмов управления корпоративными структурами в туризме”, Баку, 162.

*Seyfaddin Maharram Najafli,
master student,
Baku Business University,
Email: seyfi.necefli@gmail.com*

THE CONCEPT OF INFORMATION MANAGEMENT AND ITS SIGNIFICANCE IN THE MODERN BUSINESS ENVIRONMENT

Information management refers to all of the structured collection, the processing, the storage, the distribution, as well as the use of information for supporting decision-making, coordination, and also control within organisations. In several modern business environments where data volumes grow exponentially and decision timelines continue

to shrink, effective information management ensures both functional efficiency but also competitive positioning. It incorporates both technical foundations and planned methods to convert unprocessed data into practical knowledge that aids long-term planning and real-time reactions. This particular concept integrates disciplines such as data governance, digital communication, organisational behaviour, as well as knowledge management in order to ensure that relevant information reaches precisely the right people at precisely the right time [1].

Modern businesses operate in highly dynamic markets. The markets are shaped by digitalisation, globalisation, regulatory demands, and shifting customer preferences, all of which increase the dependency upon accurate and timely information flows. Companies that effectively manage information improve collaboration across departments, improve the quality as well as speed of decision-making, and reduce redundancies in processes. Information management systems do also contribute to even better customer relationship management by enabling more personalised communication and predictive understandings too. Furthermore, centralised information control notably reduces certain risks. These risks are related to any data breaches, and non-compliance with the legal requirements such as GDPR or HIPAA [2].

Unlike those past decades when information had been managed through siloed departments as well as static databases, modern enterprises now rely on integrated systems such as Enterprise Resource Planning (ERP), Customer Relationship Management (CRM), and Business Intelligence (BI) platforms which unify internal with external data streams. These systems enable meaningful real-time analytics, automate certain repetitive tasks, and support detailed planned forecasting by identifying trends that may not be visible through more customary methods. As many businesses become far more digital as well as decentralized, cloud-based platforms and artificial intelligence considerably ease data integration and aid organisations in changing to fast-developing market conditions. Through these various systems, information becomes a very planned asset. With such systems, information is rather than a passive resource [3].

Within intensely competitive sectors such as finance, logistics, and manufacturing, the important ability to efficiently manage information on a large scale determines not only important productivity, but also greater resilience to various disruptions and increased capacity for innovation. For example, banks use data-driven understandings for fraud detection, credit risk analysis, and customer segmentation. Logistics firms, on the other hand, depend on real-time tracking data and predictive maintenance systems to optimise delivery operations. Manufacturing businesses depend on Industrial Internet of Things (IIoT) data to improve production planning, minimise waste, as well as detect anomalies prior to downtime. In all these cases, the performance as well as scalability of information management systems directly influence functional agility and customer satisfaction [3].

The increasing emphasis on sustainability, cybersecurity, and digital transformation makes information management into a core function rather than into an auxiliary support system. As ecological, social, and governance (ESG) criteria steadily become embedded further into corporate strategies, companies must accurately track carbon emissions, labour metrics, and supply chain data, all of which still require reliable information infrastructures. Rising cyber threats, in addition to increasing regulatory

complexity, require businesses to maintain strong data classification. Businesses must also maintain access control and encryption mechanisms to safeguard sensitive information. In parallel, the overall transition to more remote and hybrid work models certainly demands secure and smooth access for information from multiple different geographies, thereby making cloud-native platforms along with data virtualization especially necessary in order to ensure continuity and compliance [4].

In conclusion, information management is indeed a foundational capability for modern businesses, each seeking to remain properly agile, compliant, and also competitive in volatile markets. By duly ensuring that information is entirely accurate, reasonably timely, easily accessible, and completely secure, organisations can readily make fully informed decisions, greatly improve functional performance, and suitably change quickly to both internal and external changes. Businesses which happen to fail to invest in suitably strong information management infrastructures risk several data silos, various inefficiencies, and specific compliance violations that could seriously weaken their long-term viability. Therefore, effective information management is not purely a technical choice but rather a planned necessity for sustainable growth in addition to innovation in the modern economic landscape.

References:

1. Laudon, K. C., & Laudon, J. P. (2020). *Management Information Systems: Managing the Digital Firm*. Pearson.
2. Chaffey, D., & White, G. (2019). *Business Information Management: Improving Performance Using Information Systems*. Pearson Education.
3. Turban, E., Pollard, C., & Wood, G. (2018). *Information Technology for Management: Advancing Sustainable, Profitable Business Growth*. Wiley.
4. Ward, J., & Peppard, J. (2016). *The Strategic Management of Information Systems: Building a Digital Strategy*. Wiley.

İsmayılzadə Xədicə Bədəl qızı,
magistrant,

Bakı Biznes Universiteti,

Email: xediceismayilzade1810@gmail.com

BANKLARIN MARKETİNG STRATEGİYALARININ KLASSİFİKASIYASI: TƏSİR MEXANİZMLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏRİ

Bank sektoru müasir iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olaraq, iqtisadi sabitliyin qorunmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Bankların tətbiq etdiyi marketinq strategiyaları onların bazarda mövqelərini gücləndirməklə yanaşı, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına da xidmət edir. Müasir dövrdə, xüsusilə yüksək rəqabət mühitində banklar müxtəlif marketinq yanaşmalarını tətbiq edərək müştəriləri cəlb etməyə və xidmətlərini təklif etməyə çalışırlar. Bankların marketinq strategiyalarının effektivliyi yalnız nəzəri

yanaşmalarla deyil, eyni zamanda müştəri davranışlarını analiz edərək və bazar tələblərinə uyğunlaşaraq əldə edilir.

Bankların marketinq strategiyalarının təsnifatı, onların tətbiq etdiyi yanaşmalar və istifadə etdiyi alətlərə əsaslanaraq müxtəlif kateqoriyalara bölünməsinə nəzərdə tutur. Bu strategiyalar, bankların bazarda möhkəm mövqe tutmasına və müştəri məmnuniyyətini artırılmasına xidmət edir. Ənənəvi marketinq, bankların uzun müddət tətbiq etdiyi və ən geniş yayılmış yanaşmadır. Bu yanaşma əsasən kütləvi reklam və ictimai əlaqələr (PR) fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir və müştəri bazasını genişləndirməyi hədəfləyir [2, 35-37]. Ənənəvi marketinqin üstünlüyü geniş auditoriyaya çatmaq olsa da, bu yanaşmanın çatışmazlıqları da mövcuddur, xüsusilə müştəri ilə birbaşa əlaqə və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təmin etmək baxımından effektiv olmaması müşahidə edilir. Ənənəvi marketinqin əsas alətləri arasında televiziya, radio, qəzetlər və digər kütləvi media vasitələri yer alır. Bununla yanaşı, bankların fiziki filiallarında müştərilərlə əlaqələr də ənənəvi marketinqin bir hissəsidir.

Son illərdə bank sektoru rəqəmsal marketinqə xüsusi diqqət ayırmağa başlamışdır. Rəqəmsal marketinq, internet və mobil texnologiyanın inkişafı ilə müştərilərə daha sürətli, daha rahat və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə imkan verir. Banklar, rəqəmsal marketinq vasitəsilə öz xidmətlərini onlayn platformalarda təqdim edir, müştərilərlə əlaqə qurur və sosial media vasitəsilə müştəri təcrübəsini fərdiləşdirir. Rəqəmsal marketinqin əsas alətləri arasında veb saytlar, mobil tətbiqlər, e-poçt marketinqi, sosial media platformaları və axtarış mühərriki optimizasiyası (SEO) kimi vasitələr mövcuddur. Rəqəmsal marketinqin banklar üçün əsas üstünlüyü müştərilərlə daha sürətli və daha səmərəli əlaqə qurmaqdır.

İntegrasiya olunmuş marketinq strategiyası (hibrid marketinq), ənənəvi və rəqəmsal marketinq yanaşmalarının birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşmada, banklar müxtəlif marketinq alətlərini birləşdirərək müştəri bazalarına daha geniş və effektiv xidmətlər təqdim edə bilirlər [1, s.210-213]. Hibrid marketinqin ən böyük üstünlüyü, müxtəlif müştəri qrupları üçün çoxsaylı əlaqə kanalları və fərqli platformalar üzərindən xidmətlər təklif etməkdədir. Bu yanaşma müştəri əlaqələrini gücləndirir, müştərilərlə mün-təzəm əlaqə saxlamağa imkan verir və bankın bazarda daha yaxşı mövqe tutmasına kömək edir.

Son dövrlərdə banklar müştəri ehtiyaclarına və davranışlarına əsaslanaraq məhsul və xidmətlərini özəlləşdirən intellektual marketinq strategiyalarına üstünlük verməyə başlamışdır. Bu yanaşma müştəri davranışlarını təhlil edərək, fərdiləşdirilmiş təkliflərin təqdim edilməsini hədəfləyir. Sosial məsuliyyətli marketinq isə bankların yalnız iqtisadi mənfəət əldə etmək deyil, həm də cəmiyyətin rifahını nəzərə almağı hədəfləyən yanaşmadır. Sosial məsuliyyətli fəaliyyətlər müştərilərin və cəmiyyətin banklara olan etibarını artırır, nəticədə müştəri loyallığını gücləndirir.

Bankların marketinq strategiyalarının təsir mexanizmləri, bu strategiyaların müştərilərin qərar qəbul etmə prosesinə və bankın bazar mövqeyinə necə təsir etdiyini izah edir. Bu mexanizmlər bankların xidmətlərinin effektivliyini artırmaq və müştəri məmnuniyyətini təmin etmək üçün vacibdir. Bank marketinqinin effektivliyini ölçmək üçün müştəri davranışlarını izləmək və təhlil etmək zəruridir. Müştərilərin ehtiyacları, istək-

ləri və maliyyə vərdişləri, bankların təqdim etdiyi məhsul və xidmətlərin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır [5, s.107-110]. Müştəri davranışlarının təhlili banklara müştərilərinin istəklərini daha yaxşı anlamağa və onlara daha uyğun təkliflər təqdim etməyə imkan verir. Bu yanaşma bankların müştəri məmnuniyyətini artırmasına və xidmətlərinin effektivliyini yüksəltməsinə kömək edir.

Brendin müsbət imici müştərilərin bankla bağlı etibarını artırır və onların loyallığını gücləndirir. Bankların marketinq fəaliyyətlərinin əsas təsir mexanizmlərindən biri brendin inkişafıdır. Yaxşı qurulmuş bir brend müştərilərin bankla əlaqəsini gücləndirir və onların xidmətlərinə olan tələbi artırır [3, s.153-156]. Brend imicinin formalaşdırılması bankın digər rəqiblərdən fərqlənməsinə və bazarda öz mövqeyini qorumasına kömək edir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bankların müştərilərə daha sürətli və əlverişli xidmətlər təqdim etməsinə imkan verir. Mobil bankçılıq, onlayn kredit müraciətləri və digər texnoloji innovasiyalar müştəri təcrübəsini inkişaf etdirir. Müştərilərlə interaktiv əlaqə qurmaq və onların təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün texnoloji yeniliklər vacib rol oynayır. Banklar müştəri məmnuniyyətini artırmaq məqsədilə yeni texnologiyaları tətbiq etməyə davam etməlidirlər.

Bankların marketinq strategiyalarının praktiki tətbiqi nəzəri yanaşmalardan daha mürəkkəbdir. Banklar bazar tələblərinə uyğunlaşmalı və müştəri davranışlarını nəzərə alaraq marketinq alətlərini özəlləşdirməlidirlər [4, s.198-203]. Bu məqsədlə banklar sosial media, rəqəmsal reklamlar, mobil bankçılıq tətbiqləri, müştəri dəstək xidmətləri və müştəri təcrübəsini artırmaq üçün texnoloji həllərdən istifadə edirlər. Bankların marketinq strategiyalarının praktiki tətbiqi onların bazar mövqeyini gücləndirir və müştəri loyallığını artırır.

Bankların marketinq strategiyalarının effektivliyi müştərilərlə münasibətlərin və bazar mövqeyinin gücləndirilməsi üçün əsas amildir. Müxtəlif marketinq yanaşmalarının birləşdirilməsi, müştəri təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi və sosial məsuliyyətli yanaşmaların tətbiqi bankların müasir bazar şəraitində uğur qazanmasına kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Armstrong, G., & Kotler, P. Principles of Marketing, Pearson Education, ABŞ, 2015, s.210-213.
2. Kotler, P., & Keller, K. L. Marketing Management, Pearson Education, ABŞ, 2016, s.35-37.
3. Lendrevie, J., Lévy, J., & Lindon, D. Mercator: Théories et pratiques du marketing, Dunod, Fransa, 2017, s.153-156.
4. Peter, J. P., & Donnelly, J. H. A Preface to Marketing Management, McGraw-Hill, ABŞ, 2013, s.198-203.
5. Rust, R. T., Zeithaml, V. A., & Lemon, K. N. Driving Customer Equity: How Customer Lifetime Value Is Reshaping Corporate Strategy, Free Press, ABŞ, 2000, s.107-110.

*İbrahimli Fuad Əliş oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ibraimlifuad21@gmail.com*

VENÇUR İNVESTİSİYALARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ

İqtisadiyyatda və daxili qanunvericilikdə əsas işlərdə olduğu kimi, mənfəət əldə etməyi hədəfləyən bir müəssisə kommersiya təşkilatı adlanır. Ancaq eyni zamanda, bu, yalnız mənfəət əldə etmək deyil, bəzi vacib əlavə xüsusiyyətlərə malik mənfəət əldə etməkdir, qeyd etmədən kommersiya quruluşunun tərfi natamam olacaqdır. A. Smitin qeyd etdiyi kimi, kapital ən optimal tətbiqin yerləşdiyi yerə axmağa çalışır. Deyilənə görə, "optimallıq" ümumiyyətlə risk/gəlir nisbəti kimi başa düşülür və investorların şüurlu və ya şübhəsiz diqqət yetirmədiyi digər əsas xüsusiyyətləri nəzərə alır. Ancaq həm iş modellərinə xas olan, həm də investisiyaların cəlbediciliyini təyin edən digər xüsusiyyətlər var, məsələn, yuxarıda müzakirə olunan miqyaslılıq, sadəlik. Müəllifin fikrincə, ayrı bir araşdırmaya layiq olan və bu işin hədudlarından kənara çıxan həm biznes modellərinin, həm də investisiyaların cəlbediciliyin çox oxşar xüsusiyyətlərinə sahib olması olduqca maraqlı bir fikirdir.

Eyni zamanda, işin əməliyyat mənfəəti yaratmaq potensialına görə təxminən iki kateqoriyaya bölünə bilən müxtəlif mərhələlərdə biznesin maliyyələşdirilməsi tələb olunur. Birinci mərhələdə, iş potensial olaraq mənfəət əldə etməyə, məhsulun dəqiqləşdirilməsinə, nişlərə və seçilmiş modelin təsdiqlənməsinə imkan verən uğurlu bir iş modeli axtarma mərhələsindədir. İkinci mərhələdə uğurlu modelin həcmi seçilmiş seçim şəraitində mümkün olan maksimum ölçüyə qədər artır. Bəzi dəqiqləşdirmələr aparmaq vacibdir. Hər hansı bir işin keçdiyi ilk mərhələ, sahibkarın çox vaxt maliyyə şəklində deyil, vaxt və səy şəklində həyata keçirdiyi investisiya tələb edir. Yenə də gəlirli bir model üçün uğurlu bir axtarış, işin inkişafını dayandırdığını və yalnız tapılan bu modeli istifadə etdiyini söyləmir – daim dəyişməyə davam edir. Müəllifin fikrincə, biznesin formalaşmasında müxtəlif mərhələlərin ayrılması təsadüfi deyil. Mənfəət əldə etmək üçün "potensial qabiliyyət", çünki uğurlu bir model axtarışı və yaradılması halında da, iş uzun müddət davam edə bilər və daha da çox, müəllifin fikrincə, əməliyyat itkiləri yaratmalıdır. Əməliyyat mənfəətinə sürətli çıxış ən azı bir şey deyir – ya seçilmiş niş kapital tələb etmir, ya da sahibkar uğurlu bir modelə investisiya cəlb etmir, bu da iş üçün eyni dərəcədə pisdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir sahibkar uğurlu, ölçəklənə bilər bir model tapmışsa, şübhəsiz ki, investisiya cəlb etməyə başlayır. Buna görə də, ənənəvi olaraq, maliyyə bazarlarında kapital istehlakçıları "gəlir əldə etmək üçün maliyyə bazarından alınan vəsaitləri sahibkarlıq fəaliyyətinə yatıran təsərrüfat subyektləridir"[1, s.135].

İndi kapitalın tədarükçülərinin kim olduğunu görsək, onları fərdi və institusional olaraq bölmək adətdir. İnstitusional investorlar, öz növbəsində, kollektiv investisiyaların müxtəlif variantlarını əhatə edirlər-əksər hallarda bunlar fondlar (investisiya, pensiya, etibar), kredit ittifaqları və s.

Birbaşa investisiya ilk növbədə institusional investorlar üçün vacib bir vasitədir. Mərkəzi Bankın hesabatında qeyd edildiyi kimi: "özlə kapital bazarı qısamüddətli və

yüksək likvidli maliyyə alətləri ilə müqayisədə ümumi makroiqtisadi tendensiyalarla daha zəif bir əlaqəyə malikdir və buna görə də bu cür investisiyalar institusional investorların portfellerini şaxələndirmək üçün vacib bir vasitədir" [2, s.51]. Sözügedən müəllif metodologiyası institusional investorların innovativ şirkətlərin maliyyələşdirilməsində iştirakına imkan verir və asanlaşdırır, eyni zamanda fondların təşkili imkanını nəzərdə tutur, buna baxmayaraq metodologiya ilk növbədə özəl investorlar üçün nəzərdə tutulub.

Fərdi investorlar üçün kapital qoyuluşları xarakterikdir, yəni müəyyən bir müəssisədə çox sayda investorun mənfəətdə iştirak etmək hüququ olan, habelə müəssisənin müvafiq risklərini daşıyan pay sahibləri hüququ ilə iştirakı. Məhz son səbəbə görə, müəssisə sahibi müəssisənin risklərini başqa bir iştirakçı ilə bölüşmək və kapitalının bir hissəsini köçürmək və bununla da investisiyalarını şaxələndirmək istədiyi təqdirdə yüksək gəlirli müəssisədəki payını sata bilər. Bu fikir – investorların risklərini bu və ya digər şəkildə ortalama etmək cəhdi – bu işdə tez-tez rast gəlinir.

Innovativ şirkətlərin maliyyələşdirilməsi üçün mövcud metodların təsvirinə keçməzdən əvvəl, informasiya texnologiyaları sahəsində tətbiq olunan Prinsipi – iş üçün sağ alət. Onun mənası, Hər bir məqsəd üçün uyğun bir vasitə istifadə etmək lazım olduğuna bağlıdır. Buna görə, hansı maliyyələşdirmə metodunun innovativ startaplar üçün ən uyğun olduğunu, hansının daha pis və hansının heç uyğun olmadığını başa düşmək üçün əvvəlcə əksər müəssisələrin keçdiyi mərhələlərin nə olduğunu daha ətraflı nəzərdən keçirməlisiniz. Edilən təhlildən sonra müəllifin metodologiyasının hansı mərhələdə tətbiq olunduğunu və digər maliyyələşdirmə variantlarının niyə daha az uyğun olduğunu müəyyən etmək mümkün olacaq. Bu mövzuda M. S. Pyatovanın işində deyilir ki, "xarici maliyyələşdirmə mənbələrini cəlb etmək üçün hər hansı bir şirkət maliyyə bazarına girəndə təşkilat rəhbərliyi seçim problemi ilə üzləşir" ən optimal variant.

Digər iqtisadi mənbələrdə investisiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin belə mərhələləri təqdim edilir: investisiya siyasətinin formalaşması dövrünün müəyyənləşdirilməsi; strateji hədəflərinin tərtib edilməsi; investisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinin həyata keçirilməsinin ən təsirli yollarının hazırlanması; strateji istiqamətlərin hazırlanması və investisiya mənbələrinin yaradılması; həyata keçirilmə dövrləri üzrə investisiya siyasətinin detallandırılması; investisiya siyasətinin qiymətləndirilməsi [3, s.35].

Investisiya qoyuluşunun prioritet sahələrinin seçilməsi və əsaslandırılması, investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin öyrənilməsi, müəssisədə amortizasiya və gəlirlərin səmərəli istifadəsi, kapital qoyuluşlarının texnoloji və reproduktiv quruluşunun yaxşılaşdırılması, əsas vəsaitlərin həddindən artıq mənəvi və fiziki aşınmasının qarşısının alınması, istehsal güclərinin istifadəsinin artırılması və təkmilləşdirilməsi, şirkətin rəşional investisiya portfelinin inkişafı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент: учебный курс /И. А. Бланк. - К.: Эльга - Н, Ника Центр, 2010. – 448 с.
2. Горбунов С.В. Инвестиционная политика развития имущественного комплекса предприятий в условиях инновационных преобразований: автореф. дис.

д-ра экон. наук: 08.00.05 / Горбунов Сергей Владимирович. - Нижний Новгород, 2011. – 45 с.

3. Ендовицкий Д.А. Анализ и оценка эффективности инвестиционной политики коммерческих организаций: Методология и методика /Д.А.Ендовицкий. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2013 – 288 с.

*Ibrahimkhalil Elkhan Mammadov,
master student,
Baku Business University,
Email: ibrahimxelilmammadov@gmail.com*

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS IN MANAGEMENT ACTIVITIES

Analyzing the influence of psychological factors in management activities is crucial because they directly impact decision-making, leadership effectiveness, employee motivation, and overall organizational performance. Understanding psychological aspects such as cognitive biases, emotional intelligence, motivation theories, and interpersonal dynamics allows managers to create a more productive work environment, resolve conflicts efficiently, and foster a culture of collaboration and innovation. By considering these factors, management can enhance employee satisfaction, reduce stress, and improve communication, ultimately leading to better strategic planning and sustainable business success. Communication is at the head of all this. Communication is the process of establishing and developing contacts between people, generated by the needs for joint activities and including:

- perception, cognition and understanding of communication partners (the perspective side of communication);
- information exchange (the communicative side of communication);
- development of a unified interaction strategy (the interactive side of communication).

The ability to communicate is the most important quality of a person. In the process of communication, we get to know other people, exchange information with them, interact and at the same time experience our own states that arise as a result of this. The psychological meaning of communication lies in the fact that during this process, the subjective world of one person opens up to another and his spiritual enrichment takes place.

Communication is the most important factor in the psychological development of a person, because communicating with other people, a person learns universal human experience, historically established social norms, values, knowledge, and is also formed as a person.

Managerial communication is a type of role-based communication, that is, communication between interlocutors who occupy social positions of subordination, based on the fulfillment of social roles, aimed at optimizing the management process and solving problems of joint activities in the organization.

A type of role communication is managerial communication, that is, communication between employees who occupy social positions of subordination, relative dependence based on their social roles, aimed at optimizing the management process. The main functions of management communication:

- issuance of information orders (orders, directives, recommendations);
- receiving feedback (control) information on the progress and results of the implementation of information systems by managers;

- providing information for evaluation. [1, p.41] The result of successful communication, in turn, allows us to reveal the concept of "manager". Initially, the word "manager" meant the ability to break horses and manage them. This word is based on the verb "to control", which comes from the Latin "manus" – hand. The term "management" literally means "managing people." Therefore, in modern theory and practice, management is understood as the process of management (managerial activity) by an individual employee, a working group, and labor collectives. Almost all encyclopedias interpret the concept of "management" as the process of achieving an organization's goal through the hands of other people. The subject of this process is the availability of a manager. A modern manager acts in the system of social production as: a) a manager; b) a diplomat; c) a leader; d) a teacher; e) an innovator; f) a personality. A manager is a manager. By performing this function, the leader becomes a person endowed with authority. They believe that a managing director should be honest, true to his word, truthful and selfless. The manager is a diplomat. This function is related to the negotiation procedure. Today, middle and senior managers spend their working hours mainly on establishing and developing human contacts, concluding deals, resolving disputes and settling relations with their superiors. It requires special abilities akin to diplomacy. A manager is a leader. Ideally, a modern manager also performs leadership functions. The functions of a manager and a leader are far from identical. Now they are receiving more attention. Pay attention to the human subsystem of the business, that is, the object of management. A manager is a teacher. As production processes become more complex, the requirements for personnel increase. On the one hand, there is a need to increase the technological erudition of employees, on the other – to increase their moral values. aspects of life activity. The manager is an innovator. One of the main aspects of managerial functions is innovation activity. The manager must have the qualities necessary to implement innovations. A manager is a person. A manager is a personality, that is, a complex system of socio-biological qualities. Each manager has individual characteristics, character, temperament, and abilities. [2, p.18-19]

Speaking about the psychological characteristics of managers in enterprises and institutions, it should be noted that in every country, much attention is paid to psychological management problems. It is mainly aimed at studying the personality of the leader, the leadership styles of the team, and the possibilities of improving the effectiveness of professional activity due to psychological factors. Many provisions that reveal the dependence of the effectiveness of a group of people on the personality traits of the leader and his preparedness are established and taken into account in public practice. These provisions are used by managers in the performance of their functional duties, including in setting goals. team management, activity planning, coordination of actions with other departments and related parties, stimulating the work of subordinates,

control, education, etc. It is generally recognized that the personality of the head, his characterological features play an essential role in managing the activities of an enterprise, institution, etc. An important place is occupied by organizational abilities, which include the following characteristics of a leader: psychological selectivity, manifested in the ability of a person to reflect with sufficient completeness socio-psychological features of a managed group of people in the course of solving their assigned task; the practical orientation of the mind associated with the ability to put into practice knowledge, skills and abilities in psychology, including in solving organizational tasks; The energy that affects organized people; demanding of performers, depending on the specifics of production situations; Criticality as the ability to detect and express deviations from the conditions dictated by the task that are significant for a given activity; psychological tact, manifested in a sense of proportion during relationships with people; propensity to organizational activity, existing stable motivational and need-based attitudes towards fulfilling functional responsibilities in the management system. In the structure of organizational abilities, a valuable property is the ability to quickly and accurately navigate the individual characteristics of people. A talented manager can relatively easily determine a person's suitability for a particular type of activity. [3, p. 19-20]

References:

1. Е.С. Третьякова - Психология управления и основы лидерства Учебно-методическое пособие для студентов специальности 1-26 02 02 «Менеджмент», р. 41.
2. Наталья Антонова - Психология управления. Учебное пособие: Высшей школы экономики; М.; 2010, р. 18-19.
3. Лебедев А. В., Бродов В. П., Жигалов Ю. А. Психология управления и менеджмента: Метод. пособие для студентов всех спец. /Под ред. А.В.Лебедева. СПб.: СПбГАХПТ, 1998, р. 19-20.

*Гасанов Паша Акиф оглы,
магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: pasha.gasanov.2002@gmail.com*

АНАЛИЗ ТЕКУЩИХ ТЕНДЕНЦИЙ В МАРКЕТИНГЕ СТАРТАП ПРОЕКТОВ НА ПРИМЕРЕ АУНА

Анализ маркетинговых тенденций в работе Azerbaijan Yeriüstü Nəqliyyat Agentliyi (AYNA) показывает, что агентство активно применяет современные подходы к улучшению транспортного сервиса через цифровые технологии и взаимодействие с пассажирами. Также демонстрирует успешное применение современных маркетинговых тенденций, что может служить примером для стартап-проектов в области общественного транспорта.

Цифровизация услуг AYNA активно использует цифровые технологии для улучшения обслуживания клиентов. Это включает в себя мобильные приложения для планирования маршрутов, покупки билетов и отслеживания транспорта в реальном времени. Стартапы могут заимствовать эту практику, внедряя удобные цифровые решения для повышения доступности и удобства своих услуг.

AYNA — это современное и многофункциональное мобильное приложение, разработанное с целью упрощения жизни пользователей общественного транспорта в Азербайджане. В условиях быстроменяющегося мира, где время — это деньги, возможность эффективно планировать свои поездки становится особенно актуальной. AYNA предоставляет пользователям широкий спектр инструментов и услуг, которые значительно облегчают процесс передвижения по городам страны.

Одной из ключевых функций приложения является возможность отслеживания ближайших остановок общественного транспорта. С помощью встроенной геолокации пользователи могут быстро и удобно находить ближайшие автобусные и троллейбусные остановки. Это особенно полезно для людей, находящихся в движении, поскольку им не нужно тратить время на поиск остановки на карте или задавать вопросы прохожим. Просто открыв приложение, вы сразу видите все доступные остановки вокруг, что позволяет мгновенно ориентироваться в ситуации.

AYNA также предлагает актуальную информацию о расписании и маршрутах общественного транспорта. Благодаря интеграции с реальными данными о движении транспорта, пользователи могут видеть, когда именно прибудет следующий автобус или троллейбус, а также как долго они будут в пути. Эта функция помогает избежать длительного ожидания на остановках, особенно в часы пик, когда транспорт может задерживаться из-за пробок или других обстоятельств.

Приложение не только показывает информацию о движении, но и позволяет планировать маршруты. Пользователи могут просто ввести пункт назначения, и AYNA предоставит список возможных маршрутов с указанием времени в пути, необходимых пересадок и информации о стоимости проезда. Это делает AYNA идеальным помощником для тех, кто не знаком с системой общественного транспорта в новом городе или просто хочет оптимизировать свой маршрут.

Кроме того, AYNA предоставляет возможность получения уведомлений о изменениях в расписании, задержках или других важных событиях. Например, если на определенном маршруте произошла авария или другой инцидент, приложение может мгновенно уведомить пользователей о необходимости изменять маршрут. Это позволяет избежать неприятных ситуаций и своевременно реагировать на изменения.

Одним из главных преимуществ AYNA является его удобный интерфейс. Приложение разработано с учетом потребностей пользователей, что делает его простым и интуитивно понятным. Даже новички в использовании мобильных технологий могут легко разобраться в функционале и быстро найти нужную информацию.

В дополнение к основным функциям, AYNA также включает в себя различные полезные ресурсы и материалы, такие как информация о культурных

достопримечательностях, которые могут быть интересны пассажирам. Это дает возможность пользователям не только эффективно передвигаться по городу, но и лучше знакомиться с его культурой и историей.

Таким образом, AYNA является незаменимым инструментом для всех, кто использует общественный транспорт в Азербайджане. Оно обеспечивает пользователей актуальной информацией и упрощает процесс планирования поездок, что в итоге делает передвижение по городам более комфортным и эффективным. В условиях современного мира, где каждый момент на счету, AYNA предоставляет пользователям возможность оптимизировать свое время и получать удовольствие от поездок по замечательным городам Азербайджана.

AYNA способствует улучшению пользовательского опыта, делая передвижение по городам Азербайджана более доступным и эффективным. С его помощью вы сможете не только находить маршруты, но и получать рекомендации по наиболее удобным и быстрым вариантам передвижения, что особенно важно в условиях городского трафика.

В целом, AYNA — это незаменимый помощник для всех, кто пользуется общественным транспортом в Азербайджане, обеспечивая удобство, оперативность и точность в планировании своих поездок.

*Behbudova Həmidə İlqar qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hemidebehbudova1@gmail.com*

TƏŞKİLATI DƏYİŞİKLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA İNSAN RESURSLARININ ROLU

İnsan resursları (HR) təşkilati dəyişikliklərin idarə edilməsində vacibdir və proses boyunca ünsiyyətin asanlaşdırılmasında əsas məsuliyyət daşıyır. HR-nin əsas rollarından biri işçilərin dəyişiklik, onun məqsədi və gözlənilən nəticələri haqqında yaxşı məlumatlandırılmasını təmin etməkdir. Aydın və şəffaf ünsiyyəti təmin etməklə, HR tez-tez dəyişikliklərlə müşayiət olunan narahatlıq və qeyri-müəyyənliyi azaldır, işçilərə dəyişiklik prosesinin təkcə “niyə”ni deyil, həm də “necə” olduğunu başa düşməyə kömək edir [3]. HR buna e-poçtlar, xəbər bülletenləri, görüşlər və seminarlar kimi müxtəlif kanallar vasitəsilə nail ola bilər. Çətinliyin və dezinformasiyanın qarşısını almaq üçün təşkilatın bütün səviyyələrində ardıcıl mesajlaşma təmin etmək HR üçün çox vacibdir. Məsələn, yüksək səviyyəli liderlər dəyişikliyə dair vahid vizyon yaratmaq üçün ünsiyyətlərində eyni mesajları gücləndirməlidirlər. Bundan əlavə, HR işçilərin narahatlıqlarını, rəylərini və təkliflərini fəal şəkildə dinləməli, inam və bağlılığı gücləndirən ikitərəfli ünsiyyət yaratmalıdır. Dəyişikliyə qarşı müqavimətin aradan qaldırılmasında effektiv ünsiyyət də vacibdir. Narahatlıqları aradan qaldırmaq və dəyişikliklərin əsasını izah etməklə, HR işçilərə yeni istiqamətin faydalarını və imkanlarını görməyə kömək edə bilər.

Bu, dəyişikliyə müsbət münasibət bəsləməyə kömək edir, nəticədə daha hamar həyata keçirilməsinə və daha yaxşı işçi alışına töhfə verir. Nəticə etibarlı ilə HR-nin ünsiyyəti asanlaşdırmaqda rol təkcə məlumatın yayılması deyil, həm də işçilərin dəyərli, məlumatlı və dəyişiklik prosesində iştirak etdikləri mühitin yaradılmasından ibarətdir. Bu proaktiv kommunikasiya strategiyası təşkilati dəyişiklik təşəbbüslərinin uğurunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İnsan resursları dəyişikliklərin idarə edilməsinin effektiv planlaşdırılması vasitəsilə təşkilati dəyişikliklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. HR-nin əsas vəzifələrindən biri təşkilatın məqsədlərinə uyğun gələn hərtərəfli dəyişikliklərin idarə edilməsi strategiyasının hazırlanmasında rəhbərlik etmək və ya əməkdaşlıq etməkdir [1]. Bu strateji plana adətən aydın məqsədlərin qoyulması, dəyişikliyin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi və cəlb olunan maraqlı tərəflərin müəyyən edilməsi daxildir. Bununla HR, liderlikdən tutmuş cəbhə işçilərinə qədər dəyişiklikdən təsirlənən hər kəsin planlaşdırma prosesində nəzərə alınmasını təmin edir [4]. HR-nin iştirakı işçi qüvvəsinin hazırkı vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və dəyişikliyin təşkilat daxilində müxtəlif qruplara potensial təsirinin başa düşülməsi ilə başlayır. Bura menecerlər, komanda liderləri və işçilər kimi əsas maraqlı tərəflərin müəyyən edilməsi və onların dəyişiklik prosesində rolunun müəyyən edilməsi daxildir. HR bu maraqlı tərəflərin ehtiyac və narahatlıqlarının həll edilməsinə kömək edir ki, bu da dəyişiklik söylərində daha çox dəstək və iştiraka şərait yaradır. Dəyişikliklərin idarə edilməsinin planlaşdırılmasında HR-nin rolunun digər mühüm aspekti uğurlu icra üçün tələb olunan resursların müəyyən edilməsidir. HR dəyişikliyi asanlaşdırmaq üçün lazım olan zəruri təlim proqramlarını, texnologiyaları və dəstək sistemlərini müəyyən etməyə kömək edir. Bundan əlavə, HR dəyişiklik prosesi üçün real vaxt qrafiki hazırlamaq üçün liderlərlə sıx əməkdaşlıq edir, mərhələlərin təyin olunmasını, irəliləyişin izlənməsini və keçidin rəvan şəkildə baş verməsini təmin edir. Planlaşdırma mərhələsinə HR-ni cəlb etməklə, təşkilatlar dəyişikliklərə strukturlaşdırılmış, yaxşı resurslu və vahid yanaşma təmin edə, uğurlu nəticələr əldə etmək şanslarını artırır və işçi qüvvəsində fasilələri minimuma endirə bilər.

Təşkilati dəyişikliklər kontekstində insan resursları təlim və inkişafda mühüm rol oynayır, işçilərin yeni mühitdə inkişaf etmək üçün lazımi bacarıq və biliklərlə təchiz olunmasını təmin edir. Təşkilatlar inkişaf etdikcə istər texnoloji təkmilləşdirmələr, istər proses təkmilləşdirmələri, istərsə də strategiyada dəyişikliklər yolu ilə, HR işçilərin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmasına dəstək olmaq üçün məqsədyönlü təlim proqramlarının işlənilib hazırlanmasına və çatdırılmasına cavabdehdir. HR-nin əsas vəzifələrindən biri həyata keçirilən dəyişikliklər nəticəsində yarana biləcək bacarıq boşluğunu müəyyən etməkdir. Bu, HR-dən işçilərin cari imkanlarını qiymətləndirmək və bacarıqların artırılması və ya yenidən ixtisaslaşmaya ehtiyacı olan sahələri müəyyən etmək üçün şöbə rəhbərləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyi tələb edir. Məsələn, bir təşkilat yeni bir proqram sistemini qəbul edərsə, HR işçilərin sistemdə səmərəli naviqasiya etmək üçün lazımi təlim almasını təmin edəcəkdir. Bu proses təkcə texniki təlimləri əhatə etmir, həm də menecerlər üçün liderlik təlimi və ya yeni texnologiyalarla işləyən komandalar üçün ünsiyyət bacarıqları kimi yumşaq bacarıqların inkişafı daxildir. İxtisasların artırılması ilə yanaşı, HR davamlı öyrənmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır [6]. Bunun bir hissəsi kimi HR işçi qüvvəsinin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış

seminarlar, onlayn kurslar, vebinarlar və mentorluq proqramları kimi müxtəlif öyrənmə üsullarını təqdim edə bilər. Bu yanaşma bütün səviyyələrdə çalışanlara dəyişikliklərə uyğunlaşmağa və öz rolları daxilində davamlı olaraq böyüməyə kömək edir. HR, həmçinin keçid zamanı dəstək mexanizmlərinin təmin edilməsinə cavabdehdir. Buraya kouçinq və ya mentorluq təklif etmək, həmyaşıdlara dəstək şəbəkələrini asanlaşdırmaq və ya işçilərə narahatlıqlarını ifadə etməyə və dəyişiklik prosesində istiqamət almağa imkan verən rəy döngələrinin yaradılması daxil ola bilər. Təlim və inkişafa diqqət yetirməklə, HR işçilərin güclü və inamlı hiss etmələrini təmin edir ki, bu da dəyişikliyin uğurlu qəbulu və uzunmüddətli təşkilati uğur üçün çox vacibdir.

İnsan resursları performans idarəetmə sistemlərinin təşkilatın yeni istiqaməti və məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin etməklə təşkilati dəyişiklik zamanı performans gözləntilərinin idarə olunmasında mühüm rol oynayır [2]. Təşkilatlar dəyişikliklərə məruz qaldıqca, HR transformasiyanın arzu olunan nəticələrini dəstəkləmək üçün performansın idarə edilməsi çərçivələrini nəzərdən keçirməli və düzəliş etməlidir. Bu proses təşkilatın yeni vizyonunu və strategiyasını əks etdirən aydın, ölçülə bilən məqsədlərin müəyyən edilməsini, işçilərə fərdi töhfələrinin daha geniş təşkilati məqsədlərlə necə uyğunlaşdığını anlamağa kömək etməyi əhatə edir. Bu sahədə HR-nin əsas vəzifələrindən biri həyata keçirilən dəyişiklikləri əks etdirən yeni performans göstəricilərinin yaradılmasıdır. Məsələn, əgər təşkilat daha çox müştəri mərkəzli yanaşmaya keçirsə, HR müştəri xidmətlərini, komanda işini və uyğunlaşma qabiliyyətini vurğulamaq üçün performans qiymətləndirmələrinə yenidən baxa bilər. Performans gözləntilərini aydın şəkildə müəyyən etməklə, HR işçilərin inkişaf edən mühitdə onlardan nə gözlədiyini dəqiq bilmələrini təmin edir. Bu, şəffaflığı azaltmağa kömək edir və dəyişikliyə qarşı müqaviməti azaldır, çünki işçilər transformasiyada öz rollarını başa düşürlər [5]. HR həm də müsbət davranışları gücləndirərək və yeni şəraitə uyğunlaşma səylərini tanıyaraq dəyişiklik prosesi boyunca işçilərin motivasiyasında əsas rol oynayır. Buna müntəzəm rəylər, tanınma proqramları və işçiləri dəyişikliyi qəbul etməyə və təşkilatın uğuruna töhfə verməyə görə mükafatlandıran həvəsləndirmələr vasitəsilə nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Jaffee D., "Human Resource Management: A Global Perspective," New York, "Wiley," 2012, 510 p.
2. Koster F., & Moen P., "Human Resource Development: A Practical Guide," New York, "Routledge," 2014, 310 p.
3. Noe R.A., "Human Resource Management: Gaining a Competitive Advantage," New York, "McGraw-Hill Education," 2020, 520 p.
4. Pfeffer J., "The Human Equation: Building Profits by Putting People First," Boston, "Harvard Business School Press," 2021, 430 p.
5. Taneja S., & Gupta P., "Human Resource Management in Practice," New Delhi, "Sage Publications," 2014, 450 p.
6. Ulrich D., "Human Resource Champions," Boston, "Harvard Business School Press," 2020, 410 p.

YAPON DÖYÜŞ NÖVLƏRİNDƏ İDMAN MENECMENTİNİN TƏDQIQI

Yapon döyüş növləri əsrlər boyu inkişaf edən və müxtəlif mədəniyyətləri təsirləndirən idman növləridir. Bu döyüş növləri yalnız fiziki bacarıqları inkişaf etdirməklə qalmır, həm də əxlaqi və fəlsəfi prinsipləri təbliğ edir. Yapon döyüş növlərinin idman menecmentindəki yeri və bu sahədəki təsirinin araşdırılması, idman təhsili və menecmenti sahəsində yeni yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Bu tezisın məqsədi, yapon döyüş növlərinin idman menecmentində öyrənilməsini və tətbiqini araşdırmaqdır. Xüsusilə, bu döyüş növlərinin idarəetmə strukturlarına, təlim metodlarına, psixoloji və fiziki hazırlığa necə təsir göstərdiyini təhlil edəcəyik.

Yapon döyüş sənətləri, Minyaku dövründən (təqribən eramızın 5-ci əsrindən etibarən) başlayaraq, müxtəlif dövr və müharibələrdə inkişaf etmişdir. Əsasən, döyüşlər yalnız fiziki mübarizədən ibarət olmamış, həm də ruhsal hazırlıq, əxlaq və fəlsəfi dəyərlər ilə zəngin olmuşdur [4].

Əsas Yapon döyüş növləri:

- Judo: 1882-ci ildə Jigoro Kano tərəfindən yaradılmışdır. Judo, fiziki gücün deyil, daha çox taktika və texnikanın üstünlük təşkil etdiyi bir döyüş növüdür. Judo, həmçinin əxlaq prinsiplərinə və ənənəyə böyük önəm verir;

- Karate: Okinavadakı döyüş sənətləri ənənəsindən yaranmışdır. Karate, həm zərbələr, həm də təkmilləşmiş döyüş texnikalarını özündə cəmləyir;

- Aikido: Morihei Ueshiba tərəfindən yaradılmışdır və bu döyüş növü daha çox müdafiəçi bir yanaşma ilə tanınır. Aikido-da əsas məqsəd hücum edən şəxsin hərəkətini yönləndirərək zərbə etməkdir;

- Kendo: Yapon qılınc döyüşünün müasir formasıdır. Kendo, qılınc ilə döyüşərək fiziki və psixoloji bacarıqları inkişaf etdirir;

- Sumo: Yaponların ən qədim və ən tanınmış döyüş növüdür. Sumo, güc və texnika ilə yanaşı, adət və mərasimləri də özündə cəmləyir.

İdman menecmenti və Yapon döyüş növlərinin inteqrasiyası

İdman menecmenti, idman fəaliyyətlərinin təşkilini, idarə olunmasını və inkişafını nəzərdə tutur. Yapon döyüş növləri, yalnız idmançıların fiziki hazırlığını deyil, eyni zamanda əxlaq və liderlik bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Bu səbəbdən, yapon döyüş növlərinin idman menecmentində tətbiqi, liderlik, komandada işləmək və etik prinsipləri gücləndirmək üçün vacibdir [5].

Yapon döyüş növlərinin idman menecmentinə təsiri:

- İdarəetmə strukturu: Yapon döyüş növlərində, hər bir döyüşçü öz rəhbərinə və ustasına böyük hörmətlə yanaşır. Bu yanaşma, idman menecmentində də liderlik və əməyin düzgün bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır;

- Təlim metodları: Yapon döyüş növləri, texnikaları təkmilləşdirmək üçün çox vaxt sərf edir və təlimatçılar tərəfindən müxtəlif yanaşmalar tətbiq edilir. Bu metodların

idman menecmentində təlimçilərin və idmançılarla işləmə qaydalarını təkmilləşdirməyə kömək edir [3].

Yapon döyüş növləri, dünyanın bir çox ölkələrində məşhurdur və beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən tanınır. Beynəlxalq turnirlər və yarışlar, bu döyüş növlərinin geniş yayılmasına və daha çox insanın iştirak etməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq miqyasda Yapon döyüş növlərinin rolu:

- Judo və Karate kimi idman növləri, Olimpiya oyunlarına daxil olmuşdur və dünya miqyasında məşhurdur;

- Sumo və Aikido kimi döyüş növləri isə daha çox mədəniyyət və ənənəyə əsaslanır, lakin dünya üzrə məşhur təlim proqramları və tədbirlər təşkil edilir.

Azərbaycan, Yapon döyüş növlərinin inkişafı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu döyüş növləri, Azərbaycanın idman sisteminə müxtəlif yeniliklər və inkişaf istiqamətləri təqdim edə bilər [1].

Azərbaycan idmanında Yapon döyüş növləri:

- Azərbaycanlı idmançılar beynəlxalq yarışlarda Judo və Karate üzrə bir sıra uğurlar əldə etmişlər;

- Bu döyüş növlərinin ölkədə daha geniş yayılması və təlim metodlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı işlər görülməkdədir.

Yapon döyüş növlərinin idman menecmentində tətbiqi, müxtəlif sahələrdə inkişaf imkanları təqdim edir. Bu döyüş növləri, idmançılara yalnız fiziki bacarıqları inkişaf etdirməyə deyil, həm də sosial və psixoloji cəhətdən böyüməyə kömək edir. Azərbaycan idmanında Yapon döyüş növlərinin daha geniş tətbiqi, bu növlərin təbliği və inkişafı üçün yeni istiqamətlər açacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Yapon Döyüş Növləri və Mədəniyyəti Assosiasiyası”.
2. Şahbazov, Ə. (2003). “Menecment”.
3. Hüseynov, İ. (2007). “Turizmin Əsasları”.
4. “Bədən Təربiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi Xəbərləri”.
5. “Qlobal Tendensiyalar və Müasir Azərbaycan Təhsili”.

*Həmidova Səbinə Bəşir qızı,
magistrant,*

Bakı Biznes Universiteti

Email: sabinahamidova21@gmail.com

MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ BƏLƏDİYYƏ MALİYYƏSİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Maliyyə sistemi istənilən iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Bu sistemin ayrılmaz hissələrindən biri də bələdiyyə maliyyəsidir. Bələdiyyə maliyyəsi yerli idarəetmə orqanlarının iqtisadi mənbələrini formalaşdıraraq,

onların funksional və inzibati fəaliyyətlərini yerinə yetirməsinə imkan yaradan əsas faktorlar arasında yer alır.

Müasir dövrdə bələdiyyələrin iqtisadi və sosial inkişafdakı rolu durmadan artır. Yerli idarəetmə sistemlərinin gücləndirilməsi üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması əsas şərtlərdən biridir. Bələdiyyə maliyyəsi dövlətin fiskal siyasətinin vacib tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, yerli əhalinin rifahına da birbaşa təsir göstərir.

Bələdiyyə maliyyəsi müstəqillik, aşkarlıq və yerli mənafehin respublika mənafeyi ilə uzlaşması prinsiplərinə əsaslanır. Belə ki bələdiyyə maliyyəsinin özünəməxsus sistemi vardır ki bunlar 5 yerə ayrılır:

1. Bələdiyyə büdcəsi.
2. Bələdiyyədə büdcədən kənar pul fondları.
3. Bələdiyyə krediti.
4. Bələdiyyə sığortası.
5. Bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi.

Bələdiyyələrin maliyyə resurslarının məhdud olması onların funksiyalarını tam yerinə yetirməsinə mane olur. Yerli büdcələrin qeyri-kafi olması, maliyyə mənbələrinin diversifikasiyasının zəifliyi və vergi bazasının məhdudluğu bu sahədə islahatların zəruriliyini gündəmə gətirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bələdiyyələr iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Onlar yerli gəlirləri artırmaq üçün müxtəlif maliyyə mexanizmlərindən istifadə edirlər. Lakin bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, bələdiyyə maliyyəsinin gücləndirilməsi hələ də aktual problemlərdən biridir.

Bələdiyyə maliyyəsinin əsasını bələdiyyə əmlakı, bələdiyyə torpaqları, yerli büdcə və büdcədən kənar fondlar təşkil edir. Büdcə gəlirləri bələdiyyələrin maliyyə vəsaitinin əsasını təşkil edir. Büdcə gəlirləri bələdiyyələrin iqtisadi funksiyasını yerinə yetirə bilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul fondlarına daxil olan pul vəsaitləridir.

Bələdiyyələrin maliyyə dayanıqlığının artırılması isə yalnız yerli idarəetmə strukturunun effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bölgələrdə sosial sabitliyin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə töhfə verir. Güclü bələdiyyə maliyyəsi həm yerli təsərrüfat subyektlərinin inkişafını dəstəkləyir, həm də iqtisadi diversifikasiyanı təşviq edir. Bu baxımdan, yerli gəlir mənbələrinin artırılması, innovativ və alternativ maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiqi, fiskal muxtariyyətin genişləndirilməsi və dövlət-bələdiyyə münasibətlərinin yeni, daha səmərəli prinsiplər əsasında qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq bələdiyyələrin özünü maliyyələşdirmə imkanlarının artırılması, dövlətin subsidiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi və yerli vergi sisteminin optimallaşdırılması da bələdiyyələrin inkişafı üçün strateji istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Bələdiyyələrin formalaşması və davamlı inkişafı regional iqtisadiyyatın gücləndirilməsində əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bələdiyyələrin funksional və maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi, yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi məsələlərin həllində dövlət büdcəsinə düşən yükü azaltmaqla, resursların daha effektiv istifadəsinə imkan yaradır. Bu kontekstdə bələdiyyələrin institusional və maliyyə cəhətdən möhkəmlənməsi onların üzərinə düşən vəzifələri uğurla yerinə yetirməsinə, yerli sakinlərə keyfiyyətli xidmətlər göstərməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə birbaşa təsir edir.

2023-cü ildə ölkə üzrə bələdiyyələrin ümumi büdcə gəlirləri 54,5 milyon manat

təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 7,1 milyon manat (15%) çoxdur. Yerli vergilərdən daxilolmalar isə 22,6 milyon manat olmuşdur, bu da 2022-ci illə müqayisədə 2,1 milyon manat (10%) artım deməkdir.

Qeyd edə bilərik ki, bələdiyyələrin maliyyə potensialını artırmaq üçün dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə dotasiya ayrılması mexanizmini təkmilləşdirmək olar. Həmçinin yerli büdcələrin gəlirlirinin artırılmasının əsas istiqaməti kimi bələdiyyələrin səlahiyyətinə əlavə vergi və ödənişlərin verilməsini qeyd edə bilərik.

Bələdiyyələrin maliyyə mənbələrinin artırılması, bələdiyyələrə ayrılan dəstəyin geniş olması bu sahənin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradacaq. Bəzi bələdiyyələrdə maliyyə çatışmazlığı, idarəetmə çətinlikləri və səmərəsiz vergi yığım problemi hələ də qalmaqdadır. Bu problemlərin həlli üçün bələdiyyələrin maliyyə bazasının daha da möhkəmləndirilməsi tələb olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi (2023). Bələdiyyə Maliyyəsinin Cari Vəziyyəti və İnkişaf Perspektivləri.

2. Əliyev, S. (2018). "Bələdiyyələrin maliyyə müstəqilliyinin gücləndirilməsi yolları". Azərbaycan İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı.

3. Aslanov, T. (2021). Bələdiyyə Maliyyəsinin İnkişafında Yerli Vergilərin Rolu. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

4. Azərbaycan Yerli İcra Hakimiyyətləri və Bələdiyyələr haqqında Məlumat Portalı – www.belediyye.gov.az

<https://abma.gov.az/az/abmaxeber/belediyyelerin-maliyye-imkanlarinin-artirilmasi-istiqametinde-gorulen-tedbirler-movcud-veziyyet-ve-birlesmenin-yaradacagi-imkanlar>

*İbrahimova Gülçin Nofəl qızı,
magistrant,*

Bakı Biznes Universiteti,

Email: gulchinibrahimova01@gmail.com

BƏLƏDİYYƏ İDARƏÇİLİYİNDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ: ELEKTRON BƏLƏDİYYƏ KONSEPSİYASI VƏ ONUN ƏHƏTƏ DƏİRƏSİ

Giriş

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi dünya üzrə dövlət və yerli idarəetmə sahələrində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar, xüsusilə bələdiyyə idarəetiliyində, idarəetmə sistemlərinin şəffaflığını, səmərəliliyini və vətəndaşların xidmətlərə çıxışını yaxşılaşdırır. Elektron bələdiyyə, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yerli idarəetmə və bələdiyyə xidmətlərini təqdim etməyə imkan verir və bu xidmətlərin sürətini, əlçatanlığını və şəffaflığını artırır. Bu məqalə, elektron bələdiyyənin tətbiqi ilə bağlı statistik məlumatları və təcrübələri təqdim edir.

Elektron bələdiyyə konsepsiyasının təsviri. Elektron bələdiyyə, bələdiyyə orqanlarının vətəndaşlara rəqəmsal platformalar vasitəsilə xidmətlər təqdim etməsi, onların müraciətlərini onlayn şəkildə qəbul etməsi, həmçinin şəffaflığı artırmasıdır. Bu konsepsiya, ənənəvi idarəetmə strukturlarını rəqəmsallaşdıraraq daha sürətli və effektiv xidmətlər təqdim etməyə yönəlmişdir. Aşağıda göstərilən statistik məlumatlar, elektron bələdiyyənin tətbiqinin müxtəlif aspektlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Elektron bələdiyyənin tətbiqi ilə bağlı statistik məlumatlar:

1. Elektron xidmətlərdən istifadə:

Avropa İttifaqı (2020) - Avropa İttifaqı ölkələrində elektron xidmətlərdən istifadə edən vətəndaşların sayı 250 milyon nəfərə çatmışdır. Bu, əhalinin böyük bir hissəsinin bələdiyyə xidmətlərini onlayn şəkildə istifadə etdiyini göstərir. Bu xidmətlərə vətəndaşların vergi ödəmələri, sosial yardımlar, əmlak və digər hüquqi məsələlər daxil olur [5].

Dünya bankı (2019) - Dünya Bankı tərəfindən aparılan bir tədqiqatda, elektron hökumət tətbiqlərinin inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xidmətlərinə girişin 50%-dən çoxunu təşkil etdiyi qeyd olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu nisbət 30%-ə yaxındır [5].

Azərbaycan (2022) - Azərbaycan Dövlət İdarəetmə Akademiyasının hesabatına əsasən, Azərbaycanda "Elektron Bələdiyyə" layihəsinin tətbiqi nəticəsində, əhalinin 40%-i bələdiyyə xidmətlərindən onlayn istifadə etməyə başlayıb. Bu göstərici, rəqəmsal xidmətlərin təkcə böyük şəhərlərdə deyil, həmçinin regionlarda da tətbiqinin artdığını göstərir [4].

2. Vətəndaş Məmnuniyyəti və Elektron Bələdiyyə:

Dünya Bankı (2020) - Elektron hökumət tətbiqlərinin tətbiq olunduğu ölkələrdə vətəndaş məmnuniyyətinin 20%-dən 30%-ə qədər artdığı müşahidə edilmişdir. Bu artım, xidmətlərin sürətinin və vətəndaşların administrativ məsələlərə daha rahat girişinin təmin olunmasından irəli gəlir [5].

OECD (2020) - OECD-nin tədqiqatına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə elektron xidmətlərin istifadəsi nəticəsində məmnuniyyətin artması, şəffaflığın və vətəndaşların məlumatlara asan çıxışının təmin olunması ilə bağlıdır [5].

3. Elektron seçkilər və vətəndaş iştirakı:

Avropa İttifaqı (2019) - elektron səsvermə tətbiq edilən ölkələrdə seçici iştirakının artdığı müşahidə olunub. Məsələn, Estoniya, elektron səsverməni 2005-ci ildən tətbiq edir və 2019-cu ilin seçkilərində səsvermə prosesinə 44% vətəndaş onlayn qatılmışdır [5].

Azərbaycan (2022) - Azərbaycanda elektron səsvermə sistemi ilə bağlı ilkin addımlar atılmışdır. Bələdiyyə seçkiləri üçün vətəndaşların elektron səsvermə ilə iştirak etməsi mövzusu gündəmdədir. Hələlik, sistemin tam şəkildə tətbiqi yoxdursa da, onlayn müraciətlər və bələdiyyə seçkilərinin şəffaf keçirilməsi məqsədilə müəyyən platformalar istifadəyə verilmişdir [4].

4. Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) və İnfrastruktur İdarəetməsi:

OECD (2020) - Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (CİS) tətbiqi, şəhər planlaşdırılması, ətraf mühitin idarə olunması və infrastruktur inkişafı sahələrində mühüm

rol oynayır. OECD-nin təhlilinə görə, CİS tətbiq edən ölkələrdə urbanizasiya və şəhər infrastrukturunun inkişafı sahəsində böyük uğurlar əldə edilib [5].

Azərbaycan - Azərbaycanın böyük şəhərlərində, xüsusilə Bakı şəhərində, CİS-in tətbiqi, şəhər inkişafı və təbii fəlakətlərə qarşı tədbirlərinin alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2021-ci ildə Bakı şəhəri üzrə CİS vasitəsilə şəhər planlaşdırılması ilə bağlı qərarlar daha sürətli və effektiv qəbul edilməyə başlanmışdır [4].

Aşağıda, elektron bələdiyyənin müxtəlif sahələrdəki tətbiqlərinə dair statistik məlumatları daha vizual şəkildə izah etmək üçün cədvəl və diaqramlardan istifadə edirik.

Elektron xidmətlərdən istifadə nisbətləri

Region/Ölkə	Elektron xidmətlərdən istifadə nisbəti
Avropa İttifaqı	50%+
Dünya üzrə	30%-50%
Azərbaycan (2022)	40%

Mənbə: European Commission (2019). Digital Economy and Society Index (DESI); Dünya Bankı (2019). E-Government and Digital Governance: A Global Survey; Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəetmə Akademiyası (2022). Elektron Bələdiyyə: Azərbaycan Təcrübəsi.

Vətəndaş məmnuniyyəti artışı (2019-2020)

Ölkə	Vətəndaş Məmnuniyyəti Artışı
Elektron hökumət tətbiqləri olan ölkələr	20%-30% artım
Azərbaycan	25% artım

Mənbə: Dünya Bankı (2020). E-Government and Digital Governance: A Global Survey; OECD (2020). Digital Government Review of Latin American Countries.

Nəticə

Elektron bələdiyyə konsepsiyası bələdiyyə idarəetməsində innovasiya və şəffaflıq təmin edir. Statistik məlumatlar göstərir ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elektron xidmətlərin istifadəsi, vətəndaş məmnuniyyətini artırır və bələdiyyə xidmətlərinin sürətini və keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Coğrafi informasiya sistemləri və elektron səsvermə kimi tətbiqlərin istifadəsi isə bələdiyyə idarəçiliyini daha dinamik və əhəmiyyətli edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Dünya Bankı. (2019). *E-Government and Digital Governance: A Global Survey*.
2. European Commission. (2019). *Digital Economy and Society Index (DESI)*.
3. OECD. (2020). *Digital Government Review of Latin American Countries*.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəetmə Akademiyası. (2022). *Elektron Bələdiyyə: Azərbaycan Təcrübəsi*.
5. Mikayilov, E. (2021). *Azərbaycanın Elektron Hökumət Tətbiqləri: Problemlər və Perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil.

*Fərəcli Könül Vahid qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: konulalhuseynova96@gmail.com*

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI COĞRAFI REGIONUNDA DEMOQRAFİK PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi regionu Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşən, həm təbii-coğrafi şəraiti, həm də iqtisadi potensialı ilə ölkə üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan bir bölgədir. Region Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı və Yardımlı inzibati rayonlarını əhatə edir. Bu ərazi həm məhsuldar torpaqları, həm subtropik iqlimi, həm də təbii ehtiyatları ilə diqqət çəkir. Onun iqtisadi-coğrafi mövqeyi, əhalinin həyat səviyyəsi və əmək bazarının spesifik xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində potensial imkanlar yaradır. Lənkəran-Astara regionu Xəzər dənizinin cənub sahilləri boyunca yerləşir. Bölgə yüksək relyef müxtəlifliyi ilə seçilir: sahiləni ərazilərdən tutmuş dağlıq rayonlara qədər geniş coğrafi şərait mövcuddur. Bu müxtəliflik kənd təsərrüfatının spesifik sahələrinin, o cümlədən çayçılıq, tərəvəzçilik və sitrusçuluğun inkişafı üçün əlverişlidir. Subtropik iqlim şəraiti bölgədə intensiv kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini təşviq edir və iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan aqrar sektoru daha da möhkəmləndirir [1].

Regionun əhalisi əsasən kənd yerlərində məskunlaşıb. Əhalinin məşğulluğu əsasən kənd təsərrüfatı, kiçik ticarət, sənətkarlıq və turizmlə bağlıdır. Ərazinin coğrafi mövqeyinə və torpaqlarının məhsuldarlığına baxmayaraq, əhalinin böyük hissəsi sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşir. Gənclərin şəhərlərə və ya xaricə miqrasiyası səbəbindən əhalinin tərkibində müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu tendensiya əmək bazarında qeyri-mütənasiblik yaradır və iqtisadi inkişaf üçün problemlər ortaya çıxarır. Lənkəran-Astara regionunun da iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı dominant mövqeyə malikdir. Çayçılıq, sitrus meyvələrinin istehsalı və heyvandarlıq regionun iqtisadi gücünü təşkil edən əsas sahələrdir. Bununla yanaşı, turizm potensialı da diqqətəlayiqdir. Bölgənin tarixi abidələri, təbii gözəllikləri və müalicəvi sanatoriyaları daxili və xarici turistlərin cəlb olunması üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin iqtisadi imkanların tam realizə edilməməsi əmək bazarının inkişafına mənfi təsir edə bilər. Demografik problemlər və onların əmək bazarına təsiri müasir dövrdə həm regional, həm də milli iqtisadiyyat üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi regionunun əmək bazarı əhalinin demoqrafik xüsusiyyətlərindən birbaşa təsirlənir. Demografik dəyişikliklər əmək bazarının formalaşmasına və regionun iqtisadiyyatının ümumi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri olduğu bilinir. Lənkəran-Astara regionunda müşahidə olunan əsas demoqrafik problemlərdən biri əhali miqrasiyasıdır.

Regionun iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatına əsaslanması və yeni sənaye müəssisələrinin olmaması nəticəsində xüsusilə gənc nəslin böyük hissəsi iş tapmaq üçün iri şəhərlərə və ya xarici ölkələrə üz tutur. Bu, regionda işçi qüvvəsinin azalmasına, xüsusən də ixtisaslı kadr çatışmazlığına səbəb olur. Miqrasiyanın nəticəsi olaraq əhalinin yaş strukturu dəyişir, bu da əmək bazarında tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Regionda son illərdə doğum göstəricilərinin azalması da əmək bazarına mənfi təsir göstərir [2]. Bu tendensiya gələcəkdə işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb olacaq və regionun iqtisadi fəa-

liyyət potensialını məhdudlaşdıracaq. Doğum səviyyəsinin azalması ilə əlaqədar olaraq əmək resurslarının yaşlanması problemi daha da kəskinləşir. Kişi əhalisinin miqrasiyası regionda gender disbalansına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatında və digər sahələrdə qadınlar daha çox işlə təmin olunsada, bu işlərin böyük hissəsi qeyri-formal xarakter daşıyır. Gender disbalansı həm sosial problemlər yaradır, həm də əmək bazarının qeyri-sabitliyinə səbəb olur.

Regionda işçi qüvvəsinin bərabər paylanmaması iqtisadiyyatın balanslı inkişafını əngəlləyir. Şəhərlərə və kənd yerlərinə olan maraq və əmək bazarında tələb arasında uyğunsuzluq əmək resurslarının səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur. Demografik problemlərin əmək bazarına təsiri həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə regionun sosial-iqtisadi sabitliyi üçün kritikdir. Əgər bu problemlər həll olunmasa, işsizliyin artması, qeyri-formal məşğulluğun genişlənməsi və iqtisadi potensialın reallaşdırılmaması kimi ciddi problemlər davam edəcək.

Demoqrafik problemlərin həllinə yönəlmiş strateji tədbirlər regionun əmək bazarını gücləndirmək və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün vacibdir. Demoqrafik problemlərin əmək bazarına təsirinin araşdırılması regionun dayanıqlı inkişafı üçün əsas addımlardan biridir. Əhali artımı, miqrasiya və gender balansının düzgün idarə edilməsi yalnız əmək bazarını inkişaf etdirmək deyil, həm də iqtisadi sabitlik yaratmaq üçün mühüm rol oynayır. Təklif olunan tədbirlərlə regionun iqtisadi imkanlarını daha da genişləndirmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədova M.N. və digərləri (2007) Azərbaycanla demoqrafik inkişafın xüsusiyyətləri və perspektiv meylləri, Bakı, "Səda", 244 səh.
2. Muradov Ş. (2008) Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər), Bakı, "Elm", 240 səh.

*Məmmədov Sahib Bayraməli oğlu,
magistrant,*

Bakı Biznes Universiteti,

Email: sahib.mammadov.0101@gmail.com

AZƏRBAYCANDA AQRAR-SƏNAYE SEKTORUNDA İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

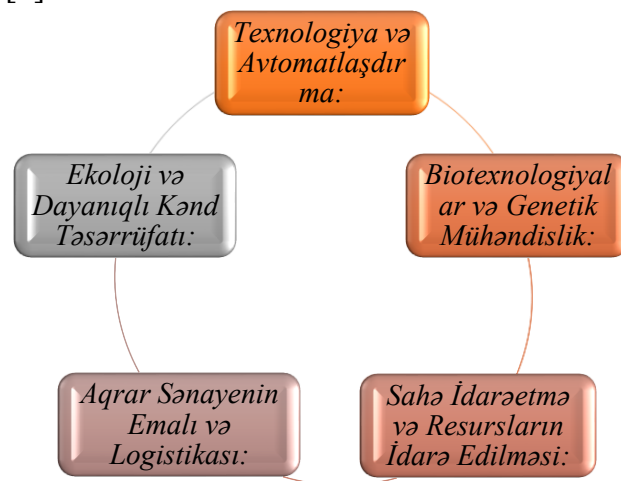
Azərbaycanda aqrar-sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətinin inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və regionların inkişafına töhfə vermək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sektorun modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə texnoloji yeniliklərə və innovativ yanaşmalara ehtiyac var. İnvoysiyalar, xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalı, emalı və marketinq sahələrində tətbiq edildikdə, məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, ekoloji davamlılıq, qida təhlükəsizliyi və yerli bazarların şaxələndirilməsi kimi əhəmiyyətli məsələlərə də həll yolları təqdim edir.

Azərbaycanda aqrar-sənaye sektoru, ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri

olaraq, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, həm daxili bazarın tələblərini qarşılamaq, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün vacib rol oynayır. Lakin, bu sahənin müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməsi üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Aqrar-sənaye sektorunda innovasiyalar, texnoloji yeniliklər və yeni istehsal metodlarının tətbiqi, məhsuldarlığın artırılmasına, istehsal xərclərinin azalmasına, həmçinin ətraf mühitin qorunmasına imkan yaradır [1].

Son illərdə Azərbaycanda aqrar-sənaye sektorunda innovasiyaların tətbiqi istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Həm yerli, həm də xarici təcrübələrin öyrənilməsi, kənd təsərrüfatı sahəsində yeni texnologiyaların və metodların tətbiqi bu sektorda səmərəliliyi artırmaq üçün vacibdir. Bu kontekstdə, aqrar-sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətlərinin inkişafı, yalnız iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə deyil, eyni zamanda sosial rifahın yüksəlməsinə, kənd yerlərinin inkişafına və ekoloji davamlılığın təmin edilməsinə də əhəmiyyətli təsir göstərir.

Aqrar-sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri bir neçə əsas sahəni əhatə edir: [2].

Şəkil 1. Aqrar-sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri.

Texnologiya və avtomatlaşdırma: aqrar sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və rəqəmsal sistemlərin istifadəsi məhsuldarlığın artmasına və əməliyyat xərclərinin azalmasına səbəb olur. Bu sahədə dronlar, süni intellekt, IoT (Əşyaların İnterneti) və robot texnologiyaları əhəmiyyətli yer tutmaqdadır.

Biotexnologiyalar və genetik mühəndislik: bitki və heyvan növlərinin genetikasını təkmilləşdirərək daha məhsuldar və xəstəliklərə davamlı növlərin yetişdirilməsi mümkün olur. Bununla yanaşı, biotexnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini artırır və ekoloji təsirləri azaldır.

Sahə idarəetmə və resursların idarə edilməsi: su, torpaq və enerji resurslarının daha səmərəli istifadəsi üçün innovativ idarəetmə sistemləri və davamlı kənd təsərrüfatı metodlarının tətbiqi vacibdir. Məsələn, suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması və əkin sahələrinin daha effektiv idarə edilməsi.

Aqrar sənayenin emalı və logistikası: kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində innovasiyalar, keyfiyyətin artırılması və yeni məhsul çeşidlərinin yaradılması ilə yanaşı, məhsulların bazara çatdırılması prosesində də mühüm rol oynayır. Müasir logis-

tika həlləri məhsulların daha tez və effektiv şəkildə bazara çıxarılmasına imkan verir.

Ekoloji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı: ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi, ekosistemi qorumaqla yanaşı, istehsal proseslərinin davamlılığını təmin edir. Bu istiqamətdə gübrə istifadəsinin azaldılması, pestisidlərdən daha az asılılıq və ətraf mühitə zərərin minimallaşdırılması kimi addımlar atılmaqdadır [3].

Bu inkişaf istiqamətləri aqrar-sənaye sektorunun daha müasir, effektiv və dayanıqlı bir hala gəlməsinə şərait yaradır və ölkənin iqtisadiyyatına yeni dəyər qatır. Həmçinin, bu sahədəki innovasiyalar yerli əhalinin rifahını artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın aqrar sektorunun dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini də yüksəldir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev, M. (2020). "Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında innovasiyaların rolu." Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Jurnalı, 12(3), 45-58.
2. Quliyev, R. (2018). "Aqrar sektorda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və gələcək inkişaf perspektivləri." İqtisadiyyat və İnnovasiya, 24(2), 99-110.
3. Kərimov, H. (2019). "Azərbaycanın aqrar-sənaye sektorunda biotexnologiyaların tətbiqi." Təbiət Elmləri üzrə Tədqiqatlar, 15(4), 79-91.

*Xasiyeva Leyla Saleh qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: xasiyeva02@gmail.com*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Aqrar sahə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan strateji sektorlardan biridir. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafı və regional iqtisadi balansın qorunması baxımından bu sahənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı yalnız daxili bazarın tələbatını ödəməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda beynəlxalq rəqabətə uyğun şəkildə inkişaf etməlidir. Bu isə effektiv dövlət siyasəti və tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqini zəruri edir. Azərbaycanın aqrar sektoru son illərdə davamlı dövlət dəstəyi və institusional islahatlar sayəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmişdir. Xüsusilə, subsidiya siyasəti, vergi güzəştləri, kredit dəstəyi və torpaq islahatları bu sahənin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğun şəkildə tətbiqi aqrar sahədə daha dayanıqlı və innovativ inkişaf modelinin formalaşmasına imkan yaradır. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı iqtisadi diversifikasiya və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Dövlətin kənd təsərrüfatına verdiyi maliyyə dəstəyi, infrastruktur layihələri, modern texnologiyaların tətbiqi və fermerlərin bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər bu sektorun dayanıqlı inkişafını təmin etməyə yönəlmişdir. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şə-

raitində dövlətin aqrar sektorda rolu daim yenilənməli və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təkcə ötən 2022-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar İnnovasiya Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə bu məqsədlə respublikamızın 14 rayonunda “Aqrar İnnovasiya Festivalı” keçirilmişdir. Rayon icra hakimiyyətinin məsul şəxsləri, ətraf rayonların fermerləri, elmi-tədqiqat institutlarının mütəxəssisləri, alimlər, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərin nümayəndələri bu tədbirlərdə iştirak etmişdir [1].

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində aqrar islahatların təşkili və həyata keçirilməsi, bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında uzunmüddətli işğal nəticəsində kənd təsərrüfatı infrastrukturunu tamamilə sıradan çıxmış, torpaq resursları baxımsız vəziyyətə düşmüş və aqrar fəaliyyət dayanmışdı. Hazırda dövlət səviyyəsində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət bu ərazilərdə aqrar sahənin dirçəldilməsi, müasir kənd təsərrüfatı modelinin qurulması və dayanıqlı istehsal mühitinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atır. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi bölgənin aqrar potensialının yenidən iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsini sürətləndirir. Torpaq mülkiyyəti münasibətlərinin tənzimlənməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və innovativ istehsal metodlarının genişləndirilməsi kimi prioritetlər regionun kənd təsərrüfatında yeni inkişaf mərhələsinə keçidi təmin edir. Bununla yanaşı, kənd yerlərində məşğulluğun artırılması, əhalinin geri qayıdışının stimullaşdırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi kimi mühüm sosial məqsədlər də bu islahatların əsas hədəfləri sırasındadır.

Qarabağ regionunun həm texnoloji innovasiyalar, həm də startap mərkəzi kimi cəlbediciliyini artıracaq. Layihə çərçivəsində müasir texnologiyalar əsasında məlumat bazalarının yaradılması və onların idarəetmə sistemlərinə integrasiyası nəzərdə tutulur. İdarəetmə sistemləri müxtəlif sahələri əhatə edə bilər. Məsələn, tullantıların toplanması, enerji idarəçiliyi və ictimai xidmətlərin davamlılığının təmin edilməsi kimi məsələlər bu layihənin tərkib hissəsidir. “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının həyata keçirildiyi ərazilərdə ekoloji cəhətdən dayanıqlı yaşıl zonaların yaradılması da vacibdir. İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə bu layihələrin geniş miqyasda tətbiqi kəndlərin digər şəhər və rayonlarla integrasiyasını sürətləndirəcək. Ümumilikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarına, sosial xidmətlərə və digər ehtiyaclara olan tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynayacaq [2].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov, F. *Azərbaycanın kənd təsərrüfatında islahatlar və onların iqtisadi təsirləri*. Bakı: Elm və Təhsil. (2020)
2. Hüseynova, N. (2019). *Aqrar sektorda innovativ yanaşmalar: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində təcrübələr*.
3. İsmayılov, T. *Torpaq islahatları və iqtisadi inkişaf: Azərbaycan misalı*. Bakı: İqtisadiyyat Elmi İnstitutu. (2021)
4. Dünya Bankı (2020). *Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlar: Nəticələr və perspektivlər*.
5. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. *Aqrar sektorun inkişafı üzrə strateji plan*. (2021).

6. BMT Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) . *Azərbaycanın kənd təsərrüfatı inkişafı: İslahatlar və davamlı inkişaf*. Bakı: BMT FAO.

7. Gurbanov A.A. “The impact of economic development on climate change: A deep dive“. German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft №88. 2024. p.22-25.

8. Gurbanov A.A. “The impact of investment on the development of innovation”. German International Journal of Modern Science №29, 2022. p. 15-18.

9. Gurbanov A.A., Guliyev E.A. The interconnection of innovation and specialization in the development of Azerbaijan's agrarian sector and development perspectives German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft №88. 2025 p.20-27.

*İdrisov Nurlan Fazil oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nurlan.idrisov96@gmail.com*

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN ŞƏKİ-ZAQATALA BÖLGƏSİNDƏ TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Dünyada hər ötən dövr ərzində yeniliklər, inkişaf, dəyişikliklər yaranmışdır. Bu hadisələr ətraf mühitə öz təsirini açıq şəkildə göstərmiş, həm müsbət, həm də mənfi hallarla nəticələnmişdir. Bu hadisələrdən biri də iqlim dəyişikliyi olmuşdur. Bu gün iqlim dəyişikliyi bütün dünyanı maraqlandıran bir fenomen halına gəlib. Son illərdə temperaturda baş vermiş artım, yağıntıların anormal hal alması, baş verən hava hadisələrinin getdikcə çoxalması bütün dünya üçün təşviş yaradan məsələyə çevrilib.

Hər yerdə olduğu kimi ölkəmizdə də turizm təbii vəziyyətlə əlaqədar olaraq adını alır. Bir çox mənbələr oxucuya və dinləyiciyə belə məlumat verir ki, Azərbaycanda turizmin inkişafında ən mühüm amillərdən sayılan iqlimdə baş verə biləcək dəyişikliklər ölkədə bu sektor üçün ən həssas mövzulardan biridir [3]. Turizmin önəminə nəzər yetir-sək aydın formada onun həm potensialı üçün, həm də baş verəbiləcək risklər üçün xüsusi diqqət ayrıldığına şahid oluruq. Buna misal kimi göstərə bilərik ki, rəsmi məlumatlarda Azərbaycan turizminə iqlimin getdikcə risk yaratdığı qeyd olunur [6].

Azərbaycanda turizm sahəsinin ən populyar sahə kimi tanındığı guşələr sırasında Şəki-Zaqatala regionu ön sıralarda dayanır. Lakin araşdırma nəticələri göstərir ki, iqlim dəyişikliyi bu zonadan da yan ötmür. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində mövcud olan bu zona özünün hərtərəfli gözəllikləri ilə turistləri valeh edir. Son vaxtlarda isə burada turizm öz inkişafının çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Gələnlərin sayında ciddi şəkildə artım müşahidə olunur. Statistika göstərir ki, 2010-2012-ci illər ərzində sözügedən bölgəyə təxminən 2 milyondan çox turist gəlsə də, 2020-ci ildə bu say 4 milyona yaxın olmuşdur [2]. Bu müsbət dinamika risk yaradan iqlim dəyişikliyi problemi isə vaxt keçdikcə bu gedişatı əksinə yönəldə bilər.

İqlim dəyişikliyi müasir dünyanın global problemlərindən biri olaraq hazırda insanlar üçün ən mühüm sahə olan turizmə çoxtərəfli təsir göstərir. İqlim, eyni zamanda

temperatur da turizm səyahətlərində mühüm rola malik nüansdır. Bu mövsümdən asılı olaraq da dəyişir. Misal kimi qeyd edə bilərik ki, yay fəslində düzənlik və quraq ərazilərdə səyahətə tələbat az olur. Bu zaman daha çox sahilyanı, dağətəyi ərazilərə üstünlük verilir. Hər hansı bölgədə temperaturun həddindən artıq yüksək olması quraqlığın, susuzluğun yaranmasına, su hövzələrində qurumaların baş verməsinə şərait yaradır. Buna bənzər olaraq yağıntının həddini aşdığı ərazilərdə isə müxtəlif təbiət hadisələri, sel, su-basma, daşqın kimi fəlakətləri yaradaraq insanları təhlükəli vəziyyətlə üz-üzə qoyur. İqlimdə yaranan bu hal təbii şəraitə də təsirsiz ötüşmür. Biomüxtəliflik məhf olur, təbii şərait korlanır və həm bitkilər, həm heyvanlar ziyan görür. Turizm obyektləri də iqlimin dəyişərək qorxulu vəziyyət yaratdığı ərazilərdə böyük ziyan görə bilər. Bir çox hallarda baş verən qasırğa, yağıntı, ayrı-ayrı iqlim hadisələri bu obyektlərdə dağıntıların yaranmasına, insanların həyatı təhlükə ilə üzləşməsinə, bəzi hallarda isə bədbəxt hadisələrə gətirib çıxarır. Bu isə həmin ərazilərdən turistləri, qonaqları uzaqlaşdırmaq üçün yetərli səbəb rolunu oynayır.

Bir çox dövlət qurumları, BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı kimi dünya miqyaslı qurumlar turizmin təşkili zamanı iqlim vəziyyətinin ön planda olmasının vacibliyini qeyd edir [5]. Bunun üçün yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, elmi yeniliklərin təşkili vacib məsələdir. Ümumilikdə bu mövzu daxilində sonrakı bölmədə konkret şəkildə Şəki-Zaqatala bölgəsində mövcud situasiya təhlil olunacaq.

Şəki-Zaqatala regionunun dağlıq ərazidə yerləşməsi onun iqliminə öz təsirini yetərincə göstərir. Əvvəlki illərə nisbətən bu ərazinin də iqlimində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik hiss olunur. Buranın temperaturunda son illərdə qalxma baş verib və yağıntıların paylanmasında dəyişiklik meydana gəlib. Ölkədə sel fəlakətinin ən çox baş vermiş olduğu region da elə Şəki-Zaqatala regionu olaraq bilinir. Burada iqlim cəhətdən yaranan fərqləri sadaladıqca qar örtüyünün də son vaxtlarda azaldığını qeyd edə bilərik. Bu qar yağıntısında baş verən azalmanın nəticəsidir.

Şəki-Zaqatalanın turistləri ən çox cəlb edən tərəfi onun yaşıl təbiəti, biomüxtəlifliyi, qoruqları və təmiz havasıdır. Ancaq hava şəraitində baş vermiş dəyişikliklər təbiətin sağlamlığına ziyan göstərir. Bu da Şəki-Zaqatalanın özünəməxsus təbiətinin incisi sayılan meşə kompleksinin qurumasına qədər gətirib çıxarda bilər. Yüksək temperaturdan qaynaqlanmış və Şəki-Zaqatalada tez-tez rast gəlinən meşə yanğınları da iqlimin dəyişməsinin verdiyi töhfələrdən biridir. Bu hal davamlı olduğu təqdirdə həm ekoloji tarazlığa daha çox ziyan vurur, həm də turizmin inkişafına sədd rolunu oynayır.

İqlim dəyişikliyinə bütün dünyada olduğu kimi Şəki-Zaqatalada da səbəb ola biləcəyi bir sıra təhlükəli hallar var. Hərşeydən öncə bura sıx məskunlaşmış ərazi olduğundan, eləcə də turizmin inkişafının güclü olduğu yer olaraq gələn qonaqların mövcudluğundan dolayı burada baş verəcək hər cür iqlim hadisəsi hər an insanları təhlükə altında qoyur. Zəif qar yağıntısı nəticəsində əmələ gələn nazik qar örtüyünün olması da bu bölgədə məşhur olan qış turizminin gedişatı üçün xoşagəlməli hadisə deyil. Şəki-Zaqatalanın bir sıra dağ kəntlərinin su təminatı qar vasitəsi ilə aparıldığından bu onlar üçün də çətinlik yaradır. Qışda olduğu kimi yayda da havanın temperaturunun yüksək olması sayəsində mənəələr mövcud olur və açıq hava yürüyüşlərinin, təbiət gəzintilərinin baş tutması riskli hal alır.

Bu global problem hər nə qədər çətin vəziyyət yaratmış olsa da düzgün yanaşma ilə istər Şəki-Zaqatalada, istərsə də iqlim dəyişikliyinə təsir göstərmiş olduğu digər ərazilərdə turizm sahəsindəki dinamikanı tarazlıqda saxlamaq mümkündür.

Aparılan təhlillərdən gəldiyimiz nəticəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, vərdiş etmiş olduğumuz turizm ənənəsi iqlim dəyişikliyi nəticəsində öz trayektoriyasını dəyişə bilər. Bu hal Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün də xasdır. Bölgədə turizm sahəsinin gələcəyini qaran-tiya altına almaq üçün isə iqlimə adaptasiya məqsədi ilə planlar hazırlanmalı, yüksək təhlükəyə sahib ərazilər xəritələndirilməli, iqlimə ziyan vura biləcək halların qarşısı alın-malı, bu sahənin işçiləri iqlimdə baş verən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərlə mübarizə qay-daları haqqında maarifləndirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Hüseynov J.S., Hüseynova T.M., Tagiyev A.Ş. (2023). Böyük Qafqaz regio-nunda iqlim dəyişikliyinə təsiri və adaptasiya strategiyaları. Azərbaycan Coğrafiya Jurnalı, 12(2), [1; s.62-80].
2. Hasanlı A., Mirzəyev M. (2021). Azərbaycanın turizm sektorunda ekoloji dəyi-şikliklər və iqtisadi inkişaf. ICCAUA 2021 Konfrans Materialları, Bakı, [2; s.255-259].
3. Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (2022). İqlim Dəyişikliyi və Milli Adaptasiya Strategiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikası, [3; s.12-24].
4. Milli Hidrometeorologiya Xidməti (2022). Azərbaycanın meteoroloji mü-şahidələri və sel təhlükəsizliyi hesabatı. Bakı: Milli Hidrometeorologiya Xidməti, [4; s.45-50].
5. APA Xəbər Agentliyi (2024). Azərbaycan turizm siyasəti və iqlim dəyişikliyi: Yeni istiqamətlər. Bakı: APA, 20 noyabr 2024, [5; s.1-3].
6. Busaat.az (2024). COP29 konfransı: İqlim dəyişikliyinə turizm sektoruna təsiri. Bakı: Busaat, 20 noyabr 2024, [6; s.14-17].

*İsaqzadə Sibel Şükür qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti
Email: isaqzadesibel@gmail.com*

EL-BABATÜRK MMC-NİN İDARƏETMƏ PROSESLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ: MÖVCUD İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN ANALİZİ VƏ YENİ STRATEJİ YANAŞMALARIN TƏTBİQİ

İdarəetmə prosesi təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyətlərin planlaşdırılması, təşkili, idarə edilməsi və nəzarət edilməsi ilə bağlı kompleks bir sistemdir. Bu prosesin əsas məqsədi təşkilatın fəaliyyətlərini səmərəli və effektiv şəkildə həyata keçirərək, resurslardan (insan, maliyyə, texnoloji və s.) ən optimal şəkildə istifadə edərək müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaqdır [1]. İdarəetmə prosesi, yalnız strateji məqsədlərin reallaşdırılması üçün vacib deyil, eyni zamanda təşkilatın çevikliyini və daxili proseslərin səmərəliliyini artırmağa yönəlmiş bir fəaliyyət kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Effektiv idarəetmə təşkilatın uzunmüddətli uğurunu təmin edən əsas faktordur [6].

İdarəetmə proseslərinin effektivliyi, hər bir sahibkarlıq müəssisəsinin fəaliyyətinin

əsasını təşkil edən mühüm bir amildir. İdarəetmə prosesini EL-BABATÜRK MMC-də qiymətləndirəcəyik. EL-BABATÜRK MMC-nin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, şirkətin gələcəkdə böyüməsi və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə prosesi, yalnız strateji məqsədlərin reallaşdırılması üçün vacib deyil, eyni zamanda təşkilatın çevikliyini və daxili proseslərin səmərəliliyini artırmağa yönəlmiş bir fəaliyyət kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır [4]. Bu araşdırmanın məqsədi, şirkətin mövcud idarəetmə sistemini təhlil edərək, onun effektivliyini artırmaq üçün yeni strateji yanaşmaların tətbiqini təklif etməkdir.

EL-BABATÜRK MMC Azərbaycan bazarında uzun müddət fəaliyyət göstərən və müxtəlif sahələrdə xidmətlər təqdim edən bir şirkətdir. Şirkət yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təqdim etməklə yanaşı, müasir texnologiyaların tətbiqinə də böyük önəm verir. EL-BABATÜRK MMC-nin idarəetmə strukturu müasir tələblərə cavab verən və təşkilati səmərəliliyi təmin edən bir modelə əsaslanır. Bununla belə şirkətin inkişafı və bazar şəraitinin dəyişməsi ilə yanaşı, idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi ehtiyacı da mövcuddur.

EL-BABATÜRK MMC-nin idarəetmə sisteminin təhlilində şirkətin idarəetmə strukturu müxtəlif sahə mütəxəssislərindən və menecerlərdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin idarəetmə sistemindəki mərkəzləşdirilmiş yanaşma bəzən sürətli qərar qəbuletməni çətinləşdirir. Həmçinin hierarxiya və bürokratik prosedurlar, qərarların vaxtında və səmərəli qəbul edilməsini əngəlləyə bilər. Şirkətin resursları (maddi, maliyyə və insan resursları) səmərəli şəkildə idarə edilmədiyi təqdirdə əmək bölgüsü və əlaqələr qeyri-effektiv ola bilər ki, bu da layihələrin həyata keçirilməsində gecikmələrə və resursların israfına səbəb olar. Şirkət müasir texnologiyalardan istifadə etsə də, bəzi sahələrdə texnoloji yeniliklərin tətbiqi tam sürətə çatmamışdır, bu da bəzi fəaliyyət sahələrində rəqabətə uyğun nəticələrin əldə edilməməsinə yol açır. Müştəri məmnuniyyətinin artırılması və müştəri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi üçün də bəzi planlamaların edilməsi şərtdir.

İdarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün bir neçə göstərici və metod tətbiq olunmalıdır. Bunlar arasında performans göstəricilərinin müəyyən edilməsi və müntəzəm olaraq izlənməsi vacibdir. Məsələn, məhsulun keyfiyyəti, işçi məhsuldarlığı, layihələrin vaxtında tamamlanması və maliyyə göstəriciləri kimi meyarlar əsasında təhlillər aparılmalıdır. Qərar qəbul etmə prosesində şirkət rəhbərliyinin yanaşmaları təkmilləşdirilməli, daha çevik qərar qəbuletmə mexanizmləri yaradılmalıdır. Bu yanaşma bazar dəyişikliklərinə daha sürətli reaksiya verməyə imkan verəcək. İnsan resurslarının daha səmərəli istifadəsi üçün optimallaşdırma tədbirlərinin görülməsi də önəmlidir.

Mövcud idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir neçə strateji yanaşmaların tətbiq olunması vacibdir:

1. Çevik idarəetmə modeli: idarəetmənin çevikləşdirilməsi məqsədilə daha az bürokratik və sürətli qərar qəbuletmə mexanizmlərinin tətbiqi önəmlidir. Bu yanaşma, bazar dəyişikliklərinə sürətli uyğunlaşmanı təmin edəcək.

2. İnnovasiya və texnoloji tətbiqlər: texnoloji yeniliklərin daha geniş tətbiqi vacibdir. Məsələn, layihə idarəetmə sistemlərinin avtomatlaşdırılması, rəqəmsal marketing strategiyalarının tətbiqi və müştəri məmnuniyyətinin izlənməsi üçün müasir alətlərdən istifadə edilə bilər.

3. İnsan resurslarının inkişafı və motivasiyası: işçi heyətinin təlim və inkişafı, moti-

vasiyyətlərinin gücləndirilməsi, əməkdaşlar arasında əməkdaşlıq və kommunikasiya məsələlərinin təkmilləşdirilməsi müsbət nəticələr verə bilər. Yüksək ixtisaslı və motivasiyalı əməkdaşlar, şirkətin daha yüksək performans göstərməsinə kömək edər.

4. Strateji planlaşdırma və risk idarəetməsi: şirkət strateji planlama proseslərini təkmilləşdirməli, riskləri daha yaxşı idarə etməli və gələcək inkişaf üçün möhkəm bir strategiya qurmalıdır. Bu, həm daxili, həm də xarici bazar dəyişikliklərinə qarşı hazırlıqlı olmağı təmin edəcək.

İdarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təklif olunan müxtəlif strategiyalar həm mövcud idarəetmə strukturlarının optimallaşdırılmasını, həm də yeni innovativ yanaşmaların tətbiqini əhatə edir. Şirkət daha çevik idarəetmə metodları, müasir texnoloji həllər və səmərəli resurs idarəetməsi ilə daha yüksək məhsuldarlıq və müştəri məmuniyyəti əldə edə bilər. Nəticə olaraq, EL-BABATÜRK MMC-nin idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi, şirkətin bazardakı mövqeyini gücləndirə və onun uzunmüddətli inkişafını təmin edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Daft, R. L. (2015). Management.
2. EL-BABATÜRK MMC-nin daxili sənədləri (2025). Şirkətə dair idarəetmə və strateji planlaşdırma məlumatları. EL-BABATÜRK MMC.
3. Həsənov, A. (2017). İdarəetmə və strateji planlaşdırma. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
4. Koontz, H., & Weihrich, H. (2015). Essentials of Management: An International Perspective. McGraw-Hill Education.
5. Məmmədov, S. (2019). Təşkilati idarəetmə və müasir yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Robbins, S. P., & Coulter, M. (2016). Management. Pearson.

*Dadaşova Zəhra Ruslan qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zehradadasova2727@gmail.com*

ƏMƏK EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

İnsanın və cəmiyyətin meydana gəlməsində, inkişaf etməsində əməyin rolu hər zaman böyük olmuşdur. Əmək insan fəaliyyətinin başlıca növüdür. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünün ənənəvi funksiyalarını saxlaya bilmiş, bazar iqtisadi modelində belə insanın əmək fəaliyyəti prosesində təbiətə təsiri, istehsal əmək və onun texniki sistemlərlə əlaqəsi daha da bir birinə inteqrasiya olunmuşdur. Hər zaman əməyin ictimai faydalılığı, işçilərin peşəkar keyfiyyətləri, əməyin səmərəliliyi rəşionallığı və məhsuldarlığı öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmiş və inkişaf etmişdir.

Əmək ehtiyatlarına işləməyən I və II qrup əmək və müharibə əlilləri və güzəştli təqaüd alan və işləməyənlər çıxıldıqdan sonra bütün əmək qabiliyyətli yaşında olan əhali

daxil edilirlər. Azərbaycanda 15-57 yaş qadınlar, 15-63 yaş isə kişilər üçün əmək qabiliyyətli yaş müəyyən edilmişdir.

Əmək ehtiyatları cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsidir. Əmək ehtiyatları istehsalın vacib amili kimi çıxış edir və onlardan səmərəli istifadə səbəb olur ki, aqrar iqtisadiyyatda istehsalın həcmnin və onun iqtisadi səmərəliliyi artırılsın.

İqtisadi fəal əhali məşğul olan əhalinin sayını, onun tərkibini və məşğulluq səviyyəsini göstərir. İqtisadi fəal əhaliyə onun gəlir mənbələrindən asılı olmayaraq məşğul olan əhali, həmçinin işsizlər, işləmək istəyənlər və iş axtaranlar aiddir.

İqtisadi fəal əhalinin sayının dəyişməsinə aşağıda sadalananlar təsir göstərir. Əhalinin artım tempi, təbii artım, miqrasiyalar, yeni iş yerinin yaradılması və ya iqtisadi böhran, əhalinin təhsil səviyyəsi, əmək tutumlu istehsal sahələrinin inkişafı və s. Azərbaycanda 5 milyon məşğul əhali var. 2024-cü il avqustun 1-i vəziyyətinə ilkin məlumata əsasən iqtisadi fəal əhalinin sayı 5288,9 min nəfər olub, onlardan 5005,2 min nəfərini məşğul əhali təşkil edib [8].

Məşğulluq siyasəti ilə əmək qabiliyyətindən istifadə sıx əlaqəlidir. Dövlət məşğulluq siyasəti yeni iş yerinin yaradılmasını, müntəzəm olaraq əmək qabiliyyətli əhalinin potensialından və işgüzar fəaliyyətindən mümkün qədər səmərəli istifadə edilməsi üçün şəraitin yaradılmasını, ixtisaslı kadrların hazırlanması sisteminin daima təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Əmək ehtiyatlarına əmək qabiliyyəti yaşından xaric olan, lakin faktiki olaraq işləyən şəxslər də, yəni 62 yaşdan yuxarı olan kişilər, 57 yaşdan yuxarı olan qadınlar və 16 yaşdan az olan yeniyetmələr daxildir. Əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini əmək qabiliyyətli yaşında olan əhali təşkil edir. Əhalinin minimum (16 yaş) və maksimum (təqaüd yaşı) əmək qabiliyyəti həddi fizioloji və ictimai iqtisadi amillərlə müəyyən edilir. Ona görə də əhalinin təqaüd yaş dövrü ümumi halda və konkret iş sahələri üçün ayrılıqda müəyyənləşdirilir.

Əmək ehtiyatları 2 qrupa bölünür:

1) İqtisadi fəal.

Buraya öz əməyi ilə mal,əmtəə və xidmət yaradan müvafiq yaşda olan əhalinin sayı və faizi aiddir.Məşğulluq növünə görə iqtisadi fəal əhali dörd növə bölünür:

- din xadimləri;
- iqtisadiyyatla məşğul olanlar;
- hərbi qulluqçular;
- işsizlər;

2) İqtisadi qeyri-fəal.

Bu qrup əhali işçi qüvvəsinin tərkibinə daxil olmayan əhalidir;

- əhalinin işləmək istəməyən və iş axtarmayan yuxarı sinif şagirdləri;
- əhalinin işləmək istəməyən və iş axtarmayan əyani təhsil alan tələbələr;
- ev təsərrüfatlarının aparılması ilə məşğul olan şəxslər;
- xəstələrə xidmət göstərən şəxslər [5.3].

Əmək məhsuldarlığının əhəmiyyəti bunlardır:

1. İctimai istehsalın artımının əsas hissəsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına başa gəlir.

2. Əmək məhsuldarlığı məhsulun dəyərinə və maya dəyərinə birbaşa təsir göstərir;

3. Əmək məhsuldarlığının istehsalın artımının dəyərləri kütləsinin çoxalması ilə əlaqədar olduğuna görə məhsul istehsalının başlıca mənbəyidir;

4. Əmək məhsuldarlığı müasir şəraitdə ölkələrin iqtisadi yarışda müvəffəqiyyətlərinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır;
5. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi xalqın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün əsas şərtidir. [6, s. 323].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Gurbanov A.A. "The impact of economic development on climate change: A deep dive". German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft №88. 2024. p.22-25.
2. Gurbanov A.A. "The impact of investment on the development of innovation". German International Journal of Modern Science №29, 2022. p. 15-18.
3. Gurbanov A.A., Guliyev E.A. The interconnection of innovation and specialization in the development of Azerbaijan's agrarian sector and development perspectives German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft №88. 2025 p.20-27
4. İbrahimov İ. H., Kərimov. K. S. "Sənayedə investisiya və innovasiya fəaliyyəti" Bakı, 2017 s. 254.
5. T. Q. Əliyev, Ş. T. Əliyeva, R. T. Əliyev "İnsan resurslarının idarəedilməsi" Bakı, 2012. s. 303.
6. Ueyn. F. Kassio "İnsan resurslarının idarə edilməsi" Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2020, s. 735.
7. İbrahimov İ.H. "Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri". Bakı, 2022. s. 239.
8. <https://report.az/sosial-mudafie/azerbaycanda-5-milyon-mesgul-ehali-var/>

*Hüseynova Qəndab Bədir qızı,
magistrant
Bakı Biznes Universiteti,
Email: qendab.huseynova@icloud.com*

QAZAX-TOVUZ İQTİSADI RAYONUNDA EKOLOJİ TURİZMİN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir dövrdə ekoloji turizm qlobal turizm sənayesində dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında və ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayan əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu turizm növü ətraf mühitə minimal təsir göstərməklə yanaşı, təbii resursların qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsini, yerli icmaların iqtisadi inkişafını və mədəni irsinin yaşadılmasını da təmin edir. Ekoloji turizm yalnız iqtisadi mənfəət əldə etməyə deyil, həm də cəmiyyətin ekoloji düşüncə tərzinin formalaşmasına, ətraf mühitlə harmonik münasibətlərin inkişafına xidmət edən konseptual yanaşmadır. Beləliklə, ekoturizm ekoloji dəyərlərlə yanaşı, sosial məsuliyyət, mədəni müxtəliflik və iqtisadi sabitliyin dəstəklənməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu Azərbaycanın qərbində yerləşir və inzibati ərazi bölgüsünə əsasən Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir və Gədəbəy rayonlarını əhatə edir. Bu region coğrafi baxımdan zəngin təbii resurslara, əlverişli iqlim şəraitinə və fərqli landşaft quruluşuna malikdir. Ərazi əsasən dağlıq və dağətəyi relyefə malik olmaqla, sıx meşələrlə, dərələr və çaylarla zəngindir. Bu xüsusiyyətlər regionun ekoturizm baxımından əhəmiyyətli potensiala sahib olduğunu göstərir. Eyni zamanda, bölgədə çoxsaylı mineral bulaqlar, şalalələr, dağ gölləri və nadir flora-fauna nümunələri mövcuddur ki, bu da turistlər üçün həm istirahət, həm də maarifləndirici məqsədlərlə cəlbedici imkanlar yaradır [1, s.45-48].

Gədəbəy rayonu xüsusilə yüksək dağlıq relyefi, təmiz dağ havası və unikal təbii mənzərəsi ilə seçilir. Burada yerləşən yaylaqlar, təbii qoruqlar, eləcə də qədim yaşayış yerləri və abidələr ekoturistlər üçün həm macərə, həm də mədəni-mənəvi zənginlik təklif edir. Gədəbəydə yerləşən mineral bulaqlar (Narzan, Slavyanka və s.) müalicəvi xüsusiyyətləri ilə tanınır və sağlamlıq turizmi ilə ekoturizmin sintezini mümkün edir.

Qarayazı və Ağgöl Milli Parkları da regionun ekoturizm xəritəsində xüsusi yer tutur. Qarayazı meşə massivi nadir heyvan və quş növlərinə ev sahibliyi edir və burada müşahidə (birdwatching), foto-safari və təbiət araşdırmaları üçün əlverişli şərait mövcuddur. Ağgöl Milli Parkı isə Azərbaycanın mühüm su-bataqlıq ərazilərindən biri olmaqla, miqrasiya edən quşlar üçün əsas məskənlərdən sayılır. Bu ərazilər UNESCO-nun mühafizəsinə namizəd sahələr kimi ekoloji əhəmiyyətə malikdir və xüsusi mühafizə rejimi tətbiq olunmalıdır [2, s.98-101].

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu zəngin tarixi və mədəni irs nümunələri ilə də fərqlənir. Bölgədə yerləşən qədim yaşayış məskənləri, arxeoloji abidələr, milli memarlıq nümunələri və xalq sənətkarlığı ənənələri ekoturizm fəaliyyətlərini mədəni turizm elementləri ilə birləşdirməyə şərait yaradır. Beləliklə, region həm təbiətsevər, həm də mədəni irslə maraqlanan turistlər üçün cəlbedici istiqamət ola bilər. Bütün bu faktorlar göstərir ki, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu Azərbaycanın ekoloji turizm xəritəsində mühüm yer tutmaq potensialına malikdir və bu sahənin inkişafı üçün məqsədyönlü addımların atılması zəruridir [3, s.28].

Bununla yanaşı, regionda mədəni irs abidələrinin və kənd həyatının qorunub saxlanılması da ekoturizmin cəlbediciliyini artırır. Qazax və Ağstafa rayonlarında qədim qalalar, orta əsr məscidləri, nekropollar, həmçinin xalq sənətkarlığı nümunələri (dulusçuluq, xalçaçılıq və s.) turistlərə təqdim oluna bilər. Kənd yerlərində yaşayan əhali ilə birgə həyata keçirilə biləcək “evdə qal” (homestay), kənd təsərrüfatında iştirak, yerli mətbəxlə tanışlıq kimi turizm modelləri həm sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, həm də regionun mədəni irsinin qorunmasına töhfə verir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun zəngin və rəngarəng təbii-mədəni potensialı, burada ekoturizmin çoxşaxəli inkişafını təmin edə bilər. Lakin bu potensialın reallaşdırılması üçün sistemli planlaşdırma, ekoloji maarifləndirmə, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və cəmiyyətin aktiv iştirakı vacibdir.

Ekoloji turizmin planlı və davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə əlmi əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zəruridir. Qərarvermə prosesində optimallıq prinsipi mühüm yer tutur. Bu prinsipə əsasən, mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə minimal xərclə maksimal nəticə

əldə edilməlidir [4, s.135]. Ekoturizmin təşkili zamanı təbii sərvətlərin qorunması ilə yanaşı, sosial və iqtisadi faydaların balanslı şəkildə təmin olunması vacibdir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən digər aspektlərdən biri infrastruktur təminatıdır. Regionda turizm üçün zəruri olan nəqliyyat, kommunikasiya, informasiya, təhlükəsizlik və xidmət infrastrukturunun səviyyəsi qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu isə ekoturizm marşrutlarının formalaşdırılması, ekoloji təbliğat mərkəzlərinin yaradılması və turistlərə yönəlik xidmətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlərin görülməsini tələb edir [5, s.91].

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu təbii ehtiyatlar, coğrafi müxtəliflik və mədəni irs baxımından ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik olmaqla yanaşı, bu sahənin regionun sosial-iqtisadi dirçəlişinə təsiri baxımından da ciddi potensial daşıyır. Ekoturizmin formalaşdırılması və genişləndirilməsi bu bölgədə sosial rifahın yüksəlməsinə, alternativ gəlir mənbələrinin yaranmasına və kənd yerlərində həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edə bilər. İlk növbədə, ekoturizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin və xidmət növlərinin yaradılması regionda məşğulluğun artırılmasına zəmin yaradır. Turizm sektorunda bələdçilik, nəqliyyat, yerləşdirmə və iaşə xidmətləri, həmçinin yerli ekskursiya və mədəni tədbirlərin təşkili yerli əhalinin bu prosesə birbaşa cəlb olunmasına imkan verir. Bu, xüsusilə kənd ərazilərində gənclərin və qadınların iqtisadi aktivliyini artırmaqla sosial inklüzivliyi dəstəkləyir. Bölgədə kənd təsərrüfatı məhsullarının və əl işlərinin ekoturizm çərçivəsində satış imkanlarının genişlənməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılmasına şərait yaradır. Turistlərə təqdim edilən təbii və ekoloji təmiz ərzaq məhsulları – bal, süd məhsulları, meyvə quruları, təbii şirələr və digər kənd təsərrüfatı məhsulları – yerli fermerlərin və ailə təsərrüfatlarının gəlirlərinin artmasına imkan verir. Bu, eyni zamanda regionun daxili bazarlarında məhsul dövriyyəsinin artmasına və kənd təsərrüfatı sektorunun daha səmərəli fəaliyyətinə səbəb olur.

Xalq sənətkarlığı nümunələrinin – dulusçuluq, toxuculuq, ağac oymaçılığı, milli geyim və musiqi alətləri istehsalı – turistlərə təqdim olunması regionun mədəni irsinin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Qazax, Tovuz və Ağstafa rayonlarında mövcud olan sənətkarlıq ənənələri həm turizm məhsulu kimi təqdim edilə bilər, həm də turizm məqsədli kiçik bizneslərin inkişafına töhfə verə bilər. Milli mətbəxin turistlərə təqdimatı da regionun tanınması və sosial-iqtisadi inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Gədəbəyin, Qazax və Şəmkirin özünəməxsus yerli yeməkləri – təndir çörəyi, bozartma, qutab, ayran aşısı və digər milli kulinariya nümunələri – regiona gələn turistlərin gastronomik marağını təmin etməklə yanaşı, ailə tipli ictimai iaşə müəssisələrinin yaradılmasına səbəb olur. Bu isə mikrosəviyyədə gəlir əldə etmək imkanlarını artırır və yerli əhalinin turizm fəaliyyətinə cəlb olunmasını stimullaşdırır.

Ekoturizmin digər əhəmiyyətli sosial təsiri əhalidə ekoloji dəyərlərin formalaşması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı maariflənmənin artmasıdır. Turizm fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı təbiətə zərər vurmada davranmaq prinsiplərinin təbliği, ekoloji məsuliyyətin ictimai şüurda yer almasına səbəb olur. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə həm təbiətin qorunmasına, həm də regionun turizm baxımından cəlbediciliyinin saxlanmasına xidmət edir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin inkişafı yalnız rekreasiya və əyləncə məqsədi daşımır, eyni zamanda bu proses regionun sosial-iqtisadi strukturunun yeni-

lənməsi, əhalinin məşğulluğunun artması və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi baxımından da strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, ekoturizmin dövlət siyasətində prioritet sahə kimi inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur və onun həyata keçirilməsi üçün kompleks, çoxşaxəli yanaşma tələb olunur.

Ekoturizmin düzgün planlaşdırılması və idarə olunması, onun resurslara zərər vermədən inkişaf etdirilməsini təmin edə bilər. Bu məqsədlə region üzrə xüsusi turizm inkişaf strategiyalarının hazırlanması, təbii ehtiyatların daşıma qabiliyyətinin nəzərə alınması, ekoloji tarazlığın qorunması və turizm fəaliyyətinin müasir texnologiyalarla təchiz olunması mühüm məsələlər sırasındadır. Xüsusilə yerli özünüidarəetmə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və icmaların aktiv iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr, əhalinin turizmdən əldə etdiyi faydanın artırılmasına və bu sahəyə sahiblik hissinin güclənməsinə səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, ekoturizm fəaliyyəti kənd təsərrüfatı və kiçik sahibkarlıqla integrasiya olunmaqla, kənd yerlərində iqtisadi fəallığın artmasına və alternativ gəlir mənbələrinin yaranmasına imkan verə bilər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə regionun miqrasiya səviyyəsinin azalmasına, kəndlərdə demoqrafik sabitliyin qorunmasına və gənclərin öz bölgəsində iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunmasına şərait yaradaçaqdır. Əlavə olaraq, milli mətbəx, xalq sənətkarlığı və yerli mədəniyyətin turizm məhsulu kimi təqdim edilməsi həm ölkənin mədəni irsinin tanınılmasına xidmət edəcək, həm də bu sahədə çalışan ailə təsərrüfatlarının rifahını yüksəldəcəkdir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoturizmin səmərəli inkişafı üçün dövlət və özəl sektor arasında davamlı əməkdaşlıq zəruridir. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, hüquqi və normativ bazanın formalaşdırılması bu sahənin institusional əsaslarını möhkəmləndirəcəkdir. Eyni zamanda, regionun turizm imkanlarının beynəlxalq və daxili bazarlarda tanınılması məqsədlə genişmiqyaslı marketing strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi zəruri hesab edilir. Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun ekoturizm potensialının reallaşdırılması məqsədyönlü, elmi əsaslandırılmış və kompleks yanaşma tələb edir. Regionda ekoturizmin dayanıqlı inkişafı həm ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, həm iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə, həm də sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə töhfə verəcəkdir. Bu baxımdan, ekoturizm regionun gələcək inkişaf strategiyasında aparıcı sahələrdən biri kimi nəzərdən keçirilməli və bu istiqamətdə sistemli siyasət həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev F. "Azərbaycanın təbii sərvətləri və turizm imkanları." Bakı: Qaraağac, 2020, s.45-48.
2. Aslanova S. "Ekoturizmin nəzəri əsasları və praktiki tətbiqi". Naxçıvan: NUY, 2021, s.98-101.
3. Əliyev H.Ə. "Azərbaycanın iqtisadi rayonları və onların inkişaf xüsusiyyətləri", Bakı, 2020, s. 28.
4. Qasımov S. R. "Turizmdə idarəetmə və planlaşdırma", Bakı: Elm və Təhsil, 2022, s. 135.
5. Hüseynova R. "Ekoturizm və onun regional inkişaf modelləri", Bakı, 2019, s. 91.

*Şeydayev Murad Şərafəddin oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: seydayevmuradresmi@gmail.com*

FRANÇAYZINQ FƏALİYYƏTİNİN STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Françayzinq fəaliyyəti son illərdə dünya miqyasında genişlənən və biznes dünyasında əhəmiyyətli yer tutan bir modeldir. Bu model sahibkarların öz markalarını və biznes konsepsiyalarını başqalarına təkrarlama imkanı verərək, həm franchisee-lərə (françayzini alan tərəf) həm də franchisor-lara (françayzini verən tərəf) qarşılıqlı faydalar təmin edir. Françayzinqin əsas xüsusiyyəti, franchisor-un markasını, iş sistemini və əməliyyat prosedurlarını franchisee-ə ötürməsi və ona dəstək verməsidir.

Bu iş modeli inkişaf etmək istəyən müəssisələr üçün çox əlverişli bir imkandır. Françayzinq vasitəsilə müəssisələr öz markalarını və məhsullarını daha geniş bazarlarda təqdim etmək, daha az risklə yeni bölgələrdə fəaliyyət göstərmək və sürətli şəkildə genişlənmək imkanı əldə edirlər. Eyni zamanda, franchisee-lər, yaxşı qurulmuş və tanınmış bir marka altında işləyərək uğur qazanma şansı əldə edirlər [1].

Françayzinq fəaliyyətinin inkişafı və uğurlu tətbiqi üçün müxtəlif strateji istiqamətlər mövcuddur. Bu istiqamətlər düzgün müəyyənləşdirildikdə, həm franchisor həm də franchise Françayzinq fəaliyyəti, dünya miqyasında uğur qazanan və müasir iş dünyasında önəmli bir yer tutan biznes modelidir. Françayzinqin əsas xüsusiyyəti, sahibkarlara tanınmış və uğurlu bir markanın altında fəaliyyət göstərmək imkanı yaratmaqdır. Bu model həm franchisor (marka sahibi) üçün biznesin genişlənməsi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, həm də franchisee (françayzini alan) üçün kiçik və orta müəssisə sahiblərinə risksiz və asan şəkildə öz işlərini qurmaq imkanı verir.

Françayzinqin müvəffəqiyyəti çoxsaylı faktorlardan asılıdır və bu faktorlardan biri də strateji istiqamətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Hər bir françayzinq şəbəkəsinin məqsədləri və prioritetləri fərqli olsa da, ümumilikdə, fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və uğur qazanması üçün müəyyən strateji istiqamətlərə yönəlmək vacibdir. Bu istiqamətlər doğru seçildikdə, françayzinq modelinin sürətli inkişafı və bazar uğuru təmin edilə bilər.

Aşağıda françayzinq fəaliyyətinin əsas strateji istiqamətlərinə daha geniş şəkildə nəzər salacağıq:[2].

1. Bazar araşdırması və tələbin yoxlanılması. Françayzinqin uğurlu olması üçün bazarın yaxşı araşdırılması və tələbin düzgün təhlil edilməsi lazımdır. Bu istiqamət, françayzinq şəbəkəsinin hansı bazarlarda və regionlarda fəaliyyət göstərəcəyi barədə qərarların verilməsində əsas rol oynayır. Yeni françayzinq şəbəkələrinin genişlənməsi, ilk növbədə, bazar tələbinin qiymətləndirilməsinə bağlıdır. Məsələn, müəyyən bir məhsul və ya xidmətin bazarda nə qədər populyar olması, insanların bu məhsula olan marağı və müştəri bazasının ölçüsü bu sahədəki qərarları müəyyən edir. Yerlərdəki iqtisadi vəziyyət, sosial şərtlər, mövcud rəqabət və yerli qanunvericilik də nəzərə alınmalıdır.

2. *Françayzinq Konsepsiyasının inkişafı.* Françayzinqin əsasını təşkil edən konsepsiya, franchisee-lərin uğurlu fəaliyyət göstərə biləcəyi bir iş modeli təqdim etməlidir. Bu model, həm franchisor-un marka dəyərini qoruyub saxlamaq, həm də franchisee-lərə müvafiq əməliyyat prosedurlarını təqdim etmək üçün nəzərdə tutulur. Uğurlu bir françayzinq konsepsiyası, məhsul və xidmət keyfiyyəti, iş prosesləri, müştəri təcrübəsi və marka imicini əhatə etməlidir.

Françayzinqin inkişafı və genişlənməsi üçün konsepsiyanın çox güclü və davamlı olması vacibdir. Hər bir françayzinq şəbəkəsinin özünəməxsus tələbləri və xüsusiyyətləri olsa da, müştəri məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə əsaslanan bir sistemin yaradılması ən vacib faktorlardan biridir.

3. *Françayzinq təlimatı və dəstək* [3]. Françayzinq şəbəkələrinin uğuru üçün franchisor-ların franchisee-lərə təmin etdiyi təlimat və dəstək çox önəmlidir. Hər bir franchisee, biznesi düzgün idarə etmək üçün zəruri biliklərə və bacarıqlara sahib olmalıdır. Françayzinq şəbəkəsi, franchisee-lərə işin təməl prinsiplərini, marketinq texnikalarını, müştəri xidmətləri və satış strategiyalarını öyrətməli, onlara dayanıqlı bir dəstək verməlidir.

Françayzinq dəstəyi, həmçinin marketinq, əməliyyatlar, maliyyə və hüquqi məsələlər kimi sahələri əhatə etməlidir. Franchisee-lərin uğurlu fəaliyyət göstərməsi, franchisor-un onlara verdiyi təlim və dəstəkdən asılıdır.

4. *Marketinq və Brend tanıtımı.* Françayzinq şəbəkəsinin uğurunun təmin edilməsi üçün güclü bir marketinq strategiyasına sahib olması çox vacibdir. Həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən françayzinq şəbəkələri üçün marketinq və brend tanıtımı, müştərilərin diqqətini çəkmək və markanın dəyərini artırmaq üçün vacibdir. Güclü bir marka, müştərilərə etibarlılıq və tanınmışlıq hissi verir.

5. *Yeni bazarlara giriş və təkrar genişlənmə.* Françayzinq şəbəkəsinin genişlənməsi üçün yeni bazarların açılması vacibdir. Bu, françayzinqin sürətli inkişafı üçün bir vasitədir. Yeni bazarlara girişdə isə yerli bazarın tələbləri və mədəniyyəti nəzərə alınmalıdır. Həmçinin, yeni regionlarda fəaliyyət göstərən françayzini təhlil edərək, strateji olaraq uyğun qərarlar verilməlidir [4].

Françayzinq fəaliyyəti geniş perspektivlərə malik olsa da, uğurlu olmaq üçün düzgün strateji istiqamətlərin seçilməsi və icrası vacibdir. Bu istiqamətlər vasitəsilə həm franchisor, həm də franchisee-lər qarşılıqlı faydalı və davamlı bir iş əlaqəsi qurmaq imkanı əldə edirlər. Buna görə də uzunmüddətli bir əlaqə qurulması mümkün olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azər Hüseynov, Françayzinq və Lisenziyalasdırma: Hüquqi və İqtisadi Aspektlər, Bakı, 2018.
2. Azər Quliyev, Azərbaycanda Françayzinq Biznesinin İnkişaf Perspektivləri, Bakı, 2021.
3. Joel Libava, Become a Franchise Owner!: The Start-Up Guide to Lowering Risk, Making Money, and Owning What you Do, Hoboken, 2014.
4. Michael H. Seid və Joyce Mazero, Franchise Management For Dummies, Hoboken, 2017.

*Məlikova Nərmən Malik qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: narmeenmalekova2002@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA DAŞINMAZ ƏMLAK BAZARININ PRİNSİPLƏRİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının inkişafı ölkənin iqtisadi və sosial fəallığı ilə sıx bağlıdır. Daşınmaz əmlak bazarı torpaq sahələri, binalar və digər daşınmaz obyektlərin alqı-satqısı, icarəsi və idarə olunmasını əhatə edir [3]. Bu bazarın tənzimlənməsi hüquqi-normativ çərçivəyə əsaslanır və dövlət tərəfindən müəyyən edilən iqtisadi və sosial siyasətə uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Daşınmaz əmlak bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün əsas prinsiplərdən biri tələb və təklif arasındakı balansdır. Tələb daşınmaz əmlakın alınmasına və ya icarəyə götürülməsinə olan marağı ifadə edir, təklif isə bazara çıxarılan obyektlərin ümumi həcmi göstərir. Bu iki amilin vəhdəti qiymətlərin formalaşmasına və bazarın dinamikasına təsir edir. Digər mühüm prinsip isə daşınmaz əmlakın ən effektiv istifadəsidir. Bu prinsipə görə, hər bir obyekt hüquqi, fiziki və maliyyə baxımından ən optimal istifadə şəraitində dəyərləndirilməlidir [4].

Qiymətləndirmə daşınmaz əmlak bazarının mühüm komponentlərindən biridir və müxtəlif metodlara əsaslanır. Müqayisəli yanaşma bazarda oxşar obyektlərin satış qiymətləri əsasında dəyərin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Bu metod, xüsusilə aktiv bazar şəraitində, mülkiyyətin real bazar dəyərini dəqiqliklə qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur [1]. Müqayisəli yanaşmanın effektivliyi üçün bazarda kifayət qədər analoji satış müqavilələrinin olması vacibdir.

Gəlir yanaşması isə daşınmaz əmlakın gəlir gətirmə potensialına əsaslanır. Bu metod obyektin gələcəkdə gətirəcəyi gəlirləri indiki dəyərə çevirməklə qiymətləndirməni həyata keçirir. Gəlir yanaşmasının əsas üsullarından biri gəlirlərin kapitalizasiyası metodudur. Bu metodda daşınmaz əmlakdan əldə ediləcək illik xalis əməliyyat gəliri kapitalizasiya əmsalına bölünərək obyektin dəyəri hesablanır [5]. Diskontlaşdırılmış pul axınları metodu isə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlərin indiki dəyərini müəyyən edərək əmlakın qiymətini təyin edir.

Xərclər yanaşması qiymətləndirilən obyektin yenidən tikintisinin və ya əvəz olunmasının mümkün xərclərini nəzərə alır. Bu metod əsasən yeni tikililərin və ya xüsusi obyektlərin dəyərləndirilməsində tətbiq edilir. Xərclər yanaşması obyektin dəyərini müəyyən edərkən aşınma və amortizasiya faktorlarını da nəzərə alır [2].

Daşınmaz əmlakın qiymətinə təsir edən amillər müxtəlifdir. Siyasi amillər dövlətin iqtisadi və sosial siyasətindən, hüquqi-normativ tənzimləmələrdən asılıdır. İqtisadi amillər ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti, inflyasiya səviyyəsi, məşğulluq və alıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır [1]. Sosial-mədəni və demoqrafik amillər isə əhali sayının artımı, yaşayış standartları və urbanizasiya səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Təbiət və coğrafi faktorlar, iqlim və infrastruktur kimi amillər də daşınmaz əmlak bazarına mühüm təsir göstərir.

Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarı hüquqi-normativ çərçivə ilə tənzimlənir və qiymətləndirmə prosesində beynəlxalq standartlar nəzərə alınır. Bazar iştirakçıları üçün

obyektiv və şəffaf qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi vacibdir [4]. Qiymətləndirmə metodlarının düzgün seçilməsi, bazarın inkişafı və investisiya mühitinin formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov A. (2019). Əmlakın qiymətləndirilməsi və investisiya analizi.
2. Azərbaycan Respublikasında daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında qanun (2023)
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (2022)
4. Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları Komitəsi (2021). Beynəlxalq qiymətləndirmə standartları.
5. Əliyev R. (2020). Daşınmaz əmlak bazarının iqtisadiyyatı.

*Mərdanova Nigar Asif qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nigarmv17@gmail.com*

SƏNAYE VƏ EKOLOGİYA: BUĞDA EMALİ ZAVODLARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Müasir dövrdə sənayeləşmə prosesinin sürətlənməsi ekoloji problemlərin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə qida sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr, o cümlədən buğda emalı müəssisəsi ətraf mühitə müxtəlif formalarda təsir göstərir. Bu təsirlər əsasən atmosfer çirklənməsi, torpaq və su resurslarının çirklənməsi və istehsal tullantılarının idarə olunması kimi problemlərlə özünü göstərir. Bu tədqiqatda buğda emalı sənayesinin ekoloji problemləri və onların iqtisadi dəyərləndirilməsi məsələləri EL-KM MMC təmsalında araşdırılır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi buğda emalı sənayesinin ekoloji təsirlərini müəyyənləşdirmək, onların iqtisadi nəticələrini dəyərləndirmək və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün mümkün həll yollarını təklif etməkdir.

Buğda emalı sənayesi əsasən un və digər dənli bitki məhsullarının istehsalı ilə məşğuldur. Bu prosesin müxtəlif mərhələləri ətraf mühitə müxtəlif formada təsir göstərir:

Hava çirklənməsi: buğda emalı zamanı toz hissəciklərinin atmosfərə yayılması nəticəsində havanın çirklənməsi baş verir. Zavodlarda bu prosesin qarşısını almaq üçün filtrasiya sistemləri tətbiq olunsada, bəzi hallarda səmərəsiz işləyə bilər.

Torpaq və su çirklənməsi: müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantılar düzgün idarə olunmadıqda torpaq və su mənbələrinə sızaraq ekosistemə mənfi təsir göstərir.

Enerji istehlakı və karbon izi: buğda emalı üçün böyük həcmdə enerji sərf edilir ki, bu da karbon emissiyalarının artmasına səbəb olur.

Ekoloji problemlərin iqtisadi dəyərləndirilməsi onların sənaye müəssisəsinə və

ümumi iqtisadi inkişafa təsirini araşdırmaq üçün vacibdir. Bu qiymətləndirmə aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

Ətraf mühitə dəyən ziyanın hesablanması: havanın, torpağın və suyun çirklənməsi nəticəsində ətraf mühitə və insan sağlamlığına dəyən zərərin iqtisadi dəyəri müəyyən edilir.

Tullantıların idarə olunmasının iqtisadi təsiri: müəssisələrinin tullantı idarəetmə sistemlərinin qurulması və ya təkmilləşdirilməsi üçün çəkilən xərclər müəssisənin ümumi xərclərinə təsir edir.

Cərimələr və ekoloji vergilər: dövlət tərəfindən tətbiq edilən ekoloji vergilər və cərimələr müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsir edə bilər.

Buğda emalı zavodlarının ekoloji təsirlərinin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir:

Texnoloji yeniliklərin tətbiqi: zavodlarda toz və tullantıların azaldılması üçün müasir filtrasiya sistemləri quraşdırılmalıdır.

Alternativ enerji mənbələrindən istifadə: Günəş və külək enerjisi kimi ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən istifadə olunmalıdır.

Ekoloji tənzimləmələrin gücləndirilməsi: dövlət səviyyəsində daha sərt ekoloji nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi müəssisələrin ətraf mühitə təsirini azalda bilər.

Buğda emalı sənayesində ekoloji problemlərin iqtisadi dəyərləndirilməsi, müəssisələrin davamlı inkişaf strategiyalarını formalaşdırması üçün mühüm amildir. “EL-KM” MMC-də aparılan təhlil göstərir ki, ekoloji problemlərin həlli yalnız ətraf mühitin mühafizəsinə deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığa töhfə verə bilər. Müəssisələrin daha ekoloji cəhətdən səmərəli texnologiyalara investisiya yatırması və davamlı istehsal prinsiplərinə riayət etməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aqil Abid oğlu Qurbanov, Eldar Ali oğlu Guliyev The Interconnection Of Innovation And Specialization In The Development Of Azerbaijan's Agrarian Sector And Development Perspectives German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft No99 p.20-27. 2025.

2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Sənaye müəssisələrinin ətraf mühitə təsiri üzrə statistik hesabat. Bakı.2023

3. Əliyev R. Ekoloji iqtisadiyyat və sənaye müəssisələrinin ekoloji məsuliyyəti. Bakı: Elm və Təhsil.2021

4. Dünya Bankı. Sənaye və ekoloji problemlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi. Vaşinqton.2022

5. Smith J. Sustainable Industrial Development: Economic and Environmental Perspectives. Cambridge University Press.2020

6. Qurbanov Agil Abid. “The impact of economic development on climate change: A deep dive“. German International Journal of Modern Science/Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenössische Wissenschaft No88. 2024. p.22-25.

*Xudaverdiyev Vüsal Fuad oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: xudaverdiyevvusal8@gmail.com*

İŞÇİLƏRİN ŞİRKƏTİN İDARƏETMƏ PROSESİNDƏ İŞTİRAKININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ FORMALARI

Hal-hazırda işçilərin şirkətin idarəetmə prosesində iştirakı və işçilərin motivasiyası şirkətlərin davamlı inkişafında həlledici rol oynayır. İşçilərin şirkətdə idarə etmə proseslərində iştirakı daha demokratik, şəffaf və effektiv idarəetmə strukturunun formalaşmasına imkan verir. Bu cür iştirak işçilərin iş yerlərinə bağlılığını artıraraq şirkətin səmərəliliyini artırır.

İşçilərin idarəetmədə iştirakının həm şirkətlər, həm də işçilər üçün bir neçə faydası var:

1. Motivasiya və məmnuniyyət artımı. İşçilərin idarəetmə prosesinə cəlb edilməsi onların iş yerinə bağlılığını və motivasiyasını artırır. İşçilər fikirlərinin nəzərə alındığını və işdən məmnunluq səviyyəsinin yüksəldiyini görəndə özlərini dəyərli hiss edirlər. İşçilərin fikirlərinə önəm verilməsi işçilərin şirkətə bağlılığında həlledici rol oynayır.(2) Məsələn, bir işçinin tövsiyəsini şirkət siyasətində əks etdirmək, həmin işçinin işinə olan bağlılığını artırır.

2. Performans artımı. İşçilərin idarəetmədə iştirakı şirkətin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. İşçilər iş prosesləri haqqında dərin biliklərə sahib olduqları üçün daha təsirli qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilirlər. Araşdırmalara görə bir start-up da işçiləri təşəbbüs göstərməyə təşviq etmək şirkətin sürətli böyüməsinə kömək edir.(3) Bu, şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artıran mühüm elementdir.

3. İnnovasiya və yaradıcılıq. İşçilərin idarəetmə prosesinə cəlb edilməsi şirkətin innovativ potensialını gücləndirir. İşçilər şirkətə yenilikçi həllər hazırlamağa imkan verən öz fikir və təkliflərini təqdim edirlər. Araşdırmalara əsasən "komanda işi iştirakçıların fərdi ehtiyaclarına cavab verir, mənsubiyyətlərini qiymətləndirir və komanda daxilində və xaricində müsbət münasibətlər qurur" (4). Məsələn, istehsal xəttindəki işçinin təqdim etdiyi fikir yeni məhsulun hazırlanması prosesinə səbəb ola bilər.

4. İşçilərin inkişafı. İdarəetmə prosesində iştirak işçilərin peşəkar inkişafına kömək edir. Bu proseslərdə iştirak etməklə işçilər liderlik bacarıqlarını, problem həll etmə və idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Peşəkar inkişaf imkanları: şirkət daxilində təlim və böyümə imkanları işçilərin bağlılığını davam etdirmə ehtimalı daha yüksəkdir (2). Bu da şirkətin gələcək rəhbərləri hazırlamasına kömək edir.

İşçilərin idarəetmə prosesində iştirakı müxtəlif metod və mexanizmlərdən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Bu formalar aşağıda təsvir edilmişdir:

- İşçilərin nümayəndələri. Şirkətlər işçilərin nümayəndələri vasitəsi ilə işçilərin fikirlərini idarəetmə prosesinə daxil edə bilirlər. Bu nümayəndələr işçilərin tövsiyələrini

və istəklərini rəhbərliyə çatdıraraq səsə çevrilirlər. Türkiyənin əmək qanunvericiliyinə görə, iş yerlərində işçi nümayəndələrinin olması məcburidir (1). Məsələn, fabrikdə seçilmiş bir işçi nümayəndəsi rəhbərliklə iş şəraitinin yaxşılaşdırılması barədə danışıqlar apara bilər.

- Komanda işi və layihə qrupları. Komanda işi və layihə qrupları işçilərə idarəetmə prosesində fəal iştirak etməyə imkan verir. Bu qruplar konkret layihələr üzərində işləyərək şirkətin strategiyalarına töhfə verirlər. Məsələn, marketinq komandası yeni bir şirkətə hazırlamaq üçün qərar qəbul etmə prosesində birbaşa iştirak edə bilər.

- İşçilərin sorğuları və rəy mexanizmləri. Şirkətlər işçilərin sorğuları və rəy mexanizmləri vasitəsilə işçilərin fikirlərini toplaya bilərlər. Bu metod rəhbərliyin işçilərin fikirlərini nəzərə alaraq idarəetməni asanlaşdırır. Effektiv ünsiyyət işçilərin idarəetmə prosesində dəyərlivə məşğul olduqlarını hiss etmələrinə kömək edir (2). Məsələn, illik sorğuda toplanan məlumatlar şirkət tərəfindən iş vaxtını tənzimləmək üçün istifadə edilə bilər.

- Direktorlar Şurasında işçilərin iştirakı. Bəzi şirkətlər işçilərin Direktorlar Şurasında təmsil olunmasını təmin edir ki, bu da onlara idarəetmədə birbaşa iştirak etməyə imkan verir. Almaniyada bu təcrübə qanunla böyük şirkətlərdə məcburi hala gəlmişdir (5). Məsələn, bir avtomobil şirkəti işçisinin nümayəndəsi direktorlar şurasında yer alaraq şirkətin strateji planlaşdırılmasına töhfə verə bilər.

İşçilərin bir şirkətdə idarəetmə prosesində iştirakı həm şirkətlər, həm də işçilər üçün əhəmiyyətlidir. Motivasiya və məmnuniyyəti artırmaq, məhsuldarlığı artırmaq, yenilik və yaradıcılığı təşviq etmək və işçilərin peşəkar inkişafı bu üstünlüklərdən bəziləridir. Bu iştirak işçilərin nümayəndələri, komanda işi və layihə qrupları, sorğular və rəy mexanizmləri, idarəetmə strukturlarında iştirak və s kimi formalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Türkiyə Cumhuriyyəti 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6331&MevzuatTur=1&MevzuatTip=5>
2. Plena Pro. (2024). Çalışan Bağlılığı İçin Etkili İnsan Kaynakları Uygulamaları
<https://plena.pro/blog/calisan-baglilikini-artirmak-icin-etkili-insan-kaynaklari-uygulamalari/>
3. IENSTITU. (2018). İşletmelerde Yönetim Yaklaşımları.
<https://www.ienstitu.com/blog/isletmelerde-yonetim-yaklasimlari>
4. QuestionPro. (2022). Ekip Çalışması: Nedir, Avantajları ve Nasıl Güçlendirilir? <https://www.questionpro.com/blog/tr/ekip-calismasi-nedir-avantajlari-ve-nasil-guclendirilir/>
5. Katılım Hakkı. (2019). Katılım Hakkı Nedir? <https://www.katilimhakki.org/-katilim-hakki-nedir/#:~:text=Oy%20vermek%2C%20imza%20kampanyalarına%20katılmak,katılım%20biçimleri%20olarak%20tarif%20edilebilir.>

*Qasimov Sərxan İmran oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sarxan.gasimov.2002@gmail.com*

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV ADINA NEFT-QAZ ÇIXARMA MÜƏSSİƏSİNİN EKOLOJİ-İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Neft sivilizasiyasının formalaşmasından etibarən neft-qaz ehtiyatları qlobal siyasətdə əsas strateji, hərbi və diplomatik amil kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, bu resurslar siyasi-iqtisadi strategiyanın əsasını təşkil edir və milli gücün vacib elementlərindən biri hesab olunur. Müasir dövrdə neft və qaz sənaye potensialının mühüm enerji komponenti olmaqla yanaşı, istehsal prosesləri, iqtisadi və maliyyə resursları üçün əvəzedilməz mənbədir. Bu resursların sosial əhəmiyyəti böyükdür; şəhərləşməyə və aqlomerasiyaya təsir göstərməklə, cəmiyyətin enerji və nəqliyyat tələbatını təmin edir [1]. İqtisadiyyatın sahəvi bölgüsü baxımından bu sektoru dəqiq təsnif etmək, onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunu və parametrlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Metodoloji baxımdan yanaşdıqda Azərbaycan iqtisadi elmində və hüquqi-normativ sənədlərdə neft-qaz sektorunun dəqiq və yekdil tərfi hələ formalaşmamışdır. Bu anlayış geniş istifadədə olsa da, əsasən neft və qaz istehsalının mövcud olduğu bir iqtisadi sahə kimi izah edilir. “Neft-qaz sektoru” ifadəsi çox vaxt “neft sektoru” ilə sinonim kimi işlədilir [4]. Bununla yanaşı, ayrıca “qaz sektoru” anlayışı da mövcuddur ki, bu da terminlərdən istifadədə müəyyən qarışıqlıq yaradır. Bu səbəbdən, çox vaxt neftlə bağlı istehsal sahələri “neft-qaz təsərrüfatı”, “neft-qaz sənayesi” və ya “neft-qaz kompleksi” kimi müxtəlif adlarla ifadə olunur.

Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, təbii qaz təkcə səmt qazı kimi hasil edilmir, bəzi yataqlardan neft ehtiyatlarından daha çox qaz çıxarılır. Bu halda qaz istehsalı ayrıca “qaz təsərrüfatı” kimi fəaliyyət göstərir və müvafiq olaraq ayrıca təsnif edilir. Digər tərəfdən, neft və qaz hasilatı prosesində kondensatın çıxarılması aralıq məhsul kimi qəbul edilir və onun əsasında ayrıca təsərrüfat sahəsi formalaşdırılmamışdır [3].

Neft və qaz sənayesi həm milli, həm də beynəlxalq bazarlarda əhəmiyyətli rol oynayan dünya iqtisadiyyatının ən vacib sektorudur. Bu sənayenin iqtisadi əsaslarını anlamaq həm siyasətçilər, həm investorlar, həm də sənaye mütəxəssisləri üçün vacibdir. Bu bölmədə neft və qaz sənayesini formalaşdıran əsas iqtisadi prinsipləri nəzərdən keçirəcəyik, tələb və təklifə təsir edən amilləri, qiymət dinamikasını və bu sənayenin ümumi iqtisadi təsirini araşdıracağıq. Neft və qaz sənayesi tələb və təklif konsepsiyasına əsaslanır [2]. Neft və qaz hasilatı bazar qüvvələrinin təsiri altında həyata keçirilir, tələb və təklifdəki dəyişikliklərə cavab olaraq qiymətlər dəyişir. Qlobal neft bazarına geosiyasi gərginlik, istehsal gücü və iqtisadi artım da daxil olmaqla mürəkkəb amillər şəbəkəsi təsir göstərir. Bu dinamikanı anlamaq gələcək qiymət meyllərini proqnozlaşdırmaq və məlumatlı investisiya qərarları vermək üçün çox vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdud A., Betz M.R. Petrol və gaz sektorünün yerel ekonomik etkileri: Patlama, çöküş və şoklara dayanıqlılıq. Enerji Ekonomisi Cilt 99 ,Temmuz 2021.
2. BP Energy Outlook 2023 edition. 2023, pp.66.
3. Hacızadə E.M. Neft-qaz sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın Vergi jurnalı, 2012, s.49-86.
4. Məmmədov M., Qasımlı M. Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər. İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal № 1(6), 2023, s.15-21.

*Mirzəyev Mətin Malik oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: metin_mirzoyev@mail.ru*

DAĞLIQ ŞİRVAN İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUĞUN TƏDQIQI

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu hər bir ölkənin əsas sosial-iqtisadi problemlərindən biridir. Məşğulluq təkcə əmək qabiliyyətli hər bir insanın şəxsi problemi deyil, həm də bütövlükdə dövlətin və cəmiyyətin problemidir.

Bir qayda olaraq, məşğulluq faydalı əmək fəaliyyətinin bütün növlərini əhatə edir. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: “Məşğulluq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, bir qayda olaraq, gəlir gətirən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan fəaliyyətidir” [1, s.3].

İstənilən regionun, xüsusən də Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məşğulluq probleminin həllinə kömək edən tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi region iqtisadiyyatının səmərəli ixtisaslaşması ilə inkişaf potensialından səmərəli istifadəyə və davamlı iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi vəziyyətinin spesifik xüsusiyyətləri və iqtisadi artım tempi bir çox amillərlə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun 2015-ci ildə cəmi işçi qüvvəsi 152887 nəfər olub, 2023-cü ildə isə 162700 nəfərə çatıb. Bu, 9813 nəfərlik (təxminən 6,4%) artım deməkdir. 2019-cu ildə azalma müşahidə olunsada (153307 nəfər), sonrakı illərdə yenidən artım tendensiyası davam edir [3].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu Azərbaycanın mühüm iqtisadi regionlarından biri olmaqla, kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sahələrində inkişaf etməkdədir. Regionun əmək bazarı və məşğulluq səviyyəsi sosial-iqtisadi vəziyyətin mühüm göstəricilərindən biridir. Son illərdə bu iqtisadi rayonda məşğul əhalinin sayı müxtəlif iqtisadi və demoqrafik amillərin təsiri ilə dəyişmişdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı son illərdə dalğalı şəkildə dəyişmişdir. 2015–2018-ci illərdə məşğulluq səviyyəsi artım göstərsə də, 2019-2020-ci illərdə ciddi azalma müşahidə olunmuşdur. 2021-ci ildən etibarən isə məşğulluq bərpa olunmağa başlayıb və 2023-cü ildə ən yüksək göstəriciyə çatıb.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu, regionda əkinçilik, heyvandarlıq və balıqçılığın önəmli rol oynadığını göstərir. Lakin rayonlar arasında fərqlər də var.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 2020-ci ildə işsizlik 10522 nəfərə qədər artmışdır, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli bir yüksəlişdir. 2021-2022-ci illərdə işsizliyin müəyyən qədər azaldığı görülür, amma 2023-cü ildə işsizlik yenə də artıb (8388 nəfər). Bu, iqtisadi vəziyyətin müvəqqəti olaraq yaxşılaşdığı, amma hələ də yüksək işsizlik səviyyəsinin mövcud olduğunu göstərir [3].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda maddəli işçilərin sayı ümumilikdə 2015-2023-ci illər arasında sabit qalmışdır, hər il kiçik dəyişikliklər olsa da, ümumi rəqəm 27981 nəfərdən 28570 nəfərə qədər artmışdır. Bu, regionda iqtisadi fəaliyyətin müsbət istiqamətdə inkişafını göstərir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda maddəli işçilərin sayı ümumilikdə artmışdır. Lakin, artım bəzi rayonlarda daha müəyyən, bəzilərdə isə stabil olaraq qalır. Bütün bunlar, Dağlıq Şirvanın iqtisadi inkişafında şaxələnmənin və sahələr üzrə fərqliliklərin olduğunu göstərir [3].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafı, işçi qüvvəsinin artmasına səbəb olub. 2015-ci ildə sənaye sahəsində 1724 nəfər çalışan maddəli işçi olub, 2023-cü ildə isə bu rəqəm 2834 nəfərə yüksəlmişdir. Bu, sənaye sektorunun artan əhəmiyyətini və genişlənməsini göstərir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafı ilə paralel olaraq, sənayedə çalışan qadınların sayı da artmışdır. 2015-ci ildə sənayedə çalışan qadınların sayı 243 nəfər olub, 2023-cü ildə bu rəqəm 672 nəfərə çatmışdır. Bu artım, qadınların iqtisadi fəallığının və iş gücünə qatqılarının artdığını göstərir [3].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda orta aylıq nominal əməkhaqqı ümumilikdə artmışdır. 2015-ci ildən 2023-cü ilə qədər əməkhaqqı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. 2015-ci ildə 269,8 manat olan orta aylıq əməkhaqqı 2023-cü ildə 614,2 manata çatmışdır. Bu, 9 illik dövr ərzində əməkhaqqında 127,4%-lik artım olduğunu göstərir [3].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə həyata keçirilən təhlil, regionun iqtisadi və sosial vəziyyətinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Məlumatlar göstərir ki, son illərdə əhalinin məşğulluğu, sənaye sahələrində çalışan işçilərin sayı, qadın işçilərin iştirakı və əməkhaqqı səviyyəsində müsbət inkişaflar müşahidə olunub. Təhlil göstərir ki, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu son illərdə iqtisadi və sosial inkişaf baxımından müsbət irəliləyişlər əldə edib. Əməkhaqqı, məşğulluq, qadın işçi qüvvəsinin artımı və sənaye sahələrindəki inkişaf, regionda iqtisadi sabitlik və sosial rifahın yüksəldiyini göstərir. Bu inkişaf, həmçinin əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və yeni iş imkanları yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir [4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə: Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 7 avqust 2020-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az/>
3. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi - <https://sosial.gov.az/az>
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, “Sosial, iqtisadi inkişaf”, 2024 - https://www.stat.gov.az/news/source/doklad_2023-12.pdf

*Qarayev İltifat Pənah oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: garayeff1926@gmail.com*

İNSAN RESURSLARININ SƏMƏRƏLİYİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olmayaraq, hər bir təşkilat müxtəlif təşkilati resursları, məsələn, insanlar, materiallar, vaxt, pul, texnologiya, məlumat və s. idarə etməlidir. İnsanlar və insan resursları bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətini müəyyənləşdirir, ona görə də təşkilatın bu mühüm resursunun idarə edilməsinə sistemli yanaşma son dərəcə zəruridir.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin məqsədi idarəedici subyekt baxımından – şirkətin bazar rəqabəti şəraitində işçilərinin səlahiyyətlərindən maksimal maddi fayda əldə etməsi, nəzarət edilən obyekt baxımından isə – əmək bazarının mövcud şərtlərinə uyğun olaraq maddi nemətlər və mükafatlar qazanmaq, işinin ictimai əhəmiyyəti, tələbi, təşkilat daxilində və xaricində sosial-peşəkar statusu əsasında sosial-psixoloji məmnunluğa nail olmaqdır. İnsan resurslarının idarə edilməsi bir təşkilatın insan resurslarının və bu resursların sahib olduğu bilik, təcrübə, bacarıq kimi qabiliyyətlərin və təşkilatın sahib olduğu digər resurslarla (maliyyə, istehsal müəssisələri, avadanlıqlar və s.) birlikdə necə istifadə olunacağı və idarə ediləcəyinə dair əsas məlumatlar verməkdir [1, s. 184].

İnsan resurslarının idarə edilməsi sahələrinin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Əksər tədqiqatlarda təşkilatın insan resurslarının idarə olunmasında missiyanın və korporativ strategiyanın rolu haqqında anlayış yoxdur. Bir təşkilatda işə götürmə, seçmə, işə götürmə, qiymətləndirmə və peşəkarlığın artırılması texnologiyalarının tətbiqinə şübhəsiz təsir edən digər mürəkkəb komponent, fikrimizcə, əmək bazarının vəziyyəti, əmək tələbi və təklifi arasındakı əlaqə və bu münasibətlərin dəyişdirilməsinin gələcək tendensiyalarıdır.

Təşkilatlarda işin öyrənilməsinə dair baxışlar sistemini ilk təklif edənlərdən biri Frederik Uinslou Taylor olmuşdur. Elmi idarəetmə məktəbi kadrların idarə edilməsi tarixinin ilk mərhələsi kimi qəbul edilir (o dövrdə işçilərə qarşı münasibətin necə olduğunu nəzərə alsaq, bu anlayış o zaman tətbiq edilib). Bu yanaşmanın əsasını qoyan və müasir idarəetmənin temelini formalaşdıran F.Teylor (1850-1915) olmuşdur. İdarəetmə təlimlərinin inkişafında rol oynayan bir çox şəxsdən fərqli olaraq, Teylor akademik təhsilli bir alim deyildi, əksinə, iş həyatına sıradan bir işçi kimi başlayıb. Daha sonra bir müəssisədə rəhbər vəzifəsinə yüksəlmiş, ardınca isə baş mühəndis olmuşdur [3, s. 234].

Bəzi müəlliflər vurğulayırlar ki, söhbət işə götürmə təcrübələrinin təşkilatın korporativ strategiyası ilə uyğunlaşdırılmasından gedir. Bunun mənası ondan ibarətdir ki, ümumilikdə işə qəbul təcrübələri bir-birini gücləndirmək üçün korporativ strategiyaya uyğunlaşdırılmalıdır.

İnsan Resursları (HR) idarəçiliyinin mahiyyəti, işçi qüvvəsinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsini və təşkilatın hədəflərinə nail olması üçün müxtəlif üsulların tətbiqini özündə birləşdirir. İnsan resurslarının tənzimlənməsində “sərt” və “yumşaq” yanaşmalar

iki əsas model kimi fərqlənir. “Sərt” metod daha çox nizamlanmış və dəyişməz qaydalara əsaslanır, yəni əməkdaşların idarə olunması, işə götürülməsi, təhsil prosesləri, performansın qiymətləndirilməsi və mükafatlandırılması kimi addımlar ciddi və vahid standartlara uyğun aparılır. Sərt yanaşma kadrların idarə edilməsinin kəmiyyət, ölçülə bilən və strateji aspektlərinə əsaslanır və əlavə dəyər yaratmağa və şirkət üçün rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına kömək edən metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Bunun əksinə, “yumşaq” yanaşma dəyişkən bazar tələblərinə uyğunlaşmağı və işçilərin şəxsi tələblərinə cavab verməyi hədəfləyir, burada daha çevik və müştəri mərkəzli strategiyalar tətbiq olunur. Yumşaq yanaşma işçilərə idarəetmə obyektini kimi deyil, ilk növbədə bir vasitə kimi baxır. Əsas ideya işçilərin öhdəliyinə və şirkətin məqsədlərinə inamına nail olmaq, onları prosesə cəlb etmək, ünsiyyət üçün əlverişli şərait yaratmaq və s. [4, s. 7].

İnsan resurslarının idarə edilməsinin əsas modelləri ötən əsrin sonlarında ABŞ-da işlənib hazırlanmışdır [5].

Miçigan Məktəbinin uyğun modeli təklif edir ki, HR sistemləri və təşkilati struktur təşkilati strategiyaya uyğunlaşdırılmalıdır (buna görə də “uyğun model” adı verilmişdir). Harvard Məktəbi insan resurslarının idarə edilməsinin iki xarakterik xüsusiyyətə malik olduğuna inanırdı [3, s. 59].

Bu modellərin insan resurslarının idarə edilməsi təcrübəsinə tətbiqi humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə kömək edir. Humanist yanaşma nöqtəyi-nəzərindən HR maddi resursla yanaşı təşkilatın əsas resursu kimi müəyyən edilir və idarəetmə sistemlərini hazırlayarkən işçilərin ehtiyaclarının nəzərə alınması zərurəti vurğulanır. İşçi potensialının inkişafına kömək edən iş şəraitinin yaradılması, işçilərin yüksək keyfiyyətli iş həyatının təmin edilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması nəzərdə tutulur. Humanist yanaşmaya görə, təşkilat fərd üçün mövcuddur, təşkilat üçün fərd yox. Təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri hər bir işçinin əməyinin nəticələrindən asılıdır.

İstənilən təşkilatın əsas hərəkətverici qüvvəsi onun kadrları, dövlətin isə insan kapitalıdır. Qlobal rəqabət şəraitində davamlı iqtisadi artım və sabit sosial inkişaf yalnız yüksək təhsilli və yüksək səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən təmin edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. M.Həsənov “Rəqəmsal çağda davamlı inkişafın təmin olunmasında insan resurslarının rolu”, İnsan və Biosfer, 2021, S.183-196.
2. A.Aslanova, O.Kərimov “Xidmət müəssisələrində insan resurslarının strateji idarə edilməsi”, Kooperasiya: Elmi-praktiki jurnal, 2021, №3.- S.55-62.
3. G.Yusifova “İnsan resurslarının idarə edilməsi strategiyasına dair nəzəri yanaşmaların təkamülü”, Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları/Beynəlxalq jurnal, 2020.- №4.- S. 51-62.
4. Литвина М.И. (2019) “Управление человеческими ресурсами: учебно-методическое пособие”, М.: МАДИ, 200 с.
5. Шабурова А.В. Управление воспроизводством качественных трудовых ресурсов нефтегазодобывающих предприятий Западной Сибири: монография, Новосибирск, 2014. 313 с.

*Маммедова Маргарита Сергеевна,
магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: margo.turishcheva@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ В КОМПАНИИ

Эффективное управление персоналом включает не только административные, но и социально-психологические аспекты. Они оказывают влияние на мотивацию, продуктивность сотрудников и корпоративную культуру, формируя здоровую рабочую среду. Грамотное управление этими аспектами способствует росту эффективности компании, снижению текучести кадров и повышению удовлетворенности работников.

Мотивация сотрудников играет ключевую роль в достижении высоких результатов. Согласно двухфакторной теории мотивации, существуют мотиваторы (факторы, связанные с содержанием работы) и гигиенические факторы (условия труда). Отсутствие гигиенических факторов вызывает неудовлетворенность, но их наличие не обязательно приводит к удовлетворенности; в то время как мотиваторы непосредственно влияют на удовлетворенность и мотивацию сотрудников [1, с. 45]. Важно отметить, что создание оптимальных условий труда и предоставление сотрудникам возможности для профессионального роста и признания их заслуг являются важнейшими инструментами для повышения их вовлеченности.

Социально-психологический климат в коллективе определяется уровнем доверия, взаимоотношениями сотрудников и их удовлетворенностью работой. В работе подробно анализируются механизмы формирования и функционирования социально-психологического климата в группах и коллективах. Указывается, что от психоэмоционального состояния в коллективе зависит не только качество работы, но и общая моральная атмосфера, что также влияет на снижение уровня стресса и эмоционального выгорания сотрудников [2, с. 102].

Стиль руководства также оказывает значительное влияние на психологическую атмосферу в коллективе. Рассматриваются различные стили руководства и их влияние на сплоченность группы и эффективность совместной деятельности. Выделяются несколько типов стилей, таких как авторитарный, демократичный и либеральный, при этом отмечается, что успешные руководители умеют адаптировать свой стиль в зависимости от ситуации и состояния коллектива. Исследования показывают, что демократичный стиль руководства способствует более открытому и доверительному взаимодействию в группе, что, в свою очередь, ведет к более высокой производительности и меньшему уровню конфликта [3, с. 58].

Важную роль в управлении персоналом играет стиль управления руководителя. Эффективный менеджер умеет адаптировать свой стиль в зависимости от ситуации и состояния коллектива, что способствует повышению результативнос-

ти работы и снижению стресса у сотрудников. Также акцентируется внимание на важности правильного подхода к мотивации и доверительным отношениям внутри команды, что помогает предотвратить конфликты и улучшить рабочую атмосферу. Наличие четкой и открытой системы коммуникаций в организации способствует повышению удовлетворенности сотрудников и снижению уровня стресса в коллективе [4, с. 102]; [5, с. 78].

Кроме того, подчеркивается, что успешное взаимодействие между сотрудниками возможно только при условии эффективных коммуникаций, что, в свою очередь, влияет на улучшение производственных процессов. Социально-психологические аспекты управления не ограничиваются только взаимодействием между коллегами, но включают и влияние организации в целом на восприятие сотрудниками их ролей в коллективе [6, с. 45].

Должностные роли и ожидания, которые организация и сотрудники возлагают друг на друга, играют ключевую роль в определении того, насколько сотрудники будут удовлетворены своей работой. Социально-психологические исследования показывают, что наибольшее удовлетворение люди получают, когда их профессиональные роли совпадают с их личными ценностями и ожиданиями от работы. Важно, чтобы компании создавали условия для того, чтобы сотрудники могли проявить себя и свои способности, что способствует как личному, так и организационному успеху.

Таким образом, социально-психологические аспекты управления персоналом, включая мотивацию, социально-психологический климат и стиль руководства, играют важную роль в формировании эффективной команды и достижении организационных целей. Для успешного управления персоналом важно учитывать не только профессиональные навыки сотрудников, но и их личные ценности, эмоциональное состояние и психоэмоциональный климат внутри коллектива. Внесение изменений в эти аспекты позволяет создавать более продуктивную и здоровую рабочую среду, что напрямую влияет на успех всей организации.

Список использованной литературы:

1. Герцберг, Ф. (1959). *The Motivation to Work*. New York: John Wiley & Sons. (с. 45)
2. Парыгин, Б.Д. (1971). *Основы социально-психологической теории*. Москва: Мысль. (с. 102)
3. Донцов, А.И. (1984). *Психология коллектива: Методологические проблемы исследования*. Москва: Издательство Московского университета. (с. 58)
4. Базаров, Т.Ю. (2014). *Психология управления. Теория и практика: учебник для бакалавров*. Москва: Юрайт. (с. 102)
5. Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. (2013). *Конфликтология*. СПб.: Питер. (с. 78)
6. Герчиков, И.Н. (2019). *Менеджмент: Учебник*. Москва: Юрайт. (с. 45)

*Мамедова Самая Ахмед кызы,
магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: mammadova_samaya01@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА И ПРЕИМУЩЕСТВА ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Кризисный период состоит из четырех этапов. Согласно данному подходу, стадия распространения кризиса охватывает наиболее длительный период, тогда как стадия возникновения кризиса характеризуется стадией, на которой острота кризиса наиболее выражена. Эти этапы включают в себя предкризисный период, возникновение кризиса, расширение кризиса и поиск решений. Одним из важнейших факторов, влияющих на возникновение кризисов, является то, что стратегические недостатки ставят компании в затруднительное положение. Понятие стратегической неадекватности — это ситуация, на которую высшему руководству организаций следует обратить особое внимание, поскольку это первый шаг к возникновению кризиса. Отсутствие стратегических мер управления тайно усугубляет кризис. Основными факторами, создающими кризисные ситуации в организациях, являются наличие избыточного персонала во внутренней рабочей среде предприятия, низкий уровень трудовой морали из-за низкой мотивации, организационные процедуры, вызывающие беспокойство у персонала, отсутствие необходимых знаний у управленческой команды и плохая коммуникация. Другим фактором, способствующим возникновению кризисного процесса, является тот факт, что менеджеры отрицают или не воспринимают кризис всерьез на этапе его возникновения. Фактически на данном этапе кризис уже возник и продолжает оставаться контролируемой ситуацией. На самом деле это период, когда предприятия совершают самые большие ошибки. Потому что предприятия не работали, несмотря на снижение успешности. Причины задержки принятия предприятиями мер по выходу из кризиса [3, с.142]:

1. Менеджеры временно осознают угрозу или возможность;
2. Стоимость изменений высока, а последствия разрушительны;
3. Тенденция руководства придерживаться текущей стратегии, поскольку прошлые успехи достигались с помощью существующих политик и практик.

На этом этапе, когда неэффективное принятие решений и управление начинают исчезать, менеджеры видят, что надвигается кризис, но изменения в окружающей среде и неопределенность в раскрытии внутренних организационных проблем крайне затрудняют достижение общего понимания направления и масштабов поведения, которое должно быть выбрано руководством. Хотя менеджеры считают, что они на правильном пути, их общая стратегия неверна. В этом случае принятие совместного решения предприятием невозможно. На первом этапе кризиса физические, финансовые и психологические проблемы, с которыми сталкивается организация и ее окружение, достигают своего пика. Сложность и напряжение возрастают, а креативность падает из-за акцента на повседневных задачах. Несмотря на упорный труд, предотвратить снижение производительности невоз-

можно. На втором этапе кризиса (хронический период) острота кризиса уменьшается, но он не заканчивается. При успешной антикризисной стратегии руководство имеет возможность сократить эту фазу и завершить кризис раньше [1, с. 96]. В период кризиса проблемы возникают и на деловых рынках. Высокие процентные ставки по кредитам, попытки улучшить обстановку нестабильности и сужение рыночной сети также затрудняют ведение бизнеса. Если во время кризиса не будут приняты решения по успешному преодолению кризиса, компания может прекратить свою деятельность в зависимости от серьезности кризиса. Нарушаются отношения организации с окружающей средой. Например, увеличится количество жалоб потребителей, кредитные ресурсы станут более ограниченными, а продажи сократятся. С другой стороны, растущая рабочая нагрузка и текучка кадров внутри организации, а также стресс и паника, возникающие из-за жалоб, могут привести к разрушению организации. В результате возникают серьезные и конкретные проблемы, такие как нехватка капитала в организации, потеря уважения, снижение доли рынка и увольнение квалифицированных сотрудников. Ключом к успеху на этом этапе является обеспечение последовательной стратегии по минимизации вреда и снижению травматизма на рабочем месте. Предприятия, оказавшиеся в кризисе, начинают испытывать трудности не только внутри своих внутренних структур, но и во всех смежных организациях. С другой стороны, компания приступает к поиску нового рынка. Еще одна проблема, которую необходимо решить — не допустить потери персонала в ходе этого процесса. Решения следует объяснять на понятном для задействованного персонала языке и убедительно.

Список использованной литературы:

1. Ансофф И. Стратегическое “1989” управление. Пер.с. англ./Под ред. Л. И. Евенко-М.: Экономика стр-519.
2. Веснин В.Р., “Стратегическое управление” Москва: “2014”, Проспект стр-327.
3. Виханский О.С. Стратегическое “2000” управление: Учебник. М.: Гардарики стр-296.

*Гусейнов Зияддин Эльман оглы,
магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: ziya.huseynov2001@mail.ru*

ИСТОРИЯ И ЭВОЛЮЦИЯ МАРКЕТИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ: РАЗВИТИЕ МАРКЕТИНГОВЫХ ПРАКТИК И РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ МАРКЕТИНГЕ

Социальные сети в последние десятилетия изменили ландшафт маркетинга, предложив брендам новые возможности для общения с аудиторией. С момента своего появления они эволюционировали от простых платформ для общения до

мощных инструментов для целевого маркетинга и брендинга. В данной статье мы исследуем, как маркетинг в социальных сетях развивался на протяжении времени и какую роль он играет в современном бизнесе.

Ранние этапы: Первые социальные сети, такие как Friendster и MySpace, появились в начале 2000-х годов. На этом этапе маркетинг в социальных медиа только начинал развиваться, и компании лишь начинали осознавать их потенциал. Однако подход к рекламе оставался односторонним: бренды размещали объявления, не учитывая мнения пользователей.

Развитие платформ: С появлением Facebook в 2004 году началась новая эра в маркетинге. Facebook предложил уникальные возможности для создания страниц брендов и взаимодействия с клиентами. Twitter, появившийся вскоре после этого, ввел формат коротких сообщений, что способствовало быстрому обмену информацией и новостями. Instagram и Snapchat, запущенные в 2010-х годах, акцентировали внимание на визуальном контенте, что изменило способы взаимодействия и привлечения клиентов.

Переход к двустороннему взаимодействию: С развитием технологий маркетинг в социальных сетях стал более интерактивным. Пользователи начали активно участвовать в обсуждениях и делиться мнениями о продуктах и услугах. Бренды начали слушать своих клиентов, что способствовало созданию более доверительных отношений. Такой подход не только повышает лояльность, но и помогает компаниям лучше понимать потребности своей аудитории.

Современные практики: Сегодня маркетинг в социальных сетях охватывает различные аспекты, включая контент-маркетинг, таргетированную рекламу и влияние блогеров. Компании используют платформы для создания сообществ и активного вовлечения клиентов. Аналитические инструменты позволяют оптимизировать рекламные кампании, сегментируя аудиторию по интересам и поведению.

Роль контента: Контент стал центральным элементом маркетинга в социальных сетях. Бренды создают разнообразные форматы, включая текстовые посты, изображения и видео. Визуальный контент, в частности, демонстрирует высокую вовлеченность и способствует распространению информации.

Влияние блогеров и амбассадоров: С увеличением влияния социальных медиа возросла и роль блогеров и амбассадоров. Они становятся посредниками между брендами и потребителями, обеспечивая доверие и аутентичность. Сотрудничество с популярными личностями позволяет брендам значительно увеличивать охват и вовлеченность.

История и эволюция маркетинга в социальных сетях отражает динамику изменения потребительских ожиданий и технологических возможностей. Социальные сети стали неотъемлемой частью стратегий современных компаний, позволяя не только продвигать продукты, но и строить долгосрочные отношения с клиентами. В будущем можно ожидать дальнейшего развития этих практик, адаптированных к быстро меняющимся условиям цифрового мира.

Список использованной литературы:

1. Barker, M., Barker, D., Bormann, N., & Neher, K. (2013). *Sosial Media Marketing: Strateji Yanaşma*. Cengage Learning.
2. Scott, D.M. (2017). *Marketing və PR-in Yeni Qaydaları*. Wiley.
3. Tuten, T.L., & Solomon, M. R. (2017). *Sosial Media Marketingi*. SAGE Publications.
4. Kaplan, A.M., & Haenlein, M. (2010). *Dünyanın İstifadəçiləri, Birləşin! Sosial Mediyanın Çağırışları və İmkanları*. Business Horizons, 53(1), 59-68.
5. Ryan, D. (2016). *Sosial Mediyanı Anlamaq*. Kogan Page.

Əliyeva Ülkər Hafiz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ulkermirzoyeva87@gmail.com

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASINDA XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN VƏ ONUN UÇOTUNUN AUDİTİ

Bəzi şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxması ilə əlaqədar şirkətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin əlavə audit yoxlamasına zərurət yaranır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditı - şirkətlərin beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının, beynəlxalq müqavilələr və əməliyyatların düzgünlüyünü yoxlamaq, riskləri qiymətləndirmək və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən müstəqil yoxlama prosesidir. Bu auditin məqsədi, şirkətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin, o cümlədən idxal və ixrac əməliyyatlarının düzgün təşkil edildiyini və bu fəaliyyətlərin maliyyə və hüquqi standartlara uyğun olduğunu təsdiq etməkdir. Yoxlama, xarici ticarətlə məşğul olan, xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edən və valyutada əməliyyatlar aparan şirkətin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Nə üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin auditı lazımdır? Auditı keçirməyin əsas məqsədi mühasibat uçotunun düzgünlüyünü müəyyən etmək, ixrac və idxal sahəsində effektivliyi qiymətləndirmək, şirkətin fəaliyyətinin ölkə qanunvericiliyinə uyğunluğunu təhlil etməkdir. Bundan əlavə, XİF-in audit yoxlaması, şirkətin daxili nəzarət sisteminin düzgün işləyib-ışləmədiyini qiymətləndirməyə kömək edir. Yoxlama nəticəsində mütəxəssis hesabat hazırlayır, bu da müvafiq düzəlişlərin edilməsi, işin yaxşılaşdırılması, mənfəətin artırılması və problemlərin aradan qaldırılması üçün faydalıdır.

Həmçinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin auditı beynəlxalq mühitdə biznesin uğurlu idarə edilməsi üçün ayrılmaz bir hissəsidir. O, resursların səmərəli istifadəsini qiymətləndirməyə, mümkün risklər və problemləri aşkar etməyə və onların aradan qaldırılması yollarını müəyyən etməyə kömək edir. Audit vasitəsilə sahibkarlar xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin effektivliyini artıraraq potensial itkiləri minimuma endirə bilərlər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditının əsas prinsiplərinə nəzər salaraq, bu prinsiplər müəssisənin və ya onun əməkdaşlıq etdiyi təşkilatın auditini həyata keçirməkdə ona kömək edəcəkdir.

Auditin ilk və ən vacib prinsipi müstəqillik və obyektivlikdir. Auditor müəssisədən müstəqil olmalı və onun fəaliyyətini obyektiv şəkildə qiymətləndirməli, auditin nəticələrinin etibarlılığı və düzgünlüyünü təmin etməlidir.

Auditin ikinci prinsipi auditorların kompetensiyası və peşəkarlığıdır. Auditorlar xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində lazımı biliklərə və təcrübəyə malik olmalıdır ki, audit effektiv və yüksək keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilsin. Auditorların kompetensiyası və peşəkarlığı auditin nəticələrinin düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin edir.

Auditin üçüncü prinsipi qanunvericiliyə riayət edilməsidir. Auditorlar xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bütün qanunvericilik tələblərinə və normativ aktlara riayət etməlidirlər. Bu, auditor tərəfindən aparılan yoxlamaların qanuni və legitim olmasını təmin edir [1, s.101-111].

Xarici iqtisadi fəaliyyətin və onun uçotunun auditini əsasən xarici iqtisadi fəaliyyət haqqında tam və obyektiv məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu sahədə audit yoxlamaları sistemli və mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Bunun üçün auditin planlaşdırılması və ona hazırlıq mərhələsi əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün ilk öncə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotu ilə bağlı əsas risklər və məsələlər təhlil edilir (məsələn, beynəlxalq əməliyyatlar, valyuta mübadiləsi, gömrük bəyannamələri), müqavilələr, valyuta əməliyyatları ilə bağlı sənədlər, idxal-ixrac fakturaları, gömrük sənədləri, ödəmə qəbzləri və digər müvafiq sənədlər toplanır. Daha sonra müəyyən edilmiş risklər və toplanılmış sənədlər nəzərə alınaraq audit planı hazırlanır.

Auditin aparılması amarı bir neçə metoddan istifadə olunur. İlk metod təşkilatın maliyyə hesabatlığının təhlilidir. Auditorlar təşkilatın maliyyə hesabatlarını detallı şəkildə təhlil edərək maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir, mümkün maliyyə risklərini və problemləri aşkar edir və maliyyə hesabatlarının qanunvericilik tələblərinə uyğunluğunu yoxlayırlar. Auditin ikinci metodu təşkilatın xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı proses və prosedurlarının təhlilidir. Auditorlar xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli bütün proses və prosedurları öyrənir və təhlil edərək mümkün pozuntuları, effektiv olmayan praktikalara dair qeydləri aşkar edir və onların yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr hazırlayırlar. Auditin üçüncü metodu təşkilatın sənədlərinin yoxlanılmasıdır. Auditorlar xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bütün sənədləri təhlil edir və onların tamlığını, düzgünlüyünü və qanunvericiliyə uyğunluğunu yoxlayırlar. Sənədlərin yoxlanması, sənəd dövriyyəsində mümkün olan səhvləri, qeyri-dəqiqlikləri və problemləri aşkar etməyə kömək edir.

Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi fəaliyyətin auditini keçirmək üçün məqsəd və vəzifələrdən asılı olmayaraq, mütəxəssisə müəyyən sənədlər lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- təsisçi sənədləri, iclas protokolları;
- mühasibat və statistik hesabatlar;
- lisenziyalar, beynəlxalq müqavilələr, razılaşmalar, sazişlər;
- valyuta, idxal və ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən sənədlər;
- yoxlama komandasının daxili hesabatları;
- vergi yoxlamaları ilə bağlı məlumatlar.

Adətən, xarici iqtisadi fəaliyyətin auditini aşağıdakıları əhatə edir:

- hazırlanan sənədlərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- şirkətin ümumi fəaliyyətinin təhlili;
- daxili və xarici rəqəbat qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- mühasibat və daxili nəzarət sistemləri ilə tanışlıq;

- gömrük risklərinin qiymətləndirilməsi;
- vergiləndirmə və idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində konsultasiya [3].

Audit yoxlanılması zamanı müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin düzgün uçotunun aparılıb-aparılmadığı araşdırılır. İdxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu, valyuta əməliyyatlarının uçotu, gömrük və vergi ödənişləri, həmçinin beynəlxalq müqavilələrin və maliyyə əməliyyatlarının yoxlanması, uçotun beynəlxalq standartlara uyğunluğu, maliyyə hesabatlarının və vergi öhdəliklərinin yoxlanması kimi prosedurlar həyata keçirilir.

İdxal və ixracla bağlı audit yoxlanması zamanı bütün əməliyyatların düzgün şəkildə uçota alınmasının müvafiq qaydalara uyğunluğu, məsələn, idxal və ixrac fakturalarının, müvafiq ödənişlərin və gömrük bəyannamələrinin düzgünlüyü yoxlanılır. Valyuta əməliyyatlarının uçotunun audit zamanı xarici valyuta mübadiləsi, valyuta əməliyyatlarının düzgün şəkildə uçotunun aparılması təhlil edilir. Valyuta gəlirləri və xərclərinin doğru hesablanıb-hesablanmadığı, mövcud məzənnə dəyişiklikləri nəzərə alınaraq əməliyyatların düzgün göstərildiyi qiymətləndirilir. Gömrük və vergi ödənişlərinin audit yoxlanılması zamanı idxal və ixrac zamanı ödənilən gömrük və vergi ödənişlərinin düzgün uçotunun aparılıb-aparılmadığı yoxlanılır. Gömrük auditini keçirərkən ekspertlər aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir:

- əmlak və öhdəliklərin qiymətinin düzgünlüyü;
- maya dəyərinin düzgünlüyü;
- məhsulun satışından əldə olunan maliyyə nəticəsinin düzgünlüyü;
- sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- əməliyyatların düzgün vergiləndirilməsi [7].

Xarici ticarət müqavilələrinin uçotunun yoxlanılması zamanı xarici tərəfdaşlarla bağlanmış müqavilələrin və onların şərtlərinin mühasibat uçotu ilə uyğunluğu, xarici valyutada olan borclar və alacaqların müvafiq kurslarla yenilənməsi və düzgün göstərilməsi, beynəlxalq maliyyə əməliyyatları zamanı isə xarici banklarla edilən əməliyyatların, ödənişlərin və digər maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotu baxımından düzgünlüyü təhlil edilir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun müvafiq beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına (IFRS, GAAP və s.) uyğunluğunun yoxlanılması zamanı beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları (IFRS) üzrə uyğunluq, xüsusilə xarici əməliyyatlarla bağlı müvafiq maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması, xarici valyutaların mübadiləsi ilə əlaqəli əməliyyatların düzgün qeydiyyatının aparılması, valyuta fərqlərinin hesablanması və göstəricilərinin müvafiq hesabatlarda düzgün əks etdirilməsi yoxlanılır [8].

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olan bütün maliyyə əməliyyatlarının düzgün hesabatlaşdırılması və müvafiq vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi auditor tərəfindən yoxlanılarkən vergi öhdəliklərinin düzgünlüyün yoxlanılması zamanı idxal, ixrac və digər beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı yaranan vergi öhdəliklərinin düzgün hesablanması və ödənilməsi, hesabatların düzgünlüyünün yoxlanması zamanı isə xarici əməliyyatlarla bağlı bütün maliyyə məlumatlarının düzgün şəkildə qeydiyyata keçməsi və müvafiq maliyyə hesabatlarında göstərilməsinin audit aparılır.

Son olaraq auditin nəticələri ümumiləşdirilərək hesabat şəklində təqdim edilir. Bu

hesabatda xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu ilə bağlı tapılan uyğunsuzluqlar və səhvlər, potensial risklər və bu risklərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr, təşkilatın xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun düzgünlüyü haqqında ümumi qiymətləndirmə qeyd olunur.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun auditi, təşkilatın beynəlxalq ticarət və maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyünü təmin etmək və hər hansı qanun pozuntuları və ya uçot səhvlərinin qarşısını almaq üçün mühüm bir addımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov İ.M. "Audit" dərslik, Bakı, 2007.
2. Quliyev, A. (2018). Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditi. Bakı: Nurlan Nəşriyyat.
3. Səlimov, M. (2017). İdxal və ixrac əməliyyatlarının auditi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Məmmədov, T. (2016). Beynəlxalq ticarət və onun iqtisadi auditi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Rəhimov, F. (2020). Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi və auditin rolu. Bakı: Müəllim Nəşriyyatı.
6. Hüseynov, A. (2019). Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğunluğunun auditi. Bakı: Ülvi Nəşriyyatı.
7. Isa 250 (Revised), Consideration of Laws and Regulations in an Audit of Financial Statements.
8. Isa 610 (Revised 2013), Using the Work of Internal Auditors.
9. International Standard on Auditing (Isa) 700 (Revised), Forming an Opinion and Reporting on Financial Statements.

*Şəmmədov Murad Rizvan oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: shammadov27@gmail.com*

LAYİHƏ ƏSASLI UÇOT SİSTEMLƏRİ VƏ ONLARIN İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ TƏTBİQİ

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı və rəqabət mühitinin dinamikləşməsi müəssisələr qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Bu çağırışlara cavab olaraq innovativ layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi biznes subyektləri üçün mühüm strateji alətə çevrilmişdir. İnnovasiya yönümlü layihələr vasitəsilə şirkətlər bazarda fərqlilik yarada, məhsuldarlığı artır və yeni bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirə bilirlər.

Lakin belə layihələrin uğurla həyata keçirilməsi yalnız ideya səviyyəsində deyil, həm də idarəetmə və uçot sistemlərinin düzgün qurulması ilə bilavasitə əlaqədardır. İnnovativ layihələrin mühasibat uçotu müasir müəssisələrdə resursların səmərəli bölüşdürülməsi, layihə büdcələrinin monitorinqi və nəticələrin ölçülməsi baxımından həlledici

əhəmiyyətə malikdir.

Innovativ layihələr müəyyən olunmuş məqsəd və büdcə çərçivəsində vaxt məhdudiyyətləri daxilində həyata keçirilən yenilikçi təşəbbüslərdir. Onların əsas xüsusiyyətlərinə mövcud texnologiya və ya proseslərdən fərqli yeni həllərin tətbiqi, qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin yüksək olması, ilkin mərhələdə yüksək investisiya tələb olunması, tətbiq nəticəsində gəlirlərin artması, xərclərin azalması və ya səmərəliliyin yüksəlməsi aiddir. Bu xüsusiyyətlər, layihələrin uçotunun klassik mühasibatlıq metodları ilə deyil, xüsusi layihə əsaslı yanaşmalarla aparılmasını zəruri edir.

Innovativ layihələrin uçotu həm maliyyə, həm də idarəetmə uçotu sistemləri daxilində aparılmalıdır. Ənənəvi mühasibat uçotu əsasən keçmiş dövrlərin göstəricilərini əks etdirərkən, innovativ layihələr gələcəyə yönəlmiş və qeyri-müəyyənlik ehtiva edən fəaliyyətlərdir.

Layihə əsaslı uçot sistemləri, resursların istifadəsi, xərclərin təhlili və gəlirlərin proqnozlaşdırılması baxımından müəssisələrin effektiv fəaliyyətinin təməl komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) tətbiqi çərçivəsində innovativ layihələrin aktivləşdirilməsi, gəlirlərin tanınması və amortizasiya prinsipləri ilə bağlı tələblər uçotun şəffaf və düzgün aparılmasını daha da vacib edir.

Innovativ layihə — elmi-tədqiqat, texnologiya, idarəetmə və ya məhsul səviyyəsində yenilik yaradan, şirkətin gəlir strukturunu və ya xərclərini dəyişən kompleks fəaliyyət planıdır. Belə layihələrə yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsallaşma, yaşıl texnologiyalara keçid və ya məhsul modernizasiyası daxil ola bilər.

Məlumatların təhlili zamanı layihə dövrünün müxtəlif mərhələlərində xərclərin təsnifləşdirilməsi, qeyri-maddi aktivlərin aktivləşdirilməsi, amortizasiya siyasətləri, risk rezervlərinin yaradılması kimi komponentlər dəyərləndirilmişdir. Nəticə göstərmişdir ki, yalnız belə detallı uçot sistemləri vasitəsilə layihənin maliyyə strukturunu düzgün qiymətləndirmək və investor qarşısında hesabatlılığı təmin etmək mümkündür. Bundan əlavə, idarəetmə uçotunun tətbiqi layihə xərclərinin proqnozlaşdırılması və planla fakt göstəricilərin müqayisəsi baxımından da əvəzsiz informasiya mənbəyidir.

Bu cür layihələrin uçotu yalnız mühasibat uçotu çərçivəsində deyil, həmçinin strateji idarəetmə baxımından da vacibdir. Məsələn, layihənin xərclərinin düzgün qruplaşdırılması (tədqiqat, inkişaf, kommertiya mərhələsi və s.) və nəticələrin ölçülə bilən indikatorlarla qiymətləndirilməsi menecmentin doğru qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır. Burada IFRS 15 ("Müqavilələr üzrə gəlirlər") və IFRS 38 ("Qeyri-maddi aktivlər") standartları xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, innovativ layihələrin uçotunu sistemli şəkildə quran müəssisələr daha yüksək investisiya cəlb etmə qabiliyyətinə və strateji dayanıqlığa malik olur.

Rəqəmsallaşma və süni intellekt texnologiyaları innovativ layihələrin uçotuna yeni yanaşmalar gətirir. Müasir ERP sistemləri (SAP, Oracle və s.) vasitəsilə layihə xərcləri real vaxtda izlənilir, dəyişikliklər dərhal hesabatlara əks olunur. Bu isə idarəetmədə çeviklik və şəffaflığı artırır.

Bundan əlavə, bulud əsaslı uçot sistemləri şirkətlərə müxtəlif layihələri mərkəzləş-

dirilmiş şəkildə idarə etməyə imkan verir. Smart müqavilələr və blokçeyn texnologiyası da artıq layihələrin resurs axınlarının avtomatlaşdırılmış və auditə açıq uçotuna şərait yaradır.

Azərbaycanda innovativ layihələr daha çox dövlət sektorunda və iri özəl müəssisələrdə həyata keçirilsə də, bu layihələrin uçotu üzrə hesabatların detallılığı və şəffaflığı beynəlxalq standartlarla müqayisədə qənaətbəxşdir. Layihə üzrə xərclər əksər hallarda ümumi fəaliyyət xərcləri daxilində əks olunur, bu isə layihənin rentabellik və səmərəlilik göstəricilərinin ayrıca analizinə maneə yaradır. Bu səbəbdən də yerli şirkətlərdə innovativ layihələrin real effektivliyinin ölçülməsi və qərarvermə prosesinə təsiri zəif qalır. Innovativ layihələrin uğurla reallaşdırılması üçün mütləq şəkildə onların uçot sistemi daxilində ayrıca modullar şəklində izlənməsi zəruridir. IFRS standartlarının tətbiqi yalnız hesabatlılığı artırmır, eyni zamanda layihənin beynəlxalq bazarda dəyərləndirilməsinə şərait yaradır. Şirkətlər layihə uçotunu yalnız maliyyə məqsədli deyil, strateji planlama vasitəsi kimi də nəzərdən keçirməlidirlər. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi layihə üzrə xərclərin avtomatlaşdırılmış təhlilinə və gələcək proqnozların dəqiq qurulmasına imkan verir.

Beləliklə, innovativ layihələrin düzgün uçotu şirkətlərin yalnız cari göstəricilərinə deyil, həm də uzunmüddətli strateji mövqeyinə ciddi təsir göstərir. Elmi və praktik nəticələr göstərir ki, bu sahədə təkmilləşdirilmiş uçot mexanizmlərinin tətbiqi Azərbaycan şirkətlərində də innovasiya idarəetməsinin keyfiyyətini daha da yüksəldə bilər.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, innovativ layihələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün təkə ideyanın bazara çıxarılması deyil, həm də bu layihələrin mühasibat uçotunun düzgün və şəffaf şəkildə təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Uçot sisteminin zəif qurulması layihə xərclərinin qiymətləndirilməsində qeyri-dəqiqliklərə, resursların səmərəsiz istifadəsinə və nəticədə investisiya qərarlarının yanlış formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, innovativ layihələrin uğuru yalnız texnoloji və ya strateji qərarlarla deyil, həm də bu layihələrin maliyyə cəhətdən izlənməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Uçot sistemlərinin elmi prinsiplərlə və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması yerli müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini artıracaq və innovasiyaya əsaslanan iqtisadi inkişafı sürətləndirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva, R. Ş. (2019). Layihə idarəetməsi və mühasibat uçotunun integrasiyası. Bakı: Azər nəşr.
2. Tağıyev, M. A. (2021). Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları üzrə praktiki təhlil. Bakı: İqtisad Nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2022). Mühasibat uçotu haqqında qanun (son dəyişikliklərlə). Bakı: Rəsmi nəşr.
4. Rzayev, F. İ. (2020). İnnovasiyaların maliyyələşdirilməsi və uçotu problemləri. Bakı: "İqtisadi Resursların Öyrənilməsi Mərkəzi".
5. OECD. (2020). Measuring Innovation in the 21st Century. OECD Publishing.

*Quliyev Vüsal Rauf oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: quliyevv141@gmail.com*

DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMİNDƏ RISKLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ İDARƏ OLUNMASI

Müasir dövrdə müəssisə və təşkilatların uğurla inkişaf etməsi üçün əsas şərtlərdən biri risklərin effektiv idarə olunmasıdır. Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlarda daxili audit standartlarına uyğun olaraq, risklərin qiymətləndirilməsi potensial təhlükələr və xoşagəlməz halların obyektiv təhlilini aparmaq üçün sistemli yanaşma tələb edir. Risk amili, müəssisənin təqdim etdiyi məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinə və bazar da rəqabət qabiliyyətinin qorunmasına bilavasitə təsir edir. Mövcud fəaliyyətlərdə və potensial risk faktorlarının müəyyənəşdirilməsi, onların əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsi baxımından daxili auditin rolu olduqca vacibdir.

Bu baxımdan risklərin dəyərləndirilməsi metodlarına daha müasir yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Daxili auditin təkcə yoxlama və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən bir sistemdən çıxaraq, risklərə və strateji təşəbbüslərə əsaslanan idarəetmə modelinə keçidi vacibdir. Daxili auditorlar iş mühitində baş verən sürətli dəyişikliklərə çevik reaksiya verməli və dinamik şəraitə uyğunlaşmalıdır. Qloballaşan dünyada risklərin idarə edilməsi üçün yeni texnologiyalar, o cümlədən müasir kompüter sistemləri və elektron ticarət sahəsində tətbiq olunan həllər aktuallığını qoruyur.

Risklərin idarə edilməsinin ilkin mərhələsində onların müəyyənəşdirilməsi və prioritetləşdirilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Bunun üçün müəssisə daxilində risklərin təsnifatı aparılmalı və onların qarşılıqlı təsiri qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, müəyyən olunmuş risklərin reallaşması halında müəssisənin fəaliyyətinə təsir dərəcəsi təhlil edilməlidir. Bütün risklər üçün bu mümkün olmasa da, potensial zərərlərin miqyası əvvəlcədən hesablanmalı və uyğun tədbirlər müəyyənəşdirilməlidir. Əldə olunan nəticələr əsasında risklərin təsnifatı aparılmalı və onların idarə edilmə mexanizmi müəyyən olunmalıdır.

Bəzi hallarda, işlərin düzgün təşkil edilməsi və ya standart yanaşma metodlarının tətbiqi sayəsində müəyyən risklər azaldıla bilər, bəziləri isə sığorta vasitəsilə minimuma endirilə bilər. Risklərin idarə edilməsi üsulunu müəyyən edərkən, ilk növbədə şirkətin kritik fəaliyyətlərini təhlil etmək və fayda-xərc analizini aparmaq vacibdir. Əgər risklərin azaldılması ilə bağlı sərf olunan xərclər, risklərin yaratdığı potensial zərərdən yüksək olarsa, həmin riskin müəssisə daxilində saxlanması üstünlük təşkil edə bilər. Sonrakı addımda, bu risklər ortaya çıxdıqda tətbiq ediləcək prosedurlar və həmin prosedurlarda konkret vəzifə və məsuliyyətlər müəyyənəşdirilməlidir.

Riskin idarə olunması üçün onun əvvəlcə təyin edilməsi, ölçülməsi və nəticələrinin qiymətləndirilməsi tələb olunur. Dünyada sərhədlərin yox olması, istehsal vasitələrinin sürətlə artması və global əlaqələrin inkişafı ilə yeni risklər meydana gəlir. Beləliklə, şirkətlər öz fəaliyyətlərini müxtəlif risklərin qarşılıqlı əlaqəli olduğu mürəkkəb bir mühitdə davam etdirirlər. Hər bir qərarın yaratdığı risklərin düzgün müəyyənəşdirilməsi, risklərə qarşı müvafiq tədbirlərin görülməsi və alınan risk qarşılığında əldə olunan gəli-

rin kifayətliliyi məsələsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Bu səbəbdən risklərin ölçülməsi və idarə edilməsi, müasir sahibkarlıq subyektlərinin əsas məqsədi olmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

1. Potensial risklərin müəyyənləşdirilməsi, təsviri və qiymətləndirilməsi.
2. Müəyyən edilmiş risklərin qəbul edilə bilən səviyyəyə endirilməsi məqsədilə müvafiq prosedur və tədbirlərin həyata keçirilməsi.
3. Maliyyə, istehsal, marketing və geoloji parametrlərlə əlaqəli qeyri-müəyyənliklərin idarə edilməsi.
4. Mövcud biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması.
5. Daxili və xarici hesabatların keyfiyyətinin tələb olunan səviyyəyə çatdırılması.
6. Qanunvericiliyə və tənzimləyici normativ aktlara tam riayət edilməsi.
7. Daxili prosedurların düzgün icrasına nəzarət edilməsi.
8. Müəssisə işçilərinin, onların fəaliyyət sahələrindəki riskləri müəyyənləşdirib idarə etməyə aktiv şəkildə qatılması.

Daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi biri-biri ilə sıx əlaqəli olan beş əsas komponentdən ibarətdir ki, bunlar da sahibkarlıq subyektlərində risklərin effektiv şəkildə idarə edilməsini təmin edir:

1. Nəzarət məqsədləri və risklərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi.
2. Risklərin idarə edilməsi və onlara nəzarət tədbirlərinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi.
3. Daxili nəzarət və risk menecmenti üzrə təkmilləşdirilmiş nəzarət prosedurlarının tətbiqi.
4. Məlumatın təminatı və kommunikasiya kanallarının möhkəmləndirilməsi.
5. Nəzarət mühiti və təşkilatın etik mühitinin gücləndirilməsi.

Daxili auditorlar auditin effektiv planlaşdırılması üçün daxili nəzarət və uçot sistemləri barədə ətraflı məlumat toplamalı, daxili nəzarət sistemindən maksimum istifadə edərək audit risklərini qiymətləndirməli və bu riskləri mümkün qədər azaltmağa çalışmalıdırlar. Audit yoxlamasının yekunu olaraq hazırlanan iş sənədlərində, təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş risklərə auditor tərəfindən qiymət verilməlidir.

Daxili nəzarətin əsas məqsədi əməliyyatların effektivliyini qiymətləndirmək, qeydiyyata alınmış əməliyyatların qanunvericilik və tənzimləmələrə, habelə daxili siyasət və prosedurlara uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdir. Daxili nəzarət yalnız uyğunsuzluqları aşkar etmək deyil, həm də bu uyğunsuzluqların yaranmasını öncədən hiss edərək, qarşısını almaq deməkdir. Başqa sözlə, uyğunsuzluqlara yol açan halların baş verməsinin qarşısını almaq və nəzarət mexanizmini əməliyyatın həyata keçirildiyi anda tətbiq edərək, hər hansı bir uyğunsuzluğa yer verməməyə çalışmaqdır. Bu baxımdan, daxili nəzarət funksiyası əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin mühüm bir hissəsi kimi çıxış edir, çünki risklərin azaldılmasına verdiyi töhfə bu sahədəki effektivliyini artırır.

Korporativ idarəetmə sistemində və risklərin idarə olunmasında daxili auditin rolunun gücləndirilməsi, onun tətbiqi üçün metodik təminatın təkmilləşdirilməsini vacib edir. Bu çərçivədə, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq məqsədilə riskyönümlü yanaşmalar əsasında daxili auditin metod və modellərinin inkişaf

etdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma, daxili auditin daha sistemli və proqnozlaşdırıcı şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin edərək, risklərin daha səmərəli idarə olunmasına töhfə verəcəkdir.

Buna nail olmaq üçün bir sıra məsələləri həll etmək lazımdır; buraya ilk növbədə, aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Sahibkarlıq subyektlərində potensial risklərə əsaslanan daxili auditin həyata keçirilməsi konsepsiyasının inkişaf etdirilməsi;
2. Daxili auditin keçirilməsində riskyönlü yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi;
3. Daxili auditin həyata keçirilməsi prosesində idarəetmə üçün aktual olan risklərin strukturlaşdırılması;
4. Risklərin müəssisələrdəki struktur mənsubiyyətindən asılı olaraq, onların kompleks qiymətləndirilməsinin metod və modellərinin yaradılması;
5. Sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin keçirilməsi zamanı riskyönlü yanaşmaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi və riskləri idarəetmə metodlarının seçilməsi meyarlarının əsaslandırılması.

Daxili auditin riskyönlü yanaşma əsasında təkmilləşdirilməsi daxili COSO Komitəsinin (Tredvey Komissiyasının Sponsor Təşkilatları Komitəsi, ABŞ) "Təşkilatlarda risklərin idarə olunması" integrallaşdırılmış modeli əsasında işlənib hazırlanmışdır və bir-biri ilə bağlı olan 8 komponentdən ibarətdir. İşlənib hazırlanmış konsepsiya müəssisələrin biznes proseslərinin riskləri idarəetmə strukturunu və daxili audit proseslərini təsvir edir.

COSO modelindən istifadə etməklə riskyönlü daxili audit konsepsiyası aşağıdakıları əhatə edir:

1. Daxili mühit:

- daxili auditin təşkilati müstəqilliyi: Daxili auditin müəssisə daxilindəki mövqeyi, müstəqil və obyektiv fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan şəraitin təmin edilməsi.
- daxili audit haqqında əsasnamə və etika məəcəlləsi: Daxili auditin fəaliyyətinin əsaslarını və prinsipial davranış qaydalarını müəyyən edən sənədlər.
- daxili auditorların ixtisas və peşəkarlığına dair işlənib hazırlanmış tələblər: Daxili auditorların professional səviyyəsini və ixtisasını tənzimləyən, onların təlim və inkişafına dair tələblər.

2. Məqsədlərin müəyyən edilməsi:

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri müəssisə tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən (strateji, əməliyyat, hesabatların hazırlanması və qanunvericiliyə riayət edilməsi sahəsində) asılıdır. Bu məqsədlər, təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq daxili auditin fəaliyyətinin istiqamətini və təsirini müəyyən edir.

3. Hadisələrin müəyyən edilməsi:

- daxili risk mənbələri riskli hadisələr doğurur,
- müəssisənin daxili fəaliyyətində mövcud olan risk mənbələri müxtəlif hadisələrə səbəb ola bilər ki, bunlar da təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər,
- risk mənbələrinin aşkar edilməsi və idarəetmə üçün aktual olan risklərin siyahısının müəyyən edilməsi üçün daxili audit proseslərinin modelinin təsvir edilməsi: Daxili audit, riskləri aşkar etmək və idarə etmək üçün strukturlaşdırılmış bir model tətbiq etmə-

li, mümkün riskləri müəyyən edib onların hər birini təsnif etməli və idarə edilməsini təmin etməlidir. Bu model, risklərin qiymətləndirilməsi və onlara uyğun tədbirlərin görülməsi prosesini əhatə edir.

4. Risklərin qiymətləndirilməsi:

- bu mərhələdə idarəetmə üçün aktual olan daxili audit risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirməsi həyata keçirilir;
- keyfiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi idarəetmə üçün aktual olan risklərin fərqləndirilməsi (reyting qiymətləndirmələrinin köməyi ilə) olur;
- risklərin kəmiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi risk hadisələrinin mümkün başlanması zamanı risk nəticələrinin dəyər xarakteristikası olur.

5. Risklərə reaksiya verilməsi:

- risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi metodları (riskdən yayınmaq, riskin azaldılması, bölüşdürülməsi, qəbul edilməsi) seçilir.

6. Nəzarət vasitələri:

- daxili auditin, habelə əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi və hesabat məlumatlarının təqdim olunması qaydalarını tənzimləyən daxili sənədlərin idarə edilməsi metodologiyasının və texnologiyasının işlənilib hazırlanması;

7. İnformasiya və kommunikasiyalar:

- daxili audit fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün informasiyanın vaxtında toplanması, sənədləşdirilməsi və ötürülməsini təmin edən daxili sənəd dövriyyəsi qaydalarının işlənilib hazırlanması.

8. Monitoring:

- daxili auditin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə meyar və metodların işlənilib hazırlanması.

Belə bir konsepsiyanın reallaşdırılması müəssisənin qarşılaşa biləcəyi və idarəetmə üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən riskləri fərqləndirməyə imkan verir. Həmçinin bütövlükdə həmin riskləri kompleks qiymətləndirmə və risklərə reaksiya vermə metodlarından istifadə edilməsi əsasında müəssisənin və daxili audit proseslərinin riskləri idarəetmə sistemini formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. VII cild. Bakı: "İqtisadiyyat və audit" jurnalının nəşri, 2013, s. 105-113.
2. Abbasov İ.M. Audit / Dərslik. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2013, s.441- 442.
3. Abbasov İ.M. Auditin nəzarəti və praktiki problemləri. Bakı, "Elm", 1999.
4. Ataşov B.X. Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014, 648 s
5. Musayev A. Vergi sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004
6. Namazova Cəmilə, Kazımov Rahib. Praktiki audit. Bakı: 2012, s,118
7. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. İdeya müəllifi və baş redaktor akademik Z.Ə.Səmədzadə. Yeddi cildə. C.4. Bakı: Lctterpress, 2012 - 2015, s. 135.

*Məlikov Ağakərim Natiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: agakerimmelikov@gmail.com*

KERAN GROUP MMC-DƏ TƏCHİZATIN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: YANAŞMALAR VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə müəssisələrin fəaliyyətinin uğurlu və dayanıqlı olmasında təchizat proseslərinin düzgün idarə olunması və maliyyə məlumatlarının dəqiq uçotu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Keran Group MMC Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən iri şirkətlərdən biri olaraq, təchizatın səmərəli idarə edilməsi və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. Təchizatın uçotu və auditinin düzgün həyata keçirilməsi, yalnız müəssisənin maliyyə şəffaflığını təmin etmək deyil, həm də onun ümumi əməliyyatlarının effektivliyini artırmaq, riskləri minimuma endirmək və strateji qərarların qəbul edilməsində düzgün məlumatların əldə olunmasını təmin edir [1].

Təchizatın uçotu, əsasən mal-material ehtiyatlarının, məhsul və xidmətlərin satın alınması, ödəmə və tələb proseslərinin düzgün şəkildə əks etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesin doğru və şəffaf şəkildə idarə edilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgünlüyünü təmin edir və hər bir əməliyyatın izləmə bilən olmasına imkan verir. Həmçinin, təchizatın audit qiymətləndirilməsi, şirkətin daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və müvafiq qanunvericiliyə uyğunluğunun təmin edilməsi üçün vacibdir [2].

Təchizat prosesindəki mümkün problemləri aşkar edərək, bu tədqiqat, həm də şirkətin maliyyə və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, təchizat zəncirini daha şəffaf və səmərəli etmək üçün uyğun təkliflər təqdim edəcəkdir. Nəticə etibarilə Keran Group MMC-nin təchizat uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi, şirkətin uzunmüddətli inkişafına və maliyyə sağlamlığının qorunmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Keran Group MMC-də təchizatın uçotu və auditinin qiymətləndirilməsi, şirkətin maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi və əməliyyatların effektivliyinin artırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təchizatın düzgün idarə olunması, müvafiq uçot və audit prosedurlarının tətbiqi, müəssisənin fəaliyyətinə dair məlumatların dəqiqliyini və etibarlılığını təmin edir. Bu analiz hissəsində, Keran Group MMC-nin təchizat prosesinin uçotu və auditinin mövcud vəziyyəti təhlil ediləcək, əsas güclü və zəif tərəflər müəyyən ediləcək və bu sahədə təkmilləşdirmə üçün müvafiq yanaşmalar irəli sürüləcəkdir [3].

Keran Group MMC-də təchizatın uçotu əsasən mal-material ehtiyatlarının, xidmətlərin və digər malların alınması, habelə mal-materialların ödəmə və tələb prosesləri üzrə fəaliyyətlərin izlənməsi ilə həyata keçirilir. Təchizatın uçotunda əsas elementlər, müəssisənin ehtiyac duyduğu məhsul və xidmətlərin tədarüku ilə əlaqədar müqavilələrin düzgün şəkildə uçotunun aparılmasıdır. Şirkət, təchizatın uçotu prosesində mal-material ehtiyatlarının dəqiq qeydə alınmasına və onların dəyərinin düzgün hesablanmasına diqqət yetirir.

Lakin mövcud uçot sisteminin bəzi zəif tərəfləri mövcuddur. Əsas problemlərdən biri, mal-material ehtiyatlarının düzgün qiymətləndirilməsi və onların uçotunun izləmə

bilən olması ilə əlaqədardır. Bu sahədə tətbiq olunan bəzi köhnəlmiş uçot metodları və məlumatların zamanında yenilənməməsi, təchizatın düzgün idarə olunmasında əngəllər yaradır. Bunun nəticəsində bəzən maliyyə hesabatlarında dəqiqlik çatışmazlığı və təchizatın həddindən artıq səhv qiymətləndirilməsi müşahidə oluna bilər [1].

Təchizatın audit qiymətləndirilməsi Keran Group MMC-də müvafiq daxili nəzarət mexanizmləri və audit prosedurları vasitəsilə həyata keçirilir. Audit, təchizat proseslərində mövcud olan riskləri müəyyən etmək, maliyyə məlumatlarının doğruluğunu təmin etmək və şirkətin daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Təchizatın auditinin müsbət cəhətlərindən biri, müəssisənin ümumi əməliyyatlarının şəffaflığının artırılması və hesabatlılıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsidir [3].

Bununla yanaşı, təchizat auditinin bəzi məqamlarında inkişaf etməyə ehtiyac vardır. Əsasən, audit prosesində olan məlumatların qiymətləndirilməsi zamanı bəzi çətinliklər yaranır. Məsələn, təchizatla bağlı əməliyyatların və müqavilələrin tam olaraq izlə-nə bilən olmaması, auditin nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər. Həmçinin, auditin həyata keçirilməsi zamanı daxili nəzarət mexanizmlərinin qeyri-kafi olması, müəyyən riskləri və səhvləri gizlətməyə səbəb ola bilər [2].

Keran Group MMC-də təchizatın uçotu və auditinin effektivliyini artırmaq üçün, risklərin düzgün idarə edilməsi mühüm rol oynayır. Təchizat prosesində risklər, mal-materialların vaxtında alınmaması, keyfiyyətsiz məhsul tədarüku, ödəmə problemləri və səhv qiymətləndirmə kimi müxtəlif növ məsələləri əhatə edir. Bu riskləri minimuma endirmək üçün risk idarəetmə strategiyalarının tətbiqi vacibdir. Məsələn, təchizatçılarla müqavilə bağlanarkən detallı tələblərin və öhdəliklərin müəyyən edilməsi, həmçinin qiymətləndirmə və yoxlama prosedurlarının sərtləşdirilməsi təchizatın daha düzgün və şəffaf idarə edilməsinə kömək edə bilər [1].

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi də təchizatın uçotu və auditində effektivliyi artıracaqdır. Modern proqram təminatları və avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri, mal-material ehtiyatlarının və digər təchizat əməliyyatlarının daha dəqiq və vaxtında izlənməsini təmin edə bilər. Həmçinin, məlumatların müasir texnologiyalarla qorunması və təhlil edilməsi, təchizat prosesindəki səhvlərin qarşısını almağa kömək edə bilər [3].

Təchizatın uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə yanaşma irəli sürülə bilər:

- İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi: müasir uçot və audit proqramları, məlumatların real vaxtda izlənməsini və düzgün təhlilini təmin edə bilər. Bu proqramların istifadəsi təchizat əməliyyatlarının şəffaflığını artırır və səhvlərin qarşısını alır.

- Daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi: təchizat zəncirində daha sərt daxili nəzarət prosedurlarının tətbiqi, həmçinin audit yoxlamalarının müntəzəm keçirilməsi, risklərin azaldılmasına kömək edə bilər.

- Təchizatçı seçimində yüksək standartların tətbiqi: təchizatçılarla müqavilələr bağlanarkən, yalnız yüksək keyfiyyətli və etibarlı təchizatçılar seçilməli, müqavilələrdə şəffaflıq və öhdəliklər daha dəqiq göstərməlidir.

- Daha aydın və dəqiq hesabatlılıq: maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi və təchizat əməliyyatlarının izlə-nə bilən olması, auditin daha doğru qiymətləndirilməsini təmin edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev S.M. (2021). Mühəsibat uçotu və auditin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Nəşriyyat.
2. İsmayılov A.M., & Quliyev, B.T. (2022). Təchizatın uçotu və maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi. Bakı: Hədəf Nəşriyyatı.
3. Şükürova T.M. (2019). Audit və risklərin qiymətləndirilməsi: Təchizat zəncirində tətbiq. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı.

*Eminli Emil Hikmət oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: emileminli36@gmail.com*

ATƏŞGAH HƏYAT SİĞORTA ASC-DƏ AUDİTİN ROLU VƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Atəşgah Həyat Sığorta ASC, Azərbaycanın maliyyə sektorunda uzun illərdir fəaliyyət göstərən və müştərilərinə yüksək keyfiyyətli xidmətlər təqdim edən aparıcı sığorta şirkətlərindən biridir. Şirkətin maliyyə nəticələri və düzgünlüyü, həm müştərilərin etibarını, həm də bazar mövqeyini birbaşa təsir edir. Bu səbəbdən, şirkətin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, sığorta sahəsində daha sağlam və şəffaf idarəetmə mühitinin yaranmasına kömək edir. Audit prosesi, sığorta şirkətlərinin maliyyə məlumatlarının etibarlılığını təmin edən, müstəqil bir yoxlama və qiymətləndirmə mexanizmidir.

Audit, maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü yoxlamaq və təsdiqləmək məqsədilə həyata keçirilən müstəqil yoxlama prosesidir. Audit prosesində maliyyə hesabatları, əməliyyatlar və əməliyyat müvafiqliyi müstəqil auditorlar tərəfindən təhlil edilir. Bu prosesin əhəmiyyəti, düzgün maliyyə məlumatlarının təmin olunması ilə əlaqədardır, çünki səhv və ya yanlış məlumatlar şirkətin maliyyə vəziyyətini yanlış şəkildə göstərə bilər, bu isə investorların və müştərilərin qərar qəbul etməsini çətinləşdirir.

Atəşgah Həyat Sığorta ASC-də audit, şirkətin maliyyə hesabatlarının şəffaf və düzgün olmasını təmin etmək üçün həyata keçirilir. Audit, həmçinin şirkətin əməliyyatlarının qanunlara uyğun olub-olmamasını yoxlamağa və mümkün pozuntuları aşkar etməyə kömək edir. Bu proses, sığorta şirkətinin etibarlılığını artıraraq, müştəri və investorlar üçün etibar körpüsü yaradır [1].

Atəşgah Həyat Sığorta ASC müştərilərinə geniş sığorta xidmətləri təqdim edən bir şirkət olaraq, müxtəlif maliyyə məhsulları ilə bazarda mövcuddur. Şirkətin fəaliyyət göstərdiyi əsas sahələrə həyat sığortası, sağlamlıq sığortası, pensiya fondları və digər maliyyə xidmətləri daxildir. Şirkət müştərilərinin tələblərinə uyğun məhsullar təqdim etməklə yanaşı, maliyyə sabitliyi və risk idarəetməsini təmin etmək məqsədilə də ciddi tədbirlər görür.

Atəşgah Həyat Sığorta ASC-nin maliyyə strukturunun əsas hissəsini həyat sığortası təşkil edir. Bu sahə, müştərilərə sığorta polisi üzrə təminat və ödənişlər təqdim etməklə yanaşı, şirkətin maliyyə balansını qorumağa və gələcəkdəki ödənişlərə hazır-

lıqlı olmağa kömək edir. Şirkət həmçinin, sərmayə və kapital idarəetməsi sahəsində də fəaliyyət göstərir, bu isə onun maliyyə vəziyyətinin daha da sağlam və mükəmməl olmasına şərait yaradır [2].

Audit, şirkətin maliyyə nəticələrinin düzgünlüyünü təsdiq etməklə yanaşı, onun maliyyə şəffaflığını artırır. Bu prosesin nəticələri, şirkətin gəlirlərini, xərclərini, aktivlərini və borclarını daha dəqiq və şəffaf şəkildə qiymətləndirir. Audit, səhv və pozuntuları aşkar edərək şirkətin maliyyə vəziyyətini düzgün əks etdirməyə kömək edir. Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü, şirkətin müştərilərinə və investorlara doğru məlumatlar təqdim etməsini təmin edir və nəticədə onların qərar qəbul etmələrini asanlaşdırır.

Atəşgah Həyat Sığorta ASC-də auditin nəticələri, şirkətin maliyyə hesabatlarının daha şəffaf olmasına və səhv informasiya yayılmasının qarşısını almağa kömək edir. Bu, sığorta bazarında etibarın və güvənin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Audit, şirkətin maliyyə göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsinə, gəlirlərin artmasına və xərclərin azaldılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, şirkətin maliyyə hesabatlarını daha şəffaf və aydın göstərərək, investorlar üçün daha cəlbedici hala gəlir.

Auditin maliyyə nəticələrinə təsirini təhlil edərkən, şirkətin gəlir və xərclərinin düzgünlüyünü araşdırmaq vacibdir. Atəşgah Həyat Sığorta ASC-nin maliyyə hesabatları, gəlirlərin, xərclərin, aktivlərin və borcların düzgünlüyünü əks etdirir. Auditin təsiri ilə, maliyyə hesabatlarındakı səhvlər və pozuntular aşkar edilə bilər və düzəlişlər edilərək daha dəqiq məlumatlar təqdim edilir.

Audit nəticələrinin maliyyə göstəricilərinə təsiri, şirkətin gəlirlərinin artmasına, xərclərinin isə optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Maliyyə göstəricilərinin düzgün qiymətləndirilməsi, Atəşgah Həyat Sığorta ASC-nin bazarda daha güclü mövqeyə sahib olmasına kömək edir. Həmçinin, düzgün maliyyə məlumatları, şirkətin daha sağlam maliyyə qərarları qəbul etməsinə və gələcəkdə mövcud olan maliyyə risklərini azaltmasına imkan verir [3].

Atəşgah Həyat Sığorta ASC-də auditin rolu və maliyyə nəticələrinə təsiri, şirkətin maliyyə şəffaflığının artırılmasına, səhv məlumatların qarşısının alınmasına və müştəri etibarının yüksəlməsinə kömək edir. Audit, həmçinin daxili idarəetmə proseslərinin gücləndirilməsinə və şirkətin maliyyə göstəricilərinin düzgün qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Bu prosesin davamlı olaraq tətbiqi, sığorta şirkətinin bazarda daha güclü mövqeyə sahib olmasına və maliyyə sabitliyini təmin etməsinə imkan verir.

Gələcəkdə Atəşgah Həyat Sığorta ASC-nin audit proseslərini daha da təkmilləşdirməsi və müasir audit yanaşmalarını tətbiq etməsi tövsiyə olunur. Bu, şirkətin maliyyə göstəricilərinin daha da dəqiq və şəffaf olmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda, şirkət müştərilərinə daha yaxşı xidmət təqdim etməyə və bazar mövqeyini daha da gücləndirməyə imkan tapacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Hüseynova, Z. (2020). *Maliyyə auditi və onun sığorta sektorundakı rolu*. Bakı: İqtisadiyyat və Maliyyə İnstitutu.
2. Məmmədov, F. (2018). *Auditin iqtisadi və hüquqi aspektləri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
3. Rəhimov, E. (2019). *Maliyyə hesabatlarının analizi və auditin təsiri*. Bakı: Biznes və İqtisadiyyat Kitabxanası.

*Hacıyeva Dünya Elşad qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hadjiyevad@gmail.com*

AZERCELL TELEKOM MMC-DƏ XƏRCLƏRİN UÇOTU VƏ HESABATLILIĞIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Maliyyə şəffaflığı şirkətin maliyyə vəziyyəti, gəlir və xərcləri, investisiya planları, borc öhdəlikləri və digər maliyyə aspektləri haqqında doğru və açıq məlumatın təqdim edilməsi deməkdir. Bu, yalnız şirkətdaxili idarəetmə üçün deyil, həmçinin səhmdarlar, investorlar və dövlət qurumları üçün də vacibdir. Azercell kimi böyük şirkətlərdə şəffaflıq təmin olunmadıqda, maliyyə riskləri artır, səhmdarların və maraqlı tərəflərin etimadı azalır və nəticədə şirkətin dayanıqlılığı təhlükə altına düşə bilər.

Azercell Telekom MMC-də maliyyə şəffaflığını artırmaq üçün əsas istiqamətlərdən biri effektiv xərclərin uçotu sisteminin tətbiqidir. Şirkətin maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması və xərclərin şəffaflığı üçün güclü uçot sisteminin olması vacibdir. Bu, maliyyə hesabatlarının daha dəqiq və şəffaf şəkildə hazırlanmasını təmin edir və daxili nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini artırır. Bunun üçün şirkətdə müasir ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərinin tətbiqi, maliyyə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması və audit proseslərinin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır [1].

Hesabatlılıq və audit prosesləri maliyyə şəffaflığının əsas elementlərindən biridir. Azercell Telekom MMC-də mütəmadi olaraq daxili və xarici auditlər aparılır ki, bu da maliyyə əməliyyatlarının düzgün aparılmasını təmin edir. Xarici auditlər beynəlxalq audit standartlarına uyğun şəkildə həyata keçirilməli və hesabatlar ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır. Bundan əlavə, daxili nəzarət sistemləri inkişaf etdirilməli, şəffaflığın artırılması üçün maliyyə hesabatlarının daha əlçatan olması təmin edilməlidir. Şirkətin maliyyə hesabatları rüblük və illik olaraq ictimaiyyətə təqdim edilməli, səhmdarlar və investorlar üçün şəffaf məlumat təmin edilməlidir.

Maliyyə şəffaflığını artırmaq üçün digər vacib məqam şəffaf büdcə planlamasıdır. Azercell Telekom MMC-nin büdcəsinin düzgün planlaşdırılması və xərclərin təhlili şirkətin maliyyə dayanıqlılığını artırır. Büdcə planlaması zamanı gəlir və xərclərin aydın şəkildə bölüşdürülməsi, investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və potensial maliyyə risklərinin nəzərə alınması vacibdir. Şəffaf büdcə siyasəti şirkətin strateji məqsədlərinə nail olmasına kömək edir və maraqlı tərəflərin inamını artırır.

Texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə maliyyə şəffaflığını artırmaq üçün rəqəmsal həllərin tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azercell Telekom MMC rəqəmsal hesabat sistemlərindən istifadə etməklə maliyyə əməliyyatlarını daha dəqiq və şəffaf şəkildə idarə edə bilər. Məsələn, blokçeyn texnologiyası maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını artırmaq üçün effektiv bir həll ola bilər. Bu texnologiya vasitəsilə bütün maliyyə əməliyyatları

yatları izlənilə bilər və saxtakarlıq hallarının qarşısı alınabilir.

Maliyyə şəffaflığının artırılmasında kadr potensialının inkişafı da vacib faktorlardan biridir. Şirkət əməkdaşlarının maliyyə idarəçiliyi sahəsində bilik və bacarıqlarının artırılması, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi üçün mütəmadi olaraq təlimlər keçirilməlidir. Bununla yanaşı, maliyyə şöbəsində çalışan əməkdaşların etik qaydalara ciddi riayət etməsi və maliyyə fırıldaqçılığı hallarının qarşısının alınması üçün xüsusi nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməlidir [3].

Maliyyə şəffaflığı yalnız şirkət daxili idarəetmə üçün deyil, həmçinin ictimaiyyət və dövlət qurumları üçün də vacibdir. Telekommunikasiya sektoru strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün dövlət qurumları və tənzimləyici orqanlar tərəfindən mütəmadi nəzarət olunur. Azercell Telekom MMC-nin dövlətin tələblərinə uyğun olaraq maliyyə hesabatlarını təqdim etməsi və müvafiq tənzimləyici qaydalara əməl etməsi şirkətin qanuni və etik çərçivədə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu prosesdə şəffaflıq prinsiplərinə ciddi riayət edilməli və şirkətin fəaliyyətinə dair ictimai məlumatlar açıq olmalıdır.

Maliyyə şəffaflığının artırılması şirkətin investisiya cəlb ediciliyini də yüksəldir. Potensial investorlar və strateji tərəfdaşlar üçün şəffaf maliyyə idarəçiliyi və hesabatlılıq vacibdir. Şəffaf maliyyə siyasəti olan şirkətlər daha çox investor cəlb edə bilər və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu baxımdan, Azercell Telekom MMC-nin maliyyə şəffaflığını artırmaq üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməsi tövsiyə edilir.

Maliyyə şəffaflığını artırmaq üçün şirkət rəhbərliyinin dəstəyinin olması vacibdir. Yuxarı rəhbərlik maliyyə idarəçiliyi və şəffaflıq prinsiplərinə ciddi əməl etməli, korrupsiya və fırıldaqçılıq hallarına qarşı sıfır tolerantlıq siyasəti aparmalıdır. Şirkət daxilində etik kodekslər hazırlanmalı və bütün əməkdaşlar bu qaydalara riayət etməlidirlər. Bundan əlavə, şəffaflıq təşəbbüsləri çərçivəsində ictimai hesabatlılıq mexanizmləri gücləndirilməli və maraqlı tərəflərlə kommunikasiyalar artırılmalıdır [2].

Nəticə olaraq qeyd etmək ki, Azercell Telekom MMC-də maliyyə şəffaflığının artırılması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Effektiv xərclərin uçotu sisteminin qurulması, hesabatlılıq və audit proseslərinin təkmilləşdirilməsi, büdcə planlamasının şəffaf aparılması, rəqəmsal həllərin tətbiqi və etik idarəetmə prinsiplərinin gücləndirilməsi bu istiqamətdə əsas addımlardır. Şəffaf maliyyə siyasəti şirkətin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edərək, həm səhmdarlar, həm də dövlət və ictimaiyyət üçün etibarlı bir şirkət kimi mövqeyini gücləndirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://www.azercell.com/az/about-us.html>
2. <http://www.maliyye.gov.az>
3. <https://www.e-muhasib.az/article.php?cat=2&n=1048>

*Hüseynzadə Leyla Tahir qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: huseynzadeleyla19@gmail.com*

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ BANKI ASC-NİN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir şəraitdə bankın maliyyə dayanıqlılığı bütövlükdə dövriyyə prosesində kapitalın vəziyyətini və onun inkişaf qabiliyyətini əks etdirir. Məlum olduğu kimi, tədavi prosesində kapitalın fasiləsiz dövriyyə prosesi baş verir, bankın maliyyə dayanıqlığının təmini nəticəsində vəsaitlərin quruluşu və onların formalaşma mənbələri, maliyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və onlara tələbat dəyişir. Bank öhdəliklərinin vaxtında həyata keçirməsi, öz fəaliyyətini genişləndirilmiş formada maliyyələşdirilməsi, əlverişsiz şəraitdə özünün ödəməqabiliyyətliyini qorunub saxlanması qabiliyyəti bütövlükdə bankın maliyyə vəziyyətinin sabitliyini göstərir. Bu baxımdan bank özünün maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün kapitalın çevik strukturuna malik olmalıdır ki, onun hərəkətini davamlı təşkil etmək mümkün olsun və o, ödəməqabiliyyətliyini saxlamaq və mənfəətin optimallaşdırılması üçün şəraitin yaradılması məqsədilə gəlirlərin xərclərdən yüksək olmasını təmin etsin [3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə bankın maliyyə fəaliyyətinin başlıca məqsədi əsas strateji vəzifəyə - müəssisənin aktivlərinin xüsusəndə onların bazar dəyərinin artırılmasına xidmət edir. Bunun bank üçün maliyyə dayanıqlığını xüsusən də, ödəməqabiliyyətliyini və rentabelliğini, həmçinin balansın aktiv və passivinin optimal strukturu daim qorunub saxlanılmalıdır. Deməli, sabit maliyyə vəziyyəti bankın bütün iqtisadi fəaliyyətini formalaşdırır, onun səviyyəsi isə idarəetmənin, xüsusilə maliyyənin idarəedilməsinin keyfiyyətini xarakterizə edir.

Ümumilikdə bankların maliyyə dayanıqlığını təmin etmək üçün hər bir bankın maliyyə strategiyası olmalıdır. Fikrimizcə, bankın maliyyə dayanıqlığını təmin edən maliyyə strategiyası strateji məqsədlərə nail olmaq üçün onun missiyası çərçivəsində maliyyə resurslarının səmərəli cəlb edilməsi, bölgüsü və istifadəsinin təfərrüatlı işlənilib hazırlanmış planı olmalıdır. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə strategiyası çoxcəhətli anlayışdır və hər bir müəllifin fərdi yanaşmasından asılı olaraq birmənalı izah edilmir. Digər tərəfdən də bütün təşkilatlar üçün vahid maliyyə strategiyası mövcud deyildir və onun formalaşdırılması fəaliyyət şəraitinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Orta-ya çıxan əlavə investisiya imkanları, kapitalın dəyərinin dəyişməsi və digər amillər bank tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Belə şərtlərin nəzərə alınması təşkilatın inkişaf istiqamətlərində dəyişikliyin baş verməsinə və maliyyə çevikliyi nəticəsində strategiyaya düzəlişlər edilməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, bankın səmərəli fəaliyyəti, rentabelliği, rəqabətqabiliyyətliliyi onun ümumi korporativ strategiyasının əsas tərkib hissəsi olan maliyyə strategiyasının düzgün

seçilməsindən, işlənib hazırlanmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Maliyyə strategiyası bankın maliyyə resurslarından istifadə istiqamətlərinə və maliyyələşdirmə mənbələrinə əsaslanaraq bazarda onun davranışını şərtləndirir və eyni zamanda bazar mövqeyini formalaşdırır. Kommersiya bankının maliyyə strategiyasının uğuru maliyyə strategiyasının nəzəriyyəsinin və praktikasının qarşılıqlı əlaqəliliyi, rəhbərliyin sərt mərkəzləşdirmiş maliyyə strategiyasının maliyyə-iqtisadi şəraiti dəyişdikcə onun çevik metodlarla uyğunluğu vasitəsilə ilə təmin edilir.

Bu baxımdan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-də maliyyə sabitliyinin auditinə bankın maliyyə strategiyası baxımından yanaşılması daha məqsədəuyğun olardı. ABB ASC-nin fəaliyyəti çoxsaylı amillərdən asılı olmaqla qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks prosesidir. Bank fəaliyyətinə həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərir. Bütövlükdə ABB ASC-nin maliyyə strategiyasının məqsədləri sistemində maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi mühüm yerlərdən birini tutur. Beləliklə, auditor qiymətləndirmə zamanı ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektorunun potensialı, istehsal güclərinin yeniləşməsi və sıradan çıxması, əsas müştərilərin rəqabət qabiliyyəti, resursların sahələrarası axını imkanları, investisiya imkalarının, ÜDM həcmi və s. kimi amilləri nəzərə almalıdır. Belə ki, ölkənin iqtisadi əsaslarının sabitliyi bankın maliyyə sabitliyinin, maliyyə dayanıqlılığın əsasıdır.

Kommersiya banklarının maliyyə dayanıqlılığına ümumi iqtisadi amillərdən başqa maliyyə amilləri də böyük təsir göstərir. Belə ki, maliyyə bazarının vəziyyəti və inkişafı bankın fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi amillərin köməyi ilə maliyyə bazarının vəziyyətini dəyərləndirmək olar. Belə amillərə pulun emissiyasını, inflyasiya tempi, kreditlər üzrə faizlər, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin dəyişməsinə, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını, ölkənin xarici borcunun həcmi, fond bazarının vəziyyətini və perspektiv inkişafını və s. aid etmək olar [5].

ABB ASC-nin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsində xüsusi rol oynayan amillər qurupuna daxili amilləri də aid etmək olar. Bütövlükdə daxili amillərinə bankın özü tərəfindən formalaşdırılan və fəaliyyətindən asılı olan amillər aiddir. Auditor bankın maliyyə dayanıqlılığını təhlil edərək qiymətləndirən zaman bankın şəxsi kapitalla təminatlılıq, idarəetmə sistemi, resurs təminatı üzrə daxili siyasəti, ixtisaslı kadrların səviyyəsi və s. kimi daxili amillər üzrə qiymətləndirmə də aparmalıdır.

Daha dəqiq desək, bankın maliyyə dayanıqlılığını qiymətləndirən zaman aşağıdakı üç istiqamətdə daxili imkanları qiymətləndirilməlidir:

- təşkilati;
- texniki;
- maliyyə-iqtisadi.

ABB ASC-nin təşkilati amillərə maliyyə strategiyası, ixtisaslı kadrlar, idarəetmə səviyyəsi, daxili siyasəti aiddir.

ABB ASC-nin sabitliyinə təsir edən ikinci qrup daxili amillərə texniki-texnoloji amillər aiddir. Auditor burada bankın öz fəaliyyətində yeni texnologiyaların tətbiqi, bazarın yeni məhsul və xidmətlərinə tələbatı və s. amillər üzrə qiymətləndirmə aparmalıdır ki, bankın perspektiv maliyyə dayanıqlılığını qiymətləndirə bilsin. Yüksək texnolo-

giyalar əsrində güclü proqram təminatları olmadan bank fəaliyyətini idarə edə bilməz.

Üçüncü faktor amillərə-maliyyə-iqtisadi amillərə bankın gəlirlərin səviyyəsini, strukturunu, şəxsi vəsaitlərin həcmi və quruluşunu, xərclər onların strukturu və mənfəəti, vəsaitlərin daxilolma mənbələrini və s. aid etmək olar. Müəssisənin şəxsi kapitalının artımı, aktivləri quruluşunun yaxşılaşdırılması, bank xidmətləri dairəsinin genişləndirilməsi bankın maliyyə sabitliyinə əlverişli təsir göstərir.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, müasir dövrdə ABB ASC-nin özünün maliyyə sabitliyini təmin etmək və rəqabətli maliyyə bazarında strateji mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün daxili və xarici mühit amillərinin təsirinə adekvat və diversifikasiyalı idarəetmə modeli olmalıdır.

Beləliklə, ABB ASC-nin maliyyə dayanıqlılığının təhlili yuxarıda qeyd olunanlara əsasən bir neçə istiqamətdə təkmilləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edirik.

- İlk növbədə bankın idarəetmə strukturu təhlil edilməli və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər dəstinin hazırlması təmin olunmalıdır;

- İkincisi, bankın maliyyə strategiyasının mövcudluğu və mövcud şəraitə adekvatlığı qiymətləndirilməlidir. Belə ki, maliyyə vəziyyəti ümumi strategiyanın tərkib hissəsi kimi çıxış edir və kompleks tədbirlərin nəticəsi kimi biruzə verir.

- Üçüncüsü, bankın maliyyə vəziyyətinin təhlili zəmanə ilk növbədə müəssisənin apardığı investisiya siyasəti qiymətləndirilməlidir.

- Dördüncüsü, bankın xüsusi kapitalının strukturu təhlil edilməli və dövriyyə vəsaitlərinin artım tempinin uzunmüddətli aktivlərin artım tempini üstələməsinə diqqət yetirilməlidir.

- Beşincisi, aktivlərin strukturunun optimallığının təhlil edilməsidir.

- Altıncısı bankın likvidlik siyasətinin olması və onun icrası vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16.01.2004-cü il)
2. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25.12.2009-cu il).
3. Məhərrəmov A.M., Qarayev F.M., Səriyev K.A., Tağıyev M.R., Abış L.V. Bank iş. Bakı 2019, 688 s.
4. Məmmədov Z. F.. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 325 s.
5. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010.- 212 13 s.
6. Бахарева А.А. Преимущества и недостатки методик оценки финансовой устойчивости коммерческих банков / А.А. Бахарева, Л.П. Мокрова // Символ науки. – 2016. – Выпуск № 6. – С. 136–140.
7. Рохманова Д.А., Люкевич И.Н. Проблематика методов оценки финансовой устойчивости коммерческого банка В сборнике: Неделя науки СПбПУ материалы научной конференции с международным участием. 2016. с. 469-471.

*Şıxməmmədov Əfsan Akif oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: efsansixmemmedov1@gmail.com*

DAYANIQLI İNKİŞAFIN ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Dayanıqlı inkişaf, insanların cari ehtiyaclarını ödəyərkən gələcək nəsillərin də öz tələbatlarını təmin etmə qabiliyyətini təhlükəyə atmadan inkişafını təmin edən bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya üç əsas hissəyə əsaslanır: iqtisadi inkişaf, sosial ədalət və ekoloji davamlılıq. Bu sütunların hər biri dayanıqlı inkişafın ayrılmaz hissəsidir və birlikdə cəmiyyətin uzunmüddətli rifahını təmin etməyə yönəlib.

İqtisadi inkişaf bölməsi, iqtisadi artım və resursların səmərəli istifadəsi ilə əlaqədardır. Bu sahədə əsas göstəricilər arasında ÜDM artımı, məşğulluq səviyyəsi və innovasiya dərəcəsi kimi faktorlar yer alır.

Sosial ədalət bölməsi, cəmiyyət daxilində bərabərlik, insan haqları və sosial inteqrasiyanı əhatə edir. Burada əsas göstəricilər kimi təhsil səviyyəsi, səhiyyə xidmətlərinə çıxış və gender bərabərliyi kimi amillər nəzərə alınır.

Ekoloji davamlılıq bölməsi isə təbii resursların qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlıdır. Bu sahədə əsas göstəricilər karbon emissiyaları, su və enerji istehlakı, biomüxtəlifliyin qorunması kimi məsələləri əhatə edir.

1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransı dayanıqlı inkişafı bağlı əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsində ölkələrə kömək etməkdə göstəricilərin oynaya biləcəyi mühüm rolu qəbul etdi. Beynəlxalq səviyyədə, Dayanıqlı İnkişaf üzrə Komissiya (CSD) 1995-ci ildə Dayanıqlı İnkişaf Göstəriciləri üzrə İş Proqramını təsdiq etmişdir. Davamlı İnkişaf üzrə CSD Göstəricilərinin ilk iki dəsti (bundan sonra CSD göstəriciləri) 1994-2001-ci illər arasında hazırlanmışdır. Onlar bir çox ölkədə davamlı inkişafın milli əsasları kimi geniş sınaqdan keçirilmiş, tətbiq edilmiş və istifadə edilmişdir. Bu göstəricilər beynəlxalq səviyyədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci ildə qəbul etdiyi 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlər global problemlərin həllinə yönəlib və hər bir ölkənin dayanıqlı inkişaf sahəsində irəliləyişini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

Beləliklə, dayanıqlı inkişafın əsas göstəricilərinin təhlili, cəmiyyətlərin və ölkələrin bu sahədəki nailiyyətlərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə, həmçinin gələcək strategiyaların formalaşdırılmasına kömək edir.

İqtisadi struktur. Ticarət və investisiyalar iqtisadi artım və davamlı inkişaf üçün mühüm amillərdir. Bazarlara çıxışın yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarının və texnologiyanın ötürülməsi və borcun azaldılması inkişaf etməkdə olan ölkələrə davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək üçün çox vacibdir. Yoxsulluq, təbii ehtiyatların istismarı, istehlak və istehsal hamısı iqtisadi artım və ya onun olmaması ilə sıx bağlıdır. Davamlı inkişaf kontekstində iqtisadi göstəriciləri dəstəkləmək üçün ticarətin liberallaşdırılması zəruridir; ticarət və ətraf mühitin qarşılıqlı dəstəklənməsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrə yeni və əlavə maliyyə resurslarının verilməsi; ətraf mühitə və inkişafa əlverişli makroiqtisadi siyasətlərin təşviq edilməsi. Ticarətin liberallaşdırılması adətən davamlı

inkişafa müsbət təsir göstərir. O, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini stimullaşdırır, resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyini artırır, ekoloji cəhətdən zərərli ticarət məhdudiyyətlərini azaldır və daha təmiz, daha səmərəli texnologiyanın transferini təşviq edə bilər. İstehsalın ekoloji xərcləri tam daxililəşdirilmədikdə və bazar qiymətlərində əks olunmadıqda daha azad ticarət həmçinin resurs istifadəsinin artması ilə nəticələnə bilər.

Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-davamlı istehlak və istehsal nümunələri təbii ehtiyatların davamlı tükənməsinin və qlobal ətraf mühitin pisləşməsinin əsas səbəbi-dir. Yer kürəsinin qlobal miqyasda sənayeləşmiş ölkələrin istehlak səviyyələrini dəstəkləyə bilməyəcəyi geniş şəkildə qəbul edilir. Bundan əlavə, belə yüksək istehlak səviyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin cari və gələcək istehlak və istehsal variantlarına təsir göstərir. Daha davamlı həyat tərzinə dəyişiklik hökumətlərin, istehsalçıların və istehlakçıların kompakt, birgə səylərini tələb edir. Bu, material istehlakına daha az diqqət yetirməyi, resurs və enerjiyə qənaət edən texnologiyalara daha çox diqqət yetirməyi, yoxsulların ehtiyaclarını ödəmək üçün daha güclü öhdəliyi və sosial və ekoloji xərcləri nəzərə alan iqtisadi sistemlərə diqqət yetirməyi tələb edir. Güclü kök salmış siyasi və iqtisadi davranışlar səbəbindən belə əsaslı dəyişikliyə nail olmaq çox çətindir.

Sosial aspektlər. Sosial bərabərlik dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edən əsas dəyərlərdən biridir, insanlar və onların həyat keyfiyyəti mərkəzi məsələ kimi tanınır. Bərabərlik resursların bölüşdürülməsi, verilən imkanlar və qəbul edilən qərarların ədalətli və əhatəlilik dərəcəsini əhatə edir. O, təhsil, səhiyyə və ədliyyə də daxil olmaqla, məşğulluq və sosial xidmətlərin müqayisəli imkanlarının təmin edilməsini əhatə edir. Anlayış həm cəmiyyət, həm də millətlər daxilində və arasında aktual ola bilər. Sosial bərabərliyə nail olunması ilə bağlı mühüm məsələlərə yoxsulluğun azaldılması; məşğulluq və gəlir bölgüsü; gender, etnik və yaş inklüzivliyi, maliyyə və təbii resurslara çıxış və nəsil-lərarası imkan.

Yoxsul insanlar özlərini gücsüz və təcrid olunmuş hiss edə bilər və təminatlı dolaşmaq, qidalanma və pis sağlamlıq, savadsızlıq, zorakılıq və çəkişmələrlə əlaqəli vətəndaş təhlükəsizliyi və korrupsiya ilə bağlı geniş və sistemik problemlərlə üzləşə bilər.

Sağlamlıq və davamlı inkişaf bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təhlükəsiz su təchizatı və kanalizasiya, düzgün qidalanma və təhlükəsiz qida təchizatı, çirklənməmiş yaşayış şəraiti, xəstəliklərə nəzarət və səhiyyə xidmətlərindən istifadə bütün əhəlinin sağlam olmasına kömək edir. Əksinə, yoxsulluq, məlumat və təhsilin olmaması, təbii və insanların yaratdığı fəlakətlər, sürətli urbanizasiya sağlamlıq problemlərini daha da gücləndirə bilər. Əhəlinin yüksək hissəsi sağlamlıq vəziyyətinin pis olması və tibb müəssisələrinə qeyri-adekvat çıxışın təsirinə məruz qaldıqda inkişafa nail olmaq və ya davam etdirmək mümkün deyil. İqtisadi artım və inkişaf ən yoxsul ölkələrdə səhiyyənin yaxşılaşdırılmasına və səhiyyə müəssisələrinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verə bilsə də, daha da təkmilləşdirməyə ehtiyac duyulan yüksək və orta gəlirli ölkələr də var. Təmiz ətraf mühit və vətəndaşların sağlamlığı və rifahı üçün vacibdir. Qeyri-davamlı iqtisadi artım həmçinin ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb ola bilər ki, bu da qeyri-münasib istehlakla birlikdə insan sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər.

Təhsil ömür boyu davam edən bir proses kimi davamlı inkişafa nail olmaq üçün əsas şərt kimi geniş şəkildə qəbul edilir. Təhsil əsas insan ehtiyaclarının ödənilməsində

və bərabərliyə nail olmaqda, bacarıqların artırılmasında, məlumat əldə etməkdə və elmin gücləndirilməsində mühüm elementdir. Təhsil həm də istehlak və istehsal nümunələrini daha dayanıqlı bir yola çevirmək vasitəsi kimi tanınır. İstər formal, istərsə də qeyri-rəsmi təhsil insanların və cəmiyyətlərin öz potensiallarına çatma biləcəyi bir proses kimi qəbul edilir. Ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əldə edilən ümumi təhsil səviyyəsi ilə yoxsulluğun davam etməsi arasında sıx əlaqə vardır. Daha dayanıqlı cəmiyyət qurmaq məqsədi ilə uyğun gələn etik şüur, dəyərlər, münasibət, bacarıq və davranışlara nail olmaq üçün insanların münasibətini dəyişdirmək çox vacibdir. Bu yolla insanlar ətraf mühit və inkişaf məsələlərini adekvat və uğurla həll edən qərarların qəbulunda iştirak etmək üçün daha yaxşı təchiz olunmuş olurlar. Bu problemlərin həllində əsas məqsədlərə aşağıdakılar daxildir: icbari təhsilə hamının əlçatanlığına çalışmaq, böyükklərin savadsızlığının azaldılması, fənlərarası öyrənməyə nail olmaq üçün davamlı inkişaf konsepsiyalarının bütün təhsil proqramlarına inteqrasiyası, geniş ictimaiyyətin məlumatlandırılması, peşə və elmi hazırlığın gücləndirilməsi.

Ekoloji məsələlər. Prioritet atmosfer problemlərinə iqlim dəyişikliyi, stratosferdə ozonun tükənməsi, turşulaşma, şəhər havasının keyfiyyəti və troposferdəki ozon səviyyələri daxildir. Bu məsələlərin təsirləri insan sağlamlığına, biomüxtəlifliyə və ekosistemlərin sağlamlığına və iqtisadi zərərə aiddir. Təsirlərin çoxu uzunmüddətli, qlobal xarakter daşıyır və gələcək nəsillər üçün nəticələri ilə geri dönməzdir. Ətraf mühitlə bağlı populyar məsələlərin əksəriyyəti qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması üçün elmi əsasların təkmilləşdirilməsidir; stratosferdə ozonun tükənməsinin qarşısının alınması; transsərhəd havanın çirklənməsinin aradan qaldırılması; və enerjinin daha davamlı və səmərəli istifadəsini, nəqlini, istehlakını, sənayenin inkişafını, torpaq və dəniz resurslarından istifadənin təşviq edilməsi. Atmosfer dəyişikliyinə töhfə verən əsas insan fəaliyyətləri enerji istehsalı və nəqli üçün qalıq yanacaq istehlakı ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, torpaqdan istifadənin dəyişməsi, o cümlədən meşələrin qırılması, sənaye prosesləri, intensiv kənd təsərrüfatı və tullantıların utilizasiyası atmosferin çirklənməsinə səbəb olur. Əksinə, meşə ekosistemləri də istixana qazları üçün əhəmiyyətli karbon yuvalarıdır. Daha yüksək səmərəlilik, yanacağın əvəzlənməsi və bərpa olunan enerjinin istifadəsi ilə müəyyən nailiyyətlər əldə olunsa da, enerji istifadəsi və nəqlində ümumi artımlar hesabına emissiya səviyyələri yüksəlməyə davam etmişdir.

Torpaq təkcə fiziki məkan və yerüstü relyefdən ibarət deyil, həm də torpaq, faydalı qazıntı yataqları, su, bitki və heyvan birliklərinin əlaqəli təbii ehtiyatlarını əhatə edir. Torpaqdan qeyri-düzgün şəkildə istifadə bu resurslara, eləcə də atmosfərə və dəniz ekosistemlərinə təsir göstərir. Keyfiyyətli torpaq getdikcə daha az olan resursa, xüsusən də biokütlənin ilkin istehsalı və mühafizəsi üçün vacib olan resursa çevrilir. Bu yanaşma Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Səhrələşmə ilə Mübarizə Konvensiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Biomüxtəliflik Konvensiyası, İnsan Məskənləri üzrə İkinci Beynəlxalq Konfransın Habitat Gündəliyi və Ümumdünya Ərzaq Sammitinin Fəaliyyət Planı tərəfindən dəstəklənir. Bir çox ölkələrin üzleşdiyi torpaq əsaslı prioritet problemlərə torpaqların degradasiyası, səhrələşmə, meşələrin qırılması, şəhərlərin böyüməsi, kənd təsərrüfatı və kənd yerlərinin inkişafı daxildir.

Şirin su insan həyatını, ekosistemləri və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün vacib-

dir. O, daxili su təchizatı, qida istehsalı, balıqçılıq, sənaye, su elektrik istehsalı, təkrar emal və yenidən istehsal üçün çox vacib və əvəzolunmazdır. Sağlamlıq, yoxsulluq, iqlim dəyişikliyi, meşələrin qırılması, səhrələşmə və torpaqdan istifadənin dəyişməsi kimi global problemlər birbaşa su ehtiyatı və onun idarə edilməsi ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox regionlarında suyun uzunmüddətli mövcudluğu və əlçatanlığı şübhə altındadır. Hal-hazırda insanlar olan suyun təxminən yarısını istifadə edirlər. Sudan istifadə əhalinin nisbətindən iki dəfədən çox artıb və bir sıra bölgələrdə artıq xroniki su qıtlığı var. Mövcud suyun azalması ölkənin həmçinin dünyanın suya olan tələbatını ölçür və onun suya qarşı həssaslığını müəyyən edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Sustainable Product Development: Tools, Methods and Examples”
Müəlliflər: Anita C. Lee və John P. Evans.
2. “Toward Sustainable Development: Concepts, Methods, and Policy”
Müəlliflər: Giorgos Kallis və Ralf Döring.
3. “Sustainability Assessment: A Rating System Framework for Best Practices”
Müəllif: Cesar A. Poveda.
4. “Valuation for Sustainable Development: Methods and Policy Challenges”
Müəlliflər: Sylvie Faucheux və Martin O'Connor.
5. “Sustainable Development Indicators: An Exergy-Based Approach”
Müəllif: Søren Nors Nielsen.

*Zəkəriyyəv Elgiz Arzu oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: elgizzeki@gmail.com*

AZƏRSUN HOLDİNG MMC-NİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ AUDİT QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

“Azərsun Holding” MMC-nin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi onun Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusilə qida istehsalı və qablaşdırma sənayesindəki mühüm roluna görə çox aktualdır. Bazarlar daha dinamik və rəqabətli olduqca, müəssisələr davamlı olaraq öz mövqelərini təhlil etməli və uzunmüddətli uğuru saxlamaq üçün strategiyaları optimallaşdırmalıdırlar.

Azərsun Holding rəqabətqabiliyyətlilik təhlili və auditini həyata keçirməklə bazar tendensiyaları, əməliyyat səmərəliliyi, maliyyə göstəriciləri, brendin yerləşdirilməsi və innovasiya imkanları kimi əsas amilləri qiymətləndirə bilər. Bu proses güclü, zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri müəyyən etməyə kömək edir, şirkətə sənaye dəyişikliklərinə uyğunlaşmağa və rəqabət üstünlüyünü qorumağa imkan verir.

Bundan əlavə, auditin qiymətləndirilməsi beynəlxalq standartlara uyğunluğu tə-

min edir, maliyyə şəffaflığını artırır və risklərin idarə edilməsini təkmilləşdirir. Artan qlobal rəqabəti və iqtisadi tərəddüdləri nəzərə alaraq, bu cür qiymətləndirmələr strateji qərarların qəbulunu gücləndirməyə, innovasiyaları təşviq etməyə və ümumi biznes dayanıqlığını yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Bu təhlil və audit davamlı inkişafa, bazarın genişlənməsinə və uzunmüddətli gəlirliliyə töhfə verir, Azərsun Holdingin Azərbaycanda və daha geniş regional bazarda aparıcı şirkət kimi mövqeyini möhkəmləndirir. Azərsun Holding MMC-nin rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili və auditinin qiymətləndirilməsi şirkətlərin rəqabət üstünlüklərinə necə nail olduqlarını və saxlanmasını izah edən fundamental iqtisadi və biznes nəzəriyyələrinə əsaslanır. Əsas nəzəri anlayışlara aşağıdakılar daxildir:

- Porterin Rəqabətli Strategiya Nəzəriyyəsi – rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün xərclərdə liderlik, fərqləndirmə və fokuslanma strategiyalarını vurğulayır.

- Resurs Əsaslı Baxış (RBV) – şirkətin unikal resursları və imkanlarının onun rəqabət üstünlüyünü müəyyən etdiyini iddia edir.

- SWOT Analizi Çərçivəsi – xarici imkan və təhdidlərə qarşı daxili güclü və zəif tərəfləri qiymətləndirməyə kömək edir.

- Porterin Beş Qüvvə Modeli - təchizatçı və alıcı gücü, rəqabət və bazar təhdidləri daxil olmaqla sənaye dinamikasını qiymətləndirir.

Dinamik Qabiliyyətlər Nəzəriyyəsi – rəqabətqabiliyyətinin qorunmasında uyğunlaşma, innovasiya və strateji qərarların qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Rəqabətqabiliyyətliliyin təhlili müəssisələrə bazardakı mövqelərini qiymətləndirməyə kömək edən strateji prosesdir. Bu, şirkətin güclü, zəif tərəflərini, imkanlarını və təhdidlərini qiymətləndirməyi əhatə edir. Rəqabət qabiliyyətinin təhlilinin məqsədi bazar uğruna kömək edən amilləri müəyyən etməkdir. Müəssisələr rəqiblərini qabaqlamaq üçün bu analizdən istifadə edirlər. Bu, şirkətlərə onların böyüməsinə təsir edən xarici və daxili qüvvələri anlamağa kömək edir. Rəqabət qabiliyyətinin təhlili korporativ strategiyanın hazırlanmasında geniş istifadə olunur. Həm startaplar, həm də qurulmuş bizneslər belə təhlildən faydalanır. İstehlakçı seçimləri ilə bağlı dəyərli məlumatlar təqdim edir. Şirkətlər rəqabət qabiliyyətinin təhlili yolu ilə bazardakı boşluqları müəyyən edə bilirlər. Güclü rəqabət strategiyası davamlı inkişafa gətirib çıxarır [1].

Rəqabətlik auditı şirkətlərin bazardakı mövqeyini və rəqabət gücünü qiymətləndirmək, inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək və daha effektiv strateji qərarlar qəbul etmək üçün aparılan ətraflı təhlil prosesidir. Bu audit şirkətlərə öz fəaliyyətlərini rəqiblərinin fəaliyyətləri ilə müqayisə etməyə və bazarda hansı sahələrdə güclü və zəif olduqlarını anlamağa kömək edir. Rəqabətliliyin auditı şirkətlər üçün bazar tələblərinə və müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşmalarını və gələcəkdə rəqabət üstünlüyü əldə etmələrini təmin etmək üçün mühüm vasitədir.

Rəqabət üstünlüyü biznesi digərlərindən üstün edən amillərə aiddir. İki əsas növ var: xərc üstünlüyü və fərqləndirmə üstünlüyü. Xərclərin liderliyi müəssisələrə rəqiblərdən daha aşağı qiymətlər təklif etməyə imkan verir. Fərqləndirmə strategiyası müştərilərə unikal dəyər təqdim etməyə yönəlmişdir. Yenilik uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünə səbəb ola bilər. Güclü brend sədaqəti biznesi rəqiblərindən qabaqda saxlaya bilər. Müştəri təcrübəsi rəqabət üstünlüyünün mühüm elementidir. Ar-Ge-yə sərmayə qoyan

şirkətlər tez-tez üstünlüyü saxlayırlar. Strateji tərəfdaşlıqlar şirkətin rəqabət mövqeyini gücləndirə bilər. Biznesin tez uyğunlaşma qabiliyyəti onun üstünlüyünü artırır. SWOT təhlili rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün ümumi vasitədir. Porter's Five Forces bizneslərə bazar dinamikasını anlamağa kömək edir. Bençmarkinq bir şirkətin performansını sənaye liderləri ilə müqayisə edir. PESTEL təhlili xarici mühit amillərini qiymətləndirir. BCG Matrix məhsulları böyümə potensialına və bazar payına əsasən təsnif edir. Rəqiblərin xəritələşdirilməsi şirkətin başqalarına nisbətən mövqeyini vizuallaşdırır. Data analitikası müasir rəqabət qabiliyyətinin təhlilində böyük rol oynayır. Müştəri rəyləri və rəyləri dəyərli fikir mənbəyidir. Sosial dinləmə bizneslərə rəqabət meyillərini izləməyə kömək edir. Maliyyə təhlili uzunmüddətli davamlılığı qiymətləndirmək üçün çox vacibdir [6].

Müqayisə müəssisələrin təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələri müəyyənləşdirməyə kömək edir. Şirkətlər öz performanslarını birbaşa rəqiblərlə müqayisə edirlər. Maliyyə müqayisəsi gəlir və gəlirliliyi yoxlayır. Müştəri məmnuniyyəti müqayisəsi xidmət keyfiyyətini müqayisə edir. Məhsul müqayisəsi xüsusiyyətləri və qiymət strategiyalarını qiymətləndirir. Rəqəmsal mövcudluq müqayisəsi onlayn məşğulluğa diqqət yetirir. Sosial media müqayisəsi rəqiblərin kampaniyalarını izləyir. Şirkətlər ən yaxşı təcrübələri müəyyən etmək üçün bençmarkinqdən istifadə edirlər. Bu, müəssisələrə real performans məqsədləri qoymağa kömək edir. Davamlı müqayisə uzunmüddətli artıma gətirib çıxarır. İnnovasiya rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün açardır. Yenilik edə bilməyən şirkətlər çox vaxt bazar payını itirirlər. Ar-Ge investisiyaları texnoloji tərəqqiyə təkan verir. Yeni məhsulun inkişafı müəssisələri aktual saxlayır. Dağıdıcı yeniliklər sənayeləri yenicdən təyin edə bilər. Rəqəmsal transformasiya biznesin rəqabət qabiliyyətini artırır. AI və avtomatlaşdırma əməliyyat səmərəliliyini artırır. İnnovasiyaları qəbul edən müəssisələr rəqiblərini üstələyirlər. Yenilik müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırma bilər. Çevik metodologiyalar şirkətlərə daha sürətli innovasiyalar etməyə kömək edir [7].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
2. Barney, J. B. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
3. Grant, R. M. (2016). *Contemporary Strategy Analysis: Text and Cases Edition*. Wiley.
4. Kotler, P., & Keller, K. L. (2015). *Marketing Management*. Pearson.
5. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Harvard Business Review Press.
6. Porter, M. E. (2008). The Five Competitive Forces That Shape Strategy. *Harvard Business Review*, 86(1), 78-93.
7. Barney, J. (2002). *Gaining and Sustaining Competitive Advantage*. Prentice Hall.

*Mehraliyev Fərid İlham oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: fmehreliyev1@gmail.com*

“NORM ASC”-DƏ DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ÜÇÜN PROQRAM TƏMİNATI STRATEGİYALARI

Müasir biznes mühitində şirkətlərin davamlı inkişafını və effektiv fəaliyyətini təmin edən əsas amillərdən biri güclü daxili nəzarət sisteminin mövcudluğudur. Bu sistemlər müəssisələrin maliyyə, əməliyyat və strateji risklərinin idarə olunmasına, eləcə də əməliyyatların qanunvericiliyə və daxili tənzimləyici normalara uyğun həyata keçirilməsinə xidmət edir. Xüsusilə sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən iri müəssisələr, o cümlədən "NORM ASC"-də, səmərəli daxili nəzarət mexanizmlərinin tətbiqinə ciddi ehtiyac duyur [1].

Informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı daxili nəzarət sistemlərinin modernləşdirilməsi üçün yeni perspektivlər açmışdır. Müasir proqram təminatları müəssisələrdə nəzarət proseslərinin avtomatlaşdırılmasını, real vaxt rejimində izlənilməsinə və qərarların daha optimal şəkildə qəbul edilməsinə mümkün edir. "NORM ASC"-də daxili nəzarət sisteminin proqram təminatı vasitəsilə təkmilləşdirilməsi əməliyyatların şəffaflığını artırmaqla yanaşı, risklərin daha effektiv idarə olunmasına, xərclərin optimallaşdırılmasına və biznes proseslərinin çevikliyinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyi müəssisələrin davamlı inkişafı və əməliyyatlarının optimallaşdırılması baxımından əsas əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən iri şirkətlərdə, o cümlədən "NORM ASC"-də daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi maliyyə və əməliyyat risklərini idarə etmək, qanunvericiliyə riayət etmək və ümumi iş proseslərinin səmərəliliyini artırmaq üçün vacibdir.

Son dövrlərdə informasiya texnologiyalarının inkişafı daxili nəzarət sistemlərinin modernləşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Əsasən, ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, Böyük Məlumatların (Big Data) Təhlili, Süni İntellekt və Maşın Öyrənməsi, Avtomatlaşdırılmış Audit və Nəzarət Həlləri, Blokçeyn Texnologiyası və Kiber Təhlükəsizlik Proqramları kimi müasir texnologiyalar daxili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas vasitələrdir:

1. ERP Sistemlərinin İnkişafı - ERP sistemləri şirkətin müxtəlif bölmələri arasında əlaqə qurur və bu, daxili nəzarət proseslərinin mərkəzləşdirilməsini təmin edir. "NORM ASC"-də ERP sistemlərinin tətbiqi əməliyyat və maliyyə nəzarətini gücləndirəcək, məlumat axınına nəzarət etməklə hesabatlılıq səviyyəsini artıracaqdır.

2. Audit Sistemlərinin İnkişafı - auditin əsas məqsədi isə müəssisənin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlamaq, həmçinin hüquq və vergi qanunvericiliyinə uyğunluğunu təmin etməkdir. Müxtəlif yanaşmalar və təqdim edilən təriflərdən aydın olur ki, audit sadəcə bir yoxlama fəaliyyəti kimi deyil, həm də cəmiyyətə təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarına olan inamın dərəcəsini göstərən mühüm bir proses kimi qiymətləndirmək lazımdır [4].

3. Böyük Məlumatların Təhlili və Süni İntellektin İstifadəsi - Daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müəssisənin yaratdığı böyük məlumatların analizi və

süni intellektdən istifadə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Süni intellektin tətbiqi, xüsusilə maliyyə qeyri-dəqiqliklərinin aşkarlanması, risklərin təhlili və daha düzgün qərarların qəbul edilməsi baxımından faydalıdır.

4. Blokçeyn Texnologiyasının Tətbiqi - Blokçeyn texnologiyası daxili nəzarət sistemlərində şəffaflığı və məlumat təhlükəsizliyini artıran bir vasitə olaraq çıxış edir. Bu texnologiya məlumatların dəyişdirilməsinin və təhrif edilməsinin qarşısını alır, eyni zamanda maliyyə əməliyyatlarının izlənməsi və tədarük zəncirinin idarə olunmasında istifadə olunur [2].

5. Kiber Təhlükəsizlik və Risklərin Azaldılması - Daxili nəzarət sistemlərinin proqram təminatı vasitəsilə gücləndirilməsi kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Şirkətlər məlumat sızmalarını və kibertəhlükəsizlik risklərini minimuma endirmək üçün şifrələmə metodları, giriş nəzarət sistemləri və təhlükəsizlik monitorinq həllərini tətbiq etməlidirlər [3].

Son olaraq, təhlillər göstərir ki, "NORM ASC"-də daxili nəzarət sistemlərinin proqram təminatı ilə təkmilləşdirilməsi şirkətin ümumi fəaliyyətinin effektivliyini artırmağa kömək edəcək. Bu məqsədlə müxtəlif texnoloji həllərin birləşdirilməsi, qərar qəbul etmə proseslərinin dəqiqləşdirilməsi və əməliyyat risklərinin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, bu sistemlərin uğurla tətbiqi üçün müəssisənin texnoloji infrastrukturunu gücləndirilməli və işçilərin bu proqram təminatları ilə bağlı bacarıqları artırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

7. Norm.az. <https://www.norm.az/>
8. Rozhnova, O., & Atazhanova, D. (2016). Methodological aspects transparency financial statements of construction companies. Proceedings of the Voronezh State University of Engineering Technologies, 4, 386-390
9. Metin, U. (2020). The Association Between Environmental Strategies and Sustainability Performance in The Context of Environmental Management Accounting.
10. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/2135377>

*Əhmədli Əli İlyas oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: alixmedli2002@gmail.com*

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTUNUN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir təsərrüfat subyektinin qarşısında duran ən öndə məsələ mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə özlərinin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və yüksəldilməsidir. Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təzahürüdür. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi öz növbəsində müəssisənin işgüzar aktivlərindən, daha dəqiq desək, mövcud dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadəsi səviyyəsindən asılıdır [1].

Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar, müəssisələrə verilən iqtisadi azadlıqlar və onların daxili və xarici bazarlarda qarşılaşdıqları rəqabət mübarizəsi, səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması, elmi baxımdan əsaslandırılmış uçot sisteminin təmin olunması, resursların müasir metodlar əsasında idarə edilməsi, daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradan uçot üsullarından istifadə edilməsi kimi məsələləri aktuallaşdırıb.

Bu baxımdan müəssisələrdə xüsusən də, sənayə müəssisələrində resurslardan səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək üçün elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmış uçot metodologiyasının qurulması günün aktual mövzularındandır. Bütövlükdə sənaye sahələrində istehsal məsrəflərinin xüsusi çəkisini yüksəkdir. Bu baxımdan sənaye müəssisələrində istehsal məsrəflərinin əhəmiyyəti, uçotu və səmərəli istifadəsinin tədqiqi, qiymətləndirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması tələb olunan vacib iqtisadi məsələlərinəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi müəssisələrdə xərclərin azaldılmasına, materialların keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına və bütövlükdə resursların əldə edilməsindən son məhsul buraxılışından, istifadəsinə kimi bütün mərhələlərdə səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün münbit zəmin yaradır. Bu baxımdan məsrəflərin səmərəli istifadəsi istiqamətdə nəticənin əldə edilməsi üçün onların təsnifatının bu aspektdə öyrənilməsi vacibdir.

Məsrəflərin mahiyyəti, təsnifatı, uçotu və təhlilinə dair iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, ayrı-ayrı iqtisadçılar aparılan tədqiqatların nəticəsi əsasında istehsal məsrəflərinin istehsal prosesində rolunu açıqlamış, onların təsnifatını vermiş və resurslarından səmərəli istifadənin təhlili metodikasını təklif etmişlər.

Onu da qeyd edək ki, müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda bir çox müəlliflər xərc, məsrəf və maya dəyəri kimi iqtisadi anlayışları müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, iqtisadçıların bir qismi məsrəflərə kapitallaşan xərclər kimi, digər qrupu isə mənfəət əldə edilməsi üçün resursların məqsədli və səmərəli istifadəsi kimi baxırlar.

Y.V.Sokolova görə xərc, sonrakı hesabat dövründə də olduğu kimi qalan məsrəfin bir hissəsidir. Əgər həmin hesabatlarda məsrəflər xərclərdən silinməyibsə, onların kapitallaşmasından danışmaq olar. Məsrəflərin silinməsi onların kapitallaşmaması kimi çıxış edir.

Kuter M.İ. hesab edir ki, xərclər təşkilatın kənar təşkilatlardan mallar (uzunmüddətli maddi və qeyri-maddi aktivlər, xammal, materiallar, yarımfabrikatlar, təkrar satış üçün mallar və s.) və xidmətlər (işıqlandırılma, isitmə, kanalizasiya, su təchizatı, nəqliyyat xidməti və s.) əldə etdiyi, həmçinin heyətlə əmək haqqı, sosial və digər öhdəliklər üzrə hesablaşmalar aparılan anda yaranır. Xərclərin yaranması pul, digər əmlakın ödənilməsi, tələb hüququnun azalması (debitor borcları), təşkilatın borc öhdəliklərinin artması ilə nəticələnir.

V.V.Kovalevanın fikrincə məsrəflər birincisi, bir tərəfdən müvafiq xərclərin hesablanması, digər tərəfdən gəlirlərlə müayisəsi zamanı yaranır, ikincisi, onlar həmişə maliyyə nəticələri hesablanan dövrlə "bağlanılır". Məhz xərclər maliyyə nəticələrini hesablamaq üçün vacibdir. Ona görə ki, məsrəflər sonuncu gəlirlərin xərclərlə (onların hissələri ilə) müqayisəsi nəticəsində hesablanır.

Bazar münasibətləri şəraitində istənilən təsərrüfat subyektinin uğurlu fəaliyyəti resursların istehsal prosesində rolunu düzgün qiymətləndirərək onlardan səmərəli istifa-

də olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə sənaye sferasında sahibkarlığın inkişafı məsrəflər üzrə uçot, təhlil və nəzarətin yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. İqtisadi əlaqələrin inkişaf etdiyi müasir şəraitdə müəssisələrdə məsrəflərin əsaslandırılmış təsnifatının aparılması onlardan səmərəli istifadə olunur.

Azərbaycanda mühasibat uçotunu tənzimləyən normativ sənədlərdə xərclər dedikdə hesabat dövründə maliyyə nəticələrinə aid edilən kapitallaşmamış aktivlər başa düşülür.

Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimata görə xərclər dedikdə mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan və kapitalın azalması ilə nəticələnən, hesabat dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması, öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır. Görmək olar ki, belə izahat müəlliflərin fikirləri ilə üst-üstə düşmür və hər bir müəllif bu anlayışa öz izahını verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov İ. M. “Audit”. Dərslik, Bakı, BBU, 2013 657 s.
2. Əzizova X.C. “Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası” Bakı, 2016 242 s.
3. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2004.
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., İdarəetmə uçotu. Dərslik. / Bakı. Elm və təhsil -2014-524 s.
5. Соколова Я.В. Управленческий учет. – М.: ЮНИТИ, 2011. – 321 с. səh.447.
6. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.Н: Финансы и статистика, 2014. - 233 с səh.181.
7. Кутер М. И. Теория бухгалтерского учета: учеб. 3-е , перераб. и доп – М.: ИНФРА-М, 2012. – 476 с, səh. 203.

*Əmiraslanlı Tanırverdi Mehman oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: tanirverdi55555@gmail.com*

“AZƏRBAYCAN DƏMİR YOLLARI” QSC-DƏ DAXİLİ AUDİTİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxili audit təşkilatlarda, xüsusən də “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC kimi dövlət müəssisələrində şəffaflığın, səmərəliliyin və hesabatlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkə öz infrastrukturunu modernləşdirməyə və global iqtisadi sistemlərə inteqrasiya etməyə davam etdikcə, daxili audit metodologiyalarının və üsullarının inkişafı əsas prioritet məsələyə çevrilir. Artan tənzimləyici tələblər texnoloji irəliləyişlər və maraqlı tərəflərin artan gözləntiləri ilə daxili audit funksiyası korporativ idarəetməni və risklərin idarə edilməsini təkmilləşdirən mənalı anlayışlar təmin etmək üçün inkişaf etməlidir.

“Azərbaycan Dəmir Yolları” strateji nəqliyyat qurumu kimi həm daxili, həm də

beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaqla ölkənin iqtisadi inkişafının mərkəzi rolunu oynayır. Dəmir yolu əməliyyatlarının mürəkkəbliyini - aktivlərin idarə edilməsini, maliyyə əməliyyatlarını, satınalmaları və təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğu əhatə etdiyini nəzərə alsaq, daxili audit proseslərinin effektivliyi əməliyyat səmərəliliyinə və maliyyə dayanıqlığına birbaşa təsir göstərir. Bununla belə, ənənəvi audit yanaşmaları dinamik biznes mühitində kibertəhlükəsizlik riskləri, rəqəmsal transformasiya və performansın qiymətləndirilməsi daxil olmaqla, yaranan problemləri həll etmək üçün kifayət olmaya bilər. Effektiv qalmaq üçün daxili audit metodologiyaları qabaqcıl məlumat analitikası, riskə əsaslanan audit və real vaxt rejimində monitorinq üsullarını özündə birləşdirəcək şəkildə təkmilləşdirilməlidir [1, səh.26]. Daxili auditin təkmilləşdirilməsinin əsas amillərindən biri riskə əsaslanan metodologiyaların qəbul edilməsidir. Standartlaşdırılmış yoxlama siyahılarına əsaslanan ənənəvi audit yanaşmalarından fərqli olaraq, riskə əsaslanan audit resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edərək yüksək riskli sahələrin müəyyən edilməsinə və qiymətləndirilməsinə diqqət yetirir. Bu yanaşma daxili auditorlara potensial təhlükələri və zəif tərəfləri əhəmiyyətli problemlərə çevrilməzdən əvvəl fəal şəkildə həll etməyə imkan verir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” üçün riskə əsaslanan auditin həyata keçirilməsi maliyyə nəzarəti, satınalma saxtakarlığı və normativlərə uyğunluq kimi sahələrdə auditlərin prioritetləşdirilməsinə kömək edə bilər və əməliyyat dayanıqlığının artmasına səbəb ola bilər. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili audit funksiyası qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Daxili Auditorlar İnstitutunun (IIA) müəyyən etdiyi standartlara uyğun olmalıdır. Daxili audit metodologiyalarının təkmilləşdirilməsinin əsas aspektlərindən biri riskə əsaslanan audit yanaşmasının qəbul edilməsidir. Bu üsul daxili auditorlara təşkilatın maliyyə sabitliyinə və əməliyyat səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək yüksək riskli sahələrə diqqət yetirməyə imkan verir. Riskləri sistemativ şəkildə müəyyən etmək və qiymətləndirməklə daxili auditorlar resursları effektiv şəkildə bölüşdürə və rəhbərliyə daha dəyərli fikirlər verə bilərlər. Daxili auditin inkişafının digər mühüm aspekti texnologiyanın audit proseslərinə inteqrasiyasıdır. Məlumat analitikasından və avtomatlaşdırmadan istifadə auditin effektivliyini və səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Avtomatlaşdırılmış audit alətləri auditorlara real vaxt rejimində böyük verilənlər toplusunu təhlil etməyə, anomaliyaları müəyyən etməyə və saxtakarlıq fəaliyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Bundan əlavə, tranzaksiyaların davamlı monitorinqi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin istifadəsini nəzərdə tutan davamlı audit üsulları potensial risklər və nəzarət zəiflikləri haqqında vaxtında məlumat verə bilər [2, səh.72].

Bundan başqa, auditin etibarlılığını qorumaq üçün daxili auditorların müstəqilliyi və obyektivliyi qorunmalıdır. Daxili audit funksiyası ilə audit komitəsi arasında birbaşa hesabat xəttinin yaradılması daxili auditorların müstəqilliyini gücləndirir və audit nəticələrinin əsassız təsirə məruz qalmadan həllini təmin edir. Bu idarəetmə strukturu audit proseslərinin şəffaflığını və hesabatlılığını artırır.

Daxili auditdə süni intellektin (AI) və maşın öyrənməsinin (ML) istifadəsi inkişaf üçün digər perspektivli yoldur. Süni intellektlə işləyən audit alətləri nümunələri təhlil edə, riskləri proqnozlaşdırır və audit keyfiyyətini artıran məlumatlara əsaslanan anlayışlar təqdim edə bilər. Maşın öyrənmə alqoritmləri maliyyə əməliyyatlarında qeyri-adi

nümunələri müəyyən etməklə saxtakarlıq fəaliyyətlərini aşkarlamağa da kömək edə bilər. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC süni intellekt və ML texnologiyalarından istifadə etməklə auditin səmərəliliyini və effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili auditin inkişaf perspektivləri perspektivlidir, auditin metodologiyası və üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Riskə əsaslanan audit yanaşmasını qəbul etməklə, texnologiyaları inteqrasiya etməklə, auditor bacarıqlarını artırmaqla, daxili nəzarəti gücləndirməklə, əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə və ESG mülahizələrini əhatə etməklə, daxili audit funksiyası təşkilatın məqsədlərinə effektiv şəkildə dəstək verə bilər. Davamlı təkmilləşdirmə, performansın ölçülməsi və süni intellektə əsaslanan alətlərdən istifadə auditin effektivliyini daha da artıracaq və “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin ümumi uğuruna töhfə verəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., Zeynalova G.M. "Xərclərin uçotunun əhəmiyyəti və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası", Maliyyə və uçot jurnalı, 2014, 1 N-li nəşr
2. Əliyeva A.H., (2016), “Mühasibat uçotu”, Bakı, “Elm və təhsil”, 256 səh
3. Xəlilov, S. (2022). Azərbaycan Dəmir Yolları QSC-də əməliyyat səmərəliliyi və daxili audit. Azərbaycan Nəqliyyat və İqtisadiyyat Jurnalı, 11(2), 72-85.

*Nəsibli Yunis İlham oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: yunisnesiboff2608@gmail.com*

XƏRCLƏRİN AUDİTİNDƏ RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xərclərin auditi müəssisələrin maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini və şəffaflığını təmin etmək üçün çox vacib bir funksiyadır. Bu proses, həm də müəssisənin maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək edir. Lakin xərclərin auditində müxtəlif risklər mövcuddur və bu risklərin idarə edilməsi uğurlu auditin aparılmasında əsas rol oynayır. Xərclərin auditində qarşıya çıxan risklər, müəssisənin maliyyə sağlamlığına və auditin nəticələrinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu tezisdə, xərclərin auditindəki əsas risklər və onların idarə edilmə üsulları haqqında geniş məlumat verəcəyik.

Auditin əsas məqsədi, xərclərin düzgün uçotunun aparılmasını və maliyyə sənədlərinin şəffaflığını təmin etməkdir. Lakin bu prosesdə müxtəlif risklər meydana çıxır ki, bu da auditin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu risklərin idarə olunmaması, müəssisənin maliyyə hesabatlarının etibarsız olmasına səbəb ola bilər. Xərclərin auditində qarşıya çıxan əsas risklərdən biri xərc qeydlərinin səhv və ya qeyri-dəqiq aparılmasıdır. Bu, xüsusən müəssisənin mühasibatlıq sistemində yaranan texniki və ya prosedural

zuntuları nəticəsində baş verə bilər. Mühasiblərin və auditlərin bu cür səhvlərdən qaçınması və müvafiq prosedurlara riayət etməsi vacibdir.

Bundan əlavə, saxtakarlıq və maliyyə manipulyasiyaları da ciddi bir risk təşkil edir. Bəzi hallarda müəssisələr mənfəət və ya xərcləri manipulyasiya etmək məqsədilə yanlış maliyyə məlumatları təqdim edirlər. Bu saxtakarlıq müxtəlif formalarda ola bilər, məsələn, xərclərin şişirdilməsi və ya maliyyə sənədlərinin qəsdən təhrif edilməsini qeyd etmək olar. Bu cür saxtakarlıq, yalnız auditoru yanıltmaqla kifayətlənmir, həm də müəssisənin fəaliyyətini təhrif edərək qərarların yanlış qəbul edilməsinə səbəb olur. Auditorların, bu cür manipulyasiyaları aşkar etmək üçün effektiv metodlar və yanaşmalar tətbiq etməsi vacibdir [2].

Auditin digər bir risk faktorunu daxili nəzarətin zəifliyi təşkil edir. Müəssisənin daxili nəzarət sistemi, maliyyə fəaliyyətini düzgün şəkildə izləmək və idarə etmək üçün vacib bir vasitədir. Əgər daxili nəzarət sistemləri zəifdirsə, bu, maliyyə pozuntularına və büdcə vəsaitlərinin səmərəsiz istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn, xərclərin düzgün təsnif edilməməsi, hesablamaların düzgün aparılmaması və ya müəyyən xərclərin unudulması, daxili nəzarətin zəifliyinin nəticəsi ola bilər. Buna görə də, müəssisələr daxili nəzarət sistemlərini daim təkmilləşdirməli və auditorlar bu sistemlərin effektivliyini qiymətləndirməlidir.

Qanunvericiliyə uyğunluq da xərclərin auditində qarşıya çıxan əhəmiyyətli bir amildir. Müəssisələr, mühasibatlıq və vergi qanunvericiliyinə riayət etməli, buna uyğun olaraq maliyyə sənədlərini hazırlamalıdırlar. Lakin qanunvericiliyin tez-tez dəyişməsi və müəssisənin bu dəyişikliklərə uyğunlaşa bilməməsi, auditin nəticələrini təhrif edə bilər. Audit zamanı qanunvericiliyə uyğunluq yoxlanmalıdır və auditorlar müvafiq qanunlar və standartlara uyğunluğu təmin etməlidirlər. Qanunvericilikdəki dəyişiklikləri izləmək və tətbiq etmək, müəssisələr üçün çətinliklər yarada bilər və bunun nəticəsində auditin nəticələri düzgün olmayabilir.

Audit zamanı qarşıya çıxan riskləri idarə etmək üçün bir neçə əsas yanaşma mövcuddur. İlk növbədə, risk əsaslı audit yanaşması tətbiq olunmalıdır. Bu yanaşma, auditorların daha çox riskli sahələrə diqqət yetirməsini təmin edir. Məsələn, müəssisənin müəyyən bir sahəsində xərclərin şişirdilməsi və ya saxtakarlıq ehtimalı yüksəkdirsə, auditorlar bu sahəyə daha çox diqqət yetirərək potensial riskləri aşkar etməyə çalışmalıdırlar. Bu yanaşma, auditin daha səmərəli və effektiv olmasını təmin edir, çünki auditorlar yalnız yüksək riskli sahələrə fokuslanır [1].

Bir digər vacib yanaşma isə güclü daxili nəzarət sistemlərinin tətbiqidir. Müəssisələr daxili nəzarət sistemlərini gücləndirərək, maliyyə pozuntularının qarşısını ala bilərlər. Bu, müəssisənin maliyyə məlumatlarının düzgün və şəffaf şəkildə aparılmasına kömək edir. Auditorlar daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirməli və zəruri hallarda təkmilləşdirilməsini tövsiyə etməlidir. Güclü daxili nəzarət sistemləri olmadan, müəssisələr maliyyə pozuntularına və səhvlərə daha meyilli olurlar.

Texnologiyanın istifadəsi də xərclərin auditində risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Müasir audit alətləri və proqram təminatları, auditorların məlumatları daha sürətli və dəqiq şəkildə təhlil etmələrinə imkan yaradır. Bu alətlər, xərclərin düzgünlüyünü yoxlamaq, maliyyə məlumatlarını müqayisə etmək və saxtakarlıq hallarını

aşkar etmək üçün istifadə edilə bilər. Texnologiyanın istifadəsi auditin effektivliyini artırır və potensial riskləri daha sürətli aşkar etməyə kömək edir [3].

Bundan başqa, peşəkar hazırlıq və davamlı təlim də risklərin idarəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Auditorların müasir standartlara uyğun biliklərə sahib olmaları, onların qərar qəbul etmə qabiliyyətlərini gücləndirir. Beynəlxalq audit standartlarının öyrənilməsi və tətbiqi, xərclərlə bağlı səhvlərin və risklərin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Təcrübəli və savadlı auditorlar, riskləri vaxtında müəyyən edərək müəssisəyə ciddi fayda verə bilərlər.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, xərclərin auditində qarşıya çıxan risklər müəssisənin maliyyə sağlamlığı və auditin keyfiyyəti üçün ciddi təhdidlər yarada bilər. Lakin bu risklərin düzgün idarə edilməsi ilə auditin keyfiyyəti artırıla bilər. Güclü daxili nəzarət sistemləri, risk əsaslı audit yanaşması və müasir texnologiyanın istifadəsi risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Auditorlar, bu riskləri nəzərə alaraq, düzgün audit metodlarını tətbiq etməli və müəssisələrin maliyyə şəffaflığını təmin etməlidirlər. Bu yanaşmaların tətbiqi ilə müəssisələr daha düzgün maliyyə məlumatları əldə edəcək və düzgün qərarlar qəbul etməkdə daha uğurlu olacaqlar.

Etimad isə yalnız şəffaf və düzgün aparılmış auditlə qazanıla bilər. Müasir dövrdə sürətlə dəyişən iqtisadi və hüquqi mühit, auditorların çevik düşünmə və adaptasiya qabiliyyətlərini tələb edir. Hər bir auditor yalnız standart prosedurlarla kifayətlənməməli, eyni zamanda yaranan yeni risklərə uyğun çevik yanaşmalar formalaşdırmalıdır. Bu, auditin gələcəkdə də aktuallığını və dəyərini qoruyub saxlamasına şərait yaradır.

Eyni zamanda müəssisələr də bu prosesin passiv iştirakçısı olmamalı, risklərin idarəsində aktiv rol almalıdırlar. Daxili audit şöbələrinin gücləndirilməsi, əməkdaşların təlimləndirilməsi, məlumatların rəqəmsallaşdırılması və şəffaf hesabat mexanizmlərinin qurulması bu istiqamətdə atıla biləcək mühüm addımlardandır. Xərclərlə bağlı qərarların daha obyektiv və məlumatlı şəkildə verilməsi üçün düzgün audit hesabatları və təhlillər əsas baza rolunu oynayır.

Nəticə etibarilə, xərclərin auditində risklərin aşkarlanması və idarə olunması sadəcə auditin keyfiyyəti üçün deyil, həm də müəssisənin strateji davamlılığı üçün zəruridir. Risklər nə qədər erkən müəyyənləşdirilərsə və düzgün cavab tədbirləri görülsə, bir o qədər də müəssisənin maliyyə dayanıqlılığı güclənər. Beləliklə, audit funksiyası təkcə nəzarət deyil, həm də inkişaf və davamlılıq üçün strateji alətə çevrilmiş olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Albrecht, C., & Sack, M. (2018). *The role of auditing in financial reporting: Challenges and strategies for managing risks*. Journal of Financial Auditing, 25(4), 367-382. <https://doi.org/10.1007/jfa.2018.1023>
2. Kranacher, M. J., Riley, R. A., & Wells, J. T. (2011). *Forensic accounting and fraud examination*. Wiley.
3. Singleton, T.W., & Singleton, A. J. (2010). *Fraud auditing and forensic accounting: New tools and techniques*. Wiley.

*Baləhmədov Nail Xasanməd oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nail2019bbu@gmail.com*

BƏLƏDİYYƏLƏRİN BÜDCƏ VƏSAİTLƏRİNDƏN İSTİFADƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN AUDİTİ

Səmərəliliyin auditi iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilməyə başlamış və geniş yayılmışdır. Səmərəliliyin auditinin yaranması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə əksər xarici ölkələr iqtisadi, siyasi, sosial və digər fəaliyyət sferalarında böyük institusional dəyişikliklərə xarakterizə olunurdu ki, bu da dövlət maliyyə nəzarətinin yeni forması kimi səmərəliliyin auditinin ortaya çıxmasına və inkişafına birbaşa şərait yaratmışdır [4]. Məhz bu dövrdə Böyük Britaniya, Kanada, ABŞ və s. ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sosial baxımdan dövlətin maliyyə xərclərinin yoxlanmasının tətbiqinə başlamışdır.

Səmərəliliyin auditi anlayışını ilk dəfə 1977-ci ildə Ali audit institutlarının (orqanlarının) beynəlxalq təşkilatı (**INCOSAI-The International Organization of Supreme Audit Institutions**) tətbiq etmişdir. INTOSAI-ın IX Konqresində qəbul edilmiş Audit üzrə Təlimatların Lima Bəyannaməsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, səmərəliliyin auditini büdcədən ayrılan dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyi və qənaətcilliyinin yoxlanılmasını təşkil edən audit növü kimi xarakterizə olunur [9].

Dünya təcrübəni öyrənərək belə qənaətə gəlmək olar ki, səmərəliliyin auditi dövlət maliyyəsinin idarəedilməsi sahəsində dövlət icraedici hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara və icra keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir, həmçinin dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məsuliyyətinin, şəffaflığının və hesabatlılığının artırılmasına gətirib çıxarır. Dünyanın qloballaşması prosesi dövlət auditi sahəsinin standartlaşdırılmasına və dünya ölkələrinin ali orqanların beynəlxalq təşkilatında nümayəndəliklərinin genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Müxtəlif ölkələrdə səmərəliliyin auditinin inkişafı və yayılması bu anlayışın fərqli şəkildə istifadəsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Kanadada və Böyük Britaniyada puldan istifadədən faydanın auditi (Value for money audit yaxud VFM audit), Avstraliyada səmərəliliyin auditi (Efficiency audit), ABŞ-da əməliyyat auditi (Operational audit), İsveçdə, Nirveçdə və Danimarkada icra, idarəetmə, səmərəliliyin auditi (Performance audit) kimi işlədilir.

INCOSAI tərəfindən səmərəliliyin auditinin tətbiqi üzrə təlimatlar işlənib hazırlanmış və 2004-cü ildə nəşr edilmişdir və həmin sənəddə səmərəliliyin auditi ilə bağlı əsas anlayışlar və göstəricilər ümumi prinsiplər nəzərə alınmaqla təfərrüatlı şəkildə təsvir edilmişdir. Artıq müasir dövrdə bütün ölkələr eyni bir anlayışdan səmərəliliyin auditindən istifadə edirlər.

INCOSAI standartlarını maddələrinə görə səmərəliliyin auditi büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin qənaətliliyi, səmərəliliyi və nəticəliliyi prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Müasir dövrdə demək olar ki, bütün sivil ölkələrdə büdcə vəsaitlərindən istifadənin yoxlanması baxımından dövlət maliyyə nəzarəti orqanları fəaliyyət göstərir. Ali audit institutlarının beynəlxalq standartlarına ((The International Standards of Supreme Audit

Institutions 3000) uyğun olaraq səmərəliliyin auditı (Performance auditing) büdcənin, dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi prosesində büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi, nəticəliliyi və qənaətciliyi baxımından dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müstəqil ekspertizası kimi xarakterizə olunur.

Səmərəliliyin auditı ISSAI 300 “Səmərəliliyin auditinin əsas prinsipləri”, ISSAI 3000 “Səmərəliliyin auditinin həyata keçirilməsi üzrə təlimat” və ISSAI 3100 “Səmərəliliyin auditinin həyata keçirilməsi üzrə təlimat” kimi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı daimi dəyişikliklər, yeni genişmiqyaslı məqsədlərin formalaşması və ciddi sosial, iqtisadi və siyasi problemlərin və vəzifələrin həlli zərurəti ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafı və dövlətin nəticəli fəaliyyəti məqsədilə müasir platformalarının hazırlanması və yaradılması vacibdir.

Belə vəziyyətdə səmərəliliyin auditinin formalaşması və inkişafı dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi sistemində dəyişiklikləri və dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafı ilə bağlı qanunauyğun bir prosesdir.

Dövlət idarəetməsinə və ölkənin iqtisadi strukturundakı dəyişikliklərə təsirin vacib vasitələrindən biri də əsas hissəsini büdcə təşkil edən maliyyə mexanizmidir. Dövlət büdcə vəsaitləri, habelə digər maliyyə və maddi ehtiyatlar bölgüsü, istifadəsi bütövlükdə dövlətin fəaliyyətinin səmərəliliyi və nəticəliliyini müəyyən edir.

Dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyinin auditı maliyyə nəzarətinin müasir formasıdır. Bu, büdcə vəsaitlərindən istifadənin əsaslılığını və səmərəliliyini nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Səmərəliliyin auditinin qanunvericiliklə möhkəmləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi problemi ölkəmiz üçün həmişəkindən daha aktualdır. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin düzgünlüyünün, məqsədyönlülüyünün, məqsəduyğunluğunun və qanunauyğunluğunun ənənəvi yoxlanışından, səmərəliliyin auditı formasında dövlət resurslarından səmərəli və qənaətcil istifadə mövqeyindən nəzarəti həyata keçirir [6, səh.222].

Azərbaycan Respublikasının dövlət sektorunun müəssisələri, o cümlədən bələdiyyələri vacib ümumdövlət problemlərin, o cümlədən dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi və tsiklik proseslərin aradan qaldırılması, iqtisadiyyatda mütərəqqi quruluş dəyişikliklərinə nail olunması, sosial infrastrukturun yaradılması və inkişafı, ətraf mühitin qorunması, regional, sosial və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və s. həll edilməsi ilə bağlı müasir cəmiyyətimizin strukturunun mühüm və obyektiv vahidlərindən (elementlərindən) biridir. Müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət sektoru müəssisələrində, xüsusilə bələdiyyələrin büdcə vəsaitlərindən istifadəsinin səmərəliliyinin auditinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması zəruridir.

Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin və maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin auditı sahəsində normativ-metodiki sənədləri təhlil edərkən problemli tərəflərə aid etmək olar: birincisi, metodoloji və tənzimləyici xarakterli, ikincisi, audit meyar və göstəricilərinin müəyyən edilməsi.

Fikrimizcə, səmərəliliyin auditinin həyata keçirilməsində ən mühüm problemlərdən biri dövlət maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi, qənaətliliyi və nəticəliliyi kriteriyalarının müəyyən edilməsidir. Bu zaman analitik, qəti və subyektiv kriteriya növlərindən istifadə edilməsi məqsəduygundur.

Büdcə vəsaitlərin istifadəsinin səmərəliliyi ilə bağlı əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək mümkün olan hallarda həmin meyarların kifayətləndirici olduğunu deməyə əsas verir. Eyni zamanda büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin auditinin göstəricilərini sahə, iqtisadi, sosial, mütləq, nisbi, keyfiyyət və dinamika əlamətləri üzrə təsnifatı da zəruridir. Belə yanaşma büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin təhlilində analitik imkanları artırmağa imkan verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il.
2. Голикова Т.А. Переход от финансового аудита к государственному аудиту — качественно новый этап развития государственного финансового контроля в России. Вестник АКСОР. 2019;(4):4–6.
3. Коваленко С.Н. Аудит эффективности: современные проблемы и пути их решения, Научные новости.— 2023- № 2- стр. 68–74.
4. Ножкина Т.В. Международный аудит: учеб. пос. / Т.В. Ножкина. — Петропавловск-Камчатский: КамчатГГУ, 2022- 127 с.
5. Mayne J. Performance auditing: cozy, comfortable and in need of challenge. Optimum Online. 2023;40(3).
6. Саунин А.Н. Аудит эффективности использования государственных средств. М.: Изд-во Московского ун-та; 2021. 336 с.
7. Павлюкова А.О., Лозицкая О.И. Аудит эффективности расходования бюджетных средств. Особенности и проблемы. Экономическая наука сегодня: теория и практика. 2022: стр.134–138.
8. <https://sai.gov.az/>
9. <http://www.srd.ru/documents/schpal/limdecl.pdf>.

*Bayramova Aytən Sərməz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aytenbayramova092002@gmail.com*

ONLAYN İNTERNET BANKÇILIQ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Maliyyə texnologiyalarını rəqəmsal transformasiya əsasında bank xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsi günümüzdə bank sektorunda əhəmiyyətli bir mövzudur. Ölkə daxilində maliyyədə olan yeniliklər banklar arasındakı rəqabəti, bankçılığın inkişafı ilə sektorda öz prestijini saxlayır. İnternet bankçılığı, müasir dövrün ən mühüm maliyyə yeniliklərindən biri olaraq, ənənəvi bank xidmətlərinə yeni bir yanaşma təqdim edir. Son illərdə internet və mobil texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə bankçılıq sahəsi də köklü dəyişikliklərə uğramışdır. Müştərilər artıq bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün fiziki bank filialına getməyə ehtiyac duymurlar. Əksinə, internet vasitəsilə istənilən vaxt və yerdə əməliyyatlar həyata keçirmək mümkündür. Bu tezisdə internet bankçılığının nə olduğu, üstünlükləri və onun müasir iqtisadiyyatda rolu araşdırılacaqdır. İnternet

bankçılığı, müştərilərə bank xidmətlərinə internet vasitəsilə 24 saat ərzində və hər yerdən giriş imkanı təmin edən bir sistemdir. Bu xidmət, müştərilərin bank hesablarını idarə etməsi, ödənişlər etməsi, pul köçürmələri həyata keçirməsi və digər maliyyə əməliyyatlarını onlayn şəkildə yerinə yetirməsi üçün geniş imkanlar yaradır. İnternet bankçılığı həm fərdi, həm də müəssisə müştərilərinə əlverişli və səmərəli maliyyə xidmətləri təklif edir.

İnternet bankçılığının tətbiqi ilə banklar, müştərilərə daha sürətli, təhlükəsiz və əlverişli xidmətlər təqdim edir. Həmçinin, müştərilər bankların fiziki filiallarına getmək məcburiyyətində olmadan istədikləri əməliyyatları rahatlıqla həyata keçirə bilirlər.

İnternet bankçılığının üstünlükləri

- Əlverişlilik və rahatlıq;
- Sürət və effektivlik;
- Təhlükəsizlik;
- Xərclərin azalması;
- Mobil bankçılıq və yeniliklər;
- Maliyyə planlaşdırma və analitika;
- Ətraf mühitə təsir.

İnternet bankçılığı, kağız istifadəsini azaldır, çünki müştərilər sənədləri rəqəmsal şəkildə əldə edirlər. Bu, ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Çoxsaylı sənədlərin çap edilməsi və arxivlənməsi yerinə, bütün əməliyyatlar elektron şəkildə yerinə yetirilir. Bu həm də bankların əməliyyat xərclərini azaldır. İnternet bankçılığının gələcəyi çox ümidvericidir. Gələcəkdə texnologiyaların inkişafı ilə internet bankçılığının daha da təkmilləşəcəyini və müştərilərə daha da fərdiləşdirilmiş və sürətli xidmətlər təqdim ediləcəyini gözləmək olar. Blokçeyn texnologiyası, süni intellekt və digər qabaqcıl texnologiyalar internet bankçılığında daha geniş tətbiq olunacaqdır. Bu texnologiyalar bank əməliyyatlarının sürətini artıracaq, eyni zamanda təhlükəsizliyi daha da möhkəmləndirəcəkdir. İnternet bankçılığı, müasir dövrün maliyyə sistemində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. O, müştərilərə əməliyyatları sürətli, təhlükəsiz və əlverişli şəkildə həyata keçirmək imkanı verir. İnternet bankçılığının üstünlükləri yalnız fərdi istifadəçilər üçün deyil, həm də müəssisələr üçün faydalıdır. İnternet bankçılığı, gələcəkdə daha da inkişaf edərək, daha çox yeni texnologiyalarla zənginləşəcək və bank xidmətlərini daha da əlverişli edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

- 1 Şahin, M. (2017)-"İnternet bankçılığının əsas prinsipləri və müştəri əlaqələri". *Bankçılıq və Maliyyə jurnalı*, 12(3), 45-52.
2. Qasimov, E.(2020)- "Mobil bankçılıq və internet bankçılığı: Müasir trendlər". *beynəlxalq bankçılıq araşdırmaları*, 8(2), 112-118.
3. Fikratov, N. (2018)- "FinTech və internet bankçılığı: Gələcəyin maliyyə sektorunda innovasiyalar". *Maliyyə texnologiyaları üzərinə araşdırmalar*, 5(1), 67-75.
4. Lai, C. H.Chan, K. H. (2019)- "The Future of internet banking: Trends and innovations". *Journal of digital finance*, 22(4), 193-200.
- 5 Zeynallı, F. (2021)- "Süni intellekt və internet bankçılığında yeni trendlər". *texnologiya və bankçılıq araşdırmaları*, 15(6), 81-87.

*Əhmədova Zəhra Sudef qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: z.ahmedova.01@mail.ru*

İNNOVASİYA ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİ, NÖVLƏRİ VƏ BANK SEKTORUNDA ROLU

İnnovasiya, latın dilindən götürülmüş "innovare" sözündən yaranmış bir anlayışdır və "yeniləmə" və ya "təkmilləşdirmə" mənasını verir. İnnovasiya, bir ideyanın, məhsulun, xidmətin, prosesin və ya yanaşmanın yeni və fərqli şəkildə tətbiq edilməsidir. Bu anlayış yalnız texnologiya və elmdə deyil, sosial, iqtisadi, idarəetmə və hətta mədəniyyət sahələrində də tətbiq oluna bilər. Bu gün innovasiya həm müasir şirkətlərin, həm də fərdi təşəbbüslərin əsas inkişafını təmin edən mühüm bir amil halına gəlmişdir.

İnnovasiya çox zaman yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması ilə əlaqələndirilir, amma bu anlayış həm də mövcud məhsul və xidmətlərin daha səmərəli şəkildə təkmilləşdirilməsi, yeni idarəetmə və iş modellərinin tətbiqi, istehsal və xidmət proseslərinin optimallaşdırılması kimi sahələrə də şamil edilir. İnnovasiya, bazarın tələblərinə uyğunlaşma, əməliyyat xərclərini azaldan və əməliyyatları sürətləndirən həllərin tapılması və daha rəqabətə davamlı olmaq məqsədilə mütləq vacibdir.

İnnovasiyanın mühüm xüsusiyyəti, yalnız yeni ideyaların yaranmasında deyil, həm də bu ideyaların real dünyada tətbiq edilməsində gizlidir. Yəni, ideya təkcə düşünülməli deyil, həm də reallaşdırılmalıdır ki, cəmiyyət və bazar üzərində real təsir yaratsın. Bu, yalnız yeni texnologiyaların və məhsulların tətbiqini deyil, həm də iş və idarəetmə sahələrindəki dəyişiklikləri əhatə edir.

İnnovasiya, fərqli sahələrdə, xüsusilə biznes dünyasında dəyişikliklərə səbəb olan mühüm bir amildir. Bu, təşkilatların çevik və davamlı inkişaf etmələrinə kömək edir, həmçinin cəmiyyətin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab vermək üçün yeni yollar açır. Məsələn, biznes sahəsində innovasiya məhsulların və xidmətlərin bazara çıxarılmasını sürətləndirir, əməliyyatları sadələşdirir və müştərilərin məmnuniyyətini artırır.

İnnovasiya sadəcə yeni ideyaların yaranması deyil, bu ideyaların tətbiqi və real dəyərə çevrilməsidir. İdeya konkret məhsul, xidmət və ya proses formasında həyata keçirilməlidir ki, innovasiya olaraq qəbul edilsin. Bununla, yaradıcı fikirlər iqtisadi və sosial əhəmiyyət qazanır.

İnnovasiyanın əsas mahiyyəti dəyər yaratmaqdır. Yeni texnologiyalar və ya proseslər vasitəsilə məhsuldarlığın artırılması, xərclərin azaldılması, müştərilər üçün əlavə fayda təmin edilməsi kimi məqsədlərə nail olunur. Məsələn, avtomatlaşdırılmış proseslər xərcləri azaltdığı kimi, müştərilər üçün daha rahat xidmət şəraiti də yaradır.

Hər bir innovasiya risklərlə müşayiət olunur. Yeni bir məhsul və ya xidmətin bazarda necə qəbul ediləcəyini proqnozlaşdırmaq çətindir. Ancaq uğurlu innovasiya böyük qazanc gətirir: təşkilatlar üçün yeni bazarlar yaradır, müştəri məmnuniyyətini artırır və iqtisadi inkişafı təşviq edir.

Bank sektoru müasir dövrdə innovasiyaların tətbiqində ən qabaqcıl sahələrdən biridir. Rəqəmsal transformasiya və müştəri tələblərinin dəyişməsi nəticəsində bank sek-

toru innovasiyalara geniş yer ayırmağa məcbur olub. Bu sahədə innovasiya bankların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, əməliyyat xərclərini azaltmaq və müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün əsas vasitədir. Bank sektoru müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün texnologiyalardan istifadə edir. Mobil bankçılıq tətbiqləri, chatbotlar və fərdiləşdirilmiş xidmətlər bunun nümunəsidir. Bu xidmətlər müştərilərin bank əməliyyatlarını istənilən yerdən və vaxtdan idarə etməsinə imkan verir. Ənənəvi bank əməliyyatlarının yerini rəqəmsal xidmətlər almaqdadır. Elektron ödəniş sistemləri, onlayn kredit müraciətləri və avtomatlaşdırılmış əməliyyatlar müasir bankçılığın əsas elementlərindən biridir. Blokçeyn bank sektoru üçün şəffaflıq və təhlükəsizlik təmin edir. Xüsusilə beynəlxalq ödənişlərdə blokçeyn əməliyyatları sürətləndirir və vasitəçiləri aradan qaldırır. Süni intellekt müştəri davranışını təhlil edərək fərdiləşdirilmiş məhsul və xidmətlər təqdim edir. Eyni zamanda, kredit risklərinin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və fırıldaqçılığın aşkarlanmasına kömək edir. Bank sektorunda əməliyyatların avtomatlaşdırılması vaxt itkisinin və insan resurslarına ehtiyacın azalmasına səbəb olur. Bu, həm də əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bank sektorunda məlumatların qorunması önəmli məsələdir. Kiber təhlükəsizlik innovasiyaları bank məlumatlarının təhlükəsizliyini artırır və müştəri etimadını gücləndirir.

Innovasiya müasir bankçılığın ayrılmaz hissəsidir. Yeni texnologiyaların və idarəetmə modellərinin tətbiqi bankların müştərilərinə daha səmərəli xidmət göstərməsinə və rəqabət üstünlüyü qazanmasına imkan verir. Bank sektoru innovasiya vasitəsilə yalnız öz fəaliyyətini təkmilləşdirmir, həm də iqtisadi inkişafa və maliyyə sabitliyinə töhfə verir. Gələcəkdə texnologiyaların daha geniş tətbiqi və innovativ həllərin inkişafı ilə bank sektorunun daha da transformasiya ediləcəyi gözlənilir.

Bank sektorunda innovasiyanın tətbiqi istiqamətləri:

Fintech şirkətləri: Bu sahədə ən yaxşı nümunələrdən biri Fintech startaplarıdır. Məsələn, Revolut və N26 kimi rəqəmsal banklar ənənəvi bankları geridə qoyaraq müştərilərə rahat və şəffaf xidmətlər təqdim edir.

Blokçeyn texnologiyası: Ripple və Ethereum kimi platformalar beynəlxalq ödənişlərdə sürət və şəffaflığı artırır. Bu texnologiya vasitəsilə əməliyyatlar saniyələr ərzində həyata keçirilir.

Süni intellektlə idarə olunan xidmətlər: Banklar kredit müraciətlərinin avtomatik qiymətləndirilməsi və müştəri məlumatlarının təhlili üçün süni intellektdən istifadə edir. JP Morgan-un COIN adlı süni intellekti müqavilə təhlilini insan işçilərdən 360.000 dəfə daha sürətli həyata keçirir.

Yaşıl bankçılıq: Ətraf mühitin qorunması üçün innovativ maliyyə məhsulları təqdim edən banklar fəaliyyətlərini ekoloji məsələlərlə uyğunlaşdırır. Məsələn, Triodos Bank yalnız ekoloji təmiz layihələrə investisiya edir.

Innovasiya bank sektorunun dəyişməz inkişaf elementi olaraq qalacaq. Müasir dövrdə texnologiyaların tətbiqi ilə banklar əməliyyatları daha sürətli, təhlükəsiz və səmərəli həyata keçirə bilirlər. Innovasiyaların tətbiqi yalnız bankların effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də ümumi iqtisadi sabitliyə və cəmiyyətin sosial rifahına müsbət təsir edir. Bank sektoru üçün gələcək perspektivlər, texnologiyaların daha da irəliləməsi ilə innovativ həllərin tətbiqini qaçılmaz edir.

*Əlirzayeva Laləzar Elxan qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: alirzayevalalezar@gmail.com*

SUVERENLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA YENİ STRATEJİ YANAŞMALAR

Müstəqil dövlətin siyasi suverenliyinin dayanıqlılığı, ilk növbədə, onun iqtisadi əsaslarının güclü olması ilə bilavasitə bağlıdır. Rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafa malik iqtisadiyyat milli suverenliyin möhkəmləndirilməsi və ölkənin qüdrətli dövlətə çevrilməsi üçün mühüm zəmin yaradır [1, s.188-190]. Azərbaycan Respublikasının son onilliklərdə qazandığı sosial-iqtisadi nailiyyətlər də göstərir ki, yüksək iqtisadi artım və maliyyə sabitliyi dövlət müstəqilliyinin siyasi-hüquqi təminatını daha da möhkəmləndirir [5, s.186-194]. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və modernləşdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. 2021-ci ildə təsdiq edilmiş beş milli prioritetdən birincisi məhz “dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat”dır [1, s.219-223]. Bu strateji hədəf digər prioritetlərlə birlikdə icra olunduqda Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin tam təmin olunmasına təminat verəcəkdir [1, s.209-214].

Hazırkı dövrdə əsas çağırış iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəldilməsi, yəni iqtisadiyyatın diversifikasiyası və rəqabət üstünlüyünün dayanıqlı şəkildə təmin olunmasıdır. Ölkə rəhbərliyi qarşıya iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi və innovativ inkişafa əsaslanan yeni modelin formalaşdırılması kimi strateji vəzifələr qoymuşdur. “Azərbaycan 2030” inkişaf konsepsiyasında nəzərdə tutulan davamlı güclənən rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanının formalaşdırılması kimi hədəflər bunun bariz nümunəsidir [2, s.43-49]. Həyata keçirilən institusional islahatlar müxtəlif sektorlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, yerli istehsalın gücləndirilməsinə və qeyri-neft sahələrinin inkişafına yönəlmişdir.

Nəticə etibarilə, iqtisadiyyatın çoxşaxəli strukturunun yaradılması dövlət suverenliyinin iqtisadi dayaqlarını daha da möhkəmləndirir. İnsan kapitalının inkişafı müasir dövrdə sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur. Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, müasir sivilizasiyanın tərəqqisində insan kapitalı “yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır”; hər bir dövləti rifaha və yüksəlişə aparan yol “elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir” [3, s.81-85]. Bu strateji baxışdan çıxış edərək ölkəmizdə bilik iqtisadiyyatının yaradılması, təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi və intellektual potensialın yüksəldilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülməkdədir [1, s.37-40].

Rəqəmsallaşma və innovativ inkişaf XXI əsrin dördüncü sənaye inqilabı şəraitində iqtisadi tərəqqinin aparıcı faktoruna çevrilmişdir. Yeni innovativ həllərin tətbiqi və rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkələrin global rəqabət reytinglərində irəliləməsi üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu məqsədlə son illərdə

elektron hökumətin genişləndirilməsi, rəqəmsal infrastruktura yatırımlar, startap ekosisteminin dəstəklənməsi kimi tədbirlər həyata keçirilir [1, s.453-457].

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası isə iqtisadi suverenliyin təminində əsas istiqamətlərdəndir. Dövlət siyasəti qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması, emal sənayesinin modernləşdirilməsi və regionların tarazlı inkişafına yönəldilmişdir. Prezidentin çıxışında vurğuladığı kimi, “biz nefti, qazı kənara qoymalıyıq, ümumiyyətlə unutmalıyıq” [4, s.119-122]. Nəticə etibarilə, qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin xarici iqtisadi təsirlərə dayanıqlığını artırır və beləliklə, siyasi müstəqillik üçün etibarlı iqtisadi baza yaradır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. İnsan kapitalının inkişafı, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması, innovasiya ekosisteminin qurulması və qeyri-neft sektorunun davamlı şəkildə genişləndirilməsi kimi yeni strateji yanaşmalar iqtisadi potensialı yüksəltməyə xidmət edir. Bu yeni strateji yanaşmaların uğurla reallaşdırılması Azərbaycanın müstəqilliyini hərtərəfli təmin edən dayanıqlı və inklüziv bir iqtisadi sistem formalaşdıracaqdır [5, s.81-84]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2 fevral 2021.
- 2 .Əliyev İ. “Vergi Xidməti – 25: Davamlı inkişaf və effektiv transformasiya” mövzusunda Forum iştirakçılarına müraciət, 13 fevral 2025.
- 3 .Quliyeva G. “İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın əsas drayveridir”, Report.az analitik məqalə, 25 fevral 2021.
4. Əliyev İ. Şabran rayonunda Qalaaltı Hotelinin açılışındakı çıxışı (SİA.az, 11 avqust 2015).
5. Bəşirli S. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Beyin Mərkəzləri Forumundakı çıxışı (AZƏRTAC, 04 oktyabr 2024).

*Fərzullazadə Əli Zahid oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: alifarzulla@gmail.com*

BANK RİSKLƏRİNİN İQTİSADI MƏZMUNU VƏ NÖVLƏRİ

Banklar kommersiya təşkilatı olduğundan çoxsaylı sahibkarlıq riskləri ilə rastlaşırlar. Digər tərəfdən də, bank maliyyə institutu kimi maliyyə bazarlarında vasitəçilik fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maliyyə risklərini öz üzərinə götürür. Bank riskinin bankın fəaliyyətində və xarici mühitdə qeyri-müəyyənliklə əlaqədar itkilərin baş verməsi ehtimalı səviyyəsində müəyyən edilə bilər. İlk növbədə, bank risklərinin iqtisadi məzmununu və növlərini açıqlayaq.

L.S.Lobaç qeyd edir ki, tez-tez riskin tərfi mümkün nəticələrə, yəni: risk təhlükə kimi, risk imkan kimi, risk qeyri-müəyyənlik kimi [2, s.17]. O.I.Lavrushin, N.I.Valentseva riskin aşağıdakı tərifini təklif edir: "risk, iqtisadi subyektdən mənfə hadisələri necə aradan qaldırmaq barədə bacarıq və bilik tələb edən qeyri - müəyyənlik olduqda müvəfəqiyyət üçün hazırlanmış bir fəaliyyətdir" [1, s.15]. Müəlliflər I.V.Rezvyakova, A.G.Savina, S.A.Timofeev hesab edir ki, "risk cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, sosial həyatının ayrılmaz hissəsidir, bazar şəraitində mövcud olan hər hansı bir təşkilatın bütün sahələrini və fəaliyyət istiqamətlərini müşayiət edir. Bu baxımdan hər hansı bir müasir müəssisənin normal mövcudluğu üçün ən vacib şərt yüksək rəhbərliyin riskləri proqnozlaşdırmaq, qarşısının alınması, rəşional nəzarət və effektiv idarə etmək ehtimal ilə qiymətləndirilən bacarığıdır" [3, s.156]. Ümumiyyətlə, "risk" anlayışı itkilərlə və başlanğıcı qeyri-müəyyən (arzu olunan və ya arzuolunmaz) bir sonrakı hadisəyə səbəb olan hərəkətlə əlaqələndirilir.

Ümumiyyətlə, "risk" anlayışı itkilərlə və başlanğıcı ehtimal ilə qiymətləndirilən qeyri-müəyyən (arzu olunan və ya arzuolunmaz) bir sonrakı hadisəyə səbəb olan hərəkətlə əlaqələndirilir. Bank riski anlayışını nəzərdən keçirək. A.A.Tulivetrova qeyd etdiyi kimi, "bank riski, nəticəsinin qeyri - müəyyənliyini əks etdirən və reallığın gözləniləndən mənfə dəyişmə ehtimalını təyin edən bir bank fəaliyyətinin situasiya xüsusiyyətidir" [4, s.381].

Bank riskinin səbəbləri aşağıdakılardır:

- bazar strukturunun dəyişməsi ilə;
- faiz dərəcələrinin dəyişməsi ilə;
- valyuta kursunun dəyişmələri ilə;
- tələb dəyişikliklərinə bank xidmətləri və məhsulların qiymət həssaslığı ilə;
- kredit risklərinin artması ilə;
- iqtisadi artım tempinin durğunluğu ilə;
- digər səbəblərlə.

Bank risklərinə aşağıdakılar daxildir:

- birincisi, ümumi risklər (hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mövcuddur);
- ikincisi, spesifik bank riskləri (bu, kommersiya bankının fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə, onun spesifikasiyi ilə birbaşa bağlıdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, bank riskləri bir-birindən təcrid olunmuş deyil, sistemli şəkildə fəaliyyət göstərir. Hər hansı risk digərinin müəyyən bir hissəsidir, ya da onun səbəbi və ya nəticəsidir. Buna görə də riskin idarə edilməsi baxımından optimal təsnifatın əhəmiyyəti baxımından müəyyən iyerarxiya nəzərə alınmalı, həmçinin bank risklərinin ayrı-ayrı qrupları və növləri arasında qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı asılılığı nümayiş etdirilməlidir. İlk növbədə, risklərin xüsusiyyətlərini sahibkarlıq fəaliyyəti kateqoriyası kimi nəzərə almaq lazımdır. Risk faktorlar və nəticələr arasında qeyri-maddi səbəb əlaqəsini ifadə edir, ona görə də fərqləndirmə və qruplaşdırma meyarları ya müəyyən edilə bilən risklərin səbəblərinə, ya da onun həyata keçirilməsinin nəticələrinin ola biləcəyi risk altında olan obyektlərin diferensiasiyasına əsaslanmalıdır.

Təsnifatın hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyi məsələsi də vacibdir. Belə görünür ki, bank risklərinin öyrənilməsinin əsas səbəbi onların idarə edilməsi imkanındır. Bu-

na görə təsnifat, ilk növbədə, menecmentin tələblərinə cavab verməlidir. Xüsusilə, onlara təsir üsullarına təsir edən ayrı-ayrı risklərin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bundan başqa, böyük miqdarda risklər və onların sıx qarşılıqlı asılılığı ilə əlaqədar olaraq, təsnifatın əyaniliyini və funksionallığını pozmayan, onların müvafiq qaydada detallandırılması lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Банковские риски: учебное пособие / кол. авторов; под ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Лаврушина и д-ра экон. наук, проф. Н.И. Валенцевой. - М.: КНОРУС, 2015. - 232 с.
2. Лобач Л.С. Банковские риски: теория и сущностные характеристики // Новые технологии. – 2016. – № 3. – с.72-77/
3. Резвякова И.В. Оценка влияния финансовых рисков на 55 деятельность производственного предприятия. / Резвякова И.В., Савина А.Г., Тимофеева С.А. // Вестник ОрелГИЭТ. - 2019. - № 1 (47). - С. 155-161., с. 156.
4. Туливетрова А.А. Управление банковскими рисками в ПАО «Сбербанк» на современном этапе развития экономики / А.А. Туливетрова // Инновационные технологии в машиностроении, образовании и экономике. 2018. № 1-2 (7). С. 380-383.

*İsmayilov Nurlan Malik oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti*

BANKLARIN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yerli bankların kiçik biznesə kredit verməkdə ixtisaslaşmasının bir səbəbi, bu müəssisələrin yoxlama üçün yerli bank imkanlarından istifadə etmələridir. Kiçik borc alanlara kredit vermək üçün yoxlama imkanları vacib olmasaydı, banklar sərbəst şəkildə filiallar qura bilmədikləri yerlərdə kredit istehsal ofisləri qura bilərdilər və filiala aid olunan məhdudiyyətlər kiçik firmalara bank kreditlərini məhdudlaşdırmazdı. İpoteka krediti kimi kiçik firmalara girov qoyulan borcların yerli olması lazım deyil. Təminatı izləmək ehtiyacını minimuma endirən standart prosedurların qurula biləcəyi hallarda bank olmayan maliyyə vasitəçiləri kiçik biznesə kredit verə bilərlər. Bununla birlikdə, girov götürülmüş borc, borc alanın qura biləcəyi etibarlı girovla məhdudlaşır.

Filialların məhdud olduğu yerlərdə kommersiya banklarının kənd təsərrüfatı kreditləri üzrə daha çox ixtisaslaşdıqlarını və müəyyən bankların kənd təsərrüfatı kreditlərindən uzaqlaşdıqlarını görürlər. Təsədüfi deyil ki, orta təsərrüfat ölçüsü daha kiçik olduqda, bankların portfəlləri kənd təsərrüfatında daha çox cəmlənmişdir. Bu, kiçik firmalara verilən kreditlərin monitorinqində hesab xidmətlərinin yoxlanılmasının daha vacib olduğu fikrini daha da dəstəkləyir. Birincisi, buraya bankların yenidən investisiya və eləcə də sığorta evləri ilə birləşməsinə imkan verən Gramm-Leach-Bliley Qanunu daxildir. Bankçılıq, investisiya və sığorta funksiyalarının birləşdirilməsi ənənəvi bankların

məhsulların qarşılıqlı satışını təmin etməklə artan istehlakçı tələbatına "bir pəncərə alış-verişi" ilə cavab verməyə imkan verir. İkincisi, biznes kreditləşməsindən istehlak kreditləşməsinə qədər riskə əsaslanan qiymətlərin istifadəsini genişləndirdilər, bu da daha yüksək kredit riski sayılan müştərilərə daha yüksək faiz dərəcələri tətbiq edilməsi və bununla da kredit borclarının itirilməsi şansının artması deməkdir. Bu, faydasız kreditlərdən gələn zərərlərin ödənilməsinə kömək edir ki, daha yaxşı kredit tarixçəsi olanlara verilən kreditlərin qiymətini endirir və əks halda kreditdən imtina ediləcək yüksək riskli müştərilərə kredit məhsulları təqdim edir. Üçüncüsü, geniş ictimaiyyət və iş müştəriləri üçün mövcud olan ödəmə işləmə metodlarını artırmağa çalışdılar. Bu məhsullara bank kartları, əvvəlcədən ödənişli kartlar, ağıllı kartlar və kredit kartları daxildir. İstehlakçıların rahat şəkildə əməliyyatlar etmələrini və zamanla istehlaklarını düzəltmələrini asanlaşdırırlar. Bizim gəldiyimiz qənaətə görə isə, asan kreditin rahatlığı ilə istehlakçıların maliyyə qaynaqlarını düzgün idarə etməməsi və həddindən artıq borc yığma riski də artır. Banklar kart məhsullarından kart sahiblərindən alınan faiz və rüsumlar, bankın krediti və debet kartlarını ödəniş üçün qəbul edən pərakəndə satıcılara əməliyyat rüsumları hesabına pul qazanırlar. Bu, mənfəət əldə etməyə kömək edir və bütövlükdə iqtisadi inkişafı asanlaşdırır. Son vaxtlar banklar müəyyən təzyiqlərlə qarşılaşdıqları üçün premium, məlumatların pul qazanması, bank və ödəniş tətbiq etmələrinin ağ etikətlənməsi və ya tamamlayıcı məhsulların qarşılıqlı satışı kimi yeni və əlavə iş modelləri təklif olunur.

Səmərəli korporativ idarəetmə bank sektorunun və bütövlükdə iqtisadiyyatın düzgün işləməsi üçün vacibdir. Banklar iqtisadi artıma kömək edən fəaliyyətlərə vasitəçilik edərək iqtisadiyyatda həlledici rol oynayırlar. Bankların təhlükəsizliyi və sağlamlığı maliyyə sabitliyi üçün açardır və bu səbəbdən işlərini necə aparmaqları iqtisadi sağlamlıq üçün vacibdir. Maliyyə sistemində əhəmiyyətli rol oynayan banklarda idarəetmə zəifliyi bank sektoru və bütövlükdə iqtisadiyyat arasında problemlərin ötürülməsi ilə nəticələnə bilər.

Nəzarətçilər sağlam bir korporativ idarəetmə ilə yaxından maraqlanırlar, çünki bu, bir bankın təhlükəsiz və sağlam fəaliyyətində vacib bir elementdir və səmərəli fəaliyyət göstərmədiyi təqdirdə bankın üzləşəcəyi risklərin idarə edilməsinə mənfi təsir edə bilər. Risklərin yaxşı idarə olunduğu banklar nəzarət müdaxiləsinə daha az ehtiyac duyduğu üçün səmərəli və qənaətli bir audit onun üçün kifayət edir. Sağlam korporativ idarəetmə, nəzarətçinin bankın daxili proseslərinə daha çox etibar etməsinə icazə verir. Bu baxımdan, nəzarət təcrübəsi, hər bir bankda, o cümlədən direktorlar şurası, yüksək rəhbərliyin riskləri, uyğunluq və daxili audit funksiyaları daxil olmaqla, müvafiq səviyyədə səlahiyyət, məsuliyyət, hesabatlılıq və yoxlama və tarazlıqlara sahib olmağın vacibliyini vurğulayır.

Digər tərəfdən, böyük banklar kiçik kreditlər də verə bilirlər. Ancaq bu kreditlər böyük bankların ümumi kredit portfelinin çox kiçik bir hissəsidir və bütün kreditlərin kiçik bir qismini təşkil edir. Bank sənayesinin konsolidasiyasının tərəfdarı olan qüvvələr əslində olduqca zəifdir. Bundan əlavə, bankların xüsusi məlumatlandırıcı rolu da ola bilər. İndi ictimaiyyət tərəfindən zəmanət verilən əmanətlərin sığortalınması bankların təşviqlərini müəyyən qədər pozur. Səmərəli şəkildə tənzimlənən bir bank sistemi, əmanətlərin sığortalınmasından yaranan təhrifləri və çaxnaşma xərclərini minimuma endirir.

mək üçün bir vasitə tapmalıdır. Bu, əmanətlərin sığortalanmasının yalnız kiçik banklar üçün həlledici ola biləcəyini və böyük banklara ictimai zəmanətlərin verilməsini minimuma endirmək üçün qaydaların hazırlandığını iddia edir. Nəticədə, böyük kommersiya bankları kiçik banklara nisbətən daha dolğun əmanət sığortası təminatına malikdirlər. Halbuki indiyə qədər irəli sürülən arqumentlər göstərir ki, əslində böyük bankların əmanət sığortasına ehtiyacı yoxdur. Yəni, bankların likvid olmayan aktiv portfelindən əziyyət çəkdikləri və bu səbəbdən də özünü təmin edən işlərə həssas olduqları məntiqi iri banklara şamil edilmir, çünki iri bankların nisbətən likvid portfəlləri var.

*Məmmədov Fərid Rauf oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: mmmmdovfrid13@gmail.com*

KOMMERSİYA BANKINDA MALİYYƏ MENECMENTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər hansı bir dövlətin iqtisadi artımının sabitliyini təmin etməkdə ölkənin maliyyə və iqtisadi kompleksinin ən vacib komponentləri kimi kommersiya bankları böyük rol oynayır. Bütün dünyada onlar ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə böyük təsir göstərirlər, çünki ölkənin maliyyə və iqtisadi kompleksinin ən vacib elementi kimi müasir pul iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsini təşkil edirlər, fəaliyyətləri çoxalma ehtiyacları ilə sıx bağlıdır.

Hazırda iqtisadiyyatda bütün bank sistemində kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Kommersiya bankları dəyişikliklərdən ən çox təsirlənir, çünki maliyyə vasitəçiləri olan və əhəmiyyətli maddi mənbələrə sahib olan, müasir maliyyə texnologiyalarını fəal şəkildə tətbiq edən, bazara yenilikçi maliyyə məhsulları gətirən, əməliyyatlarını ofislərdən onlayn bankçılığa köçürən kommersiya banklarıdır.

Müasir iqtisadi lüğətdə müəlliflər qeyd edirlər: "maliyyə menecmenti – proqramlara, planlara, real ehtiyaclara uyğun olaraq vəsaitlərin cəlb edilməsini, alınmasını və onların rəşional xərclənməsini təmin etmək üçün hazırlanmış maliyyə əməliyyatlarının, pul axınlarının idarə edilməsi" [1, s.428].

Demək olar ki, oxşar tərifi Həsənova D.B. və Təzhudinova D.A. tərəfindən verilir, onların fikrincə: "maliyyə menecmenti pul vəsaitlərinin hərəkəti və maliyyə mənbələrinin hərəkəti və maliyyə münasibətlərinin müvafiq təşkili üçün müəyyən bir idarəetmə sistemidir" [2, s.150].

Maliyyə menecmenti istehsal, investisiya, innovativ və təşkilati idarəetmə ilə yanaşı iqtisadi subyektin ümumi menecmentinin ayrılmaz hissəsidir. buna görə maliyyə menecmentinin məqsədləri iqtisadi subyektin ümumi məqsədlərinə tabədir. Maliyyə menecmentində diqqət təsərrüfat subyektlərinin – istənilən təşkilati və hüquqi formada kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının pul axınlarına yönəldilmişdir.

Beləliklə, maliyyə menecmenti təkcə təsərrüfat subyektinin maliyyə siyasətini deyil, həm də metodları, alətləri, habelə idarəetmə qərarlarını qəbul edən və həyata keçirən işçiləri

birdləşdirən maliyyə mənbələrinin idarə edilməsi sistemidir. Eyni zamanda, effektiv maliyyə menecmentinin məqsədləri bunlardır: təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticəsini maksimuma çatdırmaq, iqtisadi potensialını artırmaq, xərcləri minimuma endirərkən mənfəəti artırmaq, bazarda rəqabət qabiliyyətini təmin etmək, mövcud maliyyələşdirmə mənbələrindən ən yaxşı istifadə etmək və qarşıya qoyulan vəzifələrə çatmaq üçün yenilərini cəlb etmək, Şirkətin aktivlərinin strukturunu optimallaşdırmaq, yaxın gələcəkdə şirkətin maliyyə sabitliyini təmin etmək.

Kommersiya banklarının maliyyə menecmentinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların hər birinin vahid bank sistemi çərçivəsində yalnız bu banka xas olan öz təşkilatı və proses idarəetmə texnologiyaları var. Hal-hazırda kommersiya banklarının fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi şərait daim dəyişir, eyni zamanda həmişə müsbət istiqamətdə olmur, bunun nəticəsində bank rəhbərliyi mövcud üsulları, bank işlərini aparmaq üsullarını düzəltməyə, yeni innovativ bank məhsulları yaratmağa məcbur olur. Kommersiya Bankının maliyyə menecmentinin göstərilən xüsusiyyəti yalnız kommersiya bankının uğurunu və sabitliyini təmin etməməli, həm də müştərilərin ehtiyaclarını ödəməlidir.

Lavrushin O.I. maliyyə menecmenti məsələlərini açıqlayaraq qeyd edir ki, mövcud Rusiya şəraitində kommersiya bankında maliyyə menecmentinin əsas xüsusiyyəti kommersiya bankının pulun bütün funksiyalarını (dəyər ölçüsü, dövriyyə, ödəmə və yığım funksiyaları) sistemli şəkildə idarə edən yeganə iqtisadi qurum olmasıdır və bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının ilkin həlqəsidir. Mövcud Rusiya şəraitində kommersiya bankında maliyyə menecmentinin əsas xüsusiyyəti kommersiya bankının (bank) maliyyə menecmentinin — bu, pulun bütün funksiyalarını (dəyər ölçüsü, dövriyyə, ödəmə və yığım funksiyaları) sistemli şəkildə idarə edən və bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının əsas əlaqəsi olan yeganə iqtisadi qurumdur [3, s.26].

Bankın maliyyə menecmentinin nəzəri əsasları təsərrüfat subyektlərinin maliyyə menecmenti mexanizmləri ilə fəaliyyət mexanizmləri və maliyyə bazarı alətləri arasındakı yaxın əlaqəni əks etdirərək təsərrüfat subyektlərinin maliyyə menecmentinin ümumi müddəalarına əsaslandığını göstərir. Bankda maliyyə menecmentinə bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, həm resurs bazasının struktur formalaşması kimi, həm də xüsusi əmtəənin yaradılması - ödəmə vasitələri və pulun bütün funksiyaları ilə idarəetmə sisteminin təşkil edilməsi kimi baxmaq vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2011.- 480с.
2. Гасанова Д.Б., Тажудинова Д.А., Учебное пособие (практикум) по дисциплине «Финансовый менеджмент» для направления подготовки 38.03.01 Экономика, профиль «Финансы и кредит» - Махачкала: ДГУНХ, АЛЕФ, 2019. — 154с.
3. Банковский менеджмент: Учебное пособие для студентов вузов / под ред. О.И. Лаврушина. - 2- е изд. - М.: КНОРУС, 2009. — 267с.

*Nəsirli Yunus Rafiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:nesirliyunus@gmail.com*

ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNDƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN TƏTBİQİ

İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşması birbaşa biznesin bütün sahələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) nüfuz səviyyəsindən asılıdır. İKT-nin dinamik inkişafı iqtisadiyyatın formalaşmasının yeni mərhələsi ilə birlikdə ödəniş sistemində rəqəmsallaşmanın aktiv şəkildə yayılmasına kömək edir.

Informasiya texnologiyaları rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir, onun iqtisadi mənasını müəyyənləşdirir. Məlumatların rəqəmsal formatda toplanması, işlənməsi və təhlili vətəndaşların həyat səviyyəsini yüksəldir, milli təhlükəsizliyi gücləndirir və ölkənin iqtisadi artımının mənbəyi kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşmanın formalaşması və inkişafı təkamül yolu ilə həyata keçirilmişdir. Əvvəlcə elektron ticarət ənənəvi (fiziki) mühitdə biznesin təşkil metodlarını təkrarlayaraq onları virtual məkana köçürdü. İnternet ünsiyyət mühitindən dinamik bir global bazara çevrildikcə, minilliyin əvvəllərində e-ticarət müstəqil bir ticarət fəaliyyətinə çevrildi. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində elektron formada göstərilən xidmətlərin çeşidini genişləndirərkən hesablaşma əməliyyatlarının göstərilməsində coğrafi amilin rolu azalır [1, s.90].

İnternetin inkişafı bütün dünyada şirkətlərin iş proseslərinin və iş metodlarının köklü modernləşməsinə səbəb oldu. Rəqəmsal texnologiyalar digər texnologiyalardan istifadə etməklə elektron əməliyyatların aparılması imkanlarını genişləndirir. Real vaxt rejimində məlumat əldə etmək imkanı iqtisadi münasibətlər subyektlərinin xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarır və nəticədə fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırır və onları bazar mühitində daha rəqəbətli edir.

Bir çox tədqiqatçılar və xüsusəndə M.L. Kalujskiy elektron əməliyyatlarını iş əməliyyatlarını təyin edən altı əsas sahəyə bölür: elektron məlumat mübadiləsi, elektron kapital hərəkəti, elektron ticarət, Elektron pul, e-poçt marketinqi və elektron bankçılıq [1, s.91].

Fikrimizcə, ilk növbədə, belə bir bölgü əməliyyatların növlərini informasiya (yalnız saxlama, nəzərə alma, işləmə və ticarət məlumatlarının mübadiləsi ilə əlaqəli) və ödəniş (rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək əməliyyat iştirakçıları arasında daxili hesablaşmaların aparılmasına imkan verən) kimi fərqləndirməyə imkan vermir.

İkincisi, informasiya seqmentində onun vacib elementi böyük məlumat massivlərinin toplanması, uçotu, işlənməsi və saxlanması üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər şəklində təsvir edilməmişdir.

Üçüncüsü, kapitalın elektron hərəkətinə aid olan SWIFT tipli banklararası müraciətlərin ötürülməsi sistemləri yanlış təsnifləşdirilmişdir. Əslində, SWIFT sistemi vasitəsilə hesablamalar aparılır: o maliyyə müraciətləri üzrə elektron məlumat mübadiləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, bu cür sistemlərin məlumatların toplanması, saxlanması, işlənməsi və verilməsi ilə əlaqəli əməliyyatlar qrupunda ayrı bir kateqoriya ayrılması məsləhətdir.

Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən elektron əməliyyatlar hesab edirik ki, onların mahiyyətini müəyyən edən iki kateqoriyaya bölünməlidir: məlumatların toplanması, saxlanması, işlənməsi və verilməsi ilə əlaqəli əməliyyatlar və əməliyyat iştirakçıları arasında maliyyə hesablamaları ilə bağlı əməliyyatlar.

Ödəniş xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasının sosial-iqtisadi mahiyyəti dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqələndirilir, çünki məlumat ötürülməsi və mübadiləsi üçün qlobal elektron şəbəkələrdən istifadə biznesin təşkili və idarə edilməsi yollarını optimallaşdırır. Rəqabətli bazar şəraitində rəqəmsal texnologiyalar ödəniş xidməti təminatçılarna rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir [2, s.352].

Elektron əməliyyatların müxtəlif formaları iqtisadi münasibətlərdə biznes quruluşunun yeni formalarını yaradan müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə izah olunur. Rəqəmsal informasiya texnologiyaları analoq texnologiyalarla müqayisədə texnoloji cəhətdən daha təkmil, funksional, sürətli və təhlükəsizdir. Bu baxımdan iqtisadi və sosial sferalarda analoq qarşılıqlı sxemlərdən rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə keçid prosesi müşahidə olunur ki, bu da təsərrüfat subyektlərinin səmərəliliyini, istehlakçıların rahatlıq səviyyəsini və həyat keyfiyyətini artırır. Rəqəmsallaşdırma məlumatların rəqəmsal formaya çevrilməsi prosesidir ki, bu da iş proseslərini optimallaşdırmaq, yeni məhsullar və biznes modelləri yaratmaq üçün əlverişli imkanları xeyli genişləndirir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və iqtisadi münasibətlərə tətbiqi ilə rəqəmsal ekosistemlər yaradılır, yeni sıçrayışlı texnoloji həllərin tətbiqi ilə bütün maliyyə sisteminin mənzərəsi dəyişir.

Son vaxtlara qədər maliyyə sistemi çərçivəsində ödəniş məlumatlarının massivləri ilə əməliyyat analoq texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilirdi. Məlumatların analoq növündən rəqəmsala çevrilməsi effektiv qlobal inkişaf tendensiyasıdır, çünki xərcləri azaltmaqla iqtisadi münasibətlərdə iştirakçıların imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Rəqəmsal texnologiyalar, ikili hesablama sisteminin istifadəsinə əsaslanan analoq məlumatların sonradan rəqəmsal formadan analoqa şifrələnməsi ilə təmin edilir [3, s.56]. Məlumatların analoq formadan rəqəmsal formaya "çevrilməsi" prosesi dərhal həyata keçirilir ki, bu da ödəniş əməliyyatlarının vaxtını, sistem iştirakçılarının xərclərini və əməliyyatların dəyərini azaldır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Калужский М.Л., Электронная коммерция: маркетинговые сети и инфраструктура рынка ОмГТУ. – Москва: Экономика, 2014. – С. 89-92.
2. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг / Джозеф Синки-мл., Пер.с англ. – М.: Алпина Бизнес Букс, 2007. – 1018 с.
3. Хамин В.Г., Чернова Г.В. Цифровизация и её влияние на российскую экономику и общество: преимущества, вызовы, угрозы и риски / В.Г. Хамин, Г.В. Чернова // Управленческое консультирование. – 2018. – №10. – С. 46-63.

*Əhmədli Elmir Ramin oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: elmir.ehmedov.048@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ VERGİQOYMA

Rəqəmsal iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadi fəaliyyətlərin dəyişməsi və yeni mühitlərə keçid ilə əlaqəlidir. Bu dəyişiklik, həm yerli, həm də qlobal iqtisadiyyatda ciddi təsirlərə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar vergi orqanları və siyasətçilər üçün yeni çağırışlar yaranmışdır. Burada, Azərbaycan kontekstində rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi siyasətinə təsirini və bu sahədə qarşılaşılan problemləri nəzərdən keçirəcəyik. Rəqəmsal iqtisadiyyat, geniş miqyaslı onlayn fəaliyyətləri və elektron xidmətləri əhatə edir. Məmmədov qeyd edir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətlə artması, ənənəvi vergi qaydalarının bu yeni sahələri izləməsində və nəzarət etməsində çətinliklərə səbəb olmuşdur (1). Schneider və Enste isə, rəqəmsal iqtisadiyyatda qeyri-rəsmi fəaliyyətlərin (kölgə iqtisadiyyatı) artmasını vurğulayır və bu halların vergi yığımı üçün problemlər yaratdığını bildirirlər (3). Rəqəmsal fəaliyyətlərin çoxu, fiziki sərhədlərlə bağlı olmadığı üçün, dövlət orqanlarının bu fəaliyyətlər üzərində nəzarətini çətinləşdirir.

Elektron ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biridir. Stiglitz bildirir ki, bu sahədə vergi tətbiqi məsələlərinin həlli, sosial bərabərsizlik məsələlərinə də təsir edir. Elektron ticarətdə iştirak edən yerli və xarici firmaların vergi öhdəliklərindən yayınması, onların daha yüksək gəlir əldə etməsinə və nəticə olaraq yerli şirkətlərin haqsız rəqabətə məruz qalmasına səbəb olur. Bu vəziyyət, iqtisadi ədalətsizliyin artmasına gətirib çıxara bilər (4).

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb edilməsi üçün mövcud addımlar nəticəsində ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatı vergiyə cəlb etmək üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məsələn, Vergi Məcəlləsinə elektron ticarətə dair qaydalar daxil edilmiş, onlayn bizneslərin qeydiyyatı proseduru sadələşdirilmiş və nağdsız ödənişlərə müəyyən güzəştlər tətbiq edilmişdir. Bu addımlar, rəqəmsal fəaliyyətlərin tənzimlənməsi üçün müsbət istiqamət yaratsa da, hələ də bir çox çətinliklər mövcuddur. Schneider və Enste nağdsız ödənişlərin genişlənməsinin vergi yığımı üçün əhəmiyyətli olduğunu, lakin bu sistemin tamamilə izləmə bilmədiyini qeyd edirlər (3).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi sistemlərinə inteqrasiyası, yalnız mövcud tədbirlər ilə həll edilə bilməz. E-ticarət və yeni media platformaları üçün xüsusi vergi sistemlərinin yaradılması, kriptovalyuta bazarının vergiyə cəlb edilməsi üçün qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və Google Tax kimi beynəlxalq vergi modellərinin tətbiq edilməsi bu islahatlardan bəzi vacib addımlardır. OECD rəqəmsal iqtisadiyyatın düzgün vergiləndirilməsinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi üçün xüsusi qaydaların hazırlanması zərurətini vurğulayır (5). Hines isə, rəqəmsal şirkətlərin yerli bazarda vergi öhdəliklərindən yayınmasının qarşısını almaq üçün təkliflər irəli sürür (6).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi sistemlərinə inteqrasiyasını yalnız milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirmək lazımdır. Zucman vergi cənnətlərinin rolunu və onların rəqəmsal iqtisadiyya-

tın vergiyə cəlb olunmasına təsirini nəzərdən keçirir (7). Bu cür ölkələr, vergi öhdəliklərindən yayınan rəqəmsal firmalara qarşı beynəlxalq vergi siyasətlərinin təkmilləşdirilməsinə çağırırlar. Klein də beynəlxalq səviyyədə rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb edilməsi üçün hüquqi və iqtisadi yanaşmaların uyğunlaşdırılmasının vacibliyini qeyd edir (8).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov, A. (2020). Rəqəmsal İqtisadiyyatın Təsiri və Vergilərin Tətbiqi: Azərbaycan Nümunəsi. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
2. Tanzi, V. (2018). The Economics of Digital Taxation: Challenges and Opportunities. Cambridge University Press.
3. Schneider, F., & Enste, D. H. (2013). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press.
4. Stiglitz, J.E. (2017). Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Age of Trump. W.W. Norton & Company.
5. OECD (2019). Tax Challenges Arising from Digitalization – Report on Pillar One and Two of the OECD/G20 Inclusive Framework on BEPS. OECD Publishing.
6. Hines, J.R. (2020). The Taxation of Global Digital Firms. Journal of International Economics, [123, 1-16]
7. Zucman, G. (2019). The Hidden Wealth of Nations: The Scourge of Tax Havens. University of Chicago Press.
8. Klein, M.A. (2021). Taxing the Digital Economy: A Global Perspective. International Tax Journal, [47(2), 34-50]
9. Auerbach, A.J., & Devereux, M. P. (2018). A Global Minimum Tax: Legal and Economic Perspectives. Oxford University Press.

*Hüseynova Gülay Hüseynbaba qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gulayhuseynova04@gmail.com*

VERGİ YOXLAMALARININ APARILMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ RƏQƏMSAL TƏTBİQLƏRİN SÜRƏTLƏNDİYİ MÜASİR ŞƏRAİTDƏ YOXLAMALARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Vergi yoxlamaları, dövlətin vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirdiyi nəzarət tədbirləridir. Bu yoxlamalar vasitəsilə vergi ödəyicilərinin maliyyə əməliyyatları və sənədləri araşdırılır, vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir. Vergi yoxlamalarının əsas məqsədi vergi qanunvericiliyinin pozulmasının qarşısını almaq, vergi ödəyicilərinin öhdəliklərini tam və vaxtında yerinə yetirməsini təmin etməkdir. Vergi yoxlamalarının əsas məqsədləri arasında vergi qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunmasının təmin edilməsi, maliyyə intizamının gücləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının aşkar edilməsi və qarşısının alınması kimi mühüm məsələlər yer alır. Eyni zamanda, bu yoxlamalar vergi bazasının genişləndirilməsinə də töhfə verir.

məsi və büdcəyə daxilolmaların artırılması baxımından da mühüm rol oynayır. Vergi orqanları bu proses çərçivəsində vergi ödəyicilərinin gəlir və xərclərinin uçotunu yoxlayır, onların təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarını təhlil edir və qanunvericiliyə uyğunluğunu qiymətləndirir. Vergi yoxlamaları həm preventiv (qabaqlayıcı), həm də korrekktiv (düzəldici) xarakter daşıyır. Qabaqlayıcı tədbirlər vergi ödəyicilərini qanun pozuntularına yol verməkdən çəkindirmək məqsədi daşıyır, korrekktiv tədbirlər isə aşkar edilən pozuntuların aradan qaldırılmasına yönəlir. Bu baxımdan, vergi yoxlamaları yalnız nəzarət mexanizmi kimi deyil, eyni zamanda vergi sisteminin şəffaflığını və səmərəliliyini artıran mühüm bir vasitə kimi də çıxış edir. Vergi yoxlamaları müxtəlif meyarlara əsasən təsnif edilir. Əsas təsnifat aşağıdakı kimidir:

1. Kameral vergi yoxlamaları, vergi orqanlarının inzibati binasında həyata keçirilən və əsasən vergi ödəyicisinin təqdim etdiyi bəyannamə və digər müvafiq sənədlərin yoxlanması ilə bağlıdır. Bu yoxlamalar zamanı vergi ödəyicisindən əlavə məlumat və sənədlər tələb oluna bilər, çünki vergi orqanları təqdim olunan məlumatların doğruluğunu və tamlığını təsdiq etmək istəyir. Yoxlamanın nəticələri əsasında, vergi ödəyicisinə vergi borcu və ya qeyri-dəqiqliklər barədə bildiriş göndərilir. Kameral yoxlamalar, vergi ödəyicisinin düzgün vergi öhdəliklərini yerinə yetirib-yetirmədiyini müəyyən etmək üçün səmərəli bir vasitədir. Bu cür yoxlamalar adətən daha sürətli və sadə olur, çünki vergi ödəyicisinin fiziki yoxlanması tələb olunmur.

2. Səyyar vergi yoxlamaları, vergi ödəyicisinin fəaliyyət göstərdiyi müəssisədə və ya iş yerində aparılır. Bu yoxlamalar zamanı vergi orqanları, vergi ödəyicisinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilini apararaq, sənədlərin və əməliyyatların düzgünlüyünü yoxlayır. Səyyar yoxlamalar həm planlı, həm də plandan kənar şəkildə həyata keçirilə bilər, beləliklə vergi orqanları zəruri hallarda əlavə yoxlamalar təşkil edə bilər. Bu cür yoxlamalar, vergi ödəyicisinin maliyyə fəaliyyətinin ətraflı qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar daha geniş miqyasda və kompleks olur.

3. Operativ vergi nəzarəti: Vergi ödəyicisinin fəaliyyətinin müəyyən sahələrində qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasını yoxlamaq üçün ani və gözlənilməz şəkildə aparılan nəzarət tədbirləridir. Bu nəzarət əsasən nağd pul əməliyyatları, aksiz markalarının düzgün tətbiqi və digər sahələri əhatə edir.

Vergi yoxlamaları vergi nəzarətinin əsas alətlərindən biri olaraq, dövlətin fiskal siyasətinin effektivliyini təmin edir. Bu yoxlamalar vasitəsilə vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində qanun pozuntularının aşkarlanması və aradan qaldırılması mümkün olur. Nəticədə, dövlət büdcəsinə daxilolmaların sabitliyi və artımı təmin edilir, iqtisadiyyatın sağlam inkişafına töhfə verilir. Bununla yanaşı, vergi yoxlamaları vergi ödəyicilərinin məsuliyyətini artırır, onların vergi öhdəliklərinə ciddi yanaşmasını stimullaşdırır. Bu isə, öz növbəsində, vergi mədəniyyətinin formalaşmasına və vergi sisteminin şəffaflığının yüksəlməsinə xidmət edir.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi vergi yoxlamalarının aparılmasında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal həllər vergi inzibatçılığını daha səmərəli, şəffaf və çevik hala gətirərək, ənənəvi yoxlama metodlarının məhdudiyyətlərini aradan qaldırır. Elektron bəyannamələr və avtomatlaşdırılmış audit sistemləri vasitəsilə vergi ödəyicilərinin maliyyə əməliyyatları real vaxt rejimində izlənilə bilər ki, bu da potensial risklərin erkən aşkarlanmasına imkan yaradır. Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqi isə məlumatların təhlilini sürətləndirərək, yoxlamaların daha dəqiq və obyektiv aparılmasına şərait yaradır. Blokçeyn texnologiyasının in-

teqrasiyası maliyyə əməliyyatlarının dəyişdirilməzliyini və təhlükəsizliyini təmin edərək, vergidən yayınma hallarının qarşısını almağa kömək edir. Bundan əlavə, böyük həcmli məlumatların (Big Data) analizi vergi orqanlarına risk əsaslı yanaşma tətbiq etməyə imkan verərək, yoxlamaların yalnız şübhəli hallara yönəldilməsini təmin edir. E-audit və rəqəmsal izlərin təhlili isə vergi orqanlarının ənənəvi yoxlama prosedurlarına sərf etdiyi vaxt və resursları əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bütün bu texnoloji yeniliklər vergi yoxlamalarının daha çevik, səmərəli və obyektiv şəkildə həyata keçirilməsinə töhfə verir, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin inzibati yükünü azaldaraq onların vergi öhdəliklərini daha rahat şəkildə yerinə yetirməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, vergi yoxlamalarının nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması və təkmilləşdirilməsi, vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Vergi yoxlamalarının nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması, onların təsnif edilməsi və vergi nəzarətindəki əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi dövlətin fiskal siyasətinin səmərəliliyini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yoxlamalar vergi qanunvericiliyinin icrasını təmin etməklə yanaşı, iqtisadi nizam-intizamın güclənməsinə və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sabitliyinə xidmət edir. Vergi sisteminin inkişafı üçün yoxlama prosedurlarının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

*Hüseynova Sunay İsmayıl qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sunayhuseynova819@gmail.com*

İQTİSADI ARTIMIN DƏSTƏKLƏNMƏSİNDƏ VERGİ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

İqtisadi artım və vergi sistemi hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissələrindəndir. İqtisadi artım, milli gəlirin artması, məşğulluğun yüksəlməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə müşayiət olunan prosesdir. Vergi sistemi isə, dövlətin əsas maliyyə mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətin istiqamətləndirilməsi üçün mühüm tənzimləyici mexanizmdir. Bu iki element arasındakı qarşılıqlı təsirin düzgün anlaşılab idarə olunması, həm qısa müddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində, həm də uzunmüddətli davamlı inkişafın reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

Vergi siyasətinin iqtisadi artıma təsiri həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan geniş müzakirə mövzudur. Vergilərin həcmi, strukturu və tətbiq mexanizmləri, ölkədə investisiya mühitinə, sahibkarlığın inkişafına və istehlakçı davranışlarına birbaşa təsir edir. Düzgün tərtib olunmuş vergi siyasəti, iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq və gələcək nəsillər üçün davamlı iqtisadi artımı təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, uyğunsuz vergi siyasəti, iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər və resursların səmərəsiz bölgüsünə gətirib çıxara bilər.

İqtisadi artım və vergi sistemi arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə iqtisadiyyatın idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biridir. Bu əlaqəni nəzəri cəhətdən araşdırmaq üçün iqtisadi artımın əsas anlayışlarını və vergi sisteminin funksi-

yalarını başa düşmək vacibdir. İqtisadi artım ümumi daxili məhsulun (ÜDM) və ya adambaşına düşən gəlirin uzunmüddətli dövrdə davamlı olaraq artması ilə xarakterizə olunur. İqtisadi artımı izah edən əsas nəzəriyyələr aşağıdakılardır:

Klassik nəzəriyyə: Adam Smit və David Rikardo kimi klassik iqtisadçılar iqtisadi artımı əhalinin artımı, əmək bölgüsü və kapitalın yığılması ilə əlaqələndiriblər.

Neoklassik model: Robert Solow və digər alimlərin təqdim etdiyi neoklassik modeldə iqtisadi artım texnoloji tərəqqi, kapital və əmək amillərinin məhsuldarlığının artırılması ilə izah olunur.

Endogen artım nəzəriyyəsi: bu nəzəriyyə innovasiya, insan kapitalının inkişafı və dövlət siyasətinin iqtisadi artıma təsirini vurğulayır.

İqtisadi artım və vergi sistemi bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan iki mühüm iqtisadi anlayışdır. Vergi sistemi iqtisadi artımı tənzimləyən əsas mexanizmlərdən biridir və iqtisadiyyatın inkişafı, məşğulluğun artırılması, istehsalın genişləndirilməsi və sosial rifahın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin tətbiq etdiyi vergi siyasəti iqtisadi artımı sürətləndirə və ya əksinə, onu ləngidə bilər. Bu əlaqə daha çox vergi sisteminin strukturundan, dərəcələrdən və güzəşt mexanizmlərindən asılıdır.

Vergi gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi dövlətin investisiya potensialını artırır, infrastruktur layihələrinə və sosial xidmətlərə sərmayə qoyuluşunu mümkün edir. Eyni zamanda, vergi sistemindəki dəyişikliklər istehlak, investisiya və qənaət davranışlarına təsir edərək iqtisadi artıma birbaşa və dolaylı yollarla təsir göstərə bilər.

Vergi yükü iqtisadi artım üzərində əhəmiyyətli təsir göstərən faktorlardan biridir. Vergi yükü yüksək olduqda, sahibkarlar və işgüzar subyektlər daha az gəlir əldə edir, bu da onların istehsal həcmi artırmaq və yeni iş yerləri yaratmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan başqa, yüksək vergi dərəcələri istehlakçıların xərcləmə qabiliyyətini azaldaraq tələbin zəifləməsinə səbəb olur.

Aşağı vergi yükü isə əksinə, sahibkarların daha çox sərmayə qoymasına və istehsal imkanlarını genişləndirməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, aşağı vergi dərəcələri istehlakı stimullaşdırır, iqtisadi aktivliyi artırır və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına töhfə verir. Lakin aşağı vergi dərəcələri dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxara bilər, bu da ictimai xidmətlər və infrastruktur layihələrinə sərf olunan vəsaitin azalmasına səbəb ola bilər.

Vergi yüklərinin iqtisadi artıma təsirini minimuma endirmək üçün optimal vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi və vergi sisteminin sadələşdirilməsi zəruridir. Vergi güzəştlərinin tətbiqi, innovasiya və texnologiyanın dəstəklənməsi üçün xüsusi mexanizmlərin hazırlanması da iqtisadi artımı sürətləndirə bilər.

İqtisadi artım və vergi sistemi bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan iki mühüm iqtisadi anlayışdır. Vergi sistemi iqtisadi artımı tənzimləyən əsas mexanizmlərdən biridir və iqtisadiyyatın inkişafı, məşğulluğun artırılması, istehsalın genişləndirilməsi və sosial rifahın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin tətbiq etdiyi vergi siyasəti iqtisadi artımı sürətləndirə və ya əksinə, onu ləngidə bilər. Bu əlaqə daha çox vergi sisteminin strukturundan, dərəcələrdən və güzəşt mexanizmlərindən asılıdır.

Vergi gəlirlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi dövlətin investisiya potensialını artırır, infrastruktur layihələrinə və sosial xidmətlərə sərmayə qoyuluşunu mümkün edir. Eyni zamanda, vergi sistemindəki dəyişikliklər istehlak, investisiya və qənaət davranışlarına təsir edərək iqtisadi artıma birbaşa və dolaylı yollarla təsir göstərə bilər.

Vergi yükü iqtisadi artım üzərində əhəmiyyətli təsir göstərən faktorlardan biridir.

Vergi yükü yüksək olduqda, sahibkarlar və işgüzar subyektlər daha az gəlir əldə edir, bu da onların istehsal həcmi artırmaq və yeni iş yerləri yaratmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan başqa, yüksək vergi dərəcələri istehlakçıların xərcləmə qabiliyyətini azaldaraq tələbin zəifləməsinə səbəb olur.

Aşağı vergi yükü isə əksinə, sahibkarların daha çox sərmayə qoymasına və istehsal imkanlarını genişləndirməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, aşağı vergi dərəcələri istehlakı stimullaşdırır, iqtisadi aktivliyi artırır və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına töhfə verir. Lakin aşağı vergi dərəcələri dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxara bilər, bu da ictimai xidmətlər və infrastruktur layihələrinə sərf olunan vəsaitin azalmasına səbəb ola bilər.

Vergi yüklərinin iqtisadi artıma təsirini minimuma endirmək üçün optimal vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi və vergi sisteminin sadələşdirilməsi zəruridir. Vergi güzəştlərinin tətbiqi, innovasiya və texnologiyanın dəstəklənməsi üçün xüsusi mexanizmlərin hazırlanması da iqtisadi artımı sürətləndirə bilər.

*Kərimli Nərmin Çingiz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nermin.kerimli1999@gmail.com*

VERGİ BORCLARINA NƏZARƏT VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA YENİ STRATEJİ YANAŞMALAR

İqtisadi inkişaf və milli suverenliyin möhkəmləndirilməsi istənilən ölkənin əsas prioritetlərindəndir. Bu məqsədlə, iqtisadi sistemin təməlini təşkil edən vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılması daxili gəlirlərin sabit və ədalətli şəkildə toplanmasına imkan yaradır. Vergi borclarına nəzarət vasitələri təkcə vergi daxilolmalarının artırılmasına deyil, həm də dövlətin maliyyə dayanıqlığının və iqtisadi rəqabət imkanlarının gücləndirilməsinə xidmət edir.

Qloballaşmanın sürətlənməsi nəticəsində dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr genişlənməmiş, bu da yeni rəqabət mühitinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 1993-cü ildən etibarən ölkədə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, əhəlinin rifah halının yüksəldilməsi və sosial məsələlərin həlli istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Qanunvericilik sahəsində aparılan dəyişikliklər və sahibkarlarla dövlət arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsi bu istiqamətdə atılan əsas addımlardandır. Dövlətin iqtisadi siyasətləri regionların inkişafını dəstəkləmək, rəqabətə davamlı iqtisadi modelin formalaşmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tərəqqisi bazar münasibətlərinin daha yüksək səviyyəyə qalxmasına səbəb olmuş, eyni zamanda məlumat əldə etmə xərclərini azaltmışdır. İqtisadi subyektlər arasında coğrafi maneələrin azalması rəqabət qabiliyyətini artıran amillərdəndir.

Vergi borcu – vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısındakı maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranan ödənişlərdir. Belə borclar dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, iqtisadi sabitliyə də təhlükə yarada bilər. Vergi borclarının artması

büdcə siyasətini çətinləşdirir, sosial və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində problemlər yaradır. Həmçinin, bu borclar biznes mühitində qeyri-müəyyənlik yarada-raq, investorların etimadına mənfi təsir göstərir və yeni iqtisadi təşəbbüslərin reallaşma-sını çətinləşdirir. Vergi yükü ilə qarşılaşan sahibkarlar fəaliyyətlərini məhdudlaşdırı- r və nəticə etibarilə ümumi iqtisadi aktivlik zəifləyə bilər.

Vergi borclarının effektiv idarə olunması və nəzarət sistemlərinin yaradılması iqtisadi sabitliyin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə texnoloji həllə- rin tətbiqi, rəqəmsal məlumat bazalarının qurulması və vergi ödəyicilərinin məlumatlan- dırılması mühüm rol oynayır. Rəqəmsal platformalar üzərindən vergi hesabatlarının və ödənişlərin izlənməsi prosesi, həm vergi orqanlarının işini asanlaşdırır, həm də vətən- daşların öhdəliklərini daha rahat yerinə yetirmələrinə şərait yaradır.

Vergi borclarına görə tətbiq olunan sanksiyalar qanunvericiliyə əsaslanmalı, eyni zamanda cəza xarakterli deyil, maarifləndirici və təşviqedicidir. Vergi sisteminin funksionallığı və bu sistemin faydaları barədə əhalinin məlumat- landırılması vergi intizamının möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması yalnız vergi borclarının səmərəli idarə edilməsinə de- yil, eyni zamanda kompleks iqtisadi strategiyaların həyata keçirilməsinə bağlıdır. Tex- nologiya və innovasiyalar bu sahədə əsas üstünlük təmin edən vasitələrdəndir. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq bu sahədə inkişafın əsas aparıcı qüvvəsi ola bilər.

Innovasiya yönümlü təşviqlər və vergi güzəştləri vasitəsilə sahibkarların bu sahə- lərə marağını artırmaq mümkündür. Eyni zamanda, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi rəqabətə davamlı iqtisadiyyat- ın formalaşmasına təkan verir. Vergi borclarına nəzarət sistemlərinin şəffaf və effektiv olması isə xarici sərmayədarlar üçün cəlbedici mühit yaradır. Regionların inkişafı məq- sədilə yerli sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, regional iqtisadi potensialın reallaşdırılması da ölkə üzrə ümumi iqtisadi gücün artırılmasına xidmət edir.

Regionların inkişafı məqsədilə yerli sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, regional iqtisadi potensialın reallaşdırılması da ölkə üzrə ümumi iqtisadi gücün artırılmasına xidmət edir. Vergitutma sistemində şəffaflığın təmin olunması və inzibati maneələrin azaldılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və vergi inti- zamının yüksəlməsinə mühüm töhfə verir. Eyni zamanda, iqtisadi siyasətdə çevik və dayanıqlı yanaşmaların tətbiqi qlobal iqtisadi çağırışlara qarşı davamlı və rəqabətə- davamlı iqtisadi modelin formalaşmasına imkan yaradır. Vergi siyasətində həyata keçir- rilən modernizasiya tədbirləri isə uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində va- cib rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva S. Rəqabətqabiliyyətli İqtisadiyyat və Vergi Sistemi. İqtisadiyyat və İnkişaf nəşriyyatı 2021. səh 220.
2. İsmayılov E. Azərbaycanın İqtisadiyyatı və Vergi Siyasəti. İqtisadiyyat və İnkişaf nəşriyyatı 2017. səh 400.
3. Məmmədov S., Həsənova N. İqtisadiyyatın İnkişafı və Vergi Sisteminin İnnovativ Təsiri. Elm və Təhsil, 2020. səh 350
4. Williams, T. (2020). *Digital Tax Systems: The Future of Taxation*. Taxation and Technology Journal. P.17

*Məmmədzadə Elmir Natiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: memmedzadeelmir2002@gmail.com*

VERGİ İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Bütün dövrlərdə Azərbaycan və xarici elm adamları vergi mexanizminin idarə edilməsi problemlərini nəzərdən keçirmişlər. Müasir elmdə vergi öhdəliklərinin formalaşdırılması və vergi risklərinin yaranması, onların qiymətləndirilməsi və idarə olunması problemləri ilə bağlı çox sayda tədqiqata həsr olunmuş bir çox elmi əsər vardır və bütün elm adamları yalnız bir fikirdə razılaşırlar ki, vergi ödəyicisinə vergi yükünü artırıdığında, əvvəlcə büdcə daxilolmaların yüksəlməsinə və öz maksimumuna çatmasına baxmayaraq, sonradan kəskin şəkildə azalmağa başlayır.

Qurulmuş vergi güzəştləri və üstünlükləri sistemi ilə birlikdə yüksək vergi yükü vergi risklərinin yaranmasına və vergi öhdəliklərinin büdcəyə tam ödənilməməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, büdcə sisteminin zərərləri düzəlməz hala gəlir, çünki vergi ödəyicilərinin müəyyən bir hissəsi ya tam sıradan çıxır, ya da müəyyən müddətə fəaliyyətini dayandırır, vergi ödəyicilərinin digər hissəsi müəyyən edilmiş vergi öhdəliklərinin azaldılmasının qanuni və qanunsuz yollarını axtarır.

Bu vəziyyətdə, vergi yükündə kiçik bir azalma belə gözlənilən nəticəni verə bilməz və iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün əlavə vaxt tələb olunur. Məsələn, 2012-ci ildə Rossiya Fonduna ödənilən sığorta ödənişlərinin artması biznesin böyük bir hissəsində vergi bazasının azalmasına səbəb olmuşdu. Belə bir vəziyyətdə, işçilərin ödəmə fondundakı əhəmiyyətli vergi yükündən qaçmağın müxtəlif yollarından istifadə edən vergi ödəyicisi, çox güman ki, əvvəlki vergi ödəmələrini saxlaya və vergi haqlarını tam ödəyə bilməyəcəkdir [2, s.24].

Buna görə problem vergi ödəyicisinin vergi yükünün yaxşılaşdırılması vergi mexanizminin qurulmasında və təkmilləşdirilməsində, eyni zamanda ölkənin vergi siyasətinin formalaşmasında həm inkişaf etmiş iqtisadiyyatın, həm də transformasiya dövründə iqtisadiyyatın formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Bu mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatı həm makro, həm də mikro səviyyədə müxtəlif təsirlərə məruz qalır və inkişafın keçid mərhələsindədir. Vergi təsirinin gücləndirilməsi ilə dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin miqdarı arasındakı qarşılıqlı asılılığı XX əsrin birinci yarısının əvvəllərində professor Laffer A. çıxardı, özünün məşhur "Laffer əyrisi"ni yaratdı.

Həmin nəzəriyyəyə görə, vergi dərəcələrinin yalnız müəyyən bir həddə qaldırılması vergi daxilolmalarının artmasını dəstəkləyir, çünki vergi daxilolmaları yavaş-yavaş azalmağa başlayır və sonradan bu sərhəd aşıldıqda büdcə gəlirləri mütləq azalacaqdır. Lafferin fikrincə, vergi yükünün əsassız artması iqtisadiyyatın kölgə sektorunun inkişafının ilk səbəbi ola bilər. Onun nəzəriyyəsində yalnız vergi yükünün azaldılmasının sahibkarların fəaliyyətini dəstəklədiyini, təşəbbüskarlığı və təşəbbüsü inkişaf etdirdiyini sübut edən Laffer idi. Bu vəziyyətdə büdcəyə vergi daxilolmalarının artması istehsalçılara vergi təsirinin artması ilə deyil, bu əsasda vergiyə cəlb olunan bazanın artırılması və genişləndirilməsi ilə həyata keçirilir [1, s.162].

Bununla yanaşı, "A. Laffer əyrisi " yalnız bu qarşılıqlı asılılığı sübut edir, lakin dövlət büdcəsinə vergi güzəştlərinin konkret icazə verilən miqdarı barədə konkret məlumat vermir. Bu məbləğ sabit və kifayət qədər dəqiq olmamalıdır, əhəmiyyətli dərəcədə onun səviyyəsi müəyyən bir dövlətdə vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətindən, bütövlükdə bu dövlətin maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan dövlətlərdə vergi sistemlərinin formalaşmasının uzunmüddətli təcrübəsi, sərhədləri xaricində sahibkarların fəaliyyətinin müsbət nəticəsinin mümkün olmadığı konkret göstəricilər hazırlamışdır. Bu məsələyə baxarkən, dünya vergi təcrübəsindən istifadə edərək sübut edilir ki, vergi ödəyicisindən gəlirdən üçdə biri miqdarında geri alınması, artıqlığı geri dönməz nəticələrə səbəb ola biləcək bir cəhətdir [3, s.52].

Vergi öhdəliklərinin məbləği 40%-dən çox olarsa, bu halda vergi ödəyicisi öz əmənlərini saxlamaq riskini daşıyır və iqtisadiyyata investisiya qoymaq imkanından məhrum olur. Vergi öhdəliklərinin məbləği vergi ödəyicisinin gəlirinin yarısından və ya 50%-dən çox olduqda, vergi ödəyicisi istehsala investisiya qoymaq üçün hər hansı bir stimulu tamamilə itirə bilər və istehsalını artırma bilməyəcəkdir.

Hesab edirik ki, vergi mexanizminin tətbiqinin səmərəliliyi yalnız dövlət səviyyəsində vergi yükünün azaldılması imkanı təmin olunmadığı, həm də vicdanlı vergi ödəyiciləri üçün istehsalın genişləndirilməsi imkanı təmin edildiyi təqdirdə mümkündür.

Vergi mexanizminin səmərəliliyini azaldan vergi risklərinin yaranma ehtimalını aradan qaldırmaq üçün dövlət istehsal kompleksinin genişləndirilməsinə investisiyaların stimullaşdırılması məsələlərini öz üzərinə götürməlidir. Yalnız bu vəziyyətdə vergi mexanizminin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması ehtimalı var və vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq üçün yollar axtarma ehtiyacını azaldır.

Dünya iqtisadi praktikasında vergi sisteminin düzgün qurulması və vergi yükünün yüksək payı nümunələri var. Belə bir nümunə, vergi öhdəliklərinin həcmi vergi ödəyicisinin gəlirinin yarısı olduğu İsveçdir, başqa sözlə, vergi yükü 50%-dir, eyni zamanda istehsalın inkişafını artırmaq üçün dövlət səviyyəsində daim hər cür stimullaşdırıcı tədbirlər formalaşır.

İsveçdə vergi ödəyicisi üçün ən vacib olan sosial-iqtisadi aspektlərlə bağlı bir çox məsələlər dövlət səviyyəsində həll olunur. Beləliklə, bir çox başqa ölkələrdə vergi ödəyiciləri sosial-iqtisadi problemlərini öz vəsaitləri hesabına həll etməyə məcbur olurlar. İsveçin dövlət idarəçiliyinin nümunəsi göstərir ki, konsensus əldə etmək və hər iki tərəfin maraqlarını qorumaq imkanı var [1, s.257].

Hesab edirik ki, vergi öhdəliyi göstəricisini formalaşdırarkən və effektiv vergi sistemini qurarkən bütün vergi subyektlərinin maraqlarının ödənilməsi ehtiyaclarını nəzərə almaq lazımdır. Hər bir vergi ödəyicisinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan vergi təsirini artırmaq mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. "Xarici ölkələrin vergi sistemi". Dəslük. Bakı, 2012, 387 s.

2. Alan S. Comparative tax potential: tax burden in Idaho and the United States fiscal year 2010. Idaho State Tax Commission. 2013. January 4 URL:

https://tax.idaho.gov/reports/EPB00074_01-04-2013.pdf

3. Best M. C., Brockmeyer F., Kleven H. J., Spinnewijn J., Waseem M. Production versus Revenue Efficiency with Limited Tax Capacity: Theory and Evidence from Pakistan // Journal of Political Economy. 2015. December, Volume 123, Number 6 URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/683849>

*Nəbiyev İsmayıl İlqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nabiye111@gmail.com*

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFI VƏ BEYNƏLXALQ VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsi ölkənin vergi sisteminin fəaliyyətini, vergilərin tətbiq edilməsi, ödənilməsi və yığılması prosedurlarını, vergi ödəyicilərinin, dövlət vergi orqanlarının və vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, eləcə də vergi nəzarətinin əsas metod və formalarını əhatə edən əsas hüquqi sənəd kimi çıxış edir. Həmçinin, bu məcəllə vergilərin tətbiqi və ödənişi ilə bağlı müxtəlif məsələləri tənzimləyərək dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətləri və ya hərəkətsizliyindən irəli gələn şikayətlərin həlli üçün hüquqi mexanizmlər təklif edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında və bələdiyyələr səviyyəsində də tətbiq olunan vergitutma ilə bağlı ümumi prinsiplər və vergi öhdəliklərinin təməl anlayışları bu məcəllə çərçivəsində müəyyən olunur. Vergi məsələləri ilə bağlı əsas anlayışlar yalnız bu hüquqi sənəd və onun əsasında qəbul edilmiş normativ aktlarla tənzimlənir və bu çərçivədə tətbiq edilən qaydalar yalnız vergitutma məqsədilə istifadə olunur [1].

Bu qanunvericilik sənədi, həmçinin məcburi sosial sığorta haqları, icbari tibbi sığorta haqları və işsizlikdən sığorta haqları ilə bağlı məsələlərə də şamil olunaraq, bu sahələrdə vergi ödəyicilərinin və dövlət orqanlarının hüquq və vəzifələrini tənzimləyən qaydaların tətbiqini təmin edir. Vergi qanunvericiliyi Azərbaycanın Konstitusiyası, Vergi Məcəlləsi və bu qanunların tələblərinə uyğun olaraq qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktların vahid strukturu əsasında formalaşdırılır. Hər hansı normativ akt, bu məcəllə əsasında qəbul edildiyi halda belə, onun müddəalarına zidd olmamalıdır və vergitutma və vergi nəzarəti ilə bağlı məsələlərdə digər qanunvericilik aktları ilə bu məcəllə arasında ziddiyyət yaranarsa, məhz Vergi Məcəlləsinin qaydaları tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, digər sahələr üzrə qanunvericilik aktlarına vergi məsələlərinin daxil edilməsi yalnız konkret hallar əsasında mümkündür ki, bunlar inzibati xətalər, cinayət hüququ, müflisləşmə və iflas prosesi, dövlət büdcəsinə dair tənzimləmələr və xüsusi iqtisadi rejimlərə dair normativlərə aid edilə bilər. Vergi azadolmaları və güzəştləri ilə bağlı tənzimləmələr yalnız Vergi Məcəlləsində təsbit edilir və bu çərçivədən kənar digər normativ-hüquqi aktlarda belə müddəalar nəzərdə tutula bilməz. İstənilən azadolma və güzəşt yalnız ümumi prinsiplərə əsaslanmalı və fərdi xarakter daşımamalıdır [1].

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə Vergi Məcəlləsindən fərqli müddəalar mövcud olduğu halda, müvafiq hallarda beynəlxalq müqavilələrin müddəaları üstün tutulur. Lakin bu müqavilələr vasitəsilə vergi güzəştləri və üstünlüklərdən vergidən yayınma məqsədilə istifadə olunarsa, həmin müddəalar tətbiq olunmur. Neft və qaz sektoru üzrə xüsusi sazişlərdə və qanunlarda bu məcəllənin müddəalarından fərqli qaydalar müəyyən edildikdə isə məhz həmin sazişlərin və qanunların müddəaları üstün tutulur.

Ələt azad iqtisadi zonası çərçivəsində vergitutma, vergi azadolmaları və vergi nəzarətinin tənzimlənməsi xüsusi qanunun tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Vergi siyasəti və inzibatçılığı ilə bağlı dəyişikliklərin nəzərdə tutulduğu hallarda isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən aparılan qiymətləndirmələr əsasında qanun layihələri hazırlıq mərhələsində Milli Məclisə təqdim olunur. Beləliklə, Vergi Məcəlləsi ölkədə vergi sisteminin ümumi prinsiplərini formalaşdırmaqla yanaşı, spesifik sahələrdə tətbiq olunan xüsusi qaydaların hüquqi əsaslarını da təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci və 10-cu bəndlərinə əsaslanaraq qəbul edilən Ələt azad iqtisadi zonası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Ələt azad iqtisadi zonasının fəaliyyətinin təşkili, inkişafı və idarə olunması üçün hüquqi çərçivəni müəyyən edir. Bu qanunvericilik aktı, bölgənin iqtisadi potensialının reallaşdırılması və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq normativ-hüquqi mexanizmləri tənzimləyir. Bu Qanun 18 may 2018-ci ildə qəbul olunmuşdur [2].

Bu ədəbiyyat icmalında müxtəlif müəlliflərin Azərbaycan vergi sistemi ilə bağlı apardıqları elmi tədqiqatlar və əldə etdikləri nəticələr təhlil edilərək vergi mexanizmlərinin elmi-metodoloji əsasları geniş şəkildə təqdim olunur. Əliyev X. və Qasımov İ. mənfəət vergisi ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni tədqiq edərək, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu verginin iqtisadi artıma təsir etmədiyini müəyyənləşdirmişdir. Müəllif məhz regressiya analizi və ADF testi kimi metodlardan istifadə edərək, mənfəət vergisinin dəyişməsinin iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərmədiyini qənaətinə gəlmişdir [3, s.97-107]. Azərbaycanda vergidən yayınmaya təsir edən faktorları araşdıraraq, vergi dərəcələri ilə vergidən yayınma arasında müsbət və statistik əhəmiyyətli əlaqənin olduğunu müəyyən etmişlər. Onlar hüquqi və institusional faktorların iqtisadi faktorlardan daha güclü təsir göstərdiyini və qeyri-leqal ödənişlərin vergidən yayınmanı artırdığını sübut etmişlər.

Mahmudova Ş.Ş. vergi sistemində məlumatların emalının avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının tətbiqini tədqiq etmiş, rəqəmsal texnologiyaların vergi inzibatçılığında səmərəliliyi artırdığını göstərmişdir. O, məlumat idarəetmə strategiyalarının təkmilləşdirilməsinin vergi idarələrinin qərar qəbul etmə prosesində mühüm təsirə malik olduğunu vurğulamışdır [5, s. 128-129].

Yapıcı F. Azərbaycanın vergi sisteminin gələcək inkişaf yollarını araşdıraraq, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və vergi siyasətinin çevikləşdirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Müəllif məhz vergi gəlirlərinin artırılması üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və müasir vergi mexanizmlərinin tətbiqinin vacibliyini əsaslandırmışdır [8, s. 163-182]. Məmmədova N. rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində Azərbaycanın maliyyə-vergi sahəsində mövcud problemləri araşdırmış və kibercinayətkar-

lıq, şəffaflığın olmaması kimi problemlərin vergi inzibatçılığına mənfi təsir göstərdiyini müəyyən etmişdir. O, rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsinin və idarəetmədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının sistemin effektivliyini artıracağını vurğulamışdır [6, s. 555-556].

Babayev N., Hakimova Y., və Hüseynova A. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yollarını araşdıraraq, bu sahədə daha əlverişli vergi mühitinin yaradılmasının aqrar sahibkarlığın effektivliyini artıracağını qeyd etmişlər [12, s. 117-124]. Onlar göstərmişlər ki, mövcud vergi sistemindəki problemlər kənd təsərrüfatı istehsalının bazar üçün deyil, əsasən daxili istehlak üçün yönəlməsinə səbəb olur və bu da vergi ödəmələrinin azalmasına gətirib çıxarır. Müəlliflər, müxtəlif ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq Azərbaycanın aqrar sektorunda vergi islahatlarının həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulamış və spesifik təkliflər irəli sürmüşlər. Bu təkliflərə vergi yükünün optimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatından kənar istifadəsinə görə vergi tətbiqi və sadələşdirilmiş vergi sisteminin davam etdirilməsi daxildir.

Ağbulayev N. Azərbaycanın vergi gəlirlərinin iqtisadi artıma təsirini empirik olaraq araşdıraraq, 1991–2021-ci illər ərzində vergi gəlirləri ilə iqtisadi artım arasında uzunmüddətli kointegrasiya əlaqəsinin mövcudluğunu müəyyən etmişdir. Ağbulayev iqtisadi artımın davamlılığını təmin etmək üçün qeyri-neft sektorunun inkişafını və vergi siyasətinin bu istiqamətdə optimallaşdırılmasını zəruri hesab etmişdir [9 s. 66-75]. Tədqiqat nəticələri göstərmişdir ki, yüksək vergi dərəcələri iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bilər və bu səbəbdən vergi siyasəti daha çevik və təşviqedicidir. Müəllif qeyd etmişdir ki, vergi gəlirləri iqtisadi artıma həm birbaşa, həm də dolay yollarla təsir edir və bunun üçün dövlət fiskal siyasətini iqtisadi inkişafı dəstəkləyən tədbirlərlə əlaqələndirməlidir.

Rzayev Z. və Salayev R. Azərbaycanın vergi yükü və vergi mühiti ilə bağlı tədqiqatlarında, müxtəlif faktorların ölkənin fiskal göstəricilərinə təsirini kompleks şəkildə təhlil etmişlər [14, s. 381-386]. Onlar vergi yükünün səviyyəsinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, sahibkarlıq fəaliyyətində və investisiya mühitində mühüm rol oynadığını qeyd edərək, bu göstəricilərin dinamikasını 2016-2020-ci illər üzrə analiz etmişlər. Müəlliflər müəyyən etmişlər ki, vergi yükünün artması, əsasən, vergi bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınmanın qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Nəticə etibarilə, vergi potensialının daha səmərəli istifadə edilməsi və kölgə iqtisadiyyatının azaldılması üçün vergi siyasətinin optimallaşdırılması zəruridir.

Qəzənfərli M. Azərbaycanın vergi islahatlarının işsizlik səviyyəsinə təsirini empirik olaraq araşdırmış və 2000-2021-ci illər ərzində vergi siyasətində həyata keçirilən dəyişikliklərin işsizlik göstəricilərinə qısa müddətli təsirinin əhəmiyyətli olduğunu müəyyən etmişdir [13, 238-252]. Müəllif qeyd etmişdir ki, vergi yükünün artması və güzəştlərin tətbiqindən sonrakı dövrdə işsizlik səviyyəsi yüksələ bilər, lakin eyni ildə həyata keçirilən vergi güzəştləri, rəqəmsal vergi informasiya sistemlərinin tətbiqi və qanunvericilik dəyişiklikləri işsizliyin azalmasına müsbət təsir göstərir. O, vergi inzibatçılığında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin işsizliyin azaldılması üçün effektiv vasitə olduğunu əsaslandırıb və islahatların davam etdirilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, optimal vergi siyasəti və rəqəmsallaşmanın

genişləndirilməsi iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Vergi yükünün optimallaşdırılması, vergi bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınmanın qarşısının alınması iqtisadi sabitliyin qorunmasında mühüm amillərdir. Araşdırmalar sübut edir ki, rəqəmsal texnologiyaların vergi inzibatçılığına integrasiyası şəffaflığın artırılması və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün vacibdir. Eyni zamanda, vergi güzəştləri və qanunvericilik dəyişiklikləri işsizlik səviyyəsinə müxtəlif dövrlərdə fərqli təsir göstərir, bu isə vergi siyasətinin daha çevik və iqtisadi şərtlərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün vergi yükünün balanslaşdırılması iqtisadi artımı stimullaşdırır. Ümumilikdə, vergi siyasətinin effektiv tətbiqi üçün hüquqi, iqtisadi və sosial faktorların kompleks şəkildə nəzərə alınması vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti, ümumilikdə, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə və iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin daha səmərəli şəkildə qurulmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər toplusunu özündə ehtiva edir. Bu siyasətin əsas istiqamətləri arasında vergilərin sayının tədricən azaldılması, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və müxtəlif vergi güzəştləri və azadlıqların miqyasının məhdudlaşdırılması yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi xüsusi yer tutur. Bu yanaşma vasitəsilə dövlət, ölkə iqtisadiyyatına daha çox investisiya cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, həm də vergi ödəyiciləri arasında, o cümlədən fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslər, rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında vergi yükünün ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməyə çalışır [5, s.53].

Eyni zamanda, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün daha çevik və uyğunlaşa bilən iqtisadi mühitin formalaşdırılması, bu sahələrin fəaliyyətinə əlavə stimullaşdırılması və onların dayanıqlılığının artırılması bu siyasətin əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir. Bu tədbirlər bütövlükdə iqtisadi potensialın sabit artımını təmin etmək, ölkənin strateji inkişaf məqsədlərinə çatmaq və əhəlinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vergi siyasəti, həmçinin, büdcə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, dövlətin gəlir mənbələrinin formalaşdırılmasını təmin edir və bu proses yalnız büdcənin xərclər hissəsinin strukturu nəzərə alınmaqla həyata keçirilir [5, s.53-54]. Ümumilikdə, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 10-cu bəndinə əsaslanaraq 2 dekabr 2022-ci il tarixində qəbul edilmiş "Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında" Qanun, bu sahədə hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirir. Həmçinin, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tərəfindən göstərilən dəstəyin təşviq olunması üçün tətbiq edilən forma və mexanizmləri müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında [1].

Nəticə olaraq, vergi mexanizminin elmi-metodoloji təməlində şəffaflıq, ədalət və iqtisadi rəqəbətliliyin artırılması kimi prinsiplərin tətbiqi iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergi yüklərinin optimallaşdırılması və dövlət büdcəsinin dayanıqlılığının artırılması kimi aspektlərə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq təcrübənin adaptasiyası ilə vergi mexanizmi daha çevik və müasir bir sistemə çevrilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 iyun tarixli 148 nömrəli FƏRMANI, <https://e-qanun.az/framework/39263>
2. Ələt azad iqtisadi zonası haqqında 18 may 2018-ci il № 1143-VQ Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/39078>
3. Əliyev X. & Qasimov İ. "Azərbaycanda vergidən yayınmaya təsir edən faktorlar: Empirik analiz". Journal of Baku Engineering University - Economics and Administration, 2018, 2(2), s.97–107.
4. Macidov A.A. "Büdcə - vergi mexanizmi və onun xüsusiyyətləri". Audit, 2022, 4 (38), s.46-57.
5. Mahmudova Ş.Ş. "Azərbaycanın vergi sistemində verilənlərin emalının avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının tətbiqi". Magistrantların XX Respublika Elmi Konfransı, 2021, s.128–129.
6. Məmmədova N. "Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində Azərbaycanın maliyyə-vergi sahəsinin problemləri". TURAN-SAM, 15(ISCER-2023), 2023, s. 555–566.
7. Namazova H. "Mənfəət vergisi və iqtisadi artım arasında əlaqənin tədqiqi". TURAN-SAM, 15(ISCER-2023), 2023, s.466–477.
8. Yapıcı F. "Azərbaycan vergi sisteminin gələcək inkişaf yolları". Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013, 4, s.163–182.
9. Agbulayev N. "The impact of tax revenue on Azerbaijan's economic growth." Public Finance Quarterly, 2024, 1, p.66–75.
10. Ahmadova E. "Economic analysis of the tax system: The example of Azerbaijan." Journal of applied business, taxation and economics research, 2023, 2(6), p.705-720.

*Qədirzadə Samir Sabir oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: qadirovsamir244@gmail.com*

VERGİ GÜZƏŞTLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı şəraitində vergilərin vacib bir funksiyası iqtisadiyyatda stimullaşdırıcı rol oynamasıdır, çünki vergilərin köməyi ilə dövlət malların, xidmətlərin istehsalı və satışının iqtisadi şərtlərini tənzimləyir və bununla sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti üçün müəyyən bir "vergi mühiti" yaradır.

Vergilərin stimullaşdırıcı funksiyası istehsalın inkişafına, mal-xammal, maliyyə və əmək ehtiyatlarından, əldə edilmiş əmlakdan səmərəli istifadəyə, yəni vergi yükünün azaldılması yolu ilə istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq, maliyyə vəziyyətini gücləndirmək və investisiya fəaliyyətini canlandırmaq mümkün olan vergi sisteminin vacib funksiyalarından biridir. Vergi tənzimlənməsi vergi güzəştləri və üstünlükləri sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Çox vaxt yalnız elmi nəşrlərdə deyil, həm də praktiki işlərdə "vergi güzəştləri" anlayışının sinonimi kimi "vergi üstünlükləri" anlayışından istifadə olunur. Bununla birlikdə, bu iqtisadi şərtləri ayırmaq lazımdır, çünki tətbiq edildikdə vergi ödəyiciləri üçün müxtəlif nəticələr verir [1, s.47].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi "üstünlük" tərifini vermir, bu anlayışları ayırmaq və dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, vergi güzəşti vergi ödəyicisinin vergi bazasını azaltmaq hüququ kimi qəbul edilə bilər, lakin öhdəlik deyil. Üstünlük, öz növbəsində, vergi bazasının azaldılmasına imkan verən vergi ödəyicisinin vəzifəsi hesab edilməlidir.

Beləliklə, vergi güzəştinin bütün müxtəlif tərifləri ilə bütün müəlliflərin fikirləri bir şeydə razılaşmaq olar - vergi güzəştləri həmişə ümumi vergi qaydası ilə yanaşı, ödəyicinin vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş xüsusi bir qaydanın olduğunu nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, fikrimizcə, vergi güzəştinin belə bir anlayışı bu konsepsiyanın iqtisadi xüsusiyyətlərini daraldır, çünki vergi güzəştinin əsas məqsədi təkcə vergi yükünü azaltmaq deyil, həm də müəyyən vəzifələrə nail olmaqdır. Yəni vergi güzəştinin mahiyyətini dar bir şəkildə başa düşmək, vergi tutulmasının özünün azalmasına səbəb olan bu cür qanun normalarını tanıyır. Daha geniş yanaşma ilə vergi güzəştləri vergi ödəyicilərinin müəyyən kateqoriyalarının digərlərindən üstünlüyünü təmsil edir [2, s.182].

Vergi güzəştlərindən fərqli olaraq, vergi güzəştləri qısa müddət ərzində verilən və nisbətən qeyri-sabit xarakter daşıyan vergi məbləğinin hamısını və ya bir hissəsini ödəməməyin üstünlükləri deməkdir. Vergi güzəştləri və imtiyazlarının tətbiq edilməsinin əsas məqsədi vergi ödəyicilərinin fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün vergi yükünü azaltmaqdır.

Bununla birlikdə, vergi güzəştləri və üstünlüklərin verilməsi mexanizmi fərqlidir. Vergi güzəştləri vergi orqanları tərəfindən daha çox nəzarət və idarəyə məruz qalır, çünki vergi ödəyicilərinin vergi hesabatlarında ayrıca elan olunur, bu da müəyyən məbləğlərin tutulmalarını izləməyə imkan verir. Üstəlik, vergi güzəştləri statistik vergi hesabatlarında xüsusi formalara görə fərqlənir. Üstünlüklərin bu cür hesabatlarda sənədli əks olunması yoxdur. Beləliklə, "vergi güzəşti" və "vergi üstünlükləri" anlayışlarını müqayisə edərək, vergi güzəştləri və üstünlüklərinin aşağıdakı müəllif təriflərini tərtib etmək olar: vergi güzəşti - bu, müəyyən kateqoriyalı vergi ödəyicilərinə vergi ödəməmək və ya daha az miqdarda ödəməmək, vergi öhdəliklərinin miqdarını azaltmaq, habelə vergi ödəyicisi üçün vergi yükünün digər yüngülləşdirilməsi imkanının qanunvericiliklə verilməsidir. Vergi güzəşti (lat. *praeferentis*-üstünlük) əlverişli investisiya mühiti və iş mühiti yaratmaq, habelə müəyyən fəaliyyət növlərini dəstəkləmək üçün dövlətin vergi sahəsində, müəssisə, təşkilat və sahibkarlara üstünlük verməsidir [3, s.6].

Mövcud və yeni tətbiq olunan vergi güzəştlərinin məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün vergi güzəştlərinin effektivliyini daim izləməklə qiymətləndirmək lazımdır. Qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş vergi güzəştlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün vahid və ümumiləşdirilmiş göstəricilər sisteminin olmaması vergi güzəştlərinin vergi sistemi vasitəsi kimi istifadəsini çətinləşdirir.

"Vergi güzəşti" və "vergi güzəşti" terminlərinin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi, habelə onların mahiyyətinin, məzmununun və təhlilinin öyrənilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- indiyə qədər qanunvericilikdə "vergi güzəşti" anlayışının tərfi yoxdur, "vergi

güzəşti" və "vergi güzəşti" anlayışlarının fərqləndirilməsi üçün dəqiq meyarlar müəyyənəndirilməyib.

- vergi güzəştləri və imtiyazlarının tətbiq edilməsinin əsas məqsədi vergi ödəyicilərinin fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün vergi yükünü azaltmaqdır. Bununla birlikdə, vergi güzəştləri və üstünlüklərin verilməsi mexanizmi fərqlidir.

- vergi güzəştlərinin növləri elmi əsərlərdə müxtəlif xarakter daşıyır, həmçinin elm adamları və mütəxəssislər tərəfindən konkret olaraq müəyyənəndirilməyib.

- yeni vergi güzəştləri və ya digər üstünlüklər təyin edərkən, bu vergi mexanizmlərindən istifadə etməklə əldə edilməli olan hədəfləri dəqiq müəyyənəndirmək məsləhətdir.

- vergi güzəştlərinin verilməsinin nəticələri həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərə bilər.

- vergi güzəştlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün təsdiq edilmiş metodologiya yoxdur və vergi güzəştlərinin monitorinqi üçün qanunla müəyyən edilmiş mexanizm yoxdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Баладина А.С. Анализ теоретических аспектов налоговых льгот и налоговых преференций // Вестник Томского государственного университета. - 2011.- №4(16).- С. 45-60.

2. Качур О.В. Налоги и налогообложение: Учебное пособие. –М.: Кнорус, 2007. – 304 с.

3. Blazovich J.L., Huston G.R. and Huston J.M. (2014), Creating an executive compensation plan: A corporate taxes planning case, p.1-8.

*Alekperova Fidan Firudin qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: alekperfidan@gmail.com*

MÜƏSSISƏNİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİ

Müəssisənin investisiya fəaliyyəti onun uzunmüddətli inkişafı və maliyyə dayanıqlığının təmin olunması üçün vacib rol oynayır. İnvestisiya qərarları müəssisənin gəlirliyinə, likvidliyinə və ümumi maliyyə sağlamlığına birbaşa təsir edir. İnvestisiya fəaliyyəti müəssisənin strateji inkişafında mühüm rol oynayır. Doğru investisiya qərarları maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına və bazar mövqeyinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin canlandırılması və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin xüsusi rolu vardır. İqtisadiyyatın transformasiyası dövründə bu xüsusilə zəruridir. Yerli istehsalın inkişafına investorları cəlb etmək üçün Azərbaycan hökumətinin bu sahədə fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri sabit investisiya qanunvericiliyi bazasının formalaşdırılması olmuşdur. Dövlətin bu məsələyə diqqətlə yanaşması nəticəsində ölkədə investisiya münasibətlərinin inkişafı və tənzimlənməsinin daha səmərəli rejimini formalaşdırmağa imkan verən mükəmməl qanunvericilik bazası və onun çevik və işlək mexanizmi hazırlanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən biri investisiya qoyuluşu prosesi, həmçinin investisiyaların gerçəkləşməsi üzrə praktiki fəaliyyətin məcmusu olan investisiya fəaliyyətidir. Investisiya fəaliyyətinin dinamik və səmərəli inkişafı ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafının əsas şərti hesab olunur. Investisiya prosesi gerçəkləşdirərkən ən başlıca iş düşünülmüş, əsaslandırılmış və real durumu özündə əks etdirən investisiyaların maliyyələşdirilməsi üsullarıdır. Sonuncu, çoxsəmtli təsərrüfat qərarlarının məcmusu olub kapital qoyuluşlarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Onları sənayenin, aqrar sahənin həlledici sahələrində cəmləşdirməklə, mövcud inflyasiyanın qarşısını almaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, onun səmərəliliyini artırmaqla yüksək milli gəlirə nail olmaq mümkündür.

İnvestisiyaların maliyyələşməsinin təkmilləşdirilməsi üsulları respublikanın iqtisadi cəhətdən yüksəlişində rol oynayan mühüm amildir. Digər prizmadan, bütün ölkələr məhdud olan mənbələrdən məqsədəuyğun və bərabər tərzdə yararlanmaq məcburiyyəti qarşıdadırlar. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi üsullarının geniş analizi alternativlər arasında ölkə iqtisadiyyatının maraqlarına uyğun olanının seçilməsinə yardımçı olan alətdir.

Həm maliyyə, eləcə də pul prizmasından inflyasiya ilkin istehsal prosesilə əlaqədardır, belə ki, o, özlüyündə istər milli gəlirin təzədən bölgüsü mərhələsində maliyyə, istərsə də əhatəli məhfum və təkrar istehsalın cəmi faza, etaplarında proses hesab edilən pulla şərtləşir. Amma ən geniş diapozonda inflyasiya, onun səviyyə göstərici istehsal həm çoxalma, həm də enmə mənasında, qiymət amili, istehsal məsrəfləri, bəsit maliyyə və pul münasibətləri, onların neqativ və pozitiv tərzdə assimulyasiya olunması ilə bağlıdır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, investisiya fəallığının yüksəldilməsi baxımından ən mürəkkəb məsələlərdən biri inflyasiyanın idarə edilməkdir. Inflyasiyanın idarə edilməsi kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da qiymətlərin cüzi artırılmasına, gəlirlərin sabitləşdirilməsinə və uyğunlaşdırılmasına yönəldilir. Inflyasiyanın idarə olunması mexanizmləri onun səviyyə və xarakterindən, iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətindən, təsərrüfat sistemlərinin gələcək inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqləndirilir. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə inflyasiya tempini tələb olunan səviyyədə saxlamaq mümkündür. Bu ölkələrdə inflyasiya ilə sərt mübarizə siyasəti aparılmır, ayrı-ayrı ölkələr özünün iqtisadi-maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq, müxtəlif mexanizmlər seçməklə inflyasiya proseslərinin idarə olunması siyasətini həyata keçirirlər.

Apardığımız müşahidələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, investisiyaların maliyyələşdirilməsi vasitələrinin təkmilləşdirilməsi təsərrüfat subyektlərinin ixtiyarında mövcud maliyyə ehtiyatlarının artımını diqqət mərkəzində saxlamalı, dövlətin üzərinə qoyulmuş vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsi üçün hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin möhkəm maliyyə əsaslarının yaradılmasına yardımçı olmalı, dövlətin iqtisadi mövqeyinin və əhalinin sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ictimai istehsalın sabitliyini təmin etməlidir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, neft müqavilələrinin imzalanması, sahibkarlığın inkişafı, müştərək şirkətlərin yaradılması prosesi beynəlxalq yatırım sahiblərinin ölkə iqtisadiyyatına investisiya yerləşdirmək marağını olduqca yüksəltmişdir.

*Babazadə Nuranə Mustafə qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti
Email: babazadenurane57@gmail.com*

AQRAR SEKTORDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN AQRAR MALİYYƏ RESURLARINA ÇIXIŞ İMKANLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Aqrar sektor Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında xüsusi çəkisi olan sahələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) bu sahənin əsas iştirakçıları olmaqla, həm ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayırlar. Lakin onların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğu sektorda modernizasiya proseslərini ləngidir və istehsalın səmərəliliyini aşağı salır. Bu tədqiqatda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən KOS-ların maliyyə təminatı sahəsində qarşılaşdıqları çətinliklər təhlil olunur, xüsusilə də kredit resurslarına çıxış, dövlət subsidiyalarının səmərəliliyi və aqrar maliyyələşmə mexanizmlərinin institusional aspektləri araşdırılır. Eyni zamanda Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) fəaliyyəti çərçivəsində təqdim olunan dəstək mexanizmləri və onların KOS-ların inkişafına təsiri qiymətləndirilir. Məqsəd aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə dayanıqlığının artırılması, bu subyektlərin iqtisadi dövriyyəyə daha fəal şəkildə cəlb olunması üçün təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsidir.

Aqrar sektor hər bir ölkənin iqtisadi sistemində strateji əhəmiyyət daşıyan sahələrdən biri olmaqla, həm ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) bu prosesdə əsas hərəkətverici qüvvələrdən hesab olunur. Onların fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə kənd yerlərində məşğulluğun artırılması və gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından deyil, eyni zamanda ümumi iqtisadi dinamikanın güclənməsi nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Lakin müasir mərhələdə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən KOS-lar bir sıra institusional və maliyyə xarakterli problemlərlə üzləşirlər. Xüsusilə maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğu bu subyektlərin dayanıqlı inkişafına və istehsal potensialının reallaşmasına ciddi maneələr yaradır. Kredit resurslarının çatışmazlığı, yüksək faiz dərəcələri, girov təminatına olan tələblər və maliyyə maarifləndirilməsinin zəifliyi kimi amillər KOS-ların maliyyə bazarlarına inteqrasiyasını məhdudlaşdırır. Tədqiqat çərçivəsində Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) fəaliyyəti və təqdim etdiyi rəsmi məlumatlar əsasında, aqrar sahədə mövcud maliyyə çətinlikləri və bu istiqamətdə həyata keçirilən dəstək mexanizmləri təhlil ediləcəkdir. Eyni zamanda, bu strukturun KOS-lara yönəlik maliyyə vəsaitlərinin əlçatanlığının artırılması sahəsindəki təşəbbüsləri və onların effektivliyi araşdırılacaq. Qeyd edilməlidir ki, KOS-ların aqrar bazarlarda rəqabət qabiliyyətini qoruması və innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal modelinə keçidi birbaşa olaraq onların maliyyə resurslarına çıxış səviyyəsindən asılıdır. Maliyyə çatışmazlığı isə yalnız istehsalın miqyasını deyil, həm də məhsulun keyfiyyətini və ixrac potensialını məhdudlaşdırır.

Bu baxımdan, aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün effektiv maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılması, dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi və məqsədyönlü subsidiya proqramlarının icrası vacib amillər kimi çıxış edir. Həmçinin, maliyyə savadlılığının artırılması və kredit təşkilatlarının kənd təsərrüfatına marağının stimullaşdırılması da bu sahədə müsbət nəticələrin əldə edilməsinə töhfə verə bilər.

Nəticə etibarilə, aqrar sahədə KOS-ların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təkmilləşdirilməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının reallaşmasına və dayanıqlı kənd inkişafının təmin olunmasına xidmət edir.

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışı bir sıra məhdudiyyətlərlə üzləşir:

- **Girov tələblərinin sərtliyi** – Kreditlərin əldə edilməsi üçün tələb olunan girovlar bir çox kiçik fermerlər üçün çətinlik yaradır;

- **Kredit faizlərinin yüksəkliyi** – Bank və maliyyə institutlarının kənd təsərrüfatına kredit verməsi yüksək riskli hesab edildiyi üçün faiz dərəcələri yüksək olur;

- **Sahibkarların maliyyə savadlılığının aşağı səviyyədə olması** – Fermerlər və kiçik sahibkarlar maliyyə idarəçiliyi və biznes planlaşdırma sahəsində kifayət qədər biliklərə sahib olmadıqları üçün kredit resurslarından səmərəli istifadə edə bilmirlər;

- **Prosedurların çoxluğu** – Kredit və subsidiya mexanizmləri uzun və mürəkkəb proseslər tələb etdiyi üçün fermerlər bu imkanlardan tam şəkildə yararlanı bilmirlər.

Bütün bu problemlər aqrar sektorun inkişafını ləngidən əsas amillərdəndir və onların həlli istiqamətində müəyyən addımlar atılmalıdır.

AKİA aqrar sektorda maliyyələşdirilmə imkanlarını genişləndirmək üçün bir sıra proqramlar tətbiq edir. Dövlət subsidiyaları: Kənd təsərrüfatında istehsalın artırılması və davamlılığın təmin edilməsi məqsədilə subsidiyalar verilir. Bu, fermerlərə maliyyə dəstəyi təmin edərək onların istehsal fəaliyyətlərini gücləndirir.

Fermerlərə aşağı faizlərlə uzunmüddətli kreditlər təqdim olunur. Bu, fermerlərin inkişaf üçün lazım olan vəsaitləri əldə etmələrini asanlaşdırır və uzun müddət ərzində kreditlərini ödəmə imkanı yaradır. Aztəminatlı sahibkarlar üçün xüsusi kredit imkanları: Kiçik təsərrüfat sahibləri üçün xüsusi güzəştli kredit şərtləri təklif edilir. Bu proqram az təminatlı sahibkarlara kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün dəstək verir. KOS-ların məşğulluq imkanlarını artırmaq üçün texniki dəstək proqramları: Fermerlərə biznes planlaşdırma, bazara çıxış və innovasiyaların tətbiqi sahəsində dəstək göstərilir. Bu proqramlar kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin məşğulluq imkanlarını artırmağa yönəlidir. Bütün bu tədbirlər aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına töhfə verməklə yanaşı, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına da xidmət edir.

Təkliflər

Aqrar sektorda kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının artırılması üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

- 1. Girov mexanizmlərinin yumşaldılması** – Kiçik fermerlərin kredit ala bilmə imkanlarını asanlaşdırmaq üçün alternativ girov mexanizmləri yaradılmalıdır (məsələn, dövlət zəmanət fondları vasitəsilə kreditlərin təmin edilməsi);

- 2. Faiz subsidiyalarının geniş miqyasda tətbiqi** – Xüsusilə işini yeni quran sahibkarlar üçün faiz subsidiyaları artırılmalıdır;

3. Maliyyə savadlılığını artırmaq – Fermerlər üçün biznes planlaşdırma, mühasibatlıq və maliyyə idarəçiliyi üzrə təlim proqramları hazırlanmalı və bu sahədə maarifləndirmə tədbirləri genişləndirilməlidir;

4. Elektron kredit sistemlərinin yaradılması – Kredit prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün onlayn müraciət imkanları genişləndirilməli və elektron idarəetmə sistemləri tətbiq olunmalıdır;

5. Kənd təsərrüfatı sığorta mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi – Fermerlərin kredit almaq imkanlarını artırmaq və risklərini azaltmaq üçün kənd təsərrüfatı sığortası sistemləri təkmilləşdirilməlidir;

6. Alternativ maliyyələşmə mənbələrinin təşviqi – Fermerlərin və KOS-ların maliyyələşməsində yalnız bank kreditlərinə deyil, həmçinin investisiya fondlarına, kooperativ maliyyələşdirmə modellərinə və beynəlxalq qrantlara çıxış imkanları artırılmalıdır. Aqrar sektorda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının dayanıqlılığını artırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. AKİA və digər dövlət qurumlarının həyata keçirdiyi tədbirlərin daha da effektiv olması üçün maliyyələşdirmə mexanizmləri daha çevik və əlçatan olmalıdır. Bununla yanaşı, sahibkarların maliyyə savadlılığının artırılması, kredit və subsidiya mexanizmlərinin sadələşdirilməsi, alternativ maliyyələşdirmə imkanlarının təşviq edilməsi aqrar sahədə biznes mühitinin inkişafına töhfə verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin rəsmi hesabatları "Aqrar sektorda sahibkarlıq və maliyyələşdirilmə", Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatı Mərkəzi, 2022.
2. Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Maliyyə Təhlilləri Jurnalı, 2023.
3. FAO (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı) - Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi üzrə illik hesabat, 2022.
4. Dünya Bankı - Kənd təsərrüfatı kredit bazarlarının inkişafı, 2023.

*Cəfərov Elnur Eylas oğlu,
magistrant,*

*Bakı Biznes Universiteti,
Email: elnurceferov064@gmail.com*

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏ MEXANİZMİ

Müasir iqtisadi şəraitdə investisiya fəaliyyətinin maliyyə mexanizmi iqtisadi inkişafın əsas alətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu mexanizm kapital axınlarının səmərəli yönləndirilməsi, investisiya risklərinin idarə olunması və dayanıqlı maliyyələşmə mənbələrinin təmin olunması yolu ilə həyata keçirilir. Bank krediti, qiymətli kağız bazarı, dövlət subsidiyaları və xüsusi investisiya fondları maliyyələşmə strukturunun əsas elementləridir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalar və beynəlxalq maliyyə alətləri bu mexanizmin çevikliyini və effektivliyini artırır. Səmərəli maliyyə mexanizminin qurulması isə investisiya mühitinin cazibədarlığını artırmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinə də töhfə verir.

S.Abbasov investisiyanı müxtəlif formalı maliyyə və maddi sərvətləri sərbəst pul vəsaitləri qoyuluşu kimi ümumiləşdirir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin strateji məqsədləri onun strateji investisiya mövqeyini rəsmi əks etdirən arzuolunan parametrlərdir ki, bunlar da həmin fəaliyyəti uzunmüddətli perspektivə yönəltməyə və onun nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verirlər. [1, s.288].

İnvestisiya menecmenti sahəsində çoxlarımıza tanış olan amerika alimləri L.C. Qitman və M.D. Conk yazırlar ki, investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün investorlar vergi qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmaqla investisiya məqsədləri və proqramlarını, likvidliyə və pensiya təminatına tələbləri müəyyənləşdirməlidirlər .

Tanınmış professor T.Ə. Quliyevin təbirincə, ölkəmizdə investisiyanın idarə edilməsi yalnız ayrı-ayrı normalar və təminatlarla məhdudlaşmamalı, konseptual əsaslarla həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə, bütün başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın da "... həqiqi milli investisiya menecmenti formalaşmalıdır..." və hamı "... sistemli qaydada belə bir menecmentin işlək olmasını təmin etməlidir" [3, 518 s].

Bizim fikrimizcə, investisiyaya iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması üçün zəruri olan maliyyələşdirilmənin həyata keçirilməsi obyekt kimi baxmaq olar.

Ölkədə investisiya fəaliyyətinin canlandırılması və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində bilavasitə dövlətin rolu danılmaz hesab edilir. İqtisadiyyatın transformasiyası dövründə bu fakt xüsusilə zəruridir. Yerli istehsalın inkişafına investorları cəlb etmək hədəfi ilə Azərbaycan hökumətinin bu sahədə fəaliyyətinin prioritet sahələrindən biri sabit investisiya qanunvericiliyi bazasının formalaşdırılması hesab edilir. Dövlətin bu məsələyə diqqətlə yanaşmasının yekunu olaraq ölkədə investisiya münasibətlərinin inkişafı və tənzimlənməsinin daha mütərəqqi rejimini formalaşdırmağa imkan verən səmərəli qanunvericilik bazası və onun çevik və işlək mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır.

Aqrar sektorda investiyalaşma dövlət köməyinin çağdaş dünya praktikasına uyğun çoxşaxəli sisteminin formalaşdırılması ümdə vacib məsələdir. Bu vacib məsələnin çözülməsi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının subsidiyaların verilməsini bilavasitə zəruriyyətə çevirir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri bərqərar olmuş ölkələrdə kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsi hədəfilə vacib növ istehsal vasitələri ilə təminatla əlaqədar subsidiyalar geniş tətbiq edilmişdir. Dünya təcrübəsində dövlət büdcəsindən aqrar sahənin modernləşdirməsindən ötrü səmərəli subsidiyalar mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır. Aqrar iqtisadiyyatda modernləşdirmə üçün dövlət subsidiyaların tətbiqinin əsas istiqamətlərindən biri gübrələrin və zərərvericilərə qarşı kimyəvi mübarizə vasitələrinin yiyələnməsinə, toxumçuluğun, cins damazlıq işlərinin inkişafına çəkilən xərclərin bir hissəsinin dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına ödənilməsidir.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlbinin stimullaşdırılmasında büdcə-vergi mexanizminin rolunun qiymətləndirilməsi məhz qurulan vergi siyasətinin təşkilindən birbaşa asılıdır. Respublikamızda həyata keçirilən büdcə-vergi siyasəti vergi dərəcələrinin nisbətən aşağı salınması və vergi güzəştlərinin tədqiqi hesabına vergitutma bazasının əhatə dairəsinin böyüməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar və vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə və son yekunda qüvvədə olan iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. S.A.Abbasov. Maliyyə menecmentinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2009. – 288 s.
2. Шилов А.И.ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА // “Вопросы Экономики”, 2011, №1, стр.127-137
3. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı, 2001. – 518 s.

*Həsənli Teymur Əmir oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: thesenli425@gmail.com*

BÜDCƏ-FİSKAL SİYASƏTİN İQTİSADİYYATA TƏSİR METODLARI

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə-fiskal siyasəti məqsədyönlü və davamlı olmalıdır. Bu o deməkdir ki, gələcək nəsillər üçün borc yükü yaratmamaq üçün dövlət xərcləri və gəlirləri balansda olmalıdır. Burada müvafiq tədbirlərə xərclərə nəzarət, vergi sisteminin optimallaşdırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizə və dövlət resurslarından səmərəli istifadə daxil ola bilər.

Büdcə-fiskal siyasət, hökumətin iqtisadiyyata təsir etmək üçün istifadə etdiyi əsas alətlərdən biridir. Bu siyasət, dövlət büdcəsinin gəlirləri (vergilər) və xərcləri (dövlət sifarişləri, sosial proqramlar, investisiyalar) vasitəsilə iqtisadiyyatdakı tələb və təklifi tənzimləməyə yönəldilir. Büdcə-fiskal siyasətin iqtisadiyyata təsir etmək üçün müxtəlif metodları var.

Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi, əhalinin və şirkətlərin gəlirlərinə təsir etməklə, birbaşa olaraq istehlak və investisiya qərarlarına təsir göstərir. Vergi dərəcələrinin azaldılması, əhalinin və şirkətlərin istifadə edə biləcəyi gəlirləri artırır, bu da tələbin artmasına səbəb olur. Əksinə, vergi dərəcələrinin artırılması, tələbin azalmasına gətirib çıxarır. Vergi siyasəti, təkcə tələbə deyil, həm də təklifə də təsir edə bilər. Məsələn, şirkətlərin mənfəət vergisinin azaldılması, onların daha çox investisiya qoymasına və yeni iş yerləri yaratmasına təşviq edə bilər. Bu da təklifin artmasına və iqtisadi artımın sürətlənməsinə səbəb olur. Hökumət, müəyyən sahələri və ya fəaliyyətləri dəstəkləmək üçün vergi güzəştləri tətbiq edə bilər. Məsələn, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) üçün vergi güzəştləri, bu sahənin inkişafına və iqtisadiyyata töhfə verməsinə imkan yaradır. Bəzi vergi növləri, avtomatik olaraq iqtisadi tsikllərə uyğun dəyişir. Məsələn, iqtisadiyyatda artım zamanı gəlir vergisi yığımları avtomatik olaraq artır, bu da iqtisadiyyatı soyudur. Əksinə, resessiya zamanı gəlir vergisi yığımları azalır, bu da tələbi dəstəkləyir.

Dövlət, büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün borc alır. Bu borclar, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur və iqtisadi aktivliyi artırır. Lakin, dövlət borcunun həddindən artıq artması, gələcək nəslin üzərinə yük salmaqla, iqtisadiyyat üçün risk yarada bilər. Dövlət, borcları idarə etməklə, faiz dərəcələrinə və inflyasi-

yaya təsir göstərə bilər. Məsələn, dövlət borclarının geri ödənilməsi üçün vergilərin artırılması, əhalinin və şirkətlərin gəlirlərini azaltmaqla tələbə təsir edə bilər. Dövlət borcunun müddəti, valyutası və faiz dərəcəsi, iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Məsələn, qısamüddətli borcların artması, borc çevrilməsi riskini artırır. Hökumət, müəyyən sahələri dəstəkləmək üçün subsidiyalar verə bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatına verilən subsidiyalar, bu sahənin inkişafına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına kömək edir. Dövlət, mal və xidmətlər alaraq, birbaşa olaraq ümumi tələbə təsir edir. Bu satınalmalar, yerli istehsalçıları dəstəkləyir və iqtisadi aktivliyi artırır.

Sosial müavinətlər, təqaüdlər və digər transfer ödənişləri, əhalinin gəlirlərini və alıcılıq qabiliyyətini artırmaqla, ümumi tələbə müsbət təsir göstərir. Büdcə-fiskal siyasət, iqtisadiyyata müxtəlif yollarla təsir edə bilər. Bu təsirlər, müsbət və ya mənfi ola bilər. Siyasət qərarlarının düzgün verilməsi, iqtisadiyyatın canlandırılmasına, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanılmasına, məşğulluğun artırılmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə imkan yaradır. Əksinə, səhv qərarlar, iqtisadi disbalanslara, inflyasiyanın yüksəlməsinə, işsizliyin artmasına və digər mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşması üçün əsas kimi vergi daxilolmaları çıxış edir və ona görə də bu gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi, onların həddləri və artım ehtimalı məsələləri xüsusi maraq doğurur. Vergitutmadan əldə edilən gəlirin məbləği bilavasitə vergi potensialı ilə bağlıdır. Vergi yığımında əsas ümummilli vəzifələrin həlli, antiböhran tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması və sabit və məhsuldar iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zəruridir ki, bu da verginin vəziyyəti haqqında ekstrospektiv məlumatlara ciddi ehtiyac yaradır.

Büdcə siyasəti, o cümlədən dövlət xərcləri və vergilər müxtəlif kanallar vasitəsilə iqtisadi artıma və sosial inkişafa təsir göstərə bilər. Bu kanal həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyələri əhatə edir. Makroiqtisadi baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ehtiyatlı maliyyə-büdcə siyasəti, yəni büdcə kəsirinin və dövlət borcunun aşağı səviyyədə saxlanılması iqtisadi artımın əsas vasitələrindən biridir. Vergitutmanın səviyyəsi və strukturu, dövlət xərclərinin həcmi və strukturu, büdcə kəsirinin səviyyəsi vasitəsilə ölkənin bazar tarazlığına və iqtisadi artıma təsir edən əsas amillərdən biri də maliyyə-büdcə siyasətdir. Lakin büdcə-fiskal siyasətin əsas çatışmazlıqlarından biri çevikliyin olmamasıdır. Bu amil maliyyə-büdcə siyasətin makroiqtisadi tənzimləmə aləti kimi istifadəsini nisbətən məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, ölkə gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin respublika büdcəsi vasitəsilə bölüşdürülməsi onun iqtisadi parametrlərə təsirinin öyrənilməsinə tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarları daha dəyişkən və risklərə məruz qala bilər. Buna görə də hökumətlər maliyyə böhranlarının qarşısını almaq və onların nəticələrini yumşaltmaq üçün maliyyə sektorunu tənzimləmək və nəzarət etmək üçün tədbirlər görə bilər. Qloballaşma şəraitində fiskal və pul siyasətinin inkişafı planının tətbiqi iqtisadi ekspertlər, ictimai təşkilatlar və maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmələr yolu ilə həyata keçirilməlidir. Dövlətin sərəncamında olan bütün pul vəsaitləri "büdcə" anlayışı ilə birləşir. Məhz bu kateqoriya ilə büdcə siyasəti və iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin büdcə üsulları əlaqələndirilir. Büdcə tənzimlənməsi müəyyən edilmiş dövlət minimum sosial standartları nəzərə alınmaqla yerli büdcələrin gəlirlərinin sabitləşdirilməsi

üçün həyata keçirilən müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında vəsaitlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzrə əməliyyatların məcmusudur. Qanunla müəyyən edilmiş gəlir mənbələrinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi büdcə tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Büdcələrin tərkibinə məqsədli və ehtiyat büdcə fondları daxil ola bilər. Bu vəsaitlər sosial, iqtisadi və digər məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yuxarı səviyyələrin büdcələrindən aşağı səviyyələrin büdcələrinə pulsuz köçürülür.

“Vergilər və vergitutma” [2, s.14-44] dərsliyinin müəllifləri A.E.Serdyukov, E.S.Vilkova və A.L.Taraşeviçin təklif etdikləri kateqoriyaların fəlsəfi, linqvistik və iqtisadi mənasının ardıcıl nəzərdən keçirilməsinin məntiqi çox inandırıcı görünür.

Vergi nəzarəti ifadəsini tədqiq etdikdə, M. Karaseva dövlətdə vergitutma sferasında mövcudluğu ilə seçilən siyasi, iqtisadi, təşkilati və hüquqi xarakter daşıyan bütöv ictimai münasibətlərin cəmi anlamına istinad edir [3, s.324].

Aparılmış tədqiqatlardan sonra bu müəlliflər dövlətin vergi siyasətinin aşağıdakı tərifinə gəliblər: “dövlət orqanlarının və dövlət idarəçiliyinin vergitutma məsələlərinin kompleks həlli üçün dövlətin ümumi iqtisadi strategiyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyəti, vergitutma məsələlərinin kompleks həlli konkret dövlətin tarixi inkişafının müvafiq mərhələsində onun maraq və məqsədləri” [2, 38]. Bununla belə, bu tərifdə müəlliflərin dövlət orqanlarına və dövlət orqanlarına necə qarşı çıxdıqları qeyri-müəyyən olaraq qalır. Bildiyiniz kimi, dövlət orqanları hökumətə məxsusdur. Eyni zamanda, müəlliflər vergilər sahəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının imkanlarını nəzərə almayıblar.

Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində ciddi səylər göstərir. Bu məqsədə çatmaq üçün maliyyə-büdcə siyasəti, innovasiyaları, texnologiya transferini, sahibkarlığı və özəl sektoru dəstəkləyən tədbirlər görməlidir. Xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün vacibdir. Maliyyə-büdcə siyasəti, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, bürokratiyanın azaldılması və vergi sisteminin optimallaşdırılması kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir.

Vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin yaradılmasının əsasını təşkil edir, ona görə də bu gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi, onların həddi, artım potensialı məsələləri xüsusi maraq doğurur. Vergitutmadan əldə edilən gəlirin məbləği bilavasitə vergi potensialından asılıdır. Vergilərin yığılması ilə bağlı əsas ümummilli vəzifələrin həlli, antiböhran tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, davamlı və məhsuldar iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zəruridir ki, bu da dövlət orqanları haqqında ekstraspektiv məlumatlara ciddi ehtiyac yaradır. Vergi potensialı bu gün regionların sosial-iqtisadi inkişafının yaxşılaşdırılması məsələlərində əsas müzakirə mövzularından biridir.

Büdcə-fiskal siyasəti, əhalin sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri əsasında maliyyələşdirilməsini təmin etməlidir. Bu, əhalinin yoxsul təbəqəsinə sosial yardımların göstərilməsi, təhsilə və səhiyyəyə əlçatanlığın artırılması, məşğulluq imkanlarının yaradılması və digər sosial siyasət tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Büdcə prosesinin şəffaflığı, ictimaiyyətin iştirakı və hesabatlılığın təmin edilməsi, büdcə-fiskal siyasətinin effektivliyi üçün vacibdir. Səmərəli büdcə idarəetmə sistemi, korrupsiyanın azaldıl-

masına, dövlət resurslarından səmərəli istifadəyə və ictimai etimadın artırılmasına kömək edir. Büdcə xərclərinin nəticələrə əsaslanaraq planlaşdırılması və idarə olunması, büdcə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaradır. Proqram büdcələşməsinə keçid, hökumətin məqsədlərinə nail olunmasına yönəlmiş büdcə xərclərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün zəruridir.

Büdcə-fiskal siyasət, hökumətin iqtisadiyyata təsir etmək üçün istifadə etdiyi güclü alətlərdən biridir. Dövlət xərcləri, vergilər, dövlət borcu və digər fiskal alətlər vasitəsilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərə bilər. Siyasətin səmərəliliyi, düzgün qərarların verilməsindən, iqtisadi şərtlərin nəzərə alınmasından və digər siyasətlərlə (məsələn, monetar siyasətlə) koordinasiya edilməsindən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov Ə.C., Yusifov C.R., Seyfullayev İ.Z., Vergi və tərəqqi. Bakı, 2015 – 324 s.
2. Musayev A.F. Vergi potensialı və onun qiymətləndirilməsi üsulları // Azərbaycanın vergi jurnalı, Bakı, 2014, s. 55-70
3. Карасева М. Финансовое право Учебник - Москва, 2011. – 617 с.

*Mehtiyev Yusif Nemət oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: yusif-mehtiyev@mail.ru*

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ VERGİ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dövlətin iqtisadi siyasətinin hədəfini sahibkarlığın artan sürətlə inkişafı və sosial-iqtisadi problemlərin həllində onun rolunun gücləndirilməsi, mövcud olan potensialdan düzgün və səmərəli istifadə təşkil edir. Məhz bu baxımdan respublikamızda ənənəvi sahələrin inkişafına dəstəyi gücləndirilmək, potensial imkanlardan effektiv yararlanma, məşğulluğu təmin etmək, əhəlinin marağını istehsalə cəlb etməklə sosial rifahını daha da yaxşılaşdırmaq önəmli məsələlərdəndir. Digər prizmadan ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, yerli mallarının və xidmətlərinin xarici bazara çıxarılması, bundan ötrü münasib şəraitin yaradılmasının prioritet kimi qoyulması vergi yükünün müəyyən edilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında başlıca mənbələrdən hesab edilən vergi yığımları əhəmiyyətli tərzdə vergi ödəyicilərinin qayda-qanunlara hörmətlə yanaşması, onların qanunvericilikdən doğan tələblərə ciddi qaydada əməl etməsindən asılıdır. Vergi nəzarətinin yoxluğu və habelə onun səmərəlilik dərəcəsinin nisbətən zəifliyi durumunda vergi ödəyiciləri səmtdən vergi öhdəliklərinin tam miqdarda və məqamında yerinə yetirmələri heç də inandırıcı görünmür.

Vergi nəzarəti dövlətin səlahiyyət daşıyan orqanlarının tam və hədəfönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə söykənir və rezidentlərin vergi öhdəliklərinə dair tələblərin icrası ilə əlaqədar məlumatların yığılması və analizinə istiqamətlənib. Bu tip nəzarətin ali məqsədi vergi qanunvericiliyində yol verilmiş pozultuların çevik aşkarlanması, onların qarşısına qətiyyətlə cədd çəkilməsi və bunun yekununda bütöv biznes subyektlərindən ötrü bərabərliyi və ədaləti özündə təcəssüm edən münasib vergi mühitinin formalaşdırılmasıdır.

K. Belskinin düşüncə tərzinə görə, vergi sistemi vergitutma sahəsində müəyyən prinsiplərə, iş adamlarının vergiləri ödəmək imkanlarına, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergi və ödənişlər sisteminə, tətbiq olunan vergi inzibatchılığına və vergitutma üsullarına əsaslanan bir-biri ilə əlaqəli elementlərin (hissələrin) məcmusudur [2, s. 155].

Biznes mühitinin əlverişliliyinə aydınlıq gətirən ən vacib göstəricilərdən biri də vergi dərəcəsi ilə bağlıdır. Vergi yükünün yüksək olmasının biznes mühitinə mənfi təsiri digər amillərin təsir şkalasından daha qabarıq görünür. Doing Business səmtdən hazırlanan metodologiyada təsərrüfat subyektləri istiqamətdən ödənilən bütün tam vergilər, o cümlədən gəlir, əlavə dəyər və ya da mənfəət vergisi və s. nəzərə alınır [1, s.184].

Respublikamızda qeyri-neft ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım vergi yükündən asılı deyil. Əslində qeyri-neft sektorunun əsas hissəsi özəl sahibkarlıqla bağlı olduğundan bu sektorda yaranan əlavə dəyərin həcmi vergi yükündən ciddi surətdə asılı olmalı idi. Lakin belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi vergi yükünün yüksək olması və illər üzrə bu yükün dəyişməsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə olmamasıdır. Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən daha bir göstəricinin-gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən ölkəmiz üzrə qiymətləndirilməsi deməyə lüzum formalaşdırır ki, bu fonda təsirlər ölkədən ölkəyə dəyişir və ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir.

Fikrimizcə, ölkəmizdə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə biznes mühitinin əlverişliliyinin optimal səviyyəsinin tapılması zəruridir. Amma bu durumda biznes mühitinin əlverişliliyinin inteqral indeksinin deyil, ayrı-ayrı aspektlər üzrə optimallığın təmin edilməsi məqsədə uyğundur. Belə optimallıq əsasən dual xarakterli aspektlər üçün müəyyən edilməlidir. Digər aspektlər üzrə optimallığın müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Dual xarakterli olmayan aspektlər üzrə Azərbaycanın göstəricilərinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılmasına ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abasov A.B., Abbasov S.A.(2021). KOS idarə edilməsi. Dərslik-monoqrafiya. Bakı, s.384.
2. Бельский К.С. Налоговая система: генезис, основные элементы, принципы // Государство и право. – 2006. - №9. С. 55.
3. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для ВУЗов/ Под ред. проф. Князева В. Г., проф. Д.Г.Черника - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997.

*Novruzova Günay İbrahim qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Univeriteti,
Email: nva01gunay@gmail.com*

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR MEXANİZMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı etibarlı, səmərəli və hərtərəfli ödəniş sistemi olmadan mümkün deyil. Təsərrüfat subyektləri arasında adekvat hesablaşma mexanizmlərinin yaradılması iqtisad elmi üçün aktual vəzifəyə çevrilir ki, bu da maliyyə mühitinin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsinin nəticəsi olan ödəniş sistemlərinin daimi transformasiyası prosesinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zərurətini müəyyən edir. Bundan əlavə, son onilliklərdə Azərbaycanın və digər ölkələrin bank sistemində baş vermiş mühüm dəyişikliklər (bank sektorunda yeni xidmət növlərinin və texnologiyalarının yaranması ilə əlaqədar) bankların rəqabət qabiliyyətinin və səmərəliliyinin artırılması problemini aktuallaşdırır:

- birincisi, banklararası rəqabətin spesifik kimi klassik birhəcalı bank xidmətləri bazarının doldurulmasının sabit tendensiyaşının formalaşmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti;

- ikincisi, maliyyə xidmətləri bazarında banklarının rəqabət qabiliyyətini itirməsinin real təhlükəsinin əsaslandırılmasının zəruriliyi;

- üçüncüsü, kredit-maliyyə institutlarının müştərilərlə işin müasir formalarına kütləvi şəkildə keçidi prinsiplərinin öyrənilməsinin vacibliyi və s.

Bu amillərin yenilənməsi ödəniş sistemlərinin transformasiyası kontekstində nağdsız pərakəndə ödənişlər mexanizminin tədqiqinin məntiqini böyük ölçüdə müəyyən edir. Eyni zamanda, bu problemin təkcə nəzəri müddəalarının işlənilib hazırlanması deyil, həm də onların praktiki tətbiqi, o cümlədən səmərəli və hərtərəfli ödəniş sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi çərçivəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nağdsız ödənişlər, nağd pul istifadə etmədən həyata keçirilən əməliyyatlardır. Bu ödənişlər elektron yollarla həyata keçirilir və müxtəlif ödəniş vasitələri ilə təmin olunur (kredit kartları, bank köçürmələri, mobil ödənişlər, elektron pul kisələri və s.).

Bank sisteminin rəqəmsallaşmasının hərtərəfli araşdırılması müasir dövrdə aktual məsələlərdən biri olmaqla yanaşı, həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Bank sektorunun gələcək inkişafı innovativ bank xidmətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal bankçılığın gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır [1].

XX əsrdə bank sektorunda innovativ yanaşmalar kredit və debit kartlarının dövrüyyəyə buraxılması ilə başlamışdı. XXI əsrdə isə bankçılıq daha da irəliləyərək, təkcə plastik kartlardan istifadə ilə məhdudlaşmır, həm də geniş çeşiddə məsafədən idarə olunan bank xidmətlərini təqdim edir. Bu proses internet texnologiyalarının inkişafı və yüksək sürətli şəbəkələrin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Artıq fiziki olaraq banka getmədən mobil cihazlar vasitəsilə istənilən bank əməliyyatını icra etmək və saniyələr içində vəsaiti dünyanın istənilən nöqtəsinə köçürmək mümkündür.

Bu cür innovativ bank xidmətlərinin meydana çıxması bank sektorunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, əməliyyat xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azal-

masına gətirib çıxarmışdır. Banklar artıq çoxsaylı işçi heyətinə ehtiyac duymur, bu da ümumi iqtisadi sistemin daha çevik və funksional işləməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanda da rəqəmsal bankçılığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə hər il sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən bütün banklar rəqəmsal bank xidmətləri təklif edir. 2022-ci ilin sonuna olan statistikaya əsasən, bankların ümumi xidmət portfelində rəqəmsal xidmətlərin payı 50%-dən çox təşkil etmişdir. Eyni zamanda, bank sektorunda kart əməliyyatları və elektron ticarət dövriyyəsi də ildən-ilə artmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan qonşu ölkələrə nisbətən internetdən istifadəyə görə üstün mövqedədir. Belə ki, MDB ölkələrində internetdən istifadə səviyyəsi orta hesabla 68% olduğu halda, bu göstərici Azərbaycanda 80%-dən artıqdır.

Bank sektorunun rəqəmsal bankçılığa keçidi və maliyyə texnologiyalarının tətbiqi müasir dövrün tələbləri sırasında yer alır və bu, ölkəmizin beynəlxalq maliyyə bazarlarında rəqəbat qabiliyyətini daha da artıracaq. Bank sisteminin inkişaf tendensiyaları göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün banklar rəqəmsal ödəniş və bankçılıq sistemlərini təkmilləşdirmək istiqamətində sistemli addımlar atırlar [8, s. 55-56].

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyatda nağdsız ödənişlər mexanizmi, təkcə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasında deyil, həm də müasir cəmiyyətin ticarət, istehlak və maliyyə xidmətlərindəki funksionallığının əsasını təşkil edir. Bu mexanizm, sürət, təhlükəsizlik, çeviklik və effektivlik baxımından daha müasir və inkişaf etmiş imkanlar təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası. 26 yanvar 2024 <https://www.cbar.az/pages/strategy?language=az>
2. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. <https://president.az/az/articles/view/50474>
3. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr 2016-cı il. www.president.az
5. İmanov K. Kreativ iqtisadiyyat, əqli mülkiyyət və iqtisadi artım. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, Bakı: 2019.
6. Kərimov X. "Manatın məzənnəsinin inflyasiyaya ötürücülük qabiliyyəti." Mərkəzi Bank bülleteni, <https://uploads.cbar.az/assets/9caf0b981467dd51940f380dd.pdf>
7. Karl E.Keys, Ray C.Feyr, Şaron M.Oster "Mikroiqtisadiyyatın əsasları" on ikinci nəşr, 2017.
8. Məmmədov E.Y. "İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları: aktual trendlər və inkişaf istiqamətləri". "Statistika xəbərləri" jurnalı, 2, 2020.

*Qəribli Yusif Rasim oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: yqaribov@gmail.com*

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN İCRASINA NƏZARƏT

İqtisadiyyatın inkişafı əsasən yeni tikinti layihələrinin həyata keçirilməsinə, əsas fondların yenidən qurulmasına və mövcud müəssisələrin texniki yenidən qurulmasına yönəlmiş iqtisadiyyatın real sektoruna qoyulan investisiyaların artması ilə əlaqədardır. Kapital qoyuluşlarının artması ilə müasir layihə idarəetmə metodlarına və vasitələrinə ehtiyac artır. Layihənin maraqlı iştirakçılarının gözləntilərini təmin edən məqsəd və nəticələrə müəyyən edilmiş müddətlər və ayrılmış büdcə çərçivəsində nail olmaq lazım olduğundan, layihələrin icrası zamanı keyfiyyətli nəzarətin təşkili əsas əhəmiyyət kəsb edir, çünki ümumi dünya problemi layihələrin vaxtını və dəyərini aşmaqdır.

Layihə menecmentinin təşkilinin əldə edilmiş səviyyəsi bu günə qədər investorların, xüsusən də genişmiqyaslı investisiya layihələrini maliyyələşdirən tələblərindən geri qalır. Bu vəziyyətin səbəblərindən biri texnoloji və maliyyə məlumatlarının emalı sistemlərinin ayrılmasıdır. Xarici investorların Azərbaycana gəlişi, müəyyən Azərbaycan şirkətlərində mövcud layihə idarəetmə praktikasından fərqli olan beynəlxalq standartlardan istifadə etmələri ilə müşayiət olunur. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası problemin öyrənilməsinə, yeni yanaşmaların hazırlanmasına və tövsiyələrin hazırlanmasına ehtiyac duyur, bunlardan istifadə investisiya layihələrinin icrası zamanı nəzarətin təşkilini yaxşılaşdırma bilər.

Stabilitet şəraitində investorlar kapitalı daha da artırmaq üçün riskə meyllidirlərsə, böhran dövründə əsas vəzifə onu qorumaqdır, bu isə investisiya prosesinin obyektlərinə subyektlərin maliyyə resurslarına əlçatanlığını çətinləşdirir. Daimi və fasiləsiz maliyyələşdirmənin olması, risk səviyyəsinin balansına riayət etmək şərti ilə investisiya layihələrinin uğurla həyata keçirilməsinin açarıdır. Ölkəmizin iqtisadçı alimləri tərəfindən təqdim olunan investisiya prosesi çərçivəsində baş verən investisiya layihələrinin maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi böhran dövrlərində dövlət infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsini dövlət-özəl tərəfdaşlığı kimi bizneslə qarşılıqlı əlaqə forması vasitəsilə artırmaqla, müxtəlif dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmləri ilə müəssisələri hər cür şəkildə stimullaşdırır.

Əsas etibarilə investisiya layihələrinin maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatları üç qrupla təmsil olunur - xüsusi, borc götürülmüş və cəlb olunmuş vəsaitlər. Bu təsnifat büdcə, özəl, habelə qarışıq maliyyələşdirmə ilə təmsil olunan investisiya proseslərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrini, habelə onları təmsil edən alətləri aydın şəkildə əks etdirir. Xüsusi maliyyələşdirmə, öz növbəsində, öz, borc və hibrid vəsaitlərə bölünür. Qarışıq maliyyələşdirmə isə müxtəlif büdcə və özəl maliyyələşdirmə vasitələrini birləşdirərək formalaşır.

İnvestisiya layihələri ölkənin məqsədli dövlət proqramlarına daxil olduqları təqdirdə birbaşa respublika büdcəsindən və ya regional dövlət proqramlarında iştirak etdikləri təqdirdə regional büdcələrdən maliyyələşdirilə bilər. Ayrıca, investisiya layihələrinin birbaşa büdcə maliyyələşdirilməsi qrantlar, məqsədli kreditlər (məyyən bir faizlə dövlət müəssisələrinə məyyən müddətə pul vəsaitləri verir), investisiya layihələrində pay iştirakı, habelə zamanətlərin verilməsi (səlahiyyətli orqanlar vasitəsilə dövlət kommersiya strukturundan kredit alan müəssisə üçün təminatçı rolunu oynayır və kreditin qaytarılmaması halında həmin kommersiya strukturuna olan borcu kompensasiya edir).

Yuxarıda təsvir olunan büdcə maliyyələşdirmə vasitələrində kifayət qədər maneələr mövcuddur, belə ki, heç də bütün layihələr məhdud büdcə vəsaitlərini əldə etməyə iddia edə bilməzlər, hətta səlahiyyətli müvafiq orqanlar tərəfindən baxılması üçün zəruri olan səmərəlilik meyarlarına cavab verə bilsə də.

Xüsusi maliyyələşmə mənbələri kapital maliyyələşdirmə vasitələri, həm hüquqi şəxs, həm də fəaliyyətin təşkili mərhələsində olan fiziki və ya hüquqi şəxs kimi çıxış edə bilən layihə təşkilatçısının şəxsi vəsait mənbələri, habelə qrantlar və xeyriyyə üzvlük haqları ilə təmsil olunur, yəni öz mənbələri müəssisənin və ya layihənin təşkilatçısının borc maliyyələşdirməsindən istifadə etmədən cəlb edə biləcəyi müxtəlif maliyyələşdirmə vasitələri ilə ifadə olunur. Bu formalara aşağıdakılar daxildir:

1. Şəxsi resurslar. Artıq qeyd edildiyi kimi, şəxsi mənbələr layihənin təşəbbüsünün mövcud vasitələri ilə təmsil olunur ki, bu da üçüncü şəxslərin iştirakı olmadan istifadə edilə bilər. Buraya dostlardan, tanışlardan, qohumlardan və s. cəlb edilən pul vəsaitlərini də aid etmək olar. Bu cür maliyyələşdirmə alətinə xüsusən də investisiya layihəsinin rallaşdırılmasının ilkin mərhələsində daha çox üstünlük verilir.

2. Səhmlərin buraxılması. Bu forma artıq mövcud olan iri layihələr üçün uyğundur. Səhm buraxmaqla şirkətdəki pay müqabilində nağd pul vəsaitləri cəlb edilir. Belə maliyyələşdirmə forması dinamik inkişaf edən iri şirkətlər üçün maraqlıdır, lakin mülkiyyətçilər üçün şirkətin idarə edilməsinə rəhbərliyin itirilməsinə qədər məyyən risklər daşıyır, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, böhran dövründə investorlar yeni və gənc müəssisələrə investisiya qoymağa daha ehtiyatla yanaşırlar.

3. Strateji investorların cəlb edilməsi. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər strateji investor kimi çıxış edə bilərlər. Bir qayda olaraq, strateji investor özünün mövcud biznesinə birləşdirmək üçün şirkətdən böyük bir pay alır, lakin strateji investorun maliyyələşdirməsinin cəlb edilməsi investisiya layihəsinin inkişafının ilk mərhələlərində də mümkündür. Ancaq belə bir investorun xüsusilə də böhran dövründə tapmaqda olan çətinlik, bu investisiyalaşdırma formasını o qədər də populyar etmir.

4. İnvestisiya fondları. Hal-hazırda investisiya fondları kifayət qədər geniş yayılmışdır, bunların çoxu müxtəlif investisiya layihələrini maliyyələşdirir, lakin fondun portfelində bu cür layihələrin ümumi faizi azdır, çünki müxtəlif maliyyə alətlərinə qoyulan investisiyalar daha gəlirlidir və investisiyaların geri ödənməsi üçün daha qısa müddətə malikdir. Həmçinin bir çox fondlar ciddi şəkildə məyyən edilmiş sahə xüsusiyyətlərinə, gəlirlilik tələblərinə və geri ödəmə müddətinə malikdir ki, bu da investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin bu vasitəsinə daha az arzu olunan edir.

*Rəhimli Fərid Elşad oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: feridilmiqar13@gmail.com*

KORPORASIYALARDA DAXİLİ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MEYARLARI

Maliyyə resursları" və "kapital" kateqoriyaları müxtəlif mənbələrdə, eləcə də xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər sərbəst dolaşır. Kateqoriyalara dəqiq aydınlaşdırmanın olmaması çox vaxt maliyyə sistemi və maliyyə mexanizmi anlayışlarının düzgün səslənməməsinə səbəb olur. Ancaq nəzəri iqtisadçılar sözügedən kateqoriyanın vahid şərhinə gələ bilməmişlər. Maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olan müxtəlif mövqeləri qiymətləndirməyə, bu problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxmağa imkan verən metodoloji üstünlüklərə (üstünlüklərə) diqqət yetirməyə, nəzərdən keçirilmiş nəzəri inkişafı təşkil edən ümumi meylləri müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. "Maliyyə resursları" kateqoriyasının mahiyyətinin birmənalı və əsaslandırılmış şərhini həyata keçirmək – eynilə onun iç məzmununu, müəssisənin dövrüdəndəki rolunu, maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcıları kimi maliyyə mənbələrinə xas olan funksiyaları müəyyənləşdirməyi ortaya qoyur. Maliyyə mənbələri kateqoriyası ilkin metodoloji şərt kimi nəzərdən keçirildikdə, kateqoriyaların əsaslandırılması həll üçün zəruridir, bunun əsasında onların elmi əsaslandırılmış təfsiri verilə bilər. Elmi ədəbiyyatlarda nəzərdən keçirilən problemə üç əsas metodoloji yanaşma mövcuddur. Bir sıra iqtisadçılar dövrüdələrinin sərhədlərini maliyyə mənbələrinin başlanğıc nöqtəsi, daha doğrusu bir obyekt (müəssisə və təşkilatların milli maliyyə mənbələri və s.) hesab edirlər, yəni resursları idarəetmə səviyyələri kimi qəbul edirlər.

Digər bir qrup alim, maliyyə resurslarının mənbələrini müəyyənləşdirərkən bir kateqoriya olaraq, onların yaranma mənbələrini-məcmu sosial məhsulu seçirlər. Maliyyə mənbələrinin həcmi müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə sadə çoxalma ilə əlaqəli ümumi ictimai məhsul üçün müəyyən xərclərin hesablanması metodundan istifadə etmək təklif olunur. Bu yanaşma ilə bağlı bir sıra şərhlər lazımdır. Birincisi, məcmu sosial istehsal yeganə maliyyə mənbəyi deyil. Bildiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatında milli sərvətin bir hissəsi maliyyə mənbələri mənbəyi kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, maliyyə mənbələri bu əsasda müəyyən gəlir formalarının ayrılması nəticəsində yaranan dəyərin pul formasının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mürəkkəb bir proses nəticəsində yaranır. Buna görə, maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirərkən ümumi məhsulun ilkin kateqoriya kimi seçilməsi mütləq onların həcmi azalmasına səbəb olur ki, bu da konsepsiyanın mürəkkəb tərkibini aşkar etməyə imkan vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, korporasiyalarda maliyyə mənbələrinin geniş istehsal ilə məhdudlaşdırılması onların mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyərdən salır.

Üçüncü qrup iqtisadçılar maliyyə mənbələrini nağd pulla aydın şəkildə əlaqələndirirlər. Maliyyə mənbələrinin və pul vəsaitlərinin idarə edilməsi prosesinin bir sıra nəzəri aspektlərini, xüsusən də onların tənzimlənməsi və manevr edilməsi sahəsində məsələləri əks etdirirlər. Ancaq maliyyə mənbələrini yalnız nağd pulla məhdudlaşdırmaq çətin ki, qanunidir.

Bundan əlavə, müəlliflər maliyyə mənbələrini üç əsas qrupa ayırır:

- xüsusi və onlara cəlb olunan vəsait hesabına yaradılmışdır;
- maliyyə bazarından səfərbər edilmişdir;
- yenidən bölüşdürmə yolu ilə daxil olmuşdur.

Birinci qrup mənbələrə aiddir:

– pul gəlirlərinin bir hissəsi (ilk növbədə-əsas fəaliyyətdən əldə olunan mənfəət, habelə yaratmaq işlərindən, tikinti-quraşdırma işlərindən, başa çatmış (yekunlaşmış) iş əməliyyatlarından, maliyyə əməliyyatlarından əldə olunan qazanc);

– pul daxilolmaları (amortizasiya ayrımları, ələ keçirilmiş əmlakın satışından əldə olunan gəlir, sabit öhdəliklər, daxilolma vətəndaşlarından məqsədli daxilolmalar, tikintidə daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi, digər daxilolmalar).

Yenidən bölüşdürmə qaydasında bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində yaranan maliyyə mənbələrinin strukturunda ən böyük rolu sığorta fondlarından alınan sığorta kompensasiyası, ən azı büdcədən maliyyələşdirmə mənbəyi oynayır. Maliyyə mənbələrinin nəzərdən keçirilmiş tərifi təsərrüfat subyektləri səviyyəsində verilir. Maliyyənin fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş səviyyədə və müəssisə səviyyəsində eyni olsa da, maliyyə mənbələri milli iqtisadi kompleksin idarə edilməsinin müxtəlif səviyyələrində yaradılır və istifadə olunur. Milli iqtisadi kompleks səviyyəsində maliyyə mənbələrinin yaradılmasının əsas mənbəyi milli gəlirdir. İqtisadi böhran şəraitində milli sərvətin bir hissəsi maliyyə mənbəyi kimi çıxış edə bilər. Mövcud tədqiqat məqsədləri üçün təsərrüfat subyektləri səviyyəsində maliyyə mənbələrinin yaradılması və istifadəsi prosesini nəzərdən keçirəcəyik (və ya daha ətraflı – "təsərrüfat subyekt", müəssisələrin iki ölçüdə mövcud olduğunu nəzərdə tutur: maliyyə və iqtisadi).

Beləliklə, maliyyə mənbələrinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün metodoloji yanaşmaları nəzərə alaraq, üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini, təşkilat formalarını müxtəlif maliyyə axınları (axınları) (ilk növbədə çoxalma və paylama) konsepsiyası baxımından ayırmağın ümumi meyllərini qiymətləndirərək bu dissertasiyanın tədqiqat obyektini müəyyənləşdiririk: maliyyə mənbələri maliyyə və kredit sistemi qarşısında öhdəlikləri yerinə yetirmək, işçiləri maddi cəhətdən stimullaşdırmaq və geniş istehsal xərclərini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş müəssisə, təşkilat və dövlətin sərəncamında olan pul gəlirləri və yığımlarıdır. Bu işdə, onun tədqiqat obyektini kimi bütövlükdə müəssisənin maliyyə mənbələri deyil, pul mənbələri olduğu fikrinə etibar edirik.

Vəlizadə Kənan Fədai oğlu,

magistrant,

Bakı Biznes Universiteti,

Email: kenanvalizade84@gmail.com

KOMMERSİYA TƏŞKİLATININ MALİYYƏ EHTİYATLARI

Ehtiyatlar müəyyən hadisələr baş verəndə yaradılıb saxlanılan resurslardır və bu resursların qorunması, ehtiyac yarandıqda onlardan istifadə zərurəti ilə bağlıdır. Ümumilikdə qəbul olunmuş fikrə görə, ehtiyatların formalaşdırılması sahibkarlıq subyektinin gələcəkdə baş verə biləcək gözlənilməz hallar, risklər və fəaliyyətə xas olan qeyri-müəy-

yənliliklərə qarşı özünü sığortalamaq istəyi ilə bağlıdır və bu yanaşma əsaslıdır. Lakin burada bəzi mühüm məqamların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var. Əvvəla, ehtiyatlar yalnız gözlənilən, lakin baş verib-verməyəcəyi qeyri-müəyyən olan riskli vəziyyətlər (məsələn, yanğın və ya təbii fəlakətlər) üçün deyil, eyni zamanda planlaşdırılmış təsərrüfat fəaliyyətləri (məsələn, texniki xidmət və təmir) üçün də formalaşdırıla bilər. Bu isə onları məqsədyönlü idarəetmənin bir hissəsi kimi təqdim edir [1, s.342].

İqtisadi ədəbiyyatda ehtiyatlar bəzən resurs istifadəsindəki səmərəsizliklərin azaldılması kimi dəyərləndirilir. Əslində isə onları istehsal potensialından tam istifadə olunmaması səbəbilə ortaya çıxan maddi, əmək və maliyyə imkanlarının ehtiyatı kimi başa düşmək daha doğrudur. Ehtiyatların istifadəsi həm itkilərin minimuma endirilməsi, həm də elmi-texniki tərəqqi vasitəsilə istehsalın effektivliyinin artırılması ilə birbaşa bağlıdır. Beləliklə, ehtiyatlar müəssisənin real mövcud imkanları ilə onun potensial imkanları arasında olan fərq kimi ölçülə bilər [2, s.165].

A.B. Borisovun iqtisadi terminlər lüğətinə görə ehtiyatlar – gözlənilməz faktorların, təbii hadisələrin, texniki nasazlıqların və resursların daha səmərəli istifadəsi üçün yaradılan maddi və maliyyə ehtiyatlardır [1, s.549].

Planlı iqtisadiyyat dövründə ehtiyat anlayışı intensiv şəkildə araşdırılıb və həmin dövrün inzibati-idarəetmə sisteminə uyğun şəkildə şərh olunub. O zaman müəssisələrin fəaliyyət göstəriciləri mərkəzi planlaşdırma ilə müəyyənləşdirilir, resurs təminatı və məhsul satışı da eyni qaydada həyata keçirilirdi. Bəzi tədqiqatçılar ehtiyatları yalnız yaxın gələcək üçün planlaşdırılmış resurslar və ya daxili texniki və texnoloji potensialın səmərəli istifadəsi ilə əlaqələndirirlər. Bu mövqeyə O.P. Yakovleva, V.I. Ratnikov, Yu.P. Markin və V.I. Filatovun əsərlərində də rast gəlinir. N.E. Egorova ehtiyatları istifadə edilməyən istehsal potensialı və prosesdə hal-hazırda iştirak etməyən, lakin müəssisənin malik olduğu və ehtiyac yaranarsa cəlb edilə biləcək resurslar kimi xarakterizə edir [3].

S.V. Romanova ehtiyat anlayışını daha geniş mənada – bütün istehsal səviyyələrində, "tədqiqatdan istehsalata" qədər olan mərhələlərdə nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunmamış imkanlar kimi izah edir. O, ehtiyatları üç qrupa ayırır: keçmiş (istifadə olunmamış) ehtiyatlar, cari ehtiyatlar və perspektiv ehtiyatlar [3].

L.T. Qilyarovskaya və L.A. Melnikovanın fikrincə, təşkilatların maliyyə ehtiyatları gələcək xərcləri, ehtiyat fondlarını və digər müvafiq öhdəlikləri qarşılamaq məqsədi ilə formalaşdırılan və mühasibat uçotu çərçivəsində müəyyənləşdirilən məbləğlərdir [2]. Yu.P. Markin istehsal ehtiyatlarını mövcud imkanlar və minimum resurslarla maksimum nəticə əldə etməyə imkan verən planlı və qeyri-planlı imkanlar kimi qiymətləndirir. Bu imkanlar istehsal prosesinin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunaraq səmərəliliyin artmasına səbəb olur [2].

Bir çox tədqiqatçılar ehtiyatların məqsədi kimi debitor borclarının ödənilməsi və balans aktivlərində korrektə aparılması funksiyalarını vurğulayırlar.

M.N. Savitskaya ehtiyat anlayışına daha geniş yanaşaraq bildirir ki, bu imkanlar müəssisənin dayanıqlı inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı və istehlakçı tələbatının tam qarşılınması məqsədi ilə istifadə olunmamış və ya qismən istifadə edilmiş potensiallardan ibarətdir. Bu imkanların reallaşdırılması isə informasiya texnologiyalarının və elmi tərəqqinin tətbiqi ilə mümkündür [4].

Maliyyə ehtiyatları təkcə mənfəətin artırılması üçün deyil, eyni zamanda şirkətin

uzunmüddətli inkişafı və bazar şəraitinə uyğunlaşması baxımından da vacibdir [5]. Bizim fikrimizcə, bəzi təriflər bu ehtiyatları yalnız məhdud maliyyə resursları kimi göstərməklə, potensial genişlənmə imkanlarını nəzərə almır və bu səbəbdən subyektiv şəkildə məhdudlaşdırıcı olur.

Nəticə etibarilə, maliyyə ehtiyatlarını daha düzgün anlamaq üçün konseptual və funksional yanaşmalar nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, ehtiyatların təhlili və onların strukturlaşdırılması zamanı onların maliyyə və kredit sistemində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, əməkhaqqı fondu və digər genişmiqyaslı xərclərin təmin olunması üçün formalaşdırılmış pul vəsaitləri kimi dəyərləndirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Maliyyə ehtiyatlarının funksional təyinatını anlamaq üçün onların "maliyyə" anlayışı ilə əlaqəsini araşdırmaq və bu kontekstdə paylama və nəzarət funksiyalarına əsaslanaraq təhlil aparmaq vacibdir. Çünki maliyyə münasibətləri daim müəyyən dəyərin pul formasında hərəkətini əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – 895 с.
2. Маркин Ю.П. Экономический анализ. – М.: Омега-Л, 2011. – 256 с.
3. Романова С.В. Резервы как основа финансового анализа. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 2013. – 638 с.
4. Савицкая М.Н. Финансовый анализ: учебное пособие. – М.: ИД ФБК-Пресс, 2014. – 345 с.
5. Романова Л.Е., Бабкин П.Ю. Определение эффективности корпоративного имиджа промышленного предприятия на основе оценки его конкурентоспособности // Менеджмент в России и за рубежом. – 2013. – № 3. – С.98- 105.

*Rəhimov Şahin Elçin oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: shahinrah13@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA SİĞORTANIN YARANMASI VƏ TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanda sığortanın dərin və çoxşaxəli tarixi var, onun kökü həm ölkənin Sovet keçmişinə, həm də müstəqillikdən sonrakı iqtisadi təkamülə söykənir. Azərbaycanda sığortanın yaranması Sovet İttifaqında sığortanın daha çox dövlət tərəfindən idarə olunduğu və həyat sığortası və əmlakın təminatı kimi məhdud sahələrə yönəldilmiş daha geniş inkişaflarla izlənilə bilər. Lakin Azərbaycanda sığortanın mənzərəsi ölkə 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə başladı, çünki hökumət daha çox bazar yönümlü iqtisadiyyata keçməyə çalışdı. Sovet dövründə sığorta sənayesi mərkəzləşdirilmiş və əsasən əsas sığorta təminatına yönəlmişdi. Sığorta fəaliyyətinin əksəriyyəti dövlət qurumları ilə məhdudlaşdırdı və özəl sahibkarlıq üçün yer az

idi. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonrakı illərdə qlobal bazara uyğunlaşmaq üçün maliyyə və sığorta sektorlarının modernləşdirilməsinə açıq ehtiyac var idi.

Azərbaycanda daha müasir sığorta sisteminin yaradılması istiqamətində ilkin addımlar hüquqi və normativ bazanın yaradılmasına yönəldilib. 1999-cu ildə “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanunun tətbiqi sənaye üçün dönüş nöqtəsi oldu. Bu qanun təkcə özəl sığorta şirkətlərinin yaradılmasını asanlaşdırmadı, həm də xidmətlərdə müxtəlifliyi təşviq edən rəqabətli bazarın əsasını qoydu. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının (FIMSA) yaradılması sığorta sektoruna nəzarətdə və şirkətlərin tənzimləyici standartlara əməl etməsinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu addım həm də sənayenin şəffaf fəaliyyət göstərməsinə və istehlakçıların lazımı şəkildə müdafiə olunmasına kömək etdi.

Ölkə beynəlxalq bazarlara açıldıqca geniş çeşiddə sığorta məhsulları ortaya çıxmağa başladı. Bunlara həyat sığortası, sağlamlıq sığortası, əmlak və bədbəxt hadisələrdən sığorta və icbari sığorta daxildir. Həyat sığortası hələ inkişaf mərhələsində olsa da, gözlənilməz hallar zamanı ailələrinin maliyyə gələcəyini təmin etmək istəyən şəxslər arasında populyarlıq qazandı. Həm özəl, həm də dövlət sərəmliyi tibbi xərcləri əhatə etməyə başladığı üçün tibbi sığorta da böyüdü. Evlərdən tutmuş müəssisələrə və avtomobillərə qədər hər şeyi əhatə edən əmlak və bədbəxtlik sığortası həm fiziki şəxslər, həm də korporasiyalar üçün vacib xidmətə çevrildi. Üstəlik, avtomobil sığortası kimi icbari sığortanın tətbiqi ölkənin sığorta çərçivəsinə daha bir qat əlavə etdi.

Bu gün Azərbaycanda sığorta bazarı sektoru formalaşdıran bir neçə əsas oyunçu ilə rəqabətli mənzərəyə malikdir. Ən görkəmli şirkətlər arasında PAŞA Sığorta, Azərbaycan Sənaye Sığorta, Azərsığorta kimi şirkətlər var. Bu firmalar fərdi sığortadan korporativ sığortaya qədər müxtəlif sığorta məhsulları təklif edir və onlar Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Qurumunun ciddi qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərirlər. Bu, onların ödəmə qabiliyyəti səviyyələrini qoruyub saxlamalarını və həm beynəlxalq standartlara, həm də yerli ehtiyaclara cavab verən xidmətlər təklif etmələrini təmin edir.

Bununla belə, sığorta sektorunun böyüməsinə və şaxələndirilməsinə baxmayaraq, sənayenin üzləşdiyi əhəmiyyətli problemlər hələ də mövcuddur. Ən aktual məsələlərdən biri sığorta məhsullarının üstünlükləri və incəlikləri ilə bağlı istehlakçıların məlumatlılığının aşağı səviyyədə olmasıdır. Bir çox insanlar hələ də sığortaya həyatı təhlükəsizlik şəbəkəsi deyil, lazımsız xərc kimi baxırlar. Bundan əlavə, tənzimləyici baza təkmilləşsə də, sənaye hələ də inkişaf edir və onun sürətlə dəyişən qlobal iqtisadi mühitdə möhkəm və uyğunlaşa bilən qalmasını təmin etmək üçün daimi düzəlişlər lazımdır.

Sığorta bazarında rəqabət şirkətlərdən davamlı olaraq yenilik tələb edən başqa bir problemdir. Bazara daha çox oyunçu daxil olduqca, firmalar üçün təkcə rəqabətli qiymətlər deyil, həm də üstün müştəri xidməti təklif etmək getdikcə vacib olur. Sənayenin gələcək inkişafı çox güman ki, onun kifayət qədər xidmət göstərməyən əhaliyə çatmaq və sığorta məhsullarına istehlakçıların inamını artırmaq qabiliyyətindən asılı olacaq. Bundan əlavə, rəqəmsal platformaların yüksəlişi həm çətinliklər, həm də imkanlar təqdim edir, çünki sənaye istehlakçılarla əlaqə qurmağın və xidmətlərin sadələşdirilməsinin yeni yollarını araşdırır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycanda sığortanın gələcəyi ümidvericidir. Ölkənin sığorta sektoru inkişaf üçün mövqedədir, xüsusən də məlumatlılıq artmaqda davam edir və daha çox insan sığorta vasitəsilə öz aktivlərini və rifahını təmin etməyin

dəyərini anlamağa başlayır. Gələcək illərdə sektor həm təklif olunan məhsullarda, həm də onları dəstəkləyən texnoloji infrastrukturda təkmilləş-dirmələrlə, çox güman ki, davamlı modernləşməni görəcək. Artan xarici sərmayə və daha çoxşaxəli sığorta variantları portfelinin gələcək innovasiyaları və rəqabət qabiliyyətini artıracağı gözlənilir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda sığortanın yaranması və təşkili ölkənin mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan daha açıq və bazara əsaslanan sistemə daha geniş keçidini əks etdirir. Sovet dövründə yarandığı gündən indiki strukturuna qədər sığorta sənayesi əsaslı inkişaf yolu keçmişdir. Sağlam normativ baza, artan xidmət çeşidi və istehlakçıların maarifləndirilməsinə artan diqqət ilə Azərbaycanın sığorta sektoru ölkənin ümumi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına töhfə verərək daha da inkişaf etməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev, R. (2018). Azərbaycan sığorta bazarının inkişafı: tarixi və institutional perspektivlər. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
2. Hüseynov, E. (2012). "Azərbaycanda sığorta: Sovet irsindən bazar yönümlü islahatlara". Journal of Economic Development, 21(3), 45-58.
3. Məmmədov, V. (2015). "Azərbaycan Postsovet İttifaqında sığorta sənayesinin təkamülü: çağırışlar və imkanlar". Central Asian Journal of Economics, 12(1), 32-47.
4. Azərbaycanın Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (FİMSA) (2020). Azərbaycan Sığorta Sektoru üzrə İllik Hesabat. Bakı: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası.
5. Muradov, S. & Abbasov, M. (2019). "Azərbaycanda sığorta sənayesinin modernləşdirilməsi: normativ baza və bazarın fəaliyyəti". Journal of Insurance Studies, 35 (2), 23-39.
6. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) (2013). Azərbaycan Sığorta Sektorunun Qiymətləndirilməsi: İnkişaf, Problemlər və Tənzimləmə İcmalı. Vaşinqton, D.C.: Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası.
7. Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi (2007). Azərbaycan sığorta fəaliyyəti haqqında qanun [410-IQ sayılı Qanun]. Bakı: Maliyyə Nazirliyi.
8. Vəliyev, T. & İbrahimov, R. (2014). "Azərbaycanda İctimai İnəm və Sığorta Maarifləndirilməsi: Çətinliklər və Siyasət Təvsiyələri". Azərbaycan İqtisadi İcmalı, 27(4), 99-111.

*Xuduyev Maarif Namiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: marifxuduyev@gmail.com*

BLOKÇEYN TEXNOLOGİYALARIN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ İMKANLARININ TƏDQIQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Blokçeyn texnologiyası inkişaf etməyə davam edir və gündəlik həyat və iqtisadiyyata daha çox inteqrasiya vəd edir. Şəffaflığın, təhlükəsizliyin və etibarlılığın qiymətləndirildiyi yeni iş modellərinin yaradılmasına yol açır. Blokçeyn-in müasir dünyaya təsiri

artmağa davam edəcək, çünki daha çox sənaye yeni rəqəmsal iqtisadiyyat yaratmaq potensialını və faydalarını dərk etməyə başlayır.

Blokçeyn texnologiyası Bitcoin və Ethereum kimi kriptovalyutalardan çox kənara çıxaraq maliyyə sahəsini kökündən dəyişdirdi. Bu mərkəzləşdirilməmiş sistem Təhlükəsizliyi, şəffaflığı və saxtakarlığa qarşı müqaviməti təmin edir ki, bu da onu maliyyə əməliyyatları üçün ideal edir. Rəqəmsal valyutalara əlavə olaraq, blokçeyn, vasitəçi ehtiyacını aradan qaldıraraq, şərtlər yarandıqda avtomatik olaraq yerinə yetirilən ağıllı müqavilələrdə tətbiq tapır. Bu səmərəliliyi artırır və maliyyə əməliyyatlarında riskləri azaldır.

Blokçeyn texnologiyası, ənənəvi bank sisteminə alternativ təklif edərək mərkəzləşdirilməmiş maliyyə xidmətləri (DeFi) yaratmaq üçün imkanlar açır. DeFi platformaları istifadəçilərə mərkəzi maliyyə qurumlarının iştirakı olmadan kredit, investisiya və sığortaya giriş imkanı verir. Bu, maliyyənin demokratikləşməsinə və əvvəllər onlardan kəsilənlərə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə kömək edir.

Bundan əlavə, blokçeyn, şəbəkənin bütün üzvləri üçün əməliyyatların şəffaflığını təmin edir və hər əməliyyatın mənşəyini izləməyə imkan verir. Bu, istifadəçilər arasında etimad yaratmağa kömək edir və fırıldaqçılıq və korrupsiya risklərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Blokçeyn-də məlumatların şəffaflığı və dəyişməzliyi də mal və xidmətlərin həqiqiliyini təmin edərək tədarük zəncirlərində səmərəliliyin və məsuliyyətin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Sistemlərin təhlükəsizliyini və şəffaflığını gücləndirmək üçün Blokçeyn-dən istifadə getdikcə aktuallaşır, çünki bu keyfiyyətlər müasir dünyada davamlı və etibarlı rəqəmsal ekosistemlərin yaradılması üçün əsasdır.

2008-ci ildən 2019-cu ilə qədər olan dövr iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, o cümlədən maliyyə sahələrində dönüş nöqtəsi oldu. Bu müddət ərzində əvvəllər az tanınan iki anlayış – "cryptocurrency" və "blokçeyn" həm bankirlərin, həm iqtisadçıların, həm də adi insanların düşüncələrində möhkəm şəkildə möhkəmləndi. 2008-ci ilin oktyabrında yeni, lakin ilk cryptocurrency – Bitcoinin təsviri dərc edildi. Analoxlarla əlaqəli əsas və ən qiymətli xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Saxta əməliyyatlardan qorunma;
2. Üçüncü tərəf təşkilatlarından müstəqillik;
3. Anonim istifadə imkanı.

Bu üç əsas amil bu yeni rəqəmsal valyutanın daha da populyarlığını müəyyənləşdirdi və iqtisadiyyatın maliyyə sektorunun inkişafının prioritet yollarını anlamaq üçün vacib bir amil oldu [1, s.2].

Bütün maliyyə əməliyyatlarının uçotunu tez, ucuz, səmərəli və etibarlı şəkildə aparmağa, təşkilatlar tərəfindən tələb olunan müxtəlif qeydləri saxlamağa, habelə malların, ödənişlərin və tədarük zəncirlərinin izlənməsi ilə tədarükçülər və ya pərakəndə satıcılarla işin səmərəliliyini artırmağa imkan verən blokçeyn texnologiyası anlayışı da maliyyə bazarında kriptovalyutasının meydana çıxması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Hal-hazırda, blokçeyn texnologiyasının iqtisadiyyatın maliyyə sektoruna tətbiqi sürətlənir, IBM C-Suite Study 2017-ə görə, sorğuda iştirak edən şirkətlərin 30%-dən çoxu maliyyə sektoruna aiddir və blokçeyn ilə maraqlanır və ya onsuz da fəal şəkildə istifadə edirlər. Bu texnologiyanın geniş təcrübəyə tətbiqi bankların, ödəmə şəbəkələrinin, broker firmalarının, investisiya banklarının və s. imkanlarını artıracaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. 2011-2020-ci illərdə AR-da qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında Dövlət Proqramı. 16 may 2011-ci il.
2. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə və kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2003.
3. Atakişiyev M.S., Şıxəliyeva M.N., Mirzəliyeva R.N. Maliyyə menecmenti. Dərslik. Bakı, 2010.
4. Ataşov B. X. Novruzov N. A., İbrahimov E. Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2004, 648 s.
5. Ataşov B., Ələkbərov Ə., Xudiyev N. Sığorta işi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2018. 415 s.

*Yusibov Uğur Vüqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: uguryusibov@gmail.com*

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ AUDİT FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Audit öhdəliklərin, aktivlərin, maliyyə nəticələrinin və xüsusi vəsaitlərin doğru, dəqiq və tam əks etdirilməsini müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq iqtisadi subyektlərin müəyyən dövrə tərtib etdikləri il ilk maliyyə hesabatlarının sərbəst şəkildə yoxlanılması nəzərdə tutulur. Auditin əsasını dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyinin, ayrı-ayrı payçıların ümumi və qarşılıqlı marağı təşkil edir. Auditin elmi-praktik inkişaf problemləri ilə bağlı bir çox alimlər, tədqiqatçılar müxtəlif yönümlü tədqiqatlar aparmışlar. Bütün bu araşdırmalar, auditin elmi-praktik problemlərinin geniş işıqlandırılmasına yardım etmişdir. Lakin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı auditin inkişaf problemləri də müasirlik baxımından müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Xüsusi ilə auditin müasir şəraitdəki izahını daha dolğun və ətraflı şəkildə müəyyənləşdirmək zəruridir. 1971-ci ildə yaradılmış Uçotun əsas konsepsiyaları üzrə Amerika Mühəsiblər Assosiasiyası Komitəsi (American Accounting Association - AAA- Committee on Basic Auditing Concepts) auditə aşağıdakı şəkildə tərif vermişdir; “Audit – iqtisadi fəaliyyət və hadisələr haqqında obyektiv məlumatların sınımasını və qiymətləndirilməsini, onların müvafiq meyarlara müvafiqlik səviyyəsini müəyyənləşdirən və bununla əlaqədar nəticələri maraqlı tərəflərə ötürən sistemli prosesdir” [1, s.46].

Komitənin digər üzvləri auditin digər şəkildə əks etdirirlər: “audit - elə bir prosesdir ki, bu prosesdə müstəqil və səlahiyyətli şəxs spesifik fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri üzrə mövcud informasiyaları yığıb, onları müəyyən edilmiş meyarlara müvafiq qiymətləndirir və öz rəyində ifadə edir” [2, s.15].

Bir çox Amerika mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, “audit – məsuliyyətli, sərbəst şəxs tərəfindən aparılan, iqtisadi subyektin vəziyyətinə və fəaliyyətinə aid faktların yığılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarət bir fəaliyyət növüdür. Həmin şəxs müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq, fəaliyyətin keyfiyyəti haqqında rəy verir. Auditin birinci

məqsədi - şirkətin maliyyə hesabatının mötəbərliyini müəyyən etmək, o cümlədən şirkətin təsərrüfat hüququna, normalara və vergi qanunvericiliyinə əməl etməsinə nəzarət etməkdir” [3, s.288].

Auditə fərqli yanaşmaların olması onu sübut edir ki, onun təşəkkülü prosesi hələ tamamlanmayıb. Auditə verilmiş təriflərə və ya onun kifayət qədər dərin köklərə malik olduğu ölkələrdə mövcud olan oxşar təriflərə diqqət yetirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur: auditin əsas mahiyyəti təsərrüfat subyektinin bu və ya digər mühasibat (maliyyə) hesabatına mümkün inamın dərəcəsi haqqında cəmiyyətə informasiya təqdim etməkdən ibarətdir.

Müəssisənin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin mövcud olan meyarlar üzrə dərin-dən yoxlamaq mümkündür. Eyni zamanda auditin belə bir tərifinin praktikada tətbiq olunması onun həm mənfəi, həm də müsbət tərəfini aşkara çıxardır. Müsbət cəhətlərə auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq xüsusiyyətinin göstərilməsini daxil etmək olar. Mənfəi cəhəti isə auditin daha limitli çərçivədə aparılmasıdır.

Auditin praktikasını və nəzəriyyəsi sahəsində məşhur Amerikalı mütəxəssis *C.Robertson* deyir ki, “audit - sahibkarlıq riskinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş fəaliyyətdir”. Sonra isə bu cür qənaətə gəlir ki, “audit maliyyə hesabatlarının istifadə edənləri üçün informasiya riskini uyğun səviyyəyə qədər aşağı salır. Bu riski təxmini olaraq hesablamaq (proqnozlaşdırmaq) və münasib halların ehtimalını müəyyən etmək mümkündür” [3, s.26].

Audit bölməsi daha çox orta və iri səviyyəli müəssisələrdə yaradılır. Audit sistemi müvafiq normativ-hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərir. Audit bölməsi təsdiqlənən əsasnaməyə malik olur, eyni zamanda müəssisədə onun fəaliyyətini tənzimləyən müəssisədaxili standartlar, normativ sənədlər mövcud olmalıdır. Həm də müəssisədə daxili audit bölməsinin yaranma mexanizmi təsis sənədlərində öz əksini tapmalıdır. Ümumilikdə, müəssisələrin daxili audit bölməsinin hüquqlarında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Səmərəliliyin dəyərləndirilməsi və ona nəzarət funksiyasına - müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkil edilməsinə və onun fəaliyyətinə, müəssisənin funksional strukturlarının fəaliyyətinə, vəsaitlərdən, öhdəliklərdən, aktivlərdən istifadəyə nəzarət, müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə nəzarət prosedurları, müxtəlif idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aid edilə bilər [2, s.8].

Xüsusi və məqsədli audit funksiyası - müəssisənin ali rəhbərliyinin, onun təsisçi və mülkiyyətçilərinin maliyyə nəzarətini gücləndirmək, maliyyə dayanaqlığını möhkəmləndirmək, maliyyə intizamının pozulması hallarını müəyyən edib aradan qaldırmaq, informasiyanın möhtəbərliyini yoxlamaq, mühasibat uçotu sistemini qiymətləndirmək, maliyyə - təsərrüfat əməliyyatının müvafiq qanunvericiliyə, norma və standartlara uyğun aparılmasını müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisədə, onun filial və bölmələrində, törəmə müəssisələrində maliyyə nəzarət yoxlamalarını daxili audit vasitəsilə həyata keçirməsidir [3, s.79].

Məsləhət xidmətləri funksiyasına - müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı menecerin düzgün və məqsəduyğun qərar qəbul etməsinə təsir göstərəcək informasiya və məsləhətlərin verilməsi, funksional xidmət strukturlarını işinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə məsləhətlərin verilməsi, biznesin inkişafı ilə bağlı təşkilatı, idarəetmə, hüquqi, texniki-iqtisadi, texnoloji-istehsal və digər sahələrdə müəssisə rəhbərliyinə məsləhətlərin verilməsi kimi məsələlər aid edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Богомолов А.М., Голощапов Н.А. Внутренний аудит. Организация и методика проведения. - Мл «Экзамен», 2010, 192 с.
2. Бурцев В.В. Система внутреннего финансового контроля коммерческой организации //Аудит и финансовый анализ, 2014, №1.
3. Jack C. Robertson. Auditing 6th Edition. 1990, 765 pag.

*Hacıyeva Fərəh Elton qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hacyeva.farahh@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA AHILLARIN YAŞADIĞI SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ

Yaşlanma prosesinin təbiəti yalnız bioloji deyil, həm də sosial və psixoloji aspektləri əhatə edir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər, yaşlı əhali üçün sosial müdafiə və psixoloji dəstək proqramlarının artırılması vacibdir. Azərbaycanda ahılların qarşılaşdığı problemlər arasında sosial təcrid, psixoloji çətinliklər və iqtisadi çətinliklər əsas yer tutur. Əhali arasında yaşlanmanın artması ilə əlaqədar olaraq, bu problemlər artır. Gerontoloji araşdırmalara əsasən, yaşlı insanların cəmiyyətə inteqrasiyası və psixoloji dəstəyin artırılması onların rifahını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər: [3].

1. Sosial problemlər. Azərbaycanda ahıl yaşlı insanların ən böyük sosial problemi tənhalıq və sosial təcriddir. Bir çox yaşlı insan ailələrindən və cəmiyyətlərindən təcrid olunur, bu da onların psixoloji vəziyyətini pisləşdirir [4]. Sosial şəbəkələrdən və əlaqələrdən məhrum olmaq yaşlıların həyatdan zövq almasına və psixoloji sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərir. Nəsillərarası əlaqələrin zəif olması, yaşlıların təcrübə və biliklərinin cəmiyyətdə dəyər tapmaması da bu problemin bir hissəsidir [5].

2. Psixoloji problemlər. Yaşlılar arasında depressiya və digər psixoloji problemlər geniş yayılmışdır. Gerontoloji araşdırmalar göstərir ki, yaşlanmaya bağlı olaraq yaranan tənhalıq və sosial izolyasiya, depressiya kimi psixoloji travmalara səbəb olur [2]. Həmçinin, yaşlıların özlərinə olan inamları zəifləyir, bu da onların psixoloji sağlamlıqlarını daha da pisləşdirir. Depressiya və digər psixoloji problemlər yaşlıların həyat keyfiyyətini azaldır, cəmiyyətlə əlaqələrini zəiflədir.

3. İqtisadi və sosial təhlükələr. Yaşlı insanların iqtisadi vəziyyəti çox vaxt çətin olur, çünki onların gəlir mənbələri məhdudlaşır. Aşağı pensiya və iş imkanlarının olması, yaşlıların sosial və psixoloji sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərir [1]. Bu vəziyyət onları daha çox təcrid edir və iqtisadi asılılıq onların özünəinamını zəiflədir.

4. Təkliflər və həll yolları. Bu problemlərin həlli üçün dövlət və cəmiyyət səviyyəsində bir sıra tədbirlər görülməlidir. Yaşlılar üçün psixoloji dəstək proqramlarının artırılması, sosial mərkəzlərin yaradılması və onların sosial aktivliyinin artırılması vacibdir [4]. Cəmiyyətin yaşlı insanlara münasibətinin dəyişdirilməsi və yaşlıların sosial və iqtisadi təminatlarının gücləndirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətlər daha da önəmlidir.

Yaşlı insanların qarşılaşdıqları sosial və psixoloji problemlərin həlli üçün daha çox multidissiplinar yanaşma tələb olunur. Təbii ki, yalnız sosial və psixoloji xidmətlər de-

yıl, həm də tibbi və hüquqi sahədə də dəstək göstərilməlidir. Məsələn, yaşlılara verilən tibbi xidmətlər, onların fiziki, sağlamlıqlarını qorumaqla yanaşı, cəmiyyətlə əlaqələrini də gücləndirə bilər. Xüsusilə, yaşlıların sosial aktivliklərini təmin etmək üçün xüsusi proqramlar və layihələr həyata keçirilməlidir. Bu cür proqramlar onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırar, sosial təcridi azaldar. Əlavə olaraq, hüquqi xidmətlər də yaşlıların hüquqlarının qorunması və onların rifahını təmin etməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Yaşlı insanların sosial və psixoloji rifahının artırılması üçün təhsil və təlim proqramlarının da əhəmiyyəti böyükdür. Yaşlıların həyatboyu öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsi, onlara yeni bacarıqlar öyrətmək və mövcud biliklərini yeniləmək, həm fiziki həm də ruhi sağlamlıqlarını gücləndirə bilər. Bu cür proqramlar, yaşlıların sosial mühitə uyğunlaşmasına və cəmiyyətin daha fəal üzvləri olmalarına kömək edir. Eyni zamanda, yaşlılara yönəlmiş texnologiya və rəqəmsal alətlər barədə təlimlər, onların informasiya cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdıracaq və həyat keyfiyyətlərini artıracaq. Bu tip dəstək sistemləri yaşlıların müstəqil həyat tərzini sürmələrini təmin edər, sosial izolyasiyadan qurtulmalarına kömək edər.

Yaşlılar üçün cəmiyyətin nəzərindəki stereotipləri dəyişdirmək və onların aktiv sosial iştirakını təşviq etmək vacibdir. Araşdırmalara görə, yaşlılar daha çox sosial dəstəyə ehtiyac duyurlar və onları yalnız müvafiq sosial xidmətlərlə təmin etmək kifayət etmir. Onlar həm də cəmiyyətin fəal üzvləri kimi tanınmalı, fəaliyyət sahələrində iştirak etməyə təşviq edilməlidir. Bu məqsədlə, təhsil, mədəniyyət və digər sosial fəaliyyətlərə qatılmaq imkanları yaradılmalıdır. Beləliklə, yaşlıların fiziki və psixoloji sağlamlıqları ilə yanaşı, onlara qarşı cəmiyyətin münasibəti də müsbət istiqamətdə dəyişə bilər.

Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq da yaşlıların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vacibdir. Dövlətin yaşlılara verilən sosial xidmətləri gücləndirməsi və yerli təşkilatların, sosial işçilərin fəaliyyətlərini koordinasiya etməsi lazımdır. Belə bir yanaşma, yaşlıların həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlıqlarını qorumağa, sosial təcridin qarşısını almağa və onların cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiyasına kömək edə bilər. Bu istiqamətdə həyata keçirilən sosial siyasət yaşlıların həyat keyfiyyətini artırmağa və onların cəmiyyətlə əlaqələrini gücləndirməyə yönəlməlidir.

Nəticə. Azərbaycanda ahılların yaşadığı sosial-psixoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət və cəmiyyət səviyyəsində daha çox tədbir görülməli, yaşlıların həyat keyfiyyəti yüksəldilməlidir. Yaşlı insanların psixoloji və sosial rifahının təmin edilməsi yalnız onların həyatlarını yaxşılaşdırmaz, həm də ümumi cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (2022). Yaşlı əhali üçün sosial müdafiə tədbirləri. Bakı: Nazirlik nəşriyyatı.
2. BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyi. (2021). Azərbaycan və yaşlanan əhali: Çağırışlar və imkanlar. Bakı: BMT.
3. Hüseynova, S. (2019). Azərbaycan Respublikasında əhalinin yaşlanma problemləri və sosial siyasət. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
4. Qasimov, R. (2021). Gerontologiya və sosial rifah: Azərbaycan nümunəsi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Əliyeva, N. (2020). Yaşlı insanların sosial müdafiəsi: Problemlər və həll yolları. Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı, 15(3), 45-58.

*Şirinov Novruz Şəfi oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: novruzshirinov1@gmail.com*

SOS UŞAQ KƏNDLƏRİNDƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARLA MULTİDİSSİPLİNAR KOMANDANIN FƏALİYYƏTİ

Multidissiplinar komanda işi uşaqlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artırır və onların təhlükəsizlik, bağlılıq və şəxsiyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək edir. Mütəxəssislər birgə işləyərək xidmətləri planlaşdırmalı və uşaqların rifahını maksimum səviyyədə təmin etməlidirlər. Bu yanaşma problemlərin vaxtında həllini, xidmətlərin təkmilləşdirilməsini və agentliklər arasında daha yaxşı əməkdaşlığı təmin edir. Xüsusilə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla işdə multidissiplinar komandanın effektivliyi onların müəssisələrə uyğunlaşmasını sürətləndirir, ailə bağlarını gücləndirir və cəmiyyətə inteqrasiyasına kömək edir. SOS UK kimi təşkilatlar bu prinsipi əsas götürərək uşaqların sosial mühitə hazırlanmasına dəstək verir.

Valideynlərini itirmiş uşaqlar – hər iki valideyni vəfat etmiş 18 yaşınadək olan şəxslərdir.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar – hər iki valideyni aşağıda qeyd olunan kateqoriyaların hər hansı birinə aid olan:

- məlum olmayan;
- valideynlik hüquqlarından məhrum edilən və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılan;
- xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan) hesab edilən, ölmüş elan edilən;
- cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını çəkən;
- uşaqlarının tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsindən imtina edən;
- uşaqlarını uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrindən götürməkdən imtina edən;
- qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada digər hallarda valideyn himayəsindən məhrum hesab edilən 18 yaşınadək şəxslərdir.

Bir valideyni vəfat etmiş və o biri valideyni orqanizmin funksiyalarının 61-100 % pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş şəxs və ya bu maddənin birinci hissəsinin dördüncü–onuncu abzaslarında nəzərdə tutulan kateqoriyaların hər hansı birinə aid şəxs olan 18 yaşınadək şəxslər də valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar hesab edilirlər [1].

Mütəxəssislər arasında birgə iş xidmət göstərilən bütün uşaqların təcrübəsi üçün çox vacibdir. Uşaqların ehtiyac duyduqları “təhlükəsizlik, davamlılıq, bağlılıq və şəxsiyyət hissi”nə nail olmaqda kömək etmək vəzifəsi ortaq bir vəzifədir. Mütəxəssislər mümkün olan ən yaxşı nəticələri təmin etmək üçün bir-biri ilə, uşaqlar və onların ailələri ilə işləməlidir. Bu, xidmətləri birgə planlaşdırmaq və çatdırmaq üçün komandanın bir hissəsi kimi işləmək deməkdir.

Multidissiplinar işin ən çox qeyd olunan faydaları xidmətlərdə təkmilləşdirmə, problemlərin birgə həlli, vahid yanaşma qabiliyyəti və agentliklər arasında daha yaxşı

anlaşma və etibardır. Birgə təlim peşəkarlarla öz rollarını və məsuliyyətlərini başa düşməkdə, əlaqələr qurmaqda və bir-birilərinin nöqtəyi-nəzəri və qərar qəbulətmə proseslərində fikir əldə etməkdə kömək etməyin bir yoludur. Bir-birindən öyrənmək təcrübəsi inam və hörmət yaratmaq üçün yaxşı əsas ola bilər: empatiya uğurlu əlaqələri və əməkdaşlararası bacarıqlardan biridir.[2]

Multidissiplinar komandanın düzgün və effektiv əməkdaşlığı yalnız uşaqların rifahını təmin etmək üçün vacib deyil, eyni zamanda xidmət təminatçıları arasında peşəkar inkişafın və qarşılıqlı öyrənmənin inkişafını təmin edir. Müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin bir araya gəlməsi, uşaqların hərtərəfli dəstək almasını və problemlərin fərqli aspektlərinin nəzərə alınmasını təmin edir. Bu yanaşma, həmçinin mütəxəssislərin müxtəlif baxış bucaqlarını və təcrübələrini birləşdirərək daha geniş və inklüziv həllər yaratmalarına imkan verir. Əlavə olaraq, komanda üzvlərinin bir-biriləri ilə davamlı və effektiv ünsiyyət qurması, potensial problemlərin daha erkən aşkar edilməsi və düzgün müdaxilələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Nəticədə, multidissiplinar yanaşma, uşaqların və onların ailələrinin həyat keyfiyyətini artıran daha təsirli və davamlı həllərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Effektiv multidissiplinar iş üçün agentliklər arasında yaxşı ünsiyyət və məlumat mübadiləsi də çox vacibdir. Bura psixi sağlamlıq, narkotik maddələrdən sui-istifadə və məişət zorakılığı xidmətləri, eləcə də uşaqların sosial qayğısı üzrə müəssisələr daxildir. Bəzən multidissiplinar komandanın hədəfində uşağın evə qayıtması nəzərdə tutulur, bu zaman əsas məqsəd uşağa qayğı göstərilməsinə səbəb olan problemlərin həll edilməsi üçün bu müəssisələrlə əlaqə saxlamaq xüsusi vacibdir [3].

Nəticə

Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla iş zamanı multidissiplinar komandanın düzgün fəaliyyəti nəticəsində uşaqların bir çox problemlə situasiyalarda minimum sarsıntı ilə çıxması ilə nəticələnməkdədi. Bu komanda sayəsində yaranmış problemlər öncədən müəyyən edilir və qarşısı alınır. Multidissiplinar komandanın düzgün fəaliyyəti nəticəsində uşaqlar müəssisəyə daha tez uyğunlaşması həyata keçirilir. Həmçinin multidissiplinar komandanın effektiv işi sayəsində uşağın/gəncin ailəsi bağlarının yenidən qurulur və gücləndirilə bilər bu da uşağın/gəncin yenidən ailə mühitinə qayıtmasına müsbət təsir etməkdədir [4].

SOS UK-nın əsas məqsədi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların/gənclərin bu situasiyadan ən az zərərle çıxmasını təmin etmək və gələcəyə hazırlamaqdır. Bu zaman himayədarlar ilə əlaqənin davamlı şəkildə saxlanılması önəmli məsələlərdən biridir. Bu zaman sosial işçi ön plana çıxmaqdadır ki, bu zaman həm himayədar ailə ilə həm uşaq/gənc həm də multidissiplinar komanda arasında əlaqənin qurulmasını təşkil etməkdədir [5].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. E-qanun.az.
2. Department for Education: Fostering and adoption. August, 2014
3. Model for development planning: Supporting document for the SOS Children's villages Manual, May, 2003
4. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan. Ailə əsaslı qayğı üçün keys menecment prosedurları üzrə göstərişlər. Mart 2015, 23s
5. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan, Milli Gənclərə Qayğı Konsepsiyası. Bakı, 2020, 18 s.

*Yolçuyeva Nabat Rövşən qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nabatyolchuyeva@icloud.com*

PSIXOAKTIV MADDƏ İSTİFADƏÇİLƏRİNİN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL- PSIXOLOJİ İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Psixoaktiv maddə istifadəsi, müasir cəmiyyətdə ən aktual sosial və psixoloji problemlərdən biridir. Psixoaktiv maddələrə olan asılılıq, təkcə fərdi səviyyədə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi rifahına da mənfi təsir göstərir. Maddə istifadəsi ilə bağlı yaranan asılılıq, şəxslərin sosial izolyasiyasına, psixoloji narahatlıqlarına və müxtəlif ictimai problemlərə yol açır. Bu tezis məqsədi psixoaktiv maddə istifadəçilərinin cəmiyyətə sosial-psixoloji inteqrasiyasını nəzərdən keçirərək, onların qarşılaşdığı əsas maneələri və bu maneələrin aradan qaldırılması üçün təklif olunan həll yollarını müzakirə etməkdir.

Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial psixoloji xüsusiyyətləri. Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-psixoloji vəziyyəti, çox vaxt onların psixoloji sağlamlığının pozulması ilə əlaqələndirilir. Maddə asılılığı həm fiziki, həm də psixoloji problemlərə səbəb ola bilər, bu da istifadəçilərin gündəlik həyatlarını çətinləşdirir və sosial münasibətlərini pozur (2, s.23). Psixoaktiv maddə istifadəsi nəticəsində meydana gələn sosial təcrid, narahatlıq və depressiya kimi halların artması, istifadəçilərin cəmiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb olur (1, s.47).

– **Sosial təcrid:** psixoaktiv maddə istifadəçiləri çox vaxt digər insanlarla münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər və bu da onların yalnızlıq hissini artırır. Stigma və cəmiyyətin mənfi münasibəti, onların sosial əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb olur (5, s.35).

– **Psixoloji vəziyyətin pozulması:** narkotik istifadəçiləri tez-tez depressiya, narahatlıq və stress kimi psixoloji pozuntulardan əziyyət çəkirlər. Bu halların uzunmüddətli davam etməsi istifadəçilərin cəmiyyətə inteqrasiyasını çətinləşdirir (8, s.92).

Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-inteqrasiya maneələri. Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial inteqrasiyasının qarşısında bir neçə əsas maneə mövcuddur:

1. Stigmatizasiya və sosial damğalanma: Psixoaktiv maddə istifadəçiləri cəmiyyətdə çox vaxt mənfi münasibətlərlə qarşılaşırlar. Onlara qarşı sosial damğalanma, təcrid və diskriminasiyanın artmasına səbəb olur (7, s.12). Bu vəziyyət, istifadəçilərin cəmiyyətdən və sosial mühitdən uzaqlaşmasına gətirib çıxarır.

2. İqtisadi və işsizlik problemləri: Maddə istifadəçiləri, asılılıqdan dolayı bəzən fiziki və psixoloji cəhətdən iş həyatına uyğun ola bilmirlər. Nəticədə, işsizlik və gəlir əldə etmə çətinlikləri, onların sosial inteqrasiyasını daha da çətinləşdirir.

3. Ailə və sosial münasibətlərdəki gərginliklər: Psixoaktiv maddə istifadəçiləri, ailə üzvləri ilə tez-tez münaqişələr yaşamağa başlayırlar. Bu münaqişələr, istifadəçinin sosial inteqrasiyasını daha da çətinləşdirir, çünki çox vaxt yaxınları belə onlara dəstək verməkdə çətinlik çəkir (3, s.73).

Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial inteqrasiyası üçün təkliflər: Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-psixoloji inteqrasiyasının yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər və yanaşmalar təklif edilə bilər:

1. Sosial dəstək proqramları və reabilitasiya: Psixoaktiv maddə istifadəçilərinə xüsusi reabilitasiya proqramları təqdim edilməlidir. Bu proqramlar, onların psixoloji və sosial sağlamlıqlarını bərpa etməyə kömək edir (4, s.102). Psixoterapiya, qrup terapiyası və digər dəstək tədbirləri istifadəçilərin reabilitasiyasını sürətləndirə bilər.

2. Stiqma ilə mübarizə: Cəmiyyətdə narkotik istifadəçilərinə qarşı olan mənfi münasibəti dəyişdirmək vacibdir. Bu məqsədlə məlumatlandırma kampaniyaları və təlimlər təşkil edilməlidir. Cəmiyyətdə narkotik asılılığının yalnız fərdi bir məsələ deyil, həm də sosial bir problem olduğu barədə anlayışın formalaşdırılması lazımdır (2, s.26).

3. İqtisadi və peşəkar dəstək: Narkotik istifadəçiləri üçün iş imkanlarının yaradılması və peşə təhsili proqramlarının tətbiqi onların sosial inteqrasiyasını asanlaşdıracaq. Onlara müvafiq iş təlimləri və təhsil imkanları təqdim edilməlidir (6, s.59).

4. Ailə dəstəyi və sosial xidmətlər: Ailələrə psixoaktiv maddə istifadəçiləri ilə necə daha effektiv şəkildə əlaqə qurulacağı barədə təlimlər verilməlidir. Ailələrin və cəmiyyətin bu şəxslərə qarşı daha anlayışlı yanaşmaları vacibdir (3, s.75).

Nəticə

Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-psixoloji inteqrasiyası, cəmiyyətin və dövlətin aktiv dəstəyi ilə mümkün ola bilər. Stigmatizasiya və sosial təcrid, bu şəxslərin cəmiyyətə reinteqrasiyasının qarşısında duran əsas maneələrdir. Lakin sosial dəstək proqramları, təhsil və peşəkar inkişaf imkanları, eləcə də stiqma ilə mübarizə tədbirləri bu maneələri aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Cəmiyyətin narkotik istifadəçilərinə qarşı daha anlayışlı və dəstəkverici münasibəti, onların cəmiyyətdə daha müsbət bir yer tutmasına şərait yaradacaqdır. Cəmiyyətdə narkotik asılılığına dair yanlış təəssürlər və stereotiplər birmənalı olaraq dəyişdirilməlidir. Məlumatlandırma kampaniyaları və təhsil proqramları, narkotik istifadəçilərinin cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına yardımçı olmaqla yanaşı, asılılığın sosial bir problem olaraq qəbul edilməsini təşviq etməlidir. Sosial əməkdaşlıq, həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə psixoaktiv maddə istifadəçilərinin həyatlarını dəyişdirmək və onları iş gücünə və sosial fəaliyyətə yenidən cəlb etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə dövlətin göstərdiyi dəstək və siyasətlərin effektivliyi, həmçinin cəmiyyətin bu şəxslərə qarşı göstərdiyi münasibət birbaşa onların sosial inteqrasiyasına təsir göstərir. Bu yanaşmaların birləşməsi, narkotik istifadəçilərinin cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasına yönəlik mühüm addımlar atılmasına imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Şahbazov, S. (2017). "Psixoaktiv maddələr və onların cəmiyyətdəki təsiri: Narkomaniya problemi." Azərbaycan Psixologiya Jurnalı, 13(2), 45-58.

2. Zeynalov, R. (2015). "Psixoaktiv maddə istifadəsinin psixoloji və sosial təsirləri." Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı, 9(1), 22-34.

3. Gülov, M. (2018). "Narkotiklər və asılılıq: Cəmiyyət və fərd arasındakı əlaqələr." İnsan və Cəmiyyət, 14(3), 71-82.

4. Əliyev, T. (2020). "Narkotik istifadəçilərinin reabilitasiyası və sosial inteqrasiyası: Azərbaycanın təcrübəsi." Azərbaycan Sosial İşlər Jurnalı, 7(4), 101-115.

5. Jafarov, R. (2019). "Narkomaniya və sosial izolyasiya: Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin cəmiyyətə inteqrasiyasının qarşısında duran maneələr." Sosial Psixologiya və Təhsil Jurnalı, 12(1), 33-48.

6. Kərimov, A. (2021). "Cəmiyyətin narkotiklərə münasibəti və sosial dəstək mexanizmləri." Cəmiyyət və Psixologiya, 17(2), 56-67.

7. UNODC (2019). "Global Report on Drugs: Trends and Development." United Nations Office on Drugs and Crime.

8. Miller, W. R., & Rollnick, S. (2013). Motivational Interviewing: Helping People Change (3rd ed.). New York: The Guilford Press.

*İsmayılzadə Ülkər Bədəl qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ulkerismayilzade17@gmail.com*

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN CƏMİYYƏTƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ İNTEQRASIYASININ TƏŞKİLİ

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-psixoloji integrasiyası, müasir cəmiyyətlərin inklüzivlik və bərabərlik prinsiplərinə uyğun olaraq, sosial inkişafın vacib tərkib hissəsidir. Bu integrasiya yalnız fiziki əngəllərin aradan qaldırılması və cəmiyyətin infrastrukturunun əlverişli olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, psixoloji, emosional və sosial dəstəklərin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Əlilliyi olan şəxslər cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər həyat sürmək hüququna malikdirlər. Bu, onların təhsil, iş, sağlamlıq, mədəniyyət və sosial fəaliyyətlərə sərbəst və maneəsiz daxil olmalarını təmin edən bir cəmiyyətin qurulmasını tələb edir. Lakin əlilliyi olan şəxslər, tez-tez cəmiyyətin stereotipləri, sosial normaları və mövcud əngəllər səbəbindən sosial həyatın müxtəlif sahələrində ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar. Bu, onların psixoloji vəziyyətinə, özünəinamına və ümumilikdə həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir [1].

Əlilliyi olan şəxslərin integrasiyası üçün görüləcək tədbirlər yalnız hüquqi və fiziki baxımdan deyil, həm də psixoloji və sosial yanaşmaları əhatə etməlidir. Bu prosesin əsasında cəmiyyətdə bərabər imkanlar, inklüziv mühitlər və cəmiyyətin digər üzvlərinin dəstəyi dayanır. Sosial-psixoloji integrasiya, əlilliyi olan şəxslərin şəxsi inkişaflarını dəstəkləyərək onların potensialını tam şəkildə ortaya qoymalarına şərait yaradır. Lakin, bu integrasiya yalnız dövlətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının deyil, həm də hər bir fərdin sosial məsuliyyətini anlamasını və əlilliyi olan şəxslərə qarşı qəbul edici və dəstəkləyici münasibət göstərməsini tələb edir [2].

Cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə münasibəti onların integrasiyasını birbaşa təsir edən faktordur. Bu, sadəcə fiziki mühitin əlverişli olması ilə kifayətlənmir, həm də sosial münasibətlərin dəstəkləyici olması vacibdir. Cəmiyyətdəki insanlar əlilliyi olan şəxsləri onlardan fərqli bir fərd olaraq deyil, cəmiyyətin bir parçası olaraq qəbul etməli və onlara qarşı heç bir ayrı-seçkilik etməməlidir [3].

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasında bir sıra çətinliklər mövcuddur:

Fiziki maneələr: cəmiyyətin fiziki mühiti, xüsusən ictimai nəqliyyat və binalar əlilliyi olan şəxslər üçün bəzən qeyri-uyğun ola bilər. Bu, onların günlük fəaliyyətlərini çətinləşdirir.

Cəmiyyətin stereotipləri və yanlış təsəvvürləri: cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslər

haqqında yaratdığı stereotiplər onların sosial həyatına mənfi təsir göstərir. Onlara qarşı olan əvvəlcədən müəyyən edilmiş mənfi təsəvvürlər onların integrasiyasını çətinləşdirir.

Psixoloji və emosional çətinliklər: əlilliyi olan şəxslər bəzən cəmiyyətin onları qəbul etməməsi, stereotiplər və mənfi münasibətlər səbəbindən ayrı-seçkiliklə üzləşə bilərlər. Bu, onların psixoloji vəziyyətinə ciddi təsir göstərir.

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-psixoloji integrasiyası inklüziv və bərabər bir cəmiyyətin qurulmasında mühüm bir addımdır. Təhsil, iş bazarı, psixoloji dəstək və qanunvericilik sahələrində atılacaq addımlar bu prosesin sürətlənməsinə və təkmilləşməsinə kömək edəcəkdir. Cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə qarşı olan münasibəti də onların integrasiyasını dəstəkləyən əsas faktorlardan biridir. Bu sahədə dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları və cəmiyyətin digər üzvləri birgə əməkdaşlıq edərək, əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini artırmağa və onların cəmiyyətə tam integrasiyasını təmin etməyə yönəlmiş addımlar atmalıdır [4].

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-psixoloji integrasiyası, sadəcə fərdlərin fiziki və emosional rifahını yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətin ümumi sosial və iqtisadi inkişafını dəstəkləyir. Bu prosesdə dövlət siyasətləri və qanunvericilik mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə qarşı daha inklüziv yanaşmaları tətbiq etməsi, onların təhsil, iş və sosial həyat sahələrində bərabər hüquqlara malik olmalarını təmin edir. Həmçinin, əlilliyi olan şəxslərə yönəlmiş maarifləndirmə kampaniyaları, onların cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər yaşamaq, əmək bazarında iştirak etmək və ümumilikdə, həyat keyfiyyətlərini artırmaq üçün imkanlar yaradır. Bu, yalnız əlilliyi olan şəxslərin deyil, bütün cəmiyyətin rifahını yüksəldən bir prosesdir və cəmiyyətin sosial həmrəylik və bərabərlik prinsipinə əsaslanaraq inkişaf etməsini təmin edir.

Nəticə

Əlilliyi olan şəxslərin sosial-psixoloji integrasiyası yalnız onların öz həyat keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətin daha inklüziv, ədalətli və bərabər hüquqlara sahib bir quruluşda inkişaf etməsini təmin edir. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə tam və faydalı integrasiyası üçün çoxşaxəli yanaşmalar tələb olunur. Bu yanaşmalar arasında təhsil, işəgötürmə, sosial xidmətlər və psixoloji dəstək mühüm yer tutur. Təhsil sahəsində əlilliyi olan şəxslərə bərabər təhsil imkanlarının yaradılması, iş bazarında inklüziv siyasətlərin tətbiqi və psixoloji dəstəyin möhkəmləndirilməsi, onların cəmiyyətin aktiv və məhsuldar üzvləri olaraq fəaliyyət göstərmələrini təmin edir.

Lakin əsas məsələlərdən biri cəmiyyətin bütün üzvlərinin əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibətini müsbət yöndə dəyişdirməsidir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin əlilliyi olan şəxslərə qarşı qəbuledici, dəstəkləyici və hörmətli bir yanaşma sərgiləməsi onların sosial-psixoloji integrasiyasını sürətləndirəcək və cəmiyyətin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu yolda qarşılaşılan çətinliklər olsa da, sistemli və qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində əlilliyi olan şəxslər cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi olaraq tam integrasiya oluna bilərlər.

Nəticə olaraq, əlilliyi olan şəxslərin sosial-psixoloji integrasiyasının təşkili yalnız dövlətin və cəmiyyətin deyil, hər bir fərdin məsuliyyətidir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi, həm sosial, həm də psixoloji baxımdan bütün cəmiyyətin rifahına töhfə verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kemp, C. (2001). Disability and Social Inclusion: A Critical Guide to the Policy and Practice of Integration. Routledge.
2. Barnes, C., & Mercer, G. (2010). Exploring Disability: A Sociological Introduction. Polity Press.
3. Shakespeare, T. (2014). Disability Rights and Wrongs Revisited. Routledge.
4. Oliver, M. (1996). Understanding Disability: From Theory to Practice. Macmillan.

*Quluyev Sənan Yusif oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: senanquluyev2002@gmail.com*

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ AĞILLI ŞƏHƏR KONSEPSİYASININ TƏTBİQİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması prosesində ağıllı şəhər konsepsiyası müasir yanaşma kimi ön plana çıxmışdır. "Ağıllı şəhər" (smart city) konsepti texnologiyaların məlumatların və innovasiyaların şəhər idarəçiliyində və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasında istifadə olunduğu şəhər modelidir. Bu tip şəhərlər, insanlara daha yüksək həyat keyfiyyəti təmin etmək və şəhər infrastrukturunu daha səmərəli idarə etmək məqsədilə müxtəlif texnoloji həllərdən və məlumat analitika metodlarından istifadə edir. Ağıllı şəhərlərdə əsas məqsəd, şəhər sakinlərinin həyatını asanlaşdırmaq, resurslardan daha səmərəli istifadə etmək, ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək və iqtisadiyyatın davamlı inkişafını dəstəkləməkdir. Ləçin, Ağdam və Füzuli kimi strateji bölgələrdə bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi bölgənin potensialını artırmaqla yanaşı, yaşayış mühitinin keyfiyyətini yüksəldir. Ağıllı şəhərlərdə rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası kommunal xidmətlərin avtomatlaşdırılmasına, təhlükəsizlik tədbirlərinin təkmilləşdirilməsinə və resurslardan səmərəli istifadəyə imkan verir. Eyni zamanda, müasir texnoloji həllər məcburi köçkünlərin geri qayıdışını asanlaşdırır və sosial adaptasiyanı sürətləndirir. "Ağıllı şəhər" konsepsiyası müasir texnologiyaların şəhər infrastrukturuna inteqrasiyasını ifadə etsə də, bu yanaşma yalnız şəhərlərlə məhdudlaşmır. Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələrdə "ağıllı kənd" modelləri də bu konsepsiyanın bir hissəsi kimi qəbul olunur.

2020-ci il 27 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamla təsdiq olunmuş "Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nda "ağıllı şəhər" konsepsiyasının tətbiqi ilə bağlı tədqiqat və sınaq layihələrinin təşkili nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilən zəfərdən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə şəhərsalmanın müasir texnoloji yanaşmalar əsasında həyata keçirilməsi üçün genişmiqyaslı layihələrə start verilmişdir. Prezident İlham Əliyev Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində "ağıllı kənd" layihəsinin təməlini atmışdır və bu istiqamətdə tikinti işləri sürətlə davam etməkdədir. Bu layihə tamamilə yenidən qurulduğu üçün onun estetik

görünüşü və infrastrukturu müasir texnologiyalara uyğun şəkildə formalaşdırılacaqdır.

Layihənin ilkin mərhələsində Ağalı kəndində beş əsas istiqamət üzrə işlər həyata keçiriləcəkdir: yaşayış sahələri, istehsal obyektləri, sosial xidmət infrastrukturu, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji mənbələri. Gələcəkdə bu təcrübənin regionun digər ərazilərində də geniş tətbiqi planlaşdırılır ki, bu da elektron xidmətlərin yayılması ilə kəndlərdə və uzaq bölgələrdə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına şərait yaradacaqdır [1].

“Ağıllı şəhər” texnologiyalarının ən çox tətbiq edildiyi beş şəhər – Sinqapur, London, Amsterdam, Honq-Konq və Nyu-York – həmçinin dünya miqyasında turizm sektorunun mərkəzləri hesab olunur. Bu şəhərlərdəki texnoloji inkişafı turizm sahəsini daha cazibədar və funksional edərək, turist axını artırmağa kömək edir. Qarabağ regionunda, xüsusən də turizm sektorunun inkişafı baxımından “ağıllı şəhər” həllərinin tətbiqi əlavə imkanlar yarada bilər.

Bu məqsədlə, ilk pilot layihə olaraq Şuşa şəhərinin “ağıllı şəhər” konsepsiyası çərçivəsində yenidən qurulması regionun turizm potensialını artırmağa böyük töhfə verə bilər. Şuşa şəhərində interaktiv məlumat panelləri və məlumatverici lövhələrin quraşdırılması, turistlər üçün xüsusi mobil tətbiqlərin hazırlanması, həmçinin tarixi abidələr və keçmiş münaqişənin izləri barədə məlumat verən robot-bələdçilərin istifadəyə verilməsi bu prosesin bir hissəsi ola bilər. Bununla yanaşı, intellektual nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi və ekoloji cəhətdən təmiz “yaşıl” enerji istehsalı ilə də şəhərin ekoloji baxımdan daha dayanıqlı və cazibədar turizm məkanına çevrilməsi təmin edilə bilər. Beləliklə, Şuşada həyata keçirilən bu cür innovativ və yüksək texnologiyalı layihələr, regionun həm daxili, həm də xarici turistlər üçün cəlbedici bir məkana çevrilməsini təmin edəcək və turizm sahəsində artan turist axınına səbəb olacaqdır [3].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin strateji hədəflərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə həyata keçirilən Böyük Qayıdış prosesi ölkənin əsas prioritet vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. 2024-cü ilin yekunlarına dair çıxışında Prezident İlham Əliyev Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası istiqamətində əldə olunmuş nailiyyətlərin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Dövlət başçısı bildirmişdir ki, ötən il azad edilmiş ərazilərdə irimiqyaslı yenidənqurma və inkişaf layihələri uğurla icra edilmiş və bu proses davamlı xarakter almışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası sahəsində əldə olunan uğurlar Böyük Qayıdışın reallaşmasına töhfə verməklə yanaşı, bölgədə sosial rifahın və iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə də şərait yaratmışdır [4].

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, II Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və dayanıqlı urbanizasiya baxımından əhəmiyyətli perspektivlər vəd edir. Ağıllı texnologiyaların istifadəsi infrastrukturların modernləşdirilməsi, enerji səmərəliliyi və təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi kimi sahələrdə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, rəqəmsal idarəetmə və avtomatlaşdırılmış xidmətlər yerli əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər, məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıdışını da asanlaşdırır. Lakin konsepsiyanın uğurlu tətbiqi üçün davamlı texnoloji dəstək, maliyyə yatırımları və insan resurslarının inkişafı zəruridir. Gələcəkdə bu istiqamətdə həyata keçiriləcək layihələr bölgənin sosial-iqtisadi dirçəlişinə və Azərbaycanın ümumi inkişaf strategiyasına töhfə verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Science.gov.az. (2023). “Ağıllı şəhər” həllərinin tətbiqi və turizm sektoruna təsiri.
2. Azvision.az. (2023). Qarabağda ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi və turizmin inkişafı.
3. ereforms.gov.az. (2023). Qarabağ “Smart Region” a çevriləcək.
4. Report.az. (2024). Prezident ilin prioritetini elan etdi: “Böyük Qayıdış” Proqramının icrası sürətlənəcək - Şərh.

*Rzazadə Aysel Əlif qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aycehrzazada@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA UŞAQ HÜQUQLARININ QORUNMASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hələ də uşaq hüquqları dünya səviyyəsində həssas sahələrdən biridir. İnsan hüquqlarının bir hissəsi olan uşaq hüquqları düzgün qiymətləndirilməlidir. Dünyada uşaq hüquqları pozuntularının miqyası genişlənmiş və müdaxilə edilməsi çətin vəziyyətə gəlmişdir. Əmək istismarı, şiddət, qanundankənar vəziyyətlər, uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı hallar çoxalmağa davam edir. Bu kimi hallar onların hüquqlarının pozulmasına səbəb olur.

Dünyadakı bütün uşaqların doğulduqları gündən qanunla sahib olduqları hüquqlara – sağlamlıq, təhsil, psixoloji, fiziki və cinsi istismara qarşı qorunma aiddir. Bu hüquqların tam təmin edilməsinin həlli yoxdur.

Dünya statistikasına nəzər yetirsək görərik ki, hər il milyonlarla uşaq hüquqlarından məhrum olmasının əsas səbəbləri təhsildən yayınma, yoxsulluq, ayrı-seçkilik və bərabərsizlikdir. Hələ də hər gün 5 yaşınadək 15.000 uşaq müalicə oluna bilən xəstəliklərdən və qarşısı alınmayan digər səbəblərdən həyatını itirir [1].

Hər bir cəmiyyət sosial bərabərliyi təmin etmək məqsədilə vətəndaşlarının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirərək inkişaf etmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Üzrə Ümumi Bəyannaməsi (İHÜÜB) insan hüquqları sahəsində tarixi bir sənəddir. Fərqli hüquqi və mədəniyyətlərə sahib, müxtəlif ölkələrdən olan nümayəndələr tərəfindən hazırlanmış bu sənəd 10 dekabr 1948-ci ildə Parisdə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bəyannamə bütün xalqlar və millətlər üçün birgə qəbul edilən ümumi bir insan hüquqları standartını müəyyən edir. Bu sənəd ilk dəfə olaraq, bütün dünyada qorunmalı olan əsas insan hüquqlarını təsbit edir və 500-dən çox dilə tərcümə olunmuşdur. İHÜÜB bir çox insan hüquqları müqaviləsinin qəbuluna və tətbiqinə ilham vermişdir. Hal-hazırda, bu müqavilələr dünya üzrə global və regional səviyyələrdə tətbiq edilir və onların hamısında bu Bəyannaməyə istinad edilir [2].

İnsan hüquqları Bəyannaməsi (Universal Declaration of Human Rights) ən vacib global insan hüquqları vasitəsidir. İnsan hüquqlarının bir hissəsi kimi uşaq hüquqları dəyərləndirilməlidir. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi və təmin edilməsi vacib məsələlər-

dəndir. Uşaqlar üçün BMT tərəfindən uşaq hüquqları qəbul olunmuşdur. Çünki uşaqlara bütün insan hüquqları tətbiq olunsaydı, uşaqlar həmin hüquqlardan bərabər formada faydalana və yararlanıb bilməyəcəklər. Buna görə də uşaqların spesifik müdafiəyə ehtiyacları var.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 20 noyabr 1989-cü ildə Uşaq Hüquqları Konvensiyası (Convention on the Rights of the Child) qəbul edilmişdir. Uşaq Hüquqları Konvensiyası (UHK) 2 sentyabr 1990-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Uşaq Hüquqları Konvensiyası ən geniş şəkildə ratifikasiya olunmuş konvensiyadır [3].

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası 1989-cu ildə qəbul edilərək dünya uşaqlarına tarixi bir öhdəlik verilmişdir. Bu sənəd uşaqlar haqqında beynəlxalq bir razılaşmadır. Uşaq Hüquqları Konvensiyası (UHK) tarixdə geniş şəkildə ratifikasiya olunan insan hüquqları müqaviləsi olub və dünya üzrə uşaqların həyatını dəyişdirməyə kömək edib. Amma hələ də hər bir uşaq tam uşaqlıq yaşaya bilmir. Hələ də çox sayda uşaq erkən sona çatır. Bu bizə düşən məsuliyyətdir ki, uşaq hüquqlarına dair verilən öhdəliklərin yerinə yetilməsini və bunun üçün hərəkət etmələrini tələb edək. Onlar hər bir uşağın hüquqlara sahib olmasını təmin etməyə söz verməlidirlər. Uşaqlar yalnız valideynlərinə aid olan və onlar üçün qərar verilən biriləri deyillər. Əksinə, öz hüquqları cəmiyyətdə olan fərd olaraq qəbul edilməlidir.

Uşaq Hüquqları Konvensiyasını qəbul etmiş ölkələrdə 18 yaşdan aşağı olan bütün uşaqlar üçün tətbiq edilir. BMT tərəfindən qəbul edilən və dövlətlər tərəfindən təsdiq edilmiş Uşaq hüquqları Konvensiyası bir saziş olaraq dünyanın hər bir yerində yaşayan uşaqları təmin edir. Bu konvensiya uşaqların da öz hüquqlarına malik olduğunu, onların tam inkişaf etməsi, həyatda qalması və xüsusi müdafiənin təmin olunmasına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirir. Uşaqların hüquq və vəzifələri onların fərd kimi şəxsi inkişaflarına müsbət təsir göstərir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası 54 maddədən ibarətdir. Bu maddələr uşaqların hüquqlarını qoruyur və onların rifahını artırmaq məqsədini əks etdirir.

Həmçinin uşaqların yaşaması və inkişafı üçün zəruri olan minimum standartları konvensiya müəyyən edir. Uşaqlara aid olan öhdəlikləri konvensiyanın ratifikasiya etmiş bütün dövlətlər yerinə yetirməlidir. Daimi olaraq, bu dövlətlərin nümayəndələri xüsusi təşkil edilmiş Uşaq hüquqları Komitəsinə həm hesabat, həm də həyata keçirdikləri bütün işlər haqqında məlumat verirlər. Uşaqların hüquqlarını təmin edən bu Konvensiya birinci universal kodeksdir. Konvensiya uşaq hüquqlarına aid bütün məsələləri bir sənəddə cəmləşdirib. Sosial müdafiənin konseptual əsasları uşaqların hüquqlarının qorunması, yaxşı həyat şəraitinin təmin edilməsi, uşaqlara qulluq və müdafiə prinsipləri təşkil edir. Azərbaycanda uşaqların sosial müdafiəsinin konseptual əsaslarını BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və ölkə qanunvericiliyi təşkil edir.

Konvensiya deyir ki, uşaq böyüklükdən ayrı bir dövrdür və 18 yaşa qədər davam edir. Bu dövrdə uşaqlar böyüməli, öyrənməli, oynamağa, inkişaf etməyə və ləyaqət ilə tərəqqi etməyə icazə verildiyi xüsusi bir mərhələdir. Konvensiya tarixdə uşaqların həyatını dəyişdirməyə kömək edən beynəlxalq bir müqavilədir [4].

Nəticə

Uşaq hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi, cəmiyyətin inkişafı və insan hüquqlarının bərpası üçün önəmli bir addımdır. Hər bir uşaq, doğulduğu andan etibarən, öz hüquqlarına sahibdir və bu hüquqların qorunması, onların layiqli və təhlükəsiz şə-

raitdə böyüməsi üçün dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların məsuliyyətidir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası, bu hüquqların təmini üçün universal bir çərçivə təqdim edir və dünya ölkələrini uşaqların rifahını artırmağa çağırır. Lakin, hələ də dünya miqyasında bir çox uşaq müxtəlif səbəblərdən bu hüquqlardan məhrum qalır. Sosial ədalətin təmin edilməsi və uşaqların rifahı üçün güclü tədbirlər alınması, onların fiziki, psixoloji və təhsil hüquqlarının qorunması vacibdir. Uşaqların yalnız gələcəyin yetkin fərdləri kimi deyil, həm də mövcud dövrün bərabər hüquqlara sahib olan fərdləri kimi tanınması, cəmiyyətin daha ədalətli və inkişaf etmiş bir istiqamətdə irəliləməsinə səbəb olacaqdır. Bu məqsədlə hər bir ölkə öz siyasətində uşaq hüquqlarını prioritet məsələyə çevirərək, təhsil, sağlamlıq və sosial müdafiə sahələrində effektiv islahatlar həyata keçirməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://www.unicef.org/greece/en/situation-of-world-children>
2. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
3. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
4. <https://www.unicef.org/child-rights-convention>

*İgidəliyev Yusif Anar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: yusif.igideliyev@gmail.com*

AİLƏ, QADIN VƏ UŞAQ PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASINDA CƏMİYYƏTİN ROLU

Ailə, qadın və uşaq problemləri bütün cəmiyyətlərdə sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə əhəmiyyətli təsirə malik olan məsələlərdən biridir. Bu problemlərin həlli yalnız bir dövlətin və ya təşkilatın işi deyil. Eyni zamanda cəmiyyətin hər bir üzvünün və bu məsələlərlə bağlı müxtəlif qurumların birlikdə fəaliyyət göstərməsini vacibdir. Ailə, insan cəmiyyətinin təməl quruluşudur. Uşaqların sağlam inkişafı və qadınların hüquqlarının təmin edilməsi cəmiyyətin ümumi rifahına böyük təsir göstərir. Qadın və uşaqların qarşılaşdığı problemlər həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə insan hüquqları və sosial ədalət baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Ailə daxilində mövcud olan güc qeyri-bərabərliyi, təhsilsizlik, iqtisadi çətinliklər, sağlamlıq problemləri və digər sosial çətinliklər qadınların və uşaqların həyatına ciddi şəkildə təsir edir.

Ailə, qadın və uşaq problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilən proqramların müvəffəqiyyəti yalnız hüquqi və iqtisadi tədbirlərlə deyil, həm də sosial mədəni dəyişikliklərlə bağlıdır. Cəmiyyətin stereotipləri və ənənəvi düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi, qadın və uşaqların hüquqlarının daha geniş şəkildə tanınmasına və qorunmasına kömək edir. Həmçinin ailə içində zorakılığın və digər mənfi halların qarşısını almaq üçün fərdi və ictimai təhsil səyləri artmalıdır. Bu, həm qanunvericiliyin gücləndirilməsi, həm də mədəni və sosial normaların inkişafı ilə həyata keçirilə bilər. Qadınların və uşaqların sosial problemləri ilə bağlı müxtəlif tədbirlər bir-biri ilə əlaqəli olaraq həyata

keçirilməli, bununla yanaşı, hər bir fərdin, cəmiyyətin digər üzvləri və dövlət arasında mütəmadi və davamlı əməkdaşlığı təmin edilməlidir.

Ailə, qadın və uşaq problemlərinin həllində cəmiyyətin rolu: Cəmiyyətin rolu. Ailə, qadın və uşaq problemləri müxtəlif sosial faktorlardan təsirlənir. Bu məsələlərin aradan qaldırılması üçün bir neçə vacib cəmiyyət qurumu iştirak etməlidir. Cəmiyyətin rolu, hər şeydən əvvəl, bu problemlərin mövcudluğunu tanımaq və onların həlli istiqamətində aktiv və davamlı tədbirlər görməkdən ibarətdir [1].

Təhsil və maarifləndirmə: Cəmiyyətin maarifləndirilməsi, qadın və uşaqların hüquqları, ailədaxili münasibətlər və cəmiyyətin ümumi rifahı barədə məlumatların artırılması mühüm addımdır. Qadınlar və uşaqlar tez-tez təhsilsizlik və sosial izolyasiya səbəbindən öz hüquqlarından tam xəbərdar olmurlar. Bu məsələləri həll etmək üçün cəmiyyətin müxtəlif üzvləri – təhsil müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət qurumları əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsil qadınların və uşaqların hüquqlarını qorumaqla yanaşı, onların sosial, iqtisadi və psixoloji inkişafını da təmin edir.

Sosial dəstək və xidmətlər: Ailələrə psixoloji, sosial və hüquqi dəstəyin göstərilməsi ailə daxilindəki problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Qadınların iqtisadi asılılıqları və uşaqların təhsilə, sağlamlığa və təhlükəsizliyə olan ehtiyacları cəmiyyətin hərtərəfli dəstəyi ilə qarşılanmalıdır. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə xidmət edən sosial xidmətlər (sağlamlıq, təhsil, sosial müdafiə) vacibdir. Bu xidmətlərin daha əlçatan və keyfiyyətli olması ailə və qadınların sosial rifahını artırır [2].

Hüquq və qanunvericilik: Cəmiyyətin hüquqi strukturları qadın və uşaqların hüquqlarını qoruyan və onlara dəstək verən qanunvericiliyi gücləndirməlidir. Ailədaxili zorakılıq, uşaqların təhlükəsizliyi və qadınların iqtisadi azadlığı ilə bağlı mövcud olan qanunlar, cəmiyyət tərəfindən diqqətlə izlənilməli və tətbiq edilməlidir. Ailə və qadın hüquqlarını pozan zorakılıq hallarına qarşı qəti tədbirlər görülməsi, həmçinin ailə içindəki münasibətlərin inkişafına mühüm təsir göstərir [3].

İqtisadi bərabərlik və iş imkanları: Ailələrə iqtisadi dəstək və qadınlara iş imkanlarının yaradılması bu problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm yer tutur. İqtisadi baxımdan az təminatlı ailələr çətin vəziyyətlərlə üzləşir, bu da öz növbəsində qadın və uşaqların təhlükəsizliyini və rifahını təhdid edir. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı qadınların iş əmək bazarına inteqrasiyası və ailə həyatında bərabərlik imkanları yaratmaqla bu problemlərin həllinə kömək edir.

Nəticə

Ailə, qadın və uşaq problemlərinin aradan qaldırılması cəmiyyətin ümumi rifahını artıran vacib bir hədəf olmalıdır. Bu problemlərin həlli yalnız fərdi səviyyədə deyil, cəmiyyətin müxtəlif qurumlarının birlikdə fəaliyyəti ilə mümkündür. Təhsil, sosial dəstək, hüquqi təşviqlər və iqtisadi inkişaf kimi sahələrdə cəmiyyətin fəallığı, ailə daxilindəki münaqişələrin və sosial qeyri-bərabərliyin qarşısını alaraq, qadın və uşaqların həyat şəraitini yaxşılaşdırır. Cəmiyyətin hər bir üzvü bu məsələlərin həllində iştirak etməli və birlikdə daha ədalətli, bərabər və rifahlı bir cəmiyyət qurulmasına töhfə verməlidir. Qlobal ölçüdə, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar da bu məsələlərin həlli istiqamətində müsbət addımlar atmalı və daha geniş miqyasda işlər görməlidirlər. Ailə, qadın və uşaq problemlərinin qarşısının alınması, yalnız bu qrupların deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına xidmət edən bir strategiyadır.

Ailə, qadın və uşaq problemlərinin həlli yalnız dövlətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının deyil, hər bir fərdin aktiv iştirakını tələb edir. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və fərdi yanaşmadan daha kollektiv bir yanaşmaya keçid, bu problemlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Mədəniyyətin və sosial şüurun inkişafı, insan hüquqlarının təmin edilməsi və cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər imkanlarla təchiz edilməsi ailə və qadın problemlərinin həlli üçün əsas amillərdən biridir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar, qadınların və uşaqların hüquqlarının qorunmasını və ailə daxilində sağlam münasibətlərin qurulmasını təmin edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. World Health Organization (WHO). (2019). Violence against women prevalence estimates, 2018. WHO.
2. UNICEF. (2021). The State of the World's Children 2021: On My Mind – Promoting, protecting and caring for children's mental health. *UNICEF*.
3. Baldwin, D. (2016). Family, Work, and Family-Work Conflict: The Role of Women and Children in Contemporary Society. *Springer*.

*Vəlizadə İltizam İkrəm qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: velizadeiltizam02@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUQ SİYASƏTİ VƏ İŞSİZLİYİN AZALDILMASI

Məşğulluq anlayışı müxtəlif formalarda izah edilə bilər. Sadə dildə desək, bu işçi ilə işəgötürən arasında əməkhaqqı əsasında bağlanan razılaşmadır. Məşğulluq gəlir əldə etməyə imkan yaradan fəaliyyət növü kimi də xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” Qanununa əsasən, məşğulluq – ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qanuni əsaslarla qazanc gətirən fəaliyyətlə məşğul olmasıdır.

Məşğulluq hazırda ölkəmizdə əsas prioritetlərindən biri kimi ön plana çıxır. Bu sahədə aparılan islahatlar işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına eyni zamanda, aradan qaldırılmasına yönəlib. Məşğulluğun genişləndirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların layiqli yaşayış şəraitinə nail olmasına xidmət edir.

Məşğulluq siyasətinin effektivliyi yalnız yeni iş yerlərinin yaradılması ilə deyil, eyni zamanda mövcud iş yerlərində əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə də ölçülür. İşçi hüquqlarının qorunması, sosial təminatların təmin edilməsi və işçilərin rifahının artırılması məşğulluq sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədidir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətlər həm işçilərin motivasiyasını artırır, həm də işəgötürənlərlə işçi arasındakı münasibətləri daha da gücləndirir. İşçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən sağlam iş mühiti ilə təmin edilməsi vacib amillərdəndir. Bu isə daha yüksək məhsuldarlıq və əmək bazarının stabilləşməsinə sə-

bəb olur. Nəticədə bu münasibətlər yalnız iqtisadiyyata müsbət təsir göstərməklə qalmır, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafını dəstəkləyir.

Məşğulluq sahəsində müasir yanaşmaların tətbiqi, eyni zamanda əmək bazarının çevikliyini və adaptivliyini təmin edir. Texnoloji yeniliklər və rəqəmsal transformasiya işçilərin yeni bacarıqlara yiyələnməsini tələbi ilə yanaşı, təhsil və təlim proqramlarının genişlənməsini də zəruri edir. Dövlət və özəl sektor əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq yeni kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirir, bu da işçilərin bacarıqlarının artırılmasına və bazar şərtlərinə uyğunlaşmalarına imkan yaradır. Eyni zamanda, bu yeniliklər iş yerlərində daha yüksək əmək məhsuldarlığına və istehsalın artırılmasına gətirib çıxarır və beləliklə, iqtisadi artımın davamlı olmasına töhfə verir.

Qanunvericiliyə görə, ölkədə bir sıra kateqoriyalardan olan şəxslər məşğul əhali sayılır. Bunlara əmək müqaviləsi əsasında işləyənlər, mülki-hüquqi xarakterli müqavilələrlə seçkili çalışanlar, sahibkarlar, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar, vəzifələrdə hərbi xidmətdə olan şəxslər, ödənişli əsaslarla əyani təhsil alan tələbələr və qanuni şəkildə ölkə hüdudlarından kənarda işləyən Azərbaycan vətəndaşları daxildir [1].

Özünüməşğulluq anlayışı isə şəxsin öz hesabına və ya dövlətin dəstəyi ilə gəlir əldə etməsi kimi izah edilir. Bunun üçün dövlət müxtəlif özünüməşğulluq proqramları həyata keçirir. Məşğulluqla bağlı müzakirələrdə qeyri-formal məşğulluğun nə olduğunu da qeyd etmək vacibdir. Son illərdə geniş yayılan bu məşğulluq növü əmək müqaviləsi olmadan fəaliyyət göstərmək deməkdir. Bəzi hallarda vergi yükü, rəsmi əmək bazarının cəlb ediciliyinin az olması və təhsil səviyyəsi kimi amillər qeyri-formal məşğulluğun yayılmasına təsir göstərir. Məşğulluq konsepsiyasında qeyri-formal və özünüməşğulluqdan başqa, müvəqqəti məşğulluq da yer alır. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” qanununa görə, müvəqqəti məşğulluq – şəxsin mövsümi işlərə, ödənişli ictimai işlərə və ya əmək birjaları vasitəsilə müəyyən müddətə ictimai fəaliyyətə cəlb olunmasıdır.[3]

Dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da işsizlik mövcuddur. İşsizlik və onun nəticəsində yaranan yoxsulluq məşğulluq siyasəti ilə sıx əlaqəlidir. Məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edən əsas amillərdəndir. Hazırda ölkədə əsas prioritetlərdən biri əmək bazarını inkişaf etdirmək, yeni iş imkanları yaratmaq və işçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarını artırmaqdır. İşsizliyin aradan qaldırılması ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının mühüm göstəricilərindən biri hesab edilir.[4]

İşçilərə verilən müavinətlər. İşçilərə maaş və ya əmək haqqısına əlavə olaraq təqdim olunan müxtəlif qeyri-pul kompensasiyalar müavinət adlanır. Bu müavinətlərə aşağıdakılar daxil ola bilər: işəgötürən tərəfindən təmin edilən və ya maliyyələşdirilən mənzil, qrup sığortası (sağlamlıq, diş müalicəsi, həyat sığortası və s.), əlillik hallarında gəlirin qorunması, pensiya təminatı, uşaq baxımı, təhsil xərclərinin ödənilməsi, xəstəlik məzuniyyəti, ödənişli və ya ödənişsiz məzuniyyət, sosial təminat, mənfəət bölgüsü və təhsil dəstəyi. Bəzi hallarda, xüsusilə ucqar və təcrid olunmuş ərazilərdə çalışan işçilər üçün yemək təminatı da bu müavinətlərə daxil edilə bilər. İşçilərə təqdim olunan bu üstünlüklər, işçi və işəgötürən arasındakı münasibətləri gücləndirə və kadr axıcılığını azalda bilər. Təşkilati ədalət, işçilərin işəgötürənin onlara qarşı davranışlarını necə dəyərləndirdiyini və bunun nə dərəcədə ədalətli olduğunu qavramasıdır. İş yerində baş verən hadisələr və qərarlar, işəgötürən-ışçi münasibətlərinə təsir etdikdə, bunlar da təş-

kilati ədalətin bir hissəsi sayılır.

İşçi qüvvəsinin təşkili. İşçilər, əmək şərtləri və xidmətlər barədə kollektiv danışıqlar aparmaq üçün həmkarlar ittifaqları və ya işçi təşkilatları vasitəsilə özlərini təmsil edə bilirlər. Bu təşkilatlar işçilərin hüquqlarını qorumaq və onların daha yaxşı iş şəraitinə malik olmasını təmin etmək üçün fəaliyyət göstərir.

Nəticə

Məşğulluq siyasətinin effektivliyi və bu sahədə atılan addımlar cəmiyyətin ümumi sosial və iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məşğulluq proqramları, xüsusilə işsizliyin azaldılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və işçilərin hüquqlarının qorunması məqsədini güdür. Yeni iş imkanlarının yaradılması və mövcud iş yerlərinin inkişafı, həmçinin əmək bazarının modernləşdirilməsi ilə işçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarının artırılması vacibdir. Qeyri-formal məşğulluq və özünüməşğulluq kimi yeni yanaşmalar, işsizliyin azaldılmasında və iqtisadiyyatın inkişafında özünə yer tapır. Məşğulluq sahəsində həyata keçirilən, tədbirlər, işçilərin rifahını və sosial ədaləti təmin etməklə yanaşı, həm də ölkənin iqtisadiyyatının davamlı inkişafına dəstək verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://e-qanun.az/framework/39846>
2. <https://sosial.gov.az/az>
3. https://az.m.wikipedia.org/wiki/T%C9%99dqiqat_universiteti
4. <https://www.stat.gov.az/>

*Məhərrəmovə Rəqsanə Elxan qızı,
magistrant,*

Bakı Biznes Universiteti,

Email: raqsanamaharramovaa@gmail.com

MƏİŞƏT ZORAKILIĞINA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARLA SOSIAL İŞİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Məişət zorakılığına məruz qalan qadınlarla sosial iş onların təhlükəsizliyini təmin etmək, psixoloji və hüquqi dəstək göstərmək, həmçinin cəmiyyətə integrasiyasına kömək etməyə yönəlidir. Bu prosesdə konfidensiallıq, empatiya və qərəzsiz yanaşma vacib prinsiplərdir. Qurbanlara hüquqi maarifləndirmə aparılmalı, iqtisadi müstəqillik qazanmalarına dəstək verilməlidir. Sosial iş təkcə ilkin yardım deyil, uzunmüddətli reabilitasiya və davamlı monitorinqi də əhatə etməlidir. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və zorakılığa qarşı mübarizə də bu işin əsas istiqamətlərindən biridir.

Məişət zorakılığına məruz qalan qadınlarla sosial iş həyata keçirilərkən əsas prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu prinsiplər, sosial işin daha səmərəli təşkil edilməsini təmin etməklə yanaşı, zorakılıq qurbanlarının hüquqlarının müdafiəsinə, onların fiziki, psixoloji və emosional dəstək əldə etməsinə, eyni zamanda təhlükəsiz və insan ləyaqə-

tinə uyğun şəraitdə yaşamasına yönəlir. Bu yanaşma yalnız onların mövcud çətinliklərdən çıxmasına deyil, həm də uzunmüddətli reabilitasiyasına və cəmiyyətə tam inteqrasiyasına dəstək olmağa xidmət edir. Əsas məqsəd, zorakılıqdan əziyyət çəkən qadınların özlərini güclü və dəyərli hiss etməsinə, müstəqil həyat qurmasına və gələcəkdə bu cür halların təkrarlanmasının qarşısının alınmasına töhfə verməkdir:

1. Təhlükəsizliyin əsas prioritet olması. Məişət zorakılığına məruz qalan qadınların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sosial işin başlıca məqsədlərindən biridir. Sosial xidmət mütəxəssisləri zorakılıq qurbanlarını qorumaq üçün onların təhlükəsizlik planını hazırlamalı, lazım gəldikdə sığınacaqlara və ya təcili yardım xidmətlərinə yönləndirməlidirlər [3].

2. Konfidensiallığın və şəxsi məlumatların mühafizəsi. Zorakılığa məruz qalmış şəxslərin etibarını qorumaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün məxfiliyin qorunması əsas şərtidir. Heç bir şəxsi məlumat qurbanın razılığı olmadan üçüncü tərəflə paylaşılmamalıdır. Sosial işçilər etik normalara ciddi əməl etməli və bu prinsipə riayət etməlidirlər [1].

3. Empatiya və qərəzsiz dəstək. Zorakılıq qurbanlarına yanaşmada anlayış və empatiya göstərməlidir. Sosial işçilər qadınların hissələrini dinləməli, onlara dəstək verməli və heç bir halda günahlandırmamalıdırlar. Onların psixoloji vəziyyəti nəzərə alınmalı, güvən hissi yaratmaq üçün səmimi və dəstəkləyici mühit formalaşdırılmalıdır.

4. Hüquqi maarifləndirmə və məlumatlandırma. Zorakılığa məruz qalan qadınların hüquqları və onların müdafiə mexanizmləri barədə məlumatlı olması vacibdir. Hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət qaydaları, qanuni müdafiə yolları və mövcud psixoloji-sosial xidmətlər haqqında onlara ətraflı izahat verilməlidir.

5. Könüllülük və şəxsi qərarvermə azadlığı. Zorakılıq qurbanlarının istənilən yardımını könüllü şəkildə qəbul etməsi təmin olunmalıdır. Onların müstəqil qərar vermək hüququ qorunmalı, onlara məcburiyyət hissi yaradılmadan müxtəlif dəstək variantları təklif edilməlidir.

6. Çoxtərəfli və əlaqələndirilmiş yardım sistemi. Məişət zorakılığı probleminin həlli üçün yalnız bir qurumun fəaliyyəti yetərli deyil. Hüquq-mühafizə orqanları, səhiyyə işçiləri, psixoloqlar, sosial xidmət təşkilatları və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq qurulmalı, zərərçəkənlərin ehtiyaclarına uyğun dəstək sistemi formalaşdırılmalıdır.

7. Reabilitasiya və psixoloji yardım. Zorakılığa məruz qalmış qadınların yaşadıkları travmanın təsirlərindən qurtulmaları üçün psixoloji dəstək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə fərdi və qrup terapiyaları təşkil olunmalı, onların sosial və emosional reabilitasiyasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

8. İqtisadi müstəqilliyin gücləndirilməsi. Zorakılıqdan zərər çəkmiş qadınların çoxu iqtisadi baxımdan asılı vəziyyətdə olduqları üçün təhlükəli mühitdən uzaqlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Onlara peşə təhsili almaq, iş tapmaq və sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün imkanlar yaradılmalı, iqtisadi müstəqilliklərini təmin etmək üçün dəstək mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir.

9. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və stereotiplərin qarşısının alınması. Məişət zorakılığına qarşı mübarizədə ictimaiyyətin maarifləndirilməsi böyük rol oynayır. Stereotiplərin aradan qaldırılması, gender bərabərliyi anlayışının təbliği və zorakılığın yolverilməz olduğunu vurğulayan kampaniyalar həyata keçirilməlidir.

10. Davamlı yardım və monitoring mexanizmləri. Məişət zorakılığına məruz qalmış qadınlara göstərilən yardım təkcə ilkin mərhələ ilə məhdudlaşmamalıdır. Onların vəziyyəti daim nəzarətdə saxlanmalı, uzunmüddətli dəstək proqramları çərçivəsində sosial və psixoloji reabilitasiya prosesi izlənilməlidir.

Peşəkar yanaşma, sistemli iş metodu, çoxsaylı sahələrdən gələn mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı və qadınların müstəqil yaşamlarını dəstəkləyən proqramlar vasitəsilə onların rifahı təmin edilə və cəmiyyətə uğurlu şəkildə inteqrasiyası təmin oluna bilər.

Nəticə

Məişət zorakılığına məruz qalan qadınlarla sosial iş, yalnız qısa müddətli yardım deyil, həm də onların uzunmüddətli reabilitasiyasını və cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edən geniş bir yanaşmadır. Bu sahədə sosial işin müvəffəqiyyət səviyyəsi yalnız təhlükəsizlik və hüquqi dəstəyin təmin edilməsi ilə deyil, eyni zamanda qadınların psixoloji vəziyyətlərinə diqqət yetirilməklə və onlara iqtisadi müstəqillik qazanmaq üçün imkanların yaradılması ilə də ölçülür. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və gender bərabərliyi anlayışının gücləndirilməsi zorakılığa qarşı mübarizənin əsas sütunlarını təşkil edir. Bu prosesdə, çoxsaylı sahələrdən gələn mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı, yalnız zorakılıq qurbanlarına deyil, cəmiyyətə də uzunmüddətli müsbət təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. BMT-nin Qadınlara qarşı Zorakılıqla Mübarizə Konvensiyası – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının zorakılıq qurbanlarına hüquqi və sosial dəstək prinsiplərini ehtiva edən sənədləri.
2. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) Məişət Zorakılığı ilə bağlı Təlimatları – Qadınların psixoloji və fiziki sağlamlığını qorumaq üçün tövsiyələr.
3. Avropa Şurasının İstanbul Konvensiyası (2011) – Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığının qarşısının alınması və bununla bağlı beynəlxalq hüquqi çərçivə.

*Mustafazadə Aysel Əliyev qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: mustafazadeaysel52@gmail.com*

GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNİN KONSEPTUAL VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

Gənclər hər bir cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Onların rifahı və sosial inteqrasiyası cəmiyyətin davamlı inkişafını şərtləndirir. Bu baxımdan, gənclərlə sosial iş sahəsi ölkənin gələcəyini formalaşdıran əsas istiqamətlərdən biridir. Sosial iş ictimai rifahın artırılması, gənclərin öz potensiallarını tam reallaşdırmaları və cəmiyyətə effektiv inteqrasiya olunmaları üçün işlənən kompleks yanaşmadır.

Bu məqalədə gənclərlə sosial işin elmi-nəzəri əsasları, strategiyaları və metodları

araşdırılacaq. Həmçinin, sosial işin beynəlxalq və yerli təcrübələri üçün istifadə edilən yanaşmalar şərh ediləcək. Gənclərin sosial problemləri, o cümlədən işsizlik, sosial inklüziya çətinlikləri və iqtisadi bərabərsizlik kimi məsələlərin həlli yolları təhlil ediləcək.

Gənclərlə sosial iş cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin etmək, sosial bərabərlik və rifahı qorumaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gənclər cəmiyyətin aktiv və potensial baxımdan güclü təbəqəsi hesab olunur. Onların sosial rifahı, təhsil imkanları və iş imkanları ölkənin gələcəyi üçün həlledici rol oynayır. Sosial iş sahəsi bütövlükdə sosial ədalət, bərabərlik və inklüziya prinsiplərinə əsaslanır. Bu sahədə istifadə olunan yanaşmalar arasında ekoloji sistem yanaşması, gücləndirmə modeli və hüquq əsaslı yanaşma xüsusilə önə çıxır. Ekoloji sistem yanaşması gənclərin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini dərinləşdirərək onların sosial sistemlərə inteqrasiyasına imkan yaradır. Gücləndirmə modeli gənclərin potensialını artırmaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tətbiq edilir. Hüquq əsaslı yanaşma isə gənclərin fundamental hüquqlarını qorumağa və onların sosial həyatda bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir [3].

Gənclərlə sosial işin təşkilinin əsas mərhələləri ardıcıl olaraq bir neçə mühüm prosesdən ibarətdir. İlk növbədə, problemin analizi və dövlət siyasətinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə gənclərin sosial problemləri araşdırılır, statistik məlumatlar təhlil edilir və tətbiq olunan sosial siyasətin effektivliyi qiymətləndirilir. Növbəti mərhələ strateji planlaşdırmaadır. Bu prosesdə gənclərlə sosial işin məqsədləri, prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir və resurslar səfərbər edilir. Strateji planlaşdırmadan sonra proqram və layihələrin hazırlanması mərhələsinə keçilir. Bu mərhələdə gənclərin sosial rifahını artırmaq üçün konkret proqram və tədbirlər işlənib hazırlanır. Hazırlanan sosial proqramların həyata keçirilməsi və effektivliyinin qiymətləndirilməsi isə təcrübə mərhələsində aparılır. Sosial iş proqramlarının icrası və onların nəticələrinin ölçülməsi mütəmadi olaraq monitoring və qiymətləndirmə prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir. Son mərhələ nəticələrin təhlili və proqramlarda mümkün dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlıdır. Burada proqramların effektivliyi analiz edilir və onların daha səmərəli olması üçün müvafiq düzəlişlər aparılır [7].

Gənclərlə sosial işin təşkilinin elmi-nəzəri əsasları müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. Bu istiqamətlər arasında sosial nəzəriyyələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərin sosial adaptasiyası və inklüziya proseslərinin izahında sosial öyrənmə nəzəriyyəsi, struktural-funksional yanaşma və konflikt nəzəriyyələri geniş istifadə olunur. Sosial işin psixoloji aspektləri də bu sahənin nəzəri əsaslarını təşkil edən vacib amillərdən biridir. Gənclərin sosial davranışlarını anlamaq və onların problemlərinin həllində effektiv yanaşmalar tətbiq etmək üçün inkişaf psixologiyası və motivasiya nəzəriyyələrindən geniş istifadə olunur. Gənclərlə sosial işin hüquqi əsasları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Gənclərin sosial hüquqları və onlara dair beynəlxalq konvensiyalar bu sahədə fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Təhsil və karyera planlaması gənclərin iş bazarına hazırlanması və peşəkar fəaliyyətə inteqrasiyası baxımından mühüm elmi-nəzəri əsaslardan biridir [5].

Gənclərlə sosial iş cəmiyyətin ümumi inkişafına xidmət edən çox mühüm bir sahədir. Dövlət orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və biznes strukturlarının birgə fəaliyyəti gənclərin sosial rifahını daha da yüksəltmək üçün mühüm rol oynayır. Gənclərin fəallığını artırmaq, onlara yeni imkanlar yaratmaq və onları cəmiyyətə tam inteqrasiya etmək üçün davamlı addımlar atılmalıdır. Sosial siyasətin məqsədi yalnız sosial müdafiəni

təmin etmək deyil, həm də gəncləri iqtisadi və sosial həyata daha aktiv şəkildə cəlb edərək onların cəmiyyətə töhfə verməsini stimullaşdırmaqdır. Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə gənclərlə sosial iş sahəsində mütərəqqi proqramlar və innovativ yanaşmalar tətbiq olunur. Skandinaviya ölkələrində sosial rifah proqramları və gənclərin inklüziv inkişafı ilə bağlı siyasət geniş yayılmışdır. ABŞ-da isə qeyri-hökumət təşkilatları gənclərin sosial fəallığını artırmaq üçün müxtəlif şəxsi inkişaf proqramları həyata keçirir [2].

Gənclərlə sosial işdə istifadə olunan metodlar fərdi və qrup məsləhətləri, karyera istiqamətləndirilməsi və sosial-mədəni integrasiya proqramlarından ibarətdir. Fərdi və qrup məsləhətləri gənclərin sosial və psixoloji problemlərinin həll olunmasına kömək edir. Karyera istiqamətləndirilməsi peşə bacarıqlarının əldə edilməsi və iş bazarına daxilolma fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Sosial-mədəni integrasiya proqramları isə gənclərin cəmiyyətə daha yaxın integrasiya olunmasına yardım edir. Dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları gənclərin sosial rifahını artırmaq üçün bir sıra proqramlar reallaşdırır. Məsələn, gənclər üçün işsizliklə mübarizə proqramları, sosial yardım mexanizmləri və psixoloji dəstək xidmətləri mövcuddur [1].

Gənclərin sosial problemləri arasında işsizlik, sosial adaptasiya çətinlikləri və inklüzivliyin azlığı ön plana çıxır. Bu problemlərin həlli üçün mütəmadi sosial təlimlər, gənclər üçün startap və biznes inkubatorlarının yaradılması təklif olunur. Eyni zamanda, gənclərin hüquq və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Gənclərlə sosial işin uğurlu həyata keçirilməsi üçün dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor birgə əməkdaşlıq etməli, sosial rifah proqramları və dəstək mexanizmləri daha da inkişaf etdirilməlidir.

Beləliklə, gənclərlə sosial iş cəmiyyətin rifahını artıran, inklüzivliyi təmin edən və sosial ədalət prinsiplərini gücləndirən mühüm bir sahədir. Davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün qurumlar birgə çalışmalı və gənclərin həyat keyfiyyətini yüksəltmək üçün effektiv proqramlar həyata keçirməlidir [8].

Nəticə

Gənclərlə sosial iş cəmiyyətin davamlı inkişafı və sosial ədalətin bərpası üçün əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahənin effektiv tətbiqi gənclərin sosial adaptasiyasını asanlaşdırır, onların iqtisadi və sosial fəallığını artırır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inklüzivliyi, gənclərin gücləndirilməsi və sosial rifah proqramları bu istiqamətdə effektiv nəticələr verir.

Gənclərin sosial rifahını artırmaq üçün sosial siyasətlərin təkmilləşdirilməsi, qeyri-hökumət təşkilatları və biznes sektorunun bu prosesdə aktiv rolu vacibdir. Bu istiqamətdə işlənən proqramların davam edilərək yenilənməsi və yeni sosial siyasətlərin formalaşdırılması gələcək nəsillərin rifahını təmin etmək baxımından zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Dominelli, L. (2012). Social Work: Theory and Practice for a Changing Profession. Polity Press.
2. Payne, M. (2014). Modern Social Work Theory. Oxford University Press.
3. Midgley, J. (2017). Social Welfare for a Global Era: International Perspectives on Policy and Practice. SAGE Publications.

4. Healy, K. (2014). Social Work Theories in Context: Creating Frameworks for Practice. Palgrave Macmillan.
5. Banks, S. (2012). Ethics and Values in Social Work. Macmillan International Higher Education.
6. Şirinov, T. (2020). Gənclərlə Sosial İşin Prinsipləri və Metodları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
7. UNESCO (2019). Youth and Social Inclusion: Policies and Practices. UNESCO Publishing.
8. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi (2021). Gənclər siyasəti və sosial proqramlar. Bakı: Rəsmi Nəşr.

*Vəliyev Elçin Ayyat oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: valiyevelcin02@gmail.com*

SOSIAL TƏCRİD OLUNMUŞ AHILLARLA SOSIAL İŞİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ EFFEKTİVLİYİ

Sosial təcrid olunmuş ahılların psixoloji və sosial vəziyyətlərini başa düşmək üçün bir çox tədqiqatlar göstərir ki, yaşlı şəxslər tək başına qalanda müxtəlif narahatlıqlar yaşaya bilərlər. Bu narahatlıqların başında depressiya, anksiyete (narahatlıq), yalnızlıq və digər emosional və psixoloji pozuntular gəlir. Həmçinin yaşlı şəxslər, xüsusilə onları tək buraxmaqla sosial dəstək və əlaqələrdən məhrum olurlar ki, bu da onların ümumi həyat keyfiyyətini azaldır [1].

Sosial iş sahəsində ahıl şəxslərlə effektiv şəkildə işləmək üçün xüsusi sosial dəstək strukturlarına ehtiyac vardır. Ən yaxşı nəticələrə çatmaq üçün sosial işçilərin güclü əlaqələr qurması, yaşlıların ehtiyaclarını doğru qiymətləndirməsi və onlara uyğun fərdi yanaşmalar təklif etməsi vacibdir. Sosial xidmətlər, təkcə gündəlik yardım göstərməklə kifayətlənməyib, həm də ahıl şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək və sosial təcridlərinin qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərməlidir [2].

Sosial təcridi azaltmaq və ahıl şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını artırmaq üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sosial tədbirlər: yaşlılar üçün müxtəlif sosial tədbirlər və fəaliyyətlər təşkil etmək;
2. Ailə və cəmiyyət dəstəyi: ailənin və cəmiyyətin sosial dəstəyini təşviq etmək;
3. Təhsil və məlumatlandırma: ahıl şəxsləri sosial fəaliyyətlərdə iştirak etməyə təşviq etmək üçün onların ehtiyaclarına uyğun təlimlər təşkil etmək [3].

Sosial işin səmərəliliyini ölçmək üçün müxtəlif metodlar istifadə edilə bilər. Bu metodlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Qarşılıqlı əlaqə və münaqişələrin azaldılması: ahıl şəxslərlə sosial işin səmərəliliyini artırmaq üçün onlarla müsbət və məhsuldar əlaqələr qurulmalıdır [4].

Yaşlı şəxslər üçün sosial xidmətlərin məqsədi təkcə onların gündəlik ehtiyaclarını ödəmək deyil, həm də onları sosial həyatla əlaqələndirməkdir. Bu yanaşmalar, yaşlıların digər yaş qrupları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girməsini və cəmiyyətə inteqrasiya olmalarını təmin etmək məqsədi güdür. Sosial işin bu sahədəki təkmilləşdirilməsi, cəmiyyətin bütün hissələrinin yaşlıları dəstəkləməsi üçün mühüm addımlar atılmalıdır [5].

Yaşlılarla işləyən sosial işçilər üçün təkmilləşdirilmiş yanaşmalar müxtəlif metodları əhatə edir. Bu yanaşmaların əsas məqsədi yaşlıları yalnız fiziki olaraq deyil, həm də emosional və sosial baxımdan dəstəkləməkdir. Bunun üçün sosial işçilər ahıl şəxslərlə daha dərinlən əlaqə qurmağa çalışırlar. Məsələn, sosial işçilər yaşlı şəxsləri sosial fəaliyyətlərdə iştirak etməyə təşviq etmək, onları psixoloji xidmətlər ilə təmin etmək və bu şəxslərin sosial şəbəkələrini genişləndirmək üçün fərdi planlar hazırlayırlar. Eyni zamanda, sosial işçilərin peşəkar inkişafı çox önəmlidir. Yaşlılarla işləyərkən onların ehtiyaclarını anlamaq və bu ehtiyaclarla uyğun fərdi xidmətlər təqdim etmək üçün sosial işçilər təlimlərə və psixoloji dəstək proqramlarına cəlb olunmalıdırlar [6].

Yaşlı şəxslərin sosial şəbəkələrini genişləndirmək məqsədilə sosial işçilər onların cəmiyyətlə əlaqə qurmasına kömək edir. Bu yanaşma yaşlıların sosial təcridini azaldır və onları yeni fəaliyyətlərə təşviq edir. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial şəbəkələrin genişlənməsi yaşlıların həyat keyfiyyətini artırır [7].

Yaşlıların sosial fəaliyyətlərdə iştirak etmələri onların psixoloji rifahını yaxşılaşdırır. Sosial işçilər yaşlıları müxtəlif sosial fəaliyyətlərə cəlb etmək üçün xüsusi planlar və təşviqlər hazırlayırlar. Bu cür fəaliyyətlər, yaşlıları tək qalmaqdan və sosial təcriddən qoruyur [8].

Yaşlı şəxslərin sosial, emosional və psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə sosial işçilərin psixoloji xidmətlər təklif etməsi olduqca önəmlidir. Bu xidmətlər yaşlıların cəmiyyətə inteqrasiyasını artırır və onların yalnız fiziki, həm də emosional rifahını təmin edir [9].

Nəticə

Sosial təcrid olunmuş ahılların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün müxtəlif yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Ahıl şəxslərin psixoloji və sosial vəziyyətlərini başa düşmək, onların yalnızlıq, depressiya və anksiyete kimi narahatlıqlarını azaltmaq üçün xüsusi sosial dəstək strukturunun qurulması lazımdır. Sosial iş sahəsində bu məsələlərə dair aparılan tədqiqatlar, yaşlıların ehtiyaclarını düzgün qiymətləndirməyin və onlara fərdi yanaşmalar təqdim etməyin əhəmiyyətini vurğulayır. Sosial işçilər ahıl şəxslərlə güclü əlaqələr qurmalı, onlara psixoloji xidmətlər və sosial fəaliyyətlərdə iştirak etmək üçün dəstək göstərməlidir.

Sosial təcridin azaldılması və yaşlıların cəmiyyətə inteqrasiyasının gücləndirilməsi üçün ailə və cəmiyyət dəstəyinin əhəmiyyəti xüsusi rol oynayır. Yaşlıların sosial fəaliyyətlərə cəlb olunması, onları sosial şəbəkələrdə aktivləşdirmək üçün təlim və məlumatlandırma tədbirlərinin təşkil edilməsi mühümdür. Bu yanaşmalar yaşlı şəxslərin yalnızlıq hissini azaldır, onların emosional və psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırır, ümumilikdə isə həyat keyfiyyətini yüksəldir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Cacioppo, J. T., & Patrick, W. (2008). Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection. W.W. Norton & Company.
2. Kahana, E., & Kahana, B. (2003). A Model of Preventive Aging: The Concept of Active Aging. *The Journal of Aging & Social Policy*, 15(2), 85-101.
3. Powell, F., & Hawkins, D. (2002). *Social Work and Social Care: The Role of the Worker*. Palgrave Macmillan.
4. Hodge, D. R., & Williams, J. A. (2002). Social Work and Aging: A Critical Perspective. *Journal of Social Work Education*, 38(3), 341-359.
5. Choi, M., & Lee, Y. (2006). Social Isolation and Mental Health in Older Adults. *Journal of Gerontological Social Work*, 48(3-4), 157-173.
6. Gellis, Z. D. (2007). *Social Work with Older Adults: Practice and Policy Issues*. Springer Publishing.
7. Cummings, S. M., & Venable, A. C. (2012). *Social networks and aging: Improving quality of life*. *Social Work with Groups*, 35(1), 15-30.
8. Hughes, M. R., & Williamson, D. R. (2010). *Promoting engagement through social activities for older adults*. *Journal of Aging & Social Policy*, 22(4), 345-35
9. Cohen, M. A., & Menna, R. R. (2011). *Psychological interventions in social work with older adults*. *Journal of Social Work*, 45(3), 305-320.

*Cəlilov İlkin Cavid oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ilkincelilov.23@gmail.com*

UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİNDƏ SIĞINACAQLARDAN İSTİFADƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Uşaq müdafiəsi siyasəti kontekstində dövlət himayəsində uşaqların qayğısının təmin edildiyi əsas xidmət formalarından biri sığınacaq baxımı modelləridir. Ölkələrdə sığınacaqlar sosial-iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif formalarda olur [1]. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, sığınacaq baxımına əsaslanan uşaq müdafiəsi xidmətləri ailə yanında qayğıya əsaslanan xidmət modelləri (ailə yanında dəstək, himayədar ailə, övladlığa götürmə) ilə müqayisədə uşaqlar üçün daha əlverişsizdir [2]. Sığınacaqlarda yaşayan uşaqların özünə hörmət vəziyyəti ailəsilə yaşayan uşaqlardan aşağı olduğu tədqiqatlarda göstərilmişdir [3].

Sığınacaq modelinin tətbiq olunması yalnız uşaqların sağlam mühitdə böyüməsi deyil, cəmiyyətin rifahı üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarətdən kənar qalmış uşaqların deviant davranış sərgiləmə ehtimalı müvafiq nəzarət altında olan uşaqlardan daha çoxdur. Respublikamızda sığınacaqların fəaliyyətini qiymətləndirdikdə bu problemləri görmək mümkündür: maddi təminatın zəif olması, kadr çatışmazlığı, sığınacaq məkanlarının texniki təminatının zəif olması, sığınacaqların digər qurumlarla əlaqəsinin çətin olması. Mövcud problemlər içərisində sığınacaqlarda kadr çatışmazlığı önəmli yer tutur.

Sığınacağa yerləşdirilmə səbəbindən asılı olmayaraq bütün uşaqlar ailə qayğısına möhtacdırlar. Bu baxımdan sığınacaqda tətbiq olunan müdafiə sisteminin məqsədə müvafiq quruluşu önəmlidir. Bu əsaslarla müvafiq müəssisədə qalan uşaqların sayına uyğun kadrların olması zəruridir. Lakin maddi və digər təminat zəifliyi səbəbindən sığınacaqda fəaliyyət göstərmək istəyənlərin sayı azdır. Bu da sığınacağın müdafiə modelinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Digər bir mənfi tərəf isə uşaqların cəmiyyətdə iştirakı və sosiallaşmasıdır. Əksər hallarda sığınacaqlarda qalan uşaqların cəmiyyətdən uzaq qalması və şəxsiyyətlərarası münasibətdə problemlər yaşadığı müşahidə olunmuşdur. Qərbi ölkələrinə sığınacaq modeli əvəzinə himayədar ailə modeli daha çox istifadə olunur [4]. Beynəlxalq təcrübədə sığınacaqlar təkcə fiziki təhlükəsizliyi deyil, həm də uşaqların psixoloji rifahını təmin etməyi hədəfləyir. UNICEF və digər beynəlxalq təşkilatlar bu mərkəzlərin uşaq hüquqlarına uyğun fəaliyyət göstərməsini vacib hesab edir. Məsələn, İsveçdə sığınacaqlar əsasən yerli sosial xidmətlər tərəfindən idarə olunur və ailə ilə münasibətlərin bərpasına yönəlmiş xidmətlər təqdim olunur. ABŞ-da isə bu mərkəzlərdə peşəkar psixoloqlar və sosial işçilər çalışır və uşaqların reabilitasiyasına xüsusi önəm verilir.

Hollandiyada tətbiq edilən modelə görə, uşaqlar sığınacaqlarda uzun müddət saxlanılır və sürətli şəkildə ailə mühitinə qaytarılır. Bu, uşağın sosial adaptasiyasına mənfi təsirlərin qarşısını almağa yönəlib. Beynəlxalq təcrübədə sığınacaqlar daha çox keçid mərhələsi kimi qəbul olunur. Eyni zamanda bu mərkəzlərdə təhsil, psixoloji dəstək və sosial bacarıqların inkişafı kimi xidmətlərin göstərilməsi əsas şərt sayılır. Avropa İttifaqı ölkələri bu sahədə minimum xidmət standartları tətbiq edir. Norveçin "Uşaq mərkəzli yanaşma" modeli isə ən mütərəqqi təcrübələrdən biridir və uşağın hüquq və ehtiyaclarını ön planda tutur. Münaqişə bölgələrində məsələn, Əfqanıstanda, sığınacaqlar beynəlxalq humanitar təşkilatların dəstəyi ilə fəaliyyət göstərir. Burada təhlükəsizlik və gizliliyin təmin edilməsi əsas prinsiplərdən sayılır. Sığınacaqdan çıxan uşaqlar üçün sosial dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Uğurlu beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, yerli icmaların bu prosesə cəlb olunması nəticələrin effektivliyini artırır. Uşaq Hüquqları Konvensiyasına əsasən hər bir tədbir uşağın ən yaxşı maraqlarına xidmət etməlidir. Buna görə də, sığınacaqların fəaliyyəti mütəmadi monitorinq və qiymətləndirməyə cəlb edilir. Müasir yanaşmalar ailə əsaslı alternativ formaların inkişaf etdirilməsini təşviq edir. Nəticə etibarilə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi milli uşaqların müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir.

Nəticə

Respublikamızda fəaliyyət göstərən sığınacaqların əksəriyyəti QHT-lərin tərkibində fəaliyyət göstərir. Məqsədi etibarilə maddi gəlir əldə etmək marağı olmayan bu təşkilatlara sistemli gəlir yerinin tətbiq edilməsi vacibdir. Sığınacaqlar uşaqların sosial baxımsız vəziyyətdə olmalarının qarşısını alsa belə, ailə mühitinin müsbət təsirini təmin edə bilmirlər. Müvafiq şərtlər daxilində bu uşaqların övladlığa götürülməsi onların psixo-sosial inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Sığınacaqlarda ixtisaslı kadrların fəaliyyət göstərməsi qanunla tənzimlənməlidir. Hər bir sığınacaq hüquqi-təşkilati formasından asılı olmayaraq mütləq hüquqşünas, sosial işçi, psixoloq və pedaqoqla təmin olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aydoğdu, Fatih; Gürsoy, Figen. Çocuk Evi Ve Ailesi Yanında Kalan Ergenlerin İhtiyaç Doyum Düzeylerinin İncelenmesi. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018, 22.1: 59-84.
2. Daphne Programme-Year 2002, Final Report, Mapping the number and characteristics of children under three in institutions across Europe at risk of harm, http://ec.europa.eu/justice_home/daphnetoolkit/files/projects/2002_017/01_final_report_2002_017.doc, (24.03.2013)
3. Yazıcı, Ergün. Türkiye'de korunmaya muhtaç çocuklara yönelik sosyal hizmetler: Kurum bakım hizmetinden yararlanmış bireyler üzerine bir araştırma. 2013. PhD Thesis. Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey).
4. Yörükoğlu, Atalay. Çocuk Ruh Sağlığı, Özgür Yayınları, 28. baskı, İstanbul, 2006.

*Məmmədov Ramin Cahangir oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Email: ramin_memmedov2001@mail.ru*

BİZNESİN DAVAMLI İNKİŞAFI VƏ RƏQABƏT ÜSTÜNLÜYÜNÜN FORMALAŞMASINDA İNNOVASIYALARIN ROLU

Müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın sürətli dəyişməsi və getdikcə sərtləşən rəqabət mühiti biznes sahəsində innovasiyaların əhəmiyyətini daha da artırmışdır. İnnovasiyalar – yeni məhsulların yaradılması, istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, idarəetmə üsullarının yenilənməsi və xidmətlərin standartlaşdırılması bəzi sahələrdə tətbiq edilir və müəssisələrin davamlı inkişafına imkan yaradır. Xüsusilə, rəqəmsal texnologiyaların yayılması və Sənaye 4.0 konsepsiyası biznesə daha çevik, səmərəli və bazar yönümlü olmağa imkan verəcək. Bu baxımdan innovasiya təkcə yeni ideyaların tətbiqi deyil, həm də iqtisadi dəyər yaradan strateji alətə çevrilmişdir. Bu səbəbdən müasir biznes mühitində innovasiyaların rolunu, onların tətbiqi üsullarını və təsir mexanizmlərini öyrənmək olduqca aktual və zəruridir.

XIX əsrin sonlarında iqtisadçı Jozef Şumpeter innovasiyanı yeni məhsulların yaradılması, yeni istehsal metodlarının tətbiqi, yeni bazarların fəth edilməsi, yeni mənbələrin istifadəyə verilməsi və təşkilati dəyişikliklər kimi beş əsas istiqamətdə izah etmişdir. Bu yanaşma, müasir biznesin innovativ yanaşmalara əsaslanaraq davamlı və rəqabətli inkişafını təmin etməyə imkan yaradır [1,s.56].

Qlobal iqtisadiyyatın dinamik şəkildə dəyişdiyi müasir dünyada şirkətlərin uğurlu fəaliyyəti və davamlı inkişafı innovasiyalara arxalanmadan mümkün deyil. Ənənəvi qapalı innovasiya modellərində şirkətlər yalnız öz daxili resursları və tədqiqat imkanları ilə yeni məhsul, texnologiyalar hazırlamağa çalışırdılar. Bununla belə, bu yanaşma dəyişən bazar tələblərinə və rəqabət şəraitinə çevik reaksiya vermək üçün kifayət qədər effektiv olmamışdır. Bu kontekstdə Henry Chesbrough tərəfindən hazırlanmış açıq inno-

vasiya modeli innovasiyaların idarə edilməsində çevik və əməkdaşlıq yanaşmasının əsasını qoydu. Açıq innovasiya modeli şirkətləri təkcə öz daxili resursları ilə deyil, həm də xarici maraqlı tərəflərlə – universitetlər, startaplar, müştərilər, təchizatçılar və hətta rəqiblərlə açıq şəkildə bilik və texnologiya mübadiləsini təşviq edir. Bu modelin məqsədi innovasiya prosesini sürətləndirmək, riskləri bölüşmək və daha sürətli məhsulları bazara çıxarmaqdır. Beləliklə, açıq innovasiya modeli müasir müəssisələrə daha uyğunlaşa, çevik və rəqabətə davamlı olmağa imkan verir.

Biznes sahəsində innovasiyaların uğurlu tətbiqi təsadüfi və sistemsiz proses deyil, müəyyən mərhələləri əhatə edən planlı və ardıcıl fəaliyyətdir. Müasir rəqabətə davamlı şirkətlərin inkişafı və onların bazarda mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün yeni ideyaların, məhsul və xidmətlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi vacib amillərdən biridir. Bu baxımdan innovasiyaların biznesə tətbiqi bir neçə əsas mərhələdən ibarət olan strategiya prosesi kimi qəbul edilir.

Innovasiya fəaliyyəti müasir biznesin davamlı inkişafı və rəqabət üstünlüyünün formalaşması üçün əsas strateji prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Bu fəaliyyət təkcə yeni ideyaların yaradılması ilə deyil, həm də bu ideyaların sistemli planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və praktiki həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. Innovasiya strategiyası müəssisənin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən və bu inkişafı təmin etmək üçün zəruri olan resursları, texnologiyaları və təşkilati mexanizmləri birləşdirən kompleks yanaşmadır. Bu strategiya hazırlanarkən bir neçə mühüm amil nəzərə alınır: mövcud maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, ekoloji standartlara cavab verən məhsul və xidmətlərin seçilməsi, innovasiya layihələrinin iqtisadi cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi və regionlarda innovativ potensialın müəyyənəşdirilməsi. Məqsəd bazar tələblərinə uyğun olaraq yüksək texnologiya və davamlı məhsul və xidmətlər vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli inkişaf yolunu formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan innovasiya fəaliyyəti təkcə texniki yeniliklərə deyil, həm də strategiyanın planlaşdırılmasına və idarə olunmasına əsaslanan çevik və məqsədyönlü prosesdir [2, s.376].

Innovasiya planlarının hazırlanması qurumların inkişafında mühüm rol oynayan sistemli və məqsədyönlü prosesdir. Bu proses təkcə yeni texnologiya və məhsulların yaradılmasını deyil, həm də onların praktiki həyata keçirilməsi üçün strateji, texniki və maliyyə yanaşmalarının həyata keçirilməsini tələb edir. Uğurlu innovasiya layihəsi ideyanın sadə rəsmiləşdirilməsindən başlayaraq onun iqtisadi səmərəsinin qiymətləndirilməsinə və həyata keçirilməsi ilə bağlı yekun mənfəətin tanınmasına qədər bir sıra mərhələləri əhatə edir. Əsasən beş mərhələdən ibarət olan bu proses aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- innovasiya ideyasının formalaşdırılması – bazarın tələbləri və texnoloji imkanlar nəzərə alınmaqla yeni ideyanın ətraflı şəkildə həyata keçirilməsi;
- layihənin təşkili və texniki-iqtisadi əsaslandırma – ideyanın həyata keçirilməsi yolları və onun iqtisadi nəticələrinin təhlili;
- maliyyə resurslarının müəyyən edilməsi – layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan potensial investorların və maliyyə resurslarının seçilməsi;
- qiymətləndirmə sənədinin hazırlanması – risklərin, gözlənilən nəticələrin və layihənin effektivliyinin təhlili;
- innovasiya layihəsi ilə bağlı yekun qərarın qəbulu – layihənin həyata keçirilib-keçirilməməsi barədə yekun qərarın verilməsi.

Bu mərhələlərin hər biri layihənin uğuru üçün kritik əhəmiyyətə malikdir və düzgün idarə olunmazsa, riskləri artıraraq layihənin reallaşmasına mane ola bilər.

Müasir iqtisadi şəraitdə innovasiya layihələrinin hazırlanması sadəcə yaradıcı ideyanın tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də onun həyata keçirilməsi imkanlarının kompleks təhlilini tələb edir. Layihənin uğurla həyata keçirilməsi üçün innovasiya fəaliyyətinə təsir edən xarici və daxili amillərin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər arasında texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amillər mühüm yer tutur. Hər bir faktorun düzgün qiymətləndirilməsi layihənin reallaşma ehtimalını artırır və risklərin minimuma endirilməsinə şərait yaradır.

Innovasiya layihələrinin səmərəli planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri texniki-iqtisadi əsaslandırmaadır. Bu, əsas layihənin texniki cəhətdən mümkün olub-olmadığını və iqtisadi baxımdan nə dərəcədə səmərəli olduğunu göstərən analitik sənəddir. Lakin bu mərhələ ciddi maliyyə vəsaiti tələb etdiyindən, xüsusən irimiqyaslı layihələrdə ilk növbədə texniki-iqtisadi əsaslar hazırlanır. Birincisi, əsaslandırma ideyanın həyata keçirilməsinin məqsəduyğunluğunu qiymətləndirmək üçün əsas rolunu oynayır. Bu mərhələdə müsbət qərar qəbul olunarsa, növbəti mərhələ üçün texniki-iqtisadi əsas hazırlanır və bu sənəd hazırda layihənin müfəssəl fəaliyyət planını, resurs tələblərini və icra mexanizmlərini əhatə edir. Innovasiya layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi yalnız texniki və iqtisadi əsaslandırmanın mövcudluğu ilə deyil, eyni zamanda layihənin maliyyələşdirilməsinin təmin olunması ilə sıx bağlıdır. Layihənin icrasına başlamaq haqqında son qərar, əsasən layihəyə sərmayə qoymaq istəyən investorların müəyyən olunması və onların öz maliyyə vəsaitlərini həmin layihəyə yönəltmək barədə verdikləri qərarlar əsasında qəbul edilir. Bu baxımdan, layihənin investisiya cəlb ediciliyinin düzgün qiymətləndirilməsi və investorların inamını qazanması həlledici rol oynayır.

Innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalı əsas məsələlərdən biri də layihələrin bir-birindən asılılıq dərəcəsidir. Layihələr arasında texniki və ya iqtisadi asılılıq mövcud olduqda, onların ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqə kontekstində təhlil olunması vacibdir. Əgər bir layihənin pul axınları və ya texniki həyata keçirilməsi digər layihənin qəbulundan asılı deyilsə, onlar asılı olmayan layihələr sayılır. Lakin əgər bir layihənin həyata keçirilməsi digər layihənin texniki imkanlarını və ya gəlirlərini dəyişdirsə, bu halda asılı layihələrdən söhbət gedir.

Asılı layihələr öz növbəsində bir neçə kateqoriyaya bölünür: tamamlayıcı layihələr (bir-birinin gəlirlərini artırır), əvəzedici layihələr (bir-birinin gəlirlərini azaldır), və bir-birini istisna edən layihələr (biri reallaşdıqda digəri mümkün olmur). Bu cür layihələr arasında qərar vermək daha mürəkkəb risk və səmərəlilik təhlili tələb edir. Qeyd olunmalıdır ki, statistik olaraq bir-birindən asılı olan layihələrdə risk səviyyəsi, asılı olmayan layihələrlə müqayisədə daha yüksək ola bilər və bu, investisiya qərarlarının qəbuluna ciddi təsir göstərir [3, s. 255].

Innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi yalnız texniki və yaradıcı potensiala deyil, həm də layihənin iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə səmərəli olmasına əsaslanmalıdır. Bu səbəbdən layihənin icrasına dair qərar verilməzdən əvvəl onun iqtisadi səmərəliliyi müvafiq qiymətləndirmə metodları ilə təhlil edilməlidir. Layihənin gələcəkdə gətirəcəyi gəlirlər, xərclər, risklər və investisiya qoyuluşunun geri dönüş müddəti kimi amillər bu qiymətləndirmənin əsasını təşkil edir.

İqtisadi innovasiya mərhələsinin əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti

yətinin artırılması, ölkənin dünya iqtisadiyyatı sistemində daha səmərəli integrasiyası və uzunmüddətli perspektivdə davamlı, dinamik sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Bu çərçivədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə strateji hədəflər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və bu təcrübəyə əsaslanan innovativ modellərin milli iqtisadiyyata uyğunlaşdırılması Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək və rifahı yüksəltmək üçün mühüm vasitədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslanzadə İ.A. (2013). “Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşması və sənaye sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri”. i.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 56 səh.
2. Əliyev Ş.T. (2018). “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Sumqayıt, “SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi”, 376 səh.
3. Hüseynova A. “Milli innovasiya sisteminin inkişaf modellərinin təhlili”. SAM, Strateji təhlil, 2016. - № 3-4(17-18). səh. 255-264.

*Vəliyev Həsən Faiq oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hasan.valiyev@inbox.ru.*

BOLT ŞİRKƏTİNİN MARKETİNG SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bolt, 2013-cü ildə Estoniyada Markus Villig tərəfindən yaradılan bir mobil nizam-intizam platformasıdır. Avropada başlayan bu xidmət, tədricən digər qitələrə də yayılaraq, qlobal bazarda tanınmış nəhəng taksi xidmətləri arasında yerini almışdır. Bu tezis Bolt şirkətinin marketing siyasətini təhlil etmək, onun güclü tərəflərini müəyyənləşdirmək və qarşılaşdığı çətinlikləri anlamağa yönəlir.

Bolt Şirkətinə ümumi baxış: Bolt Uber və digər rəqibləri ilə müqayisədə, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif bazarlara daxil olmaq üçün xüsusi strategiyalar tətbiq edir. Şirkət, sürücülər və istifadəçilər üçün daha əlverişli xidmətlər təqdim edərək bazar segmentasiyasını gücləndirir. Mükəmməl bir istifadəçi təcrübəsi yaratmaq üçün mobil tətbiq, sürücülər üçün yaxşı ödəniş şərtləri və endirim kampaniyaları ilə bazara daxil olur.

Marketing strategiyaları və tətbiq olunan üsullar:

– Rəqəmsal marketing: Bolt, sosial mediada güclü varlıq göstərərək müştəri bazasını genişləndirir. Həmçinin, mobil tətbiq vasitəsilə istifadəçi təcrübəsini artıraraq rahatlıq və sürət təmin edir.

Qiymət strategiyası: Bolt-un qiymət siyasəti, Uber və digər rəqiblərdən fərqli olaraq daha sərfəlidir. Şirkət endirimlər və kampaniyalarla istifadəçiləri cəlb edir.

– Promo kampaniyalar: yeni istifadəçilər üçün təqdim edilən endirim kodları və promosyonlar, müştəri bazasının sürətli şəkildə artmasına səbəb olur.

– Sürücülər üçün təsis olunan şəraitlər: Şirkət, sürücülərə daha sərfəli komissi-

yalar təklif edir və şərtləri şəffaf şəkildə təqdim edir ki, bu da etibarın artmasına səbəb olur.

Rəqiblərlə müqayisə və bazardakı mövqeyi: Uber və Yango kimi digər rəqiblərlə müqayisədə, Bolt daha aşağı qiymət siyasəti və yaxşı sürücü şərtləri ilə fərqlənir. Uberin yüksək qiymətləri, istifadəçilərin Bolt-a olan marağını artırır. Şirkət həmçinin geniş bir müştəri bazasına sahib olmaqla yanaşı, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərir, hansı ki, digər böyük şirkətlər hələ orada möhkəmlənməyiblər.

Marketing siyasətinin üstünlükləri və çatışmazlıqları:

Üstünlüklər:

- Sərfəli qiymət siyasəti: Bolt, sərfəli qiymətlər və endirimlər təklif edərək istifadəçiləri cəlb edir. Bu, şirkətin müştəri bazasının sürətlə böyüməsinə səbəb olur.

- Yaxşı sürücü şərtləri: Bolt, sürücülər üçün daha yaxşı komissiya şərtləri təklif edir. Bu, sürücüləri platformada qalmağa və daha çox iş görməyə təşviq edir.

- Geniş rəqəmsal marketing strategiyaları: Bolt sosial mediada aktivdir və mobil tətbiq vasitəsilə istifadəçilərə Rahat xidmətlər təklif edir. Bu, marka tanınmasını artırır.

- Bazar segmentasiyası: Şirkət müxtəlif bazar tələblərinə uyğun olaraq xidmətlər təklif edir və yeni müştəriləri cəlb etmək üçün müxtəlif promosyonlar təşkil edir.

Çatışmazlıqlar:

- Yüksək rəqabət: Uber və Yango kimi güclü rəqiblər tərəfindən sıx təzyiqə məruz qalır. Bu rəqabət bazarda mövqə qazanmağı çətinləşdirə bilər;

- Bəzi bazarlarda qiymət düzəlişləri: bazarda qiymət təhlili düzgün aparılmadıqda və ya yüksək qiymət siyasəti tətbiq edildikdə, bu, istifadəçi bazasına mənfi təsir göstərə bilər;

- Sürücülərin məmnuniyyəti: Sürücülər üçün daha əlverişli şərtlər təklif edilsə də, davamlı olaraq onların məmnuniyyətinin artırılması ehtiyacı var. Bu, xidmətin keyfiyyətini birbaşa təsir edə bilər;

- Xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlar: Bolt, inkişaf etməkdə olan bazarlarda hələ tam olaraq möhkəmlənməmişdir. Bəzi bazarlarda hələ də daha yüksək qiymət siyasəti və keyfiyyətlə əlaqədar problem yaranır.

Nəticə və təkliflər

Bolt, bazarda uğurlu marketing strategiyaları tətbiq edir və böyük bir istifadəçi bazasına sahibdir. Lakin, şirkət daha effektiv müştəri sadıqlıq proqramları və sürücülər üçün daha cəlbedici şərtlər təklif etməklə bazardakı mövqeyini daha da gücləndirə bilər. Yeni bazarlara daxil olmaq və rəqabəti azaltmaq üçün daha innovativ marketing üsulları tətbiq etmək tövsiyə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bolt Rəsmi Saytı - <https://bolt.eu/az-az/>
2. Statista Market Research - <https://www.statista.com/topics/1293/market-research>
3. McKinsey&Co. Market Analysis Reports – <https://www.mckinsey.com/featured-insights/insights-store>
4. Harvard Business Review - Market Strategies - <https://hbr.org/1984/03/making-your-marketing-strategy-work>

*Hüseynzadə Günay Şükür qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gunayhuseynzad111@gmail.com*

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN SOSIAL ADAPTASIYA PROBLEMLƏRİ

Cəmiyyətin ən həssas qruplarından biri də məhz valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlardır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar bioloji yəni, doğma valideynlərinin himayəsi olmadan dövlət müəssisələrində, himayədar ailələrdə və digər alternativ qayğı sistemlərində böyüyüb-yaşayan uşaqlardır. Məhz bu uşaqların, yeniyetmələrin hər zaman doğma bir ailəyə, ailə qayğısına və evə ehtiyacı vardır. Bu evi internat evləri əvəz etməyə çalışsa da, ancaq bu qurumlar onların normal inkişafına, dünyagörüşünün hərtərəfli formalaşmasına və ən əsası ailə sevgisinin formalaşmasına bir o qədər də əlverişli imkan yaratmır. Elmi-psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, erkən yaşlarında uşağın ana məhəbbətindən məhrum olması onun əqli, psixi və şəxsi inkişafında böyük mənfi fəsadlarla nəticələnir [1]. Gələcək zamanlarda da bir çox fizioloji və psixoloji problemlərlə üzləşirlər. Valideynlərin yoxluğu uşağın inkişafının ləngiməsinə və zəifləməsinə gətirib çıxarır. Qərb psixoloqlarının Fransa, Avstriya və ABŞ-da apardıqları tədqiqatlar nəticəsində gəldikləri qərara əsasən, psixoloji baxımdan əlverişsiz ailələrdə böyüyən uşaqlarla müqayisədə uşaq sığınacaqlarında yaşayan həmyaşıdlarının inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır və bəzi hallarda psixi deffektivlik səviyyəsinə çatır [2]. Bu kateqoriyaya məxsus uşaqlar müxtəlif səbəblərə görə valideyn himayəsindən məhrum qalırlar. Uşaqların valideyn himayəsindən məhrum olma səbəblərinə valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin vəfatı, valideynlərin uşaqdan imtina etməsi, boşanma halları, ailədə baş verən zorakılıq, ailənin sosial vəziyyətinin aşağı səviyyədə olması, sosial-iqtisadi, hüquqi problemlər və s. daxildir [3]. Bu uşaqlar ailə dəstəyindən məhrum olduqları üçün çox vaxt psixoloji, sosial və emosional çətinliklərlə üzləşirlər.

Məlum olduğu kimi, uşaqların sosiallaşması və cəmiyyətə integrasiyası ailə mühitində formalaşan əsas sosial bacarıqlara və həmçinin dəstəyə bağlıdır. Lakin valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar bu imkanlardan məhrum olduqları üçün sosial adaptasiya baxımından çətinliklərlə üzləşirlər. Onların emosional və psixoloji problemləri zamanla sosial adaptasiya prosesini daha da mürəkkəbləşdirmiş olur. İlk öncə sosial adaptasiya anlayışına nəzər yetirək. Adaptasiya sözü latın sözündən olan “adaptatio” sözündən götürülüb və “uyğunlaşma” deməkdir. Yəni uşağın, tanımadığı yeni sosial mühitə uyğunlaşma mərhələsidir. Sosial adaptasiya fərdin cəmiyyətin norma və dəyərlərinə, həmçinin sosial qaydalarına uyğunlaşması prosesidir. Bu proses insanın cəmiyyətin normalarını, qaydalarını, dəyərlərini mənimsəməsinə və sosial mühitdə effektiv fəaliyyət göstərməsinə özündə birləşdirir. Məlumdur ki, uşaqlarda bu proses ilkin olaraq ailə və məktəb mühitində formalaşır. Uşaqların adaptasiya prosesi onların özünəinamını

formalaşdırmasında, emosional sabitliyi təmin etməsində və müstəqil həyat bacarıqlarını artırmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarda isə bu proses olduqca çətin və fərqlidir. Onlar doğma ailə mühitindən məhrum olduqları üçün uyğunlaşma prosesindən geri qalmış olurlar və zamanla da müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Çünki onlar sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq üçün kifayət qədər ailəvi dəstək almırlar. Bu proses uğursuz olarsa, uşaqlar sosial təcridlik, cinayətkarlıq, psixoloji travmalar və digər problemlərlə qarşılaşa bilərlər.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müxtəlif sosial adaptasiya problemləri ilə üzləşirlər. Bu problemlərə psixoloji və emosional çətinliklər, kimlik və özgüvən problemi, tərk edilmə qorxusu, depressiya və stress pozuntuları, kommunikasiya problemləri, aqressiv deviant davranışlar, sosial bacarıqların zəif inkişafı, ayrı-seçkiliyə məruz qalma halları və s. aid edilir. Həmçinin təhsil motivasiyasının azlığı, akademik çətinliklər, karyera sahəsində problemlər, kriminal fəaliyyətlərə meyillilik, zərərli vərdislərdən (alkoqol, narkotik istifadəsi və s.) istifadə kimi problemlər də daxildir. Əsasən valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlarda özgüvən problemləri, özünə inamın aşağı dərəcədə olması və kimlik axtarışı kimi problemlər müşahidə edilir. Onlarda sevgidən məhrumluq, qayğı çatışmazlığı, zorakılığa məruz qalma hadisələri psixoloji travmalara səbəb olur. Bu travmalar isə zamanla daha da dərinləşir. Həmçinin, bu uşaqlar ailə mühitindən kənarda böyüdüləri üçün onlarda ünsiyyət problemləri olduqca çətinləşir və münasibət qurmaqlarına maneə yaradır. Bu isə onların özlərinə qapanmasına, ətraf mühitdən uzaqlaşmasına və ya daha da aqressiv, deviant tipli davranışlar sərgiləməsinə səbəb olur.

Nəticə

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial adaptasiyası olduqca çətin və çoxşaxəli bir prosesdir. Onların psixoloji sağlamlığını qorumaq, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və həmçinin cəmiyyətə uğurla inteqrasiya olunmaları üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün psixoloji dəstəyin göstərilməsi, təhsil imkanlarının yaradılması, sosial bacarıqların inkişafı və cəmiyyətin dəstəyi çox vacibdir. Dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları və cəmiyyətin bütün üzvləri birlikdə çalışaraq bu uşaqların daha yaxşı gələcəyə sahib olmalarına yardım edə bilərlər. Düzgün və strateji dəstək, inteqrasiya proqramları bu uşaqların cəmiyyətə uğurla adaptasiyasına kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəsulzadə T. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar və yeniyetmələrin psixoloji problemləri. Bakı, 2018.
2. <https://psixologiyainstitutu.az/2022/11/22/valideyn-himay%C9%99sind%C9%99n-m%C9%99hrum-olmus-usaqlarin-sosial-psixoloji-portreti/>
3. <https://e-qanun.az/framework/3859>

*Əmrahova Ülviyyə İlyas qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: amrahovaa02@gmail.com*

NİKAHIN SONLANMASI İLƏ ƏLAQƏDAR QADINLARDA ÖZÜNÜQƏBUL, STRESS VƏ DEPRESSİYA PROBLEMLƏRİ

Nikah birliyinin sonlanması qadınların həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olaraq onların psixososial sağlamlıqlarına ciddi təsir göstərir. Nikahın sonlanmasından sonra hər iki tərəf - həm kişilər, həm də qadınlar ciddi problemlər yaşayırlar. İntihar cəhdləri və sosial təcrid, evli insanlarla müqayisədə subaylar arasında, xüsusilə də nikah birliyi sonlanan insanlar arasında daha çox rast gəlinir [2]. Nikah sonlanması sonrasındakı qadınlar tez-tez özünüqəbul, stres və depressiya kimi problemlər yaşayırlar. Ayrıldıqdan sonra qadın sevgisizlik, çarəsizlik, güvənsizlik, qarşı cinsə qarşı bəslənən mənfi hisslər, məsuliyyətlərin ağır gəlməsi, övladına və özünə qarşı günahkarlıq hissi və üsyan kimi müxtəlif emosional vəziyyətlərlə qarşılaşa bilər [3].

Araşdırmalara görə ayrıldıqdan sonra bir qadının yaşaya biləcəyi problemləri aşağıdakı kimi sadalaya bilərik: [4].

- İqtisadi problemlər (88.6%);
- Cəmiyyətin təzyiqi (80.8%);
- Uşaqlardan ayrı qalmaq (qəyyumluq atadadırsa) (79%);
- Zorakılıq halları (77%);
- Ailə təzyiqi (73.2%).

Tək valideynli ailələrdə yaşayan qadınların psixoloji problemlərini dəyərləndirdikdə, aparılan araşdırmalara görə qadınların 4,8%-də fobik təşviş pozuntuları, 17% qadınlarda (depressiya) dəyişən nisbətlərdə psixoloji problemlər yaşadıkları müəyyən edilmişdir. Xüsusilə, obsessiv-kompulsiv əlamətlərin (16,5%) və somatizasiya əlamətlərinin (15,2%) nisbətlərinin olduqca yüksək olduğu aşkar edilmişdir [1].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, nikahı sonlanmış şəxslərin müdafiə davranışları travma yaşayan insanların müdafiə mexanizmləri ilə eynilik təşkil edir, buna görə də nikah birliyinin sonlanması prosesi də travma kimi qəbul edilə bilər [4].

Nikahı sonlanmış qadınlar ənənəvi cəmiyyətin mənfi stereotipləri və stiqmaları ilə qarşılaşdıqları zaman özlərini dəyərsiz hiss edə bilərlər. Nikah birliyi sonlanmış tək valideynli qadınlar arasında öz-stiqma ilə özünə hörmət və psixi sağlamlıq arasında mənfi əlaqə mövcuddur; yəni, öz-stiqma artdıqca, özünə hörmət azalır və psixi sağlamlıq problemlərinin yaranmasına səbəb olur.

Nikahı sonlanmış qadınların cəmiyyətdə xoş qarşılanmadığı və evli qadınlar tərəfindən təhlükə kimi görüldüyü məlumdur. Ayrıldıqdan sonra bu qadınların qarşılaşdığı ən böyük problemlər adətən maddi çətinliklər, cəmiyyətin təzyiqi, dul qadın olmaq, ətrafdan gələn evlilik təklifləri, tək başına olduğu üçün ev kirayələyə bilməmək və bu kimi bir çox məsələlər qadınlarda ciddi stress, depressiya və s. psixoloji problemlərin yaran-

masına səbəb olur. Bundan əlavə, övladı olan qadınların uşaqlarının xərclərini qarşılamaq və onların inkişaf dövründə tək olmaq səbəbindən çətinliklər yaşadığı görünür [3].

"Boşanmağa qərar verdiyimdə ən çox qorxduğum şey məhəllə təzyiqi idi və qorxularımda haqlı olduğumu anladım. Boşandıqdan sonra mənə dul qadın kimi baxılması həyat standartlarımı aşağı saldı. Bundan əlavə, yanımda olan hər kişinin sevgilim kimi görülməsi və məhəllədə dedi-qodusunun yayılması məni çox narahat etdi. Cəmiyyətdə yalnız boşanmış bir qadın olduğum üçün kənarlaşdırıldığımı hiss etdim"[3].

Nikah birliyinin sonlanması prosesi həm yetişkinlər, həm də uşaqlar üçün ən ağır travmalardan biridir. Uzunmüddətli emosional gərginlik və stress qadınlarda bir sıra psixosomatik problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn ürək-damar xəstəlikləri, yüksək qan təzyiqi və digər fiziki sağlamlıq problemləri müşahidə edilə bilər. Boşandıqdan sonra qadınlarda depressiya və təşviş pozuntusu səviyyələrində artım müşahidə olunur. Aparılan araşdırmalara görə ayrılan qadınların depressiya səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir hətda onların 70%-i ağır depressiya yaşayır [5].

Nikahın sonlanması, bəzi qadınlarda travma sonrası stress pozuntusuna (TSSP) bənzər simptomların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu simptomlar arasında hadisənin təkrar yaşanması, xoşagəlməz xatirələr və nəfəs darlığı, həddindən artıq düşüncə pozuntusu davranışları müşahidə edilir. Xüsusilə yüksək konfliktli və zorakılıq halları olan boşanmalarda bu risk artır.

Nikahın sonlanması qadınların iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir və nəticə olaraq onların mənəvi və psixoloji rifah halına mənfi təsir göstərir. Məsələn, ayrılma sonrası qadınların sağlamlıq sığortasını itirməsi və ya maliyyə çətinlikləri səbəbindən tibbi xidmətlərə çıxışının məhdudlaşması mümkündür. Bu vəziyyət, gələcək haqqında narahatlıqları artıraraq psixoloji gərginliyə səbəb olur. Ayrılıq sonrası psixoloji pozuntuların qarşısının alınması və müalicəsi üçün sosial dəstək şəbəkələrinin gücləndirilməsi, peşəkar psixoloji yardımın əlçatanlığının artırılması və fərdi başa düşmə və qəbul etmə proseslərinin təşviq edilməsi vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mc. Lanahan, s. Wedemeyer ve s. Adelberg, n.c. (1981). Network structure, social support and psychological well being in the single-parent family. *Journal of marriage and the family*. 43(3), 601-612.
2. Yücel Can, Nazlı Buket aksu-"Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın".s.290-296.
3. Ceyla Kələntərli-"Boşanmış qadınlarda stress səviyyələri və stressin yaranmasına təsir edən faktorların təhlili". S.9-25.
4. Can, Y., & Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(58). <https://doi.org/10.17755/esosder.258824>
5. Cambridge University Press.(2020). P01-51 - Boşanmış və Boşanmamış Qadınlarda Depressiya Əhval.

*Əlizadə Kənan İlqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: kenan.elizade03@icloud.com*

MƏŞĞULLUQ SIYASƏTİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI ƏDALƏTİN TƏMİN OLUNMASI ÜÇÜN TƏTBİQ OLUNAN TƏDBİRLƏR

Məşğulluq siyasəti ölkənin sosial və iqtisadi inkişafının mühüm komponentlərindən biridir. Hər bir ölkə iqtisadi və sosial sabitliyi təmin etmək məqsədilə məşğulluq siyasətini müəyyən edir. Bu siyasətin əsas məqsədi işsizliyin qarşısını almaq, əmək bazarında daha balanslı vəziyyət yaratmaq, iqtisadi inkişafa nail olmaq və insanların rifahını artırmaqdır. Məşğulluq siyasətinin sosial-iqtisadi ədalətlə əlaqəsi isə onun yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, həm də bərabər imkanların yaradılması, sosial inklüzivliyin artırılması və sosial fərqlərin azaldılması ilə bağlı olmasıdır. Sosial-iqtisadi ədalət, cəmiyyətin bütün fərdlərinə, xüsusilə zəif qruplara (qadınlar, gənclər, əlilliyi olan şəxslər, etnik və sosial azlıqlar və s.) bərabər imkanlar təqdim edilməsi prinsipinə əsaslanır (1;3):

1. Sosial-iqtisadi ədalət və məşğulluq siyasətinin əhəmiyyəti.

Məşğulluq siyasəti sosial-iqtisadi ədalətin təmin olunmasında çox mühüm rol oynayır. İşsizlik səviyyəsinin azaldılması, məşğulluq imkanlarının artırılması, əmək bazarında hər bir fərdin bərabər hüquqlara malik olması, sosial ədalətin təmin edilməsində əsas amillərdəndir. Bununla yanaşı, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi yalnız iqtisadi məqsədləri deyil, həm də cəmiyyətin sosial rifahını gücləndirən, hər kəsin bərabər şəkildə iş bazarına daxil olmasına şərait yaradan tədbirlərdən ibarət olmalıdır.

2. Məşğulluq siyasətində sosial-iqtisadi ədalətə nail olmaq üçün tətbiq olunan tədbirlər.

Sosial-iqtisadi ədalətə nail olmaq üçün məşğulluq siyasətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər yalnız iqtisadi inkişafı deyil, həm də sosial tərəqqini təmin etmək üçün əsas rol oynayır.

2.1. Məşğulluq imkanlarının bərabər paylanması.

İqtisadi inkişaf və məşğulluq arasında güclü əlaqə vardır. Məşğulluq imkanlarının bərabər paylanması isə sosial-iqtisadi ədalətin təmin olunmasının əsas prinsiplərindən biridir. Bütün regionlar, xüsusilə kənd və şəhər arasındakı inkişaf fərqləri azaldılmalı, bölgələrarası balanslı iqtisadiyyat qurulmalıdır. Bunun üçün dövlətin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə, xüsusilə kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sektoruna yatırım etməsi, yeni iş yerləri yaratması vacibdir. Həmçinin iş imkanlarının düzgün paylanması üçün təhsil və iş gücü hazırlığı proqramlarının regionlara uyğun olaraq tətbiq edilməsi lazımdır.

2.2. Gənclərin məşğulluq imkanlarının artırılması.

Gənclər məşğulluq siyasətinin ən həssas qrupudur və onların iqtisadi fəaliyyətə daxil olmaları vacibdir. Gənclər üçün ixtisaslı təhsil və peşə hazırlığı proqramları təqdim edilməli, iş bazarına daxil olmalarına şərait yaradılmalıdır. Məşğulluq siyasətində gənclərin iş təcrübəsi qazanması üçün staj və təcrübə proqramlarının təşkil

edilməsi, eyni zamanda onların öz işlərini qurması üçün təşviq edici proqramların həyata keçirilməsi mühümdür. Gənclər üçün “startap” layihələri, mikro və kiçik bizneslərin inkişafına dəstək verilməsi bu məsələnin həllində əhəmiyyətlidir. Bu şəkildə gənclər daha müstəqil və iqtisadi baxımdan aktiv ola bilərlər. Bu barədə BMT-nin hesabatı, Şərqi Avropa ölkələrində məşğulluqla bağlı geniş bir araşdırma təqdim edir (4).

2.3. Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu.

Əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına inteqrasiyası sosial ədalətin təmin edilməsində mühüm addımdır. Bu şəxslərin iş bazarına daxil olmaları üçün uyğun iş şəraiti yaradılmalı, iş mühiti əlverişli olmalı və onların peşə hazırlığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dövlət əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına cəlb edilməsi üçün xüsusi qanunvericilik təşviq etməli, bu şəxslərə iş yerlərində bərabər imkanlar təqdim etməlidir. Eyni zamanda, əlilliyi olan şəxslərə uyğun iş mühitinin yaradılması üçün fiziki mühitin də uyğunlaşdırılması, iş yerlərində ixtisaslaşmış rəhbərlər və təlimçilərin olması vacibdir.

2.4. Sosial müdafiə proqramlarının təkmilləşdirilməsi.

Sosial müdafiə sistemləri işsizlərin sosial rifahını təmin etmək və onların yeni işlərə cəlb edilməsi məqsədilə mühüm tədbirlərdən biridir. Sosial müdafiə proqramları işsizliyin azaldılması, işçilərin əmək haqqı və sığorta təminatlarının təmin edilməsi kimi sahələri əhatə edir. Dövlət işsizlərə müvəqqəti yardım göstərə bilər, onların peşə hazırlığı və təlimləri ilə məşğul ola bilər və məşğulluğa uyğun yeni proqramlar təklif edə bilər. Sosial müdafiə proqramları yalnız işsizləri deyil, həm də sosial baxımdan zəif olan digər qrupları (məsələn, yaşlılar və uşaqlı qadınlar) əhatə etməlidir.

3. Azərbaycan nümunəsində məşğulluq siyasətinin tətbiqi.

Azərbaycan son illər ərzində məşğulluq siyasətində mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. Dövlət məşğulluğun artırılması və işsizliyin azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər görüb. Bu tədbirlər arasında regional məşğulluq proqramları, gənclər və qadınlar üçün peşə hazırlığı və təlim proqramları, əlilliyi olan şəxslərin iş yerlərinə cəlb edilməsi üçün uyğun proqramlar da mövcuddur (2).

Nəticə

Məşğulluq siyasətinin sosial-iqtisadi ədalət baxımından əhəmiyyəti, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların yaradılmasında və sosial bərabərsizliklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bu siyasət yalnız işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına deyil, həm də sosial ədalətin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirləri əhatə edir. Məşğulluq bazarına müxtəlif sosial qrupların, xüsusilə qadınların, gənclərin, əlilliyi olan şəxslərin və digər dezavantajlı qrupların daxil olması, sosial-iqtisadi ədalətə nail olmaq üçün əsas şərtlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənlı, A. (2015). *Azərbaycanın Məşğulluq Siyasəti: Problemlər və Perspektivlər*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Quliyev, E. (2018). *İqtisadi İslahatlar və Sosial Məşğulluq*. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

3. United Nations Development Programme (UNDP) (2019). *Social Inclusion and Employment Policies in Eastern Europe*. New York: UNDP.

4. World Bank (2020). *Labor Market Reforms and Inclusive Growth in Azerbaijan*. Washington, DC: World Bank.

*Behbudova Lamiyə Qənimət qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: lamiyebahbudova808@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA QADINLARA QARŞI ZORAKILIĞIN QARŞISININ ALINMASI İLƏ BAĞLI QANUNVERİCİLİYİN TƏHLİLİ

Zorakılıq, xüsusən də cinslər arasında baş verən zorakılıq, müasir cəmiyyətdə mövcud olan ciddi sosial problemlərdən biridir. Bu məsələ, həm fiziki, həm də psixoloji zorakılıq formasında özünü göstərirdi. Azərbaycanda zorakılıq məsələləri ilə bağlı həm dövlət, həm də qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən müxtəlif tədbirlər görülsə də, bu məsələ ilə bağlı hələ də problemlər mövcuddur. Məişət zorakılığı baş verən icmalarda onun nəticəsi birbaşa bu cəmiyyətlərin inkişafında hiss olunur və məişət zorakılığı hallarının çoxluğu cəmiyyətin və dövlətin özünə çox baha başa gəlir. Belə ki, davamlı olaraq qadının şiddət görməsi onu bir sıra bədən xəsarətləri və sağalmaz zədələrlə, xəstəliklərlə üz-üzə qoyur. Hətta zorakı şəxs şiddət əsnasında yaranmış tibbi ehtiyac üçün qurbanı həkimə müraciət etməkdən çəkindirə və ya buna imkan verməyə bilər.

Azərbaycanda da qadınlara qarşı zorakılıq halları hələ də davam etməkdədir. Buraya həm ailə daxilində, həm də cəmiyyətin digər sahələrində baş verən zorakılıqları daxil edə bilərik. Məişət zorakılığı vaxtı sosial təzyiqlər və təhsilin çatışmazlığı ilə əlaqələndirilir. Lakin, qadınların zorakılığa məruz qalması halları ailə içərisində gizlədildiyinə görə, bunun qarşısını almaqda da çətinliklər yaranır. Bu tezisdə Azərbaycan Respublikasında qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması məqsədilə qəbul edilən qanunvericilik aktları təhlil ediləcək, mövcud hüquqi çərçivələr və onların effektivliyi qiymətləndiriləcəkdir (1, 93).

Azərbaycanda zorakılıqla mübarizə məqsədilə müəyyən qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, "Məişət zorakılığının qarşısının alınması" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2010-cu ildə qəbul edilmiş "Ailə Məcəlləsi" zorakılığa qarşı mübarizənin hüquqi tərəfini gücləndirmişdir. Lakin hüquq mühafizə orqanlarının bəzən bu qanunları tam yerinə yetirmədiyi və zorakılığa məruz qalanların ədalətə çatması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi lazım olduğu barədə mübahisələr mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci ildə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nın icrasının təmini məqsədilə AR-ın Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən məişət zorakılığı ilə mübarizə sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi,

məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər üçün əlaqələndirmə mexanizminin yaradılması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi barədə təklifləri özündə əks etdirən normativ hüquqi akt layihələri hazırlanmışdır. [4] Azərbaycan zorakılıqla bağlı bir sıra beynəlxalq sənədlərə qoşulub. Bura BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi haqqında Konvensiyası (CEDAW), Avropa Şurasının İstanbul Konvensiyası daxildir. Bu konvensiyanı Azərbaycan hələlik ratifikasiya etməyib, amma müzakirə mövzudur və yerli qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması istiqamətində addımlar atılır.

Azərbaycanda müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları zorakılıqla mübarizə aparır və zərərçəkənlərə dəstək verir. Bu təşkilatlar təlimlər keçir, hüquqi yardım göstərir və zorakılığa qarşı maarifləndirmə kampaniyaları təşkil edirlər. Bu məsələni həll etmək üçün həm dövlətin, həm də cəmiyyətin əməkdaşlığı vacibdir. Zorakılıqla mübarizədə hüquqi tədbirlər, maarifləndirmə, qadınların və uşaqların hüquqlarının qorunması, həmçinin zorakılığa qarşı təsirli sosial proqramlar vacib addımlardır.

“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun müddəalarına uyğun olaraq, 2017-ci ildə məişət zorakılığına dair məlumatların toplanması üçün xüsusi məlumat bankı yaradılmışdır. Məlumat bankı Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi (AQUPDK) tərəfindən idarə olunur. Məlumat bankında məişət zorakılığı halları, məişət zorakılığının qurbanları və zorakılığı törətmiş şəxslər, aparılmış araşdırmaların nəticələri və məhkəmə qərarları, verilmiş mühafizə orderləri, məişət zorakılığı ilə əlaqədar valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş şəxslər və s. barədə məlumatlar mövcuddur. İlk məlumatlar hüquq-mühafizə orqanları, yerli icra hakimiyyəti orqanları və yardım mərkəzləri tərəfindən təqdim olunur. 2018-ci ildə verilən məlumata görə, məişət zorakılığı ilə bağlı 575 akt məlumat bankına daxil edilmişdir [2].

Azərbaycan Respublikasında zorakılığın qarşısının alınması məqsədilə 2010-cu ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanuna əsasən məişət zorakılığı ilə bağlı şikayətlərə cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada baxılır və bununla bərabər cinayət təqibi ilə yanaşı aşağıdakı tədbirlər də görülür:

Zərər çəkmiş şəxslərin dövlət vəsaiti hesabına hüquqi, tibbi yardımla, yardım mərkəzində müvəqqəti sığınacaqla, geyim və qida məhsulları ilə təmin edilməsi; habelə onun barəsində psixoloji reabilitasiya və psixoloji korreksiya kursunun aparılması məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına məlumat göndərmək; zərər çəkmiş şəxsə mühafizə orderinin verilməsi ilə əlaqədar tədbirlər görmək və s. (AQUPDK-nın verdiyi statistik məlumatlara əsasən, 2017-ci ildə 10 qısamüddətli və 24 uzunmüddətli mühafizə orderi verilib) [3].

Nəticə

Dünyanın müxtəlif örazilərində qadınlara qarşı zorakılıq halları baş verir. Bu problemin və onun nəticələrinin aradan qaldırılması və miqyasının öyrənilməsi üçün bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasında bununla bağlı qanunvericilik sahəsində müsbət addımlar atılmış olsa da, tətbiqetmə sahəsində bəzi çətinliklər möv-

cuddur. Belə ki, mühafizə orderlərinin praktik tətbiqində yaranan çətinliklər, zorakılıq qurbanlarının hüquqlarını bilməməsi və ya müraciət etməkdə çətinlik çəkməsi bizə hələ də müəyyən boşluqların olmasından xəbərdar edir. Qanunvericiliyin tətbiqi üçün daha geniş təbliğat aparılmalı, hüquqi yardımlar mövcud olmalı və zorakılığa uğramış qadınların qorunması üçün təcili müdaxilə mexanizmləri gücləndirilməlidir. Bu sahədə qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi və zorakılığa qarşı mübarizə tədbirlərinin effektivin artırılması üçün dövlətin və cəmiyyətin əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bent-Goodley, Tricia B. "Health Disparities and Violence Against Women: Why and How Cultural and Societal Influences Matter." *Trauma, Violence, & Abuse* 8.2 (2007): 90-104. Web.
2. BMTƏF/AQUPDK (2020) Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılığın iqtisadi yükü. Bakı, Azərbaycan.
3. Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.
4. <https://family.gov.az/az/news/meiset-zorakiliginin-qarsisinin-alinmasina-dair-qanunvericiliye-deyisiklikler-edilib>.

*Hüseynli Aliyə Əliqismət qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aliyahuseynli7@gmail.com*

ERKƏN NİKAHIN CƏMİYYƏTƏ VƏ FƏRDLƏRƏ TƏSİRİ

XXI əsr olmasına baxmayaraq, erkən nikah və onun təsirləri hələ də davam etməkdədir. Əsasən belə hallara inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Məsələyə ümumi nəzər saldıqda görünür ki, bir çox ölkələr, xüsusilə müsəlman dövlətlərində bu problem qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Təbii ki, burada din faktorunun da mühüm rolu vardır. Hazırda ölkəmizdə yalnız müvafiq qurumlar tərəfindən bağlanan nikahlar qanuni sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün bölgələrdə ölkə əhalisinin müəyyən qismi ailə qurarkən müxtəlif səbəblər ucbatından dini kəbinə üz tutur və bu da bir sıra hallarda erkən nikahlara yol açır. Sosial, iqtisadi, mədəni və digər amillər erkən nikaha səbəb olur. Adət-ənənələr, iqtisadi asılılıq, kasıblıq, cinsi bərabərsizlik erkən nikaha gətirib çıxaran əsas faktorlardır. Onun yaratdığı problemlər, mənfi təsirlər yalnız fərdlər üçün deyil, bütövlükdə bir cəmiyyət üçün ciddi təhlükələr yaradır. "Erkən nikah - 18 yaşdan aşağı şəxslərin, uşaqların fiziki və psixoloji cəhətdən evliliyə və övlad sahibi olmağa hazır olmadan məsuliyyətlə yüklənməsidir. Erkən nikahlar fərdin psixi və bioloji inkişafına mənfi təsir göstərir, onun sosiallaşmasına mane olur və ən əsası fərdi təhsildən yayındırır. Beynəlxalq statistikaya əsasən hər il dünyada 10 milyona yaxın uşaq erkən nikahdan əziyyət çəkir. Bu kimi hallar uşaq istismarının bir növüdür

və buna qarşı ciddi tədbirlərin görülməsi zəruridir. Son illərdə bu cür halların statistika-sında azalma müşahidə olunur, lakin hələ də bu haldan əziyyət çəkən uşaqlar kifayət qədərdir"[3]. 18 yaş uşaqların müdafiəsi baxımından 1989-cu il tarixli Uşaq Hüquqları Konvensiyasında müəyyənlanmış son həddir. (Uşaq Hüquqları Konvensiyası, maddə 1). Beynəlxalq standartlara görə, uşaqların nikaha daxil olması insan hüquqlarının pozul-ması hesab olunur. Təbii ki, erkən nikah və bərabərində gətirdiyi mənfi təsirlər cəmiy-yətdə gender bərabərsizliyini dərinləşdirir, cəmiyyətin ümumi rifah və inkişafına ma-neələr törədir. Yetkinlik yaşına çatmayan qızların evliliyə sövq edilməsi, onların ilk ön-cə təhsildən yayınmasına, şəxsi inkişaf və dünyagörüşünün azalmasına, gələcəkdə peşə-kar karyera imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda erkən hamiləlik, uşaq dünyaya gətirmək həm ananın, həm də körpənin səhhətində ciddi sağlamlıq prob-lemləri yaradır, çoxlu sayda ana və körpələrin ölümü ilə nəticələnir. Erkən nikah halla-rının baş verməsi bir çox hallarda ailələrdə münaqişələrə, boşanmalara və nəticədə sosial cəhətdən həssas qrupların sayının artmasına səbəb olur. Ölkədə 18 yaşadək nikaha girən qızların sayının ən yüksək həddi 2011-ci ildə olub. Həmin dövrdə belə qızların sayı 5138 idisə, qanunvericilikdə qızlar üçün minimal nikah yaşının 17-dən 18-ə qaldırılması, habelə qadını nikaha məcbur etməyə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi və maariflənmə işlərinin nəticəsində 2012-ci ildən bu göstəricinin azalması müşahidə olu-nur. Belə ki, 2019-cu ildə nikahları qeydə alınmış 18 yaşadək gəlinlərin sayı azalaraq 366, bəylərin sayı isə 1 nəfər olub. Eyni zamanda, 15-17 yaşlı qadınlar tərəfindən do-ğulan uşaqların sayı 2011-ci ildə 4392, 2019-cu ildə isə bu rəqəm azalaraq 2320 təşkil edib [2].

2025-ci ilin ilk üç ayında 8 erkən evlilik halının qarşısı alınıb. Cari ilin ilk 3 ayı ərzində Dövlət Komitəsinə, eləcə də, Komitənin tabeliyində olan Uşaq və Ailələrə Dəs-tək Mərkəzlərinə ümumilikdə 15 erkən evlilik halı ilə bağlı işlər aparılıb. [1]. Azərbay-can dövləti erkən nikah hallarına xüsusi həssaslıqla yanaşır, erkən nikaha cəlb edilməsi probleminin həlli istiqamətində əlaqədar şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görür, vəziyyəti daim nəzarətdə saxlamağa səy göstərir. Bununla belə, bəzən valideynlər və ya digər qəyyumlar tərəfindən erkən nikah faktları bilərəkdən gizlədilir və ya təhrif olunmuş formada məlumat verilir. Erkən nikah eyni zamanda psi-xoloji problemlərə yol açır. Həyatın çətinliklərinə kiçik yaşdan sinə gəlməyə çalışan qurbanlar illər sonra ciddi şəkildə psixoloji və psixisosial təsirlərə məruz qalır, öz mü-qəddaratını sərbəst şəkildə həll edə bilmir. Eyni zamanda bu mənfi təsir onların gələcək övladlarında da büruzə verir, həmin uşaqlar bir növ özlərini təsdiq etməkdə çətinlik çəkirlər.

Nəticə

Ailə genofondumuzu qorumaq üçün gələcək sağlam nəsillərə, sağlam ailə təməllə-rinə ehtiyacımız var. Bu məsuliyyətli iş hər bir vətəndaşın borcudur. Hər kəs bu işdə dövlətə dəstək olmalı, erkən nikahların qarşısını almaqda cüzi də olsa öz mövqeyini or-taya qoymalıdır. Hazırda bütün dünyada sosial media erası hökm sürür və bu texnoloji inkişafın müsbət xüsusiyyətlərindən istifadə edərək maarifləndirmə tədbirləri həyata ke-çirilməli, davamlı layihələr, erkən nikahın səbəb olacağı fəsadlar haqqında qısametrajlı filmlər çəkib, sosyalyönümlü çağırışlar edilməlidir. Təlim-tərbiyə ilk öncə təhsil müəs-sisələrindən başladığına görə, məktəblərdə davamlı təlimlər, seminarlar təşkil olun-malı, xüsusilə qızların təhsilə cəlb edilməsi istiqamətində vacib addımlar atılmalıdır.

Cəmiyyətdə tibbi, dini, həm elmi, həm də psixoloji cəhətdən erkən nikahın gətirdiyi fəsadlar barədə maarifləndirmə tədbirləri hesab edirik ki, öz müsbət nəticələrini mütləq verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://news.milli.az/country/1272588.html>
2. <https://family.gov.az/az/post/2277/erken-nikah-gunumuzun-aktual-problemi>
3. <https://oxu.az/cemiyet/13-yasli-analar-ve-ya-erken-nikahla-mehv-edilen-usaqliq>
4. <https://modern.az/aktual/252246/erken-nikahların-qarsisi-nece-alinmalı/>
5. <https://azvision.az/news/368884/-bu-il-azerbaycanda-11-erken-nikahin-qarsisi-alinib-.html>

*Abbaszadə Əsmər Azər qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: esmerabbszd@gmail.com*

FİZİKİ ZORAKILIĞA MƏRUZ QALAN UŞAQLARIN SOSİAL-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Uşaqlara qarşı zorakılığın müəyyən tarixi vardır. 1883-cü ildə İngiltərədə Uşaqlara Qarşı Kobud Davranışın Qarşısının Alınması Cəmiyyəti qurulmuşdur. 1946-cı ildə John Caffey 6 körpə haqqında klassik yazısını paylaşmışdır. Burada uşaqların sümüklərinin qırıq olduğu və qanaxma keçirdikləri vurğulanmışdır. Səbəb isə travmatik olaraq qeyd edilmişdir. Lakin travmanın qaynağı ilə bağlı heç bir məlumat verilməmişdir. Tarixdəki ən vacib məqamlardan biri Kempe və dostlarının 1962-ci ildə Döyülmüş Uşaq Sindromu əsərinin yayımlanması ilə bağlıdır. Digər vacib əsər isə subdural qanaxmanın səbəbini anlamağa kömək etmişdir. Belə ki, ədəbiyyata yeni terminin əlavə olunmasına səbəb olan əsər 1974-cü ilə aid olan Caffey-in Sallanmış Uşaq Sindromu əsəridir [2].

Uşaqlara qarşı olan zorakılıq ən təhlükəli və gizli qalan zorakılıq növüdür. Bu həmçinin uşağın inkişafında da maneələr yaradır. Uşaqlara qarşı zorakılığın dörd növü vardır. Buraya fiziki, psixoloji, cinsi zorakılıq və etinasızlıq daxildir [3].

Cinsi zorakılıq-yetkinlik yaşına çatmayan qız və ya oğlan uşağının yetkin bir şəxs tərəfindən cinsi məqsəd ilə şiddətə məruz qalmasıdır. [3].

Psixoloji zorakılıq uşağa mənfi təsir göstərən yanaşma və ya davranışlar hesab oluna bilər. Həmçinin sevgi və qayğının göstərilməməsi də psixoloji zorakılıqdır. Əsasən uşaqlar psixoloji zorakılığa onlar üzərində təsiri olan şəxslər tərəfindən məruz qalırlar [3].

Etinasızlıq, uşağı himayə etməli olan şəxsin bu vəzifəsini yerinə yetirməməsidir. Burada həmin şəxs uşağın fiziki və emosional ehtiyacını qarşılamır. Qida, geyim, tibbi ehtiyaclar, emosional ehtiyaclar və optimal həyat üçün lazım olan şərtlərin qarşılanmaması bir uşağa qarşı göstərilən etinasızlıqdır [3].

Fiziki zorakılığa uşağın döyülməsi, yandırılması, əzilməsi və s. kimi hallar aiddir. Uşaqda olan göstəricilər isə yanıq, qırıq, göyərmələr və bunun kimi bir çox nüanslar aiddir [3].

Uşağa qarşı fiziki zorakılıq bir çox ailələrdə disiplin məqsədi olaraq cəza metodu kimi istifadə edilir. Amma bu fiziki cəza bəzən fiziki zorakılıq səviyyəsinə çata bilir. Fiziki zorakılıq çox zaman bir nəsildən digərinə ötürülür. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi göstərir ki, uşaqlar zorakılığın normal olduğunu bəzən düşünə bilirlər. Buna əsas səbəb valideynləri olur [2].

Uşaqlara qarşı fiziki zorakılıq bir çox elm adamların, əsasən sosioloqların maraq dairəsində olmuşdur. Bu mövzu ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, zorakılıq görən uşaqlarda özünəqapanma tez-tez müşahidə olunur. Həmçinin bu uşaqlarda mənlilik şüuru da zədələnir. Fiziki zorakılıq uşaqda aqressiv və zorakı davranışlar göstərməsinə səbəb ola bilir. Uşaqlıqdan zorakılıq qurbanı olan universitet tələbələri ağır depressiya və narahatlıq yaşadıklarını bildirirlər [2].

Uşaqlıq və yeniyetməlik yaşlarında zorakılıq qurbanı olmuş şəxslər bunun çətinliyini sonrakı həyatlarında da yaşayırlar. Uşaq vaxtı fiziki zorakılıq görmüş şəxs bunu gələcək həyatında sadəcə öz uşağına deyil digər şəxslərə də tətbiq edir [1].

Dünyanın bir çox ölkələrində zorakılıq uşağın həyatı üçün böyük risk qaynağıdır. Cəza sistemində əks olunan zorakılıq keysləri nə qədər olsa da əks olunmayanların sayı daha çoxdur. Həmçinin Ahioğlunun 1995-2000-ci illərdə apardığı araşdırma göstərir ki, tədqiqat zamanı qarşılaşdığı keyslər ilə məhkəmə sistemində mövcud olan zorakılıq keysləri arasında paralellik müəyyən edə bilməmişdir. Qeyd olunur ki, aparılan araşdırmalar zamanı informasiya resursları ilə bağlı heç bir çətinlik olmamışdır və əsas problem məhkəmə qərarı ilə bağlıdır. Oral, Can, Kaplan, Polat, Çetin, Miral, Hancı, Erşahin, Tepelinin 18 ay müddətində İzmir xəstəxanasında apardıkları araşdırmalara əsasən müənciət edən uşaqların 32 faizinə zorakılıq diaqnozu qoyulmuşdur. Bunlardan 66 faizi fiziki zorakılığa məruz qalmış uşaqlar olmuşdur [1].

Uşaqların zorakılığa məruz qalması ilə bağlı yerli və beynəlxalq qanunvericilər mövcutdur. Lakin buna baxmayaraq təcrübə göstərir ki, lazımi tədbirlərin alınması və real həyatda bu qanunların tətbiqi üçün yenə də inkişafa ehtiyac vardır. Ölkələr uşaqlar üçün zəruri tədbir almaqda və hüquqlarının müdafiə edilməsində müəyyən öhdəlik sahibidirlər [1].

Nəticə

Fiziki zorakılığa məruz qalan uşaqların yaşadıkları sosial-hüquqi problemlər onların psixoloji, fiziki, sosial inkişafına ciddi maneələr törədə bilər. Zorakılıq sadəcə fiziki izlərdən ibarət deyil. Uşağın emosional vəziyyətinə, gələcək həyatına, sosial münasibətlərinə öz təsirini göstərir. Zorakılığın artması bu problemə daha həssas və məsuliyyətli yanaşmanın olduğunu bizə göstərir.

Buna əsaslanaraq demək olar ki, uşaqların müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik sosial reabilitasiya xidmətləri, maarifləndirmə tədbirləri ciddi şəkildə artmalı və hər gün daha çox təkmilləşməlidir. Dövlət qurumları, qeyri hökumət təşkilatları, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bu məsələ ilə bağlı birgə fəaliyyət göstərməsi çox vacibdir. Sadəcə kompleks yanaşma sayəsində zorakılığın qarşısını almaq və uşaqlara təhlükəsiz mühit yaratmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Uğurlu Z., Gülsen İ. Çocuk hakları ve hukuki bağlamda çocuğun ihmal ve istismardan korunması. Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi. 2014
2. Güner Ş. İ., Güner S., Şahan M. H. Çocuklarda sosyal ve medikal bir problem; istismar .Van Tıp Dergisi. – 2010.
3. Polat O. Şiddet. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. 2016.

*Mehdizadə Mələhət Barat qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: mehdizademelahet015@gmail.com*

MÜASİR İŞ MÜHİTİNDƏ “GÖRÜNMƏYƏN TƏHLÜKƏ”- PSIXOLOJİ ZORAKILIĞIN (MOBBİNG) MAHİYYƏTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

İş yerində bir və ya bir neçə şəxsin sistemli şəkildə başqa bir işçiyə qarşı psixoloji zorakılıq, alçaldıcı hərəkətlər, təzyiq göstərməsi mobbing adlanır. Bu hal təkrarlanır və uzun müddət davam edir.

Bu anlayış ilk dəfə Avstriyalı zooloq Konrad Lorens tərəfindən gündəmə gətirilsə də, 1984-cü ildə İsveçli psixoloq Hayns Leymann 2400 nəfər üzərində aparılmış bir təcrübədən sonra bu termini iş həyatına aid etdi. O zamandan bəri başda Skandinaviya ölkələri olmaqla bir çox ölkədə, xüsusilə Almaniya, İsveçrə və Avstriyada bununla bağlı ciddi çalışmalar daima gündəmdə olmuşdur. Leymann “Mobbing”i “düşməncəsinə və etik olmayan bir şəkildə, sistemli olaraq bir və ya birdən artıq insanın əsasən bir nəfərə qarşı həyata keçirdikləri və onu, çarəsiz və müdafiəsiz bir halda buraxdıqları durum” kimi təqdim edirdi. Bu kimi hallara xüsusilə iyerarxik quruluşlara malik və nəzarətin zəif olduğu təşkilatlarda, bütün gücün bir əldə olduğu qurumlarda daha çox rast gəlinir. Beləliklə, “Mobbing” insanın iş mühitindəki hörmətinə, şəxsiyyətinə və işləmək haqqına, psixoloji sağlamlığına ziyan vuran bir haldır” [1].

Mobbingə məruz qalan şəxslər daha çox savadlı, açıq sözlü, analiz və təhlil etməyi bacaran, yaraşıqlı, vəziyyəti sorgulayan insanlar olur. Bundan da belə nəticəyə gəlmək olar ki mobbingin baş vermə səbəblərindən biri də qısqanclıqdır.

Mobbing hallarının yaranma səbəblərindən biri də iqtisadiyyatın zəifləməsi nəticəsində iş imkanlarının geniş olmaması və işsizlik hallarının üstünlük təşkil etməsidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz faktorları nəzərə alan rəhbərlər işçiləri özlərindən asılı vəziyyətə salırlar. Kiçik bir münaqişədə belə “Bu şərtlərlə razılaşırsansa, qapı ordadır” kimi ifadələrdən istifadə edərək, işçiyə psixoloji təsir göstərir və özünü dəyərsiz hiss etməsinə gətirib çıxarır [5].

Mobbing işçinin fiziki və psixoloji sağlamlığına ciddi təsir göstərir və onun iş fəaliyyətini aşağı salır. Mobbing hallarının baş verməsi işçilər arasında bir-birlərinə qarşı etimadsızlığa səbəb olur. Həmçinin müəssisənin nüfuzu da ciddi şəkildə zədələnir. Mobbingin müxtəlif növləri mövcuddur. Belə ki, Heinz Leyman 45 müxtəlif mobbing

davranışı müəyyən etmişdir və bunu davranışın xüsusiyyətlərinə əsasən 5 qrupda təqdim etmişdir:

1. Özünü təqdim etmə və münasibət qurmanıza təhdidlərin yaradılması - işçinin rəhbərinə və həmkarına özünü ifadə etmə imkanları daimi olaraq məhdudlaşdırılır.

2. Sosial münasibətlərinizə təhdidlərin yaradılması – Belə ki, işçi sosial mühitdən uzaqlaşdırılaraq passiv hala gətirilir və ətraf aləmlə əlaqəsinin kəsilməsinə gətirib çıxarır.

3. Etibarınızla bağlı təhdidlərin yaradılması – belə ki, işçinin alçaldılması və özünə inamın aşağı salınması ilə nəticələnir və işçi daimi olaraq özgüvən problemi yaşayır.

4. Həyat keyfiyyəti və peşə vəziyyətinizi təhlükə altına atan təhdidlərin yaradılması – işçi iş fəaliyyətində passiv hala gətirilir və işə qarşı olan marağı azalır, işinə məsuliyyətsiz yanaşmağa başlayır, inkişaf və uğur qazanmaq kimi meyilləri yox olur.

5. Sağlamlığınıza birbaşa təsir göstərən təhdidlərin yaradılması – işçinin fiziki və psixoloji sağlamlığına zərər yetirilir. Məsələn, bilərəkdən fiziki ağır işlər görməyə məcbur edilir, müəyyən şantajlar vasitəsi ilə cinsi təcavüzə məruz qalırsınız [2].

Mobbingə məruz qalan şəxslərdə baş ağrısı, yuxusuzluq, depressiv əhval-ruhiyyə, narahatlıq, stress, kreativliyin itməsi kimi hallar baş verir. Mobbingin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Burada səbəb həm mobbingi həyata keçirən şəxsdən, həm də qurbanın asılı ola bilər. Belə ki, mobbingin əsas təşəbbüskarları narsist, dominat və avtoritar xarakterə malik olan şəxslər olurlar. Güc və nəzarəti əllərində saxlamaq üçün başqalarına təzyiq göstərirlər. Həmçinin yeni işçilər və fərqli düşüncəyə malik olan yeni işçilərdə adaptasiya dönməsində mobbingə məruz qalırlar. Mobbingin yaranma səbəblərindən birində qısqanclıq və rəqabətə meyilli şəxslərdir. Bundan başqa iş yerində baş verən qruplaşmalar da mobbingin əsas səbəblərindəndir.

Mobbingin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər üç səviyyədə özünü göstərir:

Fərdi səviyyədə - mobbing hallarını sənədləşdirmək və bununla bağlı sübutlar toplamaq, iş yerində güvəndiyimiz şəxslərlə paylaşaraq, peşəkar psixoloji dəstək almaq, hüquqi yardım almaq üçün müraciət etmək və s.;

Kollektiv səviyyədə - işçilər arasında təbliğat apararaq dəstək qrupları təşkil etmək;

Rəhbərlik və idarəetmə səviyyəsində - iş yerində ədalətli və sağlam kommunikasiya mühitini formalaşdırmaq, mobbing hallarını təyin etmək üçün monitorinq aparmaq və həmin şəxsləri cəzalandırmaq, psixoloji və mobbinglə bağlı maarifləndirici təlimlər təşkil etmək.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mobbing hallarına demək olar ki hər bir müəssisədə rast gəlinir. Bu halların yaranmasında əsas faktorlardan biri idarəetmənin düzgün qurulmamasıdır. Rəhbər şəxs ədalətli və işçi psixologiyasını yaxşı bilən şəxs olarsa, mobbing hallarında ciddi azalmalar müşahidə oluna bilər. Həmçinin hər bir müəssisədə psixoloqun olması və işçilərlə təlimlərin təşkili vacib amillərdən biridir. Əgər müəssisədə psixoloq fəaliyyət göstərmirsə, bu iş HR əməkdaşlarının üzərinə düşür. Mobbing hallarının baş verməsi iş yerində ciddi problemlər yaradır. Hər bir şəxsin iş yerində özünü təhlükəsiz, rahat hiss etməsi onun fəaliyyətinə, fərdi inkişafına müsbət təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://hrclub.az/az/blog/62>
2. <https://tr.linkedin.com/pulse/i%C5%9F-yerind%C9%99-mobbingpsixoloji-%C5%9Fidd%C9%99t-mobbing-elnur-huseynov>
3. <https://www.ayna.az/is-yerinde-psixoloji-terror>
4. <https://edaterapiya.com/psixoloji-zorakiliq/>
5. <https://banco.az/az/news/mobbing-nedir>

*Mehtiyeva Səbinə Əflatun qızı,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: sabinamehtiyeva0@gmail.com*

COVID-19 VAKSİNLƏRİNƏ DAİR ELMİ ARAŞDIRMALARIN BİBLİOMETRİK TƏHLİLİ

COVID-19, ilk dəfə 2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Vuhan şəhərində qeydə alınmış və sürətlə bütün dünyaya yayılan SARS-CoV-2 virusunun yaratdığı yoluxucu xəstəlikdir. 2020-ci ilin mart ayında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən pandemiya elan olunmuş və yayılmanın qarşısını almaq üçün peyvəndlərin hazırlanmasına böyük diqqət yetirilmişdir. Müxtəlif texnologiyalar əsasında hazırlanmış vaksinlər (mRNA, viral vektor, inaktiv virus) sürətlə tətbiqə verilmiş və effektivliyi ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla yanaşı, peyvənd təərəddüdü və uzunmüddətli qoruyuculuq kimi məsələlər də diqqət mərkəzində olmuşdur. Peyvəndlər orqanizmdə immun cavabı stimullaşdırmaqla xəstəliklərə qarşı qoruyuculuq təmin edən bioloji preparatlardır. Peyvəndlərin təhlükəsizliyi, effektivliyi və istifadəyə hazırlığı elmi ictimaiyyətin əsas tədqiqat mövzularından birinə çevrilmişdir.

Dünyada COVID-19 üçün bir neçə peyvənd növü təsdiqlənmişdir və istifadə edilməkdədir:

- CoronaVac (Sinovac) – Çinin Sinovac şirkəti tərəfindən hazırlanmış peyvənddir. İlk dəfə 2020-ci ilin sonlarından etibarən istifadə edilməyə başlanmışdır.

- Sputnik V – Rusiya tərəfindən inkişaf etdirilmiş və 2020-ci ilin sonlarından etibarən istifadə edilən peyvənddir.

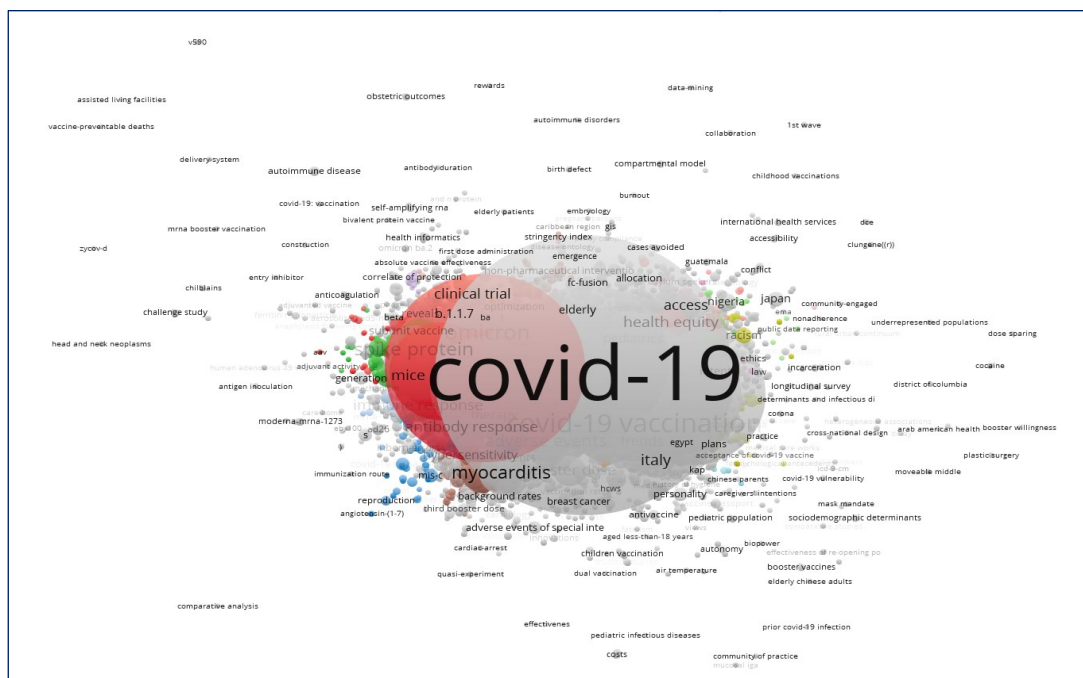
- Moderna (mRNA-1273) – ABŞ tərəfindən hazırlanmış və 2020-ci ilin sonunda istifadə edilməyə başlanmış peyvənddir.

Hazırda dünyada geniş istifadə olunan peyvəndlərə Pfizer-BioNTech, Moderna, Sputnik V, CoronaVac və AstraZeneca daxildir. Azərbaycanda da bu peyvəndlərin bir neçəsi tətbiq olunmuş və əhəlinin immunizasiyası istiqamətində addımlar atılmışdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, peyvəndlərin effektivliyi zamanla azalsa da, xüsusilə ağır hallara qarşı qoruyuculuğu davam etməkdədir. Bu məqalədə COVID-19 peyvəndlərinə dair dərc olunmuş elmi məqalələrin bibliometrik təhlili aparılmışdır. Məqsəd, ən çox istinad edilən işləri, əsas tədqiqat istiqamətlərini və elmi fəaliyyətin inkişaf dinamikasını

müəyyənləşdirməkdir. Təhlil Web of Science bazasında toplanmış 5957 sənəd əsasında aparılmış və VOSviewer proqramı ilə vizuallaşdırılmışdır. Bu məqalə COVID-19 pandemiyası və peyvəndlərin inkişafı ilə əlaqəli ilk günlərdən etibarən ən çox istinad edilən elmi məqalələrin bibliometrik təhlilini təqdim edir. Bibliometrik təhlil elmi nəşrlərin statistik təhlilini və vizuallaşdırılmasını təmin edən kəmiyyət üsuludur [1]. Peyvəndin inkişafı və peyvəndin əhatə dairəsi artdıqca bir çox nəşrlər dərc edilmişdir. COVID-19 peyvəndlərinin tətbiqinin izlənməsi və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi elmi cəhətdən vacibdir. Bu məlumat dəsti həmçinin dünya səviyyəsində peyvəndin yayılma dərəcələrini, ölkələr arasındakı fərqləri və onların peyvənd kampaniyalarında əldə etdikləri uğurları təhlil etmək üçün istifadə olunur. Web of Science məlumat bazasından əldə edilmiş 5957 sənəd əsasında açar sözlərin birlikdə hallanma təhlili aparılmışdır. Əldə olunan nəticələrə əsasən 2395 dəfə təkrarlanan "COVID-19" termini ən çox təsadüf edilən açar söz olmuşdur. Bu söz 17112 ümumi əlaqə gücü ilə digər açar sözlərlə daha sıx əlaqədə olmuşdur (Şəkil 1).

Selected	Keyword	Occurrences	Total link strength
☒	covid-19	2395	17112
☒	sars-cov-2	1082	8589
☒	vaccination	712	5401
☒	vaccine	644	5067
☒	vaccine hesitancy	605	4317
☒	hesitancy	420	3268
☒	vaccines	365	2898
☒	united-states	342	2768
☒	covid-19 vaccine	381	2664
☒	safety	317	2564
☒	immunogenicity	295	2479
☒	infection	247	1906
☒	coronavirus	188	1734
☒	attitudes	168	1544
☒	efficacy	165	1488
☒	covid-19 vaccines	190	1467
☒	immunization	170	1431
☒	health	182	1370
☒	adults	151	1325
☒	impact	151	1278

Şəkil 1. Açar sözlərin birlikdə təsadüf etmə halının vizualizasiyası

"SARS-CoV-2" (1082; 8589 əlaqə gücü), "vaccination" (712; 5401), "vaccine" (644; 5067), "vaccine hesitancy" (605; 4317) kimi açar sözlər də sıx təsadüf edilən və güclü əlaqəyə sahib əsas terminlər arasında yer alır. Bu da göstərir ki, COVID-19 vaksininə dair elmi ədəbiyyatda əsas diqqət peyvənd texnologiyaları ilə yanaşı, cəmiyyətin peyvəndə münasibəti (hesitancy) və immun cavabın effektivliyi (immunogenicity) mövzularına yönəlmişdir [2].

Əlavə olaraq, "safety" (təhlükəsizlik), "efficacy" (effektivlik), "infection" (infeksiya), "public health" və "attitudes" (mövqelər) kimi açar sözlərinin də xəritədə klasterlər üzrə formalaşdığı müşahidə olunur. Bu klasterlər vaksinin elmi, texnoloji və sosial aspektlərinin müxtəlif istiqamətlərdə öyrənildiyini əks etdirir.

Aparılan bibliometrik təhlil nəticəsində COVID-19 vaksininə ilə bağlı ən fəal tədqiqatçılar və onların əməkdaşlıq şəbəkələri müəyyənləşdirilmişdir. Nəticələrə əsasən, ümumi əlaqə gücü (Total link strength), nəşr olunan sənəd sayı (Documents) və istinadların (Citations) miqdarı baxımından müəlliflər arasında nəzərəçarpan fərqliliklər müşahidə edilmişdir [3].

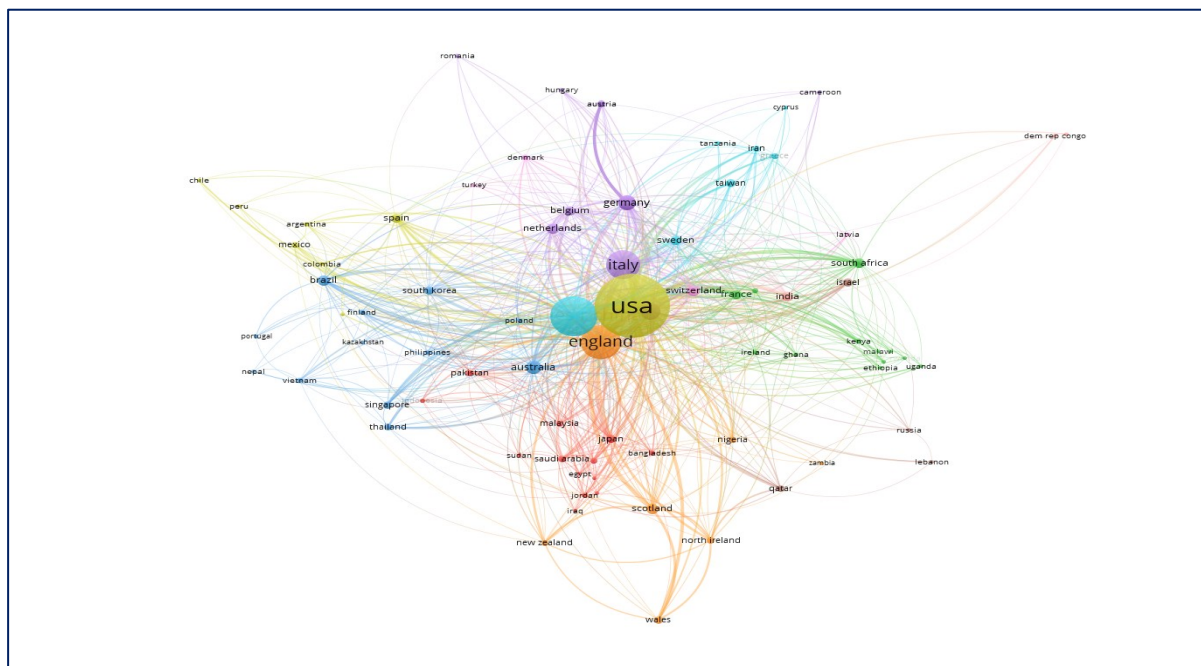
Ən yüksək əlaqə gücünə (250) malik müəllif Megan Wallace olmuşdur, onu Sara E. Oliver (246) və H. Keipp Talbot (239) izləyir. Bu göstəricilər, həmin müəlliflərin digər alimlərlə intensiv elmi əməkdaşlıq etdiklərini və mövzuya böyük töhfə verdiklərini göstərir. Əlavə olaraq, Grace M. Lee (2776) və H. Keipp Talbot (2762) mövzu ilə bağlı ən çox istinad alan tədqiqatçılar arasında yer almışdır, bu da onların işlərinin geniş şəkildə tanındığını və elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini göstərir (Şəkil 2).

Selected	Author	Documents	Citations	Total link strength
☒	wallace, megan	23	2590	250
☒	oliver, sara e.	20	2743	246
☒	talbot, h. keipp	22	2762	239
☒	lee, grace m.	19	2776	228
☒	daley, matthew f.	21	2073	224
☒	abu-raddad, laith j.	18	2357	211
☒	butt, adeel a.	17	1549	210
☒	chemaitelly, hiam	14	1449	209
☒	bertollini, roberto	13	1426	207
☒	nasrallah, gheyath k.	14	1402	204
☒	yassine, hadi m.	13	1399	203
☒	ayoub, houssein h.	12	1402	202
☒	coyle, peter	11	1379	200
☒	hasan, mohammad r.	11	1379	200
☒	jeremijenko, andrew	11	1379	200
☒	tang, patrick	11	1379	200
☒	bell, beth p.	16	2221	199
☒	al-thani, mohamed h.	11	1377	180
☒	link-gelles, ruth	21	1057	165
☒	al-khal, abdullatif	10	282	162

Şəkil 2. Müəlliflərin əməkdaşlıq şəbəkəsi və əlaqə gücü üzrə cədvəli

Ümumilikdə, təhlil edilən müəlliflərin əksəriyyəti 10-dan çox məqalə nəşr etmiş və minlərlə istinad qazanmışdır. Bu, COVID-19 vaksinləri mövzusunda aparılan elmi araşdırmaların yüksək əməkdaşlıq və istinad potensialına malik olduğunu göstərir. Bu cür əməkdaşlıq şəbəkələri, pandemiya dövründə elmi biliklərin sürətli şəkildə yayılması və tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılmış bibliometrik təhlil nəticəsində COVID-19 vaksinləri mövzusunda ən fəal ölkələr və onların beynəlxalq elmi əməkdaşlıqları müəyyən edilmişdir [4]. Məlumatlar göstərir ki, bu sahədə ən çox elmi məhsuldarlıq və əməkdaşlıq göstəricisi ilə ABŞ liderlik edir (şək.3.). Belə ki, ABŞ 2794 elmi sənəd, 141852 istinad və 1799 ümumi əlaqə gücü ilə həm tədqiqat sayında, həm də digər ölkələrlə elmi əməkdaşlıq sahəsində üstünlük təşkil edir. Bu nəticə ABŞ-ın COVID-19 vaksinləri ilə bağlı araşdırmalarda aparıcı mövqeyini təsdiqləyir. Daha sonra İngiltərə (817 sənəd, 54607 istinad, 1153 əlaqə gücü) və Çin Xalq Respublikası (1106 sənəd, 32793 istinad, 483 əlaqə gücü) kimi ölkələr ön sıralarda qərarlaşmışdır. Hər iki ölkə həm məhsuldarlıq, həm də istinad göstəriciləri baxımından əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoymuşdur ki, bu da onların pandemiya dövründə aktiv elmi fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Bundan əlavə, Kanada, Almaniya, İtaliya, Avstraliya və İsveçrə kimi ölkələr də COVID-19 vaksinləri mövzusunda beynəlxalq elmi əməkdaşlığa öz töhfələrini vermişlər.

Şəkil 3. Ən fəal ölkələr və beynəlxalq elmi əməkdaşlıq şəbəkəsi (VOSviewer vizualizasiyası)

Bu ölkələr sənəd sayı baxımından ilk sıralarda yer almasalar da, əldə etdikləri yüksək istinadlar və əlaqə gücü onların global elmi şəbəkələrdə fəal iştirak etdiyini göstərir. Ümumilikdə, təhlil pandemiya dövründə ölkələr arasında elmi əməkdaşlığın gücləndiyini və bu əməkdaşlığın vaksinlərlə bağlı biliklərin paylaşımı və tətbiqi prosesini sürətləndirdiyini ortaya qoyur. COVID-19 peyvəndləri ilə bağlı elmi tədqiqatların biblio-

metrik təhlili bu sahədə aparıcı elmi-tədqiqat qurumlarını önə çıxarmışdır. Təhlil nəticələrinə əsasən, Harvard Tibb Məktəbi (Harvard Medical School) 69 elmi sənəd və 3940 istinadla siyahıda liderlik mövqeyindədir. Təşkilatın ümumi əlaqə gücü (Total Link Strength) 124 vahid olmaqla, onun beynəlxalq miqyasda elmi əməkdaşlıqlarda fəal iştirak etdiyini göstərir [5].

Ən məhsuldar elmi qurumlardan biri olan London Tropik Tibb və Gigiyena Məktəbi (London School of Hygiene & Tropical Medicine) isə 80 sənəd və 8169 istinadla fərqlənir, ümumi əlaqə gücü 107-dir. Oksford Universiteti də həm məhsuldarlıq, həm də istinad sayına görə mühüm mövqedə qərarlaşır – 80 sənəd, 8867 istinad və 90 vahidlik əlaqə gücü ilə bu sahədə əsas aktorlardan biridir. Bundan əlavə, Honq Konq Universiteti (University of Hong Kong), Fudan Universiteti, London Universitet Kolleci (UCL), İmperial Kollec London, Pekin Universiteti və Harvard Chan İctimai Səhiyyə Məktəbi də mühüm elmi mərkəzlər arasında yer alır. Bu təşkilatların hər biri 50-dən artıq sənəd nəşr etmiş və minlərlə istinad toplamışdır.

Onların ümumi əlaqə gücləri isə 45-dən yuxarıdır ki, bu da onların pandemiya dövründə beynəlxalq elmi əməkdaşlıqlarda aktiv rol oynadığını sübut edir. Ümumi nəticələr göstərir ki, COVID-19 peyvəndləri ilə bağlı elmi fəaliyyət əsasən qabaqcıl universitetlər və tədqiqat institutları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu qurumların beynəlxalq əməkdaşlığa açıq olmaları, pandemiya şəraitində elmi birlik və qlobal səylərin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Nəticə

Əldə edilmiş bibliometrik təhlil nəticələrinə əsasən, COVID-19 peyvəndlərinə dair elmi nəşrlər 2020–2024-cü illər ərzində intensiv şəkildə artmış və mRNA, viral vektor, inaktiv virus kimi texnologiyalar əsasında aparılan tədqiqatlarla müşayiət olunmuşdur. Müxtəlif vaksin texnologiyalarının öyrənilməsi ilə müşayiət olunan bu tədqiqatlar qlobal elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Biz Web of Science-da hərtərəfli axtarış apardıq. Bu sənədlərin bibliometrik təhlilini aparmaq üçün VOSviewer 1.6.20 istifadə edilmişdir. Web of Science məlumat bazasında təhlil edilən 5957 sənəd əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu sahədə ən fəal elmi fəaliyyət ABŞ, Çin, İngiltərə və İtaliya kimi ölkələrdə cəmləşmişdir. Açar söz təhlilləri və müəlliflərarası əlaqə xəritələri, COVID-19 peyvəndləri üzrə tədqiqatların həm elmi, həm də sosial aspektlərdə güclü şəbəkə və əməkdaşlıqlarla müşayiət olunduğunu ortaya qoymuşdur. Açar sözlərin birlikdə təsadüf edilmə hallarının təhlilləri və müəlliflərarası əlaqələr xəritələri vasitəsilə müəyyən olunmuşdur ki, tədqiqatların əsas istiqamətləri peyvəndlərin təhlükəsizliyi, effektivliyi, immun cavab və peyvənd tərəddüdü kimi mövzular ətrafında formalaşmışdır. Vizual təhlillər həmçinin bu sahədə aparılan elmi əməkdaşlıqların güclü və kompleks şəbəkələr əsasında qurulduğunu nümayiş etdirmişdir. Ümumilikdə əldə olunan nəticələr COVID-19 pandemiya dövründə elmi biliklərin sürətlə yaradılması, paylaşılması və tətbiqi baxımından beynəlxalq elmi əməkdaşlığın və məlumat mübadiləsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha ön plana çıxarır. Bu nəticələr COVID-19 pandemiya dövründə elmi biliklərin sürətli istehsalı və paylaşımının vacibliyini bir daha təsdiqləmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ahmi, Aidi. *Bibliometric Analysis for Beginners (Preprint Edition – SAMPLE)*, 2021. Web.
2. Adeel, M., Shah, S. Y., Ahmad, A., Rasheed, T., & Hussain, T. (2021). COVID-19 vaccine hesitancy and the challenges of the post-vaccination era. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 17(11), 3988–3990.
3. Wei WT, Wei CK, Wu CC. Trends in research about COVID-19 vaccine documented through bibliometric and visualization analysis. *Healthcare (Basel)*. 2022 Oct 4.
4. Wang W, Wang H, Yao T, Li Y, Yi L, Gao Y, et al. The top 100 most cited articles on COVID-19 vaccine: a bibliometric analysis.
5. Wei, W. T., Wei, C. K., & Wu, C. C. (2022). Trends in research about COVID-19 vaccine documented through bibliometric and visualization analysis.

Hüseynova Elnarə Taleh qızı,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: elnara.huseyinova@gmail.com

RƏQƏMSAL TƏŞƏBBÜSLƏRİN MÜƏSSISƏLƏRİN İQTİSADI DAYANIQLIĞINA VƏ INNOVASİYA POTENSİALINA TƏSİRİ

Rəqəmsal transformasiya müasir müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığını və innovasiya potensialını gücləndirən əsas amillərdən birinə çevrilib. Sənaye 4.0 texnologiyalarının geniş tətbiqi, süni intellekt, böyük verilənlər, blokçeyn və IoT, eləcə də innovativ innovasiyalar müəssisələrin biznes modellərinə və strategiyasının inkişafına təsir göstərir. Bu texnologiyalar təkcə istehsal və xidmət sektorlarında deyil, həm də maliyyə, kənd təsərrüfatı, logistika və digər sahələrdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etməyə kömək edir. Rəqəmsal müəssisələr təşkilatlara bazar dəyişikliklərinə operativ reaksiya verməyə, xərcləri optimallaşdırmağa və resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, rəqəmsal şərtlər innovasiya potensialını artırır, yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasını təşviq edir, fərdiləşdirilmiş müştəri təcrübəsinin çatdırılmasına imkan verir və şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu tezisdə rəqəmsal müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığa və qurumların innovasiya potensialına təsiri araşdırılacaqdır. Əsas diqqət rəqəmsallaşmanın biznes modellərinə inteqrasiyası, onun rəqabət mühitində yaratdığı üstünlüklər və strategiya innovasiyası imkanlarına yönəldiləcək. Rəqəmsal transformasiyanın düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsi institutların uzunmüddətli uğurlarına əhəmiyyətli faydalar verə bilər və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar ədədi iqtisadiyyatın perspektivlərini daha aydın üzə çıxarmağa imkan verir.

Müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığı onların bazar dəyişikliklərinə və xarici amillərin təsirinə qarşı davamlılığını ifadə edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müəssisələrin dayanıqlığını artırmaq üçün bir sıra üstünlüklər təmin edir [1]:

1. Xərclərin optimallaşdırılması və əməliyyatların avtomatlaşdırılması: Süni intellekt və avtomatlaşdırma sistemləri istehsal və xidmət sektorlarında xərcləri azaldır, insan resurslarının daha effektiv istifadəsinə imkan yaradır. Məsələn, ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri müəssisələrin resurslarını daha səmərəli idarə etməyə kömək edir.

2. Məlumat əsaslı qərar qəbul etmə: Böyük verilənlər (Big Data) və analitika sistemləri müəssisələrə bazar trendlərini daha yaxşı anlamaq, tələb və təklif arasındakı fərqləri optimallaşdırmaq üçün dəqiq qərarlar qəbul etmək imkanını yaradır.

3. Risklərin idarə olunması: Blokçeyn texnologiyası və süni intellekt əsaslı analizlər maliyyə və kiber risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə maliyyə sektorunda blokçeyn əsaslı həllər maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını və təhlükəsizliyini artırır.

4. Yeni bazarlara çıxış imkanı: Rəqəmsal platformalar müəssisələrə global bazarlara çıxış imkanı yaradır. Elektron ticarət və onlayn satış kanalları sayəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri böyük bazarlara daxil ola bilirlər.

Müasir biznes mühitində rəqəmsal təşəbbüslər innovasiya potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. Marketing təşkilatlarına yeni məhsul və xidmətlər hazırlamağa, onların əməliyyat səmərəliliyini artırmağa və bazar rəqabətində üstünlük əldə etməyə imkan verir [2]. Süni intellekt, böyük verilənlər, blokçeyn, IoT və bulud texnologiyaları bizneslərə fərdiləşdirilmiş müştəri xidmətləri göstərməyə, yeni bazarlara çıxmaq və innovativ biznes modelləri yaratmağa imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasını asanlaşdırır. Məsələn, süni intellekt və maşın öyrənməsinə əsaslanan tövsiyə sistemləri fərqli müştəri təcrübəsini təmin etməyə kömək edir. Rəqəmsal platformalar (Uber, Airbnb, Amazon) müəssisələrə innovativ biznes modellərini tətbiq etməyə və xidmətlərini genişləndirməyə imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar təşkilatlar arasında bilik və məlumat mübadiləsini artırır. Bulud texnologiyaları və məkan ekosistemləri innovasiya proseslərini daha sürətli və daha səmərəli edir. Mükəmməl məlumat analitikası və süni intellektə əsaslanan metodlar müştəri ehtiyaclarını daha yaxşı müəyyən etməyə və fərqli xidmətlər göstərməyə imkan verir. Rəqəmsal transformasiya bir çox üstünlüklər təqdim etsə də, qurumlar üçün müəyyən çətinliklər və risklər də yaradır [3]:

- Yüksək ilkin investisiya tələbi: rəqəmsallaşma prosesinin həyata keçirilməsi böyük maliyyə investisiyaları tələb edir. Xüsusilə KOM-lar üçün bu, ciddi maliyyə yükü yarada bilər.

- Kibertəhlükəsizlik və məlumatın mühafizəsi: rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən müəssisələr kiberhücumlara məruz qalır. Bu səbəbdən kibertəhlükəsizlik strategiyalarının gücləndirilməsi vacibdir.

- Sivilizasiyanın təşkilinin dəyişməsi və insan resurslarının uyğunlaşması: Rəqəmsal transformasiya təkcə texnoloji innovasiyalar deyil, həm də təşkilat daxilində işçi qüvvəsinin yeni texnologiyalara uyğunlaşdırılmasıdır. Bunun üçün təşkilati dəyişikliklər və təlim proqramları tələb olunur.

Rəqəmsal təşəbbüslər müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığını və innovasiya potensialını artırmaq üçün güclü alətlər təqdim edir [5]. Rəqəmsallaşmanın strateji şəkildə həyata keçirilməsi müəssisələrin bazar mövqeyini gücləndirməyə, əməliyyat effektivliyini artırmağa və yeni innovativ həllər inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Lakin bu prosesin uğurlu olması üçün düzgün strategiyanın müəyyən edilməsi, texnoloji və təşkilati dəyişikliklərə uyğunlaşma və risklərin effektiv idarə edilməsi vacibdir.

Nəticə

Rəqəmsal təşəbbüslər müasir müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığını və innovasiya potensialını artıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Sənaye 4.0 texnologiyalarının geniş tətbiqi, süni intellekt, böyük verilənlər, blokçeyn və IoT kimi innovativ həllər müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini gücləndirərək bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verməsinə imkan yaradır. Ümumiyyətlə, rəqəmsal təşəbbüslərin uğurlu tətbiqi müəssisələrin iqtisadi sabitliyini təmin edir, onların dayanıqlığını artırır və innovasiya mərkəzli biznes modellərinin formalaşmasına şərait yaradır. Rəqəmsal transformasiyanın strateji və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü qazandıraraq müəssisələrin gələcək inkişafına töhfə verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Абдрахманова Г.И., Вишнеvский К.О., Гохберг Л.М. и др. Цифровая трансформация отраслей: стартовые условия и приоритеты. / Докл. к XXII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2021. – 239 с.
2. Vrontis D., Christofi M., Pereira V., Tarba Sh., Makrides A., Trichina E. Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: a systematic review // The International Journal of Human Resource Management. – 2021.
3. Bock A.C., Frank U. Low-Code Platform // Business & Information Systems Engineering. – 2021. – №63. Шихалиева Д.С., Муталимов.В.А., Трубачев.Е.В., Демчинская Е.А. Развитие отраслевых технологических платформ на основе конвергенционного замыкания технологических циклов // Креативная экономика. – 2023.
4. Chesbrough, H. (2006). Open Business Models: How to Thrive in the New Innovation Landscape. Harvard Business Press.
5. Teece, D. J. (2010). Business Models, Business Strategy and Innovation. Long Range Planning, 43(2–3), 172–194.
6. Moazed, A., & Johnson, N. L. (2016). Modern Monopolies: What It Takes to Dominate the 21st Century Economy. St. Martin's Press.

*Rüstəmovə Zərifə Misir qızı,
magistrant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: rzarifahasanli@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİ BAZARININ İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Nəqliyyat sektoru istənilən ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas elementlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası üçün bu sektorun əhəmiyyəti həm daxili sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, həm də ölkənin coğrafi mövqeyinin verdiyi imkanlar-

dan istifadə edərək regional və beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilmək perspektivləri ilə əlaqədardır. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında körpü rolunu oynaması, eyni zamanda Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşməsi bu imkanları daha da artırır.

Son onilliklərdə Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr çərçivəsində avtomobil yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, dəmir yolu xətlərinin modernləşdirilməsi, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikilməsi, hava nəqliyyatı infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və s. işlər görülmüşdür. Eyni zamanda, son illərdə baş verən regional və global hadisələr, 2020-ci il II Qarabağ müharibəsindən sonra bölgədə yaranan yeni reallıqlar nəqliyyat sahəsində yeni çağırışlar və imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında nəqliyyat sektoru əhəmiyyətli yer tutur. 2023-cü ildə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı ölkənin ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) təxminən 7,2%-ni təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 1,3% artım deməkdir. Nəqliyyat sektoru eyni zamanda əhəmiyyətli məşğulluq mənbəyidir. 2023-cü ildə bu sahədə 156,7 min nəfər və ya ölkə üzrə məşğul əhəlinin təxminən 5,5%-i çalışmışdır.

Azərbaycanda hər bir nəqliyyat növünün öz xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası mövcuddur. Avtomobil nəqliyyatı Azərbaycanda ən geniş yayılmış nəqliyyat növüdür. 2023-cü ildə ölkə daxilində sərnişin daşımalarının 86,4%-i və yük daşımalarının 65,2%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşmüşdür[4].

Son illərdə avtomobil yollarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. 2018-2023-cü illərdə ölkədə 5,5 min kilometrdən çox avtomobil yolu yenidən qurulmuş və ya təmir edilmişdir ki, bu da ümumi avtomobil yollarının təxminən 20%-ni təşkil edir [1]. Xüsusilə, 2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə avtomobil yollarının tikintisi intensiv şəkildə aparılmaqdadır. "Qarabağ" və "Şərqi Zəngəzur" iqtisadi rayonlarında 2023-cü ilə qədər 1,2 min kilometrdən çox avtomobil yolu çəkilmişdir.

Dəmir yolu nəqliyyatı Azərbaycanın nəqliyyat sistemində xüsusi yer tutur. 2023-cü ildə yük daşımalarının 15,3%-i və sərnişin daşımalarının 2,4%-i dəmir yolu nəqliyyatının payına düşmüşdür. Son illərdə dəmir yolu infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür, o cümlədən Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi, Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Azərbaycan ərazisindən keçən dəmir yolu xətlərinin modernləşdirilməsi, Bakı dairəvi dəmir yolunun bərpası və s. layihələr həyata keçirilmişdir [2]. Bundan əlavə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında dəmir yolu infrastrukturunun bərpası və yeni xətlərin çəkilməsi işləri aparılır. Buna misal olaraq Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisini göstərmək olar ki, bu da gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin bir hissəsi olacaqdır.

Azərbaycanda hava nəqliyyatı da sürətlə inkişaf edir. 2023-cü ildə sərnişin daşımalarının 10,8%-i və yük daşımalarının 0,1%-i hava nəqliyyatının payına düşmüşdür [4]. Azərbaycanda beynəlxalq statuslu 7 hava limanı fəaliyyət göstərir. Onlardan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə rekord qısa müddətdə (8 ay ərzində) inşa edilərək 2021-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Hazırda Zəngilan və Laçın beynəlxalq hava limanlarının tikintisi davam edir [3].

Dəniz nəqliyyatı Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrində mühüm rol oynayır. 2023-cü ildə yük daşımalarının 6,7%-i dəniz nəqliyyatının payına düşmüşdür [4].

2018-ci ildə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının (Ələt limanı) ilk fazasının istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycanın dəniz nəqliyyatı sahəsində imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Liman ildə 15 milyon ton yük və 100 min konteyner qəbul etmək imkanına malikdir. Limanın tam gücü ilə işləməsi üçün 2-ci və 3-cü fazaların tamamlanması planlaşdırılır ki, bu da onun yükötürmə qabiliyyətini ildə 25 milyon tona qədər artıracaqdır [5].

Boru kəməri nəqliyyatı Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının daşınmasında əsas rol oynayır. 2023-cü ildə yük daşımalarının 12,7%-i boru kəməri nəqliyyatının payına düşmüşdür (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024). Azərbaycanda bir neçə əsas neft və qaz boru kəməri fəaliyyət göstərir: Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Supsa neft kəməri, Bakı-Novorossiysk neft kəməri, Cənubi Qafqaz qaz kəməri (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) və Trans-Anadolu qaz kəməri (TANAP). Bu boru kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan nefti və qazı dünya bazarlarına çıxarılır.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu Avropa və Asiya arasında təbii körpüyə çevirir. Bu mövqedən istifadə edərək, Azərbaycan bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında fəal iştirak edir. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi Hindistan, İran, Azərbaycan və Rusiya ərazilərindən keçməklə Cənubi Asiyanı Şimali Avropa ilə birləşdirən multimodal nəqliyyat marşrutudur. Bu dəhliz Süveyş kanalından keçən ənənəvi dəniz marşrutu ilə müqayisədə məsafəni və daşınma müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. 2023-cü ildə bu dəhliz vasitəsilə 15,4 milyon ton yük daşınmışdır ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 78% artım deməkdir.

Şərq-Qərb (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Cənubi Qafqaz və Qara dəniz vasitəsilə Avropaya uzanan multimodal nəqliyyat dəhlizidir. Azərbaycan bu dəhlizin Qafqaz regionundan keçən hissəsində əsas ölkədir. 2023-cü ildə TRASEKA dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan ərazisindən 12,7 milyon ton yük daşınmışdır ki, bu da 2018-ci illə müqayisədə 45% artım deməkdir [10, s.73].

Orta Dəhliz və ya Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TITR) Çindən başlayaraq Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və daha sonra Türkiyə və ya Qara dəniz vasitəsilə Avropaya uzanan nəqliyyat dəhlizidir. Bu dəhliz Rusiyadan keçən Şimal dəhlizinə alternativ kimi əhəmiyyət qazanmışdır.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Ermənistan ərazisindən keçməklə birbaşa nəqliyyat əlaqəsini təmin edəcək yeni nəqliyyat dəhlizidir. Bu dəhliz 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanata əsasən yaradılmalıdır. Bu dəhlizin açılması nəinki Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında birbaşa əlaqəni təmin edəcək, həm də Azərbaycanı birbaşa Türkiyə ilə birləşdirəcək və Orta dəhlizin əhəmiyyətini daha da artıracaqdır. Eyni zamanda, bu dəhliz Rusiya ilə İran arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsinin yaradılmasına imkan verəcəkdir [11 s.128].

Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişafı bir sıra problemlərlə üzləşir: Mövcud nəqliyyat infrastruktur, xüsusilə dəmir yolu şəbəkəsi, bəzi bölgələrdə kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Dəmir yollarının böyük hissəsi müasir tələblərə tam cavab vermir. Bundan əlavə, dağlıq ərazilərdə avtomobil yollarının tikintisi və saxlanması texniki və maliyyə çətinlikləri yaradır [9, s.68].

Logistika xidmətlərinin keyfiyyəti bəzən beynəlxalq standartlardan geri qalır. Dünya Bankının Logistika Səmərəlilik İndeksinə görə, Azərbaycan 2020-ci ildə 160 ölkə arasında 74-cü yerdə qərarlaşmışdır ki, bu da region ölkələri ilə müqayisədə orta göstəricidir.

Nəqliyyat sektorunun tənzimlənməsində bəzi boşluqlar və uyğunsuzluqlar mövcuddur. Nəqliyyat qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, nəqliyyat əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilməlidir. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı böyük həcmdə investisiya tələb edir. Dövlət büdcəsinin imkanları məhdud olduğundan, özəl sektorun və beynəlxalq maliyyə qurumlarının cəlb edilməsi zəruridir. Bu isə əlverişli investisiya mühitinin və düzgün tənzimləmə mexanizmlərinin olmasını tələb edir [8, s.85].

Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf perspektivləri aşağıdakı istiqamətlərdə nəzərdən keçirilə bilər:

Rəqəmsallaşma və innovasiyaların tətbiqi. Nəqliyyat sektorunda rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biridir. "Elektron hökumət" portalı vasitəsilə nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi, "ağıllı nəqliyyat sistemləri"nin tətbiqi, GPS texnologiyalarından istifadə, elektron biletlər sistemləri və s. bu istiqamətdə atılan addımlardır [7, s. 118].

Nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi. Nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir. Xüsusilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni avtomobil və dəmir yollarının tikintisi, Zəngəzur dəhlizinin açılması, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının 2-ci və 3-cü fazalarının tamamlanması, regional hava limanlarının inkişafı və s. layihələr planlaşdırılır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində mövqeyin gücləndirilməsi. Azərbaycan Şimal-Cənub, Şərq-Qərb və Orta dəhlizlər kimi beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarında öz mövqeyini gücləndirməyə çalışır. Bu məqsədlə həm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, həm də institusional və hüquqi islahatların aparılması davam etdiriləcəkdir [11, s.129].

Davamlı və yaşıl nəqliyyat sistemlərinin inkişafı. Davamlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizlik müasir nəqliyyat sistemlərinin əsas prioritetlərindən biridir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılır: elektrik avtobuslarının istifadəyə verilməsi, dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı, ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrinin təşviqi və s. 2030-cu ilə qədər ictimai nəqliyyat vasitələrinin 50%-nin ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri ilə işləməsi hədəflənir.

Multimodal daşımaların inkişafı. Multimodal daşımalar (bir neçə nəqliyyat növündən istifadə etməklə vahid daşıma prosesi) beynəlxalq logistika trendlərindən biridir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və mövcud infrastrukturunu multimodal daşımaların inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır (Rəhimov, 2022). Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tam gücü ilə işləməsi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsi, avtomobil-dəmir yolu-dəniz multimodal daşımalarının təşkili və s. bu istiqamətdə perspektiv layihələrdir [5].

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu Avropa və Asiya arasında təbii körpüyə çevirir və beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilmək üçün əlverişli imkanlar yaradır. Şimal-Cənub, Şərq-Qərb və Orta Dəhliz kimi beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarında iştirak, eləcə də Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivləri Azərbaycanın tranzit potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Gələcəkdə Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişafı rəqəmsallaşma və innovasiyaların tətbiqi, nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində mövqeyin gücləndirilməsi, davamlı və yaşıl nəqliyyat sistemlərinin inkişafı, habelə multimodal daşımaların genişlən-

dirilməsi istiqamətlərində davam edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın nəqliyyat sektoru güclü inkişaf potensialına malikdir və optimal strateji yanaşma və səmərəli idarəetmə ilə bu potensialın reallaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi. *İllik hesabat*, Bakı 2023.
2. Azərbaycan Dəmir Yolları QSC. *Statistik məlumatlar*, Bakı 2023.
3. Azərbaycan Hava Yolları QSC. *İllik hesabat*, Bakı 2023
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanın nəqliyyatı: Statistik məcmuə*. Bakı 2024.
5. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı. *İllik hesabat*, Bakı 2023.
6. Əliyev, A., Hüseynov, F. (2023). Azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun bərpa və inkişafı. *İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Jurnalı*, 18(2), 45-62.
7. Hüseynov, R. (2023). Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşdırılması: imkanlar və perspektivlər. *Rəqəmsal İqtisadiyyat Jurnalı*, 5(3), 112-128.
8. Quliyev, E. (2023). Nəqliyyat infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi: problemlər və həll yolları. *Maliyyə və Kredit Jurnalı*, 12(4), 78-95.
9. Qurbanov, İ. (2022). Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 14(3), 54-72.
10. Rəhimov, S. (2022). Azərbaycanın Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizində iştirakı: imkanlar və perspektivlər. *Nəqliyyat Problemləri Jurnalı*, 15(2), 67-85.
11. Vəliyev, C. (2023). Zəngəzur dəhlizinin regional və global əhəmiyyəti. *Strateji Araşdırmalar Jurnalı*, 6(4), 118-134.

Əliyeva Xəyalə Baloğlan qızı,
magistrant,
Qərbi Kaspi Universiteti,
Email: mrs.aliyeva005@gmail.com

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ XİDMƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

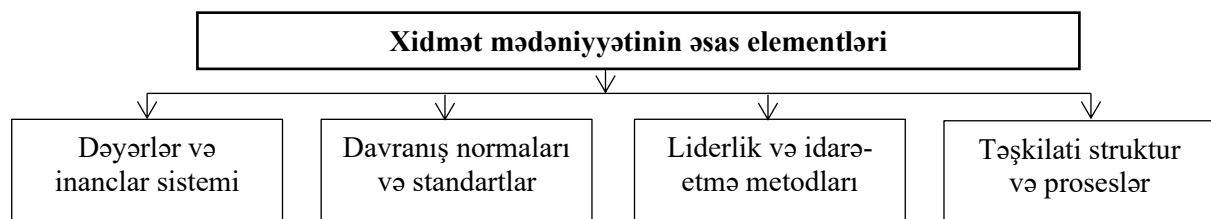
Müasir turizm sektorunda xidmət mədəniyyəti müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biridir. Xidmət mədəniyyəti anlayışı müəssisənin xidmət göstərmə fəlsəfəsini, dəyərlərini, davranış normalarını və müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edir. Bu kontekstdə turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi həm daxili idarəetmə aspektləri, həm də xarici müştəri təcrübəsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Turizm sənayesinin inkişafı mürəkkəb transformasiya prosesləri ilə müşayiət olunur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və demoqrafik dəyişikliklər turizm müəssisələrinin fəaliyyətinə və xidmət standartlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu dəyişikliklər müstəvisində müştərilərin gözləntiləri daha da artır və xidmətlərin keyfiyyətinə olan tələblər yüksəlir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xidmət mədəniyyəti turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin və davamlı inkişafının əsas amillərindən biridir. Xidmət mədəniyyəti

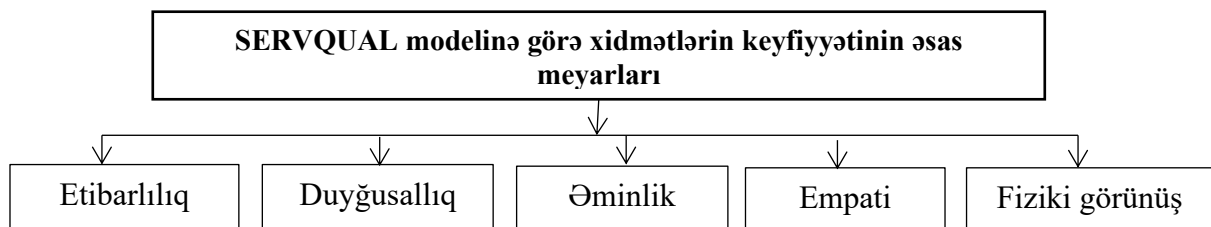
yətinin yüksəldilməsi kompleks və davamlı prosesdir ki, bu da insan resurslarının idarə edilməsi, təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması, motivasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, xidmət standartlarının işlənilib hazırlanması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müştəri təcrübəsinin idarə edilməsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Nəticə olaraq, turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi müəssisənin bütün komponentlərini əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Bu proses müştəri və işçi məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə, maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına və müəssisənin davamlı inkişafına öz müsbət təsirlərini göstərir.

Xidmət mədəniyyəti anlayışına dair müxtəlif elmi yanaşmalar mövcuddur. Grönroos (2019) xidmət mədəniyyətini "müştəri xidmətini öz fəaliyyətinin mərkəzinə qoyan, yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyi əsas dəyər kimi qəbul edən təşkilati mədəniyyət" kimi müəyyən edir. Zeithaml və başqaları isə xidmət mədəniyyətini "təşkilatın bütün səviyyələrində paylaşılan dəyərlər, inanclar və davranış normaları sistemi" kimi təsvir edirlər.

Turizm sektorunda xidmət mədəniyyəti bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə, turizm xidmətlərinin qeyri-maddi xarakterə malik olması, istehsal və istehlakın eyni zamanda baş verməsi xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini mürəkkəbləşdirir. Bundan əlavə, turizm sektorunda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyət xidmət mədəniyyətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir qrup tədqiqatçılar haqlı olaraq, öz əsərlərində qeyd edirlər ki, turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyəti bir sıra amillərin təsiri altında formalaşır: sektorun mövsümi xarakteri, işçi qüvvəsinin yüksək dövrüyyəsi, əmək haqqının nisbətən aşağı səviyyəsi və qeyri-standart iş saatları. Bu amillər xidmət keyfiyyətinin təmin edilməsində maneələr yarada bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, xidmət mədəniyyəti ilə müştəri məmnuniyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Chen və Chen apardıqları araşdırmada yüksək xidmət mədəniyyətinə malik turizm müəssisələrinin daha yüksək müştəri məmnuniyyəti və təkrar ziyarət niyyəti səviyyəsinə malik olduğunu aşkar etmişlər. Analoji olaraq, Hemmington qeyd edir ki, qonaqpərvərlik sektorunda yüksək xidmət mədəniyyəti müştəri loyallığının əsas proqnostik göstəricisidir [7, s.114].

Mənbə: [9] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2. SERVQUAL modelinə görə xidmətlərin keyfiyyətinin əsas meyarları

Şəkildə öz əksini tapan meyarlardan turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin qiymətləndirilməsi üçün geniş istifadə olunur.

Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı ilk növbədə insan resurslarının effektiv idarə edilməsi ilə başlayır. Bu kontekstdə xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün ilk addım uyğun kadrların seçilməsidir. Turizm müəssisələri işə qəbul zamanı yalnız texniki bacarıqları deyil, həm də namizədlərin şəxsi keyfiyyətlərini, ünsiyyət bacarıqlarını və xidmətyönlü olmasını qiymətləndirməlidir [3, s.108]. Təsadüfi deyil ki, davamlı xidmət mədəniyyətinə malik müəssisələr "münasibət əsaslı" işə qəbul strategiyaları tətbiq edirlər, yəni doğru münasibətə sahib şəxsləri cəlb edərək, onlara lazımi bilik və bacarıqları öyrədirlər. Bu prosesin təşkilin zamanı kompetensiya əsaslı müsahibə metodlarından, situasiya testlərindən və iş nümunələrindən istifadə olunması namizədlərin xidmət mədəniyyətinə uyğunluğunu daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində rəhbərliyin rolu həlledicidir. Rəhbərliyin dəstəyi və şəxsi nümunəsi xidmət mədəniyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Transformasiya liderliyi yanaşması, yəni rəhbərlərin işçiləri ruhlandırması, onların inkişafına kömək etməsi və dəyişikliklərə operativ reaksiyası xidmət mədəniyyətinin təşviqində xüsusilə effektivdir [7, s.109].

Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün aydın şəkildə müəyyən edilmiş dəyərlər və davranış kodeksi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təşkilati dəyərlər müəssisənin xidmət fəlsəfəsini əks etdirməli və bütün əməkdaşlar tərəfindən paylaşılmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, xidmət mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğu müəssisələrdə aşağıdakı dəyərlər prioritet təşkil edir:

- Müştəri ehtiyaclarını və gözləntilərini anlamaq və qarşılamaq;
- Bütün səviyyələrdə yüksək keyfiyyət standartlarına sadıqlıq;
- Xidmətlərin və proseslərin davamlı təkmilləşdirilməsi;
- Müştərilərə, həmkarlara və cəmiyyətə qarşı etik davranış normalarına riayət etmək;
- Birgə məqsədlərə nail olmaq üçün əməkdaşlıq etmək [4, s.58].

Xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində effektiv motivasiya və mükafatlandırma sistemlərinin qurulması əhəmiyyətli rol oynayır. Təbii ki, motivasiyanın yüksək olduğu mühitdə işçilər daha yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyə meylli olurlar. Turizm müəssisələrində tətbiq edilə biləcək effektiv motivasiya strategiyaları arasında maddi və qeyri-maddi stimullaşdırma əsas yer tutur. Maddi stimullaşdırma (əmək haqqının artırılması, bonuslar, mükafatlar) ilə yanaşı, qeyri-maddi stimullaşdırma metodları (tanınma, karyera inkişafı imkanları, iş-həyat balansı) da tətbiq edilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, maddi və qeyri-maddi stimulların kombinasiyası ən effektiv nəticə verir.

Xidmət standartlarının işlənib hazırlanması və tətbiqi xidmət mədəniyyətinin praktiki təzahürüdür və müştəri gözləntilərinin qarşılanmasını təmin edir. Effektiv xidmət standartları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Ölçüləbilənlik və konkretlik: Standartlar aydın və ölçüləbilən olmalıdır (məsələn, "qonağın qeydiyyatı 5 dəqiqədən çox çəkməməlidir").
- Müştəriyönlülük: Mövcud standartlar müştəri ehtiyaclarına və gözləntilərinə əsaslanmalıdır.

– Realistik və əlçatan olmaq: Standartlar işçilər tərəfindən praktiki olaraq yerinə yetirilə bilən olmalıdır.

– Müntəzəm yenilənmək: Standartlar müştəri gözləntilərinin və bazar şərtlərinin dəyişməsinə uyğun olaraq müntəzəm şəkildə yenilənməlidir [5, s.146].

Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi (CRM) sistemləri müştəri məlumatlarının toplandığı və təhlil edildiyi platformalardır. Bu sistemlər turizm müəssisələrinə müştərilərin davranış modelləri, üstünlükləri və gözləntiləri haqqında dəyərli məlumatlar əldə etməyə və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq, CRM sistemlərinin əsas faydaları kimi aşağıdakılar ön plana çəkilir:

- Müştəri haqqında məlumatların mərkəzləşdirilmiş idarə edilməsi;
- Fərdiləşdirilmiş marketinq və xidmət imkanları;
- Müştəri loyallığının artırılması;
- Müştəri şikayətlərinin effektiv idarə edilməsi.

Müştəri təcrübəsinin xəritələşdirilməsi (customer journey mapping) müştərinin turizm müəssisəsi ilə bütün təmas nöqtələrini vizuallaşdırmağa və təhlil etməyə imkan verən metoddur. Bu metod müştəri təcrübəsindəki problemlə sahələri müəyyən etməyə və xidmət mədəniyyətini təkmilləşdirməyə kömək edir [9, s.28].

Müştəri təcrübəsinin xəritələşdirilməsi prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Müştəri personalarının (tipik müştəri profillərinin) yaradılması.
2. Müştəri təmas nöqtələrinin müəyyən edilməsi.
3. Hər bir təmas nöqtəsində müştəri hisslərinin və gözləntilərinin təhlili.
4. Problemlə sahələrin və inkişaf imkanlarının müəyyən edilməsi.
5. Təkmilləşdirmə strategiyalarının işlənilib hazırlanması.

Müasir turizm bazarında fərdiləşdirilmiş xidmət müştəri məmnuniyyətinin əsas amilinə çevrilmişdir. Fərdiləşdirilmiş xidmət strategiyaları müştərilərin fərdi ehtiyaclarını və üstünlüklərini nəzərə alaraq, onlara uyğunlaşdırılmış xidmətlər təklif etməyi nəzərdə tutur [9, s.34]. Fərdiləşdirilmiş xidmət strategiyaları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Müştəri haqqında məlumatların toplanması və təhlili;
- Müştəri segmentləşdirilməsi və profilləşdirilməsi;
- Fərdi üstünlüklərin nəzərə alınması;
- Proaktiv xidmət təklifləri;
- Fərdiləşdirilmiş ünsiyyət [10, s.207].

Müasir turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi problemləri və həll yolları araşdırılan zaman kədr dövrüyyəsi və işçi qüvvəsi çatışmazlığı problem ortaya çıxır. Bu, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində əsas problemlərdən biridir. Baum və həmfərikdəkisi qeyd edirlər ki, turizm sektorunda kədr dövrüyyəsi digər sektorlarla müqayisədə orta hesabla 1.5-2 dəfə yüksəkdir [3, s.117].

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinə diqqət cərkəkən nəzərə alınmalıdır ki, qloballaşma şəraitində turizm müəssisələri geniş çeşidli mədəniyyətlərdən olan müştərilərə xidmət göstərir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemləri xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində maneə yarada bilər Bu problemin həlli üçün aşağıdakı yanaşmalar təklif olunur:

- Mədəniyyətlərarası kompetensiyaların inkişafı üçün təlim proqramlarının təşkili;

– Müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətləri və davranış normalarına dair məlumat bazasının yaradılması;

– Çoxdilli müştəri xidməti imkanlarının təmin edilməsi;

– Fərqli mədəniyyətlərə məxsus əməkdaşların işə cəlb edilməsi;

– Mədəni müxtəlifliyi dəstəkləyən təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması [6, s.38].

Ümumiyyətlə, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm müəssisələri qarşısında yeni çağırışlar yaradır. Texnoloji dəyişikliklərə adaptasiya xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sahədə əsas çağırışların texnoloji innovasiyalara investisiya qoyuluşundan, işçilərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafından, rəqəmsal və şəxsi xidmət arasında balansın təmin edilməsindən, kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunmasından, müştəri gözləntilərinin dəyişməsinə uyğunlaşmaqdan ibarət olduğu qeyd edilə bilər. Bu çağırışların öhdəsindən gəlmək üçün turizm müəssisələri davamlı təlim mədəniyyətini təşviq etməli, innovasiyaları izləməli və rəqəmsal transformasiya strategiyaları işləyib hazırlamalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bilalov, B. Ə. (2018). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: Mütərcim.
2. Əlirzayev, Ə. Q. (2019). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: Adiloğlu.
3. Baum, T., Kokkranikal, J. (2018). Human resource management in tourism: A small island perspective. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 12(2), 102-120.
4. Enz, C. A. (2019). The influence of organizational culture on innovative behavior. *Cornell Hospitality Quarterly*, 60(1), 52-67.
5. Ford, R. C., Sturman, M. C., & Heaton, C. P. (2021). *Managing quality service in hospitality: How organizations achieve excellence in the guest experience* (6th ed.). Cengage Learning.
6. Kandampully, J., Zhang, T., Jaakkola, E. (2018). Customer experience management in hospitality: A literature synthesis, new understanding and research agenda. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(1), 21-56.
7. Kim, B., Park, J. (2021). Service employees' knowledge sharing behaviors in the hospitality industry: A moderated mediation model. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102-141.
8. Lashley, C. (2019). Hospitality and hospitableness. *Research in Hospitality Management*, 9(1), 1-7.
9. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., Berry, L. L. (2018). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.
10. Ukpabi, D. C., Karjaluoto, H. (2019). The influence of social media on the consumers' hotel decision journey. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(2), 194-210.

*Rüstəmov Asim Əli oğlu,
magistrant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: asimrustamov02@gmail.com*

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ ÜZRƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ İMKANLARI VƏ PRIORİTETLƏRİ

Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və texnoloji tərəqqinin yüksək tempi iqtisadi sistemlərin transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təşkili milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq ekosisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda da son illər sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təşkili istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Bununla belə, global iqtisadi çağırışlar və rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində xarici təcrübənin öyrənilməsi və onun milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələrin sahibkarlıq ekosisteminin formalaşdırılması təcrübəsinin təhlili və onun Azərbaycan realıqlarına uyğunlaşdırılması yollarının müəyyən edilməsi aktualıq kəsb edir.

Innovasiya ekosisteminin formalaşdırılması sahəsində ABŞ və İsrail təcrübəsi dünyada ən uğurlu nümunələrdən biri hesab olunur. ABŞ-da Silikon Vadisi modeli startapların inkişafına, texnoloji innovasiyaların yaradılmasına əlverişli mühit yaratmışdır. Bu model elm, təhsil və biznes arasında sıx əlaqələrin qurulmasına, universitet və tədqiqat mərkəzlərinin biznes ilə əməkdaşlığına əsaslanır və onun uğurunun əsas amilləri aşağıdakılardır:

- **Vençur kapitalı fondlarının inkişafı:** innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün geniş vençur kapitalı ekosisteminin mövcudluğu.

- **İntellektual mülkiyyətin qorunması:** güclü patent sistemi və intellektual mülkiyyətin qorunması mexanizmlərinin səmərəli işləməsi.

- **"Uğursuzluq mədəniyyəti":** uğursuzluğa qarşı tolerant yanaşma və sahibkarların risk etməyə həvəsləndirilməsi [2, s. 64].

Ardıcıl olaraq İsrail təcrübəsi isə "Startup Nation" adı ilə tanınır və bu ölkədə yüksək texnologiyalı startapların yaradılması və inkişafı üçün əlverişli ekosistemin formalaşdırılması diqqəti cəlb edir. İsrailin əsas uğur amilləri aşağıdakılardır:

- **Dövlət dəstəyi proqramları:** Yozma Proqramı və İnnovasiya İdarəsi kimi dövlət təşəbbüsləri.

- **Hərbi texnologiyaların kommersiyalaşdırılması:** hərbi sektorda yaradılmış texnologiyaların mülki sektora transfer edilməsi.

- **İnsan kapitalına investisiya:** yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına və cəlb edilməsinə xüsusi diqqətin göstərilməsi.

ABŞ və İsrail təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilərkən, aşağıdakı prioritet istiqamətləri müəyyən etmək olar:

a. Universitet və tədqiqat mərkəzləri ilə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi: bu məqsədlə universitetlərdə texnologiya transfer mərkəzlərinin yaradılması, birgə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi və tələbə startaplarının dəstəklənməsi mexanizmlərinin formalaşdırılması.

b. Vençur kapitalı fondlarının yaradılması: dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün vençur fondlarının yaradılması və inkişafı.

c. Texnoparkların və innovasiya mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi: mövcud texnoparkların fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yeni texnoparkların yaradılması.

d. Startap inkubatorları və akseleratorların sayının artırılması: innovativ ideyaların inkişafı və kommersiyalaşdırılması üçün startap inkubatorları və akseleratorların yaradılması [1, s.163].

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi sahəsində Almaniya və Yaponiya təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Almaniya "Mittelstand" modeli KOS-ların inkişafı üçün unikal bir yanaşma təqdim edir. Bu model dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlığa əsaslanır və aşağıdakı əsas elementləri özündə birləşdirir:

- **Maliyyə dəstəyi mexanizmləri:** dövlət bankları vasitəsilə əlverişli kreditlərin verilməsi, zəmanət fondlarının yaradılması.

- **Texnoloji məsləhət və dəstək xidmətləri:** Fraunhofer İnstitutu və digər tədqiqat mərkəzləri tərəfindən KOS-lara texnoloji dəstəyin göstərilməsi.

- **Dual təhsil sistemi:** peşə təhsili və istehsalat təcrübəsinin inteqrasiyası əsasında ixtisaslı kadrların hazırlanması.

- **İxrac dəstəyi proqramları:** kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq bazarlara çıxışının dəstəklənməsi [3, s. 118].

Yaponiyada KOS-ların dəstəklənməsi üçün aşağıdakı mexanizmlər tətbiq olunur:

- **METI (Yaponiya İqtisadiyyat, Ticarət və Sənaye Nazirliyi) proqramları:** kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün texnoloji inkişafı və innovasiyaların tətbiqi üçün xüsusi proqramlar.

- **JFC (Japan Finance Corporation) kreditləri:** kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli maliyyələşdirmə şərtlərinin təmin edilməsi.

- **Sektorlar üzrə dəstək proqramları:** prioritet sektorlarda fəaliyyət göstərən KOS-lar üçün xüsusi dəstək tədbirləri.

- **Klasterləşmə siyasəti:** regional iqtisadi klasterlərin yaradılması və inkişafı [7, s. 124].

Almaniya və Yaponiya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları araşdırılarkən, aşağıdakı istiqamətlər prioritet kimi müəyyən edilə bilər:

1. KOS-lar üçün vergi güzəştlərinin təkmilləşdirilməsi: prioritet sahələrdə fəaliyyət göstərən KOS-lar üçün vergi güzəştlərinin genişləndirilməsi, investisiya və innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran vergi mexanizmlərinin tətbiqi.

2. Kreditlərə əlçatanlığın asanlaşdırılması: sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və digər dövlət maliyyə institutları vasitəsilə Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli kreditlərin verilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, zəmanət fondlarının yaradılması.

3. İxrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması: "Made in Azerbaijan" brendinin təşviqi, ixracatçılara dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, ticarət evlərinin açılması, beynəlxalq sərgilərdə iştirakın dəstəklənməsi.

4. Sektorlar üzrə ixtisaslaşmış dəstək proqramlarının hazırlanması: prioritet sektorlarda (kənd təsərrüfatı, turizm, İKT, qeyri-neft sənayesi) fəaliyyət göstərən KOS-lar üçün ixtisaslaşmış dəstək proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi.

5. Klasterləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi: regional iqtisadi klasterlərin (aqrroparklar, sənaye məhəllələri, turizm klasterləri) yaradılması və inkişafı üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi [6, s.54].

Beynəlxalq ticarətə integrasiya sahəsində Cənubi Koreya və Türkiyə təcrübəsi xüsusi maraq doğurur. Cənubi Koreyanın ixrac yönümlü inkişaf strategiyası və "çempion şirkətlər" yaratmaq təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Bu strategiyanın əsas elementləri aşağıdakılardır:

- **Sahə spesifik inkişaf planları:** prioritet sektorların (elektronika, avtomobil, gəmiqayırma) inkişafı üçün xüsusi proqramların hazırlanması.

- **İxrac kreditləri və zəmanətləri:** ixracatçıların maliyyələşdirilməsi və risklərin sığortalanması üçün dövlət dəstəyi.

- **Texnoloji innovasiyalara investisiya:** tədqiqat və inkişaf fəaliyyətinin stimullaşdırılması, yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı.

- **Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma:** məhsul keyfiyyəti və istehsal prosesləri sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi [8, s.245].

Türkiyənin ixrac bazarlarının diversifikasiyası strategiyası isə aşağıdakı əsas elementləri özündə birləşdirir:

- **TİM (Türkiyə İxracatçıları Məclisi) fəaliyyəti:** ixracatçıların dəstəklənməsi və koordinasiyası üçün mərkəzləşdirilmiş qurum.

- **Türk Eximbank kreditləri:** ixracatçıları üçün əlverişli maliyyə şərtlərinin təmin edilməsi.

- **Hədəf bazar strategiyası:** prioritet ixrac bazarlarının müəyyən edilməsi və bu bazarlara giriş üçün xüsusi proqramların hazırlanması.

- **Sektoral inkişaf strategiyaları:** prioritet sektorların (tekstil, avtomobil, turizm) inkişafı üçün spesifik proqramların həyata keçirilməsi [4, s. 48].

Cənubi Koreya və Türkiyə təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları araşdırlarkən, aşağıdakı istiqamətlər prioritet kimi müəyyən edilə bilər:

1. Azad ticarət sazişlərinin genişləndirilməsi: əsas ticarət tərəfdaşları ilə azad ticarət sazişlərinin imzalanması və ixrac bazarlarına giriş imkanlarının genişləndirilməsi.

2. İxracatçıların beynəlxalq sertifikatlaşdırma proseslərində dəstəklənməsi: beynəlxalq standartlara uyğunluq sertifikatlarının (ISO, CE, HACCP və s.) əldə edilməsi üçün dövlət dəstəyinin göstərilməsi.

3. Beynəlxalq səviyyədə marketing və satış şəbəkələrinin yaradılması: xarici ölkələrdə ticarət evlərinin açılması, beynəlxalq sərgilərdə iştirakın dəstəklənməsi, e-ticarət platformalarında təmsilin genişləndirilməsi.

4. Qlobal dəyər zəncirinə integrasiyanın gücləndirilməsi: transmilli şirkətlərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, beynəlxalq istehsal şəbəkələrinə qoşulma imkanlarının araşdırılması.

5. Logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi: beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı, logistika mərkəzlərinin yaradılması, nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması.

Hesab edirik ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sahibkarlığın davamlı inkişafı müstəvisində Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, ixracın diversifikasiyasına və sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq ticarətdə rolunun güclənməsinə töhfə verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, F. (2022). Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və Təhsil, s. 145-167.
2. İsmayilov, V. (2021). İnnovasiya ekosisteminin formalaşdırılması: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan reallıqları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Elmi Xəbərləri, 9(2), 56-78.
3. Məmmədov, A., Hüseynov, R. (2023). Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında Almaniya təcrübəsinin tətbiqi perspektivləri. İqtisadiyyat və İdarəetmə, 12(3), 112-134.
4. Nəsirov, E. (2023). İxrac yönümlü inkişaf strategiyası: Cənubi Koreya və Türkiyə.
5. Quliyev, R. (2023). İnnovasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi: İsrail təcrübəsi. İqtisadi İnkişaf və Siyasət, 11(2), 67-89.
6. Bayramov, V. (2023). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi problemləri və həlli yolları. Maliyyə və Uçot, 14(3), 45-58.
7. Rəhimli, R. (2022). Yaponiyada kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi təcrübəsi və Azərbaycan üçün tətbiq imkanları. İqtisadi Araşdırmalar, 7(4), 112-128.
8. Kim, J., Lee, S. (2022). Export-oriented industrialization and economic development: lessons from the South Korean experience. Journal of International Economics, 35(2), 234-256.

*Həsənova Aytən Tofiq qızı,
magistrant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: hesenovaayten0306@gmail.com*

AZƏRBAYCANDA TURİZM BİZNESİNİN İNNOVATİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan turizm sektoru son onillikdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. 2023-cü ilin statistikasına görə, Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 3 milyonu keçmiş və bu sahədən əldə edilən gəlir ÜDM-in təxminən 4.5%-ni təşkil etmişdir. Bu inkişafın əsas səbəbləri arasında infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, viza proseslərinin sadələşdirilməsi, beynəlxalq tədbirlərin təşkili və ölkənin turizm potensialının aktiv şəkildə təbliğ edilməsi qeyd oluna bilər. Bununla belə, sektorun daha da inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq rəqabətə davamlılığının artırılması üçün innovativ həllərin tətbiqi zərurəti mövcuddur.

Hazırda Azərbaycan turizm sektoru inkişafın yeni mərhələsinə keçid etməkdədir ki, bu da ənənəvi turizm modelindən daha çox texnologiya əsaslı, dayanıqlı və təcrübə yönümlü modelə doğru transformasiyanı nəzərdə tutur.

Qlobal turizm sənayesini formalaşdıran əsas trendlər Azərbaycan turizm bazarına da öz təsirini göstərməkdədir. Bu trendlər texnologiya inteqrasiyasından (süni intellekt, virtual reallıq, blokçeyn), dayanıqlılıqdan, fərdiləşdirilmiş turizm təcrübəsindən, rəqəmsal nomadlardan və s. ibarətdir. Azərbaycan turizm sektorunda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində mühüm addımlar atmışdır. "Azerbaijan Digital Hub" proqramı çərçivəsində ölkənin turizm potensialının təbliği və turist axınının artırılması məqsədilə müxtəlif platformalar yaradılmışdır. Bu kontekstdə aşağıdakı innovativ həllər xüsusilə əhəmiyyətlidir:

I. Virtual və genişləndirilmiş reallıq texnologiyaları. Azərbaycanın tarixi və mədəni abidələrinin, təbiət gözəlliklərinin virtual turlarının hazırlanması son illərdə xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu, potensial turistlərə səyahət etmədən əvvəl məkanları " ziyarət etmək" imkanı yaradır və aşağıdakı sahələrdə tətbiq olunmaqdadır:

1. İnteraktiv muzey təcrübələri: İçərişəhər, Qobustan qoruğu və Şəki Xan Sarayı kimi mədəni məkanlarda zənginləşdirilmiş turist təcrübəsinin yaradılması. Bu tətbiqlər turistlərə tarixi məlumatların canlı şəkildə təqdim edilməsinə və interaktiv təhsil təcrübəsinin formalaşmasına imkan verir.

2. Destinasiya marketinqi: 360 dərəcəlik virtual turların hazırlanması ilə potensial turistlərin Azərbaycanın əsas turizm məntəqələrini virtual olaraq kəşf etməsinə şərait yaradılması. Bakı, Qəbələ, Şəki, Qusar kimi turistlər üçün cəlbedici məkanların yüksək keyfiyyətli virtual turları hazırlanmışdır.

3. Tarixi rekonstruksiya: Qədim Qafqaz Albaniyası şəhərləri, İpək Yolu kimi tarixi kontekstlərin VR vasitəsilə canlandırılması və turistlərə keçmişə "səyahət" imkanının yaradılması [1, s.57].

II. Süni intellektə əsaslanan turist xidmətləri. Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları Azərbaycan turizm sektorunda getdikcə daha çox tətbiq olunur. Bu texnologiyalar turistlərə fərdiləşdirilmiş səyahət təklifləri, otel tövsiyələri və marşrut planlaşdırması təqdim edir. Turizm Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən "Smart Tourism Azerbaijan" layihəsi çərçivəsində aşağıdakı tətbiqlər diqqət çəkir:

1. Fərdiləşdirilmiş səyahət planlaşdırması: Turistin tələblərinə, büdcəsinə və maraqlarına uyğun səyahət paketlərini təklif edən süni intellekt alqoritmlərinin tətbiqi. Bu sistemlər istifadəçinin əvvəlki səyahət tarixçəsini və davranışlarını öyrənərək daha dəqiq təkliflər formalaşdırır.

2. Chatbot və virtual köməkçilər: 24/7 turist dəstəyi təmin edən və bir çox dillərdə xidmət göstərən virtual köməkçilərin yaradılması. Bakının mərkəzi turizm məkanlarında yerləşdirilən interaktiv kiosklar və mobil tətbiqlərdəki chatbotlar turistlərə suallarına anında cavab tapmağa imkan verir.

3. Turizm analitikası və proqnozlaşdırma: Böyük verilənlərin və maşın öyrənməsi alqoritmlərinin istifadəsi ilə turist axınlarının proqnozlaşdırılması, mövsümi dəyişikliklərin (meyllərin) təhlili və qiymətlərin optimallaşdırılması [2, s.128].

III. Mobil tətbiqlər və qarşılıqlı əlaqə platformaları. Ağillı telefon və planşetlərin geniş yayılması ilə mobil tətbiqlər turizm təcrübəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycanda turizm sahəsində "Azerbaijan Travel Guide", "Baku Pass", "Local Guide" və "AudioGuide Azerbaijan" kimi innovativ mobil tətbiqlər hazırlanmışdır: Qeyd edilən tətbiqlər 10-dan çox dildə xidmət göstərir və turistlərə sərbəst gəzinti imkanı yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, mobil tətbiqlərin istifadəsi turistlərin məmnuniyyət səviyyəsinə müsbət təsir göstərir və onların Azərbaycanda keçirdikləri müddəti orta hesabla 1,5 gün artırır [10, s. 283].

IV. Blokçeyn texnologiyası və turizm. Blokçeyn texnologiyası turizm sektorunda şəffaflığı və təhlükəsizliyi artırmaq üçün yeni imkanlar yaradır.

V. Dayanıqlı turizm və ekoturizm innovasiyaları. Azərbaycan təbiətinin zənginliyi və ekoloji müxtəlifliyi ölkədə ekoturizmin və dayanıqlı turizm fəaliyyətlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

VI. İcma Əsaslı turizm modeli və sosial innovasiyalar. Yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi həm sosial-iqtisadi inkişafa töhfə verir, həm də turistlər üçün autentik təcrübələr yaradır: Tədqiqatlara görə icma əsaslı turizm layihələri kənd yerlərində gənclərin miqrasiyasını 22% azaltmış və orta ailə gəlirini 35% artırmışdır [3, s.86].

VII. Təcrübə əsaslı turizm və fərdiləşdirilmiş xidmətlər. Müasir turist sadəcə yerləri görmək deyil, həm də yerli mədəniyyəti, adət-ənənələri və həyat tərzini təcrübə etmək istəyir. Bu tələbə cavab olaraq, Azərbaycanda təcrübə əsaslı turizm innovasiyaları inkişaf etdirilməkdədir: Araşdırmalar göstərir ki, kulinariya turizmi Azərbaycana gələn turistlərin ortalama səyahət xərclərini 23% artırır və ölkədə qalma müddətini uzadır [7, s.55].

VIII. Mədəni immersiya proqramları və yaradıcı turizm. Turistlərin Azərbaycan mədəniyyətini daha dərinlən yaşaması üçün interaktiv proqramlar hazırlanır:

- **Sənət və sənətkarlıq təcrübələri** (turistlərin xalçaçılıq, dulmuşluq, misgərlik kimi ənənəvi sənətləri öyrənməsi üçün təşkil edilən ustad dərsləri);

- **Musiqi və rəqs proqramları:** Muğam və aşiq sənəti kimi qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin interaktiv təqdimatı.

- **Tarixi canlandırma və teatrlaşdırılmış turlar:** Tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin canlandırılması ilə təşkil edilən immersiv turlar.

- **Ənənəvi bayramların və ritualların təcrübəsi:** Novruz, Qurban bayramı kimi ənənəvi bayramların turistlər üçün interaktiv şəkildə təşkili. Bu tədbirlər zamanı turistlər yerli adət-ənənələri öyrənir və mərasimlərə qatılırlar.

Aparılan tədqiqatlara əsasən, mədəni immersiya proqramlarında iştirak edən turistlərin 78%-i Azərbaycana təkrar səfər etmək niyyətində olduqlarını bildirmişlər [4, s. 227].

IX. Sağlamlıq və rifah turizmi. Azərbaycanın təbii müalicəvi resursları sağlamlıq və rifah turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır:

- 1. Naftalan nefti əsaslı spa mərkəzləri:** Naftalanın unikal müalicəvi neftinin müasir spa müalicələri ilə birləşdirilməsi. Son illərdə Naftalanda 5 yeni beşulduzlu spa hotel açılmış və müasir müalicə üsulları tətbiq edilməyə başlamışdır.

- 2. Duzdağ və mağara müalicəsi (terapiyası):** Naxçıvandakı Duzdağ və Azərbaycanın digər bölgələrindəki mağaralarda tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsi üçün innovativ terapiya mərkəzlərinin yaradılması.

3. Mineral su kurortları: Qalaaltı, İstisu, Şıx kimi ənənəvi mineral su mənbələrinin ətrafında müasir kurort komplekslərinin yaradılması. Qalaaltıda açılan "Wellness & Spa Resort" kompleksi ənənəvi mineral su müalicələrini müasir spa prosedurları ilə birləşdirən innovativ yanaşma təqdim edir.

4. Mindfulness və detox proqramları: Stress və gərgin həyat tərzindən qaçmaq istəyən turistlər üçün təbiətlə iç-içə olan mindfulness və detox proqramlarının təşkili. Quba və Qəbələdə yerləşən ekoloji turizm komplekslərində bu tip proqramlar təşkil edilməkdədir. "Digital Detox" adlı xüsusi paketlər texnologiyadan uzaq, təbiətlə birbaşa təmasda olan təcrübələri əhatə edir və şəhər həyatından yorulmuş turistlər arasında böyük maraq doğurur.

5. İmmunitet gücləndirilməsi mərkəzləri. İmmuniteti gücləndirməyə yönəlmiş xüsusi proqramların hazırlanması. Bu proqramlar yerli təbii üsullarla müasir tibbi yanaşmaları birləşdirir və əsasən sağlamlıq turizmi məqsədilə səyahət edən turistlərə təklif olunur.

Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda sağlamlıq turizmi sektorunun illik artımı 15% təşkil edir və bu sahə 2025-ci ildə ümumi turizm gəlirlərinin 30%-ni təşkil etmək potensialına malikdir. Eyni zamanda, xarici turistlərin Azərbaycanda ortalama qalma müddəti sağlamlıq və rifah turizmi səbəbiylə 2,5 gündən 7,3 günə qədər artmışdır.

Əvvəldə qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, turizm biznesinin inkişafı sahəsində göstərilən tədbirlərin və yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan vəzifələrin icrası yaxın gələcəkdə Azərbaycanı regionun əhəmiyyətli turizm mərkəzlərindən birinə çevirə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev F., Həsənov M. (2023). Turizm sektorunda virtual reallıq texnologiyalarının tətbiqi perspektivləri. Azərbaycan Turizm Jurnalı, 15(2), 45-58.
2. Cəfərov R., Məmmədli A. (2022). Turizm sektorunda böyük verilənlərin analizi və qərar qəbulətmə prosesində rolu. İqtisadi Araşdırmalar Toplusu, 8(3), 112-127.
3. Hüseynova L., Məmmədova F. (2022). Azərbaycanda icma əsaslı turizmin sosial-iqtisadi təsirləri. Dayanıqlı İnkişaf Jurnalı, 7(1), 78-92.
4. Hüseynzadə A. (2022). Mədəni turizm və innovasiya: Azərbaycan təcrübəsi. Mədəniyyət və İncəsənət Araşdırmaları, 10(4), 215-230.
5. İsmayılzadə Q. (2022). Qlobal turizm trendlərinin Azərbaycan turizm bazarına təsiri. Qloballaşma və Turizm, 9(3), 124-140.
6. Məmmədov E. (2022). Azərbaycanda rəqəmsal turizm ekosisteminin formalaşması. İqtisadiyyat və İdarəetmə, 14(3), 203-218.
7. Məmmədov R., Əliyeva S. (2023). Kulinariya turizmi Azərbaycanda: innovasiya və imkanlar. Qida və Turizm Tədqiqatları, 6(1), 45-60.
8. Nəsirov E. (2023). Süni intellektin turizm sektorunda tətbiqi: Azərbaycan nümunəsi. İnformasiya Texnologiyaları və Turizm, 11(3), 187-202.
9. Qasımov O. (2023). Azərbaycanda ekoloji turizm üçün dayanıqlı nəqliyyat həlləri. Nəqliyyat və Turizm Araşdırmaları, 8(2), 92-107.
10. Quliyev İ. (2022). Mobil turizm tətbiqləri və Azərbaycanın turizm potensialının tanıtılmasında rolu. İnnovasiya və Texnologiya Jurnalı, 12(4), 278-293.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Giriş

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı və global şəbəkələrin genişlənməsi, dünya iqtisadiyyatında fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyat, məlumatların yaradılması, emalı, ötürülməsi və istifadəsi əsasında qurulan yeni bir iqtisadi model kimi formalaşmışdır. Elektron ticarət, rəqəmsal xidmətlər, bulud texnologiyaları, böyük verilənlər (big data) və süni intellekt kimi rəqəmsal yeniliklər, iqtisadi artımı sürətləndirir, yeni iş yerləri yaradır, ictimai xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir və vətəndaşların həyatını asanlaşdırır.

Lakin rəqəmsal iqtisadiyyatın bu müsbət tərəfləri ilə yanaşı, milli təhlükəsizlik üçün ciddi çağırışları da mövcuddur. Əgər əvvəllər milli təhlükəsizlik əsasən dövlətlərarası hərbi və siyasi münasibətlər kontekstində nəzərdən keçirilirdisə, indi rəqəmsal mühitin yaratdığı yeni təhdidlər bu anlayışın sərhədlərini genişləndirmişdir. Kiber hücumlar, kritik infrastrukturun zəifləməsi, dezinformasiya kampaniyaları, texnoloji asılılıq və rəqəmsal casusluq kimi təhlükələr, dövlətlərin suverenliyinə, iqtisadi sabitliyinə, ictimai harmoniyasına və vətəndaşların rifahına ciddi təsir göstərə bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın milli təhlükəsizliyə əsas təsirləri

Kiber Təhlükəsizlik: rəqəmsal iqtisadiyyatın infrastrukturunun əsasını təşkil edən informasiya sistemləri, kompüter şəbəkələri və proqram təminatı, müxtəlif növ kiber hücumların daimi hədəfindədir. Dövlət qurumlarının informasiya resurslarına, kritik infrastruktur obyektlərinə (enerji, nəqliyyat, rabitə, maliyyə sistemləri), elmi-tədqiqat mərkəzlərinə və hətta fərdi istifadəçilərin məlumatlarına yönəlmiş zərərli fəaliyyətlər, milli təhlükəsizliyə ciddi zərər vura bilər. Məsələn, 2010-cu ildə İrana qarşı həyata keçirilən "Stuxnet" kiber hücumu, ölkənin nüvə proqramına ciddi zərər vurmuşdur [1]. Eyni zamanda, bank sistemlərinə edilən kiber hücumlar maliyyə sabitliyini poza bilər, elektrik stansiyalarına edilən hücumlar isə genişmiqyaslı enerji kəsilmələrinə səbəb ola bilər. Fərdi məlumatların oğurlanması və yayılması isə vətəndaşların şəxsi həyatına və təhlükəsizliyinə təsir göstərir. Müasir hərbi münaqişələr kontekstində kiber hücumların dağıdıcı potensialı xüsusilə aydın şəkildə görünməkdədir. 2022-ci ildə başlayan Ukrayna müharibəsi, dövlətlərarası münaqişələrdə kiber müharibənin əhəmiyyətini qabarıq şəkildə ortaya qoymuşdur. Müharibənin ilk günlərində Ukraynanın dövlət veb-saytları və bank sistemləri kütləvi DDoS hücumlarına məruz qalmışdır. Bundan əlavə, kritik infrastruktur obyektlərinə, o cümlədən enerji və telekommunikasiya sistemlərinə zərərli proqram təminatları ilə hücumlar həyata keçirilmişdir. Məsələn, "AcidRain" adlı zərərli proqram təminatı, müharibənin başlanğıcında Avropa üzrə geniş yayılmış peyk rabitə sistemini sıradan çıxarmışdır ki, bu da Ukrayna ordusunun rabitəsinə ciddi təsir göstərə bilərdi [2]. Bu və digər kiber hücumlar, rəqəmsal infrastrukturun müasir dövlətlərin təhlükəsizliyi üçün nə qədər kritik əhəmiyyət daşıdığını və bu infrastrukturun qorunmasının milli təhlükəsizliyin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İqtisadi Asılılıq və Texnoloji Suverenlik: Rəqəmsal iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində, dövlətlər əksər hallarda xarici ölkələrin texnologiyalarına, proqram təminatına, mikroelektronikasına və rəqəmsal platformalarına güclü şəkildə asılı vəziyyətə düşə bilərlər. Bu asılılıq, milli texnoloji suverenliyin itirilməsinə, yerli innovasiya ekosisteminin zəifləməsinə və milli iqtisadiyyatın xarici təsirlərə qarşı həssaslığının artmasına səbəb ola bilər. Kritik texnologiyaların idxalından asılılıq, beynəlxalq siyasi gərginliklər zamanı təchizat zəncirlərinin pozulması riskini yaradır. Məsələn, bəzi ölkələrin müəyyən Çin texnologiya şirkətlərinin məhsullarına qarşı tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər, texnoloji asılılığın milli təhlükəsizlik baxımından nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Yerli texnologiya sənayesinin inkişafı, rəqəmsal infrastrukturun müstəqil idarə edilməsi və milli texnoloji müstəqilliyin təmin edilməsi bu riskləri minimuma endirmək üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Dezinformasiya və informasiya müharibəsi: rəqəmsal platformalar, xüsusilə sosial media, dezinformasiya, təbliğat və yalan xəbərlərin sürətlə yayılması üçün geniş imkanlar yaradır. Dövlət və qeyri-dövlət aktorları, ictimai rəyi manipulyasiya etmək, siyasi proseslərə müdaxilə etmək, sosial etimadı sarsıtmaq və daxili sabitliyi pozmaq məqsədilə bu platformalardan istifadə edə bilərlər. İnformasiya müharibəsi, hərbi əməliyyatlarla yanaşı və ya onlardan əvvəl həyata keçirilərək, düşmənin iradəsini qırmaq və strateji üstünlük əldə etmək məqsədi daşıyır. 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri zamanı sosial mediada yayılan dezinformasiya kampaniyaları, bu təhdidin nə qədər real olduğunu göstərir [3]. Rəqəmsal savadlılığın artırılması, fakt yoxlama mexanizmlərinin gücləndirilməsi və dezinformasiya ilə mübarizə üçün effektiv strategiyaların hazırlanması milli təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsidir.

Süni intellektin rolu: süni intellekt (Sİ) texnologiyaları, rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, milli təhlükəsizlik üçün də həm böyük imkanlar, həm də ciddi risklər yaradır. Sİ kiber hücumların aşkarlanması və qarşısının alınması, təhlükəsizlik sistemlərinin avtomatlaşdırılması, analitik imkanların gücləndirilməsi və qərar qəbul etmə proseslərinin optimallaşdırılması kimi sahələrdə istifadə oluna bilər. Digər tərəfdən, Sİ-əsaslı kiber hücumlar daha mürəkkəb, avtonom və çətin aşkarlanırlar. Sİ-nin hərbi məqsədlər üçün istifadəsi (məsələn, avtonom silah sistemləri) isə yeni etik və təhlükəsizlik problemləri yaradır. Sİ texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi zamanı milli təhlükəsizlik aspektlərinin nəzərə alınması, bu texnologiyaların yaratdığı riskləri minimuma endirmək və potensialından maksimum dərəcədə faydalanmaq üçün vacibdir.

Milli təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün tədbirlər

Rəqəmsal iqtisadiyyatın yaratdığı təhdidlərlə effektiv mübarizə aparmaq və milli təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün dövlət, özəl sektor, akademik dairələr və vətəndaş cəmiyyəti arasında sıx və koordinasiyalı əməkdaşlıq tələb olunur. Bu istiqamətdə atıla biləcək əsas addımlar aşağıdakılardır:

1. Kiber təhlükəsizlik strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və effektiv tətbiqi: milli kiber təhlükəsizlik strategiyası, bütün maraqlı tərəflərin rolunu və məsuliyyətini müəyyən etməli, kiber təhdidlərin aşkarlanması, qarşısının alınması və onlara cavab tədbirlərinin görülməsi üçün kompleks bir çərçivə təmin etməlidir. Kritik informasiya infrastrukturunun qorunması üçün xüsusi təhlükəsizlik standartları və tədbirləri hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Kiber təhlükəsizlik sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2. Yerli texnologiya sənayesinin inkişafına dövlət dəstəyinin artırılması: milli texnoloji müstəqilliyin təmin edilməsi üçün yerli texnologiya şirkətlərinə maliyyə, təşkilati və inzibati dəstək göstərilməli, innovasiya və tədqiqat fəaliyyəti təşviq edilməlidir. Dövlət satınalmalarında yerli məhsullara üstünlük verilməsi, texnologiya transferi mexanizmlərinin yaradılması və texnoparkların inkişafı bu istiqamətdə mühüm rol oynaya bilər.

3. Rəqəmsal savadlılığın yüksəldilməsi və dezinformasiya ilə mübarizə mexanizmlərinin gücləndirilməsi: əhalinin rəqəmsal savadlılığının artırılması, internetdə təhlükəsiz davranış qaydalarının təbliği, tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafı və dezinformasiyanı tanımaq qabiliyyətinin gücləndirilməsi vacibdir. Dezinformasiya ilə mübarizə üçün fakt yoxlama təşkilatlarının dəstəklənməsi, media savadlılığı təlimlərinin təşkili və rəqəmsal platformalarla əməkdaşlıq edilməsi zəruridir.

4. Beynəlxalq Əməkdaşlığın Genişləndirilməsi və Rəqəmsal Təhlükəsizlik Sahəsində Beynəlxalq Standartların Hazırlanmasında İştirak: Kiber təhdidlər qlobal xarakter daşdığı üçün beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq, məlumat mübadiləsi və birgə tədbirlərin görülməsi zəruridir. Rəqəmsal təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq konvensiyaların və standartların hazırlanmasında aktiv iştirak etmək, milli maraqların qorunmasına kömək edəcəkdir.

5. Süni intellektin təhlükəsiz və etik istifadəsinin təmin edilməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması: Sİ texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi ilə bağlı etik, hüquqi və təhlükəsizlik məsələlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının yaradılması vacibdir. Sİ-nin potensial risklərinin qiymətləndirilməsi, məsuliyyət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və sui-istifadənin qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməlidir.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, müasir dövlətlər üçün misilsiz iqtisadi və sosial imkanlar yaratmaqla yanaşı, milli təhlükəsizlik üçün də ciddi və çoxşaxəli təhdidlər ortaya qoyur. Kiber hücumlar, iqtisadi asılılıq, dezinformasiya və süni intellektin tətbiqi kimi amillər, dövlətlərin suverenliyinə, iqtisadi sabitliyinə və ictimai rifahına potensial zərər verə bilər. Fidyə zərərli proqram hücumlarının, dövlətlərin kibermühərribəsinin və maliyyə fırldaqçılığının artması ilə 2025-ci ilin sonuna qədər qlobal kibercinayətkarlığın ümumi xərci illik 1,2 trilyon dollara çatacağı proqnozlaşdırılır [4].

Bu təhdidlərlə effektiv mübarizə aparmaq və milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün kompleks və koordinasiyalı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Dövlət, özəl sektor, akademik dairələr və vətəndaş cəmiyyəti arasında sıx əməkdaşlıq, rəqəmsal iqtisadiyyatın yaratdığı imkanlardan faydalanmaqla yanaşı, milli təhlükəsizliyin də etibarlı şəkildə qorunmasına imkan yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://spectrum.ieee.org/the-real-story-of-stuxnet>
2. <https://www.sentinelone.com/labs/acidrain-a-modem-wiper-rains-down-on-europe>
3. Journal of Economic Perspectives vol. 31, no. 2, Spring 2017
4. <https://www.cyberdefensemagazine.com/the-true-cost-of-cybercrime-why-global-damages-could-reach-1-2-1-5-trillion-by-end-of-year-2025/>

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI KONTEKSTİNDƏ MİLLİ SUVERENLİYİN TƏMİNİ: DÖVLƏTİN KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASININ ƏSASLARI

Giriş

İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik bu gün global və regional miqyasda dövlətlərin milli maraqları üçün strateji əhəmiyyət daşıyan əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Suverenlik anlayışı artıq yalnız fiziki sərhədlərlə deyil, həm də dövlətlərin rəqəmsal məkan üzərində effektiv nəzarət və müdafiə imkanları ilə dəyərləndirilir. Bu baxımdan, informasiya mühitinin sabitliyi, kibertəhlükələrə qarşı adaptiv cavabvermə mexanizmləri və rəqəmsal infrastrukturun davamlı fəaliyyəti təhlükəsizlik arxitekturasının ayrılmaz elementləri hesab olunur. Beynəlxalq səviyyədə isə dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə informasiya üstünlüyü, texnoloji müstəqillik və rəqəmsal diplomatiya kimi yeni parametrlər təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən, dövlət siyasətində kibertəhlükəsizlik üzrə vahid və koordinasiyalı yanaşmanın formalaşdırılması vacib amil kimi ön plana çıxır. Həmçinin, informasiya axınlarının təhlükəsiz şəkildə idarə olunması və texnoloji asılılıqların minimuma endirilməsi müasir təhlükəsizlik modelinin mühüm tələblərindən biri kimi qəbul edilir.

Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası. Hazırkı strategiya, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və müvafiq normativ hüquqi sənədlərə, xüsusən də “Milli təhlükəsizlik haqqında”, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunlara, eyni zamanda 23 may 2007-ci il tarixli, 2198 nömrəli Prezident Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”na və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə əsaslanmaqla hazırlanmışdır. Sənəd, informasiya və kibertəhlükəsizlik istiqamətində Azərbaycanda qəbul olunmuş ilk dövlət strategiyası olmaqla, bu sahədə həyata keçiriləcək milli siyasətin əsas elementlərini təşkil edir. Buraya strateji hədəflər, fəaliyyət istiqamətləri, əsas prinsiplər və prioritet vəzifələr daxil edilmişdir:

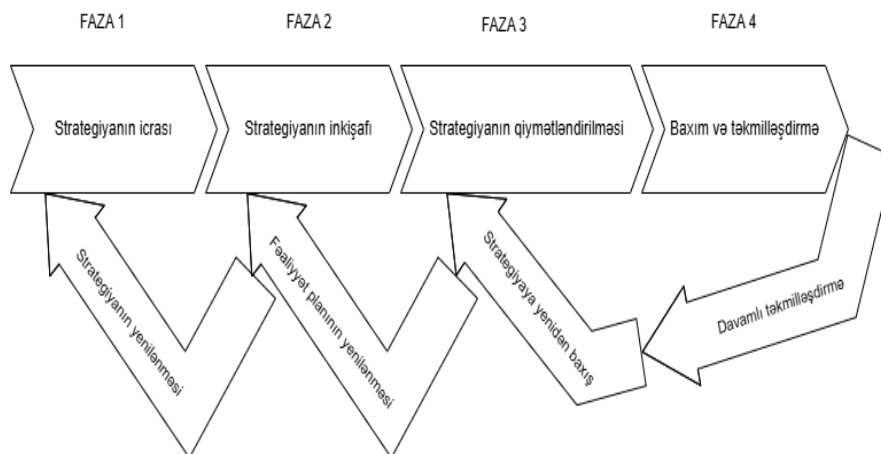
- rəqəmsal məkanda, xüsusilə də kritik informasiya infrastrukturlarında potensial risklərin aşkarlanması və önləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- xarici təsirlərdən və dezinformasiyadan qorunmaq üçün informasiya mühitində davamlı dayanıqlığın təmin olunması;
- milli “CERT” strukturlarının və təhlükəsizlik xidmətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi və optimallaşdırılması;
- yerli informasiya təhlükəsizliyi sənayesinin formalaşdırılması və xarici texnoloji asılılığın azaldılması;
- yeni texnologiyalara əsaslanan innovativ məhsul və xidmətlərin təşviqi və inkişaf etdirilməsi;
- risklərin idarə olunması və təhlükəsizlik səviyyəsinin ölçülməsi üçün beynəlxalq standartlara uyğun modellərin tətbiqi;
- fərdi məlumatların qorunması və informasiya sızmalarının qarşısının alınması

üçün mexanizmlərin gücləndirilməsi;

- “Ağıllı” texnologiyaların tətbiqində təhlükəsizlik aspektlərinin nəzərə alınması və bu prosesə metodiki dəstək verilməsi;
- rəqəmsal efir və informasiya məkanının kibertəhlükələrdən qorunması;
- kritiki infrastruktur obyektlərinin dövlət nəzarətində saxlanması və risklərə uyğun müdafiə səviyyəsinin tənzimlənməsi;
- kibercinayətkarlığa qarşı effektiv mübarizə strategiyalarının tətbiqi və davamlı qiymətləndirilməsi;
- elmi-tədqiqat və praktiki layihələrin təşviqi ilə yanaşı, sahə üzrə milli mütəxəssis bazasının yaradılması və saxlanması;
- təhsil müəssisələri ilə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və beyin axınının qarşısının alınması;
- normativ hüquqi bazanın aktual saxlanması və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması;
- cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirilməsi və uşaqların internetdə təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- dövlət, özəl və ictimai qurumlar arasında koordinasiyalı əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi;
- beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və milli standartlaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması.

Strategiyanın məzmunu yalnız milli çərçivədə deyil, həm də qlobal kontekstdə aktualıq kəsb edir. Burada dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin, özəl sektorun və fərdi subyektlərin maraqları nəzərə alınmaqla, insan, cəmiyyət və dövlətin fundamental təhlükəsizlik ehtiyaclarının kompleks şəkildə təmin olunması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. İnformasiya təhlükəsizliyinə dair dövlət siyasətinin əsas vəzifəsi, bu ehtiyacların yüksək səviyyədə və davamlı şəkildə qorunmasına yönəlmiş, çevik və dayanıqlı mexanizmlərin formalaşdırılmasıdır. Strategiyada istifadə edilən terminologiya isə müvafiq sahəni tənzimləyən normativ hüquqi aktlar və texniki sənədlərdə nəzərdə tutulan anlayışlara əsaslanır və onların sistemli şəkildə tətbiqinə xidmət edir.

Kibertəhlükəsizlik strategiyasının inkişaf mərhələləri. Beynəlxalq təcrübəyə baxdıqda Milli Kibertəhlükəsizlik Planının hazırlanması və tətbiq olunması üçün bir sıra mərhələlərdən və təkmilləşdirmələrdən keçməlidir [2].

Şəkil 1. Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyalarının dizaynı və həyata keçirilməsinə uyğun olaraq həyat dövrü.

Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyalarının dizaynı və həyata keçirilməsinə uyğun olaraq həyat dövrünə baxdığımız zaman bir dövrün olduğunu görürük. Gündən-günə inkişaf edən informasiya texnologiyaları özləri ilə yeni hücum və təhdid imkanları da gətirir. Strategiyanın ən önəmli hissələrindən biri də yeni qlobal trendlərlə uyğunlaşmalı və onlardan gələn təhlükələrə fəaliyyət planı olmalıdır.

Faza 1: Hazırlanmış strategiyanın icrasına başlanılır. Strategiyada qoyulan fəaliyyətlər yerinə yetirilir və məqsədlərə çatılır.

Faza 2: Strategiyanın inkişafı zamanı yeni fəaliyyət planları və hədəflər əlavə olunur.

Faza 3: Sonda alınan nəticəyə əsasən strategiya qiymətləndirilir.

Faza 4: Qiymətləndirmə zamanı çatılmayan məqsədlər monitoring vasitəsi ilə tapılır, onların yaranma səbəbləri araşdırılır və təkmilləşdirilir.

Nəticə

Son illərdə aparılan kibertəhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət ölkəmizin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin ciddi şəkildə yaxşılaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının tərtib etdiyi “Qlobal kibertəhlükəsizlik indeksi 2020” (Global Cybersecurity Index, GCI) reytingində mövqeyini 15 pillə yaxşılaşdıraraq, 194 ölkə arasında 89.31 xal ilə 40-cı yerdə qərarlaşmışdır [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023–2027-ci illər üçün Strategiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı – 2023, 31 səh.

2. Aldaajeh S. Strategic Cybersecurity. *Computers & Security*, 2024. 26 səh.

*İsmayilov Emil Mikayıl oğlu,
magistrant,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Email: emilisma2002@mail.ru*

ƏŞYALARIN İNTERNETİ (IOT) CİHAZLARINDA KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK TƏHLÜKƏLƏRİ VƏ QARŞISININ ALINMASI YOLLARI

Əşyaların interneti (Internet of Things – IoT) texnologiyası son illərdə sürətlə inkişaf edərək müasir dövrün aparıcı informasiya texnologiyalarından birinə çevrilmişdir. Bu texnologiya müxtəlif cihaz və obyektlərin internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə qurmasına və məlumat mübadiləsi aparmasına imkan verir. IoT sistemləri sensorlar, proqram təminatları və digər texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə cihazların uzaqdan idarə olunmasını və avtomatlaşdırılmasını təmin edir. Beləliklə, IoT texnologiyaları sənaye, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, ağıllı evlər və şəhər infrastrukturuları kimi sahələrdə səmərəliliyin artırılması və resursların optimal istifadəsi baxımından böyük imkanlar yaradır [1, s.6].

Lakin IoT texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə yanaşı, kibertəhlükəsizlik sahəsində ciddi problemlər də meydana çıxır. Ənənəvi kompüter sistemlərindən fərqli olaraq, IoT cihazları çox zaman zəif proqram təminatı və məhdud texniki imkanlarla təchiz olundu-

ğuna görə kompleks təhlükəsizlik tədbirlərini dəstəkləmir. Bu cihazlar aşağı hesablama gücünə və yaddaşa malik olduqları üçün şifrələmə, firewall və antivirus sistemləri kimi standart müdafiə vasitələrindən tam istifadə edə bilmirlər. Nəticədə bu cihazlar kibernetik hücumlar üçün asan hədəfə çevrilir və şəxsi məlumatların oğurlanması, sistemlərin nəzarətdən çıxarılması və şəbəkə üzərində təhlükə yaratmaq kimi ciddi nəticələrə səbəb olur [2, s.112].

İstifadəçilərin bu texnologiyalardan təhlükəsiz şəkildə yararlanma bilməsi üçün kibertəhlükələrə qarşı kompleks yanaşmalar vacibdir. İlk növbədə, IoT cihazlarının proqram təminatı mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Çünki istismar müddəti ərzində aşkar edilən boşluqların vaxtında aradan qaldırılması hücumların qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Bundan başqa, güclü və unikal parollardan istifadə edilməli, standart şifrə və istifadəçi adları dəyişdirilməlidir. Həmçinin cihazlara giriş çoxfaktorlu autentifikasiya vasitəsilə təmin olunmalıdır. Bu üsulların tətbiqi cihazların icazəsiz girişlərə qarşı qorunmasını gücləndirir [2, s.115].

Şəbəkə infrastrukturunun təhlükəsizliyi də diqqətdə saxlanmalıdır. Bunun üçün şəbəkə trafikə mütəmadi olaraq monitorinq edilməli və hər hansı anormal fəaliyyət aşkarlanarsa dərhal tədbir görülməlidir. Davranış analizləri və təhlükə aşkarlama sistemləri, xüsusilə böyük müəssisələr üçün faydalı vasitələrdir. Bu sistemlər vasitəsilə IoT cihazlarının adi fəaliyyət sxemləri müəyyən edilir və onlardan sapmalar avtomatik olaraq xəbərdarlıq sistemi vasitəsilə bildirir [3, s.90].

Kibertəhlükəsizlik məsələsində yalnız texniki tədbirlərlə kifayətlənmək olmaz. Dövlət və beynəlxalq səviyyədə də normativ hüquqi mexanizmlər inkişaf etdirilməlidir. Müxtəlif ölkələrdə IoT təhlükəsizliyinə dair milli strategiyalar hazırlanmış, istehsalçılar üçün minimal təhlükəsizlik standartları müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə ilkin addımlar atılmış və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin təşəbbüsü ilə rəqəmsal təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması planlaşdırılmışdır. Həmin sənəddə istifadəçilərin məlumatlandırılması, istehsalçıların məsuliyyətinin artırılması və normativ-hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi əsas istiqamətlər kimi göstərilmişdir [4, s.3-5].

Nəticə etibarilə, IoT texnologiyalarının tətqdim etdiyi imkanlardan tam və təhlükəsiz şəkildə yararlanmaq üçün müasir kibertəhlükəsizlik yanaşmaları tətbiq edilməlidir. Yalnız texniki tədbirlər deyil, eyni zamanda hüquqi çərçivə, normativ standartlar, istehsalçı məsuliyyəti və istifadəçi məlumatlandırması bu prosesin mühüm tərkib hissəsidir. Kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması, cəmiyyətin bu texnologiyaların təhlükə potensialını anlaması və ona uyğun davranması üçün məlumatlandırıcı tədbirlərin davamlı olaraq həyata keçirilməsi vacibdir. Bu yanaşma vasitəsilə IoT texnologiyalarından təhlükəsiz və effektiv istifadə mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İsmayılov R. Əşyaların interneti və informasiya təhlükəsizliyi. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2022, s.5-18.
2. Kərimov T. IoT texnologiyaları və kibertəhlükəsizlik riskləri. Azərbaycan Kiber Təhlükəsizlik Jurnalı, 2021, №2, s.112-120.
3. Aliyev M. Kibertəhlükələr və müasir müdafiə mexanizmləri. İnformasiya texnologiyaları və mühəndislik jurnalı, 2023, №1, s.89-96.
4. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi - Rəqəmsal Təhlükəsizlik Strategiyası üzrə Konsepsiya sənədi, Bakı, 2024, s.3-7.

*Zeynalova Şəlalə Vahid qızı,
magistrant,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email: selalezeynalova23@gmail.com*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ TƏRCÜMƏÇİYƏ GEDƏN YOLDA BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ LİŊQVİSTİK VƏ EKSTRALİŊQVİSTİK ASPEKTLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ QORUNMASI

Ötən əsr çağdaş ədəbi münasibətlərin ümumi sistemində vacib bir halqa olan – ədəbi klassikaya gözə çarpan dönüş ilə xarakterizə olunur. Bu, xalqların qarşılıqlı anlaşmasına, millətlərarası əlaqələrin zənginləşməsinə səbəb olan bədii tərcümənin rolunu izah edir. Dünya ədəbiyyatının şah əsərlərini öz xalqının mülkünə çevirmək tərcüməçini ruhlandıran ali məqsəddir və bu da qanunauyğundur. Çünki bədii ədəbiyyat xalqlar arasında mənəvi ünsiyyətin, onların qarşılıqlı biliklərinin, yaradıcılıq nailiyyətlərinin mübadiləsinin bəlkə də ən geniş, ən təsirli vasitəsidir.

Bu prosesdə yüksək sənətkarlığın ideoloji zənginliklə birləşməsi, humanist pafosun kəskin vətəndaş yönümlülükə olan vəhdəti, insan həyatının gizli problemlərinə meyllilik rus ədəbiyyatının davamlı cəlbedici gücünü və xüsusən də Azərbaycan yazıçı – tərcüməçi nəsillərinin ona olan yaradıcı marağını izah edir. Məhz bu keyfiyyətlər Azərbaycan yazıçılarının bir sıra nəsilləri tərəfindən rus klassiklərinin əsərlərinin tərcüməsi üçün seçimi müəyyənləşdirdi.

Bu yolda tərcüməçilərin qarşılaşdıqları əsas problemlər meydana çıxır, xarakterik səciyyəvi tərcümə səhvləri onların səbəb və nəticələrinin aydınlaşdırılması ilə əsaslandırılır, rus klassik dramaturgiyasını Azərbaycan dilinə müasir tərcümə edənlərə tövsiyələrin təcrübəsi nəzərdə tutulur. Belə ümumiləşdirə bilərik ki, bədii tərcümə, son dərəcə dəqiqlik, demək olar ki, hərfilik tələb edən elmi və texniki tərcümələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. İstənilən dildən bədii tərcümədə süjet xətti və müəllif üslubu maksimum dərəcədə qorunmalıdır. Bədii mətnlər, bir qayda olaraq, tərcüməçidən yüksək qabiliyyət, təxəyyül və peşəkarlıq tələb edən çox sayda ifadə vasitəsi ehtiva edir. Eyni zamanda tərcüməçi üçün külli miqdarda ifadələr çətinlik yaratsa da, orijinala uyğunluq təmin edilə bilər.

Bütün bu sadalananlarla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, tərcümənin yalnız dil səviyyəsində deyil, daha geniş – linqvistik və ekstralinqvistik səviyyədə də qiymətləndirilməsi bədii tərcümənin keyfiyyətini müəyyən edən digər əsas göstəricilərdəndir. Linqvistik və ekstralinqvistik aspektlərə nəzər salmaq, həmin aspektlərin düzgün və adekvat şəkildə qorunması tərcüməçinin qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyini və məsuliyyətini bir daha üzə çıxarır.

İlkin mərhələdə diqqət çəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, bədii mətnin leksik səviyyəsi geniş sinonim imkanları, obrazlı ifadələr, terminlər və üslub baxımından yüklü sözlərdən ibarətdir. Tərcüməçi bu sözlərin mənaca və emosional yüklə orijinala yaxın olan qarşılıqlarını seçməlidir. Leksik seçimlərin düzgün aparılmaması tərcümə edilmiş mətnin orijinalın estetik dəyərindən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, qrammatik və sintaktik strukturların uyğunlaşdırılması müəllifin fikir ardıcılığının və mətnin daxili məntiqinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Qrammatik konstruksiyaaların orijini-

nala yaxın şəkildə verilməsi, eyni zamanda tərcümənin hədəf dilin qaydalarına uyğunluğunu təmin etmək zərurəti tərcüməçidən dil duyumu və balanslı yanaşma tələb edir. Bədii mətnin linqvistik və estetik xüsusiyyətlərini orijinala adekvat şəkildə ötürmək üçün tərcüməçi, ilk növbədə, **lingvistik** və **ekstralingvistik aspektləri** dərinlən təhlil etməlidir; məhz bu iki komponentin qarşılıqlı əlaqəli şəkildə nəzərə alınması mətnin semantik, pragmatik və mədəni qatlarının qorunmasında həlledici rol oynayır.

Vurğulamaq lazımdır ki, linqvistik aspektlərin qorunması bədii tərcümənin həm informativ, həm də estetik funksiyasının təmin edilməsində əsas şərtlərdən biridir. Linqvistik aspektlər dedikdə, mətnin leksik, qrammatik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bu komponentlərin düzgün şəkildə tərcüməyə tətbiqi müəllifin üslubunun və məndəki mənanın bütövlükdə qorunmasına xidmət edir. Rəqabətqabiliyyətli, peşəkar tərcüməçi yalnız mətnin dil səviyyəsində deyil, həm də onun bədii strukturu və üslubunda da müəllifin niyyətini tam və düzgün əks etdirməyə çalışmalıdır.

Bədii tərcümədə yalnız mətnin linqvistik xüsusiyyətlərini deyil, həm də ekstralingvistik aspektlərini – yəni dilin sərhədlərindən kənarda yerləşən, lakin mənanın formalaşmasına və qəbuluna təsir edən amilləri nəzərə almaq vacibdir. Bu aspektlər əsasən pragmatik və konnotativ olmaqla iki əsas kateqoriyada tədqiq olunur.

Praqmatik aspekt məndəki ifadələrin istifadə məqsədi, kontekstə uyğunluğu və oxucuya təsir gücü ilə bağlıdır. Bədii məntlərdə tərcüməçi yalnız mətnin lüğəvi və qrammatik quruluşunu deyil, həm də müəllifin nə demək istədiyini və bunu necə çatdırmaq istədiyini düzgün təhlil etməli və hədəf dilə adekvat şəkildə ötürməlidir. Praqmatik uyğunluğun təmin olunmaması nəticəsində tərcümə oxucuya orijinalın yaratdığı təsiri verə bilməz. Konnotativ aspekt isə söz və ifadələrin əlavə emosional, mədəni və simvolik mənalara ilə bağlıdır. Konnotativ uyğunluğun itirilməsi tərcümənin emosional təsirini azalda və oxucunun müəllif ideyasını dərk etməsini çətinləşdirə bilər.

Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin ümumi prinsiplərindən praktik təhlilə keçid edərkən, rus və dünya ədəbiyyat tarixində xüsusi mövqeyə sahib olan Lev Tolstoyun «Anna Karenina» romanı üzərində dayanmaq zərurəti meydana çıxır. Bu əsər çoxsaylı üslubi və semantik qatları ilə tərcüməçidən yüksək dərəcədə peşəkarlıq və ədəbi – estetik yanaşma tələb edir.

Bədii tərcümənin mürəkkəbliyini və Tolstoyun yaradıcılığının dərinliyini daha yaxşı anlamaq üçün, «Anna Karenina» əsərindəki üslubi xüsusiyyətlər və məndəki dil elementlərinin tərcüməsində qarşıya çıxan çətinlikləri təhlil etmək, bu tərcümə məsələlərinin nəzəri və praktik tərəflərini daha ətraflı şəkildə araşdırmağa şərait yaradır. Bu kontekstdə xüsusilə frazeoloji vahidlərin tərcüməsi diqqətəlayiqdir, çünki onlar həm müəllifin üslubunu qorumaqda, həm də məndəki mənəvi – emosional yükü daşımaqda mühüm rol oynayır.

Orijinal: « – Я заехал еще привезть тебе денег, так как **соловья баснями не кормят**, – сказал он» [3, s. 210].

Ənvər Məmmədhanlı və Cabbar Məcnunbəyovun tərcüməsində: « – Mən gəldim ki, sənə pul da verim; çünki «**halva – halva**» **deməklə adamın ağzı şirin olmur**» [1, s. 230].

Samir Bulut: « – Mən gəldim ki, sənə pul da verim, çünki **bülbülləri təriflərlə yemləmirlər**, – o dedi» [2, s. 221].

Samir Bulutun tərcüməsində müəllif orijinal rus ifadəsinin semantik çalarlarını qorumağa çalışsa da, frazeoloji adekvatlıq və üslubi funksionallıq baxımından müəyyən

məhdudiyyətlər meydana çıxır. «Bülbülləri təriflərlə yemləmirlər» ifadəsi məna etibarilə düzgün olsa da, Azərbaycan dilinin lüğəvi – frazeoloji sistemində sabit ifadə kimi tanınmır və bu səbəbdən də oxucuda istənilən təsir gücünü və obrazlılığı yaratmaqda sönük qalır. Nəticə etibarilə, bu tərcümə variantı milli – mədəni kontekstə uyğunluq baxımından tam yetkin görünür.

Bu frazeoloji vahidin tərcüməsində Ənvər Məmmədخانlı və Cabbar Məcnunbəyovun versiyası isə xüsusilə təqdirəlayiqdir. Çünki tərcüməçilər orijinal mətndəki «*коловья баснями не кормят*» ifadəsini Azərbaycan dilində məna və funksional yük baxımından tam uyğun olan «halva – halva deməklə adamın ağzı şirin olmur» frazeologiyası ilə əvəz edərək, yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni – konseptual səviyyədə adekvatlıq yaratmağa nail olmuşlar. Bu cür yanaşma, tərcümə prosesində frazeoloji ekvivalentliyi təmin etməklə yanaşı, hədəf auditoriyanın üslubi gözləntilərinə və mədəni kodlarına uyğunluğu da qoruyur. Bu səbəbdən, bu versiya daha uğurlu sayılır.

Rus dilindəki orijinaldan alınan «*Она была улыбка, озарявшая все вокруг*» cümləsi ifadə olaraq həm emosional, həm də linqvistik aspektlərdən diqqətəlayiqdir [3, s. 31]. Ə.Məmmədخانlı və C.Məcnunbəyovun tərcüməsində diqqət yetirsək, «*Dövrəsindəki hər bir şey sanki onun nuruna qərq olmuşdu. Hər tərəfinə şəfəq saçmışdı*» [1, s. 36]. Həmin hissə S.Bulut tərəfindən «*Sanki ətrafına nur saçırdı. O, hər tərəfə şəfəq saçan bir təbəssüm idi*» variantında verilmişdir [2, s. 32].

Ə.Məmmədخانlı və C.Məcnunbəyovun tərcüməsi həmin ifadənin mənasını tamamilə qoruyur və emosional zənginliyini mükəmməl şəkildə ifadə edir. Bu tərcümə yalnız orijinalın mənasını saxlamır, həm də mətnin daha təsirli və oxucuya yaxın olmasına şərait yaradır.

Digər tərəfdən, S.Bulutun tərcüməsində sözbəsöz tərcüməyə meyillilik hiss olunur ki, bu da tərcümənin emosional təsirini nisbətən azaldır. Tolstoyun əsərində əks etdirdiyi bu cümlə eyni zamanda metafora da sayılır, çünki insanın özü «gülümsəmə» kimi təqdim olunur. Bu isə sözün köçürülmüş mənada istifadəsidir. Tolstoy bu yolla Kiti obrazını yalnız fiziki varlıq kimi deyil, həm də ətraf mühitə nur və pozitivlik bəxş edən simvolik varlıq kimi təqdim edir. Beləliklə, cümlə həm metaforik, həm də emosional, konnotativ və linqvistik – ekspressiv səviyyədə şərhə açıqdır. Onun tərcüməsi zamanı bu çoxqatlılıq qorunmazsa, mətndəki estetik və semantik yükün itirilməsi ehtimalı yaranır.

Romanın strukturunda əsas təhkiyə xəttini təşkil edən Anna obrazı vasitəsilə Tolstoy dövrünün ailə dəyərlərinə, qadının cəmiyyətdəki rolu və sosial mövqeyinə, eyni zamanda ictimai qınağa dair dərin bir təhlil təqdim edir. Bu təhlil, sosial – mədəni mühitin fərd üzərində yaratdığı təzyiqi və onun nəticələrini aşkara çıxararaq, mətnə dil xaricindəki ekstralingvistik amillərin təsirini üzə çıxarır. Orijinaldan bu hissəyə xüsusi diqqət yetirək:

- « – *Вы точно поедете в театр?* – сказал он, стараясь не смотреть на нее.
– *Отчего же вы так испуганно спрашиваете?* – вновь оскорбленная тем, что он не смотрел на нее, сказала она. – *Отчего же мне не ехать?*
Она как будто не понимала значения его слов.
– *Разумеется, нет никакой причины,* – нахмурившись, сказал он.
– *Вот это самое я и говорю,* – сказала она, умышленно не понимая иронии его тона и спокойно заворачивая длинную душистую перчатку.
– *Анна, ради бога! что с вами?* – сказал он, будя ее, точно так же, как

говори́л ей когда́ – то́ ее муж.

– Я не понимаю, о чем вы спрашиваете.

– Вы знаете, что нельзя ехать.

– Отчего? Я поеду́ не одна. Княжна́ Варвара поехала́ одеваться, она поедет со мной.

Он пожал плечами с видом недоумения и отчаяния. — Но разве вы не знаете... – начал было он.

– Да я не хочу знать! — почти вскрикнула она. — Не хочу. Раскаиваюсь я в том, что сделала? Нет, нет и нет. И если б опять то же, сначала, то было бы то же. Для нас, для меня и для вас, важно только одно: – любим ли мы друг друга. А других нет соображений. Для чего мы живем здесь врозь и не видимся? Почему я не могу ехать. Я тебя люблю, и мне все равно, – сказала она по – русски, с особенным, непонятным ему блеском глаз взглянув на него, – если ты не изменился. Отчего же ты не смотришь на меня?

Он посмотрел на нее. Он видел всю красоту ее лица и наряда, всегда так шедшего к ней. Но теперь именно красота и элегантность ее были то самое, что раздражало его.

– Чувство мое не может измениться, вы знаете, но я прошу не ездить, умоляю вас, – сказал он опять по – французски с нежною мольбой в голосе, но с холодностью во взгляде.

Она не слышала слов, но видела холодность взгляда и с раздражением отвечала:

– А я прошу вас объявить, почему я не должна ехать.

– Потому, что это может причинить вам то... – он замялся» [4, s. 109].

Anna və Vronski arasında baş verən bu dialoq onların münasibətindəki daxili gərginliyin və sosial – mədəni təzyiqlərin qabarıq təzahürüdür. Anna, Vronskinin nəzərində olan dəyişiklikləri hiss etsə də, özünü sındırmadan, sevgi uğrunda mübarizəsini davam etdirir. Onun «Əgər bu iş yenidən başlamaq lazım gəlsə idi, yenə də bu cür edərdim» deməsi, Anna üçün cəmiyyətin qınağından daha vacib olanın şəxsi azadlıq və emosional səmimiyyət olduğunu göstərir.

Vronskinin isə «Bilirsiniz ki, sizə olan hissim dəyişə bilməz, lakin xahiş edirəm, yalvarıram, getməyin» deməsi, onun sevgisini qorumaqla yanaşı, Annanı qınaq obyektinə çevrilməsindən və reputasiyanın tam itkisindən çəkinməyə çağırmaq istəyidir. Bu müraciət, əslində, bir tərəfdən sevgi, digər tərəfdən isə qorxu və ictimai təzyiq arasında qalan bir kişinin psixoloji dilemmasını ortaya qoyur.

Anna isə cavabında onun baxışlarındakı soyuqluğa reaksiya verir – bu da artıq münasibətlərindəki emosional uçurumu və Vronskinin getdikcə cəmiyyətin diktəsinə uyğun dəyişməyə başladığını hiss etdiyini göstərir.

Bu dialoq, bütövlükdə, qadının cəmiyyətdəki seçimi, azadlığı və sevgi münasibətindəki yeri ilə bağlı fundamental sualları gündəmə gətirir və Anna obrazı vasitəsilə Tolstoy qadına yönəlmiş qınaqla fərdi hisslər arasındakı ziddiyyəti ustalıqla təsvir edir.

Beləliklə, bu araşdırma onu göstərir ki, «Anna Karenina» romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində aparılan təhlillər, nəzəri yanaşmaların praktik təsdiqini ortaya qoymaqla yanaşı, bədii tərcümənin mürəkkəb mahiyyətini anlamağa və tərcüməçinin həm lingvistik, həm də ekstralingvistik səviyyədə qarşılaşdığı çağırışları konkret nümunələrlə üzə çıxarmağa şərait yaradır. Eyni zamanda, araşdırmada irəli sürülən nəzəri müddəalar və aparılan təhlillər, rəqabətqabiliyyətli tərcüməçiyə çevrilmək üçün zəruri olan dil, mədəniyyətlərarası və kontekstual bacarıqların ümumiləşdirilməsinə zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Lev Nikolayeviç Tolstoy Anna Karenina (Tərcüməçilər: Ənvər Məmmədخانلی, Cabbar Məcnunbəyov). Bakı, TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2024, 880 səh.
2. Lev Nikolayeviç Tolstoy Anna Karenina (Tərcümə edən: Samir Bulut). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2024, 856 səh.
3. Толстой Л.Н. Анна Каренина. Роман в восьми частях. Части 1–4. – Л.: Худож. лит., 1987. – 448 с. (Классики и современники. Рус. Клас. лит.).
4. Толстой Л.Н. Анна Каренина. Роман в восьми частях. Части 5–8. – Л.: Худож. лит., 1987. – 384 с. (Классики и современники. Рус. Клас. лит.).

*Fuad Mahir Hasanzade,
master student,
Baku Business University,
Email: fuadhsnzad@gmail.com*

ASSESSMENT OF PERFORMANCE MANAGEMENT IN THE BANKING INDUSTRY

In the banking industry, managing performance is a vital process used to connect what employees do and produce to the goals of the firm. Performance management typically involves the process of setting clear performance goals, monitoring progress, providing feedback, as well as evaluating results on a periodic basis. It is often defined as a continuous cycle in identifying, in measuring, and in developing individual performance while ensuring that employees' efforts support the bank's goals and customer service standards[1], [2]. In principle, the practice goes beyond annual performance appraisals to include continuing coaching, feedback, as well as support, thereby functioning as indeed a key mechanism for the purpose of managing human capital effectively in organizations [2]. A well-implemented performance management system assists banks to improve productivity. In addition to that, the system helps to maintain regulatory compliance via diligent employee oversight and improve service quality by holding staff accountable to defined performance criteria.

Banks have substantially embraced formal performance management frameworks as a means to drive organizational performance. Many banking institutions do now employ a very structured performance management cycle; that cycle starts with performance planning (setting targets and expectations), followed then by continuous monitoring and feedback, and finishes ultimately in performance evaluation and review. Sufficient empirical evidence from various emerging markets shows the degree of this adoption. For example, a study of certain banks in Nigeria found that these banks had greatly implemented performance management practices, and such practices were linked to helpful outcomes like reduced employee turnover and improved service quality[3]. Absolutely critical to the overall success of performance management in those banks was complete leadership commitment to the process and relatively effective communication of performance goals throughout all levels of staff [3]. This underscores that in banking, performance management systems are indeed most effective when top

management actively supports them and also when employees clearly understand the criteria on which they actually are evaluated. Customarily, banks, like most organizations, relied fully on annual performance appraisals for documenting past performance. These appraisals were carefully conducted by managers in most instances. However, there has been a shift of note in recent years from this retrospective appraisal approach toward a model for performance management more dynamic and continuous.

Contemporary performance management within banking greatly stresses continuous development and immediate feedback instead of singular yearly evaluations. Analyses examining one hundred years of performance reviews suggest groups are shifting from strict yearly grading formats toward flexible, continuing feedback systems [4]. This evolution is driven by the recognition that consistent coaching and feedback throughout the year can better help employees improve and change, which is particularly important in the fast-paced banking sector where market conditions and regulations change frequently. An effective performance management system today focuses substantially on evaluating past results. The system focuses additionally on promoting meaningful employee engagement and future growth too. For instance, by involving employees in setting of their performance targets and development plans can increase commitment by them to the goals and improve motivation[5]. When performance management is approached as a truly collaborative, two-way process—along with managers acting as coaches—it tends to create considerably higher employee buy-in alongside better performance outcomes. Certain studies have suggested the idea that performance management systems that incorporate elements such as continuous feedback, employee recognition regarding good performance, and various opportunities for skill development usually tend to see relatively greater improvements in both employee satisfaction and productivity[5]. On the other hand, poor implementation of performance management, for example, infrequent feedback or biased evaluations, can lead to employee frustration, as well as greatly reduced morale. This can weaken the very purpose of the system.

In overall conclusion, thoroughly assessing performance management in the entire banking industry reveals that such a well-designed and well-executed system is highly instrumental in fully achieving organizational goals. Banks with effectiveness in management for performance are able for alignment from individual employees' objectives with broader business targets, ensure accountability for results, and cultivate a culture of continuous improvement. Securing backing from leaders, clearly sharing expectations, routinely giving feedback and coaching, and involving staff in the process are key. By further investing into these very aspects of performance management, banking institutions can then improve employee effectiveness and, as a consequence, drive even better financial performance and customer service outcomes.

References:

1. Aguinis, H. (2013). *Performance Management* (3rd ed.). Boston, MA: Pearson.
2. Armstrong, M., & Baron, A. (2005). *Managing performance: Performance management in action*. London: Chartered Institute of Personnel and Development.
3. Eboh, E. F., Eke, U. M., & Agu, G. G. (2017). *Assessment of performance*

management in the banking industry in Nigeria: A study of selected banks. International Journal of Social Science and Humanities Research, 5(2), 740–752.

4. DeNisi, A. S., & Murphy, K. R. (2017). *Performance appraisal and performance management: 100 years of progress*. Journal of Applied Psychology, 102(3), 421–433.

5. Gruman, J. A., & Saks, A. M. (2011). *Performance management and employee engagement*. Human Resource Management Review, 21(2), 123–136.

Ilyas Rahil Vahidov,
master student,
Baku Business University,
Email: ilyasvahidov111@gmail.com

APPLICATION AND EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF ELECTRONIC TRAINING PLATFORMS IN THE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT SYSTEM

In today's fast-evolving corporate world, technology has woven itself into the fabric of Human Resources Management (HRM), reshaping how organizations handle employee growth and development. A standout example of this shift is the rise of electronic training platforms—digital systems that deliver training content online, often called e-learning platforms. These tools offer everything from video lessons to interactive quizzes, providing a flexible way to train employees through the internet or company networks. For HRM, they've become essential, driven by the push for affordable training, the need to adapt to remote work, and the demand for consistent learning across global teams. This thesis digs into how these platforms are applied in HRM and weighs their effectiveness, aiming to shed light on their role in boosting workforce skills.

Electronic training platforms play a big role in HRM, especially in training and development. One of their main uses is onboarding new hires. Instead of cramming everything into a few in-person sessions, companies can use platforms like Moodle to roll out modules on policies, culture, and job basics that new employees can tackle at their own speed. Noe's book on training highlights how these tools cut down on logistical hassles, letting HR teams craft tailored courses with videos and tests [1;292]. It's a practical way to get people up to speed without overwhelming them.

Beyond onboarding, these platforms support ongoing learning. They offer courses on everything from leadership to technical skills, either through ready-made libraries or custom content. Take LinkedIn Learning—it's packed with thousands of options for employees to sharpen their abilities, a point Cascio and Aguinis note as vital for talent management in modern firms [2;367]. This flexibility keeps skills fresh and relevant.

Compliance training is another area where these platforms shine. Industries often require specific training—like safety protocols or anti-harassment policies—and e-learning makes it easy to deliver and track. SHRM's guide on compliance training points out how digital systems log completion rates, ensuring companies stay on the right side of regulations [3;14]. It's a streamlined way to handle legal must-dos.

Finally, they're a game-changer for global or remote teams. With more people working from home or across borders, platforms ensure everyone gets the same training, no matter where they are. Cascio and Aguinis emphasize this for multinational firms needing uniform standards [2;371]. It's about keeping everyone on the same page, literally and figuratively.

Figuring out if these platforms actually work is key for HRM. One way to measure this is through employee engagement—do people like using them? Surveys can reveal how users rate the content and usability. Kirkpatrick's classic model on training evaluation stresses that positive reactions are a first sign of success [4;27]. If employees are into it, that's a good start.

Next up is whether they're learning and using what they learn. Quizzes at the end of modules can test retention, while on-the-job changes—like better problem-solving—show if the training sticks. Phillips' handbook digs into this, noting how performance shifts signal real impact [5;172]. It's not just about passing a test; it's about doing the job better.

Cost savings are a big deal too. E-learning cuts out travel and instructor costs compared to old-school methods. Strother's study on corporate e-learning found it can slash expenses by up to 50% in some cases [6;7]. That's money back in the company's pocket, which matters a lot.

But it's not all smooth sailing. These platforms can miss the mark on hands-on skills or personal interaction—think technical training or team-building. Welsh and colleagues point out this gap, warning that tech glitches can also trip things up [7;252]. It's a reminder that digital isn't a cure-all.

To balance this, blending e-learning with in-person sessions can work wonders. Garrison and Vaughan's work on blended learning argues it mixes flexibility with the human touch, making training more effective [8;34]. It's a smart tweak to get the best of both worlds.

Electronic training platforms have carved out a solid spot in HRM, bringing cost savings, flexibility, and reach to employee development. Their success, though, hinges on smart rollouts and regular check-ins to see what's working. By mixing them with traditional methods and keeping an eye on results, companies can sharpen their workforce and stay competitive. Looking ahead, digging deeper into hybrid models could unlock even more potential.

References:

1. Noe, R.A. (2017). *Employee Training and Development* (7th ed.). McGraw-Hill Education.
2. Cascio, W.F., & Aguinis, H. (2019). *Applied Psychology in Talent Management* (8th ed.). SAGE Publications.
3. Society for Human Resource Management (SHRM). (2020). *Compliance Training: A Guide for HR Professionals*. SHRM.
4. Kirkpatrick, D. L., & Kirkpatrick, J. D. (2006). *Evaluating Training Programs: The Four Levels* (3rd ed.). Berrett-Koehler Publishers.
5. Phillips, J.J., & Phillips, P. P. (2016). *Handbook of Training Evaluation and Measurement Methods* (4th ed.). Routledge.

6. Strother, J.B. (2002). An Assessment of the Effectiveness of e-Learning in Corporate Training Programs. *International Journal of Educational Technology*, 3(1), 1-15.
7. Welsh, E.T., Wanberg, C. R., Brown, K. G., & Simmering, M. J. (2003). E-learning: Emerging Uses, Empirical Results and Future Directions. *International Journal of Training and Development*, 7(4), 245-258.
8. Garrison, D.R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. Jossey-Bass.

*Сигарёв Вадим,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
Email: sigaryov.v@gmail.com*

УЯЗВИМОСТИ В СУБД И МЕТОДЫ МИНИМИЗАЦИИ РИСКОВ

Введение

В условиях цифровизации экономики и автоматизации бизнес-процессов базы данных становятся ядром информационных систем. Они широко используются в банковской сфере, здравоохранении, образовании, промышленности и государственных структурах. При этом с ростом значимости баз данных увеличивается и интерес киберпреступников к их уязвимостям и СУБД становятся приоритетной целью. Актуальность защиты СУБД обусловлена их ролью в обеспечении конфиденциальности, целостности и доступности информации. Целью данной работы является систематизация распространённых уязвимостей и методов их устранения.

Основные уязвимости в СУБД

1. SQL-инъекции

SQL-инъекция — это устойчивая и актуальная угроза для баз данных. Проблема заключается в том, что злоумышленник может внедрить фрагмент SQL-кода в пользовательский ввод, который затем выполняется сервером при обработке запроса. Основной причиной этой уязвимости является отсутствие экранирования или валидации данных, предоставляемых пользователем.

Например, вместо ввода имени пользователь может ввести:

' OR '1'='1

В результате система может вернуть все записи из таблицы, полагая, что запрос выполнен успешно. В худшем случае это может привести к изменению данных, удалению таблиц или созданию новых учетных записей администратора.

Такие атаки представляют собой серьезную угрозу для сайтов и веб-приложений, использующих динамические SQL-запросы. Без должной защиты злоумышленник может получить полный контроль над содержимым базы данных.

2. Ненадёжная аутентификация

Многие случаи утечки данных происходят не из-за сложных хакерских методов, а из-за человеческого фактора — использования слабых паролей. Простые комбинации, такие как `admin: admin` или `123456`, отсутствие политики регулярной смены паролей и, что особенно опасно, хранение паролей в открытом виде в базе данных, создают серьезные риски.

Дополнительным фактором уязвимости является отсутствие двухфакторной аутентификации (2FA). Даже если пароль был скомпрометирован, наличие 2FA могло бы предотвратить утечку. Однако, если защита основана только на одном уровне, это создает значительную брешь в безопасности.

3. Проблемы с контролем доступа

Во многих организациях наблюдается слабое разграничение прав доступа: сотрудники нередко получают доступ к данным и функциям, не связанным с их прямыми обязанностями. Это может привести к тому, что, например, аналитик получит права администратора, а стажёр — доступ к конфиденциальной клиентской информации.

Кроме того, права доступа часто не пересматриваются своевременно. В случае увольнения сотрудника или изменения его должностных обязанностей, доступ к системам может остаться без изменений, что создаёт потенциальные риски и противоречит принципам информационной безопасности.

4. Устаревшие версии СУБД

Как и любое программное обеспечение, системы управления базами данных (СУБД) требуют регулярных обновлений и патчей безопасности. Однако на практике эти обновления часто откладываются, особенно если СУБД задействована в критически важных бизнес-процессах. В результате базы данных могут функционировать на устаревших версиях, содержащих известные и задокументированные уязвимости, а методы их эксплуатации доступны в открытом доступе.

Например, в 2017 году была обнаружена уязвимость в PostgreSQL, позволяющая удаленно выполнять код на сервере. Хотя проблема была быстро устранена с помощью патча, тысячи серверов оставались уязвимыми в течение нескольких лет.

5. Конфигурационные ошибки

Конфигурационные ошибки возникают тогда, когда база данных успешно установлена и работает, но ключевые параметры безопасности остаются не настроенными или игнорируются.

Наиболее распространённые примеры таких ошибок включают:

- использование стандартных портов и учётных записей (например, `root`, `postgres`, `sa`);
- разрешение удалённого доступа без ограничения по IP-адресам;
- активация отладочных режимов или API-интерфейсов;
- отсутствие ограничений на количество попыток входа.

Все эти на первый взгляд незначительные упущения открывают злоумышленникам путь к несанкционированному доступу или позволяют собрать информацию для последующей атаки.

6. Утечки через резервные копии

Резервные копии предназначены для защиты данных, но могут также стать источником утечек. Если резервная копия размещена на общедоступном сервере, не зашифрована или передаётся в облачное хранилище без соответствующих мер безопасности, она может быть легко загружена злоумышленниками.

Бывали случаи, когда разработчики по невнимательности размещали резервные копии баз данных в формате .sql в открытых репозиториях GitHub, не осознавая, что они содержат всю пользовательскую информацию. Кроме того, администраторы порой пересылают такие копии на личные почтовые адреса, что делает их уязвимыми для фишинговых атак.

Методы минимизации рисков

1. Использование параметризованных запросов

Одним из самых эффективных способов защиты от SQL-инъекций является использование параметризованных или подготовленных SQL-запросов. Этот подход отделяет SQL-код от данных, что позволяет системе воспринимать вводимые значения как данные, а не как часть запроса.

Вот пример на Python с использованием библиотеки `psycopg2`:

```
cursor.execute("SELECT * FROM users WHERE username = %s", (username,)).
```

Даже если переменная `'username'` будет содержать вредоносные данные, это не повлияет на логику запроса. Такие меры должны быть обязательными для всех веб-приложений и API.

2. Ролевое управление доступом

Каждому пользователю следует предоставлять только те права, которые необходимы для выполнения его задач. Этот принцип называется принципом наименьших привилегий. Внедрение ролевой модели доступа помогает избежать ситуаций, когда, например, временный подрядчик получает доступ ко всей базе данных.

Также рекомендуется регулярно проводить аудит прав: удалять неактивные учетные записи, пересматривать роли и проверять, кто и с какой целью имеет доступ к определённым данным.

3. Шифрование данных

Шифрование необходимо использовать как при передаче данных (например, между приложением и базой данных), так и в состоянии покоя, когда данные хранятся на диске. Для передачи данных рекомендуется применять протоколы TLS/SSL, а для хранения — шифрование на уровне таблиц, столбцов или файловой системы.

Кроме того, важно шифровать резервные копии. Если злоумышленник получит доступ к копии базы данных, она окажется бесполезной без ключа для дешифровки.

4. Регулярные обновления и патчи

Необходимо регулярно отслеживать выход новых версий и обновлений для систем управления базами данных (СУБД). Разработчики, как правило, сопровождают их списками изменений с указанием устранённых уязвимостей.

Если немедленная установка обновления невозможна, следует как минимум запланировать её выполнение и принять временные меры защиты — например, закрыть уязвимые порты и ограничить доступ по IP-адресам.

5. Аудит и мониторинг

Сбор и анализ логов помогают оперативно выявлять подозрительную активность, такую как резкое увеличение числа запросов, попытки входа с различных IP-адресов, изменения в структуре базы данных и другие аномалии.

Логи можно отправлять в системы SIEM (управление безопасностью информации и событиями), которые автоматически обнаруживают отклонения от нормы. Рекомендуется также настраивать уведомления о конкретных действиях, например, при выполнении команд DROP TABLE или изменении пароля администратора.

6. Тестирование безопасности

Регулярное проведение внутренних и внешних тестов безопасности (пентестов) позволяет выявить уязвимости до того, как ими смогут воспользоваться злоумышленники. Для этого можно использовать автоматические сканеры уязвимостей, такие как:

- sqlmap — для обнаружения SQL-инъекций;
- Nessus и OpenVAS — для общего аудита безопасности;
- встроенные инструменты в CI/CD пайплайнах.

Оптимальным решением является интеграция этих проверок в регулярный процесс разработки и поддержки системы.

Заключение

Обеспечение безопасности систем управления базами данных (СУБД) требует всестороннего подхода, включающего технические решения, организационные меры и регламентированные процедуры. Учитывая динамичный характер современных киберугроз, только регулярное обновление элементов системы безопасности позволяет сохранять её устойчивость. Независимо от масштаба организации, критически важно внедрять передовые практики в сфере защиты СУБД и проводить обучение персонала с учётом актуальных требований информационной безопасности.

Список использованной литературы:

1. Date C.J. An Introduction to Database Systems. 8th Edition. Addison Wesley, 2003.
2. Cichonski P., Millar T., Grance T., Scarfone K. Computer Security Incident Handling Guide. NIST SP 800-61 Rev.
3. Сурков А.В. Безопасность баз данных. СПб: Питер, 2020.
4. Гостев А. Уязвимости баз данных и способы их предотвращения. // Информационная безопасность, №4, 2022.
5. OWASP. OWASP Top 10 – 2023. <https://owasp.org>

*Гангвани Амит Нитеш оглы,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email: amitgangvani@gmail.com*

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕНДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стал ключевым фактором, определяющим конкурентоспособность стран и компаний. Его влияние охватывает все сферы экономики — от производства и здравоохранения до финансов и образования. В этой статье рассмотрим, как ИИ способствует повышению экономической эффективности, приводит к трансформации бизнес-процессов и открывает новые возможности для роста.

Одной из ключевых задач, стоящих перед государствами и компаниями, является формирование нормативно-правовой базы, регулирующей использование ИИ. Без четких правил может возникнуть ситуация, при которой технологии будут применяться без должного контроля, что увеличит риски нарушения прав человека, дискриминации и неправомерного использования данных. Поэтому законодательство должно идти в ногу с технологическим развитием, создавая условия для безопасного и этичного внедрения ИИ.

В сфере образования ИИ открывает новые горизонты. Интеллектуальные системы персонализируют учебный процесс, адаптируя содержание и темп обучения под потребности каждого учащегося. Это особенно актуально для дистанционного образования и повышения квалификации работников. Например, платформа Coursera уже использует ИИ для подбора курсов и оценки знаний, что делает образование более доступным и эффективным [2, с. 49].

В агропромышленном комплексе ИИ также находит широкое применение. С помощью дронов и нейросетей фермеры могут следить за состоянием почвы, прогнозировать урожайность и своевременно выявлять болезни растений. Это позволяет значительно повысить продуктивность сельского хозяйства и снизить потери. В условиях изменения климата и роста населения мира такие технологии становятся жизненно необходимыми для обеспечения продовольственной безопасности.

Кроме того, ИИ становится важным инструментом в борьбе с изменением климата. Аналитические алгоритмы позволяют моделировать климатические сценарии, прогнозировать катастрофические события и разрабатывать стратегии адаптации. Такие технологии уже применяются в проектах ООН и Всемирного банка для оценки рисков и выработки решений в области устойчивого развития.

Наконец, важно отметить роль международного сотрудничества в развитии ИИ. Совместные научные проекты, стандарты и обмен опытом между странами

позволяют ускорить внедрение инноваций и минимизировать технологический разрыв. Создание глобальной этической платформы и общих правил по использованию ИИ поможет избежать конфликтов и обеспечить справедливое распределение выгод от внедрения новых технологий. В этом контексте ИИ — не просто технологический инструмент, а фактор глобальной кооперации и устойчивого будущего.

По данным отчета IDC и Lenovo, в 2024 году 40% предприятий по всему миру считают, что ИИ меняет правила игры. Инвестиции в эту сферу выросли на 61%, при этом 25% средств направляются на генеративный ИИ, 25% — на машинное обучение и 25% — на интерпретируемый ИИ [1, с. 144].

В Европе 57% компаний уже инвестировали в генеративный ИИ, а 40% планируют сделать это в 2025 году. При этом большинство предпочитают гибридное (48%) или частное облако (24%), что свидетельствует о высоких требованиях к защите данных.

Компания Bimeister использует ИИ для прогнозирования сроков и стоимости проектов. В одном из случаев это позволило сэкономить около 105 млн рублей, а в другом выявить переплаты на сумму 7 млрд рублей [2, с. 49].

В России ИИ применяется для анализа медицинских снимков, таких как маммограммы. В 2024 году было проведено более 750 тыс. исследований с использованием ИИ, что улучшает диагностику и снижает нагрузку на врачей.

Компания Pfizer использует ИИ для автоматизации исследований и разработки новых лекарств, что ускоряет процесс на 40% и снижает затраты [3, с. 78].

Coca-Cola применяет ИИ для анализа потребительских данных и создания новых продуктов, что повышает их успешность на рынке.

В 2024 году внедрение ИИ в управленческие процессы повысило производительность труда на 30%. ИИ помогает в планировании задач, выборе маршрута их исполнения и генерации цепочек для принятия решений, что делает бизнес-процессы более эффективными [4, с. 120].

Прогнозируется, что к 2030 году вклад ИИ в мировую экономику составит около \$15,7 трлн. Это открывает новые возможности для стран и компаний, готовых инвестировать в развитие ИИ-технологий и их интеграцию в бизнес-процессы.

Искусственный интеллект становится неотъемлемой частью стратегии повышения конкурентоспособности. Его внедрение способствует оптимизации процессов, снижению затрат и созданию новых продуктов и услуг. Страны и компании, активно инвестирующие в ИИ, получают значительные преимущества на мировом рынке.

В то же время, важно помнить о вызовах, связанных с этикой использования ИИ, защитой персональных данных, необходимостью переквалификации кадров и рисками монополизации технологий. Для устойчивого развития в эпоху ИИ необходимо формировать сбалансированную политику, поддерживать научные исследования, развивать кадровый потенциал и обеспечивать равный доступ к цифровым возможностям. Только так ИИ станет инструментом прогресса, а не угрозой.

Список использованной литературы:

1. Андасбаева, У. М. "Расширение возможностей образования: повышение эффективности изучения русского языка и литературы в школах за счет интеграции искусственного интеллекта." Молодой ученый, 2023, № 34 (481), с. 143–145.
2. Громова, И. С., Соколова, А. А. "Искусственный интеллект как средство индивидуализации обучения русскому языку и литературе." Российский научно-практический журнал учителя русского языка и литературы, 2021, т. 31, № 2, с. 45–52.
3. Иванова, Е. А. "Использование искусственного интеллекта в образовании: современные тенденции и перспективы." Инновационные технологии в образовании, 2021, № 2 (34), с. 75–81.
4. Apruzzese, G., Laskov, P., Montes de Oca, E., Mallouli, W., Burdalo Rapa, L., Grammatopoulos, A. V., Di Franco, F. "The Role of Machine Learning in Cybersecurity." Journal of Cybersecurity Research, 2022, Vol. 10, No. 3, pp. 112–130.

*Алиев Али Фаррух Кямал оглы,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
Email: alifar2001@mail.ru*

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ МАРКЕТИНГА ТОВАРОВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ УПАКОВОК

Список сокращений

- CS** — Consumer Survey (анкетирование потребителей)
ABT — A/B Testing (A/B-тестирование)
SA — Statistical Analysis (статистическая обработка)
NM — Neuromarketing (нейромаркетинг)

Введение

Современный рынок характеризуется высокой насыщенностью и конкуренцией, что требует от компаний использования не только стандартных маркетинговых инструментов, но и более тонких, поведенчески ориентированных подходов. Одним из таких элементов является упаковка — визуальный и функциональный носитель бренда, который играет ключевую роль в формировании потребительского восприятия, позиционировании товара и стимулировании продаж.

Данная статья посвящена комплексному анализу эффективности системы маркетинга в зависимости от упаковки, рассматриваемой как самостоятельный маркетинговый инструмент. Целью исследования является выявление взаимосвязи между характеристиками упаковки (дизайн, цвет, форма, материал, информативность, удобство использования) и результатами маркетинговой деятельности компании. В центре внимания — не только эстетические и эргономические параметры упаковки, но и их воздействие на поведение потребителей, восприятие

бренда и уровень доверия к продукту.

Особое внимание в работе уделено сравнительному анализу восприятия упаковки на различных региональных рынках — на примере России и Азербайджана. Это позволяет учесть культурные и социальные различия в реакции целевой аудитории, что критически важно для интернационального маркетинга.

Методологическую базу исследования составляют как количественные, так и качественные методы. В процессе работы проводилось анкетирование потребителей с целью выявления их предпочтений и восприятия различных элементов упаковки. Также были организованы экспертные интервью, позволившие получить профессиональную оценку текущих упаковочных решений и маркетинговых стратегий. Существенную роль сыграл контент-анализ упаковок конкурирующих товаров, который позволил выявить общие тренды и уникальные подходы в визуальном оформлении продукции. Дополнительно использовалось А/В-тестирование различных визуальных форматов упаковки для оценки их влияния на потребительское поведение. Все собранные данные были подвергнуты статистической обработке с применением методов корреляционного и факторного анализа, что позволило установить взаимосвязи между характеристиками упаковки и эффективностью маркетинга.

Основная часть исследования

В современном маркетинге упаковка перестала быть просто защитным элементом, превратившись в мощный коммуникативный инструмент, который способен создавать эмоциональную связь между брендом и потребителем. Интересно отметить, что даже мельчайшие детали, такие как текстура поверхности или звуковое сопровождение при открытии упаковки, могут значительно влиять на восприятие продукта и его ценность в глазах покупателя. Исследования показывают, что потребители зачастую оценивают товар не только по функциональным характеристикам, но и через призму тактильных и сенсорных ощущений, которые упаковка способна передать.

Особое значение приобретает эргономика упаковки — насколько удобно потребителю пользоваться продуктом, легко ли его открыть и хранить, учитывается ли возможность повторного использования или утилизации. Эти факторы становятся особенно актуальными в эпоху устойчивого развития, когда экология и забота о природе входят в число приоритетов покупателей. В результате, экологичные и многоразовые упаковки не только отвечают социальным запросам, но и повышают лояльность клиентов, формируя положительный имидж бренда.

Важным аспектом также является интеграция цифровых технологий в упаковочные решения. Метки с QR-кодами, дополненная реальность и интерактивные элементы создают новый уровень вовлеченности, позволяя потребителям получать дополнительную информацию, участвовать в промоакциях или даже персонализировать продукт. Такая цифровая трансформация упаковки открывает перспективы для сбора данных о поведении клиентов и более точного таргетинга, усиливая эффективность маркетинговых кампаний.

Не менее значимым является вопрос культурной адаптации упаковочных решений. Глобализация приводит к тому, что бренды сталкиваются с необходимостью учитывать культурные особенности и предпочтения разных регионов. Упаковка, которая в одном регионе воспринимается как символ роскоши и качест-

ва, в другом может показаться излишне вычурной или непонятной. Поэтому маркетологи и дизайнеры всё чаще прибегают к гибким решениям, создавая варианты упаковок, адаптированных под специфические культурные контексты, что способствует росту доверия и повышению конкурентоспособности.

В совокупности, эти тенденции подчёркивают комплексность и многогранность роли упаковки в маркетинговой системе. Она перестала быть статичным элементом и превратилась в динамичный и многофункциональный инструмент, который требует тщательного анализа и инновационного подхода для достижения максимальной эффективности на современном рынке.

Поговорим об анализе эффективности. Для всестороннего анализа влияния упаковки на эффективность маркетинговой стратегии применяются разнообразные методы исследования, каждый из которых раскрывает уникальные аспекты взаимодействия потребителя с продуктом.

Одним из наиболее распространённых инструментов является **анкетирование потребителей (Consumer Survey, CS)**, позволяющее собрать количественные данные о предпочтениях и мотивации при выборе товара. Согласно исследованию Nielsen, более 60% покупателей принимают решение о покупке именно на основе визуальных характеристик упаковки. CS помогает выявить, какие элементы — цвет, форма, информативность — влияют на восприятие бренда и способствуют формированию лояльности. Этот метод позволяет не только собирать статистически значимые данные, но и фиксировать эмоциональные реакции через открытые вопросы, что даёт более глубокое понимание потребительских ожиданий.

Для получения качественного экспертного мнения применяются **глубинные интервью с профессионалами маркетинга и дизайна упаковки (Expert Interviews, EI)**. Эксперты отмечают, что современные тренды включают минимализм и экологичность, что требует учета принципов устойчивого развития (Sustainability, SUS). EI позволяет выявить инновационные подходы к материалам и формам упаковки, которые способствуют повышению конкурентоспособности продукта. Использование биоразлагаемых материалов (Biodegradable Materials, BM) становится ключевым фактором, усиливающим доверие потребителей.

Широкое применение находит **контент-анализ упаковочных решений конкурентов (Competitive Packaging Content Analysis, CPCA)**, который систематически изучает визуальные и функциональные характеристики рынка. Анализ показывает, что прозрачные элементы упаковки повышают доверие потребителей, подтверждая натуральность продукта. CPCA помогает выявить лучшие практики и адаптировать упаковку для улучшения восприятия и увеличения продаж.

Для оценки реального влияния изменений в упаковке применяется **А/В-тестирование (A/B Testing, ABT)**. Исследования показывают, что корректировки в цветовой гамме или дизайне этикетки могут увеличить конверсию (Conversion Rate, CR) на 10–15%. Например, в одном кейсе крупного ритейлера АВТ выявило, что яркие цвета привлекают внимание, но лаконичный дизайн стимулирует покупки, подчеркивая важность баланса эстетики и функциональности.

Все собранные данные подвергаются **статистической обработке (Statistical Analysis, SA)**, включая корреляционный анализ (Correlation Analysis, CA) и факторный анализ (Factor Analysis, FA). Эти методы помогают определить, какие

характеристики упаковки оказывают наибольшее влияние на поведенческие показатели, такие как уровень продаж (Sales Performance, SP), повторные покупки (Repeat Purchases, RP) и лояльность (Customer Loyalty, CL). FA позволяет сегментировать аудиторию и разрабатывать таргетированные упаковочные решения.

Современные технологии, такие как **eye-tracking (ET)** и **нейромаркетинг (Neuromarketing, NM)**, также всё чаще интегрируются в исследовательский арсенал. ET фиксирует точки внимания потребителя, а NM изучает подсознательные реакции на визуальные стимулы. Исследования показывают, что правильное размещение ключевой информации и оптимальное цветовое решение усиливают эмоциональную вовлечённость (Emotional Engagement, EE) и стимулируют покупку на подсознательном уровне.

Таким образом, комплексное использование методов CS, EI, CPCA, ABT, SA, ET и NM обеспечивает глубокое понимание роли упаковки в маркетинговой системе, позволяя создавать эффективные и адаптированные стратегии продвижения товара на различных рынках и сегментах

В заключении хочется сказать, что в условиях растущей конкуренции и высокой информированности потребителей упаковка становится не просто средством защиты товара, а мощным маркетинговым инструментом, способным существенно влиять на восприятие бренда и поведение покупателей. Комплексное применение методов исследования — от анкетирования и экспертных интервью до А/В-тестирования и нейромаркетинга — позволяет получить глубокое понимание предпочтений и мотиваций потребителей. Анализ упаковочных решений конкурентов и статистическая обработка данных обеспечивают объективность и обоснованность принимаемых решений.

Практическое внедрение полученных результатов способствует созданию упаковки, которая не только привлекает внимание, но и формирует доверие, стимулирует покупательскую активность и укрепляет лояльность клиентов. Использование инновационных материалов и цифровых технологий в дизайне упаковки отвечает современным требованиям устойчивого развития и повышает конкурентоспособность товара на рынке. Таким образом, эффективная маркетинговая система упаковки является ключевым фактором успеха бренда в динамично меняющейся.

Список использованной литературы:

1. Underwood, R. L., Klein, N. M., & Burke, R. R. (2001). Packaging communication: Attentional effects of product imagery. *Journal of Product & Brand Management*, 10(7), 403-422.
2. Silayoi, P., & Speece, M. (2007). The importance of packaging attributes: a conjoint analysis approach. *European Journal of Marketing*, 41(11/12), 1495-1517.
3. Krishna, A. (2012). An integrative review of sensory marketing: Engaging the senses to affect perception, judgment and behavior. *Journal of Consumer Psychology*, 22(3), 332-351.
4. Chandon, P., Hutchinson, J. W., Bradlow, E. T., & Young, S. H. (2009). Does in-store marketing work? Effects of the number and position of shelf facings on brand attention and evaluation at the point of purchase. *Journal of Marketing*, 73(6), 1-17.

*Маммедли Мирзаага Гидаят оглу,
магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email: mirzaaga.mammadli10@gmail.com*

АНАЛИЗ МЕТОДОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ УГРОЗ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В условиях цифровой трансформации государственные учреждения становятся основными целями для киберпреступников, что делает моделирование угроз информационной безопасности важнейшей частью стратегии защиты. Эффективное моделирование угроз позволяет выявлять уязвимости, прогнозировать возможные атаки и разрабатывать меры по их предотвращению. В данной работе рассматриваются основные методы моделирования угроз, применяемые в государственных учреждениях развитых стран, а также приводится статистика и примеры успешного применения этих методов [1, стр. 37].

Модель STRIDE, разработанная Microsoft, представляет собой акроним, включающий шесть типов угроз: Spoofing (маскировка), Tampering (модификация), Repudiation (отказ от действий), Information Disclosure (раскрытие информации), Denial of Service (отказ в обслуживании) и Elevation of Privilege (повышение привилегий). Этот метод широко используется для систематического выявления угроз на различных этапах разработки и эксплуатации информационных систем [2, стр. 41].

Первым типом угроз в модели STRIDE является маскировка (Spoofing) — это ситуация, при которой злоумышленник выдает себя за другого пользователя или систему. Основная цель такой атаки — получить несанкционированный доступ к ресурсам, обманув систему аутентификации. Для защиты от маскировки широко применяются методы двухфакторной аутентификации, цифровые сертификаты и другие механизмы проверки подлинности.

Модификация (Tampering) — это второй тип угрозы, предполагающий несанкционированное изменение данных. Это может касаться как данных, хранящихся в системе, так и передаваемых по сети. Защита от такого рода угроз требует использования криптографических методов — например, цифровых подписей и контрольных сумм — для обеспечения целостности информации и обнаружения её подмены [2, стр. 41].

Отказ от действий (Repudiation) связан с возможностью пользователя отрицать факт своих действий в системе, таких как передача данных, изменение настроек или выполнение транзакции. Если в системе отсутствуют надлежащие механизмы аудита и журналирования, такие ситуации сложно доказать. Для устранения этой угрозы внедряют системы логирования и недоказуемости, обеспечивающие фиксацию всех значимых событий с указанием авторства.

Наконец, оставшиеся три угрозы — раскрытие информации (Information

Disclosure), отказ в обслуживании (Denial of Service) и повышение привилегий (Elevation of Privilege) — также охватывают критически важные аспекты безопасности. Первая угроза касается утечки конфиденциальной информации, вторая — вывода системы из строя путём перегрузки, а третья — получения злоумышленником более высоких прав, чем ему положено [2, стр. 41]. STRIDE охватывает весь спектр угроз, позволяя разработчикам и специалистам по безопасности выявлять потенциальные уязвимости и устранять их ещё на стадии проектирования систем.

Модель Cyber Kill Chain, предложенная Lockheed Martin, описывает последовательность этапов кибератаки: разведка, вооружение, доставка, эксплуатация, установка, командование и контроль, выполнение цели. Этот подход помогает анализировать действия злоумышленников и разрабатывать соответствующие контрмеры на каждом этапе атаки [4, стр. 21].

Дополнительно к описанным моделям, важную роль в обеспечении информационной безопасности играет интеграция методов моделирования угроз с системами автоматизированного мониторинга и анализа инцидентов. Использование решений на базе искусственного интеллекта и машинного обучения позволяет в реальном времени выявлять аномалии в поведении пользователей и систем, что способствует более оперативному реагированию на потенциальные угрозы. Такие технологии активно внедряются в национальные центры кибербезопасности, позволяя автоматизировать обработку больших объемов данных и снижать нагрузку на специалистов.

Кроме того, государственные учреждения всё чаще прибегают к практике проведения red team и blue team упражнений, направленных на тестирование устойчивости систем к реальным атакам. В рамках этих учений одна команда имитирует действия злоумышленников, в то время как другая — защищает инфраструктуру. Этот подход позволяет выявить скрытые уязвимости, отработать сценарии реагирования и повысить общий уровень готовности к киберугрозам. Практика показала, что подобные мероприятия значительно увеличивают осведомлённость сотрудников и улучшают взаимодействие между различными подразделениями.

Наконец, важно отметить роль международного сотрудничества в сфере кибербезопасности. Совместные инициативы, такие как обмен информацией об угрозах между странами, участие в международных киберучениях и разработка общих стандартов безопасности, способствуют более эффективной борьбе с киберпреступностью. Государственные учреждения, особенно в условиях цифровой трансформации, должны не только совершенствовать внутренние методы защиты, но и активно участвовать в глобальных инициативах, направленных на повышение устойчивости цифровой инфраструктуры.

Разработанный Национальным институтом стандартов и технологий США, этот фреймворк предоставляет структурированный подход к управлению рисками информационной безопасности, включая функции: идентификация, защита, обнаружение, реагирование и восстановление [5, стр. 47]. Он широко применяется в

государственных учреждениях США для оценки и улучшения их кибербезопасности.

Национальный центр кибербезопасности (NCSC) сообщил о трехкратном увеличении числа серьезных кибератак за последний год, затронувших ключевые организации, такие как лондонские больницы и Британская библиотека.

В 2023 году 94% руководителей IT-отделов сообщили о значительных кибератаках, что привело к увеличению бюджетов на кибербезопасность и внедрению моделей "нулевого доверия" [3, стр. 58].

Моделирование угроз информационной безопасности является неотъемлемой частью стратегии защиты государственных учреждений от киберугроз. Применение таких методов, как STRIDE, Cyber Kill Chain и NIST Cybersecurity Framework, позволяет эффективно выявлять и нейтрализовать потенциальные угрозы. Примеры из практики развитых стран подтверждают важность этих подходов в обеспечении киберустойчивости государственных систем. Для повышения эффективности защиты необходимо продолжать совершенствование методов моделирования угроз, учитывая постоянно меняющийся ландшафт киберугроз.

Список использованной литературы:

1. Бацула, А. П., Кураленко, А. И., Кополовец, Ю. В., Саблин, М. С. "Моделирование информационной безопасности методом стратегического планирования и экспертных оценок." Безопасность информационных технологий, 2022, № 42 (4), с. 35–44.
2. Барыбина, А. З. "Моделирование угроз информационной безопасности сценарным подходом." Естественно-гуманитарные исследования, 2022, № 42 (4), с. 35–44.
3. Пынько, Л. Е., Толкачева, Е. В. "Анализ угроз информационной безопасности органов государственной власти с помощью нейронных сетей." Моделирование и анализ данных, 2024, № 1 (17), с. 52–60.
4. Рытов, М. Ю., Калашников, Р. Ю. "Применение методологии STRIDE для определения актуальных угроз безопасности программно-определяемых сетей." Автоматизация и моделирование в проектировании и управлении, 2019, № 3, с. 19–24.
5. Серёдкин, С. П. "Моделирование угроз безопасности информации на основе банка угроз Федеральной службы по техническому и экспортному контролю России." Информационные технологии и математическое моделирование в управлении сложными системами, 2022, № 1 (13), с. 43–54.

M Ü N D Ə R İ C A T
TABLE OF CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

1. <i>Abbasov İ.M., i.e.d., prof., Bakı Biznes Universitetinin rektoru</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafda milli və global perspektivlər	9
2. <i>Səmədzadə Z.Ə., akademik, Milli Məclisin üzvü, Azərbaycan</i> <i>İqtisadçılar İttifaqının sədri</i> Azərbaycanda real sektorun rəqabət mühiti və onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi	13
3. <i>Novruzov V.T., i.e.d., prof., Azərbaycan Respublikası Auditorlar</i> <i>Palatasının sədri; Talıbov N.M., Azərbaycan Respublikası Auditorlar</i> <i>Palatası sədrinin elmi-metodik məsələlər üzrə müşaviri; Bayramova A.,</i> <i>mag., Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Haqsız rəqabətə</i> <i>qarşı mübarizə idarəsinin rəis müavini</i> Məsuliyyətli rəqabət: Rəqabətqabiliyyətliliyə yeni çağırışlar kontekstində...	18
4. <i>Tatiana Gutium, D.Sc. (Econ.), Associate Professor, National Institute</i> <i>for Economic Research, Academy of Economic Studies of Moldova,</i> <i>Republic of Moldova, Chisinau</i> Enhancing Moldova's Competitiveness in a Globalized Economy: Key Challenges and Strategic Imperatives	20
5. <i>Archil Chochia, Senior Researcher, Tallinn University of Technology,</i> <i>Estonia</i> Comprehensive Analysis of AI Development for Economic Competitiveness	26
6. <i>István Temesi, Associate Professor (Dr.habil.); László Vértessy,</i> <i>Associate Professor (Dr.habil.), Hungarian University of Agriculture</i> <i>and Life Sciences (MATE), Hungary</i> Towards Green Public Administration: Goals and Principles	29
7. <i>Aurelia Tomsa, Ph.D., Associate Professor, Academy of Economic</i> <i>Studies of Moldova, Republic of Moldova, Chisinau</i> Integration and Competitiveness: Moldovan Goods in the European Union Market	34
8. <i>Tibor Kovács, Ph.D., Habil. (in collaboration with Mária VASVÁRI</i> <i>and Szabolcs MÁTYÁS), Hungarian University of Agriculture and Life</i> <i>Sciences (MATE), Hungary</i> Greater Cumania Talent Survey Results: Unlocking Economic Sovereignty	39

BÖLMƏ I. Suverenliyin möhkəmləndirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri

SECTION I. Development Prospects of the National Economy in Strengthening Sovereignty

41

РАЗДЕЛ I. Перспективы развития национальной экономики в контексте укрепления суверенитета

9. *Bağırov M.M., i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC); Abbasov R.C., dokt., Qərbi Kaspi Universiteti*
Pul- kredit tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri 41
10. *Hacıyev N.C., i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
Elektron hökumətin inkişafı indeksi: Azərbaycanın mövqeyi 44
11. *Hümbətov F., Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Davamlı İnkişaf" kafedrasının dosenti, UNESCAP-ın Ətraf mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Ekspertlər Qrupunun sədri, İqlim dəyişmələri üzrə UNFCCC-nin yoxlayıcı eksperti, IPCC-nin Milli Əlaqələndiricisi*
Qlobal iqlim diplomatiyası kontekstində karbon bazarı alətlərinin yaşıl iqtisadiyyata keçid məsələlərində rolu və əhəmiyyəti 49
12. *Əhmədova G.T., i.ü.f.d., dos., Milli Aviasiya Akademiyası*
Hava nəqliyyatı infrastrukturunun idarə edilməsi 55
13. *Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin nominal əmək haqqı səviyyəsinə təsiri 60
14. *Гутюм Т.Г., доц., в.н.с., Национальный Институт Экономических Исследований, Академия Экономического Образования Молдовы; Годжаева Э.М., д.ф.э., доц., Бакинский Университет Бизнеса*
Азербайджан в условиях цифровой трансформации 65
15. *Jemile Sheker, Ph.D., Lecturer, Near East University, P.H. Rustamov, Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)*
Innovative Management Strategies and Their Relationship with the Economic Development of an Independent Country..... 70
16. *Əsədova (Davudova) R.İ., r.ü.f.d., dos., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) Empirik Tədqiqatlar Mərkəzi*
Azərbaycan Respublikasında faiz dərəcəsi, ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin inflyasiyaya təsirinin ARDL modelləşdirilməsi 76
17. *Kərimova Ü.Y., r.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti*
İqtisadi artımın təşviqinin stimullaşdırılmasının ekonometrik modellər vasitəsilə qiymətləndirilməsi 82
18. *Mirzai C.C., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası kontekstində alternativ energetika sektorunun strateji əhəmiyyəti 85

19. <i>Bədəlov Ə.M., i.e.n., dos., Lənkəran Dövlət Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə mühasibat uçotunun problemləri ..	90
20. <i>Həsənov İ.C., i.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Tikinti müəssisələrinin investisiya siyasətinin formalaşmasında dövlətin rolu	91
21. <i>Məhərrəmov R.B., i.e.n., dos.; Əhmədov E.N., gənc tədqiqatçı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində transmilli korporasiyaların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri	94
22. <i>Qarayev İ.Ə., i.e.n., Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi</i> Yaşıl iqtisadiyyatın nəzəri aspektlərinin vergitutma xüsusiyyətləri	98
23. <i>Abbasova T.C., i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişafı və onun təkmilləşdirilməsi yolları	101
24. <i>Eyvazova N.K., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Dayanıqlı iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyəti və onun innovativ strategiyada rolu	108
25. <i>Aslanov H.H., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyində onun rolu	114
26. <i>Pənahov A.M., i.ü.f.d., dos.; Quliyev A.A., i.ü.f.d., dos.; Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Milli Marka – Milli Dəyər: Azərbaycan aqrar məhsullarının beynəlxalq identikliyi	119
27. <i>Qurbanov T.M., i.ü.f.d., dos., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycan iqtisadiyyatının tsiklik inkişafının xüsusiyyətləri	125
28. <i>Fətəliyeva A.X., i.ü.f.d., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Kölgə iqtisadiyyatının çəkisinin azaldılması üzrə beynəlxalq təcrübələr .	129
29. <i>Qurbanov A.A., i.e.n., Bakı Biznes Universiteti</i> Aqrar sektorunda innovasiyanın maliyyə təminatı: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanın perspektivləri	136
30. <i>Əlizadə Ş.N., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri	141
31. <i>Qəribov A.H., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda investisiya mühitinin müasir vəziyyəti və normativ hüquqi təminatı perspektivləri	143
32. <i>Xankişiyev F.X., i.ü.f.d., Lənkəran Dövlət Universiteti</i> Müasir dövrdə iş qəbul prosesinə innovativ yanaşmalar	149
33. <i>Məmmədova Ü.İ., i.ü.f.d., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycanda turizm sektorunun rəqəmsal inkişafında internet və rabitə infrastrukturunun rolu: innovativ idarəetmə yanaşmaları	152

34. <i>Fərhadı P.O., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Aqrar sahibkarlığın inkişafı, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatının iqtisadi problemləri	155
35. <i>Məhərrəmov R.B., i.e.n., dos.; İmanova A.N., gənc tədqiqatçı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Müasir iqtisadiyyatda dövlətin tənzimləyici rolu və ümumi daxili məhsulun struktur dəyişiklikləri	159
36. <i>Haqverdiyeva K.Ə., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> İnnovativ idarəetmə – rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyatın təməlidir	163
37. <i>Rəsulova G.R., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> Maliyyə bazarlarının inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu	166
38. <i>Quliyev Ü.F., i.ü.f.d., dos.; Səfərova C.Z., müə., Lənkəran Dövlət Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdə auditin vəzifələri və problemləri ...	169
39. <i>Hacıyeva N.A., i.ü.f.d., dos.; Babakişiyeva S.F., b/m.; Məmmədova A.V., dok., Azərbaycan Texnologiya Universiteti</i> Kənd təsərrüfatında ixracyönümlü və rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılmasında investisiyaların rolu	171
40. <i>Quliyev Z.Q., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> Kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsinin risklərə təsiri	176
41. <i>Əliyev Ə.M., i.ü.f.d., dos.; Abuşov S.H., mag., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i> Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri	182
42. <i>Ələsgərova F.Q., i.ü.f.d., dos.; Hüseynov C.F., mag., Bakı Dövlət Universiteti</i> Maliyyə riskləri: idarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsi	185
43. <i>Balamiyeva S.İ., elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Dünya və Azərbaycanda bərk tullantıların innovativ idarəedilməsi strategiyası	189
44. <i>Hətəmov A., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i> Aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında dövlət dəstəyinin rolu	193
45. <i>Həşimova A.Ç., i.ü.f.d., b/m., Azərbaycan İdman Akademiyası</i> Azərbaycanın sosial-iqtisadi perspektivləri: islahatlar və innovasiyalar .	197
46. <i>Hacıyeva L.E., i.ü.f.d., b/m., Azərbaycan Dillər Universiteti</i> Müasir şəraitdə maliyyə strategiyalarının növləri	203
47. <i>Abbasova V.M., i.ü.f.d., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycanda antiinhisar mühitin qiymətləndirilməsi	205
48. <i>Mirzəbəyova J.S., böyük elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycanda ali təhsil sistemində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması istiqamətləri	210

49.	<i>Zeynalov M.H., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti; Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi</i> Rəqabətqabiliyyətli sənayenin və innovasiya mühitinin formalaşması problemləri	215
50.	<i>Abdullayev R., i.ü.f.d., dos., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatının formalaşmasında infrastrukturun rolu	220
51.	<i>Rüstəmov V., baş elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Kimya elmi – texniki kadr hazırlığı sahəsində rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət təminatı	222
52.	<i>Şirinova R.V., böyük elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni özəlləşdirmə prosesinin keçirilməsi imkanları	228
53.	<i>Nəcəfli S.X., böyük elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda nailiyyətlər və perspektivlər	230
54.	<i>Vahabova Z.F., müəl., Bakı Slavyan Universiteti</i> Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi və dövlət qulluğunun təşkili istiqamətində əldə edilən nailiyyətlər	233
55.	<i>Ağayeva M.E., elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafında standartlaşdırmanın rolu	236
56.	<i>Cəfərova M.Y., elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenlik: nailiyyətlər, çağırışlar və perspektivlər	241
57.	<i>Məmmədov F.M., müəl., Azərbaycan Universiteti</i> İnnovativ maliyyə strategiyaları: müasir dünya təcrübəsi və tətbiq istiqamətlərinin əhəmiyyəti	245
58.	<i>Maqsudov A.Y., müəl., Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası, Maqsudova F.N., mag., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Preferensial ticarət sazişləri və gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı preferensial mənsənin düzgünlüyünə nəzarətin tətbiqi	250
59.	<i>Zeynalova A.T., b/m., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> İnnovativ texnologiyalara əsaslanan istehsalın inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri	254

60.	<i>Saliyeva V.İ., b/m.; Ramazanov R.Ə., b/m., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i> Davamlı inkişafa əsaslanan qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin bəzi məsələləri	258
61.	<i>Həbilov A.S., Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin Meşə Təsərrüfatı Tədbirləri Mərkəzinin direktoru</i> İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə meşələrin inventarlaşdırılmasında texnologiyadan istifadə	260
62.	<i>İbrahimov N.K., elmi işçi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycanın rəqəmsal gələcəyi: rəqəmsallaşmanın məşğulluq fəaliyyətinə sosial-iqtisadi təsirləri	261
63.	<i>Qubadzadə X.X., müəl., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafında innovativ və dayanıqlı strateji yanaşmaların əhəmiyyəti	263
64.	<i>A.A. Bakhshaliyeva, Ph.D., Azerbaijan State Pedagogical University</i> Innovative Management Strategy of the Economy of Azerbaijan	265
65.	<i>Kərimova M.A., b/m., Mingəçevir Dövlət Universiteti</i> Mühasibat uçotu və auditin rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitdəki rolu .	267
66.	<i>Qarayeva A.Q., müəl., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası</i> Şirkətin maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin artırılmasında müasir yanaşmalar	270
67.	<i>Allahverdiyev A.C., b/m.; Xəlilov Z.Q., assistent; Əliyeva T.S., assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (Gəncə)</i> İnnovativ maliyyə strategiyalarının tətbiqi istiqamətləri	274
68.	<i>Bayramova Z.B., b/m.; Əkbərzadə Ş.Ə., mag., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i> Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rəqəmsal transformasiyanın rolu	278
69.	<i>Hüseynzadə R.M., müəl., Bakı Avrasiya Universiteti</i> Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin inkişaf səviyyəsi və prioritetləri	282
70.	<i>Qurbanova Ş.S., Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Milli Hidrometeorologiya Xidməti</i> İqlim dəyişmələrinin təsiri nəticəsində son dövrlərdə artan təhlükəli meteoroloji hadisələrin analizi	285
71.	<i>Qafarlı N., müəl., Bakı Slavyan Universiteti</i> Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının innovativ inkişafı və müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin idarə edilməsi	288
72.	<i>Mirzəzadə N.Q., assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti</i> İqtisadi sistemin müasirləşməsi kontekstində rəqabət qabiliyyətinin formalaşması	291

BÖLMƏ II. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında süni intellekt və riyazi modellərin sinergiyası

SECTION II. The Synergy of Artificial Intelligence and Mathematical Models in the Formation of a Competitive Economy 294

РАЗДЕЛ II. Синергия искусственного интеллекта и математических моделей в формировании конкурентоспособной экономики

73. *Ömərova K.K., r.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti; İbayev E.A., r.ü.f.d., dos., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Azərbaycan Texniki Universiteti*
Bir Semi-Markov prosesinin sığorta sahəsində tətbiqi haqqında 294
74. *Məmmədov İ.Q., r.e.d., dos., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Sumqayıt Dövlət Universiteti; Abdullayeva A.C., dos., Azərbaycan Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi-Elmi Tədqiqat İnstitutu, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bussinesk-Lyav tənliyi üçün yeni tipli final-sərhəd məsələsi və onun əsaslandırılması* 297
75. *Рагимов А.Б., д.м.н., доц., Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики; Зейналлы А.Г., исслед., Французско-Азербайджанский Университет (UFAZ)*
Подход к решению задачи определения значений и границ областей постоянства фильтрационных параметров 301
76. *Ашрафова Е.Р., д.м.н. Бакинский Государственный Университет, Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики*
Оптимизация источников в неразделенных краевых условиях большой системы ОДУ 304
77. *Масталиев Р.О., д.ф.м., доц., Университет Азербайджан; в.н.с., Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики*
Необходимое условие оптимальности первого порядка для непрерывной стохастической задачи управления типа Россера 309
78. *K.K. Omarova, Ph.D. (Math.), Associate Professor, Baku Business University; R.A. Bandaliyev, D.Sc. (Math.), Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction*
Two-weight Inequalities for Hausdorff Operator in Lebesgue Spaces with Indices $0 < p < 1$ 313
79. *Əliyev Ə.İ., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
Maşınla öyrənmə metodları əsasında anomaliyaların aşkar edilməsinin (Anomaly Detection) bəzi məsələləri 316

80.	<i>Həsənova P.M., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi ilə innovasiya əsaslı biznes model- lərinin formalaşması	321
81.	<i>Алиева Т.А., к.ф./м.н., доц.; Аскеров А.В., маг., Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)</i> Цифровая оборона: оценка влияния атак и сбоев на функциониро- вание информационных систем	323
82.	<i>Nəbiyev A.X., dos., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i> Azərbaycanda süni intellektə əsaslanan qərarvermə sistemlərinin idarəetmədə tətbiqi	328
83.	<i>Yusifova K.X., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti</i> Müasir şəraitdə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında süni intellekt	329
84.	<i>Musayev E.M., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda rəqəmsal bacarıqların inkişafının bəzi məsələləri	332
85.	<i>Məmmədova A.İ., f.-r.e.n., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqəmsal milli valyuta və onun iqtisadi suverenliyə təsiri	335
86.	<i>Poladova Ü.C., a.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqabətyönlü iqtisadiyyatın inkişafında riyazi modelləşmənin rolu ..	340
87.	<i>Гасанова А.М., к.т.н., Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики</i> Обеспечение надежности и долговечности турбогазокомпрессоров на этапах проектирования и производства	341
88.	<i>Kh.Z. Abbaszade, Junior Researcher, Institute of Economics under the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan</i> A New Phase of Economic Competitiveness: An Econometric Analysis of the Role of Artificial Intelligence	345
89.	<i>İmanova T., dos., Bakı Biznes Universiteti</i> Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri	348
90.	<i>İsmaylova G.M., müə., Mingəçevir Dövlət Universiteti</i> Süni intellektin biznesin inkişafında rolu	350
91.	<i>Alışova F.A., müə., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişaf üçün süni intellekt əsaslı texnoloji vasitələrdən səmərəli istifadənin və asılılığın dəyərləndiril- məsi	352
92.	<i>Qədirova G.T., müə., Bakı Turizm Peşə Məktəbi</i> İnnovasiya və rəqabət: süni intellektin yeni iqtisadi formasiyalar yaradılması üsulları	358
93.	<i>Ələkbərov T.T., assistant; Həsənova S.N., assistant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti</i> İnsan kapitalının inkişafında süni intellektin tətbiqi: yeni iqtisadi rəqabət modelinə doğru	363
94.	<i>Əhmədli T.M.N., tədqiqatçı, Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu</i> Süni intellekt texnologiyalarının iqtisadi rəqabətliliyə təkan verən inkişafı	365

**BÖLMƏ III. Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda suverenlik:
nailiyyətlər, çağırışlar və perspektivlər**

**SECTION III. Sovereignty in Competitive Socio-Economic
Development:**

Achievements, Challenges, and Prospects

369

**РАЗДЕЛ III. Суверенитет в условиях конкурентоспособного
социально-экономического развития: достижения,
вызовы и перспективы**

95. *Hüseynov İ.H., k.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial işin təşkilində etik prinsiplərin rolu 369
96. *Əmirxanov S.A., prof., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafda sosial işçi bacarıqlarının
mühüm əhəmiyyəti 374
97. *Sultanova İ.H., p.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqabətqabiliyyətli sosial-iqtisadi inkişafda sosial işçi hazırlığına
verilən psixoloji tələblər 377
98. *Cəfərova M.S., f.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın suverenliyi və sosial inkişafı: nailiyyətlər və perspek-
tivlər 382
99. *Qəhrəmanova Z.N., t.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*
Bələdiyyələrin cəmiyyətin iqtisadi inkişafında əhəmiyyəti və rolu 386
100. *Vəliyev S.T., t.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti*
Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin xilaskarı və qurucusu kimi 389
101. *Aхундова Н.Р., д.ф.и., доц., Бакинский Университет Бизнеса*
Формирование гражданского общества в Азербайджанской
Республике (на основе идеологии Азербайджанства) 394
102. *Quliyev C.Ş., t.ü.f.d., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Lənkəran
Regional Elmi Mərkəzi, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu*
Suverenliyimizin bərpası yeni imkanlar yaradır 397
103. *Eyvazova T.R., sos.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial işdə ümumpeşə bacarıqları səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsi
kimi 399
104. *Allahverdiyeva F.A., müəl., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Dövlət orqanları ilə yerli hökumət arasında qarşılıqlı əlaqə məsələləri
(ABŞ təcrübəsinin nümunəsi əsasında)..... 402
105. *Məmmədova A.M., b/m.; Əliyeva D.T., b/m.; Rüstəmov S.N., b/m.,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (Gəncə)*
Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının idarəetmə funksiyaları 405
106. *Osmanova S.P., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
İşsizlik amilinin sosial-psixoloji təsirləri 407

BÖLMƏ IV. Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığında dil kommunikasiya bacarıqlarında keyfiyyət təminatı

SECTION IV. Quality Assurance in Language Communication Skills in the Training of Competitive Personnel 412

РАЗДЕЛ IV. Обеспечение качества языковых и коммуникативных навыков в подготовке конкурентоспособных кадров

107. *Cəfərova K.A., fil.e.d., prof., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Tələbələrin nitqində interferensiyanın yaratdığı ünsiyyət problemləri 412
108. *Алиева В.С., д.ф.фил., Азербайджанский Университет Языков,*
Академический английский и его влияние на формирование
конкурентоспособных кадров в глобализированном мире:
Проблемы и перспективы для Азербайджана 415
109. *İsrafilov V., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Dilçilikdə müqayisəli- tutuşdurma metodunun inkişaf tarixi 418
110. *Şahbazlı Ç.Z., fil.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Dil kommunikasiya prosesində keyfiyyətin tətbiq üsulları 421
111. *İsmaylova A.İ., p.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Xarici dilin tədrisində müasir standartlar 424
112. *Cumayeva S., fil.ü.f.d., aparıcı elmi işçi, Azərbaycan Milli Elmlər*
Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Alman dilində alınma sözlərin lingvistik xüsusiyyətləri 428
113. *Süleymanova X.E., fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
İşçi qüvvəsinin inkişafında kommunikativ bacarıqların rolu 431
114. *İskəndərova Ş.H., fil.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Dil mühüm iqtisadi inkişaf faktoru kimi 432
115. *Əliyeva G.İ., fil.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İngilis danışığı dili strategiyasında nitqin emosional ifadəliliyi 435
116. *Məmmədzadə M.Ə., p.ü.f.d., dos.; Məmmədova L.M., tədqiqatçı, Bakı*
Qızlar Universiteti
Kadr hazırlığında dil kommunikasiya bacarıqlarının əhəmiyyəti 440
117. *Əhmədova S.İ., fil.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Azərbaycan və İngilis dillərində konseptin etnolinqvistik
xüsusiyyətləri 443
118. *Kh.V. Hamidova, Ph.D., Azerbaijan State Pedagogical University*
Learning Expectations, Approval, and the Role of Success in
Motivation Learning Expectations and Their Impact on Student
Behavior 446
119. *Həsənova Ş.N., fil.ü.f.d., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji*
Universiteti
Koqnitiv dilçilikdə konseptin təsviri 449

120.	<i>Qəribova M.N., p.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti</i> Kommunikativ dil bacarıqlarının keyfiyyətli formalaşmasında yeni tədris modelinin hazırlanmasına yönəlmiş təlim metodologiyası	453
121.	<i>S.A. Aghayeva, senior lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University</i> Using ICT in English lessons	455
122.	<i>A.A. Jafarova, lecturer, Baku Business University</i> English Language Education as a Strategic Tool for Enhancing National Competitiveness and Sovereignty	457
123.	<i>Rəhimova N.R., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti</i> Dil öyrənənlərin danışiq fəaliyyəti zamanı yaranan problemləri	460
124.	<i>Mahmudova M.A., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti</i> Rəqəmsal dövrdə kommunikasiya bacarıqları	463
125.	<i>Керимова Л.Ф., стар. преп., Азербайджанский Государственный Педагогический Университет</i> Эффективная методика обучения английскому языку	465
126.	<i>Turabova T.B., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti</i> Xarici dil dərslərində istifadə olunan qrammatik çalışma və tapşırıq- ların quruluşu	472
127.	<i>K.R. Həjiyev, lecturer, Baku Business University</i> Quality Assurance in English Language Communication Skills for Competitive Workforce Preparation	475
128.	<i>D.N. Mammadova, lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University</i> The Art Of Word Choice in English Communication	478
129.	<i>Əliyeva S.C., b/m., Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> Dil və kommunikasiya bacarıqlarında keyfiyyət təminatı	481
130.	<i>A.J.Hüseynli, lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University,</i> Using Differentiation to Meet the Needs of Diverse English Learners (Part 2)	483
131.	<i>Süleymanova G.İ., müə., Bakı Slavyan Universiteti</i> Qlobal əmək bazarı üçün kadr hazırlığında dil kommunikasiyasının rolu	486
132.	<i>Həsənova C.F., müə., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti</i> İngilis dini ifadələrinin Azərbaycan dilində şərh məsələsi	490
133.	<i>Haqverdili Z.İ., müə., Azərbaycan Dillər Universiteti</i> Effektiv ünsiyyət üçün dil maneələri	495
134.	<i>Sh.A. Ahmadova, EFL instructor, Baku Business University</i> The Concept of Competitive Personnel in the Modern Labor Market ...	498
135.	<i>G.F. Hüseynova, lecturer, Baku Business University</i> Development of Effective Communication and Language Skills to Increase Professional Competitiveness	501
136.	<i>E.Z.İbrahimova, lecturer, Baku Business University</i> The Role of Language Proficiency in Professional Success: a Quality Assurance Perspective	504

137. <i>R.F. Seyidova, lecturer, Baku Business University</i> Developing Language and Communication Skills in Preparing Competitive Professionals	506
138. <i>G.E. Huseynova, senior teacher, Azerbaijan State Pedagogical University</i> Modern Educational Technologies in Teaching English Language	507
139. <i>Həmidova T.Ə., müəll., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti</i> İngilis dilində müasir tendensiyalar	512
140. <i>S.Y.Gulamova, lecturer, Baku Business University</i> Effective Language Communication Strategies in Workforce Development	515
141. <i>Ch.N. Baghirova, lecturer, Baku Business University</i> Communication Skills: Why They are so Important and How to Improve Them	518

GƏNC TƏDQIQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ SCIENTIFIC WORKS OF YOUNG RESEARCHERS НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ	520
---	------------

142. <i>Mircea Gutium, Ph.D. student, National Institute for Economic Research, Academy of Economic Studies of Moldova, Republic of Moldova, Chisinau</i> Integrating Transport and Customs Functions for Enhanced Logistics Reliability	521
143. <i>Bayramov İ.R., dokt.; Bakı Biznes Universitetinin müəllimi</i> Azərbaycanda valyuta ehtiyatlarının artırılması istiqamətləri	525
144. <i>Əliyev İ.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin inkişaf dinamikasının statistik qiymətləndirilməsi (1995–2023)	530
145. <i>Nuriyev R.Ə., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətlilik və bankların maliyyə hesabatlarında müasir tendensiyalar	533
146. <i>Əliyeva İ.A., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Dayanıqlı iqtisadi artım və rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında dövlətin tənzimləyici rolu	535
147. <i>Qurbanov Ü.X., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Karbon neqativ şirkətlər; qlobal trendlər və təcrübələr	537
148. <i>Sultanov K.O., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda təhsilin işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsiri	542
149. <i>A. Abdullayev, Ph.D. Student, Baku Business University</i> Digital Platforms and AI tools as Catalysts for Increasing Startup Visibility and Investment Potential	545
150. <i>A.I.Abdullayev, Ph.D. Student, Baku Business University</i> The Role of AI-Driven Customer-Centric Management in Enhancing Economic Competitiveness	548

151.	<i>Səfərova G.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Müasir təşkilatlarda strateji menecmentin rolu	550
152.	<i>Atayev K.N., dokt., Bakı Biznes Universiteti; Qiyaslı K.O., dokt.</i> <i>Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Müasir uçot sistemlərində süni intellekt və avtomatlaşdırmanın rolu	552
153.	<i>S.F.Aghayev, Ph.D. Student, Baku Business University</i> Innovative Challenges of the Helpline and Juvenile Justice System in the Protection of Children's Rights	555
154.	<i>Bəbişov S.S., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafında kiçik və orta sahibkarlığın ixrac potensialı və qarşıya çıxan çətinliklər	559
155.	<i>İsgəndərova M., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti</i> Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsində vergilərin rolunun təkmilləşdirilməsi	563
156.	<i>Paşayeva D.A., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqəmsallaşma şəratində rabitə müəssisələrində rəqəmsal uçot- informasiya sistemləri	567
157.	<i>F.R.Movsumova, Ph.D. Student, Forensic Science Center of the</i> <i>Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan; Lecturer, Academy of</i> <i>Public Administration under the President of the Republic of</i> <i>Azerbaijan</i> Modern Approaches to the Issues of State and Local Self-Government Bodies in Azerbaijan	569
158.	<i>Orucova H.Ə., dis., müəl., Gəncə Dövlət Universiteti</i> İnnovativ texnologiyaların aqrar tədarükə tətbiqinin zəruriliyi	573
159.	<i>A. Huseynli, Ph.D. Student, Lead Research Fellow, Economic Scientific</i> <i>Research Institute (ESRI) under the Ministry of Economics of the</i> <i>Republic of Azerbaijan</i> Artificial Intelligence (AI) and Economic Competitiveness	575
160.	<i>Əhmədov Z.Z., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Qida sənayesində marketing xidmətlərinin rolu və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	576
161.	<i>E.E.Gasimov, Ph.D. Student, Baku Business University</i> Integration of Artificial Intelligence and Mathematical Algorithms in Enhancing Economic Competitiveness	578
162.	<i>Yusifov M.C., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> Logistika xidmətlərində uçot və audit sistemlərinin inkişafı	582
163.	<i>Həşimova G.Q., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> İnvestisiyalama sahəsində rəqəmsal və texnoloji əsaslı maliyyə strategiyaları	585
164.	<i>Hümbətova F.B., dokt., Bakı Biznes Universiteti</i> İdarəetmə modellərinin nəzəri-praktiki mahiyyəti	588
165.	<i>Musayev X.A., dokt., Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti</i> Azərbaycanda tikinti sektorunun tarixi inkişafı və təkamülü	590

166. <i>Həsənli T.A., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti</i> Rəqabətli turizm fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyin təminində risklərin idarə edilməsi metodları	593
167. <i>Əliyev M.Ş., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti</i> Beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin nəzəri aspektləri	596
168. <i>Ələkbərli Y.Ə., dokt., Bakı Dövlət Universiteti</i> Paylayıcı logistikanın kommersiya fəaliyyətlərində rolu	600
169. <i>Məlikzadə T.R., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi</i> <i>İqtisadiyyat İnstitutu</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında büdcə xərclərinin səmərəliliyinin rolu	604
170. <i>Cəfərov A.Ə., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi</i> <i>İqtisadiyyat İnstitutu</i> İnnovativ texnologiyaların tətbiqi ilə Qarabağda dağ-mədən sənayesi- nin dirçəlişi	606
171. <i>Məmmədli C.Ü., dokt., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil</i> <i>Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu</i> Azərbaycanda sosial rifahın mövcud vəziyyəti	608
172. <i>Nadirova A., dokt., Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti; müəll.,</i> <i>Mingəçevir Dövlət Universiteti</i> Azərbaycanda investisiya maliyyə strategiyaları indekslərinə daxil olan şirkətlərin müqayisəli təhlili	612
173. <i>Kələşli F.F., dokt., Gəncə Dövlət Universiteti</i> Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini istiqamət- ləri	614
174. <i>S.D.Farhadova Koroghlu, Ph.D. Student, Khazar University;</i> <i>English Language Instructor, Baku Business University</i> The Role of Language as a Means of Communication in Training Competitive Professionals	616
175. <i>S.S.Isayev, Ph.D. Student, Baku Business University</i> The Importance of Using Blockchain Technology in Entrepreneurial Ecosystem	618
176. <i>Məmmədov M.R., dokt., Bakı Dövlət Universiteti</i> Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasında aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsi	622
177. <i>Namazov R.Ş., dokt., Azərbaycan Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı elektron ticarət modelinin formalaşmasında innovativ yanaşmalar	625
178. <i>Nəzərova Ş.F., dokt., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Azərbaycanın alternativ enerji strategiyasında yeni tendensiya: yaşıl enerji zonası	628
179. <i>Ağayeva S.X., dokt., Azərbaycan Universiteti</i> Sosial-iqtisadi vəziyyətin məişət zorakılığına təsiri	632
180. <i>Həsənzadə Ü.M., dokt., Azərbaycan Universiteti</i> Müasir idarəetmədə yeni trendlər və çağırışlar	634
181. <i>K.A.Mammadzade, Ph.D. Student, Baku Slavic University</i> English as a Communication Tool in Personnel Training	636

182. <i>İsrafilov R., dokt., Azərbaycan Texniki Universiteti;</i> <i>Bayramova A., mag., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),</i> <i>Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası</i> Yerli biznes ekosisteminə integrasiya və rəqabət üstünlüyü qazandıran innovasiyalar	639
183. <i>Nəbiyev T.A., mag., Gəncə Dövlət Universiteti</i> Rəqəmsallaşan iqtisadi sistemdə turizm müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmini problemləri	642
184. <i>Səmədov İ.Ə., mag., Gəncə Dövlət Universiteti</i> Dayanıqlı turizm strategiyasının formalaşdırılması prinsipləri	645
185. <i>Əlizadə G.A., mag., Gəncə Dövlət Universiteti</i> Müəssisələrin xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafında marketing strategiyasının rolu	647
186. <i>Məmmədova M.K., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Əmək bazarında innovasiyanın rolunun qiymətləndirilməsi.....	650
187. <i>Həsənli Ə.C., mag., Bakı Mühəndislik Universiteti</i> İnformasiya təhlükəsizliyinin rəqəmsal hökumət sistemlərinə təsiri	652
188. <i>Seyidli P.Q., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Müxtəlif ölkələrdə alternativ enerji sahəsində tətbiq edilən iqtisadi qiymətləndirmə modelləri	656
189. <i>Məmmədov Y.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Beynəlxalq təcrübədə turizmin növləri və üstünlükləri	657
190. <i>Qurbanov V.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Kadr seçimi prosesinin effektiv təşkil edilməsinin müəssisənin inkişafında rolu	661
191. <i>İsmaylova K.P., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Qısamüddətli aktivlərin beynəlxalq və milli mühasibat standartlarına əsasən uçotu	663
192. <i>Nərimanlı N.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Qarabağa qayıdış prosesinin coğrafi çətinlikləri: məskunlaşma, infrastruktur və mina təhlükəsi	664
193. <i>Sadiqova Ə.Ş., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyi	666
194. <i>İsgəndərova A.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> MC Donald's şirkətinin global marketing strategiyasının analizi və qiymətləndirilməsi	668
195. <i>İbrahimli P.Z., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Effektiv rəqəmsal marketing strategiyalarının analizi və qiymətləndirilməsi	671
196. <i>Dadaşov X.P., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda turizm bazarının inkişafının nəzəri əsasları	673
197. <i>S.M.Najafli, master student, Baku Business University</i> The Concept of Information Management and Its Significance in the Modern Business Environment	674
198. <i>İsmayilzadə X.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Bankların marketing strategiyalarının klassifikasiyası: təsir mexanizmlərinin nəzəri və praktiki aspektləri	676

199.	<i>İbrahimli F.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Vençur investisiyaların həyata keçirilməsi təcrübəsi	679
200.	<i>I.E.Mammadov, master student, Baku Business University</i> The Influence of Psychological Factors in Management Activities	681
201.	<i>Гасанов П.А., маг., Бакинский Университет Бизнеса</i> Анализ текущих тенденций в маркетинге стартап проектов на примере АУНА	683
202.	<i>Behbudova H.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Təşkilati dəyişikliklərin idarə olunmasında insan resurslarının rolu	685
203.	<i>Ədilova N.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Yapon döyüş növlərində idman menecmentinin tədqiqi	688
204.	<i>Həmidova S.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Maliyyə sistemində bələdiyyə maliyyəsinin rolunun artırılması istiqamətləri	689
205.	<i>İbrahimova G.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Bələdiyyə idarəçiliyində informasiya kommunikasiya texnologiya- larının tətbiqi: elektron bələdiyyə konsepsiyası və onun əhatə dairəsi.....	691
206.	<i>Fərəcli K.V., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi regionunda demoqrafik problemlər və onların əmək bazarına təsiri məsələləri	694
207.	<i>Məmmədov S.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda aqrar-sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri	695
208.	<i>Xasiyeva L.S., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişaf perspektivləri	697
209.	<i>İdrisov N.F., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> İqlim dəyişikliyinə Şəki-Zaqatala bölgəsində turizmin inkişafına təsiri	699
210.	<i>İsaqzadə S.Ş., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> El-Babatürk MMC-nin idarəetmə proseslərinin effektivliyinin təkmil- ləşdirilməsi: mövcud idarəetmə sisteminin analizi və yeni strateji yanaşmaların tətbiqi	701
211.	<i>Dadaşova Z.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Əmək ehtiyatlarından istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları	703
212.	<i>Hüseynova Q.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda ekoloji turizmin əsas inkişaf istiqamətləri	705
213.	<i>Şeydayev M.Ş., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Fransayzinq fəaliyyətinin strateji istiqamətləri	709
214.	<i>Məlikova N.M., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda daşınmaz əmlak bazarının prinsipləri və qiymətləndirmə metodları	711
215.	<i>Mərdanova N.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Sənaye və Ekologiya: Buğda emalı zavodlarının ətraf mühitə təsiri və iqtisadi qiymətləndirilməsi	712

216. <i>Xudaverdiyev V.F., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> İşçilərin şirkətin idarəetmə prosesində iştirakının üstünlükləri və formaları	714
217. <i>Qasimov S.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına neft-qaz çıxarma müəssisəsinin ekoloji-iqtisadi fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	716
218. <i>Mirzəyev M.M., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda məşğulluğun tədqiqi	717
219. <i>Qarayev İ.P., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> İnsan resurslarının səmərəliliyinin elmi-nəzəri əsasları	719
220. <i>Маммедова М.С., маг., Бакинский Университет Бизнеса</i> Социально-психологические аспекты управления персоналом в компании	721
221. <i>Мамедова С.А., маг., Бакинский Университет Бизнеса</i> Значение Стратегического Управления в условиях кризиса и преимущества его использования	723
222. <i>Гусейнов З.Э., маг., Бакинский Университет Бизнеса</i> История и эволюция маркетинга в социальных сетях: развитие маркетинговых практик и роль социальных сетей в современном маркетинге	724
223. <i>Əliyeva Ü.H., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin və onun uçotunun auditı	726
224. <i>Şəmmədov M.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Layihə əsaslı uçot sistemləri və onların innovasiya yönümlü müəssi- sələrdə tətbiqi	729
225. <i>Quliyev V.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Daxili nəzarət sistemində risklərin müəyyən edilməsi və idarə olunması....	732
226. <i>Məlikov A.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Keran Group MMC-də təchizatın uçotu və auditinin qiymətləndirilməsi: yanaşmalar və təkliflər	736
227. <i>Eminli E.H., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Atəşgah Həyat Sığorta ASC-də auditin rolu və maliyyə nəticələrinə təsiri	738
228. <i>Hacıyeva D.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azercell Telekom MMC-də xərclərin uçotu və hesabatlılığın təkmilləş- dirilməsi istiqamətləri	740
229. <i>Hüseynzadə L.T., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-nin maliyyə sabitliyinin auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	742
230. <i>Şıxməmmədov Ə.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Dayanıqlı inkişafın əsas göstəricilərinin təhlili	745
231. <i>Zəkəriyev E.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərsun Holding MMC-nin rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziy- yətin təhlili və audit qiymətləndirilməsi	748

232.	<i>Mehraliyev F.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> NORM ASC-də daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün proqram təminatı strategiyaları	751
233.	<i>Əhmədli Ə.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Sənaye müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotunun bəzi aspektləri	752
234.	<i>Əmiraslanlı T.M., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycan Dəmir Yolları QSC-də daxili auditin inkişaf istiqamətləri ..	754
235.	<i>Nəsibli Y.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Xərclərin auditində risklər və onların idarə edilməsi	756
236.	<i>Baləhmədov N.X., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Bələdiyyələrin büdcə vəsaitlərindən istifadəsinin səmərəliliyinin auditi	759
237.	<i>Bayramova A.S., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Online internet bankçılıq və üstünlükləri	761
238.	<i>Əhmədova Z.S., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> İnnovasiya anlayışının mahiyyəti, növləri və bank sektorunda rolu	763
239.	<i>Əlirzəyeva L.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Suverenliyimizin möhkəmləndirilməsində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafına yeni strateji yanaşmalar	765
240.	<i>Fərzullazadə Ə.Z., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Bank risklərinin iqtisadi məzmunu və növləri	766
241.	<i>İsmayilov N.M., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Bankların fəaliyyətinin idarə olunması xüsusiyyətləri	768
242.	<i>Məmmədov F.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Kommersiya bankında maliyyə menecmentinin xüsusiyyətləri	770
243.	<i>Nəsirli Y.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Ödəniş sistemlərində rəqəmsallaşmanın tətbiqi	772
244.	<i>Əhmədli E.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyat və vergi qoyma	774
245.	<i>Hüseynova G.H., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Vergi yoxlamalarının aparılmasının nəzəri-metodoloji məsələləri və rəqəmsal tətbiqlərin sürətləndiyi müasir şəraitdə yoxlamaların təkmil- ləşdirilməsi istiqamətləri	775
246.	<i>Hüseynova S.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> İqtisadi artımın dəstəklənməsində vergi sisteminin nəzəri-metodoloji əsasları	777
247.	<i>Kərimli N.Ç., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Vergi borclarına nəzarət və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafın- da yeni strateji yanaşmalar	779
248.	<i>Məmmədov E.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Vergi idarəçiliyi sisteminin formalaşması və inkişafı	781
249.	<i>Nəbiyev İ.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq vergi tənzimlənməsi	783
250.	<i>Qədirzadə S.S., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Vergi güzəştləri və üstünlüklərinin sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiqi xüsusiyyətləri	787

251. <i>Alekperova F.F., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələri	789
252. <i>Babazadə N.M., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Aqrar sektorda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin aqrar maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	791
253. <i>Cəfərov E.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Müasir şəraitdə investisiya fəaliyyətinin maliyyə mexanizmi	793
254. <i>Həsənli T.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Büdcə-fiskal siyasətin iqtisadiyyata təsir metodları	795
255. <i>Mehtiyev Y.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Müasir şəraitdə vergi nəzarəti sistemlərinin təşkili xüsusiyyətləri	798
256. <i>Novruzova G.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Rəqəmsal iqtisadiyyatda nağdsız ödənişlər mexanizminin xüsusiyyətləri	800
257. <i>Qəribli Y.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
İnvestisiya layihələrinin icrasına nəzarət	802
258. <i>Rəhimli F.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Korporasiyalarda daxili maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafı xüsusiyyətləri və meyarları	804
259. <i>Vəlizadə K.F., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Kommersiya təşkilatının maliyyə ehtiyatları	805
260. <i>Rəhimov Ş.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Azərbaycanda sığortanın yaranması və təşkili xüsusiyyətləri	807
261. <i>Xuduyev M.N., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Blokçeyn texnologiyaların istifadə edilməsi imkanlarının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri	809
262. <i>Yusibov U.V., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Müəssisələrdə audit fəaliyyətinin təşkili	811
263. <i>Hacıyeva F.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Azərbaycanda ahılların yaşadığı sosial-psixoloji problemlərin təhlili ...	813
264. <i>Şirinov N.Ş., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
SOS Uşaq Köndlərində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla multidissiplinar komandanın fəaliyyəti	815
265. <i>Yolçuyeva N.R., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin cəmiyyətə sosial-psixoloji inteqrasiya məsələləri	817
266. <i>İsmayilzadə Ü.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə sosial-psixoloji inteqrasiyasının təşkili	819
267. <i>Quluyev S.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
II Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi və perspektivləri	821
268. <i>Rzazadə A.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Azərbaycanda uşaq hüquqlarının qorunmasının qiymətləndirilməsi	823
269. <i>İgidəliyev Y.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i>	
Ailə, qadın və uşaq problemlərinin aradan qaldırılmasında cəmiyyətin rolu	825

270. <i>Vəlizadə İ.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda məşğulluq siyasəti və işsizliyin azaldılması	827
271. <i>Məhərrəmov R.E., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Məişət zorakılığına məruz qalmış qadınlarla sosial işin əsas prinsipləri .	829
272. <i>Mustafazadə A.Ə, mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Gənclərlə sosial işin təşkilinin konseptual və praktiki əsasları	831
273. <i>Vəliyev E.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Sosial təcrid olunmuş ahıllarla sosial işin təkmilləşdirilməsi və effektivliyi	834
274. <i>Cəlilov İ.C., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Uşaqların sosial müdafiəsində sığınacaqlardan istifadənin qiymətləndirilməsi	836
275. <i>Məmmədov R.C., mag., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti</i> Biznesin davamlı inkişafı və rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında innovasiyaların rolu	838
276. <i>Vəliyev H.F, mag., Bakı Biznes Universiteti</i> BOLT şirkətinin marketinq siyasətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	841
277. <i>Hüseynzadə G.Ş., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Validəyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial adaptasiya problemləri	843
278. <i>Əmrahova Ü.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Nikahın sonlanması ilə əlaqədar qadınlarda özünüqəbul, stress və depressiya problemləri	845
279. <i>Əlizadə K.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Məşğulluq siyasətində sosial-iqtisadi ədalətin təmin olunması üçün tətbiq olunan tədbirlər	847
280. <i>Behbudova L.Q., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması ilə bağlı qanunvericiliyin təhlili	849
281. <i>Hüseynli A.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Erkən nikahın cəmiyyətə və fərdlərə təsiri	851
282. <i>Abbaszadə Ə.A., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Fiziki zorakılığa məruz qalan uşaqların sosial-hüquqi problemləri	853
283. <i>Mehdizadə M.B., mag., Bakı Biznes Universiteti</i> Müasir iş mühitində “görünməyən təhlükə”- psixoloji zorakılığın (mobbing) mahiyyəti və nəticələri	855
284. <i>Mehtiyeva S.Ə., mag., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> COVID-19 vaksinlərinə dair elmi araşdırmaların bibliometrik təhlili	857
285. <i>Hüseynova E.T., mag., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)</i> Rəqəmsal təşəbbüslərin müəssisələrin iqtisadi dayanıqlılığına və innovasiya potensialına təsiri	862
286. <i>Rüstəmov Z.M., mag., Azərbaycan Universiteti</i> Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarının inkişaf səviyyəsi və perspektivləri	864

287.	<i>Əliyeva X.B., mag., Qərbi Kaspi Universiteti</i>	
	Turizm müəssisələrində xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi yolları....	868
288.	<i>Rüstəmov A.Ə., mag., Azərbaycan Universiteti</i>	
	Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üzrə xarici təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları və prioritetləri	873
289.	<i>Həsənova A.T., mag., Azərbaycan Universiteti</i>	
	Azərbaycanda turizm biznesinin innovativ inkişaf istiqamətləri	876
290.	<i>Şafili İ.N., mag., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	
	Rəqəmsal iqtisadiyyat və milli təhlükəsizlik	880
291.	<i>Zeynalabdinov M.E., mag., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	
	İnformasiya texnologiyaları kontekstində milli suverenliyin təmini: dövlətin kibertəhlükəsizlik strategiyasının əsasları	883
292.	<i>İsmayilov E.M., mag., Sumqayıt Dövlət Universiteti</i>	
	Əşyaların interneti (İOT) cihazlarında kibertəhlükəsizlik təhlükələri və qarşısının alınması yolları	885
293.	<i>Zeynalova Ş.V., mag., Bakı Slavyan Universiteti</i>	
	Rəqabətqabiliyyətli tərcüməçiyə gedən yolda bədii tərcümədə linqvistik və ekstralingvistik aspektlərin əhəmiyyəti və qorunması	887
294.	<i>F.M.Hasanzade, master student, Baku Business University</i>	
	Assessment of Performance Management in the Banking Industry	891
295.	<i>Vahidov İ.R., master student, Baku Business University</i>	
	Application And Evaluation of the Effectiveness of Electronic Training Platforms in the Human Resources Management System	893
296.	<i>Сигарёв В., маг., Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)</i>	
	Уязвимости в СУБД и методы минимизации рисков	895
297.	<i>Гангвани А.Н., маг.; Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)</i>	
	Роль искусственного интеллекта в обеспечении экономической конкурентоспособности: современные тренды и перспективы развития	899
298.	<i>Алиев А.Ф.К., маг., Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)</i>	
	Анализ эффективности системы маркетинга товаров в зависимости от упаковок	901
299.	<i>Маммедли М.Г., маг., Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)</i>	
	Анализ методов моделирования угроз информационной безопасности государственных учреждений	905

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
102-ci ildönümünə həsr edilmiş**

**“Suverenliyin möhkəmləndirilməsində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın
inkişafına yeni strateji yanaşmalar” mövzusunda**

Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları

Redaktor: M.N.Abbasova

Kompüter tərtibçisi: H.C.Əmrullayeva

Texniki redaktor: Ə.N.Bağirov

Yığılmağa verilmişdir: 09.05.2025

Çapa imzalanmışdır: 16.06.2025

Kağız formatı: 60 x 84 1/16

Həcmi: 58,5 ç/v

Tiraj: 500

“Bakı Biznes Universiteti” Nəşriyyatı, 2025

Redaksiyanın ünvanı: Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi küç., 88^a, AZ 1122

Əlaqə: (+994 12) 431 79 51,
(+994 12) 431 91 18

Faks: (+994 12) 430 07 80

E-poçt: info@bbu.edu.az